VILÁGTÖRTÉNET

VILÁGTÖRTÉNET

TÍZ KÖTETBEN

Szerkesztő bizottság:

J. M. Zsukov (főszerkesztő),
P. N. Fedoszejev, J. P. Francev, M. J. Geftyer,
A. A. Guber, V. M. Hvosztov, B. M. Kedrov, M. P. Kim,
Sz. V. Kiszeljov, N. I. Konrad, V. V. Kuraszov, A. F. Miller,
I. I. Minc, B. F. Porsnyev, F. V. Potyomkin, A. L. Szidorov,
Sz. D. Szkazkin, V. V. Sztruve, M. N. Tyihomirov,
Varga Jenő, V. P. Volgin

VILÁGTÖRTÉNET

VI. KÖTET

Szerkesztették:

N. A. Szmirnov (felelős szerkesztő),
N. A. Jerofejev, A. R. Joanniszjan, A. Sz. Nyifontov

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ

1964

Az orosz eredeti címe:

ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ
ИЗДАТЕЛЬСТВО СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЫ
МОСКВА 1959

A SZOVJETUNIÓ TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁJA

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET
KELETKUTATÓ INTÉZET
SINOLÓGIAI INTÉZET
SZLAVISZTIKAI INTÉZET

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

A „Világtörténet" hatodik kötete az 1789-től 1871-ig, a nagy francia polgári forradalomtól a párizsi kommünig terjedő korszak történetét tartalmazza. Lenin megállapítása szerint ez volt „a burzsoázia felemelkedésének, teljes győzelmének korszaka", „általában a burzsoá demokratikus mozgalmak, különösen pedig a burzsoá nemzeti mozgalmak korszaka, az elkorhadt hűbéri abszolutisztikus intézmények gyors összetörésének korszaka".[1]

A tőkés termelési mód keletkezése a XVI. századba nyúlik vissza. De a kapitalizmus — kialakulásának első, manufaktúra-korszakában (a XVI—XVIII. században) — lassan fejlődött. A gépi termelés hosszan tartó — Marx kifejezésével „lappangó" — szakasza csak a XVIII. század végén vezetett ipari forradalomra, s akkor is egyedül Angliában. Merőben más volt a fejlődés üteme a következő korszakban, a gépi nagyipar forradalmasító hatása következtében. Az ipari forradalom kezdetén a kézi munka a termelésnek még csak egyetlen ágából, a pamutfonásból szorult ki, de a következő évtizedek során a kézi munkát már majdnem valamennyi termelési ágban gépekkel helyettesítették. 1870-re Európa legfejlettebb államaiban és az Amerikai Egyesült Államokban már megszilárdult a gépi nagyipar uralma.

A kapitalizmus nemcsak az iparban, hanem a mezőgazdaságban is előmozdította a termelőerők fejlődését. A XIX. század elején még az élvonalbeli államokban — Angliában, Hollandiában stb. — is a legfontosabb mezőgazdasági műveleteket (a vetést, betakarítást, cséplést, szénakaszálást stb.) többnyire kézi erővel végezték. A XIX. század második harmadában indult meg — eleinte igen vontatottan, majd fokozatosan gyorsuló iramban — a gépek s ezzel egyidejűleg a műtrágyák alkalmazása a mezőgazdaságban.

A gőz felhasználása nyomán ugrásszerűen fejlődött a szállítás. A vasútépítés csak az 1830-as években lépett ki a technikai kísérletezés szakaszából. 1840-ben a világ vasúthálózatának hossza még nem haladta túl a 9000 kilométert. 1870 táján már egész Európát behálózták a vasútvonalak, s megkezdődött építésük Ázsiában is; az amerikai kontinensen pedig vasutak kötötték össze az atlanti- és a csendes-óceáni partvidéket: teljes hosszúságuk elérte a 210 000 kilométert.

A XIX. század derekán a világ hajóterének $^{9}/_{10}$-ét vitorlás hajók tették ki. Mint ahogy az ipari vállalkozások a gőzgép megjelenése előtt a folyó közeléhez voltak kötve, és a víztől függtek, ugyanígy a vitorlás hajózás is — sikerei ellenére — nagymértékben függött a természeti erőktől. A világkereskedelem fejlődése, a kapitalizmus rohamos térhódítása, a californiai és ausztráliai

[1] Lenin: Idegen lobogó alatt. Lásd *Lenin Művei*. 21. köt. Szikra 1951. 139. old.

aranylelőhelyek felfedezése nyomán elharapódzott „aranyláz", valamint a Csendes-óceán — mint kereskedelmi útvonal — jelentőségének megnövekedése sürgette a biztonságosabb és gyorsabb hajózást. A század közepétől kezdve, kiváltképpen azután, hogy a hajókerékről áttértek a hajócsavar alkalmazására, a gőzhajó egyre inkább kiszorította a vitorlást.

A szállítás tökéletesedése meggyorsította a kereskedelmi forgalmat; a termelés és a világméretekben folyó munkamegosztás további fokozódása, a kapitalista világpiac bővülése egészében véve is fontos tényezője lett a termelőerők fejlődésének. A vasútépítés, majd a hajóépítés fejlődése pedig óriási mértékben megnövelte a fémek, elsősorban az acél iránti keresletet. 1860-ban a világ nyersvastermelése hétmillió, acéltermelése pedig mindössze 250 000 tonna volt. Az acélnak a nyersvastól és vastól eltérő előnyös tulajdonságai ösztönözték az acélgyártás olcsóbbá tételére és meggyorsítására irányuló kutatásokat. Bessemer felfedezése: az acél közvetlenül nyersvasból való előállítása, valamint a Martin-féle sugárzó kemencékben való olvasztása jelentősen növelte az acéltermelést, amely például Angliában tizenöt év alatt (1856—1870) hatszorosára emelkedett. A kapitalizmus fejlődésével párhuzamosan a nehézipar mind tekintélyesebb helyet foglalt el az ipari termelésben.

A manufaktúra-korszakot követő gépi nagyipar uralomra jutása a technikai változások mellett mélyreható társadalmi és gazdasági átalakulást is előidézett. A legfejlettebb tőkésországokban a város véglegesen különválik a falutól, az ipar céhes szervezete felbomlik, a nagy tőkés vállalkozások kiszorítják a padlásszobájában dolgozó háziiparost és a műhelyében dolgozó kézművest; óriási gyárvárosok keletkeznek. A tőke centralizációjával és az ipari burzsoázia növekedésével egyidejűleg megjelenik a történelem színterén az ipari proletariátus, a világtörténelem további fejlődésének fő mozgatóereje.

„A történelem burzsoá szakaszának — írta Marx — meg kell teremtenie az új világ anyagi bázisát — egyrészt az emberiség kölcsönös függőségén alapuló egyetemes érintkezést és ennek az érintkezésnek az eszközeit, másrészt az ember termelőerőinek fejlődését és az anyagi termelés átalakítását természeti erők feletti tudományos uralommá. A burzsoá ipar és kereskedelem megteremti egy új világnak ezeket az anyagi feltételeit ugyanúgy, ahogyan a geológiai forradalmak megteremtették a föld felszínét."[2] 1789 és 1871 között ez irányban döntő lépések történtek. Ebben a korszakban győzött végérvényesen Európában és Észak-Amerikában a kapitalizmus.

*

A tőkés viszonyok győzelmét legfőképpen a feudális abszolutizmus gátolta. A XVIII. század végén még majdnem mindenütt megvolt a parasztság feudális függősége, Kelet-Európában a személyi függés (röghöz kötött jobbágyság), Nyugat-Európában a feudális jogon nyugvó birtokaik formájában. A feudális függőség, a nemesi vezetésű államhatalom, a Közép-Európában különösképpen szembeötlő politikai széttagoltság megannyi gátja volt a kapitalizmus fejlődésének. A feudális abszolutista államok uralkodó osztályai, annak ellenére, hogy a történelem túlhaladta őket, szívósan ragaszkodtak hatalmukhoz és jövedelmeikhez. A feudalizmus bukása éppen ezért rendkívül heves osztályharc, több helyütt viharos polgári forradalmak közepette ment végbe. Lenin meghatározása szerint „a burzsoáziának a feudális-abszolutisztikus erők ellen irányuló mozgalma" volt a történelmi folyamat „fő rugója" és „objektív tartalma", legalábbis az európai szárazföldön.[3]

[2] Marx: Az indiai brit uralom várható eredményei. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 362. old.

[3] Lásd Lenin: Idegen lobogó alatt. Lásd *Lenin* Művei. 21. köt. 135—136. old.

Majdnem valamennyi polgári forradalom a néptömegek — a parasztság, a „plebejus alsó rétegek" és munkások — részvételével ment végbe. Hogy e forradalmak mennyire voltak sikeresek, milyen mértékben számoltak le a feudalizmussal, illetve a feudális csökevényekkel, a néptömegek aktivitásának fokától függött, attól, mennyire tudták befolyásolni a polgári forradalmak menetét. Lenin ezért különböztette meg mindig az 1789-es típusú polgári demokratikus forradalmakat az egyéb típusú polgári forradalmaktól, amelyekben „a nép tömege, a nép óriási többsége... tevékenyen, önállóan, saját gazdasági és politikai követeléseivel nem vesz észrevehetően részt".[4]

A nagy francia polgári forradalom, amely új korszakot nyitott a világtörténelemben, óriási jelentőségű esemény volt. Eredményeit nem semmisíthette meg a nemesi-monarchikus reakciónak a napóleoni császárság bukását követő rövid életű diadala sem. A francia forradalom elvei és eszméi szerte a világon elterjedtek, s messze Európa határain túl is elősegítették a polgári forradalmi mozgalom kibontakozását. Az 1820-as években zajlott le a polgári forradalom Spanyolországban és Olaszországban, a dekabrista felkelés Oroszországban, a felszabadító háború Görögországban. Ugyanebben az időben vívták meg sikeres függetlenségi harcukat a latin-amerikai spanyol és portugál gyarmatok. Franciaországban az 1830-as júliusi forradalom a Bourbonok detronizálására vezetett és hatására Lengyelországban, Belgiumban, Olaszországban és Németországban is fellendült a forradalmi mozgalom. Oroszországban — Belinszkij és Herzen irányításával — megélénkült a cárizmus elleni társadalmi mozgalom.

Az 1830—1840-es években került sor a legfejlettebb tőkésországokban a proletariátus első tömeges megmozdulásaira: Angliában a chartista mozgalomra, Franciaországban a lyoni felkelésre, Poroszországban a sziléziai takácsok felkelésére. A szocialista eszmék „utópiából tudománnyá" fejlődtek: létrejött a marxizmus. Az 1848—1849. évi forradalmak során több európai államban, elsősorban Franciaországban, a proletariátus már önálló erőként lépett fel.

A néptömegek mozgalmának lendületétől és a proletariátus fellépésétől megrettent európai burzsoázia megtorpant a feudális abszolutizmus erői elleni harcban. Kompromisszumra lépett velük, és elárulta a forradalmat. Az 1848—1849. évi polgári demokratikus mozgalmak elfojtása után néhány történelmi feladat megoldást nyert ugyan, de oly módon, hogy a reakciós osztályok többnyire megtartották kiváltságaikat. Például Németországot háborúk útján, a „vér és vas" politikájának jegyében egyesítették, úgy, hogy a porosz junkerek és a sajátos porosz militarizmus vezető szerepén nem esett csorba.

A kor igen fontos történeti eseménye a jobbágyrendszer megszüntetése Oroszországban, amit az ország egész gazdasági fejlődése, a cárizmusnak a krími háborúban elszenvedett veresége és főképpen az uralkodó osztályoknak az erősödő parasztforradalomtól való rettegése idézett elő.

Az 1870. szeptember 4-i forradalom, amely véget vetett III. Napóleon császárságának, volt az utolsó franciaországi polgári forradalom. Amikor az olaszok 1870 szeptemberében elfoglalták Rómát, a porosz királyt pedig 1871 januárjában Versailles-ban kikiáltották német császárrá, Itáliában és Németországban befejeződött a nemzeti egyesülés folyamata. Ezekben az országokban a néptömegek mozgalma nem bizonyult elég erősnek, a burzsoázia politikája viszont nagyon is megalkuvó és gyáva volt ahhoz, hogy a rég megérett történelmi feladatokat a legdemokratikusabb, a tömegekre nézve előnyös módon oldhassák meg.

Nyugat-Európában tehát a polgári átalakulás legfontosabb célkitűzéseit a tárgyalt korszak vége felé sikerült megvalósítani. De Kelet- és részben Közép-Európában a polgári átalakulás még csak vajúdott. Az 1861. évi jobbágyreform után Oroszországban a polgári demokratikus forradalom feladatai továbbra is megoldásra vártak; Csernisevszkij és hívei ezért küzdöttek. Nem váltak valóra az osztrák és a török birodalomban sem az elnyomott népek nemzeti követelései.

[4] Lenin: Állam és forradalom. Lásd *Lenin* Művei. 25. köt. Szikra 1952. 446. old.

Amíg tehát — Lenin kifejezésével élve — 1871-re „a Nyugat végzett a polgári forradalmakkal",[5] Kelet-Európa országai még mindig a polgári demokratikus forradalom küszöbén álltak, amelyet csak a világtörténelem következő korszakában léptek át.

A keleti országokban (Törökországban, Perzsiában, Koreában) még a legszerényebb reformkísérletek is teljes kudarccal végződtek; csak Japánban indult meg — heves osztályharc nyomán — 1868-ban a polgári átalakulás.

*

Lényegesen megváltozott a tőkésállamok és az ázsiai, illetőleg afrikai országok egymás közti viszonya.

Az 1850—1860-as évekre nagyjából kialakult a kapitalista világpiac. A világkereskedelem volumene ugrásszerűen megnőtt, a termelés és a csereforgalom egyre inkább nemzetközi jelleget öltött, az egyes országok és népek mind gazdasági, mind kulturális téren kiléptek elszigeteltségükből, elzártságukból. A kapitalizmus térhódítása, újabb országokban való uralomra jutása tehát e tekintetben pozitív következményekkel járt. Ugyanakkor azonban kimondhatatlan nyomorúságot zúdított a gazdasági és társadalmi fejlődésükben elmaradott népekre. Amint Marx rámutatott, „a burzsoá civilizáció... veleszületett barbársága", főleg a gyarmatokon, „mezítelenül lép fel".[6]

Az előző században, az eredeti tőkefelhalmozás idején, az európai gyarmatosítók elsősorban támaszpontokat építettek Afrika és Ázsia partvidékein, „vadásztak a feketebőrűekre", értékes fémeket, fűszereket és helyi kézművesipari készítményeket (például indiai szöveteket) exportáltak. A XVIII. század végétől, majd különösen a XIX. században megváltoztak a tőkésállamok gyarmati politikájának céljai és módszerei. A gyarmatosítók — élve hatalmas gazdasági fölényükkel — ekkor már egész országokat, sőt földrészeket változtattak saját gyáriparuk fogyasztó piacává és nyersanyagforrásává. Céljuk elérésére barbár módon teljesen megsemmisítették a helyi ipart, a kézművesek millióit nyomorba, pusztulásba döntötték, erőszakos eszközökkel ültetvényes gazdaságokat létesítettek, potom áron megkaparintották a nyersanyagforrásokat, kíméletlenül pusztították a Kelet ősi kultúráját.

A gyarmatosítók szétzúzták ugyan a meghódított területek gazdasági és társadalmi rendjének évszázados tartópilléreit, de egyáltalán nem siettették új osztályok és társadalmi viszonyok kialakulását. Ellenkezőleg: minden módon gátolták ipari fejlődésüket, az anyaországok mezőgazdasági függvényei szerepét szánva nekik. A politikai és társadalmi berendezkedésben csakis azt semmisítették meg, ami akadályozta őket a gyarmati népek kizsákmányolásában. A tőkés kizsákmányolás az elnyomás legvisszataszítóbb formáival, a függő viszonyba kényszerítés legembertelenebb módszereivel járt együtt. A kapitalizmus, miközben a gyarmatokat bevonta a világkereskedelem áramlatába, gátat vetett gazdasági fejlődésüknek, egyoldalúvá tette, eltorzította gazdaságukat.

Az európai kapitalizmus azonban nem érte be meglevő gyarmataival, hanem az amerikai kapitalizmussal együtt igyekezett gazdasági és részben politikai uralmát kiterjeszteni más országokra is, amelyek formai szerint egyelőre megőrizték ugyan önállóságukat, de gazdasági és katonai gyengeségük folytán nem tudták sikeresen megvédelmezni érdekeiket. Ilyen volt Ázsia, Afrika és Latin-Amerika majdnem valamennyi országa; ezek egyre jobban belebonyolódtak a kölcsönökbe, vasútépítési koncessziókba, egyenlőtlen szerződésekbe, és hovatovább a kapitalista hatalmak félgyarmataivá süllyedtek.

[5] Lenin Marx Károly tanításának történelmi sorsa. Lásd *Lenin* Művei. 18. köt. Szikra 1955. 596. old.

[6] Marx. Az indiai brit uralom várható eredményei. *Marx—Engels* Válogatott művek. I. köt. 361. old.

Európa és az Egyesült Államok tőkései — roppant gazdasági és haditechnikai fölényük révén — viszonylag könnyűszerrel terjesztették ki uralmukat a fejletlen keleti országokra. De az Abd el-Kader vezette algíri ellenállás, az iráni babista felkelések, az indiai felszabadító harc, a hatalmas kínai tajping-felkelés, amely csaknem tizenöt esztendőn át diadalmasan tartotta magát az ország jelentős részében — megannyi jele annak a mélységes felháborodásnak, tiltakozásnak, amelyet az európai kapitalizmus behatolása és a gyarmati kizsákmányolás új formái idéztek elő.

Bár a keleti országok első tömegmozgalmai — amelyek elsősorban a feudális elnyomás és kizsákmányolás, de egyszersmind az európai kapitalizmus ázsiai előnyomulása ellen irányultak — a XIX. század dereka táján egyelőre kudarcot vallottak, már az újabb, még hatalmasabb erejű történelmi viharok közeledtét jelezték.

*

A világ politikai térképe a XIX. században több ízben jelentősen megváltozott: kiváltképpen nagy változások mentek végbe Európában. Az 1815. évi bécsi kongresszus nem akarta tudomásul venni a forradalmi és a napóleoni háborúk előidézte változásokat. De az általa létesített rendszer határozott ellentétben állott a tőkés fejlődés következményeivel és az európai népek nemzeti egységtörekvéseivel. A bécsi kongresszuson életre hívott németalföldi királyságból már 1830-ban kivált és önállósult Belgium. Itália is — a kongresszusnak az ország széttagoltságát rögzítő határozatai ellenére — 1870-re egységes állam lett. Az egyik legfőbb változás Európa politikai térképén Németország egyesítése volt.

Kelet-Európában Lengyelország még a XVIII. század végén elvesztette önállóságát. Az 1794., 1831. és 1863. évi felkelések erőtlenek voltak ahhoz, hogy visszaszerezzék az ország függetlenségét. Viszont a Balkán-félsziget népeinek függetlenségi harca meggyengítette az Oszmán Birodalmat: létrejött az autonóm szerb fejedelemség, majd a független Görögország, 1859-ben pedig az egységes Románia. Az új államok azonban még korántsem egyesítették a szerbek, görögök, románok lakta területeket, másrészt pedig Szerbia és Románia bizonyos mértékig továbbra is függött Törökországtól.

A transzkaukáziai területeknek, valamint Lengyelország, Besszarábia, Finnország és Belső-Ázsia egyes részeinek hozzácsatolásával jelentős mértékben kitágultak a cári Oroszország határai. Az Amur-vidék, az usszuri terület, Szahalin megszerzésével, a jégmentes csendes-óceáni kikötő, Vlagyivosztok 1860. évi megalapításával Oroszország a legerősebb csendes-óceáni hatalmak sorába lépett.

Észak-Európában Norvégia, mely régebben Dániától függött, Svédország fennhatósága alá került. Az 1864. évi háború után Dánia elvesztette Schleswig-Holsteint.

Nagy változások mentek végbe a tárgyalt korszak folyamán az amerikai kontinensen. A latinamerikai spanyol és portugál gyarmatok elszakadtak a napóleoni háborúkban meggyengült anyaországoktól és hosszan tartó háborúskodás eredményeképpen megszilárdították függetlenségüket. Dél- és Közép-Amerikában két tucatnyi új állam jött létre.

Észak-Amerikában, a XVIII. század végén még csak hárommilliónyi lakosú Egyesült Államok hatalmas területekkel gyarapodott. Napóleontól megszerezte Louisianát, Spanyolországtól Floridát, Mexikótól pedig háború útján elhódította Texast és Californiát; 1867-ben Oroszországtól megvásárolta Alaszkát. E háborúk, területhódítások, az indián őslakosság kiszorítása és kipusztítása, valamint az európaiak fokozott bevándorlása révén az Egyesült Államok az Atlanti- és a Csendes-óceán közt elterülő óriási terület birtokában nagyhatalommá fejlődött.

Az afrikai kontinensen viszonylag kisebb méretűek voltak a területi változások. 1830-ban Franciaország megkezdte Algéria leigázását, majd az 1850-es években hódításait kiterjesztette Szenegál vidékére is. Afrika legdélibb részén Hollandia gyarmatát Anglia foglalta el. Afrika

jelentős része egyelőre még ismeretlen maradt az európaiak számára; felkutatásán számos expedíció fáradozott.

Ázsiában rendkívüli mértékben megnőttek a gyarmatosító hatalmak — elsősorban Anglia — birtokai. A század dereka táján befejeződött India meghódítása. A negyvenes években, az úgynevezett ópiumháborúk eredményeképpen erőszakkal megnyitották Kína kapuit, megkezdődött e nagy ország félgyarmattá süllyesztése. Az indokínai félszigeten az angolok elfoglalták Burmát, az ötvenes-hatvanas években pedig a franciák benyomultak Vietnam területére.

Óceánia területén Anglia elfoglalt és birodalmához csatolt egy sor szigetet (Tahitit stb.), valamint Új-Zélandot. Hosszan tartó háborúk eredményeképpen megszerezte magának a Földközi-tengeren Máltát, az Atlanti-óceánt az Indiai-óceánnal összekötő tengeri út mentén Fokvárost, továbbá Singapore-t, Adent és Hongkongot; ezzel olyan haditámaszpontok és közlekedési vonalak láncolatát teremtette meg, amelyek biztosították számára az osztatlan tengeri uralmat.

Az amerikai kapitalizmus, követve Anglia példáját, a távol-keleti országokban terjeszkedett. Az Egyesült Államok hajóhada arra kényszerítette Japánt, hogy nyissa meg kikötőit az amerikai kereskedők előtt, és hogy kiuzsorázó szerződéseket írjon alá. A hollandok fokozták Indonézia népeinek kizsákmányolását.

*

Az 1789-től 1871-ig terjedő korszakban a polgári társadalom fejlődése még felfelé ívelt. A burzsoázia akkor, különösen pedig a XVIII. század végén és a XIX. század elején, általában még haladó osztály volt. A feudális tulajdon, a középkori céhek és testületek rendszerének felszámolására törekedett, védelmezte a vállalkozás szabadságát, a „szabad kereskedelmet" (free trade), és sikerült kivívnia a politikai jogok kiterjesztését, valamint az alkotmányos rendszert. Több országban megteremtették, illetve jelentős mértékben megszilárdították a polgári parlamentarizmus intézményeit, amelyek nagy lépést jelentettek előre a feudális abszolút monarchiák politikai rendszeréhez képest. Az angol liberálisok az ötvenes-hatvanas években is síkraszálltak a választójog kiterjesztéséért, a francia polgári ellenzék szembeszállt a bonapartista második császárság tekintélyuralmi politikájával, a porosz nemzeti liberálisok pedig — miközben arra törekedtek, hogy megőrizzék vezető szerepüket az egységes Németország megteremtésében — Bismarck hatalomra jutását megelőzőleg „alkotmányjogi konfliktusba" keveredtek a monarchiával.

Mérföldes léptekkel haladt előre a tudomány. Fontos felfedezésekre jutottak a természettudományban és a fizikai-matematikai tudományokban (Faraday kutatásai az elektrotechnika terén; N. I. Lobacsevszkij nem euklidészi geometriája; a kémia vívmányai, a vegyi elemek D. I. Mengyelejev-féle táblázata; Schwann és Schleiden sejtelmélete; Louis Pasteur erjedéstani vizsgálatai; Charles Darwin tanítása a fajok eredetéről stb.). A társadalomtudományok egyes polgári művelői a XIX. század első évtizedeiben még haladó nézeteket vallottak (Ricardo munkaértékelmélete; a húszas évek francia történészeinek nézetei az osztályharc szerepéről; Hegel tanítása a dialektikáról, Feuerbach filozófiája stb.). A kor nagy írói, költői, művészei, zeneszerzői kiváló alkotásaikkal igen magas szintre emelték az irodalmat és a művészetet. Munkásságuk új fokot képvisel az emberiség esztétikai fejlődésében. Általában véve ez a század a nagy kulturális fellendülés korszaka volt.

Ám a polgári társadalom fejlődésében — a progresszív irányzat mellett — már a negyvenes évek vége felé ezzel ellentétes irányzatok is felléptek. Egyre nyilvánvalóbbá vált a burzsoázia hajlandósága a reakciós erőkkel való kompromisszumra; ideológusai sorra-rendre elárulták a XVIII. század végi és a XIX. század eleji haladó polgári eszméket. E törésnek az a magyarázata, hogy a polgári társadalomban új, rendkívül heves osztályellentétek érlelődtek rohamos gyorsasággal.

A kapitalizmus felvirágzásának gazdasági forrása a kistermelők kisajátításából, valamint a gyári és üzemi munkások munkaerejének könyörtelen kisajtolásából származó értéktöbblet volt. Az angol polgári liberalizmus legtekintélyesebb képviselője, Gladstone 1864-ben, amikor Anglia a gazdasági fellendülés csúcspontján volt, elismerte, hogy „a gazdagság és a hatalom megrészegítő növekedése" csak a vagyonos osztályokra korlátozódik. Az ipari kapitalizmus a női és a gyermekmunka embertelen kihasználására, a munka tartalékhadseregének kialakulására, munkanélküliségre, a proletariátus viszonylagos és abszolút elnyomorodására vezetett. A dolgozó tömegek nyomora a kapitalizmussal együtt járó termelési anarchia és periodikus gazdasági válságok következtében állandóan fokozódott. A kapitalizmus első ciklikus válsága, amely 1825-ben Angliában kezdődött, méreteiben és következményeiben még viszonylag korlátozott volt. De amint egyre több országban diadalmaskodott a kapitalizmus, a válságok térben és időben is mind nagyobb méreteket öltöttek, hatásuk egyre súlyosabb, pusztítóbb lett. Az 1847., de különösen az 1857. és 1866. évi válság már valóban világméretű volt; e válságok a munkásosztály helyzetének hirtelen rosszabbodására vezettek; az ipari burzsoázia pedig energikusan védelmezte azt a korlátlan jogát, hogy maga állapíthassa meg a proletariátus kizsákmányolásának feltételeit; nem engedélyezte a sztrájkokat és a szakszervezetek működését, megtagadta a munkavédelmi törvények bevezetését, a munkanap csökkentését stb.

*

A munkásosztály a XVIII. század végétől csodálatra méltó bátorsággal, állhatatossággal, kitartással harcolt a munkafeltételek megjavításáért, osztályszervezeteinek megteremtéséért, később pedig fokozatosan a teljes politikai és gazdasági felszabadulásáért.

A munkásosztálynak kezdetben nem volt saját elmélete, sem helyes stratégiája, taktikája. Saint-Simon, Fourier és Owen, az utópista szocializmus nagy képviselői, figyelemre méltó kritikával illették a kapitalizmust, de nem ismerték fel a társadalmi és gazdasági fejlődés törvényeit, nem találtak rá azokra az erőkre, amelyek képesek megváltoztatni a társadalom szerkezetét.

A proletariátus, az egész emberiség szempontjából felmérhetetlen jelentőségű az az elmélet, amelyet Marx Károly és Engels Frigyes, a tudományos szocializmus megalapítói dolgoztak ki. A marxizmus létrejötte óriási jelentőségű esemény volt; elválaszthatatlanul összefüggött a munkásosztály történetével és az emberi gondolkodás egész fejlődésével. A marxizmus, mint Lenin rámutatott, nem elzárt tanítás, amely „az egyetemes civilizáció fejlődésének országútjától *távol* jött létre. Ellenkezőleg, Marx lángelméje éppen abban nyilatkozik meg, hogy azokra a kérdésekre adott választ, amelyeket az emberiség haladó elméi már felvetettek. Marx tanítása a filozófia, a politikai gazdaságtan és a szocializmus legnagyobb képviselői tanításának egyenes és közvetlen *folytatásaként* jött létre... Jogos örököse a legnagyobb értékeknek, melyeket az emberiség a XIX. század folyamán alkotott: a német filozófiának, az angol politikai gazdaságtannak, a francia szocializmusnak."[7]

Marx és Engels kidolgozták a dialektikus materializmust és a materialista történetfelfogást, az értéktöbbletről szóló tanítást, feltárták a tőkés társadalmi alakulat mozgástörvényeit, kimutatták történetileg korlátozott jellegét, tudományosan elemezték és bebizonyították a kapitalizmus elkerülhetetlen pusztulásának és az emberi társadalom kommunizmusba való átmenetének szükségszerűségét, kidolgozták az osztályharcról, a proletárforradalomról és a proletariátus diktatúrájáról szóló tanítást. Ez Marx és Engels világtörténelmi jelentőségű érdeme a tudományos gondolkodás fejlődésében.

Marx és Engels — munkásságuk kezdetétől fogva — abból indultak ki, hogy az igazi filozó-

[7] Lenin: A marxizmus három forrása és három alkotó része. Lásd *Lenin* Művei. 19. köt. Szikra 1955. 3—4. old.

fiának nemcsak magyaráznia kell a világot, hanem elő is kell segítenie a világ megváltoztatását. A tudományos gondolkodásnak ezek az óriásai egyszersmind nagy forradalmárok is voltak, a nemzetközi proletariátus harcának irányítói.

A marxizmus a társadalmi harc nyílt kuzdőterére az 1848—1849-es forradalmak előestejen lépett ki, amikor megalakult a Kommunisták Szovetsége, és megjelent a „Kommunista Part kiáltványa", amelyben az emberiség történetében először hangzott el az egész világhoz szolo lelkesítő felhívás: „Világ proletárjai, egyesuljetek!" A tudományos kommunizmus, szívós harcban lekuzdve azt az elkeseredett ellenállást, amely a marxizmust és az első marxista proletárforradalmárok tevékenységét fogadta, egyre nagyobb befolyásra tett szert. A szocializmus eggyéforrt a munkásmozgalommal. 1864-ben Londonban megalakult a Nemzetkozi Munkásszovetség, az I. Internacionálé, amelynek igazi vezetője Marx volt. Németországban 1869-ben August Bebel megalapította az első szociáldemokrata munkáspártot, amely működésének alapelvéul Marx és Engels tanítását fogadta el. 1871-re, Lenin szavai szerint, „a Marx előtti szocializmus *meghal*. Megszuletnek az onálló *proletár*pártok: az első Internacionálé (1864—1872) és a német szociáldemokrácia."[8]

Míg a tárgyalt korszak elején a történelmi folyamat fő rugója a polgárság és a feudális osztály harca volt, a korszak vége felé hovatovább „a proletariátus és a burzsoázia kozti osztályharc"[9] lépett a történelem előterébe. Ezzel az emberiség történetének új korszakába lépett, melynek kezdetét a párizsi Montmartre ágyúinak dorgése jelezte 1871. március 18-án.

*

E kotetet a kovetkező szerzők írták:

A bevezetést a szerkesztő bizottság; az I., II. fejezetet A. Z. Manfred; a III. fejezetből az 1., 2. részt V. M. Dalin, a 3. részt A. F. Szmirnov, a 4. részt A. F. Szmirnov és A. M. Sztanyiszlavszkaja; a IV. fejezetből az 1., 2. és 4. részt A. Z. Manfred, a 3. részt N. A. Szmirnov; az V. fejezetből az 1. részt A. F. Szmirnov, a 2. részt L. G. Beszkrovnij, a 3. részt A. Z. Manfred; a VI. fejezetből az 1., 2., 4. és 6. részt A. Z. Manfred, a 3. részt G. L. Ars, az 5. részt N. A. Jerofejev; a VII. fejezetet A. Sz. Nyifontov; a VIII. fejezetet L. J. Szlezkin; a IX. fejezetből az 1., 3., 4., 5., 6., 7., 8. és 9. részt A. I. Molok, a 2. részt N. A. Jerofejev; a X. fejezetet A. Sz. Nyifontov; a XI. fejezetet M. N. Zaharova; a XII. fejezetet N. A. Szmirnov; az 1. részben az Irán történetére vonatkozó szakaszt T. Sz. Korotkova, a 2. részben az Egyiptom történetére vonatkozó szakaszt I. Sz. Filstinszkij; a XIII. fejezetet A. M. Oszipov; a XIV. fejezetet V. P. Iljusecskin és M. F. Jurjev; a XV. fejezetet J. I. Rubinstejn; a XVI. fejezetből az 1., 2., 3., 4., 5., 7., és 8. részt I. A. Molok, a 6. részt N. A. Jerofejev; a XVII. fejezetet N. A. Jerofejev; a XVIII. fejezetet T. Sz. Korotkova; a XIX. fejezetet A. M. Oszipov; a XX. fejezetet M. F. Jurjev és V. P. Iljusecskin; a XXI. fejezetet M. N. Pak; a XXII. fejezetet A. L. Galperin; a XXIII. fejezetet M. N. Zaharova; a XXIV. fejezetből az 1. részt I. V. Besztuzsev, a 2., 3., 4. és 5. részt A. Sz. Nyifontov; a XXV. fejezetet U. A. Suszter; a XXVI. fejezetből az 1. részt J. K. Tomsin, a 2. részt Sz. A. Nyikityin, a 3., 4. részt I. Sz. Dosztjan, az 5. részt M. I. Kazakov; a XXVII. fejezetet A. Z. Manfred; a XXVIII. fejezetből az 1. részt J. I. Rubinstejn, a 2. részt G. E. Szancsuk, a 3., 4. részt V. I. Frejdzon; a XXIX. fejezetet A. Z. Manfred; a XXX., XXXI. fejezetet E. A. Zselubovszkaja; a XXXII. fejezetből az 1. részt N. I. Konrad és L. Z. Kopeljev, a 2., 3., 4., 5., 6., 9. és 10. részben az irodalomtörténe-

[8] *Lenin* Marx Károly tanításának történelmi sorsa Lásd *Lenin* Művei 18 kot. Szikra 1955 596. old
[9] Engels: „Anti-Duhring." Lásd *Marx—Engels* Művei. 20. kot Budapest 1963. 26. old

tet A. L. Stejn, a művészettörténetet A. D. Csegodajev és V. N. Prokofjev, a színháztörténetet Sz. Sz. Mokulszkij, a zenetörténetet V. A. Vaszina-Grosszman; a 7. részben az irodalomtörténetet A. L. Stejn, a művészettörténetet T. V. Alekszejeva, a színháztörténetet T. M. Rogyina, a zenetörténetet O. J. Levasevaja, az oroszországi népek kultúrájának történetét A. V. Fagyejev; a 8. alfejezetet L. P. Szolncevaja és A. A. Gerskovics, a 11. részt V. I. Szemanov, a 12. részt N. I. Konrad és O. G. Ivanyenko, a 13. részt J. V. Pajevszkaja, a 14. részt D. Sz. Komisszarov, L. O. Alkajeva és V. B. Luckij; a XXXIII. fejezetet V. I. Osztolszkij bevonásával V. Sz. Virginszkij írta. Felhasználásra kerültek továbbá az alábbi szerzők anyagai: M. M. Strange (III. fejezet), A. R. Joanniszjan (IV. és VI. fejezet), M. N. Zaharova (VIII. fejezet), J. M. Szvet (XXXIII. fejezet földrajztörténeti rész).

A szemléltető anyag összeválogatását irányította J. P. Zenkevics. Térképrajzolók: A. Sz. Amalrik, B. G. Galkovics és A. P. Levandovszkij. A térképek szerkesztését B. G. Galkovics végezte. A bibliográfiát O. L. Frolova állította össze.

A kötet szerkesztési munkálatainak jelentős részét V. M. Dalin végezte. Nagy segítséget nyújtott ebben A. C. Merzon. Közreműködött még a szerkesztésben T. V. Jeremejeva (az egész kötet szerkesztésében), A. V. Fagyejev (V., VII. és XXIV. fejezet), N. I. Konrad, I. M. Fradkin, A. D. Csegodajev és I. M. Goldberg (XXXII. fejezet). A kötet kéziratán a szerkesztés első szakaszában jelentős munkát végzett A. I. Molok.

A kötet nyomdai előkészítésében részt vett J. V. Kozakovszkaja, V. Sz. Csada, V. P. Zolotuhin, I. B. Konyik, A. A. Kurnoszov, N. A. Kuznyecova, K. V. Kukuskin és G. Sz. Ruszina.

A tudományos szervezési munkálatokban M. M. Blinkova segédkezett.

A szerkesztő bizottság hálás köszönetét fejezi ki a Bolgár Népköztársaság, a Csehszlovák Szocialista Köztársaság, a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság, a Kínai Népköztársaság és a Német Demokratikus Köztársaság történészeinek észrevételeikért, amelyek a szerkesztő bizottságnak nagy segítséget jelentettek a szöveg véglegesítésében.

A szerkesztő bizottság köszönetet mond a szakemberek értékes megjegyzéseiért, amelyekkel a kötet színvonalát emelték.

I. FEJEZET

A NAGY FRANCIA POLGÁRI FORRADALOM
1789—1794

A XVIII. század vége felé Franciaországban megértek a polgári forradalom előfeltételei. Az akkor haladó tőkés rend rohamosan fejlődött. Az új termelési mód megszilárdulását azonban akadályozta a feudális abszolutizmus rendszere, a feudális termelési viszonyok. Ezt az akadályt csak forradalom söpörhette el a fejlődés útjából.

1. FRANCIAORSZÁG A FORRADALOM ELŐESTÉJÉN

A FORRADALMI HELYZET KIALAKULÁSA

Az úgynevezett harmadik rendet mélyreható ellentétek választották el a kiváltságos rendektől: a papságtól és a nemességtől, a feudális abszolutizmus védőbástyáitól. A harmadik rend — Franciaország lakosságának mintegy 99 százaléka — nem rendelkezett politikai jogokkal, teljesen a két kiváltságos rendtől és az abszolút királyi hatalomtól függött. Franciaországban a kapitalizmus fejlődésének XVIII. század végére elért szintjén a harmadik rend középkori kategóriájának egységes burka teljesen különnemű vagyoni és társadalmi csoportokat takart. Az viszont kétségtelen, hogy a harmadik rendhez tartozó valamennyi osztály és réteg — jóllehet korántsem egyforma mértékben — szenvedett a feudális abszolutizmus rendszerétől, és létérdeke volt annak megdöntése.

A tőkés viszonyok fejlődése parancsolóan megkövetelte a belső piac bővítését, ez pedig lehetetlen volt a falusi feudális elnyomás megszüntetése nélkül. S mivel a feudalizmus mindenekelőtt a mezőgazdaságban gyökerezett, a közelgő forradalom viharát az agrárkérdés kavarta fel.

A feudális társadalom alapvető ellentmondásainak kiéleződése Franciaországban egybeesett az 1787—1789. évi kereskedelmi és ipari válsággal, valamint az 1788. évi rossz terméssel. A falvakban a tőkés manufaktúrának és a felvásárlóknak dolgozó kisparasztok tömege az ipari válság következtében elesett az ipar nyújtotta mellékjövedelmektől. Azok a paraszti idénymunkások, akik ősszel és télen rendszeresen a nagyvárosokba szegődtek építőmunkára, nem találtak munkaalkalmat. Megdöbbentő méreteket öltött a koldulás és csavargás. Párizsban a munkanélküliek és koldusok száma a lakosság csaknem egyharmadára rúgott. A nép nélkülözése és szenvedése végsőkig fokozódott. A paraszt- és plebejusfelkelések egyre erősödő hullámai arról tanúskodtak, hogy az alsó rétegek — a kíméletlenül elnyomott sokmilliós parasztság, amelyet a nemesség, az egyház, a helyi hatóságok és a központi hatalom is kizsákmányoltak, a városi kispolgárság, a kézművesek,

A harmadik rend ébredése
XVIII. század végi nyomat

az erejüket meghaladó munkától, a határtalan ínségtől elnyomorított munkások és a városi szegénység — nem akarnak a régi módon élni.

Az ínséges 1788. év után a népi felkelések az ország több tartományára kiterjedtek. A parasztok feltörték a dézsmagyűjtők magtárait és a csűröket; arra kényszerítették a gabonakereskedőket, hogy alacsonyabb, „tisztességes" áron adják a kenyérnek valót.

Ugyanakkor az uralkodó körök sem tudták már az országot úgy kormányozni, mint azelőtt. A súlyos pénzügyi válság és az államkincstár csődje arra késztette a monarchiát, hogy folyó kiadásainak fedezésére sürgősen mozgósítson minden eszközt. XVI. Lajos még a főnemesség képviselőiből és magas rangú hivatalnokokból 1787-ben összehívott előkelők (notables) gyűlésén is határozott ellenzékkel és reformkövetelésekkel találta magát szemben. Általánossá vált az a követelés, hogy hívják össze a Rendi Gyűlést, amely 175 esztendeje nem ülésezett. A király 1788 augusztusában kénytelen volt jóváhagyni a Rendi Gyűlés összehívását. A pénzügyek intézését újból a burzsoázia köreiben népszerű Necker bankárra bízta, akit miniszteri tisztéből 1781-ben mentett fel.

A burzsoáziának a kiváltságos rendek elleni harcában szüksége volt a néptömegek támogatására. A Rendi Gyűlés összehívásának híre nagy reményeket ébresztett a népben. A városokban az élelmezési nehézségekkel kapcsolatos zavargások mindinkább összefonódtak a burzsoázia vezette politikai mozgalommal. A munkásoknak és a városi lakosság egyéb plebejus elemeinek megmozdulásai hovatovább viharos, nyíltan forradalmi jelleget öltöttek. Nagyarányú zavargásokra került sor 1788-ban Rennes-ben, Grenoble-ban, Besançonban; Rennes-ben és Besançonban a felkelés elfojtására kivezényelt csapatok egy része megtagadta, hogy tüzet nyisson a népre.

1788 végén és 1789 elején a munkások és a városi szegények több városban — köztük olyan nagyvárosokban, mint Marseille, Toulon, Orléans — megrohanták a tisztviselők házait, lefoglalták a gabonaraktárakat; a kenyérre és más élelmiszerekre alacsonyabb, rögzített árakat állapítottak meg.

1789 április végén felkelés tört ki Párizs Saint-Antoine nevű külvárosában. A felkelők lerombolták Réveillon gyűlölt tapétamanufaktúra-tulajdonos és Henriot vállalkozó házait. A felkelők ellen a gárda és a lovasság osztagait vezényelték ki, de a munkások szívósan ellenálltak: kőzáporral utcaburkoló-kövekkel és tetőcserepekkel válaszoltak a katonaság támadására. A véres összetűzés során több száz ember elesett és megsebesült. A felkelést elfojtották. A munkások bajtársaik temetteit néhány nap múlva nagyszabású és fenyegető gyászünnepség közepette kísérték a temetőbe. A saint-antoine-i felkelés nagy hatással volt a kortársakra: megmutatta a népharag óriási erejét.

A király és a feudális arisztokrácia erőtlennek bizonyult ahhoz, hogy megakadályozza a nép felháborodásának fokozódását. A régi eszközök, amelyekkel a királyi hatóságok addig engedelmes-

kedésre tudták szorítani a népet, most csődöt mondtak. Az erőszak, a megtorlás már nem vezetett célhoz.

A Rendi Gyűlés összehívására vonatkozó döntés nem hozta a várt megnyugvást, ellenkezőleg: fokozta a néptömegek politikai aktivitását. A képviselői utasítások összeállítása, ezek megvitatása, a harmadik rend küldötteinek megválasztása — mindez hosszabb ideig hevesre izzította a politikai légkört. 1789 tavaszán a társadalmi megmozdulás egész Franciaországot magával sodorta.

A RENDI GYŰLÉS ÉS ÁTALAKULÁSA ALKOTMÁNYOZÓ NEMZETGYŰLÉSSÉ

1789. május 5-én Versailles-ban megnyitották a Rendi Gyűlést. A király, valamint a nemesség és a papság képviselői azon fáradoztak, hogy a Rendi Gyűlést holmi tanácsadó szerv funkcióira korlátozzák, melynek hivatása — véleményük szerint — csupán egyetlen kérdésnek: a kincstár pénzügyi nehézségeinek a megoldása lett volna. Ezzel szemben a harmadik rend képviselői követelték a Rendi Gyűlés jogainak kiterjesztését, és arra törekedtek, hogy az ország legfelsőbb törvényhozó szervévé legyen.

Több mint egy hónapig húzódtak a terméketlen viták az ülésezés rendjéről, hogy ti. rendenként külön-külön ülésezzenek-e (ez a nemesség és papság fölényét biztosította volna), vagy pedig együtt (ez viszont a harmadik rend képviselőit juttatta volna előnyös helyzetbe, amennyiben a mandátumok felével rendelkeztek).

Június 17-én a harmadik rend küldötteinek gyűlése merész lépéssel Nemzetgyűléssé nyilvánította magát, és csatlakozásra szólította fel a többi küldöttet. Június 20-án, miután a kormány

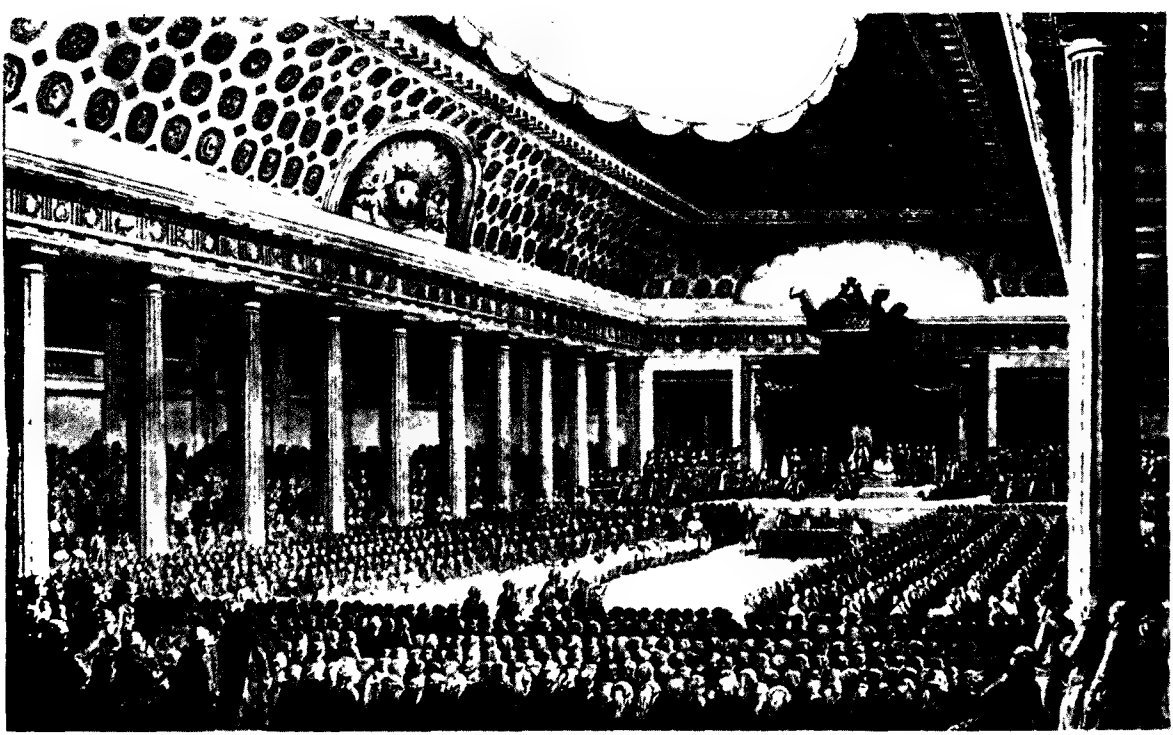

A Rendi Gyűlés megnyitása
Helmann metszete Monnier rajza alapján

A labdatermi eskü
Guérin metszete Moreau rajza alapján

megkísérelte megakadályozni a harmadik rend képviselőiből alakult Nemzetgyűlés soron levő ülését, a lovarda épületében, a labdateremben összegyűlt küldöttek megesküdtek, hogy a Nemzetgyűlés mindaddig nem oszlik fel, amíg az alkotmányt ki nem dolgozza.

Három nap múlva a király összehívta a Rendi Gyűlést. Utasította a küldötteket, hogy váljanak külön, rendenként. A harmadik rend küldöttei azonban nem tettek eleget a parancsnak. Folytatták üléseiket, s a másik két rend küldötteinek egy részét, köztük a liberális nemesség befolyásos képviselőinek egy csoportját is megnyerték maguknak. Július 9-én a Nemzetgyűlés Alkotmányozó Nemzetgyűléssé, azaz a francia nép legfőbb képviseleti és törvényhozó testületévé nyilvánította magát, abból a célból, hogy az alaptörvényeket kidolgozza.

A király és hívei, akik a feudális abszolutista rendszer támaszát alkották, sehogy sem tudtak megbékélni a Nemzetgyűlés határozataival. Párizsba és Versailles-ba királyhű csapatokat vontak össze. A királyi udvar előkészítette a Nemzetgyűlés feloszlatását. Július 11-én XVI. Lajos menesztette Neckert, és kiutasította a fővárosból.

2. A FORRADALOM KITÖRÉSE. AZ ABSZOLUTIZMUS BUKÁSA

A BASTILLE BEVÉTELE

A királyi rendelkezések híre óriási felháborodást keltett Párizsban. A nép és a katonaság között július 12-én sor került az első összetűzésekre. Július 13-án a fővárosban felharsant a harci riadó: a munkások, iparosok, kiskereskedők, hivatalnokok, diákok elözönlötték a tereket és az utcákat. A nép fegyvert ragadott; tízezerszámra zsákmányolták a puskákat.

De a Bastille börtöne, ez a félelmetes erőd még a kormány kezén volt. A két mély árokkal körülvett erőd nyolc tornya úgy meredt az égnek, mint az abszolutizmus lerombolhatatlan fellegvára. Július 14-ének reggelén óriási tömeg özönlött a Bastille falai alá. Az erőd parancsnoka kiadta a tűzparancsot. De a nép — veszteségei ellenére is — tovább rohamozott. Áttörtek az árkokon; megkezdődött az erőd ostroma. Az ácsok és tetőfedők állványokat építettek; a nép oldalára átálló tüzérek ágyúlövései leszakították az egyik felvonóhíd láncait. A nép betört az erődbe, és elfoglalta a Bastille-t.

Az 1789. július 14-i diadalmas felkelés a forradalom kezdete. A néptömegek nyomására a király és a feudális párt engedményekre kényszerült. Neckert visszahívták, s a király elismerte a Nemzetgyűlés határozatait. Ezekben a napokban alakult meg Párizs város tanácsa, a város kormányzati szerve, a nagyburzsoázia képviselőiből. Megalakították a nemzetőrséget; parancsnoka La Fayette márki lett, aki Észak-Amerikában az angol gyarmatok függetlenségi harcában való részvételével alapozta meg népszerűségét.

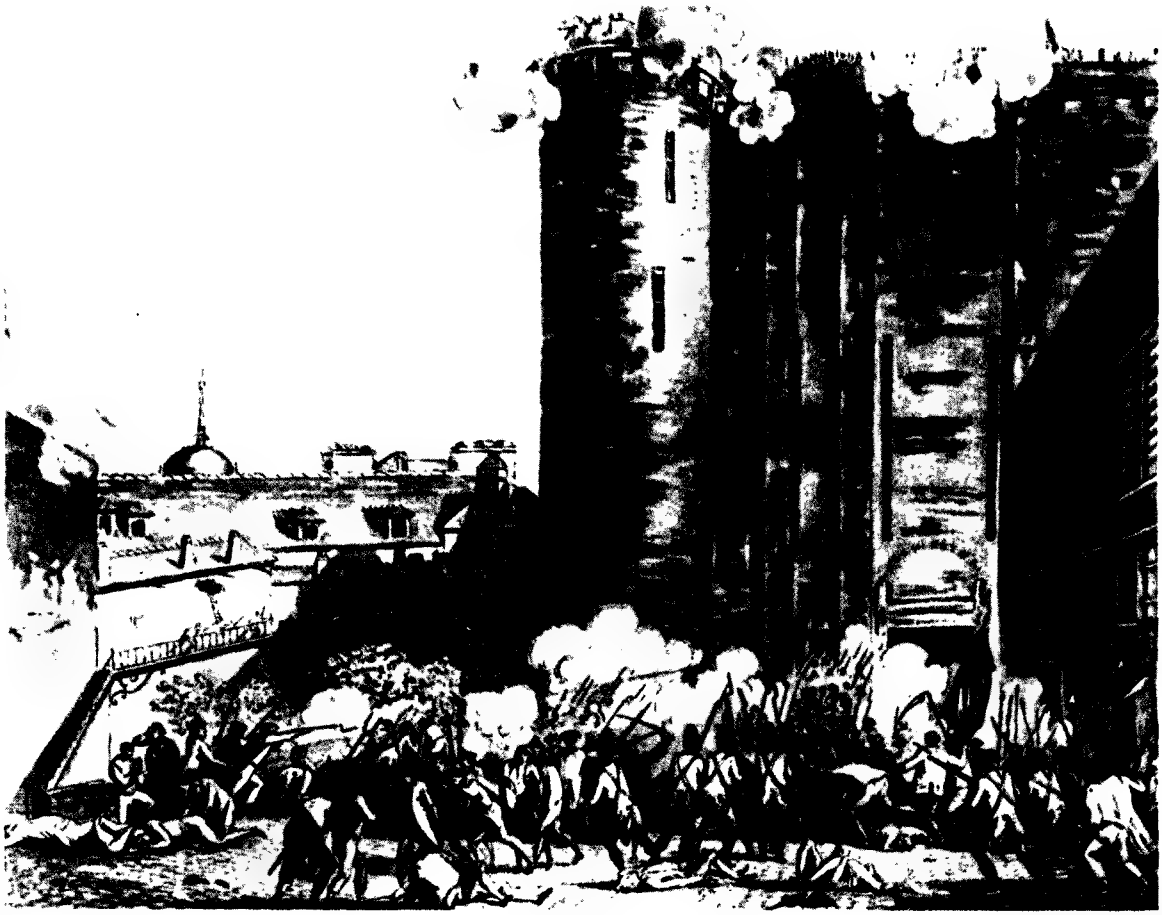

A Bastille bevétele
Janinet rézkarca

A Bastille elestének nemcsak Franciaországban volt óriási visszhangja, hanem messze határain túl is. Oroszországban, Angliában, a német és az olasz államokban a haladó emberek lelkesen ünnepelték a párizsi forradalmi eseményeket.

A „MUNICIPÁLIS" FORRADALOM ÉS A PARASZTMOZGALMAK

A forradalom feltartóztathatatlanul terjedt az egész országban. Július 18-án Troyes-ban, 19-én Strasbourg-ban, 21-én Cherbourg-ban, 24-én Rouenban tört ki felkelés. Strasbourg-ban két napon át a nép volt a város teljhatalmú ura. A fejszékkel és kalapácsokkal felfegyverzett munkások betörték a városháza kapuit, a nép behatolt az épületbe, és minden ott őrzött okmányt elégetett. Rouenban és Cherbourg-ban a lakosság „Kenyeret!", „Halál a felvásárlókra!" kiáltásokkal az utcákra tódult, és alacsonyabb kenyérárat kényszerített ki. Troyes-ban a felkelők fegyvert ragadtak, és megszállták a városházát.

A vidéki városokban eltávolították a régi hatósági szerveket, helyükbe új kormányzati szerveket — municípiumokat — választottak. Sok helyütt a királyi hivatalnokok és a régi városi hatóságok, megrettenve a népharagtól, eleve lemondtak az ellenállásról, és átengedték a hatalmat az új, polgári kormányzatnak.

A párizsi felkelés, a félelmetes Bastille elestének híre hatalmas lökést adott a parasztmozgalomnak. A parasztok vasvillákkal, kaszákkal és cséphadarókkal felfegyverkezve feldúlták a földesúri portákat, elégették a feudális levéltárakat, elfoglalták és felosztották a földesúri réteket és erdőket.

Karamzin orosz író, aki 1789 augusztusában utazott keresztül Elzászon, így számolt be tapasztalatairól: „Elzászban mindenfelé nyugtalanság észlelhető. Egész falvak ragadnak fegyvert." De ugyanez volt a helyzet egyéb vidékeken is. A parasztfelkelés lángja, amely az ország szívében, az úgynevezett Ile-de-France-ban lobbant fel, futótűzként terjedt tova, és július végére, augusztus elejére már csaknem az egész országot elborította. Dauphiné tartományban minden öt nemesi kastély közül hármat felgyújtottak vagy leromboltak. Franche-Comté-ban negyven kastélyt dúltak fel. Limousin tartományban a parasztok egy márki kastélya előtt akasztófát állítottak fel ezzel a felírással: „Ide húzunk fel mindenkit, akinek eszébe jut, hogy fizessen a földesuraknak; de a földesurat is, ha ilyesmit követelne."

A megrettent nemesek elhagyták birtokaikat és a fellángolt parasztfelkelések elől a nagyvárosokba menekültek.

A parasztfelkelések hatása alatt az Alkotmányozó Nemzetgyűlés sürgősen a földkérdés megvitatásához látott. Az 1789. augusztus 4—11-én elfogadott határozataiban kinyilvánította, hogy „a feudális rendszer maradéktalanul megsemmisíttetik". De csak az úgynevezett személyes szolgáltatásokat és az egyházi tizedet törölték el azonnali hatállyal. Az egyéb feudális kötelezettségeket, amelyek abból következtek, hogy a paraszt telket birtokolt, meg kellett váltania. Ez nemcsak a nemességnek, hanem a nagyburzsoázia azon részének is érdekében állott, amely nagy sietséggel összevásárolta a volt nemesi földeket, és ezzel egyidejűleg biztosította magának a feudális jogokat is.

AZ EMBERI ÉS POLGÁRI JOGOK NYILATKOZATA

A parasztfelkelések és a városi „municipális forradalom" kiterjesztette és megszilárdította a párizsi nép 1789. július 14-én aratott győzelmét. A hatalom tényleges birtokosa a polgárság lett. A párizsi és a többi franciaországi municípiumban a burzsoázia vette át a vezetést. A forradalom fegyveres ereje — a nemzetőrség — a polgárság irányítása alatt állott. Az Alkotmányozó Nemzetgyűlésben ugyancsak a burzsoáziáé és a hozzá csatlakozó liberális nemességé volt a vezető szerep. A burzsoázia ekkor forradalmi osztály volt, a feudális abszolutizmus rendszerének megsemmisítésére törekedett. A harmadik rend élén álló burzsoá ideológusok osztályuk társadalmi eszményeit azonosították az egész francia nemzet, sőt az egész emberiség érdekeivel.

1789. augusztus 26-án az Alkotmányozó Nemzetgyűlés elfogadta az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatát, a francia forradalom világtörténelmi jelentőségű dokumentumát. „Az emberek jogilag szabadnak és egyenlőnek születnek és azok is maradnak" — rögzítette a Nyilatkozat. Ezt a forradalmi elvet abban az időben hirdették meg, amikor a világ nagy részén az ember még rabszolgának, dolognak számított, amikor az Orosz Birodalomban és más feudális abszolút államokban millók éltek jobbágysorban, a polgári-arisztokratikus Anglia gyarmatain és az Amerikai Egyesült Államokban pedig virágzott a rabszolgakereskedelem. A Nyilatkozat elvei merész, forradalmi kihívást jelentettek a régi, feudális világgal szemben. A Nyilatkozat az ember és polgár természetes, szent és elidegeníthetetlen jogainak nyilvánította a személyi szabadságot, a szólásszabadságot, a lelkiismereti szabadságot és az ellenállás jogát az elnyomatással szemben.

A Nyilatkozat polgári demokratikus, antifeudális elvei óriási hatással voltak a kortársakra, és mély nyomot hagytak a népek köztudatában. Ám a Nyilatkozat egyszersmind ugyanilyen szent és sérthetetlen jognak nyilvánította a tulajdon jogát is. Igaz, hogy ez akkor bizonyos mértékig a haladást is szolgálta, amennyiben védelmezte a polgári tulajdont a feudális abszolutizmus rend-

szerének merényleteivel szemben. De a tulajdon joga mindenekelőtt a nincstelenek ellen irányult. Meghirdetése valójában a lehető legkedvezőbb feltételeket biztosította az ember kizsákmányolásának új formája, a tőkés kizsákmányolás számára.

Ez az éles szétválás, a következetlenség a Nyilatkozat humanisztikus elvei, széles körű demokratikus ígéretei és az Alkotmányozó Nemzetgyűlés valóságos politikája között igen hamar kiderült.

Az Alkotmányozó Nemzetgyűlésben vezető szerepet játszott a konstitucionalisták (alkotmányvédők) pártja, amely a burzsoázia és a liberális nemesség felső rétegének az érdekeit képviselte. A párt vezetői — Mirabeau gróf, a ragyogó szónok, a simulékony és kétkulacsos politikus; a kiismerhetetlen, ravasz Sieyès abbé és mások — nagy tekintélyt és népszerűséget élveztek az Alkotmányozó Nemzetgyűlésben. Az alkotmányos monarchia hívei lévén, mérsékelt reformokat követeltek a nagyburzsoázia uralmának megszilárdítása érdekében. A nagyburzsoázia, kihasználva a népi felkelést, a hatalom birtokába jutott, egyszerre kimutatta, hogy nincs szándékában semmiféle mélyreható demokratikus változás.

Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata
Plakát

Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés öt nappal azután, hogy lelkesedéssel elfogadta az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatát, a választási rendszerről szóló törvényjavaslat megvitatásához látott. A Nemzetgyűlés által jóváhagyott törvény az állampolgárokat választójogi szempontból két csoportra: aktív és passzív polgárokra osztotta. Passzív polgárokká nyilvánittattak azok, akik nem rendelkeztek tulajdonnal; ezeket nem illette meg a választójog. Az aktív polgárok csoportjába sorolták azokat, akik meghatározott összegű vagy annál magasabb adót fizettek; ezek megkapták a választójogot. A burzsoázia szándéka — szöges ellentétben az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatában meghirdetett egyenlőségi elvével — az volt, hogy törvényerőre emelje uralmát, a dolgozóktól pedig továbbra is megvonja a politikai jogokat.

AZ OKTÓBER 5—6-I NÉPI MEGMOZDULÁSOK

A király és az udvari párt egyáltalán nem mutatott hajlandóságot a forradalmi vívmányok elismerésére, sőt határozott ellenforradalmi előkészületeket tett. A király nem hagyta jóvá az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatát, valamint a feudális jogok eltörlésére vonatkozó augusztusi dekrétumokat. Szeptember folyamán újabb csapatokat vezényeltek Versailles-ba. Október elsején a reakciós tisztikar ellenforradalmi tüntetést rendezett a királyi palotában. Nyilvánvaló volt a királynak és környezetének szándéka: feloszlatni az Alkotmányozó Nemzetgyűlést és katonai erővel elfojtani a forradalmat.

Párizsi asszonyok kivonulása Versailles-ba
XVIII. század végi nyomat

1789 őszén Párizsban az élelmezési helyzet újból érezhetően rosszabbodott. A szegénység éhezett. A fővárosi dolgozók nagy tömegei, de kiváltképp az asszonyok közt, akik órák hosszat álltak sorban kenyérért, nőttön-nőtt az elégedetlenség, s ezt még fokozták az udvar ellenforradalmi készülődéseiről szállongó hírek is. Október 5-én óriási tömegek özönlöttek Versailles-ba. A nép körülfogta a királyi palotát és október 6-án hajnalban behatolt az épületbe. A király kénytelen volt az Alkotmányozó Nemzetgyűlés valamennyi határozatát jóváhagyni, sőt a nép követelésére családjával együtt beköltözött Párizsba. Ide helyezte át üléseinek színhelyét az Alkotmányozó Nemzetgyűlés is.

A párizsi néptömegek újabb forradalmi megmozdulása — akárcsak a júliusi napokban — meghiúsította az udvar ellenforradalmi terveit és meggátolta az Alkotmányozó Nemzetgyűlés feloszlatását. A király a fővárosban a tömegek éber ellenőrzése alatt állt, és nem szegülhetett szembe a forradalmi követelésekkel. Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés akadálytalanul folytathatta munkáját; lehetőség nyílt további polgári reformok életbe léptetésére.

AZ EGYHÁZI BIRTOKOK KISAJÁTÍTÁSA. AZ ALKOTMÁNYOZÓ NEMZETGYŰLÉS POLGÁRI TÖRVÉNYHOZÁSA

Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés 1789 novemberében, hogy véget vessen a pénzügyi válságnak, továbbá, hogy megtörje az egyháznak mint a feudális rend támaszának a hatalmát, elhatározta az egyházi birtokok kisajátítását, „nemzeti javakká" nyilvánítását és áruba bocsátását. Egyidejűleg határozatot hoztak az úgynevezett assignaták (állami kötelezvények, melyeknek fedezetét az egyházi birtokok eladásából befolyt jövedelem biztosította) kibocsátásáról is. Eredetileg az assignatákat kizárólag az államadósság kiegyenlítésére szánták, de később általánosan elfogadott papírpénzként kerültek forgalomba.

1790 májusában törvényt hoztak a „nemzeti javak" eladásának módjáról: kis parcellákat lehetett tizenkét évi részletfizetésre vásárolni. A földek felaprózását azonban hamarosan megszüntették, és a fizetési határidőt négy évre csökkentették. Ilyen körülmények között csak a tehetős parasztok vásárolhattak egyházi földeket. Ugyanakkor az Alkotmányozó Nemzetgyűlés 1790 márciusában és májusában hozott törvényei súlyosbították a paraszt számára a feudális kötelezettségek megváltásának feltételeit is.

A polgári Alkotmányozó Nemzetgyűlés politikájával nyíltan elégedetlenkedő parasztság újból a harc útjára tért. 1790 őszén megint megkezdődtek a parasztlázongások, újabb földesúri épületek borultak lángba.

A parasztok, amikor megrohanták a kastélyokat és uraságí házakat, sok helyütt tűzre vetettek minden levéltári dokumentumot és megtagadták a feudális szolgáltatásokat. Szomszédos falvak parasztjai megállapodtak egymás között abban, hogy „senki sem fizet földadót, aki pedig mégis fizetne, az akasztófán fogja végezni".

A papság az egyházi birtokok elvesztése előtt és után
Szatirikus röplap 1789-ből

Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés a forrongó tartományokba csapatokat, nemzetőrséget, rendkívüli meghatalmazottakat küldött. Mindez hiábavalónak bizonyult: a parasztfelkelések tüzét nem lehetett egykönnyen kioltani.

1789—1791-ben az Alkotmányozó Nemzetgyűlés további reformokat hajtott végre, amelyek megszilárdították Franciaországban a polgári társadalmi rend alapjait. Megszüntette a rendeket, eltörölte a nemesség örökölhető címeit, kivette a papság kezéből a születési, házassági és halotti anyakönyvek vezetését, állami ellenőrzés alá vonta az egyházat és annak alkalmazottait. A korábbi, középkori vegyes közigazgatási rendszer helyébe egységes beosztást létesített: a megyéket (83 département); megszüntette a céheket, az ipari termelés hatósági szabályozását, eltörölte a belföldi vámokat és egyéb korlátozásokat, amelyek az ipar és kereskedelem kibontakozását gátolták.

Mindezek a történetileg haladó jellegű reformok megfeleltek a burzsoázia érdekeinek: az volt a rendeltetésük, hogy kedvező feltételeket teremtsenek a kereskedelem és az ipar fejlődéséhez.

Ugyanakkor az Alkotmányozó Nemzetgyűlés némelyik törvénye kifejezetten a dolgozók ellen irányult. Így például az 1789. október 5—6-i események után olyan törvényt hoztak, amely megengedte katonai erők bevetését a népi felkelések elfojtására.

A MUNKÁSMOZGALOM. LE CHAPELIER TÖRVÉNYE

A polgári Alkotmányozó Nemzetgyűlés politikájának osztályjellegét még világosabban mutatta a munkásmozgalom üldözése. Franciaországban a XVIII. század végén nem volt gépi nagyipar, következésképpen nem volt nagyüzemi proletariátus sem. Létezett viszont a bérmunkások számos kategóriája: a részben központosított, részben szétszórt manufaktúrák munkásai, ipari segédek és tanulók, építő- és kikötőmunkások, napszámosok stb. A munkások egyes csoportjait még szoros szálak fűzték a föld- vagy más tulajdonhoz; ezek számára a bérmunka csak kiegészítő foglalkozás volt. De a munkások egyre nagyobb részének a bérmunka lett a legfőbb megélhetési forrása. A nagyvárosok lakosságának tekintélyes része már munkás volt. Párizsban a forradalom idején a munkások száma — hozzátartozóikkal együtt — 300 000 körül mozgott.

A munkások jogfosztottak voltak, teljesen gazdáiktól fuggtek. Az alacsony bérek elmaradtak az egyre novekvő árak mogott. Még a szakképzett munkások is általában napi 14—18 órát dolgoztak. Nagy csapás volt a munkásokra a munkanélkuliség, amely kozvetlenul a forradalom előestéjén a kereskedelmi és ipari válság kovetkezményeképpen rendkívuli méreteket oltott.

Párizsban folytatódtak a munkások lázongásai. 1789 augusztusában a szabóműhelyek mintegy háromezer dolgozója tuntetést rendezett, kovetelve a munkabér felemelését; a tuntetőket nemzetőrség zavarta szét. Lázongások utotték fel a fejuket a munkanélkuliek korében is, akiket a községtanács által szervezett foldmunkákon foglalkoztattak. A munkások még a városháza felgyújtásával is fenyegetőztek.

1790—1791-ben jottek létre azok a munkásszervezetek, amelyek eredetuket tekintve részben még osszefuggtek a forradalom előtti társulásokkal, de tulajdonképpen már új, szakmai jellegű szervezetek voltak. A munkások legaktívabb, legműveltebb és legtudatosabb részét a nyomdászok képviselték. 1790-ben Párizsban megalakult az első nyomdászszervezet, a Nyomdászegylet, amelynek szabályzatát (réglement) a Munkásképviselők Egyetemes Gyűlése el is fogadta. Ez a szabályzat előírta például a kolcsonos betegségi és oregségi segély megszervezését. Ugyanennek az évnek az őszén alakult meg a nyomdászati dolgozók magasabb rendű szervezete: a Nyomdászati és Emberbarati Klub, amelynek kulon sajtóorgánuma is volt. Megszervezte a munkások kolcsonos segélyezését és irányította a vállalkozók elleni harcot. Hasonló nyomdászegyesuletek alakultak más városokban is.

Az olyan fejlett szakmai szervezetek, mint a Nyomdászklub, akkoriban kivételnek számítottak. Mindenesetre a tobbi foglalkozási ág művelői is torekedtek saját egyesuletuk megalapítására. Így jott létre például az Ácsok Testvéri Egyesulete, amelynek tobb ezer munkás volt a tagja.

1791 tavaszán Párizsban nagyarányú sztrájkokra kerult sor. Ezekben a vezető szerepet a legjobban szervezett nyomdászok és az ácsok játszották, de sztrájkoltak kovácsok, lakatosok, asztalosok, cipészek, kőművesek, tetőfedők is, osszesen mintegy 80 000 ember.

A munkásszervezetek (a Nyomdászklub, az Ácsok Testvéri Egyesulete stb.) vezette sztrájkmozgalom nagy nyugtalanságot keltett a tulajdonosok koreiben. Azon nyomban a párizsi városi hatósághoz, majd kozvetlenul az Alkotmányozó Nemzetgyűléshez fordultak, és erélyes rendszabályokat kovetteltek a sztrájkolókkal szemben.

Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés eleget tett a vállalkozók kovetéseinek. Le Chapelier képviselő javaslatára 1791. június 14-én torvényt fogadott el, amely pénzbuntetés és bortonbuntetés terhe mellett megtiltotta a munkásoknak, hogy egyesuletekbe tomoruljenek és megtagadják a munkát. Két nappal később az Alkotmányozó Nemzetgyűlés elrendelte a munkanélkuliek segélyezésére még 1789-ben alapított „jótékonysági műhelyek" bezárását.

A hatósági szervek gondosan ugyeltek a Le Chapelier-féle torvény betartatására. E torvény megszegőit szigorúan megbuntették. Marx azt írta, hogy ez a torvény „a tőke és a munka konkurrenciaharcát államrendészeti úton a tőkének kényelmes korlátok kozé szorítja".[1]

AZ 1791. ÉVI ALKOTMÁNY

1791-ben az Alkotmányozó Nemzetgyűlés kidolgozta az alkotmányt. Franciaországot alkotmányos monarchiává nyilvánították. A legfőbb végrehajtó hatalom a királyt, a legfőbb torvényhozói hatalom az Alkotmányozó Nemzetgyűlést illette meg. A választásokon csak az úgynevezett aktív polgárok — a lakosságnak mindossze 20 százaléka — vehettek részt. Az alkotmány nem szuntette meg a rabszolgaságot a gyarmatokon.

[1] *Marx:* A tőke. I. kot. Budapest 1961. 686. old.

A FRANCIA POLGÁRI FORRADALOM (1789-1794)

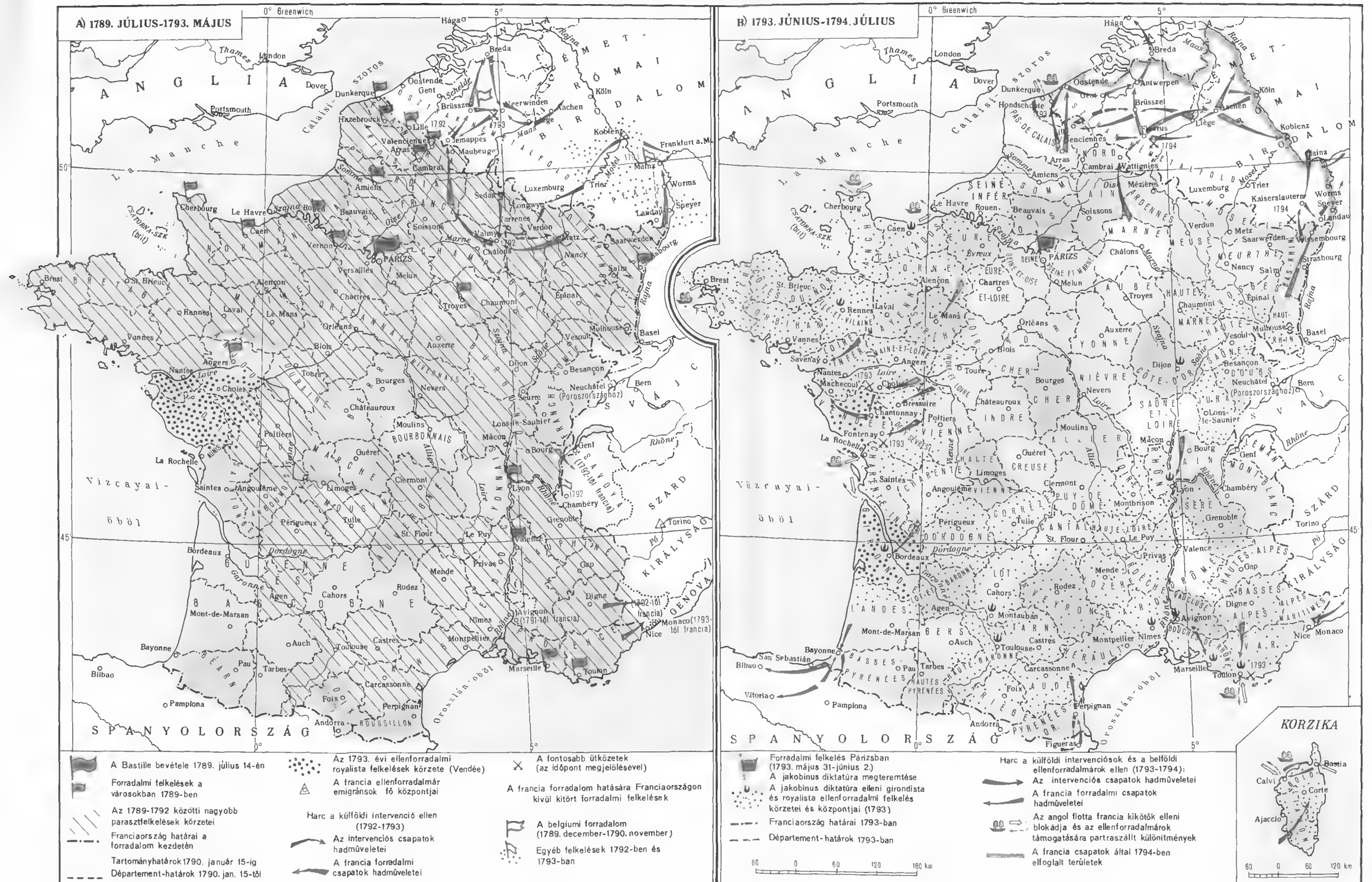

Az 1791. évi alkotmány a feudális abszolutizmus államjogi rendszeréhez képest haladó jellegű volt. Egyszersmind azonban feltárta a győztes burzsoázia osztálytermészetét is. Nemcsak az emberek közti vagyoni egyenlőtlenséget nyilvánította örök érvényűvé, hanem — az 1789. évi Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatával szöges ellentétben — a polgárok politikai egyenlőtlenségét is rögzítette.

Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés antidemokratikus politikájával szemben a nép egyre elszántabb ellenállást tanúsított. A parasztok, munkások, iparosok kisbirtokosok társadalmi és politikai követeléseit a forradalom nem elégítette ki, nem adta meg nekik azt, amit vártak tőle.

Az Alkotmányozó Nemzetgyűlésben a demokratikus körök szószólója a képviselőknek az a csoportja volt, melynek élén Maximilien Robespierre (1758—1794) arras-i ügyvéd, a demokrácia meggyőződéses, hajthatatlan híve állott, akinek szavára az országban egyre többen hallgattak.

A KLUBOK ÉS NÉPI TÁRSASÁGOK AZ 1789—1791. EVI DEMOKRATIKUS MOZGALMAK

A forradalom éveiben a néptömegek politikai aktivitása nagymértékben megnőtt. Párizsban fontos szerephez jutottak a körzetek (districts), később a választási körzetek szekciók, vezető szervei. Ezek gyakran üléseztek, s valóságos politikai iskolái lettek a fővárosi lakosságnak. A városi önkormányzat burzsoá vezetői azon voltak, hogy megszakítsák a körzetek, majd a szekciók ülésezéseinek folyamatosságát, és csak igen ritkán összehívható választói gyűlések rangjára fokozzák le őket; ez a törekvésük azonban megtört a demokratikus elemek szívós ellenállásán.

A fővárosban és a vidéki városokban különféle politikai klubok alakultak. A legnagyobb befolyásra a Jakobinus Klub és a Cordelier Klub tett szert. Nevüket azokról a kolostorokról kapták, amelyekben gyűléseiket tartották; tt. a dominikánusok Szent Jakabról elnevezett, illetve a ferences barátok kolostoráról. A Jakobinus Klub hivatalos elnevezése az Alkotmány Barátainak Társasága, a ferenceseké pedig az Emberi és Polgári Jogok Barátainak Társasága volt.

A Jakobinus Klub összetétele 1789 és 1791 közt meglehetősen tarka volt; a klubba különféle felfogású burzsoá politikusok jártak — Mirabeau-tól Robespierre-ig.

Az 1790 áprilisában alapított Cordelier Klub a forradalmi eseményekben tevékenyen részt vevő egyszerű emberek politikai fóruma volt. Sok „passzív" polgár is tartozott tagjai közé, és ülésein nők is részt vehettek. E klub politikusai közül kiemelkedett Georges Danton, a kiváló

Jean Paul Marat
Turcaty metszete Simon rajza alapján

szónok (1759—1794) és Camille Desmoulins tehetséges újságíró. A Cordelier Klub szónoki emelvényéről élesen bírálták az Alkotmányozó Nemzetgyűlés antidemokratikus politikáját és a vagyoni cenzuson alapuló 1791. évi alkotmányt.

A Szociális Klub és az általa alapított szélesebb korú szervezet az Igazság Barátainak Világszövetsége társadalmi jellegű követeléseket tűzött zászlajára; ez a klub adta ki a „Vas-száj" című újságot. A Szociális Klub két fő szervezője Claude Fochet abbé és N. Bonville újságíró volt.

A forradalmi-demokrata mozgalomra igen nagy hatással volt a Marat kiadásában megjelenő „A nép barátja" című lap. Jean-Paul Marat (1743—1793), eredetileg orvos és tudós, az első naptól kezdve szívvel-lélekkel a forradalom mellé állt. Marat, a nép érdekeinek és jogainak ez a tántoríthatatlan védelmezője, a szegények barátja, forradalmi demokrata és szabadsághős, szenvedélyesen gyűlolte a zsarnokságot és az elnyomást. Elsőként ismerte fel, hogy a feudális elnyomást „a vagyon arisztokráciájának" elnyomása váltja fel. Marat valóban népi lapjának hasábjain és harcos pamfletjeiben leleplezte az udvar ellenforradalmi terveit és lépéseit, Necker antidemokratikus politikáját, az alkotmánypárti vezetők — Mirabeau, La Fayette és a többiek — áruló szándékait s azt, hogy a „testvériségről", „bizalomról" szóló frázisaik csupán a nép megtévesztését szolgálják. Marat forradalmi elszántságra tanított, és arra hívta fel a népet, hogy ne álljon meg félúton, a forradalom ellenségeinek teljes megsemmisítése előtt.

Az udvar, a nemesség, a nagyburzsoázia mind gyűlolte, uldozte és rágalmazta Marat-t. A nép rokonszenve és támogatása azonban lehetővé tette Marat számára, hogy a forradalmi demokrácia ugyéért vívott harcát még uldoztetése idején is folytathassa.

A VARENNES-I VÁLSÁG

Az onállóságától megfosztott király és kornyezete titokban ellenforradalmi fordulatot készített elő. A forradalomtól megrettent francia arisztokrácia jelentős része kulfoldre menekult. Torinóban, majd Koblenzben megszervezték az ellenforradalmár emigráció kozpontját, amely szoros kapcsolatot tartott fenn Európa abszolutista kormányzataival. Az emigránsok a kulfoldi államoknak a forradalmi Franciaország ellen tervezett intervenciójában reménykedtek. XVI. Lajos titkos ugynokei révén kapcsolatot tartott az emigránsokkal és az európai udvarokkal. A spanyol királyhoz és más európai uralkodókhoz írott titkos leveleiben megtagadta mindazokat a lépéseit, amelyekre a forradalom kényszerítette; eleve szentesítette mindazt, amit teljhatalmú megbízottai szukségesnek véltek „torvényes hatalmának" visszaállítása végett.

1791. június 21-én reggel Párizs népe félrevert harangok zúgására ébredt. A riadalom oka nem mindennapos esemény volt: a király és a királyné megszokott. A népen felháborodás lett úrrá. A tomegek a forradalmat fenyegető nyilvánvaló árulásra fegyvert ragadtak.

A király szokése gondosan előkészített osszeeskuvés része volt. A királynak a határmenti Montmédy várába kellett volna menekulnie, ahol az elvakult monarchista de Bouillé márki várta csapataival. Innen tért volna vissza az ellenforradalmi seregek élén Párizsba, hogy szétkergesse a Nemzetgyűlést és visszaállítsa a feudális abszolutizmus rendszerét. Az osszeeskuvők arra is számítottak, hogy a király szokése intervencióra készteti a kulfoldi hatalmakat Franciaország ellen az „ancien régime" visszaállítása érdekében.

Ám a határ kozelében egy Drouet nevű postamester felismerte a batárban a lakájnak oltozott XVI. Lajost. Riasztotta a helybeli lakosságot és a menekulők nyomába eredt. Varennes kozségben a felfegyverzett parasztok feltartóztatták és őrizetbe vették a királyi párt. A király és a királyné a nép foglyaiként, fenyegetően nagy fegyveres tomeg kíséretében tért vissza Párizsba.

A király nyilvánvaló árulása heves politikai válságot robbantott ki. Az áruló király trónfosztását követelő tomegmozgalom élén a Cordelier Klub állott. A koztársaságot már nemcsak

A király letartóztatása Varennes-ben
Nyomat az 1790-es évekből

a klub követelte; sok híve volt a fővárosban és vidéken egyaránt. Hasonló követeléssel állott elő a strasbourg-i, clermont-ferrand-i és több más klub. A falvakban újból erőre kapott a parasztság feudalizmusellenes harca. A határmenti tartományokban a parasztok önkéntes zászlóaljakat szerveztek.

A hatalmon levő nagyburzsoázia azonban nem óhajtotta felszámolni a monarchikus rendet. Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés oly módon próbálta menteni és rehabilitálni a monarchiát, hogy határozatot fogadott el, amely megerősítette a király „elrablásáról" szóló hazug verziót. A Cordelier Klub tagjai heves agitációt fejtettek ki a Nemzetgyűlés mesterkedése ellen. A Jakobinus Klub kettéhasadt. Forradalmi demokrata része a cordelier-ket támogatta. A klub jobbszárnya — az alkotmánypártiak — július 16-án kivált és új klubot alapított, melynek tagjait — arról a cisztercita kolostorról, amelyben üléseiket tartották — feuillant-oknak nevezték.

Július 17-én, a Cordelier Klub felhívására sok ezer párizsi — főként munkások és iparosok — gyűlt össze a Mars-mezőn, hogy aláírásukkal lássák el azt a petíciót, amely a király trónfosztását és felelősségre vonását követelte. A békésen tüntető népre a La Fayette parancsnoksága alatt álló nemzetőrség tüzet nyitott. A Mars-mezőn több száz sebesült és halott maradt.

Az 1791. július 17-i sortűz azt jelezte, hogy a monarchiához hű nagyburzsoázia nyíltan ellenforradalmi álláspontra helyezkedett.

A TÖRVÉNYHOZÓ GYŰLÉS

Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés 1791 szeptemberének végén, mivel eleget tett megbízatásának, feloszlott. Ugyanez év október 1-én megkezdi működését a Törvényhozó Gyűlés, amelyet a vagyoni cenzuson alapuló rendszerrel választottak.

A Törvényhozó Gyűlés jobbszárnyát a feuillant-ok alkották; ez a pénzemberek és nagykereskedők, hajótulajdonos rabszolgakereskedők és ültetvényesek, bányatulajdonosok, nagybirtokosok és a fényűzési cikkek gyártásával foglalkozó nagyiparosok csoportja volt. A nagyburzsoázia, valamint a hozzá csatlakozó liberális nemesség eme részének érdeke fűződött a monarchia és az 1791. évi alkotmány fennmaradásához. A feuillant-ok a közép küldötteinek népes csoportjára támaszkodva eleinte vezető szerepet játszottak a Törvényhozó Gyűlésben.

A balszárnyon a Jakobinus Klubbal kapcsolatban álló küldöttek tömörültek. Csakhamar

ezek is két csoportra szakadtak. Az egyiket girondistáknak nevezték el Gironde megyéről (département), ahol e párt legtekintélyesebb képviselőit választották.

A girondisták főleg a déli, délnyugati és délkeleti megyék kereskedő-iparos és új földbirtokos polgárságát képviselték, amely a társadalom gyökeres polgári átalakítása mellett szállt síkra. A girondisták sokkal radikálisabban gondolkoztak, mint a feuillant-ok. Eleinte még támogatták az 1791. évi alkotmányt, de később köztársaságot követeltek és burzsoá republikánusokká lettek. A girondisták két leghíresebb szónoka az újságíró Brissot és Vergniaud volt.

A girondisták politikáját élesen bírálta Robespierre és a Jakobinus Klub több más politikusa, a legdemokratikusabb rétegek képviselői. A Törvényhozó Gyűlésben a szélsőbal csoport támogatta őket. Ezeket a küldötteket montagnard-oknak (hegypártiak) nevezték, mivel a Törvényhozó Gyűlésben, később pedig a Konventben, az ülésterem legfelső széksoraiban, a „hegyen" foglaltak helyet (la montagne — hegység). Idők folyamán a montagnard megjelölés azonosult a jakobinussal.

A girondisták és a hegypártiak kezdetben közös álláspontot foglaltak el az udvari ellenforradalmi párttal és a feuillant-ok uralkodó pártjával szemben, de később nézeteltérésekre, sőt nyílt összecsapásra került sor köztük.

AZ ORSZÁG POLITIKAI HELYZETE 1792 ELEJÉN

A gazdasági helyzet 1792-ben tovább rosszabbodott. A kereskedelmi és ipari válság, amely 1790—1791-ben némileg enyhült, most újra elmélyült. Különösen gyors iramban hanyatlottak azok a termelési ágak, amelyek korábban az udvar és az arisztokrácia, valamint kivitel céljaira dolgoztak. Csaknem teljesen megszűnt a fényűzési cikkek gyártása. A munkanélküliség mind nagyobb méreteket öltött. Az 1791 augusztusában San Domingo (Haiti) szigetén kirobbant néger rabszolgafelkelésnek Franciaországban az lett a következménye, hogy eltűntek a boltokból a gyarmati cikkek: a cukor, kávé, tea. De egyéb élelmiszerek árai is felszöktek.

1792 januárjában Párizsban a drágaság és az ellátási nehézségek miatt súlyos zavargások törtek ki. 1792 tavaszán Bordeaux-ban sztrájkba kezdtek az ácsok és a pékek. A munkások a drágaság növekedése miatt a munkabérek emelését követelték. A Törvényhozó Gyűlést a munkások és a szegények elárasztották petíciókkal, amelyekben az élelmiszerárak szabályozását és a spekuláció megfékezését követelték. Nyugtalankodott a falusi szegénység is. Egyes vidékeken az éhező parasztok fegyveres osztagai lefoglalták és egymás közt szétosztották a gabonát, és kiharcolták a kenyér és egyéb élelmiszerek árának rögzítését.

Még mindig megoldatlan volt a forradalom legfőbb kérdése, a földkérdés. A parasztok valamennyi feudális szolgáltatás megváltás nélküli eltörléséért küzdöttek. 1791 végén a földműves lakosság körében újból fellángolt az elégedetlenség.

Ugyanakkor egyre határozottabban léptek fel a feudális abszolutista rendszer visszaállítására törekvő ellenforradalmi erők is. Az arisztokraták — akkoriban a feudalizmus híveit nevezték így — délen ellenforradalmi zendülést próbáltak kirobbantani. Fokozott ellenforradalmi agitációt fejtett ki a katolikus papság, melynek jelentős része nem volt hajlandó feleskedni az új alkotmányra és elismerni az új rendet.

A királyi udvar és egyéb ellenforradalmi erők, amelyek döntő csapásra készültek a forradalom ellen, most a külföldi hatalmak fegyveres beavatkozásába vetették minden reményüket.

3. A FORRADALMI HÁBORÚK KITÖRÉSE. A MONARCHIA MEGDÖNTÉSE

A FORRADALMI FRANCIAORSZÁG ELLENI INTERVENCIÓ ELŐKÉSZÍTÉSE

A franciaországi forradalom nyomán más országokban is fellángolt a feudalizmus elleni harc. A társadalom haladó körei Londonban és Pétervárott, Berlinben és Bécsben, Varsóban és Pesten, sőt az óceán túlsó partján is feszülten várták a forradalmi Franciaországból érkező híreket. Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatát, valamint a forradalom egyéb dokumentumait több európai országban, az Egyesült Államokban és Latin-Amerikában is lefordították és kiadták. A francia forradalom meghirdette „Szabadság! Egyenlőség! Testvériség!" jelszót mindenütt úgy fogadták, mint a felvirradó új, szabad kor kezdetét.

Minél inkább nőtt a világ haladó társadalmi köreinek rokonszenve a francia forradalom és annak progresszív eszméi iránt, annál leplezetlenebbül szították a forradalmi Franciaország gyűlöletét az európai feudális abszolutista államok és a polgári-arisztokratikus Anglia.

Az ellenforradalmi koalíció fő szervezője és sugalmazója Anglia volt. Az angol uralkodó körök attól tartottak, hogy a feudalizmus bukása Franciaország nemzetközi helyzetének megszilárdulását hozza magával, és hogy Angliában is fellendül a radikális demokratikus mozgalom.

Az angol diplomácia azon fáradozott, hogy kibékítse az egymással ellenségeskedő Ausztriát és Poroszországot, és egyesített erőiket Franciaország ellen fordítsa. Ilyen irányú erőfeszítéseket tett a cári Oroszország is. Az 1790 nyarán megtartott reichenbachi konferencián Anglia közreműködésével sikerült elsimítani az alapvető ellentéteket Poroszország és Ausztria között. 1791 augusztusában, a pillnitzi várban, az osztrák császár és a porosz király nyilatkozatot írt alá a francia királynak közösen nyújtandó segítségről. A pillnitzi nyilatkozat megegyezést jelentett a Franciaország elleni intervenció kérdésében.

A forradalom Elzászban a német fejedelmeket is megfosztotta birtokaiktól. Az ebből eredő konfliktus 1792 elején tovább élezte Ausztria és Poroszország kapcsolatát Franciaországgal.

AZ AUSZTRIA ÉS POROSZORSZÁG ELLENI HÁBORÚ KEZDETE

XVI. Lajos és környezete, valamint a tisztek és a tábornokok nagy része siettette a háborút, gondolván, hogy a külső támadás összeroppantaná Franciaországgal együtt a forradalmat is. Robespierre jól látta ezt, és a Jakobinus Klubban tiltakozott az azonnali hadüzenet ellen. Követelte, hogy előzőleg tisztítsák meg a hadsereg parancsnoki karát az ellenforradalmároktól, mert bizonyosra vehető, hogy az arisztokrata tábornokok megnyitják az ellenség előtt a Párizsba vezető utat. A girondisták viszont támogatták a haduzenetre vonatkozó javaslatot. Féltek az osztályharc további fokozódásától, s arra számítottak, hogy a háború eltereli a néptömegek figyelmét a belső problémákról. A girondisták, akiket szoros szálak fűztek a nagy kereskedelmi központok (Bordeaux, Marseille stb.) burzsoáziájához, abban is reménykedtek, hogy Franciaország sikeres háború esetén kiterjesztheti határait, megszilárdíthatja gazdasági helyzetét, és meggyengítheti fő ellenfelét, Angliát. A háború kérdése tovább élezte a Robespierre-párti jakobinusok és a girondisták közti harcot.

1792. április 20-án Franciaország hadat üzent Ausztriának. Franciaország ellen rövidesen hadba lépett Ausztria szövetségese: Poroszország is.

Robespierre aggodalma indokoltnak bizonyult. A francia hadsereg, melynek élén továbbra is arisztokraták vagy olyan tábornokok álltak, akik képtelenek voltak felfogni a forradalmi háború sajátosságait, mindjárt a háború első heteiben egymás után több súlyos vereséget szenvedtek.

A korábbi sejtelem, hogy ti. a királyt és az arisztokratákat titkos megállapodás kötelékei fűzik az idegen beavatkozókhoz, most a tábornokok áruló magatartása után nyilvánvalóvá vált. A jakobinusok beszédeikben, röpirataikban erre rá is mutattak, és a tömegeket nemcsak a külső, hanem a belső ellenforradalom ellen is harcra szólították. A nép ráébredt, hogy a hazát és a forradalmat csak fegyverrel védheti meg; a kettő — haza és forradalom — eggyé lett számára. A „hazafi" (patriote) szó, amely ebben az időben terjedt el, kettős értelmet nyert: egyaránt jelentette a haza és a forradalom védelmezőjét.

A parasztság milliós tömegei megértették, hogy az idegen beavatkozás célja a gyűlölt feudális abszolutizmus rendjének visszaállítása. A polgárság jelentős része és a tehetősebb parasztok ekkor már földtulajdonosok voltak; földjüket főleg az egyházi birtokok rovására szerezték. 1791 végéig több mint másfél milliárd livre értékben árusítottak ki egyházi földeket. Az intervenciósok benyomulása és a forradalom előtti rezsim visszaállításának lehetősége közvetlenül veszélyeztette az új tulajdont és birtokosait.

A kormány és sok tábornok szinte nyílt árulásának, a Törvényhozó Gyűlés gyengeségének és tétlenségének láttán a néptömegek maguk keltek a forradalmi Franciaország védelmére. A városokban és falvakban sorra-rendre alakultak az önkéntes zászlóaljak; a felszerelésükre szánt adományokat külön bizottságok gyűjtötték össze. A helyi demokratikus klubok és szervezetek a Törvényhozó Gyűléstől rendkívüli intézkedéseket követeltek a haza és a forradalom megvédésére.

A néptömegek nyomására a Törvényhozó Gyűlés 1792. július 11-én kinyilvánította, hogy „Veszélyben a haza", és fegyverbe szólított minden katonai szolgálatra alkalmas férfit.

AZ 1792. AUGUSZTUS 10-I NÉPI FELKELÉS. A MONARCHIA MEGDÖNTÉSE

Napról napra nyilvánvalóbb lett, hogy a külső ellenforradalom legyőzése lehetetlen a belső ellenforradalom szétzúzása nélkül. A nép erélyesen követelte a trónfosztást és az áruló tábornokok szigorú megbüntetését. A Marseille-i Kommün (a város önkormányzati szerve) 1792 júniusának végén petíciójában a trón megdöntését követelte. Több más megyében is követelték ezt. Júliusban több párizsi szekció önhatalmúlag eltörölte az „aktív" és „passzív" polgárok megkülönböztetését. Meauxconseil munkás- és iparoslakta kerület szekciója határozatot fogadott el, amely szerint a szekció „nem ismeri el többé XVI. Lajost a franciák királyának".

Július folyamán Párizsba érkeztek a vidéki önkéntesek fegyveres osztagai — az úgynevezett föderáltak. A marseille-i föderáltak a „rajnai hadsereg indulóját" énekelték, melynek zenéjét és szövegét egy Rouget de Lisle nevű fiatal tiszt írta. Ez az induló, amelyet Marseillaise-nek neveztek el, a francia nép harci indulója és himnusza lett.

A föderáltak szorosan együttműködtek a jakobinusokkal, és létrehozták saját szervezetüket, a Központi Bizottságot. A föderáltak a vidéki néptömegek forradalmi elszántságát fejezték ki a Törvényhozó Gyűléshez benyújtott petíciókban, amelyekben a király trónfosztását és — az alkotmány felülvizsgálására — egy demokratikus alapon választandó Nemzeti Konvent összehívását követelték.

A forradalmi indulat lángját magasra szította az a kiáltvány, amelyet a francia határon összevont porosz hadsereg parancsnoka, a braunschweigi herceg intézett a francia lakossághoz. A herceg nyíltan beismerte, hogy a hadjárat célja a francia király hatalmának visszaállítása, és azzal fenyegetőzött, hogy irgalmatlanul leszámol a „zendülőkkel". A braunschweigi herceg kiáltványa, amely leplezetlen cinizmussal tárta fel az intervenció ellenforradalmi céljait, óriási felháborodást keltett az országban, és siettette a monarchia megdöntését.

A párizsi néptömegek a jakobinusok vezetésével nyíltan felkelésre készültek. A párizsi

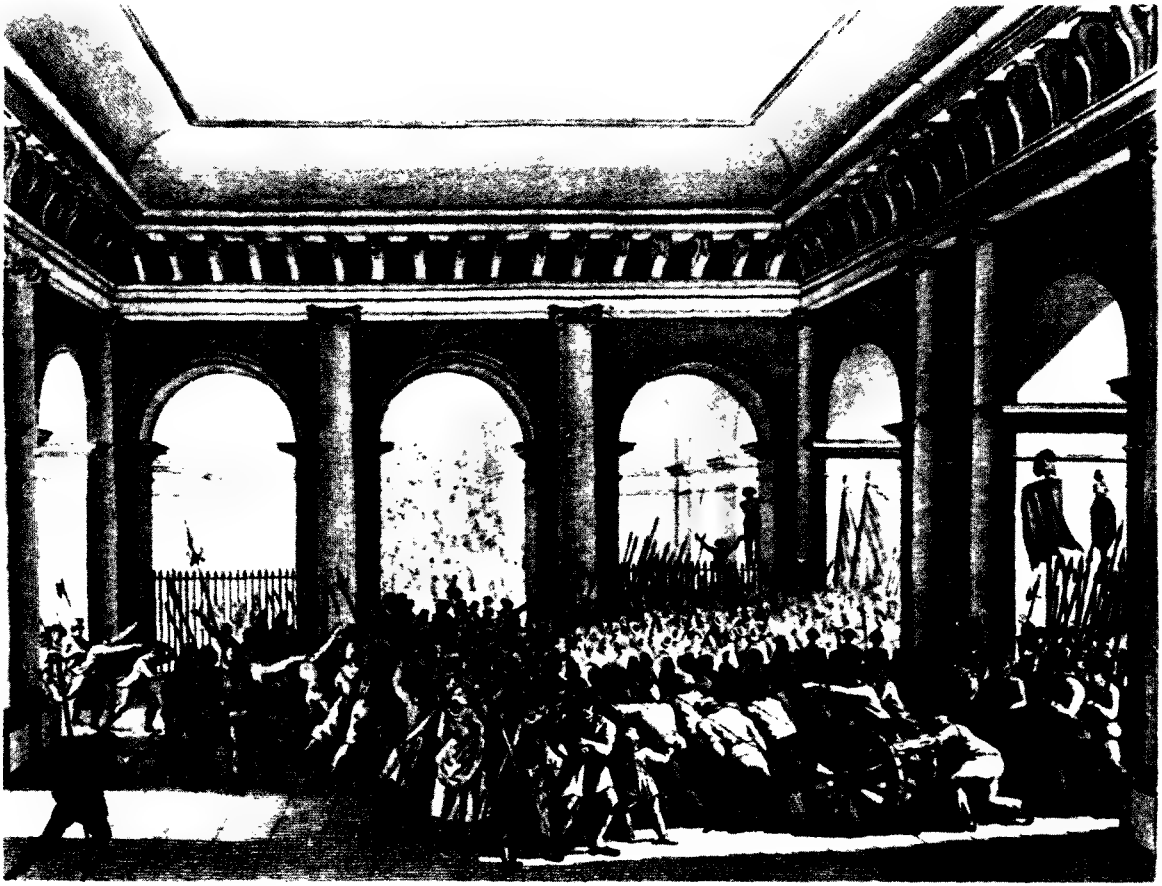

A Tuileriák elfoglalása
Berthault metszete Prieur rajza alapján

szekciók kétharmada csatlakozott a Meauxconseil szekció XVI. Lajos trónfosztását követelő felhívásához.

Augusztus 10-ének éjszakáján félrevert harangok adták hírül, hogy a fővárosban kitört a felkelés. A nép szekciónként gyülekezett, és osztagokba sorakozott. A szekciók Párizs Forradalmi Kommünjének nyilvánították magukat, és a felkelés élére állottak. A Nemzetőrségnek a munkásnegyedekben állomásozó zászlóaljai, valamint a megyékből Párizsba érkezett föderáltak osztagai megindultak a királyi rezidencia — a Tuileriák palotája — felé. Ez a palota tulajdonképpen megerősített vár volt, az oda vezető utakat tüzérség vigyázta. De a marseille-i önkéntesek csoportja összebarátkozott a tüzérekkel és „Éljen a nemzet!" kiáltások közepette velük együtt folytatta útját a palota felé. A király és a királyné a Törvényhozó Gyűlés épületébe menekült.

Már úgy látszott, hogy a nép felkelése vérontás nélkül győzedelmeskedik. De amikor a felkelők osztagai benyomultak a Tuileriák palotája belső udvarára, az ott szolgálatot teljesítő svájci zsoldosok és monarchista tisztek tüzet nyitottak. A nép először — sok halottat és sebesültet hátrahagyva — visszatódult, de néhány perc elteltével ismét elkeseredett harcra került sor. A párizsiak és a föderáltak osztagai rohamra indultak a palota ellen. A védők egy részét lekaszabolták, a többi megadta magát. A nép vesztesége ebben a véres ütközetben mintegy ötszáz halott és sebesült volt.

Így döntötték meg Franciaországban a csaknem ezer esztendős monarchiát. A francia forra-

dalom újabb szakaszába lépett. Ez a felfelé ívelés azzal magyarázható, hogy a forradalom a parasztok, munkások, plebejusok óriási tömegeit sodorta magával. A francia polgári forradalom egyre nyilvánvalóbban népi jelleget öltött.

AZ ÚJ FÖLDTÖRVÉNYEK

Az 1792. augusztus 10-i felkelés eredményeképpen a fővárosban a hatalom valójában Párizs Forradalmi Kommünjének kezébe ment át. A Törvényhozó Gyűlés határozata értelmében XVI. Lajos csak ideiglenesen mondott le az uralkodói hatalomról, a Kommün követelésére azonban a királyt és családját börtönbe zárták. Rendeletet adtak ki a Nemzeti Konvent összehívásáról, amelynek választásában minden 21. életévét betöltött férfi részt vehetett; szó sem volt már „aktív" és „passzív" polgárok közti különbségtételről.

A Törvényhozó Gyűlés új girondista kormányt nevezett ki: az Ideiglenes Végrehajtó Tanácsot, amelynek egyetlen jakobinus tagja Danton volt.

Az augusztus 10-i diadalmas felkelés után, amely megmutatta, hogy milyen óriási erők rejlenek a népben, lehetetlen volt tovább halogatni a parasztság követeléseinek megvitatását. A Törvényhozó Gyűlés, amely nemrégiben még nemtörődöm módra húzta-halogatta száz és száz paraszti petíció megtárgyalását, most egyszeriben napirendre tűzte a földkérdést. A nagy sietség oka nyilván a népharag elsöprő erejétől való rettegés volt.

A Törvényhozó Gyűlés augusztus 14-én határozatot hozott a községi földek felparcellázásáról. Engedélyezte, hogy az emigránsok elkobzott földjeit kicsiny, 2-től 4 arpent-ig — körülbelül 0,5—1 hektárig — terjedő parcellákban, évenkénti törlesztés ellenében időhöz nem kötött birtokként eladhassák vagy készpénzfizetés ellenében a vevők teljes jogú tulajdonába adhassák. A következő napon hozott határozat a hajdani feudális jogokkal kapcsolatos valamennyi ügyben megszüntette a törvényszéki eljárást. Augusztus 25-én a Törvényhozó Gyűlés úgy határozott, hogy váltság nélkül megszünteti mindazon birtokosok feudális jogait, akik e jogaikat nem tudják megfelelő dokumentumokkal bizonyítani.

Az 1792 augusztusi földtörvények, amelyek a parasztság követeléseinek egy részét kielégítették, közvetlen eredményei voltak a monarchia megdöntésének.

A VALMYI GYŐZELEM

Az augusztus 10-i diadalmas népi felkelés következményeként a hadműveletekben is változás állott be. A porosz hadsereg augusztus 19-én átlépte a francia határt, s rövidesen mélyen benyomult az ország területére. Augusztus 23-án a porosz csapatok elfoglalták Longwy erődjét, melyet áruló parancsnoka harc nélkül feladott. Szeptember 2-án elesett Verdun, az utolsó erőd, amely a főváros felé vezető utakat védte. Az intervenciósok a könnyű győzelem reményében biztosan haladtak Párizs felé.

A forradalmi Franciaországot fenyegető halálos veszedelemnek ezekben a napjaiban a jakobinusok — szemben az ingadozó, gyenge és gyáva girondistákkal — óriási energiát fejtettek ki a forradalom megvédése érdekében: csatasorba állították Párizs egész demokratikus lakosságát. Férfiak és nők, gyermekek és öregek, erejétől telhetően mindenki ki akarta venni részét a gyűlölt ellenség elleni harcból. „A vészharangok zúgása most nem a riadó jele, hanem rohamra hív a haza ellenségei ellen. Legyőzésükhöz bátraknak, még egyszer bátraknak, mindig csak bátraknak kell lennünk — akkor Franciaországot meg fogjuk menteni" — mondotta Danton.

Párizsban olyan hírek terjedtek el, hogy a börtönbe zárt ellenforradalmárok zendülést készítenek elő. A nép és a frontra induló önkéntesek szeptember 2-án este benyomultak a börtö-

nökbe. Szeptember 2-a és 5-e között a börtönökben több mint ezer ellenforradalmárt végeztek ki. A forradalom önvédelmének, elszántságának elemi erejű megnyilatkozása volt ez a legnagyobb veszély pillanatában.

Valmy mellett, 1792. szeptember 20-án került sor a döntő ütközetre. Az intervenciósok kiképzett, jól felszerelt csapataival a forradalmi Franciaország jórészt tapasztalatlan, még a puska kezelésében is járatlan, hiányosan felfegyverzett önkéntes csapatai álltak szemben. A porosz tisztek kevélyen, magabiztosan jósolgatták, hogy gyors és döntő győzelmet fognak aratni a „forradalmi csürhe" fölött. Ámde korán ünnepelték diadalukat. A francia csapatok a Marseillaise-t énekelve, „Éljen a nemzet!" kiáltásokkal elszántan küzdöttek: visszaverték az ellenség kétszer is megismételt rohamát, és végül visszavonulásra kényszerítették a betolakodókat.

Goethe, a nagy német költő, a csata szemtanúja, találóan állapította meg, hogy a valmyi csata új korszakot nyitott az emberiség történetében. A valmyi ütközetben aratta a forradalmi Franciaország első győzelmét Európa feudális abszolút államai fölött.

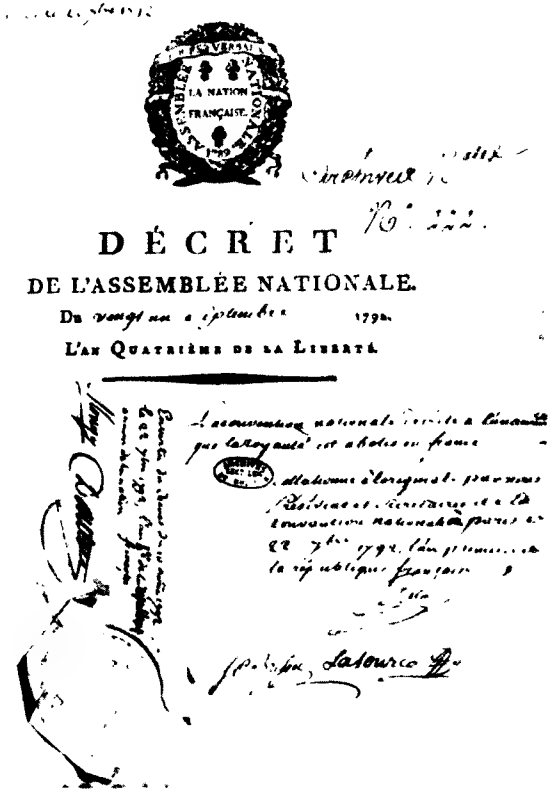
DÉCRET
DE L'ASSEMBLÉE NATIONALE.

A Konvent dekrétuma a királyi hatalom felszámolásáról

A franciák csakhamar az egész arcvonalon támadásba mentek át, kiűzték a támadókat Franciaország földjéről, és a szomszédos országok területére léptek. 1792. november 6-án nagy győzelmet arattak az osztrákok fölött a jemappes-i csatában, majd elfoglalták egész Belgiumot és a rajnai tartományt.

4. A KONVENT. A GIRONDISTÁK ÉS JAKOBINUSOK KÜZDELME

A KONVENT MEGNYITÁSA. A KÖZTÁRSASÁG KIKIÁLTÁSA

Párizsban a valmyi győzelem napján kezdte meg üléseit az általános választójog alapján összehívott Nemzeti Konvent. A Konvent 750 képviselője közül 165 girondista, körülbelül száz pedig jakobinus volt. Párizs kizárólag jakobinus képviselőket választott, köztük Robespierre-t, Marat-t és Dantont. A képviselőknek az a nagyszámú csoportja, amelyik egyik táborhoz sem csatlakozott, a „mocsár" elnevezést kapta.

A Konvent első lépése az volt, hogy megszüntette a monarchiát és kikiáltotta a köztársaságot. A nép mindkét döntést óriási lelkesedéssel fogadta. Mind a Konventen belül, mind azon kívül az első napoktól kezdve folyt a háborúskodás a girondisták és a jakobinusok között. Bár a girondisták nem vettek részt a nép augusztus 10-i felkelésében, sőt, a felkelés akaratuk ellenére győzedelmeskedett, most mégis a Gironde volt a kormányzó párt. Kezükben volt az Ideiglenes Végrehajtó Tanács, és az első időkben a Konventben is ők vitték a vezető szerepet.

A girondisták a kereskedő-iparos és földbirtokos burzsoáziának azokat a rétegeit képviselték, amelyek már megvalósították legfontosabb gazdasági és politikai követeléseiket. A girondisták rettegtek a néptömegektől, véget akartak vetni a forradalomnak, próbálták fékezni és megállítani, hogy ne lépje túl az addig elért határokat.

A jakobinusok viszont a polgárság forradalmi demokrata részének, főleg a kispolgárságnak az érdekeit képviselték, amely a városi és falusi nép nagy tömegeivel szövetségben igyekezett a forradalmat tovább vinni. A jakobinusok — a leghaladóbb polgári forradalmárok — a népből merítették erejüket, a népre támaszkodtak, és bátran vezették a tömegeket a forradalom folytatásáért vívott harcban. Mint Lenin megállapította, a XVIII. századi francia forradalom időszakában „a kispolgárok még nagy forradalmárok lehettek".[2]

A Gironde igyekezett gátat vetni a forradalom továbbfejlődésének; a néptömegekre támaszkodó Hegypárt pedig azon fáradozott, hogy előbbre vigye. A girondisták és a Hegypárt között ez volt a tulajdonképpeni ütközőpont, ebből fakadt minden nézeteltérésük.

XVI. LAJOS KIVÉGZÉSE

A sok politikai kérdés közül, — amely girondisták és a jakobinusok között vitára és harcra adott okot — 1792 végén a volt király sorsának kérdése került előtérbe. A néptömegek már régóta követelték, hogy a trónjától megfosztott királyt állítsák törvényszék elé. A jakobinusok támogatták a népnek ezt a jogos követelését. Mikor a Konvent megkezdte a király perét, a girondisták mindent elkövettek XVI. Lajos életének megmentéséért. A girondisták és a jakobinusok számára egyaránt nyilvánvaló volt, hogy az egykori király sorsának kérdése nem személyi, hanem politikai jelentőségű. Ha kivégzik a királyt, ez azt jelenti, hogy merész lépéssel haladnak tovább a forradalom útján, ha pedig megkímélik életét, ez egyértelmű a megtorpanással, azzal, hogy a forradalmat visszatartják a már elért szinten és engedményeket tesznek a belső és külső ellenforradalom javára.

A girondisták minden erőfeszítése hiábavalónak bizonyult. Nem tudták meggátolni, de még csak elodázni sem XVI. Lajos kivégeztetését. Marat követelésére a Konvent képviselői név szerint szavaztak XVI. Lajos sorsának kérdésében. „Önök a hazát mentik meg... és a nép javát szolgálják, ha fejét veszik a zsarnoknak" — mondotta a Konventben Marat. A képviselők többsége a halálos ítélet és az ítélet haladéktalan végrehajtása mellett foglalt állást. 1793. január 21-én XVI. Lajost kivégezték.

AZ ELSŐ KOALÍCIÓ A FORRADALMI FRANCIAORSZÁG ELLEN

Anglia, Spanyolország, Hollandia és más államok kormányainak a volt francia király kivégzése ürügyül szolgált arra, hogy nyíltan szembeforduljanak Franciaországgal, és csatlakozzanak az ellenforradalmi koalícióhoz.

Európa reakciós monarchikus kormányait fölöttébb nyugtalanították a francia forradalmi seregek sikerei, valamint Belgium és a nyugati német tartományok demokratikus érzelmű lakosságának rokonszenve a francia köztársasági hadsereg iránt, amely ezzel az egyértelműen forradalmi jelszóval lépett idegen államok területére: „Békét a kunyhóknak, háborút a palotáknak!" Belgiumban és Németország rajnai tartományaiban felszabadítókként fogadták a francia köztársaság katonáit.

A francia seregek belgiumi előnyomulása, valamint az a tény, hogy a forradalmi hangulat

[2] Lenin: A terményadóról. Lásd *Lenin* Művei. 32. köt. Szikra 1953. 384. old.

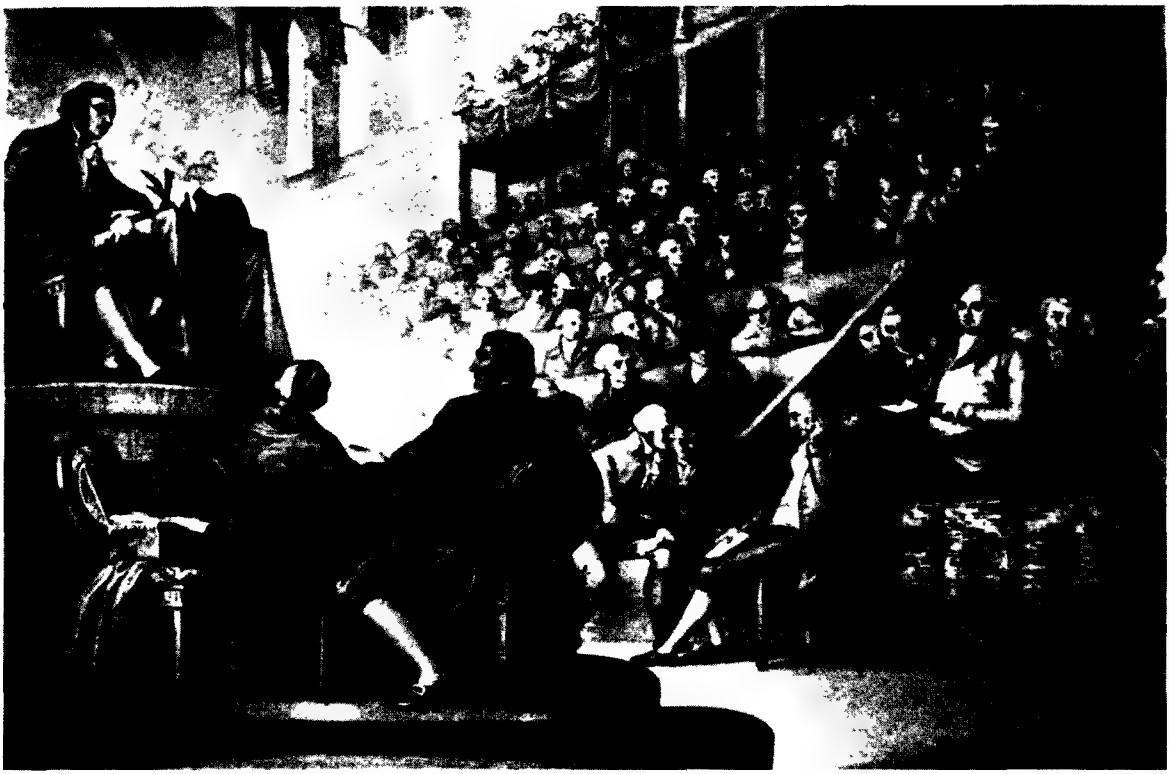

XVI. Lajos a Konvent bírósága előtt
Vandramini metszete Pellegrini rajza alapján

Angliára is átterjedt, annyira megrettentette az angliai kormányköröket, hogy nyílt háborúba kezdtek a forradalmi Franciaország ellen. 1793 januárjában a francia követet kiutasították Angliából. Február 1-én a Konvent hadat üzent Angliának.

A reakciós európai államok első koalíciójának, amely 1793 tavaszára alakult meg, Anglia állott az élére. A koalícióhoz tartozott még Ausztria, Poroszország, Hollandia, Spanyolország, Szardínia, Nápoly és sok apró német állam.

II. Katalin orosz cárnő, aki már előzőleg megszakította a diplomáciai kapcsolatot Franciaországgal, és minden eszközzel támogatta a nemesi emigrációt, XVI. Lajos kivégzése után elrendelte a Franciaországgal kötött kereskedelmi szerződés felbontását, megtiltotta, hogy az orosz kikötők francia hajókat fogadjanak, és hogy francia állampolgárok az Orosz Birodalom területére léphessenek. A cári Oroszország azonban még mindig nem üzent nyíltan hadat a forradalmi Franciaországnak: a korábbi években a török háború miatt, most pedig azért nem, mert II. Katalin kormányát a lengyelországi ügyek kötötték le.

A GAZDASÁGI HELYZET ROSSZABBODÁSA ÉS A POLITIKAI HARC KIÉLEZŐDÉSE

A háború, amely az ország minden erejének megfeszítését követelte, érezhetően megrendítette Franciaország gazdasági helyzetét. A nagyszabású hadműveletek és a nagy hadsereg eltartása óriási költségekkel járt. A normális gazdasági kapcsolatok felbomlottak, több termelési ág visszaesett. Mindez súlyos gazdasági válságot idézett elő.

A girondista kormányzat a hadikiadások fedezésére novelte a papírpénz kibocsátását. Igen nagy mennyiségű assignata került forgalomba. Ezt a papírpénz rohamos elértéktelenedése, majd az árak, főleg az élelmiszerárak hirtelen felszökése követte. A tehetős parasztok és nagykereskedők, arra számítva, hogy a további áremelkedés folyamán megszedhetik magukat, visszatartották a gabonát. Így azután a kenyér, majd nyomában a többi kozfogyasztási cikk is teljesen eltűnt a piacról, legfeljebb „feketén", spekulációs áron árusították.

Az éhezés és nélkulozés miatt a munkások, kisiparosok, a falusi és városi szegények elégedetlensége egyre fokozódott. 1792 őszétől kezdve Párizsban, a vidéki városokban és falun tomeges megmozdulásokra került sor. A munkások sztrájkba léptek; jobb munkafeltételeket és rogzített (maximált) élelmiszerárakat követeltek. Tours-ban és néhány más városban a szegények erőszakkal vívták ki a kenyér árának maximálását.

1793 elején a plebejustomegek már általánosan követelték az árak maximálását. Százszámra kuldték a petíciókat a Konventhez, utcai tuntetéseket szerveztek, megrohanták a boltokat és élelmiszerraktárakat, osszecsaptak a hatóságokkal és a kereskedőkkel.

A plebejustomegek igényeit fejezték ki a párizsi szekciók, főleg a plebejusnegyedek szekciói, amelyek számos petícióban követelték a Konventtől az élelmiszerárak maximálását. Ezt a leghatározottabb formában Jacques Roux, volt pap, a Cordelier Klub egyik tekintélyes tagja fogalmazta meg, aki a forradalom első éveiben kozel állott Marat-hoz; ő rejtegette az uldozések elől. A girondisták gyűlolték Jacques Roux-t és híveit, a többi népszónokot, Théophile Leclerc-t, Varlet-t stb., akik vele egyutt beszédeket intéztek a néphez. „Veszetteknek" nevezték őket, mint annak idején Firenzében Savonarola legodaadóbb híveit. A „veszettek" valamennyi élelmiszer árának maximálásával egyetemben az uzérkedés és a mesterséges árdrágítás erélyes megfékezését követelték. Elítélték a nagy vagyont és a vagyoni egyenlőtlenséget.

A jakobinusok kezdetben nem értettek egyet az ármaximálással és a „veszettek" agitációjával, de rovidesen ráébredtek, hogy csakis határozott forradalmi rendszabályok vezetnek eredményre, és hogy a néptomegeknek cselekvőleg is részt kell venniuk az ellenforradalom és az intervenció elleni harcban; 1793 áprilisában csatlakoztak az ármaximálás követeléséhez, sőt, azt is ajánlották, hogy a novekvő hadikiadások fedezésére vessenek ki kényszerkolcson formájában rendkívüli adót a nagyobb vagyonok tulajdonosaira.

A girondisták a kereskedő-iparos burzsoázia és a nagybirtokosok onos érdekeinek védelmében határozottan elutasították ezeket a követeléseket, mondván, hogy ez merénylet a „tulajdonjog szentsége" és a „kereskedelem szabadsága" ellen.

Népellenes politikát folytattak a girondisták a foldkérdésben is. Már 1792 őszén keresztulvitték, hogy az emigránsok foldjeinek eladási rendjéről szóló és a falusi szegénységre nézve előnyos augusztusi határozatokat gyakorlatilag eltoroljék. Ezzel a parasztságot egyik legfontosabb vívmányától fosztották meg. 1793 áprilisában a girondisták olyan határozatot fogadtattak el a Konventtel a „nemzeti javak" eladási rendjével kapcsolatban, amely kifejezetten a szegény- és középparasztság ellen irányult. A szegényebb parasztok ui. sok helyutt ideiglenes megállapodás útján, kozosen vásároltak foldet a „nemzeti javakból", majd később az egy tagban vásárolt foldet felosztották az egyes tulajdonosok kozott. Ezt a kozos foldvásárlást a határozat most megtiltotta.

Válaszként a girondistáknak erre a politikájára, amely durván sértette a kozép- és a szegényparasztság érdekeit, Gard, Lot, Seine-et-Oise, Marne és még néhány más megyében megint fellángoltak a parasztmozgalmak. A parasztság, amely a forradalomban óriási társadalmi erőt képviselt, ismét harcba indult létfontosságú követeléseinek megvalósításáért.

A francia seregek 1793 márciusában Belgiumban, a girondistákkal szoros kapcsolatban álló Dumouriez tábornok vezénylete alatt vereséget szenvedtek a neerwindeni csatában. Ezután Dumouriez tárgyalásokat kezdett az osztrákokkal, majd kísérletet tett, hogy hadseregével ellenforradalmi hadjáratot indítson Párizs ellen. Miután ez a terve is kudarcba fulladt, átszökött az ellenség táborába. Dumouriez árulásának, valamint a forradalmi háborútól megrettent girondisták egész politikájának az volt a következménye, hogy a francia seregek visszavonultak Belgiumból és Németországból. A hadszíntér ismét áttevődött Franciaország területére.

1793 márciusában Vendée-ben ellenforradalmi felkelés robbant ki, amely azután Bretagnera is átterjedt. A zendülésben tevékenyen részt vettek a katolikus egyház erős befolyása alatt álló és a Konventnek az általános mozgósításról kiadott rendeletével elégedetlen parasztok is. A felkelés élére hamarosan emigráns nemesek állottak, akik Angliától kaptak segítséget.

A köztársaság helyzete újból válságosra fordult. A néptömegek azonban lankadatlan forradalmi energiáról és kezdeményező készségről tettek bizonyságot. Az önkéntesek ezrével jelentkeztek a hadseregbe. A jakobinusok, annak tudatában, hogy a nép legfontosabb követeléseinek kielégítése elengedhetetlen feltétele az ellenség legyőzésének, a girondisták dühödt ellenállása dacára is kivívták a Konventben 1793. május 4-én a gabonaárak maximálásáról, május 20-án pedig a kényszerkölcsön kibocsátásáról szóló két fontos határozat elfogadását.

Marat diadalmenete
Részlet Boilly festményéből

A girondisták elkeseredett ellenállást fejtettek ki mindkét rendelkezéssel szemben, pedig a forradalom és az ország megvédéséhez mindkettőre szükség volt. A köztársaság külső és belső nehézségeit a girondisták arra használták fel, hogy fokozzák a harcot Párizs forradalmi tömegei és a jakobinusok ellen. Elérték, hogy áprilisban a Konvent által az ellenforradalmárok ellen létrehozott Forradalmi Törvényszék elé állították Marat-t, a nép körében oly nagyra becsült demokrata forradalmárt, aki leleplezte a girondisták képmutatását és árulását. A Forradalmi Törvényszék azonban felmentette „a nép barátját"; Marat diadalmenetben tért vissza a Konventbe.

A girondisták e kudarc ellenére sem tettek le szándékukról: meg akarták semmisíteni a Párizsi Forradalmi Kommünt és más demokratikus forradalmi szerveket. Követelték, hogy alakítsák meg a Konventben az ún. Tizenkettők Bizottságát, amelynek feladatául a párizsi demokratikus forradalmi mozgalom elleni harc irányítását tűzték ki. A girondisták ellenforradalmi fordulatot készítettek elő Lyonban, és több más városban is megkísérelték kezükbe ragadni a hatalmat.

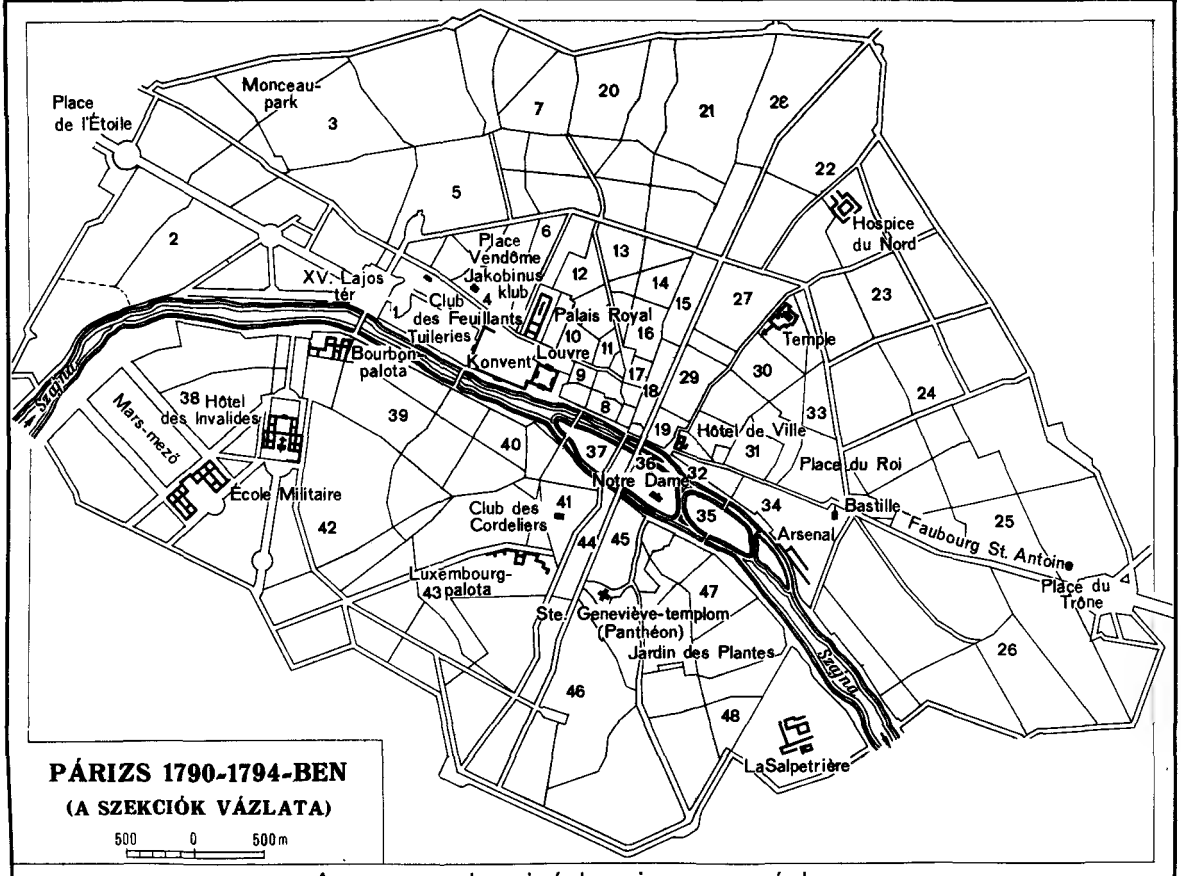

PÁRIZS 1790-1794-BEN

(A SZEKCIÓK VÁZLATA)

500 0 500 m

A szekciók jegyzéke

A szekciók nevét 1790-es adatok szerint tüntetjük fel. A későbbi névváltozásokat az időpont megjelölésével zárójelben közöljük.

1 Tuileries
2 Champs-Élysées
3 Roule (République 1793.)
4 Palais-Royal (Palais-Egalité 1792., Buttes-de-Moulin 1792. és 1794., Montagne 1793.)
5 Place-Vendôme (Piques 1792.)
6 Bibliothèque (Quatre-vingt-douze 1792., Lepeletier 1793.)
7 Grange-Batelière (Mirabeau 1792., Mont-Blanc 1793.)
8 Louvre (Musée 1793.)
9 Oratoire (Garde-Française 1792.)
10 Marché-des-Grains
11 Poste (Contrat-Social 1792.)
12 XIV. Lajos tér (Mail 1792., Guillaume-Tell 1793.)
13 Fontane-Montmorency (Molière és Lafontaine 1792., Brutus 1793.)
14 Bonne-Nouvelle
15 Ponceau (Amis-de-la-Patrie 1792.)
16 Mon-Conseil (Bon-Conseil 1792.)
17 Marché-des-Innocents (Marché 1792.)
18 Lombards
19 Arcis
20 Faubourg-Montmartre (Faubourg-Mont-Marat 1794.)
21 Boulevard-Poissonnière
22 Bondy
23 Temple
24 Popincourt
25 Rue-de-Montreuil
26 Quinze-Vingts
27 Gravilliers
28 Faubourg-St-Denis (Séverin 1792.)
29 Rue Beaubourg (Convention 1792.)
30 Enfants-Rouges (Marais 1792.)
31 Roi-de-Sicile (Droits-de-l'Homme 1792.)
32 Hôtel-de-Ville (Maison-Commune 1792., Fidelité 1794.)
33 Place-du-Roi (Alliées 1792., Indivisibilité 1793.)
34 Arsenal
35 Île (Fraternité 1792.)
36 Notre-Dame (Cité 1791. és 1794., Raison 1793.)
37 IV. Henrik (Pont-Neuf 1792., Révolution 1793.)
38 Invalides
39 Fontaine-de-Grenelle
40 Les-Quatres-Nations (Réunion 1793.)
41 Théâtre-Français (Marseille 1792., Marat és Marseille 1793.)
42 Croix-Rouge (Bonnet-Rouge 1793., Occidental 1794.)
43 Luxembourg (Mucius Scaevola 1793.)
44 Thermes-de-Julien (Beaurepaire 1792., Renaissance 1792., Chalier 1793.)
45 St.-Geneviève (Panthéon-Français 1792.)
46 Observatoire
47 Jardin-des-Plantes (Sans-Culottes 1792.)
48 Gobelins (Finistère 1792.)

A girondisták ellenforradalmi és nemzetáruló politikája újabb népi felkelést robbantott ki. 1793. május 31-én a párizsi szekciók képviselőikből felkelési bizottságot alakítottak, és megindultak a Konvent épülete felé. A sans-culotte-okkal[3] együtt meneteltek a nemzetőrség osztagai is, melyeknek a parancsnokságát a jakobinus Hanriot vette át.

A szekciók és a Párizsi Forradalmi Kommün képviselői a Konventben a Tizenkettők Bizottsága feloszlatását és több girondista képviselő letartóztatását követelték. Robespierre vádbe-

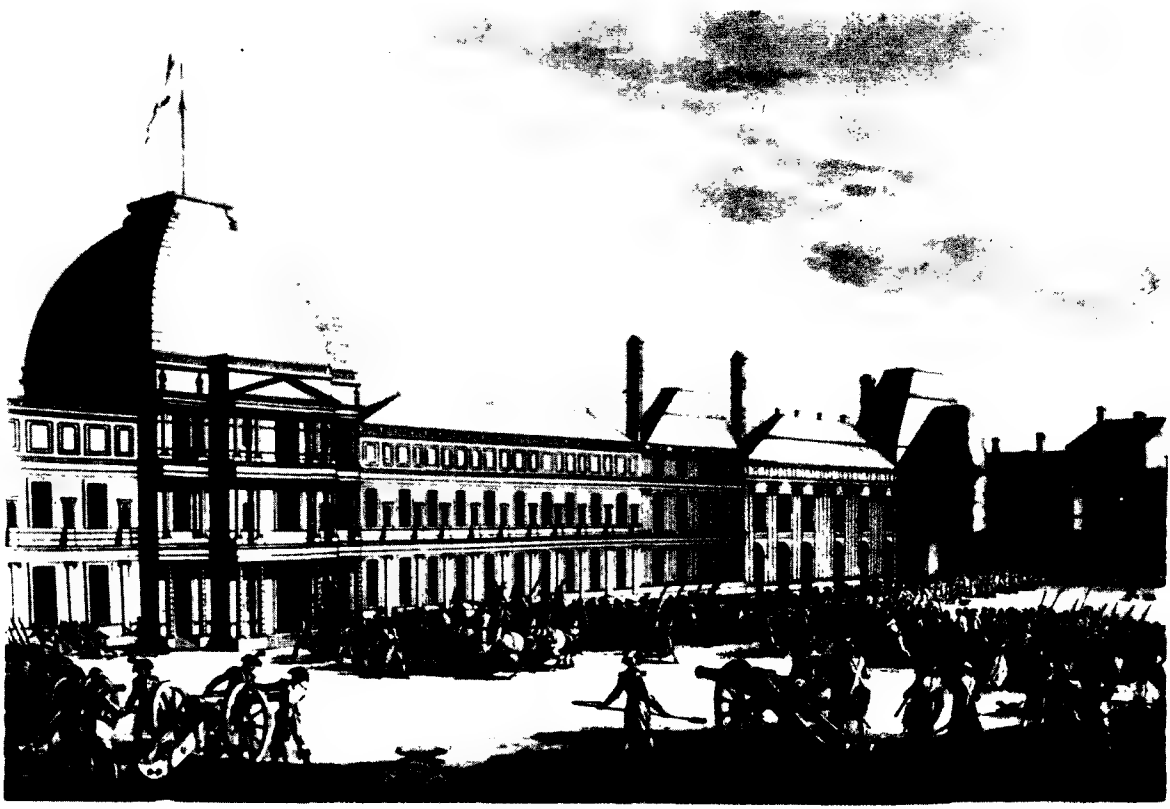

Az 1793. június 2-i felkelés
Berthault metszete Swebach-Desfontaines rajza alapján

szédet mondott a Gironde ellen, és támogatta a párizsi szekciók követelését. A Konvent elrendelte a Tizenkettők Bizottsága feloszlatását, viszont nem járult hozzá a girondista küldöttek letartóztatásához.

A május 31-i akció tehát nem hozott döntő eredményt. A harc tovább folyt. Június 1-én Marat szenvedélyes beszédben szólította fel a „szuverén népet" a forradalom megvédésére. Június 2-án reggel 80 000 nemzetőr és felfegyverzett polgár körülfogta a Konvent épületét, és Hanriot parancsára az ágyúk csövét is a Konventre irányították. A Konvent kénytelen volt engedni a nép követeléseinek: elrendelte 29 girondista képviselő kizárását.

A május 31—június 2-i népi felkelés szétzúzta a nagyburzsoázia politikai uralmát. A feui-

[3] „Sans-culotte"-oknak a lakosság plebejus- és kispolgári elemekből álló demokratikus rétegeit nevezték: a sans-culotte-ok hosszú nadrágot viseltek, nem pedig „culotte"-ot (térdnadrágot), mint az arisztokraták.

llant-ok polgári monarchista pártja után a girondisták polgári köztársasági pártja, amely ugyancsak a nagy vagyonok tulajdonosainak az érdekeit védte, és félt a néptől, szintén képtelennek bizonyult arra, hogy erélyes forradalmi rendszabályokat foganatosítson a polgári demokratikus forradalom feladatainak megoldása, valamint a külső és belső ellenforradalommal szembeni sikeres harc érdekében. A girondisták is, akárcsak korábban a feuillant-ok, már akadályozták a forradalom ügyét, és az ellenforradalom szolgálatába szegődtek. A Gironde uralma megdőlt, a hatalom a jakobinusok kezébe ment át.

A francia polgári forradalom legfelső szakaszába lépett. Franciaországban az 1793. május 31—június 2-i felkelés eredményeképpen létrejött a jakobinusok forradalmi demokratikus diktatúrája.

5. A JAKOBINUS FORRADALMI-DEMOKRATIKUS DIKTATÚRA

A jakobinusok a francia forradalom egyik legválságosabb pillanatában kerültek hatalomra. Az európai ellenforradalmi koalíció túlsúlyban levő erői mindenfelől szorongatták a hátráló francia csapatokat. Vendée-ben, Bretagne-ban, Normandiában egyre veszélyesebb méreteket öltött a monarchista zendülés. A girondisták felkelést szítottak Franciaország déli és délnyugati részein. Az angol hajóhad ostromzár alá vette a francia tengerpartot. A zendülőket is Anglia látta el pénzzel és fegyverrel. A forradalom ellenségei terrorakciókat hajtottak végre a forradalom vezetői ellen. 1793. július 13-án egy Charlotte Corday nevű nemesi származású nő meggyilkolta Marat-t, a nép barátját, a rettenthetetlen forradalmárt.

A köztársaságot a pusztulás veszélye fenyegette. Megmentéséhez a nép erőinek végső megfeszítésére, forradalmi bátorságra és elszántságra volt szükség.

A jakobinusok, a polgári forradalom leghaladóbb harcosai, a külső intervenció és a belső ellenforradalom elleni harc szervezése során bátran támaszkodtak a népre, a parasztság és a városi plebejusrétegek sokmilliós tömegeinek segítőkészségére.

„Az igazi jakobinusoknak, 1793 jakobinusainak történelmi nagysága abban rejlett — írta Lenin —, hogy »a néppel *együtt* tartó jakobinusok«, a nép forradalmi *többségével*, *saját* koruk *forradalmi*, haladó osztályaival tartó jakobinusok voltak."[4]

A JAKOBINUSOK FÖLDTÖRVÉNYEI

A jakobinusok mindenekelőtt a parasztság követeléseit elégítették ki. A Konvent június 3-i törvénye az emigránsok elkobzott földbirtokainak felparcellázásáról és a kisparasztoknak tízévi törlesztésre való eladásáról rendelkezett. Néhány nap múlva a Konvent elrendelte, hogy vissza kell juttatni a földesurak által kisajátított községi földeket a parasztoknak, és ezeket — ha a község lakosságának egyharmada úgy kívánja — egyenlően, a lakosság lélekszámának arányában fel kell osztani. Végül július 17-én a Konvent a parasztság legfőbb követelését teljesítette azzal, hogy teljesen, véglegesen és ellenszolgáltatás nélkül eltörölt minden feudális jogot és szolgáltatást. Elrendelte továbbá, hogy az ilyen természetű aktákat és a feudális jogokra vonatkozó egyéb okmányokat el kell égetni s kényszermunkával sújtani mindazokat, akik e rendelkezésnek nem tesznek eleget.

Ez „valóban forradalmi leszámolás az idejétmúlt feudalizmussal" — írta Lenin.[5] S bár csak az emigránsok, és nem valamennyi földesúr földjeit kobozták el, és a parasztság, főleg a

[4] Lenin: Az ellenforradalom támadásba megy át. Lásd *Lenin* Művei. 24. köt. Szikra 1952. 559. old.

[5] Lenin: A fenyegető katasztrófa és hogyan harcoljunk ellene. Lásd *Lenin* Művei. 25. köt. Szikra 1952. 388. old.

legszegényebbek igényeit nem elégítették ki a kívánt mértékben, a parasztok teljesen megszabadultak a feudális függőség évszázados béklyóitól.

A parasztság az új földtörvények után határozottan a jakobinus forradalmi hatalom mellé állt. A köztársasági hadsereg paraszt-katonája most már a maga érdekeiért küzdött, amelyek összekapcsolódtak a forradalom nagy feladataival. Ezekben az új gazdasági és társadalmi feltételekben kereshetjük végső soron a forrását a köztársasági seregek bátorságának, vakmerőségének, annak a heroizmusnak, amelyet méltán csodáltak a kortársak, és amelyet örökre emlékezetébe zárt valamennyi nép.

AZ 1793. ÉVI ALKOTMÁNY

A jakobinus Konvent ugyanilyen forradalmi elszántsággal és gyorsasággal fogadta el és terjesztette jóváhagyás végett a nép elé az új alkományt. Az 1793. évi jakobinus alkotmány messze túlhaladta az 1791. évit. A XVIII. és XIX. századi polgári alkotmányok közül ez volt a legdemokratikusabb. Kifejeződtek benne Rousseau eszméi, melyeket a jakobinusok lelkesen követtek.

Az 1793. évi alkotmány kimondta, hogy Franciaország államrendje köztársaság. A legfőbb törvényhozó hatalom a Törvényhozó Gyűlés lett, amelynek tagjait a huszonegyedik életévüket betöltött (férfi) állampolgárok választották; a legfontosabb törvényjavaslatokat közvetlenül a nép hagyta jóvá az első fokú népgyűléseken. A legfőbb végrehajtó hatalmat a huszonnégy tagból álló Végrehajtó Tanács gyakorolta; a Tanács tagjainak felét évenként újra kellett választani. Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának új megszövegezése szerint az ember elidegeníthetetlen jogai a szabadság, egyenlőség, biztonság és a tulajdon, a társadalom célja pedig az „általános boldogság". A személyi és a vallásszabadság, a sajtószabadság, a petíciók benyújtásának joga és a törvényhozói kezdeményezés joga, a művelődésre, munkaképtelenség esetén társadalmi segítségre való jog, az elnyomással szembeni ellenállás joga — ezek voltak az 1793. évi alkotmányban kinyilvánított demokratikus elvek.

Az első fokú népgyűlések elé terjesztett alkotmányt a nép szótöbbséggel jóváhagyta.

A FORRADALMI KORMÁNY

Az elkeseredett osztályharc közepette azonban a jakobinusok kénytelenek voltak lemondani az 1793. évi alkotmány életbe léptetéséről. A nagyszámú és dühödt ellenséggel küzdő köztársaságnak rendkívül feszült külső és belső helyzetben olyan feladatokkal kellett megbirkóznia, mint a hadsereg megszervezése és felfegyverzése, az egész nép mozgósítása, a belső ellenforradalom szétzúzása és az árulás felszámolása; mindez erős, központosított vezetést követelt.

A Konvent még júliusban újjászervezte a korábban felállított Közjóléti Bizottságot. Dantont, a bizottság addigi vezetőjét, a girondisták iránti békülékenysége miatt eltávolították. A bizottság tagjává választották Robespierre-t, aki bebizonyította, hogy törhetetlen akaraterővel küzd az ellenforradalom elfojtásáért, továbbá a bizottság tagjai lettek az energikus és vakmerő Saint-Just és Couthon. A köztársaság fegyveres erőinek megteremtésében kiváló szervezőnek bizonyult Carnot, a nagy matematikus és mérnök, akit szintén beválasztottak a bizottságba.

A Közjóléti Bizottság élén gyakorlatilag Robespierre állt. A Rousseau eszméin nevelődött, törhetetlen akaraterővel és kiváló képességekkel rendelkező férfi, aki rettenthetetlen volt a forradalom ellenségeivel szemben, s aki nem ismert önzést, kapzsiságot — ezért is nevezték „Megvesztegethetetlennek" —, roppant tekintélyre és befolyásra tett szert, voltaképpen a forradalmi kormány vezére lett.

A Konventnek alárendelt Közjóléti Bizottság Robespierre vezetése alatt a jakobinus dikta-

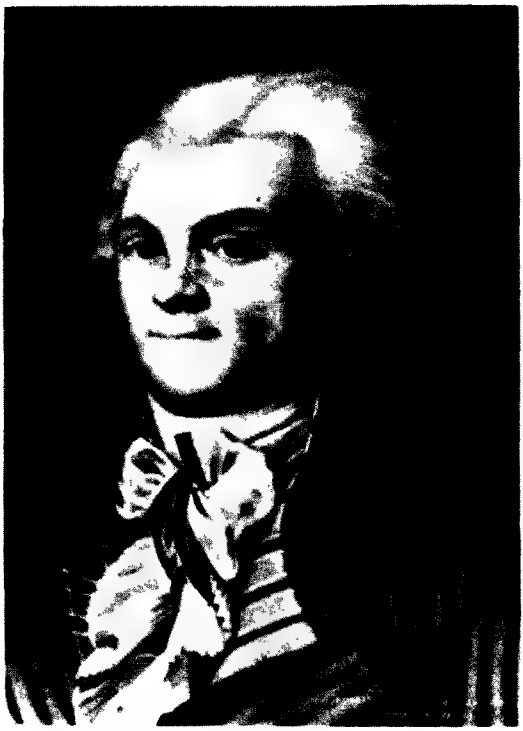

Maximilien Robespierre
Ismeretlen művész festménye

túra vezető szerve lett: alá tartozott minden állami szerv és a hadsereg; ez a bizottság irányította a belés külpolitikát, valamint az ország védelmét. Nagy szerepet játszott emellett az újjászervezett Közbiztonsági Bizottság is, amelynek az volt a feladata, hogy irányítsa a belső ellenforradalom elleni harcot.

A Konvent és a Közjóléti Bizottság a Konvent képviselőiből választott biztosok révén gyakorolta hatalmát. A biztosokat rendkívül széles jogkörrel felruházva küldték ki, elsősorban vidékre, hogy ott az ellenforradalmat elfojtsák, és érvényt szerezzenek a forradalmi kormány rendelkezéseinek. Konventi biztosokat neveztek ki a hadseregbe is, ahol ezek óriási munkát végeztek: gondoskodtak a csapatok ellátásáról, ellenőrizték a parancsnoki kar tevékenységét, kíméletlenül leszámoltak az árulókkal, irányították az agitációt stb.

A forradalmi demokratikus diktatúra rendszerében fontos szerepet töltöttek be a vidéki forradalmi bizottságok. Ezek ügyeltek a Közjóléti Bizottság utasításainak végrehajtására, harcoltak az ellenforradalmi elemekkel, segédkeztek a Konvent biztosainak feladataik megoldásában.

A forradalmi-demokratikus diktatúra időszakában fontos szerepet játszott a Jakobinus Klub és több száz vidéki szervezete. Nagy befolyása volt továbbá a Párizsi Forradalmi Kommünnek és Párizs 48 szekció-bizottságának.

A jakobinusok erős hatalma tehát összeforrott a széles körű népi kezdeményezéssel. A jakobinus forradalmi-demokratikus diktatúra irányította a néptömegeknek az ellenforradalommal szemben kibontakozott hatalmas mozgalmát.

AZ „ÁLTALÁNOS MAXIMUM". A FORRADALMI TERROR

1793 nyarán súlyosra fordult a közellátási helyzet. A városi alsó rétegek elviselhetetlen szükséget szenvedtek. A plebejuselemek képviselői, köztük a „veszettek", egyre élesebb hangon bírálták a jakobinus kormány politikáját, valamint az 1793. évi alkotmányt, mondván, hogy az nem biztosítja a szegények érdekeit.

„A szabadság — mondotta Jacques Roux —, nem egyéb, mint puszta látszat, ha az egyik osztály büntetlenül éheztetheti a másik osztályt." A „veszettek" azt követelték, hogy vezessék be az „általános maximumot" (a legfontosabb közszükségleti cikkek országosan érvényes maximális árát), büntessék halállal az üzérkedést és fokozzák a forradalmi terrort.

A jakobinusok a „veszettek" támadásaira megtorló intézkedésekkel válaszoltak: szeptember elején letartóztatták Jacques Roux-t és a „veszettek" több vezetőjét. A nép képviselői ellen foganatosított megtorló intézkedések arról tanúskodtak, hogy még a jakobinusok, ezek a merész forradalmárok sem tudták levetkőzni osztálykorlátaikat.

De a plebejusrétegek továbbra is a forradalom legfontosabb harci erejét képviselték. Szeptember 4—5-én Párizsban hatalmas utcai tüntetések voltak. A nép, a tüntetésekben részt vevő mun-

kásság elsősorban az „általános maximumot", a forradalmi terrort, a szegények helyzetének javítását követelte. A jakobinusok, akik a parasztság mellett a városi plebejusrétegekkél is igyekeztek fenntartani szövetségüket, helyt adtak a sans-culotte-ok követeléseinek. Szeptember 5-én határozatot hoztak „forradalmi hadsereg" felállításáról, amelynek különleges feladata „a forradalmi törvények és a Konvent közjóléti intézkedéseinek végrehajtása mindenütt, ahol ennek szüksége mutatkozik". A forradalmi hadsereg feladatai közé tartozott például Párizs élelmiszer-ellátásának segítése, továbbá az üzérkedés és árurejtegetés elleni harc.

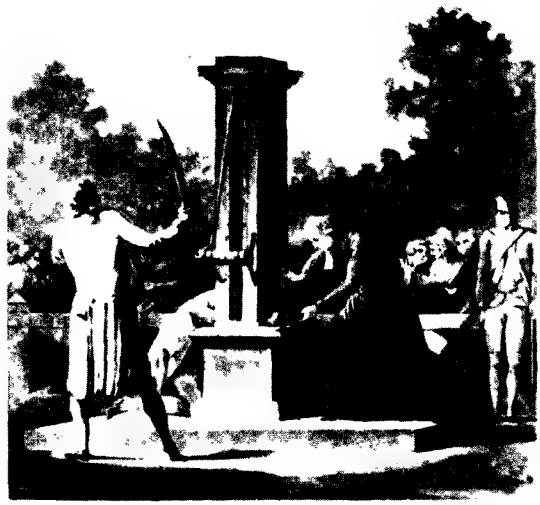

Guillotine
XVIII. század végi rézkarc

Szeptember 29-én a Konvent bevezette az úgynevezett „általános maximumot". Párizs, a többi város és a hadsereg élelmiszer-ellátásának biztosítása végett 1793 őszétől fogva gyakran került sor gabona és egyéb élelmiszerek rekvirálására. Október végén felállították az Élelmezési Bizottságot, amelynek feladata a közellátás irányítása és az ármaximálás végrehajtásának ellenőrzése volt. A gabonarekvirálást a falvakban a helyi hatóságok és a párizsi sans-culotte-okból toborzott „forradalmi sereg" osztagai végezték. Annak érdekében, hogy a lakosság rögzített áron juthasson gabonához és egyéb közszükségleti cikkekhez, Párizsban és több más városban bevezették a kenyér-, hús-, cukor-, olaj-, só- és szappanjegyeket. A Konvent külön rendelete értelmében csakis egyféle kenyeret — az „egyenlőség kenyerét" — volt szabad sütni és forgalomba hozni. Az üzérkedésre és élelmiszer-rejtegetésre halálbüntetést szabtak ki.

A Konvent az alsó néprétegek nyomására elhatározta „a terror napirendre tűzését" is. Szeptember 17-én kiadta a „gyanúsakról" szóló törvényt, amely szélesebb jogkörrel ruházta fel a forradalmi szerveket az ellenforradalmi elemekkel való harcban. Az ellenforradalmárok terrorjára tehát forradalmi terrorral válaszoltak.

Hamarosan a Forradalmi Törvényszék elé állították és kivégezték Mária Antoinette-et, a volt királynét, és még sok ellenforradalmárt, közöttük nem egy girondistát is. Forradalmi terrort alkalmaztak különféle formákban a konventi biztosok is az ellenforradalmi mozgalmak elfojtására, elsősorban a vidéki városokban és megyékben, főként pedig olyan helyeken, ahol nyílt ellenforradalmi felkelésekre került sor. A forradalmi terror hathatós eszköznek bizonyult; segítségével a forradalom eredményesen védekezhetett ellenségeivel szemben, olyannyira, hogy viszonylag rövid idő alatt véget vetett támadásuknak.

A forradalmi terror nemcsak a politikai, hanem a gazdasági ellenforradalom ellen is irányult: széles körben alkalmazták üzérkedőkkel, áruhalmozókkal és mindazokkal szemben, akik, megszegve a „maximum" törvényét, akadályozva a városok és a hadsereg élelmiszerellátását, a belső ellenség és az idegen beavatkozók kezére játszottak.

Az 1793—1794. évi jakobinus terror történelmi jelentőségét ekképpen méltatta később A. I. Herzen: „A 93-as terror nagyszerű dolog volt a maga komor kíméletlenségében; egész Európa Franciaországra rontott, hogy megbüntesse a forradalmat; a haza valóban veszélyben volt. A Kon-

vent ideiglenesen lepelbe burkolta a szabadság szobrát és a guillotine-t állította oda az »emberi jogok« őréul. Európa borzalommal tekintett erre a tűzhányóra, és visszarettent vad, mindenható energiájától..."

AZ ORSZÁG VÉDELME

Franciaország háborúja igazságos, honvédő háború volt. A forradalmi Franciaország védekezett a reakciós monarchikus Európa ellen. A jakobinus kormány a nép minden energiáját, a köztársaság minden erőforrását mozgósította a nagyszámú ellenség legyőzése érdekében.

1793. augusztus 23-án a Konvent az alábbi határozatot hozta: „Ettől a pillanattól kezdve mindaddig, amíg az ellenséget ki nem kergetjük a köztársaság területéről, minden francia a hadsereg állandó szolgálatában áll." A nép kitörő lelkesedéssel hagyta jóvá ezt a határozatot. Rövid idő leforgása alatt újabb 420 000 harcos ozonlott a hadsereg zászlai alá. 1794 elején több mint 600 000 ember állott fegyverben.

Újjászervezték a hadsereget. A korábbi reguláris hadsereg egységei egybeolvadtak az önkéntes osztagokkal és az újonnan behívottakkal; ez lett az új köztársasági hadsereg.

A forradalmi kormány rendkívüli intézkedéseket hozott annak érdekében, hogy a gyorsan növekvő hadsereget minden szükséges felszereléssel ellássa. A Konvent külön határozatban mozgósította a cipészeket, hogy lábbelit készítsenek a hadseregnek. A magánműhelyekben kormánybiztosok felügyelete alatt készültek az egyenruhák. Tíz- és tízezer asszony varrta a ruhát a katonáknak.

A frontokon a konventi biztosok erélyes forradalmi rendszabályokhoz folyamodtak a hadsereg ruházattal való ellátása érdekében. Strasbourg-ban Saint-Just az alábbi parancsot adta a helyi hatóságoknak: „Tízezer katona jár mezítláb. Húzzátok le Strasbourg minden arisztokratájának a cipőjét, és holnap délelőtt tíz órára juttassátok el a tízezer pár cipőt a főhadiszállásra."

Minden fegyver és hadifelszerelés gyártására alkalmas műhely kizárólag a honvédelem szükségleteinek ellátására dolgozott. Rengeteg új műhelyt létesítettek. Párizsban 258 kovács dolgozott a szabad ég alatt. A volt kolostorok helyiségeit fegyverműhelyekké alakították át. Több templomot és az emigránsok házait salétromtisztításra rendezték be; a salétromtermelés csaknem tízszeresére emelkedett. Párizs mellett, a grenelle-i mezőn, rövid idő alatt lőporgyárat létesítettek. Az üzem munkásai és szakértői erejük megfeszítésével naponta 30 000 font lőport termeltek. Párizsban naponta mintegy hétszáz puska készült el. A hadiüzemek és műhelyek munkásai a nélkülözések ellenére csodálatra méltó lelkesedéssel dolgoztak, mert tudták, hogy „villámokat kovácsolnak a zsarnok ellen".

A Hadügyminisztérium élén a bátorságáról és a forradalom iránti odaadásáról híres Bouchotte ezredes állott. Bouchotte teljesen kicserélte a hadügyminisztérium apparátusát: Párizs forradalmi szekcióinak legkiválóbb képviselőit vonta be a munkába. A Közjóléti Bizottság külön gondot fordított a parancsnoki kar megerősítésére. A konventi biztosok, miután a hadsereget megtisztították az ellenforradalmi elemektől, bátran vezető helyekre állították a forradalmi ifjak legtehetségesebbjeit. A köztársasági seregek élére így a nép közül kiemelkedő fiatal hadvezérek kerültek. Lazare Hoche, aki a lovasságnál közkatonaként kezdte szolgálatát és részt vett a Bastille elfoglalásában, 25 éves korában már hadosztálytábornok és hadseregparancsnok volt. Lelkes híve volt az elsöprő rohamnak: „Ha rövid a kardod, toldd meg egy lépéssel" — szokta volt mondani. Marceau tábornok, aki 27 éves korában esett el, és akit vitézségéért a Közjóléti Bizottság parancsa „a francia hadsereg oroszlánjának" nevezett, pályafutását egyszerű írnokként kezdte. Kléber tábornok, a forradalmi hadsereg tehetséges hadvezére, kőműves gyermeke volt, Lannes marsall pedig paraszti szülőktől származott. Az ékszerészsegéd Rossignolt, aki részt vett a Bastille ostromában, tábornokká nevezték ki, és a vendée-i hadsereg élére állították

A köztársasági hadsereg új hadvezérei merészen alkalmazták a forradalmi taktikát, amelynek

lényege a csapás gyorsasága és átütő ereje, a mozgékonyság és rugalmasság, a döntő frontszakaszon való erőösszpontosítás, a kisebb egységek és az egyes harcosok kezdeményezése volt. Carnot az új taktika általános jellegét a következőkben foglalta össze: „Váratlanul, elsöprő erővel, hátra nem tekintve kell rohamozni. El kell vakítani az ellenséget, miként a villám, és ugyanúgy lesújtani rá."

A katonákat ez a harcos forradalmi szellem hatotta át. A férfiak oldalán ott harcoltak a nők és a serdülő ifjak is. A tizenkilenc éves Rosa Barot, aki magát „Liberté"-nek („Szabadság") nevezte, mikor férje megsebesült, magához vette annak tölténytáskájából a töltényeket, és tovább küzdött, mindaddig, amíg a roham tartott.

A hősiességnek ezer és ezer példája született akkor. „Legyőzött feudalizmus, biztosított burzsoá szabadság, jóllakott paraszt, szemben a feudális országokkal — ez volt az 1792—1793-as évek katonai téren felmutatott »csodáinak« gazdasági alapja"[6] — írta Lenin, amikor feltárta a köztársasági hadsereg győzelmeinek a kortársak szemében megfoghatatlan forrásait.

A TUDOMÁNY ÉS A MŰVÉSZET A FORRADALOM SZOLGÁLATÁBAN

A jakobinusok a forradalom érdekeit tartották szem előtt akkor is, amikor a rájuk jellemző határozottsággal jártak el a népművelés, a tudomány és művészet kérdéseinek megoldásában. 1793. augusztus 1-vel a Konvent egész Franciaország területére új súlyrendszert és mértékrendszert — méterrendszert — vezetett be. A méterrendszer, melyet a francia tudósok a forradalmi hatóságok kezdeményezésére dolgoztak ki, sok más országban is elterjedt.

A Konvent eltörölte a keresztény időszámításhoz igazodó régi naptárt, és új, forradalmi naptárt honosított meg, amely szerint az időszámítás 1792. szeptember 22-ével, vagyis a francia köztársaság kikiáltásával kezdődött.

A forradalmi kormány tehát elősegítette a tudomány fejlődését, egyszersmind azonban meg is követelte a tudósoktól, hogy segédkezzenek a haditermelés megszervezésében és az ország előtt álló egyéb feladatok megoldásában. A kor legjelesebb tudósai — Berthollet, Monge, Lagrange és sokan mások — a honvédelem megszervezése során sok újat alkottak a fémkohászatban, vegyészetben, valamint a tudomány és a technika egyéb ágazataiban. Nagy jelentőségűnek bizonyultak Guyton de Morveau kísérletei a léggömb katonai felhasználására. A Konvent támogatta és a gyakorlatban megvalósította Chappe találmányát, az optikai telegráfot. 1794-ben egy közleményt Lille-ből Párizsba egy óra alatt továbbítottak.

Köztársasági plakát

A forradalom teljesen átformálta — közelebb hozta a néphez — a művészetet és irodalmat. A nép alkotó tehetsége leginkább forradalmi harci dalokban jutott kifejezésre. Ilyen volt például a „Carmagnole" és még sok egyéb dal, amelyeket az utcákon és tereken énekeltek.

[6] Lenin: A forradalmi frázisról. Lásd *Lenin* Művei. 27. köt. Szikra 1952. 4. old.

A fleurus-i csata
XVIII. század végi metszet

A zeneszerzők — Gossec, Cherubini — forradalmi himnuszokat írtak, David, a nagy festő, hazafias témákat örökített meg vásznain, a színházak forradalmi tárgyú darabokat adtak elő, Marie Joseph Chénier és a forradalom szolgálatában álló többi drámaíró alkotásait. A legkiválóbb művészek és zeneszerzők részt vettek a nép forradalmi ünnepségeinek előkészítésében és lebonyolításában.

A BELSŐ ELLENFORRADALOM ÉS AZ INTERVENCIÓ LEVERÉSE

A forradalmi terror hatalmas csapásai, nemkülönben a néptömegek ébersége és önfeláldozása, összezúzták a belső ellenforradalmat. 1793 őszén elfojtották a déli girondista zendülést. Vereséget szenvedtek a vendée-i lázadók is. Ugyanakkor a köztársasági seregek hősies ellenállása feltartóztatta és visszavetette az intervenciós csapatokat. A Konvent erői decemberben elfoglalták Toulont, ezt a fontos haditengerészeti kikötőt, amelyet az ellenforradalmárok korábban az angolok kezére játszottak.

1794 tavaszára a köztársaság katonai helyzete lényegesen megjavult. A francia hadsereg magához ragadta, s meg is tartotta a kezdeményezést. A köztársasági csapatok, miután kiűzték a támadókat Franciaország területéről, az ellenség földjén folytatták hadműveleteiket.

A Jourdan tábornok parancsnoksága alatt álló francia hadsereg 1794. június 26-án, a fleurus-i véres csatában megsemmisítő vereséget mért az intervenciósok csapataira. A franciák ebben a csatában alkalmazták először a léggömböt, és ezzel nagy zavart okoztak az ellenség soraiban. A fleurus-i győzelem döntő jelentőségűnek bizonyult: elhárította Franciaország felől a fenyegető ve-

szélyt, s egyben megnyitotta az utat a francia hadsereg előtt Belgium, Hollandia és a rajnai tartomány felé.

A jakobinus diktatúra egyetlen esztendő leforgása alatt véghezvitte azt, amit a forradalomnak az előző négy esztendő alatt nem sikerult elérnie: szétzúzta a feudalizmust, megoldotta a polgári forradalom legfontosabb feladatait, megtörte a forradalom belső és külső ellenségeinek ellenállását. Ezeket a roppant feladatokat csak úgy tudta végrehajtani, hogy a nép nagy tömegeire támaszkodott, a néptől átvette és a forradalom ellenségeivel szemben eredményesen alkalmazta a plebejus harci eszközöket. A francia polgári forradalom a legvilágosabban a jakobinus diktatúra időszakában oltotte a népi forradalom jellegét. „A burzsoázia történészei a jakobinizmusban zullést (»lesullyedést«) látnak. A proletariátus történészei a jakobinizmusban az elnyomott osztály szabadságharcának egyik *csúcspontját* látják" — írta Lenin.[7]

A JAKOBINUS DIKTATÚRA VÁLSÁGA

A rövid ideig tartó jakobinus diktatúra a forradalom legdicsőbb szakasza volt. A jakobinusok fel tudták ébreszteni a nép szunnyadó erőit, torhetetlen elszántságra, bátorságra, önfeláldozásra, rettenthetetlenségre késztették a népet. A jakobinus diktatúra azonban elévulhetetlen nagysága, haladó történelmi volta ellenére sem tudta leküzdeni a polgári forradalmakra jellemző korlátozottságot.

A jakobinus diktatúra voltaképpen, csakúgy, mint a jakobinusok politikája, mélyreható belső ellentmondásoktól volt terhes. A jakobinusok, a XVIII. századi nagy polgári demokrata forradalmárok, eszméik, a szabadság, demokrácia és egyenlőség teljes győzelméért kuzdottek. De azzal, hogy gyökerestől szétzúzták a feudalizmust — Marx kifejezésével élve — „hatalmas sopruvel" kiseperték az egész elavult, középkori feudális szemetet és mindazokat, akik ezt a szemetet tartogatni próbálták — ezzel a polgári, kapitalista viszonyok fejlődése előtt nyitottak utat. Végeredményben annak a feltételeit teremtették meg, hogy a kizsákmányolás egyik formáját, a feudális kizsákmányolást felválthassa a másik, a tőkés kizsákmányolás.

A jakobinus forradalmi-demokratikus diktatúra államilag szigorúan szabályozta az élelmiszerek és egyéb áruk eladását és elosztását, nyaktiló alá kuldte az uzérkedőket és a „maximum-torvények" megsértőit. Lenin ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy „a francia kispolgároknak, a leglelkesebb és legőszintébb forradalmároknak még meg lehetett bocsátani azt a törekvést, hogy egy-két »kiszemelt« kivégzésével és dorgedelmes deklarációkkal győzzék le a spekulánsokat".[8]

Mivel azonban az állami beavatkozás csupán az elosztás szférájára korlátozódott, de érintetlenül hagyta a termelés módját, a jakobinus kormány megtorló politikájával és az állami szabályozással — ha mégoly nagy erőfeszítéseket tett is — nem volt képes meggyengíteni a burzsoázia gazdasági hatalmát.

Mi több, a forradalom éveiben a burzsoá osztály gazdasági hatalma, a feudális birtokok felszámolása és a „nemzeti javak" áruba bocsátása eredményeképpen, jelentősen megnovekedett. Emellett a háború, amely feldúlta a normális gazdasági kapcsolatokat, ugyanakkor roppant igényeket támasztott a gazdasági élet valamennyi teruletén, kedvező feltételeket teremtett az ugyes kufárok meggazdagodásához, a jakobinusok minden korlátozó intézkedése ellenére is. A feudális megkotottségek alól felszabadult társadalomban gombamódra szaporodtak a vállalkozó szellemű, vakmerő, haszonra áhítozó elemek, az új burzsoázia, melynek sorait folyvást gyarapították a városi kispolgárok és tehetősebb parasztok. Az új burzsoázia rövid idő alatt óriási vagyont szerzett. A gyors, szinte

[7] Lenin: Lehet-e a munkásosztályt a „jakobinizmussal" megrémíteni? Lásd *Lenin* Művei. 25. köt. 118. old.

[8] Lenin: A terményadóról. Lásd *Lenin* Művei. 32. köt. 354. old.

mesébe illő meggazdagodásnak számos forrása volt: a veszteséges árukkal való üzérkedés, a pénzárfolyam ingadozásainak kihasználása, a földparcellák eladása és újraeladása, a hadsereg és a katonai hatóságok számára lebonyolított óriási szállítások, amelyek ezernyi lehetőséget nyújtottak a csalásra, spekulációra.

A jakobinus kormányzat megtorló politikája nem állíthatta meg, de még csak nem is gyengíthette ezt a folyamatot. A forradalom éveiben meggazdagodott elemek, akiket megrészegített az a lehetőség, hogy rövid idő alatt óriási vagyont szerezhetnek, még a nyaktiló kockázatát is vállalva, gátlástalanul hajszolták a nyereséget, értették a módját, hogyan játsszák ki az ármaximálási, az üzérkedés eltiltására hozott törvényeket, és a forradalmi kormány egyéb korlátozó intézkedéseit.

A vagyonos elemek mindaddig, amíg a külső és belső feudális ellenforradalommal szemben vívott harc kimenetele nem dőlt el, kénytelen-kelletlen megbékéltek a forradalmi rendszerrel. De amint a feudális restauráció veszélye — a köztársasági seregek győzelmei folytán — csökkent, a burzsoázia is egyre határozottabban igyekezett szabadulni a forradalmi-demokratikus diktatúrától.

A városi polgárság útját követték a vagyonosabb parasztok, sőt a középparasztság is; a jakobinusokat csak az első döntő győzelmekig támogatták. Nemcsak a burzsoázia, hanem a falu tehetős rétegei is elutasító álláspontra helyezkedtek a maximálás politikájával szemben, követelték az árrögzítés feloldását; arra törekedtek, hogy egyszeriben, maradéktalanul, minden korlátozás, tilalom és rekvirálás nélkül élvezhessék azt, amit a forradalom évei alatt szereztek.

A jakobinusok ezzel szemben hajthatatlanul kitartottak a terror és az ármaximum mellett. 1794 elején újabb társadalmi és gazdasági jellegű intézkedésekkel akarták sújtani a nagy vagyonnal rendelkezőket. Ventôse hónap 8-án és 13-án (február végén, március elején) a Konvent — Saint-Just előterjesztésére — nagy elvi jelentőségű határozatokat fogadott el. Az úgynevezett ventôse-i dekrétumok elrendelték a forradalom ellenségeivé nyilvánított személyek vagyonának elkobzását és ellenszolgáltatás nélküli szétosztását a vagyontalanok közt. A forradalom ellenségei közé pedig ekkor nemcsak a volt arisztokratákat sorolták, hanem mind a régi — feuillant és girondista —, mind az új burzsoázia számos képviselőjét is, elsősorban a spekulánsokat, akik áthágták az ármaximálási törvényeket. A ventôse-i dekrétumokban a jakobinusoknak — Rousseau tanítványainak és követőinek — egyenlősítő törekvései fejeződtek ki. A ventôse-i dekrétumok megvalósítása főleg a jobbára szegény sorból kiemelkedő kisbirtokosok számának tekintélyes gyarapodását jelentette volna. Ám a vagyonos elemek mindent latba vetettek e határozatok végrehajtásának megakadályozásáért.

Ugyanakkor a jakobinusok ellentmondásos politikája következtében fokozódott az elégedetlenség a másik póluson is, a forradalom plebejus védelmezőinek a soraiban.

A jakobinusok nem biztosították a plebejus-rétegek anyagi helyzetének tényleges javulását. A néptömegek nyomására bevezették ugyan az élelmiszerárak maximálását, de maximálták a munkások bérét is, és ezzel sokat rontottak helyzetükön. Érvényben hagyták Le Chapelier munkásellenes törvényét. A bérmunkások, a forradalom odaadó harcosai, akik önfeláldozó munkájukkal védelmezték a köztársaságot, részt vettek a politikai életben, aktívan közreműködtek a forradalmi-demokratikus diktatúra alsóbb szerveinek, a forradalmi bizottságoknak, a forradalmi kluboknak és a népi egyesületeknek a munkájában, ugyancsak egyre elégedetlenebbek voltak a jakobinusok politikájával.

A jakobinus diktatúra nem váltotta valóra a falusi szegények reményeit sem. A „nemzeti javak" eladását főleg a parasztság vagyonos felső rétege használta ki, amely a föld nagy részét összevásárolta. Ezekben az években tovább fokozódott a parasztság differenciálódása. A szegénység arra törekedett, hogy korlátozzák a „ferme"-ek — tehetős paraszti birtokok — növekedését, s az így felszabaduló földeket elvegyék és a nincstelenek között szétosszák, de a jakobinusok nem szánták rá magukat e követelések támogatására. Ha összetűzésre került sor a mezőgazdasági munkások és a gazdag parasztok között, a helyi hatósági szervek rendszerint az utóbbiak pártjára álltak. Mindez a falusi nincstelenek körében is növelte az elégedetlenséget a jakobinusok politikájával szemben.

Az ország belső ellentéteinek kiéleződése és a forradalmi diktatúra válsága kirobbantotta a harcot a jakobinusok sorai között is. 1793 őszén a jakobinusok tábora két ellentétes csoportra szakadt. Az egyik Danton körül tömörült. Danton, aki kezdetben a forradalom egyik legbefolyásosabb vezére volt, s egy időben Robespierre-rel és Marat-val együtt rendkívüli népszerűségnek örvendett, már a girondistákkal folytatott harc döntő napjaiban megingott. Marx így írt Dantonról: „jóllehet a Hegypárt csúcsán foglalt helyet, . . . bizonyos fokig a Mocsár vezére volt".[9] A Közjóléti Bizottságból való kényszerű kiválása után egy ideig távol tartotta magát a közügyektől, de még a háttérben is nagy vonzerőt képviselt, körülötte csoportosultak a Konvent és a Jakobinus Klub tekintélyes tagjai: Camille Desmoulins, Fabre d'Eglantine és mások. Ezek csaknem valamennyien — közvetlenül vagy közvetve — kapcsolatban álltak a gyorsan gyarapodó új burzsoáziával.

Dantonék csoportjáról hamarosan felismerték, hogy nyílt jobboldali irányzat, amely a forradalom éveiben meggazdagodott új burzsoáziát képviselte. Dantonék a Desmoulins szerkesztésében megjelenő „Öreg Cordelier" („Vieux Cordelier") hasábjain, beszédeikben és cikkeikben a mérsékletesség politikáját hirdették, a forradalom megfékezése mellett szálltak síkra. Többé-kevésbé nyíltan követelték a terror elvetését, a forradalmi-demokratikus diktatúra fokozatos felszámolását. Külpolitikai téren megegyezésre törekedtek Angliával és az ellenforradalmi koalíció többi tagjával, mondván, hogy mielőbb, bármi áron meg kell kötni a békét.

A Robespierre vezette Közjóléti Bizottság politikájának megvolt a baloldali ellenzéke is: a Párizsi Kommün és a szekciók. Ezek keresték a módját, hogyan enyhíthetnék a szegénység nélkülözését, s továbbra is kitartottak a szigorú megtorlások politikája mellett az üzérkedőkkel, az ármaximálási törvény megszegőivel stb. szemben. Mindamellett nem volt világos és határozott programjuk.

Párizsban a „veszettek" szétzúzása után a legbefolyásosabb baloldali csoportosulást Chaumette és Hébert hívei, tehát a szélső baloldali jakobinusok (vagy ahogyan a későbbi történetírók nevezték őket: hébertisták) alkották, akik a „veszettek" több követelését magukévá tették. Az hébertisták csoportja nem volt szilárd és homogén. Hébert (1757—1794), aki a forradalom előtt színházi jegyszedő volt, a Cordelier Klub egyik aktív tagjaként kezdte politikai pályafutását. 1793 őszén, amikor Chaumette, a baloldali jakobinusok legkiválóbb képviselője lett a Kommün ügyésze, helyettesévé Hébert-t választották. Hébert mint tehetséges újságíró „Père Duchesne" című, Párizs népi negyedeiben közkedvelt lapjával tette ismertté nevét.

1793 őszén az hébertisták, akik ekkorra nagy befolyást szereztek a Párizsi Kommünben, a vallás politika kérdéseiben szembekerültek Robespierre-ékkel. Az hébertisták Párizsban és egyik-másik vidéken is megkezdték a kereszténység kiküszöbölésére irányuló mozgalmat, a „dekrisztianizálást"; bezárták a templomokat, sok papot megfosztottak tisztségétől stb. Ezek a főleg adminisztratív eszközökkel végrehajtott intézkedések a néptömegek, különösen a parasztság ellenállásába ütköztek. Robespierre határozottan elítélte az erőszakos „dekrisztianizálást", mire fel is hagytak vele. Hébert és Robespierre hívei közt azonban nem szűnt meg a harc.

1794 tavaszán az hébertisták — a főváros élelmezési helyzetének rosszabbodása miatt — egyre határozottabban bírálták a Közjóléti Bizottságot. A vezetésük alatt álló Cordelier Klub arra készülődött, hogy újabb népi megmozdulást robbant ki, ezúttal a bizottság ellen. A Forradalmi Törvényszék azonban Hébert-t és társait letartóztatta, elítélte és március 24-én kivégeztette.

Egy hét múltán a kormány Danton csoportjára sújtott le. Április 2-án Dantont, Desmoulins-t és társaikat átadták a Forradalmi Törvényszéknek, majd április 5-én lefejezték őket.

[9] *Marx—Engels.* Gesamtausgabe. I. rész. 3. köt. 433. old.

A forradalmi kormány Dantonék likvidálásával felszámolta azt az erőt, amely károsnak és veszélyesnek bizonyult a forradalomra nézve. A jakobinus vezérek azonban, míg egyik kezükkel a forradalom ellenségeire sújtottak le, másik kezükkel a forradalom védelmezőire is csapást mértek. Bouchotte-ot elmozdították a hadügyminiszteri székből, majd hamarosan letartóztatták. Chaumette-et is — bár sem ő, sem a Párizsi Kommün nem támogatta Hébert felkelésre szólító felhívását — kivégezték. A Párizsi Kommünből, a forradalmi rendőrségből és a szekciókból mindenkit eltávolítottak, akire az hébertisták iránti rokonszenv gyanújának akár az árnyéka is rávetődött. A Párizsi Kommün önállóságát megnyirbálták: élére „nemzeti ügynököt" állítottak, akit a kormány nevezett ki. Mindezek az intézkedések nagy elégedetlenséget váltottak ki a forradalmi fővárosban. Robespierre hívei megsemmisítették a jakobinus diktatúrát támogató erők egy részét.

A forradalmi kormány helyzete látszólag megszilárdult. Az elégedetlenség nyílt kifejezése megszűnt, a forradalmi kormány nyilvános bírálatára nem volt lehetőség. A jakobinus diktatúra azonban csak külsőleg tűnt erősnek és szilárdnak.

Valójában a jakobinus diktatúra súlyos válsággal küszködött, amelyet az országban a feudális monarchista ellenforradalom legyőzése után kialakult új társadalmi és politikai helyzet idézett elő. A jakobinusok pedig, akik a városi és falusi burzsoázia részéről egyre fokozódó ellenszenvet tapasztalhattak, és egyszersmind a néptömegekben is elvesztették támaszukat, nem találták, s nem is találhatták meg a válság leküzdésének útját.

A forradalmi kormány vezetői — Robespierre és hívei — a jakobinus diktatúrát oly módon próbálták megszilárdítani, hogy új államvallást vezettek be, a „legfelsőbb lény" kultuszát, amelynek eszméjét Rousseau-tól kölcsönözték. 1794. június 8-án Párizsban nagy ünnepséget rendeztek a „legfelsőbb lény" tiszteletére, amelyen Robespierre mint valami főpap jelent meg. De ez a lépés csak ártott a forradalmi kormánynak és magának Robespierre-nek is.

1794. június 10-én a Konvent Robespierre követelésére új törvényt szavazott meg, amely jelentős mértékben fokozta a terrort. Az ezt követő hat hét alatt a Forradalmi Törvényszék naponta mintegy ötven halálos ítéletet hozott.

A fleurus-i győzelem megerősítette a terror fokozódása miatt fölöttébb elégedetlen polgári és birtokos paraszti rétegeknek azt az elhatározását, hogy megszabadulnak a forradalmi-demokratikus diktatúra uralmától, amely súlyos teherként nehezedett rájuk.

A THERMIDOR 9-I ELLENFORRADALMI FORDULAT

Az el nem ítélt dantonisták és a velük szimpatizáló konventi képviselők, továbbá az hébertistákhoz közelálló elemek titokban felvették egymással a kapcsolatot, hogy eltávolítsák Robespierre-t és a Közjóléti Bizottság többi vezetőjét. 1794 júliusában nagy titokban összeesküvést készítettek elő a forradalmi kormányzat ellen. Az összeesküvés szervezői olyan személyek voltak, akik elkövetett tetteik miatt féltek a szigorú büntetéstől: az elvtelen Tallien, aki, Bordeaux biztosaként, fosztogatással és törvénysértésekkel mocskolta be nevét; a megvesztegethető, zsaroló Fréron; azután a cinikus, züllött, nyerészkedő Barras, az egykori arisztokrata; az agyafúrt, hitszegő, gerinctelen Fouché, akit bűnös kegyetlenkedései és különféle sötét ügyekben való részvétele miatt hívtak vissza Lyonból. Az összeesküvésbe a Konvent számos tagja, például a „Mocsár" képviselői mellett bevonták a Közbiztonsági Bizottság és a Közjóléti Bizottság több tagját is (például a hébertistákhoz közel álló Billaud-Varenne-t és Collot d'Herbois-t). A szervezkedésben részt vevő egyes személyek szubjektív érzülete és szándékai különbözők voltak ugyan, objektív jellegét tekintve azonban az összeesküvés határozottan ellenforradalmi volt.

Robespierre és a forradalmi kormány más vezetői sejtették, hogy államcsíny készül, de elhárításához már nem volt erejük.

1794. július 27-én (a forradalmi naptár szerint: a II. év thermidor 9-én) az összeesküvők a Konvent ülésén nyíltan Robespierre-re támadtak, nem hagyták szóhoz jutni, és ott helyben le is tartóztatták Augustin nevű öccsével együtt legbizalmasabb híveit: Saint-Just-öt, Couthont és Lebas-t is.

A Párizsi Kommün védelmére kelt a forradalmi kormánynak. Rendelkezése alapján a letartóztatottakat kiszabadították és a városházára vitték. A Kommün felkelést hirdetett a Konvent ellenforradalmi többsége ellen, és felhívással fordult a párizsi szekciókhoz, hogy bocsássák rendelkezésére fegyveres erőiket. A Konvent ellenben törvényen kívülinek nyilvánította Robespierre-t és a vele együtt letartóztatott személyeket, sőt a Kommün vezetőit is, és a szekciók segítségét kérte a „zendülés" elfojtásához.

A párizsi szekciók fele — elsősorban a polgárok lakta központi negyedek szekciói — a Konventet támogatta. Sok szekció semleges maradt, vagy csoportokra esett szét. A plebejusnegyedek jó néhány szekciója pedig csatlakozott a Konvent elleni mozgalomhoz.

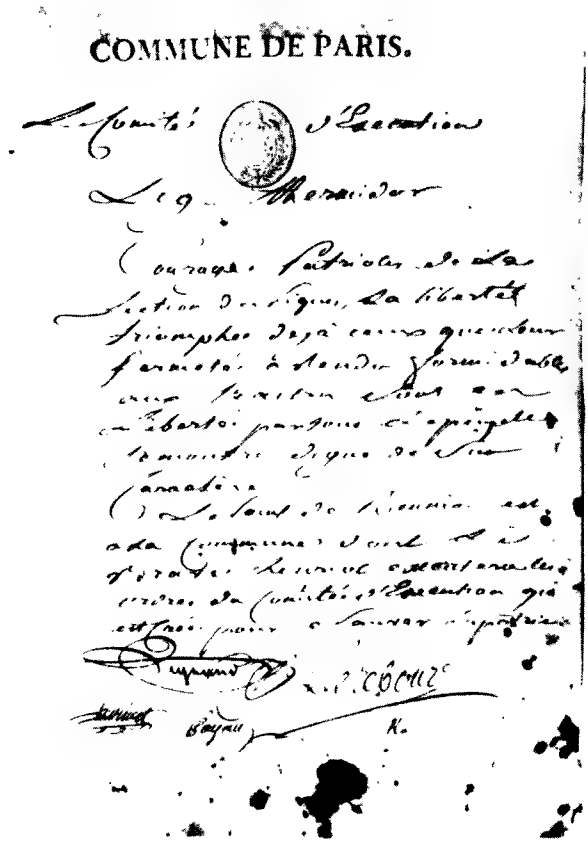
COMMUNE DE PARIS.

A Párizsi Kommün thermidor 9-i kiáltványa

A Kommün azonban bizonytalankodott, és nem szánta el magát erélyes lépésekre a Konvent ellen. A Kommün felhívására a városháza előtt összegyűlt fegyveres osztagok lassanként szétszéledtek. Éjfél után két órakor a Konvent fegyveres erői csaknem akadálytalanul elérték a városházát, és behatoltak az épületbe. A Kommün tagjaival együtt újból letartóztatták Robespierre-t és harcostársait.

Július 28-án (thermidor 10-én) a jakobinus kormány és a Kommün törvényen kívül helyezett vezetőit bírói ítélet nélkül lefejezték. A forradalmi kormány híveinek kivégzése még két napig tartott. A thermidor 9-i puccs megdöntötte a jakobinusok forradalmi-demokratikus diktatúráját, és ezzel tulajdonképpen véget vetett a forradalomnak.

A FRANCIA FORRADALOM TÖRTÉNELMI JELENTŐSÉGE

A XVIII. század végi francia polgári forradalom óriási jelentőségű, haladó történelmi esemény volt. Jelentősége elsősorban abban rejlik, hogy az összes többi polgári forradalomnál határozottabban leszámolt a feudalizmussal és abszolutizmussal.

A nagy francia forradalom vezetője a burzsoázia volt. De a forradalom az előtte álló feladatokat csak azért tudta megoldani, mivel fő mozgató ereje a néptömegek: a parasztság és a városi plebejusrétegek voltak. A francia forradalom népi forradalom volt, ereje is ebben rejlett. Méreteit és lendületét, amelyek a többi polgári forradalomtól megkülönböztették, a néptömegek tevékeny, döntő részvétele határozta meg. A XVIII. század végi francia forradalom mindmáig a polgári demokratikus forradalom klasszikus példája.

A nagy francia polgári forradalom nemcsak Franciaországot vezette a kapitalista fejlődés útjára, hanem a többi európai országban is megrendítette a feudális abszolutizmus rendszerének tartópilléreit, és siettette a polgári viszonyok kialakulását; közvetlen hatására lángolt fel a polgári forradalmi mozgalom Latin-Amerikában is.

Lenin a következőképpen ítélte meg a francia polgári forradalom történelmi jelentőségét: „Nézzük a nagy francia forradalmat! Ezt nem hiába nevezik nagy forradalomnak. Azért az osztályért, amelynek érdekét szolgálta, a burzsoáziáért, annyi sokat tett, hogy az egész XIX. század, az a század, amely az egész emberiségnek meghozta a civilizációt és a kultúrát, a francia forradalom jegyében zajlott le. Ez a század, a világ minden részén, csak azt tette, hogy részenként végrehajtotta, megvalósította és betetőzte azt, amit a burzsoázia nagy francia forradalmárai létrehoztak..."[10]

De a francia polgári forradalom történelmileg haladó jellege — akárcsak a többi polgári forradalomé — korlátozott volt. Megszabadította ugyan a népet a feudalizmus és az abszolutizmus láncaitól, de új béklyókat rakott rá: a kapitalizmus béklyóit.

[10] Lenin: Beszéd a szabadság és egyenlőség jelszavával való népbutításról. Lásd *Lenin* Művei. 29. köt. Szikra. 1953. 377—378. old.

II. FEJEZET

FRANCIAORSZÁG A THERMIDORI REAKCIÓ IDŐSZAKÁBAN. A DIREKTÓRIUM

A jakobinus diktatúra bukása a polgári reakció kezdetét jelezte Franciaországban. A nagyburzsoázia került hatalomra. A vezető szerepet az „újgazdagok" vitték, akik a forradalom éveiben szerezték vagyonukat. Ezek a telhetetlen és kapzsi nyerészkedők, akiknek a jakobinus diktatúra idején minden pillanatban reszketniük kellett az életükért, thermidor után biztonságban érezhették magukat, és miután a hatalmat kezukbe kaparintották, igyekeztek meg is tartani.

1. A THERMIDORI REAKCIÓ

A THERMIDORIAK BELPOLITIKÁJA

A thermidoriak mindenekelőtt szétzúzták a forradalmi-demokratikus diktatúra apparátusát. Megfosztották a Közjóléti Bizottságot korábbi hatalmától, funkcióitól, és összetételét is megváltoztatták. A Párizsi Kommünnel egyetemben felszámolták a forradalmi kormányzat tömegbázisát: a népi társaságokat és a forradalmi bizottságokat is. Az egyszerű embereket, akik nagy szerepet játszottak a forradalmi szervekben, kiszorították a politikai életből.

A bebörtönzött ellenforradalmárok már 1794 őszén visszanyerték szabadságukat, újból elfoglalhatták helyüket a politikai életben. Decemberben kiszabadultak a börtönökből, és visszatértek a Konventbe az életben maradt girondista képviselők.

Egyidejűleg fokozódtak a megtorlások a jakobinusokkal szemben. A burzsoá „aranyifjúság" bandái Párizs utcáin garázdálkodtak, s összetörték a Jakobinus Klub helyiségét. 1794 novemberében a Konvent bezáratta a Jakobinus Klubot.

A thermidoriak sietősen felszámolták a jakobinus Konvent társadalmi és gazdasági jellegű törvényeit. Az üzérkedés korlátozására hozott intézkedéseket egytől egyig eltörölték; az államilag rogzített árakat egy ideig — névleg — még fenntartották ugyan, de a gyakorlatban egyre kevésbé; 1794 decemberében pedig hivatalosan is érvénytelenítették az ármaximálási törvényt. A kereskedelem korlátlan szabadságának visszaállítása folytán a munkások, kisiparosok, a városi és falusi szegények a kereskedők és üzérkedők kénye-kedvétől függtek, akik az élelmiszer árát egyszeriben magasra emelték. A francia nép legszegényebb rétegei éheztek. A burzsoáziát viszont most már semmi sem akadályozta féktelen nyereségvágyában.

Az üzérkedés, a tőzsdei spekuláció, a pénz árfolyamának esésével kapcsolatos üzelmek hihe-

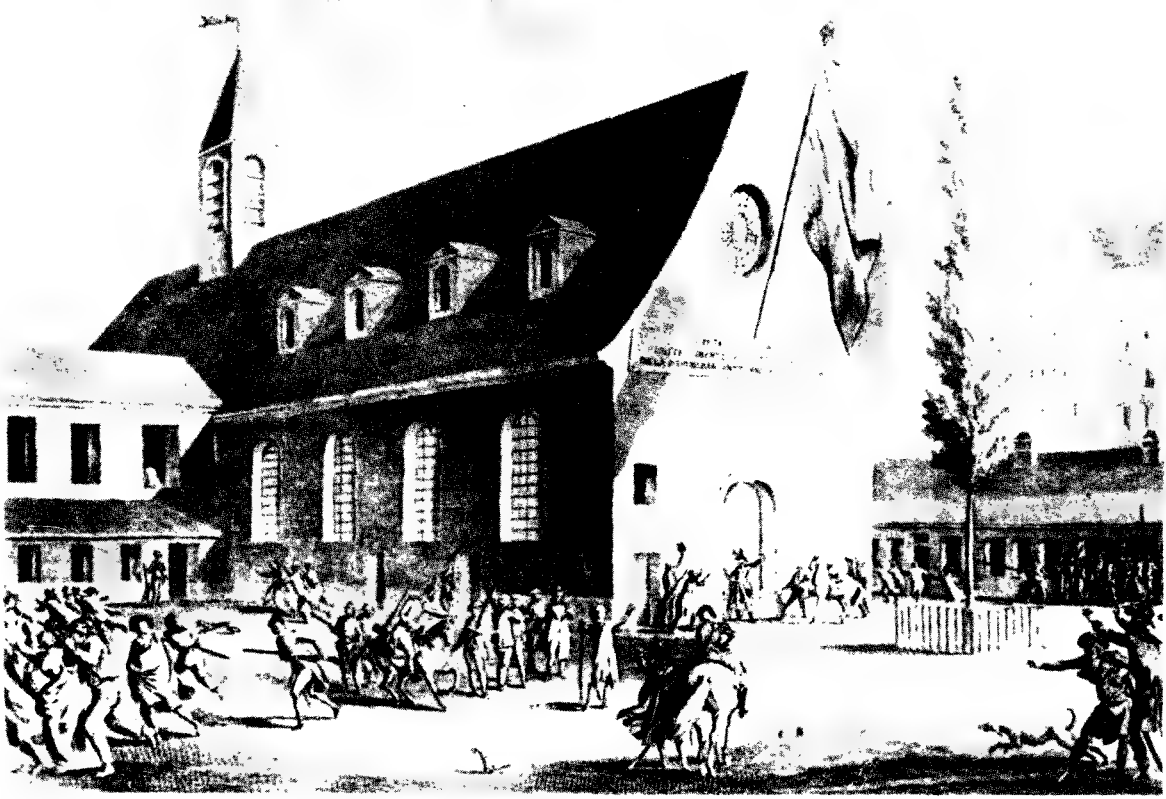

A jakobinus klub bezárása
Malapeau metszete Duplessi-Bertaux rajza alapján

tetlen méreteket öltöttek. A kibocsátott assignaták névértéke az 1794. évi nyolcmilliárd livre-ről 1795 októberéig húszmilliárdra szökött fel, ugyanakkor árfolyamuk zuhanásszerűen esett. 1794 júliusában egy száz livre-es assignatáért 34 livre-t fizettek ércpénzben; ez az árfolyam novemberben 24, 1795 márciusában 14, ugyanazon év áprilisában pedig már csak 8 livre volt. Ennek megfelelően emelkedtek az árak, különösen a közszükségleti cikkek árai. A „nemzeti javak" eladása és újraeladása, valamint a hadiszállítás továbbra is jó üzletnek bizonyult a gyors meggazdagodásra törekvő spekulánsok és kufárok számára. Az állami javak elsikkasztása, a megvesztegetés megszokottá, mindennapossá vált. A legtekintélyesebb thermidoriak — Barras, Tallien, Robert, Fréron stb. — élen jártak a határtalan nyereséghajszában. Miközben a nép nyomorgott, a hatalomra jutott thermidori burzsoázia dőzsölésben, dáridókban, hivalkodó fényűzésben, ledér mulatozásban találta meg a maga szórakozását.

NÉPI FELKELÉSEK PÁRIZSBAN 1795 ÁPRILISÁBAN ÉS MÁJUSÁBAN

1795 tavaszán Párizs dolgozói a nyomasztó ínség szülte kétségbeesésükben és a thermidori vezetők reakciós politikája miatti felháborodásukban kétszer is felkelést robbantottak ki. A fővárosi munkásnegyedek lakossága germinal 12-én (április 1-én) fegyverrel a kezében az utcákra tódult.

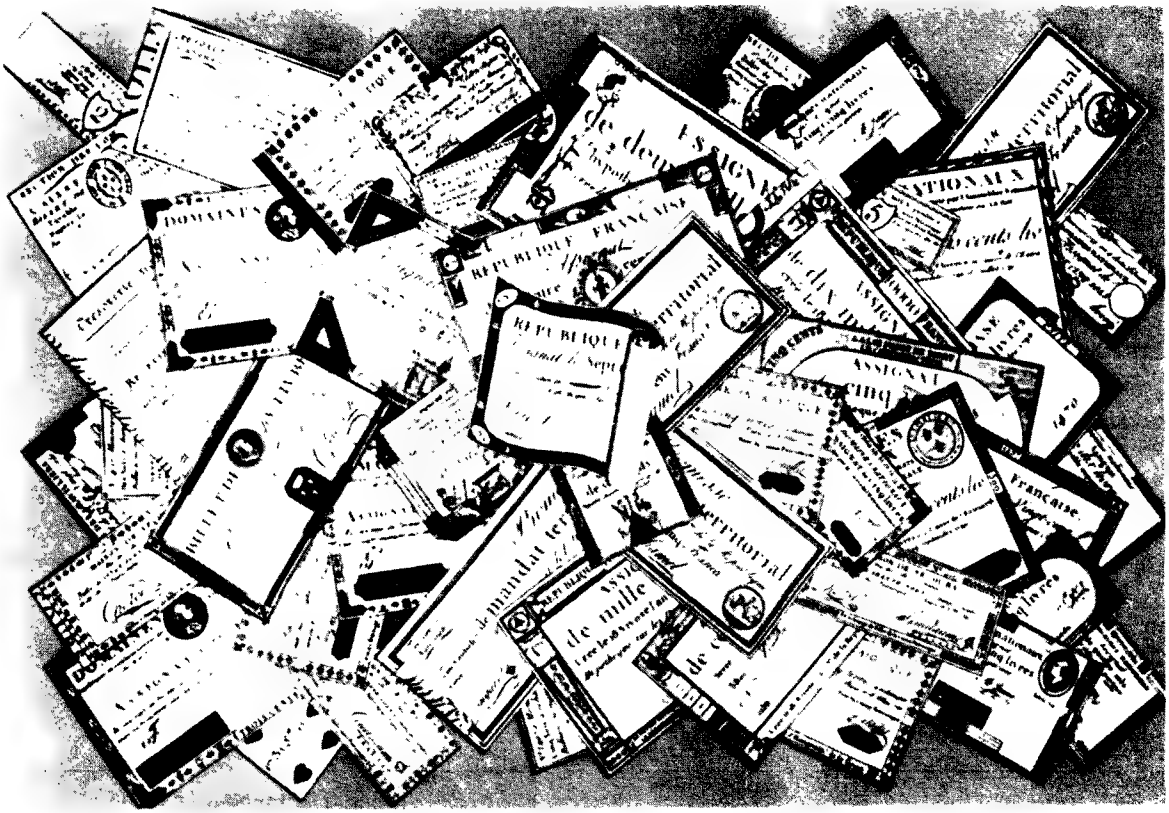

Assignaták

A tüntetők arra kényszerítették a thermidori Konventet, hogy hallgassa meg fő követeléseiket: „Kenyeret! Az 1793-as alkotmányt! Bocsássák szabadon a hazafiakat!" De a felkelők — kellő vezetés és világos akcióprogram híján — nem tudták kiaknázni kezdeti sikereiket. A thermidori kormány jelentős fegyveres erőt összpontosított Párizsban és másnapra elfojtotta a felkelést.

Nem egészen két hónap múlva, prairial 1-én (május 20-án), a párizsi nép tömegei újból fellázadtak. A fővárosi dolgozók helyzete időközben még rosszabbra fordult. A kenyér ára áprilistól májusig két—két és félszeresére szökött fel. A plebejustömegek ínséges helyzete hatalmas lendületet adott a prairiali felkelésnek. Több nemzetőrzászlóalj is a felkelő nép mellé állt. A felkelőknek sikerült elfoglalniuk a Konvent épületét. A nép megmozdulása ez alkalommal is kudarccal végződött. A thermidori Konvent fegyveres erői prairial 4-én — elkeseredett harcok után — elfojtották a felkelést.

A thermidoriak kegyetlenül megtorolták a párizsi dolgozók mozgalmát. A párizsi elővárosok munkáslakosságát lefegyverezték, több ezer embert bebörtönöztek, majd törvényszék elé állítottak és száműztek. Az „utolsó hegypártiak" — Romme, Goujon, Soubrany és még három jakobinus képviselő —, akiket a törvényszék a felkelésben való részvételért nyaktiló általi halálra ítélt, maguk vetettek véget életüknek egy tőrrel, amelyet haldokolva adtak tovább egymásnak.

A REAKCIÓ FOKOZÓDÁSA ÉS A ROYALISTÁK AKTIVIZÁLÓDÁSA

A thermidoriak politikája, a plebejustömegekre — a köztársaság legfőbb támaszára — mért csapások felbátorították az országban az ellenforradalmi erőket. A déli megyékben, ahol kiváltképpen erős volt a girondisták és a royalisták befolyása, megkezdődött a fehérterror. Felfegyverzett bandák megrohamozták a bortonoket, az ott fogvatartott jakobinusokat legyilkolták: vízbe fojtották őket. Buntetlenul kovették el legkulonfélébb gaztetteiket. Tömegestől gyilkolták le a bebörtonzotteket Lyonban, Aix-ben, Marseille-ben és egyebutt. Tarasconban az erődben őrzott foglyokat egytől egyig a Rhône vizébe fojtották.

Az emigráns nemesek elérkezettnek látták az időt a Bourbonok monarchiájának restaurációjára. A kivégzett király fiának, akit az emigránsok XVII. Lajosnak neveztek, 1795-ben bekovetkezett halála után a royalisták a provence-i grófot, XVI. Lajos fivérét nyilvánították királlyá XVIII. Lajos néven.

1795 nyarán angol hadihajók Bretagne-ban, Quiberon félszigetén, nagyobb emigráns egységet szállítottak partra. A royalisták gyors és konnyű sikerre számítottak. A burzsoáziának azonban létérdeke volt a forradalomban szerzett anyagi és politikai előnyok megtartása, ezért nem akarta kiengedni kezéből a hatalmat, és nem engedte a feudális abszolutizmus rendszerének visszaállítását. A Bretagne-ban partra szállt emigráns és angol csapatok vereséget szenvedtek. Sok foglyul ejtett emigránst agyonlőttek.

A THERMIDORI KONVENT KÜLPOLITIKÁJA

1792—1794-ben, főként a jakobinus diktatúra idején, a francia nép „hatalmas forradalmi alkotóerőről tett tanúságot... átalakította a stratégia egész rendszerét, félredobta a háború minden régi törvényét és szokásait, a régi hadsereg helyett új, forradalmi, népi hadsereget teremtett és új stratégiát hozott létre".[1] E roppant teremtő munkának eredményei azonban csak azután mutatkoztak meg a maguk teljességében, amikor a nagy mű lelkesítői és szervezői, a jakobinusok, már a vérpadra hajtották a fejuket.

Az egy hónappal a jakobinus diktatúra bukása előtt aratott fleurus-i dontő győzelem csak nyitánya volt a francia seregek ezt követő hatalmas sikersorozatának. 1794 végére és 1795 elejére a franciák elfoglalták Belgiumot és Hollandiát, valamint a Rajna bal partját, a tengertől le egészen az Alpokig.

Az európai monarchiák franciaellenes koalíciója, melyet belső ellentétek gyengítettek, szétHullott a francia seregek csapásai alatt. A nagy európai államok kozul elsőnek Poroszország adta fel a harcot. 1795. április 5-én Baselben aláírták a francia—porosz békeszerződést, amelyben Poroszország elismerte, hogy a Rajna bal partján fekvő teruletek Franciaország részét képezik. Ugyanazon év májusában Hollandia kotott békét Franciaországgal; a szerződés értelmében Hollandia kotelezte magát, hogy részt vesz az Anglia elleni háborúban. 1795 júliusában Spanyolország is aláírta a békeszerződést Franciaországgal.

A franciaellenes koalíció tobbi állama azonban folytatta a harcot. Anglia egyre kevésbé hajlott a békére, mivel veszélyesnek találta Franciaország győzelmeit és nyugat-európai befolyásának erősodését; nem tette le a fegyvert Ausztria sem. Anglia és Ausztria mellett kitartottak a kis német és olasz államok is.

[1] Lenin: A háború és a forradalom. Lásd *Lenin* Művei. 24 kot. Szikra 1952. 415—416. old.

A thermidori nagyburzsoázia, amely kíméletlenül elfojtotta a néptömegek megmozdulásait, s amely egyszersmind lesújtott a királypártiakra is, igyekezett politikai uralmát jogilag rögzíteni. 1795 augusztusában a thermidori Konvent új alkotmányt fogadott el. Az úgynevezett köztársasági időszámítás szerinti III. évi alkotmány Franciaországban megtartotta ugyan a köztársaságot, de megsemmisítette az 1793. évi alkotmány egyik legfontosabb vívmányát: az általános választójogot. Az új alkotmány értelmében választójog csak azokat a férfiakat illette meg, akik adót fizettek. A törvényhozói hatalom kétkamarás lett: az Ötszázak Tanácsa és a Vének Tanácsa. A végrehajtó hatalmat az öttagú direktórium vette át.

A thermidori Konvent igyekezett felszámolni a jakobinus diktatúra demokratikus vívmányait, de egyben meg akarta akadályozni a feudális restaurációt is. A burzsoázia és a tehetős parasztság kiváltképpen a „nemzeti javakat", vagyis az emigránsoktól és az egyháztól elkobzott földeket féltette, amelyekről a monarchia visszaállítása esetén le kellett volna mondania. Emellett a thermidoriak mint a Konvent tagjai, annak idején XVI. Lajos király halálára szavaztak, s jól tudták, hogy a royalisták ezt sohasem bocsátanák meg nekik. Ezért a thermidori Konvent lépéseket tett, hogy megakadályozza a monarchisták esetleges hatalomra jutását. Az alkotmány nyilvánosságra hozatala után rendeletet hozott, amely kimondta, hogy az új törvényhozó szervek kétharmadát a Konvent volt tagjainak kell alkotnia.

A royalisták, akik abban reménykedtek, hogy a választásokon többséghez jutnak és megsemmisíthetik a köztársaságot, csalatkoztak számításaikban. Vendémiaire 13-án (1795. október 5-én) Párizs burzsoá negyedeiben a royalisták zendülést robbantottak ki, melyet a thermidoriaknak Barras vezetése alatt sikerült elfojtaniuk. A zavargások lecsillapításában igen fontos szerepe volt Bonaparte Napóleon tábornoknak.

2. A DIREKTÓRIUM

1795 novemberében életbe lépett az új alkotmány. A végrehajtó hatalmat a direktórium vette át, melynek tagjai Barras és más tekintélyes thermidoriak voltak.

A direktórium a burzsoázia korlátlan uralmát biztosította. Marx ezt írta: „A *direktórium* kormányzata alatt a *polgári társadalom* az élet hatalmas áramlásával tor elő..."[2]

„A direktórium burzsoá orgiája"[3], a fékevesztett üzérkedés, a spekuláció óriási jövedelmet biztosított a telhetetlen burzsoáziának. De nyomában fokozódott a dolgozók nagy tömegeinek nyomorúsága, szenvedése és ínsége. Egy kortárs szemléletes kifejezése szerint a direktórium korabeli francia társadalom „a féktelenul tobzódó gazdagság és a megdobbentő nyomor fortelmes kontrasztja volt".

GRACCHUS BABEUF ÉS AZ „EGYENLŐK ÖSSZEESKÜVÉSE"

1795 telén és 1796 tavaszán különösen nehéz volt a dolgozók helyzete. Az infláció nem szűnt, az assignaták árfolyama állandóan esett, ugyanakkor az árak feltartóztathatatlanul emelkedtek; a munkások, iparosok, tisztviselők, értelmiségiek számára kilátástalanná vált a helyzet. „Manapság csak a jómódú osztály élvezheti az életet, a dolgozók pedig a legnagyobb nyomorban tengődnek";

[2] Marx—Engels: A szent család vagy a kritikai kritika kritikája. Lásd *Marx—Engels* Művei. 2. köt. Budapest 1958. 121. old.

[3] Engels — W. Adlerhez. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 482. old.

Gracchus Babeuf
F. Bonneville metszete

az iparosok és munkások „azt látják, hogy munkájuk eredményei mind messzebb elmaradnak mindennapi szükségleteiktől"; „a kétségbeesés és elkeseredés teljesen eluralkodott" — állapították meg nap mint nap a korabeli rendőrségi jelentések. A munkások és hivatalnokok kénytelenek voltak eladni vagy elzálogosítani utolsó darabjaikat is. Az utcákon rongyos emberek kóboroltak, s a szemét közt turkálva kerestek valami kidobott maradékot, hogy éhségüket csillapíthassák. Tömeges méreteket öltött az öngyilkosság.

A polgári viszonyok nyomorúságos valóságából elsősorban a munkások ábrándultak ki. Ez nagyban hozzájárult öntudatra ébredésükhöz. Rokonszenvvel emlékeztek vissza a jakobinus diktatúrára, s újra keresték a módját, hogyan szabadulhatnának meg a rájuk nehezedő társadalmi bajoktól.

A plebejus elemek nagy tömegéből fokozatosan kialakuló munkásosztály kiforratlan szociális törekvéseinek kifejezője volt François-Emile Babeuf (1760—1797), aki az ókori Róma újító szellemű tribunusáról Gracchusnak nevezte magát. A forradalom első napjaitól kezdve, amint ő maga mondotta, „a szabadság hirdetője, az elnyomottak védelmezője" volt, és tevőlegesen vett részt a korszak viharos eseményeiben. Több ízben börtönbe zárták, üldözték, mégis már a forradalom kezdeti szakaszán a földmagántulajdon elszánt ellenségeként lépett fel: ellenezte a „nemzeti javak" eladását, azt kívánta, hogy ezeket osszák szét hosszú lejáratú törlesztésre a nincstelen parasztok között. Babeuf 1793 tavaszán összeállította „a sans-culotte-ok törvényhozásának" tervezetét; ennek az lett volna a rendeltetése, hogy biztosítsa a „tökéletes egyenlőséget".

Babeuf bátor forradalmár, merész gondolkodó, a tettek embere volt, aki szenvedélyesen kereste az égető társadalmi problémák megoldásának útját. Neve a thermidori reakció sötét éveiben vált ismertté. 1795-ben, mialatt börtönbüntetését töltötte, barátságot kötött a vele együtt raboskodó demokrata forradalmárokkal: Buonarrotival, Darthével és másokkal, majd megnyerte őket kommunisztikus eszméinek és egy újabb forradalmi fordulat tervének.

Amikor a thermidori Konvent közkegyelmet hirdetett, Babeuf is kiszabadult a börtönből. Eszmetársaival — az úgynevezett babeufistákkal — együtt nagy lendülettel látott munkához. 1796 elején Babeuf vezetésével megalakult a Közjólét Titkos Direktóriuma, melynek tevékenysége az „Egyenlők összeesküvése" megjelöléssel szerepel a történelemben. „Teljes egyenlőséget, mindenféle megszorítás nélkül, mindenki számára a legnagyobb boldogságot, s szilárd hitet abban, hogy ez a boldogság tartós lesz — íme, ezeket a javakat akarta megteremteni a Közjólét Titkos Direktóriuma a francia népnek" — mondta az összeesküvés céljáról annak egyik részvevője, a történetíró Philippe Buonarroti.

A babeufistáknak meggyőződésük volt, hogy a teljes egyenlőséget csak a kommunizmus valósíthatja meg, az a társadalom, amely nem ismeri a magántulajdont. A kommunista társadalomnak szerintük a kiegyenlítettség elvére, tehát arra kell felépülnie, hogy az anyagi javakat szigorú egyenlőség alapján osztják szét a polgárok között. Ezek a még kezdetleges, egyenlősítő kommunisztikus eszmék távol álltak még a tudományos kommunizmustól. De a babeufisták — eltérőleg Morellytől és más, forradalom előtti francia kommunisztikus gondolkodóktól, akiktől maga Babeuf is tanult — nemcsak rajzolgatták a jövő kommunista társadalmának képét, hanem a gyakorlati megvalósításához vezető út kérdését is felvetették. A forradalom tapasztalatai alapján arra a meggyőződésre jutottak, hogy a hatalmat erőszakkal, forradalmi úton kell átvenni, s meg kell terem-

teni a dolgozók forradalmi diktatúráját; bár a proletariátus történelmi szerepét nem értették, a társadalmi fejlődés adott szintjén nem is érthették meg.

A babeufisták véleménye szerint az új, forradalmi kormány első dolga, hogy gondoskodjék a néptömegek súlyos helyzetének enyhítéséről. Ennek érdekében intézményesíteni kellene a lakosság ingyenes kenyérellátását, a szegényeknek ellenszolgáltatás nélkül visszaadni elzálogosított holmijaikat, és a nincsteleneket betelepíteni a gazdagok házaiba. De a forradalmi diktatúra legfőbb feladata az volna, hogy Franciaországban fokozatosan bevezesse a kommunizmust. Felmerült bennük egy nagy Nemzeti Kommün létesítésének gondolata is; ez birtokba venné a thermidorig ki nem árusított egyházi és emigráns-földeket, valamint a forradalom ellenségeinek vagyonát. A Nemzeti Kommünnel együtt egy ideig meg kell hagyni a parasztok és kézművesek magángazdaságait is. A továbbiak során azonban — a szükséges rendszabályok (adópolitika, az örökösödési jog eltörlése stb.) segítségével — a magántulajdont teljesen felszámolnák.

Babeuf és „Néptribun" („Tribun du peuple") című lapja körül csoportosultak a párizsi szekciók és népi társaságok életben maradt képviselői; ezek alkották a babeufista mozgalom magvát. A katonai szervezkedésben, amely a felkelést előkészítette, tevőlegesen részt vett a plebejusszármazású Rossignol tábornok. Csatlakozott a mozgalomhoz Robespierre néhány volt híve, a jakobinus Konvent egykori képviselői, mint például Drouet, aki annak idején XVI. Lajost Varennes-ben letartóztatta.

A babeufisták Párizsban kifejtett széles körű propagandája a főváros dolgozói körében kedvező visszhangra talált. 1796 áprilisában az egyik párizsi lap azt írta, hogy az emberek még az utcákon is azt tárgyalták, milyen áldásos lenne számukra a vagyonközösség megteremtése.

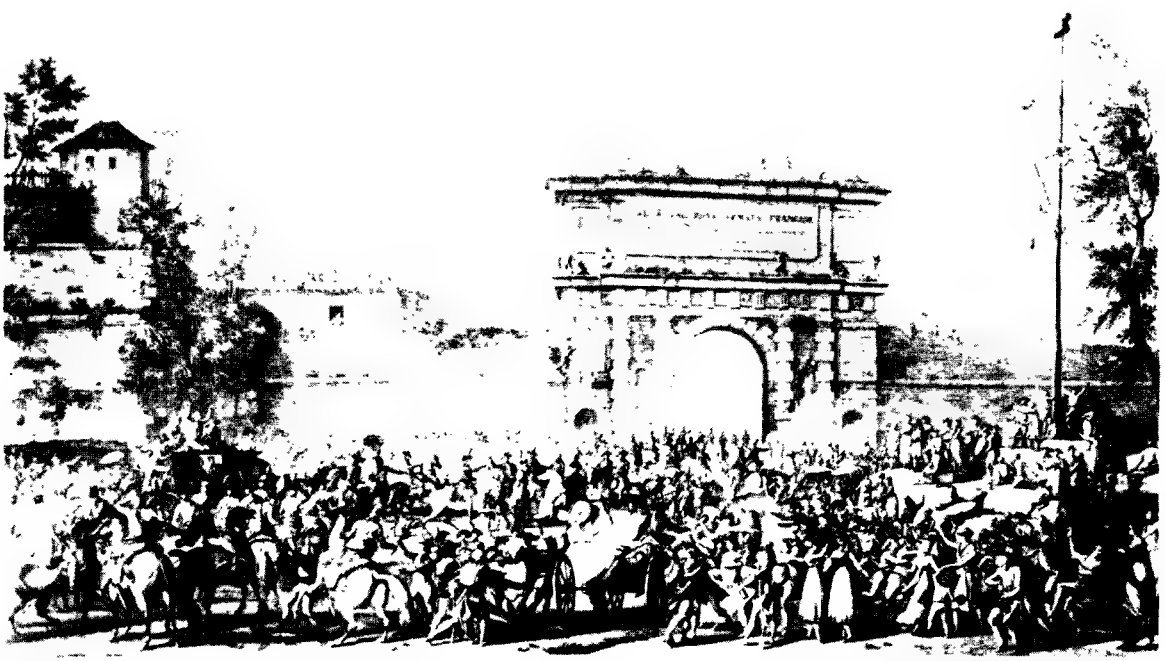

A francia hadsereg bevonulása Milánóba 1796-ban
Duplessi-Bertaux metszete Vernet rajza alapján

A fegyveres felkelés terve azonban, melyet a Titkos Direktórium oly gondosan előkészített, kudarcba fulladt: besúgó férkőzött a mozgalomba, és a szervezkedést elárulta a kormánynak. 1796 májusában letartóztatták Babeuföt és a Titkos Direktórium többi vezetőjét. A grenelle-i tábor babeufista befolyás alatt álló katonái megkísérelték ugyan a fegyveres felkelést, de eredménytelenül. Egy évvel később Babeuföt és Darthét kivégezték. Életükhöz híven, bátor, hős férfiak módjára néztek szembe a halállal.

A „HINTAPOLITIKA"

A Babeuf-féle összeesküvés kudarca súlyos csapás volt a demokratikus erőkre, annál inkább megélénkültek viszont a royalisták. 1797-ben, amikor a törvényhozó szervek tagjainak egyharmadát újraválasztották, a royalisták győztek. Mivel az államapparátusban igen sok hívük volt, szinte nyíltan készülődtek a puccsra. A direktórium azonban megelőzte őket. 1797. szeptember 3-án a kormánycsapatok megszállták az Ötszázak Tanácsának és a Vének Tanácsának épületeit, és letartóztatták a képviselők egy részét. Másnap, szeptember 4-én (fructidor 18-án), határozatot hoztak, amely semmisnek nyilvánította a monarchista képviselők megválasztását; őket magukat száműzetésre ítélte; egyben fokozták a megtorlást a royalisták propagandája ellen.

A direktórium, a royalistákkal hadakozva, kénytelen volt támogatást keresni az ellentáborban, az életben maradt jakobinusok között. Ám a demokratikus szabadságjogokat korlátozó intézkedések legkisebb enyhítése is azzal járt, hogy a demokratikus erők befolyása újból rohamosan erősödni kezdett. Az 1798. évi választásokon a köztársaságpárti demokraták komoly győzelmet arattak: a megválasztottak között ott volt a jakobinus diktatúra több szereplője is. A direktórium a baloldali csoportosulások választási sikereitől megrémülve ekkor jobbra lendült át, és 1798. május 11-én (floréal 22-én) érvénytelennek minősítette a demokrata képviselők megválasztását.

Lazare Hoche
Cocquerel metszete Boze rajza alapján

A direktórium a maga határozatlanságát, a két tábor közti ingadozását az „arany középút" politikájának igyekezett feltüntetni. A kortársak ezt — sokkal találóbban — „hintapolitikának" nevezték. Ez a politika a direktórium uralmának belső gyengeségét és rothadtságát fejezte ki.

FRANCIA GYŐZELMEK ITÁLIÁBAN ÉS BÉKEKÖTÉS AUSZTRIÁVAL

A szemben álló politikai táborok közti lavírozás elvtelen politikája csakis addig tarthatta fent a direktórium ingatag uralmát, amíg a frontokon aratott hatalmas győzelmek elleplezték belső fogyatékosságait.

A francia seregek, amelyeket olyan tehetséges hadvezérek irányítottak, mint Hoche, Bonaparte, Jourdan stb., kiaknázva a forradalom teremtette új hadviselési módszereket, az új taktikát és stratégiát, folytatták győzelmi

sorozatukat. Rendre vereséget mértek az osztrák birodalom és szovetségesei seregeire, amelyekben a hadvezetés a gőgös, tehetségtelen hadvezérek rutinjára épult.

A francia hadsereg Észak-Itáliában Bonaparte parancsnoksága alatt mérte a legsúlyosabb csapásokat az osztrák seregekre. Bonaparte Napóleon (1769—1821), elszegényedett korzikai ugyvéd fia, tanulmányait államkoltségen végezte a brienne-i katonai nevelőintézetben. Egyike volt azoknak a fiatal tábornokoknak, akik tehetségük kovetkeztében a forradalom idején gyorsan haladtak előre. Miután a vendémiaire-i királypárti felkelést elfojtotta, a direktórium őt állította az 1796 áprilisában Észak-Itáliába kuldott francia hadsereg élére.

Bonaparte először a szardíniai királyságot, majd a tobbi itáliai államot is arra kényszerítette, hogy kosson békét Franciaországgal. Így elszigetelte az osztrákokat, majd Észak-Itália teruletén egyik dontő csapást a másik után mérte rájuk. Május 10-én Lodi mellett tonkreverte az osztrák hadakat, és bevonult Milánóba. Roviddel ezután a legnagyobb osztrák katonai támaszpontot, a mantovai erődot vette ostrom alá. A francia seregek a castiglionei (1796. augusztus 5), a bassanói (szeptember 8), az arcolei (november 17) és a rivoli csatában (1797. január 14) sorra szétverték mind a négy osztrák hadsereget, amelyeket egymás után vezényeltek át Itáliába. Mantova kapitulációja (február 2) után a francia csapatok új támadásba lendultek: a Velencei Koztársaságon keresztul benyomultak Ausztria teruletére, és gyorsan kozeledtek Bécs felé.

1797 áprilisában Ausztria kénytelen volt fegyverszunetet kérni; a francia—osztrák békeszerződést október 17-én irták alá Campoformióban. Ausztria kotelezte magát, hogy elismeri Belgiumnak és a Rajna bal partjának Franciaországhoz való csatolását, lemondott Lombardiáról; viszont megkapta a volt Velencei Koztársaság teruletének nagy részét. Észak-Itáliában a franciák két „leánykoztársaságot" alapítottak: az ún. cisalpinit (az Alpokon innenit) és a liguriait — amelyek teljesen Franciaországtól fuggtek.

Minél tovább tartott a háború, annál inkább megváltozott eredeti jellege. A háború céljaiban és a hadviselés módjában egyre világosabban kiutkoztek a thermidori fordulatnak és a nagyburzsoázia hatalomra jutásának a kovetkezményei. A direktórium nemcsak nem látta el seregeit, amelyek így a megszállt teruletek lakosságának rovására tartották fenn magukat, hanem maga is seregeiből élt. Hollandiát a békeszerződésben Franciaország százmillió forint fizetésére kényszerítette. A francia hadsereg által elfoglalt németországi és svájci városokra hatalmas osszegű hadisarcot róttak ki. De kulonösen szembetűnő volt Bonaparte gátlástalan magatartása Itáliában. Valahányszor szerződést kotott, mindannyiszor sokmilliós hadisarcot kovetelt, páratlan műalkotásokat és roppant anyagi értékeket foglalt le és vitetett haza Franciaországba. A direktórium egyre inkább fuggő viszonyba kerult a tábornokoktól, akiktől a rablott aranyat kapta.

AZ EGYIPTOMI EXPEDÍCIÓ

A francia koztársaság a kontinentális Európa leghatalmasabb állama lett. De fő ellenfele, Anglia, amely foldrajzi fekvésénél fogva és erős hajóhadának birtokában sebezhetetlen volt a francia seregek által, tovább folytatta a harcot. A direktórium elhatározta, hogy katonai expedíciót indít a gazdag indiai angol birtokok meghódítására, hogy ezzel érzékeny csapást mérjen Angliára és aláássa gyarmati hatalmát. Mivel pedig Indiába az út az arab országokon keresztul vezetett, a direktórium jóváhagyta Bonaparte Itáliából való visszatérése után előterjesztett tervét: az Oszmán Birodalomhoz tartozó Egyiptom meghódítását. Egyiptom elfoglalása — amelyre egyébként a francia burzsoáziának már régóta fájt a foga — más célt is szolgált, nevezetesen: Franciaországnak a forradalom időszakában elvesztett keleti pozíciói visszaszerzését és megszilárdítását.

1798 júliusában a francia csapatok Bonaparte vezérlete alatt partra szálltak Alexandriában. Egyiptom akkor ténylegesen nem a torökök, hanem a helyi feudális kormányzók, a mameluk bejek

Az abukiri tengeri csata
Dupréelle metszete Duplessi-Bertaux rajza alapján

uralma alatt állt. A franciák a piramisok tövében lezajlott ütközetben szétverték a mameluk csapatokat, majd bevonultak Kairóba és az ország jelentős részét megszállták. A továbbiakban azonban az események rájuk nézve kedvezőtlenül alakultak.

Nelson admirális angol hajóhada Abukir előtt megsemmisítette a francia csapatokat szállító hajókat és ezzel megfosztotta Bonapartét a csapaterősítések és a hadianyag-utánpótlás lehetőségétől. Az egyiptomi néptömegek szembeszálltak az új hódítókkal. Emellett III. Szelim török szultán a franciák egyiptomi betörésére válaszként 1798 szeptemberében hadat üzent Franciaországnak, majd miután 1799 elején szövetségre lépett Oroszországgal és Angliával, Szírián keresztül a franciák ellen küldte csapatait.

Bonaparte megpróbálta megelőzni a törököket. 1799 kora tavaszán a francia expedíciós sereg főerői benyomultak Dél-Szíriába, és ostrom alá fogták Akkon erődjét, de két hónapig tartó sikertelen harc után kénytelenek voltak felhagyni az ostrommal, és visszavonulni Egyiptomba.

Bonaparte Napóleon ezután a parancsnokságot hamarosan átadta Kléber tábornoknak, és visszatért Franciaországba. Kléber részleges hadi sikerei ellenére a franciák helyzete Egyiptomban mind rosszabbra fordult: a nép növekvő felháborodása miatt egyre forróbb lett a talaj számukra.

Klébert 1800-ban egy arab hazafi megölte. Egy évvel később, 1801 augusztusában az angoloktól és törököktől szorongatott francia seregek kapituláltak, és elhagyták Egyiptomot.

A MÁSODIK KOALÍCIÓ

Időközben az angol kormány a franciaellenes koalíció újjászervezésén fáradozott. Kiváltképpen a cári Oroszországot akarta bevonni a Franciaország elleni harcba. A franciák 1798. évi hódításai, az új csatlós államok — a Batáviai (Hollandia), a Helvét (Svájc) és a Római Köztársaság

(Pápai Állam) — létrehozása, Málta szigetének elfoglalása és a francia seregek közel-keleti betörése — mindez megkönnyítette az angol diplomácia feladatát. Oroszország és Anglia kulpolitikai céljai egy időre egybeestek.

A francia hajóhad abukiri pusztulása, melynek következtében a legjobb francia hadsereg Egyiptomban rekedt, felbuzdította Franciaország ellenfeleit. 1798 végén — 1799 elején Oroszország, Anglia, Ausztria, Törökország és a nápolyi királyság részvételével megalakult a második franciaellenes koalíció.

Az európai háború 1799 tavaszán indult meg újra, Franciaországra nézve meglehetősen kedvezőtlen körülmények között. Jourdan hadserege Németországban súlyos vereséget szenvedett, és kénytelen volt a Rajna mögé vonulni. Még nagyobb kudarcok érték a franciákat Itáliában. Az orosz seregek A. V. Szuvorov vezénylete alatt, miután erőltetett menetben óriási távolságokat hagytak maguk mögött, 1799 áprilisában megjelentek Észak-Itáliában, április végén elfoglalták Milánót, majd május 26-án bevonultak Torinóba. Szuvorovnak sikerült megakadályoznia Moreau és Macdonald seregeinek egyesülését, majd a Trebbia melletti, három napig tartó, elkeseredett csatában (június 17—19) szétverte Macdonald hadseregét, ezzel visszavonulásra kényszerítette Moreau csapatait is.

A megrémült direktórium leváltotta Macdonald-t, és főparancsnokká Joubert-t nevezte ki, akit a köztársaság egyik legkiválóbb hadvezérének tartottak, s akibe most minden reményuket vetették. De augusztus 15-én a tizenhat óráig tartó véres novi csatában Joubert elesett; helyébe Moreau lépett. Hiába volt azonban minden erőfeszítés: Moreau sem tudott győzelmet aratni. Az orosz csapatok hihetetlen szívósságról tettek bizonyságot. Szuvorov maga vezette ezredeit rohamra. Estére a francia seregek összeroppantak és visszavonultak.

Szuvorov novi győzelme mély benyomást keltett Európában. Franciaországban valóságos pánik tört ki. Úgy látszott, a franciák itáliai hódításai elvesztek. Szuvorov Franciaország kapuja előtt állt. E győzelem azonban kiaknázatlan maradt, mivel Szuvorov seregeit — Anglia kívánságára — Svájcba vezényelték, hogy az ott tartózkodó osztrák csapatoknak segítsenek.

Szuvorov hadserege egyedülálló teljesítményt hajtott végre: lekuzdve a hegyi hadviselés roppant nehézségeit, élelmiszer, fegyver és lőszer hiányával küzdve s kiállva a súlyos megpróbáltatásokat, a Szent Gotthárd-hágón keresztul átkelt az Alpokon. De mikorra Svájc területére ért, a Károly főherceg vezette osztrák hadtest már elhagyta az országot, úgyhogy Szuvorov csapatai válságos helyzetbe kerültek.

Ekkor történt, hogy az egyrészről Oroszország, másrészről Anglia és Ausztria közt felmerult nézeteltérések miatt Oroszország kivált a koalícióból; I. Pál hazarendelte az orosz csapatokat.

A BRUMAIRE 18-I ÁLLAMCSÍNY

A katonai kudarcok és annak veszélye, hogy az ellenséges seregek benyomulnak Franciaország területére, a direktóriumot rendkívüli intézkedésekre késztették. Az 1793 óta másodszor megismételt tömeges behívások eredményeképpen több százezer új katona sereglett a zászlók alá. Néhány volt jakobinust vezető posztra állítottak. Újból engedélyezték a Jakobinus Klub működését, amelyben az életben maradt babeufisták tevékenyen részt vettek. A kormány kényszerkölcsönt bocsátott ki a gazdagok terhére, életbe léptette az ún. túsztörvényt, amely az emigránsok és ellenforradalmárok családjai ellen irányult.[4] A direktórium nem szándékozott ugyan következetesen demokratikus politikát folytatni, ezek az intézkedései mégis nyugtalansággal töltötték

[4] A törvény engedélyezte, hogy a közigazgatási hatóságok — kormányellenes zavargások esetén — túszokat szedjenek az emigránsok rokonai, a volt nemesek stb. köréből.

el a nagyburzsoáziát, amely már az 1793-as idők visszatérésétől tartott. Egyidejűleg erősbödött a monarchista veszély is. A royalisták újabb felkelést robbantottak ki Vendée-ban: felfegyverzett banditaosztagaik országszerte garázdálkodtak, rettegésben tartották a helyi hatóságokat és a lakosságot.

A direktórium nyilvánvaló gyengesége, ingadozása, sok belső ellentmondása miatt a burzsoázia vezető körei arra a következtetésre jutottak, hogy olyan „erős kormányra" van szükség, amely a hadseregre támaszkodva biztosítani tudná a burzsoá „rendet" az országon belül és határain kívül egyaránt.

Amikor Bonaparte tábornok 1799 októberében, seregét Egyiptomban hagyva, visszatért Párizsba, ott már elő volt készítve a talaj a politikai rezsim megváltoztatására. A burzsoázia befolyásos képviselői elszántan kutattak diktátori szerepre alkalmas személy után. Az esélyesek közt szerepeltek Moreau és Jourdan tábornokok, de emlegették Bonaparte nevét is.

A becsvágyó Bonaparte Napóleon már régóta álmodozott a hatalomról. Valamennyi francia tábornok közül ő volt a legtehetségesebb és a leghatározottabb, emellett őt fűzték a legszorosabb szálak a burzsoázia felső rétegéhez, főleg az „új gazdagokhoz". Milliós vagyonát, melyet Itáliában korrupció és fosztogatás útján szerzett, franciaországi földbirtokok spekulatív adásvétele révén sokszorosára növelte.

Bonaparte segítőtársai a burzsoázia tapasztalt politikusai voltak: Sieyès, aki annak idején az alkotmányvédők (konstitucionalisták) élén állt; a ravasz és köpönyegforgató Talleyrand külügyminiszter; Fouché rendőrminiszter, a politikai nyomozás és a provokációk mestere; továbbá a legbefolyásosabb bankárok és tőzsdei hatalmasságok. Mivel bíztak Bonaparte erejében és arra számítottak, hogy a maguk érdekében felhasználhatják, felajánlották neki támogatásukat, összeköttetéseiket, pénzüket. S valóban, Bonaparte Párizsba való visszatérése után mindössze három hétre volt szükségük ahhoz, hogy végrehajtsák a gondosan előkészített államcsínyt, amely véget vetett a direktórium uralmának.

1799. november 9-én (brumaire 18-án) állítólagos jakobinus összeesküvés ürügyén Párizsban ostromállapotot rendeltek el a köztársaság védelmére; a párizsi katonai körzet csapatainak parancsnokává Bonapartét nevezték ki. Ezzel egyidejűleg a direktórium tagjai lemondtak. Másnap, november 10-én (brumaire 19-én), Bonaparte gránátosaival szétkergette az Ötszázak, valamint a Vének Tanácsát, és az összehívott maroknyi képviselővel olyan határozatot fogadtatott el, amelynek értelmében a hatalmat három konzul veszi át; az első konzul maga Bonaparte lett.

Így jött létre Bonaparte Napóleon katonai diktatúrája.

III. FEJEZET

EURÓPA A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN

A nagy francia polgári forradalom, a Németalföldön és Angliában lezajlott korai forradalmaktól eltérően, közvetlen és gyors hatással volt majdnem minden európai államra: mindenütt elősegítette az abszolutizmus és a feudális rend elleni mozgalmak kibontakozását. A forradalmi Franciaország és az európai monarchiák között 1792 óta folyó háborúk mélyreható politikai és társadalmi változásokat idéztek elő az egyes országokban.

1. ANGLIA

A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS

Anglia, a világ legfejlettebb tőkésországa, a XVIII. század utolsó évtizedében megszilárdította helyzetét. A század második felében megindult ipari forradalom további eredményeket hozott, főleg a pamutiparban. 1785-ben Angliában megkezdte működését az első olyan pamutfonógyár, amelyben Crompton új, tökéletesített (mule) fonógépei mellett már Watt-féle gőzgép is dolgozott. 1800 táján mintegy ötszáz ilyen fonógép üzemelt. A gyapotszükséglet 1801-ben nem kevesebb, mint ötvenmillió font volt. Manchesternek, az angliai pamutipar fontos központjának a lakossága a XVIII. század utolsó negyedében csaknem háromszorosára növekedett. A pamutfonás volt az első iparág, melyben a gyár teljesen kiszorította a manufaktúrát.

A gépek elterjedése a nyersvas- és vastermelés fokozását igényelte. Anglia vastermelése 1785 és 1797 között megkétszereződött; mindazonáltal még 1805-ben is csak negyedmillió tonna körül mozgott. A nyersvas kiolvasztásánál az addig használt faszén koksszal való helyettesítése fellendítette a kőszéntermelést, amely egy évszázad leforgása alatt négyszeresére emelkedett; a század vége felé mintegy tízmillió tonnára rúgott.

Anglia az alapvető termelési mutatók tekintetében határozottan megelőzte versenytársait. A pamutfonal ára 1787-től 1801-ig 4,5-szer alacsonyabb lett, vagyis csaknem $^1/_5$-ére esett. Ennek eredményeként a pamutszövetek exportja a kilencvenes években 3,5-szeresére emelkedett (értékben mintegy 6,5 millió font sterlingre). Főként ez a magyarázata annak, hogy Anglia teljes kivitele a század utolsó évtizedében 55 százalékkal emelkedett. Ezekben az években rendkívüli mértékben megnőtt az úgynevezett háromszög-kereskedelem volumene: az angol rabszolgakereskedők a manchesteri pamutszöveteket Liverpoolon keresztül az afrikai partokra juttatták,

A londoni tőzsde
Rowlandson metszete. 1808

onnan négereket szállítottak az Antilla-szigetekre, ahol azután cukorral, kávéval és gyapottal rakták meg hajóikat. A rendkívül súlyos szállítási viszonyok miatt a négereknek csak mintegy ötödrésze maradt életben. Az angol rabszolgakereskedők viszont mesés haszonhoz jutottak: egy évtized leforgása alatt, 1783-tól 1793-ig, körülbelül 300 000 négert szállítottak át, és mintegy 15 millió font sterlinget kaptak értük.

Az angol burzsoázia busás hasznot húzott a Franciaország elleni háborúból is. A hadikiadásokat, egyebek között a szárazföldi szövetségeseknek nyújtott támogatás költségeit — bár ezek mindjárt az első öt esztendőben a háromszorosukra emelkedtek (1797-ben 75 millió font sterlingre rúgtak) — a közvetett adók emelése révén és a kölcsönökből fedezték. Az államadósság óriási volt, de az angol burzsoázia számára ez is a tőkefelhalmozást segítette. A londoni pénzpiac jelentőségét tekintve hovatovább utolérte Európa legrégebbi pénzgazdálkodási központjait.

A Franciaország elleni háború az angol burzsoázia számára nem volt egyéb, mint a korábbi kereskedelmi háborúk folytatása, eszköz arra, hogy új gyarmatokat és piacokat hódítson meg. Marx azt írta, hogy „az európai nemzetek *kereskedelmi háborúja*, amelynek színhelye az egész földkerekség", akkor kezdődött, amikor Németalföld elszakadt Spanyolországtól, és „óriási méreteket ölt Anglia jakobinusellenes háborújában".[1]

A háborúból a földbirtokos arisztokrácia is meg akart gazdagodni. Annak ellenére, hogy

[1] *Marx:* A tőke. I. köt. 694. old.

Anglia nem rendelkezett elegendő gabonával, 1795-ben felfüggesztették a gabonakivitelt, hogy a gabonaárakat magas szinten tarthassák. A kenyér ára már a háború harmadik évében 25 százalékkal emelkedett. A munkások bére ugyanakkor rendkívül alacsony volt; kiváltképpen rosszul fizették a női és gyermekmunkát.

A DEMOKRATIKUS MOZGALOM

A francia polgári forradalom Angliában is nagy visszhangot keltett. A Bastille bevételéről Fox, a whigek vezére azt írta, hogy „a legnagyobb és legáldásosabb esemény, amely a világon valaha is végbement". A legnagyobb angol írók — Wordsworth, Robert Burns, Coleridge, Sheridan — őszinte elragadtatással üdvözölték a forradalmat. Igaz viszont, hogy Angliában már 1790-ben megjelent egy „Elmélkedések a forradalomról" című pamflet, amely a forradalmi Franciaország ellenségeinek harci lobogója lett. A pamflet szerzője, az egykori whig Burke „sátáni műnek" bélyegezte a forradalmat, amely pusztulással fenyegeti az egész európai civilizációt. Burke pamfletje viharos tiltakozást váltott ki. Soksok mű született a francia forradalom védelme jegyében. Ezek közé tartozott Thomas Paine-nek, az amerikai forradalom részvevőjének „Az ember jogai" című könyve is, amely néhány év alatt Angliában addig példátlanul magas — körülbelül egymilliós — példányszámban kelt el. Paine-en kívül a francia forradalom mellett szállt síkra a közíró Price, Priestley, a híres vegyész, az író Godwin és mások is. Burke vádaskodásait többnyire maguk a whigek is elítélték, akik újból megkezdték a választási reformért folytatott agitációjukat.

Thomas Paine
Bonneville metszete

Az angliai demokratikus mozgalom legfontosabb vonása a kilencvenes években az volt, hogy nagy számmal vettek benne részt az alsó néprétegek, elsősorban munkások. A whigek társaságai mellett, sőt gyakran azok ellensúlyozására, új mozgalmak keletkeztek, amelyeknek programja már nem a liberális választójogi reform, hanem az egész politikai rend határozott, gyökeres demokratizálása. Jelentőségét tekintve kiemelkedett közülük az 1792 elején alakult Londoni Levelező Társaság, amelynek számos fiókszervezete volt. A társaság élén Thomas Hardy csizmadiamester állt. A társaság széles körű agitációt folytatott, delegációkat küldött Franciaországba. Mindez aggodalommal töltötte el az angol kormányt, amelynek élén 1783 óta az ifjabb William Pitt (1759—1806) állott. A megtorlás nem sokáig váratott magára: Thomas Paine-t, akit a francia Konvent tagjai közé választott, 1792 végén távollétében elítélték.

A Franciaország ellen 1793 februárjában megindult háborúban Pitt a forradalom legelszántabb és legádázabb ellenségének bizonyult. „Hosszú háborúra kell felkészülnünk — jelentette ki —, engesztelhetetlen háborúra, amely mindaddig tart, amíg ki nem irtjuk az emberiségnek ezt az átkát." A Pitt-kormány ennek megfelelően kíméletlenül harcolt az országon belül fellépő demokratikus mozgalom ellen is. A Nép Képviselőinek Brit Konventjét, amely 1793-ban Edinburghban azért gyűlt össze, „hogy követelje az általános választójogot és a parlament évenkénti összehívását", szétkergették, és vezetőit tizennégy évre száműzték Ausztráliába.

Ennek ellenére a demokratikus agitáció tovább erősödött. Burke véleménye szerint abból a négyszázezer emberből, aki Angliában érdeklődött a politika iránt, legalább nyolcvanezer

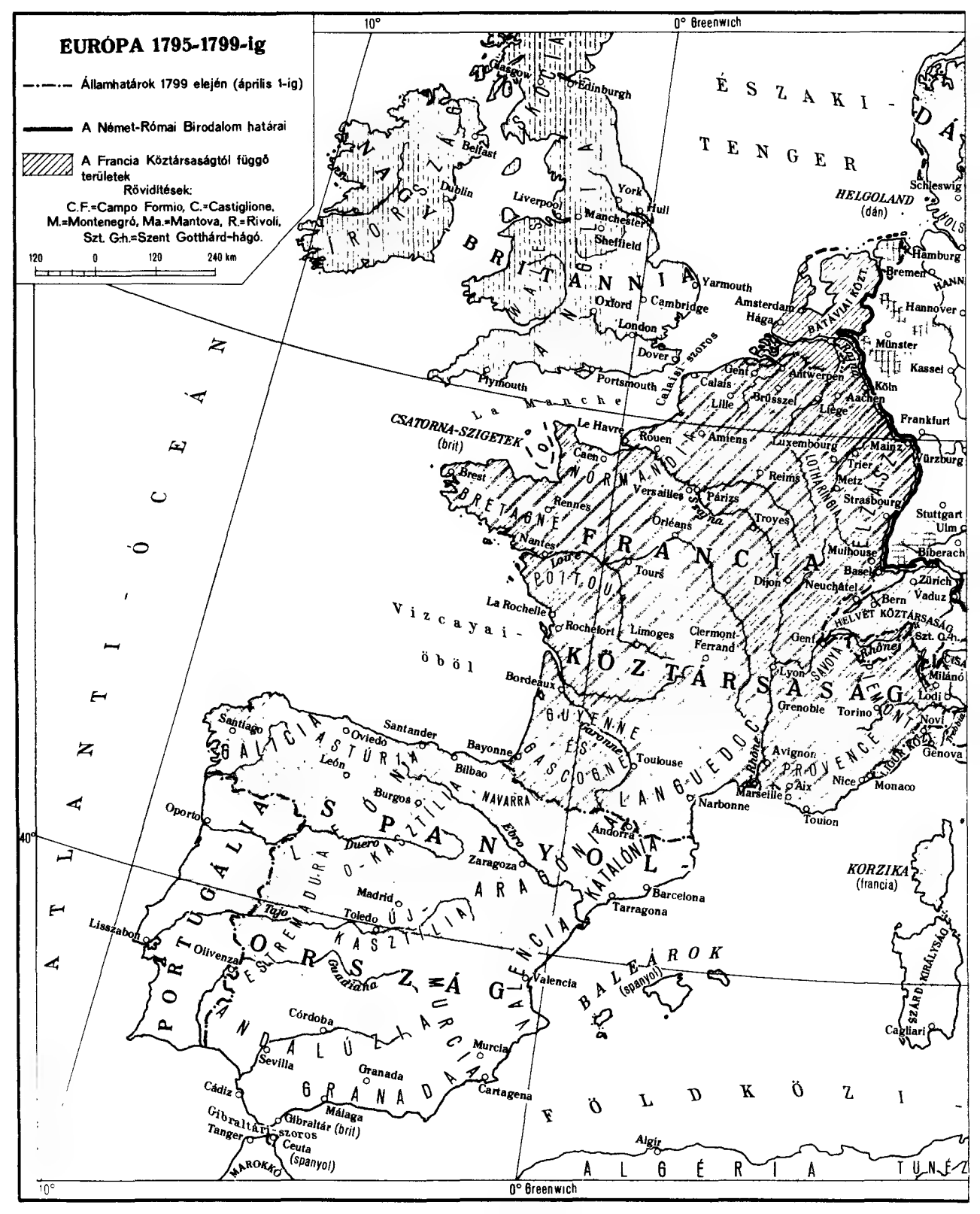
EURÓPA 1795-1799-ig
Államhatárok 1799 elején (április 1-ig)
A Német-Római Birodalom határai
A Francia Köztársaságtól függő területek
Rövidítések:
C.F.=Campo Formio, C.=Castiglione, M.=Montenegró, Ma.=Mantova, R.=Rivoli, Szt. G.h.=Szent Gotthárd-hágó.
120 0 120 240 km
10°
0° Breenwich
40°
ÉSZAKI-TENGER
ATLANTI-ÓCEÁN
FÖLDKÖZI-
ÉSZAKI-DÁ
NAGY-BRITANNIA
ÍRORSZÁG
SKÓCIA
WALES
ANGLIA
Glasgow
Edinburgh
Belfast
Dublin
Liverpool
York
Hull
Manchester
Sheffield
Yarmouth
Oxford
Cambridge
London
Dover
Plymouth
Portsmouth
Calais-szoros
La Manche
CSATORNA-SZIGETEK (brit)
Le Havre
Rouen
Caen
Brest
BRETAGNE
Rennes
Nantes
NORMANDIA
Versailles
Párizs
Szajna
Orléans
Loire
Tours
FRANCIA
POITOU
La Rochelle
Rochefort
Limoges
Clermont-Ferrand
Vizcayai-öböl
Bordeaux
KÖZTÁRSASÁG
GUYENNE ÉS GASCOGNE
Garonne
Toulouse
LANGUEDOC
Narbonne
Andorra
Ebro
Barcelona
Tarragona
KATALÓNIA
Zaragoza
ARAGÓNIA
NAVARRA
Bayonne
Bilbao
Santander
Oviedo
León
Santiago
GALICIA
ASTÚRIA
Burgos
Oporto
PORTUGÁLIA
LEÓN
O-KASZTÍLIA
Duero
Madrid
Toledo
ÚJ-KASZTÍLIA
Tajo
Lisszabon
Olivenza
ESTREMADURA
ORSZÁG
Guadiana
Córdoba
ANDALÚZIA
Sevilla
Granada
GRANADA
Cádiz
Málaga
Gibraltár (brit)
Gibraltári-szoros
Tanger
Ceuta (spanyol)
MAROKKÓ
MURCIA
Murcia
Cartagena
VALENCIA
Valencia
BALEÁROK (spanyol)
Algír
ALGÉRIA
TUNÉZ
Schleswig
HELGOLAND (dán)
Hamburg
Bremen
Hannover
Amsterdam
Hága
BATÁVIAI KÖZT.
Münster
Kassel
Köln
Aachen
Antwerpen
Gent
Calais
Lille
Brüsszel
Liège
Frankfurt
Luxembourg
Mainz
Würzburg
Trier
Metz
Reims
LOTHARINGIA
Strasbourg
Stuttgart
Ulm
Troyes
Mulhouse
Biberach
Basel
Zürich
Vaduz
Dijon
Neuchâtel
Bern
HELVÉT KÖZTÁRSASÁG
Szt. G.h.
Gent
Rhône
SAVOYA
Lyon
Milánó
Lodi
Grenoble
Torino
Novi
Trebbia
Genova
LIGUR KÖZT.
Avignon
PROVENCE
Nice
Monaco
Aix
Marseille
Toulon
KORZIKA (francia)
SZÁRD KIRÁLYSÁG
Cagliari

20°
30°
SVÉDORSZÁG
ÖLAND
BALTI-TENGER
Koppenhága
Malmö
BORNHOLM
(dán)
Stralsund
Kiel
Lübeck
Mecklenburg
Schwerin
MECKLENBURG
Elba
Kolberg
Stettin
Danzig
(Gdańsk)
Königsberg
KELET-POROSZ
Memel
Libava
Mitava
LITVÁNIA
Kovno
Nyeman
Vilno
Grodno
Minszk
Polock
Nyugati-Dvina
Vityebszk
Szmolenszk
Dnyeper
Oka
Tula
Brjanszk
Orjol
Kurszk
Rogacsev
BELORUSSZIA
OROSZ
Pripjaty
Csernyigov
Harkov
50°
Toruń
Visztula
Breszt-Litovszk
Berlin
Poseń
(Poznań)
Kalisz
Varsó
LENGYEL KIRÁLYSÁG
Lublin
Magdeburg
Wittenberg
Zsitomir
Kijev
UKRAJNA
BIRODALOM
Jekatyerinoszlav
Lipcse
Drezda
Breslau
SZILÉZIA
Sandomierz
Krakkó
GALÍCIA
Lvov
Tarnopol
Kamenyec-Podolszkij
Déli-Bug
Dnyeszter
THÜRINGIAI
SZÁSZORSZ.
Karlovy Vary
(Karlsbad)
Prága
Opava
(Troppau)
Tesin
Liptószentmiklós
CSEHORSZÁG
Olomouc
Nürnberg
Plzeň
Brno
MORVAORSZÁG
Regensburg
Budějovice
SZLOVÁKIA
Csernovici
BESSZARÁBIA
Kisinyov
Ocsakov
Dnyeper
Ogyessza
Duna
Augsburg
Linz
Bécs
Pozsony
Debrecen
Tisza
Jaşi
MOLDVA
Prut
KRÍM
Szimferopol
München
Wartberg
Salzburg
STÁJERORSZÁG
Buda
Pest
MAGYARORSZÁG
Kolozsvár
Nagyvárad
ERDÉLY
Birlad
Graz
KARINTIA
BIRODALOM
Szevasztopol
Lienz
TIROL
Trento
(Trient)
Szeged
Arad
Nagyszeben
Brassó
Lajbach
Zágráb
Dráva
SZLAVÓNIA
Temesvár
Verona
Trieszt
Bukarest
HAVASALFÖLD
FEKETE-TENGER
Velence
ISZTRIA
Fiume
HORVÁT
Száva
Bánja Luka
Belgrád
Szilisztra
Ruszcsuk
Várna
Ferrara
Modena
BOSZNIA
SZERBIA
Vidin
BULGÁRIA
Sumla
Ravenna
Bologna
San Marino
Zára
Boszna
(Sarajevo)
Niš
Lucca
Ancona
DALMÁCIA
HERCEGOVINA
Szófia
Firenze
TOSCANAI
NHERC.
Spalato
ADRIAI-TENGER
OSZMÁN BIRODALOM
Edirne
(Drinápoly)
Boszporusz
Bolu
ELBA
PÁPAI ÁLLAM
Ragusa
(Dubrovnik)
Cetinje
Cattaro
MONTENEGRÓ
ALBÁNIA
Plovdiv
TRÁKIA
Isztanbul
(Konstantinápoly)
MÁRVÁNY-T.
Iznik
40°
Róma
Benevento
(pápai)
MAKEDÓNIA
Szaloniki
THASZOSZ
Bursa
Bari
Brindisi
Gaeta
Taranto
KIRÁLYSÁG
Kütahya
TIRRÉN-TENGER
LÉMNOSZ
Dardanellák
EPEIROSZ
Janina
KORFU-SZ.
JÓN-SZIGETEK
(brit)
GÖRÖGORSZÁG
EUBOIA
LESZVOSZ
Izmir
CHIOSZ
EGEI-TENGER
Meszolongion
Athén
Antalya
JÓN-TENGER
SZICÍLIA
Tripolisz
Epidaurosz
Nauplion
MOREA
Palermo
Messina
Reggio
KETTŐS
SZICÍLIA
RODOSZ
Navarino
KRÉTA
10°
20°
MÁLTA (brit)

„elszánt jakobinus" volt. A Londoni Levelező Társaság nyilatkozatot tett közzé az új konvent összehívásáról. Ekkor Pitt nyomására ideiglenesen hatályon kívül helyezték a „személyes sérthetetlenségről" szóló törvényt (az úgynevezett „Habeas corpus act"-ot). A Levelező Társaság vezetőit, elsőként Hardyt, letartóztatták és törvényszék elé állították. A bíróság azonban nem volt hajlandó helyt adni a vádnak. Hardy felmentésének napját az angliai demokraták még fél évszázaddal később is megünnepelték.

1795-ben a rossz ellátási viszonyok miatt zavargásokra került sor országszerte: megrohanták a lisztraktárakat, a gabonaszállító hajókat stb. Októberben, közvetlenül a parlament összehívása előtt, a Londoni Levelező Társaság tömeggyűléseket szervezett. A parlament megnyitásának napján mintegy kétszázezer londoni lakos vonult ki az utcákra. Pittet kifütyülték. A királyi hintót kövekkel dobálták meg. A tömeg szoros gyűrűbe zárta a hintót, és kenyeret, békét követelt. Pitt válaszként olyan törvényeket hozatott a „zendülő gyűlésekről", amelyek valójában a gyülekezési jog és a sajtószabadság eltörlését jelentették.

A Pitt-kormánnyal szembeni elégedetlenség a következő években sem hagyott alább. A francia seregek sikerei és az első koalíció széthullása, továbbá az élelmezési helyzet rosszabbodása, az adóprés fokozódása és egyéb belső nehézségek növelték a kormány népszerűtlenségét. 1797-ben úgyszólván egyetlen grófság sem volt, ahol ne nyújtottak volna be petíciókat, azzal a követeléssel, hogy vessenek véget a háborúnak és mozdítsák el Pittet.

MATRÓZLÁZONGÁSOK

1797-ben komoly lázongások ütötték fel fejüket a hajóhadon belül is. A háború szükségessé tette a matrózok létszámának erőteljes emelését. Mivel kevés volt az önkéntes jelentkező, a kormány a kényszersorozás eszközéhez folyamodott. Több tengerész kapcsolatot tartott a demokratikus mozgalommal. A legénység egy része ír volt, akik közül néhányan tagjai voltak az Egyesült Írek Társasága nevű titkos szervezetnek. A matrózok elégedetlenségét növelte a kevés zsold, a sovány élelmezés és a tisztek goromba bánásmódja is.

A lázongások 1797 április közepén a La Manche-csatornán őrszolgálatot teljesítő hajóraj matrózai között kezdődtek. A matrózok bizottságokat választottak, amelyek tárgyalásokat kezdeményeztek az admiralitással: magasabb zsoldot, jobb ellátást, emberséges bánásmódot követeltek, valamint királyi garanciát arra, hogy nem lesz részük megtorlásban. Miután a kormány ígéretet tett a matrózok követeléseinek kielégítésére, a mozgalom egy ideig elcsitult. Mivel azonban az ígéretek teljesítése egyre késlekedett, a lázongások csakhamar újból kezdődtek, és csak akkor szűntek meg, amikor a parlament törvényjavaslatot fogadott el a zsold emeléséről, a király pedig aláírta az amnesztiarendeletet.

A kormány azért járult hozzá végül is olyan hirtelen ezekhez az engedményekhez, mivel mozgolódás támadt az Északi-tengeren és a Temze torkolatában állomásozó hajókon is. Május végén itt is matrózbizottságok alakultak. A „központi biztottság" élén egy Richard Parker nevű volt tanító, az Egyesült Írek Társaságának tagja állt. A hajókra — a parancsnoki karnak szánt figyelmeztetés jeléül — szalagokkal befont köteleket és vörös zászlókat vontak fel. A harc több mint három hétig tartott. A felkelők csak akkor adták meg magukat, amikor megakadályozták ivóvíz- és élelem-utánpótlásukat. A felkelés 23 részvevőjét, köztük Parkert, felakasztották.

A matrózfelkelés elfojtása után, 1798 áprilisában, a már egy évvel előbb betiltott Londoni Levelező Társaság valamennyi bizottsági tagját letartóztatták, s mindennemű vizsgálat nélkül három esztendeig börtönben tartották. A demokratikus szervezeteket betiltották. 1799-ben törvényt hoztak a sztrájkok és a munkásszövetségek betiltásáról.

Az angliai földbirtokosság fellegvára Írország volt. Az angol „landlordok" itt kiterjedt földbirtokokkal rendelkeztek, és óriási jövedelmet húztak abból, hogy a földet kis parcellákban bérbe adták. Az ír parasztok járadék formájában a termés nagy részét beszolgáltatták.

Az ír népnek nem volt földje, s nem voltak politikai jogai sem. 1782-ben a dublini parlament kapott ugyan bizonyos autonómiát a törvényhozás kérdéseiben, Írország azonban továbbra is kegyetlenül elnyomott angol gyarmat volt. A parlamentben az angol landlordok és kiszolgálóik voltak az urak. Az íreket még arra is kötelezték, hogy — katolikus létükre — az anglikán egyháznak járó tizedet is fizessék.

A francia forradalom nyomán Írországban fellendült a demokratikus mozgalom. Az angol uralom ellenfelei az Egyesült Írek Társaságában tömörültek. A társaság vezetői: Wolfe Tone és más polgári forradalmárok független ír köztársaság megteremtésén fáradoztak. Az Egyesült Írek Társasága kapcsolatot létesített számos, titokban működő parasztszövetséggel, amelyek a földesúri önkény ellen harcoltak, és felfegyverezte híveit. A tervezett felkelés időpontját a francia expedíciós hadsereg várt írországi partraszállásának napjára tűzték ki. 1796-ban a Hoche tábornok hadseregét szállító francia hajóraj kísérletet tett az írországi partok elérésére, de az akció kudarccal végződött.

Az angol hatóságoknak néhány áruló segítségével sikerült kinyomozniuk és letartóztatniuk az Egyesült Írek Társaságának vezetőit. 1798 májusában Írország több vidékén mégis fegyveres felkelés robbant ki. A felkelők Franciaország támogatására számítottak, de csalódniuk kellett: a Bonaparte Napóleon vezette francia hadsereg éppen ebben az időben kelt útra Egyiptom felé. Egy kisebb francia egység augusztusban partra szállt ugyan Írországban, de a felkelést akkor már kegyetlen eszközökkel elfojtották. 1801 januárjában Pitt keresztülvitte az ír és az angol parlament „egyesítését" (unióját) s ezáltal Írországot csekély autonómiájától is megfosztotta.

2. A FRANCIA FORRADALOM ÉS A KONTINENTÁLIS EURÓPA ORSZÁGAI

A BELGIUMI FORRADALOM

A kontinentális Európa országai különböző módon reagáltak a francia forradalomra. Először a Habsburg-birodalomhoz tartozó Belgiumban indult meg a forradalmi mozgalom. II. József osztrák császár reformjai, melyeknek célja a birodalom központosítása volt, Belgiumban már 1787-ben heves ellenállásba ütköztek. Ez a mozgalom a francia forradalom hatására fellendült: 1789 decemberére Belgium majdnem egész területéről kiűzték az osztrák csapatokat. Az új állam az Egyesült Belga Államok nevet vette fel.

Nyomban ezután az országban éles harc fejlődött ki a Vandernoot vezette úgynevezett statisták és fonkisták — akiknek vezetője Fonk ügyvéd volt — között. Az előbbiek, Belgium szétaprózottságának hívei, a tartományi kormányok mindenhatóságát, a katolikus egyház kiváltságait és a középkori céhrendszert védelmezték. A fonkisták viszont haladóbb irányzatot képviseltek, és a városi polgárságra támaszkodtak. Az osztrákok kihasználták a két tábor közt dúló viszálykodást, és 1790 végén újból fennhatóságuk alá kényszerítették Belgiumot.

1792 őszén, a valmyi és jemappes-i győzelmek után Belgiumot francia csapatok szállták meg. Dumouriez hadseregparancsnok azonban mindenképpen igyekezett útját állni a forradalmi politika kibontakozásának. A franciák hathónapos itt-tartózkodása alig hagyott nyomot az ország társadalmi és gazdasági viszonyain.

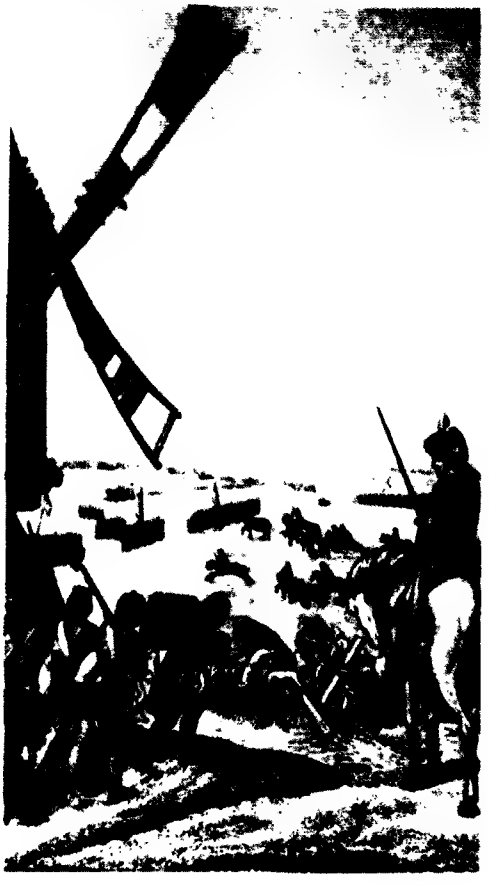

Francia csapatok Hollandiában
Metszet. 1796

1794 júliusában, a fleurus-i győzelem után, a francia hadsereg másodszor is benyomult Belgiumba, majd 1795 októberében az országot Franciaországhoz csatolták, megfosztották szuverenitásától, és gazdaságilag teljesen alárendelték a francia burzsoázia érdekeinek. Ennek ellenére a feudális viszonyok felszámolása, az egyházi birtokok egy részének szekularizálása és egyéb polgári reformok sokban hozzájárultak ahhoz, hogy Belgium a XIX. században a legfejlettebb európai tőkésországok sorába lépett.

A BATÁVIAI[2] KÖZTÁRSASÁG MEGALAKÍTÁSA

Némileg másképpen alakult a helyzet Hollandiában. Az „orangisták" (az Orániai-ház hívei) 1787. évi győzelme után a legforradalmibb elemek elhagyták az országot; mintegy ötezer emigráns Franciaországban keresett menedéket. 1789 után a holland forradalmi emigráció Franciaország beavatkozását szerette volna elérni a hollandiai viszonyok megváltoztatása érdekében. Párizsban Batáviai Forradalmi Bizottság alakult, majd a jakobinus diktatúra idején külön „batáviai légió".

1795 januárjában a francia seregek bevonultak Hollandiába. Mivel Hollandia volt a világ egyik leggazdagabb országa, Amsterdam pedig „Európa pénzeszsákja", a franciák itt óvatosabb politikát folytattak. A Hollandiában összehívott Konvent kikiáltotta a Batáviai Köztársaságot, amely Franciaországtól függött.

A HELVÉT KÖZTÁRSASÁG

A polgári Franciaország beavatkozott Svájc ügyeibe is. Svájc tarka konglomerátum volt, amelyhez a tizenhárom „régi", szuverén kantonon kívül vazallus területek és szövetségesek is tartoztak. A politikai jogok teljessége csak a „régi" kantonokat illette meg, amelyekben a hatalom a városi patríciusok kezében volt. A francia forradalom hatására Svájcban erőre kapott a demokratikus mozgalom az arisztokratikus oligarchia ellen. A mozgalom legtekintélyesebb tagjai közé tartozott Pestalozzi (1746—1827), a kiváló pedagógus, meggyőződéses demokrata, a gyökeres társadalmi reformok híve. Pestalozzi 1792-ben a Konventtől elnyerte a Francia Köztársaság polgárjogát.

A francia seregek, miután beavatkoztak Svájc belső küzdelmeibe, 1798-ban bevonultak Bernbe. Svájcot Helvét Köztársasággá kiáltották ki. A köztársaság új alkotmányt fogadott el, amely jelentősen növelte a kantonok számát és eltörölte a „régi" kantonok kiváltságait. Ez az alkotmány, bár csak 1803-ig volt érvényben, elősegítette Svájc régi társadalmi viszonyainak felszámolását.

[2] Batavusoknak nevezték azokat a törzseket, amelyek az ókorban telepedtek meg Hollandia területén.

1798-ban Franciaországhoz csatolták Genfet és Mulhouse-t, a gépesített pamutipar két fontos központját.

A FRANCIA FORRADALOM NÉMETORSZÁGI VISSZHANGJA

A francia forradalom nagy hatással volt Németországra is. Azok között, akik örömmel üdvözölték, ott találjuk Herdert, Wielandot, Klopstockot és Schillert; a két utóbbit francia állampolgársággal is kitüntették. Lelkesedéssel fogadta a francia forradalmat Kant is. „Az államrendnek minden országban köztársaságinak kellene lennie" — mondotta. Egyik utolsó munkájában („A fakultások vitája", 1798) Kant azt írta, hogy a francia forradalom „lelkesedéssel határos együttérzést" keltett. „Ezek az események — írta — túlságosan jelentősek, túlságosan összefonódtak az emberiség érdekeivel ahhoz, hogysem alkalomadtán ne emlékeztetnék a népeket és ne ismételtetnék meg velük a szerzett tapasztalatokat."

J. G. Fichte a francia forradalom eszméinek hatása alatt így írt: „Az igazságos ember csakis a francia köztársaságot tekintheti hazájának; csakis annak javára áldozhatja erőit; annak győzelméhez fűződnek nemcsak az emberiség legszebb reményei, hanem maga az emberiség léte is."

Ilyen nézeteket vallottak a német közvélemény leghaladóbb képviselői. A német értelmiség egy része azonban már a francia forradalom első éveiben visszarettent a fejlemények láttán. A franciaországi monarchia megdöntése és XVI. Lajos kivégzése után a német írók és tudósok jelentős része nem támogatta többé a forradalmat.

A német polgárság gazdaságilag erőtlen, politikailag fejletlen volt ahhoz, hogy véget vessen a feudális széttagoltságnak és élére álljon a forradalmi mozgalomnak. A francia forradalomról érkező hírek eljutottak a német falvakba is. Egyes német államokban — például a Rajna vidékén és Szászországban (1790-ben) — parasztlázadásokra került sor, Porosz-Sziléziában pedig (1793-ban) a takácsok keltek fel. A szászországi parasztmozgalom egyik lefogott részvevője kihallgatásakor kijelentette: „Szászországban is mindent úgy kellene elrendezni, mint Franciaországban; mi jól tudjuk az újságokból és egyéb ropiratokból, hogy ott minden jól megy." A megmozdulásokat azonban elszigeteltségük miatt a hatóságok viszonylag könnyen elfojtották. A forradalmi mozgalom csak a Franciaországgal határos Rajna-vidéken öltött határozottabb jelleget.

GEORG FORSTER ÉS A MAINZI DEMOKRATÁK

A Rajna bal partján, Elzász és Hollandia között, temérdek apró német állam és szabad város helyezkedett el. Köztük három egyházi választófejedelemség: a mainzi, a trieri és a kölni érsekség volt a legjelentősebb. A franciaországi események itt élénk visszhangra találtak: a haladó értelmiség tekintélyes része kifejezte a forradalom iránti rokonszenvét. Különösen határozott megmozdulásokra került sor a mainzi egyetemen. A német forradalmi mozgalom kimagasló alakja volt Georg Forster (1754—1794), a mainzi egyetem könyvtárosa.

Georg Forster apja természettudós volt, ő maga Angliában tanult. Fiatal korában részt vett Cook föld körüli utazásában. Ezt megörökítő ragyogó útleírása, számos tudományos és irodalmi alkotása ismertté tette a nevét. A francia forradalom kitörése után Forster a forradalmi eszmék odaadó híve lett; nyilatkozataiban követelte, hogy ezeket az eszméket német földön is meg kell valósítani. „Mi leszünk a felelősek ég és föld előtt, ha most elmulasztjuk az új rend megteremtésének lehetőségét" — mondta.

1792 októberében Mainz városát Custine tábornok parancsnoksága alatt francia csapatok szállták meg. Forster és barátai megalapították az Egyenlőség és Szabadság Barátainak Társaságát.

Custine Forstert és Dorschot állította az ideiglenes mainzi közigazgatás élére (Dorsch lelkésznek készült, de forradalmi nézetei miatt 1790-ben eltávolították a mainzi egyetemről).

A mainzi demokraták igen nehéz helyzetbe kerültek. A paraszti tömegeket sehogy sem sikerült megnyerniük; Custine, az egykori arisztokrata, nem sietett a feudális szolgáltatások eltörlésével; a német burzsoázia bizonytalankodott; Mainzot mindenfelől körülfogták Poroszország és a többi feudális abszolút állam csapatai. Forster és társai számára egyetlen járható út kínálkozott: Mainz csatlakozása a forradalmi Franciaországhoz. Az 1793 márciusában összehívott mainzi Konvent úgy határozott, hogy elszakad a német birodalomtól, és kéri Franciaországhoz való csatolását. A delegáció, amelynek Forster is tagja volt, Párizsban március 30-án terjesztette elő kérését, amelynek a Konvent helyt adott.

Mainzot azonban több hónapig tartó ostrom után (1793 júliusában) elfoglalták a porosz csapatok. Forster így nem is térhetett vissza hazájába; Párizsban halt meg 1794 januárjában. Engels később a német Thomas Paine-nek nevezte őt, „aki a francia forradalmat Párizsban a végsőkig támogatta, összes földijeivel szemben..."[3]

1794 tavaszán a Rajna bal partját újból a franciák foglalták el. Az életben maradt mainzi demokraták, köztük Dorsch is, visszatértek a politikai küzdőtérre. Megszületett a Rajnai Köztársaság megalakításának terve, amely a Batáviai Köztársasággal lett volna határos. A köztársasági mozgalmat támogatta Hoche tábornok, a rajnai francia hadsereg akkori parancsnoka is, de ezek a tervek végül mégsem valósulhattak meg. A rajnai tartomány területét Franciaországhoz csatolták és négy megyére osztották.

A francia uralmat már a kilencvenes évek vége felé megelégelte a rajnai tartomány lakossága. A francia uralom mégis elősegítette a haladást. A földesúri jogokat és az egyházi tizedet megváltás útján kívánták ugyan eltörölni, de a külföldre menekült egyházi és világi birtokosok végül is semmiféle váltságot nem kaptak. A rajnai tartományban a németnél haladóbb francia törvényhozást és igazságszolgáltatást vezették be. Mindennek nagy része volt abban, hogy később Németországban a tőkés fejlődés a rajnai tartományban érte el a legmagasabb szintet.

AZ AUSZTRIAI ÉS MAGYARORSZÁGI KÖZTÁRSASÁGI MOZGALOM

A francia forradalom éveiben Ausztria vezető körei bel- és külpolitikájukban egyaránt a legreakciósabb vonalat képviselték. II. József halála (1790) után II. Lipót (1790—1792), majd utóda, II. Ferenc uralkodása alatt az osztrák kormány mereven elzárkózott mindenféle reformtörekvés elől. Külpolitikai téren a Törökországgal kötött szisztovói béke (1791) után a kormány a Franciaország elleni háborúra összpontosította figyelmét.

Az osztrák abszolutizmus urainak komoly gondot okozott a magyarországi helyzet. „Fel kell készülnünk arra, hogy Magyarországon ugyanolyan forradalom tör ki, mint Franciaországban" — olvashatjuk egy rendőrségi jelentésben. Az 1790—1791-es magyar országgyűlés követelte, hogy állítsanak fel önálló magyar hadsereget, az országgyűlésen vezessék be a magyar nyelvet, az országgyűlés Pesten ülésezzen stb. Az osztrák csapatoknak a magyar határon való felvonultatása és a parasztfelkeléstől való félelem azonban megbékélésre késztette az országgyűlést.

1794-ben Magyarországon megalapították a Reformátorok Társasága és a Szabadság és Egyenlőség Társasága nevű titkos forradalmi szervezeteket. E társaságok nemesi és értelmiségi tagjai a francia forradalom eszmei befolyása alatt álltak. A társaságok egyik tagja, Szentmarjay, akit „megveszekedett demokratának" neveztek, magyar nyelvre fordította Rousseau „Társadalmi szerződését" és a Konvent jakobinus szónokainak néhány beszédét. A Szabadság és Egyenlőség

[3] Engels: Németország állapota. Lásd *Marx—Engels* Művei. 2. köt. Budapest 1958. 541. old.

Társasága egyes tagjai — köztük Hajnóczy — Magyarország függetlenségének követelésén kívül a parasztok felszabadításáért is küzdöttek. A társaságok kapcsolatot tartottak a Bécsben működő forradalmi körökkel.

1794 júliusában az osztrák hatóságok letartóztatták a Szabadság és Egyenlőség Társasága tagjait. A társaság hét vezetőjét, köztük Hajnóczyt, Martinovicsot és Szentmarjayt, lefejezték.

AZ ITÁLIAI EGYESÍTÉSI MOZGALOM. AZ ÚJ OLASZ KÖZTÁRSASÁGOK

Nagy politikai és területi változások mentek végbe az olasz államokban.

A francia forradalom és a forradalmi elvek sok-sok követője közül kiemelkedett Philippe (Filippo) Buonarroti (1761—1837). A forradalom éveiben Franciaországba telepedett át, ahol Robespierre meggyőződéses híve, majd a babeufista mozgalom egyik vezetője lett. Bounarrotit közeli szálak fűzték az olasz demokratákhoz, akik az olasz egység helyreállításáért vívott harcukban Franciaország támogatására számítottak.

A francia hadsereg itáliai hadjáratának megkezdése előtt (1796-ban) Buonarrotinak Piemontba és Lombardiába kellett volna mennie, hogy ott felkelést robbantson ki a monarchia és az osztrák uralom ellen. A Babeuf-mozgalom kapcsán azonban letartóztatták, s így a felkelés terve meghiúsult. A piemonti forradalmárok és Bonaparte között ennek ellenére egyezség jött létre: kölcsönös támogatást ígértek egymásnak, úgyhogy a francia csapatok közeledésekor Piemontban kitört a felkelés. A király azonban sürgősen fegyverszünetet kötött, Bonaparte pedig nem sietett a piemonti forradalmárok segítségére, amikor a monarchia kegyetlen megtorló intézkedéseket foganatosított ellenük.

A franciák itáliai hadjárata mélyreható változásokat idézett elő Itália politikai szerkezetében. Észak-Itáliában a franciák a lombardiai osztrák birtokokból, a volt modenai hercegségből és az egyházi állam északi tartományaiból megalapították a Cisalpin Köztársaságot, a Genovai Köztársaság területén pedig a francia csapatok segítségével véget vetettek az arisztokrácia hatalmának, és kikiáltották a Liguriai Köztársaságot. A továbbiak során, miután a francia seregek bevonultak Rómába és Nápolyba, létrejött a Római (1798-ban) és a Parthenopéi (Nápolyi) Köztársaság (1799-ben).

Ám az olasz demokratáknak az egységes itáliai köztársaság megteremtésére irányuló törekvését sem a direktórium, sem Bonaparte nem támogatta. Az olaszok csakhamar szembefordultak Franciaországgal; a Velencei Köztársaság birtokain Ausztria és Franciaország osztozott, a franciák hódító politikát folytattak, minden mozdítható értéket — a festményeket is — elhurcolták Itáliából. Aligha lehetett merésznek nevezni a franciák itáliai társadalompolitikáját: a pápa fennhatósága alá tartozó területeken az egyházi birtokokból egyetlen parcellát sem juttattak a parasztoknak.

A francia politikából kiábrándult olasz demokraták 1797 végén Piemontban megalapították a Sugarak Társasága elnevezésű titkos forradalmi szervezetet, amely a monarchiával egyetemben a franciákat is ellenségeinek kiáltotta ki. Egy év múlva, mikor a francia csapatok megszállták Piemontot, a társaság felkelést szervezett. A francia csapatok parancsnoka, Grouchy tábornok, irgalmatlanul elfojtotta a felkelést, és a következő jelentést küldte a direktóriumnak: „Lelepleztem egy anarchista összeesküvést, amely hasonló volt Babeuf franciaországi összeesküvéséhez." Mindennek az lett a következménye, hogy a második koalíció megalakulásakor a francia hadsereg már nem számíthatott az olasz nép támogatására. Nápolyban és Rómában a francia csapatok kivonulása után visszaállították a régi rendet.

3. LENGYELORSZÁG MÁSODIK ÉS HARMADIK FELOSZTÁSA

A XVIII. század utolsó évtizedében a legfontosabb esemény Kelet-Európában az volt, hogy Lengyelország mint önálló állam megszűnt létezni. A függetlenség teljes elvesztésének veszélye már régóta fenyegette Lengyelországot, s közvetlen valósággá vált 1772-ben, amikor Ausztria, Poroszország és Oroszország első ízben felosztotta egymás között az országot. Lengyelország társadalmi és gazdasági elmaradottsága, vezető köreinek reakciós politikája növelte ezt a veszélyt.

LENGYELORSZÁG GAZDASÁGI HELYZETE AZ 1772-ES FELOSZTÁS UTÁN

Lengyelország mezőgazdaságában továbbra is a földesúri, majorsági gazdálkodás uralkodott. A földesurak az európai piaccal létesített kapcsolatok erősbödését, elsősorban az Angliába irányuló mezőgazdasági export növekedését a jobbágyrendszer megszilárdítására használták fel. A lengyel mágnások — mint például Potocki Félix gróf, aki 130 000 jobbágyparaszt fölött uralkodott — görcsösen ragaszkodtak kiváltságaikhoz. Egyik-másik birtokos már áttért ugyan pénzjáradékra (czynsz) és a szabad bérmunka alkalmazására, többségük mégis makacsul ragaszkodott a régi rendszerhez és a földesúri robot növelésére törekedett, pedig az néhol már amúgy is heti négy-öt napot vett igénybe.

A kereskedelem és ipar terén — az ország első felosztását követő nehézségek ellenére — bizonyos megélénkülés volt tapasztalható. 1785-ben a kivitel (elsősorban mezőgazdasági termékek) értéke 150 millió złoty volt; hosszú évek óta először nagyobb a bevitel értékénél. Eredményesen fejlődtek a kereskedői manufaktúrák és a paraszti mellékfoglalkozások, amelyek a felvásárló kereskedőket látták el. Lengyelország területén — bukását megelőzőleg — körülbelül 280 olyan vállalat működött, amely főleg szabad bérmunkásokat foglalkoztatott. Jelentős mértékben fejlődött az ércbányászat és a textilipar. Jobbágykezek építették azokat a csatornákat, amelyek összekötötték a fekete-tengeri és a Balti-medence folyóinak felső szakaszát. Virágzásnak indultak a külkereskedelem központjai: Gdańsk, Poznań. Varsó lakossága 1791-ben 120 000 fő volt.

A gazdasági élet egészére azonban a jobbágyrendszer volt jellemző. Nem volt elegendő szabad munkáskéz. A mágnások önkényeskedése, a zilált adórendszer, a fejletlen úthálózat, jól szervezett hitelintézetek hiánya és végül a polgárok és kereskedők politikai jogfosztottsága gátolta az ipar és kereskedelem fejlődését.

A fejletlen lengyel burzsoázia, a nemesekkel való egyezség útján igyekezett biztosítani érdekeit. A nemesség egy része, mivel meg volt győződve a reformok elkerülhetetlenségéről, helyt adott a reformtörekvéseknek. Nagy szerepet játszott a francia forradalom hatása is. Így alakult ki a nemesi-polgári blokk, amelyben a vezetés jobbára a nemesség kezében volt. Ez a blokk — az ország függetlenségének megőrzése és a társadalmi megrázkódtatások elhárítása végett — bizonyos reformokat tűzött ki célul.

AZ 1791. ÉVI ALKOTMÁNY. LENGYELORSZÁG MÁSODIK FELOSZTÁSA

A nemesi-polgári blokk reformprogramjának megvalósítása az úgynevezett négyéves országgyűlés idején (1788—1792) kezdődött meg. A blokk képviselői (Kołłataj, I. Potocki, Małachowski, Czartoryski stb.) 1791. május 3-án az országgyűléssel új alkotmányt fogadtattak el, amely kimondta, hogy Lengyelország központosított monarchia. Az alkotmány szerkesztői a mágnások hatalmának gyengítésére, a feudális anarchia felszámolására törekedtek. Az alkotmány eltörölte a királyválasztást (csak az uralkodóház kihalása esetén lehetett volna új királyt választani) és a

liberum veto (az országgyűlésben kötelező egyhangúság) elvét. A kérdések eldöntésénél ezután elég volt az egyszerű szótöbbség. Az elfogadott határozatokkal elégedetlen mágnásoknak nem állt többé módjukban fegyveres erőre támaszkodva megszakítaniuk az országgyűlés munkáját. Betiltották a nemesi konföderációkat, megszilárdították a központi végrehajtó hatalmat. A hadsereg létszámát százezer főre emelték. Az alkotmány mindazonáltal nem érintette a jobbágyrendszer alapjait. A nemesség megőrizte gazdasági kiváltságait és politikai jogait, a parasztság pedig nem kapott sem személyi szabadságot, sem földet. Figyelmen kívül hagyták a városi alsó rétegek érdekeit is. Csak a gazdag polgárság képviseltethette magát az országgyűlésben, csak ezt a réteget ruházták fel földtulajdon szerzésének jogával, katonai, egyházi, közhivatali tisztségek betöltésének jogával, csak előttük nyílt meg az út a nemesi cím elnyeréséhez.

Az 1791. évi alkotmány — minden korlátozottsága ellenére — kétségtelenül haladást jelentett Lengyelország számára: megfékezte a mágnásokat, előmozdította az új, tőkés viszonyok kialakulását. Érthető tehát, hogy a belső és külső reakció dühödt ellenállásába ütközött.

A lengyel mágnások 1792 májusában zendülést robbantottak ki és létrehozták az úgynevezett targowicei konföderációt. II. Katalin támogatta a zendülőket. Poroszország, attól tartva, hogy II. Katalin egyedül használja ki a lengyelországi zavargásokból várható előnyöket, csatlakozott Oroszországhoz. Poniatowski Szaniszló lengyel király — megsértve az alkotmányt — szintén a konföderáció oldalára állott. A lengyel hadsereg csakhamar kénytelen volt felhagyni az ellenállással. 1793. január 23-án Oroszország és Poroszország közt létrejött a Lengyelország második felosztására vonatkozó szerződés. Belorussziát és a jobbparti Ukrajnát Oroszországhoz csatolták, Nagy-Lengyelország egy részét, Torunt és Gdańskot pedig Poroszországhoz.

AZ 1794. ÉVI FELKELÉS. TADEUSZ KOŚCIUSZKO

Lengyelország függetlenségének megvédelmezésére Tadeusz Kościuszko (1746—1817) vezetésével megmozdultak a hazafias erők. Kościuszko — képzettsége szerint hadmérnök — majdnem hét esztendeig harcolt az észak-amerikai angol gyarmatok felszabadító háborújában és ott tábornoki rangot kapott. Hazatérése után, 1792-ben részt vett a targowicei konföderációsok elleni harcokban.

1794 tavaszán a Kościuszko vezette egységek fegyveres harcot kezdtek. A felkelők első ütközeteiben tömegesen vettek részt a parasztok és ezzel biztosították a sikert. Varsóban is kitört a felkelés, amely felszabadította a fővárost.

Kościuszko megértette, hogy a felkelés csak úgy győzhet, ha az egész népre támaszkodik, vagyis ha megnyeri a parasztság támogatását. „Nem fogok egyedül a nemesi birtokért küzdeni, én egész népem szabadságáért harcolok, és életemet is csak ezért áldozom" — mondotta. Május 7-én Polaniecben kiáltványt adott ki, amelyben a parasztoknak a földesúri elnyomás alól való felszabadítást (szabad költözési jogot) ígért. A rendelkezés megvalósítását azonban a nemesség megakadályozta, Kościuszko pedig nem szánta el magát arra, hogy harcba szálljon a rendelkezéseit megtagadó nemesekkel. Beérte azzal, hogy hazafiúi kötelességeikre emlékeztette a nemeseket, és azt remélte, hogy az egész nemzetet zászlaja alá tudja tömöríteni. A felkelés nemesi-polgári vezetőinek határozatlansága és tétovázása siettette a felkelés bukását. A nemesi reformátorok továbbra is együttműködtek az áruló királlyal, meggátolták, hogy a felkelés demokratikus forradalommá fejlődjön, elriasztották a parasztokat attól, hogy részt vegyenek benne. Tetejébe I. Potocki gróf, a felkelők külpolitikai kapcsolatainak irányítója, Poroszország felé orientálódott. Közben a második felosztásnál mellőzött Ausztria és Poroszország, amely szintén nem óhajtott lemondani a zsákmányban való részesedésről, a felkelés mielőbbi felszámolására törekedett, mert attól tartott, hogy II. Katalin beavatkozása előnyös helyzetbe juttatja a cári Oroszországot. 1794 májusában a

Kościuszko csapatai a raclawice-i ütközetben
B. I. Orlovszkij rajza

porosz hadsereg benyomult Lengyelországba, és június 15-én elfoglalta Krakkót. Az orosz és porosz csapatok ostrom alá vették Varsót. A felkelők hősiesen védekeztek, a porosz seregek hátában pedig egyre terjedt a felkelés. A poroszok kénytelenek voltak visszavonulni Varsó alól, de a felkelők Maciejowice mellett október 10-én vereséget szenvedtek a cári csapatoktól. Kościuszko megsebesült, és eszméletlen állapotban fogságba esett. November elején a cári csapatok elfoglalták Varsót.

LENGYELORSZÁG HARMADIK FELOSZTÁSA

1795-ben a győztes hatalmak harmadszor is — ezúttal véglegesen — felosztották egymás között Lengyelországot. Poroszország kapta az ország fővárosát és a régi lengyel területek nagy részét; Ausztria Krakkót, Lublint és a hozzájuk tartozó területeket, Oroszország pedig Belorusszia és Ukrajna nyugati részeit (Lvov nélkül), továbbá Litvánia nagy részét és Kurlandot. A régebben Lengyelországhoz tartozó litván földek jelentős része (beleértve Suwalkit) Poroszország birtoka lett.

A lengyel állam megsemmisítése része volt annak a harcnak, melyet az európai reakció folytatott a forradalmi és nemzeti felszabadító mozgalom ellen. Annak, hogy a lengyel mágnások megtarthatták földbirtokaikat, Lengyelország függetlensége volt az ára. „Lengyelország felosztása a lengyel feudális felsőarisztokráciának a három felosztó hatalommal kötött szövetsége által jött létre. Ez a felosztás... a felsőarisztokrácia utolsó eszköze volt arra, hogy egy forradalomtól megmeneküljön..."[4]

[4] Marx—Engels: A lengyel vita Frankfurtban. Lásd *Marx—Engels* Művei. 5. köt. Budapest 1961. 317. old.

4. OROSZORSZÁG

A FRANCIA FORRADALOM VISSZHANGJA

A francia forradalom élénk érdeklődést keltett Oroszországban. N. M. Karamzin, a franciaországi forradalmi események szemtanúja — aki azonban később erősen jobbra tolódott — azt írta, hogy ezek az események „hosszú évszázadokra meghatározzák az emberiség sorsát".

Oroszország haladó köreit örömmel töltötte el a franciaországi feudalizmus bukása, bátorságot merítettek belőle a jobbágyrendszer eltörléséért vívott harcukhoz. A kortársak tanúbizonysága szerint „a francia forradalom Oroszországban is, csakúgy, mint másutt, igen sok követőre talált", „nyíltan mindenfelé »önkényuralomról« kezdtek beszélni és Franciaország példája lángra lobbantotta a korlátlan szabadság utáni vágyakozást".

1790. január 1-én a moszkvai egyetem megjelentette a „Polityicseszkij zsurnal"-t („Politikai folyóirat"), amely részletesen beszámolt a forradalmi Franciaország helyzetéről. Az olvasókhoz intézett felhívásban P. A. Szohackij professzor azt írta, hogy „az 1789. esztendő örökre feledhetetlenné vált sok esztendő között", és hogy „Európában az emberiség új korszaka virradt fel, amelyben az önkényuralom lesz az elnyomott, és amelyben jobbra fordul az úgynevezett alsóbb rendek sorsa". Oroszországba temérdek francia forradalmi kiadvány jutott el. „A Franciaországban megjelent könyveket itt titokban egytől egyig meg lehet vásárolni" — jegyezték fel a kortársak. Ezeket a kiadványokat hivatásos fordítók, raznocsinyec (vegyes rendű) környezetből származó egyetemi hallgatók fordították oroszra és árusították titokban, kéziratos füzetek formájában.

A francia forradalom eszméi nagy hatással voltak A. N. Ragyiscsevre, az első orosz forradalmi gondolkodóra, N. I. Novikovra, a kiváló szatíraíróra és felvilágosítóra, és még sok más haladó orosz közéleti személyiségre. II. Katalin kormányzata Ragyiscsevet száműzte, Novikovot börtönbe zárta. De Ragyiscsev helyébe a szabadság új rajongói léptek. A XVIII. század végén ezek közé tartozott F. V. Krecsetov, aki „a legnagyobb zendülésre" szólította fel az országot, „olyanra, amilyen még nem volt". Krecsetov követelte, hogy „meg kell dönteni az önkényuralmat és vagy köztársaságot, vagy bármi mást kell csinálni, hogy mindenki egyenlő legyen".

I. PÁL BELPOLITIKÁJA

II. Katalin halála után I. Pál (1796—1801) került a trónra. Az új uralkodó minden eszközt felhasznált a nemesség osztályuralmának megszilárdítására. A kormány kíméletlenül eltiporta a parasztság megmozdulásait, amelyek harminckét kormányzóságra terjedtek ki. A jobbágyrendszert kiterjesztették Novorosszijára, a Don körzetére és a Kaukázustól északra fekvő területre; körülbelül 600 000 állami parasztot átadtak a földesuraknak. Egy 1797-ben kiadott ukáz előírta, hogy a földesurak a robotmunkát korlátozzák heti három napra. Ennek a rendeletnek azonban semmiféle gyakorlati jelentősége nem volt.

A haladás harcosait, akik szembeszálltak az önkényuralommal (V. V. Passzek, F. V. Krecsetov, I. Rozsnov stb.), továbbra is üldözték és kíméletlen büntetésekkel sújtották. Szigorú cenzúrát vezettek be, megtiltották a külföldi tanulmányutakat; bezáratták a magánnyomdákat és tanintézeteket.

I. Pál a monarchikus rend megszilárdítása érdekében fokozta a politikai központosítást. Korlátozta a nemesi önkormányzatot és bizonyos nemesi kiváltságokat (például megnehezítette az állami szolgálatot teljesítő nemesek nyugalmazását). 1797-ben törvényt hoztak, amely kimondta, hogy a trón az elsőszülöttség joga alapján öröklődik; vagyis az apáról a legidősebb fiúra, egyenes ági leszármazott hiánya esetén pedig a legidősebb fivérre száll.

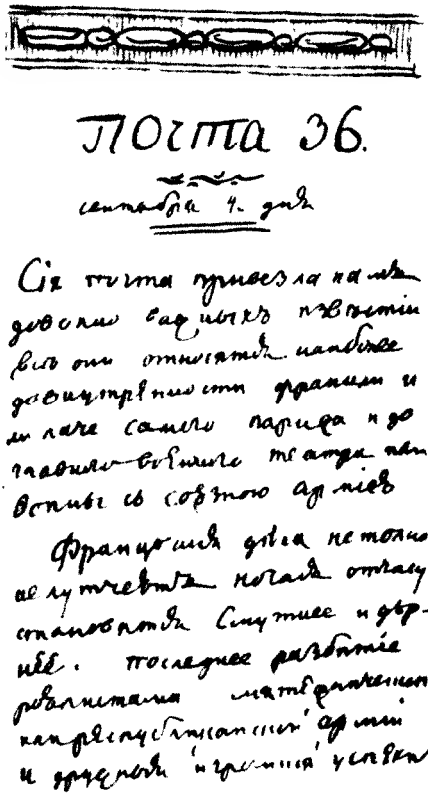

A. T. Bolotov „Bogorodszkij vjesztnyik" című, a franciaországi forradalmi eseményeknek szentelt kézírásos újsága egyik számának első lapja 1793 szeptember

Pál politikája teljes mértékben a feudális rendszer megszilárdítására irányult, s egyáltalán nem ingatta meg a nemesség osztályuralmának alapjait. Számos intézkedése mégis elégedetlenséget keltett a nemesség bizonyos köreiben, kiváltképpen a fővárosi arisztokrácia és a magas rangú tisztek körében, akik nem voltak hajlandók eltűrni a cár önkényességét és szeszélyességét.

A KÜLPOLITIKA

II. Katalin ádáz ellensége volt a francia forradalomnak. Oroszország mégsem vett részt az első koalícióban, mivel meg akarta őrizni cselekvési szabadságát Keleten, valamint a lengyel kérdésben. Kościuszko felkelésének elfojtása után azonban a cári Oroszország hadjáratra készült Franciaország ellen.

I. Pál — uralkodásának elején — tárgyalásokat kezdeményezett Franciaországgal. Csakhogy a két ország között komoly ellentétek álltak fent Németországot, továbbá a Közel-Keletet illetően és a lengyel kérdésben. A Bonaparte parancsnoksága alá rendelt francia seregek egyiptomi expedíciója, Málta és az Ión-szigetek elfoglalása keresztezte Oroszország keleti érdekeit. Oroszország ezért csatlakozott a második koalícióhoz. 1799 elején Oroszország és Törökország között szövetség jött létre, amely az orosz hadiflottának szabad közlekedést engedélyezett a tengerszorosokon keresztül. Az orosz—török hajóhad Usakov parancsnoksága alatt felszabadította az Ión-szigeteket a francia megszállás alól. Usakovnak nagy része volt abban, hogy az Ión-szigeteken az akkori időkhöz képest haladó alkotmány lépett életbe. Az 1800. évi orosz—török egyezmény értelmében Oroszország és Törökország kettős protektorátusa alatt megalakult a Hét Egyesült Sziget Köztársasága. (A köztársaság hűbérura formailag a török szultán lett.)

Az ióni köztársaság a továbbiak során fontos szerepet játszott a görög nemzeti felszabadító mozgalom kibontakozásában.

Nagyszabású hadműveletek zajlottak le Itáliában, ahol Szuvorov hadserege több ízben megsemmisítő csapást mért a franciákra. Szuvorovnak, a zseniális hadvezérnek a stratégiai felkészültsége felülmúlta ellenfeleiét. Azonban a második koalíció hadműveletei, amelyek során a régi, feudális rendszert állították vissza Itáliában, reakciós jellegűek voltak.

A második koalíció nem lehetett hosszú életű. Nagy felháborodást keltett Oroszországban Ausztria hitszegő politikája, melynek következtében az itáliai orosz seregek válságos helyzetbe sodródtak. Ebben az időben Oroszországnak Angliával is éles ellentéte támadt a Közel-Keleten és a Földközi-tenger medencéjében. Az angolok igyekeztek aláásni Oroszország törökországi túlsúlyát, és ki akarták szorítani Oroszországot az Ión-szigetekről. Miután egyszer elfoglalták

EURÓPA A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN (1789-1799)

Máltát, többé nem akarták kiengedni kezükből. Márpedig Pálnak is az volt a szándéka, hogy Máltát orosz támaszponttá építi ki a Földközi-tengeren.

I. Pál visszahívta az orosz seregeket és 1800-ban megszakította a kapcsolatot Angliával, továbbá lefoglaltatta az Oroszországban található angol árukat és hajókat. Svédországgal, Dániával és Poroszországgal pedig angolellenes szerződéseket kötött, amelyek felújították a fegyveres semlegesség elvét. Egyidejűleg béketárgyalásokat kezdeményezett Franciaországgal; a tárgyalások során az is szóba került, hogy szövetségre lépnek Anglia ellen és közösen indítanak hadjáratot India térségében. Anglia és Oroszország hadiállapotba került egymással. Az angol hajóhad Nelson parancsnoksága alatt megsemmisítette az Oroszországgal szövetséges Dánia flottáját, majd Kronstadt és Reval felé vette útját.

Pál angolellenes politikája fölöttébb népszerűtlen volt a nemesség körében: Anglia volt az orosz nagybirtokosok áruinak legfontosabb piaca. De a Franciaországhoz való közeledést sem nézték jó szemmel. A cár külpolitikája tehát fokozta a nemesség elégedetlenségét, és ürügyül szolgált egy palotaforradalomra. A szervezkedésben magas rangú politikusok és a tisztikar tagjai vettek részt; tudott róla Alekszandr Pavlovics trónörökös is; de kapcsolatban állt az összeesküvőkkel Ch. Whitworth pétervári angol követ is, akit I. Pál kiutasított Oroszországból. Pált 1801. március 12-én éjszaka a Mihály-palotában meggyilkolták. Utóda I. Sándor lett (1801—1825).

VI. FEJEZET

NAPÓLEON CSÁSZÁRSÁGA. NEMZETKÖZI VISZONYOK A NAPÓLEONI HÁBORÚK KORÁBAN

A brumaire 18-i államcsíny után Franciaországban Bonaparte Napóleon korlátlan hatalmú diktátor lett. Diktatúrája a városi és falusi polgárságra támaszkodott, rendeltetése pedig az volt, hogy a polgárság osztályérdekeit védje. Ez a rezsim a konzulság formáját öltötte magára; 1804-ig Franciaország formailag köztársaság volt, ekkor Bonaparte Napóleon „a franciák császára" lett. De bármire változtatták is Napóleon uralmi rendszerének elnevezését, osztálylényege ugyanaz maradt.

1. NAPÓLEON KONZULSÁGA ÉS CSÁSZÁRSÁGA

NAPÓLEON BELPOLITIKÁJA 1799—1804-BEN

Bonaparte Napóleon az államcsíny után jogilag is rögzítette uralmát. Új alkotmányt léptetett életbe, amely szerint minden hatalom az első konzul kezében összpontosul. A négy törvényhozói szervnek — a szenátusnak, az államtanácsnak, a tribunátusnak és a törvényhozói testületnek — merőben dekoratív jelentősége volt. Napóleon megszüntette a parlamenti rendszert, valamint a direktórium által annak idején megnyirbált választójogot is. Franciaország polgárai nem választhattak képviselőket, hanem csupán jelölteket állíthattak, akik közül azután maga a kormányzat nevezte ki a törvényhozói szervek tagjait.

Ugyancsak eltörölték a választáson alapuló helyi és megyei (département) önkormányzat rendszerét, a forradalomnak ezt a fontos vívmányát. Helyébe a prefektúrák rendőri-hivatalnoki rendszere lépett: a belügyminiszter nevezte ki a megye prefektusát, a prefektus nevezte ki a polgármestereket, valamint a városi municipális tanácsok és a kommünök tagjait. Egész Franciaországot keresztül-kasul átfogta a szigorúan központosított közigazgatási apparátus; az irányítás szálai végső soron Napóleon kezében futottak össze. Hatalmas és szerteágazó rendőri szervezet fonta be sűrű hálóként Franciaország lakosságának egész köz- és magánéletét; a rendőrség éber ellenőrzése mindenre kiterjedt.

A rendőrség — mint általában az egész kormányzat — kiváltképpen a demokratikus köröket üldözte, és legkisebb megmozdulásaikra is kíméletlen megtorló intézkedésekkel válaszolt. Napóleon elszántan törekedett arra, hogy a jakobinizmust gyökerestül kiirtsa. Ebben buzgó segítőtársra talált a renegát Fouché rendőrminiszter személyében.

Napóleon egyik legelső, még 1800 elején hozott intézkedése a független napilapok betil-

tása volt. Csak azokat a sajtóorgánumokat engedélyezte, amelyek maradéktalanul alárendelték magukat a kormányzatnak. Szigorú cenzúra lépett életbe. Az irodalomból, színházból, az iskolai oktatásból mindent kiiktattak, ami a forradalomra és annak szereplőire emlékeztette az embereket.

Napóleon felszámolta a forradalom vallási és egyházi vonatkozású haladó törvényeit is. 1802-ben életbe léptette a VII. Pius pápával előző évben kötött konkordátumot (megegyezést), amely a katolikus vallást „a francia polgárok túlnyomó többségének vallásává" nyilvánította; a konkordátum értelmében a papság illetményeit az állam folyósította; a római pápa lemondott a forradalom során elkobzott egyházi birtokokkal kapcsolatos igényeiről, és elismerte a francia állam ellenőrzését a lelkészek és püspökök tevékenysége fölött. Napóleonnak ezzel a megállapodással az volt a célja, hogy a katolikus egyházat az új, polgári rend szolgálatába állítsa.

A napóleoni rezsim fenntartotta és védelmébe vette a polgárság és a parasztok tulajdonjogát azokra a javakra, amelyeket a forradalom juttatott nekik az egyház és az emigráns nemesek elkobzott birtokaiból. Ugyanakkor Napóleon beengedte Franciaországba azokat az emigránsokat, akik lemondtak a Bourbon-monarchia támogatásáról, és hajlandók voltak szolgálatába állni. Egyesek még időközben el nem adott birtokaikat is visszakapták. Mindenesetre a rendőrség valamennyi volt emigránst szemmel tartotta.

Napóleon következetesen támogatta és serkentette az iparosok, bankárok és kereskedők vállalkozói tevékenységét és kezdeményezését. 1800-ban létrehozták a Francia Bankot. Különösen pártfogolta Napóleon az ipart, melynek fejlesztése érdekében nem fukarkodott a kormány nevében eszközölt megrendelésekkel, állami támogatással, kiviteli jutalmakkal. A kormány védelmet nyújtott a belső piacnak a külföldi — elsősorban az angol — konkurrenciával szemben. A nagy vagyonok tulajdonosainak érdekeit tartva szem előtt, következésképpen a dolgozó nép nagy tömegeinek rovására csökkentette az egyenes adókat, viszont két-két és félszeresére emelte a közvetett adókat.

A kortársak nyilatkozatai szerint Napóleon jobban félt a legszelídebb munkástüntetésektől, mint egy csata elvesztésétől. A kormány minden eszközzel serkentette az ipar fejlődését, s hogy elejét vegye a munkanélküliségnek, amely esetleg forradalmi megmozdulásokra vezethetett volna, intézményesítette a közmunkákat, miközben a rendőrség különös éberséggel ellenőrizte a munkásságot. Napóleon a forradalom számos törvényét hatályon kívül helyezte, de érvényben hagyta Le Chapelier törvényét, amely a munkásokat megfosztotta a szervezett érdekvédelem jogától, viszont a vállalkozóknak korlátlan lehetőséget biztosított a dolgozók kizsákmányolására. 1803-ban bevezették a munkakönyv-rendszert, ami újabb eszköz volt a vállalkozók és hatóságok kezében arra, hogy a munkásokat ellenőrizzék és rendőri gyámkodás alatt tartsák.

A napóleoni kormányzat politikája egy ideig az ipari és kereskedelmi burzsoázia érdekei mellett a birtokos parasztok érdekeit is szolgálta. Marx erről így írt: „Azután, hogy az első forradalom a féljobbágy parasztokat szabad földtulajdonosokká változtatta, Napóleon megszilárdította és szabályozta azokat a feltételeket, amelyek között a csak imént nekik jutott francia földet zavartalanul kiaknázhatták és a tulajdon iránti ifjonti vágyukat kielégíthették."[1]

FRANCIAORSZÁG HARCA A MÁSODIK KOALÍCIÓVAL. AZ AMIENS-I BÉKE

A burzsoázia érdekei határozták meg Napóleon külpolitikáját is, amelynek az volt a célja, hogy megszerezze a polgári Franciaország számára a gazdasági és politikai hegemóniát Európában.

[1] Marx: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. Lásd *Marx—Engels* Művei. 8. köt. Budapest 1962. 188—189. old.

A brumaire 18-i államcsíny időpontjában a második koalíció elleni harc kimenetele még korántsem dőlt el. Oroszország ekkor már kivált ugyan a koalícióból, Anglia és Ausztria azonban folytatta a harcot, s úgy látszott, ereje teljében. Pitt, az angol kormányfő, nem fukarkodott sem pénzzel, sem ígéretekkel. Szuvorov itáliai hadjáratának gyümölcseit Ausztria szüretelte le: miután az orosz csapatok segítségével visszatért Észak-Itáliába, itt hídfőállást épített ki Franciaország ellen, és jelentős katonai erőket vont össze.

1800 májusában Napóleon a legnehezebb úton: az Alpok gerincén keresztül indult seregével Itália felé. Az osztrákok ez irányból számítottak legkevésbé támadásra. A francia sereg átkelt a Szent Bernát-hágón, onnan ereszkedett le Lombardiába, az ellenség háta mögé. A döntő csata június 14-én, Marengo mellett zajlott le. A számbeli fölény és a nagyobb tüzérség az ütközet kezdetén előnyös helyzetet biztosított az osztrákok számára. De estére a helyzet teljesen megváltozott. A franciák erősítéshez jutottak és oldalba támadták az osztrákokat. Napóleon elsöprő erejű rohammal szétmorzsolta, megsemmisítette az osztrák sereget.

A marengói csata sorsdöntő volt az egész hadjárat kimenetelére nézve. Bár az osztrákok néhány hónapnyi fegyverszünet után újból megkezdték a hadműveleteket, de amikor 1800 decemberében Moreau tábornok a bajorországi Hohenlinden mellett újabb vereséget mért rájuk, Ausztria kénytelen volt békét kérni.

Franciaország és Ausztria 1801. február 9-én Lunéville-ben írták alá az újabb békeszerződést, amely megújította a Franciaországra nézve előnyös campoformiói béke feltételeit.

A második koalíció valójában megszűnt. Egyedül Anglia folytatta a háborút. De a tíz esztendeje dúló háború erőfeszítéseit Anglia is — mégoly fejlett ipara és kereskedelme dacára — csak nehezen bírta. A koalíció tagjainak támogatására, valamint a hajóhad megerősítésére fordított óriási kiadások kimerítették a kincstárat. A kormány kölcsönökhöz folyamodott, és fokozta a lakosság adóterheit. Az országban egyre nőtt az elégedetlenség. A gabonaárak hirtelen felszöktek. Egy quarter (2,908 hl) búza, amelynek az ára 1798-ban 47 shilling volt, 1801-ben már 148 shillingbe került. A tömegek egyre határozottabban követelték a békekötést. A munkásnegyedek házain gyakran jelentek meg ilyen feliratok: „Békét és bőséget!", „Kenyeret és békét, vagy le a király fejét!"

Az angol burzsoázia köreiben is erősödött a törekvés a Franciaországgal való megegyezésre; sokan abban reménykedtek, hogy ha megkötik a békét a szárazföldi vetélytárssal, ez majd újból megnyitja az európai piacokat az angliai áruk előtt.

Pitt, aki a Franciaország fölötti teljes győzelemig akarta folytatni a háborút, 1801 elején lemondott. Az új angol kormány béketárgyalásokat kezdett Napóleonnal. 1802 márciusában Anglia Amiens-ben aláírta a békeszerződést Franciaországgal és szövetségeseivel: a Batáviai Köztársasággal és Spanyolországgal. Az amiens-i béke értelmében Anglia lemondott az elfoglalt gyarmatokról (Trinidad szigete és a ceyloni holland birtokok kivételével), továbbá kötelezte magát Málta és a többi megszállt földközi-tengeri sziget kiürítésére. Franciaországot arra kötelezte a békeszerződés, hogy kivonja csapatait Nápolyból, Rómából és Elba szigetéről. Egyiptom, ahonnan nem sokkal a békeszerződés aláírása előtt vonult ki a francia sereg, visszakerült a török szultán fennhatósága alá.

A CSÁSZÁRSÁG KIKIÁLTÁSA

A tíz esztendeig tartó háborúk eredményeképpen Franciaország jelentős mértékben bővítette területét és vezető helyet foglalt el Nyugat-Európában, sőt a világ legerősebb hatalma lett. Napóleon, akinek nevét egybekapcsolták Franciaország világra szóló sikereivel, a kedvező körülményeket hatalmának megszilárdítására használta fel. 1802 augusztusában élethossziglani kon-

zullá kiáltották ki; 1804 májusában egy szenátusi határozat a franciák császárává nyilvánította, majd VII. Pius pápa — akit erre az alkalomra Párizsba hívattak — ünnepélyesen megkoronázta. Ezután Napóleon az Itáliai (a volt Cisalpin) Köztársaságban királyságot létesített és felvette az „Itália· királya" címet.

Franciaország tehát császársággá alakult. Napóleon császári udvara pompájával, fényűzésével és gazdagságával elhomályosította a régi európai monarchiák udvarait. Napóleon Franciaországban visszaállította a nemességet, s ezzel a forradalomnak még egy demokratikus vívmányát megsemmisítette. Az emigrációból visszatérő arisztokraták újból megkapták egykori címeiket. Mellettük új, császári nemesség alakult ki. Napóleon nem volt fukar marsalljainak, tábornokainak, főtisztviselőinek megjutalmazásában: bőkezűen adományozott nekik kastélyokat és földbirtokokat, fejedelmi, hercegi, grófi és bárói címeket.

NAPÓLEON TÖRVÉNYKÖNYVEI. FRANCIAORSZÁG GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE

1804-ben Napóleon közvetlen közreműködésével elkészült a polgári törvénykönyv, a polgári viszonyokat szabályozó törvények gyűjteménye. Ez az önmagát túlélt feudalizmus és a feudális jogi normák ellen irányuló polgári törvénykönyv, amely az új, polgári társadalom jogi normáit rögzítette, haladóbb volt, mint a feudális abszolút államok törvényhozása, de mindenképpen visszaesést jelentett a forradalom polgári törvényhozásához képest.

1808-ban lépett életbe a kereskedelmi törvénykönyv, 1811-ben pedig a büntető törvény-

Az első konzul látogatása egy rouen-i manufaktúrában
Isabey rajza nyomán készült metszet

könyv, amelyeknek ugyancsak az volt a rendeltetésük, hogy biztosítsák a polgári magántulajdon sérthetetlenségét.

Marx szerint Napóleon „Franciaországon belül megteremtette azokat a feltételeket, amelyek között először vált lehetővé a szabad konkurrencia kifejlődése, a felparcellázott földtulajdon kiaknázása, a nemzet felszabadult ipari termelőerejének kihasználása, a francia határokon túl pedig mindenütt elsöpörte a feudális alakulatokat, amennyire ez szükséges volt ahhoz, hogy a franciaországi polgári társadalomnak az európai szárazföldön megfelelő, korszerű környezetet teremtsen."[2]

Franciaország gazdasága a konzulság és császárság éveiben nagy fejlődést tett meg. Az iparban a tőkés manufaktúra mellett megjelent az új, gyári, gépi termelés. Az ipari forradalom Franciaországban először a textiliparban: a pamut- és gyapjúfonásban tört utat magának. 1812-ben már több mint kétszáz gépi berendezésű fonógyár működött, ezek között több nagy gyár is. A Jacquard-féle szövőgép feltalálása (1805-ben), bár nem szorította ki a kézi munkát, a selyemipar gyors fejlődését idézte elő. Lyonban 1800 és 1811 között a takácsok száma majdnem megháromszorozódott. Növekedett a lentermelés is. Lassabban fejlődött a nehézipar; mégis a nyersvastermelés 1790 és 1810 között több mint a kétszeresére emelkedett. Növekedett a nagyolvasztók száma, magasabb lett termelékenységük. Egészében véve az 1811. évi termelési szint majdnem 50 százalékkal volt magasabb, mint az 1789. évi, bár a francia ipar még messze elmaradt az angliai mögött.

A mezőgazdaság is kielégítően fejlődött a konzulátus és császárság éveiben. A gabonatermelés nem túl gyorsan — 1790-től 1812-ig 10 százalékkal — emelkedett. Annál eredményesebb volt a szőlő-, selyem- és lentermelés; szépen gyarapodott az állatállomány is.

2. NAPÓLEON HÓDÍTÓ HADJÁRATAI

ANGLIA GYARMATI TERJESZKEDÉSE

Az angolok a Franciaország, majd szövetségesei: Spanyolország és Hollandia ellen folytatott háborút gyarmati birtokaik növelésére használták fel. Így jutottak az Antillákon levő francia gyarmatokhoz (Martinique, Guadeloupe), a spanyol gyarmatokhoz (Trinidad és Curaçao szigete); úgyhogy a rendkívül előnyös nyugat-indiai cukorkereskedelem szinte korlátlan angol monopólium lett. Az angolok elfoglalták a legfontosabb holland gyarmatokat, köztük Guayanát, Ceylont és a dél-afrikai part kulcspontját, a számukra oly fontos Fokvárost.

Anglia már az 1760-as években megszerezte ugyan az indiai hegemóniát, az angol gyarmatosítók mégis állandóan újabb francia terjeszkedéstől tartottak. Amikor a franciák megjelentek Egyiptomban, Anglia elsősorban indiai birtokait látta veszélyeztetve. A Kelet-Indiai Társaságnak főképpen Mysore szultánja, Tippu szahib miatt kellett aggódnia, aki Franciaországban keresett támogatást. Az angolok csak Mysore elfoglalásával jutottak döntő pozíciókhoz Dél-Indiában. A XIX. század elején a Kelet-Indiai Társaság — holland vetélytársának ideiglenes semlegesítése folytán — monopolizálta az Európa és Ázsia, s elsősorban a Kína és India közti kereskedelmet.

[2] Marx: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. Lásd *Marx—Engels* Művei. 8. köt. 106. old.

A SAN DOMINGÓ-I FRANCIA EXPEDÍCIÓ. TOUSSAINT LOUVERTURE

Miután az amiens-i békével megszűnt annak a veszélye, hogy az Atlanti-óceánon összecsapásra kerül sor az angol hajóhaddal, Napóleon nyomban kísérletet tett, hogy teljesen visszaállítsa a francia uralmat San Domingo (Haiti) szigetén, „a francia Antillák gyöngyén".

A hatalmas cukornád-, kávé- és gyapotültetvényeken kizárólag rabszolgák dolgoztak. A franciaországi forradalom nem változtatott a San Domingó-i helyzeten. Érintetlenül maradt a rabszolgatartás rendszere; a 400 000 főnyi néger lakosságnak és a mulattoknak továbbra sem voltak semmiféle jogaik. 1791 augusztusában a szigeten elemi erejű rabszolgafelkelés tört ki. Mindjárt az első hetekben több mint 200 cukornád- és 1200 kávéültetvényt semmisítettek meg. A felkelés vezetői közül hamarosan kiemelkedett Toussaint Louverture (1743—1803), akiben a kiváló katonai képesség bátorsággal, elvhűséggel, a néger nép felszabadítása iránti odaadással párosult.

Toussaint Louverture
Ismeretlen művész munkája

1793-ban a spanyolok, akik a sziget keleti részét tartották megszállva, megkísérelték, hogy a Franciaország ellen folyó háborúban megnyerjék maguknak a felkelés vezetőit: magas katonai rangokat adományoztak nekik, és ígéretet tettek a néger lakosság felszabadítására. Toussaint-t a spanyolok ezredessé nevezték ki. De mihelyt Santhonax konventi biztos, majd 1794 februárjában maga a Konvent is kinyilatkoztatta a rabszolgaság eltörlését a francia gyarmatokon, Toussaint és a vezetése alatt álló néger csapatok a Konvent mellé álltak. A néger osztagok az ültetvényesek csatlósaival, a spanyolokkal és a San Domingóban partraszállt angolokkal vívott súlyos harcok során végül is elfoglalták az egész szigetet. 1797-ben a direktórium megerősítette Toussaint-t a San Domingó-i fegyveres erők főparancsnoki tisztében. Az új (1801. évi) alkotmány értelmében véglegesen megszüntették a rabszolgaságot, bár a megmaradt ültetvényeken a volt rabszolgák továbbra is munkakötelezettséggel tartoztak. A föld egy része bérlet formájában a négereké lett, s elnyerték az összes politikai jogokat; a hadseregben is a legtöbb parancsnoki posztot ők töltötték be.

Napóleon nem hagyta jóvá ezt az alkotmányt. A rabszolgaság visszaállítását nyíltan ő sem merte meghirdetni, de ezzel a feladattal bízta meg azt a francia expedíciós hadtestet, amely Leclerc tábornok — Napóleon sógora — parancsnoksága alatt 1802 elején szállt partra a szigeten.

Leclerc viszályt szított a néger főtisztek között, azután rábírta Toussaint-t, hogy kezdjen vele tárgyalásokat, majd letartóztatta és Franciaországba vitette. Toussaint a Joux-erőd foglyaként halt meg 1803 elején. A francia sereg azonban a négerek elkeseredett ellenállásába ütközött, emellett kegyetlenül szenvedett a maláriától is, amely magát Leclerc-t is elragadta. A francia hadsereg maradványai 1803-ban megadták magukat, Haiti állam pedig kivívta önállóságát.

A 22 000 főnyi francia sereg partraszállása a Karib-tengeri szigeteken fölöttébb nyugtalanította az angolokat: attól tartottak, hogy a francia egységek az angol gyarmatok — elsősorban Jamaica — elfoglalására készülnek. Ezek az események tovább mélyítették az angol—francia ellentéteket.

Az amiens-i béke csak rövid időre némította el a fegyvereket. Az angol burzsoázia arra számított, hogy a béke megnyitja a francia piacot az angol áruk előtt. Napóleon viszont tovább erősítette protekcionista politikáját. Mindkét fél megszegte az amiens-i békében vállalt kötelezettségeit; Anglia például nem ürítette ki Máltát. Az angol kormány nagy gyanakvással szemlélte Napóleon újabb gyarmatosító kísérleteit, amelyek nemcsak a Karib-tengeri térségben veszélyeztették az angol érdekeket, hanem Keleten is, mégpedig Indiában, ahová Napóleon különleges missziót küldött a francia befolyás növelése érdekében.

A napóleoni Franciaország és a burzsoá-arisztokratikus Anglia — a kor gazdaságilag legfejlettebb két állama — küzdött egymással a hegemóniáért. Anglia támadó szándékai Franciaország hasonló terveivel ütköztek össze.

1803 májusában megszakadtak a diplomáciai kapcsolatok Anglia és Franciaország között; újból fellángolt az angol—francia háború. Az angol kormány élére nemsokára ismét Pitt lépett.

Napóleon hatalmas erőket vont össze Boulogne-ban, a La Manche-csatorna mentén. Arra készült, hogy erőszak árán is átkel a tengerszoroson, és partra száll a brit szigeteken. Pitt viszont mindent megtett avégből, hogy újabb koalíciót hozzon össze Franciaország ellen.

Az európai helyzet kedvezett a franciaellenes hatalmak összefogásának. Napóleon egyremásra felrúgta a lunéville-i és az amiens-i szerződésekben megállapított határokat; folytatta

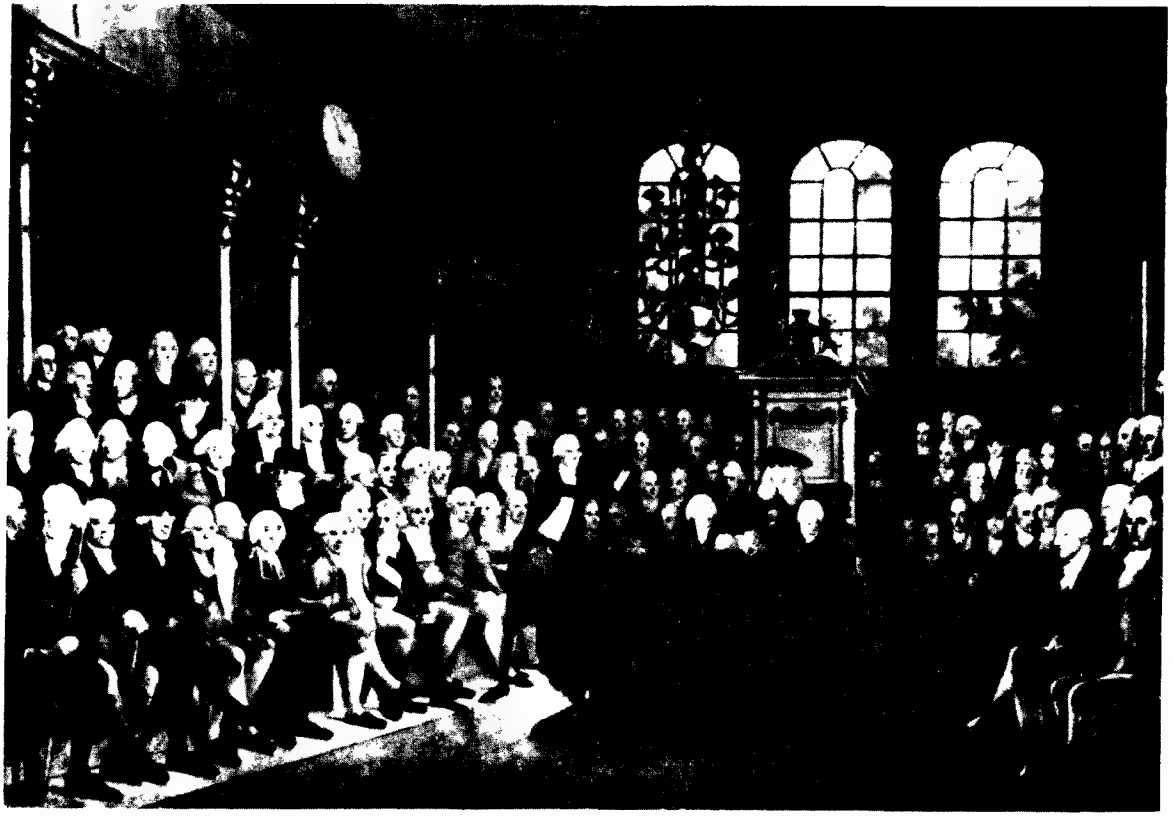

Pitt felszólása az alsóházban
Hickel

Európa térképének átalakítását. 1803 februárjában kikényszerítette a Németországban végrehajtandó „recesszióról" szóló okmány aláírását. Egy sor törpefejedelemséget és majdnem ötven várost megfosztottak függetlenségétől; a mainzi érsekség kivételével felszámolták az egyházi választófejedelemségeket, ezzel szemben jelentős mértékben gyarapították azoknak a német uralkodóknak a birtokait, akik Napóleon felé orientálódtak, és gyakorlatilag az ő csatlósai lettek (Bajorország, Baden, Württemberg stb.). Ez csökkentette Ausztria és Poroszország befolyását a német államokra. Ugyancsak 1803-ban Napóleon — mint közvetítő („mediátor") — beavatkozott Svájc ügyeibe, és az országra új alkotmányt kényszerített. Az új alkotmány a Helvét Köztársaságot kantonok konföderációjává nyilvánította, amely teljességgel a francia katonai hatóságoktól függött. Még 1802-ben bekebelezte Piemontot, ezzel azonban nem elégedett meg: 1805-ben a Genovai (Liguriai) Köztársaság önállóságát is megszüntette, és három megyére (département) osztva a birodalomhoz csatolta. Az Etruriának átkeresztelt Toscanában az osztrák főherceg helyére Napóleon egyik csatlósa, egy spanyol herceg került.

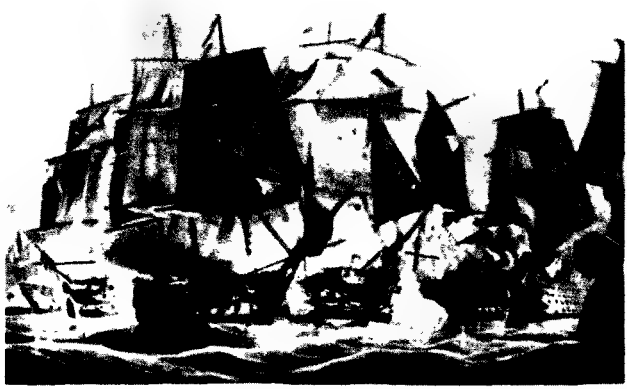

A trafalgari csata
Duncan rézkarca Huggins rajza alapján

Mindez felháborodást keltett Ausztriában, Oroszországban és Poroszországban. 1805 áprilisában megkötötték az angol—orosz szövetséget Franciaország ellen. Augusztusban csatlakozott a szövetséghez Ausztria is, amely két ízben elszenvedett veresége ellenére sem volt hajlandó beletörődni Franciaország olaszországi és németországi hegemóniájába. Tárgyalások folytak arról, hogy a későbbiek folyamán Poroszország is csatlakozik a szövetségesekhez.

1805 őszén újból fellángolt az európai háború. A franciák október 21-én a Trafalgar melletti tengeri csatában súlyos vereséget szenvedtek: a Nelson tengernagy parancsnoksága alatt küzdő angol hajóhad megsemmisítette az egyesített francia és spanyol hadiflottát. (Nelson még a csata befejezése előtt meghalt.) A szárazföldi hadjárat azonban Franciaország javára dőlt el. Bajorországban Napóleon — még mielőtt az orosz sereg a hadműveletek színhelyére érkezett volna — szétvert egy hatalmas osztrák sereget, az osztrák főerők pedig Ulmnál harc nélkül megadták magukat. November 13-án a francia csapatok bevonultak Bécsbe.

Mint 1799-ben, most is az orosz csapatokra hárult a legnehezebb feladat. Az orosz seregek főparancsnoka, M. I. Kutuzov, világosan látta, hogy az adott erőviszonyok mellett csak manőverezni lehet, és mindaddig, amíg Oroszországból az erősítések meg nem érkeznek, nem szabad döntő csatát kockáztatni. I. Sándor cár és Ferenc osztrák császár viszont — Kutuzov tiltakozása ellenére — sürgették a döntő összecsapást Napóleonnal. Márpedig Napóleon is éppen erre törekedett.

December 2-án, az austerlitzi csatában az osztrák és orosz seregek vereséget szenvedtek. A két uralkodó, Ferenc és Sándor, elmenekült a harcmezőről, majd az osztrák császár békét kért Napóleontól.

Ausztria 1805. december 26-án Pozsonyban elfogadta Napóleon súlyos békefeltételeit. Több fejedelemségről: Badenről, Bajorországról és Württembergről (az utóbbi két államban királyságot létesítettek) lemondott Franciaország szövetségesei javára, elismerte a franciák itáliai hódításait, a velencei tartományt és néhány más területet átengedett az itáliai királyságnak.

A jenai csata
Bovinet metszete Swebach-Desfontaines rajza alapján

Ausztria végeredményben elvesztette a birodalom lakosságának egyhatodát, végleg kiszorult Itáliából, sőt kötelezte magát, hogy 40 millió forint hadisarcot fizet Franciaországnak.

De Napóleon még ezzel sem érte be. Fél év múlva tizenhat német államot egyesített a Rajnai Szövetségben, amelynek élén — protektori minőségben — ő maga állott. Ugyanekkor — 1806 augusztusában — arra kényszerítette Ferenc osztrák császárt, hogy mondjon le német—római császári címéről. Ezzel a középkori Német—Római Birodalom megszűnt.

Napóleon még ezt megelőzőleg kiűzte Nápolyból a Bourbon-dinasztiát, amelyet szoros szálak fűztek Ausztriához és Angliához, és a nápolyi királyság trónjára saját fivérét, Józsefet ültette, vagyis ily módon Dél-Itáliát is fennhatósága alá rendelte. De kihasított két itáliai fejedelemséget két nővére számára is. Azonkívül holland királysággá kiáltotta ki a Batáviai Köztársaságot, amely már előzőleg is Franciaország fennhatósága alatt állt. Hollandia trónjára Lajost, Napóleon másik fivérét ültették.

A NEGYEDIK KOALÍCIÓ. POROSZORSZÁG VERESÉGE

A Rajnai Szövetség létrehozása és Napóleon újabb hódításai a harc folytatására késztették a Franciaországgal ellenséges hatalmakat. I. Sándor nem volt hajlandó békét kötni Franciaországgal. Oroszország és Anglia újból tárgyalásokba bocsátkoztak Poroszországgal, majd Svédországgal is. 1806 szeptemberében megalakult az új, immár negyedik koalíció Franciaország ellen. Tagjai Anglia, Oroszország, Poroszország és Svédország voltak. Október elején III. Frigyes Vilmos porosz király ultimátumot küldött Napóleonnak, amelyben azt követelte, hogy a francia seregeket vonják vissza a Rajna mögé. Napóleon válaszként megindította a hadműveleteket, és a franciák már október 14-én két, egyidejűleg lezajlott csatában — Jenánál és Auerstädtnél — szétverték és megsemmisítették a porosz hadsereget. A porosz csapatok maradványai fejvesztve

futottak, és harc nélkül adták fel a városokat, erődöket. Két hét múlva Napóleon bevonult Berlinbe. Heine erről írta később: „Napóleon ráfújt Poroszországra, és Poroszország — nem volt."

Poroszországnak ez a példátlan, villámgyors és megsemmisítő veresége a történelmileg fejlettebb, haladóbb polgári rend győzelmét jelentette az önmagát túlélt feudális abszolút rendszer felett. Engels a jenai csata jelentőségének elemzése során megállapította: „Az új harcmód, melynek kihasználását Napóleon a legmagasabb csúcsra fejlesztette, annyira felette állt a réginek, hogy ez menthetetlenül és gyámoltalanul darabokra tört előtte — utoljára Jenánál, ahol az esetlen, szétszórt, harcolásra legnagyobbrészt felhasználhatatlan lassú porosz vonalak, betű szerint, szétolvadtak a francia csatártűzben, amelyre nekik szakaszsortűzzel kellett válaszolniuk."[3]

Poroszország elfoglalása után Napóleon Kelet felé, az orosz seregek ellen vonult, amelyeknek ez alkalommal is voltaképpen szövetségesek nélkül kellett szembeszállniuk a franciák főerőivel.

1807. február 8-án, Preussish-Eylau mellett véres utközetre került sor. A rendkívül kegyetlen összecsapás végül is döntetlen maradt. A következő ütközetben — Friedland mellett, június 14-én — az orosz seregek vereséget szenvedtek.

A TILSITI BÉKE

A friedlandi csata után I. Sándor tárgyalásokba kezdett Napóleonnal, aki kereste a megegyezés lehetőségét Oroszországgal. Napóleon és I. Sándor Tilsitben találkoztak; július 7-én itt kötötték meg a béke- és egyben szövetségi szerződést.

A tilsiti szerződés — amely szerint Oroszország elismerte mindazokat a területi és politikai változásokat, amelyeket Napóleon Európában végrehajtott, és Franciaország szövetségesévé lett Anglia ellenében — biztosította Franciaország számára a nyugati hegemóniát. Napóleon viszont ígéretet tett I. Sándornak, hogy közreműködik Oroszország közel-keleti igényeinek kielégítésében.

Tilsitben Napóleon Poroszországgal is békét kötött, amely igen súlyos következményekkel járt Poroszországra nézve. Poroszország — I. Sándor kívánságára — önálló állam maradt ugyan, de a szerződésben megszabott hadisarc kifizetéséig a francia csapatok az országban maradtak. Poroszország elvesztette azokat a területeket, amelyeket Lengyelország felosztásai során szerzett, továbbá az Elba bal partján levő birtokait. Poroszország nyugati tartományaiból és még néhány német államból Napóleon megalakította a vesztfáliai vazallus királyságot. Az új állam, melynek Napóleon fivére, Jeromos lett a királya, szintén a Rajnai Szövetséghez tartozott. A Poroszországtól elvett lengyel területekből létrejött a Varsói Nagyhercegség, amelynek élére Napóleon egyik szövetségesét, a szász királyt állította. E változások következtében Poroszország lakossága tízmillió főről ötmillióra csökkent. A porosz hadsereg létszámát 42 000 főre korlátozták.

A KONTINENTÁLIS BLOKÁD

Napóleonnak ezek után egyetlen ellenfele maradt: Anglia. Pitt halála után Angliában a whigek kerültek hatalomra. Fox megalakította az úgynevezett „valamennyi tehetség minisztériumát", melynek tagjai a whigek legtekintélyesebb képviselői voltak. Annak idején a whigek bírálták Pittet hajthatatlansága miatt, és abban reménykedtek, hogy ők majd megegyeznek Napóleonnal. Fox azonban hiába próbált tisztességes békét kötni; fáradozásai kudarccal végződtek. Napóleon térdre akarta kényszeríteni Angliát.

[3] Engels: Előmunkálatok az „Anti-Duhring"-hez. Lásd *Marx—Engels* Művei. 20. kot. Budapest 1963. 694. old.

A trafalgari vereség után Franciaország számára lehetetlenné vált, hogy tengeren mérje össze erejét Angliával. Napóleon, miután majdnem egész Európát fennhatósága alá kényszerítette, most azon fáradozott, hogy aláássa Anglia gazdasági erejét. Evégből elhatározta, hogy elzárja előle az európai piacokat.

Napóleon még Tilsit előtt, amikor 1806 novemberében a megszállt Berlinben tartózkodott, majd a tilsiti béke után, 1807 decemberében Milánóban olyan dekrétumokat írt alá, amelyek a brit szigeteket blokád alatt levőknek nyilvánították. A leghatározottabban megtiltott minden kereskedést és minden néven nevezendő kapcsolatot az angolokkal. Franciaországban és a vele szövetséges államok területén minden angol árut elkoboztak. A berlini és milánói dekrétumok alapján hozott intézkedések a „kontinentális blokád" elnevezést kapták.

Napóleon arra számított, hogy Angliát azzal, hogy elvágja az európai piacoktól, gazdaságilag megfojtja. Anglia azonban azzal válaszolt, hogy tengeri ellenblokád alá vette Franciaországot és szövetségeseit. Angol hajók elfogták a francia és semleges kereskedelmi hajókat, blokád alá vették a francia kikötőket és minden akadály ellenére csempészúton eljuttatták a brit árukat Európába, még Franciaországba is.

A NAPÓLEONI CSÁSZÁRSÁG CSÚCSPONTJA

A kontinentális blokád, amelyhez — Napóleon kényszerítésére — minden európai állam, köztük Oroszország is csatlakozott, az első időkben mindenesetre megszilárdította Franciaország politikai és gazdasági hegemóniáját Európában.

Tilsit után Napóleon hatalma valójában egész Nyugat- és Közép-Európára kiterjedt. Mint Franciaország császára, Olaszország királya, a Rajnai Szövetség protektora, Svájc mediátora, Hollandia, a Nápolyi Királyság, a Varsói Nagyhercegség és egyéb vazallus államok ura, tíz- és tízmillió embernek parancsolt Dél-Itáliától egészen a Nyeman partjáig. Az ő akaratának engedelmeskedtek más, formailag független európai államok, köztük a levert Poroszország és a három ízben legyőzött Ausztria is. Napóleon dicsősége tetőpontján volt.

A francia katonaság angol árukat koboz el Lipcsében
Rajz 1806-ból

Napóleon polgári apologétái a császár nevét legendás dicsfénnyel övezték, őt magát emberfeletti lénynek tüntették fel. Pedig Napóleonban nem volt semmi csodálatos. Engels egy ízben így írt róla: „Hogy éppen Napóleon, ez a korzikai volt az a katonai diktátor, akit a saját háborúi következtében kimerült francia köztársaság szükségessé tett, az véletlen volt; de hogy ha nem lett volna Napóleon, akkor más töltötte volna be az ő szerepét, azt bizonyítja az a tény, hogy mindig akadt ember, amikor szükség volt rá: Caesar, Augustus, Cromwell stb."[4]

Napóleon jól tudta, hogy mi az, amire szüksége van a burzsoáziának, annak az osztálynak,

[4] Engels—H. Starkenburghoz, 1894. január 25-én. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 547. old.

amely akkor a társadalmi fejlődés élén állott. Bármily nagy volt is Napóleon egyéni hatalma, nagyságának tetőpontján is a fiatal, még erőteljes francia burzsoázia érdekeinek volt a képviselője, a polgárság akaratának volt a végrehajtója.

Napóleon főleg azért tudott időről időre ragyogó győzelmeket aratni kontinentális ellenfelei fölött, mivel Franciaországnak az akkori időkhöz képest haladóbb volt a társadalmi berendezkedése és fejlettebb volt a katonai szervezete. Egyszóval: a burzsoá állam küzdött a feudális abszolút monarchiák ellen.

Napóleon kétségtelenül igen nagy hadvezér és kiváló államférfi volt. Roppant munkabírás, vasakarat, bátorság és határozottság jellemezte. De legalább ugyanennyi kíméletlenség, kegyetlenség, féktelen becsvágy is lakozott benne; az embereket megvetette, elvtelen volt eszközeinek megválogatásában, semmibe sem vette a jogot, az emberséget, a haladó eszméket. Millió és millió embert taszított a háború nyomorúságába, gátlástalanul ontotta a vérüket, áldozta fel őket.

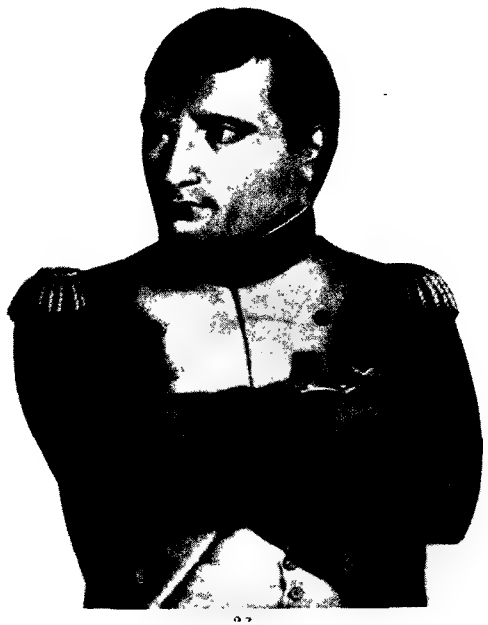

Napóleon
Vignon portréja nyomán készült metszet

Napóleon despotikus katonai és rendőri diktatúrája, amely elnyomta a munkásosztályt, a városi és a falusi szegénységet, s a francia népet megfosztotta a forradalom idején kivívott politikai jogaitól, a burzsoázia és a vagyonos elemek teljes támogatását élvezte. Ez a támogatás azonban csak addig tartott, amíg az egymást követő hódító hadjáratok a császárnak és hadseregének győzelmet és dicsőséget, a burzsoáziának pedig hasznot hoztak.

3. AZ OSZMÁN BIRODALOM A XIX. SZÁZAD ELEJÉN. TRANSZKAUKÁZIA OROSZORSZÁGHOZ CSATOLÁSA

A BELPOLITIKAI HELYZET TÖRÖKORSZÁGBAN. REFORMKÍSÉRLETEK

A XVIII. század vége és a XIX. század eleje az Oszmán Birodalom gazdasági és politikai hanyatlásának időszaka volt. A feudális belviszályok és janicsárlázadások mellett megélénkült a törökök által leigázott népek szabadságmozgalma is. De magában Törökországban, ahol a mezőgazdaság és a kézművesipar termelőerői fejletlenek voltak, a földtulajdon a nagybirtokosok és a feudális állam kezében koncentrálódott, és a földjáradék naturális formája dominált még mindig, továbbra sem változtak a régi termelési formák. Marx megjegyzi, hogy ez „az egyik titka a török birodalom fennmaradásának".[5]

Még az 1787—1791. évi orosz—török háború idején a török politikusok III. Szelim szultán vezette kicsiny csoportjának kezdeményezésére életbe léptettek bizonyos részleges katonai, közigazgatási és pénzügyi reformokat, amelyek a központi hatalom megszilárdítását célozták,

[5] *Marx:* A tőke. Budapest 1961. 136—137. old.

A KÖZEL-KELET ORSZÁGAI A XVIII. SZ. VÉGÉN ÉS A XIX. SZ. ELEJÉN

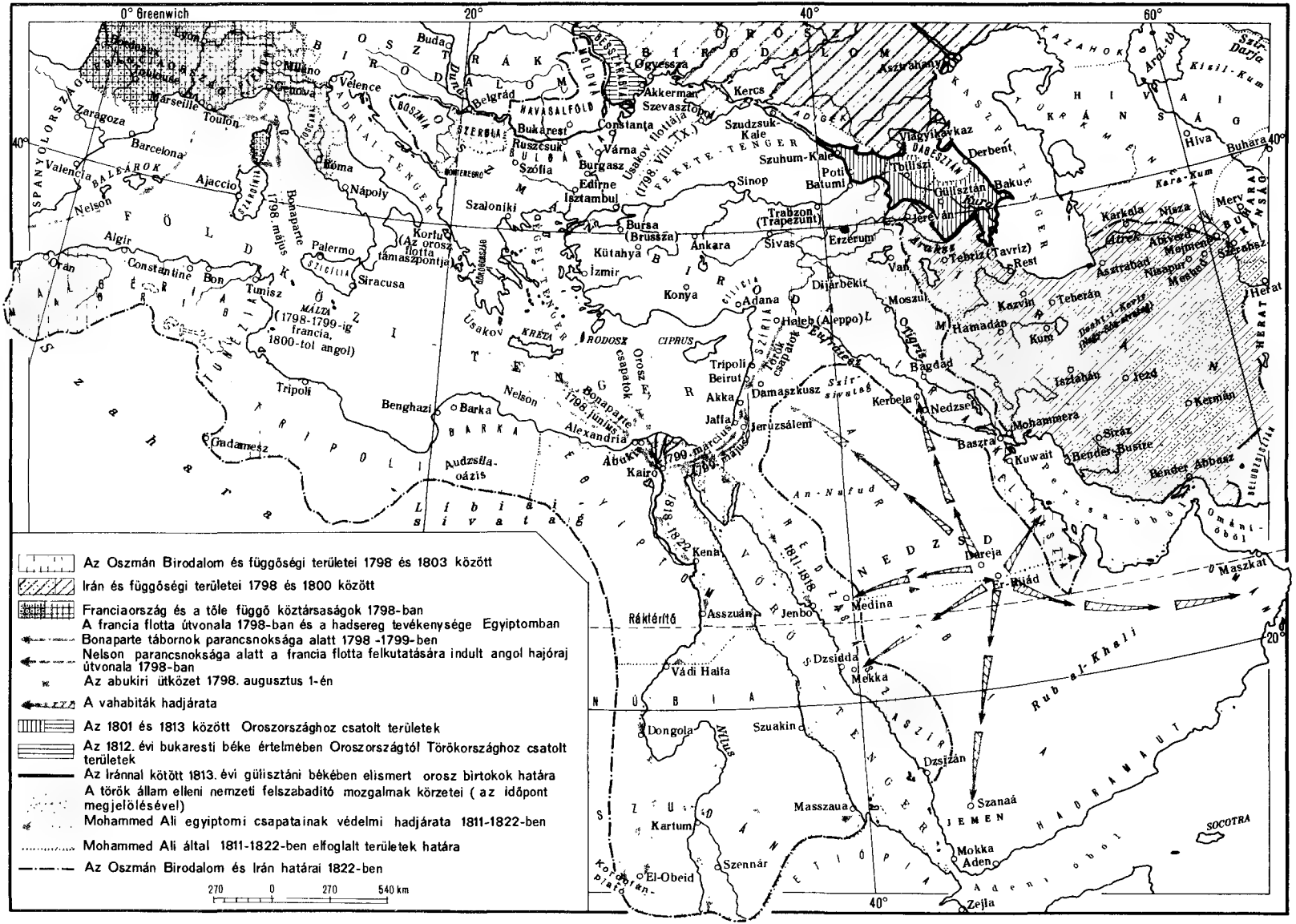

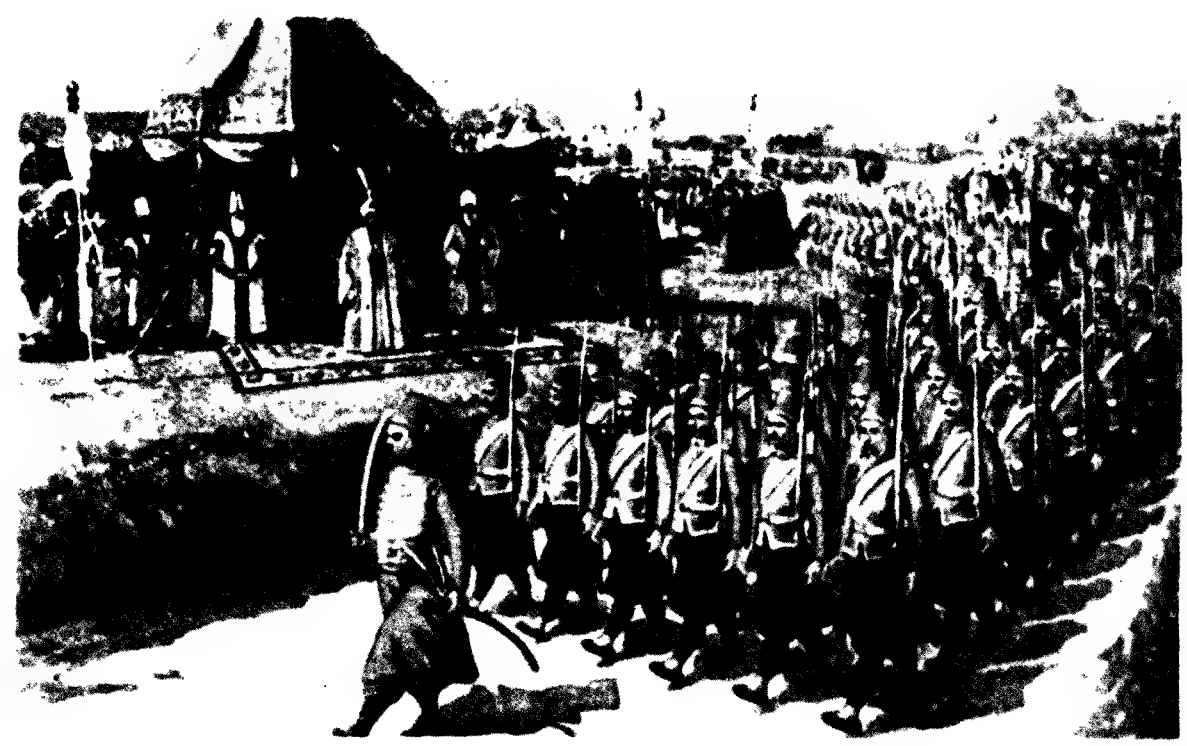

A „nizam-i-dzsedid" csapatainak első díszmenete III. Szelim előtt
Ismeretlen művész rajza

azt, hogy az állam széthullását megakadályozzák. A reformátorok, mivel a hadsereget tekintették az uralkodó osztály legfőbb támaszának, abban reménykedtek, hogy a hadsereg kiegészítése, kiképzésének és ellátásának javítása révén sikerül megszilárdítaniuk a katonai-feudális Oszmán Birodalmat. Valamelyest megreformálták a közigazgatást, a pénzügyigazgatást és a földbirtoklás rendszerét is. Ezek a reformok, amelyeket „új rendszernek" (nizam-i-dzsedid) neveztek, objektíve haladó jellegűek voltak, mivel siker esetén a polgári fejlődés útját egyengették volna. Az „új rendszer" megvalósítása során azonban hiányzott a kellő határozottság és következetesség. A reformoknak úgyszólván semmiféle gyakorlati eredményük sem volt. Ugyanakkor az „új rendszer" a török feudális arisztokráciának és a muzulmán főpapság befolyásos köreinek erőteljes ellenállásába ütközött, mivel ezek minden újítást úgy ítéltek meg, mint ami kikezdi az állam és az egyház évszázados tartópilléreit. Viharos ellenállást fejtettek ki az „új rendszerrel" szemben a janicsárok, mivel jól látták, hogy az új, európai mintára kiképzett és fegyelmezett csapatok felállításának végső célja a janicsáregységek felszámolása. Emellett a katonai és közigazgatási reformok többletkiadásokkal jártak, vagyis újabb adókat vetettek ki a parasztokra és a városi lakosságra, ami azután a nép nagy tömegeiben is elégedetlenséget keltett. Mindez végeredményképpen a reformok meghiúsulásához vezetett.

A kormány nem tudta engedelmességre bírni Oszman Pazvantoglu vidini pasát, aki nyíltan szembeszállt a reformok bevezetésével, Ali janinai pasát és más félig-meddig független helytartókat a Balkán-félszigeten, Kisázsiában és a hatalmas birodalom egyéb részein. A reformok így kevéssé akadályozhatták az elnyomott, elsősorban Balkán-félszigeti népek nemzeti felszabadító harcát.

A SZERBIAI NEMZETI FELSZABADÍTÓ FELKELÉS

Szerbiában az áru- és pénzviszonyok fejlődése, a földesúri gazdálkodásnak az új viszonyokhoz való alkalmazkodása, valamint a szerb nemzet kialakulásának megindult folyamata a társadalmi és nemzetiségi ellentétek kiéleződésével járt együtt. Kibékíthetetlen volt a török és eltörökösödött szerb földesurak, illetve az elnyomott szerb parasztok ellentéte.

A XIX. század elején gazdasági szempontból a belgrádi pasalik volt a legfejlettebb. A szultáni kormányzat 1793—1796-ban kénytelen volt bizonyos autonóm jogokkal felruházni. Ennek ellenére a janicsárok 1801-ben saját parancsnokaikat juttatták hatalomra Szerbiában, és fosztogatni kezdtek a helyi lakosságot.

1804 februárjában a belgrádi pasalik területén felkelés tört ki. A szerb parasztok a paraszti származású Karagyorgye vezetése alatt fegyvert fogtak a janicsárok ellen. A felkelés hamarosan a török uralom elleni nemzeti felszabadító harccá szélesedett. Az antifeudális nemzeti felszabadító harcban a parasztság nagy tömegei vettek részt. A felkelés vezetői a helyi önkormányzat képviselői, a knjazok voltak, s a falu tehetősebb felső rétegének érdekeit képviselték.

A kitartó harc eredményeképpen a szerbek kikergették a janicsárokat az országból. Hamarosan — az 1806—1812. évi orosz—török háború idején — közvetlen katonai segítséget kaptak Oroszországtól is, és így a Balkán-félsziget népei közül elsőként vívták ki tényleges függetlenségüket.

AZ EGYIPTOMI HELYZET. MOHAMED ALI

Az a harc, amelyet az egyiptomi nép a XVIII. század végén és a XIX. század elején kezdett el a francia megszállók ellen, összefonódott a függetlenség kivívásáért indított mozgalommal. Amikor 1801-ben a francia csapatok kivonultak Egyiptomból, viszály támadt a győztesek táborában: az angolok, törökök és mamelukok között. 1803-ban Franciaország és a többi hatalom nyomására az angol csapatokat kivonták Egyiptomból. Az angolok azonban — az amiens-i békeszerződés ellenére, amely Egyiptomot visszaadta a török szultánnak — egy mameluk csoportot próbáltak hatalomra juttatni, arra számítva, hogy e csoport támogatásával sikerül megtartaniuk hadállásaikat az országban. Franciaország sem mondott le Egyiptommal kapcsolatos terveiről, és más mameluk katonai parancsnokokra támaszkodott.

1802-től 1804-ig Törökország és a mameluk bejek közt megszakítás nélkül folyt a harc a hatalomért. 1803 májusában Kairóban a mamelukok szerezték meg a hatalmat; ebben nagy része volt annak az albán osztagnak, amely régebben a török hadsereghez tartozott és amelynek a parancsnoka az energikus és leleményes Mohamed Ali volt.

A mamelukok megkísérelték feleleveníteni az országban a régi rendet: basáskodtak, adókkal sanyargatták, fosztogatták a lakosságot. Kairó lakosai válaszként 1804-ben fellázadtak; a felkelés sikerrel végződött. A győzelemhez hozzájárult Mohamed Ali is, aki osztagával együtt a kairóiak harcát irányította. A felkelők lerombolták Oszman Bardisz mameluk bej palotáját, és kiűzték a mamelukokat a városból.

Mohamed Ali erre a tömegmozgalomra támaszkodva négy hónapon át védelmezte Kairót a mamelukok ostromával szemben, majd Felső-Egyiptomba űzte őket. 1805-ben a kairói sejkek őt választották meg egyiptomi pasának, vagyis a török szultán helytartójának. Ebben a méltóságában később a török kormány is megerősítette.

AZ 1806—1812. ÉVI OROSZ—TÖRÖK HÁBORÚ. A BUKARESTI BÉKE

Napóleon szerette volna meggyengíteni Oroszország közel-keleti hadállásait, és az orosz fegyveres erőket távoltartani az európai háborútól. Ezért 1806-ban az orosz—török feszültséget kihasználva Törökországot háborúba sodorta Oroszország ellen. A hadüzenet még 1806 végén megtörtént ugyan, de az akkori viszonyoknak megfelelően télen nem kezdtek hadműveleteket. Anglia, Oroszország szövetségese, élve a kialakult helyzettel, megpróbálta Törökországra is kiterjeszteni befolyását, sőt kísérletet tett Konstantinápoly és a tengerszorosok elfoglalására is. Deckworth angol tengernagy hajóraja 1807 februárjában áttört a Dardanellákon, és behatolt a Márvány-tengerre. Az angolok követelték a szultántól, hogy szakítson a francia orientációval, és adja át a Dardanellák erődítményeit Angliának.

A törökök megtagadták az angol követelések teljesítését. A konstantinápolyi francia követ, Sébastiani tábornok segítségével készültségbe helyezték a parti erődöket. Deckworth tengernagy a teljes pusztulást elkerülendő, sürgősen visszavonult, de az angol hajóraj így is súlyos veszteségeket szenvedett. Az angolok ezután (1807 márciusában) az egyiptomi partok felé vették az irányt: Alexandriában fegyveres erőket tettek partra, ezeket azonban az egyiptomi csapatok Mohamed Ali parancsnoksága alatt hamarosan felmorzsolták és kiűzték Egyiptomból.

Közben, 1807 tavaszán, a török hadsereg, élén a nagyvezírrel, Konstantinápolyból a dunai fejedelemségek ellen indult. Mindjárt a hadműveletek megkezdése után a törökök több ízben vereséget szenvedtek. Ugyanakkor Szenyavin admirális az Égei-tenger vizein szétverte a török flottát. A reakciós körök kihasználva a kormány kudarcait, továbbá azt, hogy a reformpártiaknak a fővárosban nem volt szilárd bázisuk, felkelést robbantottak ki III. Szelim ellen. A szultánt megfosztották trónjától, a reform számos hívét pedig kivégeztették. Az új szultán IV. Musztafa lett. Sietve kötelezettséget vállalt a török állam „ősi szokásainak" szigorú tiszteletben tartására, haladéktalanul felszámolta a katonai reformokat és az egész „új rendszert".

Az „új rendszer" életben maradt hívei Ruscsukban (a ma bolgár Russzéban) tömörültek a helyi pasa, Musztafa Bajraktar körül, aki hatalmas anyagi és katonai tartalékokkal rendelkezett. Ruscsuki Barátok néven titkos politikai szervezetet alakítottak abból a célból, hogy III. Szelimet visszaültessék a trónra, és újra érvénybe léptessék a reformokat. 1808 júliusában Bajraktar hadserege élén Sztambulba vonult, és megdöntötte IV. Musztafa uralmát. Mivel azonban Musztafának még ezt megelőzően sikerült megöletnie III. Szelimet, a Ruscsuki Barátok kénytelenek voltak a soron következő várományost, II. Mahmudot a trónra ültetni. Musztafa Bajraktar nagyvezír lett, s a Ruscsuki Barátok is mind helyet kaptak a kormányban. Szándékuk az volt, hogy tovább folytatják reform-tevékenységüket. Mivel azonban a feudális körök nem támogatták őket, ugyanakkor a tömegektől is elszigetelődtek, mindössze három hónapig voltak hatalmon: egy újabb janicsárzendülés elsöpörte őket.

A tilsiti béke után a dunai orosz főparancsnokság Törökországgal fegyverszüneti szerződést kötött, amelyben kötelezte magát, hogy Moldvából és Havasalföldről kivonja csapatait. I. Sándor nem hagyta jóvá ugyan a fegyverszünet feltételeit, a hadműveletek valójában mégis abbamaradtak.

Az orosz—török háború 1809-ben indult meg újra. Eleinte csak kisebb csatározások folytak, Oroszországnak ugyanis a feszült európai helyzet miatt nem állt módjában Törökország ellen kellő nagyságú sereget kiállítani és ellátásáról gondoskodni. De 1811-ben M. I. Kutuzov, akit ekkor neveztek ki a dunai front főparancsnokává, megsemmisítő vereséget mért a törökökre. Az 1812-ben, Bukarestben aláírt békeszerződés különösen fontos volt Oroszország számára, mivel ekkor már világosan kirajzolódott a francia betörés veszélye. A bukaresti békeszerződés értelmében Besszarábiát

az itt levő erődökkel együtt Oroszországhoz csatolták. Az orosz—török határt a Prut-folyó mentén állapították meg. Moldva és Havasalföld a szultán fennhatósága alá tért vissza, de különleges kiváltságokhoz jutott. A szultán kötelezte magát, hogy a szerbeknek autonómiát ad.

TRANSZKAUKÁZIA OROSZORSZÁGHOZ CSATOLÁSA

Nadir sah halála után az iráni állam széthullott. Ez a körülmény lényeges változást jelentett Transzkaukázia politikai helyzetében. A transzkaukáziai kánságoknak Iránitól való függősége a XVIII. század második felében névlegessé vált. Kartlia és Kahétia grúz királyságok ugyancsak kivívták függetlenségüket, majd egy királysággá egyesültek. Nyugat-Grúzia, amely Törökország befolyási szférájába tartozott, továbbra is több feudális fejedelemségre tagolódott (Imerétia, Megrélia, Guria).

A transzkaukáziai kánságokban elmaradott feudális rendszer és naturális gazdálkodás dominált. A parasztságnak súlyos hűbéri szolgáltatásokat kellett teljesítenie. A feudális járadék fő formája a terményjáradék és a robot volt. A hűbérurak önkényeskedése és a feudális széttagoltság súlyos nyomokat hagyott a középkori jellegét megőrző kereskedelem és kézművesipar fejlődésén.

A kartlia—kahétiai királyságban a jobbágyrendszer megbénította a termelőerők fejlődését. A parasztok tömegével szöktek el a falvakból. II. Irakli király megkísérelte ugyan a parasztok kizsákmányolásának valamelyes enyhítését, hogy ezzel elejét vegye a közvetlen termelők és adófizetők végleges tönkremenésének, továbbá a kereskedelem és az ipar fejlesztése érdekében is tett lépéseket, de intézkedései nem jártak kellő eredménnyel. A tavadok — feudális nagybirtokosok — a reguláris hadsereg és a központosított közigazgatási rendszer létrehozásával is szembeszegültek.

Transzkaukázia a vég nélküli feudális viszálykodások, villongások színtere volt. A kánok és egyéb hűbérurak rátörtek szomszédaik birtokaira, zsákmányoltak, elhajtották a lakosságot; folyvást háborúskodtak egymással. Súlyosbították Transzkaukázia helyzetét a dagesztáni feudális urak állandó betörései is.

Ilyen körülmények között a kartlia—kahétiai királyság és a transzkaukáziai kánságok nem tudtak védekezni sem Iránnak a XVIII. század végén megújuló támadásai ellen, sem Törökországgal szemben, amely nemcsak Nyugat-Grúziát akarta megtartani, hanem arra törekedett, hogy fennhatóságát Kelet-Transzkaukáziára is kiterjessze. Az egyetlen állam, amely Irán és Törökország ellenében támogatást tudott nyújtani, Oroszország volt. Hozzá folyamodtak segítségért mind az uralkodó osztályok képviselői (köztük az örmény papság és kereskedő burzsoázia képviselői is, akik határozottan síkraszálltak Transzkaukáziának Oroszországgal való egyesítéséért), mind pedig a helyi uralkodók (a grúz királyok és az azerbajdzsáni kánok). Nagy részük az iráni vagy török uralom helyett inkább Oroszország fennhatóságát választotta.

1783-ban II. Irakli szerződést írt alá, melynek értelmében a kartlia—kahétiai királyság orosz védnökség alá helyezi magát. Számos transzkaukáziai kán ugyancsak úgy nyilatkozott, hogy kész vállalni Oroszország védnökségét. Kelet-Grúziába két zászlóaljnyi orosz katonaság vonult be. A cári kormány már akkoriban foglalkozott azzal a tervvel, hogy az Orosz Birodalomhoz csatolja a Kaszpi-tó melletti területeket, Transzkaukázia többi részén pedig három, Oroszországtól függő vazallus államot — Grúzia, Örményország és Albánia (Azerbajdzsán) — létesít. De a nemzetközi helyzet, különösen az 1787-ben megindult török háború arra kényszerítette a cári kormányt, hogy egyelőre lemondjon e terveinek megvalósításáról, sőt még Grúziából is kénytelen volt visszarendelni csapatait.

Időközben Iránban a hosszú ideje tartó belvillongások — Aga Mohamed kán kadzsar törzsfőnök győzelmével — befejeződtek. Aga Mohamednek 1794-ben sikerült csaknem egész Iránt hatalma alá kényszerítenie.

Aga Mohamed kán 1795 nyarán ötvenezer főnyi serege élén benyomult Transzkaukázia területére. Csapatainak egy részét a jereváni kánság ellen küldte, más részét a mugan sztyeppvidék ellen, ő maga pedig a sereg zömével Karabahon és a gandzsai kánságon keresztül Grúziába vonult, és elfoglalta Tbiliszit. A grúz fővárost lerombolta és felégette, a városban maradt lakosságot halomra gyilkoltatta vagy rabságba hurcolta.

1796-ban az orosz seregek — az iráni betörésre válaszul — hadjáratot indítottak Transzkaukáziába. A hadjárat sikerrel végződött. A csapatokat II. Katalin halála után visszahívták ugyan, de 1799 végén újból bevonultak Grúziába. Transzkaukázia Oroszországgal való egyesítésének kérdése ismét napirendre került.

A cári Oroszország uralkodó körei gazdasági és politikai érdekektől vezettetve igyekeztek Transzkaukáziát Oroszországhoz csatolni. A cárizmus gyarmatosító célokat követett. Mindazonáltal az akkori körülmények között Transzkaukázia népeit egyedül az Oroszországhoz való csatlakozás menthette meg a török és az iráni járomtól, és így az ő érdekeiknek is megfelelt.

Transzkaukázia annektálását a cári kormány tulajdonképpen a XIX. század első éveiben hajtotta végre, részben az orosz—iráni (1804—1813) és az orosz—török (1806—1812) háború előtt, részben a háború során. 1801 elején hozták nyilvánosságra a kartlia—kahétiai királyságnak az Orosz Birodalomhoz történt csatolását. 1803-ban került orosz fennhatóság alá Megrélia, a következő évben Imerétia és Guria, 1804-ben csatolták az Orosz Birodalomhoz a gandzsai kánságot és a dzsaro—belokáni területet, 1805-ben a karabahi, sekini és sirváni kánságot, valamint Sirak területét, 1806-ban a derbenti, kubai és bakui kánságot. Már régebben orosz védnökség alá került a talisi kánság. 1810-ben csatlakozott Abházia. Rövid idő leforgása alatt egyesítették az Orosz Birodalommal majdnem az egész Transzkaukáziát, kivéve az ahalcihi pasalikot és még néhány Fekete-tenger menti körzetet, amely Törökország kezén volt, továbbá a jereváni és a nahicseváni kánságot, amelyek egyelőre Irán fennhatósága alatt maradtak.

Transzkaukázia Oroszországgal való gyors egyesítése azért volt lehetséges, mivel a helyi lakosság nagy tömegei jóindulattal viseltettek Oroszország iránt, s a feudális urak sem fejtettek ki számottevő ellenállást. Egyedül Dzavad, az Iránnal régóta kapcsolatban álló gandzsai kán fogott fegyvert az orosz csapatok ellen. Egyik-másik kán, aki ugyancsak ellenséges szemmel tekintett Oroszországra, mint például Ali kán kubai sejk és a bakui Huszein Kuli kán, kénytelen volt elmenekülni kánságából, és az oda bevonuló orosz csapatok semmiféle ellenállásba sem ütköztek.

AZ 1804—1813. ÉVI OROSZ—IRÁNI HÁBORÚ

Transzkaukázia Oroszországhoz csatolásával szemben nagy ellenállást fejtett ki Irán, amely Oroszország elleni harcában egyaránt igénybe vette Franciaország és Anglia segítségét. Ebben mindkét európai hatalomnak közös volt a célja: megakadályozni, hogy Oroszország szilárdan megvesse lábát Keleten. Miközben azonban a saját hegemóniájuk biztosítására törekedtek, nemcsak Oroszországgal, hanem egymással is elkeseredett harcot folytattak.

1801-ben, amikor Grúzia csatlakozott Oroszországhoz, Anglia két szerződést is kötött Iránnal: politikait és kereskedelmit. Irán szövetségese lett Angliának, és kötelezettséget vállalt, hogy nem fog fenntartani semmiféle kapcsolatot a franciákkal. Az angolok olyan politikai és gazdasági kiváltságokhoz jutottak, mintha kapituláció után diktálták volna feltételeiket.

Az angol—iráni szövetség részben Franciaország, részben Oroszország ellen irányult. Miután Aga Mohamedet 1797-ben, második transzkaukáziai hadjárata során tulajdon hívei meggyilkolták, utódja, Fath Ali iráni sah 1804-ben — az angolok támogatására számítva — elhatározta, hogy háborút indít Oroszország ellen. Az angolok a háború kitörésével egyidejűleg a Kelet-Indiai Társaság közvetítésével megkezdték a fegyverszállítást Iránnak. Amikor azonban Franciaország

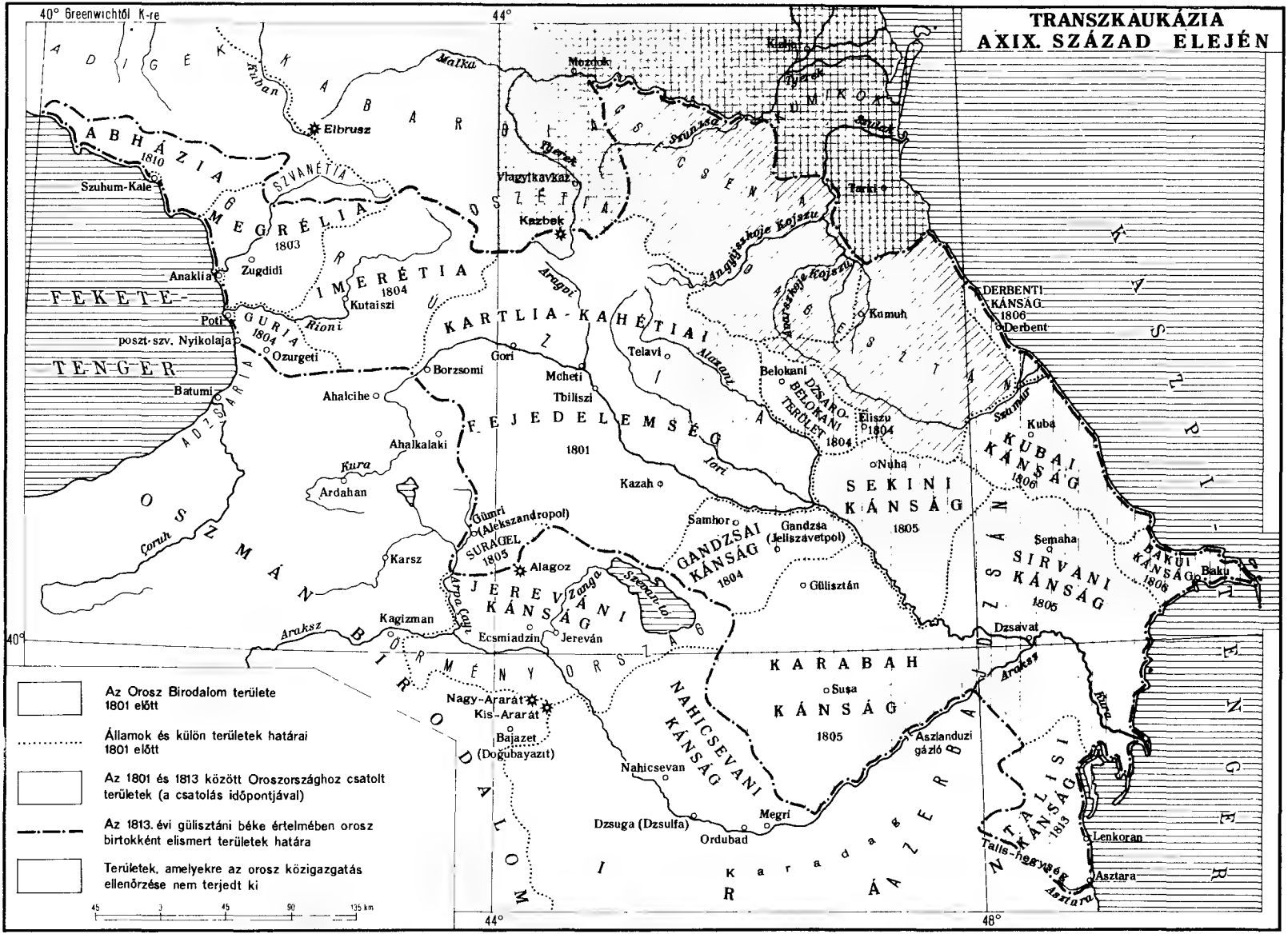
TRANSZKAUKÁZIA
AXIX. SZÁZAD ELEJÉN
40° Greenwichtől K-re
44°
48°
40°
ADIGÉK
KABARDOK
Elbrusz
Malka
Kubán
Mozdok
Kizljar
Tyerek
Szunzsa
Sztyepnoj Csecsenya
Terek
Vladikavkaz
Kazbek
Tarki
Kumuh
Kajtak
Kubacsi
Derbent
DERBENTI KÁNSÁG 1806
Szamur
Kuba
KUBAI KÁNSÁG 1806
Nuha
SEKINI KÁNSÁG 1805
Eliszu 1804
Belokani
DZSAROBELOKANI TERÜLET 1804
Telavi
Alazani
Agrichi
Ingurszkoje Kajszu
Angadzsszkoje Kajszu
KARTLIA-KAHÉTIAI FEJEDELEMSÉG 1801
Gori
Borzsomi
Mcheti
Tbiliszi
Ahalcihe
Ahalkalaki
Kura
Ardahan
Kazah
Iori
GANDZSAI KÁNSÁG 1804
Samhor
Gandzsa (Jelizavetpol)
Gülisztán
Semaha
SIRVANI KÁNSÁG 1805
BAKUI KÁNSÁG 1806
Baku
Dzsavat
Aksza
Kür
Szabunchi
Szurami
Anaklia
Zugdidi
Kutaiszi
Poti
poszt.-szv. Nyikolaja
Ozurgeti
Batumi
Adzaria
Rioni
Abházia 1810
Szuhum-Kale
Szvanétia
Megrélia 1803
Guria 1804
Imerétia 1804
FEKETE-TENGER
OSZMÁN BIRODALOM
Çoruh
Karsz
Gümri (Alekszandropol)
SURAGEL 1805
Alagoz
Arpa Csaj
Zanga
JEREVÁNI KÁNSÁG
Szevan-tó
Kagizman
Araksz
Ecsmiadzin
Jereván
ÖRMÉNY ORSZÁG
Nagy-Ararát
Kis-Ararát
Bajazet (Doğubayazıt)
KARABAH KÁNSÁG 1805
Susa
NAHICSEVANI KÁNSÁG
Nahicsevan
Aszlanduzi gázló
Dzsuga (Dzsulfa)
Megri
Ordubad
Karadagh
KÁSZPI-TENGER
TALISI KÁNSÁG 1813
Talis-hegység
Lenkoran
Asztara
Asztara
Kaszpi-alföld
Az Orosz Birodalom területe 1801 előtt
Államok és külön területek határai 1801 előtt
Az 1801 és 1813 között Oroszországhoz csatolt területek (a csatolás időpontjával)
Az 1813. évi gülisztáni béke értelmében orosz birtokként elismert területek határa
Területek, amelyekre az orosz közigazgatás ellenőrzése nem terjedt ki
45 0 45 90 135 km

sorra aratta győzelmeit az európai harctereken, és hatalma hihetetlenül megnőtt, Fath Ali kapcsolatot teremtett Napóleonnal, aki fel is ajánlotta, hogy sokoldalú katonai segítséget nyújt Iránnak az oroszok ellen. 1807 májusában francia—iráni szövetségi szerződést írtak alá, amelyben Napóleon Grúziát a sah „törvényes birtokának" ismerte el, és kötelezettséget vállalt, hogy az oroszokat eltávolítja Transzkaukáziából. Iránba Gardane tábornok vezetésével francia misszió érkezett. Bár ez a küldöttség már a tilsiti francia—orosz szövetségi szerződés megkötése után érkezett Teheránba, élénk tevékenységet fejtett ki nemcsak Anglia, hanem Oroszország ellen is. Ugyanakkor Gardane egyenlőtlen kereskedelmi szerződést kényszerített Iránra.

A franciák iráni hegemóniája azonban igencsak rövid életűnek bizonyult. 1809-ben az angoloknak sikerült újabb szövetségi szerződést kötni Iránnal, és kiűzni onnan a franciákat. Anglia kötelezte magát, hogy a sahnak katonai segély címén minden évben 200 000 tumant fizet az Oroszország elleni háború céljaira. 1810-től az angolok újból megkezdték a nagyarányú fegyverszállításokat Iránba. Igen sok angol tiszt utazott oda, akik folytatták az iráni csapatoknak a franciák által megkezdett kiképzését, sőt maguk is közvetlenül részt vettek az Oroszország ellen folytatott hadműveletekben. Az angol diplomácia rendszeresen megszakíttatta az időről időre megkezdett béketárgyalásokat Oroszország és Irán között, sőt arra törekedett, hogy Irán Törökországgal is kössön szövetséget Oroszország ellen.

De az angol segítség nem javíthatta meg lényegesen az iráni fegyveres erők helyzetét és nem akadályozhatta meg vereségüket. Oroszország oldalán harcoltak Transzkaukázia népei is. Igen sok grúz és örmény küzdött az orosz csapatok soraiban. Külön azerbajdzsáni és örmény osztagok harcoltak, amelyek katonai érdemeikkel nemegyszer kivívták az orosz parancsnokság elismerését. A helyi lakosság elkeseredett ellenállást fejtett ki az irániakkal szemben. Kazah körzetéből a lakosság 1805-ben a maga erejéből kergette ki az iráni egységeket. Hősiesen szembeszálltak az iráni csapatok ismételt támadásaival Karabah azerbajdzsáni és örmény lakosai is.

1812 októberében, az aszlanduzi csatában, az orosz csapatok szétzúzták Abbasz Mirza iráni trónörökös seregét, majd nem sokkal utóbb elfoglalták Lenkoran erődjét. A sah kormánya kénytelen volt újból béketárgyalásokat kezdeményezni Oroszországgal. Az 1813-ban aláírt gülisztáni békeszerződés értelmében Irán elismerte Transzkaukázia nagy részének Oroszországhoz csatolását, de megtartotta fennhatósága alatt a jereváni és nahicseváni kánságot. A Kaszpi-tó vizein csak Oroszország tarthatott hajóhadat. Mindkét fél kereskedői korlátlanul kereskedhettek az áru értékének öt százalékát meg nem haladó beviteli vám lefizetése mellett.

4. AZ EURÓPAI NÉPEK SZABADSÁGHARCA A NAPÓLEONI HÓDÍTÁSOK ELLEN

AZ ELLENTÉTEK ELMÉLYÜLÉSE NAPÓLEON BIRODALMÁBAN

A napóleoni birodalom hatalmasnak és legyőzhetetlennek tűnt. Alapjai azonban már nem voltak szilárdak; belső válság rázkódtatta meg.

Napóleon hódító háborúkat viselt. Kirabolta és feldúlta a meghódított országokat, szolgasorba taszította a legyőzött államok népeit. Napóleon háborúinak tulajdonképpeni célja az volt, hogy kivívja Európában Franciaország katonai és politikai, kereskedelmi és ipari hegemóniáját. Napóleon a függő és félig függő országokban Franciaországra nézve kedvező vámtarifákat állapított meg, kihurcolta az ipari nyersanyagot, a pénzt és egyéb anyagi értékeket. A háborúk a napóleoni kormánynak, a nagy bankároknak és hadiszállítóknak, a marsalloknak és tábornokoknak állandó jövedelmi forrást jelentettek.

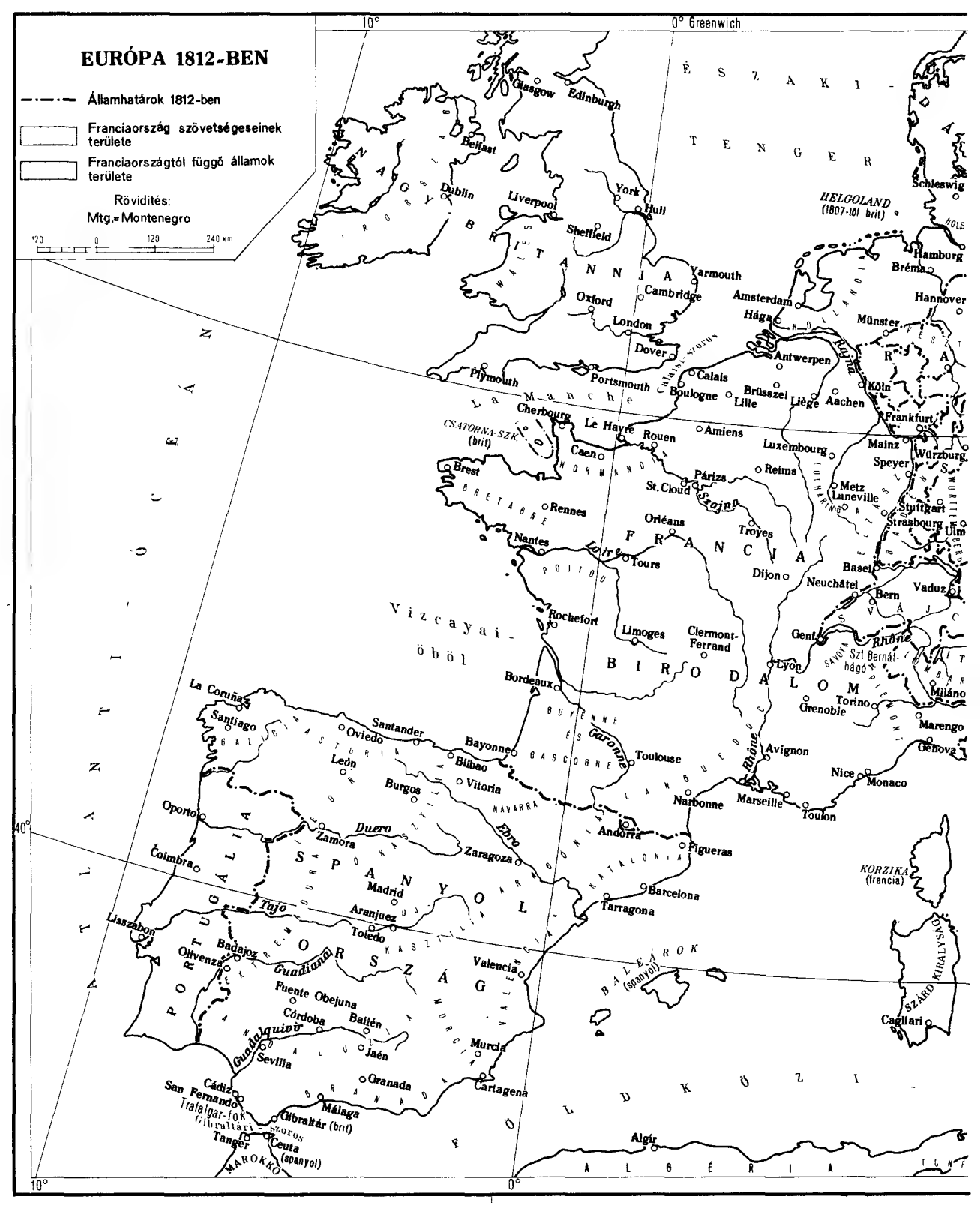
EURÓPA 1812-BEN
Államhatárok 1812-ben
Franciaország szövetségeseinek területe
Franciaországtól függő államok területe
Rövidités:
Mtg.= Montenegro
120 0 120 240 km
10°
0° Greenwich
40°
ÉSZAKI-TENGER
NAGY BRITANNIA
IRORSZÁG
WALES
Glasgow
Edinburgh
Belfast
Dublin
Liverpool
York
Hull
Sheffield
Yarmouth
Cambridge
Oxford
London
Dover
Plymouth
Portsmouth
Calais-szoros
Calais
Boulogne
Brüsszel
Lille
Liège
Aachen
Köln
Amsterdam
Hága
HOLLANDIA
Rajna
Antwerpen
Münster
Hamburg
Bréma
Hannover
Schleswig
HELGOLAND (1807-től brit)
Frankfurt
Mainz
Würzburg
Speyer
Luxembourg
Reims
Metz
Luneville
Stuttgart
Strasbourg
Ulm
Basel
Neuchâtel
Bern
Vaduz
SVÁJC
Genf
Rhône
Szt Bernát-hágó
Lyon
Torino
Grenoble
Milano
Marengo
Genova
Nice
Monaco
Marseille
Toulon
Avignon
Rhône
Narbonne
Figueras
Barcelona
Tarragona
Andorra
Toulouse
Garonne
Bordeaux
Limoges
Clermont-Ferrand
Tours
Loire
Nantes
Rennes
Brest
BRETAGNE
Cherbourg
Le Havre
Rouen
Caen
NORMANDIA
Amiens
Párizs
St. Cloud
Szajna
Orléans
Troyes
Dijon
FRANCIA
BIRODALOM
CSATORNA-SZK. (brit)
La Manche
Vizcayai-öböl
Rochefort
La Coruña
Santiago
Oviedo
Santander
Bayonne
Bilbao
León
Burgos
Vitoria
Oporto
Zamora
Duero
Zaragoza
Ebro
Madrid
Aranjuez
Toledo
Tajo
Coimbra
Lisszabon
Badajoz
Olivenza
Guadiana
Fuente Obejuna
Córdoba
Bailén
Jaén
Guadalquivir
Sevilla
Granada
Málaga
Cádiz
San Fernando
Trafalgar-fok
Gibraltári-szoros
Gibraltár (brit)
Tanger
Ceuta (spanyol)
MAROKKÓ
Valencia
Murcia
Cartagena
SPANYOL ORSZÁG
PORTUGÁLIA
BALEÁROK (spanyol)
KORZIKA (francia)
SZÁRD KIRÁLYSÁG
Cagliari
FÖLDKÖZI-
Algír
ALGÉRIA
ATLANTI-ÓCEÁN

SVÉDO
ÖLAND
BALTI TENGER
Koppenhága
Malmö
BORNHOLM (dán)
RÜGEN (svéd)
Stralsund (svéd)
Lübeck
MECKLENBURG
Elba
Kolberg
Stettin
Küstrin
Berlin
Braunschweig
Magdeburg
Lipcse
Auerstedt
Erfurt
Jena
Drezda
Prága
Pizeň
Regensburg
Duna
Augsburg
Neustadt
München
Hohenlinden
Linz
Wagram
Bécs
Schönbrunn
Pozsony
Olomouc (Olmütz)
Austerlitz
Budějovice
Schweidnitz (Świdnica)
Breslau
Poznań
Kalisz
Danzig
DANZIGI KÖZT.
Toruń
Visztula
Modlin
Pułtusk
Varsó
Radom
Sandomierz
Krakkó
Lublin
Zamość
Ostrołęka
Białystok
Grodno
Nyeman
Minszk
Breszt-Litovszk
Pinszk
Pripjaty
Libava
Mitava
Memel
Tilsit
Königsberg
Friedland
Preussisch Eylau
Koyno
Vilno
Dünaburg
Drissza
Polock
Ny.-Dvina
Vityebszk
Szmolenszk
Dnyeper
Oka
Tula
Brjanszk
Orjol
Kurszk
Rogacsev
Csernyigov
Kijev
Harkov
Zsitomir
Jekatyerinoszláv
Lvov
Tarnopol
Kamenyec-Podolszkij
Déli-Bug
Dnyeszter
Prut
Kisinyov
Iasi
Birlad
Ocsakov
Ogyessza
Szimferopol
Szevasztopol
Debrecen
Kolozsvár
Pest
Buda
Tisza
Graz
Temesvár
Bukarest
Ruszcsuk
Duna
Várna
Trento
Verona
Trieszt
Velence
Pó
Parma
Ferrara
Bologna
Lucca
Firenze
San Marino
Ancona
Livorno
ETRURIA
Banja Luka
Szava
Belgrád
Vidin
Niš
Szófia
Plovdiv
Edirne (Drinápoly)
Boszporusz
Isztambul (Konstantinápoly)
MARVANY-T.
Bursa (Brussza)
Kütahya
Ragusa (Dubrovnik)
Cattaro
Cetinje
Bosznia
Szaloniki
Athósz
Dardanellák
Janina
KORFU
Preveza
JÓN-SZIGETEK (1809-tól brit)
EUBOIA
LEZVOSZ
CHIOSZ
Izmir
Athén
Antalya
RODOSZ
KRÉTA
Róma
Gaeta
Nápoly
Benevento
Brindisi
Taranto
Otranto
Cosenza
Messina
Reggio
Palermo
Tunisz
MÁLTA (1800-tól brit)
TIRRENTENGER
JON-TENGER
FEKETE-TENGER
20°
30°
50°
40°

A madridi felkelés 1808. május 2-án
Goya

Kétségtelen, Napóleon háborúi objektíve elősegítették Európában a feudális rendszer alapjainak felszámolását. A francia seregek csapásai alatt összeomlott a középkori „szent római birodalom", Napóleon felszámolta a több tucat apró német fejedelemséget, és ezzel valamelyest javított a politikailag széttagolt Németország helyzetén, a meghódított országokban pedig a feudális jogot polgári törvénykönyvvel helyettesítette. Mindez objektíve, történetileg haladó tett volt, amennyiben az önmagát túlélt feudalizmus felszámolását célozta és az új, tőkés viszonyok útját egyengette.

Mivel azonban Napóleon az államok sorát hódította meg, és a legyőzött országok néptömegeit kettős elnyomásba — a francia hódítók és „saját" kizsákmányolóik igájába — hajtotta, és mivel uralma egyre több nép nemzeti létét veszélyeztette, a hódító császár ellen nemzeti felszabadító mozgalmak bontakoztak ki, amelyek előmozdították a napóleoni birodalom bukását.

Lenin azt írta, hogy „a nagy francia forradalom háborúi nemzeti háborúknak indultak és ilyenek is voltak. Ezek a háborúk forradalmi háborúk voltak, mert az volt a céljuk, hogy a nagy forradalmat megvédjék az ellenforradalmi monarchiák koalíciójával szemben. Amikor azonban Napóleon Európa egész sereg régen kialakult, nagy, életképes nemzeti államát leigázva megteremtette a francia császárságot, a francia nemzeti háborúk imperialista háborúkká váltak, amelyek *viszont* megszülték a Napóleon imperializmusa *ellen* irányuló nemzeti felszabadító háborúkat."[6]

[6] Lenin: Junius brosúrájáról. Lásd *Lenin* Művei. 22. köt. Szikra 1951. 321–322. old.

A SPANYOLORSZÁGI FELKELÉS

Napóleon zsarnoksága ellen elsőnek a spanyol nép kelt fel.

1807-ben Franciaország és Portugália között feszültté vált a viszony. A gazdaságilag Angliától függő Portugália nem volt hajlandó csatlakozni a kontinentális blokádhoz. Napóleon erre válaszként Godoy spanyol kormányfővel megállapodást kötött Portugália megszállásáról. 1807 novemberében francia és spanyol csapatok nyomultak be az országba, és megszállták Portugáliát. Ám a Portugália elleni háború ürügyén kivezényelt francia csapatok Spanyolországban maradtak.

1808 áprilisában Spanyolországban államcsínyre került sor. IV. Károlyt megfosztották a tróntól és helyette fiát, VII. Ferdinándot kiáltották ki királlyá.

Napóleon csalárd módon Franciaországba (Bayonne-ba) hívta IV. Károlyt és VII. Ferdinándot, és ott mindkettőjüket arra kényszerítette, hogy mondjanak le a trónról. Ezután fivérét, az addig Nápolyban uralkodó Józsefet nyilvánította spanyol királlyá; József a nápolyi királyságot sógorának, Murat marsallnak adta át.

Napóleon megszokta, hogy hódításai során nem ütközik semmiféle ellenállásba, de ezúttal súlyosan tévedett. Spanyolország néptömegei fegyvert ragadtak szabadságuk és függetlenségük oltalmazására. 1808 májusában Madridban felkelés tört ki. Ezt a megszállók kegyetlen eszközökkel elfojtották ugyan, de csakhamar országszerte partizánháború bontakozott ki az idegen hódítók ellen.

1808 júliusában a spanyol partizánok körülfogtak egy húszezer főnyi francia hadsereget, amely több, sikertelen kitörési kísérlet után végül is Bailén közelében megadta magát. A bailéni vereség óriási visszhangot keltett egész Európában: az addig „győzhetetlennek" tartott francia sereg megadta magát a partizán csapatoknak.

A franciák ellen nemzeti felszabadító felkelés robbant ki Portugáliában is. Oportóban ideiglenes kormány alakult. A felkelők támogatására angol csapatok szálltak partra. A harc nem tartott sokáig: 1808 augusztusában a francia csapatokat kiszorították Portugáliából.

AZ ERFURTI TALÁLKOZÓ

Spanyolországban a helyzet olyannyira bonyolulttá vált, hogy lecsendesítése végett a francia hadsereg főerőinek beavatkozására került sor. Napóleon viszont attól tartott — nem ok nélkül —, hogy ha a „nagy hadsereg" a Pireneusok túloldalára vonul, akkor európai ellenfelei, elsősorban Ausztria, mind ellene támadnak. Ausztriát pedig csak Oroszország tudta sakkban tartani.

Napóleon arra számított, hogy Oroszországtól támogatást kaphat Ausztria ellen, ezért újabb találkozót javasolt I. Sándornak. Erre a találkozóra Erfurtban került sor 1808 szeptemberének utolsó napjaiban. Az orosz cár láthatólag nem szívesen ment el: felingerelte Napóleon lengyelországi és poroszországi, valamint keleti politikája. Az erfurti találkozó, amely két hétnél is tovább tartott, csupán a Franciaország és Oroszország közti szövetséges viszony külsőleges demonstrálására szorítkozott. Napóleon a tárgyalásokon semmiféle eredményt sem ért el: I. Sándor nem volt hajlandó aktív fellépésre Ausztriával szemben.

I. Sándor Erfurtban találkozott Talleyrand-nal is, aki értésére adta a cárnak, hogy Napóleon politikája korántsem talál egyöntetű helyeslésre Franciaországban. A ravasz és képmutató Talleyrand sietett biztosítani magát Napóleon kudarca esetére. Napóleon határtalan kalandorsága visszariasztotta legközelebbi munkatársait is. „A császár megőrült, teljesen megőrült — állapította meg 1808-ban Decrès tengerészeti miniszter —, tönkreteszi magát és magával együtt mindannyiunkat."

A SPANYOL NÉP FÜGGETLENSÉGI HARCA. AZ 1812. ÉVI ALKOTMÁNY

1808 novemberében Napóleon a maga vezette hatalmas sereg élén benyomult Spanyolországba. Végigvonult az országon, útjában mindent feldúlt, elpusztított. 1809 januárjában azonban kénytelen volt visszatérni Franciaországba, úgy, hogy nem fojtotta el a spanyol nép szabadságmozgalmát. A népi felszabadító háború lángja Spanyolországban egyre magasabbra csapott. A partizánok a he-

Spanyol partizánok lőport állítanak elő
Goya. 1814

gyek közé rejtőztek, és mihelyt a megszálló csapatok elvonultak, nyomban rajtaütöttek a hátrahagyott francia helyőrségeken. A spanyol parasztok és iparosok állhatatosságuk ragyogó példáját adták Zaragoza csaknem fél esztendeig tartó védelme során.

A francia hódítók elleni harc egybefortott a Spanyolország társadalmi és államrendjének átalakításáért vívott forradalmi harccal. Ez tulajdonképpen polgári forradalom volt. 1810-ben a felszabadított területen a hódítók előzése után megkezdte üléseit az alkotmányozó kortez (nemzetgyűlés). A képviselők többségét a liberális polgárság és a liberális nemesség köréből választották. 1812 márciusában a kortez elfogadta Spanyolország első alkotmányát. Az alkotmány a választott nemzetgyűlés révén korlátozta a király hatalmát, felszámolta az olyan feudális maradványokat, mint az inkvizíció, a belső vámok, az egyházi tized, s megszüntette a nemesség egynémely feudális kiváltságát. A földesúri és az egyházi földtulajdon azonban érintetlen maradt. Az első spanyol polgári forradalomra rányomta bélyegét az ország gazdasági és politikai elmaradottsága, a tartományok feudális zárkózottsága, elszigeteltsége, a spanyol burzsoázia gyengesége, valamint a spanyol faluban elevenen élő vallási és monarchikus előítéletek.

A spanyolországi felkelés kezdete volt a francia uralom ellen Európa-szerte kibontakozó nemzeti felszabadító mozgalomnak. Ez a felkelés súlyos csapást mért Napóleon birodalmára. Spanyolország mintegy 300 000 főnyi válogatott francia hadsereget kotort le, ami alaposan meggyengítette Franciaország katonai erejét.

ITÁLIA NAPÓLEON URALMA ALATT

Szardínia és Szicília szigeteinek kivételével voltaképpen egész Itália Napóleon fennhatósága alá tartozott. Napóleon volt az ura az itáliai királyságnak, amely magába foglalta Lombardiát, a velencei tartományt és az ország északi részében még néhány más területet. Hatalma a nápolyi királyságra is kiterjedt. Itália egyéb részei közvetlenül a francia birodalom részei voltak.

A francia hatóságok bizonyos reformokat vezettek be Itáliában: megszüntették a belföldi vámhatárokat, amelyek gátolták a kereskedelem fejlődését; elkobozták és szétosztották a kolostori földek egy részét, életbe léptették a francia polgári törvényeket. Gazdaságpolitikájuk azonban akadályozta Itália önálló ipari fejlődését. Itália kénytelen volt egész nyersselyemkészletét Franciaországba exportálni. Ugyanakkor nem importálhatott gépeket. A kontinentális blokád megbénította az olasz tengeri kereskedelmet; Genova, Ancona, Livorno és sok más itáliai kikötő hanyatlásnak indult. Elcsenevészedett a híres velencei üvegipar és több más iparág. A francia hatóságok által kivetett roppant súlyos adók tönkretették az országot. Mindez mélységes elégedetlenséget keltett a lakosság körében.

1809-ben megszűnt a pápai hatalom Rómában; a pápát fogolyként Párizsba vitték. Rómát francia csapatok szállták meg. A pápa világi hatalmának eltörlése magában véve haladó tett volt, de Róma francia megszállása méltán háborította fel az olaszokat.

Itáliában egyre erősödő mozgalom bontakozott ki az idegen hódítók ellen. A napóleoni uralommal szembeszálló hazafiak az ország déli felében még 1807-ben megalapították a karbonarik („szénégetők") titkos társaságát, amely harcot indított a nemzet felszabadításáért.

NÉMETORSZÁG TILSIT UTÁN

Németországra nézve, amint Lenin írta, „a tilsiti béke a legnagyobb megaláztatás volt".[7] A vesztfáliai királyságban és a többi német vazallus államban a francia hatóságok tulajdonképpen megszállási rendszert vezettek be. Az államapparátusban francia hivatalnokok basáskodtak, a közigazgatásban és a bíráskodásban a francia nyelv volt a kötelező. A német államok alig négy év leforgása alatt mintegy 725 millió márkát fizettek Franciaországnak. Súlyosbították a helyzetet a kontinentális blokád, valamint az Angliával való kereskedelmi kapcsolatok megszakítása folytán előállott gazdasági nehézségek, bár Németország egyes vidékein (Szászországban, a rajnai tartományban, Sziléziában) az angol áruk behozatali tilalma nyomán fellendult a helyi ipar.

A német nép egyre erősbödő ellenszenvvel viseltetett a franciákkal szemben. Ezt vajmi kevéssé enyhítette az a néhány haladó jellegű reform, amelyet a francia uralom évei alatt a Rajnai Szövetséghez tartozó egyik-másik német államban bevezettek, mint például a kolostori földbirtokok elkobzása és áruba bocsátása, számos nemesi kiváltság eltörlése, a hadseregben a testi fenyítés megszüntetése stb.

[7] Lenin: Napjaink legfontosabb feladata Lásd *Lenin* Művei. 27. kot. Szikra 1952. 151. old.

Az 1806. évi példátlan vereség után Poroszország uralkodó körei kénytelenek voltak a részleges reformok útjára lépni. A nemesi reformátorok csoportjának egyik vezetője Stein báró volt. Stein körülbelül egy évig állt a porosz kormány élén, de III. Frigyes Vilmos — Napóleon nyomására — lemondatta. Reformjait utóda, Hardenberg folytatta.

1807-ben adták ki a parasztok jobbágyi függőségének eltörléséről szóló rendeletet. 1811-ben lehetővé tették a parasztoknak a feudális szolgáltatások megváltását, mégpedig olyan feltételekkel, hogy vagy megfizetik az egy évre eső szolgáltatások értékének 25-szörösét, vagy átengedik a földesúrnak földparcellájuk $^1/_3$—$^1/_2$ részét.

Az 1807—1811. évi reformok nem gyengítették meg a junker-gazdaság helyzetét. A megváltási feltételek rendkívül súlyosak és hátrányosak voltak a parasztságra nézve. Ennek ellenére megnyitották az utat a porosz mezőgazdaság tőkés fejlődése előtt. E sajátságos „porosz" út jellemző vonása, amint erre Lenin rámutatott, az volt, hogy a földesúri birtok majorsági birtokból fokozatosan tőkés birtokká alakult át, úgy, hogy a volt jobbágyok, akiket megfosztottak a földtől, mezőgazdasági munkások lettek, a hatalom és a jövedelem pedig megmaradt a junkerek kezében.

Ugyanezekben az években átszervezték a porosz hadsereget is: létrehozták a vezérkart, megalapították a katonai akadémiát, eltörölték a katonák testi fenyítését, megalakították a polgári népfelkelést („Landwehr"). E reformokban nagy szerepe volt Scharnhorstnak és Gneisenaunak.

Poroszországban, mint Németország egyéb részein, egyre erőteljesebbé vált a felszabadító mozgalom a francia elnyomás ellen. Napóleon politikája még azokat is eltaszította Franciaországtól, akik hosszú időn át védelmezték a francia forradalom eszméit. Fichte 1799-ben még a Francia Köztársaságot tekintette hazájának, de a „Beszédek a német nemzethez" (1807—1808) már szenvedélyes felhívás Németország felszabadítására.

1808-ban a haladó érzelmű polgárok, egyetemi hallgatók és tisztek egy csoportja Königsbergben megalapította a Tugendbund (Erényszövetség) nevű titkos hazafias társaságot, amely a feudalizmus felszámolását, az alkotmányos rend bevezetését, Németország nemzeti újjászületését és az idegen uralom alól való felszabadítását tűzte ki céljául.

AZ 1809. ÉVI HÁBORÚ ÉS A NEMZETI FELSZABADÍTÓ MOZGALOM AUSZTRIÁBAN ÉS NÉMETORSZÁGBAN

1809 tavaszán Ausztria, felbátorodva a francia seregek spanyolországi kudarcain, újabb háborút indított Franciaország ellen. Anglia és Ausztria megalakította az ötödik franciaellenes koalíciót. Oroszország, amely formailag szövetségese volt Franciaországnak, megtagadta az aktív segítséget Napóleontól, csupán annyit tett, hogy csapatokat vont össze Galíciában, az osztrák határ mentén. A hadműveletek közvetlenül a francia hadsereg főerőinek Spanyolországból való visszatérése után kezdődtek. Az osztrák főparancsnokság azonban nem tudta kiaknázni ezt az előnyét. Napóleon seregei 1809. május 13-án bevonultak Bécsbe, majd július 5—6-án Wagram közelében szétverték az osztrák sereget. A feudális abszolút Ausztria ismételten bebizonyította, hogy képtelen szembeszállni a polgári Franciaországgal, bár Napóleonnak a győzelem ezúttal összehasonlíthatatlanul nagyobb erőfeszítésébe került, mint korábban.

Az 1809 októberében megkötött bécsi béke értelmében Ausztria több mint 3,5 millió főnyi népességű területről mondott le Franciaország és a francia fennhatóság alatt álló országok javára. Galíciát Napóleon a Varsói Nagyhercegségnek adta át. Franciaország megszerezte Triestet, Ragusát (Dubrovnik), Horvátországot és egyéb területeket, amelyek Dalmáciával egyetemben a francia birodalom úgynevezett illír tartományait alkották.

A következő két év folyamán Napóleon birodalmához csatolta Hollandiát és az északnémet tartományokat, Bremennel, Hamburggal és Lübeckkel együtt.

Az 1809. évi háború folyamán Napóleon újból szembe találta magát azzal a számára ismeretlen és veszedelmes erővel — a népi tömegek nemzeti felszabadító harcával —, amely már Spanyolországban is oly félelmetesnek mutatkozott. 1809 áprilisában — Hofer András fogadós és egy Speckbacher nevű parasztember vezetésével — kitört a tiroli parasztok felkelése. A partizánok súlyos veszteségeket okoztak a francia csapatoknak. Ezzel csaknem egyidőben felkelés tört ki Poroszországban, Vesztfáliában, Braunschweigben és Szászországban is. Katt őrnagy, Dörnberg ezredes, Schill őrnagy és mások katonai egységeket szerveztek, majd a helyi lakosságra támaszkodva partizánháborút kezdtek a franciák ellen. A francia csapatok csak nagy erőfeszítések árán és hosszú idő után tudták elfojtani ezeket a megmozdulásokat. Legszívósabban a tiroli parasztok tartották magukat. Harcukat csak 1809 végén törték le. Hofer Andrást, a tiroli felkelők vezérét kivégezték.

NAPÓLEON LENGYELORSZÁGI POLITIKÁJA

Egyik-másik lengyel politikus hajlamos volt arra, hogy a Varsói Nagyhercegség megalapítását a független Lengyelország helyreállítása felé vezető lépésnek tekintse. Valójában Napóleon lengyelországi politikáját is kizárólag birodalmának érdekei határozták meg. Napóleon rendkívül nagy jelentőséget tulajdonított a lengyel légiók megalakításának, amelyeket hódító céljai érdekében használt fel, főleg a spanyolországi hadműveletek során. „Csakis magára gondol — határozta meg Napóleon lengyel politikájának lényegét Tadeusz Kościuszko, aki határozottan visszautasította Napóleonnak azt az ajánlatát, hogy álljon az egyik légió élére —, lenéz minden népet, bármily nagy legyen is az, és még inkább megveti a függetlenség szellemét. Zsarnok."

A KONTINENTÁLIS BLOKÁD KUDARCA

A napóleoni birodalomnak azokat a nehézségeit, amelyeket a meghódított európai országokban fellángolt nemzeti felszabadító mozgalom idézett elő, súlyosbította magának Franciaországnak egyre rosszabbodó gazdasági helyzete.

Napóleon roppant hódításai és a kontinentális blokád a francia ipar számára hatalmas piacokat nyitottak meg. Viszont magának a francia iparnak is szüksége volt bizonyos fajta nyersanyagokra, amelyeket csak Angliából vagy gyarmatairól szerezhetett be (gyapot, festőanyagok stb.), továbbá számos angol ipari készítményre (például posztóra). Az angol tengeri zárlat következtében Franciaországban jelentős mértékben csökkent a gyarmatáruk — köztük olyan elsőrendű szükségleti cikkek, mint a cukor és kávé — importja. Egyik-másik francia iparág, különösen a selyemszövőipar, elvesztette legfontosabb piacát, az angliait. Hasonló helyzetbe került a francia bortermelés is. A szőlő és a bor ára rendkívüli mértékben csökkent, és ez a francia parasztság jelentős rétegeinek súlyos károsodást okozott.

Napóleonnak az a törekvése, hogy az egész európai szárazföldet elzárja az angol kereskedelem elől, kudarcot vallott. Az angol áruk a Pireneusi-félszigeten, a Balkánon és az észak-német tengerparton keresztül behatoltak a szárazföldre. Nagy méreteket öltött a csempészés, annak ellenére, hogy súlyos börtönbüntetés, sőt esetenként halálbüntetés járt érte.

A szüntelen háborúk következtében Franciaországban egyre emelkedtek az adók, az egész gazdaságot át kellett szervezni a hadi szükségleteknek megfelelően. 1810—1811-ben, amikor a napóleoni birodalom látszólag hatalmának tetőfokán volt, a francia ipart súlyos válság rázkódtatta meg. A válságot a gyapot hiánya és drágasága idézte elő, valamint az, hogy az európai országok — a francia iparcikkek fő fogyasztói — tönkrementek. Franciaország polgári köreiben a Napóleon

politikájával szembeni elégedetlenség jelei mutatkoztak. Egyre inkább zúgolódott a parasztság is, amelyre súlyos teherként nehezedtek az adók és az állandó katonai behívások.

Napóleon kénytelen volt bevezetni a licencek rendszerét: engedélyeznie kellett bizonyos áruk behozatalát és Angliába való kivitelét, hogy enyhítsen a francia bortermelők és a lyoni selyemszövőipar helyzetén, amelyet a válság súlyosan megviselt. A licencek értelmében szabaddá vált a selyem és bor kivitele Angliába, cserébe pedig a cukorbehozatal. De Napóleon ezt az intézkedést csak átmeneti engedménynek tekintette. 1811 márciusában így nyilatkozott egy iparos küldöttség előtt: „A kontinens zárva marad az angliai áruk importja előtt; tetőtől talpig fegyverben állok, hogy érvényt szerezzek elhatározásomnak." Napóleon továbbra is szilárdan hitt abban, hogy változatlanul folytathatja ezt a politikát.

Nagy akadály volt a napóleoni Franciaország világuralmának megvalósításához vezető úton Oroszország, amely Napóleonnal szemben független álláspontot foglalt el. Napóleon arra a következtetésre jutott, hogy terveit csak akkor tudja megvalósítani, ha döntő katonai csapást mért Oroszországra. Napóleon úgy vélte, hogy Oroszország megsemmisítése esetén Franciaország legfőbb vetélytársának, Angliának a helyzete is reménytelenné válna, mivel Anglia is kénytelen lenne kapitulálni.

Napóleon ezt az utat választotta: fokozott ütemben látott az Oroszország elleni támadás stratégiai és diplomáciai előkészítéséhez.

V. FEJEZET

AZ 1812. ÉVI HÁBORÚ. NAPÓLEON BIRODALMÁNAK BUKÁSA

1. OROSZORSZÁG A XIX. SZÁZAD ELEJÉN

Oroszország Európa egyik leghatalmasabb állama volt. Területe a XVIII. század folyamán egyharmadával gyarapodott, lakossága pedig két és félszeresére nőtt: a XIX. század elején elérte a 36 milliót. Oroszországban a XIX. század elején tovább folytatódott a feudális rend fokozatos felbomlásának és a tőkés elemek kifejlődésének folyamata. Kulonosen figyelemre méltó volt az ipar terén végbement haladás.

A TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI HALADÁS

A háziipar fejlődése alapján létrejottek a manufaktúrák, amelyek kereskedők és meggazdagodott parasztok tulajdonában voltak. Ezek bérmunkát alkalmaztak, és kielégítették a tömeges piaci keresletet. 1804-ben Oroszországban (a bányauzemeket nem számítva) korulbelul ezer manufaktúra működott mintegy 95 000 munkással, akiknek majdnem a fele bérmunkás volt. A XIX. század elején a textiliparban történtek az első kísérletek a gépi technika alkalmazására. Az uráli kohóművekben azonban továbbra is a kényszermunka volt túlsúlyban.

Új vonásokkal gazdagodott a mezőgazdaság is. A XIX. század első éveiben újabb, ipari jelentőségű ágazatok fejlődtek ki: a cukorrépa termesztése, a finomgyapjas juhok tenyésztése stb. A jobbágyrendszer azonban nem tette lehetővé a földesúri gazdaságok gyokeres átalakítását.

A legtobb földesúr a parasztok kizsákmányolásának régi, megszokott formáit alkalmazta. A földbirtokosok úgy novelték jovedelmeiket, hogy a paraszti parcellák rovására novelték a majorsági földet, tobb robotot és szolgáltatást kovetelve. Mindez a parasztok ellenállásába utkozott.

Oroszországban csak a XIX. század első évtizedében tobb mint nyolcvan esetben tortek ki jobbágyparaszti zavargások. Ezeket a hatóságok nemegyszer katonai erővel fojtották el. Nagy méreteket oltottek a munkások és a gyárakban dolgoztatott jobbágyparasztok zavargásai is (az Uralban, a nyizsnyij-novgorodi kormányzóságban).

REFORMKÍSÉRLETEK

Oroszország uralkodó korei az államapparátus megszilárdításával és más intézkedésekkel igyekeztek tompítani a kiéleződött társadalmi ellentéteket. Az államapparátust a burokratikus elv fokozott érvényesítésével szervezték át. Újjáalakították a szenátust; a kollégiumok helyett minisztériumok létesultek, amelyeket a cárnak kozvetlenul alárendelt miniszterek személyesen irányítottak.

OROSZORSZÁG 1812. ÉVI HONVÉDŐ HÁBORÚJA

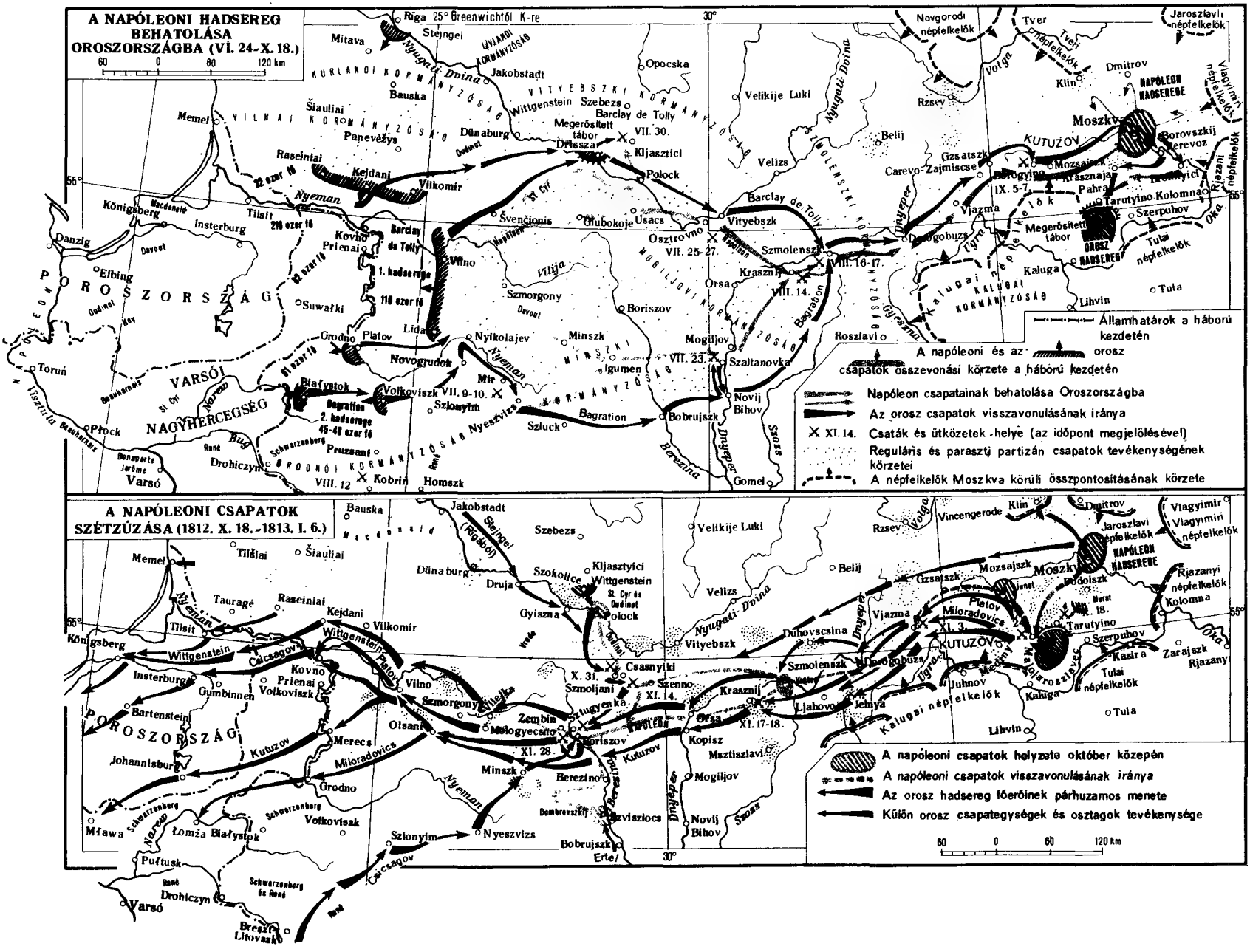

A „szabad földművesekről" 1803-ban kiadott törvény értelmében a földesurak váltság ellenében felszabadíthatták jobbágyparasztjaikat, ha ellátták őket földdel. A nemesek azonban nem nagyon siettek élni törvényadta jogukkal. Emellett a felszabadítás feltételei súlyos megterhelést jelentettek a parasztokra nézve. A „szabad földművelőkre" vonatkozó törvény alapján a XIX. század első negyedében mindössze 47 000 férfi szabadult fel.

I. Sándor uralkodásának első éveiben a bel- és kulpolitika kérdéseit az úgynevezett titkos bizottságban vitatták meg. Kisszámú, zárt csoport volt ez, a cár környezetéhez tartozó személyekből állt, olyanokból, akik nagy befolyással voltak a cárra. A titkos bizottság tagjai érdeklődtek a nyugat-európai burzsoá politikai tanok iránt, de e tanok alkalmazásának, a feudális jobbágytartó Oroszországban való meghonosításának kérdését igen félénken vetették fel. A titkos bizottság működésének alig volt foganatja, a cári burokráciának még azok a képviselői is, akik szükségesnek véltek bizonyos reformokat, csupán arra törekedtek, hogy a monarchikus elveket összeegyeztessék a burzsoá államok alkotmányában rögzített képviseleti rendszer külső ismérveivel. Ezen az úton próbálták megállítani az önkényuralommal szemben országszerte erősödő tiltakozást, és ugyanakkor változatlanul megőrizni a fennálló társadalmi rend alapjait. A Tilsit után észlelhető átmeneti napóleoni orientáció erősítette ezt a burokrata csoportosulást. A reformtervek kidolgozásával M. M. Szperanszkijt bízták meg. Tervezetében Szperanszkij igyekezett a monarchiát alkotmányos rendszer kereteibe ágyazni. A képviseleti szervek bonyolult, négy lépcsőben választott rendszerében a választójog vagyoni cenzushoz volt kötve, és a földesúri jobbágyokra nem terjedt ki. Ugyanakkor Szperanszkij tervezetében a törvényhozói kezdeményezést külön, magas rangú hivatalnokokból kinevezett államtanácsra bízta, az elfogadott törvények végleges jóváhagyásának jogát pedig változatlanul a cárnak tartotta fenn.

Szperanszkij tervezete fel sem vetette a jobbágyrendszer eltörlésének lehetőségét, mindazonáltal korlátozta a földesúri önkényt, a jobbágyokat a tervezet szerint csak törvényszéki ítélet alapján lehetett büntetni, kötelezettségeiket pedig vagy a törvény, vagy szabad elhatározásból kötött szerződés szabályozta. A földesúri jobbágyoknak is joguk volt ingó és ingatlan vagyont szerezni. Önkényesen nem hagyhatták el földesuraik birtokait, viszont a földesurak sem adhatták el őket föld nélkül.

Szperanszkij műve — „Az állam átalakításának tervezete" — minden korlátozottsága ellenére — perspektívában felvetette az oroszországi polgári viszonyok kifejlődését. Éppen ezért a befolyásos feudális urak határozott ellenállásába ütközött. A tervekből mindössze annyi valósult meg, hogy 1810-ben megalakult az államtanács, amely tanácsadó szervként működött a cár mellett.

I. Sándor azonban, engedve a reakciós nemesség követeléseinek, Szperanszkijt leváltotta és számkivetésbe küldte. A napóleoni Franciaország részéről fenyegető háború előtt a cári kormány arra törekedett, hogy az egész nemesség egyöntetű támogatását biztosítsa.

2. NAPÓLEON SEREGÉNEK PUSZTULÁSA OROSZORSZÁGBAN

A FRANCIA—OROSZ ELLENTÉTEK KIÉLEZŐDÉSE

Az ötödik koalíciónak 1809-ben bekövetkezett széthullása után a napóleoni Franciaország és Oroszország közti viszony egyre inkább kiéleződött. Napóleon — Tilsitben tett ígéretei ellenére — nem volt hajlandó figyelembe venni Oroszországnak sem keleti, sem európai érdekeit. A francia diplomácia Oroszországgal szemben ellenséges politikát folytatott mind Iránban — amennyiben igyekezett meggátolni Transzkaukázia Oroszországhoz csatolását —, mind pedig Törökországban, amelyet Napóleon a háború folytatására uszított. Galíciának a Varsói Nagyhercegséghez való csa-

tolását és területének növelését a cári kormány ugyancsak ellenséges lépésnek tekintette Oroszországgal szemben, és úgy fogta fel, hogy Napóleon ezzel hídfőállást akar kiépíteni egy Oroszország elleni háború esetére.

Az orosz nemesség elégedetlen volt a szárazföldi blokád miatt, amely megfosztotta Oroszországot attól a lehetőségtől, hogy mezőgazdasági termékeit Angliában értékesítse, onnan pedig olcsó iparcikkeket szerezzen be. Ez a körülmény arra késztette a cári kormányt, hogy 1810 decemberében engedélyezze semleges hajóknak az orosz kikötőkbe való befutását, vagyis valójában — a semleges országok közvetítésével — a kereskedelmi kapcsolatok újbóli felvételét Angliával. 1811-ben olyan vámtarifát léptettek életbe, amely magas vámokkal terhelte a francia árukat. Mindez a francia—orosz viszony további gyors rosszabbodására vezetett.

Napóleon az oroszországi hadjárat előkészítéséhez látott. Úgy számított, hogy erre a célra igénybe veszi a szárazföldi Európa meghódított államainak erőit is. E tekintetben igen fontos körülmény volt az Oroszországgal nyugat felől határos államok — a Varsói Nagyhercegség, Poroszország és Ausztria — függősége Franciaországtól. Poroszországgal és Ausztriával katonai szövetséget kötött, melynek értelmében a két ország kötelezte magát, hogy fegyveres erőket állít ki Oroszország ellen.

Napóleon különleges szerepet szánt terveiben Törökországnak; igyekezett minél tovább elhúzni az orosz—török háborút, amely jelentős erőket vont el Oroszországtól. Kutuzov, az orosz hadsereg főparancsnoka azonban nemcsak tehetséges hadvezérnek, hanem kiváló diplomatának is bizonyult: 1812. május 28-án Bukarestben aláírta a békeszerződést, amely felborította Napóleon számításait. Törökország részéről nem várhatott katonai segítséget.

Napóleonnak az a kísérlete is kudarcba fulladt, hogy Svédországot megnyerje. Tilsit után maga Napóleon uszította Oroszországot Svédország ellen. A háború 1808—1809-ben zajlott le, s azzal végződött (az 1809-ben megkötött fredrikshamni békeszerződés szerint), hogy Finnország és az Åland-szigetcsoport Oroszország birtokába került. Napóleon most újabb háborúra akarta rávenni Svédországot Oroszország ellen, de a svéd kormány jobbnak látta, ha távol tartja magát a kockázatos kalandtól.

Napóleonnak tehát nem sikerült megvalósítania nagyszabású tervét: Oroszország diplomáciai elszigetelését. Ennek ellenére nem változtatta meg elhatározását, hogy vállalkozik az „orosz hadjáratra". Napóleont elvakította hatalma, amely előtt Európa számos országa behódolt, túlságosan bízott birodalmának katonai értékeiben és szemmel láthatólag lebecsülte ellenfele, Oroszország erejét.

1812 tavaszára Napóleon Oroszország ellen tervezett hadjáratának előkészületei befejeződtek.

NAPÓLEON BENYOMULÁSA OROSZORSZÁGBA

Napóleon haduzenet nélkül tört rá Oroszországra. Miután az orosz határ mentén — Danzigtól Radomig — óriási létszámú (a tartalékkal együtt mintegy 600 000 főnyi) hadsereget vont össze, 1812. június 24-én átkelt a Nyeman-folyón.

Napóleon legjobb erőivel indult erre a hadjáratra. Óriási hadseregének magvát a legtapasztaltabb francia egységek alkották: azok a csapatok, amelyeknek dicsőségét a Marengónál, Austerlitznél, Jenánál és Auerstadtnél aratott győzelmek hirdették; a korábbi háborúk veteránjai, a régi gárda harcosai, élükön Franciaország legkiválóbb hadvezéreivel: Ney, Murat, Davout marsallokkal és másokkal. De a „nagy hadsereg" sorai között (így nevezte Napóleon is parancsaiban) tízezrével voltak olyan katonák is, akiket erőszakkal verbuváltak a vazallus országokban. Ezek közül sokan népük leigázóját látták Napóleonban, és nem óhajtottak harcolni a francia császár számukra idegen, hódító céljainak szolgálatában.

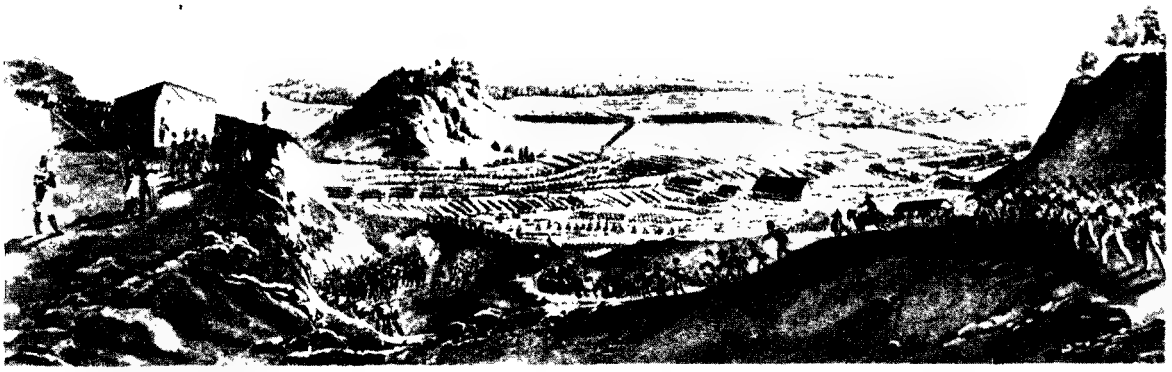

A francia sereg átkelése a Nyemanon 1812. június 24-én
Bagetti rajza nyomán készült metszet

Napoleon terve az volt, hogy mindjárt a határ közelében, egyetlen döntő csatában megsemmisíti az orosz főerőket, majd tovább nyomul Moszkva felé, hogy majd ott szabja meg a béke feltételeit.

A feudális Oroszország nem rendelkezett kiképzett katonai tartalékokkal, és így a háború kezdetén Napóleon hadseregéhez képest feleannyi katonát is alig tudott kiállítani. De az orosz csapatok kiváló harci erényekkel és olyan tehetséges hadvezérekkel büszkélkedhettek, mint Bagratyion, Barclay de Tolly, Dohturov, Rajevszkij és mások. Közvetlenül a háború kitörése előtt a Barclay de Tolly parancsnoksága alá rendelt első hadsereg (110 000 fő) a Nyeman mellett állomásozott; Bagratyion 45—48 000 főnyi második hadserege száz kilométerrel délebbre, a Nyemantól egészen le a nyugati Bugig helyezkedett el. Tormaszov 43—46 000 főnyi harmadik hadserege Bagratyion seregétől 200 kilométerrel lejjebb Kijevet védte. Végül a Pétervár felé vezető út irányában állt fel Wittgenstein 20 000 főt számláló serege.

Napoleon szándéka az volt, hogy főerőivel megkerüli Barclay hadseregét, és egyidejűleg körülfogja Bagratyionét is. Az orosz hadvezetőség azonban, mihelyt tudomást szerzett az ellenséges betörésről, sebtében visszarendelte a csapatokat, és ezzel keresztülhúzta Napóleon eredeti számításait. Ekkor Napóleon elhatározta, hogy megakadályozza az első és a második orosz hadsereg egyesülését, és külön-külön semmisíti meg őket. Ezért seregének egy részét Bagratyion ellen vetette be, míg ő maga a főerőkkel Barclay hadseregére tört.

Az orosz hadvezetőség kitért a döntő ütközet elől; következetesen hátrált az ország belseje felé és seregeinek egyesítésére törekedett. Bagratyion, bár túlsúlyban lévő ellenség üldözte, ügyes hadmozdulataival meghiúsította a bekerítést. Rajevszkij hadtestének fedezete alatt, amely Szaltanovkánál tíz órán keresztül állta a harcot két ellenséges hadtesttel, Bagratyion Novij Bihovnál átkelt a Dnyeperen és Szmolenszk felé vonult, hogy egyesüljön Barclay erőivel.

Barclay de Tolly hadserege harcolva vonult vissza a Nyemantól — Vityebszken keresztul — Szmolenszk felé. A két orosz hadsereg augusztus 3-án találkozott egymással.

Napóleonnak az az elgondolása tehát, hogy az orosz seregeket részenként semmisítse meg, kudarcba fulladt, és ez a korulmény lényeges változást idézett elő a háború egész menetében. A francia hadsereg meggyengult. A francia hadvezetőségnek nagy létszámú egységeket kellett beállítani a megszállt teruleten teljesítendő helyőrségi szolgálatra a tobb mint 600 kilométer hosszúságú teruleten az utánpótlás biztosítására és a szárnyak fedezésére. A „nagy hadseregből" Szmolenszkig alig 180 000 ember jutott el. Napóleon elvesztette túlnyomó számbeli folényét.

A francia hadvezetőség látta, hogy a háború egyre jobban elhúzódik, és folytatása — távol az ellátási és tartalékbázisoktól — a vereség kockázatát rejti magában. A tábornagyok kozott most már olyan hangok hallatszottak, hogy félbe kellene szakítani az „orosz hadjáratot", berendezkedni a meghódított teruleten, és a Moszkva ellení hadműveleteket a kovetkező nyárra halasztani. Ingadozott maga Napóleon is, de végul mégis a támadás folytatása mellett dontott. Úgy számított, hogy Szmolenszk alatt dontő csatába bocsátkozik, és a győzelem után befejezi a hadjáratot. Csakhogy ez a számítása sem vált valóra. A két orosz hadsereg a két napig tartó csata után visszavonult Szmolenszktől keletre. Napóleon ment utánuk, azzal a szilárd elhatározással, hogy hamarosan befejezi a háborút, miután az orosz seregeket Moszkva előtt megveri. Engels Napóleon oroszországi hadjáratának korulményeiről ezt írta: „...Napóleon azon a szédítő magaslaton, amelyen állott és azzal a bizonytalan alappal, amellyel rendelkezett, már *nem vállalkozhatott* lassú menetű hadjáratokra. Nélkulozhetetlen volt számára a gyors siker, a káprázatos győzelem, a rohammal szerzett békekotés."[1]

A francia betorés Oroszországban felizzította a hazafiság érzését. A hódítók ellení háború a nemzet létéért folyó harccá változott. Ez a háború „az 1812. évi honvédő háború" néven kerult be Oroszország népeinek történetébe.

Az orosz seregek szívós harcok kozepette vonultak vissza kelet felé, mikozben érzékeny veszteséget okoztak az ellenségnek. A katonák egészen rendkívuli harci szellemről tettek bizonyságot, szívós kitartással viselték a fáradságos menetelések minden megpróbáltatását. A franciák arról beszéltek, hogy az oroszok „oroszlánok módjára vonulnak vissza". A hadműveleti korzetekben a helyi lakosság a csapatokat ellátta élelemmel és szállító eszkozokkel, hírt adott az ellenség mozdulatairól, ártalmatlanná tette a kémeket és franciabérenceket. A belső kormányzóságokban felkészultek a tartalékseregek, osszegyűltek a népfelkelők, a lakosság óriási anyagi áldozatokat hozott. A fiatalok lelkesen jelentkeztek a hadseregbe. Nagy igyekezettel ragadtak fegyvert a parasztok, abban reménykedve, hogy onfeláldozó harcukkal, az ellenség legyőzésével kivívják felszabadulásukat a feudális elnyomás alól. A belorusz, litván és orosz parasztok vadászpuskákkal, maguk készítette lándzsákkal, kaszákkal, vasvillákkal, vagy az ellenségtől zsákmányolt fegyverekkel a kezukben nemcsak magánosan kószáló martalócokat, takarmánybeszerző katonákat, hanem kisebb ellenséges osztagokat is megsemmisítettek.

A BOROGYINÓI CSATA

Az orosz seregek kényszerű visszavonulása fájdalmasan érintette mind a hadsereget, mind az ország lakosságát. Az orosz hadvezetőségben is gyakoribbá váltak a nézeteltérések. Olyan főparancsnokra volt szukség, aki általánosan elismert tekintéllyel bírt. Ilyen volt Szuvorov iskolájának nevelte, Kutuzov. I. Sándor cár nem kedvelte ugyan, de neki is számolnia kellett a kozvéleménnyel, és így a hadsereg élére mégis Kutuzovot nevezték ki.

[1] Engels: Az orosz cárizmus kulpolitikája. Lásd *Marx—Engels* Válogatott tanulmányai. II. kot. Szocialista Konyvbarátok kiadása 260 old

Kutuzov 1812 augusztusának elején érkezett meg a hadsereghez. Megállapította, hogy a csapatok elgyengültek, összlétszámuk 95 000 fő, és 605 löveg áll rendelkezésre. Első dolga tehát az volt, hogy megfelelő tartalékot teremtsen. Kutuzov kitartóan követelte, hogy sürgősen újabb ezredeket irányítsanak Moszkvába. Ezzel egyidejűleg parancsot adott, hogy válasszák ki a küszöbön álló ütközet helyét. Ez a Mozsajszktól 12, Moszkvától 120 kilométernyi távolságban fekvő Borogyino falu határában meg is történt.

A borogyinói mező tágas, egyenetlen térség, amely lehetővé tette az orosz seregeknek a kibontakozást és a Moszkvába vezető utak elzárását. Az orosz hadállás jobbszárnyát a Moszkva-folyó fedezte, míg a balszárnynak a nehezen járható utyicai erdő nyújtott fedezéket. A borogyinói csata megkezdésekor az orosz hadsereg, amely időközben erősítést kapott, 120 000 főnyi katonasággal és 640 löveggel rendelkezett, szemben a franciák 130 000 főnyi katonaságával és 587 lövegével.

M. I. Kutuzov mellszobra
1813

September 5-én a francia hadsereg a borogyinói mezőhöz ért. Napóleon, miután meggyőződött arról, hogy az oroszok jobbszárnyát nem kerülheti meg, úgy döntött, hogy főerőit középen és az orosz balszárny ellenében veti be. Az orosz sereg balszárnya előtti terepet Sevargyino falunál egy földerődítmény fedezte.

Ugyanezen a napon szívós harc indult meg a sevargyinói erődítmény birtokáért. Kutuzov parancsa az volt, hogy tartani kell mindaddig, amíg a fő hadállások előtti tábori erődítések építése be nem fejeződik. 12 000 orosz katona a késő éjszakai órákig ellenállt 35 000 francia rohamának; az erődítményt csak a visszavonulási parancs után adták fel.

A fő hadműveletek szeptember 7-én (a régi naptár szerint: augusztus 26-án) reggel 6 órakor indultak meg a Bagratyion parancsnoksága alatt álló orosz balszárnyon. A rohamot Davout hadteste kezdte, 102 löveg tüzének fedezete alatt. Ezt a rohamot az oroszok kartácstüze visszavetette. A második rohamot ugyancsak Davout indította reggel 7 órakor, de megint csak kudarcot vallott. Napóleon erre Davout csapatait megerősítette Ney hadtestével és 150 löveg tüzével támogatta őket, s 8 óra tájban megkezdte a harmadik rohamot. De a franciákat ez alkalommal is visszaverték.

Napóleon, aki bármi áron sikerre tört, 45 000 katonát és 400 löveget összpontosított ezen a szakaszon, mindössze 15—18 000 főnyi orosz sereg ellen. De az ezután következő öt újabb roham is eredménytelen volt. Az utolsó, legvéresebb roham során Bagratyion súlyosan megsebesült. Déli tizenkét óra tájban az orosz csapatok hátrálni kezdtek. Erős tüzérségi tüzük azonban nem engedte meg a franciáknak, hogy sikerüket kiaknázzák, mert a szemjonovszkojei mélyedésnél tovább nem jutottak. Kutuzov ekkor bevetette a lovasságot, hogy csapást mérjen Napóleon seregeinek balszárnyára. Ez arra kényszerítette Napóleont, hogy egyelőre abbahagyja a rohamokat.

Ezzel egyidejűleg szívós harc folyt Rajevszkijnek a központi részen felállított ütegéért is, amely ellen a franciák több rohamot intéztek. Az ütegállás védői hősies önfeláldozással tartották

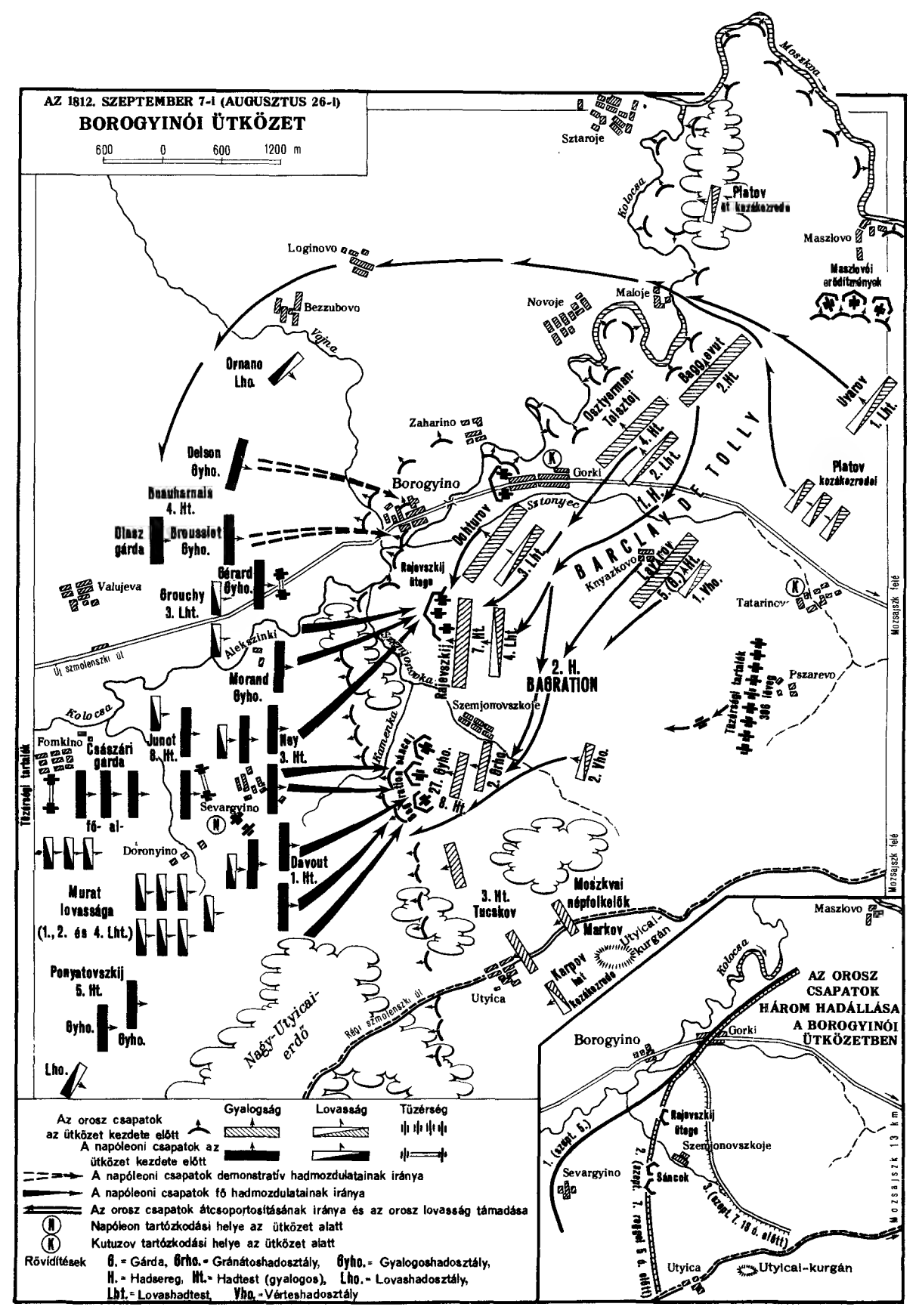
AZ 1812. SZEPTEMBER 7-i (AUGUSZTUS 26-i)
BOROGYINÓI ÜTKÖZET
600 0 600 1200 m
Moszkva
Sztaroje
Kolocsa
Platov
Maszlovo
Maszlovói erődítmények
Loginovo
Bezzubovo
Vojna
Novoje
Maloje
Ornano Lho.
Osztyerman-Tolsztoj
Bagg.evut 2.Ht.
Uvarov 1. Lht.
Zaharino
Delson Gyho.
Borogyino
Gorki
Sztonyec
Dohturov
Platov kozákezredei
Bonaharnais 4. Ht.
Olasz gárda
Broussiet Gyho.
Gérard Gyho.
Valujeva
Grouchy 3. Lht.
Rajevszkij ütege
BARCLAY DE TOLLY
Knyazkovo
Lavarov 5.(G.) Ht.
1. Vho.
Tatarinov
Mozsajszk felé
Aleksinki
Morand Gyho.
Szemjonovka
Rajevszkij
7. Ht.
4. Lht.
2. H. BAGRATION
Pszarevo
Tüzérségi tartalék 366 löveg
Kolocsa
Szemjonovszkoje
Fomkino
Császári gárda
Junot 8. Ht.
Ney 3. Ht.
Kamenka
Bagration sáncai
27. Gyho.
8. Ht.
2. Grho.
2. Vho.
Tüzérségi tartalék
fő- al-
Sevargyino
Doronyino
Davout 1. Ht.
Murat lovassága (1., 2. és 4. Lht.)
3. Ht. Tucskov
Moszkvai népfolkelők
Markov
Utyicai-kurgán
Karpov hat kozákezrede
Ponyatovszkij 5. Ht.
Gyho.
Gyho.
Lho.
Nagy-Utyicai-erdő
Régi szmolenszki út
Utyica
Maszlovo
Kolocsa
AZ OROSZ CSAPATOK HÁROM HADÁLLÁSA A BOROGYINÓI ÜTKÖZETBEN
Borogyino
Gorki
Rajevszkij ütege
Szemjonovszkoje
1. (szept. 5.)
Sevargyino
2. (szept. 7. reggel 5 ó. előtt)
Sáncok
3. (szept. 7. 18 ó. előtt)
Mozsajszk 13 km
Utyica
Utyicai-kurgán
Az orosz csapatok az ütközet kezdete előtt
Gyalogság
Lovasság
Tüzérség
A napóleoni csapatok az ütközet kezdete előtt
A napóleoni csapatok demonstratív hadmozdulatainak iránya
A napóleoni csapatok fő hadmozdulatainak iránya
Az orosz csapatok átcsoportosításának iránya és az orosz lovasság támadása
Napóleon tartózkodási helye az ütközet alatt
Kutuzov tartózkodási helye az ütközet alatt
Rövidítések G. = Gárda, Grho. = Gránátoshadosztály, Gyho. = Gyalogoshadosztály,
H. = Hadsereg, Ht. = Hadtest (gyalogos), Lho. = Lovashadosztály,
Lht. = Lovashadtest, Vho. = Vérteshadosztály

az erődítést. Ez a fontos hadállás sokáig az oroszok kezén maradt; a franciák csak a nap második felében, többszöri véres roham árán tudták elfoglalni. Az orosz csapatok új állásokba vonultak.

Délután 4 órától kezdve mindkét fél főleg erős tüzérségi tűzzel tartotta távol a másikat. Az ágyúzás késő éjszakáig tartott. Ekkor a francia csapatok visszavonultak eredeti hadállásaikba.

Napóleonnak nem sikerült szétvernie az orosz hadsereget és ezzel térdre kényszerítenie Oroszországot. „A francia sereg ereje megtört az oroszén" — írta A. Jermolov tábornok, a csata részvevője. A napóleoni hadsereg súlyos vérveszteséget szenvedett a borogyinói csatában: 58 500 katona és tiszt, valamint 49 tábornok veszett el. De Kutuzov sem tudta kiaknázni sikerét. Az oroszok 38 500 embert vesztettek, friss tartalékuk pedig nem volt. Kutuzov úgy határozott, hogy visszavonul. Nemsokára haditanácsot tartott Fili faluban és megparancsolta, hogy a hadsereg megőrzése érdekében harc nélkül fel kell adni Moszkvát.

AZ OROSZ CSAPATOK KIVONULÁSA MOSZKVÁBÓL

Szeptember 13-án a franciák Moszkva alá értek. Napóleonnak jelentették, hogy a város kihalt, lakosai elhagyták. Az orosz csapatok, amikor kivonultak Moszkvából, megsemmisítették az élelmiszerkészleteket és a katonai raktárakat. Moszkva kiürítése után az orosz csapatok délnyugati irányban vonultak vissza.

Napóleon csapatai a város elfoglalása után fosztogatni kezdték az elhagyott házakat. Moszkvában már szeptember 14-én több helyen tűz ütött ki. Az erős szél nyomán a tűz egyre tovább terjedt, úgyhogy rövidesen egész negyedek és kerületek lángban álltak. A csaknem öt napon át

A borogyinói csata
P. Hess

dühöngő tűzvész elpusztította az épületek háromnegyedét. Ritka értékű könyv- és képgyűjtemények, levéltári dokumentumok, óriási anyagi és kulturális értékek váltak a lángok martalékává.

Moszkva elfoglalása után Napóleon arra számított, hogy majd előnyös békeszerződést köthet. Több ízben fordult ilyen értelmű ajánlattal I. Sándorhoz, de semmiféle választ nem kapott.

A Moszkvában való időzés így Napóleonra nézve nemcsak céltalanná, hanem egyenesen veszélyessé vált. A Moszkvába bevonult hadsereg a háború gyors befejezésére és pihenésre áhítozott, de a katonáknak sem a győzelem, sem a pihenés nem adatott meg. Ellenkezőleg: semmi remény sem volt a háború befejezésére.

Az orosz hadsereg épségben maradt és rettenetes erejével fenyegette az ellenséget: arra készült, hogy elvágja előtte a visszavonulás útját. A francia csapatok fosztogatni kezdtek, és ez aláásta a katonai fegyelmet.

Kutuzov nagyrabecsülte az orosz katona harci erényeit, de azt is világosan látta, hogy Napóleont csak úgy győzhetik le, ha a háborúban a néptömegek is részt vesznek.

Külön katonai osztagok, amelyeket Kutuzov választott ki, és parasztokból álló partizán csapatok működtek Napóleon háta mögött, és állandóan veszélyeztették a francia hadsereg hosszúra nyúló utánpótlási vonalait. Súlyos veszteségeket okoztak a francia helyőrségeknek, sőt rajtaütöttek egyes csapatrészeken is. Egyik-másik partizánosztag létszáma néha több ezer főre rúgott. A nép sok tehetséges szervezőt adott a partizánmozgalomnak. Messze földön híresek voltak Arhip Szemjonov falusi bíró, a paraszt Geraszim Kurin, a városi Nyikita Mincsenkov, a katona Potap Szamuszja és Jermolaj Csetvertakov, valamint a kiszolgált Jemeljanov osztagai. A partizán csapatok vezetői közt nők is akadtak. Tucatszámra irtotta az ellenséget Vaszilisza Kozsina csapata. A hadsereg egységeinek vezetői közül a leghíresebbek Gy. V. Davidov, A. N. Szeszlavin, A. Sz. Figner, N. D. Kudasov és mások voltak.

Gy. V. Davidov
Orlowszki rajza

AZ OROSZ CSAPATOK ELLENTÁMADÁSA

Miközben Napóleon tétlenül vesztegelt Moszkvában, Kutuzov döntő támadásra készült. A főhadsereg létszáma újból 120 000 főre növekedett.

Kutuzov Moszkvától délnyugatra helyezte el hadseregét: hadállásaival elzárta Napóleon előtt az ország déli részei felé való elvonulás útját. Ugyanakkor az orosz csapatok állandóan veszélyeztették a franciák összeköttetését. Kutuzov terve az volt, hogy Napóleont az elpusztított szmolenszki úton kényszeríti visszavonulásra Moszkvából, majd a Dnyeper, a Berezina és a Dvina között bekeríti a francia sereget és az egész orosz hadsereg együttes erejével mér rá döntő csapást.

Napóleon, miután meggyőződött arról, hogy Moszkvában nem érhet el békét, kénytelen volt az elvonulás mellett dönteni. Szándéka az volt, hogy Kaluga és Tula felé veszi útját, ott

elfoglalja az orosz katonai bázisokat, megsemmisíti a tulai és brjanszki fegyvergyárakat, ezután Belorussziába és Litvániába vezeti seregét téli szállásra, és csak a következő évben kezdi újra a hadműveleteket, felfrissített erőkkel. A napóleoni hadvezetőség október elején hozzálátott a Moszkvából való visszavonulás előkészítéséhez, ügyelve arra, hogy biztosítsa a hadmozdulat váratlan jellegét.

A kezdeményezést azonban Kutuzov ragadta magához. Október 18-án az orosz csapatok ellentámadásba mentek át, és Tarutyino falu mellett szétverték Murat hadtestét. Napóleon tüstént kivezényelte 110 000 főnyi hadseregét Moszkvából, és megindult dél felé. Az orosz csapatok azonban útját állták; Malojaroszlavecnél elkeseredett küzdelemre került sor. A város nyolcszor cserélt gazdát, míg október 24-én a francia csapatokat végleg kiverték. Az ellenség további déli irányú áttörési kísérletei is mindannyiszor meghiúsultak. Végül is a napóleoni hadvezetés, hogy az oroszokkal való újabb összecsapást elkerülje, csapatait kénytelen volt Borovszkon keresztül a szmolenszki útra irányítani.

NAPÓLEON SEREGÉNEK PUSZTULÁSA OROSZORSZÁGBAN

Megkezdődött a Napóleon seregére nézve végzetes visszavonulás. A hosszú kilométerekre elnyúló francia menetegységeket az orosz csapatok és a partizánok állandó rajtaütéseikkel zavarták. Észak és kelet felől a reguláris lovasság és a kozákok szorongatták a francia sereget. Dél felől párhuzamos úton meneteltek Kutuzov főerői és megakadályozták az ellenséget abban, hogy a déli gabonavidékek felé próbáljon letérni. Igen nagy veszteséget szenvedett Napóleon Vjazma alatt, és a Krasznoje falu melletti súlyos harcokban: Moszkvából kivont seregeinek több mint a fele pusztult el. A francia hadvezetőség arra számított, hogy Szmolenszkben majd rövid pihenőt tarthat, de erre nem kerülhetett sor, mert a visszavonulástól és éhezéstől elcsigázott, demoralizált katonák, mikor ide érkeztek, azonnal az élelmiszerraktárak kifosztásához láttak.

Napóleonnak nemsokára jelentették, hogy Wittgenstein és Csicsagov hadtestei megindultak Boriszov felé, és el akarják vágni a franciák előtt a visszavonulás útját nyugat felé. Napóleon sietett, hogy átkelhessen a Berezina-folyón, még mielőtt az orosz csapatok bekerítenék.

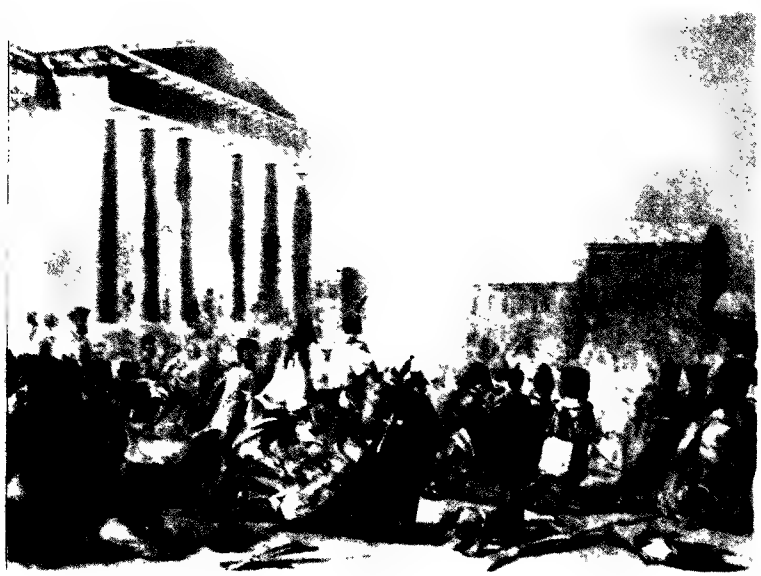

Napóleon szétvert serege Vilnóban
Rajz a XIX. század elejéről

Napóleon 40 000 főnyi sereggel ért a Berezinához. Wittgenstein és Csicsagov késlekedése miatt sikerült is átkelnie, de csak roppant veszteségek árán: az orosz seregekkel való összecsapások során Napóleon itt 29 000 emberén kívül egész trénjét is elvesztette.

Napóleon a berezinai katasztrófa után néhány nappal, Szmorgonyban magárahagyta seregét, és Vilnóba ment. Itt szerzett tudomást arról a köztársaságpárti államcsínykísérletről, amelyet Párizsban (október 23-án) Malet tábornok szervezett. Malet a császár távollétét arra használta fel,

hogy halálhírét keltette, és új kormányt próbált alakítani. A kísérlet kudarca után Malet-t letartóztatták és agyonlőtték. A köztársaságpárti összeesküvés híre azonban nagyon aggasztotta Napóleont.

Vilnóban Napóleon a hadsereg maradványainak parancsnokságát Murat-nak adta át, ő maga pedig Franciaországba sietett. Tábornagyai Vilnó környékén megpróbálták összevonni a francia helyőrségek katonaságát és megszervezni a védelmet Kutuzov támadó seregei ellen, de igyekezetük kudarccal végződött. A francia csapatok szétvert maradványai futva menekültek Oroszország nyugati határai felé. 1812 decemberének közepén az „oroszországi hadjárat" részvevői közül alig húszezren keltek át a Nyemanon.

Kutuzov az orosz hadsereg támadását már akkor befejezettnek tekintette, amikor az ellenséges csapatokat kiűzte Vilnóból. Jelentésében ezt írta: „A háború az ellenség teljes megsemmisítésével véget ért." Kutuzov a háború végső kimenetelét a következőképpen összegezte: „Az ellenség mindenütt visszavonult határaink mögé. Megjegyzendő, hogy XII. Károly 40 000 katonával jött Oroszországba, és 8000-rel távozott. Napóleon 480 000-rel jött, és körülbelül 20 000-rel tért vissza, ezenközben nem kevesebb, mint 150 000 foglyot hagyott nekünk és 850 ágyút."

AZ 1812. ÉVI OROSZ GYŐZELEM TÖRTÉNELMI JELENTŐSÉGE

Napóleon seregének legyőzése Oroszország történetének egyik legfontosabb eseménye. Véget vetett az idegen hódítás veszélyének, és biztosította az ország állami függetlenségét. Oroszország népei igazságos, népi, honvédő háborút vívtak. Az orosz seregek ereje 1812-ben az egész nép részéről nyújtott támogatásban és a parasztok tömeges partizánmozgalmában gyökerezett. M. I. Kutuzov előrelátása és hadvezéri tehetsége leginkább abban mutatkozott meg, hogy stratégiai elgondolását arra az aktív segítségre építette, amelyet a hadseregnek az egész nép nyújtott.

Az 1812. évi háború nemzetközi viszonylatban is rendkívül jelentős következményekkel járt. Napóleon seregeinek Oroszországban elszenvedett megsemmisítő veresége egyszeriben megváltoztatta az európai erőviszonyokat, és óriási hatással volt az európai események későbbi menetére. Az 1812. évi háború megmutatta Európa népeinek, hogy Napóleon hadserege egyáltalán nem legyőzhetetlen. A rabszolgasorba taszított európai népeknek, amelyeket az orosz nép és az orosz hadsereg példája lelkesített, sikerült rövid idő alatt felszabadulniuk a francia uralom alól.

„A nagy napóleoni hadseregnek a Moszkvából való visszavonulása alkalmából történt megsemmisítése — írta Engels — jeladás volt a nyugati francia főhatalom elleni általános felkelésre."[2]

3. NAPÓLEON BIRODALMÁNAK BUKÁSA

1812 decemberében az orosz seregek eljutottak a nyugati országhatárokhoz. Kutuzov a háborút Oroszország részéről befejezettnek tekintette. Tiltakozása ellenére folytatni kellett a hadműveleteket — ez az I. Sándor által támogatott álláspont kerekedett felül. Három hónappal azután, hogy az orosz hadsereg átlépte a határt, Kutuzov Bunzlauban, 1813. április 28-án meghalt.

[2] Engels: Az orosz cárizmus kulpolitikája. Lásd *Marx—Engels* Válogatott tanulmányai. II. kot. 260. old.

HADMŰVELETEK KÖZÉP-EURÓPÁBAN 1813-BAN

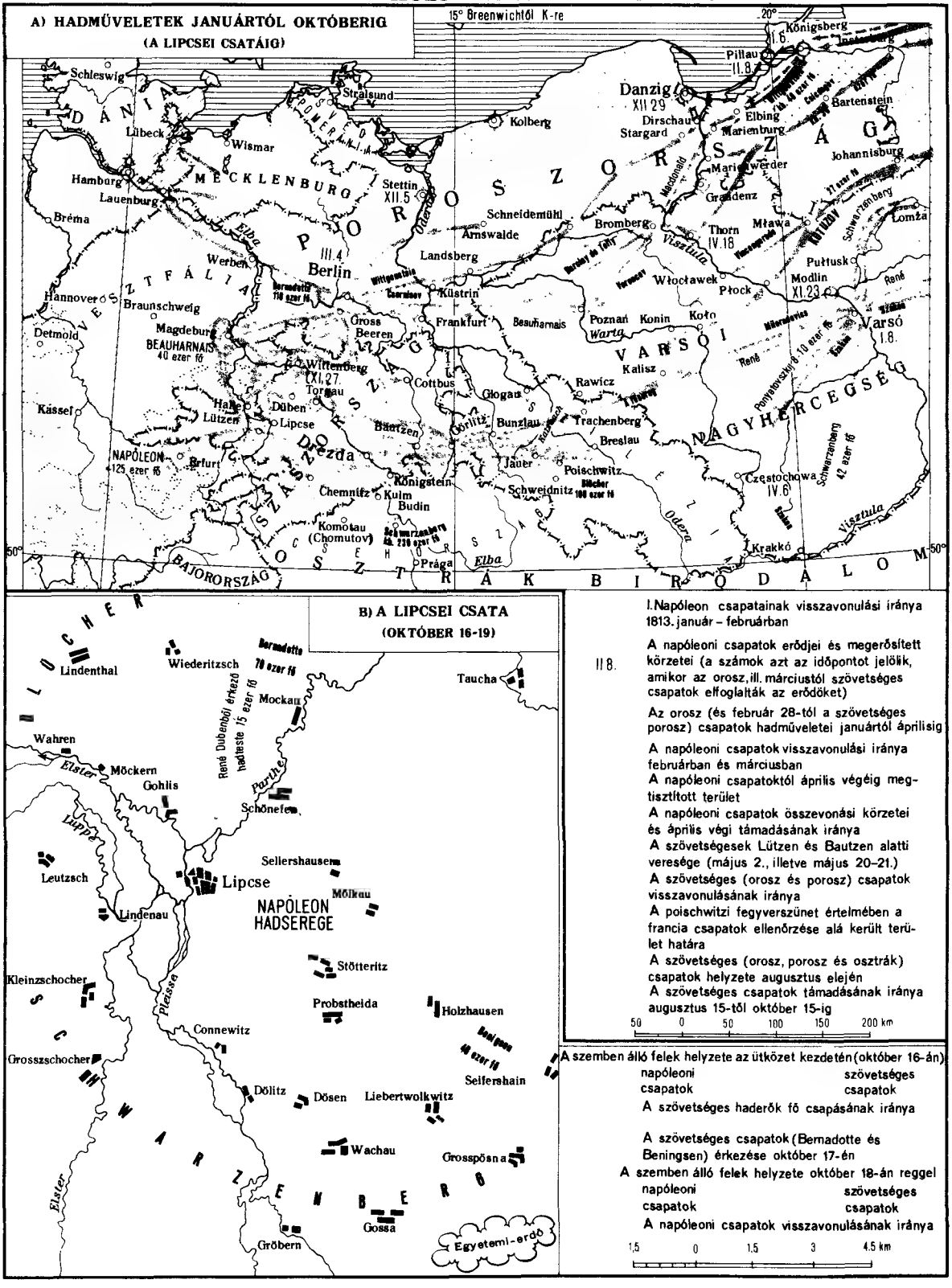

II 8. I. Napóleon csapatainak visszavonulási iránya 1813. január – februárban

A napóleoni csapatok erődjei és megerősített körzetei (a számok azt az időpontot jelölik, amikor az orosz, ill. márciustól szövetséges csapatok elfoglalták az erődöket)

Az orosz (és február 28-tól a szövetséges porosz) csapatok hadműveletei januártól áprilisig

A napóleoni csapatok visszavonulási iránya februárban és márciusban

A napóleoni csapatoktól április végéig megtisztított terület

A napóleoni csapatok összevonási körzetei és április végi támadásának iránya

A szövetségesek Lützen és Bautzen alatti veresége (május 2., illetve május 20–21.)

A szövetséges (orosz és porosz) csapatok visszavonulásának iránya

A poischwitzi fegyverszünet értelmében a francia csapatok ellenőrzése alá került terület határa

A szövetséges (orosz, porosz és osztrák) csapatok helyzete augusztus elején

A szövetséges csapatok támadásának iránya augusztus 15-től október 15-ig

50 0 50 100 150 200 km

A szemben álló felek helyzete az ütközet kezdetén (október 16-án):

napóleoni csapatok — szövetséges csapatok

A szövetséges haderők fő csapásának iránya

A szövetséges csapatok (Bernadotte és Beningsen) érkezése október 17-én

A szemben álló felek helyzete október 18-án reggel:

napóleoni csapatok — szövetséges csapatok

A napóleoni csapatok visszavonulásának iránya

1,5 0 1,5 3 4,5 km

A NEMZETI FELSZABADÍTÓ MOZGALOM FELLENDÜLÉSE NÉMETORSZÁGBAN. POROSZORSZÁG BEAVATKOZÁSA

A franciáknak az Oroszországgal folytatott háborúban elszenvedett veresége előmozdította a poroszországi nemzeti felszabadító mozgalom gyors megerősödését. Egyre határozottabb formát öltött az a követelés, hogy a háborút újból meg kell indítani Napóleon ellen. York tábornok, a napóleoni hadseregben harcoló porosz csapatok főparancsnoka már 1812 decemberében — a porosz király hozzájárulása nélkül — megállapodást kötött az orosz hadvezetőséggel a hadműveletek beszüntetéséről. A Napóleontól rettegő III. Frigyes Vilmos felmentette Yorkot tisztsége alól, katonai bíróság elé állította, de York nem engedett.

Poroszországban partizánosztagok szerveződtek, amelyek közül a későbbiek során igen nagy hírnévre tett szert a Lützow kapitány parancsnoksága alatt harcoló osztag. Körner és Arndt költeményeikben, a zeneszerző Weber dalaiban felszabadító háborúra buzdították a német népet. A több ezer taggal bővült „Tugendbund" nevű titkos hazafias társaság szerte az országban harcra ösztökélte a lakosságot Napóleon ellen. A keletporosz Landtag 1813 februárjában Königsbergben tartott ülésén úgy határozott, hogy fegyverbe szólítja a Landwehrt és a Landsturmot, vagyis az első és második korosztály népfelkelését. Engels az 1813. évi eseményekről így írt: „Poroszországban fölkelt az egész nép és háborúra kényszerítette Napóleon ellen III. Frigyes királyt."[3]

A király és környezete megértette, hogy ha nem csatlakozik a nemzeti felszabadító mozgalomhoz és nem áll e mozgalom élére, a porosz monarchia létét veszélyezteti. 1813. február 28-án Poroszország és Oroszország szövetséget kötött a napóleoni Franciaország ellen. III. Frigyes Vilmos felhívást intézett a néphez. Most, mikor a nemzeti felszabadító mozgalom csaknem az egész országot magával ragadta, a király is felszólította a lakosságot a francia hódítók uralmának megdöntésére, és megígérte — igaz, meglehetősen határozatlan formában —, hogy a háború befejezése után széles körű, egészen az alkotmány bevezetéséig terjedő reformokra kerül sor.

Valójában mind III. Frigyes Vilmos porosz királytól, mind I. Sándor orosz cártól távol álltak bármiféle felszabadító célok, és még kevésbé szándékoztak szabadságot adni Európa népeinek. A napóleoni birodalom megsemmisüléséből elsősorban politikai és területi előnyökhöz akartak jutni. I. Sándor a Varsói Nagyhercegséget szerette volna Oroszországhoz csatolni, III. Frigyes Vilmos pedig a szász királyság és a többi német állam rovására kívánta gyarapítani Poroszország területét. De közvetlenül a napóleoni Franciaország elleni döntő harcok előtt, amikor az európai népek nemzeti felszabadító mozgalma zenitjéhez ért, a franciaellenes koalíció államainak uralkodói és uralkodó osztályai igyekeztek elleplezni valódi céljaikat, és a mozgalmat a maguk érdekében kihasználni.

A franciaellenes koalíció államaiban az egyes osztályok különféle politikai feladatokat tűztek maguk elé. E feladatok bonyolult összefonódása okozta a napóleoni Franciaország elleni háború ellentmondásos jellegét. Az a körülmény, hogy a fegyveres harcban aktívan részt vevő népek a francia hódítók uralma ellen küzdöttek, nemzeti felszabadító, haladó jelleget kölcsönzött a háborúnak. Ezzel szemben a monarchikus kormányok és a nemesség vezető szerepe reakciós vonásokkal terhelte azt. Franciaország katonai veresége után az utóbbi vonások kerültek túlsúlyba. Az 1813—1814. évi háború történelmileg sajátos voltát Marx a következőképpen fogalmazta meg: „Mindazokra a függetlenségi háborúkra, amelyeket Franciaország ellenében folytattak, jellemző volt az újjászületés és a reakciósság szellemének találkozása..."[4]

[3] Ugyanott.

[4] Marx: Das revolutionäre Spanien. Lásd *Marx—Engels* Werke. 10. köt. Dietz Verlag 1961. 444. old.

Napóleon 1812 végén visszatérve Párizsba, tüstént új hadsereg verbuválásához látott. Mindent megmozgatott Franciaországban és a függő államokban, hogy összeszedje az emberanyagot, élelmiszert, hadianyagot, a szükséges pénzt. Napóleon az orosz és porosz hadseregre minél előbb, még megerősödésük előtt igyekezett lesújtani, addig, amíg a rajnai konföderáció kötelékébe tartozó német szövetségesei kitartanak mellette. Abban is reménykedett, hogy Ausztriát semlegesítheti.

Napóleon rövid idő leforgása alatt minden mozgatható embert — több mint 300 000 katonát — fegyverbe állított. De az erőviszonyok már nem voltak oly kedvezőek, mint addig. Franciaország ellen megalakult az új, immár hatodik koalíció; Oroszországhoz és Poroszországhoz Anglia és Svédország is csatlakozott.

A hadműveletek 1813 tavaszán Szászország területén indultak meg. Májusban Napóleonnak sikerült két csatában — Lützennél és Bautzennél — vereséget mérnie a szövetségesek seregeire. Június elején Ausztria közvetítésével fegyverszünetet kötöttek ugyan, de a megkezdett béketárgyalások nem vezettek pozitív eredményekre. Mindkét fél csupán időt akart nyerni. Napóleon — még mindig abban reménykedve, hogy megtarthatja birodalmát — nem volt hajlandó komoly engedményekre.

Augusztusban, a fegyverszünet lejártával, újra megkezdődtek a hadműveletek. Ekkor már

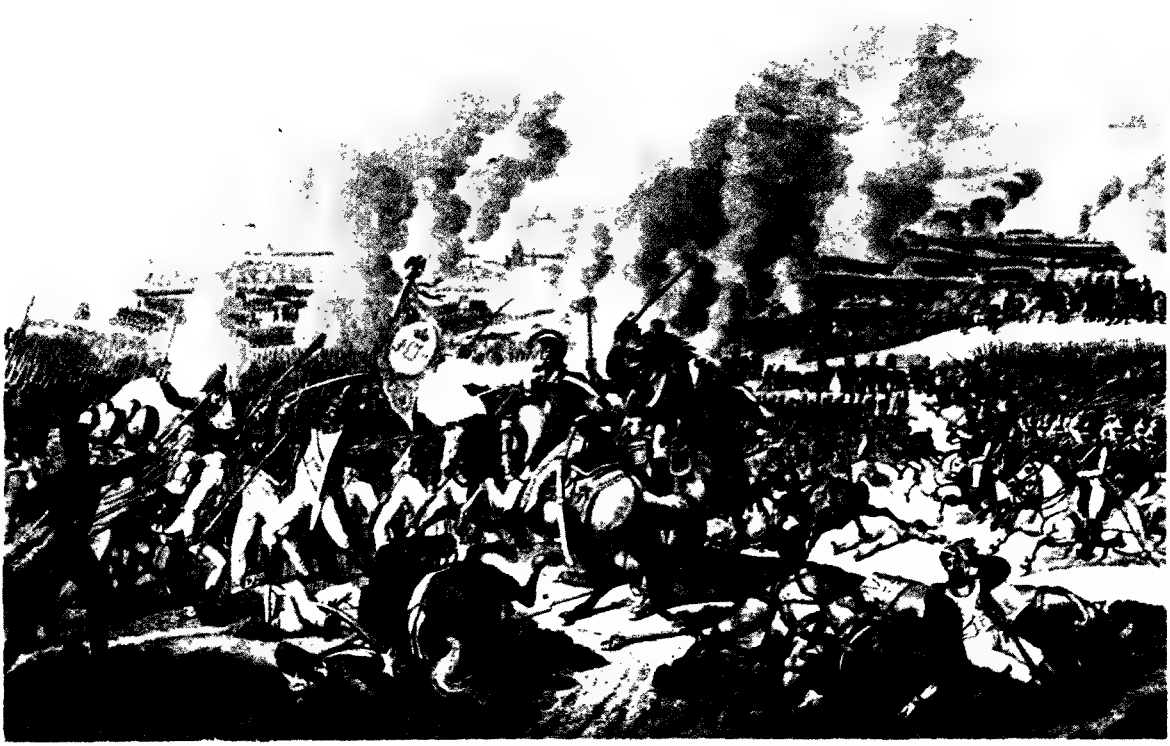

A lipcsei csata
Klein rajza nyomán készült metszet

Ausztria is csatlakozott a koalícióhoz. A szövetségesek seregeinek létszáma több mint egymillió volt, az erőviszonyok még kedvezőtlenebbül alakultak Franciaországra nézve.

A következő két hónap során a hadműveletek váltakozó sikerrel folytak. De a francia hadsereg helyzete egyre súlyosabbra fordult. A francia csapatok háta mögött népes partizánosztagok működtek, a francia megszállás alatt levő városokban zavargások törtek ki. A rajnai konföderáció államainak a napóleoni hadsereg állományába besorozott katonai egységei megbízhatatlanok voltak: eldobálták fegyvereiket és kijelentették, hogy nem hajlandók honfitársaik ellen harcolni. Bajorország nyíltan szakított Napóleonnal, és csatlakozott a szövetségesekhez.

1813. október 16—19-én, Lipcse mellett került sor a döntő ütközetre. Ez a hallatlanul elkeseredett és véres csata, amelyben több mint félmillió katona vett részt, a „népek csatája" néven vonult be a történelembe.

A csata kezdetén, október 16-án, Napóleon hadserege 155 000 főt számlált, szemben a mintegy 220 000 porosz és osztrák erőkkel, de október 17-én a szövetségesek 110 000 főnyi újabb, zömükben orosz és svéd csapatokból álló sereget vetettek be. A küzdelem a következő napon a végsőkig fokozódott. Az ádáz harc tetőfokán a szász csapatokból álló hadtest a francia hadsereg kötelékéből teljes egészében átállt a szövetségesek oldalára. Ez végleg eldöntötte a csata kimenetelét. Napóleon seregei megkezdték a gyors visszavonulást. December elején a szétvert francia sereg utolsó egységei is átkeltek a Rajnán.

A lipcsei csata véget vetett a franciák németországi uralmának. A rajnai konföderáció szétHullott. A Napóleon fennhatósága alá kényszerített német államok, Bajorország példáját követve, átálltak a szövetségesekhez. A franciák által létrehozott vesztfáliai királyság megszűnt létezni; Jeromosnak, Napóleon fivérének menekülnie kellett.

A francia seregek veresége és a Rajna mögé való visszavonulása nyomán megdőlt a francia uralom Hollandiában és Európa más országaiban is. Spanyolországban — ahol a spanyol felkelők fegyveres erői együttműködtek a Wellington parancsnoksága alá rendelt angol csapatokkal — a francia hadsereg még 1813 júniusában döntő vereséget szenvedett (Vitoriánál), és kénytelen volt visszavonulni Franciaországba. A harc csak Olaszországban húzódott el 1814 tavaszáig.

AZ 1814. ÉV. NAPÓLEON LEMONDÁSA

1813 októberében Wellington 17 000 főnyi hadserege átkelt a Pireneusokon, majd 1814 elején a szövetségesek főerői is benyomultak Franciaország területére. 1793 óta először lépett ellenség Franciaország földjére. Ezúttal azonban a harc kimenetele már jóval előbb eldőlt. A hosszú éveken át folytatott háborúk kimerítették az ország ember- és anyagi tartalékait. A kontinentális blokád, amelyhez Napóleon oly nagy reményeket fűzött, nem vezetett Anglia kapitulációjára, ezzel szemben súlyos károkat okozott a francia gazdaságnak. A külkereskedelmi forgalom nagymértékben csökkent. Az 1811—1812. évi rossz termés folytán az élelmiszertartalékok is kiapadtak. Az állandó újoncozás következtében egyre súlyosabban érződött a mezőgazdaságban a munkáskéz hiánya, ugyanakkor a növekvő hadikiadások arra késztették Napóleont, hogy az adókat évről évre emelje. 1813 végén a kormány újból emelte az egyenes és a közvetett adókat, sőt pótadót vetett ki mindazokra, akiknek földjük, házuk vagy kereskedelmi, ipari jogosítványuk volt. Egyidejűleg kétszeresére emelték a fejadót, emelték a sóilletéket és a többi közvetett adót. Egy 1814 januárjában kiadott rendelkezés a földadóként fizetendő minden frank után 50 centime pótilletéket állapított meg, továbbá újból megemelte a fejadót és egyéb adókat. Az adók emelése viharos elégedetlenséget keltett az országban.

Több helyütt zavargások törtek ki. Még 1812—1813 telén forrongás kezdődött Párizs, Lyon, Marseille és más városok munkásai körében. Az 1813—1814. évi katonai sorozások alkal-

HADMŰVELETEK
1814-BEN
80 0 80 160 km
PÁRIZS ELFOGLALÁSA
(1814. MÁRCIUS 30-ÁN)
40 0 40 km
A francia csapatok által kézben tartott terület határa a szövetségesek támadásának kezdetén (1814. január 1-én)
SOULT A francia csapatok parancsnokainak neve
A szövetséges csapatok helyzete a támadás kezdetén (1814. január 1-én)
A szövetséges csapatok támadásának iránya
A francia csapatok összevonása a Párizs felé vezető úton március közepén
A szövetségesek támadása Párizs ellen március 18-án
Napóleon csapatainak útvonala
Franciaország határai I. Napóleon lemondása után
Bülow és Vincengerode
Blücher (III. 18.-ig)
Schwarzenberg (III. 18.-ig)
Laon
Soissons
Reims
Châlons
Meaux
Montmirail
Vitry
Arcis
Joinville
Bar-sur-Aube
Troyes
Napóleon
Fontainebleau
Sens
PÁRIZS
Oise
Marne
Szajna
ANGLIA
La Manche
Calaisi-szoros
FRANCIAORSZÁG
BELGIUM
SVÁJC
SAVOYA
PIEMONT
ITÁLIA
NÁPOLYI KIRÁLYSÁG
SPANYOLORSZÁG
KORZIKA
ELBA
Vizcayai-öböl
LIGUR-TENGER
FÖLDKÖZI-TENGER
TIRRÉN-TENGER
ADRIAI-TENGER
Bernadotte
MACDONALD
Blücher
MARMONT
VICTOR
Schwarzenberg
NAPÓLEON
AUGEREAU
Déli hadsereg
Bellegarde
BEAUHARNAIS
Murat
Wellington
SOULT
SUCHET
Murray
Pireneusok
Dunkerque
Calais
Antwerpen
Brüsszel
Köln
Aachen
Liège
Namur
Koblenz
Luxembourg
Mannheim
Karlsruhe
Strasbourg
Nancy
Cherbourg
Rouen
Brest
Nantes
Loire
Orléans
Sens
Langres
Chaumont
Vesoul
Basel
Rajna
Dijon
Besançon
Genf
Lyon
Valence
Rhône
Torino
Milánó
Verona
Velence
Adige (Etsch)
Ferrara
Parma
Reggio
Modena
Bologna
Genova
Lucca
Firenze
Ancona
Róma
Nice
Marseille
Toulon
Bordeaux
Garonne
Adour
Bayonne
San Sebastián
Orthez
Tarbes
Toulouse
Carcassonne
Narbonne
Andorra
Vitoria
Pamplona
0° Greenwich
5°
10°
15°
50°
45°

mával a kormány valóságos hajtóvadászatot rendelt el, mivel a sorkotelesek elrejtőztek a mozgósítás elől; sajátos formája volt ez a napóleoni rezsim elleni harcnak. Az 1813 novemberében behívott 300 000 emberből 1814 elején mindössze 63 000 állt fegyverbe.

A szovetségesek seregei, amikor átlépték Franciaország határát, otszoros folényben voltak a Napóleon rendelkezésére álló katonai erőkkel szemben. Napóleonnak azonban ennek ellenére sikerult egy ideig elhúznia a háborút, sőt még vereséget is mért az ellenséges csapatokra. Ez jórészt azzal a korulménnyel magyarázható, hogy már nem idegen teruleten harcolt, a leigázott népek nemzeti felszabadító mozgalma ellen, hanem Franciaország foldjén, amelynek lakossága — bármennyire elégedetlen volt is a rendszerrel — szembeszállt az ellenség támadásával. A parasztok — akik attól tartottak, hogy a szovetségesek visszaállítják a Bourbonok monarchiáját, és akiket felháborított az idegen csapatok magatartása, a rekvirálások és erőszakoskodások — partizánosztagokat alakítottak, s hathatós segítséget nyújtottak a francia hadseregnek.

De az erők túlságosan egyenlőtlenek voltak. Március végén a szovetséges seregek megindultak Párizs ellen, és március 31-én bevonultak Franciaország fővárosába. Amikor a szovetségesek roppant hadserege megérkezett, a Bourbonok hívei, a royalisták nekibátorodtak, s egyszerben élénk tevékenységbe kezdtek. Talleyrand, Napóleon volt kulugyminisztere és más magas rangú császári méltóságok kezdeményezésére, akik most átálltak a királypártiak oldalára, a szenátus úgy határozott, hogy Napóleont lemondatja, és XVIII. Lajost, az 1793-ban kivégzett XVI. Lajos fivérét kiáltja ki királlyá. Napóleon kénytelen volt lemondani trónjáról, majd számkivetésbe vonult a birtokául kijelolt Elba szigetére. Májusban megkotották a békeszerződést, amely Franciaországot megfosztotta a XVIII. század végén és a XIX. század elején szerzett valamennyi hódításától; az ország határai nagyjából megfeleltek az 1792-es határoknak.

1814 októberében, Bécsben megnyílt az európai államok képviselőinek kongresszusa, melynek az volt a feladata, hogy újjárajzolja Európa politikai térképét.

A BOURBON-RESTAURÁCIÓ

A francia nép nagy tomegei előtt gyűloletes Bourbonok hatalmát a reakciós európai uralkodók hadseregeinek támogatásával restaurálták. Franciaországba visszatértek az emigráns nemesek, telve gyűlolettel a forradalom és vívmányai iránt.

A szovetségesek (kulonosen I. Sándor), valamint egyes francia politikusok nyomására, akik világosan látták, hogy a negyed századdal azelőtt megdontott feudális abszolutista rendszert nem lehet visszaállítani, XVIII. Lajos alkotmányt adott az országnak (Charte constitutionnelle de France), amely kimondta, hogy Franciaország alkotmányos királyság. A lakosság széles rétegeit teljességgel kirekesztették a politikai életből: tulajdonképpen csak a leggazdagabbak szűk korét (számuk 12 000 és 15 000 kozt ingadozott) lehetett megválasztani. XVIII. Lajos kénytelen volt tudomásul venni a forradalom és a császárság éveiben a foldbirtokviszonyok terén végbement változásokat, és bele kellett egyeznie a rendi kiváltságok megszuntetésébe is. Az 1814. évi alkotmány jogilag megszilárdította a nemesség és a nagyburzsoázia kozt létrejott politikai kompromisszumot.

De a király occse, d'Artois gróf vezetése alatt felsorakozott „ultraroyalisták" (a nemesség legreakciósabb elemei) úgy viselkedtek, mintha Franciaországban nem is zajlott volna le forradalom. Ezek mit sem okultak a viharos forradalmi évek és a napóleoni idők eseményeiből. A Bourbonokról és a hazatért emigránsokról hamarosan azt beszélték, hogy — amint egy ízben Talleyrand szellemesen megjegyezte — „semmit sem felejtettek és semmit sem tanultak". Az elkeseredett és bosszúra szomjas arisztokraták, beléjükivódott gyűloletukkel minden újjal szemben, az egyházfejedelmek támogatásával teljes egészében vissza akarták állítani az országban a forradalom

előtti rendszert. A volt emigránsok köreiben komolyan latolgatták, hogy a forradalom idején elkobzott földbirtokokat vissza kellene adni régi tulajdonosaiknak. A parasztságot az a veszély fenyegette, hogy újra bevezetik a feudális szolgáltatásokat és az egyházi tizedet.

XVIII. Lajos — játékszer az európai uralkodók kezében
Francia karikatúra a XIX. század elejéről

A „SZÁZ NAP"

Az Elba szigetére száműzött Napóleon szüntelenül figyelemmel kísérte a franciaországi eseményeket. Világosan látta: a polgárságban milyen nyugtalanságot, a parasztok közt és a hadseregben milyen gyűlöletet ébresztenek az emigráns nemesek, akik azzal próbálkoznak, hogy Franciaországot visszavessék a réges-rég túlhaladott múltba. Tudomására jutottak továbbá azok a heves nézeteltérések is, amelyek a bécsi kongresszus résztvevői — egyrészről Oroszország és Poroszország, másrészről Ausztria és Anglia — között támadtak, aláásva a franciaellenes koalíció egységét. Mindezt számba véve elhatározta, hogy újra felveszi a harcot.

1815. március elsején Napóleon partra szállt Franciaország déli partján; „hadserege" mintegy ezer főnyi katonaság és hat ágyú volt. Három hét leforgása alatt, egyetlen lövés nélkül, az ellene küldött, de hozzá átpártolt népes sereg élén, diadalmenetben vonult be Párizsba. XVIII. Lajos és udvara alig tudott külföldre menekülni. Annak, hogy Napóleon oly könnyedén hajtotta végre ezt a párját ritkító hadmenetet, és ragadta ismét magához a hatalmat Franciaországban, az a magyarázata, hogy a nép nagy tömegei, elsősorban a parasztság, továbbá a hadsereg izzó gyűlöletet táplált a Bourbonokkal – az arisztokratikus és klerikális reakció zászlóvivőivel — szemben.

De az idegen hatalmak nem szándékoztak megengedni a napóleoni császárság visszaállítását. A Napóleon elleni gyűlölet újból egyesítette őket. A bécsi kongresszus résztvevői hamarosan megállapodásra jutottak egymással. Megalakult az európai monarchiák új, immár hetedik koalíciója, amelynek élén a polgári-arisztokratikus Anglia állt. A franciaellenes koalíció óriási, körülbelül egymillió főnyi hadsereget állított ki, míg Napoleonnak mindössze 275 000 fő állt rendelkezésére.

Napóleon csakis abban az esetben számíthatott sikerre, ha a francia népet maga mögé tudja állítani. Egyik tábornagyának azt írta, hogy „újból fel kell húzni az 1793-as csizmákat". De Napóleon, akit oly szoros szálak fűztek a nagyburzsoáziához, képtelennek bizonyult ilyen politikai fordulatra. Erről tanúskodik a június 1-én jóváhagyott „Acte additionnel" („a császári alkotmány kiegészítése" is. Jóllehet, újra be akarta vezetni az általános választójogot, egyszersmind azonban az angol lordok mintájára bevezette az örökölhető főrendiházi tagságot. Mindez az ország demokratikus elemeit eltaszította Napóleontól.

Napóleon békét ajánlott, de ezt visszautasították. Ekkor úgy határozott, hogy nem várja meg a szövetséges főerők megérkezését, hanem kísérletet tesz a Belgiumban állomásozó angol és porosz seregek szétzúzására. Számítása az volt, hogy beékelődik az angol és a porosz csapatok közé, és külön-külön veri meg ellenségeit. 1815. június 18-án Napóleon serege a Brüsszel melletti Waterloo közelében harcba bocsátkozott a Wellington parancsnoksága alatt álló angol csa-

A waterlooi csata
Freeman metszete Brookes rajza alapján

patokkal. Javában állt a harc, amikor Blücher porosz hadteste az angolok segítségére sietett. Napóleon hadserege megsemmisítő vereséget szenvedett. A szövetséges csapatok benyomultak Franciaország területére, és újból elfoglalták Párizst.

A waterlooi csata után Napóleon újból lemondott a trónról (1815. június 22.). Amerikába akart menni, de ezt a szándékát nem valósíthatta meg, mivel egy angol hajóraj zárlat alá vette Franciaország partjait. Kénytelen volt tehát megadni magát az angoloknak. Az angol kormány a szövetséges hatalmak beleegyezésével Napóleont Szent Ilona szigetére (az Atlanti-óceán déli részén) száműzte. Itt halt meg 1821 májusában.

Napóleon második uralmát, a „száz napot" követően Franciaországban ismét a Bourbonok rendezkedtek be.

A napóleoni birodalom bukása egy egész korszak végét jelzi az európai történelemben. Lenin a napóleoni hódító háborúk, valamint a napóleoni uralom ellen fellángoló nemzeti felszabadító mozgalmak eredményeit és jelentőségét a következőképpen foglalta össze: „Napóleon imperialista háborúi sok-sok évig tartottak, egész korszakot öleltek fel, a nemzeti szabadságmozgalmakkal összefonódó imperialista[5] viszonyok rendkívül bonyolult szövevényét mutatták. És az eredmény az volt, hogy a történelem a háborúkban és tragédiákban (egész népek tragédiáiban) rendkívül gazdag korszakon át jutott előre a feudalizmustól — a »szabad« kapitalizmushoz."[6]

[5] Imperializmusnak nevezem itt általában idegen országok kirablását, imperialista háborúnak pedig — a rablóknak az ilyen zsákmány felosztásáért folyó harcát. (V. I. Lenin jegyzete.)

[6] Lenin: A szerencsétlen béke. Lásd *Lenin* Művei. 27. köt. Szikra 1952. 36—37. old.

VI. FEJEZET

A NYUGAT-EURÓPAI NEMESI-MONARCHIKUS REAKCIÓ ÉS AZ 1820-AS ÉVEK POLGÁRI FORRADALMI MOZGALMA

Európa népeinek harca Napóleon ellen a francia császárság bukásával végződött. Ez azonban a népeknek nem hozta meg a rég várt szabadságot. Napóleon legyőzését a monarchikus, voltaképpen feudális abszolút államok koalíciója használta ki a maga érdekében. Így a napóleoni császárság megsemmisítése az európai nemesi-monarchikus reakció győzelmére vezetett.

A bécsi kongresszustól az 1830 júliusában lezajlott franciaországi forradalomig terjedő időszak Európa valamennyi országában a reakciós erők uralma jegyében telt el. A nemesi-monarchikus reakció megpróbálta feltartóztatni a társadalom haladását, visszaállítani az abszolutizmus rendszerét, amely a francia polgári forradalom erős hatása alatt megsemmisült. Ezek a kísérletek azonban az új, tőkés társadalom növekvő erőinek határozott ellenállásába ütköztek.

1. A BÉCSI KONGRESSZUS ÉS A SZENT SZÖVETSÉG

A BÉCSI KONGRESSZUS ÉS DÖNTÉSEI

1814 októberétől 1815 júniusáig ülésezett Bécsben az európai hatalmak képviselőinek kongresszusa. A kongresszuson I. Sándor orosz cár, Metternich osztrák kancellár, Castlereagh angol külügyminiszter, Hardenberg porosz külügyminiszter és Talleyrand francia külügyminiszter irányító szerepet töltött be. E személyek egymás közti torzsalkodása és alkudozása határozta meg a kongresszus legfontosabb döntéseit.

A kongresszus vezetőinek célja a francia polgári forradalom és a napóleoni háborúk eredményeképpen Európában végbement politikai változások és reformok felszámolása volt. Görcsösen ragaszkodtak a „legitimizmus" elvéhez, vagyis vissza akarták állítani a birtokaiktól megfosztott régi egyeduralkodók „törvényes" jogait. Valójában a „legitimizmus" elve a reakció önkényét volt hivatott palástolni.

A bécsi kongresszus, mit sem törődve a népek nemzeti érdekeivel, tetszése szerint átformálta Európa térképét. A németalföldi királysággá átalakított Hollandiához csatolták Belgiumot, Norvégiát pedig Svédország kapta meg. Lengyelországot újból felosztották Oroszország, Poroszország és Ausztria között; a volt Varsói Nagyhercegség tekintélyes része Oroszországhoz került. Poroszország bekebelezte Szászország és Vesztfália egy részét, valamint a rajnai tartományt. Ausztria visszanyerte a napóleoni háborúk során elvesztett területeit. Az osztrák császársághoz csatolták

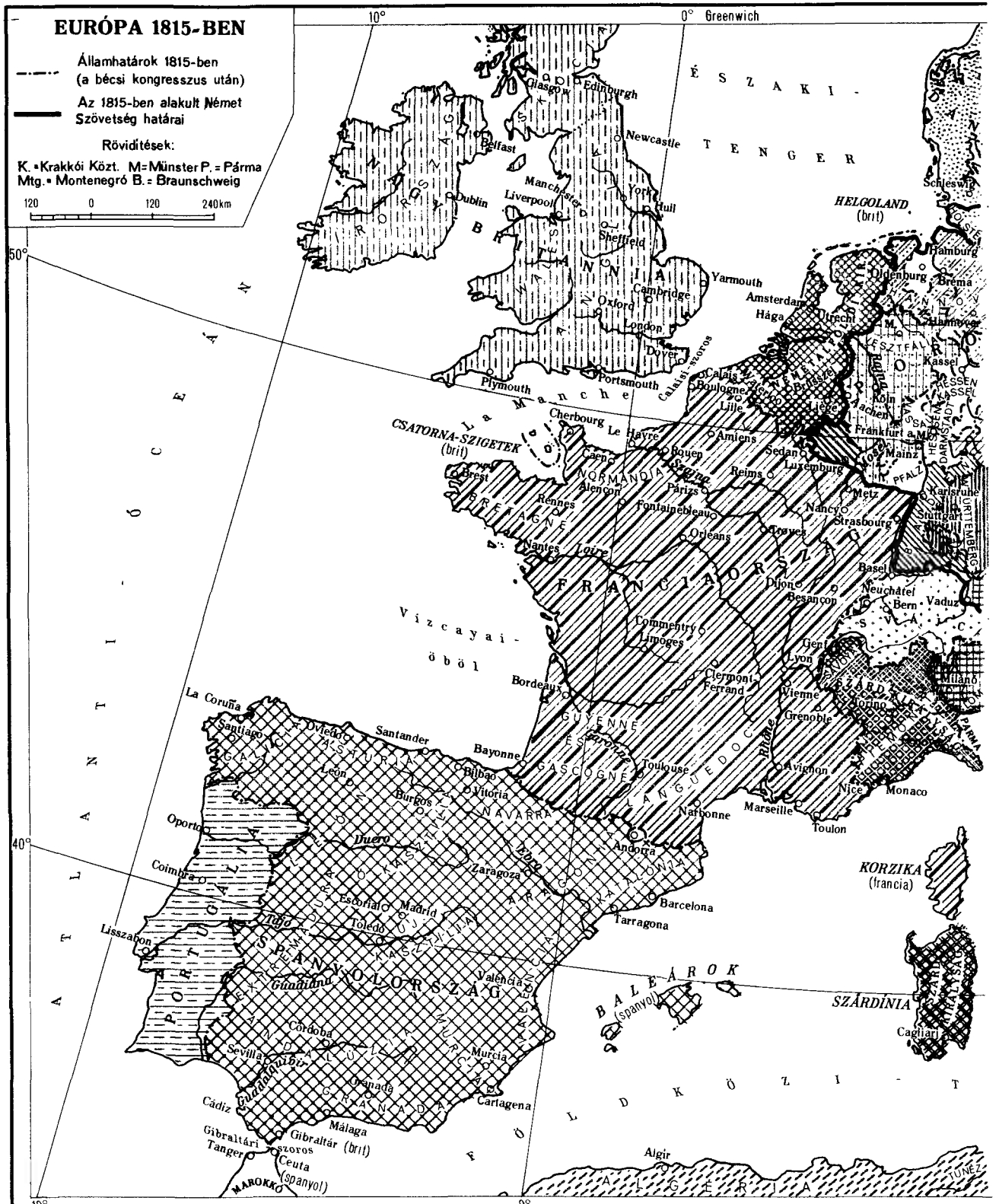
EURÓPA 1815-BEN
Államhatárok 1815-ben (a bécsi kongresszus után)
Az 1815-ben alakult Német Szövetség határai
Rövidítések:
K. = Krakkói Közt. M = Münster P. = Párma
Mtg. = Montenegró B. = Braunschweig
120 0 120 240 km
10°
0° Greenwich
50°
40°
ÉSZAKI-TENGER
HELGOLAND (brit)
Schleswig
Hamburg
Oldenburg
Brema
Hannover
Amsterdam
Hága
Utrecht
Kassel
Köln
Aachen
Frankfurt a. M.
Mainz
Karlsruhe
Stuttgart
Metz
Strasbourg
Nancy
Basel
Neuchâtel
Bern
Vaduz
Milano
Torino
Genf
Lyon
Vienne
Grenoble
Avignon
Nice
Monaco
Marseille
Toulon
Narbonne
Toulouse
Andorra
Barcelona
Tarragona
Valencia
Murcia
Cartagena
Málaga
Gibraltár (brit)
Gibraltári szoros
Ceuta (spanyol)
Tanger
MAROKKÓ
Algír
ALGÉRIA
TUNÉZ
FÖLDKÖZI-T
BALEÁROK (spanyol)
KORZIKA (francia)
SZARDÍNIA
Cagliari
Glasgow
Edinburgh
Newcastle
Belfast
Dublin
Manchester
Liverpool
York
Hull
Sheffield
Yarmouth
Cambridge
Oxford
London
Dover
Portsmouth
Plymouth
Calais
Boulogne
Lille
Brüssel
Liège
Aachen
Cherbourg
Le Havre
Amiens
Rouen
Caen
Alençon
Brest
Rennes
Nantes
Loire
Szajna
Párizs
Fontainebleau
Orléans
Reims
Sedan
Luxemburg
Trèves
Dijon
Besançon
Commentry
Limoges
Clermont-Ferrand
Bordeaux
Bayonne
Bilbao
Vitoria
Burgos
Santander
Oviedo
Santiago
La Coruña
León
Oporto
Coimbra
Lisszabon
Duero
Tajo
Guadiana
Guadalquivir
Córdoba
Sevilla
Granada
Cádiz
Zaragoza
Ebro
Escorial
Madrid
Toledo
Valencia
Rhône
Garonne
Loire
Vizcayai-öböl
ATLANTI-ÓCEÁN
NAGY-BRITANNIA
ÍRORSZÁG
SKÓCIA
WALES
ANGLIA
NÉMETALFÖLD
NÉMETALFÖLD
HESSEN-KASSEL
HESSEN-DARMSTADT
PFALZ
ÜRTTEMBERG
SVÁJC
SZARDÍNIA
PARMA
NORMANDIA
BRETAGNE
FRANCIAORSZÁG
GUYENNE
GASCOGNE
LANGUEDOC
ARAGÓNIA
KATALÓNIA
NAVARRA
ASTURIA
GALICIA
PORTUGÁLIA
SPANYOLORSZÁG
ANDALÚZIA
MURCIA
GRANADA
CSATORNA-SZIGETEK (brit)
La Manche
Calais-szoros

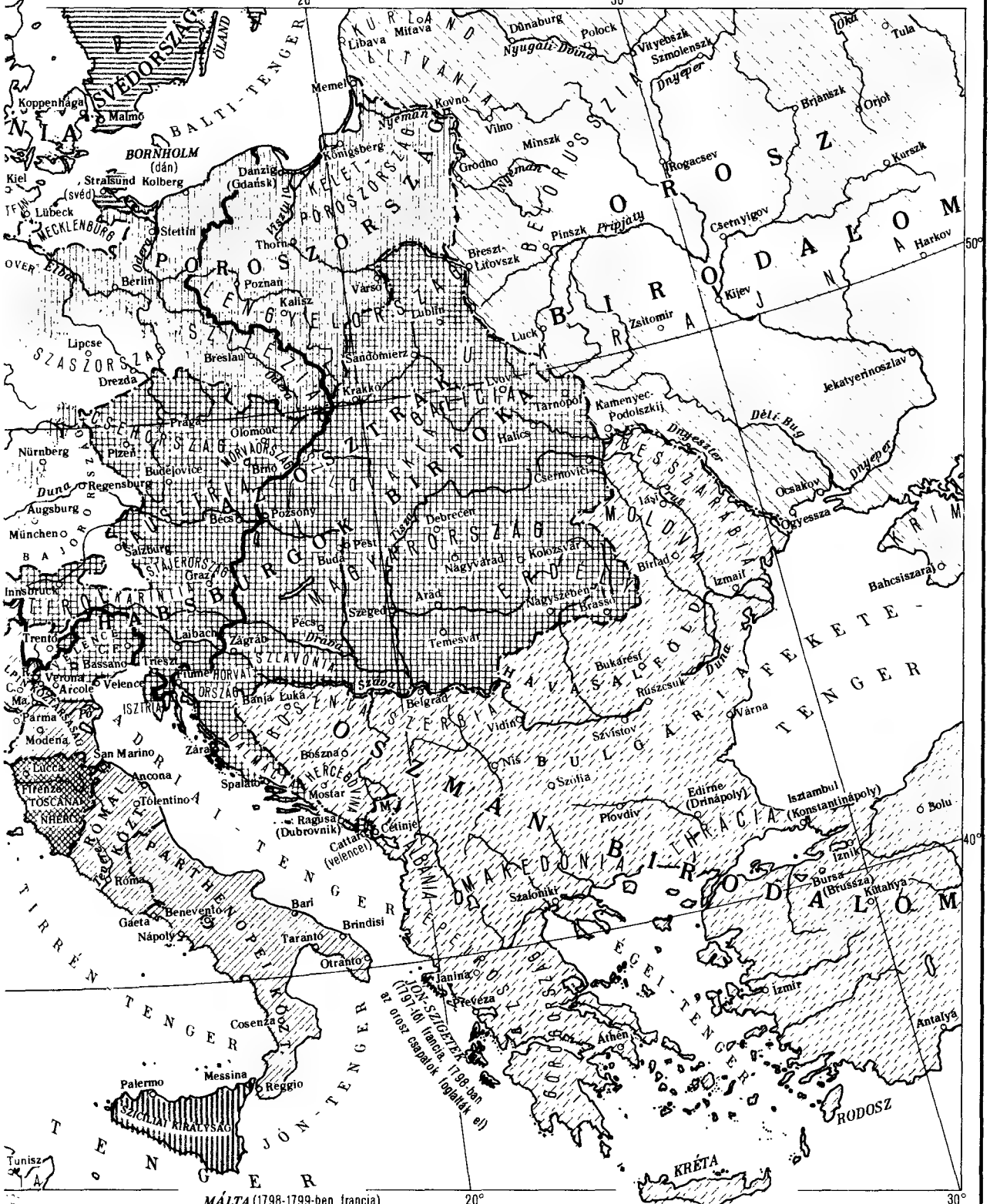

20°
30°
50°
40°
SVÉDORSZÁG
ÖLAND
BALTI-TENGER
Koppenhága
Malmö
BORNHOLM
(dán)
Kiel
Stralsund
Kolberg
(svéd)
Lübeck
MECKLENBURG
Stettin
Berlin
Oder
Elba
Lipcse
SZASZORSZÁG
Drezda
Nürnberg
Regensburg
Duna
Augsburg
München
BAJORORSZÁG
Innsbruck
Trento
Verona
Arcole
Velence
Parma
Modena
Lucca
Firenze
TOSCANA
NHERC
San Marino
Ancona
Tolentino
ROMAI KÖZT.
Roma
Benevento
Gaeta
Nápoly
Bari
Brindisi
Taranto
Otranto
Cosenza
Messina
Reggio
Palermo
SZICILIAI KIRÁLYSÁG
Tunisz
TIRRÉN TENGER
JÓN-TENGER
ADRIAI-TENGER
Memel
Libava
Mitava
KURLAND
LITVÁNIA
Kovno
Nyeman
Vilno
Königsberg
Danzig
(Gdańsk)
KELET-PÓROSZORSZÁG
Grodno
Minszk
Thorn
Poznań
Kalisz
Varsó
Lublin
Breszt-Litovszk
Pinszk
Pripjaty
Luck
Sandomierz
Breslau
Krakkó
Lvov
Tarnopol
Kamenyec-Podolszkij
Halics
Csernovici
Prága
Olomouc
Plzeň
Budějovice
Brno
Pozsony
Bécs
Salzburg
Graz
Laibach
Zágráb
Pécs
Drava
Szeged
Debrecen
Pest
Buda
Tisza
Nagyvárad
Kolozsvár
Arád
Temesvár
Nagyszeben
Brassó
Bukarest
Ruszcsuk
Duna
Belgrád
Vidin
Szvistov
Várna
Nis
Szófia
Edirne
(Drinápoly)
Plovdiv
Isztambul
(Konstantinápoly)
Bolu
Iznik
Bursa
(Brussza)
Kütahya
Szalonikí
Janina
Preveza
Athén
Izmir
Antalya
RODOSZ
KRÉTA
ÉGEI-TENGER
Dünaburg
Polock
Nyugati-Dvina
Vityebszk
Szmolenszk
Dnyeper
Oka
Tula
Brjanszk
Orjol
Kurszk
Rogacsev
Csernyigov
Kijev
Harkov
Zsitomir
Jekatyerinoszlav
Déli-Bug
Dnyeszter
Ocsakov
Ogyessza
Bahcsiszaraj
Izmail
Bírlad
Iași
Prut
Duna
Szava
Drava
Vistula
Oder
Elba
Dnyeper
Pripjaty
Nyeman
BIRODALOM
OROSZ
BIRODALOM
OSZMÁN
BIRODALOM
HABSBURGOK
BIRTOKAI
OSZTRÁK
MAGYARORSZÁG
ERDÉLY
MOLDVA
BESSZARÁBIA
HAVASALFÖLD
BULGÁRIA
FEKETE-TENGER
SZERBIA
BOSZNIA
HERCEGOVINA
ALBÁNIA
MAKEDÓNIA
THRÁCIA
ÉPEIROSZ
GÖRÖGORSZÁG
SZLAVÓNIA
HORVÁT ORSZÁG
ISZTRIA
DALMÁCIA
Bosznia
Mostar
Ragusa
(Dubrovnik)
Cattaro
(velencei)
Cétinje
Spalato
Zára
Banja Luka
Trieszt
Fiume
Bassano
Laibach
Pécs
Debrecen
Nagyvárad
Kolozsvár
Arád
Szeged
Temesvár
Nagyszeben
Brassó
Bukarest
Ruszcsuk
Szófia
Plovdiv
Szalonikí
Janina
Preveza
Athén
Bari
Brindisi
Otranto
Taranto
Cosenza
Messina
Reggio
Palermo
SZICILIAI KIRÁLYSÁG
MÁLTA (1798-1799-ben francia)
JÓN-SZIGETEK
(1797-tól francia, 1798-ban az orosz csapatok foglalták el)

A bécsi kongresszus
Godefroy metszete Isabey rajza alapján

Lombardiát és a volt Velencei Köztársaság birtokait, valamint Salzburgot és még néhány más területet.

Itáliát, amelyről Metternich megvetően úgy nyilatkozott, hogy „nem több, mint földrajzi fogalom", újból több államra aprózták szét, s ezeket visszaadták a régi uralkodóházaknak. A szárd királyságban (Piemontban), amelyhez Genovát is hozzácsatolták, újból a Savoyai-ház került hatalomra. A toscánai nagyhercegség, a modenai és parmai hercegség az osztrák Habsburg-ház különféle képviselőinek a birtokába ment át. Rómában visszaállították a pápa világi hatalmát, és visszaadták korábbi birtokait. A nápolyi királyság a Bourbon-házé lett.

Azokat az apró német államokat, amelyeket Napóleon megszüntetett, nem hívták újból életre; a német államok száma majdnem a tizedére csökkent. Németország politikailag továbbra is széttagolt volt: harmincnyolc állam maradt fenn, amelyeket Ausztriával együtt csak formailag fűzött egybe a Német Szövetség.

A bécsi kongresszus törvényesítette azokat a gyarmati hódításokat, melyeket az angolok a háború folyamán Spanyolország és Franciaország rovására szereztek: Hollandiától Anglia elvette Ceylon szigetét, a Jóreménység fokát és Guayanát. Ezenkívül megtartotta magának a stratégiai szempontból fontos Málta szigetét és az Ión-szigeteket. Anglia ily módon megszilárdította tengeri és gyarmati uralmát.

Svájcot, amelynek határai kissé bővültek, a kongresszus örökre semleges országnak nyilvánította.

Spanyolországban még 1814 áprilisában visszaállították a spanyol Bourbonok monarchiáját.

A bécsi kongresszus záróokmányát, amelyet cselszövések légkörében, titkos egyezmények és

hosszas harc eredményeként dolgoztak ki, 1815. június 9-én írták alá. E megállapodás hatodik cikkelye kimondta, hogy az aláíró hatalmak készek fenntartani a békét és biztosítani a határok változhatatlanságát.

A SZENT SZÖVETSÉG ÉS AZ EURÓPAI REAKCIÓ TOMBOLÁSA

A bécsi kongresszus döntései nagyban hozzájárultak az európai nemesi-monarchikus reakció megerősödéséhez. „1815 után — írta Engels — minden országban a forradalomellenes párt tartotta kezében a kormányzás gyeplőjét. A feudális arisztokraták uralkodtak minden kormányban Londontól Nápolyig, Lisszabontól Szentpétervárig."[1]

Az európai államok reakciós kormányai a forradalmi és nemzeti felszabadító mozgalmak elleni harc fokozása érdekében megkötötték az úgynevezett Szent Szövetséget.

A Szent Szövetséget I. Sándor orosz cár, I. Ferenc osztrák császár és III. Frigyes Vilmos porosz király hívta életre. Az 1815 szeptemberében aláírt szövetségi okmány szövege szerint „az igazi és szétválaszthatatlan barátság kötelékei" és a keresztény vallás elvei által „egymáshoz fűzetvén", kötelezik magukat egymás kölcsönös megsegítésére és támogatására „minden esetben és minden körülmények között". Később csaknem valamennyi európai uralkodó csatlakozott a szerződéshez. Anglia formailag nem tartozott a Szent Szövetséghez, de kormánya kezdetben tettekkel támogatta annak reakciós politikáját. A Szent Szövetség a népek elleni közös harcra egyesült uralkodók szövetsége volt, abból a célból, hogy megakadályozzák és szétzúzzák a forradalmi mozgalmat mindenütt, ahol csak felüti a fejét.

1818-ban az aacheni kongresszuson Oroszország, Poroszország, Ausztria és Anglia megújította a négyes szövetségi szerződést, amely minden, „a szomszédok nyugalmát és biztonságát veszélyeztető" franciaországi változás ellen irányult. A Szent Szövetség kongresszusai (1820: Troppau [Opava], 1821: Laibach [Ljubljana], 1822: Verona) megvitatták, milyen lépések szükségesek az európai országokban fellángolt forradalmi mozgalmak ellen.

Az európai reakció egyik leghathatósabb fegyvere a katolikus papság volt, élén a Vatikánnal. Az egyes országokban a Vatikán szolgái magukhoz ragadták a közoktatást, beavatkoztak a társadalmi és a magánéletbe, kémkedtek, intrikáltak, szították a vallási fanatizmus lángját. A Vatikán hadjáratot vezetett a haladó „szabadgondolkodó" eszmék ellen.

A XVIII. századi polgári felvilágosítók világnézetével, a materialista filozófiával, a francia forradalom humanista és demokratikus eszméivel a nemesi-klerikális reakció a maga ideológiáját szegezte szembe: dicsőítette a vallást és az egyházat, magasztalta az abszolút államot és a rendi egyenlőtlenséget, támadta a tudományt, megkülönböztetés nélkül elvetett minden újat és haladót, eszményítette a középkori lovagságot és szerzetességet.

Joseph de Maistre gróf, a forradalom ádáz ellensége, aki az embert születésénél fogva rabszolgának tekintette, magasztalta az inkvizíciót, azt vallotta, hogy a hóhér a társadalom támasza; elítélte a tudományt, azt tanácsolta, hogy állítsák vissza a pápa korlátlan világi hatalmát, és tiltsák meg az ismeretek terjesztését a nép körében. Louis Gabriel de Bonald, a reakció másik ideológusa, műveiben azt hirdette, hogy vissza kell állítani az erős egyházi hatalmat és a társadalom rendi hierarchiáját, s hogy a legfőbb rossz a személyi szabadságból ered. Ludwig Haller reakciós svájci közíró olvasóit arra tanította, hogy ellenvetés nélkül engedelmeskedjenek az egyeduralkodó abszolút hatalmának, mert az isteni eredetű.

[1] Engels: Németország állapota. Lásd *Marx—Engels* Művei. 2. köt. Budapest 1958. 542. old.

Bármennyire erős volt is a reakció, amely Európa országait 1815 után hatalmába kerítette, nem tudta visszafordítani a történelem fejlődését. A nemesi-monarchikus reakció erői nem voltak képesek arra, hogy megsemmisítsék az új, haladóbb tőkés társadalmi rendet, amely Franciaországban a forradalom eredményeképpen gyökeret vert. A XVIII. század végén és a XIX. század elején Európa számos országában végrehajtott polgári reformokat megnyirbálták ugyan, de gyökereit már nem téphették ki.

A régi dinasztiák visszaállítása és külsődleges ragyogása, a nemesség és papság befolyásának újbóli megnövekedése, a Szent Szövetség létrehozása mind azt a látszatot keltette, mintha a reakció teljes diadalt aratott volna, mintha uralma hosszú időre újból megszilárdult volna. Csakhogy a mélyben meghúzódó erők működtek, ideig-óráig észrevétlenül hatottak, de lényegében meghatározták a történelmi események egész menetét.

Európa országaiban a termelőerők fejlődése — bár az uralmon levő születési arisztokrácia mesterségesen gátolni próbálta — gyorsan haladt előre. Az ipari forradalom — amelynek során a kézi erővel végzett munkát kiszorította a gép, a kézművesség és a manufaktúra pedig átadta helyét a gyárnak — erőteljesen kibontakozott Angliában, nagy sikereket ért el Franciaországban, megkezdődött a német államokban, utat tört magának Európa más országaiban és az Amerikai Egyesült Államokban is.

A kapitalizmus fejlődése a mezőgazdaságban is figyelemre méltó eredményeket ért el. Franciaországban, ahol a forradalom idején a falvakban teljesen felszámolták a feudális viszonyokat, a mezőgazdaság tovább haladt a tőkés fejlődés útján. Németországban a jobbágyrendszer eltörlése és az agrárreformok után a falun — bár rendkívül lassan — fejlődésnek indultak az új, tőkés viszonyok. A kapitalizmus valamilyen formában behatolt Európa más országainak mezőgazdaságába is, elsősorban ott, ahol a napóleoni uralom alatt polgári reformokat hajtottak végre, és alásták a feudalizmus alapjait.

A kapitalizmus további fejlődése, miután megszilárdította a lakosság polgári rétegeinek gazdasági helyzetét, nyilvánvaló ellentétbe került az európai országok politikai rendszereivel: a nemesség és papság uralmával, az abszolutizmussal, amely Európa államainak többségében fennállt. Ez a XIX. század húszas éveiben a polgári forradalmi mozgalom újabb fellendülését idézte elő.

Bármennyire különböztek is egymástól ezekben az években a forradalmak és forradalmi mozgalmak, objektív tartalmukat és jellegüket tekintve mégis mind polgári forradalmi mozgalmak voltak.

2. POLGÁRI FORRADALMAK SPANYOLORSZÁGBAN ÉS ITÁLIÁBAN

AZ 1820—1823. ÉVI SPANYOLORSZÁGI FORRADALOM

A feudális abszolút reakció, amely Spanyolországban a Bourbon-ház restaurációjával uralomra jutott, felszámolta az 1808—1814. évi nemzeti felszabadító harc idején végrehajtott haladó politikai reformokat. VII. Ferdinánd eltörölte az 1812. évi alkotmányt, szétkergette a kortezeket, kegyetlenül leszámolt a nemzeti felszabadító mozgalom részvevőivel. Spanyolországban a restauráció után megerősödött az abszolutizmus. A sajtót elnémították. A hatalom újból a feudális arisztokrácia, az udvari kamarilla, a katolikus főpapság kezében összpontosult. Visszaállították az inkvizíciót, újból roppant befolyásra tettek szert a jezsuiták.

Ferdinánd politikája miatt nagy volt az elégedetlenség az országban. Az ellenzéki tábor a városi burzsoáziából, értelmiségből és a nemesség egy részéből tevődött össze. Az érlelődő forradalom fő ereje a hadsereg volt. Különösen a haladó tisztek körében volt erős a forradalmi szellem, amely itt az idegen uralom elleni felszabadító harc éveiben felizzott hazafiságból fogant. 1814-ben Navarrában felkelés robbant ki a nemzeti felszabadító háború egyik hadvezére, Mina tábornok vezetésével. A felkelést kegyetlenül elfojtották. Ugyanez lett a sorsa annak a felkelésnek, amelyet 1815-ban, La Coruñában a szabadságharc másik kimagasló alakja, Porlier tábornok szervezett; a felkelés elfojtása után Porlét kivégezték.

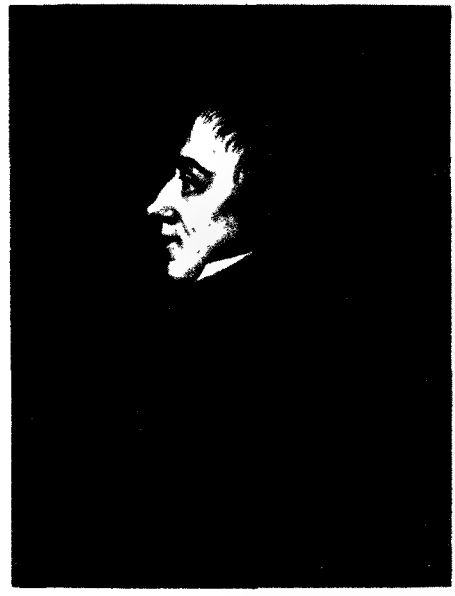

Rafael Riego
Kühner metszete

De a forradalmi mozgalmat a kormány kegyetlen megtorló intézkedései sem törhették meg. 1820 januárjában Cádiz közelében fellázadt Rafael Riego ezrede. A felkelést egy ellenzéki tiszti csoport készítette elő. Riego és az összeesküvés másik vezetője, Antonio Quiroga tábornok — akit Riego szabadított ki a börtönből — letartóztatták a királyhű tábornokokat, és visszaállították az 1812. évi alkotmányt. A részleges kudarcok ellenére a felkelés terjedt, és fokozatosan az egész országban győzedelmeskedett. Riegónak, a felkelés vakmerő vezérének neve lett a harci lobogó, Uerta spanyol zeneszerző „Riego-indulója" pedig a forradalmi himnusz.

VII. Ferdinánd, mivel már nem támaszkodhatott a hadseregre, 1820 márciusában kénytelen volt kihirdetni az 1812. évi alkotmány visszaállítását.

1820 júliusában Madridban összeült a kortez. Tagjai két szárny körül csoportosultak: az egyik a moderados, vagyis mérsékeltek, akik a városi nagyburzsoáziát, a tisztviselői kart és a nemesség egyes csoportjait képviselték, a másik pedig az exaltados, vagyis radikálisok, a demokratikusabb rétegek érdekeinek kifejezői. 1822-ig a mérsékeltek befolyása volt túlsúlyban, az ő képviselőikből alakultak a kormányok. Később azonban a radikálisok szerezték meg a hatalmat.

A kortez számos polgári reformot hajtott végre: visszaállított bizonyos polgári demokratikus szabadságjogokat, megszüntette a céheket, eltörölte a belföldi vámtételeket, elkobozta a kolostori földeket, felszámolta az inkvizíciót. E reformok azonban — bár haladó jellegűek voltak — nem bizonyultak elegendőnek. Nem oldották meg az agrárkérdést, amely pedig olyan paraszti országban, mint amilyen Spanyolország, elsőrendű fontossággal bírt. A spanyol polgári forradalmárok nem mertek hozzányúlni a földesúri feudális tulajdonhoz. A kiárusított kolostori földek nem elégítették ki a parasztság földigényét. Ennek következtében a parasztság, amely pedig a polgári forradalom szilárd bázisa lehetett volna, nem volt elég aktív, sőt az ország egyes részein, ahol a katolikus papság befolyása különösen erős volt, nem is támogatta a forradalmat.

Ennek ellenére a forradalmi erők messze felülmúlták az ellenforradalom erőit, olyannyira, hogy külső beavatkozás nélkül az utóbbiak nem számíthattak győzelemre. 1822 október—decemberében, a Szent Szövetség veronai kongresszusán a tagállamok úgy határoztak, hogy fegyveresen beavatkoznak a spanyolországi ügyekbe.

1823 áprilisában a Szent Szövetséghez tartozó hatalmak megbízásából a francia hadsereg benyomult Spanyolországba. 1823 májusának végére az intervenciós hadsereg — a belső ellenforradalom támogatásával — elfoglalta Madridot. Novemberre az ellenállás utolsó fészkeit is felszámolták: a forradalmat az egész országban leverték. November 7-én kivégezték Riegót —

A madridi helyőrség 1820. március 9-én felesküszik az alkotmányra
Rugendas

ez az ellenforradalmi rémuralom kezdetét jelezte. Az intervenciós csapatok oltalma alatt Spanyolországban visszaállították a feudális abszolutizmus rendszerét.

Marx az 1820—1823. évi spanyol forradalmat „katonai, dinasztikus és polgári liberális" jellegűnek tartotta.[2] A forradalmi mozgalom vezetői a nemesség képviselői és főtisztek voltak. Ezek az elemek nem tudták, nem is szándékoztak a nép szélesebb tömegeit bevonni a harcba. A spanyolországi forradalom példája megmutatta, hogy a forradalom, ha nem támogatják a nép nagy tömegei, bukásra van kárhoztatva.

Az 1820—1823. évi forradalom azonban bukása ellenére is nagy jelentőségű volt: megteremtette az előfeltételeket a spanyol nép további harcához a feudális rend ellen, és ragyogó fejezettel gazdagította Spanyolország történetét. A forradalomnak széles körű nemzetközi visszhangja volt: a forradalom mérte az első csapást az európai nemesi-monarchikus reakcióra. A haladó emberek világszerte kinyilvánították forró együttérzésüket a spanyol néppel. Béranger francia költő egyik versében, amely a demokratikus körökben igen népszerű lett, felszólította a Spanyolország ellen küldött katonákat, hogy „tegyenek félfordulatot", azaz szuronyaikat a Bourbonok ellen fordítsák. Byron magasztalta a spanyolországi forradalom védelmezőit, és megbélyegezte a Szent Szövetséget. Puskin megörökítette költeményeiben Riego és Quiroga nevét. A „Riego-induló" a forradalmi-demokrata Európa egyik legkedveltebb himnuszává lett.

[2] Marx: Die Revolution in Spanien. Lásd *Marx—Engels* Werke. 12. köt. 48. old.

Jellegét tekintve a spanyolországi forradalomhoz hasonló volt a nápolyi és a piemonti forradalom is.

Az Itáliában kibontakozott forradalmi mozgalom élén a karbonárik társasága állt, amely még a francia uralom idején jött létre az ország déli részén. Ez a titkos, szigorúan illegális szervezet a ventinek nevezett sejtek hálózatára támaszkodott.

A karbonárik tevékenysége 1815 után, a reakció sötét éveiben volt a legélénkebb. Nemcsak a nápolyi királyságban alapították meg titkos társaságukat, hanem a Pápai Államban, Piemontban, Toscanában, Parmában, Modenában, az osztrák fennhatóságú lombardia—velencei tartományban is. A karbonári szervezet tagjai — főleg a burzsoázia, a liberális nemesség és a haladó értelmiség képviselői — bátor, vakmerő férfiak, állhatatos hazafiak voltak. E szervezetek gyengéje elszigeteltségük volt: nem tartottak szilárd kapcsolatot a nép nagy tömegeivel, továbbá figyelmen kívül hagyták a parasztságot annyira nyugtalanító földkérdést.

Az országszerte egyre fokozódó társadalmi elégedetlenség 1820 nyarán robbant ki: ekkor érkeztek Itáliába az első hírek a spanyolországi forradalom sikereiről. 1820 júliusában az egyik ezred, amelynek parancsnoka Guglielmo Pepe, a karbonári szervezet tagja volt, felkelést szervezett. A felkelőkhöz — karbonári tisztek vezetése alatt — más katonai egységek is csatlakoztak. A felkelés hamarosan az egész nápolyi királyságban győzedelmeskedett; IV. Ferdinánd kénytelen volt beleegyezni az 1812. évi spanyol alkotmány mintájára megszövegezett alkotmány bevezetésébe.

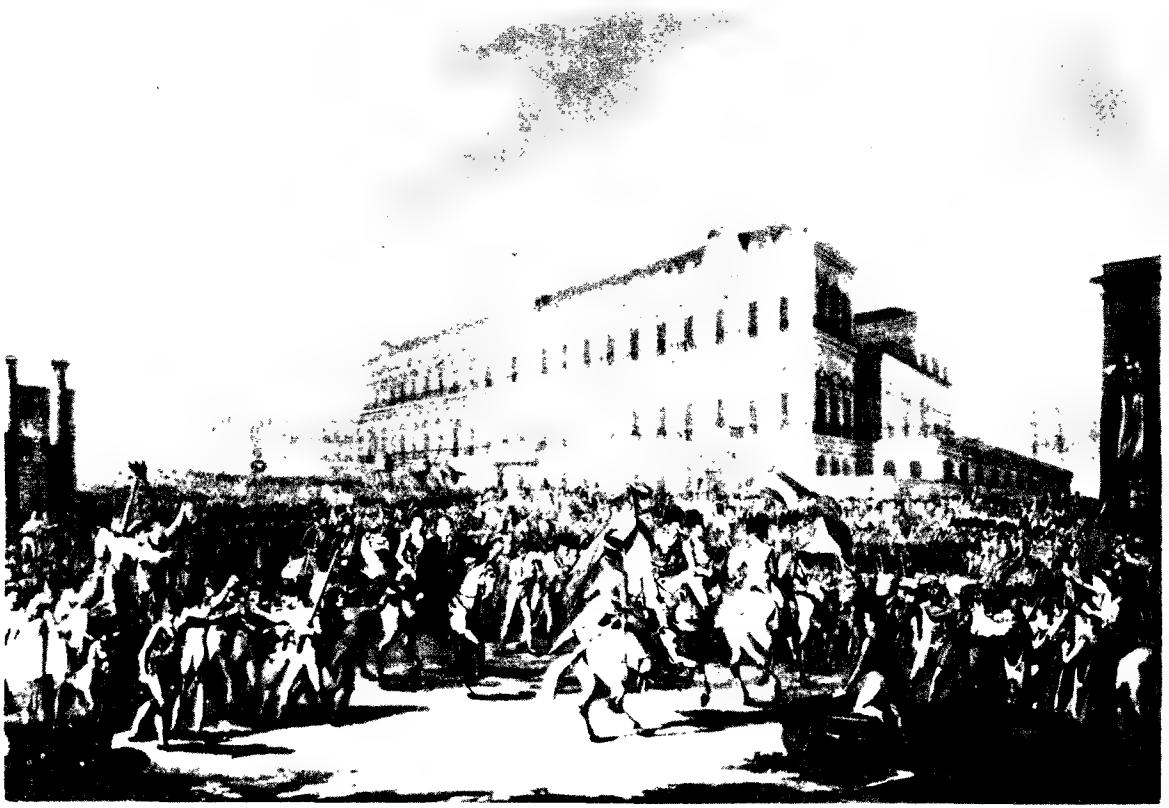

Pepe a forradalmi sereg élén 1820. július 9-én bevonul Nápolyba
Rugendas

A nápolyi forradalom, még inkább, mint a spanyolországi, a burzsoázia felső rétegének forradalma volt. A nápolyi forradalom vezetői távol álltak a néptől, nem értették meg igényeit és törekvéseit.

A nápolyi forradalommal belső gyengesége miatt könnyűszerrel leszámolhatott a Szent Szovetség. A Szent Szovetség troppaui és laibachi kongresszusai (1820 végén—1821 elején) Metternich kezdeményezésére határozatban mondták ki a nápolyi ügyekbe való beavatkozást. Ferdinánd király, aki a tagállamok meghívására részt vett a laibachi kongresszuson, megszegte esküjét, amelyben megfogadta, hogy hű marad az alkotmányhoz, és kérte a Szent Szövetség államainak beavatkozását. Ezek Ausztriát bízták meg a nápolyi forradalom fegyveres elfojtásának feladatával.

A megtorlásra küldött osztrák hadsereg 1821 februárjában lépett Itália földjére. A nápolyi forradalom vezetői nem tudták a néptomegeket mozgósítani az intervenciósok ellen harcra. Pepe tábornok ahelyett, hogy megrohamozta volna az ellenséget, passzív védekezésre kényszerítette a nápolyi csapatokat. Március 23-án az osztrák hadsereg elfoglalta Nápolyt. A királyság területén visszaállították az abszolutista rendszert.

1821 márciusában, egyidejűleg azzal, hogy az intervenciós csapatok benyomultak a nápolyi királyságba, Piemontban tört ki forradalom. Ennek vezetői ugyancsak a liberális nemesség és a tisztikar képviselőiből, a karbonári szervezet tagjaiból kerültek ki. A piemonti liberálisok azonban, ugyanúgy, mint a nápolyiak, visszariadtak attól, hogy a népre támaszkodjanak. Támogatást reméltek a Savoyai-ház tagjától, Károly Albert hercegtől, s e támogatástól várták a forradalom győzelmét. Károly Albert, akit a király lemondása után régenssé neveztek ki, ünnepélyes nyilatkozatban jelentette ki, hogy csatlakozik a forradalomhoz és bevezeti az alkotmányt, de már egy hét múlva megszökött az országból. 1821 áprilisában osztrák csapatok nyomultak be Piemontba, és a forradalom ügyéhez hű ezredek ellenállását megtorve visszaállították az abszolutizmus rendszerét. A diadalmaskodó ellenforradalom nyomban megkezdte a leszámolást a forradalmi mozgalom résztvevőivel.

A forradalmi mozgalmak leverésének egyik legfőbb oka mind Spanyolországban, mind pedig Itáliában az volt, hogy a forradalom szűk bázisra épült, vezetői képtelenek voltak a nép nagy tömegeit bevonni a harcba.

3. A GÖRÖG FELKELÉS

A GÖRÖGORSZÁGI NEMZETI FELSZABADÍTÓ MOZGALOM

A görögök felkelése a török uralom ellen valóban nemzeti, az egész népet átfogó mozgalom volt, s győzelemmel végződött. A négy évszázados török uralom sok bajt, csapást zúdított a görög népre. A török hűbérurak kíméletlenül elnyomták a görög parasztokat, súlyos adókkal és szolgáltatásokkal terhelték és mindenféle feudális kötelezettségre kényszerítették őket. A pasák, bejek és janicsárok önkényeskedésétől egyaránt szenvedtek a parasztok és a városi lakosság. A nép sanyargatásából kivették részüket az úgynevezett „keresztény törökök" (kotzambas), vagyis a görög lakosság tehetős rétegeinek képviselői is, akik az ország több körzetében a helyi közigazgatás élén álltak.

De az évszázados török uralom sem irthatta ki a görög népből függetlenségre való törekvését, nem békíthette meg a török feudális és nemzeti elnyomással. Az egymást érő megtorló hadjáratok ellenére a kleftisznek nevezett partizánegységek folytatták a harcot a hódítók ellen.

A XVIII. század végén, majd a XIX. század elején a görög szabadságharc új társadalmi,

gazdasági és politikai tartalmat nyert. A gorog burzsoazia már előzőleg, a XVIII. század második felétől kezdve gyors fejlődésnek indult; elsősorban a hajózás és a kereskedelem révén gyarapodott. 1774-ben Oroszország és Törökország megkötötte a kücsük—kajnardzsi békeszerződést, amely megnyitotta a tengerszorosokon keresztül vezető utat az orosz kereskedelmi hajózás előtt. Ezt széleskörűen kihasználták a gorog hajók is, amelyek gyakran orosz lobogó alatt közlekedtek. Busás jövedelemhez jutott a gorog kereskedőréteg a fekete-tengeri kereskedelem fellendüléséből is, különösen Odessza megalapítása után, majd annak eredményeképpen, hogy a francia tengerhajózás a Földközi-tenger keleti medencéjében a francia forradalom és a napóleoni háborúk idején egyre jobban visszaszorult, s később úgyszólván teljesen megszűnt.

A gorog burzsoázia gazdasági helyzetének megszilárdulásával egyidejűleg fejlődött nemzeti öntudata is. Megjelentek az első polgári felvilágosítók: Adamantiosz Koraisz és mások. Kialakult az újgorog irodalmi nyelv. A polgári körök előszeretettel ápolták a gorog „reneszánsz" eszméit, azt a gondolatot, hogy újjá kell teremteni az ókori Hellas kultúráját, nagyságát és függetlenségét. Kiterjedt forradalmi és felvilágosító munkásságot fejtett ki Rigasz (1757—1798), a nagy gorog költő és lánglelkű forradalmár.

A francia forradalom lelkesedéssel töltötte el a gorog hazafiakat. Országszerte titkos társaságok alakultak. Igen népszerűek lettek Rigasz harci himnuszai és a „gorog Marseillaise": „Fel, fel, Hellas fiai, eljött a dicsőség órája!"

A gorogországi nemzeti felszabadító eszmék kibontakozásához hozzájárult, hogy Oroszország kezdeményezésére az Ión-tenger szigetein megalakult a hét egyesült szigetből álló köztársaság, az első gorog lakosságú alkotmányos állam, továbbá, hogy 1804-ben Szerbiában is fellángolt a függetlenségi harc. Bizonyos — igaz, időnként ellentétes — szerepet játszott a XVIII. század végén alakult félig független janinai fejedelemség is, amely az albán Ali pasa kormányzása alatt állt. A fejedelemséghez tartozott Dél-Albánia és az ottani göröglakta földek nagy része. Mivel a pasának a szultán elleni harcában szüksége volt a gorogok támogatására, bizonyos kiváltságokat adott nekik, pártját fogta a gorog tudósoknak és íróknak.

A nemzeti felszabadító mozgalomban aktívan részt vett a hazájától elszakadt gorogség is, főleg a nagy kikötővárosok nagyszámú gorog lakossága. 1814-ben Odesszában megalakult a Philiké Hetéria (Barátok Szövetsége) nevű titkos társaság, amelynek célja az volt, hogy felszabadítsa Gorogországot a török elnyomás alól. E társaság szervezetei rövidesen magában Gorogországban is elszaporodtak.

A FELKELÉS KITÖRÉSE

1821 januárjában a dunai fejedelemségekben Tudor Vladimirescu vezetése alatt népi felkelés robbant ki Törökország és egyben a havasalföldi és moldvai bojarok ellen, majd március elején Oroszországból Moldva területére nyomult át a gorogok titkos szervezetének fegyveres osztaga is Alexander Ypszilanti vezetése alatt. Ypszilanti, a volt havasalföldi fejedelem fia, mint orosz szolgálatban álló tábornok, a Hetéria élére állt, és magasra emelte a szabadságharc zászlaját. Ypszilanti nagy reményeket fűzött egyrészt az orosz cár segítségéhez, másrészt a dunai fejedelemségek lakosságától várható támogatáshoz. Sem egyik, sem másik reménye nem vált valóra; I. Sándor minden segítséget megtagadott tőle. Ugyanakkor Ypszilanti és Vladimirescu között heves nézeteltérésekre került sor, amelyek végül is Vladimirescu meggyilkolására és a felkelők mindkét táborának meggyengülésére vezettek. Ezt a törökök kihasználták, és szörnyű kegyetlenséggel elfojtották a felkelést.

De március végén már Gorogország területén, Moreában is felkelés robbant ki. A Hetéria tagjai itt a néptömegek széles körű támogatását élvezték. A felkelés csakhamar magával ragadta az egész szárazföldi Gorogországot és az Égei-tenger szigeteit is. A hegyekből leereszkedő kleftisz-

csoportokhoz ezrével csatlakoztak a husángokkal és kaszákkal felfegyverzett parasztok; feldúlták a török földesurak házait, kivégezték a török hatóságok képviselőit. A török helyőrségek janicsárjai erőtlenek voltak ahhoz, hogy a felkelést elfojtsák.

1821 végén Görögország jelentős része a felkelők kezén volt. Az 1822 januárjában, Epidauroszban megnyílt nemzetgyűlés kinyilvánította az ország függetlenségét és jóváhagyta az új állam alkotmányát, amely a polgári alkotmányok mintájára készült. A nemzeti kormány jobbára gazdag hajótulajdonosokból és a nemesség képviselőiből alakult meg.

A GÖRÖG NÉP HARCA A FÜGGETLENSÉGÉRT

A görög népnek súlyos harcban kellett megvédelmeznie függetlenségét. A szultáni kormányzat kíméletlen megtorlással sújtotta a görögöket. A török birodalmon a görögellenes pogromok hulláma söpört végig. Konstantinápolyban felakasztották V. Gergelyt, a 84 éves görög pátriárkát. Rettenetes vérfürdőt rendeztek a török csapatok Chiosz szigetének lakosai közt. A sziget százezer főnyi lakosságából mindössze kétezren maradtak életben, a többit lemészárolták vagy rabszolgának adták el.

1822-ben a szultáni kormányzat nagyszabású akciókat kezdett a görögök ellen. Februárban sikerült megtörniük Ali janinai pasa ellenállását, s ez jelentős török erőket szabadított fel. Húszezer főnyi török sereg tört be Moreába, ugyanakkor egy hajóhad is megindult a görög partok felé.

A nemzetközi helyzet sem kedvezett a görög felkelőknek. A Szent Szövetség elítélte és a „törvényes uralkodó" elleni lázadásnak minősítette a görögök felkelését. Metternich egyenesen a Szent Szövetség beavatkozását indítványozta a szultán mellett. A Szent Szövetség veronai kongresszusára érkezett görög delegátusokat nem engedték be az ülésterembe.

A görög hazafiak azonban nem adták fel a harcot. Partizánosztagaik bátran küzdöttek a török csapatok ellen. Sorra-rendre vereséget mértek rájuk, míg végül a szultáni kormányzat a támadás leállítására kényszerült. Az Égei-tengeren a kis görög hajók vakmerően harcba bocsátkoztak az ágyúkkal felszerelt török hadihajókkal. Egy Kanarisz nevű tengerész tűzszóró naszádjával behatolt a Chiosz partja közelében veszteglő flotta egységei közé, és elsüllyesztette a zászlóshajót, mire a török hajóhad sietősen a Dardanellák biztonságosabb vizeire húzódott vissza.

A görög nép szabadságharcával mélyen együttérzett az európai haladó közvélemény. A hatalmas birodalommal szembeszálló kicsiny nép bátorsága és hősiessége mindenütt lelkes elismerésre talált. Béranger, Byron, Puskin, Shelley elragadtatással üdvözölték a görög felkelést. Számos európai országban a harcoló Görögország barátai filhellén bizottságokat alapítottak. Németországból, Franciaországból, Angliából és egyéb országokból önkéntesek siettek a görögök megsegítésére. Köztük volt Byron, a nagy angol költő is, aki életét áldozta a görög szabadság ügyéért.

A GÖRÖGORSZÁGI POLGÁRHÁBORÚ. AZ EGYIPTOMI SEREGEK TÁMADÁSA

A szultáni kormányzat egymagában erőtlennek bizonyult a görögországi felkelés elfojtására, ezért a szultán — Metternich indítványára — nagy hatalmú vazallusához, Mohamed Ali egyiptomi kormányzóhoz fordult segítségért, amelyért cserébe felajánlotta neki Kandia (Kréta) szigetét és Szíriát. Mohamed Ali hajlandónak mutatkozott arra, hogy részt vegyen a görögországi háborúban.

Amikor a legnagyobb szükség lett volna a görög nép minden erejének összefogására, kiéleződött a harc a felkelők között. A görög burzsoázia és nemesség, miután megkaparintotta a hatalmat, szembefordult Kolokotronisz tábornokkal, akit szoros szálak fűztek a néphez; attól

tartottak, hogy a tábornok támogatja a parasztság szociális követeléseit. Görögországban polgárháború tört ki, melynek során Kolokotronisz hívei vereséget szenvedtek, őt magát pedig letartóztatták. A tehetséges, rendkívül népszerű hadvezért akkor távolították el a szabadságharc éléről, amikor Görögország a legnagyobb veszélyben volt.

1825 februárjában Ibrahim pasa (Mohamed Ali fia) parancsnoksága alatt nagy létszámú egyiptomi csapatok szálltak partra Moreában. A görögök hősies ellenállását megtörve az egyiptomi hadsereg, amelyet francia tisztek képeztek ki európai mintára, Morea nagy részét elfoglalta. Ibrahim pasa, hogy a görögöket minden további ellenállás lehetőségétől megfossza, barbár módra feldúlta az országot: csapatai felégették és letaposták a vetést, földig rombolták a településeket, a görög parasztokat pedig Egyiptomba hurcolták.

Morea feldúlása után Ibrahim pasa 1825 májusában megostromolta Misszolungi (Mesolongion) városát, ezt a fontos stratégiai pontot, amelynek elfoglalásával a törökök hosszú esztendőkön át eredménytelenül próbálkoztak. Az egyiptomi hadsereg teljesen elzárta az ostromlottakat a külvilágtól. A város lakossága súlyos megpróbáltatásokat élt át. A telet lerombolt házakban kellett átvészelniük. Az élelem elfogyott, éhínség tizedelte az embereket. Az elgyengült harcosok a fegyvert is alig tudták a kezükben tartani, de a város feladásáról hallani sem akartak. 1826 áprilisában a török és egyiptomi csapatok benyomultak a városba, és a még életben maradt hős védőket majdnem az utolsó szálig kiirtották.

Misszolungi elestével azonban nem ért véget a görögországi háború: Attika és Morea hegyei közt, az Égei-tenger vizein a görögök tovább folytatták a harcot. A nép fiai közül tehetséges hadvezérek emelkedtek ki. Ilyen őstehetség volt Makrianisz. Bár a háború folyamán hétszer is megsebesült, nem adta fel a harcot; vakmerősége és ügyessége folytán a görög hadsereg kiváló parancsnokává küzdötte fel magát.

AZ EURÓPAI HATALMAK KÖZBELÉPÉSE

Az orosz kormány már 1825-ben foglalkozott a görögök támogatásának gondolatával, abból kiindulva, hogy ezzel erősíthetné Oroszország balkáni befolyását. Canning angol külügyminiszter attól tartott, hogy Oroszország egyedül avatkozik be a görög ügyekbe, ezért Wellingtont Pétervárra küldte azzal a megbízással, jusson megállapodásra a görög kérdésben való közös fellépés ügyében. Alá is írtak egy jegyzőkönyvet, amely kimondta: el kell érni, hogy Törökország autonómiát adjon a görögöknek. Az európai hatalmaknak a görög háborúba való közvetlen beavatkozását meggyorsította az a körülmény, hogy 1827 áprilisában a troizéni nemzetgyűlés Capo d'Istria grófot, volt orosz külügyminisztert választotta meg Görögország elnökévé. Ezt a választást Londonban és Párizsban úgy értékelték, mint az orosz befolyás növekedésének bizonyítékát. 1827. július 6-án Oroszország, Anglia és Franciaország Londonban egyezséget kötött „Görögország megbékéltetéséről". A nagyhatalmak indítványozták Törökországnak, hogy szüntesse meg a hadműveleteket, hívja vissza Görögországból az egyiptomi—török hajóhadat és a szárazföldi csapatokat, továbbá, hogy a szultán névleges hatalmának fenntartása mellett adjon a görögöknek autonómiát. A török kormány visszautasította ezt a javaslatot, sőt a még görög kézen levő szigetek megtámadására készült.

Amikor a törökök benyomultak Messzéniába, a szövetségesek ellenintézkedés gyanánt egy hajórajt irányítottak a görög partokhoz. A hajóraj a navarinói öbölbe futott be, ahol az egyiptomi—török flotta tartózkodott. Az egyiptomi—török flotta számbeli fölényében bízva (126 hajóval az egyesített orosz—angol—francia raj 27 hajójával szemben) elsőnek nyitott tüzet. Az 1827. október 20-án lezajlott tengeri ütközet mégis az egyiptomi és török erők teljes pusztulásával végződött.

Az események ilyetén alakulása sehogy sem egyezett a nyugat-európai diplomácia terveivel. Angliában nem jó szemmel nézték a Torokországgal fennálló viszony kiéleződését, és az angol király „sajnálatos eseménynek" nevezte a navarinói csatát. Oroszországban viszont helyesléssel fogadták a szövetségesek győzelmének hírét.

A szövetségesek és Törökország között megindult diplomáciai tárgyalások azonban nem vezettek eredményre. Ugyanakkor az orosz—török viszony is rosszabbodott, mivel Törökország nem tartotta tiszteletben a szerződéseket, és korlátozta az orosz tengeri kereskedelmet. 1828 tavaszán I. Miklós hadat üzent Törökországnak. 1828 augusztusában Moreában francia csapatok szálltak partra, és az egyiptomi erőket kiszorították Görögországból. Görögország azonban csak az 1828—1829. évi orosz—török háború eredményeképpen nyerte el függetlenségét.

A görögországi felkelés a haladás szempontjából nagy fontosságú esemény volt. Ez a jellegét tekintve polgári forradalmi mozgalom a feudalizmus és a reakció ellen irányult, s közvetve csapást mért a Szent Szövetségre is. Míg a spanyolországi és az itáliai forradalmi mozgalmakat a Szent Szövetségbe tömörült államoknak sikerült egyetértésben, közös erővel elfojtaniuk, a görög felkeléssel kapcsolatban már komoly nézeteltérések támadtak közöttük. Ezek a nézeteltérések a keleti kérdésben mutatkozó ellentéteikből fakadtak, és jelentős mértékben hozzájárultak e reakciós szervezet meggyengüléséhez.

4. FRANCIAORSZÁG A RESTAURÁCIÓ IDŐSZAKÁBAN

A FORRADALMI MOZGALOM AZ 1820-AS ÉVEK ELEJÉN

A Bourbonok második restaurációja után egész Franciaországban tombolt a fehérterror. A forradalmi évek és a napóleoni időszak sok vezetőjével törvényszéki eljárás nélkül leszámoltak. A rendkívüli törvényszékek több, mint tízezer elmarasztaló ítéletet hoztak politikai ügyekben. Állami szolgálatból mintegy százezer politikailag „megbízhatatlannak" minősített személyt távolítottak el. A hadseregben és a közigazgatásban emigráns nemesek foglalták el a vezető tisztségeket. A kormány szövetségre lépett a katolikus egyházzal. Az udvarban, a közigazgatásban és az iskolákban egyaránt erősbödött a jezsuiták és egyéb szerzetesrendek befolyása.

Az 1815-ben választott képviselőház nagy részben szélsőséges monarchistákból, ultraroyalistákból tevődött össze. Ez a képviselőház, amely „párját ritkító" jelzővel vonult be a történelembe, a nemesség és papság egykori kiváltságainak a visszaállítására törekedett. Tagjai azzal kérkedtek, hogy „royalistábbak magánál a királynál", és nyíltan szembefordultak a néppel. XVIII. Lajos, attól tartva, hogy az országban kitör a forradalom, 1816-ban kénytelen volt feloszlatni a „párját ritkító parlamentet". Az új választásokon a mérsékelt royalisták, az alkotmánypártiak jutottak uralomra. A kormány egy ideig viszonylag óvatosabb politikát folytatott. De 1820-tól, majd különösen 1821 végétől kezdve, amikor újból az ultraroyalisták kerekedtek felül, a reakció szemlátomást megerősödött. A választási rendszert reakciós szellemben módosították, bevezették az előzetes cenzúrát, az iskolákat a püspökök felügyelete alá helyezték.

A nemesi-klerikális reakció elleni harc során a liberális polgárság és a polgári értelmiség bizonyos köre az itáliai karbonári társaságok mintájára titkos szervezeteket alakított. 1820—1821-ben Franciaország számos városában, valamint a hadseregben megalakultak a karbonári sejtek (venti). A karbonárik azt a célt tűzték maguk elé, hogy fegyveres felkelés útján, elsősorban a hadsereg támogatásával, megdöntik a Bourbonok monarchiáját. Sokan amellett szálltak síkra, hogy a Bourbon-dinasztia helyett a polgári körökkel szoros kapcsolatban álló Orléans-i

A chiosi vérfürdő
Delacroix. 1823

házat ültessék a trónra. Mások bonapartistáknak vallották magukat és I. Napóleon fiát akarták megtenni uralkodónak. A legradikálisabb karbonárik kitartottak a köztársaság mellett.

1821 végén, majd 1822-ben a karbonári sejtek több ízben kísérletet tettek arra, hogy felkelést robbantsanak ki Franciaország egyes városaiban és községeiben. A legtöbb ilyen összeesküvést leleplezték és az elszigetelt akciókat nyomban elfojtották, a mozgalom számos részvevőjét kivégezték.

A REAKCIÓ ELLENI IDEOLÓGIAI HARC

A polgárság a restauráció időszakában ellenzéki erőt képviselt a fennálló renddel szemben. A burzsoázia gazdasági és politikai érdekeit egyaránt sértette a királyi hatalom és a születési arisztokrácia. Az uralkodó rend elleni harc során jött létre és egyre nagyobb befolyásra tett szert a polgári liberalizmus ideológiája, az „egyéniség szabadságának" elmélete. Az irányzat legtekintélyesebb teoretikusa Benjamin Constant író és politikus volt. Constant — rendkívül mérsékelt — politikai programjában azt igyekezett kimutatni, hogy a politikai jogok elnyerésének elengedhetetlen feltétele a vagyon.

A restauráció korabeli polgári történészek — Thierry, Guizot, Mignet — védelmükbe vették a burzsoáziának a politikai hatalomra formált kiváltságos jogát. Feltárták Franciaország történelmében azt a harcot, amelyet a burzsoázia vívott évszázadokon át a feudalizmus ellen, kimutatták e harc történelmi jogosságát és haladó voltát és így a múltra vonatkoztatva elismerték az osztályharc szerepét a társadalom fejlődésében. Marx ezért nevezte Thierryt „a francia történetírásban az »osztályharc« atyjának".[3] A liberális polgári történetírók ugyanakkor azonban tagadták a néptömegek önálló megmozdulásait: azt bizonygatták, hogy a polgárság mindig vezetője volt a népnek és védelmezte érdekeit.

Folyt a harc a reakció ellen az irodalom eszközeivel is. Béranger szellemes költeményeiben gúny tárgyává tette az üresfejű, tehetségtelen arisztokráciát, a kapzsi és erkölcstelen papságot, de még a Szent Szövetséget is, amelyet a költő „barbárok szövetségének" minősített. Az egész ország felháborodott, amikor Bérangert „Kiadatlan dalok" című verseskötetéért börtönbe zárták.

A POLITIKAI HARC KIÉLEZŐDÉSE

A nemesi-klerikális reakció még inkább megerősödött 1824-től, amikor XVIII. Lajos halála után a király öccse, az ultraroyalisták vezére, d'Artois gróf lépett a trónra X. Károly néven. 1825-ben törvényt hoztak, amely elrendelte, hogy a volt emigránsokat a forradalom idején elkobzott földbirtokaikért körülbelül egymilliárd frank kárpótlásban kell részesíteni. A nemesség gazdasági helyzetének megszilárdítását célzó törvény a parasztság és a burzsoázia köreiben egyaránt óriási felháborodást keltett, annál is inkább, mivel a kárpótlás összegét az állami értékpapírok kamatának 5%-ról 3%-ra való leszállítása révén kívánták előteremteni, ez pedig közvetlenül sértette a polgárság érdekeit. Fokozta a haladó körök elégedetlenségét, hogy a kormány nyíltan szövetségre lépett a papsággal. Ugyancsak 1825-ben fogadták el a „szentségtörési törvényt", amely a vallás és az egyház elleni vétségek elkövetőivel szemben szigorú megtorlást helyezett kilátásba. (Még halálbüntetést is ki lehetett szabni; a „bűnösnek" előzőleg csuklóból levágták a jobb kezét.) Az ellenzéki sajtó megbélyegezte ezt a barbár törvényt: azt írta róla, hogy a reakciósok ezúton próbálják Franciaországot visszataszítani a középkor legsötétebb századaiba.

Az 1825-ben kezdődött angliai ipari válság után, 1826-ban Franciaországban is kirobbant — a francia történelemben először — a ciklikus újratermelési válság, amelyet azután hosszan

[3] Marx — Engelshez. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 95. old.

tartó depresszió követett. A polgárság egyre elégedetlenebb volt a kormány politikájával. Az ipari burzsoázia azt vetette a kormány szemére, hogy csak a nagybirtokosok érdekeivel törődik, hogy a gabonára, nyersanyagokra és fűtőanyagokra kivetett vámtételek megdrágítják a termelést és megnehezítik a francia árucikkek értékesítését külföldi piacokon. A válság, amelynek következtében tovább romlott a néptömegek helyzete, nagyban hozzájárult a forradalmi hangulat fokozódásához. 1827 novemberében, amikor az új képviselőházi választásokon a liberálisok győztek, Párizsban viharos tüntetésekre került sor. A saint-denis-i és saint-martin-i munkásnegyedekben barikádokat emeltek: véres összetűzések zajlottak le a rendőrséggel és csendőrséggel.

A TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI FEJLŐDÉS

A restauráció időszakában az ország politikai vezetése a nemesség és a papság kezében volt; amint Marx írta, „a Bourbonok alatt a *nagy földtulajdon* uralkodott papjaival és lakájaival..."[4] De Franciaország gazdasága — mezőgazdasága és ipara — tőkés úton fejlődött tovább. Teljes egészében meghagyták a polgári törvényhozást. Érvényben maradt a Napóleon idején létrehozott közigazgatási rendszer is. A Bourbonok monarchiája — reakciós törekvései, valamint a régi nemességgel és a katolikus egyházzal fenntartott kapcsolatai ellenére — már nem a régi abszolút monarchia volt. Lenin, amikor a forradalom előtti, feudális monarchiával szembeállította a Bourbonok restaurált monarchiáját, megállapította, hogy az utóbbi egy „»lépés« volt »a polgári monarchiává való átalakulás útján«".[5]

A restauráció kora kénytelen volt tudomásul venni azokat a változásokat, amelyek a tulajdon jellegében és elosztásában a forradalom idején és Napóleon uralkodása alatt mentek végbe. Azok a földterületek, amelyek a burzsoázia és a parasztság kezébe mentek át, az új tulajdonosok birtokában maradtak. A nemesi földbirtok súlya — beleértve a régi és az új, Napóleon-féle nemesség birtokait is — nem volt jelentős. Emellett a nemesi földbirtok is már tőkés alapokon nyugodott.

A kapitalizmus további fejlődésének eredményeképpen a mezőgazdaságban a paraszti parcellák felaprózódása is folytatódott; fokozódott a parasztság differenciálódása. Egyre szélesebb körben alkalmazták a mezőgazdasági munkások bérmunkáját.

A restauráció időszakában jelentős mértékben nőtt a bevetett terület, emelkedett az egyes kultúrák terméshozama. A nagy gazdaságokban, amelyek már viszonylag fejlett technikai bázisra épültek, sokféle mezőgazdasági gépet alkalmaztak. A felaprózott, kisparaszti gazdaságokra azonban továbbra is a háromnyomásos rendszer és az elmaradott technika volt jellemző.

Franciaországban folytatódott az ipar átalakulása. A napóleoni háborúk és a kontinentális blokád után, az új, békés viszonyok között, az ipar is folyamatosabban, gyorsabb ütemben fejlődött. A különféle iparágakban, elsősorban a textiliparban meghonosodtak a gépek. A gőzgépek kapacitása az ipar területén 1815-től 1826-ig több mint 16-szorosára (lóerőben 375-ről 6328-ra) emelkedett. Megindult a hazai gépgyártás. Gyorsan növelte termelését a gyapjú- és selyemipar, a kohászat és több más iparág. 1812-től 1829-ig a franciaországi gyapotszükséglet megháromszorozódott. A szénkitermelés 1830-ban kétszer annyi volt, mint 1815-ben. Az 1830. évi nyersvastermelés háromszorosa volt az 1810. évinek.

[4] Marx: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. Lásd *Marx—Engels* Művei. 8. köt. Budapest 1962. 128. old.

[5] Lenin: A választási kampány elvi kérdései. Lásd *Lenin* Művei. 17. köt. Szikra 1955. 402. old.

A MUNKÁSMOZGALOM

Az ipari forradalom és a kapitalizmus kibontakozásával Franciaországban fokozódott a proletariátus kizsákmányolása, elszegényedtek és tönkrementek a kisiparosok és kézművesek, kiéleződött az osztályharc. A francia munkások — akárcsak más országok munkásai — ösztönös megmozdulásokkal kezdték harcukat. Összezúzták a gépeket, mert azok megjelenésében látták életkörülményeik rosszabbodásának okát. Ilyen megmozdulásokra került sor Vienne-ben, Alençonban, Rouenban és egyéb városokban. A munkások fokozatosan az osztályharc szervezettebb formáira tértek át.

Az 1820-as években kísérletek történtek a segédek régi társulásainak, az addig egymással ellenségeskedő, úgynevezett compagnonnage-oknak az egyesítésére. Ezzel egyidejűleg megalapították a munkások és segédek első kölcsönös segélyegyleteit (1820-ban Párizsban a Kőfaragók Kölcsönös Segélyezési Egyesületét, 1823-ban az Ácsok Segélyegyletét stb.), továbbá munkástakarékpénztárakat.

Ezek a munkásszervezetek — jóllehet korántsem értették meg a proletariátus osztályharcának feladatait — nagy jelentőségűeknek bizonyultak, amennyiben megvilágították a munkások előtt a közös érdekvédelmi harc előnyeit.

A munkások egyre sűrűbben folyamodtak a sztrájk fegyveréhez. 1824-ben Nantes-ban a nyersselyem-feldolgozó munkások sztrájkoltak, Sous-en-Tarbes-ben pedig a papírgyári munkások. 1825—1827-ben a párizsi bádogosok és horganyzók, a párizsi és boulogne-i kőművesek meg a commentryi üvegesek szüntették be a munkát.

Sok esetben a sztrájk fegyveres összetűzésre vezetett a munkások és a hatóságok között. Például 1825-ben, amikor az houlme-i (Rouen közelében) fonómanufaktúra nyolcszáz munkása sztrájkba lépett, valóságos ütközetre került sor a munkások és a csendőrség között; az utóbbinak egy királyi gárdazászlóalj sietett segítségére. A sztrájkot fegyveres erővel fojtották el. Az egyik sztrájkolót — Roustel nevű munkást — törvényszéki ítélet alapján kivégezték, több társát pedig börtönbüntetésre és kényszermunkára ítélték.

AZ UTÓPISTA SZOCIALIZMUS

A tőkés rendszer embertelensége — a leplezetlen kizsákmányolás, a pénz korlátlan hatalma —, amely éles ellentétben állt a szabadságnak, egyenlőségnek és testvériségnek a forradalom idején meghirdetett elveivel, arra késztették a haladó gondolkodókat, hogy keressék a módját, miképpen lehetne megváltoztatni a fennálló társadalmi rendszert.

Számos gondolkodó, aki többet várt a polgári forradalomtól, arra a következtetésre jutott, hogy a forradalom csak lerombolni tudta a régi társadalmat, de nem volt képes felépíteni az újat, hiszen a forradalommal győzelemre jutott polgári társadalmat, a maga individualizmusával, haszonlesésével, aranyborjú-imádatával, társadalmi igazságtalanságaival nem lehetett elismerni ésszerű és normális rendnek. Ezek a gondolkodók őszintén együtt éreztek a dolgozó tömegek megpróbáltatásaival és szenvedéseivel, éppen ezért szenvedélyesen ostorozták a kapitalizmust, sorra leleplezték fekélyeit és bűneit, és új, kizsákmányolástól és szociális ellentétektől mentes társadalmi rend eszményét szegezték vele szembe.

A korabeli szocialista tanítások elkerülhetetlenül utópista jellegűek voltak. A XIX. század elején a szükséges társadalmi előfeltételek híján még nem jöhetett létre a tudományos szocializmus.

„Ez idő tájt azonban — írta Engels — a tőkés termelési mód és vele együtt burzsoáziának és proletariátusnak az ellentéte még igen fejletlen volt... Ez a történelmi helyzet uralkodott

a szocializmus alapítóin is. A tőkés termelés éretlen állapotának, az éretlen osztályhelyzetnek éretlen elméletek feleltek meg."[6]

Az utópista szocialisták még nem tárhatták fel a kapitalista társadalom fejlődésének törvényeit, a proletariátus történelmi szerepét. Lenin „A marxizmus három forrása és három alkotórésze" című tanulmányában, a XIX. század eleji utópista szocializmusról ezt írta: „Bírálta, elítélte, átkozta a kapitalista társadalmat, megsemmisüléséről álmodozott, egy jobb rendről szőtt ábrándokat, igyekezett meggyőzni a gazdagokat a kizsákmányolás erkölcstelenségéről.

Az utópikus szocializmus nem tudta megmutatni az igazi kivezető utat. Nem tudta sem a kapitalista bérrabszolgaság lényegét megmagyarázni, sem a kapitalizmus fejlődésének törvényeit feltárni, sem azt a *társadalmi erőt* megtalálni, amely képes arra, hogy egy új társadalom alkotója legyen."[7]

A restauráció korabeli Franciaországban az utópista szocialista eszméknek többnyire két változata terjedt el: Saint-Simon és Fourier tanai.

SAINT-SIMON

A grófi családból származó Claude-Henri Saint-Simon (1760—1825) ifjú korában kitűnő nevelésben részesült, és elsajátította a „felvilágosodás századának" haladó eszméit. Részt vett az amerikai gyarmatok függetlenségi háborújában; a francia forradalom idején önként lemondott nemesi címeiről. A direktórium évei alatt meggazdagodott ugyan, de hamarosan tönkrement, és teljesen az irodalmi, közírói munkásságnak szentelte életét. Saint-Simon a konzulátus és a császárság időszakában kezdte terjeszteni eszméit, de legjelentősebb műveit („Az ipar rendszere", „Iparosok katekizmusa", „Új kereszténység" stb.) életének utolsó tíz esztendejében írta.

Saint-Simon véleménye szerint az emberiség egész történetét állandó, folyamatos előrehaladás jellemzi. Minden újabb társadalmi rendszer egy lépés előre a megelőzőhöz képest. Bár koncepciója idealista, amennyiben szerinte minden társadalmi rend alapja valamilyen filozófiai vagy vallási rendszer, Saint-Simon mindazonáltal elismeri az osztályharcnak a társadalom fejlődésében betöltött szerepét. Franciaország megelőző századainak egész történetét két osztály — a feudálisok és az „iparosok" — harcának szemszögéből vizsgálja. Véleménye szerint a történelmi feladat annak az új társadalmi rendnek a megteremtése, amelyben az „iparosok" — vagyis mindazok, akik kapcsolatban vannak a termeléssel, tehát mind a munkások, mind a tőkések — uralkodnának. Ennek az új, „ipari" rendnek legfőbb célja pedig „a legszegényebb társadalmi osztály erkölcsi és fizikai helyzetének lehető leggyorsabb és legteljesebb megjavítása". Ebben az új társadalmi rendben, amelyet Saint-Simon „association"-nak nevez, nincs helyük munkátlan, élősködő elemeknek. A vezetőket kizárólag képességeik és tehetségük alapján választják meg. Az „iparosok tanácsának" és a tudományos akadémiának tervszerűen kell vezetnie a nemzetgazdaságot. A kormányzás korábbi funkciói fokozatosan elhalnak, az emberek irányítása helyébe a dolgok irányítása fog lépni.

Saint-Simon véleménye szerint az új társadalmat békés úton kell megteremteni. Az „új kereszténység" — így nevezte tanítását — híveinek a világot nem erőszakkal, hanem kizárólag a meggyőzés fegyverével kell meghódítaniuk.

Engels — Saint-Simon tanításának jellemzése során — „a pillantás zseniális széleskörűségét" fedezte fel benne, „amelynek folytán a későbbi szocialistáknak csaknem valamennyi nem

[6] Engels: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 106. old.

[7] Lenin: A marxizmus három forrása és három alkotórésze. Lásd *Lenin* Művei. 19. köt. Szikra 1955. 7. old.

Claude-Henri Saint-Simon
Adt metszete

szigorúan gazdaságtani gondolata csírájában már megvan nála".[8] Ezek: a tervgazdálkodásnak, a társadalmi élősdiség felszámolásának és az állam elhalásának eszméi. A társadalmi gondolkodás történetében jelentős szerepet játszottak Saint-Simon szociológiai nézetei is, a társadalmi fejlődés törvényszerűségéről, az osztályharcnak mint a történelmi folyamat mozgató erejének jelentőségéről hirdetett tanításai.

Saint-Simon társadalmi eszményei minden pozitív tartalmuk ellenére meglehetősen határozatlanok és következetlenek. Nagyon általános fogalmazásban szükségesnek véli ugyan a proletariátus helyzetének megjavítását, de tervezett társadalmában nemcsak hogy megtartja a tőkéseket, hanem még vezető szerepet is szán nekik. Egyetlen művében sem veti fel a termelési eszközök társadalmi tulajdonba vételének kérdését.

SAINT-SIMON ISKOLÁJA

Saint-Simon követői tovább fejlesztették tanítását. Tanítványai kis csoportot alakítottak körülötte, melynek tagjai közül Bazard és Enfantin voltak a legnevesebbek. Saint-Simon halála után tovább terjesztették tanait, mégpedig lényeges módosításokkal és kiegészítésekkel. A saint-simonisták nézeteit legteljesebben és legrendszeresebben a „Saint-Simon tanainak kifejtése" című kétkötetes műben tanulmányozhatjuk. Ez a mű tulajdonképpen Bazard 1828—1829. évi előadásait foglalja magában, amelyeknek anyagát a tanítványok közösen rendezték sajtó alá.

A saint-simonisták minden társadalmi antagonizmus alapvető okát az ember kizsákmányolásában látták. A korabeli társadalomban a kizsákmányolás szenvedő alanyai a munkások. „A munkást anyagilag és erkölcsileg ugyanúgy kizsákmányolják, mint annak idején a rabszolgát." A tanítványok — a mestertől eltérően — már világosan látták a munkások és vállalkozók közti osztályantagonizmust. Legfőbb feladatuknak a kizsákmányolás megszüntetését tartották. Alaptételük így hangzott: „Az egész világra kiterjedő társulás (association) — ez a mi jövőnk! Mindenkinek képességei szerint, minden képességnek végzett munkája szerint — ez az új jog, amely a hódítás jogát és a születés jogát felváltja. Az ember nem fogja többé kizsákmányolni az embert, hanem a másik emberrel szövetségre lépő ember fogja kizsákmányolni a hatalma alá rendelt világot." Azt vallották, hogy e cél elérése érdekében meg kell szüntetni az öröklés jogát, valamint a termelési eszközök magántulajdonát.

A saint-simonisták, amikor a termelési eszközök társadalmasítását javasolták, egyúttal a szocializmus szellemében válaszolták meg a jövő társadalmának alapvető kérdéseit is. Jelszavaik, mint például az ember kizsákmányolásának felszámolása, vagy az a szocialista elv, amelyet ők fogalmaztak meg először: „Mindenkinek képességei szerint, minden képességnek végzett munkája szerint" — fontos szerepet játszottak a szocializmus történetében.

Mindamellett a saint-simonisták utópisták voltak. A munkások kizsákmányolásával kapcsolatban nem tudták feltárni a tőkés kizsákmányolás gazdasági lényegét, nem értették meg a proletariátus történelmi szerepét, és az új, szocialista társadalom felépítéséről szőtt álmaikat nem osztályharc útján kívánták megvalósítani — az osztályharcot nem tekintették alkotó tényezőnek —, hanem az egész emberiséghez intézett erkölcsi és vallási prédikációk segítségével.

[8] Engels: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. 108. old.

Charles Fourier (1772—1837) Besançonban született, kereskedő-családból. Saint-Simontól eltérőleg, neki nem volt része rendszeres neveltetésben. Kora ifjúságától csaknem élete végéig különféle kereskedelmi vállalatoknál szolgált: volt üzleti segéd, kereskedelmi ügynök, tőzsdei közvetítő. Így alkalma volt alaposan, a maga gyakorlati valóságában megismerni a kapitalizmus társadalmi és gazdasági rendszerét, elsősorban a tőkés kereskedelem mechanizmusát, a kereskedők alávalóságát, a spekulánsok üzelmeit, a tőzsdei manipulációkat. Hamarosan arra a meggyőződésre jutott, hogy korának polgári társadalmi rendje — romlott társadalom, és ezt élesen bírálta. Fourier 1808-ban tette közzé „A négy mozgás elmélete" című első könyvét. Legfontosabb műveit — „Értekezés a házi és mezőgazdasági társulásról" (1822), „Az új ipari és társadalmi világ" (1829) — a restauráció korában írta és adta ki.

Charles Fourier
Veilleron rajza

Fourier ragyogó és helyenként meglepően mélyreható bírálatát adta a korabeli tőkés társadalomnak. Marx és Engels szerint tanításának legértékesebb része éppen társadalombírálata.[9]

Fourier nagy érdeme volt, hogy elmélyülten elemezte a kora társadalmát emésztő éles ellentmondásokat. Mindegyik osztály — írja — kölcsönösen gyűlöli a másikat. Különösen szembeötlő az érdekellentét a szegények és a gazdagok között, akik valójában hadiállapotban vannak egymással.

Fourier leleplezi, hogy a tőkés rend hibás társadalmi rendszer, amennyiben a lakosság jelentős hányada nem vesz részt a társadalmilag hasznos munkában. Mint termelési rendszer is hibás, mert vagy kisüzemi, szétszórt termelés, rendkívül alacsony termelékenységgel, vagy nagyüzemi, bérmunkán alapuló termelés, amely azonban a munkásokat rabszolgasorba taszítja. Ugyanakkor a konkurrencia, az egész gazdasági élet alapvető törvénye, leszorítja a munkabért, és a munkásokat nyomorba dönti. Mindez oda vezet, hogy a társadalmi gazdagság gyarapodik ugyan, a dolgozók életszínvonala mégis folytonosan csökken. Így „a szegénység magából a bőségből ered". Ennek legszemléletesebb példája az olyan, iparilag fejlett ország, mint Anglia.

Különös részletességgel bírálja Fourier a kapitalista kereskedelmet, mivel a társadalmi bajok gyökerét — mint sok más utópista szocialista — ő sem a termelés rendszerében, hanem a csere megszervezésében keresi. A kereskedők — mondja — élősdiek; amellett, hogy a végsőkig kiszipolyozzák a termelőket és a fogyasztókat, egymással is vad háborút folytatnak, és hogy vetélytársaikat tönkretegyék, nem riadnak vissza a legnagyobb becstelenségtől, alávalóságtól sem. Fourier véleménye szerint a kereskedelem szétzilálja az egész „ipari mechanizmust". A kormányzat egyre inkább függő viszonyba kerül a kereskedőktől és a gazdagoktól. Az egész társadalmi erkölcsöt a „merkantilizmus szelleme" hatja át. Még a házasság sem egyéb, mint sajátos kereskedelmi ügylet.

Fourier a szociális ellentmondásokkal terhes tőkés társadalommal a „harmonikus" társadalmi rend eszményét állítja szembe.

A harmonikus rend alapsejtje a falanszter, a „mezőgazdasági és ipari társulás" (association).

[9] Lásd. К. Маркс, Ж. Пэше о самоубийстве. *К. Маркс и Ф. Энгельс:* Соч. Т. III. стр. 673.

A falanszter 1620 embert foglal magában, és felépítése olyan, mint egy részvényes vállalkozásé. Jellegét tekintve termelési és fogyasztási szövetkezet, amely elsősorban mezőgazdasággal, mellette azonban különféle iparágakkal is foglalkozik. A különböző munkák elvégzésére a falanszteren belül „szériák" vannak, amelyek egyes „csoportokra" tagolódnak. A falanszter tagjai nincsenek egyetlen fajta munkára kényszerítve, amely eltompítaná őket; részt vehetnek különböző „szériák" munkájában, aminek folytán a szabad munka élvezetté válik az emberek számára. A falansztemek a közös termelésből eredő egész jövedelmét szétosztják a tagok között. E jövedelem $^{5}/_{12}$-e jut a munkára, $^{3}/_{12}$ a tehetségre, $^{4}/_{12}$ pedig a tőkére, vagyis a falansztert alapító részvényesek osztalékára. A falanszter tagjai tágas épületben laknak; itt vannak a műhelyek, étkező helyiségek, közhasználatú helyiségek, színház, könyvtár és lakószobák. Mindenkinek egy szobája van és anyagi eszközeihez mérten táplálkozik.

Fourier tehát, amikor élesen bírálta a tőkés társadalmat és szembeállította vele az új társadalmi rend eszményét, amelyben nincs magántermelés és magánkereskedelem, nincs bérmunka és nincs szegénység, számos nagyszerű eszmét dolgozott ki, amelyek szervesen beleépültek a későbbi szocialista tanok rendszerébe.

Fourier elsőként hirdette meg a „munkához való jogot" és vetette fel a szabad, örömteli munka eszméjét. Azt is előre megmondta, hogy az új társadalmi rend viszonyai között a kapitalista konkurrenciát nemes versengés fogja felváltani. Egyike volt az elsőknek, akik felvetették a város és falu közti ellentét felszámolásának a kérdését.

Fourier szilárdan hitt abban, hogy az új, harmonikus társadalom megvalósítása — békés társadalmi átalakulás dolga. Egész életében kérte a hatalom és a vagyon birtokosait, hogy bocsássák rendelkezésére az első „próbafalanszter" megszervezéséhez szükséges anyagi eszközöket. Tagadta az osztályharcot, és igyekezett összebékíteni a dolgozók és a tőkések érdekeit; a falanszterben is megtartotta — részvénytőke formájában — a magántulajdon elemeit és a nem munkával szerzett jövedelmeket.

5. ANGLIA 1815—1830 KÖZÖTT

AZ IPAR FEJLŐDÉSE ÉS A MUNKÁSOSZTÁLY HELYZETE

Angliában a XIX. század első évtizedeiben gyorsan fejlődött a kapitalizmus. Ezt az időszakot megelőzően a könnyűipar — főleg a textilipar, elsősorban annak is új ága, a pamutipar — fejlődött gyors ütemben. Most meggyorsult a többi iparág fejlődése is, különösen a nehéziparé. A hadsereg számára eszközölt állami megrendelések fellendítették a tüzérségi fegyverek gyártását, és ez nagyban hozzájárult a kohászat fejlődéséhez. A termelésben egyre nagyobb helyet kapott a gépi erő alkalmazása: míg 1810-ben mindössze ötezer gőzgép működött Angliában, számuk a következő tizenöt év leforgása alatt megháromszorozódott. Eredményesen fejlődött a gépgyártás is, különösen azután, hogy 1824-ben a parlament részlegesen engedélyezte a gépek kivitelét Angliából.

1811-ben Anglia lakosságának már mintegy 44 százalékát foglalkoztatta a kereskedelem és az ipar. A lakosságnak ez a része főleg munkásokból és kisiparosokból tevődött össze, akik kisebb-nagyobb mértékben a tőkésektől függtek. Rohamos volt az ipari proletariátus számbeli növekedése.

A munkások rendkívül nehéz viszonyok között éltek. Az angol burzsoázia, amely a föld minden országába exportált árukat, a munkások bérének csökkentése révén igyekezett leszorítani a termékek árát. A gépi termelés konkurrenciája folytán a kézműiparosok tömeges tönkre-

A Regent-csatorna
Shepherd rajza nyomán készült metszet. 1828

menetele óriásira duzzasztotta a munkanélküliek seregét, ami a kapitalisták számára megkönnyítette a munkabér csökkentését, különösen válság idején. Ahhoz, hogy egy munkás családja, még nyomorogva is, fenntarthassa magát, a feleségnek és a gyermekeknek is a gyárba kellett járniuk. A tőkések szívesen vették igénybe a nők és gyermekek munkáját, mivel nekik még kevesebbet fizettek, mint a felnőtt férfimunkásnak. A XIX. század elején a 18 évnél idősebb férfimunkások az összes gyári munkásoknak mindössze 27 százalékát tették ki.

A burzsoázia a féktelen nyereséghajszában rabló módon kizsákmányolta a munkásokat, egyáltalán nem törődött egészségükkel és életük biztonságával. A munkanap tartamát a vállalkozó önkényesen állapította meg, rendszerint 12—16 órában. Munkavédelemre senkinek sem volt gondja. A tulajdonos teljhatalommal bírt. Arra kényszeríthette a munkásokat, hogy a gyári boltban vásárolják meg a szükséges cikkeket, és így háromszoros áron értékesítette régóta heverő áruit. Gyakran a gyárosé volt a barakképület is, amelyben a munkások laktak, ilyenkor aztán semmi sem szabhatott határt önkényeskedésének.

A munkások megmozdulásai eszmeileg éretlenek és elszigeteltek voltak, így a tőkések büntetlenül szipolyozhatták, sanyargathatták őket. A faluról jött vagy iparosműhelyből nemrég kikerült munkás nem fogta fel egyszeriben az új viszonyokat, nem élte bele magát egyik napról a másikra a nincstelen proletár helyzetébe. Még jó ideig melengette azt a reményt vagy inkább vágyálmot, hogy idővel majd pénzt gyűjthet össze, és visszatérhet saját munkapadjához vagy kis földecskéjére. A proletariátus osztályöntudata lassan formálódott. A munkások gyakran a gépekben látták ellenségeiket. A géprombolás — az úgynevezett luddista mozgalom (egy bizonyos Ludd nevű, legendás hírű munkásról, aki a hagyomány szerint elsőnek törte össze a gépet) — hatalmas méreteket öltött, különösen 1811—1812-ben. A kormányzat kíméletlenül elfojtotta a munkások megmozdulásait. 1813-ban a géprombolásra halálbüntetést szabtak ki.

Az a szívós harc, melyet a tőkés Anglia a XVIII. század végén és a XIX. század elején legfőbb vetélytársa, a polgári Franciaország ellen folytatott, Anglia győzelmével végződött. De a hosszan tartó háborúk és a kontinentális blokád nem múlt el nyomtalanul. Anglia a napóleoni háborúk után még hosszú éveken át gazdasági nehézségekkel küzdött: a pénzügyek szétzilálódtak, az államadósság megtízszereződött, 1816—1817-ben és 1819-ben súlyos kereskedelmi és ipari válságra került sor.

Az uralkodó körök a háborús kiadások terhét teljes egészében a néptömegekre igyekeztek áthárítani. A háború alatt bevezetett jövedelmi adót eltörölték, de felemelték a közvetett adókat. A parlament 1815-ben olyan „gabonatörvényeket" hozott, amelyek magas, valójában tiltó jellegű vámokat állapítottak meg a gabona-importra. Ezekkel a törvényekkel rögzíteni akarták a magas gabonaárakat, továbbra is biztosítani a földesuraknak és farmereknek azokat a jövedelmeket, amelyekhez még a háborús időkben szoktak hozzá, amikor az Angliába irányuló gabonaimport csaknem lehetetlen volt. Ugyanakkor azonban csökkentek a reálbérek, még mélyebbre süllyedt a dolgozók életszínvonala.

Az országban kiéleződött a politikai helyzet. Megélénkült a radikálisoknak a napóleoni háború éveiben látszólag elfojtott agitációja, melyet a parlamenti reform, az általános választójog és egyéb demokratikus reformok bevezetése érdekében folytattak. A kibontakozó széles körű demokratikus mozgalomban már nemcsak a kispolgári rétegek vettek részt, hanem a munkások is, sőt a mozgalom tulajdonképpeni harci erejét ők képviselték.

A demokratikus mozgalomban fontos szerepet vitt William Cobbett tehetséges közíró. Írásaiban, főképp a „Weekly political observer" („Heti politikai figyelő") című, széles körökben olvasott folyóirat hasábjain kíméletlenül ostorozta Anglia politikai rendjét, az uralkodó oligarchia mindenhatóságát, a néptömegek jogfosztottságát és elnyomását, és követelte a parlament demokratikus átalakítását. Programja ellentmondásos volt ugyan, publicisztikája — agitatív erejénél fogva — mégis nagy hatással volt a tömegekre, tevékeny politikai harcra sarkallta őket.

1816—1817-ben széles körű sztrájkmozgalom bontakozott ki. Több helyütt újból nagy méreteket öltött a luddista mozgalom. A munkásokhoz csatlakoztak a napszámosok is. A kormány rendőri és katonai egységeket mozgósított a sztrájkolók ellen. Glasgow-ban és más városokban valóságos ütközetekre került sor a munkások és a fegyveres csapatok közt. Birminghamben a munkanélküliek körében tört ki zavargás. Manchester és Newcastle munkásai London ellen akartak vonulni, de a rendőrség szétzavarta őket. Londonban tüntetéseket és tömeggyűléseket tartottak. Thomas Spence agrárreformjának hívei, akiknek propagandája különösen a munkanélküliek körében talált élénk visszhangra, felkelést próbáltak kirobbantani a fővárosban, de eredménytelenül.

Ezekre a megmozdulásokra a kormány kíméletlen megtorló intézkedésekkel válaszolt. A parlament egy évre felfüggesztette a személyi sérthetetlenség biztosításáról szóló törvény (Habeas corpus act) hatályát, a helyi hatóságokat felhatalmazta a gyűlések és tüntető tömegek feloszlatására, a „veszélyes" művek szerzőinek és terjesztőinek letartóztatására.

1819-ben, a dolgozók helyzetének további rosszabbodása miatt, újabb munkásmegmozdulásokra került sor; újból fellendült a demokratikus mozgalom. Országszerte tömeggyűléseken követelték a demokratikus reformokat és a „gabonatörvények" eltörlését. A mozgalom részvevői közül többen felvetették azt a gondolatot, hogy önhatalmúlag új, demokratikus parlamentet kellene választani. A hatóságok elérkezettnek látták az időt arra, hogy a megmozdulásoknak véget vessenek és a népet megfélemlítsék. 1819. augusztus 16-án a rendőrség és katonaság szétzavarta a petersfieldi (Manchester közelében) tömeggyűlést, amelyre mintegy 80 000 ember sereglett össze. A gyűlés részvevői közül 15 fegyvertelen embert megöltek és több mint 400-at megsebesítettek. A brutális

„Peterloo"
Cruikshank metszete. 1819

támadás, a „peterlooi csata" (a waterlooi csatáról így nevezték el ironikusan a petersfieldi vérengzést) az egész országban viharos felháborodást keltett. Mindenfelé tiltakozó gyűléseket hívtak össze. Shelley, a demokrata költő „A szabadság védelmezőihez intézett énekében" — melyben a petersfieldi mészárlás áldozatainak állított emléket — arra buzdította honfitársait, hogy verjék le bilincseiket és vívják ki a szabadságot.

A parlament sietősen egész sor reakciós törvényt szavazott meg, amelyekben megszüntette a gyülekezési szabadságot és további sajtókorlátozásokat léptetett életbe. Ezeket a törvényeket a néphumor a „szájra tett lakatnak" keresztelte. Újabb megtorlás kezdődött a radikális demokratikus mozgalom ellen.

A HÚSZAS ÉVEK REFORMJAI

A húszas évek elejére Anglia már leküzdötte a háború okozta gazdasági nehézségeket, és az ipari fellendülés szakaszába lépett. Az angol áruk exportja megnövekedett, kiváltképpen a Spanyolországtól és Portugáliától elszakadt latin-amerikai országokba, amelyek most óriási piacot jelentettek az angol áruk számára.

A gazdasági fellendülés eredményeképpen az országban enyhült a politikai feszültség. Ugyanakkor egyes politikusok, akiket szorosabb szálak fűztek polgári körökhöz, célszerűbbnek találták, ha a demokratikus mozgalmat a megtorlások mellett megpróbálják reformokkal leszerelni, annál is inkább, mivel a reformok egy része egybeesett az ipari burzsoázia érdekeivel. Például a nép körében annyira gyűlölt „gabonatörvények" hátrányosak voltak az ipari burzsoáziára nézve is: egyrészt

akadályozták a munkabér leszorítását, másrészt pedig a külföldi államokat olyan ellenintézkedésekre késztették, amelyek megnehezítették az angliai gyári készítmények külföldi értékesítését.

A polgári körök érdekeit az ellenzéki whigek védelmezték. A toryk uralkodó pártjában, amelyet elsősorban a földbirtokos arisztokráciához fűztek szoros szálak, „baloldali tory"-csoport alakult, amely úgy vélte, hogy nem lehet figyelmen kívül hagyni az ipari burzsoázia érdekeit és bizonyos reformokat kell végrehajtani.

A „baloldali toryk" fő szószólója George Canning (1770—1827) volt. Canning 1822-ben külügyminiszterként került be a kormányba. Híveinek támogatásával több reformot hajtott végre: leszállította a gabona és az ipari nyersanyagok vámtételeit, valamelyest enyhítette az árukivitel korlátozását. Felülvizsgálta a büntető törvénykönyvet és számos büntetést enyhített.

A legfontosabb reform, amelyre a kormány és a parlament 1824-ben, a munkásmozgalom növekvő befolyása alatt kényszerült, annak az 1799. évi törvénynek az eltörlése volt, amely kategorikusan megtiltotta a munkásoknak, hogy bármiféle szövetségbe tömörüljenek. Az új törvény engedélyezte a szakszervezetek (trade-union) létesítését, a sztrájkokat most már nem minősítették bűntettnek. Igaz, hogy a parlament a következő évben — az országszerte elharapódzó sztrájkmozgalomtól megrémülve — újabb törvényt hozott, amely némileg korlátozta a munkásszövetségek tevékenységét. A munkások azonban megtartották kivívott egyesülési és kollektív érdekvédelmi jogaikat.

AZ 1825. ÉVI IPARI VÁLSÁG. HARC A PARLAMENTI REFORMÉRT

1825-ben Angliában robbant ki a kapitalizmus történetének első ciklikus ipari válsága, amely megrázkódtatta az angliai gazdaság úgyszólván valamennyi ágát. A húszas évek második felében újból kiéleződött a politikai helyzet. A politikai harc középpontjában a parlamenti reform kérdése állt. Ezt nem csupán a radikális demokrata körök követelték, amelyek a kispolgárságra és a munkásságra támaszkodva az általános választójogért és egyéb demokratikus reformokért küzdöttek. A parlament megreformálását — persze szűkebb korlátok között — követelték az ipari burzsoázia képviselői is. A földbirtokos arisztokrácia uralma nem felelt meg az osztály-erőviszonyoknak. Az ipari forradalom előtt a kereskedő- és pénzburzsoázia még beletörődött ebbe az uralomba, amennyiben akkor a kormányrúd mellett álló, polgárosult nemesség az angol forradalom után kialakult burzsoá rend érdekeit védte, most azonban más volt a helyzet. Az ipari burzsoázia igényt tartott arra, hogy közvetlenül részt vehessen az ország kormányzásában. Ezért a választási rendszer olyan reformját óhajtotta, amely biztosítja az ipari burzsoázia közvetlen ellenőrzését a parlament felett.

Canning reformjai ezt az alapvető kérdést nem oldották meg. Canning halála után, 1828 elején a Wellington-kormány került hatalomra. Tagjai, a jobboldali toryk — a földbirtokos arisztokrácia keményfejű képviselői —, elleneztek minden néven nevezendő reformot, bármily szerény lett légyen is az. Ezt Wellington nyíltan meg is vallotta, amikor az angliai politikai rendszert tökéletesnek minősítette. A parlamenti reform körüli harc éppen ezért mindinkább kiéleződött.

A POLGÁRI IDEOLÓGIA. RICARDO

Az uralkodó arisztokráciával szemben ellenzéki burzsoázia ekkor még védelmébe vett bizonyos haladó eszméket. David Ricardo (1772—1823), a polgári politikai gazdaságtan egyik legjelentősebb művelője, „A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei" című munkájában Adam Smith nyomán elemezte a tőkés társadalom alapvető törvényeit. A munkaérték-elméletből indult ki, vagyis elismerte, hogy az áru értékét az előállítására fordított munka szabja meg, és hogy mindennemű nyereség forrása a munka. Ricardo felismerte a tőkések és munkások osztályérdekeinek ellentétes voltát és kimutatta, hogy a munkabér csökkentésével nő a haszon. Csakhogy — mint más polgári

közgazdászok — a kapitalista rendszert ő is megdönthetetlennek és örökkévalónak tartotta, és azt vallotta, hogy az előrehaladás egyetlen mozgatója az egyéni érdek.

MALTHUS

Malthus műveiben az angliai uralkodó körök osztálykorlátozottsága és durva önzése fejeződött ki. Marx megjegyzése szerint Malthus „csak olyan következtetéseket von le, amelyek az arisztokráciának a burzsoáziával szemben és mindkettőnek a proletariátussal *szemben »kellemesek«* (hasznosak)".[10] 1817-ben Malthus kibővítve újból kiadta „Tanulmány a népesedés törvényéről" szóló művét (a könyv első kiadása 1798-ban jelent meg), amelyben a néptömegek nyomorát a természet holmi „örök törvényeivel" — a dolgozók mértéktelen szaporodásával és a természeti javak korlátozott voltával — próbálta magyarázni. Ebből a tudományellenes, embergyűlölő „tanításból" kiindulva akarta igazolni a véres háborúkat és hitelét rontani a társadalmi rend megjavítását célzó elgondolásoknak. A malthusianizmus, bármennyire rácáfolt is az emberiség történetének egész menete és a tudomány eredményei, bevonult a reakciós ideológia fegyvertárába. A reakciós ideológusok még manapság is felhasználják az imperialista kormányok népellenes politikájának és újabb hódító háborúk igazolására.

AZ UTÓPISTA SZOCIALIZMUS. ROBERT OWEN

Az utópista szocialisták bírálták a tőkés rendszert, és leleplezték fekélyeit. Legtekintélyesebb angliai képviselőjük, Robert Owen (1771—1858), kezdetben burzsoá filantróp, 1800-ban egy New Lanark-i (Skóciában) nagy textilvállalat társtulajdonosa és igazgatója lett. Számos intézkedést hozott a munkások helyzetének könnyítésére: lerövidítette a munkanapot, betegsegélyző pénztárat, óvodákat, iskolát alapított stb. Ez azonban nem elégítette ki, mivel világosan látta, hogy az efféle intézkedésekkel nem lehet véget vetni a munkások kizsákmányolásának. 1817-ben memorandumot intézett a munkanélküliség elleni harc ügyében kiküldött parlamenti bizottsághoz, amelyben elsőnek vetette fel a munkakommunák létesítésének tervét. Ezután egész életét eszméi megvalósításának szentelte.

Owen számos művében („A szociális rendszer" stb.) élesen bírálta a korabeli Anglia tőkés gazdaságát. Összehasonlította Anglia helyzetét az ipari forradalom előtt és a gépek bevezetése után, s azt a megdöbbentő tényt kellett megállapítania, hogy bár az ország termelőerői 12-szeresükre növekedtek, nem következett be általános jólét, hanem ehelyett ijesztően fokozódott az ínség. Owen azonban nem volt ellensége a gépeknek. Megértette, hogy a gépek csak a tőkés rend viszonyai között okoznak bajt.

Az emberi jellem — írta Owen — a környezet hatása alatt formálódik. A fennálló társadalmi viszonyok közepette az emberek bűnösök, romlottak és egymás ellenségei. Az emberek megváltoztatásához meg kell változtatni a társadalmi környezetet, új társadalmi rendet kell teremteni. Az új rend sejtje olyan közösség lehetne, amely több száz embert — legfeljebb 3000-et — egyesítene magában. A közösség megfelelő nagyságú földterülettel és középületekkel rendelkeznék; azokban lennének elhelyezve a közös termek, étkezőhelyiségek, iskolák, kórházak, valamint a lakószobák. Az épületek mögött húzódnának a kertek, a földek, ott volnának a különféle műhelyek is. Minden közösség elsősorban földműveléssel foglalkozna, de mellette valamilyen ipart is űzne.

A munka a közösség minden tagjára nézve kötelező. A munka jellege és mennyisége kizárólag a kortól függ. A gépek széles körű alkalmazása és a technika állandó tökéletesítése folytán a munka

[10] *Marx:* Értéktöbblet-elméletek. II. rész. Budapest 1961. 101. old.

Robert Owen
Hofmann arcképe nyomán készült kőnyomat. 1857

nem lesz megerőltető. Az elosztást kommunisztikus elvek alapján kell megszervezni: mindenkinek szükségletei szerint. A közösség tagjai mindent, amire szükségük van, a közös raktárakból kapnának.

Owen tanítása eltér Saint-Simon és Fourier szocialista rendszereitől. Az ő társadalma már amolyan kommunista társadalom. Megegyezik viszont Owen a XIX. század elejének két másik nagy utópista gondolkodójával abban, hogy ő is az új társadalmi rendnek kizárólag békés eszközökkel való megvalósításáról ábrándozik. Látja az egyre mélyülő társadalmi ellentéteket, mégsem említi egyetlen szóval sem, hogy ezeket fel kellene használni az eszméinek megvalósításáért folytatott harcban. Ellenkezőleg: szeretné elkerülni a forradalmakat, és abban bízik, hogy céljait olyan társadalmi reformok révén is el tudja érni, amelyek — szerinte — valamennyi osztály érdekeinek megfelelnek.

Meggyőződése, hogy reformjai azonnal megvalósíthatók, ha a kommunista közösségek megszervezéséhez a kormány és magánszemélyek anyagi támogatást nyújtanak. De lehetségesnek tartott egy másik, fokozatos átmenetet is a kommunizmusba: a szövetkezés révén. Úgy vélte, hogy ez irányú különféle elgondolásai — a termelés kooperációjától a cserepiacokig — ugyancsak elvezetnének a kapitalista társadalomnak kommunista társadalommá való békés átalakulásához.

Owen utópisztikus ábrándjairól Lenin ezt írta „A szövetkezetekről" szóló tanulmányában: „Miért voltak a régi szövetkezeti úttörők tervei — Robert Owentől kezdve — fantasztikus tervek? Azért, mert arról álmodoztak, hogy a szocializmus a jelenlegi társadalmat békés úton át fogja alakítani, s nem számoltak olyan sarkalatos kérdéssel, mint az osztályharc kérdése, a politikai hatalomnak a munkásosztály által való meghódítása, a kizsákmányoló osztály uralmának megdöntése. S ezért igazunk van, amikor ezt a »szövetkezeti« szocializmust merő képzelgésnek tekintjük, és valami romantikusat, sőt sekélyeset látunk abban az ábrándban, hogy a lakosságnak szövetkezetekben való tömörítésével az osztályellenséget osztálymunkatárssá s az osztályharcot osztálybékévé (úgynevezett polgárbékévé) lehet változtatni."[11]

6. NÉMETORSZÁG ÉS AUSZTRIA 1815—1830 KÖZÖTT

A NÉMET SZÖVETSÉG. A REAKCIÓS POROSZSÁG ÉS „METTERNICH RENDSZERE"

A német nép a napóleoni elnyomás elleni harc éveiben azt remélte, hogy az idegen uralom alól való felszabadulás után Németország kivívja állami egységét és politikai szabadságát. Ezek a remények azonban nem váltak valóra. Németország továbbra is széttagolt maradt, az ország egyesítése

[11] Lenin: A szövetkezetekről. Lásd *Lenin* Művei. 33. köt. Szikra 1953. 473—474. old.

nem történt meg. A bécsi kongresszus határozata alapján életre hívott Német Szövetség nem hozta meg Németország egységét.

A Német Szövetséghez az osztrák császárság (hivatalosan csak tartományainak egy része) és harmincnyolc német állam, köztük a porosz, a szász, a bajor, a hannoveri és a württembergi királyság tartozott. A szövetségnek azonban nem volt sem központi kormánya, sem közös törvényhozása és saját fegyveres erőkkel sem rendelkezett. A szövetségi gyűlésnek, amely a német államok képviselőiből állott és Majna-Frankfurtban Ausztria képviselőjének elnöklete alatt ülésezett, nem volt reális hatalma. A Német Szövetség valamennyi államának külön uralkodója és kormánya, saját hadserege, pénz- és vámrendszere volt.

A német államok politikai rendszere szélsőségesen reakciós volt. Legtöbbjükben fennmaradt az abszolutizmus. Egyik-másik délnémet államban (Bajorországban, Badenben, Württembergben, Hessen-Darmstadtban) bevezették az alkotmányos rendszert, pontosabban: annak vérszegény utánzatát, ez azonban a nép számára semmiféle politikai jogot és szabadságot nem biztosított. A négy „szabad várost" — Hamburgot, Brement, Lübecket és Majna-Frankfurtot — oligarchák, a gazdag kereskedőcsaládok képviselői kormányozták. A többi német államban továbbra is a nemesség volt az uralkodó osztály.

III. Frigyes Vilmos porosz király kétszer is, 1813-ban és 1815-ben, megígérte az alkotmány bevezetését, de ígéreteit nem váltotta valóra. A porosz nemesség bottal akarta az egész népet fegyelmezni, rákényszeríteni reakciós uralmát. A reakció kíméletlen harcot folytatott a XVIII. századi felvilágosodás filozófiája, a francia polgári forradalom haladó eszméi ellen. A reakciós poroszság jellemző vonásai voltak a nyers erő eszményítése, a néptömegek megvetése, a háború és az erőszak magasztalása, korlátolt nacionalizmus, telve oktalan ellenségeskedéssel más népekkel szemben.

Reakciós rendszer uralkodott az osztrák császárságban is. Engels 1848-ban azt írta, hogy „egyetlen országban sem maradt fenn szeplőtlenebbül és harmonikusabban az atyai mogyoróvessző védelme alatt feudalizmus, patriarchalizmus és alázatos nyárspolgáriasság, mint Ausztriában".[12] A soknemzetiségű Ausztria népei kettős elnyomás alatt szenvedtek: a kegyetlen feudális elnyomást tetézte az, hogy az osztrák nemesség és kormányzat leigázta a szlávokat, magyarokat, olaszokat és még sok más népet.

Az osztrák császárság politikai kormányzati rendszerét a mindenható kancellárról „Metternich-rendszernek" nevezték el. Ennek lényege a mindenre kiterjedő rendőri felügyelet, a kémkedés és irgalmatlan megtorlás volt. Metternich, hogy a Habsburg-birodalom elnyomott népeinek ellenállását gyengítse, minden eszközzel szította köztük az ellenségeskedést, egyik népet a másik ellen uszította. Megvetette a néptömegeket, gyűlölte és rettegte a forradalmat. A hitszegést és hazugságot tette meg államrendszerré. Engels Metternichet „gyáva gazembernek és orgyilkosnak" nevezte.[13]

A NÉMET ÁLLAMOK ÉS AZ OSZTRÁK CSÁSZÁRSÁG GAZDASÁGI RENDJE

Németországban a politikai széttagoltság, a reakciós rendszer uralma erősen gátolta a gazdasági fejlődést. A porosz földesurak igyekeztek megállítani a parasztok felszabadításának folyamatát, amelyet annak idején, a napóleoni Franciaország elleni háború éveiben — a kényszerítő körülmények hatására — megkezdtek. Az 1816. évi törvény csak a vagyonos parasztoknak adta meg a feudális kötelezettségek megváltásának jogát. A porosz junkerek jelentékenyen növelték földbirtokaikat a paraszti parcellák rovására, ugyanis a parasztok a megváltás ellenében kénytelenek voltak földjük egy részéről lemondani. 1821-ben törvényt hoztak az úgynevezett „mark" felosztásáról, vagyis

[12] Engels: A vég kezdete Ausztriában. Lásd *Marx—Engels* Művei. 4. köt. Budapest 1959. 480. old.
[13] Ugyanott.

a falusi földközösségek megszüntetéséről. A földesurak ezt arra használták fel, hogy a parasztokat megfosszák a közös legelőtől és erdőtől, sőt még a paraszti földeket is elorozták.

Még lassúbb volt a parasztok felszabadításának folyamata a Habsburg-birodalomban; az 1840-es évek végéig ez irányban semmiféle törvényes intézkedés sem történt.

Németországban a parasztságra háruló súlyos terhek és kötelezettségek akadályozták az ipari termékek belső piacának növekedését. A gyáripar elsősorban a rajnai tartományban indult fejlődésnek: nagyvállalatok létesültek, és elterjedt a gőzgép alkalmazása. Szászországban és Sziléziában fejlődött a textilipar, de itt a manufaktúra jellegű üzemek voltak túlsúlyban.

Az osztrák császárság területén a gyáripar először Csehországban alakult ki, továbbá részben Stájerországban és Bécsben. De egyelőre még itt is a céhes kézművesipar dominált, és a technika alig lépte túl XVIII. századi színvonalát.

A REAKCIÓ ELLENI HARC NÉMETORSZÁGBAN. A KARLSBADI HATÁROZATOK

Bármennyire erős volt is a német államokban a nemesi-monarchikus reakció, a társadalmi elégedetlenség felszínre tört. Forradalmi tömegmozgalom Németországban akkor még nem volt. A reakció elleni harcot a haladó polgári értelmiség képviselői, jobbára a diákok vívták.

A gondolkozók klubja: „Még egy német társaság" A karlsbadi határozatokat gúnyoló karikatúra. 1820

1817. október 17-én, a reformációnak a német nép számára emlékezetes évfordulóján (erre a napra esett a lipcsei csata negyedik évfordulója is) Wartburgban több száz diák és professzor ünnepséget rendezett, amely Németország szabadsága és egysége melletti tüntetéssé fejlődött. Két évvel később, 1819-ben, egy Sand nevű diák meggyilkolta Kotzebue reakciós írót és publicistát. A reakció és képviselőivel szembeni gyűlöletnek ez a megnyilvánulása aggodalommal töltötte el az uralkodó köröket. 1819-ben Metternich indítványára összehívták Karlsbadba (Karlovy Vary) a német uralkodók és minisztereik gyűlését, azzal a kifejezett céllal, hogy rendszabályokat dolgozzanak ki a forradalmi „lázadás" gyökeres kiirtására. A karlsbadi határozatok értelmében a Német Szövetség valamennyi államában vad rendőrterrort vezettek be. Központi nyomozó bizottságot hoztak létre, a rendőri nyomozás legfőbb szervét. Rengeteg embert, akiket a hatóságok gyanúba fogtak, börtönbe vetettek. Az egyetemeket és a sajtót szigorú felügyelet alá helyezték. Az elégedetlenség minden megnyilatkozását szigorúan megtorolták.

A karlsbadi határozatokkal új szakasz kezdődött a szabad gondolkodás rendőri üldözésében. De ezek a megtorló intézkedések nem tartóztathatták fel a történelmet. Németország gazdasági fejlődése, a haladó erők gyarapodása aláásta azokat az alapokat, amelyeken a rendőri-bürokratikus rezsim nyugodott.

A KLASSZIKUS NÉMET FILOZÓFIA. HEGEL

A haladás és a reakció erői közt dúló harc kifejeződött a politikai és társadalmi élet minden területén, így az ideológiában is, amelyre bizonyos kettősség, ellentmondásosság bélyegét nyomta. Különös élességgel mutatkozott ez meg Hegelnek, a klasszikus német filozófia legjelentősebb képviselőjének bölcseleti rendszerében.

Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770—1831) ifjú korában lelkesen üdvözölte a francia forradalmat. Még 1807-ben mint a heidelbergi egyetem tanára is helyeselte a politikai reformok gondolatát.

Hegel 1818-tól fogva, azután, hogy átvette a berlini egyetem filozófiai tanszékét, reakciós nézeteket vallott. Filozófiai tanítása két legnagyobb művében („A logika tudománya", 1812—1816; „A filozófiai tudományok enciklopédiája", 1817) öltött végleges alakot.

Hegel rendszere az objektív vagy abszolút idealizmus. Eszerint a világ alapja — az abszolút eszme. Hegel szerint a természet csak a szellem másléte. Az emberi tudat ennek a testi buroknak a leküzdése útján, az abszolút szellem önmegismeréseként fejlődik. Minden történelmi korszaknak az önmegismerési folyamat egy bizonyos foka felel meg. Hegel a filozófiát „abszolút tudásnak" nevezte, s úgy vélte, hogy az ő filozófiai rendszere az abszolút eszme önkifejlési folyamatának legmagasabb fokát képviseli, a porosz monarchia pedig az emberi társadalom fejlődésének végső szakasza.

Georg Wilhelm Friedrich Hegel
Schlesinger festménye

Mindazonáltal Hegel rendkívül fontos szerepet töltött be a filozófia történetében. Kidolgozta a dialektikus módszert, amelynek kiindulópontja a fejlődés eszméje; minden jelenséget szüntelen mozgásában és változásában, átalakulásában és fejlődésében tanulmányozott, a belső ellentmondásokat a fejlődés forrásának tekintette. Igaz, Hegel dialektikája idealista alapokra épült, és a hegeli történelemfilozófia mélységesen konzervatív. Szerinte például a gazdagság és a szegénység közti ellentmondás a történelem szükségszerű produktuma. Az osztályellentéteket megpróbálta az állam legfőbb fogalmában összebékíteni. A háborút a világtörténelem örök eszközének tekintette. A „Jogbölcselet" (1821) előszavában kifejtett gondolata, amely szerint „minden értelmes dolog — valóságos, és minden valóságos — értelmes", igencsak alkalmas volt arra, hogy az abszolút igazságra igényt tartó filozófiát összeegyeztesse III. Frigyes Vilmos rendőri monarchiájával.

Hegel dialektikája, kétségtelen, mély értelmű gondolatokat tartalmaz a természet és társadalom fejlődésének, változásának szükségszerű és elkerülhetetlen voltáról. Ezen gondolatai és filozófiai rendszerének konzervativizmusa között feloldhatatlan ellentmondás van. A hegeli dialektika, a fejlődés hegeli eszméje arra a következtetésre vezet, hogy mindaz, ami elavult, pusztulásra van ítélve.

Marx és Engels a Hegel-féle dialektikában „a fejlődésről szóló legátfogóbb, tartalmilag leggazdagabb és legmélyebb tanítást" látták, és „a klasszikus német filozófia óriási vívmányának" tartották.[14]

Hegel filozófiáját méltatva Lenin azt írta, hogy ő vetette fel a tudat és lét dialektikus kölcsönhatásának, az ismeretelmélet dialektikájának a kérdését, bár nem tudta helyesen megoldani.

A marxizmus—leninizmus alkotói sokoldalúan bírálták Hegel elméleti hagyatékát, ugyanakkor megtartották és tovább fejlesztették mindazt, ami a hegeli filozófiában ésszerű. Lenin így írt: „. . . Marx nem állt meg a XVIII. század materializmusánál, hanem előbbre vitte a filozófiát. Gazdagította a német klasszikus filozófia eredményeivel, különösen a hegeli rendszer eredményeivel, amely azután Feuerbach materializmusára vezetett. Ezek közül az eredmények közül a legfontosabb a *dialektika*, vagyis a fejlődésről szóló tanítás legteljesebb, legmélyebb és minden egyoldalúságtól mentes formája, az örök fejlődésben levő anyagot tükröző emberi tudás viszonylagosságáról szóló tanítás."[15]

[14] Lenin: Marx Károly. Lásd *Lenin* Művei. 21. köt. Szikra 1951. 41. old.

[15] Lenin: A marxizmus három forrása és három alkotórésze. Lásd *Lenin* Művei. 19. köt. Szikra 1955. 4. old.

VII. FEJEZET

A FORRADALMI MOZGALOM OROSZORSZÁGBAN. A DEKABRISTA FELKELÉS

Az európai polgári forradalmi mozgalom újabb fellendülésével egyidőben Oroszországban is megjelentek az első forradalmi társaságok. Az első orosz forradalmárok gyakran hangoztatták, hogy a külföldi események milyen nagy hatással voltak forradalmi meggyőződésük alakulására. A forradalmi eszmék térhódítását a „korszellemmel" magyarázták, amely most magával ragadta Oroszországot is. P. I. Pesztyel, a XIX. század elején tevékenykedő orosz forradalmi társaságok tekintélyes tagja így írt: „Korunk a forradalmi eszmék kora. Európa egyik végétől a másikig mindenütt ugyanazt látjuk: Portugáliától Oroszországig, beleértve minden egyes államot, még Angliát és Törökországot, ezt a két végpontot is. Ugyanezt a látványt nyújtja egész Amerika is. A reformszellem az elméket mindenütt — hogy úgy mondjam — forrásra készteti."

Az oroszországi forradalmi mozgalom megszületésének és kibontakozásának okait alapjában véve mégis az ország társadalmi, gazdasági viszonyai határozták meg: a felbomlóban levő feudális rendszeren belül egyre gyarapodtak az antifeudális, forradalmi erők. Az orosz forradalmárok munkássága a XIX. század első negyedében az ország megérett szükségleteinek felelt meg.

1. OROSZORSZÁG AZ 1812. ÉVI HONVÉDŐ HÁBORÚ UTÁN

A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS 1812—1825 KÖZÖTT

A háború folyamán a nyugati és központi területeken számos kormányzóság teljesen elpusztult. Oroszország termelőerői súlyos károkat szenvedtek. A lakosság lélekszáma 1812-től 1817-ig majdnem tíz százalékkal (45 millióról 41 millióra) csökkent. Több százezer parasztcsalád tönkrement. Az adótartozások összege már 1814-ben több mint 160 millió rubelt tett ki. Nagy károkat okozott az iparban is a háború, amely elsősorban a legfejlettebb körzeteket sújtotta. A pénzforgalom rendje felborult. A háborús kiadások fedezésére csupán 1812 és 1814 között majdnem negyedmilliárd rubel értékű papírpénzt bocsátottak ki. A papír-rubel árfolyama 20 ezüstkopejkának felelt meg.

Az 1812. évi háborús pusztítások után — a manufakturális termelés egyszerű technikája következtében — az orosz ipar helyreállítása viszonylag gyors ütemben haladt. Az 1820-as évek második felében már körülbelül 1800 manufaktúra működött, mintegy 340 000 munkással.

Az ipari termelés azonban még mindig alacsony szinten mozgott. Még a legnagyobb vállalatok is manufaktúrák voltak, kézi technikával, alacsony termelékenységgel. Az iparcikkek drágaságuk

miatt nem állták a versenyt a külföldi gyári készítményekkel, és csak a lassan növekvő belföldi piac — meglehetősen szerény — szükségleteit elégítették ki. Az 1820-as évek feudális Oroszországában még nem voltak meg az ipar gyári termelésre való áttérésének feltételei.

A mezőgazdaságot a jobbágyparasztok kizsákmányolásának fokozása révén állították helyre. Amikor a háború után Európa-szerte felszökött a gabona és a mezőgazdasági nyersanyagok ára, a földesurak még több jobbágyszolgáltatást követeltek, növelték a robotot, kiterjesztették a majorsági szántókat.

A parasztságot, amely a háborús években rengeteget szenvedett, valóságos elemi csapásként érte a feudális elnyomás fokozása. A földesúri sanyargatásokra válaszként a XIX. század második évtizedének derekától kezdve megélénkült az antifeudális mozgalom. Egymást érték a földesúri parasztok lázongásai. 1816 és 1820 között 87 ilyen esetet jegyeztek fel. A legnagyobb méretű a Don-vidéki parasztok mozgalma volt 1818—1820-ban: mintegy 45 000 paraszt megtagadta a földesúri robotot, és nyílt harcba bocsátkozott a rend helyreállítására kivezényelt osztagokkal.

A FEUDÁLIS REAKCIÓ FOKOZÓDÁSA

A cári kormányzat kíméletlenül elfojtotta a parasztok megmozdulásait. Külön ukázokban megerősítették a földesuraknak azt a jogát, hogy parasztjaikat Szibériába száműzzék. Ebben az időben nagy befolyása volt az államügyek intézésére Arakcsejev tábornoknak, a feudalizmus elszánt védelmezőjének, aki a cár gyakori külföldi tartózkodásai alatt korlátlan hatalommal rendelkezett.

A reakciós rezsim megszilárdítása érdekében I. Sándor cár országszerte úgynevezett katonai telepeket létesített, szinte külön hadsereget, amely 375 000 főt számlált. A katonai települések területén, Oroszország európai részének nyugati felében elterülő hat kormányzóságában — a Baltitenger partvidékétől egészen a Fekete-tengerig — a parasztlakosságot katonai szolgálatra és egyidejűleg földművelésre kötelezték; a parasztoknak kellett gondoskodniuk a telepek élelmiszer- és takarmányellátásáról. A telepesek, szigorú rendszabályok által korlátozva, a katonai parancsnokság felügyelete alatt dolgoztak. Gyermekeik hétéves koruktól kezdve a vak katonai fegyelem szellemében nevelődtek. A katonai telepek létrehozása révén a cári kormányzat óriási állandó hadseregre tett szert, a katonaság fenntartási költségeinek növelése nélkül.

A katonai telepeken bevezetett rabszolgarendszer állandó lázongásokra vezetett, ezeket azonban példátlan kegyetlenséggel elfojtották. A katonai telepek intézménye a gyűlöletes, népelnyomó arakcsejevi rendszer megtestesülése volt, amelyet a haladó gondolkodású oroszok határozottan elítéltek.

A haladó és forradalmi eszmék kibontakozásának megakadályozására súlyos korlátozásokat léptettek életbe a közoktatásban és a sajtóban. A művelődésügyi minisztériumot 1817-ben egyház- és közoktatásügyi minisztériummá szervezték át. Az egyetemi oktatást a reakciós eszmék propagandájának rendelték alá, a haladó szellemű tanárokat üldözték.

N. M. Karamzin ezekben az években dolgozta ki a cári Oroszország hivatalos történetírásának monarchikus-hűbéri koncepcióját. „Az orosz állam története" című, 1816 és 1824 között tizenegy kötetben megjelent műve (a tizenkettedik kötetet a szerző halála után, 1829-ben adták ki) a XVII. század elejéig ismerteti az eseményeket. Az egész mű monarchikus szellemben fogant: Oroszország fejlődésének minden mozzanatát az önkényuralom és a nemesség szerepével magyarázza, a néptömegek alkotó tevékenységét pedig teljességgel tagadja.

Szigorú megtorló intézkedések kötötték gúzsba az orosz irodalmat is. Az akadékoskodó cenzúra nem hagyta meg a sajtótermékekben a legenyhébb kormányellenes megjegyzéseket sem. Szabadságszerető költeményei miatt a fiatal Puskint is Szibéria fenyegette, és egyedül befolyásos barátai közbenjárásának köszönhette, hogy „csak" Besszarábiába száműzték (1820-ban).

Az önkényuralmi jobbágytartó rendszer nyílvánvaló akadályává vált Oroszország fejlődésének. Az elnyomott paraszti tömegek azonban csak spontán megmozdulásokra voltak képesek, az orosz polgárság — az ország vontatott gazdasági fejlődése miatt — gyér, erőtlen és politikailag passzív volt. Ezért az orosz forradalmi mozgalmat első szakaszában a műveltebb nemesség haladó képviselői irányították.

A HALADÓ OROSZ VILÁGNÉZET FORMÁLÓDÁSA

A XIX. század elején Oroszországban bonyolult és ellentmondásos volt a helyzet. Nyugat- és Dél-Európában pedig fellendult a forradalmi és felszabadító mozgalom. Ilyen belső és külső viszonyok között formálódott az orosz haladó nemesi ifjúság világnézete. Ezek a fiatal nemesek gyermekkoruktól fogva láthatták a jogfosztott jobbágyparasztok nyomorúságos helyzete és a kiváltságokat élvező nemesség henye élete közti éles ellentétet. Sok-sok történetet hallhattak I. Pál meggyilkolásáról, a nemesi összeesküvőkről, a királyi hatalom megdöntéséről Franciaországban és más országokban. A francia felvilágosodás irodalmán nevelkedtek, és gyakran forgathatták Radiscsev „Utazás"-ának kéziratos másolatait, meg a haladó orosz és külföldi írók egyéb műveit.

A XVIII. század végének és a XIX. század elejének viharos politikai eseményei ráirányították az orosz haladó ifjúság figyelmét a kor kiáltó ellentmondásaira: míg Oroszországban a nagybirtokosok korlátlan hatalma és a cári hatóságok önkénye uralkodott, addig a forradalmi Franciaország a „szabadság, egyenlőség, testvériség" jelszavától volt hangos. Ez kritikai szellemet ébresztett bennük az önkényuralmi jobbágytartó rendszerrel szemben, és felkeltette érdeklődésüket a társadalmi és politikai kérdések iránt.

Oroszország forradalmi ideológiájának kialakulásában fontos szakasz volt az 1812. évi honvédő háború, amelyben részt vett a nem sokkal később megalapított első orosz forradalmi társaság csaknem valamennyi tagja. Ezek az emberek később büszkén vallhatták magukról: „1812 gyermekei voltunk." A háborúban szilárdult meg a jövő forradalmárainak patriotizmusa, amely belső indítéka lett az önkényuralmi és hűbéri elnyomás elleni harcuknak.

Az 1813—1814. évi külföldi hadjáratok sok tiszt politikai látókörét kitágították. Részvevői, szemtanúi lehettek a németországi hatalmas felszabadító mozgalomnak, a Franciaországban lezajlott heves politikai harcnak, valamint a többi európai nép életében végbement hatalmas változásoknak. Gazdag és változatos politikai irodalommal ismerkedtek meg külföldön, és saját szemükkel győződhettek meg a polgári társadalom fölényéről a cári Oroszország önkényuralmi jobbágytartó rendszerével szemben.

2. AZ OROSZ FORRADALMI TÁRSASÁGOK 1816 ÉS 1825 KÖZÖTT

AZ ELSŐ FORRADALMI SZERVEZETEK (1816—1821)

A nemesi ifjúság haladó képviselői hazatérve a külföldi hadjáratokból élénk tevékenységbe kezdtek. 1816-ban a tisztek egy csoportja: Alekszandr N. Muravjov, Nyikita M. Muravjov (az előbbinek távoli rokona), I. D. Jakuskin, Sz. P. Trubeckoj, valamint a Muravjov-Apposztol fivérek, Szergej és Matvej forradalmi társaságot alapított. A társaság neve Honmentő Szovetség volt; alapítói úgy gondolták, hogy elérkezett az ideje Oroszország „megmentésének". Hamarosan a társaság tagjai közé fogadták P. I. Pesztyelt és még néhány tisztet is.

A Honmentő Szovetség legfőbb feladata — a részvevők egyhangú véleménye szerint — a jobbágyrendszer és az önkényuralom felszámolása volt. A Honmentő Szovetség tagjai hosszú ideig vitatták a forradalmi szervezet és taktika formáit; ennek során a forradalmi Franciaország politikai

klubjai, a karbonári szervezetek, a Tugendbund stb. tevékenységét vették mintául. Végeredményben a többség arra a belátásra jutott, hogy be kell tartani a fokozatosságot: először meg kell nyerni az államapparátus befolyásos személyeit, hogy segítségükkel majd a cár halála után nyomban kihirdethessék az alkotmányt. A legelszántabb tisztek a cár megölését javasolták a forradalmi akció siettetése végett; ezzel az indítványukkal azonban magukra maradtak.

P. I. Pesztyel
Ismeretlen festő rajza, 1813

A Honmentő Szövetséget elszigeteltsége és tevékenységének határozatlansága gátolta fejlődésében. A társaság tagfelvételi rendjének bonyolult volta korlátokat szabott növekedése elé: a tagok létszáma a társaság kétéves fennállása alatt alig érte el a 25—30-at. Ennek az első forradalmi szervezetnek a gyengesége 1817 végén vált nyilvánvalóvá, amikor az udvar és a gárda moszkvai utazása alkalmával a társaság több részvevője találkozott Moszkvában. A Honmentő Szövetségnek be kellett ismernie, hogy nincs ereje határozott tettekre, és ezért úgy határozott, hogy újjászervezi a társaságot.

A Honmentő Szövetség tagjai 1818 elején megalapították a Közjó Társaságát, és elhatározták a tagság jelentős bővítését. A Közjó Társasága alapítói, mivel a XVIII. századi felvilágosodás filozófusainak nyomán úgy vélték, hogy „a vélemény irányítja a világot", a „közvélemény" megnyerése útján akarták megvalósítani az állami forradalmat. Az alapszabályok értelmében valamennyi szabad rend képviselőit befogadták a társaságba. Ezenkívül elhatározták, hogy a szövetség célkitűzéseivel rokonszenvező személyek tömörítésére népes kört szerveznek az irodalmi társaságok, jótékonysági és egyéb legális egyesületek tagjaiból. A Közjó Társasága vezetői úgy vélték, hogy a forradalmi eszmék propagálásához mintegy húsz esztendőre lesz szükségük, tehát a forradalomra majd körülbelül 1839-ben fog sor kerülni.

A Közjó Társasága kilépett az első forradalmi társaság szűk kereteiből. A megalakulását követő három év alatt mintegy tizenöt csoportja létesült, köztük néhány vidéken is. Tagjainak száma elérte a kétszázat. A társasághoz közel állott az orosz kultúra sok kiválósága, köztük A. Sz. Puskin és A. Sz. Gribojedov is.

Amikor Oroszországban egyre élesebb lett az osztályharc, Nyugat-Európában pedig újból fellendült a forradalmi mozgalom, a Közjó Társaságán belül is erősebb lett a köztársasági irányzat, amely határozottabb, forradalmi harcot követelt. Pesztyel 1820 januárjában, a pétervári „Alapító" (fő) csoport tanácskozásai során, a tulcsinói csoport ukrajnai csapatokban szolgáló harminc tagjának megbízásából, előadást tartott a köztársasági államforma előnyeiről. A tanácskozás egyöntetűen elfogadta a köztársasági programot. Nyikita Muravjov a cár megölését indítványozta, hogy ezzel lendítsék előre a társaság tevékenységét. Ő lehetségesnek tartotta a katonai forradalom kirobbantását, hasonlóan a spanyolországi forradalomhoz, amelynek gyors sikerei igen nagy hatással voltak az orosz kortársakra. De Muravjov javaslatát, az új forradalmi taktikát a főcsoport nem hagyta jóvá. Egyébként is a felszabadító eszmék széles körű propagandájára hivatott Közjó Társasága szervezeti felépítése alkalmatlannak bizonyult a forradalmi átalakulás megvalósítására.

Hamarosan napirendre került a Közjó Társasága újjászervezésének kérdése. Erre az indítékot az adta, hogy 1820 októberében a fővárosi helyőrség csapatai között zavargások törtek ki; a szemjonovszkojei ezred katonái nyíltan tiltakoztak az új parancsnok kegyetlen önkényeskedése ellen. A zendülés részvevőit várfogságra ítélték. De a szemjonovszkojeiaknak az a követelése, hogy váltsák le a gyűlölt parancsnokot, élénk visszhangra talált a többi gárdaezred legénysége között is. Ezekben

a napokban a preobrazsenszkojei ezred laktanyáiban is olyan röpiratokat találtak, amelyek lázadásra buzdították a katonákat, és arra, hogy „katonatestvéreik közül" válasszanak parancsnokokat.

1816-tól 1825-ig a hadsereg különböző egységei tizenöt esetben szálltak szembe az arakcsejevi botrendszerrel. A Közjó Társaságának tagjai közül a határozott tettek hívei úgy vélték, hogy ez a katonai forradalom lehetősége mellett szól. Másrészt a megtorló kormányintézkedések fokozódása a hadseregben siettette a társaság ingadozó tagjainak a kiválását.

1821 legelején a csapatok megbízottainak moszkvai tanácskozása úgy döntött, hogy a Közjó Társasága beszünteti működését. Ezzel egyidejűleg elhatározták egy szigorúan illegális társaság megalapítását; a társaságba — amelynek tagjait gondosan megválogatták — csak azok léphettek be, akik hívei voltak a katonai forradalomnak, a határozott cselekvésnek.

A DÉLI ÉS AZ ÉSZAKI TÁRSASÁG

A Közjó Társaságának feloszlatása után alapított új forradalmi szervezetnek két központja volt: az egyik Pétervárott, az Északi Társaság magva, élén N. M. Muravjovval; a másik pedig Ukrajnában, a második hadsereg egységei közt, a tulcsinói csoport tagjaiból alakult Déli Társaság P. I. Pesztyel vezetésével.

A Déli Társaságból hamarosan erős, gyorsan fejlődő szervezet lett. A sikeres tagtoborzás nemsokára két új — a vaszilkovi és kamenyeci — csoport megalakítását tette szükségessé. 1822 elejétől kezdve minden évben rendszeresen összehívták Kijevbe az irodák képviselőinek kongresszusát, amely időben egybeesett a januári országos vásárokkal. A társaság egyöntetűen elfogadta a köztársasági programot és a katonai forradalom taktikáját. Vezetői 1823 elején felvették a kapcsolatot a lengyel hazafiak társaságával, és annak képviselőivel közösen vitatták meg a cárizmus elleni együttes harc terveit.

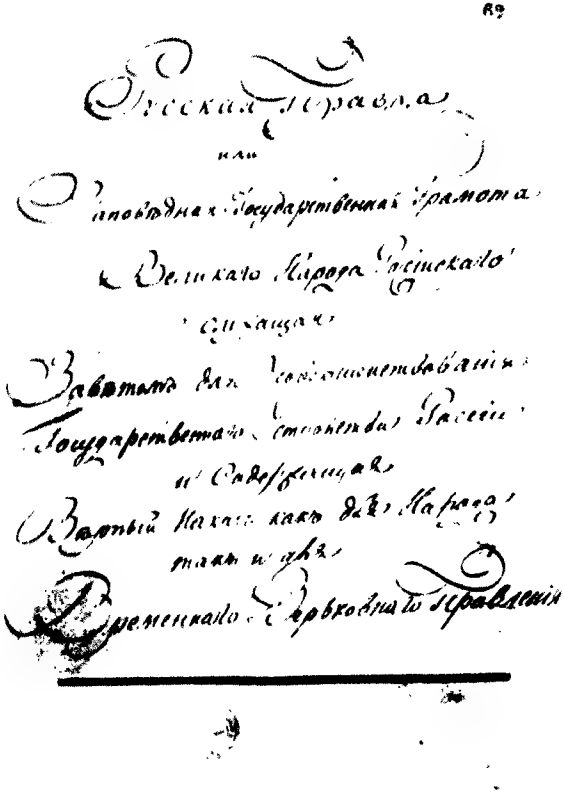

P. I. Pesztyel „Russzkaja Pravdá"-jának címlapja

A legfontosabb feladat a két oroszországi társaság programjának egybehangolása volt. A programtervezet összeállítását P. I. Pesztyel, a Déli Társaság vezetője, és Nyikita Muravjov, a fővárosi forradalmi társaságok egyik alapító tagja vállalta magára. A tervek kidolgozása — ami több évig tartott — szemléltetheti annak az útnak a bonyolultságát, amelyet az orosz forradalmi ideológia tett meg formálódása során az 1820-as években.

Pesztyel tervezete, amelyet végleges megfogalmazása után, 1824-ben, „Russzkaja Pravdá"-nak nevezett, Oroszország fejlődését a demokratikus köztársasággá való átalakulásban jelölte meg. Eszerint a törvényhozói, bírói és közigazgatási hatalom teljessége a nép választott képviselőit illeti meg. A tervben szerepelt a polgári jogegyenlőség: minden, huszadik

életévét betöltött férfi politikai jogokkal való felruházása. A nagy földesúri birtokokat el kell kobozni. Minden polgár kaphat használatra földparcellát a külön állami földalapból, amely a megművelhető földterület felét foglalja magában. A földek másik fele eladható vagy bérbe adható. Pesztyel földreformterve eszerint aláásta a feudalizmus alapjait, a földesúri nagybirtokot, és utat nyitott a polgári földtulajdon kialakulása előtt.

N. Muravjov — Pesztyeltől eltérően — az alkotmányos monarchia programtervezetét dolgozta ki. „Alkotmánya" előírta a cár hatalmának korlátozását és a nép képviselőinek a törvényhozó szervbe történő választását. Tervezete szerint a bérmunkások nem rendelkeznek politikai jogokkal, a közösségi parasztok pedig minden ötszáz lélek után egy választót küldhetnek a választói gyűlésekbe. A választásokban közvetlenül csak azok vehetnek részt, akik legalább 500 ezüstrubel értékű vagyonnal rendelkeznek. Még magasabb — 30—60 000 ezüstrubelnyi — vagyonnal kell bírnia annak, aki előkelőbb választott tisztségre jelölteti magát. Muravjov határozottan követelte a parasztok felszabadítását a jobbágyi függés alól, de anélkül, hogy földhöz juttatásukra gondolt volna. Tervezete a földesúri birtokokat érintetlenül hagyta.

Mindkét tervezet előírta tehát a jobbágyrendszer és az önkényuralom felszámolását, de több fontos kérdésben lényegesen eltértek egymástól, nem voltak eléggé következetesek, és a belső ellentmondások sem hiányoztak belőlük. Sok nemesi forradalmár nem tudta elszánni magát az egész önkényuralmi jobbágyrendszer azonnali felszámolására.

Az első orosz forradalmárok osztálykorlátozottsága kifejeződött a katonai forradalom taktikájában is. Mind a Déli, mind az Északi Társaság egyöntetűen úgy vélte, hogy Oroszországban a feudális rendszert egyedül a katonaságra támaszkodva kell megdönteni; elutasították a néptömegek részvételét az eljövendő forradalomban. Többen a XVIII. század végi francia forradalmat (amelyet, mint ők mondták, „a csőcselék kezdett, és ezért került sor mindenféle rémséges felfordulásra") szembeállították a spanyolországi „vértelen" forradalommal. A Déli Társaság egyik tevékeny tagja, M. P. Besztuzsev-Rjumin így nyilatkozott: „A mi forradalmunk olyan lesz, mint a spanyolországi: nem követel majd egyetlen csöppnyi véráldozatot sem, mivel egyedül a hadsereg fogja végrehajtani, a nép részvétele nélkül."

HARC AZ EGYSÉGES PROGRAMÉRT ÉS TAKTIKÁÉRT

A Déli és Északi Társaságot alapítóik mindig olyannak tekintették, mint egyetlen forradalmi szervezet részeit, közös feladatokkal és egységes forradalmi programmal. A két társaság aktív részvevői állandóan azon fáradoztak, hogy a program és taktika kérdéseiben minél teljesebb legyen köztük az egyetértés.

N. Muravjovot már 1821-ben beválasztották a Déli Társaság vezetőségébe. A Déli Társaság évenkénti összejövetelein újra és újra jóváhagyták az Északi Társasággal való együttműködés tervét, hiszen az Északi Társaságra az eljövendő forradalomban döntő feladat várt: a fővárosban a hatalom átvétele. A Déli Társaság tájékoztatta a fővárosi szervezetet a lengyel forradalmárokkal folytatott tárgyalásairól. Ugyancsak az egység megteremtése érdekében a Déli Társaság képviselői több ízben Pétervárra utaztak, továbbá szívós harcot folytattak a társaság összeegyeztetett program-dokumentumának kidolgozásáért. Mindennek ellenére továbbra is jelentős nézeteltérések mutatkoztak ebben a kérdésben. A „Russzkaja Pravdá"-tól (ezt a Déli Társaság 1823. évi kongresszusán programjául fogadta el) eltérőleg Muravjov „Alkotmánya" nem talált helyeslésre az Északi Társaság vezetői között, és Pesztyel élesen bírálta azt.

A két társaság egyesítése felé a döntő lépés Pesztyel pétervári útja volt (1824 tavaszán). Ez idő tájt az Északi Társaságban megerősödött az újonnan felvett tagok befolyása. Élükön K. F. Rilejev költő állt. Ő és társai osztották a déliek köztársasági nézeteit, élesen bírálták Muravjov „Alkot-

K. F. Rilejev
Miniatűr arckép a XIX. század elejéről

mányá"-nak korlátozottságát, és sürgették a forradalmi megmozdulás előkészítését. Pesztyelnek olyan határozatot sikerült elfogadtatnia az Északi Társasággal, hogy 1826-ban összehívják az egyesítő gyűlést és közös programban állapodnak meg, addig mindketten, Pesztyel is, Muravjov is átdolgozzák alkotmánytervezetüket.

Az Északi Társaság tevékenysége észrevehetően megélénkült. N. Muravjov — a Rilejev-szárny nyomására — az „Alkotmány" újabb változataiban először csak portára, majd két gyeszjatyina nagyságnyi telekre is érdemesítette a parasztokat, némileg kibővítette a választójoggal rendelkezők körét, és leszállította a vagyoni cenzust. Pesztyel viszont a „Russzkaja Pravda" átdolgozott változatában pontosabb megfogalmazását és indoklását adta azoknak az elvi jelentőségű megállapításoknak, amelyek a nézeteltérésekre okot szolgáltattak.

A két társaság szervezetileg is megerősödött. Pétervárott a Rilejev-csoport széles körű tagfelvételt kezdeményezett és kézbe vette az Északi Társaság vezetését. Ez idő tájt a Déli Társaságba belépett az Egyesült Szlávok Társaságának több tucatnyi tisztje. (Ezt a társaságot 1823-ban Pjotr és Andrej Boriszov, valamint egy Julian Lubliński nevű lengyel forradalmár alapította.) A Boriszov-fivérek lelkes hívei voltak az általános egyenlőségnek, elítélték a pénz hatalmát, gyűlölték a zsarnokságot. Nagyszabású tervet dolgoztak ki a szlávok forradalmi felszabadítására és egy föderatív köztársaság megteremtésére, amely az oroszokon, lengyeleken, cseheken, horvátokon, dalmátokon és szerbeken kívül a magyarokat is magába foglalta volna.

Az Északi és Déli Társaság erői egyre gyarapodtak. Ugyanakkor azonban nyugtalanító hírek is érkeztek arról, hogy forradalmi tevékenységük miatt feljelentették őket a kormánynál. A társaságok vezetői attól tartottak, hogy felfedezik forradalmi szervezeteiket, ezért úgy határoztak, hogy siettetik a felkelés előkészítését. Pesztyel elgondolása szerint a két társaság 1826 tavaszán közös akcióba kezdett volna; Pesztyel továbbra is azt tartotta a legfontosabbnak, hogy a fővárosban ragadják kezükbe a hatalmat. Ezzel a tervvel Sz. Trubeckoj, az Északi Társaság képviselője is egyetértett. I. Sándor váratlan halála azonban meggyorsította az események menetét.

3. A DEKABRISTA FELKELÉS

AZ INTERREGNUM ÉS A FELKELÉS TERVE

1825. december 1-én I. Sándor hirtelen, egyenes ági örökös hátrahagyása nélkül meghalt. A törvények szerint legidősebb öccse, Konstantin következett volna utána a trónon, aki ebben az időben éppen Varsóban volt helytartó. De a cári család tagjainak tudomásuk volt egyrészt arról, hogy Konstantin már régebben lemondott trónöröklési jogáról, másrészt tudtak I. Sándor ama titkos intézkedéséről, miszerint örökösül másik öccsét, Miklóst nevezte ki. Miklós azonban jól tudta, hogy a gárdában nem népszerű, és Konstantin forma szerinti lemondásáig nem merte

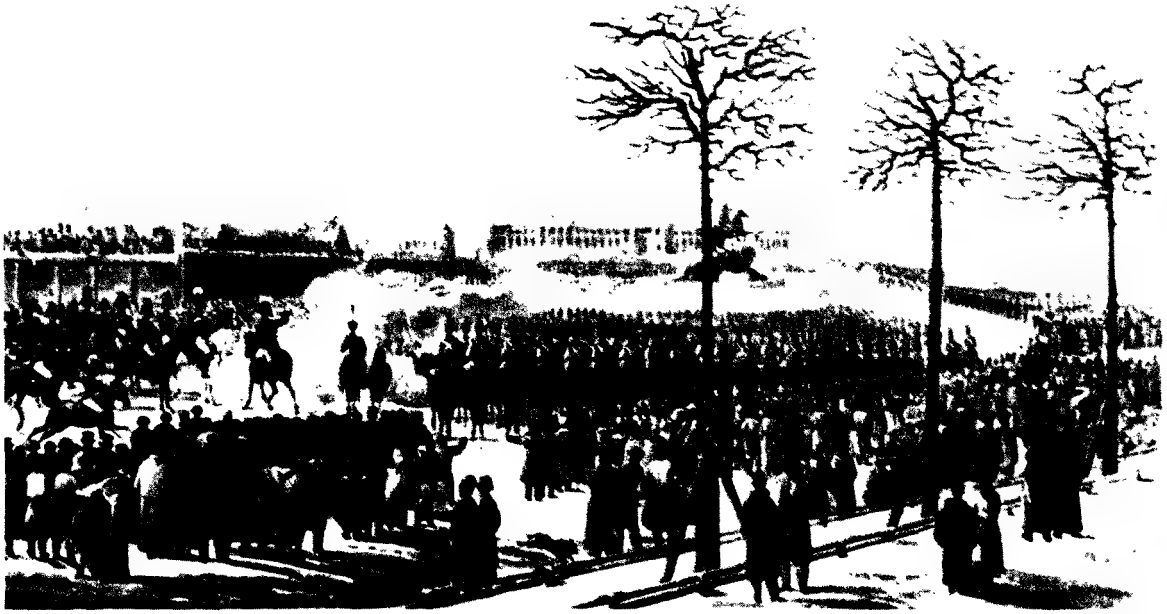

A dekabristák felkelése 1825. december 26-án (14-én)
Kolman akvarellje az 1830-as évekből

elfogadni a trónt. Miloradovics tábornok, a főváros főkormányzója nyíltan kijelentette, hogy Miklós megkoronázása esetén nem kezeskedik a rend fenntartásáért. Így azután Miklós, mikor tudomást szerzett Sándor haláláról, Konstantint kiáltatta ki cárrá és Pétervárott ő is hűséget fogadott neki.

A trónöröklés kérdésében a főváros és Varsó közt folytatott levelezés hosszasan elhúzódott, és Miklós csak 1825. december 25-én döntött végleg úgy, hogy megkoronáztatja magát. Az új cárra való felesküvés időpontját másnapra, december 26-ra tűzték ki Pétervárott.

Az Északi Társaság elhatározta, hogy élni fog az uralkodó körökben előállt zavaros helyzettel. Az orosz forradalmárok már régebben is arra az időpontra tervezték a nyílt fellépést, amikor a cári trónon változás áll be. Egy ilyen nem mindennapos esemény, mint az „átesketés" egyik személyről a másikra, különösen kedvező alkalomnak kínálkozott a csapatoknak az államcsíny végrehajtására. A felkelés előkészületeit Rilejev irányította.

A felkelés célja az volt, hogy a szenátus útján kihirdetik a demokratikus szabadságjogokat, eltörlik a jobbágyrendszert és összehívják az alkotmányozó nemzetgyűlést. Úgy tervezték, hogy a szenátorokkal mindezt külön kiáltványban ismertetik el, mégpedig úgy, hogy a Péter (Szenátus) térre összevont felkelő csapatok nyomást gyakorolnak a szenátusra. Ezzel egyidejűleg elfoglalják a Téli Palotát és letartóztatják a cári családot, megszállják a Péter—Pál-erődöt és a fegyverraktárt, a postát, és egyéb intézményeket.

Az Északi Társaság vezetői a terv végrehajtásához a fővárosi helyőrség csapatait akarták felhasználni, ugyanis a titkos társaság tagjai több ezred tisztikarában képviselve voltak. Az ő feladatuk lett volna, hogy megakadályozzák alakulataik felesketését Miklósra, és a csapatokat kivezényeljék a laktanyákból a szenátus épülete elé. A felkelő csapatok parancsnokságával a diktátori teljhatalommal felruházott Sz. P. Trubeckoj ezredest bízták meg.

Elkövetkezett a döntő nap, december 26-a (a régi naptár szerint december 14-e). A forradalmárok már virradat előtt talpon voltak. Többen saját egységeik katonáit az „átesküvés" megtagadására buzdították. De az alakulatok eskütétele egyre késett. I. Miklós az ezredparancsnokokat reggel hét órára rendelte az udvarba, így csak sokkal később jelenhettek meg csapataiknál. Délelőtt tíz óra tájban A. Besztuzsev lelkes felhívással fordult a moszkvai ezredhez, mely után a katonák határozottan megtagadták, hogy felesküdjenek Miklósra. A forradalmár tisztekkel való összetűzés során az ezredparancsnok súlyosan megsebesült. Az ezrednek mintegy 800 katonája elhagyta a laktanyát; a katonák kibontott zászlóval, nagy tömegtől kísérve vonultak végig a Gorohovaja utcán, így jutottak el a szenátus elé, ahol I. Péter lovasszobra körül felsorakoztak. A felkelés megkezdődött.

Az ezredenkénti eskütétel elhúzódása felborította a felkelés eredeti tervét. Miklós még éjszaka egy órakor bejelentette trónralépését az államtanácsnak és ennek tagjait feleskette. A szenátorokat reggel hét órára hívták egybe, ők is felesküdtek az új cárra, s mire a moszkvai ezred a szenátus elé vonult, már szétszéledtek. A jó előre kinyomatott kiáltványt, amely hírül adta I. Miklós trónra lépését, már városszerte osztogatták. Az új uralkodó kikiáltásának megakadályozása nem sikerült.

A moszkvai ezred nyílt felkelése mégis fölöttébb aggasztotta I. Miklóst. Éppen előző nap jelentették neki, hogy a hadseregben titkos társaság működik, és kapcsolatot tart Pétervárral. (Az árulók feljelentése nyomán lelepleződött a Déli Társaság működése, és Pesztyelt már december 25-én letartóztatták.) Ehhez járult az is, hogy Miklós nem felejtette el a gárdabeli népszerűtlenségére célzó figyelmeztetést, és egyáltalán nem volt biztos abban, hogy a fővárosi helyőrség csapatai támogatni fogják.

A moszkvai ezred felkelésének kitörésekor Miklós mindössze a preobrazsenszkojei ezrednek egy zászlóaljával rendelkezett, amelyet a közeli laktanyákból riadóztattak. Időt kellett tehát nyernie, hogy tisztázza a helyzetet a helyőrség egyéb alakulatainál. Miloradovicsot a felkelőkhöz küldte, hogy tárgyaljon velük.

A moszkvai ezred katonái és a hozzájuk csatlakozott forradalmárok már több mint egy órája várták a szenátus épülete előtt a többi ezred érkezését. A hosszas várakozás egyre aggasztóbb lett. A „diktátorrá" választott Trubeckoj nem jelent meg a felkelőknél. A felkelés vezetés nélkül maradt. Ebben a helyzetben a Szenátus téren Miloradovicsnak, az 1812. évi háború ismert tábornokának sikerült megingatnia a katonákat. Egy Kahovszkij nevű felkelő tiszt azonban pisztolylövéssel halálos sebet ejtett a tábornokon.

A fővárosi helyőrségnek azok az egységei, amelyeket I. Miklós riadóztatott, a moszkvai ezred ellen vonultak. Közben a Szenátus téren és a térre nyíló utcákon népes csoportok gyülekeztek. A kormánycsapatok csak délután két óra tájban tudták körülzárni a felkelő katonákat. Ennek ellenére a forradalmi csapatok újabb osztagai nyomultak a térre: a házi gárdaezred katonái és a tengerészgárda matrózai. A felkelő katonák száma megközelítette a 3000 főt.

Mindkét fél kerülte a döntő összecsapást. A felkelés vezetői még mindig újabb katonai egységek csatlakozásában reménykedtek. A lovasgárda néhányszor rohamra indult ugyan, ezt azonban a felkelők szórványos tűzzel is könnyen visszaverték. A rohamok elhárításában részt vett a nép is: fahasábokat dobott a lovasokra.

I. Miklós aggodalma fokozódott. Rokonát, Jenő württembergi herceget azzal bízta meg, hogy készítse elő a cári család szökését Pétervárról. I. Miklós később, visszaemlékezve e nap eseményeire, nyíltan megvallotta Jenő előtt: „Az egészből egyet nem értettem, mégpedig azt, hogy miért nem lőttek le tüstént mindkettőnket."

AZ 1825. DECEMBER 26-I (14-I) PÉTERVÁRI FELKELÉS

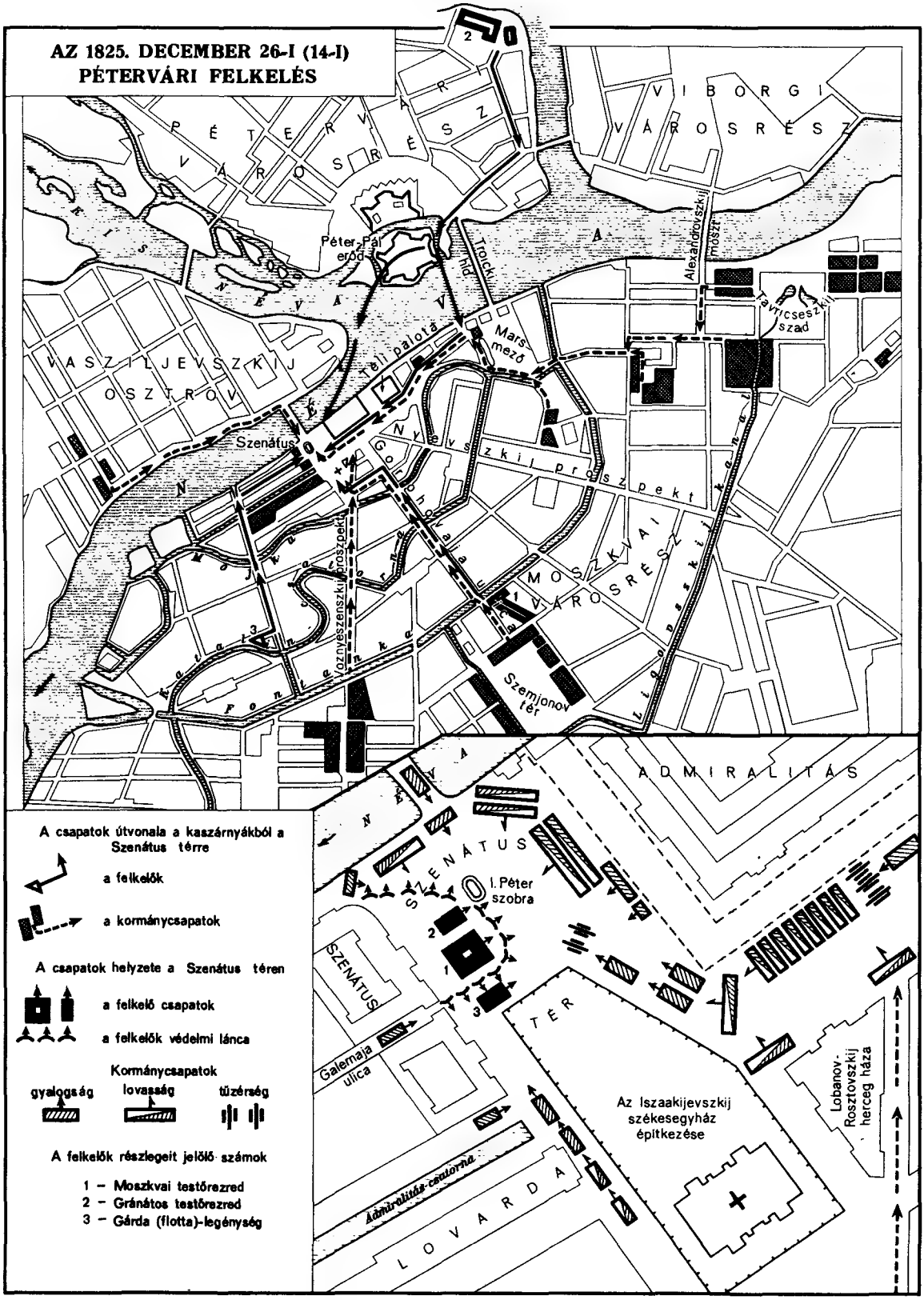

A csapatok útvonala a kaszárnyákból a Szenátus térre

a felkelők

a kormánycsapatok

A csapatok helyzete a Szenátus téren

a felkelő csapatok

a felkelők védelmi lánca

Kormánycsapatok

gyalogság lovasság tüzérség

A felkelők részlegeit jelölő számok

1 – Moszkvai testőrezred
2 – Gránátos testőrezred
3 – Gárda (flotta)-legénység

Délután három órakor már szürkülni kezdett, de a felkelő csapatok még mindig ott álltak a téren. I. Miklós attól tartott — nem is ok nélkül —, hogy a sötétség beálltával esetleg fokozódik a néptömegek aktivitása, ezért elhatározta, hogy a legvégső eszközhöz, a tüzérséghez folyamodik.

Ezt a rendelkezését azonban nem lehetett azonnal végrehajtani, mivel a Szenátus térre vontatott ágyúkhoz nem volt lövedék. Sürgősen az ot versztnyire levő lőszerraktárba kellett érte küldeni. Onnan szekéren hozták be a lövedékeket. Este öt órakor elhangzott a tűzparancs.

A 150—200 lépésnyi távolságra irányított kartácstűz megsemmisítő hatásúnak bizonyult. A második sortűz után a felkelők sorai felbomlottak, a felkelés resztvevői a szomszédos utcákba menekültek. Sokan a Néva jegére futottak. Mihail Besztuzsev megpróbálta harci rendbe állítani őket, de I. Miklós parancsára a lövegeket a partra vontatták, és Besztuzsev osztagát újabb ágyúlövésekkel teljesen szétszórták.

Így fojtották el a cárizmus elleni nyílt felkelést. Több száz ember elesett és megsebesült. December 27-re virradó éjjel a Téli Palotába hurcolták a letartóztatottakat.

A CSERNYIGOVI EZRED FELKELÉSE

A Déli Társaság tagjai 1826. január 6-án értesültek a pétervári felkelés kudarcáról. Közben a délen folyó letartóztatások ezt a szervezetet is teljes felbomlással fenyegették. Pesztyel leghívebb társai, a vaszilkovi csoport vezetői: Sz. I. Muravjov-Aposztol csernyigovi alezredes és barátja, M. P. Besztuzsev-Rjumin hadnagy úgy döntöttek, hogy a régebbi tervnek megfelelően — miszerint egy időben lépnek akcióba a fővárosban és Ukrajnában — azonnal kirobbantják a felkelést.

Január 10-én a vaszilkovi csoport tagjainak és az „Egyesült szlávok" egy csoportjának aktív közreműködésével fellázadt a csernyigovi ezred 5. százada. Másnap a Vaszilkovban állomásozó egész csernyigovi ezred csatlakozott a felkelőkhöz. Sz. I. Muravjov-Aposztol, a felkelés vezetője, külön futárok útján próbált összeköttetést teremteni a titkos társaságnak a második hadsereg többi ezredében szolgáló tagjaival. A felkelő ezred Vaszilkovból menetalakzatban Zsitomir felé vonult, hogy találkozzék a várt erősítéssel. De a csernyigovi ezred menetiránya a következő napokon több ízben is megváltozott, mivel a hadseregparancsnokság, amely kémek útján tudomást szerzett a titkos társaság működéséről, időközben megváltoztatta a társasággal kapcsolatban álló ezredek tartózkodási helyét. Így azután Sz. I. Muravjov-Aposztol nem tudta megerősíteni a felkelő ezredet.

A csernyigovi ezred ellen Gejszmar tábornok tuzérséggel ellátott lovasegységeit küldték. Az ütközet 1826. január 15-én Fasztov városától 8—10 kilométerre délre, Kovaljovka falu mellett zajlott le. Gejszmar kartácstűzzel verte szét a zendülő ezredet. A fejsérülést szenvedett Sz. I. Muravjov-Aposztolt fegyverrel a kezében fogták el. A Déli Társaság felkelését eltiporták.

A DEKABRISTA FELKELÉS TÖRTÉNELMI JELENTŐSÉGE

A dekabristák — így nevezték el az első orosz forradalmárokat — felkelésének elfojtása után I. Miklós kegyetlenul leszámolt a mozgalom részvevőivel. Öt forradalmárt — P. I. Pesztyelt, K. F. Rilejevet, Sz. I. Muravjov-Aposztolt, M. P. Besztuzsev-Rjumint és P. G. Kahovszkijt — felakasztottak, több mint 120 embert kényszermunkára ítéltek és Szibériába száműztek. I. Miklós kíméletlen bosszút állt politikai ellenfelein. Az 1825. évi dekabrista felkelés részvevőit, a több éves kényszermunka letöltése után is, életük végéig Szibériában tartotta.

A dekabristák felkelése elsősorban azért nem vezethetett győzelemre, mivel a népet tudatosan kirekesztették az önkényuralom elleni forradalmi harcból. A dekabristák a Szenátus téren nem vették igénybe a nép segítségét. Lenin ezt írta róluk: „Csak a nemesek maroknyi kisebbsége tilta-

kozik, akik tehetetlenek a nép támogatása nélkül."[1]

A dekabristák forradalmi megmozdulása a cárizmus ellen mégis országszerte visszhangra talált. A dekabristákkal együtt sok-sok orosz ember megértette az önkényuralom elleni harc szükséges voltát. A kortársak elítélték a dekabristákkal való kegyetlen leszámolást, és együttéreztek a cárizmus áldozataival. A nemesi forradalmárok megmozdulása elősegítette a felszabadítás gondolatának kibontakozását a jobbágytartó Oroszországban.

A dekabristák fogságban
A dekabrista N. Rjepin rajza

Lenin a dekabristák felkelését tartotta a kezdeti szakasznak az orosz forradalmi mozgalom történetében. Kimutatta, hogy a dekabristák mozgalma közvetlenül kapcsolódik az oroszországi forradalmi felszabadító harc későbbi szakaszaihoz: „Szűk a köre ezeknek a forradalmároknak — írta Lenin. — Roppant távol állnak a néptől. De ügyük nem veszett el. A dekabristák felébresztették Herzent. Herzen megindította a forradalmi agitációt."[2]

Az 1825. december 26-án (14-én) lezajlott pétervári felkelés óriási visszhangot keltett Nyugat-Európában. Eleinte csupán egy soron levő palotaforradalom kísérletének gondolták, és kizárólag külpolitikai következményeinek szempontjából ítélték meg. Egyik-másik angol újság leplezetlen elégedettséggel írt Oroszország befolyásának várható csökkenéséről.

I. Miklós hamarosan sort kerített az események magyarázatára. A külföldi követek pétervári fogadásán a dekabristákat „esztelen lázadók" maroknyi csoportjának minősítette, akiknek az országban semmiféle támaszuk sincs. A nyugat-európai reakciós sajtó tüstént felkapta ezt a hivatalos verziót, s ennek megfelelően ismertette az oroszországi helyzetet, I. Miklós magatartását pedig a hőstetteknek kijáró hangnemben magasztalta.

A nyugat-európai liberális ellenzéki és radikális napilapok és folyóiratok tárgyilagosabban ítélték meg az eseményeket. Több angliai kiadvány arról írt, hogy Oroszországot súlyos forradalmi megrázkódtatás érte, és hangot adtak ama véleményüknek, hogy a cári önkényuralom meggyengült, „nem érinthetetlen többé".

A dekabristák felkelését az eseményeket szemmel tartó külföldi kortársak úgy értékelték, mint egyik láncszemét annak a forradalmi-felszabadító mozgalomnak, amely az 1820-as években Európa-szerte megindult a reakciós önkényuralmi rendszerek ellen. A francia liberálisok lapja, a „Constitutionnelle" felvetette a kérdést: „Mi idézte elő a pétervári mozgalmat?" A válasz pedig így szólt: „Ugyanaz, ami Franciaországban, Angliában, Amerikában, Rómában és Párizsban, Madridban és Mexikóban végbemegy, vagyis az egész világra kiterjedő mozgalom, amely most Oroszországot is magával ragadta."

[1] Lenin: A rendek és az osztályok szerepe a szabadságmozgalomban. Lásd *Lenin* Művei. 19. köt. Szikra 1955. 325—326. old.

[2] Lenin: Herzen emlékére. Lásd *Lenin* Művei. 18. köt. Szikra 1955. 15. old.

VIII. FEJEZET

A LATIN-AMERIKAI FÜGGETLEN ÁLLAMOK KIALAKULÁSA

A XIX. század elején a legtobb latin-amerikai ország két európai feudális abszolút államnak: Spanyolországnak és Portugáliának volt a gyarmata. Spanyol birtokok voltak: a La Plata-i alkirályság (a mai Argentína, Uruguay, Paraguay és Bolívia), Új-Spanyolország (Mexikó és Közép-Amerika egy része), Új-Granada (Columbia, Panama, Venezuela, Ecuador) és Peru (a mai Peru és Chile). Spanyol fennhatóság alá tartozott még Kuba, Puerto Rico és részben San Domingo szigete is. Portugáliához tartozott Brazília, amely Dél-Amerika területének csaknem a felét foglalta el. Alexander Humboldt, az ismert utazó és tudós, a spanyol gyarmatok lakosságának lélekszámát mintegy 16 millióra becsulte; ebből 7,5 millió volt az indián, 5,3 millió a fehéreknek az indiánokkal és négerekkel kotott vegyesházasságából szuletettek száma és 3 millió a kreoloké (így nevezték a gyarmatokon szuletett spanyolokat; ez a meghatározás azonban korántsem megtámadhatatlan, mivel a „tiszta vérűeknek" számító kreolok nagy része valójában tobbé-kevésbé az indiánokkal vagy négerekkel kötött házasságból származott). Az anyaországi szuletésűek száma mindossze 200 000 volt. Ezenkívul 700 000—800 000 néger élt főleg a szigeteken és a Karib-tenger déli partvidékén. Brazília 3 milliónyi lakosságából korulbelul másfél millió néger rabszolga volt.

A TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI HELYZET

Latin-Amerika lakosságának túlnyomó tobbsége mezőgazdasággal foglalkozott. Brazíliában és a nyugat-indiai szigeteken óriási teruleteket foglaltak el a kávé-, cukornád-, gyapot-, indigóultetvények és egyéb kultúrák. Az Új-Spanyolországban, Peruban és Brazíliában kitermelt nemesfémeket az anyaországba szállították.

Latin-Amerikában feudalizmus uralkodott, amelynek a gyarmati rendszer sajátos vonásokat kolcsonzott. A fold nagy részével a korona, a foldesurak és az egyház rendelkeztek; ez utóbbi volt a legnagyobb foldbirtokos, amely az egész foldterulet egyharmadát, sőt Új-Spanyolországban a felét birtokolta. Az egyház emellett bányákkal és ultetvényekkel is rendelkezett, továbbá nagyszabású pénz- és uzsoraugyletekkel is foglalkozott.

Az indián őslakosok nagyrészt a foldesuraknak dolgoztak, mégpedig vagy foldnélkuli bérlőként, akik a bért munkájukkal egyenlítették ki vagy orokos adósrabszolgák (peónok) voltak. Az indián torzsek egy része a hegyek kozt és a trópusi rengetegekben élt, tulajdonképpen még mindig őskozosségi viszonyok kozott. A brazíliai, nyugat-indiai és új-granadai ultetvényeken nagy számban dolgoztattak néger rabszolgákat. Egyes vidékeken szabad parasztok is éltek, akik

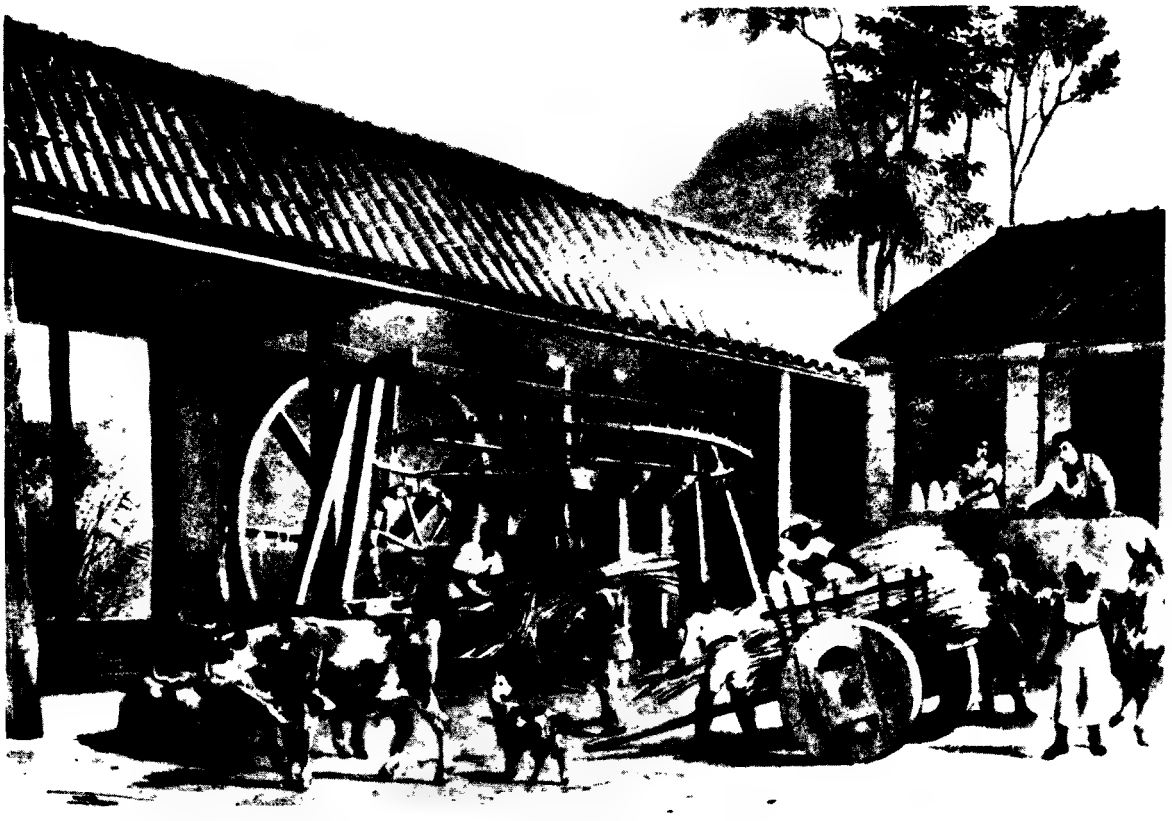

Brazíliai cukornád-feldolgozó üzem
Kőnyomat. 1835

jobbára állattenyésztéssel foglalkoztak: Brazília déli részén és a La Plata-i pampákon a gauchok; Venezuela sík területein a llanerok. A gyarmatosító hatóságok, hogy az indiánokat a bányákban, a földeken, építkezéseknél, híd- és útépítésnél stb. munkára fogják, bevezették a kötelező kényszermunkát. A bányamunka annyira elviselhetetlen volt, hogy a kényszermunka idejének lejártával minden öt munkásból csak egy tért haza, a többi ott pusztult. Ezért azokat, akik bányamunkára voltak kijelölve, halálraítélteknek tekintették, és rokonaik a búcsúzás alkalmával elvégezték fölöttük a temetési szertartásokat. Az indiánok ezenkívül fejadót is kötelesek voltak fizetni. Súlyos terheket rótt a gyarmatok lakosságára az egyházi tized és a rengeteg egyéb adó.

A gyarmatosítók amerikai birtokaikon reakciós rendszert honosítottak meg. A politikai jogfosztottságot itt a faji megkülönböztetés is súlyosbította. Minden hatalmat valójában az anyaországi születésűek gyakoroltak, ők töltöttek be csaknem valamennyi magasabb közigazgatási, katonai, bírói és egyházi méltóságot. Még a gazdag kreolokkal szemben is alkalmazták a megkülönböztetést: lényegében kizárták őket a kormányzásból. Kreolok csak kivételes esetben tölthettek be magasabb állást a közigazgatási apparátusban, a hadseregben és az egyházi hierarchiában; minden eszközzel akadályozták őket az előrejutásban.

A katolikus egyháznak nagy része volt Latin-Amerika népeinek leigázásában. Meggátolta a világi irodalom bevitelét és terjesztését, kegyetlenül üldözött minden szabad gondolatot; a haladó irányzatok elfojtásának egyik legfontosabb eszköze volt az inkvizíció.

Az amerikai gyarmatok a spanyol korona számára felbecsulhetetlen jovedelmi forrást jelentettek. Busás hasznot húzott a gyarmati kereskedelemből a spanyol kereskedők felső rétege is. A spanyol kormány mesterséges fallal vette korul gyarmatait, hogy megtarthassa kizsákmányolásuk monopóliumát. Kulfoldiek nem kereskedhettek a gyarmatokkal, sőt még foldjére sem léphettek. A tengerentúli gyarmatokkal való kereskedés még Spanyolországban is a kereskedők felső rétegének monopóliuma volt. Ezt a jogot csak Sevilla, majd később Cádiz egyes kereskedői élvezték, de azok is csak Spanyol-Amerika meghatározott kikotőibe szállíthatták áruikat.

A spanyol gyarmati rendszer gátat vetett a gyarmatok gazdasági, politikai és kulturális fejlődésének. A vámhatárok és tilalmak akadályozták a belső kereskedelmet. A spanyol kormány, mivel tartott a konkurrenciától és nem akart lemondani kereskedelemből származó jovedelmeiről, fékezte a gyarmatok gazdasági fejlődését, megtiltotta a legszukségesebb cikkek gyártását, sőt még az olyan novenyek termesztését is, amelyeket az anyaországból importáltak (olajbogyó, szőlő, len stb.).

A gyarmatosítók minden tilalma és korlátozása ellenére fejlődtek a termelőerők a spanyol gyarmatokon, és a XVIII. század végén, a XIX. század elején bizonyos fellendulés volt észlelhető az iparban, a mezőgazdaságban és a kereskedelemben egyaránt. A kreol foldbirtokosoknak és a kialakulóban levő helyi (jobbára kereskedő) burzsoázia tagjainak érdekuk fűződott a gyarmati cikkek (indigó, gyapot, kávé, kakaó) kiviteléhez, valamint olcsó és jo minőségű ipari készítmények beszerzéséhez. Az elmaradott anyaország sem a gyarmatok termékeivel nem tudott mit kezdeni, sem a gyarmatokat nem tudta ellátni iparcikkekkel, a más országokkal való kereskedelmet pedig akadályozták a Spanyolország szabta tilalmak, a cádizi kereskedők Spanyol-Amerikába irányuló áruszállítási monopóliuma és mindenféle egyéb korlátozások, az óriási vámok és adók. Egy sor fontos áru (dohány, szesz, cégjelzéses papírok stb.) előállítására és eladására fenntartott királyi monopólium, valamint a gyarmati hatóságoknak a kézművesipar és manufaktúra fejlődését gátló drákói intézkedései mindenképpen zavarták a helyi burzsoáziát vállalkozói tevékenységében. A gyarmati uralom felszámolása tehát történelmileg szukségszerűvé vált.

Egyre érlelődott a lakosság kulonböző rétegeinek az a torekvése, hogy megszabaduljanak a spanyol uralomtól. A szabadságmozgalom időnként a gyarmatosító hatóságok elleni fegyveres felkelés jellegét oltotte.

A XVIII. század utolsó negyedében Spanyolország amerikai birtokain nagy erejű népi felkelésekre kerult sor. 1780-ban a perui indiánok lázadtak fel. Vezetőjuk, José Gabriel Condorcanqui később Tupac Amarunak, annak az inka vezérnek a nevét vette fel, aki a XVI. század végén a spanyol hódítók elleni harcot vezette. II. Tupac Amaru szándéka az volt, hogy visszaállítja az inka államot. A spanyol csapatok csak nagy uggyel-bajjal tudták leverni a felkelő osztagokat. Tupac Amarut kivégezték.

1781-ben Új-Granadában tort ki felkelés az adók felemelése miatt. Socorro városának fellázadt lakosaihoz a kornyező falvak indiánjai is csatlakoztak. A felkelők Bogotá (az alkirályság székhelye) kozelébe vonultak, mire a megrémult hatóságok sietősen bejelentették az adók leszállítását. Ezután azonban szakadás kovetkezett be a felkelők táborában, úgyhogy a spanyol hatóságoknak sikerult leverni a megmozdulást.

1797-ben Venezuela Coro nevű kisvárosában kerult sor felkelésre, de ezt is kegyetlenul elfojtották. Az elnyomott néptomegek megmozdulásai a gyarmati elnyomás ellen ösztonosek voltak. A spanyol hatóságok valamennyit elfojtották, egyrészt a felkelők szervezetlensége miatt, másrészt azért, mert a kreol foldesurak is, akik féltek az általuk kizsákmányolt indiánok, négerek és mesztícek győzelmétől, a spanyolokat segítették.

Ugyanakkor azonban az anyaországi szuletésűeknek, tehát a kiváltságokat élvező legfelsőbb réteg tagjainak a kivételével a lakosság vagyonos rétegei is nagyon elégedetlenek voltak a spanyol uralommal, amely béklyóba verte a gyarmatok gazdasági fejlődését. Még a kreol arisztokrácia koreiben is mélységes felháborodást keltett a gyarmati lakosság politikai jogfosztottsága. A gyarmati szuletésű foldbirtokosok, kereskedők, tisztek, hivatalnokok, értelmiségiek elégedetlensége kifejeződott azokban a konyvekben és ropiratokban, amelyeknek szerzői éles hangon bírálták a gyarmati uralmat, kifejeződott továbbá az angol és francia felvilágosítók munkái iránt tanúsított élénk érdeklődésben, végul a gyarmati hatóságok ellen szőtt gyakori osszeeskuvésekben. Ezek az osszeeskuvések azonban kudarcba fulladtak, aminek elsősorban az a magyarázata, hogy az összeeskuvők nem tartottak kapcsolatot a néppel. Ez volt az oka 1806-ban Francisco Miranda kudarcának is. Spanyol-Amerika fuggetlenségének ez a kiváló harcosa, aki emigrációban élt, Venezuelában akart partra szállni, hogy ott megindítsa a felszabadító harcot.

Nagy hatással volt a spanyol gyarmatokra az észak-amerikai fuggetlenségi harc is. Az Amerikai Egyesult Államok fuggetlenségi nyilatkozatát és alkotmányát harci zászlajuknak tekintették a latin-amerikai hazafiak. Mohón szívták magukba a francia forradalom eszméit is. 1794-ben Antonio Nariño lefordította és Bogotában kiadta „Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatá"-t. Mariano Moreno Buenos Airesben lefordította Rousseau „Társadalmi szerződés"-ét. Francisco Miranda, aki az európai hatalmaknál keresett támogatást a spanyol—amerikai felszabadító mozgalom számára, részt vett az angol gyarmatok fuggetlenségi harcában, és tábornokként kuzdott a forradalmi Franciaország seregében. Lelkesítő példa volt — főleg Spanyol-Amerika néger lakossága számára — az 1791-ben San Domingo szigetének nyugati (francia) részében kirobbant négerfelkelés.

Spanyolország amerikai gyarmati uralmát kulső erők is veszélyeztették. A meggyengult spanyol monarchia nem tudta eredményesen megvédeni gyarmatbirodalmát vetélytársainak igényeivel szemben. 1795-ben a Franciaországtól elszenvedett vereség folytán elvesztette San Domingó-i gyarmatát (a sziget keleti felét). 1800-ban Spanyolország kénytelen volt Franciaország javára lemondani Louisianáról, a Mississippitől nyugatra fekvő hatalmas észak-amerikai teruletről. Francia, amerikai és angol kereskedők, mit sem torődve a tilalmakkal, behatoltak Spanyol-Amerika kikotőibe és ott csempészkereskedelmet folytattak, a spanyol kereskedelmi hajóknak a partok kozelében garázdálkodó, kulonbozó nemzetiségű kalózok támadásait kellett elszenvedni.

A XVIII. század végén a spanyol birtokok északi határa mentén újabb veszély jelentkezett: az Amerikai Egyesult Államok. Az Egyesult Államok hódító szándékai a spanyol gyarmatok irányában kulonosen akkor váltak nyilvánvalóvá, amikor Franciaországtól megvasárolta Louisianát (1803-ban) és bejelentette Floridára formált igényét is. 1806—1807-ben Anglia kísérletet tett La Plata elfoglalására, de a helyi népfelkelők kiverték az angolokat.

A SPANYOL GYARMATOK FELSZABADÍTÓ HABORÚJA 1810—1815 KOZOTT

A spanyol gyarmatokon folyó felszabadító mozgalom fellendulését kozvetlenul előmozdították az anyaországban 1808-ban lejátszódott események: Spanyolországba francia seregek nyomultak be, Napóleon lemondatta VII. Ferdinándot és Bonaparte Józsefet kiáltatta ki Spanyolország királyává. Ezek a fejlemények rendkívul bonyolult politikai helyzetet teremtettek a gyarmatokon. A gyarmati kozigazgatás képviselői ingadoztak abban a kérdésben, hogy elismerjék-e József hatalmát vagy kitartsanak VII. Ferdinánd mellett, akit Spanyolországban a kozponti junta képviselt. 1809 nyarára a hatalom egész Spanyol-Amerikában a junta híveinek a kezébe kerult. Ez megfelelt a kreol ellenzék torekvéseinek is, amely arra számított, hogy a kozponti junta névleges elismerése valójában lehetővé teszi majd a királyi tisztviselők eltávolítását, és a hatalmat

Simón Bolivar
José Gil festménye. 1823

önkormányzati szervek vehetik át. De a hazafiak csakhamar meggyőződtek arról, hogy a gyarmati uralom lényege mit sem változott, és ezért határozottabb cselekvésre szánták el magukat. 1809 nyarán felkelések robbantak ki Chuquisaca és La Paz városában (Felső-Peruban), valamint az ecuadori Quitóban. Ezeket azonban, mivel nem volt tömegbázisuk, csakhamar elfojtották.

A spanyol csapatoknak az anyaországban elszenvedett súlyos vereségeiről (1810 elején), valamint az ország nagy részének francia megszállásáról érkező hírek mintegy jeladásul szolgáltak: az amerikai spanyol gyarmatok különböző körzeteiben felkelés tört ki. 1810 tavaszán és nyarán a legnagyobb gyarmati központokban, Caracasban, Quitóban, Buenos Airesben és Bogotában, majd hamarosan más városokban is megdöntötték a spanyol uralmat, és a hazafias juntáknak ragadták magukhoz a hatalmat. 1810 szeptemberében a forradalmi mozgalom átterjedt Mexikóra és Chilére is. Így kezdődött a spanyol gyarmatok függetlenségi háborúja.

A szabadságharc lángja Mexikóban csapott a legmagasabbra. A mozgalom vezetője, Miguel Hidalgo nevű plébános, több ezer főnyi sereget gyűjtött maga köré, főképp indián parasztokból. Hidalgo nemcsak az ország függetlenségéért harcolt, hanem az indiánoktól elvett földek visszaszerzéséért, a négerek rabszolgaságának megszüntetéséért és egyéb reformokért is. A felkelők sorra elfoglalták az ország nagyobb központjait és már a fővárost, Mexikót fenyegették. 1811-ben azonban vereséget szenvedtek. Hidalgót és a felkelés többi vezetőjét foglyul ejtették, majd kivégezték. A szabadságharc élére ezután Hidalgo bajtársa, egy José Maria Morelos nevű pap állt. Morelos kezdeményezése nyomán 1813-ban nemzeti kongresszust hívtak össze, amely kinyilvánította Mexikó függetlenségét, és 1814-ben elfogadta az alkotmányt. A felkelők rendre győzelmet arattak a spanyol csapatok ellen. Az indián parasztok több helyütt leszámoltak a kreol földesurakkal is, ami aztán a földesurak nagy részét a gyarmatosítók táborába taszította. 1815-ben Morelos hadseregét szétzúzták, őt magát a spanyolok agyonlőtték.

Venezuelában 1811. július 5-én kiáltották ki a köztársaságot. A fegyveres erők főparancsnokává a hazatért Mirandát nevezték ki. Új-Granada egyéb területein a hazafiak sikeres hadműveleteket folytattak Antonio Nariño vezetése alatt. 1812-ben a spanyol csapatok támadást intéztek a venezuelai köztársaság ellen és elfoglalták Caracast. Mirandát elfogták és Spanyolországba vitték; ott halt meg börtönben. De a venezuelai szabadságharc nem ért véget. Élére Simón Bolivar (1783—1830), a függetlenségi háború korabeli Spanyol-Amerika legkiválóbb államférfia és hadvezére állt. Bolivar Caracasban született, kreol arisztokrata családból. Nagy műveltségre tett szert, több évig élt Európában és rengeteget utazott. Egy ideig Miranda seregében harcolt ezredesi rangban, majd Miranda kapitulációja után folytatta a harcot, és az újból fellángoló háborúban tábornoki rangot ért el. Megszervezte a venezuelai felszabadító sereget, és támadásra indult Caracas ellen: 1813 nyarán vonult be a városba. Itt másodszor is kikiáltották a köztársaságot; Bolivart a „Felszabadító" címmel tüntették ki.

A második venezuelai köztársaság sem volt hosszú életű. A királypárti agitációtól megszédített llanerók lovasosztagai átpártoltak a spanyolokhoz és győzelemre segítették őket. Bolivarnak el kellett hagynia az országot. A venezuelai forradalmi erőket egy spanyol expedíciós hadtest zúzta

szét, élén Morillo tábornokkal, aki a továbbiak folyamán egész Új-Granadában szétverte a felkelőket.

A La Plata-i alkirályság területén a függetlenségi háború kitörésekor jelentéktelen erőt képviselő spanyol csapatok állomásoztak. A Buenos Airesben 1810 májusában alakult junta aktív tevékenységet fejtett ki. A függetlenségi harcban fontos szerepet játszott Mariano Moreno ügyvéd, majd később Manuel Belgrano és José San Martin. Ezt a harcot az unitáristák és a föderalisták közt fellángolt viszályok bonyolították. Az előbbiek az alkirályság egész területén egységes, centralizált államot akartak létrehozni, míg az utóbbiak az egyes tartományok széles körű autonómiája mellett szálltak síkra. A Buenos Aires-i kormány megpróbálta egész La Platára kiterjeszteni hatalmát, de ez az egyes tartományok ellenállásába ütközött. 1811-ben a paraguayi csapatok szétverték az ellenük küldött Buenos Aires-i népfelkelők osztagait. Paraguayban nem sokkal ezután felkelés tört ki, a spanyol kormányzót letartóztatták, és juntát alakítottak, amelynek élén José Gaspar Francia állt. 1813-ban kikiáltották Paraguay függetlenségét. A mai Uruguay lakosságának (az ország akkori neve „Banda oriental", vagyis „Keleti part" volt) José Gervasio Artigas vezetése alatt, hosszas harcot kellett vívnia először a spanyolok, majd az ország területére behatolt brazíliai csapatok ellen; ezt a harcot megnehezítették a Buenos Airesszel történt összetűzések. Sikertelenül végződött a Buenos Aires-i seregek felső-perui hadjárata is: 1813-ban vereséget szenvedtek a spanyoloktól.

Időközben a francia hódítókat kiverték Spanyolországból. A spanyol kormány 1814-ben visszahívta VII. Ferdinándot, visszaállította az abszolutizmust, ezután minden erejét latba vetette az amerikai gyarmatokon fellángolt felszabadító mozgalom elfojtására. Ehhez kedvezett a nemzetközi helyzet (Napóleon leverése és a Szent Szövetség megalakulása) is. 1815 végére Spanyol-Amerika nagy részén — La Plata kivételével — visszaállították a gyarmati uralmat.

De a hazafiak kudarcai csak átmenetiek voltak. A spanyol hatóságok folytatták reakciós politikájukat, a gyarmatosítók terrort alkalmaztak a hazafiakkal és mindazokkal szemben, akik a függetlenség gondolatával rokonszenveztek, elzárkóztak minden néven nevezendő engedmény elől — mindez sürgetően követelte a szabadságharc további folytatását. A spanyol kormány egyúttal vissza akarta állítani a tilalmi rendszert, amely lehetetlenné tette, hogy a gyarmatok más országokkal kereskedjenek. Ezt a törekvést az Egyesült Államok és Anglia heves tiltakozással fogadta.

A felszabadító mozgalom 1816-ban újra fellendült.

A SPANYOL CSAPATOK LEVERÉSE ÉS A GYARMATOK FELSZABADÍTÁSA

1817 januárjában Bolivar, miután Pétiontól, a Haiti Köztársaság elnökétől segítséget kapott, bajtársaival partra szállt Venezuelában, ahol csatlakoztak hozzá az országban működő partizánosztagok. Az Orinoco-folyó medencéjében hamarosan több körzetet sikerült felszabadítani a spanyol uralom alól. A felkelők ideiglenesen Angosturát választották székhelyüknek. A hazafiak sikereit nagyban elősegítette a gyarmatosítók által sanyargatott lakosság széles rétegeinek támogatása. Bolivar felszabadította a hadseregbe belépett néger rabszolgákat, a llanerónak földet juttatott, amelyet a háború befejezése után kellett megkapniuk; ezekkel és egyéb intézkedéseivel biztosította a kiváló harci erényekkel rendelkező és fegyelmezett hadseregének gyors növekedését. Özönlöttek seregébe a Paez vezette harcias llanerók, akik, miután ráébredtek, hogy a spanyolok becsapták őket, legádázabb ellenségeik lettek. Bolivar hadseregében több ezer angol, ír, német, francia és egyéb külföldi önkéntes is harcolt. 1819-ben, Angosturában kongresszust hívtak össze, amely bejelentette Columbia Köztársaság (Columbus nevéről) megalakulását; az új államhoz

Rio de Janeiró-i utca
Kőnyomat. 1835

Venezuela, Új-Granada és Quito (a mai Ecuador) tartozott. Bolivart a köztársaság fejévé választották, és rendkívüli teljhatalommal ruházták fel. A hazafiak Bolivar vezérlete alatt megsemmisítő csapásokat mértek a spanyolokra Venezuelában és Új-Granadában. 1822 nyarán a columbiai csapatok vakmerően átkeltek a hegyeken és elfoglalták Quitót. Ezzel a Columbia Köztársaság egész területét felszabadították a spanyol uralom alól.

Mexikóban a partizánharc a felszabadító mozgalom fő erőinek leverése után sem szűnt meg. A földesurak többsége, a parasztságtól tartva, továbbra is a gyarmatosítókat támogatta. De az 1820-as spanyolországi forradalom után a mexikói nagybirtokosok és főbb egyházi méltóságok, akiket megrémített az 1812. évi liberális spanyol alkotmány visszaállítása és az anyaországban foganatosított számos antifeudális és antiklerikális intézkedés, egyszeriben követelni kezdték Mexikónak Spanyolországtól való elszakadását. Ennek a mozgalomnak a vezetője, Augustino de Iturbide, régebben spanyol ezredes volt, aki tevékenyen részt vett a szabadságharc elfojtásában. 1821-ben, miután Iturbide serege elfoglalta a fővárost, kikiáltották Mexikó függetlenségét. Iturbide diktatúrát vezetett be, s I. Augustin néven császárként uralkodott, de uralmát 1823-ban megdöntötték és az országban köztársaságot létesítettek.

Közép-Amerikában a függetlenséget Mexikóval egyidejűleg kiáltották ki, de ezt a területet Iturbide császárságához csatolta, majd annak bukása után Közép-Amerika Egyesült Tartományai néven köztársasággá alakult.

1816-ban a tucumáni kongresszus új állam, a La Plata Egyesült Tartományok (a későbbi Argentína) függetlenségét jelentette be. 1817-ben a La Plata-i hadsereg a tehetséges José San Martin tábornok vezérlete alatt hősies vállalkozással átkelt az Andokon és Chile területére nyomult. A Bernardo O'Higgins vezetése alatt küzdő chilei hazafiak csapataival egyesülve felszabadította az országot a spanyol uralom alól; 1818-ban kikiáltották Chile függetlenségét is. Az ország élére O'Higgins állt. San Martin serege Chiléből 1820-ban a tengeren átkelt Peruba, a spanyolok dél-amerikai fellegvárába, és 1821 júliusában elfoglalta Limát, az ország fővárosát, ahol azután kikiáltották Peru függetlenségét. De az ország jelentős része, így egész Felső-Peru, továbbra is a spanyolok kezén maradt.

Abban, hogy a spanyol uralomnak ezt az utolsó fellegvárát is sikerült Amerika földjén felszámolni, döntő szerepet játszottak a columbiai csapatok. 1823 őszén Bolivar megindult seregével Peru ellen. 1824. augusztus 6-án a spanyol csapatok Juninnál nagy vereséget szenvedtek, majd ugyanebben az évben (december 9-én), az Ayacucho melletti csatában Antonio de Sucre tábornok, Bolivar harcostársa, végleg megsemmisítette őket. E győzelmek eredményeképpen Felső-Peru is felszabadult; területén köztársaságot létesítettek, melyet Bolivar tiszteletére Bolíviának neveztek el.

A junini és ayacuchói vereség Spanyolország gyarmati uralmának végleges bukását jelentette

LATIN-AMERIKA ORSZÁGAI
(1809–1828)
Az 1816 és 1828 között alakult államok határai
PERU 1821
Államnevek a függetlenség kikiáltásának időpontjával
Fővárosok
1822
A függetlenségi háború legfontosabb ütközetei
Az 1825-ig Spanyolország fennhatósága alatt maradt területek
600 0 600 1200 km
Greenwichtől Ny-ra 80°
120°
40°
0°
Ráktérítő
Egyenlítő
Bakterítő
AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK
MEXIKÓ 1821
TEXAS
FLORIDA
San Francisco
Santa Fé
Austin
New Orleans
Havanna
MEXIKÓ
Veracruz
Acapulco
GUATEMALA
KÖZÉP-AMERIKAI EGYESÜLT TARTOMÁNYOK 1823
Panamá
BAHAMA-SZIGETEK (brit)
KUBA (spanyol)
HAITI KÖZTÁRSASÁG 1822
PUERTO RICO (spanyol)
JAMAICA (brit)
GUADELOUPE (francia)
DOMINICA (brit)
MARTINIQUE (francia)
BARBADOS (brit)
GRENADA (brit)
TOBAGO (brit)
TRINIDAD (1797-től brit)
ANTILLA (KARIB) TENGER
ARUBA-SZ. (holland)
CURAÇAO-SZ. (holland)
Coro
Carabobo 1821
Caracas
Angostura
Orinoco
Georgetown
Paramaribo
Cayenne
Socorro
Boyacá 1819
Bogotá
KOLUMBIA 1819
VENEZUELA
GUAYANA
Pasto
Pichincha 1822
Quito
ECUADOR
Rio Negro
Amazonas
Belém (Pará)
PARÁ
BRAZÍLIA 1822
Madeira
Pernambuco (Recife)
Salvador (Bahia)
San Francisco
PERU 1821
Junín
Callao
Lima 1824
Cusco
Ayacucho 1824
Titicaca-tó
La Paz
BOLÍVIA 1825
Charcas (Chuquisaca)
Potosí
Arica
Tarapacá
Tupiza
Paraguai
Paraná
PARAGUAY 1813
Asunción
RIO DE JANEIRO
Antofagasta
CHILE 1818
Tucumán
LA PLATA-I EGYESÜLT TARTOMÁNYOK (ARGENTINA) 1816
BANDA ORIENTAL (URUGUAY) 1828
MONTEVIDEO
BUENOS AIRES
Valparaíso
Santiago
ARAUCANIA
PATAGÓNIA
Magellán-szoros
TÜZFÖLD
SPANYOLORSZÁG ÉS PORTUGÁLIA BIRTOKAI AMERIKÁBAN 1791-BEN
LOUISIANA
TEXAS
AM. EGY. ÁLL.
FLORIDA
ÚJ-SPANYOLORSZÁG ALKIRÁLYSÁG
Guadalajara
Mexikó
YUCATÁN
Guatemala
Havanna
SAN DOMINGO (HATI)
PUERTO RICO (spanyol)
Panamá
Caracas
TRINIDAD (spanyol)
Cayenne
Bogotá
ÚJ-GRANADA ALKIRÁLYSÁG
GUAYANA
GALÁPAGOS-SZK.
Quito
Amazonas
BRAZÍLIA (portugál)
Pernambuco
Lima
Cusco
PERU ALKIRÁLYSÁG
Charcas (Chuquisaca)
LA PLATA-I ALKIRÁLYSÁG
Paraná
Santiago
Buenos Aires
FALKLAND-SZIGETEK
TÜZFÖLD
Spanyolország és Portugália gyarmatai
Az alkirályságok határai
A főkapitányságok határai
A térképen számmal jelölt területek
1 kubai főkapitányság
2 guatemalai főkapitányság
3 venezuelai főkapitányság
4 quitói terület
5 chilei főkapitányság
Megjegyzés: a főkapitányságok önálló közigazgatási egységek voltak
1200 0 1200 2400 km
SAN DOMINGO-SZIGET (NYUGATI - RÉSZ)
TORTUE
Port-de-Paix
Cap Française
Jean-Rabel
Le Borgue
ÉSZAK
Fort-Dauphin
Gonaïves
Gonaïvesi-öböl
St. Marc
A SZIGET SPANYOL RÉSZE
Croix-des-Bouquets
Jérémie
GONÂVE-SZ.
Port-au-Prince
Léogane
Tiburon
DÉL
Jacmel
Az angolok, a spanyolok által 1794-ben elfoglalt terület

az amerikai szárazföldön. 1826-ban a perui Callao erődjében állomásozó utolsó spanyol helyőrség is megadta magát. Spanyolországnak roppant kiterjedésű latin-amerikai birtokaiból csak Kuba és Puerto Rico maradt meg.

A spanyol monarchia a gyarmati népekkel vívott fegyveres harcban elszenvedett veresége után azon fáradozott, hogy segítséget kapjon a nemzetközi reakció erőitől, elnyerje a Szent Szövetség hatalmainak a támogatását. Anglia ellenállása folytán azonban ez a terv meghiúsult: az angol burzsoázia ugyanis nem óhajtotta a spanyol gyarmati rendszer — a monopóliumok és a tilalmak rendszerének — visszaállítását Amerikában, annál inkább sem, mivel a latin-amerikai piac megnyitása busás hasznot ígért. Az angol flotta tengeri uralma kizárta annak a lehetőségét, hogy Európából — Anglia hozzájárulása nélkül — csapatokat szállíthassanak át Amerikába. Az Egyesült Államok is ellenezte az európaiak intervencióját Latin-Amerika ellen. A washingtoni kormány, mivel előnyös kereskedelmi kapcsolatokat akart létesíteni a fiatal spanyol-amerikai köztársaságokkal — hogy azután majd gazdasági és politikai befolyása alá keríthesse őket — 1822-ben elismerte függetlenségüket. 1823 decemberében Monroe, az Egyesült Államok elnöke, üzenetet intézett a kongresszushoz, amelyben — egyebek között — tiltakozását fejezte ki az európai monarchiáknak minden olyan terve ellen, amely az amerikai államok ügyeibe való beavatkozás révén az illető államok köztársasági kormányának felszámolására és a monarchia erőszakos visszaállítására irányulna. A „Monroe-elv" kinyilatkoztatása azonban elsősorban az Egyesült Államok hódító céljait szolgálta. Az az elv, amelyet Monroe meghirdetett: „Amerika az amerikaiaké", valójában azt jelentette: „Amerika az Egyesült Államoké". A „Monroe-elv" később az amerikai terjeszkedés híveinek legfőbb ideológiai fegyvere lett Latin-Amerikával szemben folytatott politikájukban.

1824-ben Anglia is elismerte az új államok függetlenségét. 1826-ban Franciaország rendszeres kereskedelmi kapcsolatokat létesített velük, s bár megtagadta, hogy függetlenségüket hivatalosan is elismerje, ez csupán formális gesztus volt a legitimista elv csorbítatlanságának demonstrálására.

BRAZÍLIA KÜLÖNVÁLÁSA PORTUGÁLIÁTÓL

Ebben az időben nyerte el függetlenségét Brazília is, amely portugál gyarmat volt. Az anyaország uralma — akárcsak a spanyol gyarmatokon — itt is visszavetette az ország gazdasági és politikai fejlődését. Brazíliában már a XVIII. század végén összeesküvést szerveztek a gyarmati uralom ellen. Az összeesküvés feje a Tiradentis néven emlegetett José da Silva Xavier volt. A hatóságok azonban nyomára jöttek a szervezkedésnek; Tiradentist elfogták és kivégezték.

1808-ban Brazíliába érkezett János portugál kormányzó herceg, aki a napóleoni Franciaország elleni háború során kénytelen volt elmenekülni Portugáliából. 1815-ben Brazíliát (Portugáliával egyesült) királysággá nyilvánította, 1816-ban pedig VI. János néven királlyá koronáztatta magát.

János uralkodásának évei alatt az elégedetlenség egyre fokozódott. A szárazföldi blokád és az Európával folytatott kereskedelem megszüntetése, a La Plata Egyesült Tartományokkal vívott háború Uruguay elfoglalásáért, a háború okozta újabb gazdasági nehézségek tovább súlyosbították az ország helyzetét. 1817-ben Pernambuco tartományban felkelés tört ki, melynek során a tartomány köztársasággá nyilvánította magát. A királyhű csapatok azonban elfojtották a felkelést. Amikor János király 1821-ben Európába utazott, a brazíliai függetlenségi mozgalom újra megerősödött. Ezt előmozdította a lisszaboni kortez politikája is, amely nem volt hajlandó Brazília önállóságát elismerni. 1822-ben a Brazíliában tartózkodó Don Pedro kormányzó herceg az országot Portugáliától független császársággá nyilvánította. A portugál csapatok kiűzése után az ország tulajdonképpeni urai a rabszolgatartó ültetvényesek lettek.

A LATIN-AMERIKAI NÉPEK FÜGGETLENSÉGI HARCÁNAK JELENTŐSÉGE

Latin-Amerika függetlenségi harcának óriási történelmi jelentősége volt. E harc eredményeképpen a volt spanyol és portugál gyarmatok lakossága kivívta nemzeti függetlenségét: ez az itt lakó népek létérdeke volt. Az amerikai szárazföldön új államok alakultak: Mexikó, Bolívia, Columbia (1830-ig Venezuela és Ecuador is hozzátartozott), Chile, Peru, Brazília, Argentína, Paraguay, Közép-Amerika Egyesült Tartományai (amely később öt köztársaságra bomlott fel: Guatemalára, Hondurasra, Costa Ricára, Nicaraguára és Salvadorra). Uruguay, melyet 1817-ben VI. János csapatai elfoglaltak, csak 1825-ben szabadult fel a brazíliai uralom alól, teljes függetlenségét pedig majd csak 1828-ban, Brazília és Argentína három esztendeig tartó háborúja után nyerte el.

Spanyol-Amerika népeinek függetlenségi harca objektíve megfelelt az addig a gyarmati uralom által akadályozott tőkés fejlődés szükségleteinek.

A harc mindenütt egyetemes nemzeti jellegű volt. A gyarmati társadalom különféle osztályai és rétegei vettek benne részt: indián parasztok, néger rabszolgák, kézművesek, a kialakulóban levő polgárság, földbirtokosok, az értelmiség és az alsó papság egy része. A döntő erőt a néptömegek képviselték, amelyek Bolivar, San Martin, O'Higgins, Hidalgo, Morelos és a szabadságharc többi kiváló vezérének seregeiben a többséget alkották. A függetlenségi harc vezérei között különböző osztályok képviselőivel találkozunk, de a gyarmati burzsoázia fejletlensége és gyér volta folytán a felszabadító mozgalmat jobbára a kreol földbirtokosok irányították. Céljaikat alapjában véve el is érték. A függetlenségért megvívott harc nem idézett elő lényeges változásokat azokhoz a társadalmi és gazdasági viszonyokhoz képest, amelyek a gyarmatokon a felszabadulást megelőzőleg uralkodtak; ez természetszerűleg a szabadságharc eredményein is nyomot hagyott. A kreol földbirtokosok, és befolyásuk alatt a felszabadító mozgalom legtöbb vezetője, a gyarmatosítók elleni harc folyamán igyekeztek sértetlenül megőrizni a nagybirtokot, fenntartani a kizsákmányolás feudális formáit és a dolgozó tömegek jogfosztottságát, és nem engedték, hogy a függetlenségi harc társadalmi forradalomba csapjon át.

A gyarmati uralom felszámolásával és a politikai függetlenség kivívásával mégis fontos reformok jártak együtt. Csaknem mindegyik latin-amerikai országban köztársaság jött létre. Több országban teljesen vagy részlegesen eltörölték a rabszolgaságot és korlátozták az egyház jogait, az őslakosságot mentesítették a fejadó fizetése és a kényszermunka kötelezettsége alól; felszámolták az inkvizíciót, eltörölték a nemesi címeket stb.

A volt gyarmatok gazdasági téren megszabadultak mindenféle tilalomtól és korlátozástól, kényszerű és kicsinyes szabályozástól, felszámolták a monopóliumokat; megnyílt az út gazdaságuk gyorsabb fejlődése előtt. Latin-Amerika országai most már tevékenyen bekapcsolódhattak a nemzetközi kereskedelembe. Mindez kedvezőbb feltételeket teremtett a tőkés viszonyok fejlődéséhez.

IX. FEJEZET

A KAPITALIZMUS FEJLŐDÉSE ÉS A MUNKÁSMOZGALOM TÉRHÓDÍTÁSA A NYUGAT-EURÓPAI ORSZÁGOKBAN AZ 1830—1840-ES ÉVEKBEN

Az 1830—1840-es évek folyamán a tőkés termelés fejlődése a nyugat-európai országokban nagy léptekkel haladt előre. Anglia után, ahol ezekben az évtizedekben véget ért az ipari forradalom, a gyáripar eredményesen fejlődött Franciaországban és — bár valamivel lassabban — Belgiumban, Poroszországban, továbbá számos más országban is. Ezzel egyidejűleg nőtt a befolyása és szerepe az ipari burzsoáziának, amely most egyre határozottabb lépéseket tett a hatalom megszerzésére.

Ugyanakkor a kapitalizmus fejlődésével új osztály lépett a politikai küzdőtérre: az ipari proletariátus. A harmincas-negyvenes években került sor a proletariátus első önálló megmozdulásaira, amelyek új szakaszt jelölnek a nyugat-európai osztályharc fejlődésében.

1. AZ 1830. ÉVI FRANCIA FORRADALOM ÉS A POLGÁRI MONARCHIA

A JÚLIUSI FORRADALOM

A restaurációs kormány reakciós politikájának, amely elsősorban a nagybirtokos nemesek és a katolikus főpapság érdekeit és kiváltságait védte, negatív hatása volt Franciaország gazdasági fejlődésére. Az országszerte fokozódó elégedetlenséget növelte a jezsuiták erőszakoskodása az udvarban, a közigazgatásban, az iskolákban, továbbá a volt emigránsok kihívó magatartása, akik a parasztságot a feudális rendszer visszaállításával fenyegették.

Az 1826. évi ipari válság, majd az 1829—1830-as depresszió, amely még rossz terméssel is párosult, nagyon lerontotta a dolgozók amúgy is nehéz életkörülményeit: a városokban rengeteg ember maradt kereset nélkül, falun nyomor és ínség lett úrrá. Mindez szükségképpen felizzította a néptömegek forradalmi indulatát.

Erősbödött a liberális polgárság ellenzékisége is. A polgári liberálisok követelték a választók körének kiszélesítését, a miniszterek parlament előtti felelősségét, a helyi és tartományi önkormányzat bevezetését, a klerikális erőszak elleni harcot, a sajtó korlátozásának megszüntetését. Ezeknek a követeléseknek a megvalósítása Franciaország polgári monarchiává való alakulását jelentette volna.

Az 1827-es választások után, amelyek során az alkotmányos monarchisták és a polgári

Barikád a párizsi utcán, 1830. július 28-án
Swebach-Desfontaines rajza nyomán készült metszet. 1830

liberálisok megszerezték a többséget a képviselőházban, X. Károly király kénytelen volt lemondatni Villèle gróf ultraroyalista kabinetjét. Az új kormány, amely Martignac gróf elnöksége alatt alkotmányos monarchistákból alakult, megpróbált kettős — a nagyburzsoázia és a nemesi arisztokrácia érdekeinek egyaránt megfelelő — politikát folytatni. A király, aki nem óhajtott engedményeket tenni a polgári liberálisoknak, 1829 augusztusában leváltotta Martignacot, és a hatalmat újból az ultraroyalisták kezébe tette le. A kabinet élére a király kegyence, az a Polignac herceg került, aki annak idején a nemesi emigráció egyik tevékeny vezetője volt. Szélsőséges monarchistákat neveztek ki a többi miniszteri posztra is.

A Polignac-kormány megalakulása mélységes felháborodást keltett egész Franciaországban. A liberális lapok élesen támadták az új minisztereket. A „National" című napilap, melyet a liberálisok bal szárnya 1830 elején alapított, arról próbálta meggyőzni a közvéleményt, hogy a Bourbon-dinasztiát a burzsoá felső réteggel szoros kapcsolatban álló Orléans-i házzal kell felváltani. Megélénkült az illegális köztársasági csoportok és karbonári sejtek (venti) tevékenysége is. 1830 március közepén a képviselőház megvonta bizalmát a Polignac-kormánytól, és lemondatását követelte. A király erre válaszként megszakította a képviselőház üléseit, majd május közepén feloszlatta a képviselőházat. A júniusban és júliusban megtartott új választásokon azonban a liberálisok és az alkotmányos monarchisták győzelmet arattak a kormány hívei fölött. A politikai helyzet egyre feszültebbé vált.

X. Károly, akit híveinek biztatása teljesen megnyugtatott afelől, hogy a nép közömbös a politika iránt, és hogy az alkotmánylevelet csak egy maroknyi ügyvéd és újságíró tartja olyan

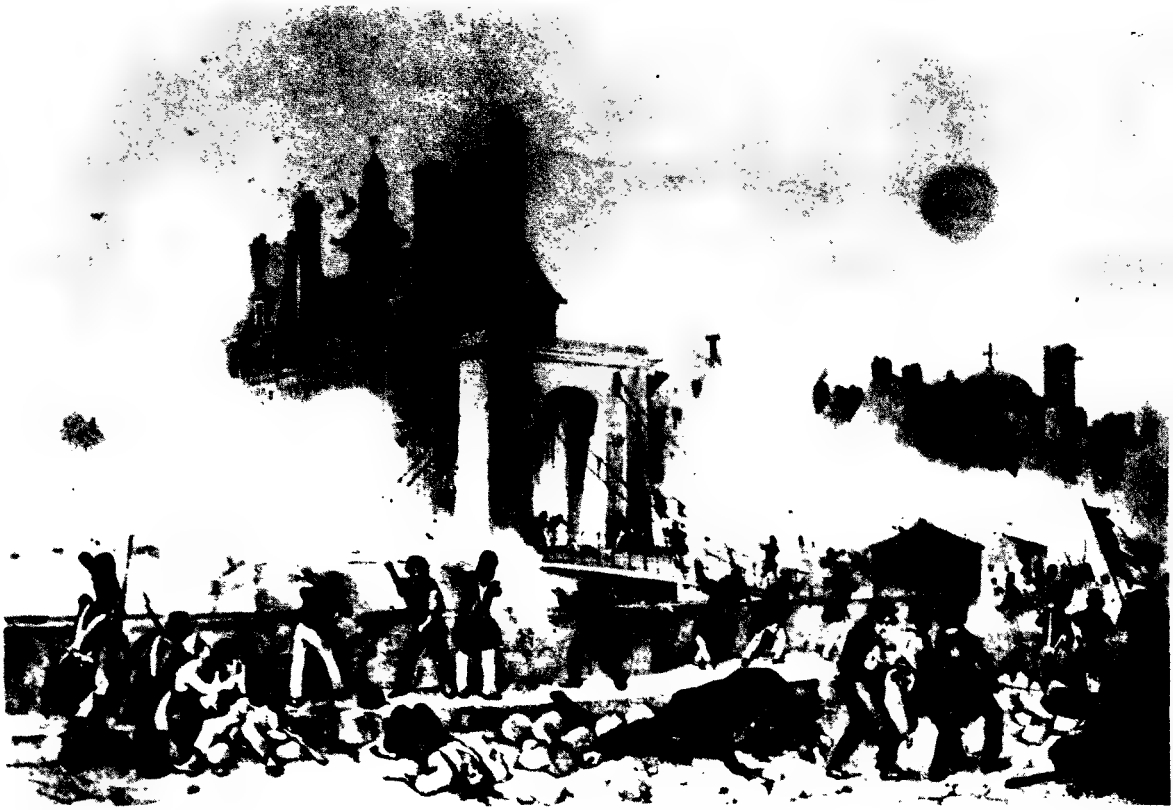

A párizsi városháza elfoglalása
Adam rajza nyomán készült metszet. 1830

sokra, elhatározta, hogy leszámol az ellenzékkel. Július 25-én miniszterének javaslatára aláírta az „Ordonnances de Polignac" néven ismert rendeleteket. Ezek szerint fel kellett oszlatni az újonnan megválasztott képviselőházat, felére csökkenteni a képviselők számát, törölni a választói jegyzékből a kereskedő- és iparengedélyekkel rendelkezőket, és kizárólag a nagybirtokosokra, vagyis jórészt nemesi származású személyekre korlátozni a választók körét; előzetesen engedélyt kellett kérni továbbá mindenféle napilap és folyóirat kiadásához. Ez nem volt más, mint reakciós államcsínykísérlet.

A rendeletek nyilvánosságra hozatala viharos felháborodást keltett Párizsban. Az ellenzéki lapok munkatársai a „National" szerkesztőségi helyiségében gyűltek össze és nyilatkozatot szövegeztek meg, amely arra buzdította Franciaország lakosságát, hogy szálljon szembe a kormánnyal. Július 26-án este Párizs utcáin összetűzésekre került sor a nép és a rendőrség között. Az utcai tüntetések másnapra fegyveres felkeléssé terebélyesedtek; a jelszó az alkotmánylevél megvédése és a Polignac-kormány menesztése volt. Július 28-án a felkelés már tömegmozgalommá vált. Párizs utcáin rengeteg barikádot emeltek, elsősorban Saint-Antoine külvárosban és más munkásnegyedekben.

Így kezdődött a júliusi forradalom, melynek fő mozgató ereje a munkások és kisiparosok voltak. A párizsi dolgozók széles rétegeit elragadta a gyűlölet a nemesi és klerikális reakció kormánya és az európai ellenforradalmi koalíció csapatai által kétszer is a francia népre erőszakolt Bourbon-dinasztia iránt. A dolgozókhoz más rétegek is csatlakoztak, elsősorban a haladó értelmiség képviselői. Az École polytechnique diákjai, akiket szoros szálak fűztek az ellenzéki burzsoá

és tiszti körökhöz, a forradalmi osztagok élére álltak. A fegyveres harc irányításában fontos szerepet játszottak a karbonári szervezet, a Hazafias Szövetség és más titkos forradalmi társaságok tagjai. Ami a liberális képviselőket illeti, gyáván lapultak otthonaikban vagy arról tanácskoztak, hogyan lehetne mielőbb véget vetni a fegyveres harcnak.

1830. július 29-én a fellázadt nép ostrommal elfoglalta a Tuileriákat, amelyre tüstént fel is vonták a trikolórt, az 1789—1794. évi forradalom lobogóját. A királyhű csapatok, miután súlyos veszteségeket szenvedtek, Saint-Cloud külvárosába vonultak vissza.

A nép ekkor Rambouillet ellen indult, ahol a királyi udvar tartózkodott. X. Károly a tömegek nyomására lemondott a trónról (unokája: Chambord grófja javára), és Angliába menekült.

Mihelyt győzött a forradalom, a polgári ellenzék vezetői egyszeriben előkerültek rejtekükből, s nyomban lázas tevékenységbe kezdtek, hogy megakadályozzák a köztársaság kikiáltását és kezükbe kaparintsák a hatalmat. Mivel a munkásosztály szervezetlen, a köztársasági párt pedig gyenge volt, a polgári liberálisoknak sikerült keresztülvinni terveiket. Július 31-én a képviselőház tagjai, akik között az orléans-isták voltak túlsúlyban, összegyűltek Laffitte bankár házában és úgy döntöttek, hogy a koronát Lajos Fülöp orléans-i hercegre ruházzák. A köztársasági csoportok tiltakozása és az általuk szervezett népi tüntetések nem érték el céljukat. Lajos Fülöpöt kikiáltották királlyá.

A júliusi forradalom meglehetősen korlátozott politikai eredményeket ért el. A néptömegek — bár fegyveres harcuknak döntő szerepe volt — minden aktivitásuk ellenére sem tudták kivívni a demokratikus szabadságjogokat és a köztársasági államformát.

Az 1830. augusztus 14-én elfogadott új alkotmány a korábbi alkotmánylevél számos tételét megtartotta. A király hatalmát mindenesetre valamelyest korlátozták; a képviselőház jogkörét bővítették; a választók számát (a vagyoni cenzus némi csökkentése folytán) 100 000-ről 240 000-re növelték; a katolikus papságnak megtiltották, hogy ingatlan vagyont szerezzen; az állami hivatalokat, a hadsereget és a hajóhadat megtisztították a reakciós nemesektől: feloldották az időszaki sajtó régebbi korlátozásait. A lakosság nagy tömegei azonban továbbra sem jutottak politikai jogokhoz. A napóleoni császárság éveiben létrehozott rendőri-bürokratikus apparátus változatlanul megőrződött, csak éppen más kezekbe került; nem törölték el sem a munkássztrájkok és a szakszervezetek ellen hozott törvényeket, sem a súlyos közvetett adókat, amelyek miatt oly nagy volt a zúgolódás a városi és a falusi szegények körében egyaránt.

A júliusi forradalom jelentősége az volt, hogy megdöntötte a születési arisztokrácia politikai uralmát, és véget vetett a feudális abszolutizmus rendszerének bármilyen formában való visszaállítására irányuló kísérleteknek. A hatalmat, amely addig a nemesség kezében volt, most már végleg a polgárság ragadta magához, jóllehet nem az egész polgárság, hanem annak csak egyik csoportja: a pénzarisztokrácia (vagyis a kereskedelmi, ipari és bankár burzsoázia felső rétege). Franciaországban polgári monarchia alakult ki.

A júliusi forradalom nemzetközi szempontból igen jelentős következményekkel járt. A restaurációs kormányzat megdöntése súlyos csapást mért a Szent Szövetség rendszerére és számos európai országban előmozdította a liberális demokratikus és nemzeti felszabadító mozgalmak fellendülését. A haladás képviselői mindenütt lelkesen üdvözölték a francia reakció vereségét. Heine „papírba csomagolt napsugaraknak" nevezte azokat az újságokat, amelyek hírt adtak a párizsi júliusi eseményekről. Később Lermontov egyik versében élesen elítélte X. Károlyt, és üdvözölte „a szabadság lobogóját", melyet a párizsi nép magasra emelt.

Franciaországban Lajos Fülöp monarchiája (az úgynevezett júliusi monarchia) idején mérföldes léptekkel haladt előre a kapitalizmus fejlődése. Az ipari forradalom itt is — akárcsak Angliában — elsősorban a könnyűipar fellendülését hozta. A gyapotszükséglet 1831 és 1845 között 28 millió kilogrammról 64 millió kilogrammra emelkedett. A kereskedelmi és ipari vállalkozásokba befektetett tőke összege két évtized leforgása alatt a másfélszeresére (30 milliárdról 45 milliárd frankra) nőtt. Az iparban alkalmazott gőzgépek száma 1847-ben elérte a 4853-at. A harmincas években Franciaországban is megindult a vasútépítés; 1847. január 1-én használatban volt 1535 kilométer, építés alatt pedig 529 kilométer hosszú vasútvonal.

Porcelánkészítés a sèvres-i gyárban
Metszet, 1845

Franciaország ipari fejlődése rendkívül egyenlőtlenül alakult. A nagyipar, főképp a textilipar (gyapot-, gyapjú- és vászonáru) az ország északi (Lille), északnyugati (Rouen) és keleti részén (Elzászban és Lotharingiában) virágzott fel. A kohászat a Loire medencéjében indult gyors fejlődésnek.

Párizsban főképpen ruhákat, rövidárukat, fényűzési cikkeket, drága bútorokat gyártottak, jobbára kettő—tíz munkást foglalkoztató kis- és középüzemekben. 1847-ben a párizsi vállalkozóknak mindössze tíz százaléka alkalmazott tíznél több munkást, míg a vállalatok fele törpeüzem volt, amelyeknek kistőkés tulajdonosai vagy maguk dolgoztak, vagy csak egy munkást foglalkoztattak; ezek a műhelyek felvásárlóknak vagy manufaktúra-vállalkozóknak dolgoztak.

Lyon — a lakosság lélekszámát tekintve Franciaország második városa — a selyemszövőipar központja volt. A város iparában még mindig a szétszórt manufaktúra volt az uralkodó. A nagyobb manufaktúra-vállalkozóknak rendszerint csak elosztóirodáik voltak; ezek a saját nyersanyagukból adták ki a megrendeléseket az egy—hat szövőszékkel és ennek megfelelő számú segéddel, segédmunkással, inassal rendelkező kisüzemi-tulajdonosoknak; sok műhelytulajdonos mester maga dolgozott: nem vett igénybe bérmunkát.

Több megyében a manufaktúra-tulajdonosok megrendeléseiket inkább faluhelyen adták ki, ahol olcsóbb volt a munkaerő, mint a városban.

A kormány csak a nagytőkések, nagykereskedők maroknyi csoportjának és az iparosok felső rétegének nyújtott segítséget, méghozzá a burzsoázia másik részének rovására, és ezzel gátolta az ipar és kereskedelem fejlődését. A szénre, vasra, gyapotra kivetett nagy beviteli vámok a „szénbárókat" és egyéb iparmágnásokat gazdagították, de annál hátrányosabbak voltak a vállalkozók nagy tömegeire nézve, amennyiben növelték a termelés önköltségét és ezzel csökkentették a francia áruk versenyképességét a külföldi piacokon. A bankárok és uzsorások óriási nyereséghez jutottak a drága hitelek révén.

ALGÉRIA MEGHÓDÍTÁSA

Lajos Fülöp monarchiája a gazdag pénzburzsoázia érdekében tovább folytatta Algéria meghódítását. A hadműveletek még a Bourbonok idején megindultak; 1830 június közepén a Polignac-kormány expedíciós hadtestet irányított Algériába, és az ottani dey (kormányzó) minden komoly

ellenállás nélkül, már július 5-én átengedte a fővárost, Algírt a franciáknak. Algéria névleges uralkodója, a török szultán, beérte tiltakozó jegyzékekkel. A néptömegek, az arab és berber törzsek azonban felkeltek hazájuk megvédésére. A júliusi monarchia kormánya szembe találta magát az algériai nép szabadságharcával, amely azután majdnem húsz esztendeig tartott.

1832-ben Abd el-Kader személyében erélyes és tehetséges hadvezér állt a francia gyarmatosítók elleni harc élére. Abd el-Kader Algéria nyugati és középső vidékeinek számos törzsét egyesítette vezetése alatt; független emirátust alapított és több ízben súlyos vereséget mért a francia csapatokra. A francia hatóságok kénytelenek voltak 1834-ben, majd 1837-ben egyezményt kötni vele és elismerni hatalmát Algéria területének kétharmada fölött. A gyarmatosítók egy idő után, amikor az erősítések megérkeztek Algériába, újból megkezdték a hadműveleteket, de megint csak kudarcot szenvedtek. A hódítók több mint százezer főnyi sereget, jelentős könnyű és nehéz fegyverzetet vetettek be Algériában, tömegmészárlásokat rendeztek a lakosság között, egész törzseket irtottak ki, s még így is csak nagy veszteségek és óriási anyagi áldozatok árán tudták 1847 végén Abd el-Kader csapatait leverni és őt magát elfogni. De Algériában ezzel nem ért véget a gyarmatosítók elleni harc.

A súlyos és népszerűtlen algériai háború nagy károkat okozott a francia népnek. Cavaignac, Lamoricière, Saint-Arnaud, Pélissier, Changarnier és a többi „algériai tábornok" ebben a háborúban tanulták meg, hogyan kell kíméletlenül vérbefojtani a nép mozgalmát. E tapasztalataikat azután Franciaországban is alkalmazták.

A MUNKÁSOK ÉS PARASZTOK HELYZETE

Franciaországban az ipar fejlődésével számbelileg tekintélyesen megnövekedett a munkásosztály. Párizsban 1846-ban az egymilliónyi lakosság csaknem egyharmada munkás és kisiparos volt. Nagy számban éltek proletárok és félproletárok Lyonban, Marseille-ben, Rouenban és Bordeaux-ban. Rendszerint ezek a városok voltak — Párizs vezetése alatt — a forradalmi megmozdulások színhelyei.

Az ipari forradalom folyamán, a fokozódó tőkés kizsákmányolás következtében a dolgozó tömegek helyzete egyre rosszabb lett. A munkanap átlag 12—13 órás, de a kőszénbányákban és néhány más termelési ágban 15—16 órás, sőt ennél is hosszabb volt. Különösen kegyetlen volt a nők és a gyermekek kizsákmányolása. A munkások és kisiparosok legtöbbje nedves pincehelyiségekben, dohos és sötét padlásszobákban tengődött. Adolphe Blanqui akadémikus azt írta, hogy Lille-ben találkozott olyan munkásasszonyokkal, akiknek a heti táplálléka mindössze két kiló kenyér volt; a szerencsétlenek állni is alig tudtak a kimerültségtől. „Még nézni is terhes ezt a nyomorúságot — írta 1842-ben Seine-et-Oise département egy kormánytisztviselője a szalaggyárban foglalkoztatott gyermekekről. — Az igazat megvallva, a mi undorító d'Étan börtönünkben raboskodó foglyok minden tekintetben hússzor jobban élnek." 1841-ben törvényt hoztak, amely a 8—12 éves gyermekek munkaidejét napi nyolc, a 13—16 éves serdülőkét pedig napi 12 órában állapította meg. De a gyakorlatban ezt a törvényt sem igen tartották be, annál kevésbé, mivel rengeteg kibúvóra adott módot (például egyes esetekben még nyolcéves gyermekekkel is lehetett éjszakai munkát végeztetni).

Siralmas volt az ország lakosságának kétharmadát kitevő parasztság nagy részének helyzete is. A paraszti kisparcellák szétaprózása gátolta a mezőgazdaság fejlődését, és óriási paraszttömegek fokozódó elszegényedéséhez vezetett. Különösen nehéz volt a kisbérlők — részes bérlők sora. A nagybirtokosok kihasználták a parasztok földnélküliségét, és mind több bérleti díjat követeltek.

Az egyenes és közvetett adók (illetéket vetettek ki a sóra, a borra és mindazokra az élelmiszerekre, melyeket a parasztok a városokban adtak el) súlyos teherként nehezedtek a parasztságra.

Az 1831-es lyoni felkelés
Bardou kőnyomata

Visszavetette a mezőgazdaság fejlődését az is, hogy nem volt olcsó hitel. A falusi gazdagok uzsorakamattal nyúzták a parasztokat. A falusi szegények kifosztásának másik formája az volt, hogy felszámolták a közösségi földek maradványait és a parasztokat kiforgatták ősi „használati jogaikból" (megtiltották a jószág legeltetését a közlegelőkön, a kalászszedést, a szőlőböngészést, a száraz gallyak és szalma összeszedését is).

Az 1840-es években a francia falvakban a koldulás újból tömegjelenséggé vált, akárcsak az 1789. évi forradalom előtt; de a nyomor forrása most már nem a feudális, hanem a tőkés kizsákmányolás volt.

AZ 1831-ES ÉS 1834-ES LYONI FELKELÉS

Lyonban, a selyemszövőipar hatalmas központjában kíméletlen eszközökkel folyt a munkások kizsákmányolása. A gyáripar fejlődésével egyre rosszabbodott a segédek, az inasok helyzete, de még a kis műhelyeket fenntartó mestereké is, akik teljesen a nagy manufaktúra-vállalkozóktól függtek.

1831. november 21-én a lyoni munkások sztrájkkal tiltakoztak a vállalkozók eljárása ellen, akik visszautasították a munkások és műhelytulajdonosok képviselőiből kiküldött bizottság által megszabott új, magasabb árakat. Több manufaktúra-tulajdonos bezárta elosztóirodájának ajtóit a takácsok előtt. A lyoni munkások válaszként erre, valamint a burzsoá nemzeti gárda provokációs cselekedeteire, fegyvert ragadtak. A sztrájk felkeléssé terebélyesedett. A felkelők jelszavát — „Dolgozva élni, vagy harcolva meghalni" — fekete zászlóra hímezték, amelyet Lyon munkáslakta külvárosában vontak fel. Majdnem három napig tartó fegyveres harc után a kormánycsapatok kiszorultak Lyonból, és a város a felkelőké lett. A lyoni munkások azonban —

A lyoni felkelés elfojtása 1834 áprilisában
Jeanron rajza

önálló politikai szervezet híján — nem élvezhették győzelmük gyümölcseit, nem tudták kezükbe ragadni a hatalmat. A fellázadt takácsok beérték azzal, hogy ideiglenes vezérkart alakítottak, amelyben a kispolgárság (a műhelytulajdonosok) foglalta el a vezető helyeket. Sok munkás még bízott Lajos Fülöpben, hogy megvédelmezi a dolgozókat a vállalkozók kapzsiságával szemben.

December 3-án nagy erőt képviselő katonai csapatok nyomultak be Lyonba, és elfojtották a felkelést. Az utcai harcokban több száz felkelő esett el. Lyonból és külvárosaiból több mint 10 000 embert kiutasítottak.

A lyoni takácsok felkelése nagy hatással volt a kortársakra. Megmutatta, hogy a történelem színpadára új társadalmi erő lépett, a munkásosztály. Marx és Engels fordulópontnak tekintette a lyoni felkelést a franciaországi osztályharc fejlődésében: ekkor kezdett különválni a munkásmozgalom a polgári demokrata mozgalomtól.

1832 júniusában, a demokrata körökben népszerű Lamarque tábornok temetésekor Párizsban felkelés tört ki a monarchia megdöntésére. A mozgalmat kispolgári republikánusok vezették, de a döntő szerep a munkásoké volt. A munkásnegyedek barikádjain kitűzték a vörös lobogót. Két napig tartó hősies harc után azonban megtörték a köztársaságpártiak ellenállását.

1834 áprilisában, az ipari depresszió idején zajlott le a második lyoni felkelés, amelyet két körülmény idézett elő: a szövetkezésről szóló, a demokratikus szervezetek ellen irányuló szigorú törvény elfogadása és a nemrég lezajlott sztrájk résztvevőivel szembeni kíméletlen törvényszéki eljárás. A második lyoni felkelés már kifejezetten politikai jellegű volt. A munkások most már saját tapasztalataik alapján győződhettek meg arról, hogy politikai szabadság nélkül lehetetlen

a dolgozók társadalmi felszabadítása. A lyoni felkelők 1834-ben már a demokratikus köztársaság megteremtéséért indultak harcba. Lyon utcáin hat napon át dúlt a harc a nép és a királyi csapatok között. A Croix-Rousse nevű külvárost, a felkelés gócát nagy hozzáértéssel megerősítették, és árokkal vették körül. A barikádokon vörös zászlók lengtek. „Köztársaság vagy halál!" — ez volt a felkelők harci jelszava. A felkelés vezetői bátor és tántoríthatatlan republikánusok — Lagrange, Bon, Cossidière, Carrier —, valamint a munkások szakszervezeteinek és segélyegyleteinek vezetői voltak. A kormány kegyetlenül leszámolt a felkelőkkel. A mozgalom elfojtására még tüzérséget is bevetettek. A katonák házakat romboltak le, s nemcsak a felkelőkre, hanem a békés lakosságra is tüzet nyitottak.

A második lyoni felkelés nemcsak Párizsban keltett visszhangot, hanem Saint-Étienne-ben, Grenoble-ban, Clermont-Ferrand-ban és más iparvárosokban is. A felkelések magukkal ragadtak néhány falusi helységet is, különösen a borvidékeken. Arbois-ban vörös zászlók alatt felvonuló parasztosztagok siettek a felkelő köztársaságpártiak segítségére; a felkelők egy ideig birtokukba vették a várost és elmozdították a polgármestert.

Párizsban két napig (április 13—14-én) tartott a fegyveres harc. A felkelést barbár kegyetlenséggel tiporták el. Különösen vandál tetteket műveltek a katonák a Rue Transnonaine-en, ahol teljesen ártatlan embereket — öregeket, asszonyokat, gyermekeket — gyilkoltak halomra.

A kormány az 1834. évi felkelés vérbe fojtása után nagyszabású pert rendelt el, amely majdnem egy álló esztendeig tartott. Sok vádlottat kényszermunkára ítéltek.

A harmincas évek elején, a köztársasági mozgalom leverése után, egy időre megszilárdult a kormány helyzete. Ezt az is elősegítette, hogy a munkásosztály politikai aktivitásától megriadt polgári körökben megerősödött a reakciós szellem.

A TITKOS FORRADALMI SZERVEZETEK. A SZTRÁJKMOZGALOM

A munkásosztály körében nagy befolyásuk volt a titkos forradalmi társaságoknak, amelyek még a restauráció korszakában alakultak. Kezdetben többnyire kispolgári republikánusokból álltak, s a jakobinusok eszméit és hagyományait terjesztették. Összetételük változásával azonban fokozatosan munkásszervezetekké alakultak át, és tevékenységükben is a szociális feladatok kerültek előtérbe. Például az Emberi és Polgári Jogok Társaságának tagjai tevékenyen részt vettek a második lyoni munkásfelkelésben; az 1834. évi perben e titkos társaság több tagját el is ítélték.

A titkos forradalmi társaságok tevékenységében fontos szerepet játszott Auguste Blanqui (1805—1881), a lelkes forradalmár, aki életét a dolgozók felszabadító harcának szentelte. Blanqui nézeteire nagy hatással voltak a babeufizmus forradalmi hagyományai, elsősorban Buonarrotinak az „Egyenlők összeesküvése"-ről írt könyve. Blanqui meggyőződéssel vallotta, hogy a jövő a kommunizmusé, és élesen bírálta azokat a kispolgári demokratákat, akik azt bizonygatták, hogy elég a politikai szabadságjogokat kivívni, és a tömegek helyzete lényegesen megjavul. A kommunizmus eléréséhez Blanqui nemcsak a forradalmat tartotta szükségesnek, hanem a forradalmi diktatúrát is. Ezzel szemben lebecsülte a forradalmi elméletet. Nem értette meg, hogy a munkásosztály megkülönböztetett helyet foglal el a tőkés társadalomban, a munkásságot nem választotta külön a lakosság vagyontalan rétegeinek tömegétől. Ezzel magyarázható a blanquisták hibás taktikája is: úgy vélték, hogy a felkelést bármely pillanatban végrehajthatja a hivatásos forradalmárok maroknyi csoportja, a tömegek részvétele nélkül is.

1835 nyarán Blanqui más forradalmárokkal együtt titkos szervezetet alapított: a Családok Társaságát. „Családoknak" a szervezet harci csoportjait nevezték, amelyek a fegyveres felkelés előkészítésével voltak megbízva. A hatóságok az összeesküvést leleplezték; több részvevője, köz-

A SZABADSÁG VEZETI A NÉPET
Delacroix

tük Blanqui is, börtönbe került. Mihelyt kiszabadult (1837-ben), új forradalmi szervezetet alapított (Évszakok Társasága), amely még szigorúbban konspiratív jellegű volt, mint az előző szervezet. Az Évszakok Társasága 1839. május 12-én Párizsban felkelést robbantott ki, amelyben a társaság több száz tagja vett részt. Ismét bebizonyosodott, mennyire tarthatatlan a blanquisták taktikája. A tömegek, mivel számukra ismeretlenek voltak a mozgalom céljai, nem támogatták a felkelést, amely így kudarcba fulladt. Blanquit és a felkelés több más résztvevőjét letartóztatták, és hosszú börtönbüntetésre ítélték. az Évszakok Társaságát pedig felszámolták.

Lajos Fülöp, a börtönőr
Traviès metszete

A harmincas évek végén, majd a negyvenes évek elején és közepén Franciaországban széles körű tömegmozgalmak bontakoztak ki. Jellegüket tekintve ezek különbözőek voltak: sztrájkok, zavargások az élelmezési helyzet miatt, tiltakozás az adók ellen stb. 1836—1838 között a legtöbb sztrájk a munkabérek leszállítása és a hosszú munkanap miatt robbant ki. 1840 májusában Párizsban tömegsztrájk kezdődött, amelyben körülbelül 60 000, különböző szakmabeli munkás vett részt. A több hónapon át tartó sztrájk folyamán a párizsi proletariátus meglehetősen nagy szervezettségről tett bizonyságot. Különösen viharos események zajlottak le szeptember 7-én. Saint-Antoine külvárosban és Párizs néhány más negyedében többezres munkástömegek gyűltek össze, melyeknek résztvevői a fegyveres felkelés szükségességét hangoztatták és helyenként barikádokat emeltek.

A legnagyobb méretű megmozdulás a loire-i szénmedence bányászainak sztrájkja volt Rive-de-Gier-ben, 1844 áprilisában és májusában. A sztrájkolók kapcsolatot teremtettek más ipari központok munkásaival. A bányászokat a kiskereskedők és parasztok is támogatták. Ez a sztrájk valóságos hadművelet volt nemcsak a „szénbárók" ellen, hanem a velük szoros kapcsolatban álló polgári monarchikus kormányzat ellen is. Rive-de-Gier-ben a bányászok 1846—1847-ben is több ízben beszüntették a munkát.

A városi és falusi dolgozók heves harcot vívtak az adók ellen. Elkeseredett összetűzésekre került sor a katonasággal Foix városában 1840 januárjában, az új piacvám bevezetése után. Toulouse-ban 1841 júliusában, amikor összeírták a lakosságot és jegyzékbe foglalták az adó alá eső tárgyakat, fegyveres tömegfelkelés robbant ki; a prefektusnak és az államügyésznek menekülnie kellett a városból. A clermont-ferrand-i fegyveres összecsapásban mintegy 10 000 ember vett részt. Lille-ben barikádokat építettek és ilyen jelszavakat kiáltoztak: „Le a miniszterekkel!" „Le Lajos Fülöppel!"

Gyakran idézett elő zavargásokat ebben az időszakban az élelmezési helyzet, a kenyér, a

burgonya és egyéb élelmiszerek drágasága, amelynek viszont egyrészt a rossz termés és az üzérkedés, másrészt az erőltetett élelmiszerexport volt az oka. Az országban több helyütt megkísérelték feltartóztatni a kivitelre szánt gabonarakományokat. A munkások és parasztok barikádokkal torlaszolták el az utakat, harcba szálltak a katonasággal, megrohamozták a péküzleteket és a gabonakereskedők házait, és megverték a vámhivatalnokokat.

A zavargások több esetben politikai jelleget öltöttek. Lille-ben, 1847. május 12-én egy 400 munkásból álló tüntető csoport ilyen jelszavakat hangoztatott az utcákon: „Munkát, kenyeret!" „Le Lajos Fülöppel!" „Éljen a köztársaság!"

A SZOCIALISTA ESZMÉK FEJLŐDÉSE

A kapitalizmus fejlődése és a munkásmozgalom térhódítása elősegítette a szocialista és kommunista eszmék elterjedését, új szocialista tanok kialakulását. Közvetlenül a júliusi forradalom után megélénkült a saint-simonisták tevékenysége. Külön sajtóorgánumot létesítettek („Globe" — „Földgömb"), számos agitációs röpiratot adtak ki, nyilvános gyűléseket rendeztek Párizsban és vidéken is.

A saint-simonizmus virágzása azonban nagyon rövid ideig tartott. Ennek magyarázata elsősorban magának az „iskolának" belső fejlődése. A saint-simonizmus hovatovább vallásos kultusszá, szinte „egyházzá", „új kereszténységgé" fejlődött, élén két „főpappal": Enfantinnal és Bazard-ral. A saint-simonista iskola nem vállalt tevékeny szerepet a társadalmi és politikai életben, mindinkább „erkölcsi" és nem társadalmi, politikai kérdések vizsgálatába merült.

Érthető, hogy nemcsak a munkásság, hanem a haladó értelmiség is eltávolodott a saint-simonistáktól. Iskolájuk már 1831 végén, különösen pedig Bazard és Enfantin szakítása után válságba került, szervezeteik rendre széthullottak.

A harmincas években némileg megerősödött a Fourier-követők iskolája, miután 1832—1833-ban hozzájuk csatlakoztak a saint-simonisták is. A fourier-isták „Phalanstère" címmel folyóiratot adtak ki, s megélénkült szóbeli propagandájuk is. A fourier-izmus hívei elsősorban a kispolgári rétegek képviselői közül és az értelmiség soraiból verbuválódtak. De a fourier-izmus eszméi részben a munkások közé is beszivárogtak, különösen olyan ipari központokban, mint Lyon.

„El lehet engedni, már nem veszélyes"
Daumier karikatúrája. 1834

Fourier iskolája kispolgári szekta volt. Tanítványai az új, harmonikus társadalmi eszmény megvalósításának időpontját egyre inkább a jövő meghatározhatatlan távolába tolták ki. Míg régebben az egyes termelési és fogyasztási szövetkezetek létrehozását a társadalmi átalakulás eszközének tekintették, addig Fourier követőinél ez valamiféle öncélllá vált. Túlzott jelentőséget tulajdonítottak

mindenféle „átmeneti" szervezetnek, „részleges" és „fokozatos" reformnak. Még Fourier legkiválóbb tanítványa, Victor Considérant is, aki „A társadalom sorsa" című könyvében élesen bírálta a tőkés társadalmat és leírta a proletariátus szenvedéseit, csak „többé-kevésbé gyors evolúcióról" beszélt, amely majd fokozatosan elvezet az új társadalmi rendhez.

Saint-Simon és Fourier követői, akik az osztályok megbékélését hirdették és kispolgári illúziókat tápláltak a társadalom fokozatos, békés fejlődésével kapcsolatban, a harmincas, de különösen a negyvenes években már objektíve káros hatással voltak a proletariátus osztályöntudatának kibontakozására.

LOUIS BLANC KISPOLGÁRI SZOCIALIZMUSA. PIERRE JOSEPH PROUDHON

A munkásság köreiben a negyvenes években igen elterjedtek Louis Blanc (1811—1882) eszmei. A Franciaország történetét 1830-tól 1840-ig ismertető „Tíz esztendő története" című könyve, amelyben rendkívül éles hangon adta elő kormányellenes leleplezéseit, ismertté tette nevét a demokratikus körökben. 1839-ben adta ki „A munka szervezése" című művét, amelyben szenvedélyesen bírálta a tőkés társadalmi rendszert; a nagysikerű könyv rövid idő alatt több kiadást ért meg. E könyvében megrajzolt társadalmi eszménye tulajdonképpen kispolgári utópia volt, amely arról árulkodott, hogy a könyv szerzője a legcsekélyebb mértékben sem értette meg az osztályharc lényegét. Louis Blanc figyelmen kívül hagyta azt a tényt, hogy a burzsoá társa-

A kohászati üzem kovácsműhelye Rive-de-Gier-ben
Metszet a XIX. század derekáról

dalom — bármilyen berendezkedésű legyen is — a dolgozók elnyomásának eszköze, és azt hirdette, hogyha bevezetik az általános választójogot és egyéb demokratikus reformokat, akkor állami szubvenciók segítségével egyszeriben, békés úton létrehozhatók a „társadalmi műhelyek" (a munkások termelési társulásai), amelyek azután fokozatosan kiszorítják a magántőkés vállalkozásokat. Louis Blanc kifejezte azt a meggyőződését, hogy ajánlott társadalmi rendszabályai nem fognak a burzsoázia ellenállásába ütközni.

A kispolgári ideológia másik képviselője, Pierre Joseph Proudhon (1809—1865), a kispolgárságnak azt a törekvését fejezte ki, hogy kis vagyonát megvédelmezze a nagytőke nyomásával szemben. Úgy vélekedett, hogy „a tulajdon — lopás", ám voltaképpen csak a nagy vagyonokat ítélte el. Azt indítványozta, hogy meg kell szervezni a pénz nélküli cserét és az ingyen hitelt, ami — véleménye szerint — a kistermelőket mentesítené a kizsákmányolástól, és nem kellene többé attól rettegniük, hogy a nagytőke tönkreteszi őket. Ez egyszersmind megoldana minden társadalmi ellentétet. Proudhon ellene volt a kommunizmusnak, amely szerinte erőszakot követ el az egyén szabadságán. A sztrájkokat és a proletariátus osztályharcának egyéb formáit élesen elítélte, sőt még azt is megkísérelte kimutatni, hogy a sztrájkok ártanak a munkásosztály érdekeinek. Lenin a következőképpen jellemezte Proudhon eszméit: „Nem kell megsemmisíteni a kapitalizmust és alapját, az árutermelést, hanem meg kell *tisztítani* ezt az alapot a visszaélésektől, a kinövésektől stb.; nem kell megsemmisíteni a cserét és csereértéket, hanem ellenkezőleg, »konstituálni« kell, általánossá, abszolúttá, »igazságossá« kell tenni, le kell győzni az ingadozásokat, a válságokat, a visszaéléseket — ez Proudhon eszméje."[1]

Proudhon elvetette a politikai harcot, elutasító álláspontra helyezkedett az állammal szemben; ő volt az anarchizmus egyik megalapítója. „A gazdasági ellentmondások rendszere vagy a nyomor filozófiája" című, 1846-ban kiadott művében kifejezetten ellenséges hangon nyilatkozott a kommunizmusról.

Proudhon kispolgári tanai a munkásság körében is visszhangra találtak. Ennek az a magyarázata, hogy a kisipari munkások között, de részben még a gyári munkások között is — akik nemrégiben kerültek fel faluról és arról ábrándoztak, hogy egyszer megint a maguk gazdái lesznek — még elevenen éltek a kispolgári törekvések és illúziók. A proudhonizmus azáltal, hogy táplálta a munkásságnak ezeket az illúzióit, reakciós szerepet töltött be.

ÉTIENNE CABET

Étienne Cabet (1788—1856) kiváló publicista, 1840-ben tette közzé „Utazás Icariába" című filozófiai és társadalmi regényét, amelyben a kommunizmus eszméit propagálta. Cabet szerint az emberiség kigyógyulásához elengedhetetlen a társadalmi egyenlőtlenség megszüntetése. Az igazi egyenlőséget és demokráciát pedig Cabet okfejtése szerint csakis a kommunizmus teremtheti meg. Utópiájában ezt a kommunista társadalmat írta le. Icariában nincsenek ingyenélők, minden polgár dolgozik. Mindenki képességeinek megfelelően választja meg azt a munkát, amelyik számára vonzó. A munkaidő tartama nyáron hét, télen hat óra. Az icariaiak széleskörűen alkalmazzák a gépeket és a technika legújabb vívmányait. A fogyasztás rendszere kommunista elvekre épül. Cabet eszményét azonban a durva egyenlősdi vonásai jellemzik.

Cabet úgy gondolta, hogy a kommunizmus békés úton is megvalósítható. Jól látta a proletariátus nehéz helyzetét a tőkés társadalomban, látta, hogyan zsákmányolják ki a vállalkozók a dolgozókat. Ugyanakkor igyekezett azt is bebizonyítani, hogy kora társadalmi rendszere magá-

[1] Lenin: Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdéssel kapcsolatban. Lásd *Lenin* Művei. 20. kot. Szikra 1955. 19. old.

val hozza a burzsoázia pusztulását is. Ezért — Cabet véleménye szerint — mindenkinek egyformán érdeke a kommunizmusra való áttérés. A harc forradalmi eszközeit elutasította. Erről így írt: „Ha a forradalom itt volna a kezemben, összeszorítanám, s nem nyitnám ki a kezem, még ha száműzetésben kellene is elpusztulnom emiatt."

Cabet a kommunista eszmék élénk propagálásával nagy népszerűséget szerzett a munkásság körében. De tanainak kispolgári tendenciái — a gazdagok és szegények összebékítésének eszméje, a kommunizmus forradalom nélkül való megvalósításának gondolata — akadályozták a proletariátus osztályöntudatának fejlődését.

A NEGYVENES ÉVEK FORRADALMI KOMMUNIZMUSA. DÉZAMY

A negyvenes években Franciaországban széleskörűen elterjedtek a forradalmi kommunizmus eszméi is. 1840. július 1-én Párizs Belleville nevű munkáskülvárosában a forradalmi kommunizmus hívei gyűlést rendeztek, amelyen az egyik felszólaló kijelentette: „A kommunizmus az egyetlen orvosság, amely az emberiséget minden nyavalyájából kigyógyíthatja... És ez megvalósítható, mégpedig nem ezer esztendő múlva, nem is száz év múlva, hanem ma, ebben a pillanatban."

Az Évszakok Társaságának szétzúzása után új titkos kommunista társaság alakult „Az egyenlőség munkás hívei" néven. A társaságnak a babeufi eszmék szellemében kidolgozott programja az igazi egyenlőséget, a javak közösségét és a közös munkát hirdette meg. E célok eléréséhez a forradalmi kommunisták elengedhetetlennek tartották a népi diktatúrát, ideiglenes forradalmi kormány létrehozását. „Az egyenlőség munkás hívei"-nek társasága rövidesen megszűnt ugyan, de helyébe egy másik titkos szervezet, a „Materialista kommunisták társasága" lépett.

A kommunizmus eszméit a negyvenes évek kommunista sajtója is terjesztette; ennek bizonyos szervei nemcsak eszmeileg, hanem szervezetileg is kapcsolatban álltak a titkos társaságokkal. Forradalmi kommunista eszméket terjesztettek az „Égalitaire" („Az egyenlőség híve"), az „Humanitaire" („Az emberiség barátja") című lapok stb. Az „Égalitaire" azt írta, hogy az igazi demokrácia a kommunizmus, és megjövendölte a „proletár osztályok" közeli felszabadulását. A lap közösséget vállalt a babeufizmus alapvető tételeivel, így a forradalmi diktatúra eszméjével is. Az „Humanitaire" az egyenlőség eszméjét védelmezve rámutatott, hogy az egyenlőség nem egyenlő osztozkodás, hanem a javak közössége. A lap azt hirdette: véget kell vetni annak, hogy egyik ember uralkodjék a másik felett.

Az „Égalitaire"-t a negyvenes évek forradalmi kommunizmusának kiváló teoretikusa, a materialista és ateista Théodore Dézamy (1803—1850), „A közösség kódexe" című könyv szerzője adta ki. „Közösség! Közösség! Mindaz, ami jó és szép, tömören benne van ebben az egyetlen szóban" — írta. A kommunista társadalmat úgy képzelte el, mint mezőgazdasággal és ipari termeléssel egyaránt foglalkozó közösségek összességét. Dézamy elítélte a durva egyenlősdit, felismerte a gépek szerepét mind a munka megkönnyítésében, mind a társadalmi jólét növelésében. Hangsúlyozta a közösségi nevelés szükségességét, fontos feladatként jelölte meg a fizikai és szellemi munka közti ellentét megszüntetését. Dézamy a kommunizmus megvalósítását társadalmi forradalommal és a forradalmi diktatúra megteremtésével kapcsolta össze, erre — véleménye szerint — a magántulajdon felszámolása és a gazdag osztályok ellenállásának megtörése végett van szükség. Dézamy — Cabet-val polemizálva — kifejtette, hogy a békés eszközök nem vezethetnek célra.

Dézamyhoz közel állt Jean-Jacques Pillot babeufista irányzatú forradalmi kommunista, volt lelkész, számos propaganda-röpirat szerzője, később a Párizsi Kommün aktív résztvevője.

A negyvenes évek franciaországi forradalmi kommunistái, köztük Dézamy is, mind utó-

A touloni hajógyár
Letuaire rajza nyomán készült metszet. 1846

pisták voltak. A kommunizmust ők is, akárcsak a XVIII. század kommunista ideológusai, merőben ész-okokkal, az emberi természetnek megfelelő „örök és változhatatlan" törvényekre való hivatkozással próbálták indokolni. Dézamy és elvbarátai beszéltek ugyan a proletariátusról és szerepéről a társadalom átszervezésében, de a proletariátust rendszerint azonosították a nincstelenekkel, a munkásokat még nem választották külön a dolgozók nagy tömegétől. A forradalmi diktatúrát sem a proletariátus diktatúrájának képzelték, hanem úgy vélték, hogy azt majd valamely szűk körű forradalmi szervezet fogja megteremteni.

A JÚLIUSI MONARCHIA VÁLSÁGÁNAK ÉRLELŐDÉSE

A negyvenes években a júliusi monarchikus rezsim mind belső, mind külső viszonyait tekintve nehéz helyzetbe jutott. A munkások ellen alkalmazott megtorló intézkedések, a munkásszövetségek betiltása nem törték meg az egyre terebélyesedő proletármozgalmat. A proletariátusnak a burzsoázia elleni osztályharca határozottabb jelleget öltött. A munkásság mindinkább tudatára ébredt osztályérdekeinek, a szocialista tanok befolyása nőttön-nőtt.

Ezzel egyidejűleg a társadalom egyéb rétegeiben is fokozódott az ellenzékiség és a forradalmi szellem. A parasztság élénken tiltakozott az adóterhek miatt. Kifejezte a kormánnyal szembeni elégedetlenségét a burzsoázia — főleg az ipari burzsoázia — egy része is. A tőkések érdekében hozott törvények — a protekcionista vámok, a vasúti társaságok kiváltságai stb. — ellenére a „bankáruralom" béklyóba verte a franciaországi termelőerők fejlődését, és akadályozta az ipari forradalom folyamatát. A burzsoáziát nyugtalanította az államadósság növekedése, amely 1830-tól 1846-ig több mint kétszeresére, 2,5 milliárd frankra növekedett. Az államadósság utáni kamatból eredő roppant jövedelmek a pénzügyi oligarchiát gazdagították.

A polgári körök elégedetlenek voltak a kormány sikertelen külpolitikájával, főleg gyarmati politikájával, a „diplomáciai Waterlooval" is, amelyet Franciaország 1840-ben szenvedett el

keleti befolyásáért vívott harcában, a négy nagyhatalom (Anglia, Oroszország, Ausztria és Poroszország) szövetségével szemben. A júliusi monarchia kormányzata ugyanebben az esztendőben meghátrált Anglia gyarmati terjeszkedése előtt is: Anglia elfoglalta Új-Zélandot és az óceániai szigeteket, ahova Franciaország már katonai expedíció kiküldését tervezte.

A júliusi monarchia bel- és külpolitikájával való elégedetlenség 1847 vége felé viharos jelleget öltött. Fokozódott a néptömegek forradalmisága. A polgári ellenzék a választójog megreformálását követelte, abban a reményben, hogy ezúton megszilárdíthatja parlamenti befolyását, és megelőzheti a forradalom kirobbanását. A kormány azonban, melynek élén 1840-től kezdve a történetíró és publicista Guizot állt — az egykori mérsékelt liberális az 1830. évi forradalom után dühödt reakcióssá süllyedt —, makacsul elhárította az ellenzék követeléseit. „Gazdagodjanak meg, uraim, és akkor önök is választhatnak" — válaszolta cinikusan Guizot azoknak, akik a vagyoni cenzus leszállítását és a választók körének kiszélesítését javasolták. „... Rothschild és Lajos Fülöp mindketten nagyon jól tudják — írta Engels 1847-ben —, hogy amit a kisebb »burzsoázia« szavazati joga hoz, nem egyéb, mint »LA RÉPUBLIQUE!«"[2]

A júliusi monarchia társadalmi bázisa egyre jobban összeszűkült.

2. AZ IPARI FORRADALOM BEFEJEZŐDÉSE ANGLIÁBAN. A CHARTIZMUS

Az 1830-as, 1840-es évek Angliában a kapitalizmus gyors fejlődése jegyében teltek el. A többi országhoz képest az ipari forradalom itt hamarabb jutott el befejező szakaszába, s ez Angliát a kapitalista világ legfejlettebb országává tette. A kapitalizmus fejlődésével együtt járt az osztályharc rendkívüli kiéleződése, ami a legszembetűnőbben a chartista mozgalomban mutatkozott meg.

A KAPITALIZMUS FEJLŐDÉSE

A harmincas, még inkább a negyvenes években az angliai termelés alapvető fontosságú ágaiban végleg diadalmaskodott a gyári termelés. 1830-ban még a legfejlettebb termelési ágban, a pamutiparban is háromszor annyi kézi szövőszék volt, mint gépi. A következő két évtized folyamán a kézzel végzett takácsmunka csaknem teljesen kiszorult. Hasonló folyamat ment végbe más termelési ágakban is. Ezt meggyorsították az egymást követő technikai felfedezések és tökéletesítések. A textiliparban ilyen volt az úgynevezett selfactor (automata) a fonási folyamatok gépesítésére. Kibővült a gőzgép alkalmazási köre. A textiliparban 1850-ben a gőzgépek kapacitása három és félszerese volt az 1830. évinek. Gyors ütemben folyt a termelés koncentrálása, bővültek a gyárak méretei.

Az angliai ipari fejlődés másik fontos vonása volt a nehézipar gyors növekedése. Tizenhét év alatt — 1830-tól 1847-ig — a fémtermelés több mint háromszorosára emelkedett. 1828-ban megkezdték a forróléggel való ércolvasztást; ez harmadrészére csökkentette az egy tonna fémre jutó fűtőanyagot, és — ami még fontosabb volt — lehetővé tette az Angliában bőségesen található s addig csak tüzelőnek használt gyengébb minőségű kőszénfajtáknak a termelésben való hasznosítását. Anglia, amely addig az importfémtől függött, most nagy mennyiségben exportálhatott fémet. Az 1826-tól 1846-ig eltelt húsz esztendő alatt a vas- és nyersvaskivitel hét és félszeresére nőtt. 1839-ben Angliában négyszer annyi szenet bányásztak, mint Franciaországban, Belgiumban és Poroszországban együttvéve.

[2] Engels: Guizot hanyatlása és közelgő bukása. A francia burzsoázia helyzete. Lásd *Marx—Engels* Művei. 4. köt. Budapest 1959. 181. old.

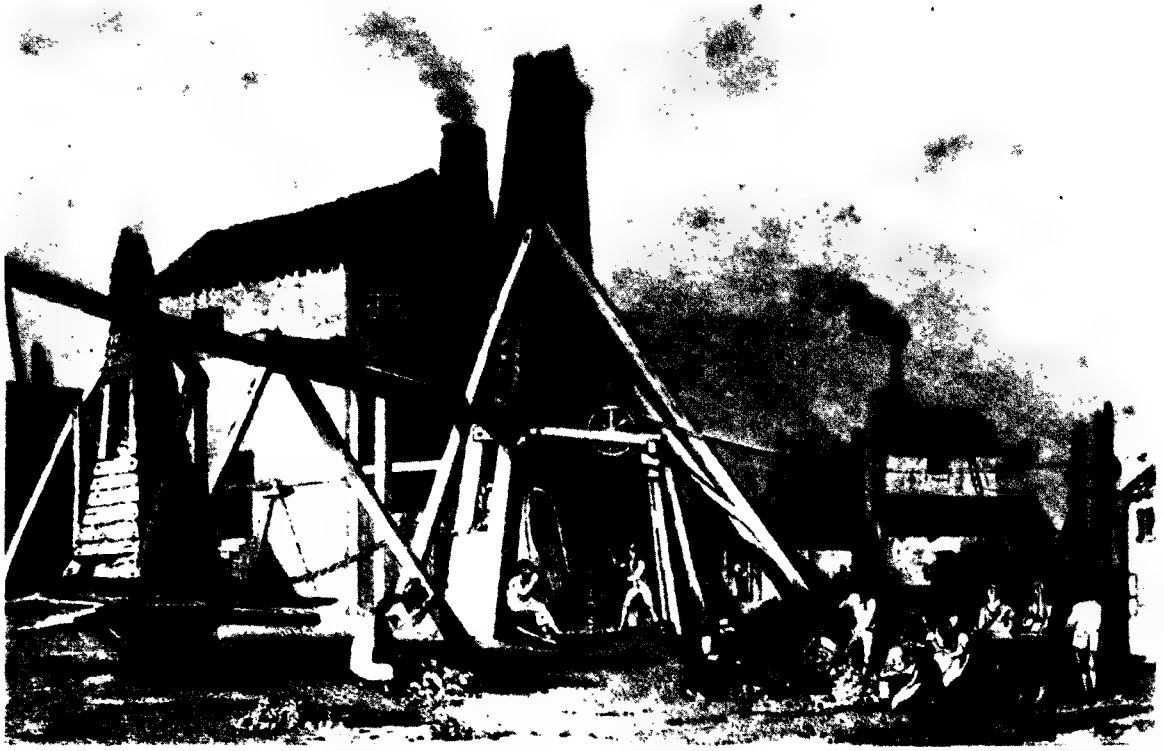

Cornwalli rézbánya
Thomas metszete Allom rajza alapján. 1837

Angliában rohamosan fejlődött ezekben az években a gép- és szerszámgépgyártás. A pontos és magas termelékenységű gyalupadok, esztergapadok, maró- és sajtológépek megkönnyítették a munkát és javították a termékek minőségét. Az Angliában előállított munkapadoknak és gépeknek sem minőségüket, sem olcsó árukat tekintve nem volt versenytársuk. Anglia szállította a gépeket az egész világnak.

Az angliai gazdasági élet szempontjából roppant jelentősége volt a szállítóeszközök, elsősorban a vasutak fejlődésének. 1830 után gyors ütemben haladt a vasútépítés. 1850-ben Angliának már 10 000 kilométer hosszú vasúthálózata volt. A vasutak meggyorsították az egységes angliai gazdaság kialakulását, és megkönnyítették az ország egyes vidékeinek a világkereskedelembe való bekapcsolódását.

Az ipari forradalom befejeződése első helyre juttatta Angliát a világ ipari termelésében és kereskedelmében. Az angliai kivitel 1830-tól 1849-ig több mint négyszeresére emelkedett. A kivitel csaknem teljesen gyári termékekből tevődött össze. Ezzel szemben az import voltaképpen ipari nyersanyagra és a lakosság ellátását szolgáló élelmiszercikkekre korlátozódott. Anglia a „világ ipari műhelye" lett.

Az ipari fejlődés nyomán megnőtt a városi lakosság. 1851-ben Anglia lakosságának több mint egyharmada a nagy városokban élt, míg ugyanebben az időben Franciaországban a lakosságnak 10,5 százaléka élt a nagy városokban.

Az iparosodás folyamatát mutatja az is, hogy az ország gazdaságában a mezőgazdaság részaránya csökkent. Ugyanakkor az ipar és a városok rohamos fejlődésével megnőtt a mezőgazdasági termékek kereslete, és meggyorsult a mezőgazdaság tőkés alapon való átszervezése. A bekerítések

következtében az 1830-as években a közösségi szántóföld teljes egészében a nagybirtokosok tulajdonába ment át; a következő évtizedek folyamán a landlordok bekerítették és birtokukba vették a megműveletlen közösségi földeket is. A földtulajdon koncentrálódása óriási méreteket öltött: a harmincas évek közepe táján 35 000 nagybirtokosé volt az összes földeknek mintegy a fele.

A landlordok — földbirtokosok — rendszerint nem folytattak önálló gazdálkodást, hanem földjüket — jobbára nagy darabokban — bérbe adták. Ilyen vállalkozásokba csakis módos emberek fektethették tőkéjüket. A farmerbérlő teljesen kapitalista módon gazdálkodott: bérmunkást foglalkoztatott, és szoros kapcsolatot tartott a piaccal. 1851-ben Angliában a mezőgazdasági munkások száma 1 442 000 volt; egy-egy farmra átlagosan tíz munkás jutott. A mezőgazdaságban széleskörűen alkalmazták a fejlett termelési módszereket: a többnyomásos váltógazdálkodást, az alagcsövezést, a trágyázást és a mezőgazdasági gépeket.

AZ OSZTÁLYELLENTÉTEK KIÉLEZŐDÉSE

Az ipari forradalom előrehaladásával egyre szembetűnőbben kiütköztek társadalmi következményei is.

A népszámlálás, amely 1800-tól kezdve rendszeressé vált, a lakosság gyors szaporodását mutatta: a lélekszám 1801-ben (Írország lakossága nélkül) 10,9 millió volt, 1831-ben 16,5 millió, húsz év múlva, 1851-ben pedig már körülbelül 21 millió. 1841-ben a gyárakban és manufaktúrákban, a bányákban és építkezéseken körülbelül 3 800 000 ember dolgozott, vagyis az önálló keresettel bíró lakosságnak mintegy 34 százaléka; 1851-ben a munkások száma 4 800 000-re, tehát az önálló keresettel bíró lakosság 37,6 százalékára emelkedett. Anglia munkásosztálya tehát a XIX. század derekán a lakosság legjelentősebb részét alkotta városon és falun egyaránt. Ez a magyarázata annak, hogy a világtörténelemben először éppen Angliában ütközött ki teljes élességében a tőkés rend alapvető társadalmi ellentéte, a proletariátus és a burzsoázia közti ellentét.

A gépek gyors elterjedése a kézművesség teljes kiszorítására vezetett. De az ipar nem tudta foglalkoztatni a szabaddá vált munkáskezeket. Ennek következtében létrejött a munka óriási tartalékserege, amely a rendszeresen ismétlődő válságok és súlyos depressziós periódusok folyamán egyre nőtt. A tömeges munkanélküliség módot adott a kapitalistáknak a munkások kizsákmányolásának fokozására és munkabérük csökkentésére. A harmincas években az iparban a munkanap rendszerint 12—14 (sőt néha 16) óra volt. Ugyanakkor a munkabérből alig futotta a létfenntartásra. 1838—1839-ben Ashton-under-Lyne gyárvárosban egy bizottság megvizsgálta a takácsok helyzetét és megállapította, hogy egy négy tagú család az átlagos heti keresetéből mindössze 12 kilogramm kenyeret vásárolhatott volna, semmi egyebet; a munkások keresetének több mint a felét a lakbér és egyéb kiadások emésztették fel.

A vállalkozók kegyetlenül sanyargatták a munkásokat, minden eszközt megragadtak, hogy tovább csökkentsék az amúgy is alacsony munkabért. Ezt a célt szolgálta például a bírságok rendszere. Egy Manchester melletti gyárban bírságot róttak ki, ha a munkás kinyitotta a műhely ablakát, ha akár csak egy percet is késett, ha nem tette

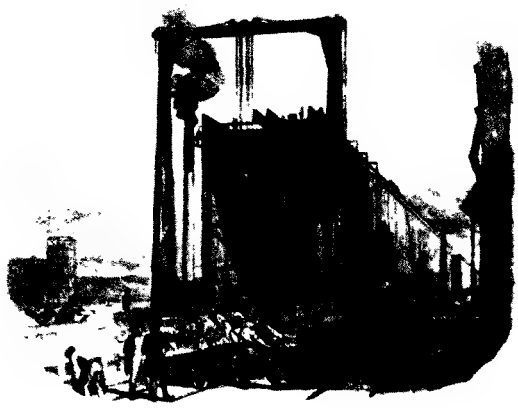

Vasúti híd építése
Metszet. 1830

helyére az olajozót, ha gázvilágítás mellett dolgozott, amikor már világos volt stb. A munkás kifosztását szolgálta a gyári vásárlás rendszere is: a tulajdonos a keresetnek csak egy részét fizette ki készpénzben, a munkást szerződésben kötelezte arra, hogy a fennmaradó összegért háromszoros áron megvásárolja a gyári boltban elfekvő, többnyire minőségileg sem megfelelő árut.

Különösen kíméletlen volt a nők és gyermekek kizsákmányolása; munkájukért jóval kevesebbet kaptak, mint a férfimunkások.

William Cobbet demokrata közíró az angliai munkásosztály nyomorúságos helyzetének jellemzése során ezekben az években a következőket írta: „Beszélnek a régi idők vazallusairól, beszélnek a jobbágyokról! Beszélnek a hajdani szolgaságról! De vajon a feudalizmus korában akár ezeket, akár azokat elnyomták-e, leigázták-e oly hallatlan mértékben, mint ahogyan elnyomják és porig alázzák azokat a szerencsétlen teremtéseket, akik a „felvilágosult" északon napi tizennégy órát dolgoznak fullasztó hőségben, és büntetés vár rájuk, ha kinéznek az ablakon?"

A MUNKÁSMOZGALOM

A harmincas években az angliai proletariátusnak már gazdag tapasztalatai voltak az osztályharcban. Elmúlt az a korszak, amikor a munkások bajaik fő okát a gépben látták, amikor a gépek bevezetése ellen hadakoztak, sőt gyakran össze is zúzták azokat. A munkások most már világosan látták, hogy a dolog nem a gépen múlik, hanem azon, hogy a kapitalisták mire használják.

A prestoni sztrájk. A katonaság a munkásokra lő
Metszet. 1842

Sok munkás még mindig olyan ábrándokkal áltatta magát, hogy a dolgozók helyzetén politikai harc nélkül is lehet javítani. Robert Owen propagandájának hatására termelési szövetkezeteket és „cserepiacokat" létesítettek, ahol a cserét pénz nélkül bonyolították le; az efféle próbálkozások csődje azonban megmutatta a munkásoknak, hogy ezen az úton sohasem érhetik el helyzetük lényeges javulását.

Az angliai munkások harca szervezett formákat öltött; egyre újabb szakmai egyesülések alakultak. 1829-ben kísérlet történt a fonók országos szakszervezetének létrehozására; 1830-ban egy John Dougherty nevű fonómunkás, a Fonómunkások Nagy Általános Egyesületének kezdeményezője, megszervezte a Nemzeti Munkásvédelmi Szövetséget, az első egységes, országos méretű szakszervezetet.

A munkásosztály szervezettségétől megrémült hatóságok kegyetlenül üldözni kezdték a munkásszövetségeket és tagjaikat. A rendőri erőszak véget vetett a Nemzeti Szövetségnek. Ebből a munkások levonhatták a tanulságot: ha fel akarnak szabadulni, meg kell változtatniuk az országban uralkodó politikai rendszert, ehhez ki kell vívniuk a munkásszervezetek szabad működésének jogát.

Az ipari burzsoáziának a parlamenti reform érdekében folytatott harca ugyancsak elősegítette a munkásosztály politikai szerepének növekedését.

Az 1830. évi francia forradalom hatására Angliában a parlamenti reform híveinek tevékenysége is felélénkült. 1830 novemberében Wellington herceg reakciós kormánya kénytelen volt lemondani.

A Grey elnöklete alatt megalakult új kormány, a whigekre és a toryk balszárnyára támaszkodva, olyan reformtervezetet terjesztett elő, amely a parlamenti képviseleti rendszert a burzsoázia érdekében, az úgynevezett „rothadt fészkek" (elnéptelenedett falusi választókerületek, amelyekből a küldötteket valójában a landlord nevezte ki) felszámolása révén módosította volna. A földbirtokos arisztokrácia, amely többséggel rendelkezett a parlamentben, határozottan a reform ellen foglalt állást. A burzsoázia, hogy megtörje a földesurak ellenállását, a néptömegekhez folyamodott segítségért. Végül is a nép meghátrálásra kényszerítette a földesurakat.

A burzsoázia politikai szövetségei — először Birminghamben, majd más nagy városokban is alapítottak ilyeneket — széles körű agitációt fejtettek ki: azt ígérték a dolgozóknak, hogy a választási reform jelentős mértékben meg fogja javítani helyzetüket. A politikai szövetségek impozáns méretű gyűléseket és tüntetéseket szerveztek. Különösen élénk tevékenységet fejtett ki a birminghami Nemzeti Politikai Szövetség. A mozgalom burzsoá vezetői, elsősorban Attwood birminghami bankár és Francis Place londoni szabóműhely-tulajdonos, azzal fenyegették meg a reform ellenzőit, hogy nem fizetnek adót és „hadjáratot intéznek a bankok ellen", vagyis megszervezik a pénzbetétek tömeges kivételét. Lord John Russel belügyminiszter és a kormány többi whig párti tagja tevőlegesen támogatta a parlamenti reform híveit. Place a titkos alapból kapott pénzt az agitáció folytatására.

1830 őszén több angliai grófságban a napszámosok mozgalmai bontakoztak ki: a napszámosok a munkabér emelését követelték. Támogatták őket a kisbérlők is, akiket szorongatott a magas bérleti díj, valamint az egyházi tized. A földesurakhoz intézett névtelen levelekben a napszámosok követeléseinek felsorolását záró aláírásokban felbukkant a mitikus „Swing" név, amely nemcsak „hintát", hanem „akasztófát" is jelent. A „Swing-mozgalom", amely főleg az ország déli vidékein, tizenhat grófságban tevékenykedett, fölöttébb aggasztotta a földesurakat. A kormány jelentékeny rendőri és katonai erőket küldött ki, amelyek kegyetlenül leszámoltak a mozgalom résztvevőivel.

Egy év múlva, 1831 őszén, amikor a lordok háza megtagadta az alsóházban már elfogadott reform-bill jóváhagyását, Anglia több vidékén viharos eseményekre került sor. A törvényjavaslat néhány ellenzőjének kastélyát és várát megtámadták; Bristolban és Glasgow-ban népi lázongások robbantak ki. A megmozdulásokat elfojtották ugyan, mégsem voltak teljesen hiábavalók: az uralkodó osztályok mindkét tábora, a reform hívei és ellenzői, a tömegek aktivitása láttán egyszeriben hajlandóságot mutattak a kompromisszumra. S amikor a kormány azzal fenyegetőzött, hogy napirendre tűzi a felsőház új tagokkal, a reform híveivel való kiegészítésének kérdését, a lordok engedtek. 1832 júniusában, két esztendeig tartó heves harc után, jóváhagyták a reformjavaslatot.

Az 1832. évi parlamenti reform számos „rothadt fészket" felszámolt. Új választói kerületeket létesítettek, főleg a fiatal iparvárosokban, amelyek addig nem rendelkeztek parlamenti képviselettel. De a dolgozók nem nyerték el a választójogot: az továbbra is csak a vagyonos osztályokat illette, azokat, akik magas jövedelmi adót fizettek.

Az 1832. évi reform a földbirtokos arisztokrácia és a nagyburzsoázia politikai kiegyezése volt. A kompromisszum eredményeképpen, amint Marx megállapította, a burzsoáziát *„politi-*

kailag is elismerték *uralkodó osztálynak*".[3] Uralma azonban a reform után sem vált teljessé: a földbirtokos arisztokráciának továbbra is jelentős befolyása volt az ország irányítására és törvényhozó szerveire.

Az ipari nagyburzsoázia, mihelyt az államhatalom közelébe férkőzött, gazdasági uralmának megszilárdítása végett több intézkedést hozott a munkások függő viszonyának rögzítésére. A parlament 1834-ben új szegénytörvényt fogadott el, amely a munkanélkülieket és szegényeket megfosztotta a társadalmi támogatás igénybevételének jogától. Ezt feltételhez kötötték: az igénylőknek „dologházba" kellett menniük, ahol azután elviselhetetlen és terméketlen munkával, börtönfegyelemmel sanyargatták és éheztették őket. Ezzel akarták kényszeríteni a munkanélkülieket a krajcáros munkabérek elfogadására. A harmincas évek elején hozott törvények leleplezték az angol polgári liberalizmus osztálylényegét. A munkásosztály, amely kivette részét a parlamenti reformért vívott harcból, meggyőződhetett arról, hogy a burzsoázia becsapta és a maga számára sajátította ki a földbirtokos arisztokrácia fölött aratott győzelem gyümölcsét.

A CHARTIZMUS KIALAKULÁSA. A CHARTISTA IRÁNYZATOK HARCA

Az angol munkások osztálytudatának növekedésével jött létre a chartizmusnak nevezett politikai tömegmozgalom. 1836-ban egy haladó munkásokból és iparosokból álló csoport megalapította a Londoni Munkásszövetséget, amely a munkásmozgalom politikai programjának kidolgozását tűzte ki céljául. Ez a program, az úgynevezett „nép okmánya" (okmány angolul: charter), az angliai politikai rendszer következetes demokratizálását vette tervbe. A tervben hat követelés szerepelt: általános választójog (a férfiaknak), a parlament évenkénti megújítása, a képviselőválasztásokon titkos szavazás, az országnak egyforma választókerületekre való felosztása az egyenlő képviselet biztosítása végett, a vagyoni cenzus eltörlése és a képviselők részére fizetés folyósítása. A dolgozók nagy tömegei lelkesen helyeselték a tervezetet, mert azt remélték, hogy megvalósítása a nép helyzetének javulására fog vezetni. Amint az egyik chartista szónok mondotta: „A charter — kés és villa kérdése."

1838-ban országszerte nagyszabású tömeggyűléseken vitatták meg és hagyták jóvá a tervezetet. 1839 tavaszán több, mint 1 200 000 ember aláírásával jutott el a parlamenthez az a beadvány, amely az okmányban foglaltak életbe léptetését követelte.

1839. február 4-én Londonban megnyílt a chartista küldöttek konventje (kongresszusa). A konvent résztvevői között már a kezdet kezdetén nézeteltérések támadtak. Egyes küldöttek azon a véleményen voltak, hogy a konventnek nincs egyéb feladata, mint a beadvány továbbítása, a kérdés eldöntését pedig a parlamentre kell bízniuk. A chartizmusnak ezek a burzsoá és kispolgári útitársai hamarosan ott is hagyták a konventet.

A konvent többsége azonban, amely a proletariátus és a mögötte felsorakozó rétegek törekvéseinek adott hangot, elszánt harcra készült az okmányban foglaltak megvalósításáért. Mivel az okmány hívei óriási számbeli fölényben voltak az uralkodó oligarchia maroknyi csoportjával szemben, a konventi küldöttek joggal remélték, hogy céljukat békés úton sikerül valóra váltaniuk. De hamarosan felvetődött az a kérdés is, mit tegyenek, ha a vagyonos osztályok mégis megtagadk a nép követelésének teljesítését. Egyes küldöttek amellett foglaltak állást, hogy elszánt harcuk során nem riadhatnak vissza még a fegyveres felkeléstől sem, mások viszont arra intettek, hogy be kell érni a békés agitációval, a közvélemény befolyásolásával.

Az erélyes akciók leghatározottabb híve George Julian Harney volt, aki 1838-ban megalapította a főváros forradalmi munkásait egyesítő Londoni Demokratikus Szövetséget. Harney

[3] Marx: Die britische Konstitution. Lásd *Marx—Engels* Werke. 11. köt. Dietz Verlag 1961. 96. old.

élesen bírálta azokat, akik azt hitték, hogy a demokratikus reformokat forradalmi akciók nélkül is meg lehet valósítani. Harney fegyverbe szólította a népet; azt tervezte, hogy a chartisták felfegyverzett osztagai London ellen vonulnak a parlamentet az okmány elfogadására kényszeríteni.

Nem így foglalt állást William Lovett asztalos, a londoni iparosok képviselője, aki szerint a chartistáknak be kell érniök a propagandával és a munkásosztály felvilágosításával.

A chartista mozgalom kimagasló alakja volt Feargus O'Connor írországi ügyvéd és publicista, az „Északi Csillag" című befolyásos chartista újság kiadója és a gyári munkások jelentős tömegeit egyesítő Nagy Északi Szövetség szervezője. O'Connor határozott tettekre szólította fel beszédeinek hallgatóságát, mégis úgy vélte, hogy népi felkelésre nem fog sor kerülni, a felkelés veszélye egymagában is kényszeríteni fogja a parlamentet az okmány megvalósítására. Ezért O'Connor beszédeiben a forradalomra való buzdítás mellett a tömegeket nyugalmuk megőrzésére intette.

O'Connor a parlament bejáratánál a „Chartá"-val és Lord Russell
A „Punch" karikatúrája. 1848

Tekintélyes vezetője volt a chartista mozgalomnak James Bronterre O'Brien közíró, több chartista újság szerkesztője. Cikkei nagy visszhangot keltettek a chartisták között. O'Brien, Owen eszméinek híve, mesterétől eltérőleg úgy látta, hogy a dolgozóknak ahhoz, hogy megvalósítsák Owen eszméit, ki kell vívniuk a politikai hatalmat. O'Brien közel jutott az osztályok és az osztályharc lényegének megértéséhez, nézeteiben mégis idealista volt. Taktikai kérdésekben, akárcsak O'Connor, ingadozott, hol a felkelés, hol a békés propaganda mellett szállt síkra.

A chartista konventen belül támadt mélyreható taktikai nézeteltérésekben a mozgalom társadalmi összetételének kezdeti tarkasága és a munkástömegek eszmei éretlensége fejeződött ki. A nézeteltérések gátolták a konventet abban, hogy a tömegharc irányítójának szerepét be tudja tölteni. A kormány, amelyet aggasztott a chartisták agitációja, elhatározta, hogy rendszabályokat foganatosít az egyre terebélyesedő mozgalom ellen. A nyilvános gyűléseket és tömegtüntetéseket betiltották; az ipari körzetekbe katonaságot és rendőrséget vontak össze; a burzsoázia önkéntes osztagokat szervezett a hatóságok megsegítésére.

A chartisták beadványa 1839. május 7-én került a parlament elé, amely, mint várható volt, elutasította. A konvent, amely nem tudott felülemelkedni a belső nézeteltéréseken, tehetetlennek bizonyult, a rendőrterror miatt felindult munkástömegek azonban megkezdték a harcot. 1839. július 15-én a birminghami munkások a chartista gyűléseket betiltó hatóságok provokációs lépéseire felkeléssel válaszoltak; két napig kezükben tartották a várost. Ugyanazon év november 3-án Newportban a munkások egy csoportja erőszakkal próbálta kiszabadítani a börtönből Henry Vincent chartista vezetőt, de a katonasággal való összetűzés során vereséget szenvedett.

A kormány szigorította a megtorlást és tömegével tartóztatta le a mozgalom aktív résztvevőit. A szigorú törvényszéki ítéletek — börtönbüntetés, kényszermunka, száműzetés — megfosztották a chartista mozgalmat vezetőitől. 1839 vége felé úgy látszott, hogy a mozgalom felbomlott.

A csend azonban csak rövid ideig tartott. 1841 őszén kiéleződött a következő gazdasági válság; a tömegnyomor rövid idő alatt ijesztő méreteket öltött.

Ez idő tájt a chartizmus táborában lényeges változások mentek végbe: elpártoltak a polgári radikálisok, majd követték őket a mozgalom kispolgári útitársai is. A parlamenti reformot mindkét csoport öncélnak tekintette, míg a munkásosztály a társadalmi viszonyok gyökeres átalakításának és helyzete megjavításának eszközét látta benne. A chartisták táborának összetétele mindinkább proletár jelleget öltött, egyszersmind a mozgalom formája is megváltozott, szervezettebbé vált. 1840-ben megalakult a Nemzeti Chartista Szövetség — a proletariátus politikai pártjának elődje. Kidolgozták szervezeti szabályzatát, létrehozták vezető szerveit, végrehajtó bizottságát, bevezették a tagsági díjat. A szövetség taglétszáma rövidesen elérte a 40 000 főt. Központja — mint az egész chartista mozgalomé is — Manchester volt.

1842 áprilisában a chartisták újabb beadványt terjesztettek a parlament elé, 3 300 000 ember aláírásával. Ez jóval élesebb hangú volt, mint az első. Több társadalmi kérdést érintett és következetesebben fejezte ki a munkásosztály érdekeit. „Őfelsége — írták a beadvány megszövegezői Viktória királynőről — napi 165 font sterling jövedelmet élvez, míg ezer és ezer munkáscsalád napi keresetéből egy főre mindössze $3^3/_4$ penny jut." A beadvány szerzői leleplezték az angliai társadalmi és politikai rendszer igazságtalanságát, rámutattak a munkások emberfeletti munkájára, alacsony bérükre, a magas adókra, arra, hogy a föld és minden egyéb termelési eszköz a felső osztályok kezében összpontosul; követelték a szegénytörvény eltörlését, Anglia és Írország uniójának felbontását.

A parlament a petíciót elutasította. Az uralkodó körök magatartása megerősítette a munkásosztálynak abbeli meggyőződését, hogy határozottabb fellépésre van szükség. A munkások körében általános helyeslésre talált a „szent hónap", vagyis az általános politikai sztrájk gondolata. 1842. augusztus 4-én a Manchester közelében levő Stalbridge iparvárosban a munkások sztrájkba léptek, és az okmány elfogadását követelték. Velük együtt sztrájkoltak az iparvidék többi városainak munkásai is, majd a sztrájk az ország egyéb vidékeire is átterjedt. Augusztus közepén számos szakszervezet (trade-union) csatlakozott. A sztrájkmozgalom magával ragadta Anglia északi iparvidékeit. A sztrájk mégsem vált általánossá: nem vonták be a központi és déli grófságok munkásait.

A chartista vezetők ezúttal sem álltak a helyzet magaslatán. Az 1842. augusztus 17-én Manchesterben megnyílt chartista konferencia nem hozott olyan határozatokat, amelyek biztosíthatták volna a harc győzelmes kimenetelét. A sztrájkmozgalom, egységes vezetés híján, fokozatosan meggyengült. A kormány újból a kíméletlen rendőri megtorlás eszközéhez folyamodott.

Az 1842. évi sztrájk kudarca után a chartista mozgalom egyre inkább veszített tömegmozgalom jellegéből. Ehhez hozzájárult az is, hogy a gazdasági konjunktúra — a válság enyhülése és az ipar 1843-ban kezdődő fellendülése — nyomán a helyzet némileg javult.

Ettől kezdve azonban a chartizmus teljesen proletár mozgalommá vált. 1844—1848 között a chartista mozgalom haladó vezetői — Harney, a költő és publicista Ernest Jones és mások — aktívan közreműködtek a Testvéri Demokraták Szövetségének megalapításában és tevékenységében. A szövetség, amely szoros kapcsolatot tartott fenn számos angol és külföldi forradalmi demokratikus szervezettel, fontos szerepet játszott a nemzetközi munkásszolidaritás eszméjének terjesztésében.

Marx és Engels ez idő tájt már kapcsolatban álltak a chartista mozgalommal. Engels ezekben az években Angliában élt, s 1843-tól személyes kapcsolatot tartott a chartizmus forradalmi szellemű vezetőivel, 1845-től pedig a chartista sajtó tevékenységében aktív szerepet vállalt. Marx és Engels részt vettek a Testvéri Demokraták Szövetségének megalapításában. Nagy hatással voltak a chartista mozgalom balszárnyának haladó vezetőire, akik közül sokan közeledtek hozzájuk.

Ugyanekkor a chartisták között kispolgári befolyás is érvényesült. O'Connor azzal az indítvánnyal állt elő, hogy a munkásokat vissza kellene téríteni a mezőgazdasági munkához. E célból 1845-ben chartista földműves szövetkezeti társulást alapítottak s úgy tervezték, hogy minden tag, bizonyos összegű hozzájárulás ellenében, földparcellát, lakást, munkaeszközöket, igásállatokat kap. A terv azonban megvalósíthatatlannak bizonyult. Abból a pénzből, amely 1848-ig összegyűlt, a társulás 75 000 tagja közül mindössze 230 családnak tudtak földet biztosítani. O'Connor elképzelése nemcsak utópista volt, hanem reakciós is, amennyiben a munkásokat elvonta a kapitalisták és a burzsoá állam elleni harctól, és azt az illúziót keltette bennük, hogy kisbirtokosokként visszatérhetnek a földműveléshez. O'Connor terve népszerű volt a chartisták között, ez a munkásosztály eszmei éretlenségéről tanúskodott. A chartisták földműves szövetkezete csakhamar csődbe jutott és felbomlott.

A SZABAD KERESKEDELEM GYŐZELME. A GYÁRI TÖRVÉNYEK

Az ipari burzsoázia következetesen arra törekedett, hogy a munkásokat elvonja az önálló politikai harctól. Manchesterben már 1838-ban megalakult a Gabonatörvények Elleni Harci Liga, amely az importgabonára kivetett vám eltörléséért küzdött. Az angol ipari burzsoázia ezúton akarta leszorítani a gabonaárakat, hogy olcsóbb áron adhassa el az iparcikkeket: ez megkönnyítette volna az ipari termékek értékesítését mind a belső piacon, mind az ország határain túl.

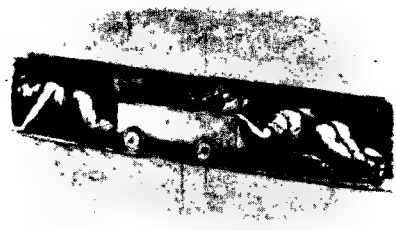

Gyermekmunka a bányában
Metszet a bánya- és gyárügyi bizottság hivatalos jelentéséből. 1842

A liga, amelynek vezetője Richard Cobden gazdag gyáros volt, széles körű propagandát folytatott a gabonavámok eltörlése érdekében. Cobden és követői, a szabad kereskedelem (free trade) hívei, azt ígérték a dolgozóknak, hogy ha sikerül a gabonaárakat leszorítani, ezzel emelkedni fog reálbérük. A chartisták hamarosan felismerték és leleplezték a liga vezetőinek elgondolásait. Cobdennek mégis sikerült bizonyos munkásrétegeket mozgósítania a gabonavámok ellen, aminek következtében némileg csökkent a „nép okmánya" megvalósításáért folytatott tömegharc lendülete.

Peel tory kormánya 1846-ban a burzsoázia nyomására hozzákezdett a szabad kereskedelem programjának végrehajtásához. A behozatali vám tételeit — elsősorban az élelmiszerre és nyersanyagra — nagymértékben csökkentették. Hatálytalanították a „Hajózási törvényt" is, amely addig megnehezítette és drágította a gyarmati áruk importját. Az intézkedések lehetővé tették az angol gyáripari termékek árának csökkentését, és ösztönzőleg hatottak a kivitelre. Ez a politika végeredményben még jobban kiterjesztette az angliai tőke hatókörét, újabb piacok felé nyitott utat, úgyhogy Anglia valóban a világkereskedelem központjává válhatott. Az angol burzsoázia ebben az időben arról ábrándozott, hogy Anglia — Marx kifejezése szerint — „egyetlen nagy gyárvárost" alkosson, „melynek Európa többi része a földművelő vidéke lenne".[4] A cél tehát az volt, hogy az egész világot alárendeljék az angol ipari tőke érdekeinek.

A szabad kereskedelem bevezetése folytán lehetővé vált a nyersanyagok és élelmiszerek árának csökkentése, ami nagy haszonhoz juttatta az angol ipari burzsoáziát. Hogy jövedelmeit tovább növelje, megpróbálta kihasználni az élelmiszerárak csökkentését és leszorítani a munkások bérét, de a chartista mozgalom ellenállása miatt erre mégsem mert vállalkozni. Végső soron tehát az angliai munkásosztály is bizonyos előnyökhöz jutott a szabad kereskedelem révén.

[4] Marx: Beszéd a szabad kereskedelem kérdéséről. Lásd *Marx—Engels* Művei. 4. köt. 423. old.

Az angol burzsoázia a chartista mozgalom nyomására egyéb engedményeket is tett a munkásoknak. 1844-ben a parlament a 13 évesnél fiatalabb gyermekek munkaidejét napi hat és fél órára csökkentette, hogy biztosítsa számukra a tanulás lehetőségét. 1842-ben megtiltották, hogy a föld alatti bányákban nőket és tíz évesnél fiatalabb gyermekeket foglalkoztassanak. 1847-ben egy törvényerejű rendelkezés napi tíz órában állapította meg a nők és kiskorúak munkaidejét. Marx megállapítása szerint ez a törvény a proletariátus politikai gazdaságtanának győzelme a burzsoázia politikai gazdaságtana fölött.[5] Ugyanezekben az években fokozott mértékben ellenőrizték a gyári törvények betartását: növelték a gyári felügyelők számát, némileg bővítették hatáskörüket, jogaikat. Az angol munkásosztály ezeket a sikereket a chartizmus és a munkásmozgalom fellendülése révén vívta ki.

A GYARMATI POLITIKA

A XIX. század második negyedében Anglia a világ minden részén aktív hódító politikát folytatott. E politika egyik legkövetkezetesebb képviselője Palmerston lord volt, aki 1830-tól 1841-ig, majd 1846-tól 1851-ig volt külügyminiszter. Politikájára az volt a jellemző, hogy minden gátlás nélkül elbánt a gyengébb és kisebb államokkal.

Indiában, a legfontosabb angol gyarmaton, a Kelet-Indiai Társaság garázdálkodott, versenytárs nélkül. A társaság külön hajóhadat és hadsereget tartott, teljhatalmat gyakorolt. 1833-ban, amikor a társaság helyzetét felülvizsgálták, kiváltságait is némileg megnyirbálták, így például a Kínával való kereskedést az angol kereskedők és iparosok szélesebb köre előtt nyitották meg. A Kelet-Indiai Társaság ennek ellenére továbbra is mindenható gazdasági és politikai szervezet volt.

Az angol gyarmatosítók Indiában egyre jobban kiterjesztették uralmukat: 1843-ban elfoglalták Sindet, 1846-ban Kashmirt. Az India felé vezető utak megvédése ürügyén Anglia 1839-ben megszállta Aden kikötőjét és tovább terjeszkedett a Malakka-félszigeten. Az angol gyarmatosítók ugyanabban az évben támadó háborút indítottak Afganisztán ellen, de az afgán nép elszánt ellenállása miatt 1842-ben kénytelenek voltak szerződést kötni az afgán emirrel és egy időre lemondani az ország meghódításáról. Kínában az úgynevezett első ópiumháború (1839—1842) eredményeképpen Anglia elfoglalta Hongkongot és a Csing-kormánnyal több kikötőt megnyittatott a külföldi, elsősorban angol kereskedők előtt, akik főleg ópiumot vittek be az országba. Anglia a föld egyéb részein is terjeszkedett. 1840-ben elfoglalta Új-Zélandot, 1842-ben Borneo szigetének északi felét (Szaravak fejedelemséget), 1843-ban pedig dél-afrikai területeket (Natal) hódított meg.

Anglia agresszív politikája kiélezte viszonyát a többi nagyhatalommal. A Közel-Keleten elmérgesedett az angol—orosz viszony. Elmélyültek az angol—francia ellentétek is; Anglia és Franciaország több ízben csaknem fegyveres konfliktusba bonyolódott Egyiptom, Új-Zéland stb. miatt.

Az amerikai kontinensen Anglia komoly vetélytársa volt az Amerikai Egyesült Államok, amely a nyugati féltekén hegemóniára tartott igényt. Anglia heves harcokat folytatott az Egyesült Államokkal a Kanada és Man állam határának megállapításáért, Oregon tartomány területéért stb., valamint a közép-amerikai uralomért, ahol mindkét nagyhatalom csatorna építését tervezte az Atlanti- és Csendes-óceán között. Anglia és az Egyesült Államok, miután ebben a kérdésben nem tudtak megegyezésre jutni, 1849-ben kötelezettséget vállaltak, hogy lemondanak a csatorna megépítéséről. Azoknak a hajóknak, amelyek egyik óceánból át akartak jutni a másikba, egészen a XX. század elejéig meg kellett kerülniük Dél-Amerikát, pedig ez az út hosszú és veszélyes volt.

A XIX. század derekán Anglia volt a világ legnagyobb gyarmattartó hatalma. Több mint két millió négyzetkilométernyi kiterjedésű gyarmatain mintegy százmillió ember élt. Az óriási gyar-

[5] Lásd Marx: A Nemzetközi Munkásszövetség Alapító üzenete. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 386. old.

matbirodalom mesébe illő gazdagság forrása volt Anglia uralkodó osztályai számára. A gyarmati népek kirablása révén összeharácsolt, felbecsülhetetlen értékek gyorsították az anyaországi kapitalizmus fejlődését.

1833-ban az angol burzsoázia eltörölte a rabszolgaságot a gyarmatokon. Erre a szabadságukért kitartóan küzdő rabszolgák ismételt felkelései kényszerítették: a XVIII. század végén és a XIX. század elején a nyugat-indiai ültetvényeken egymást érték a rabszolgafelkelések. Emellett a rabszolgamunka gazdaságilag is egyre kevésbé volt kifizetődő. Az angol kormány óriási összegért — 50 millió font sterlingért — váltotta meg a rabszolgákat tulajdonosaiktól. A rabszolgatartó ültetvényesek azonban — a lakosság „éretlensége" címén — továbbra is megpróbálták fenntartani a rabszolgaságot, de az újabb rabszolgafelkelések 1838-ban ennek a rendszernek a feladására kényszerítették őket. Mindazonáltal a volt rabszolgák helyzete alig enyhült: a földtől megfosztva, kénytelenek voltak éhbérért dolgozni az ültetvényeken. A negyvenes években a munkaerő-szükséglet kielégítésére Nyugat-Indiában és más angol gyarmatokon az ültetvényesek tömegével dolgoztattak kínai és indiai kulikat. A kulik helyzete alig különbözött a rabszolgákétól.

Anglia ipari termelésének fejlődésével gyarmatbirodalma is — mint olcsó nyersanyagforrás és az angliai iparcikkek piaca — egyre nagyobb jelentőségre tett szert. Elsősorban ez a magyarázata Anglia nagyarányú gyarmati terjeszkedésének. Ugyanakkor az osztályellentétek kiéleződésével kapcsolatban Angliában egyre fontosabb szerepet játszott a kivándorlás is: míg a harmincas években mintegy 500 000 ember vándorolt ki a gyarmatokra, a negyvenes években már több, mint 1,2 millió.

Az amerikai és ausztráliai angol birtokok beláthatatlan térségeit az emigránsok alakították át termőföldde: kiirtották az őserdőket, feltörték a prérit, vasutakat építettek. Az Angliából kivándorolt parasztoknak, munkásoknak és kézműveseknek hihetetlen nehézségekkel és nélkülözéssel kellett megküzdeniük. Már útközben megtizedelte őket az éhség és sokféle betegség; a hajótulajdonosok és közvetítő ügynökeik kifosztották őket; majd a gyarmatokon az ültetvényesek és tőkések kíméletlen kizsákmányolásának estek áldozatul.

AZ 1837—1838. ÉVI KANADAI FELKELÉS

Az óceánon túli angol birtokok között megkülönböztetett helyet foglalt el Brit Észak-Amerika (a mai Kanada), amely több gyarmatból állt: Felső- és Alsó-Kanadából (a kettő között a Szt. Lőrinc-folyamba ömlő Ottawa volt a határ) és a tengerparti tartományokból. Brit Észak-Amerika gazdasági életében a mezőgazdaságnak, az erdőkitermelésnek és a halászatnak volt a legnagyobb jelentősége. Az ipar a mezőgazdasági termékek feldolgozására korlátozódott. Fontos kiviteli cikk volt a faanyag, kender, hal és gabona. A tengerparti tartományokban gyors ütemben fejlődött a hajóépítés.

A gyarmat nyugati területeinek benépesülését a tőkések — jobbára angolok — akadályozták földspekulációikkal. Ezek óriási területeket kaparintottak meg, s a föld árát a letelepedések arányában gyorsan emelték; a földet kis parcellákban értékesítették, s ily módon nagy vagyonokra tettek szert. Az angol hatóságok által támogatott telekspekulánsok garázdálkodása nagy elégedetlenséget keltett a farmerek körében. A fiatal kanadai burzsoáziának terhes volt az angol vám- és adópolitika. Alsó-Kanadában (a Szt. Lőrinc-folyam alsó folyása mentén) a helyzetet nemzetiségi ellentétek is bonyolították: itt a francia uralom idejéből számottevő francia lakosság maradt, amely elszántan védelmezte jogait, egyebek közt az anyanyelv használatának jogát.

Kanadában az angol kormányzat elleni harc központjai a tartományi gyűlések — választott törvényhozó testületek — voltak. A gyűléseken képviseleti joggal rendelkező burzsoázia igyekezett megszerezni az angol hatóságok pénzügyi politikája fölötti felügyeleti jogot. Igen heves harcot vívott Alsó-Kanada — a legnagyobb és gazdaságilag legfejlettebb gyarmat — tartományi gyűlése.

Az 1830. évi franciaországi forradalom és az 1832. évi angliai parlamenti reform után fokozódott a gyarmati burzsoázia ellenzékisége. Az alsó-kanadai ellenzék élén egy ügyvéd, a francia Papineau állt. Alsó-Kanada burzsoáziája „felelős kormány" alakítását követelte; a gyűlés megtagadta a kormányzó által előterjesztett költségvetés megszavazását. Az angol parlament azonban elutasította a gyarmati burzsoázia igényeit, és a kormányzó feloszlatta az alsó-kanadai gyűlést.

Az angol hatóságok kihívó magatartása felháborította a gyarmat lakosságát. 1837-ben elemi erejű felkelés tört ki először Alsó-, majd Felső-Kanadában, ahol a farmerek a föld szabad eladását követelték. A néptömegek határozottságától megrémült burzsoázia hamarosan elpártolt a mozgalomtól; Papineau az Amerikai Egyesült Államokba menekült.

Az angol csapatok eltiporták a felkelést. Anglia kormánya mégis jobbnak látta, ha bizonyos engedményeket tesz a kanadai burzsoáziának, ugyanis attól kellett tartania, hogy a gyarmatiak elégedetlenségét kihasználja az Amerikai Egyesült Államok, amely már addig is több ízben bejelentette igényét az észak-amerikai angol birtokokra, a felkelés során pedig fegyverrel és lőszerrel támogatta a felkelőket. 1840-ben egyesítették Felső- és Alsó-Kanadát, ez megszilárdította az angol hatóságok helyzetét. Kanada hamarosan elnyerte azt a jogot, hogy maga állapíthassa meg az importárukra kivetendő vámot; ezt követően felelős minisztériumot neveztek ki, amely korlátokat szabott a kormányzó önkényének. Az angol kormány engedményei megszilárdították Kanada és Anglia burzsoáziájának szövetségét.

AUSZTRÁLIA

A XIX. század második negyedében az angolok gyors ütemben birtokukba vették és benépesítették az ausztráliai szárazföldet. Ausztráliát az angol hatóságok addig csupán hatalmas fegyenctelepnek használták: kényszermunkára, száműzetésre ítélt bűnözőket dolgoztattak itt. Az elítéltekkel utakat, kikötőket stb. építtettek. A kormány a fegyenceket kiadta a gazdag farmereknek és kapitalistáknak. A nagy vállalkozók és tőkés társaságok arra használták fel az ingyen munkaerőt, hogy hatalmas állattenyésztő gazdaságokat létesítettek. A keleti partok mentén emelkedő hegyek átjáróinak felfedezésével a hegyektől nyugatra húzódó termékeny vidékek meghódítására is megnyílt az út a gyarmatosítók előtt. A kapitalista módon gazdálkodó állattenyésztők ide is benyomultak és az őslakosságot a szárazföld belső részein elterülő pusztaságokra szorították, s az ily módon eleve pusztulásra ítélt bennszülötteket folytonos háborúskodásokban irtották. Ezzel egyidejűleg megkezdődött az ausztráliai partvidék egyéb részeinek benépesítése is. 1829-ben megalapították Nyugat-Ausztrália gyarmatot, majd 1836-ban Dél-Ausztráliát. Tasmania szigetét, amelynek benépesítése ugyancsak folyamatban volt, már régebben — 1825-ben — külön gyarmattá nyilvánították.

Az ausztráliai gyarmatok lakosságának gyarapodásával szükségtelenné vált a fegyencmunkaerő igénybevétele. Ausztráliában propaganda hadjárat indult újabb fegyenc-csoportok odaküldése ellen. A farmerek és munkások lelkesen támogatták ezt a követelést. Az angol kormány a gyarmatosok nyomására 1840-ben felfüggesztette több ausztráliai gyarmatra a fegyencszállítást, majd 1868-ban végleg megtiltotta. Ebben az időben körülbelül félmillió angol gyarmatos élt Ausztráliában. Számuk akkor kezdett rohamosan emelkedni, amikor Ausztráliában gazdag aranylelőhelyekre bukkantak (1851).

DÉL-AFRIKA

Sajátos volt az angol gyarmatok kialakulása Dél-Afrikában. Az angolok itt már a Franciaország elleni háború során, a XIX. század elején elfoglalták azt a területet, amelyet addig Hollandia birtokolt. A Jóreménység fokát (így nevezték akkor a gyarmatot) hollandiai gyarmatosok, az úgynevezett búrok („parasztok") telepítették be. A búrok elhódították a néger őslakosság földjeit; a négereket rabszolgáikká tették és farmjaikon munkára kényszerítették. A búrok főfoglalkozása

az állattenyésztés volt. Farmjaik óriási területeket foglaltak el. A búrok, mivel folyton újabb és újabb földeket akartak szerezni, állandó harcot folytattak az őslakossággal, amelyet egyre feljebb szorítottak északra és északkeletre.

A búrok könnyű szívvel vették tudomásul, hogy Anglia fennhatósága alá kerültek, mivel az angol hatóságok biztosították számukra a fölényt az őslakosság elleni harcukban. De mikor az angol gyarmatosítók ellenőrzésük alá akarták vonni a búrok földbirtokait is és angliai törvényeket vezettek be, a búrok heves ellenállást fejtettek ki. 1836-ban tömegesen áttelepedtek az Oranje-folyótól északra és itt megalapították Oranje Köztársaságot; egy részük még tovább vándorolt északra és a Vaal-folyón túl létrehozta Transvaal Köztársaságot. A néger őslakosságot ezekről a területekről fegyveres erővel űzték ki. 1838. december 16-án a lőfegyverekkel felszerelt búrok valóságos vérfürdőt rendeztek a zulu törzs tagjai között, amikor azok hazájuk védelmére keltek (a „Véres-folyó melletti ütközet").

Az angol gyarmatosítók igyekeztek a búrok terjeszkedését újabb területi hódításokra kihasználni. 1843-ban az angolok annektálták a Natali Köztársaságot, amelyet a búrok az Indiai-óceán partján alapítottak. Az Oranje Köztársaság búrjai elszántabb ellenállást fejtettek ki; Anglia 1852-ben kénytelen volt elismerni Oranje függetlenségét.

3. NÉMETORSZÁG

AZ IPAR FEJLŐDÉSE. A DOLGOZÓK HELYZETE

Németország ipari fejlődése a harmincas évek második felétől kezdve észrevehetően meggyorsult. A Rajna mentén nagy ipari központok fejlődtek ki: Köln, Crefeld, Elberfeld, Barmen, Solingen stb. A negyvenes évek elején az addig jelentéktelen Bochum és Essen a szénbányászat és kohászat két hatalmas centrumává fejlődött. A rajnai-vesztfáliai tartomány — ahol a feudális viszonyokat már a francia uralom alatt, a XIX. század elején felszámolták — gyors ütemben iparosodott. Elősegítette ezt az a körülmény is, hogy lehetőség nyílt a rendkívül gazdag szén- és vasércbányák kiaknázására. Szászországban rohamosan fejlődött a textilipar, amelynek központja Chemnitz városa volt. A negyvenes években Berlin is fontos ipari központtá vált. 1846-ban a város 400 000 lakosából 70 000 bérmunkás volt; ezek egy része nagy gyárakban — például a Borsig gépgyárban — dolgozott. Poroszország gépgyártásának és a kartonnyomásnak körülbelül egyharmada Berlinben összpontosult. 1847-ben Poroszországban ezer gőzgép működött, összesen 21 000 lóerő kapacitással. 1824-ben a Rajnán megjelent az első gőzhajó; az első németországi vasút 1835-ben indult meg.

De azért Németország nagy részében továbbra is a kézműipar és a „szétszórt" manufaktúra volt az uralkodó. Az ipari forradalom még a kezdet kezdetén volt.

A németországi munkások ebben az időben nemcsak a kapitalizmus fejlődését szenvedték meg, hanem a tőkés fejlődés elégtelenségét is. A városokat ellepték a tönkrement kézművesek és parasztok, akiket az éhség és szegénység űzött el falujukból. A rendkívül lassan fejlődő ipar nem tudta befogadni a szabaddá vált dolgozóknak ezt a tömegét. A munkanélküliség és a szegénység a német dolgozókat idegenbe űzte munkát keresni. 1846—1847-ben, egyetlen év alatt, több, mint százezer ember vándorolt ki.

A gyáripar fejlődése kedvezőtlenül hatott a kisipari vállalkozásokra, és a munkástömegek helyzete egyre rosszabbodott. A vállalkozók leszorították a munkabéreket, meghosszabbították a munkanapot, kíméletlenül kizsákmányolták a nőket és a gyermekeket. A berlini és környékbeli szövőiparban a kiskorú gyermekek fillérekért dolgoztak hajnali öt órától este kilencig.

Az 1830. évi francia forradalom hatására Németországban is fellendült a társadalmi mozgalom. A harmincas évek elején Szászországban, Braunschweigben, Hannoverben, Hessen-Kasselben és Bajorországban forradalmi megmozdulásokra került sor, amelyek eredményeképpen életbe léptettek ugyan bizonyos reformokat, ezek azonban meglehetősen szűk korlátok között mozogtak. 1830-ban a hesseni parasztok fellázadtak a feudális elnyomás ellen, de a felkelést katonai segítséggel elfojtották. A rajnai tartomány több városában zavargások törtek ki a gyári munkások között.

1832 májusában a hambachi várban (a bajorországi Neustadt közelében) tömeggyűlést rendeztek, amelyen az egységes német köztársaság megalapításának harci jelszavát hangoztatták. Ezen a gyűlésen — az úgynevezett „hambachi ünnepségen" — mintegy 30 000 ember vett részt, többnyire a polgári demokrata értelmiség képviselői, akik Németország különféle vidékeiről utaztak oda. Sokan érkeztek az ünnepségre Franciaországból és más országokból, többek között lengyel emigránsok is. A szónokok lelkes hangú hazafias beszédeikben harcra buzdították az összegyűlteket a demokratikus reformok megvalósításáért és az ország nemzeti egységéért.

1833 áprilisában Majna-Frankfurtban diákok és tisztviselők egy csoportja államcsínyt kísérelt meg a köztársaság kikiáltására; a kísérlet azonban kudarcba fulladt. A következő évben a hesseni rendőrség felszámolta az Emberi Jogok Társasága nevű titkos szervezetet, amelynek élén forradalmi demokraták — Georg Büchner egyetemi hallgató és Weidig lelkész — álltak. Büchner gyújtó hangú kiáltványt intézett a parasztsághoz, amelyben leleplezte a néptömegek kizsákmá-

Az otthon dolgozó takácsok átadják a kész szöveteket
Hübner. 1844

nyolását, a német fejedelmek és hűbéruraik kíméletlenségét, és hangsúlyozta azt a döntő fontosságú szerepet, amely a dolgozókra vár a reakciós társadalmi és politikai rend elleni harcban. Buchner a rendőrség üldözése elől Svájcba menekült, ahol nemsokára meghalt; Weidiget letartóztatták és a bortonben halálra kínozták.

A Német Szovetség vezető korei kegyetlen hajszát indítottak a haladó sajtó és a diákszervezetek ellen. A harmincas évek dereka táján a németországi reakció megint erőre kapott. A forradalmi erők szétforgácsoltsága (nem volt egységes politikai centrum, az ország számos kulon államra tagolódott), a német polgári liberálisok tobbségének gyengesége és gyávasága megkonnyítette a hatóságok harcát a forradalmi mozgalom ellen.

A német burzsoázia támogatta Németország egyesítésének jelszavát. Ebben az állásfoglalásában tulajdon érdekeiből, kiterjedt belső piac megteremtésére irányuló torekvéseiből indult ki. Németország egyesítésének szószólója ezekben az években Friedrich List gyártulajdonos, a tubingeni egyetem kozgazdász-professzora volt. Főművében „A politikai gazdaságtan nemzeti rendszeré"-ben (1841), keserűen állapította meg, hogy az ország politikai felaprózottsága és a belső vámok rendszere akadályozza a német gazdaság fejlődését. Magas vámokat követelt a kulfoldről importált árukra, és azt hirdette, hogy egy egységes Németország meghódíthatná a világpiacot, s harcot indíthatna az európai hegemóniáért is. List ideológiájában tehát a haladó torekvések támadó jellegű és soviniszta célkitűzésekkel párosultak. Fontos lépés volt a Német Szovetség belső vámhatárainak felszámolása felé vezető úton 1834-ben a vámunió megkotése Poroszország, Bajorország, Württemberg és más német államok (osszesen tizennyolc állam) kozott; a vámunión belul Poroszországé volt a vezető szerep. Az unió létrehozása lehetővé tette a német belső piac nemzeti méretűvé válását, a kapitalizmus fejlődését és a német burzsoázia nemzeti ontudatának novekedését. Egyszersmind Poroszországnak dontő szerepet biztosított Németország eljovendő egyesítésében.

A negyvenes évek elején, de még inkább a kozepe táján Poroszországban és Németország egyéb részein újból megélénkult az ellenzéki mozgalom. Az 1840-ben trónra lépő IV. Frigyes Vilmos porosz király politikája a Szent Szovetség szellemében fogant reakciós irányzatával kiábrándította a szabadelvű polgári koroket. 1844-ben merényletet kovettek el a király ellen.

A kereskedő és ipari burzsoázia ellenzéki rétegei állhatatosan követelték az alkotmány bevezetését. 1845-ben — két tartomány kivételével — valamennyi landtag (a tartományok rendi gyűlése) petíciót terjesztett a király elé, amelyben alkotmányt követeltek. A burzsoá liberálisok szerették volna keresztul vinni a vámunió kiterjesztését és a nemesség rendi kiváltságainak megszuntetését is. Tobbségük továbbra is abban reménykedett, hogy békés úton, a monarchiával és a nemességgel való kiegyezés útján sikerul majd megvalósítani programjukat. A liberális burzsoázia politikai mértéktartása Németország gazdasági elmaradottságában, felaprózottságában, a burzsoáziának a vezető koroktől való fuggésében gyokerezett, amely kulonosen a kis államokban volt erős.

A REAKCIÓ ELLENI HARC AZ IDEOLÓGIÁBAN

A kor legtekintélyesebb német írói és publicistái erőteljesen támadták a reakciót. Ezt a harcot az Ifjú Németország elnevezésű irodalmi és politikai csoport irányította, amelynek kezdetben Ludwig Borne író és publicista volt a vezetője. Borne a harmincas évek elején írt „Párizsi leveleiben" hevesen bírálta a németországi reakciós rendszert. Nagy hatással volt a haladó német értelmiség gondolkodására Heinrich Heine költészete, kulonosen „Németország" című nagyszerű alkotása; gyilkos szatírája a porosz politikai rendszert, a német uralkodó fejedelmeket, egész Németország nemességét, burokráciáját és kispolgárságát vette célba. Élénk visszhangra talált Georg Herwegh „Ének a gyűloletről" című költeménye is, amelyben a költő a forradalmi harcot jelolte meg a reakcióval való leszámolás egyetlen alkalmas eszkozének.

A klerikális reakció erőszakossága ellen szállt síkra a filozófus David Strauss. „Jézus élete" című könyvében (1835) élesen bírálta a kereszténység eredetével kapcsolatos legendákat. Strauss szerint a vallási előítéletek kiküszöbölése a politikai haladás előfeltétele. A klerikális körök ádáz gyűlölettel fogadták Strauss könyvét.

A vallást és a „régi rezsim" egyéb ideológiai támaszait bírálták az úgynevezett ifjúhegeliánusok — a Bauer fivérek (Bruno és Edgar) — is, akik Hegel követőinek balszárnyához tartoztak. Az ifjúhegeliánusok politikai radikalizmusa azonban meglehetősen felületes volt; lenézték a néptömegeket, mondván, hogy a történelmet „a kritikusan gondolkodó egyéniségek" formálják.

A reakció ideológiája ellen küzdött a filozófus Ludwig Feuerbach (1804—1872) is. A „Gondolatok a halálról és a halhatatlanságról" című első művét, amely 1830-ban jelent meg, a hatóságok elkoboztatták, Feuerbachot pedig elmozdították az erlangeni egyetem professzori székéből. Feuerbach, aki nem volt aktív politikai vezető, filozófiai műveivel gyakorolt nagy hatást a haladó értelmiség gondolkodására. Első írásaiban még a hegeli iskolát képviselte. Később azonban eltávolodott Hegeltől és a materializmus álláspontjáról bírálta a hegeli idealista tanokat. 1839-ben adta közre „A hegeli filozófia bírálata" című könyvét. „A kereszténység lényege" (1841) című legjelentősebb filozófiai művében Feuerbach a vallásos világnézet ellen vette fel a harcot: kimutatta, hogy Isten nem egyéb, mint az emberi fantázia terméke. „E könyv felszabadító hatásáról csak annak lehet fogalma, aki maga is átélte — írta később Engels. — A lelkesedés általános volt; pillanatnyilag mindannyian Feuerbach követői voltunk."[6]

A feuerbachi materializmusnak az volt a gyenge oldala, hogy az embert a társadalmi feltételektől függetlenül szemlélte, az osztályharcot figyelmen kívül hagyta. Feuerbach a természettudományok terén materialista volt ugyan, de a társadalomról vallott nézeteiben idealista maradt. Feuerbach tanításainak erre a korlátozottságára később Marx és Engels mutatott rá műveiben.

A NÉMETORSZÁGI UTÓPISTA SZOCIALIZMUS. WEITLING. AZ „IGAZI SZOCIALIZMUS"

A harmincas évek elején a Franciaországban és Angliában élt német emigránsok megalapították az első német munkásszervezeteket. 1833-ban Párizsban alakult meg a Számkivetettek Szövetsége, amelynek soraiban munkásokon és kisiparosokon kívül az értelmiség képviselői is jelen voltak. A Számkivetettek Szövetségén belül harc folyt a kispolgári demokraták és a szocialisták között. 1836-ban bekövetkezett a szakítás, és a Számkivetettek Szövetségéből külön vált a szocialista csoport, amely az Igazak Szövetsége nevet vette fel. Az Igazak Szövetségének programja utópikus volt, taktikájuk is közel állott még az összeesküvőkéhez. A szövetség 1840-ben, amikor az Évszakok Társasága nevű francia titkos szervezetet felszámolták (amellyel az Igazak Szövetsége szoros kapcsolatot tartott fenn), működése színhelyét Londonba tette át, és itt a chartista szervezetekkel lépett érintkezésbe.

A németországi utópista szocializmusnak a harmincas és negyvenes években kiváló képviselője volt Wilhelm Weitling (1808—1871) szabómester. Weitling Franciaországba települt át, később Svájcban és az Amerikai Egyesült Államokban élt. Főművében („Az összhang és szabadság biztosítékai", 1842) élesen bírálta a tőkés rendet, és részletesen kifejtette a kommunista társadalom felépítésének tervét. A harcias szellemben megírt könyv nagy feltűnést keltett a kortársak között. Weitling azonban, aki a kézművesek nézeteinek és törekvéseinek adott hangot — maga is közéjük tartozott —, nem találta meg azokat az utakat és módokat, amelyek révén a

[6] Engels: Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása. Lásd *Marx—Engels.* Válogatott művek. II. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 332. old.

dolgozok a tőke elnyomása alól felszabadulhatnak. Lebecsulte a forradalmi elmélet jelentőségét; lehetségesnek tartotta, hogy Németország feudális monarchiából kozvetlenul kommunista koztársasággá alakuljon át; nem értette meg a munkásosztálynak a társadalmi forradalomban betoltendő vezető szerepét; magát a forradalmat az elesett tomegek — főként a lumpenproletár rétegek — spontán lázadásának képzelte. Weitlingnek a kommunista társadalom felépítéséről kifejtett elgondolásai utópikusak voltak; például a kapitalista rendszer felszámolását a pénzforgalom megszuntetésével gondolta elkezdeni. Weitling később a marxizmus egyik eszmei ellenfele lett.

A negyvenes években némi befolyásra tettek szert az „igazi szocializmusnak", a németországi fejletlen tőkés viszonyok talajából kisarjadt kispolgári tanításnak a hívei. Az „igazi szocializmus" ideológusai — Karl Grun, Otto Luning és mások — azt erősítgették, hogy Németország elkerulheti a fejlődés kapitalista útját, ha például támogatja az önálló kisipart, és lemond a nagyipar fejlesztéséről, amely iszonyú nyomorúsággal és nélkulozéssel sújtja a néptomegeket. Ezek a teoretikusok a kapitalizmus tagadásával egyetemben tagadták a burzsoázia és a proletariátus érdekeinek ellentétes voltát is; a társadalmi fejlődésről alkotott utópikus sémájukat „igazi szocializmusnak" nevezték el. A kapitalizmus németországi fejlődése rácáfolt e kispolgári teoretikusok mesterkélt tanaira.

A SZILÉZIAI TAKÁCSOK FELKELÉSE

Németország munkásosztályának első önálló fellépése a sziléziai takácsok felkelése volt 1844 júniusában.

A sziléziai munkások, akik főképpen a vászoniparban dolgoztak, nyomorúságos viszonyok kozött éltek, mivel kettős kizsákmányolástól szenvedtek: egyfelől a manufaktúra-tulajdonosok részéről, akiknek dolgoztak, másfelől a foldesurak részéről, akik adót fizettettek veluk, amiért engedélyezték, hogy az iparban vállaljanak munkát. A gépek megjelenése lehetővé tette a vállalkozók számára, hogy a munkások helyzetét a kolduslét szintjére szorítsák le: egy szövő- vagy fonómunkás, ha családjával egyutt kora reggeltől késő estig dolgozott, akkor sem tudta biztosítani magának és családja tagjainak a megfelelő táplálkozást.

A felkelés Boroszló kozelében, két falu munkásainak Zwanziger nevű nagyvállalkozó ellen, spontán megmozdulásával kezdődott, miután az durván elkergette a munkások kuldottségét. A fellázadt takácsok szétzúzták Zwanziger és tobb más manufaktúra-tulajdonos házát, raktárait és uzemeit. A mozgalom az egész környékre átterjedt, és Szilézia nagy részén átvitharzott. A munkások fegyveres harcba bocsátkoztak a rendőrséggel és a katonai egységekkel. A felkelés során helyenként megmutatkoztak a szervezettség bizonyos elemei, de a munkásoknak semmiféle politikai kovetelésuk nem volt. A hatóságok kegyetlenul elfojtották a mozgalmat; résztvevői kozul többet halálra, másokat pedig hosszú évekig tartó bortönbuntetésre ítéltek.

A sziléziai felkelés, bár kudarccal végződött, mégis erőteljes visszhangot keltett nemcsak Németországban, hanem az ország határain túl is. Heine emlékezetes sorokban bélyegezte meg a porosz királyi csapatok eljárását, a fellázadt munkások mozgalmának kegyetlen eltiprását.

4. AZ OSZTRÁK BIRODALOM

AUSZTRIA A HARMINCAS-NEGYVENES ÉVEKBEN

Ausztriában a harmincas évek második felében és a negyvenes években zajlott le a kapitalizmus kialakulásának folyamata. Az ipari forradalom Ausztria egyes teruletein figyelemre méltó eredményeket mutatott fel. 1842-ben a pamutfonal-termelés tízszerese volt az 1831. évinek.

A vasútépítés, az ipar és a kereskedelem fejlődése nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az osztrák birodalom eladdig elszigetelt tartományai közelebb kerüljenek egymáshoz.

De Poroszországtól és néhány más német államtól eltérőleg, ahol a parasztság egy része a földreformok következtében már mentesült a feudális kötelezettségektől, Ausztriában a hűbéri viszonyok továbbra is csaknem érintetlenek voltak. A roboton és a földesúrnak természetben járó jobbágyi szolgáltatásokon felül, amelyek a termés kétharmadát is elvitték, a parasztok egyházi tizedet fizettek és számtalan sokféle állami és helyi adó nyomasztó terhét viselték. Sokat szenvedtek a parasztok a katonai beszállásolások miatt is, amelyek szinte tönkretették a falut. A falusi lakosság számottevő része szörnyű ínségben tengődött, szalmatetős viskókban húzódott meg egy fedél alatt jószágaival.

A birodalomban gyakoriak voltak a parasztlázongások. Jelleguk kifejezetten antifeudális volt, és néha nagyszabású felkeléssé terebélyesedtek. Különösen nagyméretű volt az 1831. évi kelet-szlovákiai parasztfelkelés. Kiirtani minden uraságot! — ez volt a felkelők jelszava. De nemcsak a földesurakkal számoltak le, hanem intézőikkel, az adószedőkkel, erdészekkel, hivatalnokokkal is. A hatóságok kegyetlenül elfojtották a felkelést. A magyar földesurakból összehívott rendkívüli bíróság 64 halálos ítéletet hozott.

Az egész Ausztriára kiterjedő belső piac kialakulását akadályozták az uralkodó hűbéri viszonyok, a lakosság nagy tömegeinek gyenge vásárlóképessége és a belföldi vámrendszer, amely megnehezítette az ország egyik részéből a másikba való áruszállítást. Ez a rendszer, amely egészen a XIX. század derekáig állt fenn, fontos jövedelmi forrása volt a szinte mindig pénzügyi nehézségekkel küszködő osztrák államnak.

A feudális termelési viszonyok nemcsak a mezőgazdaságban, hanem az iparban is hátráltatták a termelőerők fejlődését. A tőkeszegénység, a szakmunkáshiány, a belföldi piac csekély felvevőképessége, a céhrendszer korlátai és a belföldi vámhatárok — mind nagyban gátolták Ausztria ipari fejlődését. Bécsben, a birodalom fővárosában, a termelés manufakturális szervezete otthonmunkával párosult. Az ország keleti és részben déli vidékein is a kisipar volt túlsúlyban.

A MAGYARORSZÁGI OSZTÁLY- ÉS NEMZETISÉGI ELLENTÉTEK

Magyarország, amely szintén a Habsburg-birodalomhoz tartozott, éles osztály- és nemzetiségi ellentétek színhelye volt. Az 1840. évi népszámlálás szerint Magyarország 11 milliónyi lakosából 4,8 millió volt magyar, 2,2 millió román, 1,6 millió szlovák, 1,2 millió osztrák, 400 000 ukrán, 324 000 szerb, 108 000 horvát.

Magyarország agrárország volt, a jobbágyrendszer rengeteg koloncával terhelve. A feudális arisztokrácia — óriási földbirtokok ura — hatalmas jobbágy- és zsellértömegek kizsákmányolásából élt, és megbízható támasza volt a Habsburgok monarchiájának. De a kereskedő burzsoáziával kapcsolatban álló kis- és középnemesség egy része (ipari burzsoázia Magyarországon ekkor még úgyszólván nem volt) azon fáradozott, hogy az ország számára kivívja az Ausztriával való politikai egyenjogúságot, és ezért tevőlegesen részt vett a Habsburgok elleni felszabadító mozgalomban. A magyarországi nemzeti mozgalom liberális szárnyának a vezére Kossuth Lajos (1802—1894) ügyvéd és közíró volt, akit 1847-ben a magyar országgyűlés képviselőjévé választottak.

Az 1840-es években Petőfi Sándor (1823—1849), a kiváló költő és forradalmár demokrata vezetésével kibontakozott a Fiatal Magyarország nevű mozgalom, amely Magyarország teljes nemzeti függetlenségének kivívását, a demokratikus államrend megvalósítását és radikális földreform végrehajtását tűzte ki célul.

A magyar liberálisok ugyanakkor, amikor arra törekedtek, hogy az egységes osztrák birodalom keretein belül kivívják Magyarország politikai önállóságát, ellenezték, hogy az országban élő

szlovákok, románok, horvátok, szerbek — mint nemzetiségek — szintén politikai jogokhoz jussanak. Magyarország uralkodó körei a szlávoknak még a kulturális és nyelvi egyenjogúságra irányuló törekvéseit is igyekeztek visszaszorítani.

A negyvenes évek második felében Magyarországon magasra csapott a társadalmi elégedetlenség hulláma. Az osztrák kormány válaszként katonai kísérettel hivatalnokokat küldött Magyarországra, és megszigorította a rendőri intézkedéseket.

A KAPITALIZMUS FEJLŐDÉSE ÉS A MUNKÁSMOZGALOM ELSŐ LÉPÉSEI CSEHORSZÁGBAN

Az osztrák birodalom iparilag legfejlettebb tartománya Csehország volt. 1841-ben Csehországban 84 fonóüzem működött, összesen 1695 géppel. A cseh textiliparban alkalmazták az egész birodalom gőzgépállományának csaknem a felét; Csehország adta a birodalom pamutszövettermelésének kétharmadát. Prága már a harmincas években a gépipar hatalmas központjává fejlődött; 1841-ben itt gyártották az ausztriai ipari üzemekben használt gépek kétharmadát. Ezzel együtt fejlődött a kohászat is: a nyersvas- és acéltermelés 1823—1827-től 1841-ig több mint 200 százalékkal emelkedett. Az ostravai medencében 1850-ben majdnem huszonötször annyi kőszenet bányásztak, mint harminc évvel korábban.

A munkások első komolyabb megmozdulásai 1844 júniusában Prágában zajlottak le. A zavargások a Porges testvérek cég gyárában kezdődtek, ahol leszállították a munkabéreket, és sok munkást elbocsátottak. A tiltakozás jeléül más vállalatok dolgozói is beszüntették a munkát. A munkások, miután a gyártulajdonosok nem voltak hajlandók teljesíteni követeléseiket, összetörték a gépeket. Mintegy ezer ember a császári helytartó palotája felé indult, de a katonaság szétkergette őket; ugyanez megismétlődött másnap is. Néhány nap múlva a sztrájkot letorték; 525 munkást letartóztattak.

A prágai események hírére Csehország egyéb vidékein is munkásmegmozdulásokra került sor.

A „SZLÁV MEGÚJULÁS"

A soknemzetiségű osztrák birodalom lakosságának zömét szláv népek tették ki. Már a XIX. század első évtizedeiben fellendült a csehek, szlovákok, ukránok, szerbek, horvátok, szlovének stb. nemzetiségi mozgalma. Hozzájárult ehhez a kapitalizmus fejlődése is. Azok a súlyos veresége k, amelyeket az osztrák birodalom a XVIII. század végén és a XIX. század elején a harctereken elszenvedett, ugyancsak fokozták a Habsburg-uralommal való elégedetlenséget.

Az ausztriai szlávok nemzeti megújulása a csehlakta területekről indult ki, amelyek gazdasági fejlettségüket tekintve előtte jártak a Habsburg-monarchia egyéb szláv tartományainak. Itt az anyanyelv és nemzeti kultúra ápolásáért indított harc volt az elsődleges. A cseh értelmiség kiváló képviselői — tudósok, publicisták, közéleti személyiségek — sokat tettek a cseh nyelv tanulmányozása és a cseh irodalom fejlesztése érdekében. 1810-ben megalakult „A zeneművészet csehországi fejlődését előmozdító társaság", 1811-ben megnyílt a cseh konzervatórium, 1818-ban a prágai Nemzeti Múzeum, amely körül a hazafias érzelmű tudósok csoportosultak. Csehország korabeli nemzeti felvilágosító mozgalmának vezetőit, akik a cseh nép öntudatra ébresztését tartották feladatuknak, „ébresztőknek" nevezték el. A mozgalom tagjai között kimagasló filológusok voltak: Dobrovský és Jungmann, akik a cseh nyelv- és irodalomtörténet köréből számos alapvető fontosságú művet tettek közzé. 1831-ben Csehországban nemzeti könyvkiadót hoztak létre.

A csehek és szlovákok kulturális újjászületésének egyik legnépszerűbb képviselője Ján Kollár költő (1793—1852), a „Slávy dcéra" („Dicsőség leánya") című közismert versciklus (1824)

szerzője volt, aki költeményeiben Husz Jánosnak, Kościuszkónak és a szláv népek több más kimagasló alakjának is emléket állított. Kollár az elnyomott szláv népeket arra szólította fel, hogy együttes erővel harcoljanak szabadságukért, és rámutatott, hogy biztos számíthatnak a testvéri orosz nép támogatására. „A szláv nemzet különböző törzsei és nyelvjárásai közti irodalmi kölcsönösségről" című értekezésében (1836) Kollár a szláv népek szoros kulturális együttműködésének programját fejtette ki.

František Palacký (1798—1876) neves történettudós és közíró Rieger ügyvéddel és a cseh polgári értelmiség néhány más, mérsékelten liberális képviselőjével együtt a cseh nemzeti mozgalom jobb szárnyát irányította, amely a nagyburzsoáziának és a földesurak egy részének érdekeit védelmezte. A radikális demokrata balszárny élén írók és publicisták — Frič, Gauč, Arnold és mások — álltak, akik viszont a kispolgárság haladó rétegeinek és az értelmiség radikális köreinek törekvéseit szólaltatták meg. 1845-ben titkos forradalmi társaságot szerveztek, amelyet az Írország függetlenségéért küzdő ír szervezet mintájára „Repeal"-nek neveztek el. A társaság harcot hirdetett a Habsburgok monarchiája és a nemesség kiváltságai ellen, a demokratikus köztársaság megteremtéséért, a feudális kötelezettségek megszüntetéséért és a munkásság helyzetének megjavításáért. A „Repeal" tagjai kiterjedt agitációs munkát folytattak, különféle köröket és társaságokat irányítottak és kapcsolatot tartottak a munkásokkal. Nagy hatással voltak a csehországi radikális demokrata táborra Bernard Bolzano cseh utópista szocialista filozófus eszméi. Bolzano „Könyv a legjobb államról" című művében (1831) igazságos társadalmi rend megteremtésére buzdította olvasóit; olyan társadalom létrehozására, amelynek alapja a társadalmi tulajdon és a föld közös művelése.

A csehekével karöltve fejlődött a szlovákok nemzeti mozgalma. A szlovákság kiváló képviselője volt P. Šafárik történész (1795—1861), a „Szláv régiségek" és „Szláv néprajz" című alapvető művek szerzője. Mindkét könyvében leleplezte a soviniszta német történetírást, amely torz képet festett a szláv népek múltjáról és csökkentette történelmi szerepüket. A harmincas-negyvenes évek szlovák nemzeti mozgalmának másik tekintélyes alakja, a költő, tudós és közíró L'udovít Štúr, híveivel együtt megreformálta a szlovák nyelvet, és megalapította az első szlovák politikai lapot. Štúr és követői Szlovákia polgárságának és liberális nemességének az érdekeit fejezték ki. Ezek a rétegek abban bíztak, hogy céljaikat békés úton, kormányreformok révén elérhetik.

A szlovák nemzeti mozgalom radikális demokrata szárnyához tartozott Janko Král' ragyogó tehetségű költő, aki műveiben a parasztság demokratikus vágyakozásait szólaltatta meg.

A nemzeti megújulás mozgalma a Habsburg-birodalom egyéb szláv népei között is kibontakozott; mindenütt a nemzeti elnyomás alóli felszabadulás eszméje hívta életre. Horvátországban ez a mozgalom a magyar feudális uraknak, az elmagyarosítás asszimilációs politikájának üzent hadat. A horvátok harca kezdetben a nemzeti nyelvért folyt, a magyar és latin nyelv ellen, amelyet a magyar arisztokrácia és bürokratikus apparátusa erőszakolt rájuk. Ebben a mozgalomban a haladó vonások reakciós, nagyhatalmi tendenciákkal fonódtak össze; a horvát nemesség és burzsoázia bizonyos körei arra törekedtek, hogy a Balkán-félsziget más népeit is a maguk fennhatósága alá kényszerítsék és megteremtsék az úgynevezett „Nagy Illíriát". Innen kapta a mozgalom az „illirizmus" elnevezést. Legjelentősebb képviselője Ljudevit Gaj volt. Az „illiristák" kapcsolatban álltak a cseh és szlovák nemzeti mozgalommal, valamint az orosz szlavofilekkel.

1842-ben elkeseredett harc robbant ki a horvát nacionalisták és az úgynevezett magyarónok (a horvát nemesség elmagyarosodott rétegei) között; még utcai összetűzésekre is sor került. Az osztrák udvar, amely kezdetben jóindulatúlag kezelte az „illirizmust", mivel ki akarta aknázni a magyar szabadságmozgalom ellenében, ettől fogva üldözte az „illiristákat", mivel attól tartott,

hogy a horvát—magyar ellentétek kiéleződése az egész soknemzetiségű Habsburg-monarchia belső válságára vezet. Az osztrák hatóságok még az „illirizmus" szó használatát is megtiltották.

A horvát nemzeti mozgalom balszárnya, amely a paraszti tömegek követeléseinek adott hangot, a feudális jobbágyrendszer felszámolásáért küzdött.

A nemzeti nyelvért és nemzeti kultúráért indult harc a szlovén területeken (Krajnában, Stájerország egy részében, Karintiában stb.) is, ahol az osztrák—német és olasz földesurak és polgárság volt uralmon. Ebben az időben élt és működött Szlovénia kiváló nemzeti költője, France Prešeren. Prešeren a haladó értelmiség törekvéseit szólaltatta meg, amikor az osztrák abszolutizmus felszámolását, a nemzeti és politikai szabadságot hirdette. A Habsburg-monarchiához hű, mérsékelt szlovén nemzeti körök ideológusa volt Janez Bleiweis, a „Novosti" című lap kiadója.

A NYUGAT-GALÍCIAI PARASZTOK 1846. ÉVI FELKELÉSE

Az osztrák birodalomhoz tartozó Nyugat-Galíciában a parasztok — a lakosság nagy többsége — jórészt ukránok voltak, a földesurak pedig elsősorban lengyelek. Az osztályellentétek itt nemzetiségi ellentétekkel fonódtak egybe és rendkívül élesek voltak.

Nyugat-Galíciában 1846 februárjában felkelés robbant ki, majdnem a krakkói lengyel felkeléssel egy időben. A fellázadt parasztok antifeudális és a nemzeti felszabadulást célzó követeléseket hangoztattak. Az osztrák hatóságok kihasználták azt, hogy a krakkói felkelők nem léptek kapcsolatba a nyugat-galíciai parasztokkal, s ez megkönnyítette az osztrák hatóságok dolgát, amelyek a parasztok antifeudális felkelését a lengyel szabadságmozgalom gyengítésére igyekeztek felhasználni. Az osztrák hivatalnokok provokációhoz folyamodtak; a falvakban mindenfelé azt híresztelték, hogy a császár el akarja törölni a földesúri robotot, de a lengyel nemesség emiatti elégedetlenségében kormányellenes felkelésre készül. A fellázadt parasztok néhány nap leforgása alatt több, mint négyszáz földesúri kastélyt dúltak fel, több, mint ezer lengyel uraságot és intézőt gyilkoltak le. A paraszti osztagok vezetői közül különösen Jakub Szela vált ki. A felkelők követelték a feudális szolgáltatások alól való mentesítésüket, a földesúri birtokok felosztását és a földnélkuliek földhöz juttatását.

Az osztrák hatóságok a krakkói felkelés elfojtása után követelték, hogy a parasztok újból teljesítsenek robotot. Ez a követelés, amely leleplezte a kormány nagylelkű ígéreteinek hazug voltát, a galíciai parasztok antifeudális mozgalmának újabb fellendülését idézte elő; a mozgalom újból nagy méreteket öltött, de végül is kegyetlenül eltiporták.

A galíciai parasztok felkelése élénk visszhangot keltett a többi osztrák tartomány (főleg Csehország) parasztsága körében és a lengyel királyság egyes vidékein is, ahol zavargások támadtak.

5. AZ 1830. ÉVI BELGIUMI FORRADALOM. A BELGA ÁLLAM LÉTREJÖTTE

BELGIUM HOLLANDIA FENNHATÓSÁGA ALATT

A bécsi kongresszus döntése Belgiumot az egységes németalföldi királyság részeként a holland király birtokaihoz csatolta: a kongresszuson részt vevő hatalmak erős állam létrehozására törekedtek, hogy az eredményesen szembeszállhasson Franciaország esetleges területi követeléseivel. Ez a döntés nemzeti öntudatában sértette a belga népet, amely a XVIII. század végén sikeresen megvédte nemzeti létét a Habsburgok despotizmusával szemben. A holland uralom akadályozta Belgium gazdasági fejlődését is: a holland kereskedők érdekében kivetett vámok nem nyújtottak

védelmet a belga iparnak; az olcsó angol áruk, amelyek akadálytalanul jutottak be az országba, ugyancsak károkat okoztak. Emellett a hollandiai protestáns egyház uralkodó helyzete a belga katolikusok részéről váltott ki tiltakozást; ezt a katolikus egyház támogatta és szintén az önálló belga állam megteremtése mellett szállt síkra, abban a reményben, hogy majd kiváltságokat és különös jogokat szerezhet magának. A holland hatóságok adópolitikája következtében magasra szökött a fogyasztási cikkek ára, és ez fokozta a nép nagy tömegeinek elégedetlenségét.

AZ 1830. ÉVI FELKELÉS

A Franciaországban 1830 júliusában lezajlott forradalmi események siettették a belgiumi felszabadító harc kitörését. A holland uralom elleni felkelés Brusszelben, 1830. augusztus 26-ra virradó éjszaka robbant ki. A felkelés derékhadát a munkások és iparosok alkották. A holland csapatok a város elhagyására kényszerültek. Szeptember végére a forradalom az egész országot magával sodorta. A harcot a városokban — burzsoá vezetés alatt — alakult közjóléti bizottságok irányították. November 10-én Brusszelben összeult a nemzeti kongresszus, és november 18-án kikiáltotta Belgium függetlenségét. A belgiumi köztársaságpártiak gyengesége miatt azonban nem kerülhetett sor ennek érvényesítésére; november 22-én a kongresszus szavazattöbbséggel az alkotmányos monarchia mellett foglalt állást.

A holland hatóságok nagy katonai erőket vezényeltek Belgiumba. A holland csapatok megkísérelték, hogy újból benyomuljanak Brusszelbe. A város birtoklásáért vívott harc terheit teljes egészében a néptömegek viselték. A munkások, iparosok, kispolgárok önfeláldozóan kuzdöttek a barikádokon, és négy napig tartó elkeseredett harc után visszavonulásra kényszerítették a beavatkozókat. A felfegyverzett önkéntes osztagok mindenütt megverték a hollandokat; 1830 vége felé a holland csapatok már csak néhány megerősített állásban tartották magukat.

A NAGYHATALMAK BEAVATKOZÁSA

Hollandia azonban a vereség után sem mondott le arról, hogy katonai erővel visszaszerezze belgiumi uralmát. A nagyhatalmaknak kiváló alkalmat szolgáltatott a beavatkozásra az, hogy a holland kormány segítséget kért tőlük a belgák ellen. Ausztria és Oroszország vezető köreinek azonban, amelyek eleinte készek voltak megadni a kért segítséget, hamarosan egyéb gondjaik támadtak: a lengyel felkelés és az itáliai zavargások. A belgiumi események iránt Franciaország és Anglia tanúsította a legnagyobb érdeklődést. A francia kormánynak érdeke fűződött az egységes németalföldi királyság széteséséhez. Az angol diplomácia, belátva Belgium elszakadásának elkerülhetetlenségét, főképpen arra torekedett, hogy a franciák belgiumi befolyásának erősödését megakadályozza. Anglia kezdeményezésére az öt nagyhatalom — Anglia, Franciaország, Oroszország, Ausztria és Poroszország — 1830 decemberében külon jegyzőkönyvben elismerte Belgium függetlenségét, és arra kényszerítette a holland kormányt, hogy ideiglenesen szuntesse meg a Belgium elleni hadműveleteket. A továbbiak során Anglia és Franciaország között lángolt fel a harc a belgiumi befolyás megkaparintásáért. Az angol diplomáciának sikerült keresztülvinnie, hogy egy szász-coburgi herceget, tehát Anglia szovetségesét ultessék a belga trónra, Nemours hercegével, a franciák jelöltjével szemben. Emellett az angol diplomácia azzal is gyengíteni igyekezett Belgiumot, hogy megakadályozta Luxemburg, Maastricht és a Schelde torkolatvidékének bekebelezését. Anglia indítványára a nagyhatalmak Belgiumot 1831-ben semleges államma nyilvánították. 1838-ban a holland király kénytelen volt tudomásul venni Belgium függetlenségét és elismerni határait. A belga nép harca az önálló belga állam létrejöttével ért véget.

6. AZ ITÁLIAI NEMZETI FELSZABADÍTÓ ÉS FORRADALMI MOZGALOM

Itália gazdasági fejlődése a XIX. század első felében vontatottan haladt: akadályozta az ország felaprózottsága, az osztrák elnyomás és a feudális abszolutizmus rendjének uralma. A termelőerők gyors fejlődése előtt csak az idegen uralom felszámolása, határozott demokratikus reformok bevezetése és Itália egyesítése nyithatta meg az utat.

A „RISORGIMENTO". AZ IFJÚ ITÁLIA TÁRSASÁG

1830 után Itáliában fellendult a nemzeti felszabadító mozgalom. Ezt az időszakot „risorgimento"-nak („megújulásnak") nevezték. 1831 februárjában a parmai és modenai hercegségben, valamint a pápa fennhatósága alá tartozó Romagnában forradalmi felkelések lángoltak fel, és ideiglenes kormányok alakultak. Bolognában összeült e három tartomány küldötteinek kongresszusa, amely kiadta az egész ország politikai egyesítésének jelszavát. De az osztrák csapatok már 1831 márciusában elfojtották ezt a mozgalmat és az érintett területeken visszaállították a korábbi reakciós rendszert. Annak, hogy ezeket a forradalmi megmozdulásokat oly gyorsan felszámolhatták, jórészt az a magyarázata, hogy liberális polgári vezetőik nem tudták mozgósítani a parasztság nagy tömegeit a forradalmi harcra, vonakodtak a földkérdés megoldásától.

1831-ben olasz politikai emigránsok egy csoportja Marseille-ben megalakította az Ifjú Itália nevű szervezetet, amely a későbbiek során fontos szerepet játszott Itália nemzeti függetlenségéért és politikai egységéért vívott harcban. A szervezetet Giuseppe Mazzini (1805—1872), a kiváló olasz polgári demokrata forradalmár alapította.

Mazzini orvos fia volt. Már egyetemi hallgatóként tagja lett a genovai karbonári páholynak; ekkor letartóztatták, majd kiutasították Itáliából. Mazzini lelkes hazafi volt, egész életét a forradalmi harcnak szentelte; Itália szabadságáért és függetlenségéért, forradalmi megújhodásáért küzdött. Az Ifjú Itália társaság azt tűzte ki céljául, hogy az országban az osztrák uralom elleni forradalmi felkelés útján megteremti az egységes és független polgári demokratikus köztársaságot. Harcában Mazzini a kis- és középburzsoázia haladó rétegeire, valamint az értelmiség forradalmi csoportjaira támaszkodott.

Az Ifjú Itália programja egy lépéssel tovább ment, mint a karbonáriké, akiknek többsége megrekedt az alkotmányos monarchia követelésénél. De az osztrák elnyomás ellen szabadságharcra buzdító Mazzini sem helyezett kilátásba mélyreható társadalmi reformokat, amelyek megjavíthatták volna a parasztság helyzetét és a parasztokat osztonozték volna a nemzeti felszabadító harcra. Mazzini ellenezte a nagybirtokok elkobzását és paraszti tulajdonba való átadását. Hibás volt taktikája is: szűk körű összeesküvéseket és felkeléseket szervezett, amelyeket külföldről irányított, a tömegekkel való szoros kapcsolat híján és a forradalmi helyzet kellő mérlegelése nélkül.

Mazzini párthívei közül kimagaslott Giuseppe Garibaldi (1807—1882), egy matróz fia, maga is tengerész, vakmerő férfi, aki hazája felszabadításának szentelte életét. Garibaldi 1834-ben, miután egy forradalmi összeesküvésben való részvételéért halálra ítélték, Amerikába vándorolt ki; ott élt egészen 1848-ig, s részt vett a dél-amerikai köztársaságok függetlenségi harcában.

A SZABADSÁGMOZGALOM MÉRSÉKELT LIBERÁLIS SZÁRNYA

A negyvenes években a forradalmi demokrata szárny mellett kialakult az olasz nemzeti felszabadító mozgalom mérsékelt liberális szárnya, a nagyburzsoázia és a liberális nemesi körök törekvéseinek kifejezője. Ezek a társadalmi csoportok a maguk módján képzelték el az ország egyesítését; terveik gyökeresen különböztek az Ifjú Itália elgondolásaitól. A burzsoá liberálisok,

Olasz halászok
Kőnyomat a XIX. század első feléből

vagy ahogy ők nevezték magukat: „mérsékeltek", abban reménykedtek, hogy Itália egyesítésének kérdését felülről is meg tudják oldani; sokan úgy vélték, hogy az országot az egyes olaszországi államok uralkodói között kötendő egyezmény útján kell felszabadítani.

Az olasz nemzeti felszabadító mozgalom jobbszárnyának két legismertebb ideológusa Gioberti apát, „Az olaszok erkölcsi és polgári elsőségéről" című könyv szerzője és Balbo gróf, az „Itália reményei"-nek írója volt. Gioberti terve szerint az olasz államoknak a római pápa fősége alatt és az osztrák császárnak — mint a lombard-velencei királyság urának — közreműködésével kellene szövetségre lépniük egymással. A föderáció eszméjét Balbo gróf is támogatta, de szerinte Lombardiát és Velencét fel kellene szabadítani az osztrák fennhatóság alól. Úgy vélekedett, hogy az olaszok a maguk erejéből nem tudják felszabadítani ezt a két tartományt, ezért szükségesnek találta a „nagyhatalmak" (elsősorban Anglia és Franciaország) beavatkozását. Ebben az állásfoglalásban az fejeződött ki, hogy a polgári liberálisok csoportja nem bízott a nép erejében, sőt félt a néptől. A kor ismert olasz publicistája és politikai vezetője, d'Azeglio márki annak érdekében emelte fel szavát, hogy az egységes olasz királyság a szárd királyságban uralkodó Savoyai-ház uralma alatt jöjjön létre.

A TÁRSADALMI MOZGALOM FELLENDÜLÉSE 1844—1847-BEN

A harmincas évek felkeléseinek kudarca után nem csüggedtek el az olasz forradalmárok. A negyvenes évek közepe táján új szakasz kezdődött az ország egyesítéséért és függetlenségéért vívott harcban. A lassú, de mégis észrevehető gazdasági fejlődés, a belföldi kereskedelem fel-

lendulése, amihez nagyban hozzájárult a vasútépítés is, újból felvetette az olasz államok politikai kozeledésének, majd egyesítésének kérdését. Az idegen elnyomás ellen folytatott harc összefonódott az ország felszabadulását és egyesítését gátló belső reakció elleni kuzdelemmel.

1844-ben két fiatal tiszt: a Bandiera fivérek kísérletet tettek arra, hogy felkelést robbantsanak ki a Nápolyi Királyságban uralkodó szélsőségesen reakciós rendszer ellen. Az angol kormány, amikor az összeeskuvőknek Mazzinihoz intézett, de Londonban elfogott leveléből tudomást szerzett az összeeskuvésről, figyelmeztette a nápolyi hatóságokat, amelyek haladéktalanul megtették a megfelelő lépéseket. A Bandiera fivéreket letartóztatták és agyonlőtték.

A kovetkező évben a Pápai Államhoz tartozó Rimini városában kerult sor felkelésre. A felkelők egy sor liberális polgári reform végrehajtását kovetelték a pápai kormányzattól: választott kozségi és tartományi tanácsok felállítását, és azt, hogy minden kozigazgatási tisztségre csakis világi személyeket nevezzenek ki, továbbá az előzetes cenzúra enyhítését, a svájci zsoldosgárda feloszlatását. A felkelést azonban elfojtották.

1846-ban IX. Pius lépett a pápai trónra. Ez a ravasz és becsvágyó politikus arról ábrándozott, hogy befolyását egész Itáliára kiterjeszti. Részleges reformokat vezetett be, amelyekkel az volt a célja, hogy megnyerje a liberális burzsoáziát és egyszersmind elejét vegye a forradalomnak. Rómában megszervezték az állami és kozségi tanácsot, enyhítették a cenzúrát, engedélyezték a vasútépítést, kozkegyelemben részesítették a politikai foglyokat. Ezeket a mérsékelt reformokat liberális korokben helyesléssel fogadták.

1847-ben Itáliában — miként Európa sok más országában is — fellendult a dolgozó tomegek forradalmi mozgalma, amit a rossz termés és a kereskedelmi-ipari válság idézett elő. Rómában a nép tuntetéseket rendezett. A demokratikus mozgalom vezetője a Ciceruacchio néven emlegetett Angelo Brunetti kiskereskedő, rendkívul népszerű és lelkes hazafi volt. IX. Pius megengedte a polgárságnak, hogy nemzeti gárdát szervezzen.

Firenzében, Livornóban és Toscana egyéb városaiban a kenyeret és fegyvert követelő iparosok, kiskereskedők, munkanélkuli segédek viharos tuntetéseket rendeztek. II. Lipót toscanai nagyherceg a rohamosan erősodő mozgalom leszerelése végett 1847 őszén néhány mérsékelt liberálist is bevett a kormányba, és engedélyezte a nemzeti gárda megszervezését. Amikor azonban nyilvánosságra hozták, hogy a gárdába nem vesznek fel munkásokat és iparosokat, a zavargások kiújultak. A néptomegek „Le az osztrák kémekkel!" kiáltások kozepette megrohamozták a rendőrségi épuleteket, és a bortonokből kiszabadították a foglyokat.

1847 februárjában Lombardia tobb vidékén a parasztok viharos formában fejezték ki elégedetlenséguket. A zavargásokat rossz termés, a gabona drágasága és fokozott kivitele előzte meg. A parasztok mozgalma egyaránt fenyegette a nagybirtokosokat, a gabonafelvásárlókat és az osztrák hatóságokat.

Elkeseredett harcra kerult sor az osztrák megszállókkal 1848 elején Milánóban, Lombardia fővárosában. A város utcáin véres összetűzések zajlottak le a lakosság es a csapatok kozott. Milánó lakosai tuntető módon bojkottálták a dohányáruk vásárlását és fogyasztását, mert azok értékesítése osztrák állami monopólium volt. A „dohányzendulések" hulláma csakhamar vidékre is átterjedt. A házak falain ilyen felíratok jelentek meg: „Eljen a szabad Itália!" „Halál az osztrákokra!" A mozgalom Milánóból átcsapott Velencére is. A forradalmi mozgalom egyik tűzfészke a paviai egyetem volt; az osztrák hatóságok be is zárátták az egyetemet.

Az itáliai forradalmi és nemzeti felszabadító mozgalom fellendulése aggodalommal toltotte el az olasz államok uralkodó koreit és az osztrák hatóságokat egyaránt. Modenába és Parmába a hercegségek uralkodóinak kérésére osztrák csapatok vonultak be, hogy szembeszálljanak a népi mozgalommal. A luccai torpefejedelemség uralkodója annyira megrémult a forradalmi zavargásoktól, hogy lemondott a hatalomról, és államát 1847-ben átadta a toscanai kormánynak.

Feszültté vált a helyzet a szárd királyságban is. Genovában a tüntető nép követelte, hogy töröljék el a sóadót, és fegyverezzék fel az önkénteseket, akik az Ausztria elleni harc zászlaja alá sereglettek. Károly Albert, a kétkulacsos király, úgy próbálta elejét venni a forradalomnak, hogy felemás reformokat léptetett életbe, egyszersmind azonban durva rendőri intézkedéseket is hozott.

Nápolyban II. Ferdinánd király titokban megállapodott az osztrák kormánnyal, hogy az katonai segítséget nyújt a forradalmi megmozdulások elfojtására; a király emellett megszigorította a cenzúrát és megtiltott mindennemű tüntetést. A nápolyi forradalmárok földalatti bizottsága 1847. szeptember 1-re tűzte ki a felkelés időpontját az egész királyság területén. A rendőrség azonban nyomára jött az összeesküvésnek. Ennek ellenére több helyütt forradalmi akciókra került sor. Reggióban a felkelők elfoglalták a városi erődot és ideiglenes kormányt is alakítottak. A forradalmárok csoportja Calabria hegyei között, ahová a katonaság elől húzódott vissza, folytatta a harcot. Sok paraszt is csatlakozott hozzájuk. A felkelést végul is hallatlan kegyetlenséggel elfojtották.

1848 elején Itáliában forradalmi helyzet alakult ki. Mameli, a forradalmár költő „Olasz testvérek" című költeményében (1847) Itália legjobbjainak lángoló hazafiságát fejezte ki, amikor így kiáltott fel: „Egyetlen zászló, egyetlen remény egyesítsen bennünket! Eskuszünk, hogy hazánkat Szicíliától az Alpokig felszabadítjuk!" A versszakok ezzel a harcra buzdító refrénnel végződtek: „Álljunk csatasorba, készen a halálra, Itália hív!"

7. SPANYOLORSZÁG

Spanyolországban a XIX. század elején lezajlott polgári forradalmak nem idéztek elő lényeges változásokat az ország társadalmi és gazdasági életében. 1823 végén a francia fegyveres erők támogatásával visszaállították a feudális abszolutizmus rendszerét. A forradalmi időkben életbe léptetett haladó reformokat mind eltörölték.

Spanyolország továbbra is fejletlen földművelő ország maradt. A feudalizmus csökevényei, amelyek szívósan tartották magukat, gátolták az ipar és kereskedelem fejlődését. Egyes vidékek megőrizték régi helyi kiváltságaikat (fueros), amelyek fokozták gazdasági és politikai elkülönultségüket.

A KARLISTA HÁBORÚ

1833-ban VII. Ferdinánd meghalt. A kortezek — a király végrendeletének megfelelően — kiskorú leányát, Izabellát ismerték el királynőnek, az özvegy Mária Krisztinát pedig régensnek. Az elhunyt király fivére, Don Carlos azonban megtagadta a végrendelet elismerését és felkelést szervezett, hogy a hatalmat megszerezze. Polgárháború tört ki, amelyet a történelem karlista háború néven tart számon. Mária Krisztina kormánya a tőkés fejlődéshez kapcsolódó földbirtokos arisztokrácia érdekeit védelmezte. Don Carlos körul a feudális-klerikális reakció erői csoportosultak: az ország gazdaságilag elmaradott tartományainak (Navarra, Baszkföld, Aragónia) grandjai és nagybirtokosai, valamint a katolikus főpapság. A karlista mozgalmat támogatta azonkívul a baszk és katalóniai parasztság is, amely a katolikus papság erős befolyása alatt állt. Itt Don Carlos mellé álltak azok is, akik a kormány központosító politikájával ellentétben autonómiát követeltek a tartományoknak. Katalónia gazdaságilag fejlett vidékei és fővárosa, Barcelona, Don Carlos ellen foglaltak állást.

A karlisták osztagai, amelyek főleg a hegyvidékeken működtek, a partizánháború taktikáját alkalmazták. A spanyol kormánycsapatok nem voltak kellőképpen felkészulve a polgárháborúra. A hadsereg első hadműveletei kudarccal végződtek. Az elégedetlenség országszerte

nőttön-nőtt. A régenskormányzat, hogy megnyerje a nagyburzsoázia támogatását, bejelentette a céhkiváltságok eltörlését. 1834-ben kiadták a „királyi statútumot", az ország új alkotmányát; ez azonban nem volt több, mint erőtlen kísérlet az abszolút uralom bizonyos liberális reformokkal való elleplezésére. Az 1834. évi alkotmány még a nagyburzsoáziát sem elégítette ki.

1834 nyarán Spanyolországban antiklerikális tömegmozgalom lángolt fel; sok kolostort leromboltak és felgyújtottak. A következő évben országszerte forradalmi juntáк (a hatalom helyi szervei) alakultak. Az antiklerikális mozgalom még nagyobb méreteket öltött. A harci jelszó az 1812. évi alkotmány volt.

1835 szeptemberében Mendizabal bankár, a haladó polgári párt vezetője került a kormány élére. Mendizabal néhány régóta megérett reformot léptetett életbe: eltörölte a majorátus és a señoriális jogok rendszerét, bejelentette a szerzetesrendek feloszlatását, a kolostorok bezáratását és földbirtokaik elkobzását. Rendeletet bocsátottak ki a vallásos testületektől elkobzott földek, valamint az állami földek szabad eladásáról. A földek eladásából befolyt pénzeket az államadósság fedezésére fordították.

Annak ellenére, hogy a földbirtokos arisztokrácia és a nagyburzsoázia blokkján belül, amelyre a régenskormányzat támaszkodott, nézeteltérések voltak, ezt a blokkot a közös ellenfél — a karlisták — elleni harc egészen a harmincas évek végéig összetartotta. Mária Krisztina 1836 májusában lemondatta Mendizabalt, és feloszlatta a kortezeket, de a kormány már néhány hónap múlva visszatért a liberális reformok politikájához. 1837-ben Katalóniában és az ország több vidékén felkelések törtek ki, amelyek a hadseregben is támogatásra találtak. Ennek hatására született az új alkotmány, amely jelentős mértékben leszállította a választók számára előírt vagyoni cenzust; egyébként a királyi hatalom fenntartotta magának az abszolút vétójogot és a kortezek feloszlatásának jogát.

1837-ben döntő fordulat állt be a karlista háború menetében. Don Carlos Madrid elleni hadjárata kudarcba fulladt, és a karlista seregben nézeteltérések támadtak. 1839-ben a karlista zendülők parancsnoksága békét kötött Mária Krisztina kormányával, azzal a feltétellel, hogy a mozgalom részvevői politikai amnesztiát kapnak, a fuerost pedig fenntartják. A karlista csapatok szétszéledtek; Don Carlos Franciaországba menekült.

A NEGYVENES-ÖTVENES ÉVEK FORRADALMAI

A karlista háború befejeztével megszűnt az az érdekközösség, amely eddig a földbirtokos arisztokrácia és a nagyburzsoázia blokkját összefogta. A haladás híveit eltávolították az állam kormányzásából.

1840-ben újabb kormányellenes felkelés robbant ki, melynek következtében Mária Krisztina kénytelen volt lemondani a hatalomról és elhagyni az országot. A kiskorú Izabella királynő mellett az ország tényleges kormányzója Espartero tábornok lett, akit a kortezek régenssé választottak. Espartero a progresszívek balszárnyához tartozott.

Espartero egyetlen fontos intézkedése az volt, hogy tovább folytatta az egyházi földek eladását, annak ellenére, hogy XVI. Gergely pápa ezt törvénytelennek minősítette. Azok a remények, amelyek a demokratikus reformokat illetően Espartero hatalomra jutásához fűződtek, nem váltak valóra. A kormány különleges kiváltságokban akarta részesíteni az angol kereskedőket, ez azonban a kereskedő és ipari burzsoázia köreinek heves ellenállásába ütközött. Országszerte erősödött a demokratikus mozgalom, amely most már a köztársaság bevezetését követelte. Amikor Katalónia autonómiát követelt, Espartero válaszként 1842 decemberében tüzérségi tűz alá vette Barcelonát, és óriási rombolást végzett a városban. Ez a barbár eljárás nagy felháborodást keltett demokratikus körökben.

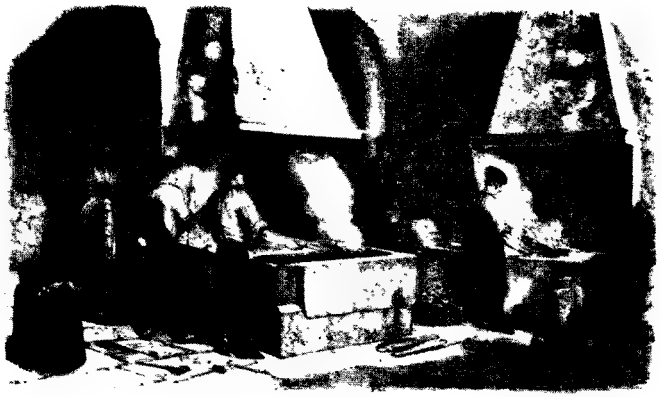

Fegyvergyártás Toledóban
Metszet. 1853

A feudális klerikális körök kihasználták az Espartero-diktatúrával szemben egyre határozottabb ellenzéki mozgalmat, és államcsíny útján Narvaez reakciós tábornokot állították a kormány élére. Izabella királynőt, bár még csak tizenhárom éves volt, nagykorúvá nyilvánították, és a régensséget megszüntették. Az országban tombolt a reakció. Az egyházi földek eladását megszüntették. Narvaez lefegyverezte a nemzeti milíciát és helyette csendőrséget szervezett. A helyi önkormányzatot felszámolta. 1844-ben az ország több városában tört ki felkelés, Narvaez ezek kegyetlen elfojtása után ostromállapotot rendelt el, eltörölte a gyülekezési jogot, és újabb intézkedésekkel szigorította a cenzúrát. 1844-ben reakciós alkotmányt fogadtak el; a kortezek szerepe úgyszólván megszűnt.

Az 1848-ban kirobbant városi felkeléseket ugyancsak elfojtották.

1854 nyarán a haladáspártiak mérsékelt szárnyához tartozó O'Donnell és Dulce tábornok felkelést szervezett. A felkelés vezetői kiáltványt intéztek a lakossághoz. A kiáltványt a nyilvánosságra hozatal helyéről „manzanaresi programnak" nevezték el. A program tervbe vette a kortezek összehívását, az adók leszállítását, a helyi önkormányzat visszaállítását és nemzeti milícia szervezését. Bármennyire mérsékelt volt is a program, mégis harcra lelkesítette az egész népet. Mindenfelé forradalmi juntáк alakultak. Katalóniában általános sztrájkra került sor. Megkezdődött a nemzeti milícia szervezése és felfegyverzése. Madridban barikádharcok lángoltak fel.

De az ország irányítását ez alkalommal is a liberális földbirtokosok és nagypolgárok kaparintották a kezükbe. Az ez évben összehívott kortezek újabb mérsékelt alkotmányt fogadtak el, amely valójában az 1837. évi alkotmány mása volt. Egy időre ismét Espartero került hatalomra, aki tovább folytatta hintapolitikáját az O'Donnell vezette jobboldal és a demokratikus reformokat követelő baloldal között. 1856 júliusában O'Donnell ragadta magához a hatalmat. A munkásosztály és a demokratikus körök — iparosok, kispolgárok és értelmiségiek — megkíséreltek ugyan, hogy feltartóztassák a reakció támadását, de sikertelenül. A kormány augusztus 15-én felszámolta a nemzeti milíciát és a vidéki helyi önkormányzatokat, majd szeptember 2-án feloszlatta a kortezeket. Az országban újból a reakció jutott uralomra.

Spanyolországban tehát a polgári forradalmak nem vezettek az ország politikai és társadalmi rendszerének gyökeres megváltoztatására. Ezek a forradalmak többnyire felülről kiinduló, katonai felkelések voltak; vezetőik rettegtek a néptömegek mozgalmától és inkább kiegyeztek a klerikális földesúri reakcióval.

A KAPITALIZMUS FEJLŐDÉSE. A MUNKÁSMOZGALOM KEZDETEI

Spanyolországban a kapitalizmus ezekben az évtizedekben rendkívül lassan fejlődött. Az ország gazdasági haladását visszatartották a feudális csökevények, amelyek a földesúri földmonopóliumban és a katolikus egyház erőszakuralmában mutatkoztak meg. Spanyolország továbbra is agrárország volt, elmaradott iparral, amely a mezőgazdasági nyersanyagok feldolgo-

A felkelő madridi nép megütközik a királyi csapatokkal 1856-ban
Metszet. 1856

zására szorítkozott. Az iparban a kis háziipari vállalkozások voltak túlsúlyban. A vasútforgalom csak 1848-ban indult meg. Leggyorsabban a textilipar fejlődött, főleg az ország északi vidékein, Katalóniában: 1846-ban a katalóniai textilüzemekben több mint 100 000 ember dolgozott. Valamelyest fejlődött az ipar az ország egyéb vidékein is.

Spanyolországban a harmincas-negyvenes években került sor a munkásosztály első tömeges megmozdulásaira. Ezek spontán jellegűek voltak, és gyakran a gépek elleni lázadás formáját öltötték. A katalóniai munkások a harmincas évek derekán több gyárat felgyújtottak és leromboltak. Ebben az időben alakultak meg az első munkásszövetségek is. Ezek kezdetben csak illegálisan működhettek. 1839-ben a kormány engedélyezte a munkásoknak kölcsönös segélyegyletek alakítását. Ezután a titkos munkásszervezetek sorra bejelentették igényüket legális működési engedélyre. 1840-ben José Muntos barcelonai takács vezetésével megalakult a Pamutipari Munkások Kölcsönös Segélyegylete, amely lendületes harcot kezdett a munkabérek emeléséért.

A spanyolországi munkásmozgalom ebben az időben nem állt kapcsolatban a szocialista ideológiával. Az utópikus szocializmus eszméi azonban már behatoltak Spanyolországba, és főleg a radikális értelmiség köreiben terjedtek el. A szocialista eszmék egyik első spanyolországi propagandistája a Fourier-követő Joachim Abreu volt, aki 1841-ben Cádiz környékén kísérletet tett egy falanszter megszervezésére. A szocialista tanok terjesztésében jelentős szerepet vitt Fernando Garrido, ugyancsak Fourier híve: 1845-ben ő alapította Madridban az első szocialista irányzatú napilapot, a „Vonzás"-t.

8. A LENGYEL NÉP NEMZETI FELSZABADÍTÓ MOZGALMA AZ 1830—1840-ES ÉVEKBEN

Az 1830. évi francia forradalom nyomán fellendult a lengyel függetlenségi harc is.

AZ 1830—1831. ÉVI LENGYELORSZÁGI FELKELÉS

A bécsi kongresszus határozatai megerősítették a lengyel földek felosztását Poroszország, Ausztria és Oroszország között. A volt Varsói Nagyhercegségnek Oroszországhoz csatolt területén megalakult a Lengyel Királyság. Míg a porosz király és az osztrák császár az elfoglalt lengyel területeket közvetlenül államukhoz csatolták, I. Sándor cár, mint lengyel király, alkotmányt adott Lengyelországnak; a lengyelek elküldhették képviselőiket a két kamarából álló országgyűlésbe, volt külön hadseregük és a cári helytartó vezetése alatt álló külön kormányuk. A cári kormányzat, mivel a lengyel nemesség széles körére kívánt támaszkodni, kihirdette Lengyelországban a polgári egyenlőséget, a sajtó- és lelkiismereti szabadságot stb. De a cárizmus liberális irányzatú lengyelországi politikája nem sokáig tartott. Az alkotmányos rendet nem tartották meg, a királyságot önkényesen kormányozták. Ez nagyfokú elégedetlenséget váltott ki, különösen a kisnemesek és az alakulóban levő burzsoázia körében.

Lengyelországban már a húszas évek elején számos titkos forradalmi szervezet alakult. Ezek egyike a Nemzeti Hazafias Társaság, úgyszólván csupa nemesből állott. A társaság tagjai kapcsolatot tartottak a dekabristákkal, s mikor a dekabristák ügyében folytatott nyomozás során a cári kormány tudomást szerzett a Nemzeti Hazafias Társaság létezéséről, surgősen intézkedett felszámolásáról.

1828-ban megalakult a lengyelországi Katonai Szovetség, amely a felkelés közvetlen előkészítését tekintette feladatának. Az 1830. évi francia és belga forradalmak lelkesedéssel töltötték el a lengyel hazafiakat, és siettették a forradalom kirobbanását a lengyel királyságban. 1830. november 29-én a Katonai Szovetség felhívására Varsóban több ezer munkás, iparos és kiskereskedő ragadott fegyvert. Konstantin nagyherceg elmenekült a városból.

A mozgalmat az arisztokrácia vezette. A hatalmat hamarosan az arisztokrata felső réteg képviselője, Chłopicki tábornok szerezte meg. Chłopicki mindent megtett, hogy kiegyezzen a cári kormányzattal, de ez a politika megtört a néptömegek, a demokratikus érzelmű polgárok és a kisnemesi balszárny heves ellenállásán. Nyomásukra az országgyűlés úgy határozott, hogy I. Miklóst megfosztja lengyel királyi méltóságától. A katonai diktatúra helyébe nemzeti kormány lépett (rząd narodowy), melynek élén egy dúsgazdag mágnás, Czartoryski Ádám herceg állott; a kormányban helyet kaptak a demokratikus korok képviselői, mint például a történetíró Lelewel is.

Mivel a cár semmiféle engedményre nem volt hajlandó a felkelő lengyelek javára, a lengyel országgyűlés pedig detronizálta I. Miklóst, elkerulhetetlenné vált a háború. A haladó gondolkodású lengyelek, amikor fegyvert fogtak a cárizmus ellen, az orosz népet szovetségesuknek tekintették, és tisztelettel adóztak a dekabristák emlékének. Ekkor szuletett meg a lengyel forradalmárok emlékezetes jelszava: „Szabadságunkért, szabadságotokért!"

1831 februárjában hatalmas cári sereg (mintegy 115 000 ember) nyomult be Lengyelországba a felkelés elfojtására. A lengyel forradalmárok hősiesen ellenálltak, de a lengyel hadsereg létszáma alig haladta meg az 55 000-et, s még az is szét volt szórva az ország különböző vidékein. Május végén Ostrołęka mellett a lengyel csapatok súlyos vereséget szenvedtek, az elesettek száma több, mint 8000 volt.

A Hazafias Társaság irányítása alatt álló legforradalmibb elemek igyekeztek a parasztságot

is bevonni a felkelésbe. Ám az országgyűlés még azt a folottébb mérsékelt torvényjavaslatot sem fogadta el, amely előírta, hogy a foldesúri robotot legalább a kincstári birtokokon pénzben kifizetendő szolgáltatással helyettesítsék. Ennek az lett a kovetkezménye, hogy a parasztı tömegek nem támogatták aktívan a felkelést. Ez a körulmény volt a lengyelországi felkelés leverésének fő oka. A néptomegek mozgalmától megrettent vezető korok feloszlatták a Hazafias Társaságot, és nem voltak hajlandók fegyvert adni a nép kezébe, hogy harcolhasson a cári Oroszország seregei ellen. 1831. szeptember 6-án az I. F. Paszkievics herceg főparancsnoksága alatt álló orosz hadsereg, amely számbelileg sokszorosan felulmúlta a lengyel csapatokat, ostrom alá fogta Varsót. Szeptember 8-án Varsó megadta magát. A felkelést hamarosan Lengyelország egyéb vidékein is elfojtották.

Az 1830—1831. évi felkelés fontos állomás volt a lengyel nép forradalmi felszabadító harcának történetében; a felkelés — bár konzervatív nemesek vezették — megmutatta, hogy melyek azok az erők, amelyek kivívhatják Lengyelország felszabadulását. Ugyanakkor a lengyelországi felkelésnek nagy nemzetkozi jelentősége is volt: súlyos csapást mért Európa reakciós erőire — a cárizmusra és szovetségeseire: Poroszországra és Ausztriára —, elvonta a cárizmus erőit és ilyen módon meghiúsította a nemzetkozi reakció terveit, amely — a cárizmus vezetésével — fegyveres beavatkozásra készult Franciaország és Belgium ellen.

A felkelés bukása után a lengyel felszabadító mozgalomban megerősodott a forradalmi demokrata balszárny, amely célul tűzte ki a foldesúri birtokok felszámolását és a parasztok mozgósítását a nemzeti felszabadító harcra. A balszárny egyik vezetője Edward Dembowski (1822—1846), tehetséges fiatal publicista, lelkes forradalmár és hazafi volt. 1845-ben a lengyel forradalmárok újabb felkelés tervét dolgozták ki. A terv szerint valamennyi lengyellakta terulet, tehát az osztrák és porosz fennhatóság alatt álló teruletek is részt vettek volna a felkelésben, amelynek időpontját 1846. február 21-re tűzték ki. A porosz és orosz hatóságoknak azonban a tomeges letartóztatásokkal és egyéb megtorló intézkedésekkel sikerult elejét venni egy általános lengyelországi felkelésnek; így csak Krakkóban tort ki felkelés.

AZ 1846. ÉVI KRAKKÓI FELKELÉS

Krakkót, Lengyelország nagy gazdasági, politikai és kulturális kozpontját a bécsi kongresszus határozata értelmében „szabad várossá" nyilvánították. Valójában Krakkó „fuggetlensége" csak látszólagos volt: osztrák csapatok tartották megszállva.

1846. február 20-án Krakkóban felkelés robbant ki az osztrák elnyomás ellen. A felkelés gerincét a munkások, kisiparosok és a kozeli falvak parasztjai alkották. A kezdeményezés a lengyel forradalmi demokraták egy csoportjától indult ki, amelyben nagy szerepe volt Edward Dembowskinak. E csoport programjában az ország felszabadításáért folyó harc a parasztság antifeudális koveteléseinek kielégítésére irányuló torekvésekkel párosult. A forradalmi demokraták méltán látták a parasztságban a nemzeti felszabadító mozgalom legnagyobb erejét.

Február 22-én az osztrák csapatok elmenekultek a városból. Ugyanezen a napon a krakkói felkelők kikiáltották Lengyelország fuggetlenségét, és megalakították a lengyel koztársaság nemzeti kormányát.

A nemzeti kormány felhívást tett kozzé „minden olvasni tudó lengyelhez". Ebben a kormány kihirdette a robot és minden feudális kotelezettség eltorlését, a parasztok által megművelt foldek paraszti tulajdonba való átadását, a földnélkuli parasztok és napszámosok foldhoz juttatását (az „állami javak" alapjából), nemzeti műhelyek létesítését az iparosok számára, a nemesség minden kiváltságának megszuntetését.

A krakkói felkelők azonban semmit sem tettek annak érdekében, hogy a felkelést kiter-

jesszék Krakkó határain túlra. Az osztrák kormánynak — a parasztoknak tett hazug ígéretek révén — sikerült Krakkót elszigetelnie Galíciától, ahol a parasztság ekkor heves antifeudális harcot vívott. Dembowski parancsnoksága alatt egy kisszámú csapat kísérletet tett ugyan arra, hogy a parasztokat a felkelésnek megnyerje, de a túlerőben levő osztrák csapatokkal vívott ütközetben vereséget szenvedett, miközben maga Dembowski is elesett.

Március elején az osztrák csapatok elfoglalták Krakkót, és a felkelést elfojtották. Néhány hónappal később Krakkó „szabad várost" végleg az osztrák birodalomhoz csatolták.

9. SVÁJC

Az európai államok rendszerében Svájc különleges helyet foglalt el. Huszonkét, önkormányzattal rendelkező kanton szövetsége volt. A keleti kantonokban a német, a nyugatiakban a francia nyelv volt az uralkodó. Északon a lutheránusok és kálvinisták voltak többségben, a középső kantonokban és délen pedig a katolikusok. Az államot a szövetségi országgyűlés vezette, amely felváltva ülésezett a három vezető kantonban: Zürichben, Bernben és Luzernben. A svájci kantonokban döntő szavuk volt a gazdag kereskedőknek és nagybirtokosoknak.

Svájc ipara meglehetősen fejletlen volt; a legfontosabb iparág — az óragyártás — szervezetileg a kézműves manufaktúrák mintájára épült fel. Gazdaságilag az ország elmaradt a fejlett európai államok mögött. A munkások, kisiparosok, parasztok nem rendelkeztek politikai jogokkal. Az 1815-ben elfogadott szövetségi alkotmány, valamint az egyes kantonok alkotmányai, arisztokratikus és klerikális jellegűek voltak.

HARC A DEMOKRATIKUS REFORMOKÉRT

Az 1830. évi francia forradalom jeladás volt Svájcnak a kantonok alkotmányainak felülvizsgálásáért és a demokratikus reformokért vívott harc fokozására. Mindenfelé népi összejöveteleket rendeztek, tüntető fegyveres menetek vonultak fel, melyeknek részvevői követelték a cenzuson alapuló választási rendszer megváltoztatását, a sajtószabadság és egyéb polgári demokratikus reformok bevezetését. Tizenkét kanton alkotmányát demokratizálták. A porosz király fennhatósága alá tartozó Neuchâtelben fegyveres megmozdulásra került sor, amelynek részvevői köztársasági jelszavakat hangoztattak; a hatóságok a mozgalmat elfojtották.

1832-ben a demokratikus reformokért vívott harc országszerte kiéleződött. A legfejlettebb kantonok (Zürich, Bern stb.) a papság jogainak és kiváltságainak korlátozásáért szálltak síkra.

1845-ben azok a kantonok, amelyekben a reakciós klerikális elemek voltak a hangadók (Luzern, Uri, Schwyz, Valais, Unterwalden, Zug és Freiburg), titkos szövetséget (Sonderbund) kötöttek, amely harcot indított a Svájci Szövetség liberális polgári kormánya és a demokratikus reformok ellen. A svájci reakciós körök Ausztriától, Franciaországtól és a Vatikántól vártak segítséget. 1847-ben a szövetségi gyűlés tudomást szerzett a Sonderbund létezéséről és katonai előkészületeiről, és úgy határozott, hogy az efféle szövetség összeegyeztethetetlen az 1815-ben kötött svájci szövetségi szerződés határozataival. A Sonderbundnak indítványozták, hogy hatálytalanítsa a szerződést, és szüntesse be előkészületeit a fegyveres harcra. Ugyanekkor a szövetségi gyűlés úgy döntött, hogy a jezsuitákat ki kell űzni Svájcból. Minden jel arra mutatott, hogy csak fegyveres harc vethet véget a klerikálisok és reakciósok széthúzó politikájának, és egyesítheti Svájcot egységes állammá.

1847. október 21-én a svájci Szövetségi Gyűlés utasítást adott a szövetségi csapatoknak a zendülő kantonok területének megszállására. A 100 000 főnyi szövetségi hadsereg Freiburgot és Zugot megadásra kényszerítette. November 23-án, elkeseredett harcok után sikerült a Sonderbund csapatait kiszorítani Luzern melletti megerősített állásaikból; magát a várost megszállta a szövetségi sereg. Ezzel a svájci polgárháború véget ért. A Sonderbund széthullott. A zendülő kantonokra hadisarcot vetettek ki.

A Sonderbund leverésének eredményeképpen 1848-ban felülvizsgálták a szövetségi alkotmányt; Svájc, az addigi laza államszövetség, egységes szövetségi állammá lett. Demokratizálták a szövetségi alkotmányt is: alapjává a (férfiakra kiterjedő) általános választójogot tették. Az új alkotmány megkönnyítette az ország eredményes gazdasági fejlődéséhez szükséges reformok keresztülvitelét: egységesítették a pénzrendszert, egységes súly- és mértékrendszert vezettek be, központosították a postát és a vámhivatalt.

Európa reakciós kormányai, amelyeket nyugtalanított a svájci klerikálisok veresége, beavatkozásra szánták el magukat. 1848 januárjában Ausztria, Poroszország, Franciaország és Oroszország kormányai közös jegyzéket adtak át a svájci Szövetségi Gyűlésnek, amelyben kijelentették, hogy Svájc szövetségi szerződésében semmiféle változtatáshoz nem járulnak hozzá. A szövetségi gyűlés azonban határozottan visszautasította a durva beavatkozást Svájc belügyeibe.

Az a tény, hogy Svájcban a radikálisok győzelmet arattak a klerikálisok fölött, nemzetközi szempontból is nagy jelentőségűnek bizonyult. „A hegyek közt lesújtott az első villám és lecsapott a papokra" — írta 1848 elején Freiligrath német forradalmi költő, kifejezve ezzel a svájci események forradalmasító hatását Európa számos országára.

X. FEJEZET

AZ OROSZORSZÁGI HŰBÉRI RENDSZER FOKOZÓDÓ VÁLSÁGA A HARMINCAS-NEGYVENES ÉVEKBEN

A tőkés termelés Oroszországban a XIX. század dereka táján elérte azt a szintet, amikor a fennálló feudális termelési viszonyok már akadályozták a további fejlődést. A feudális Oroszország a harmincas-negyvenes években bekapcsolódott az addigra már kialakult világpiac rendszerébe, ez siettette a kapitalizmusra való áttérést. Az orosz ipari nyersanyagok és élelmiszerek fokozódó európai kereslete ugyancsak hozzájárult a mezőgazdasági árutermelés fellendüléséhez. Az olcsó külföldi gyári készítmények konkurrenciája arra késztette az orosz manufaktúra-tulajdonosokat, hogy áttérjenek a gyári termelésre.

A feudális Oroszország általános elmaradottságának viszonyai között a tőkés rendszer az „új" és a „régi" heves harcában tört magának utat mind gazdasági, mind társadalmi vonatkozásban.

1. A FEUDÁLIS GAZDÁLKODÁS FELBOMLÁSA

A MEZŐGAZDASÁG VÁLSÁGA

Oroszország az 1830—1840-es években továbbra is elmaradott agrárország volt, amelynek gazdasági fejlődését a feudális földbirtok uralma akadályozta. A földbirtoklás csaknem kizárólag a nemesi földesurak és az önkényuralmi jobbágytartó állam monopóliuma volt. A XIX. század derekán Oroszország európai részén 103—105 000 földesúr 105 millió gyeszjatyina művelhető földjéből mindössze 35,7 millió gyeszjatyina volt 10,7 millió uraságí paraszt használatában. Ugyanakkor a kincstári birtokokon a 79 millió gyeszjatyina művelhető földből a 9 millió állami paraszt telkei mindössze 37 millió gyeszjatyinát tettek ki.

Az egy főre (egy férfira) jutó telek átlagos nagysága tehát az uraságí parasztoknál nem érte el a 3,5 gyeszjatyinát, az állami parasztoknál pedig alig haladta meg a 4 gyeszjatyinát. Ugyanakkor minden uraságí birtokra — a parcellákon kívül — átlagosan mintegy 700 gyeszjatyina művelhető föld jutott, amelynek nagy részét azonban gazdaságilag nem hasznosították. Az 1850-es évek elején Oroszország európai részén a mezőgazdasági növényekkel bevetett terület nem haladta meg az egész földalap 20 százalékát. Az oroszországi termelőerők fejlődésének legnagyobb akadálya a feudális földtulajdon volt.

A földesurak feudális gazdálkodása már idejét múlta. A fennmaradásához és fejlődéséhez szükséges feltételek (a zárt naturális gazdálkodás uralma, a paraszti parcellák rendszere, a paraszt-

AZ OROSZ BIRODALOM AZ 1850-ES ÉVEK ELEJÉN

Az Orosz Birodalom határai 1792 januárjában
Az Oroszországhoz csatolt területek:
Lengyelország második és harmadik felosztása következtében (1793-1795)
az 1807. évi tilsiti egyezmény értelmében
az 1809. évi fredrikshamni béke értelmében
az 1812. évi bukaresti béke értelmében
az 1815. évi bécsi szerződés értelmében
az 1829. évi drinápolyi béke értelmében
Az 1809 és 1815 között Oroszországhoz került területek
Az Orosz Birodalom határa 1851-ig
Kormányzóságok és területek határai 1851-ig
Kormányzósági városok

Megjegyzés: a székhelyük nevét viselő kormányzóságokat a térképen nem neveztük meg
Rövidítések: Al.=Alekszandrov, B.=Bogorodszk, G.=Gorohovec, Ju.=Jurjev, Ny.=Nyerehta, Ostr.=Ostrowiec, P.-Z.=Perejaszlav-Zalesszkij, V.=Vjaznyiki

Ipari körzetek (1850-ben)
Könnyű-, főleg textilipar
Bányászat és fémfeldolgozó ipar
1851 előtt épült vasútvonalak
Országutak 1850-ben
130 0 130 260 km

Az árugabona-termelés körzetei
A gabonakereskedelem központjai
Vásárok évenkénti forgalma
1-5 millió rubel 6-10 millió rubel 20 millió rubel felett
A Volga medencéjét és a Balti-tengert összekötő csatornák
Fontosabb kikötők

A KAUKÁZUS A XIX. SZ. ELSŐ FELÉBEN

Az Oroszországhoz csatolt területek
1801-1813 1828-1829
Területek, amelyekre a cári közigazgatás nem terjedt ki

A BIRODALOM ÁZSIAI RÉSZE ÉS OROSZ BIRTOKOK ÉSZAK-AMERIKÁBAN

A sztyepanói Kurakin-birtok
A. B. Kurakin. 1839

tok személyi függősége a földesuraktól, a föld művelésének megszokott módszerei) a XIX. század első felének folyamán megszűntek.

Oroszország mezőgazdasági termelésében a szükségleti (naturális) gazdálkodás ekkor már nem volt uralkodó. A földesúri birtokok egyre szorosabb kapcsolatot teremtettek a piaccal: fokozódott az árugabona termelése, mind nagyobb területeket vetettek be burgonyával, cukorrépával és egyéb ipari növényekkel, meghonosították a fűvetést és a többnyomásos gazdálkodást, fejlesztették az állattenyésztést, vállalatokat létesítettek a mezőgazdasági nyersanyagok elsődleges feldolgozására stb. Az áru- és pénzviszonyok egyre általánosabbá váltak a paraszti gazdaságokban is, különösen azokban a nem fekete földű kormányzóságokban, ahol inkább a természetbeni szolgáltatások rendszere dominált, és ahol már régen kifejlődött a paraszti kisipar és az idényipar.

A földesurakra nézve hátrányos volt az, hogy a parasztokat földhöz juttatták és telkekhez kötötték. A földesurak birtokaikon elsősorban oly módon gyarapították a szántót, hogy elvették a paraszti telkeket, és gyakran teljesen megfosztották jobbágyaikat a földtől, „meszjacsinára" szorították őket (a jobbágy havi ellátás fejében dolgozott a földesúr földjén). A nemesi birtokokon az uraságí szántó aránya a XIX. század első felében hirtelen megnőtt: a nem fekete földű vidékeken 14-ről 25 százalékra, a fekete földeken 18-ról 49 százalékra. Ezekben az évtizedekben rengeteg paraszt vált földnélkülivé.

A parasztok személyi függősége, amely addig feltétele volt az ingyen jobbágyi munkaerő kihasználásának, a földesurak számára elvesztette gazdasági jelentőségét. A földesúri birtokokon egyre gyakrabban alkalmaztak bérmunkásokat. A fekete földű körzetekben sokszor többre be-

Megjött az úrnő
Ismeretlen művész rajza a XIX. század első feléből

csülték azokat a földeket, amelyeken kevesebb jobbágy élt. A bérmunka előnyeiről már a sajtó is nyíltan cikkezett.

Oroszországban az 1830—1840-es években megnőtt az érdeklődés az agronómia eredményei és az új földművelő szerszámok iránt. Mintegy húsz különféle mezőgazdasági társulat alakult, és több mint tíz, a mezőgazdaság különböző ágazataival foglalkozó szaklap és folyóirat jelent meg. A mezőgazdasági kiállításokon egyre több tökéletesített munkaeszköz — rendszerint maguknak a parasztoknak a készítményei — került bemutatásra. Oroszországban ez időben létesültek az első mezőgazdasági gépgyárak.

Az urasági birtokokon azonban — a jobbágyok kényszermunkájának alacsony termelékenysége miatt — lehetetlen volt a termelés ésszerűsítése. Emellett a szükséges tőkéhez a nemesek többsége nem tudott hozzájutni, mivel elzálogosított birtokaikat a XIX. század közepén óriási — majdnem félmilliárd rubelnyi — adósság terhelte.

A földesurak legnagyobb része gazdaságának jövedelmezőségét továbbra is úgy próbálta fokozni, hogy még több robotot írt elő vagy még több pénz- és terményszolgáltatást követelt. A parasztokat nemcsak arra kényszerítették, hogy az urasági földeken dolgozzanak, hanem nap mint nap igénybe vették munkaerejüket a földesúri ipari üzemekben, és egyéb munkákat is végeztettek velük a birtokon. Egyre több pénzben fizetett adót vetettek ki a parasztokra: ezek összege az 1850-es években jobbágycsaládonként gyakran a 20—30 rubelt is elérte.

A földesúri kizsákmányolás fokozódása akadályozta Oroszországban a kapitalizmusra való áttérést, ugyanakkor azzal a következménnyel járt, hogy rengeteg parasztgazdaság tönkrement, továbbá a jobbágyfalvakban kiéleződtek az osztályellentétek.

Az áru- és pénzviszonyok kiterjedése a paraszti gazdaságra fokozta az ipari áruk piaci keresletét és megteremtette a munkaerő-piacot. A feudális Oroszországban létrejöttek azok a feltételek, amelyek lehetővé tették a paraszti kisipar és manufaktúrák térhódítása mellett a gyári termelés kifejlődését is.

A paraszti ipari termelés régtől fogva meglevő ágazatai — a vászonszövés, gyapjú-, bőr- és fafeldolgozás stb. — mellett a parasztok most már egyre intenzívebben foglalkoztak pamutszövetek, rövidáru, bútorok, játékok stb. készítésével is. A legtöbb ilyen törpevállalkozó előbb-utóbb kiszolgáltatott helyzetbe került, a felvásárlók kényétől-kedvétől függött. Sok paraszt háziiparos tönkrement és kénytelen volt az ugyancsak paraszti környezetből kiemelkedett nagyvállalkozóknak dolgozni. A kisárutermelés alapján tőkés manufaktúrák jöttek létre, amelyek kizsákmányolták a parasztok munkáját és a piac számára termeltek.

Ácsok
J. Sz. Scsedrovszkij rajza nyomán készült kőnyomat

Oroszországban a manufaktúrák száma a XIX. század második negyedében 2800-ra — több mint 50 százalékkal — emelkedett, ugyanakkor a bennük foglalkoztatott munkások száma két és félszeresére: 860 000-re nőtt. Ezek közül körülbelül 530 000 ember bérmunkás volt. A manufaktúrák növekedtek, legtöbbjük bérmunkásokat foglalkoztatott és kapcsolatban állt a piaccal.

A kiéleződő piaci konkurrencia a manufaktúra-tulajdonosokat a termelés gépesítésére sarkallta. Oroszországban a gépi technika meghonosítására egyes vállalatok már a XVIII. század végén is tettek kísérleteket. Rendszeres alkalmazására azonban számos iparágban csak az 1830—1850-es években került sor. A gépi termelés a legnagyobb sikereket a fiatal pamutiparban mutatta fel; ez az iparág Oroszországban csak a XVIII. század második felében indult fejlődésnek és egyszeriben igen sok bérmunkást igényelt. Az 1830-as években olyan nagy pamutfonó gyárak építését kezdték el, amelyekben a termelés már teljesen gépesítve volt. Az 1840-es évektől kezdve az orosz pamutipar főleg hazai készítmények fonására rendezkedett be.

Az oroszországi textilipar hagyományos ágaiban — a posztó- és vászonkészítésben — a gyári technika meglehetősen lassan hódított, mivel itt a kincstári, földesúri és posszesszionális manufaktúrák domináltak, amelyek a parasztok kényszermunkáján alapultak, és többnyire kincstári rendelésre dolgoztak. De az 1840-es évektől kezdve a termelés gépesítése egyre inkább behatolt a kereskedők és vagyonos parasztok új üzemeibe is, amelyek a belföldi piacra, de részben kivitelre is, gyapjúszöveteket és lenárut készítettek.

Utat tört az új technika a kohóiparban is. Az 1820-as években az oroszországi vasgyártó üzemekben is működni kezdtek a hengerművek. A harmincas évek derekától az uráli kohókban már kísérleteztek a forróléggel, és szép eredményeket értek el a fémkavarás terén.

De a jobbágyrendszer korlátokat szabott a nehézipari termelés gépesítésének. Az uráli üzemek elmaradottságáról Lenin azt írta, hogy ezek az üzemek a kincstár és a nagybirtokosok tulajdonában voltak, akik „nem a tőkére és konkurrenciára, hanem monopolhelyzetükre és tulajdonjogukra alapozták uralmukat".[1] A XIX. század első felében Oroszországban a nyersvasolvasztás

[1] Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Lásd *Lenin* Művei. 3. köt. Szikra 1956. 495. old.

A Lepeskin-család voznyeszenszki pamutfonó- és plisszé-manufaktúrája
a moszkvai kormányzóság dmitrovi kerületében
Metszet. 1845

még a kétszeresére sem nőtt, míg a kapitalista Angliában ugyanakkor majdnem a tizenkétszeresére emelkedett. Oroszország elvesztette vezető helyzetét a világ nyersvastermelésében, sőt a XIX. század dereka táján már a negyedik helyre (Anglia, Franciaország és az Amerikai Egyesült Államok mögé) szorult vissza.

A feudális Oroszország gazdasági elmaradottsága kiváltképpen az ipar terén volt szembetűnő. A gyári termelés csak a bérmunkások termelékenyebb munkája alapján fejlődhetett. De azt, hogy a parasztok nem földművelő foglalkozásokra térjenek át, továbbra is korlátok közé szorította a hűbéri önkény, a kincstári és földesúri manufaktúrákban pedig egyre nagyobb mértékben alkalmaztak kényszermunkát: a XIX. század derekán több mint 300 000 ember végzett kényszermunkát. Az ipar gépesítése növelte a gépi felszerelések keresletét, viszont a belföldi géppgyártás csak az ötvenes években mutatott fel valamelyes fejlődést; az orosz gyárak és üzemek a szükséges hajtóműveket és gépi berendezéseket nagyrészt külföldről vásárolták. Az 1830—1850-es években az orosz iparban alkalmazott gépek értéke 108 millió rubel volt, ebből az import berendezés értéke 64 millió rubel. Végezetül a gyári termelésnek akadálya volt az iparcikkek iránti kereslet csekély volta is: az ipari készítmények fogyasztása rendkívül lassan növekedett.

A BELSŐ PIAC FEJLŐDÉSE. A KÜLKERESKEDELEM NÖVEKEDÉSE

A mezőgazdaságban és az iparban végbement tőkés fejlődés sajátos jellegű gazdasági körzeteket alakított ki az országban.

Az árutermelő mezőgazdaság főleg az ország központi részének fekete földű kormányzóságaiban, a Fekete-tenger vidékén és a Volga alsó folyása mentén alakult ki, bár Oroszország éles-

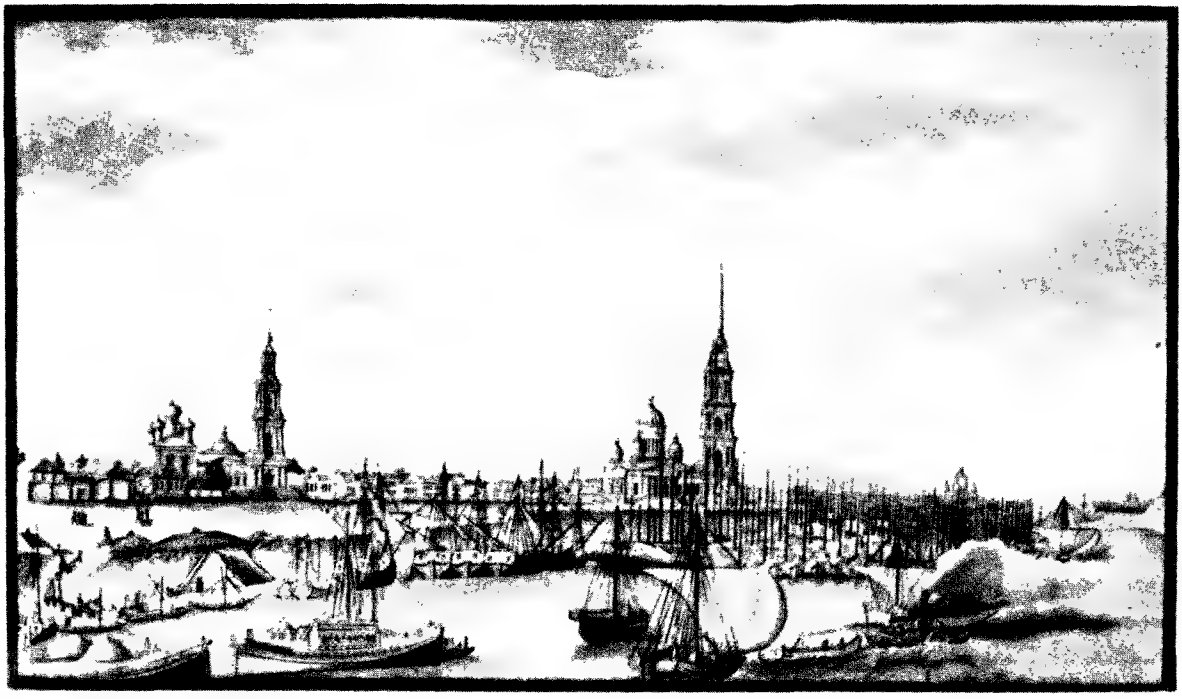

A ribinszki kikötő
I. Belonogov rajza. 1830

kamrája változatlanul a központi fekete földű körzet volt (a piacra kerülő gabonamennyiség 40 százalékát a kurszki, oreli, tambovi, voronyezsi és penzai kormányzóságban termelték). Az árutermelő állattenyésztés bázisai pedig a déli és délkeleti sztyepp-vidékek voltak. Ipari növényeket, elsősorban lent, főleg az északi és nyugati kormányzóságokban termesztettek. Cukorrépát leginkább Ukrajnában termeltek.

Oroszország ipari termelése nagyrészt a nem fekete földű kormányzóságokban összpontosult: itt a paraszti árutermelő üzemeknek egész körzetei alakultak ki, és itt jöttek létre a manufaktúra- és gyáripari központok. A kohászat legfontosabb bázisa az Urál-vidék volt; a régi „Moszkva menti" üzemek és egyes északi vállalatok csak másodrendű fontossággal bírtak.

Oroszország európai része tehát a XIX. század közepe felé végleg két, világosan elkülöníthető gazdasági övezetre tagolódott; a két övezet határa megközelítőleg az Oka folyása mentén húzódott. Az Okától délre termelték a piacra szánt élelmiszercikkek és ipari nyersanyagok legnagyobb részét. Északon inkább a kisipari árutermelés és a feldolgozó nagyipar lendült fel. A mezőgazdasági és az ipari jellegű kormányzóságok közti árucsere fokozódása az ország további gazdasági fejlődésének nélkülözhetetlen feltétele lett.

A feudális Oroszország belkereskedelmében igen fontos szerepük volt a vásároknak, amelyeknek száma a XIX. század első felében 3000-ről 4300-ra emelkedett, míg évi forgalmuk összege elérte a 230 millió rubelt. Az iparcikkek eladásának központja a makarjevi vásár volt, amelyet 1817-ben Nyizsnyij-Novgorodba helyeztek át, és amelynek forgalmát a XIX. század táján évi 45—50 millió rubelre becsülték. A mezőgazdasági termékekkel folytatott kereskedelemben vezető helyet foglalt el Ukrajna, ahol évenként mintegy 1750 vásárt tartottak, körülbelül 70 milliós évi forgalommal.

Emellett a városi lakosság szaporodásával észrevehetően megnövekedett a városi kereske-

Az első vonat indulása a moszkva—pétervári vonalon 1851. szeptember 12-én
J. Jakovlev kőnyomata

delem jelentősége is. Egyedül Moszkva állandó kereskedelmének évi forgalmát 1840-ben több, mint 50 millió rubelre becsülték.

A belföldi piac növekedése ennek ellenére sem tartott lépést a mezőgazdasági és ipari árutermelés fejlődésével. A tömegfogyasztás növekedése — mivel a legnagyobb piaci fogyasztó, a parasztság, jobbágysorban élt — jelentéktelen volt. A belföldi forgalom fejlődését emellett akadályozta az utak járhatatlansága, Oroszország régóta megoldatlan problémája.

Oroszországban még a XIX. század első felében is változatlanul a vízi közlekedés ősi formái és az igásfogatok voltak az áruszállítás legfontosabb eszközei. Ezek pedig lassúak és megbízhatatlanok voltak. A fekete földű volgai kormányzóságokból az új termésű gabona Pétervárra csak a következő évi hajózás megindultával juthatott el. Pétervár és Moszkva között az első országutat csak az 1830-as években adták át a forgalomnak; az országutak hosszúsága még 1850-ben sem haladta meg az 5000 versztet.

A gőzgépekkel való szállítás történetének első szakaszában Oroszországban is megindult a gőzhajó- és vasútépítés. Az első gőzhajó a Néván indult útjára 1815-ben, majd a húszas évek folyamán a Kámán és a Volgán is megjelentek a gőzhajók. A harmincas évek végén épült az első „kísérleti" vasút Pétervár és külvárosa, Pavlovszk között. A további vasútépítési terveket azonban a hűbérurak elszánt ellenállása meghiúsította.

Csak az 1840-es évek végén indultak meg a kereskedelmi gőzhajók a Volgán, és ekkor építették a három nagy vasútvonalat: Pétervár és Moszkva, Varsó és az osztrák határ (Bécs felé), valamint Pétervár és Varsó között. A XIX. század közepén, mivel erre az időre csak az előbbi két útvonalon fejezték be az építést, az ország vasútvonalainak hosszúsága nem haladta meg az ezer versztet sem. A gőzgépnek a szállításban való alkalmazása terén a feudális Oroszország messze elmaradt a kapitalista országok mögött.

A belső piac fejlődésével — bármilyen lassú volt is — egyidejűleg megélénkült a külkeres-

kedelem is. A XIX. század első felében a kulfoldre kivitt áruk értéke 75 millió rubelről 133 millióra, az importáruk értéke pedig 53 millióról 130 millióra emelkedett. Az export legjelentősebb hányadát mezőgazdasági nyersanyagok, elsősorban lenrost, kender, lenmag, gyapjú, zsíradék és bőrök tették ki. A gabonakivitel észrevehetően csak a negyvenes évek második felétől emelkedett (a teljes export 30—35 százalékát tette ki), mégpedig azzal kapcsolatban, hogy Angliában eltorolték a „gabonatorvényeket", a nyugat-európai országokban pedig rossz volt a termés. Iparcikkeket, főleg szöveteket és fémárukat csak korlátozott mennyiségben (a teljes kivitel 3—4 százaléka erejéig) exportáltak, csaknem kizárólag Kínába, Belső-Ázsiába, Iránba és Törökországba. Az importban mintegy 50 százalék volt az ipari nyersanyagok és késztermékek részaránya.

A feudális Oroszország a világpiacon egyike volt azon országoknak, amelyek a legtöbb élelmiszert és nyersanyagot szállították Európa ipari országainak, elsősorban Angliának, amely az orosz export több, mint 40 százalékát vásárolta meg.

Mindamellett a gazdasági fejlődés szempontjából elsőrendű fontossága volt a belföldi piacnak. A belső piac forgalma már a XIX. század első negyedében megközelítette az egymilliárd rubelt és sokszorosan felülmúlta Oroszország külkereskedelmi forgalmát. Emellett a belföldi piac felvevőképessége viszonylag állandó volt, míg a külkereskedelmi forgalom méretei nagy ingadozásokat mutattak, amennyiben az egyes államok katonai és politikai helyzetétől, vámpolitikájától stb. függtek.

A BALTI ORSZÁGOK, UKRAJNA, LITVÁNIA, BELORUSSZIA, A KAUKÁZUS VIDÉKE, SZIBÉRIA ÉS KAZAHSZTÁN GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE

A tőkés termelés fejlődési iránya többé-kevésbé a társadalmi és gazdasági haladás helyi sajátosságaitól függött.

Gyors ütemben fejlődött a tőkés gazdaság a balti országokban, ezt nagyban elősegítette a külföldi piac közelsége és az előnyös tengerparti fekvés. Megnövekedtek az állattenyésztés méretei, fejlődött a szeszgyártás, egyre nagyobb területeken termeltek lent, többnyire kivitelre. A helyi földesurak — a bárók — tovább folytatták a földesúri szántók kiterjesztését, amit még a XVIII. században megkezdtek. Az 1816—1819-ben hozott törvények felszabadították ugyan a jobbágyokat, de föld nélkül, és úgy, hogy többé-kevésbé továbbra is meghagyták őket a földesúri függőségben, ezzel szemben a bárók megkaparintottak majdnem minden földet, a parasztokat pedig elnyomott bérlőkké és napszámosokká tették. Ez a reform teremtette meg a feltételeit annak, hogy a földesurak áttérhessenek a tőkés termelésre, ami a parasztok különösen kegyetlen és súlyos kizsákmányolásának intézményesítésével járt együtt. A lettek és észtek ezenkívül nemzetiségi elnyomás is sújtotta földesuraik, a német bárók részéről.

A balti országok manufaktúraipara fejletlen volt: a városokban a kézművesség dominált, falun pedig a földesurak uradalmi vállalatai. Nagyobb gyári vállalatok csak a XIX. század dereka táján alakultak, mint például a narvai Kreenholmi manufaktúra, a rigai hajógyártó és egyéb üzemek stb.

Ukrajnában a mezőgazdasági árutermelés különösen a sztyeppés déli kormányzóságokban fejlődött ki, ahol a nemesi földbirtoklás nem volt annyira általános. Oroszország búzaexportjának növekedése nyomán az 1830—1840-es években a Fekete-tenger melletti kormányzóságokban növelték a szántóterületet és bérmunkásokként idény-napszámosokat alkalmaztak. Ugyanakkor azonban egyre inkább árutermelésre rendezkedtek be a földesúri birtokok Ukrajna egyéb vidékein is. A nemesek a szántóterület növelése végett tömegével megfosztották a parasztokat földparcelláiktól: a harkovi kormányzóságban a „havi ellátmányosok" az összes jobbágyok mint-

Az uráli csernoisztocsenszki gyár
P. P. Vegyenyeckij. 1836

egy 11,5 százalékát tették ki, a kijevi kormányzóságban pedig a földesúri jobbágyok 34 százalékát fosztották meg földjétől. Az 1830-as években Ukrajnában hatalmas területeket foglaltak el a cukorrépaültetvények; a század közepén a cukorrépával bevetett területeknek több mint a fele a kijevi és podóliai kormányzóságokban volt. A cukorrépa- és szeszfeldolgozó üzemek, valamint a posztómanufaktúrák a nemesi földbirtokosok tulajdonában voltak. A negyvenes évek folyamán a kereskedők posztóüzemei törtek az élre; egyik-másik már szinte gyár volt. A kereskedők faggyúolvasztó, faggyúgyertya-készítő és szappanfőző vállalatai nem voltak nagyok. Ukrajna nehéziparát ebben az időben egyedül a régi luganszki gyár képviselte. A Donyec-medence és Krivoj Rog mélyén rejlő roppant kincsekből még vajmi keveset derítettek fel és hasznosítottak.

Belorussziában és Litvániában még lassabban haladt előre a tőkés termelés. A földesúri gazdálkodás válsága itt a harmincas évektől kezdve vált nyilvánvalóvá, amikor a földesurak kénytelenek voltak a gabonapiac rossz viszonyaihoz alkalmazkodni birtokaikon. Litvánia és Belorusszia nyugati körzeteiben a juhtenyésztés, a déli vidékeken pedig a cukorrépatermelés lendült fel. Belorusszia lett a szeszgyártás központja; ennek melléktermékeit a földesurak az állattenyésztés fejlesztésére használták fel. A földesúri birtokokon a termelés kiterjesztése arra vezetett, hogy a parasztok még több földjüket vesztették el, és gazdaságaik tönkrementek. A rossz termés és az éhínség évről évre megismétlődött. A helyi ipar fejletlensége miatt a parasztok egyre nagyobb tömegekben vándoroltak el Oroszország belső kormányzóságaiba, hogy ott keresethez jussanak. Litvánia és Belorusszia nyersanyaggal és bérmunkással látta el a belföldi orosz piacot.

A Kaukázus vidékét a többi peremtartománynál gyengébb szálak fűzték ehhez a belső piachoz. „A Kaukázust Oroszország gazdaságilag sokkal később »hódította meg«, mint politikailag"[2]

[2] Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Lásd *Lenin* Művei. 3. köt. 606. old.

ARATÁS
A. G. Venecianov

— írta erről Lenin. A Kaukázus vidékének Oroszországhoz való csatolásából származó előnyök már a XIX. század dereka táján megmutatkoztak a kaukázusi népek gazdasági életében. Annak ellenére, hogy a cárizmus gyarmatosító politikát folytatott és a feudális földesurakat támogatta, létrejöttek a termelőerők fejlődéséhez szükséges feltételek. A harmincas évektől a Kaukázus vidéke is hozzátartozott az ország egységes vámrendszeréhez, ami biztosította a belső orosz kormányzóságokkal való rendszeres gazdasági kapcsolatok folyamatosságát. Ezt segítette elő a Kaukázus gerincén keresztül vezető országút megépítése is. Az ötvenes évektől rendszeres gőzhajóforgalom létesült a Fekete-tenger kaukázusi partvidékével. Bővültek a Kaukázuson túli vidék és a belső orosz kormányzóságok közötti kereskedelmi kapcsolatok, ami nagyban fellendítette a transzkaukáziai dohányáru- és bortermelést, valamint kertészetet, és serkentette az ipari rendeltetésű nyersanyagok (festőanyagok, nyersselyem, gyapjú stb.) termelésének növekedését. A Kaukázus felbecsülhetetlen természeti kincsei ekkoriban még úgyszólván felderítetlenek voltak. A kőolajforrások kitermelését bérbe adták, a kezdetleges kézi technika alkalmazásával 1850-ben mintegy 5000 tonna olajat termeltek ki.

Sikeresen folyt ebben az időben a Kaukázus előtt elterülő sztyepp-vidék (Sztavropol) termékeny földjeinek birtokbavétele. az itteni lakosság lélekszáma a XIX. század első felében több, mint ötszörösére növekedett, elsősorban a paraszti települések szaporodása révén. A belsőbb területek orosz és ukrán kormányzóságaiból ide áttelepített állami parasztok feltörték a szűzföldet, és árutermelő földművelésre és állattenyésztésre rendezkedtek be. Elsajátították a helyi — adigé, kabard, oszét és egyéb — népek gazdálkodási tapasztalatait és viszont: azokat megismertették a saját, tökéletesebb földművelési módszereikkel.

Kazahsztán ugyancsak szoros kapcsolatba került az oroszországi belföldi piaccal. Kazahsztánból állatokat, gyapjút, háziipari gyapjúkészítményeket stb. vittek ki; a belső orosz kormányzóságokból pedig főképpen pamutszöveteket, gabonát, kikészített bőröket és vasat szállítottak oda. A kazahsztáni településeken és aulokban rekedtek meg részben azok az orosz áruk is, amelyeket Belső-Ázsia államaiba kívántak tovább szállítani. A kereskedelem fellendülésével a kazahoknál egy új, befolyásos erő alakult ki: a *bájok* rétege. A feudális viszonyokat Kazahsztánban tehát az áru- és pénzviszonyok növekvő befolyása tette bonyolulttá.

Szibériában lassan haladt a termelőerők fejlődése, annak ellenére, hogy a földesúri földbirtok aránya itt nem volt számottevő. A természeti kincsek gazdasági felhasználását gátolta az a körülmény, hogy számos szibériai népnél még szívósan tartották magukat a patriarchális nemzetségi társadalom csökevényei. Oroszország európai részéből kevés paraszti telepes érkezett ide. Szibéria birtokbavételét gátolta az utak teljes hiánya is, ez idő tájt még nem volt egyetlen országútja sem. Az első gőzhajók az 1840-es években tűntek fel a szibériai folyókon, de számuk egyelőre még a tízet sem érte el. Az ipari termelés úgyszólván kizárólag az altáji aranybányászatra korlátozódott, de a rablógazdálkodás következtében ezek a gazdag lelőhelyek is hamarosan kimerültek. Az áru- és pénzviszonyok mindennek ellenére fejlődésnek indultak Szibériában is: nőtt a vásárok forgalma, a városi lakosság száma, egyre több ipari áru érkezett Oroszország központi kormányzóságaiból, ahová viszont Szibériából prémeket, gabonát, állattenyésztési termékeket szállítottak. A szibériai kereskedők fontos tényezői voltak a nyizsnyij-novgorodi vásároknak, emellett nagy szerepet játszottak a Kínával folytatott kereskedelemben is.

Oroszország gazdasági fejlődését az 1830—1840-es években bonyolult ellentmondásos viszonyok jellemezték. Az egész országban utat tört magának az új, tőkés termelési mód, megrázkódtatta a feudális társadalmi rendszer alapjait, de a hűbéri viszonyok még mindig elég erősnek bizonyultak ahhoz, hogy egyelőre megakadályozzák az országot az akkoriban haladó kapitalista rendszerre való áttérésben.

2. AZ OSZTÁLYELLENTÉTEK KIÉLEZŐDÉSE

A FEUDÁLIS TÁRSADALOM OSZTÁLYAINAK FELBOMLÁSA

Oroszország lakossága a XIX. század első felében majdnem megkétszereződött. A lélekszám 1851-ben (a IX. népszámlálás adatai szerint) elérte a 68 milliót. A hűbéri Oroszország társadalmi szerkezete a feudális társadalom osztályellentéteit tükrözte: a különféle kategóriákba tartozó, de egyformán a feudális uraktól függő parasztok tették ki az egész lakosságnak több mint 80 százalékát, míg a nemesi földesurak száma az egy százalékot sem érte el.

A harmincas-negyvenes években a parasztok tömegesen mentek tönkre, egyszersmind kivált egy vagyonos paraszti réteg.

A robot, a termény- és pénzszolgáltatások egyre nőttek, a paraszti parcellák méretei pedig mindinkább összeszűkültek. A XIX. század első felében a jobbágyparcellák mérete általában felére-harmadára zsugorodott: a nem fekete földű kormányzóságokban egy főre 13,5 gyeszjatyina helyett 4,3, a fekete földű kormányzóságokban pedig 7 helyett 3,2 gyeszjatyina jutott. A földesúri parasztok száma 1836-tól 1851-ig 22 306 000-ről 21 846 000-re, vagyis mintegy félmillióval csökkent, ami arra mutat, hogy a hűbérurak önkényétől függő parasztok között magas volt a halálozási és alacsony a szuletési arány.

Ugyanakkor a tehetősebb parasztság — a „jobbágyi burzsoázia" — egyes képviselőinek a vagyona tíz- és százezer rubelekre rúgott. Szavva, a később ismert Morozov gyároscsalád őse, az 1820-as években 17 000 rubellel váltotta meg szabadságát. A húszas-negyvenes évek folyamán Ivanovóban ötven meggazdagodott jobbágy manufaktúra-tulajdonos váltotta meg a szabadságát, összesen egymillió rubelt fizettek földesuruknak, Seremetyevnek.

Lényegesen megváltozott a földesurak helyzete is. A feudális gazdasági rend válsága igen sok földbirtokost tett tönkre, elsősorban kisbirtokosokat. 1835-től 1851-ig, tehát alig tizenöt év leforgása alatt, a 20-nál kevesebb paraszttal rendelkező, nemesi birtokok száma több, mint 9000-rel csökkent. A XIX. század közepe táján több tízezer főt számlált a birtok nélküli orosz nemesek rétege.

A feudális osztályok, rendek felbomlásával egyidejűleg fokozatosan kialakultak a polgári társadalom osztályai. Az oroszországi manufaktúraipar viszonylag gyors fejlődése és a gyári termelésre való áttérés elősegítette a munkásosztály kialakulását. A XIX. század derekán egyedul a nagyipar majdnem egymillió embert — zömükben proletárt — foglalkoztatott. A bérmunkások még nem voltak proletárok, amennyiben megtartották falusi gazdaságukat, családjuk rendszerint ott is élt; ők maguk ősztől a tavaszi mezei munkák megindulásáig dolgoztak az ipari üzemekben, és teljes mértékben földesuruktól függtek. Az iparban foglalkoztatott jobbágyparasztoknak ebből a részéből került ki az orosz előproletariátus többé-kevésbé állandó gárdája. Mivel évről évre, sőt sok esetben nemzedékről nemzedékre manufaktúrákban és gyárakban dolgoztak, értékes technikai ismereteket szereztek, és amint tehették, szakítottak a faluval.

Gyors ütemben szerveződött, formálódott a burzsoázia. Sorait a XIX. század második negyedében főképp kereskedők és a tehetősebb parasztságból kikerülő iparvállalatok tulajdonosai gyarapították. Ebből a meggazdagodott „jobbágyi burzsoáziából" emelkedtek ki a Prohorovok, Gucskovok, Garelinok, Konovalovok és sok más orosz gyároscsalád.

Számottevő hivatalviselő értelmiségi réteg is kialakult. A monarchia nehézkes burokratikus apparátusának sok-sok hivatalnokra volt szüksége. Az ipar, kereskedelem és mezőgazdaság mind több szakembert igényelt. A folyvást szaporodó közép- és főiskolákon sok ezer diák tanult. Fejlődött a sajtó, főleg az időszaki kiadványok; ez lehetővé tette az irodalmi munka rendszeres díjazását, és megnyitotta az utat az úgynevezett raznocsinyecek (vegyesrendűek), vagyis a különféle

A novgorodi katonai telepesek felkelése 1831-ben
Kőnyomat az 1830-as évekből

társadalmi rétegekből származók előtt. A XIX. század második negyedében az orosz kultúra legnevesebb képviselői között igen sok tudós, író, újságíró és művész volt raznocsinyec származású.

AZ ANTIFEUDÁLIS NÉPI MOZGALOM

A hűbéri Oroszország belső válságának elmélyülését világosan mutatta az antifeudális paraszti mozgalom fejlődése. Míg 1801 és 1825 között 281 alkalommal került sor zavargásokra a földesúri parasztok körében, 1826 és 1850 között 576 ilyen esetet jegyeztek fel. E mozgalmak tartalma a XIX. század második negyedében a jobbágyrendszerrel való nyílt szembeszállás volt. A földesúri parasztok megtagadták az elviselhetetlen robot teljesítését, a felemelt pénzszolgáltatások megfizetését, fellázadtak a földesurak önkényeskedése ellen, és arra törekedtek, hogy végképp lerázzák a hűbéri elnyomás igáját.

Egyes birtokokon a paraszti zavargások hosszabb ideig, néha évekig is elhúzódtak. Elfojtásukra gyakran különleges osztagokat és reguláris csapatokat küldtek ki, amelyekkel a parasztok nem egy esetben nyíltan szembeszálltak. A parasztmozgalom rossz termésű években, járványok vagy háború idején öltötte a legnagyobb méreteket, amikor a jobbágysorban tartott parasztság helyzete még nehezebbre fordult.

1830—1831-ben Szevasztopolban, Péterváron, a novgorodi katonai telepeken és a központi kormányzóságok területén tömeges megmozdulásokra került sor a hatóságoknak a kolerajárvány alatt tanúsított önkényeskedése miatt. Újból több kormányzóságban fellendült a parasztmozgalom

az országszerte gyenge termésű 1839-es évben, majd a következő, ugyancsak ínséges években. 1841—1845-ben a Volga és Ural vidéki állami parasztok kozott bontakozott ki nagyarányú mozgalom a szolgáltatások, valamint a hivatalnokok erőszakoskodásai ellen. A negyvenes évek vége felé rossz termés, újabb kolerajárvány, rendkívüli katonai behívások idéztek elő zavargásokat tobb városban és kozségben, kulonosen a nyugati határmenti kormányzóságokban.

A jobbágyrendszerrel való szembeszállás jegyében zajlottak le az iparvállalatok dolgozóinak megmozdulásai is. Ezekre elsősorban a kincstári, foldesúri és posszesszionális manufaktúrákban kerult sor, ahol a jobbágyok kényszermunkát végeztek. A zavargások résztvevői osztonosen szálltak szembe a hűbéri kizsákmányolással, és tobb ízben kovetelték a bérmunkásokéval azonos munkaviszonyokat.

Ugyanekkor a bérmunkások is egyre határozottabban léptek fel helyzetuk megjavításáért. Kovetelték a munkabér felemelését és rendszeres folyósítását, a gyári adminisztráció onkényeskedésének korlátozását stb. A munkások első, egyelőre spontán jellegű megmozdulásai, amelyek gyakran a géprombolás formáját oltották, szervezetlenek és szétforgácsoltak voltak. Azt mindenesetre megmutatták, hogy a feudális Oroszországban új, sajátosan a tőkés társadalomra jellemző osztályellentétek támadtak.

1834-ben a bogorodszki selyemmanufaktúra munkásai munkaviszonyaik javítását kovetelték, és beszuntették a munkát. A vállalat tulajdonosa azzal a panasszal fordult a hatóságokhoz, hogy „a munkások engedetlenkednek, szándékosan rongálják áruinkat és gépeinket... tomegbe verődnek, pénzt gyűjtenek, elmaradnak a gyárból, ugyvédeket fogadnak fel és folyvást hazug kérvényeket írnak ellenunk". 1842-ben a Moszkva melletti perovszki gyapjúfeldolgozó manufaktúra kétszáz bérmunkása szuntette be a munkát: kovetelésuk az volt, hogy az unnepek előtti napokon rovidebb legyen a munkaidő. 1849-ben a Moszkva kornyéki Rabinyek-festőgyár százharminc munkása sztrájkkal tiltakozott az ellen, hogy a gyári adminisztráció munkabéruk egy részét levonta. A bérmunkásoknak ezek az akciói azonban a feudális társadalmi viszonyok kozott elszigeteltek voltak.

A KAUKÁZUSI NÉPEK HARCA A FEUDÁLIS ÉS GYARMATI ELNYOMÁS ELLEN

A Kaukázus vidékén a XIX. század második negyedében nagy méreteket oltott a cárizmus gyarmati politikája ellen tomegmozgalom. A harmincas években nagy méretű parasztlázongásokra kerult sor Oszétfold északi és déli vidékein, Orményországban (a Szevan-tó kornyékén), majd a negyvenes években nagy felkelés tort ki Guriában, amely hamarosan csaknem egész Nyugat-Grúziát magával sodorta. A parasztok spontán jellegű, egymástól elszigetelt megmozdulásait a cári csapatok kíméletlenul elfojtották.

A kaukázusi népek korabeli mozgalmai kozott kulonleges jelentősége volt az Észak-Kaukázusban élő hegylakók hosszú éveken át vívott harcának, amely a feudalizmus és egyszersmind a gyarmatosító torekvések ellen is irányult. A Kaukázus északkeleti, nehezen megkozelíthető hegyvidékein az egymástól távol eső hűbérúri birtokok mellett tucatszámra éltek még ekkor is úgynevezett „szabad kozosségek", amelyekben a patriarchális kozosségi hagyományok és a nemzetségi társadalom maradványai kiforratlan feudális viszonyokat takartak. A lakosság legnagyobb részét parasztok, uzdenek — még nem jobbágyok — alkottak. Ezek a parasztok képviselték a főerőt abban a harcban, amelyet a hegylakók a húszas évektől a cárizmus gyarmatosító politikája ellen folytattak. Fontos volt e tekintetben a hegylakóknak a helyi feudális urakkal szemben tanúsított ellenállása is, akik sorra elfoglalták a „szabad kozosségek" foldjeit, és hatalmukat ki akarták terjeszteni az uzdenekre is. A legnagyobb arányú felkelések Csecsnya és Dagesztán hegyvidékein zajlottak le.

A cári kormányzat erélyes hadműveleteket kezdett a hegylakók ellen. A nagy létszámú reguláris csapatok feldúlták az aulokat, lakóikat pedig a terméketlen vidékekre szorították. A Kaukázus előhegyeiben kozák katonai telepeket létesítettek. A mozgalom azonban egyre terebélyesedett. Vezetői megnyerték a muzulmán papságot is, amely azután engesztelhetetlen „szent háborút" (gazavat) hirdetett a „hitetlenek" ellen. A mozgalom vezetését 1834-ben Samil vette át, aki — mint vallási vezető (imám) — hatalmát kiterjesztette Dagesztán és Csecsnya hegyvidékeire, és lakosságát az általa alapított teokratikus államban, imamátusban egyesítette. Samil az uzdenek tomegének, a meghódolt helyi kormányzóknak (naibok) a támogatásával, valamint fanatikus híveinek, a harcos muridek csapatainak segítségével figyelemre méltó sikereket ért el a reguláris kormánycsapatok elleni harcban. A cári tábornokok nagyszabású katonai hadjáratokat indítottak ellene, ezek azonban rendre kudarcba fulladtak.

A vallásos ideológia (muridizmus) gátolta a hegylakók mozgalmának fejlődését, amennyiben a mozgalom vezetésében erősítette a reakciós papság befolyását, és siettette az imamátuson belüli ellentétek kiéleződését. A felkelőket vallásos fanatizmusuk elszigetelte a szomszéd népektől, különösen a Kaukázus keresztény lakosságától, és így kizárta annak lehetőségét, hogy a kaukázusi népek együttes erővel szállhassanak szembe a cárizmussal. Végül pedig a mozgalom vallásos jellege arra indította vezetőit, hogy a török szultán támogatását keressék, amit viszont valamennyi kaukázusi nép határozottan elutasított.

A negyvenes évek végén Samil imamátusa hanyatlásnak indult. A katonai-teokratikus állami egyesülés, amelybe a hegylakókat összefogta, nem bizonyult tartósnak. A hatalmas ellenféllel hosszú éveken át vívott harcban Samil katonai erőforrásai kezdtek kiapadni, s hogy a harcot folytatni tudja, a megfélemlítés és erőszak eszközeit vette igénybe. Ehhez járult az is, hogy az imamátusban — fennállásának második évtizedében — egyre erőteljesebbé vált a feudalizálódás folyamata. Ezekben az években naib nagybirtokosokból, meggazdagodott uzdenekből és a papság felső rétegéből Samil körül egy befolyásos csoport alakult, amelynek tagjai a paraszti lakosságtól behajtott szolgáltatásokból éltek. Az imamátuson belül elmélyültek az osztályellentétek a szabad parasztság tömege és a kizsákmányoló feudális felső réteg között. A mozgalom vezetősége elvesztette a nép támogatását. Az imamátustól egész vidékek szakadtak el. Samil katonai ereje rohamosan csökkent. A Kaukázusba küldött nagy létszámú cári katonai alakulatok 1859-ben a gunibi aulban körülzárták és megadásra kényszerítették Samilt és a mellette maradt négyszáz muridet.

A hegylakók felkelése a Kaukázus nyugati részében az angolok és törökök támogatásával még egy ideig tartott; elfojtására a hatvanas évek közepén került sor.

A CÁRIZMUS BELPOLITIKÁJA

Minél több megrázkódtatás érte az önkényuralmi jobbágytartó rendszer alapjait, annál világosabban megmutatkozott a cárizmus politikájának reakciós volta. I. Miklós harminc évig tartó uralkodása alatt (1825—1855) mindvégig makacsul védelmezte a nemesség hegemóniáját az ország gazdasági, társadalmi és politikai életében. Ez a megrögzött és hatalmát féltő hűbérúr maga volt a megtestesült „középszerű alhadnagy-természet, akinek legfontosabb az uralom *látszata* és aki ennélfogva ezért a látszatért mindenre rávehető."[3]

A megtorlás legfőbb szerve a cári kancellária 1826-ban létesített III. osztálya volt. Ez irányította a politikai nyomozásokat és felügyeletet; egész csendőrhadtest felett rendelkezett, és közvetlenül I. Miklós irányítása alatt állt.

[3] Engels: Az orosz cárizmus külpolitikája. Lásd *Marx és Engels.* Válogatott tanulmányai. II. köt. Szocialista Könyvbarátok kiadása. 264. old.

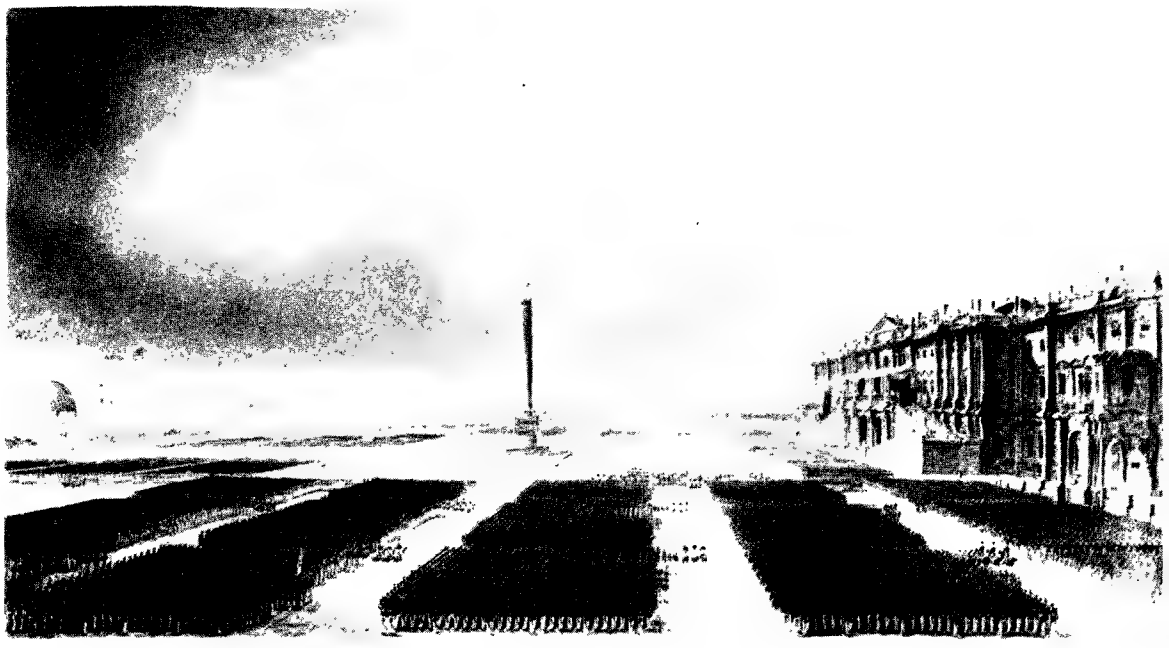

Katonai díszfelvonulás a pétervári Téli Palota előtt 1834-ben
Ismeretlen művész rajza. 1836

Ez a rendőri rezsim a cári Oroszországban az önkényuralommal szembeni ellenállás legkisebb megnyilvánulását is elfojtotta. A kormány szigorú intézkedésekkel kötötte gúzsba a sajtót és az iskolát. A. Sz. Siskov kultuszminiszter ezt írta a cárnak: „A francia forradalmat az készítette elő és azért ment végbe, mert a kormány nem ellenőrizte kellő éréllyel a könyvkiadás szabadságát." Már 1826 tavaszán bevezették a szigorú „vas" cenzúrát. Nem sokkal ezután jelent meg a közoktatási rendelet, amely az oktatás egész rendszerének rendi jelleget kölcsönzött, és korlátozta a raznocsinyecek gimnáziumi és egyetemi felvételét.

A harmincas évek elején Sz. Uvarov kultuszminiszter megfogalmazta a „hivatalos népiesség" elméletét, a feudális ideológia alapjait. Uvarov megállapítása szerint Oroszország társadalmi és politikai rendjének alapja „a monarchia, a pravoszláv egyház és a népiesség". Kinyilatkoztatta, hogy „Oroszország politikai létének fő feltétele" a monarchia. Az orosz népről pedig azt tartotta, hogy veleszületett vallásossággal és rendíthetetlen alázattal viseltetik az önkényuralmi jobbágytartó rendszer irányában.

A „hivatalos népiesség" reakciós elmélete az 1830- 1831-ben országszerte kiéleződő osztályharc közvetlen hatása alatt fogant; létrejöttében a nyugat-európai forradalmi mozgalom fellendülése is közrejátszott. Rendeltetése az volt, hogy indokolja és igazolja az idejétmúlt monarchikus rezsimet. A kormányzat közoktatási rendszere is e reakciós elmélet széles körű elterjesztését célozta. Ezt propagálta továbbá a hivatalos sajtó, valamint a félhivatalos kiadványok, élükön a „Szevernaja pcsela" „Északi méh" című folyóirattal, amelynek szerkesztője F. Bulgarin, a III. ügyosztállyal kapcsolatban álló reakciós újságíró volt. Nagy érdemeket szereztek a hivatalos ideológia propagálásában M. P. Pogogyin és Sz. P. Sevirjov, a moszkvai egyetem professzorai.

A harmincas-negyvenes években, a bel- és külpolitikai helyzet feszültségének mértékétől függően, I. Miklós kormánya hol fokozta a nyomást, hol meg különféle törvényekkel — a nemesi földesurak érdekében — némileg enyhíteni próbálta a legmerevebb feudális intézményeket. A cárizmus politikájának lényege azonban mit sem változott. I. Miklósnak azzal, hogy a kormány

reformterveinek megvizsgálására úgynevezett titkos bizottságokat létesített (körülbelül tíz bizottságot), az volt a célja, hogy fenntartsa és megszilárdítsa az önkényuralmi jobbágytartó rendszert. A cárizmus valódi szándékát Korf báró, a bizottságoknak állandó tagja árulta el, aki úgy nyilatkozott, hogy jobb volna „sem a részekhez, sem az egészhez nem nyúlni", majd cinikusan hozzátette: „Akkor, úgy lehet, tovább húzhatnánk."

A cári kormányzat következetesen erősítette a nemesi földesurak anyagi bázisát, a földesúri birtokokat. 1826 és 1836 között a nemeseknek több, mint 300 000 gyeszjatyina kincstári földet adtak át. A kincstár bőkezűen száz és száz millió rubelt osztogatott szét köztük birtokuk elzálogosítása fejében. Az 1845-ben hozott majorátusi törvény megtiltotta örökösödés esetén a nemesi nagybirtokok feldarabolását.

Ugyanilyen féltő gonddal őrködött I. Miklós a nemesség rendi és osztálykiváltságainak csorbítatlansága felett is. 1836-ban újból megerősítették a nemesek monopóliumát jobbágyparasztok birtoklására. Korlátozták továbbá azt a lehetőséget, hogy más rendek tagjai bejussanak a kiváltságos nemesség sorai közé. Evégből bevezették a „tiszteletbeli polgár" címet, amelyet most a tekintélyes manufaktúra-tulajdonosok, nagykereskedők, egyes tudósok és művészek nemesi cím helyett kaptak. Megnehezítették a nemesség soraiba való bejutást a hivatalnokok számára is, akik csak akkor lehettek nemesek, ha eljutottak az V. rangosztályig, holott a rangtáblázat szerint a VIII. rangosztály elérése általában elegendő volt a nemesi cím elnyeréséhez.

A nemesi földesurak érdekei határozták meg a cári kormányzat parasztpolitikáját is. A parasztok gyakori zavargásai miatt I. Miklós uralkodása alatt rendszeresen, majdnem minden titkos bizottsági ülésen megvitatták a parasztkérdést. De e tárgyalások eredménye mindössze annyi volt, hogy intézkedéseket hoztak a földesurak legkirívóbb visszaéléseinek megakadályozására. Például megtiltották a parasztcsaládok szétszakítását — a paraszt eladása esetén —, korlátozták a földbirtokkal nem rendelkező nemeseket a parasztvásárlásban: a rendelkezés szerint csak földdel együtt vásárolhattak parasztokat. A negyvenes évek vége felé a délnyugati kormányzóságokban, ahol sok lengyel földesúr élt, rendszeresítették az „inventáriumokat", amelyek megszabták a parasztok földesúri kötelezettségeinek mértékét.

Néha azonban még a XIX. század elején hozott paraszttörvényekhez képest is történt visszalépés. Az „elkötelezett parasztokról" 1842-ben hozott törvény megerősítette a földesuraknak azt a jogát, hogy parasztjaikat a veluk való megegyezés alapján, váltságdíj ellenében felszabadíthatják ugyan, de azzal a feltétellel, hogy a paraszti parcellák a földesurak birtokában maradnak. Az „elkötelezett parasztok" eltérően azoktól, akiket az 1803. évi törvény „szabad földművelőknek" minősített, addig művelt parcelláikat nem kapták meg tulajdonul, hanem csak ideiglenes használatra.

1837 és 1841 között a kormány megreformálta a kincstár állományába tartozó parasztok igazgatását. Ezek a parasztok most átkerültek az evégből létesített „állami birtokok minisztériumának" hatáskörébe, az intézmény igen sok központi és helyi tisztviselőt foglalkoztatott. A minisztérium vezetője, P. D. Kiszeljov gróf, nagyszabású munkatervet dolgozott ki. A tervezet előírta a paraszti földhasználat megjavítását, a pénz- és terménybeszolgáltatások rendezését, a legújabb agrotechnika alkalmazását, kórházak, iskolák létesítését stb. A jellegzetesen hűbéri reformot burokratikus úton hajtották végre. A reform fenntartotta a kincstár számára a föld tulajdonjogát, az állami parasztokat pedig a hivatalnokok megalázó és mindenre kiterjedő gyámkodása alá kényszerítette. 1841 és 1845 között számos kormányzóságban az állami falvak parasztsága többször fellázadt a burokratikus önkény ellen.

A feudális reformátorok kudarcot vallottak tervezetükkel. A reform mindenesetre siettette azoknak a feltételeknek kialakulását, amelyek lehetővé tették az állami parasztoknál a tőkés termelés kifejlődését. Az a körülmény, hogy a kincstári földek külön minisztérium hatáskörébe

tartoztak, korlátokat szabott a földesurak foglalási lehetőségének. A bérbe kiadott birtokokon megszűnt a parasztok földesúri kizsákmányolása. A parasztok tehetősebb rétegének telekhasználata megszilárdult minthogy a kincstártól hitelt és agronómiai segítséget kaptak.

A kormánykörök úgy vélekedtek, hogy Oroszország a jövőben is maradjon agrárország. I. Miklós kormánya ugyanis visszarettent a gyáripari fejlődés társadalmi következményeitől. Ennek ellenére a kormány gyakran mégis kénytelen volt előmozdítani a tőkés termelés fejlődését. A kormány ipari kiállításokat rendezett, a fővárosban megnyitotta a Műszaki Főiskolát, megalapította a Manufaktúrák Tanácsát és a Kereskedelmi Tanácsot, amelyekben a manufaktúratulajdonosok és kereskedők tanácskozási joggal vettek részt, 1839 és 1843 között a kormány értékálló ezüstvaluta bevezetése révén megszilárdította a pénzforgalmat.

A gyártulajdonosok kérvényezésére még azt is törvénybe iktatták, hogy az iparban nagyobb mértékben alkalmazhatnak bérmunkásokat. 1835-ben megtiltották a földesuraknak, hogy szolgáltatásokra kötelezett jobbágyaikat manufaktúrákban és gyárakban vállalt bérmunkájukból az erre vonatkozó szerződésben megállapított határidő lejárta előtt elhívhassák. 1840-ben a posszesszionális vállalatok tulajdonosainak engedélyezték, hogy a bérmunkások munkájának jobb kihasználása érdekében felszabadíthassák parasztjaikat.

A kormány, hogy elejét vegye a munkások lázongásainak, 1835-ben kötelezte a gyárosokat a munkásaikkal való elszámolás rendszeres nyilvántartására és arra, hogy felmondás esetén a munkást legalább két héttel előbb értesítsék. Az oroszországi pamutfonó üzemekben a gyermekmunka kizsákmányolása olyan méreteket öltött, hogy a kormány 1845-ben kénytelen volt megtiltani a 12 éven aluli gyermekek éjszakai foglalkoztatását. Ugyanakkor a munkások sztrájkmozgalmának elfojtása végett szigorú büntetéseket (beleértve a száműzetést is) szabtak ki a sztrájkokban való részvételért. A büntető törvénykönyv szövegezése szerint a sztrájkolók ellen harcnak ezt a módját „a külföldi törvényhozásból vették át". A feudális urak hivatalos álláspontját, amely szerint „a proletárság fekélye idegen Oroszországtól", maguk a cári törvények cáfolták meg.

A XIX. század második negyedében az oroszországi társadalmi és gazdasági fejlődés átmeneti szakasza tehát bizonyos ellentmondásosság bélyegét nyomta I. Miklós kormányának politikájára. Ez a politika egészben véve reakciós volt és a monarchikus hűbéri rendszer megszilárdítását célozta. Ugyanakkor azonban a kormányzat kénytelen volt számot vetni az országban megindult polgári fejlődéssel és ezt részben kifejezésre juttatta törvényhozásában, de ezek az intézkedései közvetlenül nem veszélyeztették a feudális nemesség uralkodó helyzetét.

3. A TÁRSADALMI ESZMÉK

A HARMINCAS ÉVEK TÁRSADALMI MOZGALMA

Oroszországban a szabadság eszméjének fejlődésére az 1820-as évek végén és a harmincas években mély hatással volt a dekabristák forradalmi mozgalma. A dekabristák forradalmi hagyományait az egyetemi ifjúság haladó képviselői folytatták. A. Polezsajev, a moszkvai egyetem tehetséges diákköltője, 1826-ban közzétett „Szaska" című versében erélyesen tiltakozott a cárizmus reakciós politikája ellen. I. Miklós a költőt besoroztatta és megparancsolta, hogy tartsák a „legszigorúbb ellenőrzés alatt".

A húszas-harmincas évek fordulóján a kormány tudomást szerzett a Kritszkij fivérek és Szungurov moszkvai forradalmi köreinek működéséről. E körök részvevői tervbe vették, hogy népi felkelés útján megdöntik a monarchiát. A rendőrség szétzúzta ezeket a köröket.

Az egyetemi ifjúság körében kezdte meg forradalmi működését Alekszandr Ivanovics Herzen

AZ ŐRNAGY LEÁNYKÉRŐBEN
P. A. Fedotov

(1812—1870), gazdag moszkvai földbirtokos fia. Kora ifjúságától kezdve engesztelhetetlenül gyűlölte a monarchista hűbéri rendszert. 1829-ben felvették a moszkvai egyetemre, ahol barátjával, N. P. Ogarjovval (1813—1877) együtt forradalmi diákcsoportot szervezett. E kör tagjai élénken érdeklődtek társadalmi és politikai kérdések iránt. Meggyőződéses köztársaságpártiak voltak és vonzódtak az utópikus szocialista tanokhoz.

Herzen és Ogarjov forradalmi agitációval kísérleteztek, de hamarosan, 1834-ben letartóztatták őket. A kilenc hónapi börtönbüntetés letöltése után mindkettőjüket távoli vidékre száműzték: Herzent először Permbe, majd Vjatkába, Ogarjovot a penzai kormányzóságba.

V. G. Belinszkij
Jordan metszete. 1859

Az 1830-as években kezdte meg irodalmi munkásságát a forradalmár és demokrata Visszarion Grigorjevics Belinszkij (1811—1848). Szegény, vidéki raznocsinyec-családból származott, apja tengerész-orvos volt, 1829-ben államköltségen vették fel a moszkvai egyetemre. Csakhamar diákkör alakult ki körülötte. Belinszkij és társai megkülönböztetett érdeklődéssel foglalkoztak a filozófia, főleg az esztétika kérdéseivel. Határozottan elutasították a feudális jobbágytartó rendszert. Demokratikus meggyőződés hatja át ifjúkori művét, a „Dmitrij Kalinyin" című drámáját, amelyet 1830-ban fejezett be. Az egyetemi hatóságok sürgősen eltávolították a hallgatók sorából.

Az 1830-as évek derekától kezdve Belinszkij minden idejét az irodalmi munkának szentelte, több folyóirat szerkesztésében működött közre. 1834-ben jelent meg első nagyszabású tanulmánya „Irodalmi ábrándok", amely óriási hatást tett az ifjúságra. Belinszkij leleplezte a reakciós újságírást, és rámutatott a haladó orosz irodalom világirodalmi jelentőségére.

Belinszkij forradalmi világnézete nem egyszerre alakult ki. A harmincas évek végén még kritikátlanul elfogadta Hegel konzervatív tételét, amely szerint „minden, ami valóságos — értelmes". Ez idő tájt még helyeselte a monarchista hűbéri rendszert is. De már 1840-ben belátta tévedését, és keserves megbánással írta egyik levelezőtársának: „Átkozom undorító igyekezetemet, amellyel meg akartam békélni az undorító valósággal... Rettenetes elgondolni, hogy mi történt velem: lázas voltam-e vagy elmém zavarodott meg. — Mintha gyógyulófélben lennék." Belinszkij 1839 végén átköltözött Pétervárra és hamarosan vezető munkatársa lett az „Otyecsesztvennije zapiszki" „Hazai tudósítások" című haladó folyóiratnak.

Nagy jelentőségű társadalmi és irodalmi eseménynek szánított P. J. Csaadajev „Filozófiai levelé"-nek megjelenése a „Teleszkóp" című moszkvai folyóirat 1836-os évfolyamában. Csaadajev barátja volt Puskinnak és több dekabristának; az első dekabrista szervezkedésekben is részt vett. Azt írta, hogy a feudális Oroszország „múlt nélkül és jövendő nélkül, holt merevség állapotában" él. Csaadajevnek ez a megnyilatkozása a cenzúrázott sajtóban úgy hatott, mint „lövés a sötét éjszakában" — amint később Herzen írta visszaemlékezéseiben. Csaadajev pesszimista végkövetkeztetései nem találtak kedvező fogadtatásra a haladó orosz értelmiség köreiben. I. Miklós rendeletére a „Teleszkóp"-ot betiltották, szerkesztőjét száműzték, Csaadajevet pedig elmebetegnek nyilvánították.

Az 1830-as évek társadalmi eszméinek fejlődésében kimagasló helyet foglalt el N. V. Sztan-

P. J. Csaadajev dolgozószobája
Baudry festménye az 1830-as évekből

kevics köre. Tagjai alaposan tanulmányozták a német idealista filozofiát, elsősorban Hegel műveit. A kör állandó látogatói voltak a következő évtizedek legnevesebb közéleti szereplői: V. G. Belinszkij, M. A. Bakunyin, T. N. Granovszkij, K. Sz. Akszakov és mások. A Sztankevics-körnek nem volt határozottan kirajzolódó politikai iránya, bár a hűbéri rendszerrel szemben többnyire elutasító álláspontra helyezkedett. Az oroszországi társadalmi eszmék különféle irányzatainak későbbi elhatárolódása során a kör tagjainak társadalmi és politikai állásfoglalása is megoszlott.

A TÁRSADALMI ESZMÉK A NEGYVENES ÉVEKBEN. A „SZLAVOFILEK" ÉS A „NYUGATBARÁTOK"

A negyvenes évek társadalmi életében nagy jelentőségűnek bizonyult a különféle irodalmi csoportosulások közti harc, mivel a kormány minden egyéb legális társadalmi ténykedést kíméletlenül elfojtott. Így azután az irodalom lett úgyszólván az egyetlen társadalmi fórum, a folyóiratok szerkesztőségei pedig a társadalmi eszmék fejlődésének fő központjai.

A negyvenes években az ideológiai harc megélénkült és bonyolulttá vált. A társadalmi mozgalom különféle irányai határolódtak el. Ebben az évtizedben alakult ki a nemesi-földesúri ideológiának egy sajátos válfaja: a szlavofil irányzat.

A szlavofilek körét a harmincas-negyvenes évek fordulóján Moszkvában alapította a nemesi közírók és írók egy kicsiny csoportja. Magvát A. Sz. Homjakov, a Kirejevszkij fivérek Ivan és Pjotr, J. F. Szamarin, A. I. Koseljov, valamint Sz. T. Akszakov író fiai: Konsztantyin és Ivan alkották. A szlavofilek a nemesi értelmiség ama részének nézeteit fejezték ki, amely a feudális

gazdálkodás válságának viszonyai kozott arra a kovetkeztetésre jutott, hogy maguknak a foldesuraknak az érdekei is a társadalmi és politikai rend bizonyos módosításait kívánják.

A szlavofilek tagadták, hogy a korabeli országok társadalmi fejlődésének torvényszerűségei kozosek lennének, és a „sajátszerű" Oroszországot határozottan szembeszegezték a nyugat-európai államokkal. Az volt a véleményuk, hogy a polgári államok hanyatlóban vannak; „hanyatláson" az egyes országok lakosságának tomeges proletarizálódását, az osztályellentétek kiéleződését és a forradalmi mozgalom térhódítását értették. A szlavofilek tehát elítélték a Nyugat társadalmi és politikai rendjét, és nem ismerték el a nyugat-európai kultúra vívmányait, sőt azt, hogy Oroszország I. Péter óta ezzel a kultúrával érintkezik, hibásnak és károsnak minősítették. Azt vallották, hogy Oroszország történelmi fejlődése sajátos, egészen kulonleges, a tobbi európai nép történelmétől eltérő úton halad, és hogy az orosz foldkozosség (obscsina) mintegy biztos védelmet nyújt a proletariátus kialakulásával és a forradalmi megrázkódtatásokkal szemben. Elhallgatták a hűbéri falu osztályellentéteit, és úgy látták, hogy a foldesurakat és jobbágyaikat patriarchális, idillikus kapcsolatok fűzik egymáshoz.

A szlavofilek ideológiája ellentmondásos és kovetkezetlen volt. Gyakran hangoztatták ugyan, hogy elítélik a jobbágyrendszert, de egyszer sem lépték túl az általánosság, a kinyilatkoztatás határát; amikor a jobbágyparasztok felszabadítására céloztak, ezt csakis kormányreformok útján képzelték el, és majd a tobbé-kevésbé távoli jovőben. A szlavofilek nem vették észre, hogy Oroszország már megindult a kapitalizmus felé vezető úton, és rendkívul kodos elképzeléseik voltak az ország jovőjéről, mintegy a „Péter előtti Oroszország" eszményített állapotainak újjászuletését remélték.

A szlavofilek tarsadalmi és politikai nézetei nem terjedtek el szelesebb korokben, még a nemesi foldesurak kozott sem. A negyvenes években a társaságnak még kulon sajtóorgánuma sem volt. Irodalmi megnyilatkozásaik céljaira legtobbszor M. P. Pogogyin reakciós folyóiratát, a „Moszkvityanyin"-t vették igénybe, amelynek az előfizetői tábora még az akkori időkhoz képest is jelentéktelen volt — mindossze háromszáz ember.

Határozottan szembeszálltak a szlavofilekkel a nyugatosok, a fejlődés nyugat-európai útjának hívei. Ezek kozé tartoztak a haladó nemesi értelmiség képviselői és néhány raznocsinyec: T. N. Granovszkij, K. D. Kavelin, P. N. Kudrjavcev, V. P. Botkin, P. V. Annyenkov, J. F. Kors és mások.

A nyugatosok meggyőződéssel vallották, hogy Oroszország — csakúgy, mint a tobbi országok — előbb-utóbb áttér a polgári rendre. Elszánt hívei voltak a hűbéri rendszer eltorlésének, az onkényuralom korlátozásanak, valamint a nyugat-europai kulturális vívmányok széles korű felhasználásának. Mivel pedig a kapitalizmus győzelmét elkerulhetetlennek vélték Oroszországban is, orommel udvozolték a burzsoázia befolyásának erősodését, és hirdették, hogy át kell térni a munka tőkés kizsákmányolására.

Nézeteik terjesztésére a nyugatosok felhasználták az időszaki sajtót, a szépirodalmat, az egyetemek katedráit, az irodalmi szalonokat egyaránt. Tudományos értekezésekben és publicisztikai cikkekben mutatták ki a szlavofilek elméletének tarthatatlanságát. Oroszország és a nyugat-európai országok szembeállítására válaszként ismertették a burzsoá államok politikai és társadalmi életét, valamint a legfrissebb kulfoldi tudományos műveket, a kulfoldi szépirodalom és képzőművészet alkotásait. Nagy sikert arattak a negyvenes évek derekán T. N. Granovszkijnak, a moszkvai egyetem történészprofesszorának nyilvános előadásai. Herzen tanúsága szerint Granovszkij „beszéde szigorú volt, rendkívul komoly, csupa erő, bátorság és koltészet, valósággal lenyűgozte a hallgatóságot . "

A nyugatosok a korhoz képest haladó nézeteket vallottak, amennyiben a szuletőben levő burzsoázia érdekeit fejezték ki. Ez a magyarázata annak, hogy nagy hatással voltak sok kor-

társra. A. Krajevszkij folyóirata, a „Hazai tudósítások", amely a negyvenes években igen népszerű volt, mintegy 4000 állandó előfizetőt számlált.

Ennek ellenére a nyugatosok társadalmi és politikai nézetei sem voltak mentesek a polgári ideológusokra jellemző osztálykorlátozottságtól. A feudalizmusról a kapitalizmusra való áttérésnek csakis reformista útját ismerték el, és szigorúan elhatárolták magukat a forradalmi harc híveitől. A szocialista tanokat bírálták és elítélték. A polgári társadalmi rendet eszményítették.

A FORRADALMI DEMOKRATA IRÁNYZAT. V. G. BELINSZKIJ. A PETRASEVISTÁK

A forradalmi demokrata irányzat a negyvenes években alakult ki. A forradalmi demokraták a nép nagy tömegeinek, elsősorban a jobbágysorban élő parasztságnak voltak a szószólói. Legtöbbjük a forradalmár raznocsinyec értelmiség képviselője volt, de ügyüknek megnyertek számos nemesi forradalmárt is. A forradalmi demokrata mozgalom legkiválóbb ideológusa a negyvenes évek Oroszországában V. G. Belinszkij és A. I. Herzen volt.

A forradalmi demokraták a leghatározottabban és legkövetkezetesebben polemizáltak a feudalizmus ideológusaival és a polgári liberálisokkal. Ők vezették a harcot a szlavofilek és a monarchista hűbéri rendszer nyílt védelmezői ellen. 1847-ben Belinszkij szenvedélyes haraggal támadt Gogol „Válogatott részletek a barátaimmal folytatott levelezésből" című könyve ellen, amelyben a szerző magasztalta a földesurak hatalmát a parasztok felett. Belinszkijnek Gogolhoz intézett levele kéziratos másolatokban országszerte elterjedt. V. I. Lenin később ezt a levelet „a cenzúramentes demokratikus sajtó egyik... legkiválóbb alkotásának" nevezte.[4]

Az orosz forradalmi demokraták már akkor látták, hogy a kibékíthetetlen osztályellentétek a tőkés társadalmi rendnek is sajátjai. Rámutattak a nyugat-európai országok dolgozóinak a tőke hatalmától való függőségére, a nyugat-európai burzsoázia kielégíthetetlen nyereségvágyára és a polgári demokrácia szabadságjogainak formális jellegére. Eugène Sue „Párizs rejtelmei" című regényéről szóló cikkében Belinszkij a következőket írta: „A francia proletár a törvény előtt egyenlő a leggazdagabb tulajdonossal és tőkéssel... A baj csak az, hogy ez az egyenlőség a proletáron mit sem segít. A proletár örökös munkása a tulajdonosnak és a tőkésnek, egészen a kezében van, egészen a rabszolgája, mert az ad neki munkát, és kénye-kedve szerint szabja meg a bérét."

Belinszkij egyik levelében ez áll: „Jaj annak az államnak, amelyet a kapitalisták, ezek a hazafiatlan emberek tartanak hatalmukban, akikben nincs semmi magasztos érzés. Számukra a háború vagy béke csak vagyonuk gyarapodását vagy csökkenését jelenti, ezen túl nem látnak semmit."

A forradalmi demokraták meg voltak róla győződve, hogy miként a feudális rendszert felváltja a tőkés rend, akképpen az utóbbi is kénytelen lesz átadni helyét a szocialista társadalomnak. Belinszkij, Herzen, Ogarjov és követőik elmélyülten tanulmányozták és Oroszországban is fáradhatatlanul népszerűsítették a korabeli utópikus szocialisták tanításait. M. J. Szaltikov-Scsedrin, aki ebben az időben kezdte el irodalmi munkásságát, így ír visszaemlékezéseiben: „Saint-Simon, Cabet, Fourier, Louis Blanc és különösen George Sand Franciaországából... ömlött szívunkbe az emberiségbe vetett hit, onnan ragyogott felénk az a meggyőződés, hogy az »aranykor« nem mögöttünk, hanem előttünk van."

A haladó folyóiratok („Otyecsesztvennije zapiszki", majd 1847-től a „Szovremennyik", azaz „Kortárs") hasábjain, ahol Belinszkij neve alatt állandóan jelentek meg cikkek, az olvasók figyelmét felhívták az európai szocialisták újabb műveinek tanulmányozására, néha pedig meg-

[4] Lenin: Az oroszországi munkássajtó múltjából. Lásd *Lenin* Művei. 20. köt. Szikra 1955. 247. old.

lehetős részletességgel ismertették az illető művek tartalmat is. V. A. Miljutyin fiatal tudós, az „Otyecsesztvennije zapiszki" 1847. évi első négy számában terjedelmes tanulmányt tett közzé „A proletárok és a pauperizmus Angliában és Franciaországban" címmel, s ebben áttekintést nyújtott az utópikus szocialisták tanításairól. M. V. Butasevics-Petrasevszkij, a tudós irodalmár, „Az orosz nyelvben meghonosodott idegen szavak zsebszótára" (1845—1846) című két kötetes munkáját felhasználta arra, hogy propagálja az utópikus szocializmus eszméit, a materialista filozófia tanításait és a társadalom forradalmi fejlődésének elméletét.

A negyvenes évek orosz forradalmi demokratái hittek a néptömegek alkotó erejében, meggyőződéses forradalmárok voltak. A liberális nyugatosokkal polemizálva, akik a monarchia és a feudalizmus békés úton, fokozatos reformok segítségével való felszámolását hirdették, Belinszkij ezt írta egyik levelezőtársának: „Még elgondolni is nevetséges, hogy ez magamagától, idővel, erőszakos fordulatok nélkül, vér nélkül is végbemehet... És ugyan mit tesz ezrek vére milliók megalázásához és szenvedéseihez képest?" Egy másik levelében nyíltan rámutat arra, hogy „az ezeresztendős isten országát nem az eszményi és széplelkű Gironde édeskés és lelkesült frázisai fogják megteremteni a földön, hanem a terroristák, a Robespierre-ek és Saint-Just-ok szavainak és tetteinek kétélű kardjával".

Az 1840-es évek második felében az oroszországi parasztmozgalom felélénkulése, valamint a nyugat-európai viharos politikai események nyomán Belinszkij és Herzen követőiben is megerősödött a forradalmi szellem. Pétervárott, Moszkvában, Rosztovban, Kazanyban, Voronyezsben és más városokban a tanulóifjúság és a hivatalviselő értelmiség képviselői — tanítók, kishivatalnokok, tisztek — kulonféle köröket alakítottak. Legnevezetesebb M. V. Butasevics-Petrasevszkij kore lett, amelynek tagjai határozottan bírálták az önkényuralmi hűbéri rendszert és latolgatták népi felkelés útján való megdontésének lehetőségét is. A kor legelszántabb tagjai forradalmi kiáltványokat szerkesztettek, megkísérelték illegális megjelentetésuket is, és kidolgozták egy titkos forradalmi szervezet alakításának tervét. Petrasevszkij elvbarátainak — a petrasevistáknak — forradalmi tevékenysége letartóztatásukkal ért véget 1849 tavaszán.

Az 1830—1840-es évek haladó társadalmi eszméi az orosz forradalmi mozgalom első szakaszának termékei, a nemesi forradalmiság jegyében fogantak. De e két évtized folyamán a forradalmi mozgalom új vonásokkal gyarapodott, amelyek megkulonboztették a dekabristák tevékenységétől. Először is lényegesen megváltozott a forradalmi harc résztvevőinek társadalmi összetétele. A nemesi földesurak haladó csoportja mellett most már aktív részt vállaltak a harcból a raznocsinyec értelmiség és a földbirtokkal nem rendelkező, szolgáló nemesség képviselői is, akik társadalmi helyzetuket tekintve szintén kozelebb kerultek a raznocsinyecekhez. A harmincas-negyvenes évek forradalmárai abban is kulonboztek a dekabristáktól, hogy felismerték: a monarchiát nem lehet megdonteni a néptömegek tevékeny részvétele nélkul. Végezetul, az orosz forradalmi eszmék a XIX. század dereka táján szembetűnő előrehaladást mutattak a forradalmi demokrata ideológia alapjainak kidolgozásában.

Lenin, amikor az orosz forradalmi hagyományoknak a XIX. század második negyedében megtett fejlődését összefoglalta, rámutatott arra, hogy A. I. Herzen, a nemesi forradalmárok első nemzedékének egyik legkiválóbb képviselője 1847-ben, amikor kulföldre utazott, „demokrata, forradalmár, szocialista" volt.[5] Ugyancsak Lenin írta V. G. Belinszkij jelentőségének méltatása során a következőket: „Annak a folyamatnak előhírnoke, melynek során a vegyesrendűek teljesen kiszorították a nemeseket a szabadságmozgalomból, V. G. Belinszkij volt, még a jobbágyság megszuntetése előtt."[6]

[5] Lenin. Herzen emlékére. Lásd *Lenin Művei*. 18. kot. Szikra 1955. 10. old.

[6] Lenin: Az oroszországi munkássajtó múltjából. Lásd *Lenin Művei*. 20. kot. 246—247. old.

A demokratikus és forradalmi szabadságeszmék az 1830–1840-es években szerte elterjedtek a cári Oroszország peremvidékein is. Itt a feudális hűbérúri rendszer belső ellentéteit az őslakosság nemzetiségi elnyomása fokozta. A helyi feudális urak hatalma és a cári hatóságok önkénye ellen az orosz néppel együtt Oroszország többi népei is felkeltek. Haladó képviselőik látták a tömegek jogfosztottságát, és sokan jutottak arra a következtetésre, hogy forradalmi úton meg kell dönteni az önkényuralmi hűbéri rendszert. Társadalmi és politikai nézeteik fejlődésére sok esetben közvetlen hatással voltak az orosz felszabadító mozgalom sikerei, kiváltképpen pedig Belinszkijnek, Herzennek és híveiknek következetesen forradalmi eszméi.

T. G. Sevcsenko önarcképe
1840

Az 1840-es évekre esik T. G. Sevcsenkónak (1814–1861), a kiváló ukrán költőnek és forradalmi demokratának alkotói virágkora. Jobbágyparasztnak született, s így magamagán tapasztalhatta a földesúri hatalom durva önkényét, fiatal éveitől kezdve láthatta a nép elviselhetetlenül nehéz helyzetét. Szenvedélyesen gyűlölte I. Miklós önkényuralmi rendszerét. Már huszonnégy éves volt, amikor a művész K. P. Brjullov és a költő V. A. Zsukovszkij segítségével felszabadulhatott.

Sevcsenko forradalmi világnézetére nagy hatással voltak a dekabristák és az orosz forradalmi demokraták eszméi; a dekabristákat „a szabadság szent vértanúinak" nevezte. Mint közéleti szereplő, költő és művész, tehetségét mindenben a nép felszabadulása ügyének szentelte. Műveiben megrázó képet festett a jobbágysorban élő parasztság kilátástalan helyzetéről, magasztalta az ukránság és a többi oroszországi nép évszázados harcát a szabadságért, és felkelést hirdetett a földesurak és az önkényuralom ellen.

1846-ban Sevcsenko belépett a kijevi titkos Cirill–Metód-társaságba. A társaság tagjai küzdöttek az önkényuralmi hűbéri rendszer ellen, és a felszabadult szláv népek szabad föderációjának megteremtéséről ábrándoztak. Sevcsenko a szervezet következetesen forradalmi szárnyának élére állt; mindvégig kitartott a harc forradalmi útja és a köztársasági államforma mellett. 1847-ben, amikor a cári hatóságok felszámolták a társaságot, Sevcsenkót behívták katonának és tíz esztendőre a távoli orszki erődbe száműzték.

Meggyőződéses demokrata és felvilágosult forradalmár volt a Kaukázus népeinek többi neves közéleti szereplője is. Közülök sokan tanultak az orosz egyetemeken, nagyra becsülték a haladó orosz kultúra vívmányait, és sikeresen terjesztették koruk leghaladóbb eszméit.

A dekabristák híve volt Sz. Dodasvili (1805–1836) ismert grúz pedagógus és tudós, aki a húszas évek első felében a pétervári egyetem diákjaként ismerkedett meg a dekabristák eszméivel. Hazatérése után számos tudományos művet írt, amelyek nagyban elősegítették Grúziában a materialista filozófia elterjedését, a grúz nép nemzeti kultúrájának fejlődését. Dodasvilit 1832-ben kormányellenes tevékenysége miatt letartóztatták, majd börtönbüntetésének letöltése után Vjatkába száműzték.

Dodasvili tanítványa volt Nikoloz Baratasvili (1817–1845), a kiváló grúz költő. Elszegényedett nemesi család gyermeke volt, s kényszerű hivatalnoki beosztásában alkalma nyílt közvetlen közelről megismerni a Kaukázus népeinek sanyarú helyzetét a cári Oroszországban. Baratas-

vili költői alkotásaiban a grúz nép nemzeti és társadalmi felszabadulásra irányuló törekvését fejezte ki. Népe nemzeti újjászületésének útját Baratasvili a műveltség terjesztésében és a haladó orosz kultúra elsajátításában látta.

A XIX. század első felében élt és tevékenykedett az egyik legjelentősebb ormény író, a felvilágosult pedagógus és közéleti személyiség, Hacsatur Abovjan (1805—1848). Abovjan lelkesedéssel fogadta Örményország és Oroszország egyesülését, meggyőződéses híve volt az örmény és az orosz nép barátságának. Igen nagyra becsülte az oroszországi haladó társadalmi eszméket. A harmincas években a dorpati (tartui) egyetemen tanult, majd hazatérése után pedagógiai és irodalmi tevékenységet fejtett ki. Sok irodalmi, történelmi, nyelvészeti és néprajzi művet írt, emellett tankönyveket is szerkesztett. Sokoldalú tevékenységével az ormény nép felvilágosítását szolgálta, és jobb jövőjéért harcolt.

A XIX. század közepén kezdte meg munkásságát a neves azerbajdzsani felvilágosító és materialista filozófus, Mirza Fatali Ahundov (1812—1878). Ahundov gyermekkorától fogva jól beszélt oroszul, ismerte és nagyra becsulte a haladó orosz irodalmat. A száműzött dekabristák — A. Besztuzsev és A. Odojevszkij — barátí koréhez tartozott, „Keleti költemény A. Sz. Puskin halálára" című versében nagy részvéttel nyilatkozott Puskin tragikus haláláról. A kolteményt A. Besztuzsev oroszra fordította. Ahundov egyébként azt javasolta, hogy az azerbajdzsáni írásbeliségben használt arab ábécé helyett a latin vagy az orosz betűket használják. Nevét a hatvanas években írt ateista filozófiai és publicisztikai művei tették ismertté, amelyekben a mohamedan vallás és papság ellen foglalt állást.

Az 1830—1840-es években Oroszország többi népei kozott is megtaláljuk a haladó társadalmi eszmék képviselőit. Haladó, demokratikus szellem hatja át, például Pavljuk Bahrimének, a belorusz jobbágyparaszti származású írónak a munkásságát, valamint a „Tarasz a Parnasszuson" című alkotást, amelynek szerzője ismeretlen, továbbá az észt felvilágosult demokratáknak, F. R. Fellmannak (1798—1850), F. R. Kreutzwaldnak (1803—1882) és másoknak a műveit.

Az oroszországi népek kultúrájának legjelentősebb képviselői alkotásaikban kristálytisztán fejezték ki a felszabadulás eszméit. Valamennyien kapcsolatot igyekeztek teremteni a haladó orosz kultúrával és társadalmi gondolkodással, amelyek harcra buzdítottak a cárizmus ellen.

XI. FEJEZET

A KAPITALIZMUS FEJLŐDÉSE AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Az amerikai nép az 1775—1783. évi forradalmi háborúban kivívta nemzeti függetlenségét. Az ezt követő évtizedekben a fiatal köztársaság megerősödött. Az ország északkeleti részében megindult az ipari forradalom, kialakultak a tőkés társadalom alapvető osztályai: a burzsoázia és a proletariátus. Az északnyugati térségeken több százezer kis farmergazdaság létesült. Délen és délnyugaton a rabszolgatartó ültetvényes gazdálkodás újabb és újabb területeket hódított meg. A XIX. század derekán kirajzolódtak az új állam határai.

1. AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK GAZDASÁGI FEJLŐDÉSÉNEK OBJEKTÍV FELTÉTELEI

Az új államot megszületésének első pillanatától kezdve számos kedvező tényező segítette eredményes gazdasági fejlődésében. Az Egyesült Államok gazdag volt természeti kincsekben: végeláthatatlan termékeny területekkel, kimeríthetetlen szén-, vas-, réz-, ólom- stb. lelőhelyekkel rendelkezett. A déli tartományok olyan termékeket vihettek piacra, amelyek iránt nagy volt a kereslet Európában (gyapot, dohány stb.). A köztársaság területén felszámolták a feudális viszonyok egyes meglevő elemeit; ezek nem gátolhatták a fejlődést.

Az európai hatalmak a XVIII. század végén hosszan tartó, súlyos háborúkba bonyolódtak, amelyek — egészen 1815-ig — lekötötték figyelmüket és erejüket. Az Amerikai Egyesült Államok vezetői igyekeztek az ország vagyonos osztályainak érdekében kihasználni az európai háborúkat.

Az Egyesült Államok első elnöke, George Washington, honfitársaihoz intézett szózatában ezt írta: „Bármikor kerül is sor összetűzésre az európaiak között, ha mi okosan és kellő módon élünk a földrajzi helyzetünkből adódó előnyökkel és körültekintéssel járunk el, hasznot húzhatunk az ő esztelenségükből."

Az amerikai burzsoázia az 1790-es évektől kezdve rendkívül előnyös kereskedelmet folytatott az egymással háborúskodó európai koalíciókkal. Ez az amerikai kereskedelmi flotta fejlesztésével járt együtt: hajótere 1792-től 1807-ig több, mint kétszeresére, 564 000 tonnáról 1 268 000 tonnára növekedett. Voltak évek, amikor csaknem teljes egészében amerikai teherhajók bonyolították le Hollandia, Franciaország és Spanyolország külkereskedelmét, nem is szólva az amerikai árukivitelről. Az amerikai hajótulajdonosok és kereskedők vállalatainak felvirágzása közvetlenül az

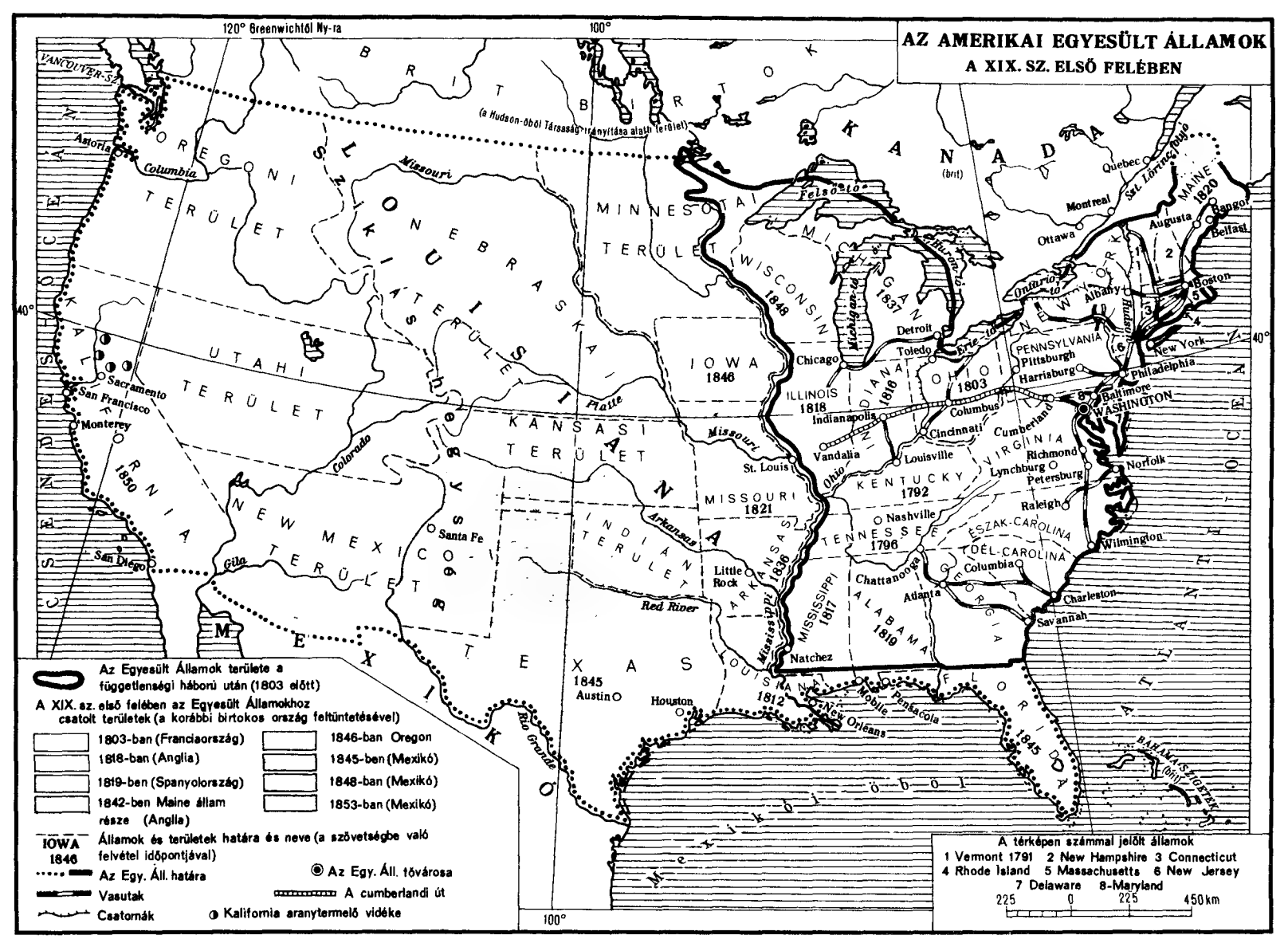
AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK
A XIX. SZ. ELSŐ FELÉBEN
120° Greenwichtől Ny-ra
100°
40°
BRIT BIRTOK
KANADA
(brit)
(a Hudson-öböl Társaság irányítása alatti terület)
VANCOUVER-SZ.
OREGONI TERÜLET
LOUISIANA
SZIKIÁS TERÜLET
NEBRASKAI TERÜLET
MINNESOTAI TERÜLET
WISCONSIN 1848
MICHIGAN 1837
IOWA 1846
ILLINOIS 1818
INDIANA 1816
OHIO 1803
PENNSYLVANIA
NEW YORK
MAINE 1820
UTAHI TERÜLET
KALIFORNIA 1850
KANSASI TERÜLET
MISSOURI 1821
KENTUCKY 1792
VIRGINIA
TENNESSEE 1796
ÉSZAK-CAROLINA
DÉL-CAROLINA
GEORGIA
ALABAMA 1819
MISSISSIPPI 1817
LOUISIANA 1812
FLORIDA 1845
ARKANSAS 1836
INDIAN TERÜLET
NEW MEXICO TERÜLET
TEXAS 1845
MEXIKÓ
Mexikói öböl
ATLANTI-OCEÁN
CSENDES-ÓCEÁN
BAHAMA-SZIGETEK (brit)
Astoria
Columbia
Missouri
Platte
Colorado
Gila
Arkansas
Red River
Rio Grande
Felső-tó
Michigan-tó
Huron-tó
Erie-tó
Ontario-tó
Hudson
Sacramento
San Francisco
Monterey
San Diego
Santa Fe
Austin
Houston
Chicago
Detroit
Toledo
Indianapolis
Vandalia
St. Louis
Little Rock
Natchez
Mobile
Pensacola
New Orleans
Atlanta
Chattanooga
Columbia
Nashville
Louisville
Cincinnati
Columbus
Cumberland
Pittsburgh
Harrisburg
Philadelphia
Baltimore
WASHINGTON
Richmond
Lynchburg
Petersburg
Norfolk
Raleigh
Wilmington
Charleston
Savannah
Quebec
Montreal
Ottawa
Szt. Lőrinc-folyó
Augusta
Bangor
Belfast
Boston
Albany
New York
Az Egyesült Államok területe a függetlenségi háború után (1803 előtt)
A XIX. sz. első felében az Egyesült Államokhoz csatolt területek (a korábbi birtokos ország feltüntetésével)
1803-ban (Franciaország)
1818-ban (Anglia)
1819-ben (Spanyolország)
1842-ben Maine állam része (Anglia)
1846-ban Oregon
1845-ben (Mexikó)
1848-ban (Mexikó)
1853-ban (Mexikó)
IOWA 1846
Államok és területek határa és neve (a szövetségbe való felvétel időpontjával)
Az Egy. Áll. határa
Vasutak
Csatornák
Az Egy. Áll. fővárosa
A cumberlandi út
Kalifornia aranytermelő vidéke
A térképen számmal jelölt államok
1 Vermont 1791 2 New Hampshire 3 Connecticut
4 Rhode Island 5 Massachusetts 6 New Jersey
7 Delaware 8-Maryland
225 0 225 450 km

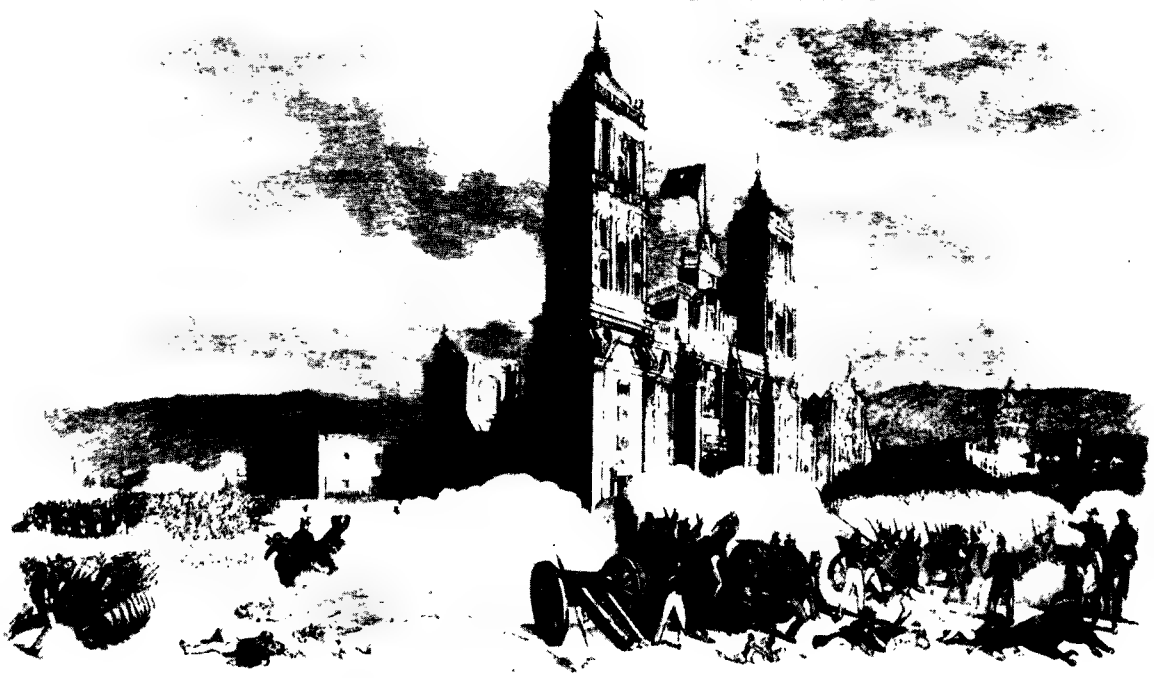

Az amerikai csapatok elfoglalják Mexikó városát 1847. szeptember 15-én
Metszet. 1847

európai háborúktól függött; amikor az amiens-i béke után rövid időre lélegzethez jutottak a harcoló felek, az Egyesült Államok külkereskedelmének volumene is majdnem a felére csökkent.

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK TERJESZKEDÉSE. A LAKOSSÁG NÖVEKEDÉSE

Az Egyesült Államok, kihasználva kedvező helyzetét, gyors ütemben gyarapította területét, s eközben nem riadt vissza a megvesztegetés és az erőszakos hódítás eszközeitől sem.

1803-ban az Egyesült Államok 15 millió dollárért megvásárolta Franciaországtól Louisianát, a Mississippi-folyamtól nyugatra fekvő területet, amely nagyságát tekintve az Egyesült Államok eredeti területével vetekedett, majd 1819-ben Spanyolországot kényszerítette arra, hogy mondjon le Floridáról, amelyet egyébként az amerikai csapatok már előzőleg megszálltak. 1836-ban az amerikai rabszolgatartók megszállták és először „független" köztársasággá nyilvánították, majd az Egyesült Államokhoz csatolták Texas tartományt. 1846-ban, az angolokkal folytatott hosszas alkudozások után, az Egyesült Államok annektálta Oregonnak, a Csendes-óceán partjai mentén elterülő óriási tartománynak nagy részét is.

Az amerikai burzsoázia már a Monroe-elvben megfogalmazta igényét az egész amerikai szárazföld feletti hegemóniára. Ez az elv később is azt a célt szolgálta, hogy megindokolja az Egyesült Államok egyeduralmát az amerikai világrészen.

Az amerikai politika hódító törekvéseinek szembetűnő megnyilatkozása volt a Mexikó ellen 1846-ban indított támadó jellegű háború. Az amerikaiak a mexikói hadsereg leverése után Mexikó területének majdnem a felét annektálták; ezen a területen alakult ki később New Mexico, California és Utah állama.

Indián sátor
Bodmer rajza

Az Egyesült Államok új területeket foglalt el nyugaton. Ezek azonban korántsem voltak lakatlan földek: sok-sok indián törzs élt itt, amelyek vadászattal és kisebb mértékben földműveléssel foglalkoztak. Az indiánok kénytelenek voltak visszavonulni, mivel kis létszámú vadászcsoportjaik nem tudtak ellenállni az amerikai hadseregnek és a tűzfegyverekkel felszerelt telepes osztagoknak. Emellett maguk az indián törzsek sem voltak egységesek, gyakran háborúskodtak egymás között is. A földjeikért, létükért vívott igazságos háborúban sorra-rendre vereséget szenvedtek, és folyvást nyugatabbra szorultak. Egész törzsek kényszerültek ősi földjeik elhagyására. Az amerikaiak irtóhadjáratai és az indián törzsek erőszakos áttelepítései következtében rengeteg indián pusztult el. Az egyik legnépesebb és legnagyobb kultúrájú indián törzs, a cherokee (csiroki)-indiánok lélekszáma a Mississippitől nyugatra való erőszakos áttelepítésük során 14 000-ről 10 000-re csökkent. Ezt a gyászos utat a történelem „a könnyek útjának" nevezte el. Egyikmásik indián törzset az utolsó szálig kiirtották.

Az Egyesült Államok területi hódításaival a lakosság száma gyorsan növekedett: a lélekszám 1800-ban 5,3 millió volt, 1850-ben már 23,1 millió. Ennek nem egyedül a természetes szaporodás a magyarázata; számba kell venni az európai bevándorlást és a nyugat-afrikai néger rabszolgák bevitelét is (bár az utóbbit 1808-tól törvény tiltotta).

Az Egyesült Államok a XIX. század első felében agrárország volt. 1800-ban a lakosság 96 százaléka falusi jellegű helységekben élt és mezőgazdasági munkával foglalkozott. A falusi lakosság túlnyomó hányada úgynevezett farmer volt. 1850-ben a városi lakosság aránya már 12,5 százalék volt. A gyárakban, ipari üzemekben és a háziiparban 957 000 ember dolgozott. A XIX. század elején az Egyesült Államoknak tíz olyan városa sem volt, amelynek a lakossága

Amerikaiak harca az indiánokkal Washita-nál, a kanadai határon 1868-ban
Metszet, 1869

meghaladta a 8000 főt; de 1844-ben ezek száma már 44 volt. Egyik másik, földrajzilag kedvező fekvésű város igen gyors ütemben fejlődött, például Chicago, Pittsburgh, Detroit, Saint Louis stb. A fejlődés ütemét tekintve azonban New York valamennyit felülmúlta. 1850-ben már több, mint félmillió lakost számlált.

Bár az Egyesült Államok nyersanyagot exportáló és ipari cikkeket importáló agrárország volt és gazdaságilag szorosan függött Angliától, az amerikai kapitalizmus a XIX. század első felében olyan ütemben fejlődött, amilyen Európa számára elérhetetlen volt.

Az amerikai kapitalizmus gyors fejlődésében rendkívül fontos tényező volt az a roppant kiterjedésű föld, amely nyugaton — az indiánok kiszorítása után — nemzeti tulajdonba került, s így elérhető lett a kistermelő farmerek számára. Nagy szerepet játszott emellett az európai munkások — részben szakképzett munkások — tömeges bevándorlása. Európából a parasztokat és munkásokat az a remény hajtotta Amerikába, hogy ott majd egy darab földhöz jutnak és a maguk gazdái lehetnek.

AZ EGYES VIDÉKEK FEJLŐDÉSÉNEK SAJÁTOSSÁGAI

A társadalmi és gazdasági fejlődés az ország egyes vidékein különböző volt. Az északkeleti és központi államokban már győzött az ipari forradalom; a házipar, kézművesség és manufaktúra helyére a nagyüzemi termelés lépett; az ipar egyre több bérmunkást foglalkoztatott. Az északnyugati államokban gombamódra szaporodtak a telepes farmerek kisgazdaságai. Az ország déli és délnyugati részében egyre nagyobb tért hódított a néger rabszolgák munkájára

épülő ültetvényes gyapottermelés.

Ennek a gazdálkodási formának az volt a sajátossága, hogy az ültetvényesek, akiknek tulajdona volt az ültetvény földterülete, a néger rabszolgák dolgoztatásával ingyenes munkaerőhöz jutottak. A fejlődő angliai ipar biztos piaca volt a gyapotnak. A gyapotkivitel – különösen miután Whitney (1793-ban) megszerkesztette az első gyapottisztítógépet —, gyors iramban fokozódott. A gyapottermelés fejlődésével együtt járt a rabszolgák számának a növekedése és kizsákmányolásuk fokozódása.

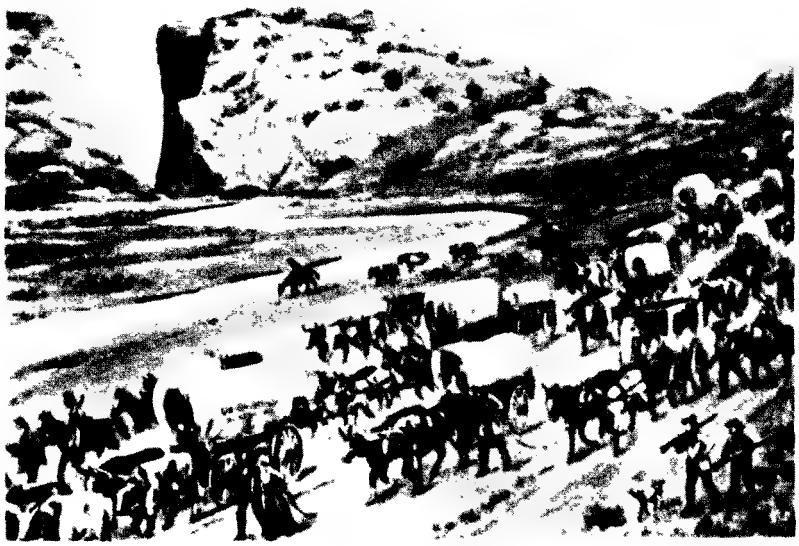

Telepesek vonulása
Jackson rajza. 1832

A rabszolgatartó gyapotgazdaságok főképpen kivitelre dolgoztak, az iparcikkeket pedig leginkább Angliából szerezték be.

A gyapotültetvények terjeszkedésével párhuzamosan egyre szembetűnőbbé vált az Egyesült Államok északi és déli területeinek elkülönülése. A déli államok szorosabb gazdasági kapcsolatokat tartottak fenn Angliával, mint az északi államokkal. A déli államok exportkereskedelemre igyekeztek berendezkedni, s ez akadályozta az Egyesült Államok északi és déli része közti csereforgalmat, ugyanakkor az angol áruk gúzsba kötötték a hazai ipart, lehetetlenné tették az ország gazdag természeti kincseinek kiaknázását.

Délen a belföldi piac csak lassan fejlődött, mivel a rabszolgák vásárlóképessége jelentéktelen volt, a farmerek legtöbbje pedig, mivel nem tudott versenyezni az ültetvényesekkel, jórészt koldusbotra jutott („fehér szegények"). A déli államokban a politikai hatalmat a rabszolgatartó oligarchia tartotta kezében.

A TŐKÉS MEZŐGAZDASÁG „AMERIKAI ÚTJÁNAK" KEZDETEI

Az amerikai mezőgazdaságban a kapitalizmus az északkeleti államokban gyorsabban fejlődött. Ezek a vidékek látták el a nagyvárosok lakosságát élelmiszerrel, és éppen ezért itt — az ország többi részéhez képest — hamarabb tértek át a belterjes gazdálkodásra, a bevándorlók olcsó bérmunkájának igénybevételére, a mezőgazdasági gépek és a műtrágya tömeges alkalmazására.

Gyors ütemben fejlődött a farmergazdálkodás az újonnan betelepített északnyugati területeken is. Az első telepesek — az úgynevezett „pionírok" (úttörők) – új utakat építettek, feltörték az őserdőket és a pusztaságokat. Nyugatra általában a testileg szívós, erős és vakmerő emberek mentek, akik jól tudtak bánni a puskával. Ezek jórészt vadászatból és halászatból éltek. A veszélyekkel teli élet arra kényszerítette a pionírokat, hogy együtt maradjanak. Közös erővel irtották ki az őserdőket, rótták össze hevenyészett cölöpkunyhóikat, amelyekre csak addig volt szükség, amíg tovább vonultak nyugat felé; sokáig nem tartózkodtak egy helyen. A pionírokat a „squatter" (telepes) farmerek követték, akik önhatalmúlag, minden jogi ceremónia nélkül

Erdőirtás a farmon
Metszet. 1850

foglalták el a földeket. Földjeiken az indiánok példájára tengerit (kukoricát) termeltek, ami — megfelelő gondozás esetén — gazdag termést hozott.

Az északnyugati vidékeken nem ismerték a feudalizmus és a rabszolgaság elemeit sem; itt 1787-ben a törvény megszüntette a rabszolgaságot. E területek mezőgazdasága fokozatosan bekapcsolódott az áruforgalom áramlatába és kisárutermelő jelleget öltött. Az a körülmény, hogy viszonylag könnyű volt a farmok létesítéséhez szükséges föld megszerzése, nyugaton sokáig feltartóztatta a munkaerőpiac kialakulását. A földet itt maga a farmer művelte családjával.

Idővel azonban a farmergazdaságokban is egyre nagyobb méreteket öltött a bérmunka alkalmazása. A mezőgazdaság tőkés fejlődésének ezt az útját, amely kizárta a földesúri nagybirtok meglétét, Lenin „amerikai típusú útnak" nevezte.[1] Ez az út biztosította a termelőerők fejlődésének gyors iramát és a paraszti tömegek számára tőkés viszonyok között lehetséges legjobb életkörülményeket.

Annak a harcnak eredményeképpen, melyet a farmerek a földért vívtak, valamint az északnyugati államoknak a politikai életben egyre növekedő befolyására, a kongresszus 1841-ben törvénybe iktatta a gazdátlan földek első megművelésének jogát; ez megkönnyítette a földek tulajdonba vételét azok számára, akik már előzőleg megművelték. A squattereknek a törvény engedélyezte, hogy parcellájukat, mielőtt árverésre kerülne, részletlefizetésre megvásárolhassák.

AZ IPARI FORRADALOM AZ ÉSZAKKELETI RÉSZEN

A XVIII. század végén kialakultak az ipari forradalom technikai előfeltételei. Az ipari forradalom, miként Angliában, az Amerikai Egyesült Államokban is a pamutiparban kezdődött. 1790-ben Samuel Slater építtette — angol mintára — az első fonómanufaktúrát. 1800-ban az Egyesült Államokban 20 000, 1810-ben már jelentősen több, 87 000, 1815-ben pedig 130 000 orsó működött.

1814-ben az egyik massachusettsi gyárban alkalmazták első ízben a mechanikus szövőszéket, és a fonás, szövés és kikészítés folyamatait így egy tető alatt egyesíthették. A harmincas években az Egyesült Államokat — az orsók számát és a gyapotfelhasználás arányait tekintve — már csak Anglia és Franciaország előzte meg. A negyvenes években az amerikai pamutáruk a kínai és délamerikai piacokon sikerrel vették fel a versenyt az angol gyártmányokkal, az észak-amerikai piacról pedig végleg kiszorították ezeket.

1816-ban Pittsburgh — a kohászat későbbi központja — közelében néhány kisebb vas-

[1] Lenin: A szociáldemokrácia agrárprogramja az 1905—1907-es, első orosz forradalomban. Lásd *Lenin* Művei. 13. köt. Szikra 1954. 42. old.

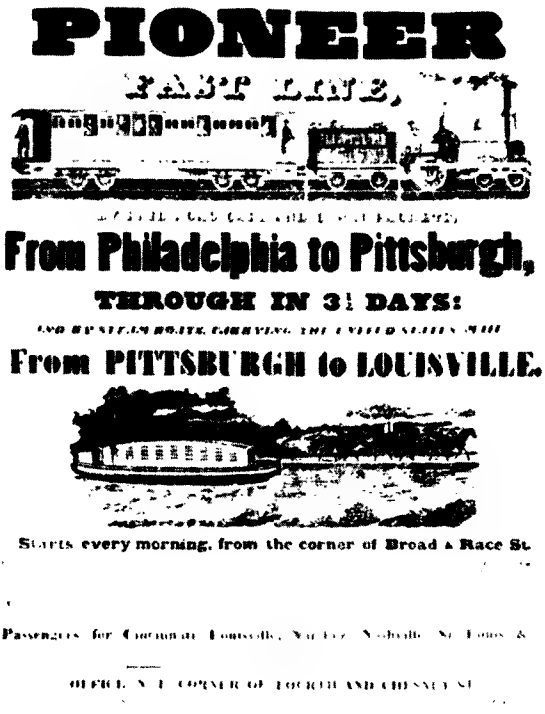

A Philadelphia és Pittsburgh közti vasútvonal üzembe helyezését bejelentő hirdetmény. 1837

olvasztó és hengermű épült, de az érc kiolvasztásánál a faszenet csak a harmincas évek végén kezdték kőszénnel helyettesíteni. A belföldi fémtermelés azonban még sokáig nem tudta kielégíteni a növekvő keresletet; a hiányzó mennyiséget Angliából importálták.

Az iparban a hajtóerő forrása a sok folyó olcsó energiája volt. A gőzgépek csak az ötvenes években váltak uralkodóvá.

A gépgyártást nagyban akadályozta az angol konkurrencia; Anglia az amerikaiaknál olcsóbb és jobb minőségű gépeket szállított. Amerikában például az angol gyapottisztítógép ötvenszer olcsóbb volt, mint ugyanaz a hazai gyártású gép. De már a negyvenes évek végén a gépgyártás gyorsabb ütemben fejlődött, mint más országokban: mivel a lakosság tömegesen özönlött nyugat felé, a munkaerőhiány szükségessé tette, hogy fokozott mértékben alkalmazzanak gépeket a gazdaság valamennyi ágazatában. Ekkor kezdték el a fémmegmunkáló gépek gyártását, a varrógépekét stb.

Az amerikai mezőgazdaságban általánosabb volt a gépek alkalmazása, mint más országokban. Az 1851. évi londoni mezőgazdasági világkiállításon az amerikaiak állították ki a legtöbb mezőgazdasági gépmintát. A MacCornick-cég az ötvenes években megkezdte az aratógépek tömeggyártását.

Az ipari forradalom hosszú időn át az északkeleti államokra korlátozódott, a nyugati részeken csak évtizedekkel később került rá sor. 1840-ben az évi összeírás bizonysága szerint az országban még a kisüzemek domináltak.

A gyáripar fejlődésével párhuzamosan a korábban viszonylag önálló iparos mind szorosabb függőségbe került a vállalkozótól. A munkanap általában 11—13 óra, gyakran pedig 15 óra volt. A gépek bevezetése — különösen a textiliparban — maga után vonta az olcsóbb női és gyermekmunka tömeges alkalmazását.

A SZÁLLÍTÁS ÉS KÖZLEKEDÉS FEJLŐDÉSE

Az Egyesült Államok egységes belföldi piacának megteremtésében fontos szerepet játszott a közlekedési útvonalak, elsősorban országutak építése, amely a század második évtizedében nagy méreteket öltött. Nyugat felé a cumberlandi országút volt a legfontosabb, amely Baltimoreból indult ki és 1818-ban érte el az Ohio-folyót.

1787-ben John Fitch megépítette az első gőzmeghajtású csónakot. Az ő kísérleteit Fulton folytatta nagyobb sikerrel; 1807-ben a Hudson-folyó vizén bemutatta a világ első gőzhajóját. (A hajó kazánja és gépezete Angliában készült.) 1818 és 1820 között már rendszeres gőzhajóforgalom indult meg a jelentősebb folyókon és a Nagy-tavakon. 1825-re elkészült az 580 kilométer hosszúságú Erie-csatorna, amely a Nagy-tavakat a Hudson-folyón keresztül a New York-i kikötővel kötötte össze. Ezután több csatornát építettek más államokban is.

New York Broadway
Girardin kőnyomata Lebrun rajza nyomán

Különösen nagy jelentőségűnek bizonyult a vasútépítés, amelynek ütemét tekintve az Egyesült Államok csakhamar maga mögött hagyta a többi országot. A vasúti hálózat hosszúsága az 1840. évi 5000 kilométerrel szemben 1850-ben több mint 14 000 kilométer volt. A negyvenes években széles körű alkalmazást nyert a Morse-féle elektromágneses távíró.

A déli, rabszolgatartó államok — miként az iparban — a közlekedés fejlődésében is lényegesen elmaradtak az északiak mögött.

2. A POLITIKAI ÉLET. A MUNKÁSMOZGALOM

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK A FÜGGETLENSÉGI HÁBORÚ UTÁN

1789-ben George Washingtont választották meg az Amerikai Egyesült Államok első elnökévé. A kongresszusban elsősorban az ültetvényesek és a burzsoázia képviselői foglaltak helyet. A rabszolgatartók, kereskedők és földspekulánsok a föderalista pártba tömörültek, amely 1800-ig volt uralmon. A párt egyik vezetője, A. Hamilton pénzügyminiszter, számos intézkedést hozott a burzsoá állam megszilárdítása érdekében: szabályozta a pénzrendszert, megalapította az Egyesült Államok Nemzeti Bankját. Minden befolyását latba vetette a hazai ipar fellendítésére, ezért kedvezményes védővámrendszert vezetett be. Hamilton megvetette a demokrácia eszméit, ellenszenvvel viseltetett a néptömegek iránt. „A nép — mondta — egy nagy vadállat."

Új mezőgazdasági gép kipróbálása egy amerikai farmon
Weiss. 1831

A föderalisták politikájával, elsősorban a magas vámtételekkel és a súlyos adókkal, elégedetlenek voltak a farmerek és a városi kisemberek. 1793-tól az ellenzék a kiváló politikusi képességekkel megáldott Thomas Jefferson (1743—1826) köré csoportosult, aki az Egyesült Államok politikai rendszerének demokratizálásáért küzdött. Jeffersont nagy tömegek támogatták. A városokban országszerte demokratikus társaságok alakultak, amelyek mind mellette álltak. Jefferson pártja a Köztársasági Párt elnevezést kapta.

A föderalisták és republikánusok között a külpolitikában is nézeteltérések támadtak. A föderalisták magvát alkotó kereskedő nagyburzsoázia Anglia felé orientálódott, és ellenséges szemmel tekintett a forradalmi Franciaországra. Ezzel szemben a köztársaságpártiak lelkes hívei voltak a francia forradalom eszméinek. A föderalistáknak Franciaországgal szemben folytatott ellenséges politikája fokozta a nép nagy tömegeinek elégedetlenségét. A Washingtont követő John Adams elnöksége idején (1797—1801) még hevesebbé vált a föderalisták és republikánusok harca. A hazaárulásról és a külföldiekről 1798-ban hozott törvények eltörölték a szólásszabadságot, és lehetővé tették, hogy bármely idegent kiutasítsanak az Egyesült Államok területéről. A kormány a hazaárulási törvényt politikai ellenfeleinek megsemmisítésére használta fel. A föderalisták politikájukkal végképp magukra maradtak: az 1800. évi választásokon a Köztársasági Párt győzött, és Thomas Jefferson lett az elnök.

Jefferson elnöki minőségében (1801—1809) azon fáradozott, hogy összeegyeztesse a társadalom különböző rétegeinek az érdekeit. Több ízben hangot adott ama vélcményének, hogy a lakosság többségét csakis mérsékelt program tudja összekovácsolni. A hazaárulásról és az idegenekről szóló törvényeket eltörölte, s megszüntette a szeszes italokra kivetett, gyűlöletes fogyasztási adót. A Jefferson-kormány igyekezett kedvében járni a vagyontalan áttelepülőknek is, akik nyugaton szerettek volna földhöz jutni: 1804-ben az eladható legkisebb földdarab kiterjedését 320 acre-ről 160 acre-re szállította le, ami megkönnyítette a földvásárlást. Jefferson ellenezte a rabszolgaságot; eltörlése érdekében azonban nem tett lépéseket, beérte azzal, hogy törvénybe iktatta a rabszolga-behozatal tilalmát. Elnöksége idején az európai ügyekbe való be nem

avatkozás politikáját folytatta. Első ízben az ő kormányzata létesített diplomáciai kapcsolatot Oroszországgal.

Az Amerikai Egyesült Államok történetében Jefferson elnöki működése haladó szerepet töltött be. A köztársasági pártiaknak a föderalisták fölötti győzelme azoknak az erőknek a sikerét jelezte, amelyek az Egyesült Államok polgári demokratikus fejlődését segítették elő. A köztársasági pártiak az európai monarchiáknál haladóbb politikai rendszert teremtettek meg, ami meggyorsította az Egyesült Államok gazdasági fejlődését.

A MÁSODIK ANGOL—AMERIKAI HÁBORÚ

Az 1775—1783. években lezajlott háború után Anglia még sokáig nem tudott beletörődni amerikai gyarmatainak elvesztésébe és bízott abban, hogy előbb-utóbb visszaállíthatja uralmát ezek felett. A fiatal köztársasággal szemben ellenséges politikát folytatott, például halogatta az angol csapatoknak az északnyugati erődökből való kivonását. Anglia hosszú ideig azt sem volt hajlandó elismerni, hogy az amerikaiak megvásárolták Franciaországtól Louisianát; ezzel a tartománnyal ugyanis Angliának is voltak tervei. Bizonyos angliai körök abban reménykedtek, hogy az Egyesült Államokat feldarabolhatják és területe egy részét elszakíthatják.

Az európai háború idején Anglia és az Egyesült Államok között az összetűzéseknek újabb forrásai keletkeztek. Az Egyesült Államok kormánya fenntartotta magának azt a jogot, hogy bármelyik hadviselő féllel kereskedjék. Anglia, az akkori idők legnagyobb tengeri hatalma, nem

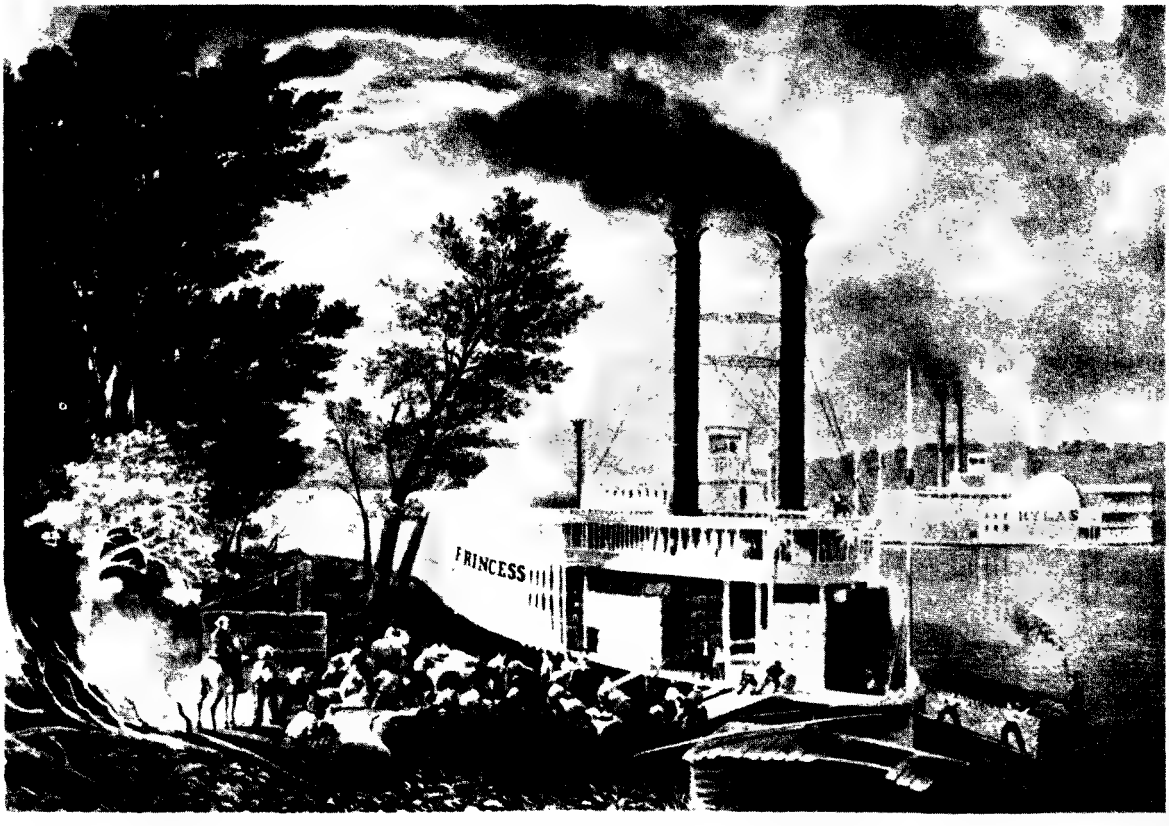

Teherhajó megrakása a Mississippin
Parsons kőnyomata Fuller rajza alapján

ismerte el az Egyesult Államoknak ezt a jogát. Az angolok lefoglaltak az amerikai hajókat és rakományaikat, erőszakkal leparancsolták az amerikai hajókról és saját flottájukba sorozták be azokat a matrózokat, akiket az angol hajóhadból való szokéssel gyanúsítottak. A hajók és rakományaik elvesztése tetemes anyagi károkat okozott az Egyesult Államoknak. Angliának ez a politikája, amely egyszersmind sértette az ország nemzeti szuverenitását is, érthetően nagy felháborodást keltett. Az Egyesult Államok 1812 júniusában hadat uzent Angliának.

A háború alatt Amerikában igen népszerű lett az a jelszó, hogy el kell foglalni és annektálni kell Kanadát, valamint a nyugati féltekén végleg fel kell szamolni az angol gyarmati birtokokat, és akkor semmi sem veszélyeztetné az Egyesult Államok fuggetlenségét.

A kanadai hadműveletek eleinte az Egyesult Államokra nézve kedvezően folytak. Nemsokára azonban fordulat állt be az Egyesult Államok fegyveres erőit kiűzték Kanadából, és a brit hajóhad ostromzár alá fogta a partokat. 1814-ben az angolok még az Egyesult Államok fővárosát, Washingtont is elfoglalták, ahol tobb kormányépuletet felgyújtottak. A továbbiak során a háború váltakozó sikerrel folyt, majd 1814 decemberében Genfben aláírták a békeszerződést, amely a korábbi országhatárokat rogzítette.

A POLITIKAI PÁRTOK HARCA ÉS A HARMINCAS ÉVEK DEMOKRATIKUS REFORMJAI

Nyugaton a művelés alá nem vett foldek bősége ekkor ideiglenes politikai egységfront megteremtését tette lehetővé a farmerek és az ultetvényesek, e két, egymástól annyira távol álló társadalmi osztály kozott. Ezt a tombot egyrészt az elégedetlenség kovácsolta ossze, amelyet a nagytőke politikája és az importcikkekre kivetett magas vámtarifa idézett elő, másrészt egy kozos torekvés: mindkét réteg igyekezett meggyorsítani a nyugati foldek meghódítását. Ez az egység, amelynek a Koztársasági Párt adott keretet, tobb évtizeden at fennállt, a tombon belul a politikai vezetés az ultetvényesek kezében volt.

A koztársasági párti Monroe-t kétszer is (1816-ban es 1820-ban) megválasztották elnokké, mégpedig számottevő ellenzék nélkul. De a kapitalizmus fejlődésével egyutt erősodott az ipari burzsoázia, amelynek gazdasági érdekei nem egyeztek sem a farmerek, sem az ultetvényesek érdekeivel. A húszas évek folyamán a koztársasági pártiak korében olyan csoportosulás jott létre, amely már az ipari burzsoázia koveteléseit fejezte ki, tagjai „nemzeti republikánusoknak" nevezték magukat.

1824-ben John Quincy Adamsot választották elnokké, aki kozeli kapcsolatban állt ezzel a csoporttal. Hatalmukat a „nemzeti republikánusok" arra használták fel, hogy a burzsoáziára nézve előnyos politikát folytassanak: magas vámtarifát léptettek életbe, korlátok kozé szorították a nyugatra áramlók mozgalmát (ezzel az ipari vállalkozóknak akarták biztosítani az olcsó munkaerőt), tetemes osszegekkel támogatták az út- és csatornaépítő részvénytársaságokat. A „nemzeti republikánusok" ezekkel az intézkedésekkel maguk ellen fordították a lakosság széles rétegeit

Adams az 1828. évi valasztasokon vereséget szenvedett, az elnok Jackson tábornok lett. Jackson hívei — a „nemzeti republikánusoktól" eltérőleg — „demokratikus republikánusoknak" vagy egyszerűen demokratáknak nevezték magukat. Az 1828-ban alakult Demokrata Párt a nagytőke politikájával szemben alló erőket tomorítette az ultetvényeseket, farmereket, a városi kispolgárságot és a munkásság egy részét.

Jackson a második angol—amerikai háború folyamán szerzett népszerűséget. Elnoki jelolése és megválasztása elsősorban az ország nyugati államainak novekvő befolyásával magyarázható. A farmereknek és a munkásoknak egyaránt imponált Jackson demokratikus származása:

„fehér szegény" szülők gyermeke volt, bár megválasztásakor már a gazdag rabszolgatartók közé tartozott. A nagytőkések kizsákmányolásától, uralmától szabadulni vágyó dolgozó rétegek Jacksontól várták ama reményük teljesítését, hogy nyugaton egy darabka földhöz jutnak. Ugyanilyen illúziókat táplált igen sok munkás is, akik azzal az elképzeléssel szöktek a gyárakból nyugatra, hogy ott farmerekké lesznek. Jackson kétszer négy éven át (1829-től 1837-ig) volt az Egyesült Államok elnöke.

A húszas évek végén és a harmincas évek elején széles körű mozgalom bontakozott ki a polgári demokratikus reformokért, az Egyesült Államok politikai rendjének demokratizálásáért. Az uj nyugati államok alkotmányai szerint minden fehér bőrű férfi általános választójogot kapott. Ennek hatására a régi — keleti — államokban is megindult a harc a választók számát korlátozó vagyoni cenzus eltörléséért. Ebben a harcban döntő szerepe volt nyugaton a farmereknek, keleten pedig a városi kispolgarságnak és a fiatal, még kialakulóban levő munkásosztálynak, amely ekkor lépett fel első ízben a történelem kiizdőterére. A választók számára előírt vagyoni cenzust fokozatosan minden északi államban eltörölték, Rhode Island kivételével, ahol erre csak 1844-ben került sor.

Ebben az időszakban néhány más demokratikus reformot is életbe léptettek: eltörölték azt a régi, még a gyarmati időkből származó angol törvényt, amely megtiltotta a munkások szövetkezését, valamint azt, amely börtönbüntetést szabott ki az adósokra; 1840-ben az állami üzemekben bevezették a tízórás munkanapot; enyhítették a földszerzés feltételeit nyugaton. Több északi államban fokozatosan bevezették a kötelező elemi oktatást államköltségen.

HARC AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK BANKJÁNAK MONOPÓLIUMA ELLEN. A RABSZOLGATARTÓK ÉS A VÉDŐVÁM

1832-ben Jackson harcot indított az Egyesült Államok Bankjának túlzott megerősödése ellen. A bank óriási összegeket tartott kezében, és ezzel csorbította az egyes államok kisebb bankjainak az érdekeit. A bank elsősorban az állami pénzalapokra épült, amelyekkel belátása szerint rendelkezhetett. A bank részvényesei közt számottevő súlyt képviseltek a külföldi, elsősorban angliai tőkések. A bank volt mintegy a nagytőke védőbástyája.

A kongresszus tagjai közt helyet foglaltak ennek a banknak befolyásos védelmezői is; az ő közreműködésükkel fogadták el azt a törvényjavaslatot, amely meghosszabbította a bank alapítóokmányának érvényességét. Jackson vétót emelt a törvényjavaslat ellen. Az Egyesült Államok Bankjának monopóliuma ellen indított harc biztosította Jacksonnak a győzelmet az 1832. évi választási hadjáratban. A bank körül fellángolt harc, amely rendkívül éles formákat öltött, központi helyet foglalt el. A bank védelmezői és ellenfelei közt véres összetűzésekre került sor. Jackson politikai ellenfeleivel vívott harcában ügyesen kihasználta a lakosság nagy tömegeinek (többek között a rengeteg adósnak), valamint az egyes államok kis bankjainak a monopolisztikus helyzetet élvező banktestülettel szemben taplált gyűlöletét. A bank alapító okmánya érvényét

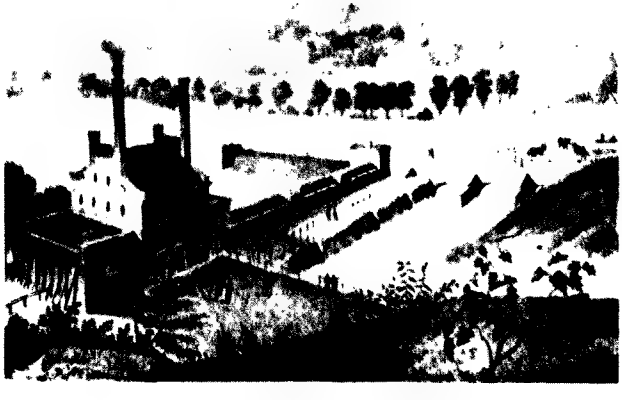

Gyárak Pennsylvania államban
Milbert metszete

vesztette; 1834-ben az állami betéteket kivették és az egyes államok bankjai között szétosztották. Ugyanebben az időben támadt vihar a védővámok ügyében is. A magas vámtételekhez érdekük fűződött New England textilgyárosainak és a nehéziparral rendelkező központi fekvésű államok iparosainak, továbbá a nyugati államok birtokosainak, akik ipari nyersanyagot (lent, kendert, gyapjút stb.) szállítottak a piacra, és végül a Louisiana állambeli cukorültetvények tulajdonosainak. 1828-ban ezeknek a csoportoknak az érdekében igen magas vámtételeket állapítottak meg.

A protekcionista intézkedések ellen foglaltak állást a déli államok rabszolgatartó ültetvényesei, akik gyapotot exportáltak és az áruk nagy részét Angliából szerezték be.

A Jackson-kormány 1832-ben új tarifát állapított meg, amelyben jelentéktelen engedményeket tett az ültetvényesek javára: kismértékben csökkentette bizonyos importcikkek vámtételeit. Ekkor South Carolina állam rabszolgatartói külön tanácskozást hívtak össze, és államuk területén érvénytelennek jelentették ki az 1828. és 1832. évi vámtarifát. Az állam kormányzója felhatalmazást kapott a népfelkelők mozgósítására, hogy akár fegyveres erővel is megakadályozza a vámok behajtását. A South Carolina-i rabszolgatartóknak ezt a nyíltan szeparatisztikus akcióját a többi rabszolgatartó állam nem támogatta, és így a szövetségi hatóságok hamarosan elfojtották.

1834-ben megalakult a „whigek" pártja, melynek gerincét a „nemzeti republikánusok" alkották. A whigek a kereskedő nagyburzsoázia és az ültetvényesek egy részének érdekeit képviselték. Jelentős befolyásuk volt a pártban az ipari vállalkozóknak. Az új párt a Jacksonnal szembeni ellenzék élére állt.

Jackson 1837-ben letette az elnöki tisztet. Utódai egyre több engedményt tettek a rabszolgatartóknak. 1846-ban új, jóval alacsonyabb vámtarifát vezettek be, amely visszavetette az amerikai ipar fejlődését.

A MUNKÁSMOZGALOM KIALAKULÁSA. AZ AMERIKAI UTÓPISTA SZOCIALISTÁK

Az amerikai munkásmozgalomnak a húszas és harmincas évek folyamán fontos szerepe volt a tízórás munkanapért vívott küzdelemben és a demokratikus erők előretörésében.

Az Amerikai Egyesült Államok első munkáspártját 1829-ben alapították Philadelphiában. Ugyanitt jelent meg 1828 és 1831 között az első szakszervezeti folyóirat: „A fémmunkás szabad szava" is. Ugyanekkor létrejött a munkáspárt New Yorkban, majd a többi északkeleti államban. Ezek a pártok a munkások és iparosok helyi egyesülései voltak. Céljuk bizonyos politikai és társadalmi reformok kiharcolása volt, saját városuk vagy államuk határain belül. Programjaik kispolgári célkitűzéseket tartalmaztak.

A philadelphiai Mesteremberek Szövetségének megalakulása (1827) a szakszervezetek gyors fejlődésének kezdetét jelezte; 1837-ben már 300 000 embert tömörítettek. Több nagyvárosban városi egyletek alakultak, majd 1834-ben megalapították a szakszervezetek országos szövetségét.

Az első nagyobb arányú sztrájkmozgalom a harmincas években bontakozott ki. 1833 és 1837 között 168 sztrájkra került sor, 103 alkalommal a munkabér emeléséért, 26 alkalommal pedig a tízórás munkanap bevezetéséért. Az első általános sztrájk Philadelphiában zajlott le 1835-ben; a sztrájkolók a tízórás munkanap bevezetését követelték.

Az 1837. évi gazdasági válság hatására az egyes államok számos munkásszervezete és munkáspártja feloszlott.

Az amerikai dolgozók nagy részét kistulajdonosi illúziók tartották fogva. George Evans,

a New York-i munkáspárt egyik alapítója, a „Working Man's Advocate" („A munkás védelmezője") című lapjában azt az eszmét propagálta, hogy a munkásokat kisbirtokosokká kellene tenni. Thomas Skidmore-nak, a philadelphiai munkáspárt szervezőjének „Az ember tulajdonjogai" című könyve (1829) ugyanezt az eszmét hirdette. Skidmore véleménye szerint az élet joga azonos egy darab föld birtoklásának a jogával, de ez a földdarab akkora legyen, hogy birtokosa a maga munkájával meg is tudja művelni; birtokosának csak addig van joga e darab földhöz, amíg ő maga műveli meg; el nem adhatja és bérbe sem adhatja. Skidmore ezzel kapcsolatban az „Aki nem dolgozik, ne is egyék" közmondásra hivatkozott. Skidmore az iparosok számára két parcellát juttatott volna: egyet műhely, egyet pedig lakás céljaira. A nagy manufaktúra-vállalatokról Skidmore úgy vélekedett, hogy azokat a munkások kollektív tulajdonába kell adni.

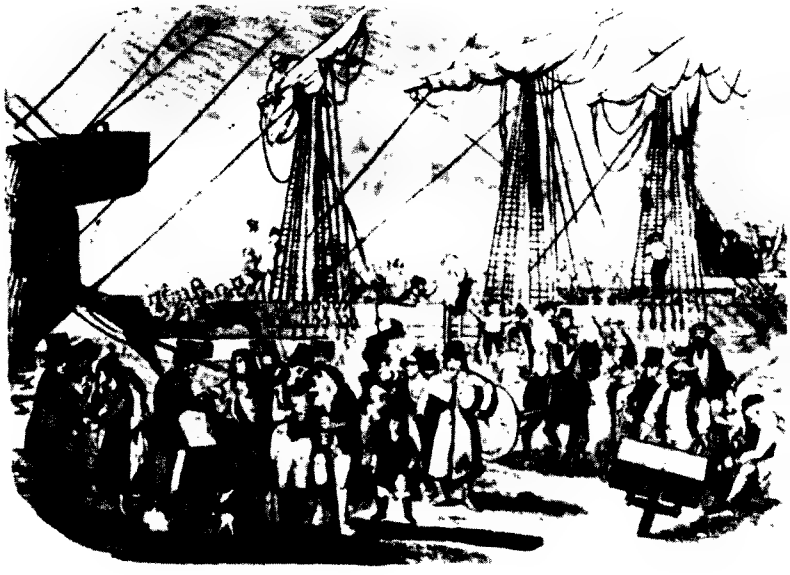

Kivándorlóhajó megérkezése Amerikába
Rajz. 1851

Ezekről, azaz az amerikai dolgozók körében akkoriban igen népszerű földtulajdonosi illúziókról Marx és Engels azt írta, hogy „e vágy éppen annyira keresztülvihető és éppen annyira kommunista, mint az, hogy minden ember váljék császárrá, királlyá és pápává".[2]

Nyugaton rengeteg föld várt még gazdára, s ez táplálta ezt az utópiát. Marx 1846-ban éles hangon bírálta Hermann Kriege német szocialistát, aki az Egyesült Államokban a kapitalizmussal járó minden baj ellenszereként az egyenlősítő földfelosztás eszméjét hirdette.

A korai amerikai munkásmozgalomban és az Egyesült Államok kispolgári értelmiségi köreiben nagy befolyása volt Owen és Fourier utópikus szocialista tanainak. Az amerikai utópikus szocializmus első szószólói a New York-i munkáspárt megalapítói — Robert Owen fia: Robert Dale Owen, és Frances Wright, az olasz karbonári mozgalom résztvevője — voltak. Lapjuk, a „Free Enquirer" („Szabad kutató"), Robert Owen eszméi szerint, közös munka, új oktatási és nevelési módszerek alapján végrehajtandó társadalmi reformokért küzdött. Frances Wright 1825-ben Tennessee államban szövetkezeti telepet alapított olyan négerekből, akiket ő váltott ki a rabszolgaságból. Indiana államban 1825-től 1828-ig állott fent a Robert Owen által alapított „Új Harmónia" nevű szocialista közösség, amelynek mintegy ezer tagja volt.

1841-ben egy utópista szocialistákból álló csoport George Ripley és felesége vezetésével Boston közelében (Massachusetts államban) „Brook Farm" néven szövetkezeti telepet létesített. Ezt a telepet Albert Brisbane Fourier falanszterének mintájára szervezte át. A közösség, amelynek meglehetősen sok tagja volt — főleg irodalmárok és haladó értelmiségiek — 1846-ig állt fenn.

[2] Marx—Engels: Körlevél Kriege ellen. Lásd *Marx—Engels* Művei. 4. köt. Budapest 1959. 8. old.

1848-ban Cabet, a Franciaországból kivándorolt utópista kommunista „Icaria" néven szocialista közösséget alapított. Hasonló jellegű telepeket Cabet követői az Egyesült Államokban később is alapítottak, egészen a nyolcvanas évekig.

Az utópista szocialisták azzal, hogy ostorozták a kapitalizmus lényegéből fakadó hibákat, elősegítették az Egyesült Államok politikai rendjének demokratizálásáért küzdő mozgalom fellendítését. Kivették részüket a négerek rabszolgasága ellen vívott harcból is. A társadalmi kérdések megoldásának kispolgári útjai és módszerei, amelyeket programjaikban ajánlottak, elvonták a munkásokat a tőkések elleni osztályharctól.

3. A NÉGEREK RABSZOLGASÁGA ELLENI HARC

A DÉLI ÜLTETVÉNYES GAZDÁLKODÁS ÉS RABSZOLGATARTÁS SZÉLESEDÉSE

Az európai, elsősorban angliai gyapotszükséglet gyors fokozódásának következményeként Délen a gyapottermesztés rohamos fejlődésnek indult, és a déli államok az európai pamutipar nyersanyagbázisává lettek. A gyapottermelés két évtized leforgása alatt, 1830-tól 1850-ig megháromszorozódott: meghaladta a két millió kipát (egy kipa — 250 kg). Az Egyesült Államok kivitelének értékben több mint a felét a gyapot tette ki.

Az amerikai ültetvényesek a rabszolgák kíméletlen kizsákmányolása révén óriási vagyonokhoz jutottak. A rabszolgák ára a XIX. század első felében magasra szökött. Az ültetvényesek a föld kihasználásában is rablógazdálkodást folytattak: új területek igénybevétele több haszonnal járt, mint a talaj trágyázása. A gyapotcserje mind nagyobb területeket hódított meg, s ezzel párhuzamosan nőtt a rabszolgatartó államok száma is.

Az ültetvényeseknek politikai szempontból is érdekük fűződött a rabszolgatartó államok számbeli gyarapodásához: ez növelte befolyásukat az államban, és lehetővé tette számukra, hogy szembeszálljanak az északi farmereknek és kereskedő-ipari burzsoáziának a rabszolgaság korlátozására irányuló törekvéseivel.

Délen a lakosság sokkal lassabban szaporodott, mint Északon. A rabszolgatartók egyre nehezebben tudták maguknak biztosítani a többséget a képviselőházban, ahová az egyes államok a lakosság lélekszámával arányos számú képviselőt küldhettek. Ezért minden erőfeszítésük arra irányult, hogy elhódítsák az Egyesült Államok elnöki tisztségét és megszerezzék a többséget a szenátusban, amelyben minden állam — lakosságának számától függetlenül — két-két taggal képviseltette magát.

A MISSOURI EGYEZMÉNY

Az ellentétek a déli rabszolgatartó rendszer és Észak szabad bérmunka rendszere között már a XIX. század második évtizedének vége felé kiütköztek. Észak és Dél között az első nyílt összeütközés, amely már-már az ország kettészakadásával fenyegetett, az 1818—1820. évi konfliktus volt. Ez egy új állam — Missouri — felvételének kérdésével kapcsolatban robbant ki. Ekkor az Egyesült Államoknak tizenegy rabszolgatartó és tizenegy szabad tagállama volt. A rabszolgatartás ellenfelei a kongresszusban azt követelték, hogy tiltsák meg a rabszolgatartást Missouriban, mivel rabszolgatartó államként való felvétele az államszövetségben számbeli fölényhez juttatta volna a szenátusban a rabszolgatartókat. A rabszolgatartás első ízben jelentkezett olyan horderejű kérdésként, amely az egész országot foglalkoztatta.

A déli államok újságai szecesszióval (a szövetségből való kiválással és elszakadással) fenyegetőztek.

Gyapotfeldolgozás az Egyesült Államokban
Metszet. 1862

Ez alkalommal azonban viszonylag könnyen megegyezésre jutottak. Az ipari burzsoázia ekkor még csak kialakulóban volt, a kereskedő burzsoázia számottevő része pedig közvetlenül hasznot húzott a rabszolgatartó rendszerből, amennyiben mind az Európába irányuló gyapotszállítmányokból, mind az ültetvényeken befektetett tőkék kamataiból nyereséghez jutott.

1820-ban Missourit rabszolgatartó államként vették fel a szövetségbe, és így a rabszolgatartás területileg valamelyest gyarapodott ugyan, de egyidejűleg felvettek egy újonnan alakult szabad államot — Maine-t — is. Úgy határoztak, hogy a továbbiakban mindig egyszerre két államot vesznek fel a szövetségbe: egy szabadot és egy rabszolgatartót. Ugyanekkor egyezségre jutottak abban a kérdésben is, hogy a 36° 30' északi szélességi foktól északra megtiltják a rabszolgaságot.

A rabszolgatartásnak a missouri egyezményben előírt földrajzi korlátozása azonban nem szüntette meg az ellentéteket, csak elodázta a rabszolgatartás híveinek és ellenfeleinek összecsapását.

A NÉGER RABSZOLGÁK HARCA FELSZABADULÁSUKÉRT

Az ültetvényeken dolgoztatott néger rabszolgák egyre elszántabb ellenállást tanúsítottak a kíméletlen kizsákmányolással szemben.

1800. augusztus 30-án a Virginia állambeli Richmond közelében néger felkelés robbant ki. Egy Gabriel nevű néger kovács vezetésével mintegy ezer felfegyverzett rabszolga vonult Richmond ellen. A felkelés nem járt sikerrel. Gabrielt és harmincot társát elfogták és kivégezték. A törvényszék előtt nyíltan megvallották szándékukat: azt akarták megtenni népükért, amit annak idején Washington és az észak-amerikai gyarmatok felszabadításáért küzdő társai az amerikai gyarmatosokért tettek.

1822-ben South Carolina állam hatóságai összeesküvést lepleztek le, amelyben mintegy tízezer rabszolga vett részt. Az összeesküvés vezetője Denmark Vesey felszabadított néger volt, aki Haiti négereivel is kapcsolatot teremtett. Az összeesküvés részvevői felkelést készítettek elő, már a lándzsák, szuronyok és egyéb fegyverek gyártását is megkezdték. Veseyt több összeesküvő társával együtt felakasztották.

A rabszolgák, akiknek elszántságát a kegyetlen megtorlás sem törte meg, tovább küzdöttek felszabadulásukért. 1829-ben egy Walker nevű felszabadított néger röpiratot szerkesztett, amely izzó gyűlöletet árasztott a rabszolgatartás ellen; a röpirat szerte az országban elterjedt. 1831-ben a virginiai négerek keltek fel Nat Turner néger prédikátor vezetésével. Turner a felkelés napjául augusztus 21-ét (az 1791. évi San Domingó-i felkelés kitörésének évfordulóját) választotta. Ekkor az istentiszteletre összegyűlt rabszolgák előtt kijelentette, hogy eljött a szabadulás órája; bibliai szövegekkel indokolta, hogy a négereknek is joguk van a szabadságra, majd arra buzdította őket, hogy irgalmatlanul számoljanak le rabszolgatartóikkal. A felkelők az ültetvényekre özönlöttek, ahol népes rabszolgatömegek csatlakoztak hozzájuk. A felkelést azonban néhány nap múlva elfojtották a helyi népfelkelő osztagok és a kormánycsapatok; Turnert és tizenhat társát felakasztották.

A felkelés után olyan törvényeket hoztak, amelyek megtiltottak a rabszolgák felszabadítását. A hatóságok még azt sem engedték meg, hogy a néger gyermekek írni-olvasni tanuljanak; a tilalom megszegőit 500 dollár pénzbírsággal vagy bortönbüntetéssel sújtották. A Turner-féle felkelés után a déli államokban megszokott jelenség lett a négerlincselés.

AZ ABOLICIONISTA MOZGALOM

A négerek nem voltak egyedül a felszabadulásukért folytatott nehéz harcban. 1831 januárjában Bostonban megjelent a „Liberator" („Felszabadító") című hetilap. A lap, amelyet William Garrison egykori nyomdász adott ki, a négerek haladéktalan felszabadítását követelte. E lap köré csoportosultak a rabszolgaság eltörléséért küzdő „abolicionisták" (angolul „abolition", azaz eltörlés). 1832-ben alakult meg a New England-i Abolicionista Társaság, a következő évben pedig a „Rabszolgaság ellen küzdő amerikai társaság". A társaság elvi deklarációjában a következőket olvashatjuk: „Hisszük és valljuk, hogy a színesbőrűeket, akik ugyanazokkal a tulajdonságokkal rendelkeznek, mint amelyeket a fehérektől megkövetelnek, ezentúl ugyanazokhoz a kiváltságokhoz, ugyanazoknak a jogoknak az élvezetéhez kell juttatni, mint a fehéreket. A hivatali előhaladáshoz, a jóléthez és a műveltséghez vezető utakat előttük ugyanolyan szélesre kell tárni, mint a fehér emberek előtt." A társaság rámutatott arra, hogy „a rabszolgaság ellenkezik a természetes igazságosság elveivel" és a köztársasági államrenddel, és követelte, hogy a négereket haladéktalanul szabadítsák fel, mégpedig anélkül, hogy az ültetvényeseket kárpótolnák. 1840-ben a társaságnak kétezer csoportja volt, több mint 200 000 taggal. A rabszolgaság elleni döntő harcra buzdítottak műveikben Whittier, Lowell és Longfellow demokrata költők. Nagy sikert arattak demokrata körökben Longfellow-nak 1842-ben kiadott versei („Rabszolgaénekek").

Az abolicionisták földalatti szervezetet alapítottak, amelyet „földalatti vasútnak" neveztek el. Ez a szervezet a szökevény négerek számára fenntartott titkos rejtekhelyek láncolatából állott, és a rabszolgatartó tartományokkal határos államoktól egészen Kanadáig terjedt, ahová a szökött rabszolgák zöme menekült. E szervezet segítségével több tízezer néger nyerte el szabadságát.

A rabszolgaság eltörléséért vívott harcban a lakosság különféle rétegei vettek részt: farmerek, munkások, haladó értelmiségiek és a burzsoáziának az a része, amelynek érdeke volt a belföldi piac bővítése. Igen sok nő harcolt a mozgalomban.

A New England-i textilgyárosok, akik rá voltak szorulva a rabszolgák által termelt olcsó gyapotra, továbbá a New York-i nagykereskedők és pénzemberek, bankárok, tőzsdések, valamint a hajótulajdonosok, akik gazdaságilag érdekelve voltak a rabszolgaság fennmaradásában, ellenséges szemmel néztek az abolicionista mozgalomra, sőt az erőszak és megfélemlítés eszközeitől sem riadtak vissza. Ezért az abolicionistákat nemcsak a déli, hanem az északi államokban is veszély fenyegette. 1835-ben Bostonban a terroristák kis híján megölték W. Garrisont, 1837-ben Illinois államban, ahol a rabszolgaságot törvény tiltotta, a rabszolgatartók ügynökei által felbőszített tömeg meggyilkolta Lovejoyt, a helyi abolicionista újság kiadóját.

Az abolicionista mozgalom nem volt egységes. Jobbszárnya nem kívánt többet, mint a rabszolgatartó területek korlátozását, míg a balszárny a rabszolgák teljes és haladéktalan felszabadítását követelte.

1840-ben a mozgalmat meggyengítették azok a nézeteltérések, amelyek a politikai harcban való részvétel és a nők jogainak védelme körül támadtak. A politikai harc hívei elszakadtak Garrison híveitől és külön abolicionista „szabadságpártot" alapítottak. Ez a párt kétszer is — 1840-ben és 1844-ben — jelöltet állított az elnökválasztásokon James Burney személyében, de sikertelenül.

A FREE SOIL PÁRT MEGALAKULÁSA

A XIX. század közepén a Mexikótól elhódított területek annektálását követően az Egyesült Államok politikai életének homlokterébe került az a kérdés, hogy a rabszolgaságot kiterjesszék-e ezekre az új tartományokra. Az e kérdéssel kapcsolatban fellángolt harc a politikai pártok átcsoportosulására vezetett.

A képviselőházban indítványozták az alkotmány olyan értelmű kiegészítését, hogy az új területeken tiltsa el a rabszolgaságot. A kiegészítést a képviselőház el is fogadta, a szenátus azonban elvetette.

1848-ban megalakult a free soilerek („a szabad föld hívei") polgári demokrata pártja, amely az újonnan annektált területeken a rabszolgatartás megtiltását és a telepesek számára a földparcellák ingyenes szétosztását követelte. A Free Soil Párt magvát az abolicionista „szabadságpárt" alkotta. A free soilereket támogatta a Nemzeti Reformszövetség nevű munkásszervezet, emellett csatlakozott hozzájuk a whigek és a demokraták egy része is. A free soilerek a legnagyobb támogatásban az északnyugati államokban részesültek, ahol a kisfarmerek voltak többségben.

A Free Soil Párt megalakulása arról tanúskodott, hogy elmélyültek a rabszolgatartó rendszer és a bérmunka rendszer közti ellentétek, valamint arról, hogy a farmerek és ültetvényesek évtizedes politikai szövetsége széthullott.

XII. FEJEZET

A KELETI KÉRDÉS ÉS A KÖZEL-KELETI ORSZÁGOK AZ 1830—1840-ES ÉVEKBEN

Az 1820-as évek vége felé, de különösen a harmincas és negyvenes években újból kiéleződött az úgynevezett keleti kérdés. Mit takart voltaképpen ez a megjelölés? Egyrészt azokat az ellentéteket, amelyek az európai hatalmak közt merültek fel az Oszmán Birodalom felosztásáért, a Konstantinápoly (Sztambul) és a tengerszorosok, a Balkán-félsziget, a levantei országok és az Egyiptom feletti uralom megszerzéséért folytatott harcban. A kérdés másik oldala volt a török feudális urak által elnyomott népek szabadságmozgalma és felszabadulása az Oszmán Birodalom igája alól. A keleti kérdéssel szoros összefüggésben bontakozott ki az európai hatalmaknak az iráni befolyásért folytatott harca is. Irán ebben az időben — akárcsak az Oszmán Birodalom — gyenge, elmaradott feudális állam volt, amelyet belülről a feudális urak szeparatista mozgalmai, valamint az elnyomott népek felszabadító mozgalmai emésztettek.

A keleti kérdésben és — tágabb értelemben — az európai nagyhatalmak egész közel-keleti politikájában egymást kizáró hódító tervek ütköztek össze, amelyek eleve kudarcra kárhoztattak minden olyan kísérletet, amely a felmerült problémák békés megoldására irányult. Aligha lehetett volna összeegyeztetni az Oszmán Birodalom elnyomott népeinek nemzeti felszabadulási törekvéseit az európai hatalmak szándékaival. Ezek ugyanis vagy a régi helyzetet akarták fenntartani (ez volt az úgynevezett status quo-politika), vagy új — európai — uralommal helyettesíteni az addigi török rezsimet. A Közel-Kelet így állandó összetűzések és háborúk színtere volt, amelyek fokozták Európában és Ázsiában a nemzetközi helyzet feszültségét.

A harmincas-negyvenes években Oroszország, Anglia és Franciaország fejtette ki a legnagyobb aktivitást a Közel-Keleten. A cári kormányzat, amely hathatósan segítette a Törökország és Irán által elnyomott népek igazságos szabadságharcát, egyszersmind a maga hódító céljait is igyekezett megvalósítani. Anglia és Franciaország többnyire azzal leplezte agresszív politikáját, hogy ellensúlyozni kívánja az orosz terjeszkedést. Valójában a nyugati nagyhatalmak politikája ugyanolyan önző és hódító jellegű volt, mint a cárizmusé, és végeredményben akadályozta az illető népek felszabadulását a török és iráni iga alól.

Marx és Engels a keleti kérdés lényegének, valamint a XIX. század első felében nyomon követhető történetének elemzése során világosan feltárták e kérdés gazdasági, politikai, katonai és nemzetközi jelentőségét, és rámutattak az európai hatalmak közti versengés igazi okaira. Megsemmisítő bírálattal illették az európai diplomácia módszereit és eszközeit: a megfélemlítést, cselszövést, a segítség ürügyén való durva beavatkozást a fejletlen keleti államok belügyeibe stb. Ezzel a politikával szembeszegezték az európai demokrácia programját, a keleti kérdés olyan megoldását, amely

biztosította volna a Törökország által leigázott népek nemzeti függetlenségét. Engels megállapította: „A török probléma megoldása sok más nagy probléma megoldásával együtt az európai forradalomra vár."[1]

1. OROSZORSZÁG HÁBORÚI IRÁN ÉS TÖRÖKORSZÁG ELLEN AZ 1820-AS ÉVEK VÉGÉN

AZ 1826—1828. ÉVI OROSZ—IRÁNI HÁBORÚ

A nagyhatalmak keleti vetélkedésének fontos célpontja volt Irán. Az angol diplomácia azon volt, hogy kiszélesítse befolyási szféráját és gyengítse Oroszország hadállásait, ezért közvetlenül az Iránra nézve kedvezőtlen kimenetelű 1804—1813. évi orosz—iráni háború után újabb oroszellenes akciókra kezdte bujtogatni Fath Ali sah uralkodót. 1814-ben angol—iráni szerződést írtak alá, melynek értelmében Anglia anyagi támogatást nyújt Iránnak abban az esetben, ha háború törne ki „valamelyik európai állammal". Angol tiszteket hívtak az iráni csapatok kiképzésére, a katonai erődítmények építésének irányítására. Irán vezető körei, mivel nagy reményeket fűztek az angol segítséghez, elhatározták: ők kezdik meg a hadműveleteket Oroszország ellen.

1826 júliusában az iráni seregek Abbasz-Mirza trónörökös parancsnoksága alatt váratlanul benyomultak Karabahba és ostrom alá fogták Susát. Ezzel egyidejűleg Semahában, Gandzsában és más helyeken néhány volt azerbajdzsáni kán zendülést robbantott ki Oroszország ellen. Július és augusztus folyamán az iráni seregek megszállták Transzkaukázia keleti felének jelentős részét és Baku közelébe jutottak.

Karabah, Sirak és a többi elfoglalt körzet lakossága elszánt ellenállást fejtett ki. Nemsokára felvonultak az orosz csapatok is. Abbasz-Mirza főerői a Samhor melletti és a gandzsai csatában súlyos vereséget szenvedtek. 1827-ben a Paszkevics parancsnoksága alatt küzdő orosz seregek elfoglalták a jereváni és nahicseváni kánságot. Az orosz katonai egységek mellett örmény népfelkelők is részt vettek a hadjáratban. A sah kormánya, miután az orosz csapatok bevették Tebrizt, tárgyalásokba kezdett. A tárgyalásokat sürgették most már az angolok is, mivel attól tartottak, hogy a háború további folytatása tovább erősítené Oroszország keleti hadállásait.

1828. február 10-én Tebriz közelében, Turkmancsaj nevű faluban aláírták a békeszerződést, amely Oroszország befolyásának erősödését és Iránban, valamint a szomszédos országokban elfoglalt hadállásainak megszilárdulását eredményezte. A sah elismerte a jereváni és nahicseváni kánságoknak Oroszországhoz való csatolását. A békeszerződés értelmében a Kaszpi-tenger vizein csak Oroszország tarthatott hadihajókat. Irán 20 millió ezüstrubel hadisarcot fizetett Oroszországnak. Oroszország a kereskedelmi egyezmény értelmében olyan kedvezményekhez jutott, mintha egy kapitulált országgal kötötte volna azt; ezt arra használta fel, hogy megkaparintsa az észak-iráni piacokat.

Kelet-Örményország azáltal, hogy egyesítették Oroszországgal, megmenekült a végleges romlástól. Örményország földjei a XIX. század elején pusztulóban voltak. A mezőgazdasági termelés a termelési eszközök kezdetleges volta és az iráni hűbérurak korlátlan önkénye folytán visszaesett. A munka termelékenysége igen alacsony volt. Nagyipar még nem alakult ki, a kereskedelem rendkívül lassan fejlődött.

A turkmancsaji egyezmény Oroszországhoz csatolta Grúzia, Észak-Azerbajdzsán, valamint Kelet-Örményország majdnem egész területét.

E területek Oroszországgal való egyesítése fordulópontot jelentett a grúz, örmény és azerbaj-

[1] Engels: Mi lesz az európai Torokország sorsa? Lásd *Marx—Engels* Művei. 9. kot. Budapest 1964. 30. old.

Az orosz csapatok Jereván erődjét ostromolják 1827 október 1-én
K. Beggrov kőnyomata V. Moskov rajza alapján

dzsáni nép történelmében. Az egyesítés, annak ellenére, hogy utána a cárizmus gyarmati politikát folytatott, történelmileg haladó mozzanat volt: megszabadította a Kaukázuson túli népeket attól a veszélytől, amellyel az elmaradott keleti despotikus hatalmak, Törökország és Irán hódító szándékai fenyegették őket, továbbá megszüntette Transzkaukázia feudális felaprózottságát, véget vetett a feudális testvérháborúknak, megteremtette a lakosság személyi és vagyoni biztonságát. Az orosz néppel létrejött kapcsolatok elmélyülése a transzkaukáziai népek körében elősegítette a haladó erők gyarapodását, és idők folyamán előkészítette a talajt a cári önkény elleni közös harc számára. A haladó orosz kultúra igen kedvező hatással volt a grúz, örmény és azerbajdzsáni nép ősi kultúrájának további fejlődésére.

A. SZ. GRIBOJEDOV HALÁLA

Iránban a turkmancsaji egyezmény nagy elégedetlenséget keltett a sah udvarának politikájával szemben. Az uralkodó körök, hogy a nép haragját más irányba tereljék, a sovinizmus és vallásos fanatizmus szellemében gyűlöletet igyekeztek ébreszteni Oroszország ellen. Az iráni főváros mecsetjeiben és piacain tömeggyűléseket tartottak, amelyeken hevesre izzították az oroszellenes hangulatot. Az Iránban működő angol ügynökség minden eszközzel támogatta a mind nagyobb méreteket öltő oroszellenes agitációt.

Ennek az agitációnak esett áldozatul A. Sz. Gribojedov, a nagy orosz író, akit a turkmancsaji egyezmény megkötése után iráni követté neveztek ki.

1828 októberében a cári kormány utasítást adott A. Sz. Gribojedovnak az iráni hadisarc esedékes részletének behajtására. Gribojedov, látva Irán siralmas gazdasági helyzetét, igyekezett rábeszélni a cári kormányt arra, hogy pénz helyett fogadjon el gyapotot, selymet, állatokat és ékszereket. A cár azonban megparancsolta a turkmancsaji szerződés maradéktalan végrehajtását.

Gribojedov Tebrizből, hivatali helyéről Teheránba utazott, hogy a vitás kérdéseket magával a sahhal rendezze. Teheránban heves hadjárat indult ellene. Különösen élénk tevékenységet fejtettek ki Allajar kánnak, a sah kegyvesztett miniszterének hívei. Gribojedovot vádolták a hadisarc megfizetése végett elrendelt új adók miatt, s ráfogták, hogy örményeket rejteget a házában. (Gribojedov a teheráni orosz követség épületében menedékjogot biztosított három örménynek, akik a turkmancsaji szerződés 13. pontja értelmében azzal a kéréssel fordultak hozzá, hogy juttassa vissza őket hazájukba.) 1829. február 11-én, amikor Gribojedov a sahnál tett búcsúlátogatás után már elutazni készült Teheránból, a nagy teheráni mecset előtti téren népes tömeg verődött össze. A fő mudzstahid (a főpapság képviselője) feltüzelte a tömeget, hogy kezdjen „szent háborút" az oroszok ellen. Erre fegyveres személyek benyomultak az orosz misszió épületébe, és ott A. Sz. Gribojedovot munkatársaival együtt meggyilkolták. Csak a misszió titkárának sikerült megmenekülnie.

Paszkevics tábornok, amikor a tragikus eseményt Pétervárnak jelentette, megjegyezte, hogy „az angolok nem álltak egészen távol a zavargásban való részvételtől". I. Miklós azonban inkább a hivatalos iráni magyarázatot fogadta el, amely szerint „a történteket a megboldogult Gribojedov megfontolatlan túlbuzgóságának rovására kell írni". A cári kormány az orosz—török háború feszült pillanataiban nem óhajtotta bonyolítani az Iránnal fennálló kapcsolatokat, és beérte a sah hivatalos bocsánatkérésével. I. Miklós egy értékes briliánst kapott a sahtól ajándékba, és ötévi haladékot adott a hadisarc esedékes részletének megfizetésére.

HARC HERATÉRT

Az 1830-as évek kezdetén Anglia szembetűnően megerősítette iráni hadállásait. Ezzel egyidejűleg Afganisztánt és Közép-Ázsiát is veszélyeztette, ami azután még inkább kiélezte az angol—orosz ellentéteket. Az angol—orosz vetélkedés lényeges objektuma volt a herati fejedelemség, elsősorban kulcsfontosságú stratégiai helyzeténél fogva. Herat ekkor önálló hűbérbirtok volt, amely sem Afganisztánhoz, sem Iránhoz nem tartozott. Anglia mindenképpen támogatta az afgán emíreknek Herat meghódítására irányuló terveit. Oroszország viszont inkább azt szorgalmazta, hogy Herat Iránhoz tartozzék, ez esetben ugyanis Anglia kisebb eséllyel használhatta volna fel Heratot hídfőállásnak Belső-Ázsia ellen.

Mind az afgán, mind az iráni uralkodóknak közvetlen érdekük fűződött a herati fejedelemség megszerzéséhez; a Herirud-folyó termékeny völgyében elterülő vidék régóta híres volt gazdag gabona-, gyümölcs- és gyapotterméséről, valamint dús legelőiről. Gazdag volt Herat városa is, a kereskedelem és az ipar fontos központja. A Közép-Ázsiába, Iránba és Indiába vezető karavánutak Heraton keresztül haladtak. A közvetítő kereskedelemre kivetett vámokból Herat fejedelmei tekintélyes jövedelmet élveztek. De fontos volt Herat mint erődítmény is.

Abbasz-Mirza nem sokkal az orosz háború után leszámolt a horaszani felkeléssel, majd megkezdte az előkészületeket Herat ellen. De Abbasz-Mirza röviddel ezután meghalt, és a fellángolt trónviszály megakadályozta tervének végrehajtását.

1834-ben meghalt Fath Ali sah, és újabb, rövid ideig tartó trónviszályok után Mohamed lett az új uralkodó. Oroszország támogatásával folytatta a Herat elleni hadjárat előkészítését, és 1837-ben az iráni hadsereg a sah főparancsnoksága alatt elindult Teheránból.

Mohamed sah szándékai azonban Anglia határozott ellenállásába ütköztek. Herat ostromára

válaszként az angolok hadi felszerelést és kiképzőket kuldtek a herati fejedelemnek, Iránt pedig nyíltan háborúval fenyegették meg. Megszakították Iránnal a diplomáciai kapcsolatokat, és egy hajórajt küldtek a Perzsa-öbölbe.

Az angolok kezdeményezésére Törökország elterelő hadműveleteket kezdett Irán ellen. 1837-ben a bagdadi pasa 12 000 főnyi serege élén támadást intézett Mohammera ellen, ahol egyáltalán nem tartózkodtak iráni csapatok. A várost csak az arab törzsek mintegy 25 000 harcosból álló serege védte, amelynek csupán egyetlen ágyúja volt, az is mindjárt az első lövés után tönkrement. A bagdadi pasa elfoglalta és feldúlta Mohammerát.

Anglia nyomására Mohamed sah kénytelen volt lemondani Herat elfoglalásának tervéről. Az iráni csapatok 1838 őszén elvonultak a város alól, majd 1839-ben Irán az Angliával kötött egyezményben kötelezte magát csapatainak a herati fejedelemség területéről való kivonására, továbbá Angliának ugyanolyan kereskedelmi kiváltságokat biztosított Iránban, mint amilyenekhez Oroszország jutott a turkmancsaji szerződés révén. Ezt az egyezményt 1841-ben kereskedelmi szerződéssel erősítették meg.

A Heratért folytatott harcban Anglia alaposan megerősítette iráni politikai és gazdasági pozícióit. Anglia ezek után hozzáláthatott észak-indiai és afganisztáni hódító terveinek megvalósításához.

REFORMKÍSÉRLETEK TÖRÖKORSZÁGBAN. A JANICSÁR-SEREG FELSZÁMOLÁSA

A szerbek elleni harc (az 1815. évi felkelés) során és a görögöktől elszenvedett háborús kudarcok és a nyomukban támadt nagy nehézségek arra késztették II. Mahmudot, Törökország szultánját és bizalmas környezetét, hogy bizonyos elkerülhetetlen reformok megvalósítása révén próbálják megszilárdítani a birodalom katonai, belpolitikai és nemzetközi helyzetét. Akárcsak III. Szelim és Musztafa Bajraktar pasa idejében, most is a hadsereg reformja került előtérbe. Ez alkalommal a janicsársereg felszámolását vették tervbe. A janicsár egységek nemcsak a nép előtt voltak gyűlöletesek, hanem végképp elvesztették tekintélyüket az uralkodó osztály szemében is a görög felkelés idején tanúsított tehetetlenségükkel.

1826 júniusában II. Mahmud szultán, miután maga mögött tudta a főpapság támogatását, a janicsárok zavargását arra használta fel, hogy végre megtegye azt a lépést, amellyel elődei mindhiába kísérleteztek. A szultán parancsára a zendülő janicsárokat mind egy szálig kivégezték. Hivatalosan bejelentették a janicsársereg feloszlatását; ettől fogva még a nevüket sem volt szabad kiejteni. A leszámolás — bármily kegyetlen volt is — pozitív eredményekkel járt Törökországra nézve. A janicsárok, akik évszázadokon keresztül rettegésben tartották a török népet, sőt a szultáni kormányzatot is, nem voltak többé. Az ország végre megszabadult ettől a züllött feudális katonaságtól, a reakció fő támaszától.

Janicsárok
Metszet. 1814

A janicsárok helyett európai mintára szervezett katonai alakulatokat hoztak létre. Csakhamar kiderült azonban, hogy a török kormánynak valójában nincsen semmiféle átgondolt és nagyszabású terve a katonai reform végrehajtására: hiányzott az új alakulatok felállításához szükséges személyi állomány, hiányos volt a fegyverzet és felszerelés.

Az új ezredek, amelyek bizonyos szerepet játszottak a janicsárzendülés elfojtásában, csekély létszámúak voltak, hosszas kiképzést és alapos kiegészítést igényeltek. Az a néhány kiképző tiszt, akit Egyiptomból Mohamed Ali küldött, nem tudott megbirkózni ezzel a feladattal. Így azután, amikor Törökország nemzetközi helyzete meggyengült, a szultán mögött már nem állt a régi hadsereg, újat szervezni pedig nem tudott.

AZ 1828—1829. ÉVI OROSZ—TÖRÖK HÁBORÚ

Miután az egyesített angol—francia—orosz flottaegységek a navarinói öbölben (1827-ben) megsemmisítették az egyiptomi—török hajóhadat, az európai hatalmak Törökországgal való kapcsolatai bonyolulttá váltak. Ez a helyzet taktikai előnyt biztosított Oroszországnak: most már határozottabban léphetett fel Törökország ellen. A török kormány politikájával is csak megkönnyítette Oroszország fegyveres fellépését, amennyiben nem volt hajlandó végrehajtani az Oroszországgal 1826-ban kötött akkermani egyezményt, elsősorban a Moldva, Havasalföld és Szerbia jogairól és kiváltságairól szóló cikkelyt; azonkívül korlátozta az orosz tengeri kereskedelmet.

Az Irán elleni háború sikeres befejezése, majd a turkmancsaji béke aláírása után I. Miklós nem látta akadályát a törökországi háború megindításának. 1828 tavaszán az orosz csapatok átlépték a határt.

A nemzetközi helyzet Oroszországnak kedvezett. A nagyhatalmak közül egyedül Ausztria nyújtott a törököknek nyíltan anyagi segítséget. Anglia az 1827. évi egyezmény folytán, továbbá, mert maga is részt vett a navarinói ütközetben, kénytelen volt a semlegesség álláspontjára helyezkedni. Franciaország hasonló okokból, továbbá a Bourbon-kormányzat és a cári kormány közt kialakult szoros kapcsolatokra való tekintettel, ugyancsak nem lépett fel Oroszország ellen. Barátságos magatartást tanúsított Oroszország iránt Poroszország is.

Az orosz főparancsnokság azonban hibát hibára halmozott, s így a háború egészen 1829 őszéig elhúzódott. Az ázsiai háború kimenetele akkor dőlt el, amikor Paszkevics hadserege 1829-ben bevette Erzerumot, ezt a fontos stratégiai pontot. Az európai hadszíntéren Gyibics hadserege áttört a Balkán-hegységen, kijutott a Marica-folyó völgyébe, majd Drinápoly (Edirne) városának elfoglalásával már Konstantinápolyt (Sztambult) veszélyeztette.

Oroszország katonai sikerei után a török kormány az angolok nyomására — akik már attól tartottak, hogy az orosz csapatok elfoglalják a török fővárost és a fekete-tengeri szorosokat — béketárgyalásokat kezdeményezett. 1829. szeptember 14-én Drinápolyban aláírták az orosz—török békeszerződést, amelynek értelmében Oroszország és Törökország európai határát a Prut-folyó vonalán álla-

Az 1815. évi szerbiai felkelés. A Ljubics-folyó melletti csata
Rajz

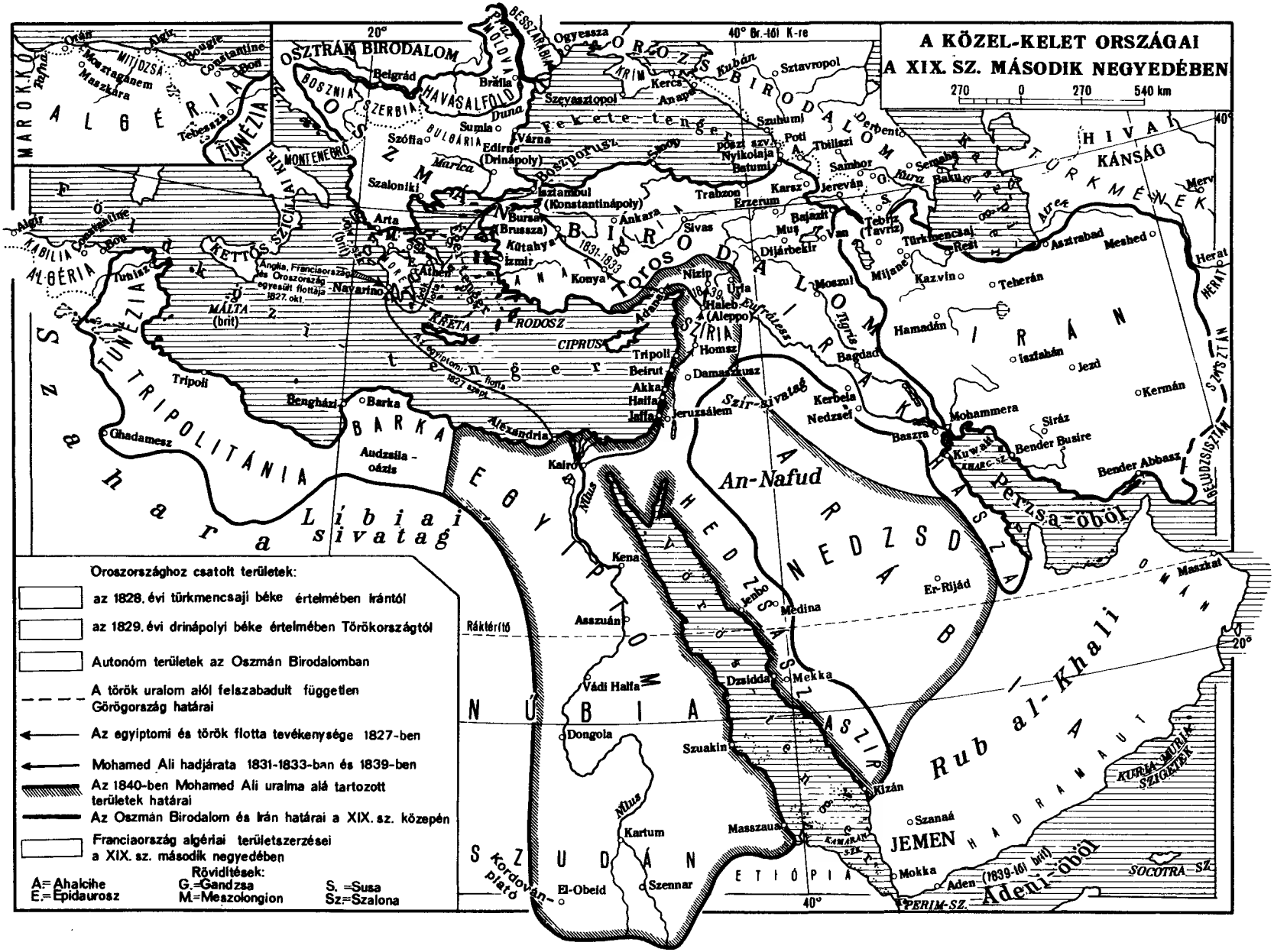
A KÖZEL-KELET ORSZÁGAI A XIX. SZ. MÁSODIK NEGYEDÉBEN
270 0 270 540 km
Oroszországhoz csatolt területek:
az 1828. évi türkmencsaji béke értelmében Iránról
az 1829. évi drinápolyi béke értelmében Törökországtól
Autonóm területek az Oszmán Birodalomban
A török uralom alól felszabadult független Görögország határai
Az egyiptomi és török flotta tevékenysége 1827-ben
Mohamed Ali hadjárata 1831-1833-ban és 1839-ben
Az 1840-ben Mohamed Ali uralma alá tartozott területek határai
Az Oszmán Birodalom és Irán határai a XIX. sz. közepén
Franciaország algériai területszerzései a XIX. sz. második negyedében
Rövidítések:
A.=Ahalcihe
E.=Epidaurosz
G.=Gandzsa
M.=Meszolongion
S. =Susa
Sz.=Szalona
MAROKKÓ
ALGÉRIA
TUNÉZIA
OSZTRÁK BIRODALOM
OSZMÁN BIRODALOM
ORSZ. BIRODALOM
PERZSIA
IRÁN
Fekete-tenger
Földközi-tenger
Vörös-tenger
Perzsa-öböl
Szahara
Líbiai sivatag
An-Nafud
Rub al-Khali
ARÁBIA
NÚBIA
SZUDÁN
ETIÓPIA
JEMEN
HADRAMAUT
HEDZSASZ
NEDZSD
Algír
Tripolitánia
Barka
Bengházi
Tripoli
Ghadamesz
Audzsila-oázis
Alexandria
Kairo
Nílus
Asszuán
Ráktérítő
Vádi Halfa
Dongola
Kartum
Kordofán-fiató
El-Obeid
Szennar
Szuakin
Masszaua
Kizán
Mekka
Medina
Dzsidda
Jenbo
Kena
Er-Rijád
Szanaá
Mokka
Aden
Adeni-öböl
SOCOTRA-SZ.
PERIM-SZ.
BAB-EL-MANDEB-SZ.
KAMARAN-SZ.
Ogyessza
Szevasztopol
Kercs
Anapa
Sztavropol
Szuhumi
Poti
Tbilisi
Batumi
Derbent
Baku
Jereván
Karsz
Trabzon
Erzerum
Szamszun
Szinop
Sumla
Várna
Szófia
Edirne (Drinápoly)
Isztambul (Konstantinápoly)
Szaloniki
Bursa (Brussza)
Ankara
Sivas
Kütahya
Izmir
Athén
Navarino
Konya
Adana
Rodosz
Ciprus
Tripoli
Beirut
Akka
Haifa
Jaffa
Jeruzsálem
Damaszkusz
Homsz
Hamá
Nizip
Urfa
Haleb (Aleppo)
Moszul
Bagdad
Kerbela
Nedzsef
Basra
Kuvait
Bender Busire
Bender Abbasz
Kerman
Siráz
Jezd
Iszfahán
Hamadán
Kazvin
Teherán
Mijane
Tebriz (Tavriz)
Van
Bajazit
Muş
Diyarbekir
Türkmencsaj
Rezi
Asztrabad
Meshed
Herat
Merv
Turkmenek
Kánság
Kaszpi-tenger
Aral-tó
Kura
Araxes
Szamara
Szaratov
Szimbirszk
Kazany
Szevasztopol
Krím
Kubán
Don
Dnyeszter
Duna
Havasalföld
Szerbia
Bulgária
Montenegró
Bosznia
Besszarábia
Moldva
Marica
Boszporus-sz.
Dardanellák-sz.
Gibraltár
Algír
Constantine
Bone
Mitidzsa
Mostaganem
Maszkara
Tebessza
Orán
Bougie
Kabilia
Al-Géria
Tunisz
Kettős-szikla
Málta (brit)
Anglia, Franciaország és Oroszország egyesült flottája 1827. okt.
A egyiptomi-török flotta 1827 szept.
Navarinói ö.
Szir-sivatag
Kerbela
Nedzsef
Szíria
Mezopotámia
Tigris
Eufrátesz
Perzsa-öböl
Ománi-öböl
Maszkat
Kuria-Muria szigetek
Aden (1839-től brit)
Herat
Afganisztán
Beludzsisztán
Sz.
Ráktérítő
20°
40°
40° Br.-tól K-re

pították meg, egészen addig a pontig, ahol a Prut a Dunába ömlik. A Kaukázus fekete-tengeri partvidéke a Kubany torkolatától a Poti melletti Szent Miklós-erődig Oroszország birtokába ment át. Törökország elismerte azoknak a transzkaukáziai területeknek az annektálását, amelyek 1801 és 1813 között, valamint az Iránnal kötött turkmancsaji békeszerződés értelmében kerültek Oroszországhoz.

Moldva és Havasalföld megtartotta belső autonómiáját és azt a jogát, hogy saját csapatokat tarthasson. Szerbiát illetően, ahol újabb felkelés tört ki, a török kormány kötelezte magát, hogy végrehajtja a bukaresti szerződés határozatait, amelyek szerint a szerbek küldötteik útján eljuttathatják a szultánhoz a szerb nép halaszthatatlan követeléseit. Egy 1830-ban kiadott szultáni rendelkezés értelmében Szerbia belső igazgatását tekintve függetlenséget nyert, egyébként azonban Törökországtól függő fejedelemség lett.

Az orosz—török háború fontos következménye volt Görögország függetlenségének elismerése. Törökország a drinápolyi szerződésben elfogadta mindazokat a feltételeket, amelyek Görögország belső rendjét és határait szabályozták. Görögország 1830-ban elnyerte teljes függetlenségét. Epirusz egy részének, Thesszáliának, Kréta szigetének, az Ión-szigetcsoportnak és néhány más görög területnek Görögországhoz való tartozását azonban nem ismerték el. Anglia, Franciaország és Oroszország hosszas tárgyalásokat folytattak Görögország belső rendjére vonatkozóan, aminek eredményeképpen az ország monarchia lett Ottó német herceg uralkodása alatt. Görögország ezután hamarosan Anglia pénzügyi, majd politikai ellenőrzése alá került.

Az 1828—1829. évi háború megszilárdította Oroszország balkáni és ázsiai helyzetét, aminek következtében még jobban kiéleződött a keleti kérdés.

Törökország helyzete ebben az időben tovább rosszabbodott, amennyiben Mohamed Ali egyiptomi pasa nyíltan a szultán ellen fordult.

2. EGYIPTOM FÜGGETLENSÉGI HARCA ÉS AZ EURÓPAI HATALMAK BEAVATKOZÁSA

EGYIPTOM MEGERŐSÖDÉSE MOHAMED ALI URALKODÁSA IDEJÉN

Attól kezdve, hogy Mohamed Ali egyiptomi pasa (valójában: független uralkodó) helyzete megszilárdult, Egyiptom figyelemre méltó sikereket ért el a gazdasági és kulturális fejlődés terén.

Mohamed Ali az egyiptomi földesurak és kereskedők érdekében számos reformot valósított meg, amelyek Egyiptom korabeli viszonyai között objektíve haladó jellegűek voltak.

Mohamed Ali elsősorban is földreformot hajtott végre, és ezzel súlyos csapást mért a mameluk nagybirtokosokra. A mameluk-birtokok nagy részét elkobozták a kincstár javára; az egyiptomi fellahok (parasztok) ezentúl nem egyes nagybirtokosoknak, hanem a feudális államnak voltak kötelesek dolgozni. Az elkobzott és az újonnan öntözés alá vett földekből Mohamed Ali nagy darabokat hasított ki hű tisztjeinek és hivatalnokainak. Így azután új földbirtokos arisztokrácia alakult ki. Mohamed Ali a kincstár javára kisajátította a papság birtokait (vakuf-földek), és a papok számára állami ellátást biztosított.

A földreform nagy elégedetlenséget váltott ki a papság és a mameluk felső réteg köreiben. 1811-ben Mohamed Ali végleg megtörte a mameluk hűbérurak uralmát, és csaknem valamennyi mameluk bejt kivégeztette.

Egyiptom katonai hatalmának megszilárdítása érdekében Mohamed Ali nagyszabású hadügyi reformokat hajtott végre. Európai mintára újjászervezte a hadsereget; a csapatok kiképzését francia és egyiptomi tisztek vezették; az egyiptomi tiszteket különleges katonai tanintézetekben készítették elő feladatukra. Az új hadsereget korszerű tüzérséggel látták el. Nagy gondot fordítot-

tak a hajóhad megerősítésére. Az egyiptomi hadsereg — amely 1830-ban már 150 000 fot számlált — és a 32 vitorlásból álló flotta katonai értékét tekintve jelentősen felulmúlta a torok szultán szárazfoldi és tengeri erőit.

A hadsereg újjászervezésével szükségessé vált számos ipari vállalat létesítése. Egyiptomban egymás után épultek a vasolvasztók, vasontodék és gépgyártó műhelyek, fegyver- és lőporgyárak, textilmanufaktúrák. Ezek a vállalatok, amelyek az állam tulajdonában voltak, kényszertoborzással felvett munkásokat foglalkoztattak.

Mohamed Ali Alsó-Egyiptomban a vetésterulet gyarapítása és a foldek vízellátása érdekében Kairótól északra új ontozó-csatornákat és gátakat építtetett, és ezzel a vetésteruletet mintegy másfélszeresére novelte, továbbá lehetővé tette az egyiptomi gyapottermelés intenzív fejlődését.

Mohamed Ali átszervezte az állami kozigazgatást is és európai mintára minisztériumokat (hadugy-, pénzugy-, kereskedelmi, művelődésugyi stb. minisztériumot) létesített. A mamelukok idején létesített kozigazgatási beosztás helyett az egész országot hét tartományra (mudiria) osztotta; a tartományi kormányzók a kozponti kormány illetékessége alá tartoztak.

Az új kozigazgatási apparátus, a hadsereg és a fejlődő ipar képzett embereket igényelt. E célból számos világi általános és szakiskolát létesítettek. Igen sok egyiptomi fiatalt kuldtek Európába tanulni. Ugyanebben az időben alapították az első egyiptomi nyomdát, és ekkor jelent meg az első egyiptomi újság is.

A reformok végrehajtásához, a nagy hadsereg fenntartásához és a katonai vállalkozások szervezéséhez szukséges anyagi eszkozoket Mohamed Ali a néptomegek kíméletlen kizsákmányolása révén teremtette elő. A kormány a legtobb mezőgazdasági és kézművesipari termék felvásárlására monopóliumot vezetett be, amelyeket azután bérlőknek adott ki.

AZ EGYIPTOMI—TORÓK KONFLIKTUS

Mohamed Ali hatalmas arab birodalomról, Sztambul meghódításáról és a szultáni hatalom megszerzéséről ábrándozott. 1811—1818-ban a szultán kérésére háborút viselt a nedzsdi (közép-arábiai) arab torzsek ellen, amelyek a vahhabizmus néven ismert vallási tanitás (az eredeti iszlámhoz való visszatérés) zászlaja alatt egységes arábiai államot akartak létrehozni. Ezután Szudánt kényszerítette fennhatósága alá. Amikor Torokország az 1828—1829. évi háborúban vereséget szenvedett Oroszországtól, Mohamed Ali azzal az uruggyel, hogy a szultán nem teljesítette ígéretét — ti. nem hálálta meg a gorog felkelés elfojtását — elhatározta, hogy nyílt háborút indít a szultán ellen. 1831-ben az egyiptomi csapatok Ibrahim pasa (Mohamed Ali fia) parancsnoksága alatt benyomultak Szíria és Libanon teruletére, majd egy év múlva, Kilikia és a Taurus-hegységen keresztul vezető szorosok elfoglalása után átlépték Anatólia határát. 1832 decemberében a Konya varosa melletti csatában a torokok súlyos vereséget szenvedtek; a szultán seregének főparancsnoka, a nagyvezír is fogságba esett. Az egyiptomi csapatok, anélkul, hogy ellenallásba utkoztek volna, tovább vonultak nyugatra. A Torokország kulonbozó pontjain fellángolt zavargások még súlyosbították a szultáni kormány amúgy is rendkívul nehéz helyzetét.

A szultán Angliához fordult segítségért, de az megtagadta. Franciaország, amely szoros kapcsolatokat tartott fenn Egyiptommal és igyekezett megszilárdítani kozel-keleti hadállásait, nyíltan támogatta Mohamed Alit. Így II. Mahmud szultan kénytelen volt az Oroszország által felajánlott segítséget elfogadni.

A cári kormányt aggasztották az egyiptomi pasa katonai sikerei és további tervei. Attól tartott, hogy az Oszmán Birodalom romjain egy erős állam alakul majd ki, amelynek kulpolitikájában esetleg vezető szerepet fog játszani az 1830. évi polgári forradalom utáni Franciaország. Ezért úgy dontott, hogy útját állja Mohamed Alinak.

Az egyiptomiak 1832-ben bevesznek Acre várát
Bauman kőnyomata

Muravjov tábornok vezetésével küldöttséget menesztettek Törökországba és Egyiptomba, azzal, hogy indítványozza a hadműveletek beszüntetését. A közvetítés azonban nem járt sikerrel: Ibrahim pasa, az egyiptomi sereg főparancsnoka, tovább folytatta előnyomulását.

Ekkor Törökország azzal a kéréssel fordult az orosz követhez, hogy küldesse Konstantinápoly alá a fekete-tengeri orosz hajórajt, valamint egy hadtestet. Amikor Mohamed Ali erről tudomást szerzett, leállította a támadást.

1833 februárjában az orosz hajóraj, fedélzetén a kért szárazföldi egységekkel, megérkezett a Boszporusz vizeire. Ez nagyon nyugtalanította a nyugat-európai hatalmakat. Most ők szorgalmazták a leghevesebben a török kormány és Mohamed Ali közti közvetlen tárgyalásokat, és egyöntetűen követelték az orosz fegyveres erők távozását a tengerszorosok övezetéből.

Mohamed Ali a törökökkel folytatott tárgyalásokon ügyesen kihasználta azt a diplomáciai háborút, amely Anglia, Franciaország és Oroszország között folyt a török vizeken tartózkodó orosz hajórajjal és az orosz csapatok partraszállásával kapcsolatban. Franciaország közvetítői minőségében támogatta Mohamed Alinak Szíriára, Palesztinára és az adanai pasalikra támasztott igényét. Anglia ezzel szemben Alexandria partjaihoz küldött egy hajórajt, azzal a megbízatással, hogy akadályozza meg az egyiptomi csapatok és hadi felszerelések Szíriába való átszállítását.

Amikor egy újabb orosz partraszálló egység érkezett a Boszporuszra, és híre jött, hogy egy 30 000 főből álló orosz hadtest rövidesen átkel a Dunán, Mohamed Ali és a török kormány egyaránt a tárgyalások meggyorsítására kényszerült. 1833 májusában, Ibrahim pasa kiutahiai főhadiszállásán egyezséget kötöttek, melynek értelmében Szíria és Palesztina, valamint Adana az egyiptomi pasa igazgatása alá került át; Mohamed Ali viszont formailag elismerte a szultán főségét. Az egyezmény, amelynek megkötése után a hadműveleteket mindkét fél beszüntette, nem elégítette ki sem a szultánt, sem az egyiptomi pasát; a megállapodást egyik is, másik is csupán ideiglenes szünetnek tekintette.

AZ 1833. ÉVI OROSZ—TÖRÖK SZERZŐDÉS

Miután az egyiptomi csapatok a kiutahiai egyezményben megállapított vonal mögé húzódtak, az orosz partraszálló egység és flottakülönítmény is elhagyta Törökország területét. De még két nappal ez előtt, 1833. július 8-án, Oroszország és Törökország szövetségi (védelmi) szerződést kötött egymással, melyet az orosz csapatok állomáshelyéről Unkiar Skelessi-i szerződés néven emlegetnek.

A nyolc esztendőre kötött szerződés értelmében Oroszország kötelezettséget vállalt arra, hogy biztosítja Törökország fennmaradását, épségét és teljes függetlenségét, háború esetén pedig a két fél által szükségesnek vélt létszámú katonasággal siet segítségére. A szerződés függelékeként kötött titkos egyezmény értelmében Törökország felmentést kapott azalól, hogy ugyanolyan katonai segítséget nyújtson Oroszországnak, mint amilyenről a szerződésben szó volt, viszont e helyett kötelezte magát arra, hogy az orosz kormány kívánságára minden idegen hajóhad elől elzárja a Dardanellákat. Ugyanakkor megállapodtak abban, hogy a boszporuszi szorost a Törökországgal szövetséges orosz hajóhad előtt megnyitják.

Az Unkiar Skelessi-i szerződés, amely rendkívüli módon megszilárdította Oroszország közel-keleti hadállásait, heves tiltakozást váltott ki Anglia és Franciaország részéről. Ugyanakkor Anglia és Franciaország közel-keleti ellentétei nem tették lehetővé, hogy együttes akciót kezdjenek Oroszország ellen.

MOHAMED ALI ÉS A SZULTÁN MÁSODIK FEGYVERES ÖSSZECSAPÁSA

Mivel Mohamed Ali nem volt hajlandó elismerni azoknak a kereskedelmi kiváltságoknak az érvényét Egyiptomban, amelyeket Anglia az 1838-ban kötött egyezmény alapján Törökországtól kapott, Egyiptom és Anglia viszonya nagyon kiéleződött. Anglia mesterien szította az ellentéteket Mohamed Ali és a szultán között. A szultánt rávette, hogy kezdjen hadműveleteket Egyiptom ellen. Anglia abban bízott, hogy a német tisztek által kiképzett török hadsereg megsemmisíti az egyiptomi haderőt. Anglia ugyanakkor arra is számított, hogy meggyengíti — vagy ha sikerül, teljesen fel is számolja — Franciaország egyiptomi befolyását, egyszersmind megakadályozza az 1833. évi orosz—török szerződés megújítását.

1839 nyarán megkezdődtek a hadműveletek a török és az egyiptomi seregek között. A szultáni sereg 1839. június 24-én a Nizip melletti döntő csatában megsemmisítő vereséget szenvedett. A török hajóhad is rövidesen Mohamed Alihoz pártolt. Ugyanezekben a napokban meghalt II. Mahmud szultán, és örökébe tizenhat éves fia, Abdul Medzsid lépett. Mohamed Ali előtt megint felcsillant a csalóka remény, hogy megkaparinthatja a hatalmat az Oszmán Birodalomban.

Mohamed Ali
Bronzérem. 1840

Anglia igyekezett megelőzni, hogy Oroszország megint egymaga tegyen lépéseket Törökországban. Kezdeményezésére 1840. július 15-én Londonban egyezmény jött létre egyrészről Oroszország, Anglia, Ausztria és Poroszország (tehát Franciaország részvétele nélkül), másrészről Törökország között. Az említett hatalmak vállalták, hogy közös segítséget nyújtanak Törökországnak az egyiptomi pasa ellen.

A londoni egyezmény ünnepélyesen kinyilatkoztatta a hatalmak azon egyetértő szándékát, hogy ügyelni fognak az Oszmán Birodalom épségére és függetlenségére. Amennyi-

ben Mohamed Ali támadást intézne Törökország ellen, a hatalmak készek a szultán hívására megvédeni a Boszporuszt és a Dardanellákat, valamint Konstantinápolyt. Az egyezménynek egy külön cikkelye leszögezte, hogy ez a rendszabály „egyáltalán nem csorbítja az Oszmán Birodalomnak azt a régi jogát, hogy idegen államok hadihajóinak mindenkor megtilthassa a behatolást a Boszporusz és a Dardanellák vizeire". Mohamed Alinak indítványozták, hogy ismerje el a szultán főhatóságát.

Miután Mohamed Ali megtagadta a nagyhatalmak ultimátumának átvételét, az angol—osztrák hajóhad tűz alá fogta Beirutot és a többi szíriai kikötőt. Ekkor általános arab felkelés robbant ki Mohamed Ali uralma ellen, úgyhogy az egyiptomi pasa kénytelen volt kiüríteni Szíriát. Mikor az angol hajóhad Alexandria ágyúzásával kezdett fenyegetőzni, Mohamed Ali elfogadta a nagyhatalmak követeléseit: elismerte magát a török szultán vazallusának, csak Egyiptomot és Szudánt tartotta meg orokletes birtoka gyanánt; kötelezte magát a hadsereg létszámának csökkentésére, hajóépítő dokkjainak megsemmisítésére, valamint arra, hogy Egyiptomra nézve is érvényesnek ismeri el az 1838-ban kötött angol—török kereskedelmi egyezményt. Anglia így készítette elő Egyiptom későbbi elfoglalását, Franciaország viszont erőtlennek bizonyult ahhoz, hogy szembeszálljon Anglia és az európai hatalmak politikájával; mivel pedig katonai összetűzésre nem szánta el magát, tudomásul vette a nagyhatalmak döntését.

1841 januárjában a török flotta, amely 1839-ben Egyiptomhoz pártolt át, visszatért Törökországba.

A TENGERSZOROSOKRÓL KÖTÖTT EGYEZMÉNY (1841)

Anglia az 1840. évi egyezményt eleve ideiglenesnek tekintette. S mivel megértette, hogy a keleti kérdés ügyében kotendő nemzetközi egyezményből nem lehet kihagyni Franciaországot, a Thiers-kormány lemondása után (amely az egyiptomi kérdésben megpróbált szembeszállni az angol politikával) azt javasolta az új francia kormánynak, hogy Oroszország ellensúlyozására Egyiptom és a tengerszorosok ügyében kössenek új nemzetközi egyezményt.

Az új egyezményt 1841. július 13-án, Londonban írták alá Anglia, Oroszország, Ausztria, Poroszország, Franciaország és Törökország. E szerint a tengerszoroson át vezető út valamennyi nagyhatalom hadihajói előtt zárva van — ha Törökország nincs hadiállapotban. A szultán csak kivételes esetben adhatott engedélyt könnyű hadihajók áthaladására, amelyek a Törökországgal baráti viszonyban levő hatalmak követségeinek rendelkezésére állanak. Ettől fogva tehát Oroszországnak sem volt joga arra, hogy hadihajóival áthaladjon a tengerszorosokon, mivel azok valójában az európai hatalmak közös ellenőrzése alá kerültek.

Oroszország tehát az angol diplomácia manőverezése folytán elvesztette mindazokat az előnyöket, melyeket az 1833. évi Unkiar Skelessi-i szerződésben szerzett. Franciaország az egyiptomi válság következtében elvesztette egyiptomi befolyását. Ezek szerint az 1841. évi egyezmény tovább élezte a keleti kérdést.

3. A TANZIMAT

AZ IDEGEN ÁLLAMOK TÖRÖKORSZÁGI BEFOLYÁSÁNAK ERŐSÖDÉSE

A török katonai-hűbéres birodalmat a XIX. század egész első felében mindvégig mélyreható belső válság emésztette. Ez megkönnyítette az idegen államoknak gazdasági és politikai befolyásuk további fokozását. Különösen szembetűnő eredményeket ért el ezen a téren Anglia, amely gazdaságilag gyorsabban fejlődött a világ többi országánál. Anglia mindent elkövetett, hogy megkaparintsa a törökországi nyersanyagpiacot és a lehető legkedvezőbb feltételek mellett értékesíthesse

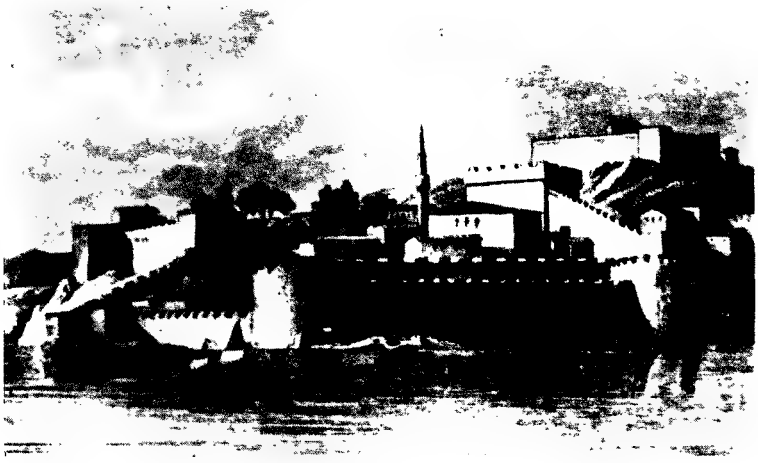

Török erőd a Dardanellák partján
Castellan metszete. 1820

áruit. Ezt a célt szolgálta a szultáni kormánnyal 1838-ban kötött kereskedelmi egyezmény, amely a birodalom egész területén — Egyiptomot is beleértve — megtiltotta Törökországnak az exportmonopóliumok bevezetését, és alacsony (öt százalékos) vámtételeket állapított meg az angliai importcikkekre. Csakhamar Franciaország is hasonló egyezményt kötött Törökországgal. Szíriában és Libanonban, ahol a francia katolikus missziók élénk tevékenységet folytattak, szüntelenül növekedett Franciaország gazdasági befolyása.

Az Amerikai Egyesült Államok a XVIII. század végén kezdte meg behatolását a Közel-Keletre. Az 1830. évi amerikai—török kereskedelmi szerződés értelmében az Egyesült Államok ugyanolyan jogok és kiváltságok birtokába jutott Törökországban, mint az európai hatalmak. A harmincas évek derekán már jelentős kereskedelmet folytatott Törökországgal. Amerikába főleg gyapjút és szőnyeget vittek ki, míg az Egyesült Államok pamutszöveteket, festőanyagot stb. exportált Törökországba.

Poroszország a közel-keleti behatolásnak némileg más útját választotta: a török fegyveres erőkre irányította figyelmét, és 1836-ban katonai oktatókat küldött Törökországba, köztük Helmuth von Moltke kapitányt (a későbbi tábornagyot). A német vállalkozók és pénzemberek csak jóval később jelentek meg Törökországban.

A külföldi kereskedelmi tőke behatolásának az volt a következménye, hogy Törökország gazdasági helyzete rosszabbodott. A sok katonai kudarc, a belső ellentétek kiéleződése és a leigázott népek felszabadító harca megrengette a török állam amúgy is ingatag épületét.

A belföldi árucsere gyér volta, az áruforgalom fejlődéséhez szükséges feltételek hiánya, a mezőgazdasági és ipari termelés jelentéktelen volta és a rossz útviszonyok akadályozták az egész államra kiterjedő egységes piac kialakulását. A kereskedelem és az ipar rendkívül lassan fejlődött. A külföldi iparcikkek növekvő importja kedvezőtlenül befolyásolta a török ipar fejlődését.

Törökország külkereskedelmében vezető helyet foglaltak el a nagy tengerparti kikötővárosok: Sztambul, Izmir, Szaloniki, Trabzon stb., ahol a külkereskedelemmel foglalkozó helybeli kereskedőkből és üzletemberekből kialakult a komprádor (közvetítő) burzsoázia, amely a külföldi kereskedelem lebonyolítása, a közvetítő ügyletek révén tekintélyes vagyonokra tett szert. A török kivitel fő cikkei mezőgazdasági termékek voltak: gyapot, ópium, dohány, gyapjú, gyümölcs, dió stb.

AZ 1839. ÉVI SZULTÁNI RESCRIPTUM

II. Mahmud szultán — a húszas években megkezdett reformok folytatásaképpen — 1834-ben új közigazgatási rendet vezetett be: a birodalmat vilajetekre és szandzsákokra osztotta; élükre a központból küldött polgári tisztviselőket állított. Ugyanebben az évben végleg megszűnt a katonai hűbérbirtokok rendszere; az 1838-ban kiadott földtörvény elismerte a földmagántulajdont.

Törökországban több minisztérium létesült, továbbá egy katonaorvosi tanintézet, és megjelent

az első török nyelvű napilap. A szultán belpolitikai kérdésekben a torok hűbérurak haladó csoportjára és a tisztviselők szűk rétegére támaszkodott; ez utóbbiak európai műveltséget szereztek és ismerték az európai államok életét.

A reformok megvalósításának legkövetkezetesebb és legtevékenyebb híve Musztafa Resid pasa, felvilágosult török államférfi és tekintélyes diplomata volt, aki megértette, hogy Törökország katonai csődje egyáltalán nem véletlen jelenség, hanem az ország elmaradottságának és elavult társadalmi rendjének következménye. Az ő kozreműködésével szerkesztették azt a dokumentumot, amely Abdul Medzsidnek, az 1839-ben trónra lépő új szultánnak a nevében kifejtette a reformprogramot. A reformok meghirdetését siettette az a politikai válság, amelyet a török kormánynak Mohamed Alitól 1839-ben elszenvedett újabb veresége idézett elő.

1839. november 3-án ünnepélyes keretek között hirdették ki a szultáni rescriptumot (hatt-i-serif), amely a törökországi reformkor (török megjelölése: tanzimat, azaz „jótékony újítások") kezdetét jelezte. A szultán nevében meghirdették alattvalóinak élet- és vagyonbiztonságát; ez, tekintet nélkül a vallási hovatartozásra, mindenkire kiterjedt. Egyidejűleg a kormányzat ígéretet tett arra, hogy szabályozzák az adók kivetésének rendjét, eltorlik a lakosságot sanyargató adóbérleti rendszert, rendezik a behívások kérdését, a katonai szolgálat idejét pedig négy vagy ot évben állapítják meg.

A reformintézkedések elsősorban azt a célt szolgálták, hogy megszilárdítsák a szultán hatalmát, noveljék tekintélyét az európai államok szemében. A reformátorok azonban egy lépést sem tettek a polgári átalakulás érdekében. Általában valamennyi reform felemás, egyoldalú volt: egyik sem vette figyelembe a parasztok és kézművesek legfontosabb szükségleteit; vajmi keveset nyújtott a tanzimat a kialakuló burzsoáziának is. A szultán rendelete mégis a reakciós korok heves ellenállásába ütközött: a világi és egyházi hűbérurak úgy látták, hogy hatalmukat csorbítanák a kormány intézkedései. Ennek következtében ezek az objektív céljaikat tekintve haladó reformok nem is valósulhattak meg, kivéve egyes — a hadsereggel és a kozigazgatási apparátussal kapcsolatos — rendelkezéseket.

A tanzimat történetében némi jelentősége volt annak az 1845-ben kiadott szultáni rendeletnek, amelyben a szultán beismerte, hogy a reformok — a katonai reformok kivételével — meghiúsultak, még pedig az újítások jelentőségét felfogni nem képes alattvalók tudatlansága miatt. A szultán felhívta a figyelmet, hogy nagyobb gondot kell fordítani az iskolák számának novelésére, és tokéletesíteni kell a közigazgatás rendszerét. A központi hatalom megszilárdítása végett a főkormányzók (pasák) nem rendelkezhettek tobbé kulon sereggel, nem rendelhettek el kulon sorozásokat és nem hozhattak halálos ítéletet. A főkormányzók mellett helyi medzslisek, előkelő személyekből álló tanácsadó testületek létesültek, amelyeknek tagjait részint választották, részint a helyi hatóságok nevezték ki.

A negyvenes évek végén és az otvenes évek elején újból kiéleződött a keleti kérdés, ami elvonta a szultáni kormányzat figyelmét a tanzimatról.

XIII. FEJEZET

INDIA VÉGLEGES MEGHÓDÍTÁSA. INDIA NÉPEINEK HARCA AZ ANGOL GYARMATOSÍTÁS ELLEN

Az angol Kelet-Indiai Társaság területi hódításait, amelyeket Anglia kormánya aktívan támogatott, a XIX. század közepe táján azzal tetőzte be, hogy egész Indiát gyarmati sorba süllyesztette. Ennek a méreteit tekintve példátlan gyarmati agressziónak a sikerét nagyban előmozdította India gazdasági elmaradottsága és politikai széttagoltsága. Emellett a belháborúk és a külső támadások teljesen felőrölték India erejét.

India területén a XVIII. század végén még több nagy feudális állam és számos kisebb vazallus fejedelemség volt. Ezek közül a legjelentősebbhez, a maratha államhoz, több fejedelemség tartozott: Gwalior, Indore, Baroda, Nagpur és Poona. A maratha konföderáció feje Poona uralkodója volt, aki a pesva címet viselte. A maratha államot a dekkáni fennsík központjában elterülő hyderabadi fejedelemség, délről a mysore-i állam, északról az oudhi fejedelemség, északnyugatról pedig a punjabi szikh hűbérurak és a szindi emírek birtokai határolták.

Audot és Hyderabadot „szövetségi" szerződések fűzték a Kelet-Indiai Társasághoz; a két fejedelemség volt köteles eltartani a Kelet-Indiai Társaság úgynevezett segédcsapatait. Mindkét fejedelemség, de különösen az oudhi, valójában teljesen a Kelet-Indiai Társaságtól függött.

Mysore-nak és a maratha fejedelmeknek az 1760—1780-as években még sikerült elhárítaniuk az angolok hódító kísérleteit.

MYSORE FÜGGETLENSÉGI HARCA ÉS AZ ANGOL HÓDÍTÁS

Tippu mysore-i szultán megértette, hogy a mangalore-i béke (1784), amely Anglia és Mysore második háborúját lezárta, nem több, mint lélegzetvételnyi szünet, és hogy az angolok előbb-utóbb úgyis újból megkísérlik veszedelmes ellenfelük önállóságának megsemmisítését. Tippu szahib mindent megtett, hogy a várható háborúra felkészüljön. Számos intézkedést hozott hadserege megszilárdítása érdekében: fokozta a tüzérség ütőképességét, külön manufaktúrákat létesített, amelyek fegyvereket (ágyúkat, lőfegyvereket) és hadianyagokat gyártottak; megerősítette az erődöket és a városfalakat. Manufaktúráiban sok európai is dolgozott, elsősorban franciák. Tippu szahib a francia katonai kiképzőtisztek és parancsnokok segítségével jelentős mértékben megszilárdította katonai erejét.

A katonai előkészületek tetemes kiadással jártak, ezért emelték a földadót, állami monopóliumot vezettek be a dohányra, borsra, a szantálfára és a drágakövekre.

Tippu azonban nemcsak katonailag és gazdaságilag készült fel a fejedelemség megvédésére,

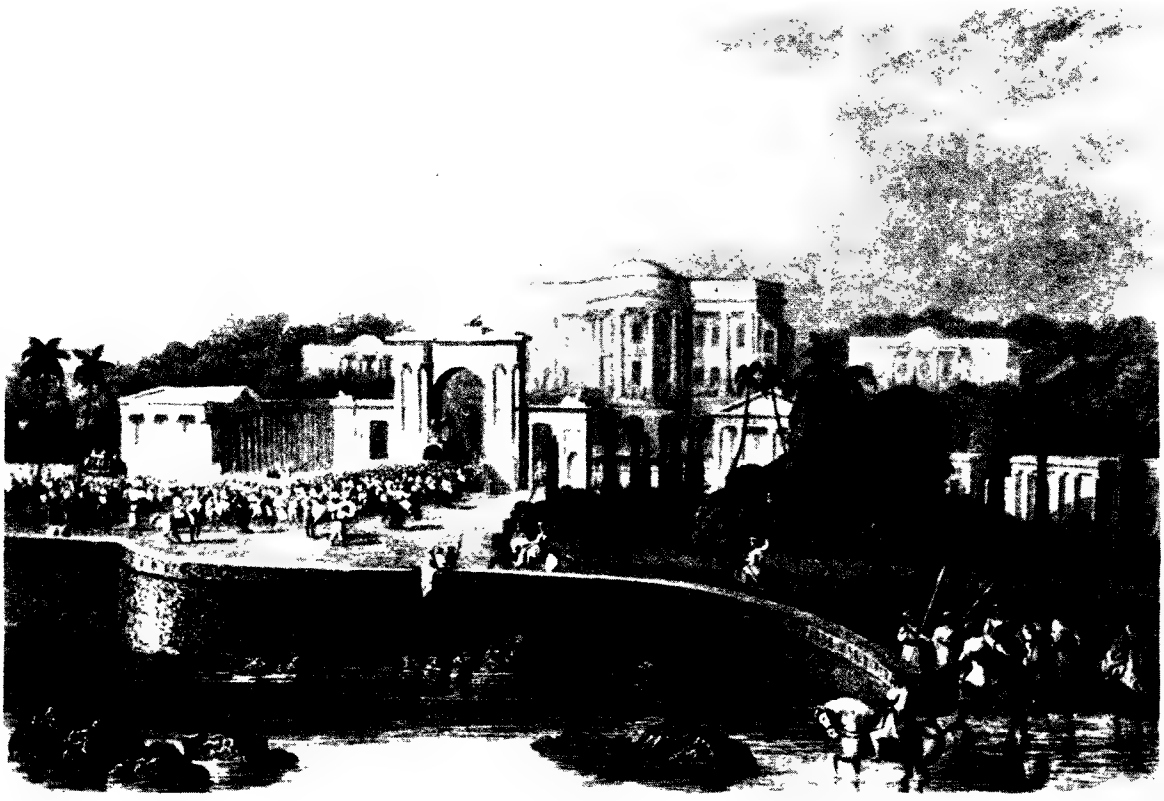

Az angol helytartó hyderabadi palotája
Miller metszete Grindly rajza alapján

hanem megpróbált egy angolellenes koalíciót is létrehozni, amelyhez Hyderabad, a maratha állam, azonkívül Törökország és Franciaország tartozott volna. A francia és török kormány azonban elutasította Tippu javaslatát, a hayderabadi nizam és a maratha hűbérurak pedig — Mysore növekvő hatalmától tartva — inkább az angolokkal kötöttek szövetséget. Mysore-nak tehát, amikor az angolok rátörtek, egyedül kellett szembeszállnia a Kelet-Indiai Társaság, Hyderabad és a marathák egyesített haderőivel.

Az angolok 1790-ben kezdték meg a hadműveleteket Mysore ellen. Cornwallis, India angol főkormányzója a hadjárat gyors befejezésére számított. A nagy létszámú angol csapatok északnyugat felől és Bombayból támadták Mysore-t, a marathák és a hyderabadi nizam pedig északról. Tippu azonban több ízben súlyos csapást mért az angol csapatokra és indiai szövetségeseikre. A háború elhúzódott. Cornwallis csak új, még nagyobb létszámú hadsereggel tudta a fejedelemség fővárosát, Seringapatamot megközelíteni. Tippu kénytelen volt békét kérni.

A seringapatami szerződésben (1792) Tippu kötelezte magát, hogy súlyos hadisarcot fizet, valamint hogy országának felét átadja az angoloknak és szövetségeseiknek. Hogy a hadisarcot meg tudja fizetni és államának katonai erejét is visszaállítsa, azt követelte a városoktól, hogy egyszerre fizessenek be a kincstárba 16 millió rúpiát. Ugyanebből a célból elkoboztatta a kereskedők és uzsorások vagyonát, a templomok földjeit, a hindu földesurak tulajdonában levő dzsagirok (katonai szolgálat ellenében adott hűbérbirtokok) egy részét, valamint a falusi elöljárók szolgálati földjeit. A legkisebb ellenállást is kegyetlenül megtorolta. Ennek az lett a következménye, hogy Tippunak ellenzéke támadt, amely egységbe tömörítette a városok kereskedőit és uzsorásait meg a hűbér-

urakat. A fejedelem kénytelen volt külön testőrosztagot tartani maga mellett. Amikor a polgári intézményeknél vagy a hadseregben kinevezésekre került sor, Tippu előnyben részesítette a muzulmánokat, mivel tartott a hindu hűbérurak ellenségeskedésétől.

Tippu 1796-ban követséget küldött Afganisztánba: szent háborúra (dzsihad) szólította fel az afgánokat az angolok ellen, India felszabadításáért. Ugyanakkor a franciáktól is segítséget kért az angolok ellen. A forradalmi Franciaországban ekkor a jakobinus diktatúra volt uralmon; Tippu megengedte a nála alkalmazott franciáknak, hogy jakobinus klubot alakítsanak, őt magát pedig „polgártársnak" szólítsák.

Hét évvel a súlyos seringapatami béke után Mysore-nak újabb angol támadással kellett szembenéznie. 1798-ban, mikor teljes hévvel tombolt Anglia és Franciaország háborúja, Richard Mornington személyében új angol főkormányzó érkezett Indiába. Itt Angliára nézve egyáltalán nem volt kedvező a helyzet. A Hyderabaddal és a marathákkal annak idején Mysore ellen kötött szerződés széthullott. A francia katonai szakemberek nemcsak Mysore-ban, hanem a nizamnál és a marathánál is szilárdan megvetették a lábukat. Mornington úgy döntött, hogy először Mysore-t fogja lerombolni.

Tippu szahib a háborús előkészületek során újfent Franciaországhoz folyamodott segítségért. Követe Kairóban felkereste Bonapartét. Bonaparte 1799. január 26-án kelt levelében úgy nyilatkozott, hogy kész felszabadítani Indiát az angol uralom alól, ami egybevágott saját katonai érdekeivel. Bonaparte kérte, hogy küldjenek hozzá meghatalmazott személyt a tárgyalások lebonyolítására. Tippunak nem sikerült az angolok elleni harcra rábírni a nizamot és a poonai pesvát. Mornington ezzel szemben keresztülvitte, hogy a hyderabadi nizam feloszlatta francia parancsnokság alatt álló hadtestét és helyette angol segédcsapatokat fogadott fel. 1799 februárjában az angol hadsereg benyomult Mysore területére. A három oldalról támadó angol csapatok megtörték a mysore-i haderő szívós ellenállását, és 1799. május 4-én elfoglalták Seringapatamot, Mysore fővárosát. Tippu a harcokban elesett. A városban — szokás szerint — szabad rablást engedélyeztek a katonaságnak.

Az angolok Mysore-ban visszaállították azt az indus dinasztiát, amely Tippu apja, Haider Ali előtt uralkodott. Az új uralkodó olyan szerződést írt alá, melynek értelmében Mysore-tól negyven körzetet szakítottak el; ezek közül huszonegy Hyderabadnak jutott. Mysore valójában elvesztette függetlenségét.

OUDH EGY RÉSZÉNEK MEGHÓDÍTÁSA. A MARATHÁK ELLENI HÁBORÚ (1802—1803)

A Mysore ellen viselt háború roppant költségeinek fedezése, valamint a további indiai agresszióhoz szükséges anyagi eszközök előteremtése érdekében lord Mornington úgy határozott, hogy a szövetséges oudhi fejedelemségre sújt le. Ürügyként arra hivatkozott, hogy Oudhot veszedelem fenyegeti Afganisztán részéről és az oudhi uralkodónak hadserege feloszlatását és angol csapatokkal való helyettesítését indítványozta, ugyanakkor az eddigi 5 millió rúpia helyett 7,6 milliót követelt „segély" címén. Amikor az oudhi fejedelem — arra hivatkozva, hogy nem tudja előteremteni a kért összeget — visszautasította az ajánlatot, Mornington a csapatok fenntartási költségeinek fedezése címén elvette Aud területének majdnem a felét.

Mornington ezután a marathák ellen készülődött. Az angolok ez alkalommal a pesva és a többi maratha fejedelem közti feudális viszálykodást használták ki. Az indorei fejedelemtől legyőzött pesva elmenekült Poonából és az angoloktól kért segítséget.

1802-ben az angolok súlyos feltételekkel szerződést kötöttek a pesvával: a pesva kötelezte magát legalább 6000 főnyi zsoldossereg eltartására, illetőleg arra, hogy a csapatok eltartása fejé-

A nagymogul felvonulása az angol helytartó kíséretében
Indiai miniatűrfestmény az 1850-es évekből

ben egy e célra kihasított terület jövedelmét átengedi az angoloknak; továbbá, hogy eltávolítja az angolok számára nem kívánatos európaiakat, a Kelet-Indiai Társaság hozzájárulása nélkül nem tart fenn egyetlen állammal sem kapcsolatot stb. II. Baji Rao pesva az angolok segítségével visszaszerezte hatalmát Poonában. A szerződés aláírása a maratha állam függetlenségének feladását jelentette, s felháborította a maratha konföderáció tagjait. Gwalior fejedelme és a nagpuri uralkodó elhatározta, hogy háborút indít az angolok ellen.

Miután vereséget szenvedtek, ők is kénytelenek voltak területük jelentős részét átengedni az angoloknak és olyan szerződéseket aláírni, amelyek Anglia vazallusaivá tették őket. Ekkor Holkar indorei fejedelem fordult az angolok ellen. Hadviselésében a marathák hagyományos taktikáját alkalmazta: váratlanul támadott, ugyanolyan váratlanul visszavonult, megsemmisítette az ellenség hadiszállítmányait, és mindenütt felégette a földet. Holkarnak sikerült kelepcébe csalnia és megsemmisítenie az üldözésére küldött alakulatokat, amelyeket Monson ezredes vezetett. Az angolok súlyos kudarcot szenvedtek Bharatpurnál is, amelynek radzsája szövetségre lépett Holkarral. A város ostroma sok áldozatot követelt, nem tudták bevenni. Az angolok nagy nehézségek árán mégis a Punjabba szorították vissza és szerződés aláírására kényszerítették Holkart, de ennek feltételei sokkal kedvezőbbek voltak, mint a többi maratha fejedelemmel kötött szerződéseké.

A MARATHA ÁLLAM MEGSEMMISÍTÉSE

A háború következményeképpen a maratha fejedelmek — Holkar kivételével — elvesztették birodalmuk egy részét, de a birtokukban megmaradt terület is a pusztulás képét mutatta. A nép éhezett. A fejedelmi kincstár bevételei rohamosan csökkentek. A fejedelmek, mivel nem volt pénzük, zsold helyett egyes körzeteket jelöltek ki dzsagirok gyanánt a katonai alakulatoknak. Ennek az lett a következménye, hogy a katonai parancsnokok kifosztották a lakosságot, ami még inkább aláásta a fejedelemségek gazdasági helyzetét.

Súlyos csapás volt a népre az úgynevezett pindarik fosztogatása és erőszakoskodása. Ezeknek többségét a Jumna- és Gangesz-vidék hűbéres csapatainak maradványai alkották, azok a katonák,

akik megtartották fegyvereiket azután is, hogy az angol gyarmati hatóságok követelésére egységeiket feloszlatták. A szomszédos fejedelemségek területén raboltak-fosztogattak, közben pedig az ottani hűbérurak kisegítő alakulataiként is szolgáltak. A pindarik betörtek Berar, Nagpur, Poona területére is, egészen Hyderabadig kalandoztak el.

A marathák államában feudális anarchia uralkodott. II. Baji Rao pesvát nem ismerték el a maratha konföderáció kötelékébe tartozó fejedelmek, de még saját dzsagirdarjai sem. Amikor II. Baji Rao kísérletet tett, hogy fennhatósága alá kényszerítse hűbéreseit, azok inkább az angolokhoz kezdtek közeledni. A pesva, mivel ezektől a hűbéruraktól nem tudta behajtani a földadót, az állami földeken élő faluközösségi tagok terheit növelte, ami aztán tovább fokozta a nép elégedetlenségét.

Az angol gyarmati hatóságoknak — rezidenseik révén — tudomásuk volt a maratha fejedelemségek súlyos belső helyzetéről, és csak a kellő alkalomra vártak, hogy végleg leszámolhassanak a maratha állammal.

A Nepál ellen 1814—1816-ban folytatott háború során az angolok elszakították az ország déli tartományait és a nepáli fejedelem udvarába angol helytartót ültettek. De a nepáliak a háború folyamán több alkalommal súlyos vereséget mértek az angol hadseregre, és ezek a sikerek szerte Indiában élénk visszhangot keltettek. Az angolok ekkor elhatározták, hogy csapást mérnek a maratha fejedelmekre és ezzel visszaállítják megrendült katonai tekintélyüket.

A nepáli háború befejeztével lord Moira főkormányzó megkezdte a marathák elleni háború előkészületeit; szándékát a pindarik fosztogatása elleni harc szükségességével leplezte. De amikor tekintélyes erőt képviselő hadserege együtt állt, a poonai pesva ellen indult, azzal az ürüggyel, hogy a pesva az angolok ellenségeit támogatta. 1817-ben lord Moira új szerződés aláírására kényszerítette II. Baji Raót; a szerződés értelmében a maratha konföderáció megszűnt és a pesva birodalmának egy részét az angolok kapták meg. A pesva aláírta ugyan a megalázó szerződést, de már 1817 novemberében újból fegyvert fogott az angolok ellen. Csatlakozott hozzá Nagpur is, amelyet azonban az angolok hamarosan legyőztek.

Baji Rao az angolok elleni harcában nem a népet mozgósította, hanem hűbéreseinél keresett támaszt, akik azonban — csekély kivétellel — mind az angolok oldalára álltak. Baji Rao kénytelen volt letenni a fegyvert. Az angolok megsemmisítették a poonai fejedelemséget, területét saját birtokaikhoz csatolták, a pesvát pedig a Kanpur melletti Bithurba költöztették: itt élt tovább az angoloktól kapott kegydíjból és személyes birtokainak a jövedelméből, melyeket a Kelet-Indiai Társaság meghagyott neki.

Az angolok egyidejűleg véget vetettek a pindarik garázdálkodásának is. Néhány fővezér kivételével a pindarik megtarthatták dzsagirjaikat, a legbefolyásosabb pindarinak, Amir kánnak pedig Rajputanában egy egész fejedelemséget hasítottak ki (Tonk).

Ez lett a vége maratha államának, melyet annak idején — a XVII. században — Shivaji fejedelem alapított.

INDIA GYARMATI KORMÁNYZÁSÁNAK RENDSZERE

Az 1830-as évek táján már csaknem egész India angol gyarmati uralom alatt volt. Az angol fennhatóság egyedül az Indus völgyére nem terjedt ki. Ennek északi részén, Punjab területén volt a szikh állam, délre pedig a beludzs emírek apró birtokai.

Az angolok fennhatósága alá tartozó terület két részből állt: az egyiket — az úgynevezett Brit-Indiát — közvetlenul a főkormányzó vezette angol gyarmati apparátus igazgatta, a másik pedig az indiai fejedelmek látszathatalma alatt állt. A fejedelmek semmiféle kapcsolatot nem tarthattak fenn más államokkal; még belső viszálykodásaikban is az angolok döntöttek. Az angolok azzal, hogy rákényszerítették védnökségüket a fejedelmekre, sőt azt is magukra vállalták, hogy

Az európai negyed Calcuttában
Rajz. 1811

megvédik őket külső ellenségeiktől és tulajdon alattvalóiktól, egyszersmind levették róluk a felelősséget fejedelemségük sorsáért. Mindennek nagy szerepe volt a fejedelmek despotizmusának és kapzsiságának fokozódásában, illetőleg az alattvalók teljes nyomorba döntésében. Marx az indiai vazallus fejedelemségek helyzetének jellemzése során 1853-ban a következőket írta: „A jelenlegi rendszerben a hindu államokra kettős lidércnyomás nehezedik: saját közigazgatásuk és a társaság által rájuk kényszerített sarcok és mértéktelen katonai szolgáltatások. Azok a feltételek, amelyek mellett látszólagos függetlenségüket fenntarthatják, egyszersmind olyan feltételek, amelyek folytonos hanyatláshoz vezetnek és lehetetlenné teszik helyzetük megjavítását. Szervi gyöngeség az alaptörvénye létezésüknek, akárcsak minden létezésnek, mely megtűrésen nyugszik."[1]

Az angol gyarmati hatóságok kíméletlenül fosztogatták a közvetlen közigazgatásuk alatt álló, úgynevezett Brit-Indiát (a bengáli, bombayi, madrasi tartományt, valamint azokat az északnyugati tartományokat, amelyeket 1834-ben az Audtól elszakított és a maratháktól elhódított területekből létesítettek).

Az angol—indiai hatóságok fő jövedelmi forrásai a földadó, valamint az ópiumra és a sóra bevezetett kormánymonopóliumok voltak. Az Indiában termelt ópium kínai exportja óriási jövedelemmel járt, de még ennél is nagyobb hasznot hajtott a belföldi sókereskedelem. A só árát a monopólium révén annyira felemelték, hogy ez a létfenntartáshoz nélkülözhetetlen cikk a parasztoknak és a szegény városi kézműveseknek fényűzés számba ment. A kormány összes bevételének majdnem 85 százaléka a földadóból, meg az ópium- és sómonopóliumból származott.

Az indiai nép kizsákmányolásából eredő jövedelmeket az óriási közigazgatási apparátus és a hadsereg eltartására, a nyugalmazott tisztviselők kegydíjaira, a Kelet-Indiai Társaság részvénytulajdonosainak osztalékára és háborúk viselésére fordították. A termelés céljaira elenyészően

[1] Marx és Engels: Az orosz—török bonyodalom. — A brit kormány fogásai és kifogásai. — Nesselrode legutóbbi jegyzéke. A kelet-indiai kérdés. Lásd *Marx—Engels* Művei. 9. köt. Budapest 1964. 190. old.

csekély összegeket költöttek. 1835 és 1851 között 341 millió font sterlinget szedtek be adó címén, ebből mindössze ötmilliót fordítottak középületekre, ugyanakkor tízmilliót fizettek ki osztalék címén a Kelet-Indiai Társaság maroknyi részvényesének.

AZ „ÁLLANDÓ ADÓZTATÁS" RENDSZERE BENGÁLIÁBAN

A Kelet-Indiai Társaság miután a XVIII. században meghódította Bengáliát, átvette a föld legfőbb tulajdonosa jogát és ezen az alapon a maga javára hajtatta be a földadót. A mértéktelenül magas összegben megállapított adó és behajtási rendszere (rövid lejáratú bérletbe adása) Bengáliát, nemrégiben még India leggazdagabb országát, teljesen tönkretette.

A hindu negyed Calcuttában
Rajz. 1810

Cornwallis az adóbevételek növelése és a fenyegető politikai válság megelőzése végett 1793-ban módosította Bengáliában az adórendszert, és bevezette az úgynevezett „állandó megadóztatást" („permanent settlement"). Ennek értelmében a bengáliai földbirtokos arisztokrácia az úgynevezett zamindarok) földtulajdonosi jogokhoz jutott. A zamindaroknak földbirtokaik után olyan összegű adót kellett fizetniük, amely hozzávetőleg 90 százalékát tette ki a parasztoktól szedett évi adó tízesztendős átlagának. Ennek az adónak az összegét véglegesen rögzítették; mivel ez alkalommal a műveletlenül heverő földeket nem vették tekintetbe, a zamindar, ha feltörte és művelés alá vette ezeket a területeket, anélkül növelhette birtokának teljes jövedelmét, hogy ezzel együtt földadója emelkedett volna. A kormány olyan rendeleteket bocsátott ki, amelyek azt a látszatot keltették, mintha törődnék a parasztsággal. Korlátozta a zamindarok jogát, hogy önkényesen emelhessék a járadék összegét, és megengedte a parasztoknak, hogy ilyen esetben fellebbezzenek a polgári bíróságokhoz. A földesurak kötelesek voltak írásos okmányt adni parasztjaiknak a fizetendő járadék összegéről; ezen felül mindennemű pótszolgáltatás követelése tilos volt. A parasztot vagyonától megfosztani vagy adósságai miatt a földről elűzni csakis törvényszéki ítélet alapján lehetett. De a kormányzat igen hamar engedett a zamindarok zsarolásának; 1799-ben jogot nyertek arra, hogy a parasztokat tartozás címén az adósok börtönébe zárathassák, vagyonukat elkobozhassák és őket magukat a földről — bírói ítélet nélkül is — elűzhessék. Így azután a jogfosztott paraszt a földesúri önkény áldozata lett. De az adóterhek gyakran magukat a zamindarokat is tönkretették, és földbirtokukat uzsorások kaparintották meg.

Marx az „állandó megadóztatás" rendszerét mint a bengáliai földművelők kisajátítását, a paraszti közösség és magántulajdon kifosztását és a nagybirtokosi tulajdonnak az angliai landlordizmushoz sajátosan hasonlító kialakítását jellemezte.[2]

[2] Lásd Marx: A háború kérdése. — Parlamenti ügyek. — India. Lásd *Marx—Engels* Művei. 9. köt. 206. old.

INDIA A XIX.SZ. ELSÖ FELÉBEN

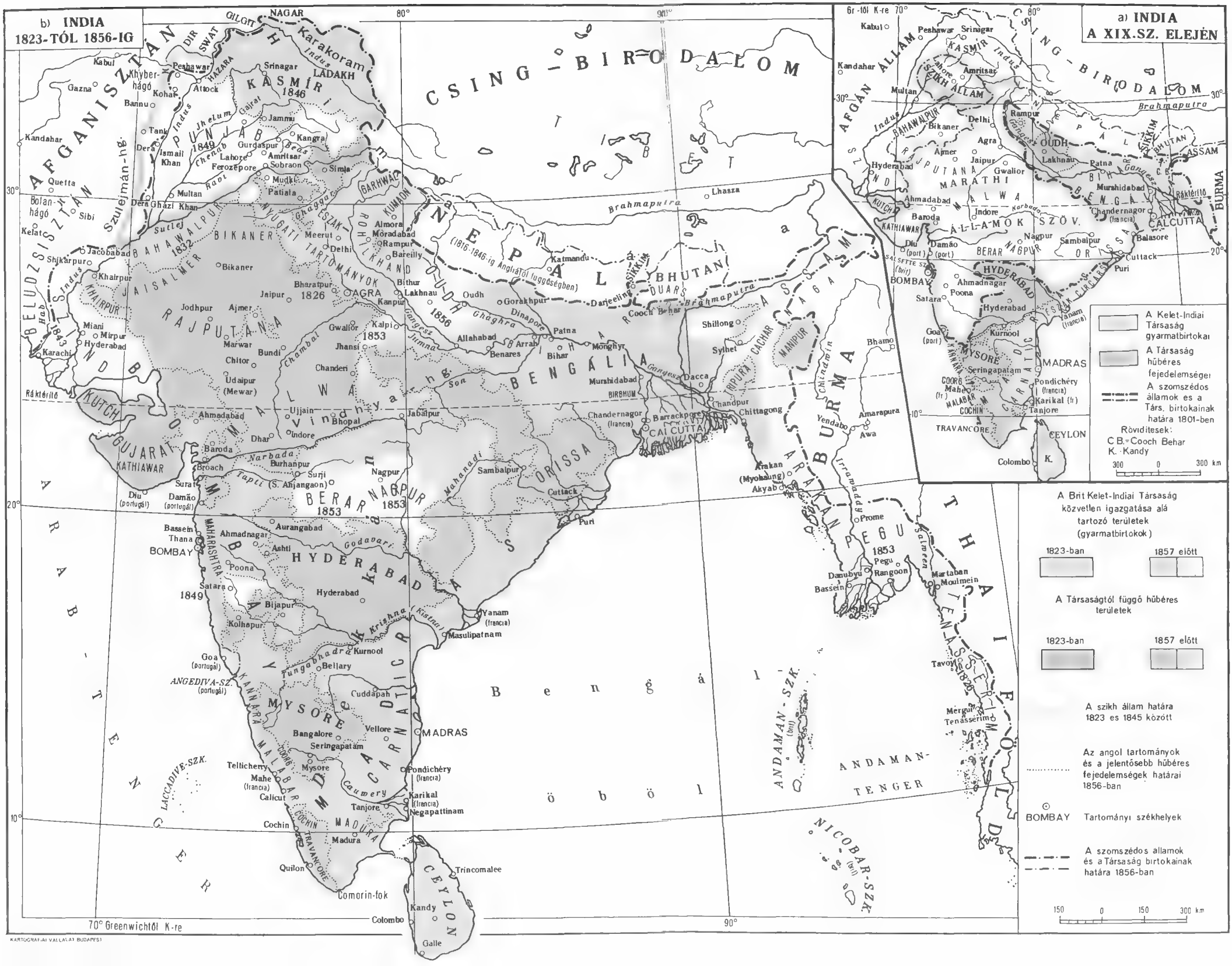

KARTOGRAFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

A „FALUSI ADÓZTATÁS" RENDSZERE AZ ÉSZAKNYUGATI TARTOMÁNYOKBAN

Azon a területen, amelyen 1834-ben létrehozták az északnyugati tartományokat, az angolok egészen 1833-ig minden három-öt évben felülvizsgálták a földadót, és igyekeztek a maximumig növelni. Az adóterhek nyomasztó súlya alatt nemcsak a parasztok mentek tönkre, hanem az eladósodott feudális kisbirtokosok is nemegyszer kénytelenek voltak eladni földjeiket.

Az adóztatás címén folyó rablás teljesen tönkretette e tartományok mezőgazdaságát, úgyhogy egyik ínséges esztendő a másikat követte. Éhínség pusztított 1803-ban, 1813–1814-ben, 1819-ben, 1825-ben, 1826-ban, 1827—1828-ban, 1832—1833-ban, 1837—1838-ban, s milliószámra szedte áldozatait. Egyre gyakrabban lehetetlenné vált a földadó behajtása, bármennyire is drákói szigorral jártak el az adósokkal szemben.

Kereskedő
Szevak Ram rajza 1810 körül

A parasztok a tiltakozás hevében több helyütt fegyvert fogtak az adóhivatalnokok ellen, ami az adózási rendszer módosítására késztette a gyarmati hatóságokat. Ezt meg kellett tenni annak a célnak az érdekében is, hogy Anglia ipari nyersanyagbázisává változtathassa Indiát. 1833-ban rendeletet adtak ki, amely a régi feudális arisztokráciának, valamint az elmúlt harminc esztendő lefolyása alatt az adóbérlőkből és földvásárlókból kialakult földbirtokos rétegnek biztosította a tulajdonjogot, az adót pedig a járadék 85 százalékáról 66 százalékára csökkentette. Ezt a rendszert „falusi adóztatás rendszerének" („village settlement") nevezték el. Az elnevezés onnan ered, hogy a megadóztatás egysége nem a birtok volt, mint Bengáliában, hanem a faluközösség.

Az új rendszer szerint a parasztok fizetőképességét az adóhivatali tisztviselők a közösségi tagok birtokában levő föld mennyiségét és minőségét alapul véve állapították meg. A földjáradék megfizetéséért a felelősséget a faluközösségek egyes tagjaira hárították; kiindulópontnak az illetők egyéni birtokának kiterjedését és minőségét tekintették, ugyanakkor jogilag elismerték, hogy az illetők ugyanúgy rendelkezhetnek földparcellájukkal, mint egyéni paraszti tulajdonukkal. A kincstár érdekében azonban intézményesítették a faluközösségek tagjainak kölcsönös kezességi rendszerét, amelynek segítségével a gyarmati tisztviselők még a rosszterméstű években is be tudták hajtani a földadót.

A „RAJATVARI" RENDSZERE MADRAS ÉS BOMBAY TARTOMÁNYOKBAN

Az adóztatás címén folyó rablásnak másfajta rendszerét vezették be az angolok a madrasi és a bombayi tartományban. Itt a legtöbb helyen az úgynevezett rajatvari rendszerét honosították meg. Ennek az volt a lényege, hogy a kormányzat a földadó behajtásában nem vette igénybe a zamindarok közvetítését, hanem közvetlenül maga gyakorolta feudális földtulajdonosi jogait. A rajatvari rendszerében az adó megfizetéséért nem a zamindart terhelte a felelősség, nem is a faluközösséget, hanem külön minden egyes parasztot, aki földdarabját öröklés útján birtokolta. A parasztnak formailag joga volt földjét eladni vagy elzálogosítani. A földadó azonban oly magas

volt, hogy az adós paraszttól senki sem akart földet vásárolni. Így a kormánynak nem állt módjában behajtatnia a tartozásokat még a rajat (paraszt) földparcellájának eladása révén sem. Az adófizetőkkel szemben a közvetlen erőszak módszereit alkalmazták, még a kínzástól sem riadtak vissza. A szökött parasztokat összefogdosták és erőszakkal visszatérítették őket a föld műveléséhez.

Az angolok indiai földadóreformjait Marx a következőképpen jellemezte: „Így Bengáliában az angol landlordizmus egybekapcsolódik az ír middleman-rendszerrel, az osztrák rendszerrel, amely a földbirtokost adószedővé változtatja, és az ázsiai rendszerrel, amelyben az igazi földbirtokos az állam. A madrasi és bombayi francia parasztbirtokos egyszersmind jobbágy és az állam felesbérlője (métayer). Mindezen különféle rendszerek összes hátrányai reá zúdulnak, s egyetlen jó oldalukat sem élvezheti."[3]

INDIA TÖNKRETÉTELE ÉS KIFOSZTÁSA

Anglia, miután Indiát olcsó nyersanyagforrássá és gyári készítményeinek piacává változtatta, az egyenlőtlen árucsere révén óriási jövedelemhez jutott, tönkretette az indiai parasztokat és megfojtotta a helyi ipart. Indiából nádcukrot, indigót, ópiumot, mákot, dohányt és főleg gyapotot vittek ki. India 1800-ban 6,6 millió font[4], 1813-ban pedig már 12,3 millió font gyapotot exportált Angliába. Miután 1813-ban a Kelet-Indiai Társaság elesett az indiai kereskedelem monopóliumától, az Angliába irányított gyapotkivitel ugrásszerűen fokozódott, és 1835-ben már 41,5 millió fontot tett ki.

Az exportnövények termesztése az egyszerű paraszt erejét meghaladó többletkiadásokkal járt, úgyhogy, akár vetőmagért, akár pénzkölcsönért az uzsorásokhoz kellett fordulnia. Amikor azután adósságba verte magát, elvesztette földjét és elnyomott bérlővé süllyedt. Az uzsorások a megkaparintott paraszti földeken áruternelő gazdálkodást folytattak, de ugyanazokkal a hagyományos feudális módszerekkel, mint a többi indiai földbirtokos. Így azután az Angliába irányuló mezőgazdasági export növelésének, valamint az indiai falu módszeres kifosztásának — amiből a gyarmati hatóságok mellett kivették részüket a földbirtokosok és az uzsorások is — gazdasági következménye az indiai parasztság tönkremenése és elnyomorodása lett.

Szabók
Kamalpati Lal rajza, 1820 körül

Miután 1813-ban a Kelet-Indiai Társaság elvesztette az Indiával folytatott kereskedelem monopóliumát, Indiába egyre több angol áru érkezett, főként pamutszövetek. 1814 és 1835 között az angol pamutszövetáruk indiai importja 818 000 yardról ötmillió yardra növekedett. Az angolok ugyanakkor az indiai árukra oly magas beviteli vámot vetettek ki, hogy valójában elzárták piacukat az indiai ipar készítményei elől. Az Angliába exportált indiai szövetek mennyisége a jelzett időszakban negyedére csökkent.

Az angliai áruk beözönlése és az indiai iparcikkek exportjának rohamos csökkenése végzetes csapást mért az indiai háziiparra. A pamut- és selyemszövőipar ősi központ-

[3] Marx: A háború kérdése. — Parlamenti ügyek. — India. Lásd *Marx—Engels* Művei. 9. köt. 207. old.
[4] 1 font 0,41 kg.

jai, például Dacca, Murshidabad, Surat és más városok teljesen lehanyatlottak. Száz- és százezrek, akik nemzedékről nemzedékre ugyanazt az ipart folytatták, munka nélkül maradtak, falura ozonlottek, ott kisbérlők, félig rabszolgák, félig napszámosok lettek vagy pedig éhen haltak.

Az angolok indiai tevékenységéről Marx egy helyutt azt írta, hogy „Anglia lerombolta az indiai társadalom egész szerkezetét, az újjáépítésnek azonban mind ez ideig semmi jele sincs. A régi világ letűnt, de új nem lépett a helyébe, s ez sajátos melankolikus jelleget kolcsonoz a hinduk mostani nyomorúságának..."[5]

AZ ANGOLOK GYARMATOSÍTÓ POLITIKÁJA A KOZOKTATÁS TERÉN RAM MOHAN ROY

Az angol gyarmatosítók, hogy indiai uralmukat megszilárdítsák, minden eszkozzel akadályozták az indiai nép kulturális fejlődését. Valójában megsemmisítették a régi oktatási rendszert, de arra már nem volt gondjuk, hogy újat teremtsenek helyette. A Kelet-Indiai Társaság és a gyarmati hatóságok elenyésző osszeget fordítottak a művelődésugyre, de ezt is csak azért, mivel szukségük volt megbízható és olcsó hivatalnokokra.

1835-ben „művelődésugyi reformot" hajtottak végre, melynek célzatosságát maga a reform szerzője, Macaulay árulta el. Macaulay a reformtervezet előterjesztése során így nyilatkozott „A néptomegek felvilágosításával kísérletezni hiábavaló. De mindent latba kell vetnunk, hogy olyan réteget neveljunk ki, amely kozvetítő szerepet tolthet be az angolok és az uralmuk alatt élő milliónyi indus kozott; olyan réteget, amely indus ugyan vérét és bőrének színét tekintve, de angol — ízlésében, nézeteiben, erkolcsében és észjárásában." A reform eredményeképpen európai tanterv szerint működő kozépiskolákat, majd 1857-ben Calcuttában, Madrasban és Bombayben egyetemeket létesítettek, azonban az előadásokat nem a lakosság anyanyelvén, hanem angol nyelven folytatták.

Az angolok ilyen politikája ellenére, az európai műveltségű indiai értelmiségi réteg, amely a XIX. század elején alakult ki jobbára a foldesurak koréből, idővel a hazafias eszmék hirdetőjévé vált. E réteg legnevesebb képviselője a bengáliai Ram Mohan Roy (1772—1833) volt. Ez a roppant tudású, széles látókorű ember és lelkes hazafi egész életét India felvilágosításának szentelte harcolt az elmaradottság, az előítéletek ellen, amelyeket honfitársai még a letűnt kozépkorból orokoltek. Folyóiratot alapított, mégpedig nemcsak angol, hanem bengáli és az értelmiségi korokben széltében használt perzsa nyelven is. Ram Mohan Roy és hívei kovetelésére a kormány megtiltotta az ozvegyek elégetésének barbár szokását. Ram Mohan Roy ellenezte a kasztok egyenlőtlenségét és eszméit az általa alapított Brahma Samaj nevű társaságban valósította meg Ebben a társaságban annak az egyistenhivő vallási tannak a hívei tomorultek, amelyet Ram Mohan Roy dolgozott ki a kasztok egyenlőtlenségét szentesítő ortodox hinduizmus ellensúlyozására.

A BURMAI HODÍTÁSOK AZ ANGOLOK AGRESSZIÓJA ÉSZAKNYUGAT-INDIÁBAN ÉS AFGANISZTÁNBAN

1824-ben az angol gyarmati hódítás elérte Burmát. A burmai nép elszánt ellenállást fejtett ki, de végul is vereséget szenvedett. Az angolok annektálták a Brahmaputra-folyó volgyében fekvő Assamot és a szomszédos korzeteket, valamint a tengerparti Arakant és Tenasszerimet. 1852-ben az angolok újabb háborút indítottak Burma ellen és annektálták az Irrawaddy-folyó deltájában elterulő Pegu tartományt.

[5] Marx. A brit uralom Indiában. Lásd *Marx—Engels* Művei 9 kot. 121 old

A negyvenes években az angolok Sind és Punjab ellen intéztek támadást. Ezt az 1839–1842. évi első angol–afgán háború előzte meg. Az angol kormány stratégiai hídfőállássá akarta kiépíteni Afganisztánt, hogy majd innen támadhasson Irán és Belső-Ázsia ellen, ezért elhatározta, hogy rábírja Doszt-Mohamed afgán emírt politikai szerződés megkötésére. Az 1837-ben Kabulba küldött Alexander Burnes nem tudott egyezségre jutni az emírrel. Doszt-Mohamed pénzt és fegyvert követelt, továbbá azt, hogy utasítsák Punjab uralkodóját, Ranjit Singhet az afgánoktól 1823-ban elhódított Peshawar visszaadására. Amikor ez nem sikerült, Doszt-Mohamed fogadta Vitkevicset, a Kabulban tartózkodó orosz diplomáciai ügynököt. I. Miklós cár küldötte rá akarta venni Doszt-Mohamedet, hogy Iránnal kössön szovetségi szerződést a Kelet-Indiai Társaság ellen. I. Miklós kezességet vállalt a szerződés feltételeinek végrehajtásáért.

Anglia elhatározta, hogy Doszt-Mohamed hatalmát megdönti és Sudzsát, a volt uralkodót ulteti a kabuli trónra, aki 1809 óta — azóta, hogy Afganisztánból kiűzték — Indiában élt. 1838-ban az angol–indiai sereg benyomult Afganisztán területére és elfoglalta Kabult; újból Sudzsa lett az emír. Doszt-Mohamed Afganisztán északi tartományaiba menekült, mivel a cári Oroszországtól remélt segítséget. I. Miklós azonban — Anglia nyomására — letett eredeti terveiről és dezavuálta Vitkevicset. (Vitkevics ezután főbelőtte magát.) Doszt-Mohamed, amikor nem kapott segítséget I. Miklóstól, megadta magát az angoloknak, akik azután Indiába vitték.

Afganisztánban nemsokára partizánháború tört ki az angolok és Sudzsa ellen. 1841 novemberének első napjaiban Kabulban felkelésre került sor; az angolok — egész tüzérségüket és túszokat hátrahagyva — sürgősen kiürítették az afgán fővárost. De a 15 000 főnyi sereg így sem ért vissza Indiába, mert az afgánok megsemmisítették. 1842 áprilisának elején Sudzsát is megölték.

1842 augusztusában az angolok újból betörtek Afganisztánba, rövid időre megszállták Kabult, feldúlták a várost, lakosait pedig megtorló intézkedésekkel sanyargatták. De az elszántan harcoló afgánok megint csak hamarosan kiűzték őket az országból. Az angolok kénytelenek voltak szabadon bocsátani Doszt-Mohamedet, aki 1843 elején visszatért Kabulba és újból átvette a hatalmat.

Az indiai gyarmatosítók az Afganisztánban elszenvedett vereség után Sind független emírjei és a punjabi szikh állam ellen fordultak. Az angolok ezzel a támadással nemcsak az afganisztáni kudarccal megtépázott tekintélyüket szerették volna helyreállítani, hanem birtokaik határait is közelíteni akarták Afganisztánhoz.

Az indiai csapatok Charles Napier parancsnoksága alatt 1842 februárjában benyomultak Sind területére. A Miani melletti csatában megvert szindi emírek területeit a Kelet-Indiai Társaság birtokaihoz csatolták. Charles Napier e győzelemért azzal jutalmazta meg önmagát, hogy a hadizsákmányból 70 000 font sterling értékű részt kaparintott meg. Az angolok ezután a szikh állam elleni agresszió előkészítéséhez láttak.

A szikh állam egészen a XIX. század elejéig számos feudális részfejedelemségre (úgynevezett miszalokra) tagolódott, melyeknek uralkodói (a szerdarok) úgyszólván szünet nélkul háborúskodtak egymással. Legerősebbnek Ranjit Singh szerdar bizonyult, aki fennhatósága alá kényszerítette a többieket és feudális államot alapított, kozpontjában Lahore fővárossal. Jól felszerelt, tüzérséggel ellátott és európai tisztek által kiképzett, ütőképes hadserege élén Ranjit Singh sorra meghódította Multant, Kashmirt és Peshawart. Azt azonban, hogy hatalmát a Sutlej-folyótól keletre is kiterjessze, az angolok meggátolták. 1809-ben kénytelen volt szerződést kötni az angolokkal, melynek értelmében a Sutlej-folyó és a bal partján egy keskeny földsáv lett a határ birtokaik között. El kellett továbbá ismernie a Kelet-Indiai Társaság védnökségét a Sutlejtől délre elterülő szikh fejedelemségek fölött, amelyeknek legjelentősebbje Patiala volt.

Ranjit Singh 1839-ben bekövetkezett halála után trónviszály támadt a befolyásos szikh

hűbérurak kozott, akik most már végképp nem törődtek a kozponti kormányzattal. Az angolok viszont csak a kellő alkalomra vártak, hogy Punjabot birtokaikhoz csatolhassák. A feudális anarchia, amely a szikh államban úrrá lett, az angolok konnyű zsákmányává tette az országot.

Az anarchia megfékezésének feladatát a szikh hadsereg vállalta magára, amely majdnem teljes egészében punjabi parasztokból állott. A hadseregben spontán módon pancsajatokat (bizottságokat választottak, amelyek ugyeltek az ezredek megfelelő elhelyezésére, a fegyelemre és a kiképzésre, valamint a parancsnokok magatartására. A legnagyobb szerepet a fővárosi (lahore-i) helyőrség pancsajatja toltotte be. Ez ellenőrizte a kiskorú uralkodó mellé beosztott kormányzótanács működését, az előkelő feudális arisztokráciát, megfenyítette azokat, akik eljárásukkal artottak az állam érdekeinek, és még a kiskorú uralkodó nagybátyjának agyonlovetésétől sem riadt vissza, amikor nyomára jott az angolokhoz fűződő áruló kapcsolatainak.

India főkormányzója 1845 szeptemberében azt írta Londonba, hogy a hűbérurak egyéni érdekei, „melyeket veszélyeztet a szikh hadsereg által oly sikeresen megvalósított demokratikus forradalom, arra indíthatják ezeket a feudális urakat, hogy minden eszkozzel szorgalmazzák a brit kormányzat beavatkozását..." Valóban, a hatalmuk visszaállításáért kuzdő szikh feudális urak az angolokhoz folyamodtak segítségért, egyezségre léptek az angolokkal a szikh nép ellen.

A szikh hűbérurak és az angolok által provokált háború a szikhek vereségével végződott. A szikh hadsereget áruló parancsnokai kiszolgáltatták az angoloknak, akik négy csatában szétverték a szikheket. Kulonosen súlyos volt a sobraoni csatában (1846. február 10-én) elszenvedett vereség. Az angolok átkeltek a Sutlej-folyón, és benyomultak Punjab teruletére. A kormányzótanács surgősen aláírta a szerződést, s ezzel elismerte a szikh állam Angliától való hűbéri fuggőségét. A szikh államot ezután a maharadzsa udvarában székelő angol politikai helytartó kormányozta.

1848 áprilisában Punjabban felkelés robbant ki az angolok ellen. Megkezdődott a második angol—szikh háború, amelynek kimenetele azonban — tekintettel az angol csapatok óriási technikai folényére — nem lehetett kétséges. A szikhek vereséget szenvedtek, Punjabot az angol birtokokhoz csatolták (1849-ben).

Az angolok nem sokkal ezután felszámolták a nagpuri (1853 és az Aud fejedelemséget (1856), a hyderabadi uralkodótól pedig elvették leggazdagabb tartományát, Berart (1853).

A NÉP HARCA AZ ANGOL URALOM ELLEN

Indiában újra meg újra zavargások tortek ki az angol gyarmati uralom ellen. 1826-ban a bombayi tartomány parasztjai lázadtak fel, amikor az angolok elhódították a foldeket és bevezették a rajatvari rendszert. Parasztlázadások tortek ki a madrasi tartományban és a Dekkan egyéb vidékein is. A Godavari-folyó kornyékén a gyarmati kizsákmanyolók elleni parasztlázongások 1835-től egészen 1848-ig tartottak. Egyszer kisebb, másszor nagyobb erővel, de szunet nélkul harcoltak az angolok ellen a Dekkan malabari partvidékének parasztjai is. Fellázadtak az észak-indiai parasztok is: 1816-ban Rohilkhand Bareilly tartományában, 1830 és 1851 között pedig Assam teruletén.

1831-ben Calcutta kornyékén kerult sor nagyarányú parasztfelkelésre, amelynek élén a vahhabiták indiai muzulmán szektaja állt. A felkelők India egész teruletéről ki akarták űzni az angolokat. A Titu Miyyan vezetése alatt harcoló felkelők feldúlták a foldesurak birtokait, leszámoltak az uzsorásokkal, leoldosték a kormányhivatalnokokat. A felkelést azonban elfojtották. Titu Miyyan harc kozben esett el, harcostársait kényszermunkára szánűzték.

A rosszul felszerelt parasztok helyi felkeléseit a gyarmati hatóságok viszonylag konnyen elfojtották, de a parasztok újra meg újra fegyvert ragadtak elnyomóik ellen.

XIV. FEJEZET

KÍNA A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN. KÍNA FÉLGYARMATTÁ VÁLÁSÁNAK KEZDETEI

Kínában a XVIII. század második felében megindult válság a XIX. század elején elmélyült. Az egyre elégedetlenebb néptömegek mind elszántabban harcoltak a feudális uralkodó osztályra és a megvásárolható hivatalnoki karra támaszkodó Csing-dinasztia ellen. Kína területi épségét külföldi beavatkozás veszélyeztette. A világ legnagyobb lélekszámú, természeti kincsekben gazdag országának gyengesége és gazdasági elmaradottsága tápot adott a gyarmati terjeszkedésben telhetetlen tőkés nagyhatalmak hódító törekvéseinek; Kínában piacot akartak teremteni áruiknak és új nyersanyagforrásokat biztosítani iparuk számára. Megindult az a folyamat, melynek következményeképpen Kína a tőkés nagyhatalmak félgyarmatává süllyedt, és amely hosszú időre megbénította a termelőerők fejlődését, és hozzájárult a régi, feudális viszonyok konzerválásához.

A FEUDÁLIS RENDSZER

Kína feudális gazdasági életének alapja a XIX. században is változatlanul a mezőgazdaság volt, amely az ország lakosságának több mint 90 százalékát foglalkoztatta.

A parasztok nemcsak mezőgazdasági munkát végeztek, hanem az iparcikkeket is jórészt maguk állították elő. A mezőgazdasági termelés számottevő részét, amelyet a földesurak és a feudális állam a földbérleti díj formájában sajátítottak ki, az uralkodó osztály és a hivatalnoki bürokratikus államapparátus szükségleteinek kielégítésére fordították. Az árutermelő gazdálkodás, bár a XIX. század első felében tovább fejlődött, az ország gazdasági életében még mindig nem játszott döntő szerepet. Kína gazdasági életét továbbra is az jellemezte, hogy a kisparaszti gazdálkodás összefonódott a háziiparral.

A föld legnagyobb része a földesurak és a feudális állam birtokában volt. Nem volt ritkaság a több tízezer mu kiterjedésű nagybirtok sem. Ugyanakkor egyre több kereskedő és uzsorás földbirtokossá válása révén jelentős mértékben megnövekedett a kisbirtokosok rétege, amely az uralkodó osztály legnépesebb részét alkotta. A parasztoknak vagy egyáltalán nem volt földjük, vagy csak talpalatnyi parcellával rendelkeztek. A parasztok túlnyomó többsége bérelte a földet. Egy korabeli forrásban feljegyezték, hogy Kujping járásban (Kuanghszi tartományban), amely pedig egyáltalán nem számított kivételnek, „a földet nagyrészt gazdag házak szerezték meg, míg azok, akik faekével és kapával művelik a földet, többségükben csak bérlők". Kínában egy-egy lakosra átlag két mu, azaz 0,125 hektár szántóföld jutott. A bérleti díj a termésnek rendszerint a felét tette ki vagy ennél is többet.

A súlyos adóterhek következtében a paraszti tulajdonosok tömegesen mentek tönkre.

A kínai feudális társadalom méhében rendkívül lassan és egyenlőtlenül érlelődtek a kapitalizmus elemei. Legelőször a tengerparti városok magán-manufaktúráiban és iparosműhelyeiben jelentkeztek. A XIX. század dereka táján az állami manufaktúrák mellett már sok, bérmunkást alkalmazó magánműhely is volt. Egyes műhelyekben több tucat, sőt száz vagy még annál is több munkást foglalkoztattak. Például Senhszi tartomány hsziszieni, tingjüani és huajani körzetében 140 papírkészítő műhelyt vettek számba, amelyek mindegyikében 10—100 munkás dolgozott, a Fucsien tartománybeli Ouning körzetben pedig majdnem ezer teafeldolgozó üzemet soroltak ebbe a kategóriába. A Kuangtung tartománybeli Fosan körzetben mintegy 2500 fonó- és takácsműhely működött, amelyek összesen mintegy 50 000 munkást foglalkoztattak. Egyes körzetekben megjelentek a szétszórt manufaktúrák.

Kínában számos tényező gátolta a magánműhelyek és manufaktúrák fejlődését: a Csing-kormány mesterségesen elszigetelte az országot a külső piacoktól; túlságosan szigorú, aprólékos volt a szabályozás; a műhelytulajdonosokat súlyos adókra és szolgáltatásokra kötelezték, termékeik legnagyobb részét csak hatósági kényszerfelvásárlás útján, a piacinál jóval alacsonyabb áron értékesíthették. A magánkézben levő nagyobb műhelyek aránya a kusztáripar egészéhez képest jelentéktelen volt. A kusztáriparban továbbra is a parasztok háziipara dominált.

Az áru- és pénzviszonyok fejletlenek voltak. A tengerparti körzetekben akadtak ugyan viszonylag nagyobb kereskedői szervezetek, de a kereskedelem jobbára mégis a helyi piacokra korlátozódott.

A NÉPTÖMEGEK HELYZETE. A PARASZTFELKELÉSEK

A feudális urak és az uzsorások, amikor a parasztoktól többlettermékeiken felül gyakran a létfenntartáshoz szükséges cikkek egy részét is elszedték, éhező koldusok sorsára kárhoztatták őket. „. . . Olyan ember, aki melegben él, mikor beállnak a hidegek, és nem gyötrődik az éhségtől ínséges évben, tucatnyi udvarban is alig akad kettő-három" — írta a parasztok életéről egy korabeli kínai szerző.

A tönkrement parasztok odahagyták gazdaságukat, koldulásra adták fejüket vagy a „rabló betyárcsapatok" soraiba álltak, amelyek akkoriban országszerte elszapo-

Mezei munkák
Elefántcsont faragás a XIX. századból

Selyemhernyók etetése és a gubók osztályozása
Willmore metszete Allom rajza alapján

rodtak. De nem volt különb a városok dolgozó népének helyzete sem. A parasztság és a városi szegény lakosság gyakran fellázadt. Az antifeudális harc összeolvadt a nemzeti, mandzsuellenes harccal.

A Csing-birodalomban, amelynek élén a mandzsu dinasztia állt, a mandzsuk különleges kiváltságokat élveztek. A közigazgatási apparátusban ők töltöttek be minden fontosabb tisztséget, és kíméletlenül fosztogatták a népet. Például az egyik mandzsu méltóságviselő vagyona 2,5 millió mu föld, azonkívül 682 font arany, 11 ládára való briliáns és töménetlen mennyiségű ezüst volt. De a kínai hivatalnokok sem maradtak el a mandzsu bürokraták mögött. A korrupció, a hivatalnokok kapzsisága és önkényeskedése hallatlan méreteket öltött.

A Csing-dinasztia katonai támaszát a „zászlós" mandzsu csapatok képezték, amelyek kiváltságos helyet foglaltak el a kínaiakból toborzott „zöld zászlós" alakulatokhoz képest. A XIX. században a mandzsu csapattestek fegyelme meglazult, és ez alaposan csökkentette harcképességüket.

A néptömegek szemében a mandzsu Csing-dinasztia testesítette meg a feudális elnyomás egész rendszerét. Ezért a kínai parasztfelkelések ebben az időben rendszerint a Csing-dinasztia megdöntésének és a Ming-dinasztia (vagyis a kínai nemzeti uralkodóház) visszaállításának jelszavával zajlottak el.

1813-ban fegyveres népi felkelés tört ki Honanban, Cseliben és Santungban. A felkelést a Mennyei Értelem nevezetű titkos mandzsuellenes szervezet irányította. A felkelők még a pekingi császári palota elfoglalására is kísérletet tettek, de a kormányalakulatok szétverték őket. A felkelés elfojtása során több mint 20 000 ember vesztette életét.

VÍZHORDÓ
Indiai nyomat
XIX. század

Ópiumszívók
Paterson metszete Allom rajza alapján

A húszas-harmincas években több mint harminc fegyveres népi felkelés lángolt fel a különböző tartományokban. Résztvevői parasztok, a városi szegénységnek, valamint a határmenti tartományok különféle nemzetiségeinek képviselői voltak. Egyik-másik felkelés nagy területeken terjedt szét, és több esztendeig tartott. A mandzsu hatóságok e megmozdulások még oly kíméletlen elfojtása árán sem tudták megtörni a néptömegek ellenállását.

AZ ELSŐ ÓPIUMHÁBORÚ

Európa és az Amerikai Egyesült Államok kapitalistái, miközben újabb piacokat és nyersanyagforrásokat kutattak, a Csing-kormánynak a kínai külkereskedelmet korlátozó politikájába ütköztek. A Kínába való behatolásért makacsul küzdő európai országok között Anglia foglalta el az első helyet.

Még 1793 augusztusában Kínába érkezett lord Macartney küldöttsége, amely követelte a Csing-kormánytól, hogy számos kikötőt nyisson meg az angol kereskedelem előtt, biztosítsa az angoloknak a szabad letelepedés és mozgás jogát Kínában, valamint, hogy számolja fel a Kunghang (Kohong) nevű kínai kereskedőszervezet külkereskedelmi monopóliumát. A követeléseket a kormány mind visszautasította.

Macartney küldöttségének kudarca után Anglia 1808-ban kísérletet tett Aomen (Macao) elfoglalására, hogy ezzel megvesse a lábát a dél-kínai partokon, de a Csing-hatóságok követelésére az angol hajórajnak el kellett hagynia a kikötőt. 1816-ban az angol kormány lord Amherst vezetése alatt újabb küldöttséget menesztett Kínába, Macartneyéhez hasonló megbízatással. Ezt a

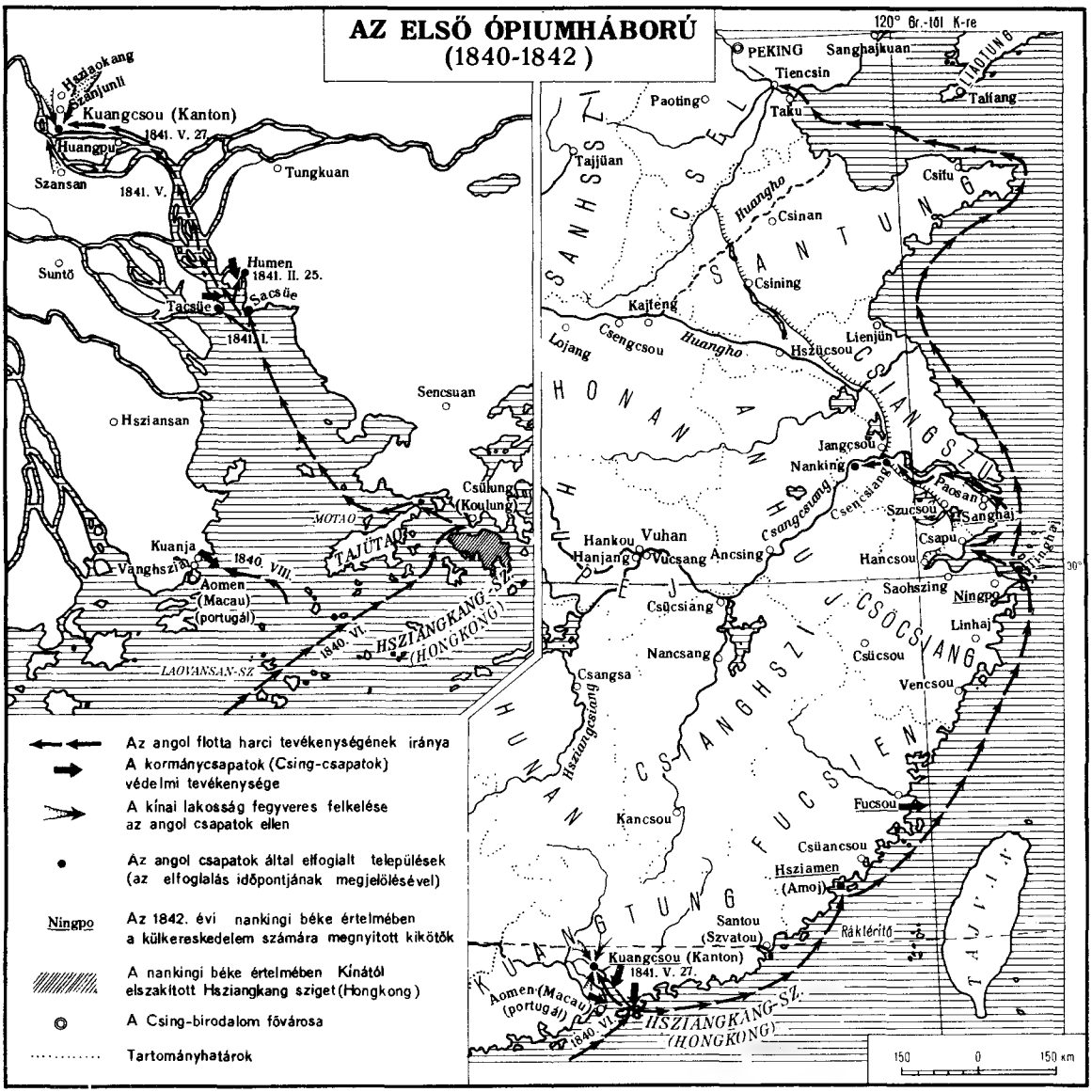

küldöttséget kiűzték Pekingből, mivel lord Amherst megtagadta, hogy kilencszer leboruljon a császár előtt, amint ezt a szertartás előírta. Ezzel egyidejűleg a Csing-kormány rendeletet bocsátott ki, amelyben megtiltotta, hogy idegen követek utazhassanak Pekingbe. 1834-ben Anglia kormánya lord Napiert küldte Kuangcsouba (Kanton), hogy a helyszínen mérje fel az angol—kínai kereskedelmi kapcsolatok lehetőségeit, de Kuangcsou főkormányzója nem volt hajlandó tárgyalni Napierrel és azt ajánlotta neki, hogy távozzék. Napier válaszként két angol hadihajót rendelt oda. Hadműveletekre azonban mégsem szánta el magát, csakhamar elhagyta a várost.

Ebben az időben nagy méreteket öltött az angol ópiumcsempészet. Az angolok az ópiumszállítást már a XVIII. század utolsó negyedében megkezdték Kínába, azután, hogy e kábítószer termelését Bengáliában az angol Kelet-Indiai Társaság vette a kezébe. Az ópiumimport eleinte évenként néhány ezer láda volt; 1816-ban a bevitel már 22 000 ládára emelkedett, 1838-ban pedig már a 40 000-et is meghaladta. Hamarosan az ópium lett a Kínával folytatott angol kereskedelem legfontosabb és legjövedelmezőbb cikke. Mivel pedig az ópiumkereskedelem az angolok

számára fölöttébb jövedelmezőnek bizonyult, példájukra az amerikai, majd portugál és más országbeli kereskedők is megkezdték az ópiumszállítást Kínába. A vezető helyet azonban továbbra is az angolok tartották meg.

Bár a Csing-kormány több ízben megtiltotta az ópium bevitelét, a helyi hatóságok szemet hunytak az ópiumkereskedelem elburjánzása fölött; ennek ellenében az angol kereskedőktől hatalmas összegeket kaptak. A növekvő bevitel folytán az ópiumszívás szerte Kínában elterjedt, száz- és százezer kínai egészségét tette tönkre, egyszersmind óriási mennyiségű ezüst áramlott ki az országból.

Az 1830-as években Kínában mozgalom indult meg az ópiumkereskedelem és az ópiumszívás eltiltására. A mozgalmat haladó gondolkodású emberek kezdeményezték, irányítója egy magas állású tisztviselő: Lin Cö-hszü volt. A mozgalom hatására Tao-kuang császár 1838 decemberében Lin Cö-hszüt teljhatalmú megbízottá nevezte ki Kuangtung tartományban, azzal a feladattal, hogy vessen véget az ópiumbehozatalnak. Lin Cö-hszü 1839 márciusában érkezett Kuangcsouba, amelynek kikötőjén keresztül a nyugati országok áruja érkezett, és követelte az angol és amerikai kereskedőktől az ópiumkereskedelem megszüntetését. Megtalálta a módját, hogy az angol kereskedőket a behozott ópiumkészlet (több mint 20 000 láda) kiszolgáltatására bírja, és parancsot adott a lefoglalt ópium megsemmisítésére. Bár kötelezettséget vállalt arra vonatkozólag, hogy a külföldi kereskedők veszteségét megtéríti, Anglia kormánya mégis az angol kereskedők jogait és érdekeit sértő lépésnek minősítette eljárását. Több kalózhadjárat után, melyeket angol hadihajók hajtottak végre, Anglia 1840 áprilisában hivatalosan is hadat üzent Kínának. Az angol hajóhad ostromzár alá vette Kuangcsou kikötőjét, támadásokat intézett a kínai tengerpart több pontja ellen; angol tengerészgyalogos egységek megszállták Hsziangkang (Hongkong) szigetét. Az angolok, hogy megfélemlítsék és megadásra kényszerítsék Kínát, feldúlták a településeket, kíméletlenül irtották és fosztogatták a békés lakosságot. A kínaiaknak azt a kísérletét tehát, hogy véget vessenek az ópiumcsempészetnek, az angolok ürügyül használták fel az úgynevezett első ópiumháború kirobbantásához: ezúton akartak helyet biztosítani az angol áruknak a kínai piacon.

A Kínában harcoló angol csapategységek létszáma nem volt jelentős, viszont jól képzett alakulataik a korabeli haditechnika legújabb vívmányaival voltak felfegyverezve. A Csing-hadsereg felszerelése ezzel szemben reménytelenül ósdi volt; nem dolgoztak ki egységes védelmi tervet, minden katonai parancsnok a maga elgondolásait követte, ügyet sem vetve a szomszédos egységek helyzetére.

1840 július-augusztusában angol tengerészgyalogos egységek rövid harcok után a Fucsien tartomány partvidékén elfoglalták Tinghaj szigetét és Hsziamen (Amoj) városát. Ezzel egyidejűleg egy angol hajóraj Tiencsin városának közelébe érve Cseli tartományt (itt volt a főváros is) fenyegette. A tartományi helytartó tárgyalásokba bocsátkozott az angolokkal, és minden feltételüket elfogadta. A Csing-kormány azonban nem volt hajlandó jóváhagyni ezt a megállapodást, úgyhogy a hadműveletek újult erővel folytatódtak. Az angol csapatok megszállták Ningpót, a Csousan-szi-

Az angol—kínai kereskedelmi egyezmény megkötése 1840 júliusában
Lynch metszete Darel rajza alapján

geteket, Sanghajt és a Kantonhoz vezető út mentén több fontos pontot. A kínai csapatok és a tengerparti körzetek lakosságából toborzott önkéntes osztagok hősies ellenállást fejtettek ki, és több ízben érzékeny veszteségeket okoztak az ellenségnek. Kanton körzetében a lakosság önkéntes csapatokat szervezett (ping jing tuan — az angolokat megfékező osztagok). 1841. május 30-án Szanjüanli falu közelében körülfogtak és csaknem megsemmisítettek egy tekintélyes angol csapatot, amelyet Elliot, az angol kormány teljhatalmú megbízottja vezetett. A Csing-hivatalnokok segítségével azonban Elliot kitört a gyűrűből.

A Csing-kormány az angol agresszorok elleni harcban félt a néptömegekre támaszkodni, inkább elárulta az ország érdekeit. Minden eszközzel akadályozta a nép felfegyverzését és az angolokkal való megegyezés útjait kereste. Lin Cö-hszü kegyvesztett lett, a kormány feloldotta az ópiumbehozatali tilalmat és több ízben tárgyalást kezdeményezett az angolokkal. 1842 nyarán, amikor a Jangce-folyón felfelé nyomuló angol hajóraj elfoglalta Csencsiang városát és már Nanking felé közeledett, a Csing-kormány az angolok valamennyi követelését elfogadta.

A NANKINGI SZERZŐDÉS ÉS A „KIEGÉSZÍTŐ JEGYZŐKÖNYV"

1842. augusztus 29-én aláírták a nankingi angol—kínai békeszerződést, amely lényegében annyit jelentett, hogy a kínai uralkodók kapituláltak az angolok előtt. A szerződés értelmében a Csing-kormány öt kínai kikötőt nyitott meg az angol kereskedelem előtt: Kantont, Hsziament, Fucsout, Ningpót és Sanghajt, s ezekben a városokban angol konzulátusok működését engedélyezte; nagy összegű hadisarc fizetésére kötelezte magát, Hongkong szigetét örök birtok gyanánt átengedte Angliának, és végül felszámolta a monopoljogokkal felruházott Kohong kereskedőszervezetet. Kínának ezenkívül kötelezettséget kellett vállalnia, hogy az angol árukra csak egészen alacsony (az áruk értékének öt százalékát meg nem haladó) vámot vet ki; ami ugyancsak kedvező feltételeket teremtett az angol kereskedőknek a kínai piac meghódítására. Anglia előtt tehát szabaddá vált az út Kínába. Az angolok olyan katonai bázist építettek ki, amely a későbbiek folyamán is lehetővé tette a Kína elleni agresszió folytatását.

A nankingi szerződés volt az első, amely Kínát — a kapitalista államokhoz fűződő kapcsolatok terén — egyenlőtlen helyzetbe kényszerítette. Ezt azután a hasonló szerződések egész sora követte. Egy év múltán Anglia az úgynevezett „kiegészítő jegyzőkönyv" aláírására is rábírta a Csing-kormányt, amely a Kínában tartózkodó angol polgároknak biztosította a területenkívüliség jogát, kivonta őket a kínai bírósági szervek illetékessége alól. Anglia jogot nyert arra, hogy a „nyílt kikötőkben" úgynevezett settlementeket, szuverén kolóniákat létesítsen, ahol a külföldieknek saját közigazgatásuk, katonaságuk és rendőrségük volt. Kína kötelezte magát, hogy Angliával szemben alkalmazza a legnagyobb kedvezmény elvét, vagyis automatikusan kiterjeszti Angliára mindazokat a jogokat és kiváltságokat, amelyeket bármely más államnak megadott.

AZ AMERIKAI—KÍNAI ÉS FRANCIA—KÍNAI SZERZŐDÉSEK (1844)

Anglia nyomán más országok is arra törekedtek, hogy egyenlőtlen szerződéseket erőszakoljanak Kínára. A kínaiak vereségét elsősorban az Egyesült Államok használta ki. Az ópiumháború idején az amerikaiak is küldtek egy hajórajt a kínai partokhoz, és támogatták az angol agresszorokat. Kína kapitulációja után az amerikai hajóraj parancsnoka a kuangtungi hatóságokat több, mint 100 000 liang ezüst kártérítésre kötelezte a Lin Cö-hszü parancsára megsemmisített ópiumért.

1844-ben az Egyesült Államok vezető körei háborús fenyegetésekkel Vanghsziában egyenlőtlen szerződés aláírására kényszerítették a Csing-kormányt. E szerződés értelmében az Egyesült Államok elnyerte Kínától mindazokat a jogokat és kiváltságokat, amelyeket az angolok élveztek,

sőt ezen felül további kedvezményekhez jutott. Ez volt a kezdete az egyenlőtlenség alapján kötött amerikai—kínai szerződések sorozatának, amely az amerikai tőkének utat tört Kínában.

Ugyanebben az évben (1844-ben) írták alá Huangpuban az egyenlőtlen francia—kínai szerződést, amely Franciaországra is kiterjesztette azokat a jogokat és kiváltságokat, amelyeket Anglia és az Egyesült Államok már kierőszakolt Kínától. Franciaország arra is rábírta a Csing-kormányt, hogy engedélyezze Kínában a katolikus egyház missziós propagandáját. A francia misszionáriusok aktív tevékenységet fejtettek ki Vietnamban, a Csing-birodalom vazallus államában is, és sok tekintetben előkészítették az ország francia megszállását.

A KULDZSAI OROSZ—KÍNAI SZERZŐDÉS (1851)

Oroszország és Kína kapcsolatait hosszú időn át a kölcsönös egyenlőség jellemezte. Oroszország főként posztó- és pamutszöveteket exportált Kínába, cserébe Kína teát, selyemszöveteket, porcelánt és egyéb árukat szállított. A kínai—orosz kereskedelem a XIX. század első felében egyre bővült. 1810-ben 75 000 pud teát szállítottak Kínából Oroszországba, 1830-ban már 143 000, 1845-ben pedig 321 000 pudot.

Még 1805-ben történt, hogy két orosz hajó, az I. F. Kruzenstern parancsnoksága alatt vitorlázó „Nagyezsda" és a J. F. Liszjanszkij parancsnoksága alá rendelt „Néva" — föld körüli útja során — a kínai Kuangcsou kikötőjébe is befutott. A cári kormány ugyanebben az évben — J. A. Golovkin vezetésével — külön delegációt küldött Pekingbe, azzal a megbízással, hogy létesítsen hivatalos diplomáciai kapcsolatot Oroszország és Kína között, egyben biztosítsa az orosz kereskedők számára a kuangcsoui kereskedést, valamint a beljebb fekvő kínai városokkal való karavánkereskedelem jogát stb. Ez a küldöttség azonban csak Urgáig jutott el, a Csing-hatóságok nem engedték be Pekingbe.

Az orosz—kínai szerződés megkötésére csak 1851-ben került sor Kuldzsában. Ez a szerződés Kuldzsa és Csugucsak városát megnyitotta az orosz kereskedelem előtt, és mindkét állam áruit mentesítette a vámoktól.

AZ ELSŐ ÓPIUMHÁBORÚ ÉS AZ EGYENLŐTLEN SZERZŐDÉSEK KÖVETKEZMÉNYEI

Az első ópiumháború fontos határkőnek bizonyult Kína történetében. Az addig független Kína elvesztette szuverén jogainak egy részét és fokozatosan félgyarmati helyzetbe süllyedt. A külföldi tőkések kiaknázták az egyenlőtlen szerződések révén szerzett kiváltságaikat: szabadon garázdálkodtak Kína földjén, beavatkoztak az ország belügyeibe, újabb és újabb kedvezményeket zsaroltak ki, hogy még szilárdabbá tegyék az országban kivívott gazdasági és politikai uralmukat. A Csing-kormány hovatovább a tőkés nagyhatalmak engedelmes szolgája lett. Kegyetlenül megtorolta a külföldiek ellen 1842 és 1849 közt Kuangtungban, Fucsienben, Csöcsiangban és Csiangszúban kirobbant népi megmozdulásokat.

Az első ópiumháború és az egyenlőtlen szerződések következményeképpen Kína az európai és amerikai gyáripari termékek piaca, illetőleg a kapitalista államok iparához szükséges gyarmati nyersanyagok beszerzési forrása lett. A kínai népet most már a feudális urak mellett rabló módon kizsákmányolta a külföldi tőke is. Csak Anglia 1842-ben 969 300 font sterling, 1845-ben pedig már 2 394 800 font sterling értékben szállított iparcikkeket Kínába; ezen belül a textiláruk értéke 616 000 font sterlingről 2 175 000-re növekedett. Ugyanakkor ugrásszerűen nőtt a Kínából exportált nyersanyag mennyisége is. Például a nyersselyemexport az 1843. évi 1787 kötegről 1851-ben 23 000-re, a teakivitel pedig 17,7 millió fontról 99,2 millió fontra növekedett.

A Kínába behatolt külföldi tőke természetszerűleg meggyorsította az áru- és pénzviszonyok

A Kuangcsou melletti Csumpi-erőd ostroma
Hellart metszete Allom rajza alapján

fejlődését, a feudális gazdasági élet fokozatos felbomlását, illetőleg a tőkés gazdálkodási formák kialakulását. Másrészről azonban a külföldi áruk tömeges beözönlése, a tőkés nagyhatalmak által támogatott feudális erők akadályozták a nemzeti kapitalizmus kibontakozását.

Az első ópiumháborúban elszenvedett vereség következtében elmélyült Kínában a társadalmi válság, amelyet az egyre fokozódó feudális kizsákmányolás már régóta érlelt. Mivel pedig a külföldi ópiumkereskedők, akik 1851-ben 55 600 láda ópiumot vittek be Kínába, széthordták az ország ezüstkészletét, a rézpénz értéke rohamosan csökkent. Egy ezüstliang beváltási árfolyama 1843 és 1849 között 1656 rézvenről 2355-re szökött fel; a pénzrendszer a felbomlás tüneteit mutatta. A katonai kiadások és a hadisarc kimerítették az államkincstárat. A lakosságra mind újabb és újabb pótadókat vetettek ki, amelyeknek összege most már meghaladta a szokásos adókét. Ez még rohamosabban gyarapította a telhetetlen uzsoratőkét, még több föld koncentrálódott a földesurak, tisztviselők, uzsorabankárok és kereskedők kezében, a néptömegek kizsákmányolása még nagyobb méreteket öltött. A parasztok, hogy eleget tudjanak tenni a súlyos adóknak és egyéb szolgáltatásoknak, az uzsorás „segítségét" vették igénybe, ami azután rendszerint betetőzte tönkrejutásukat. Az első ópiumháború után megdöbbentő méreteket öltött az uzsora. Majdnem minden járási székhelyen tíz (vagy még több) zálogház volt, de a falvakban is sorra nyíltak a földesurak és kereskedők kisebb zálogházai.

A néptömegek helyzetének rosszabbodásával kiéleződtek a parasztság és a feudális urak közti osztályellentétek. Ugyanakkor — Kína félgyarmati helyzetére mintegy válaszként — a kínai nép fegyveres harcot indított hazája függetlenségéért.

Az angoloknak az első ópiumháborúban elért könnyű győzelme a tőkés hatalmakat további gyarmati hódításra ösztönözte a Távol-Keleten. A Kína elleni agresszió után csakhamar behatoltak Japánba, Koreába és más kelet-ázsiai országokba.

XV. FEJEZET

A TUDOMÁNYOS KOMMUNIZMUS KELETKEZÉSE. MARX KÁROLY ÉS ENGELS FRIGYES

Az 1840-es éveket roppant jelentőségű történelmi esemény tette emlékezetessé: ekkor keletkezett a marxizmus, a proletariátus létérdekeinek tudományos kifejtése, a proletárság eszmei fegyvere, forradalmi elmélete a kapitalizmus ellen, a szocializmusért folyó harcában. A marxizmus, a tudományos kommunizmus elmélete a világtörténelemnek abban a szakaszában jött létre, amikor a gyári nagyipar már számottevő eredményeket ért el, amikor szembetűnően kiütköztek a tőkés társadalom mélyreható, kibékíthetetlen ellentmondásai, kialakult és megerősödött az új társadalmi osztály — az ipari proletariátus.

1. A KAPITALIZMUS GYŐZELME NYUGAT-EURÓPÁBAN ÉS AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN. AZ ÖNÁLLÓ MUNKÁSMOZGALOM KEZDETEI

A TŐKÉS TERMELÉSI MÓD FEJLŐDÉSE

A kapitalizmus az 1840-es években döntő sikert aratott az európai országokban és az Amerikai Egyesült Államokban. A tőkés termelési mód a többi országhoz képest leghamarabb Angliában diadalmaskodott; az ipari forradalom itt a XIX. század dereka táján érte el tetőpontját. Az angol iparban uralkodó helyet foglaltak el a gépi technikát alkalmazó nagyvállalatok.

A kapitalizmus fejlődése az 1830—1840-es években figyelemre méltó eredményeket ért el Franciaországban is, de az ipari forradalom itt később kezdődött és jóval lassúbb volt, mint Angliában. Ez megmutatkozott az akkor jórészt félproletárokból álló francia munkásosztály jellegén is.

Jelentősen fejlődött és erősödött a német tőkés ipar, különösen a bánya- és kohóipar a rajnavesztfáliai tartományban, valamint a textilipar Sziléziában és Szászországban. Németország számos ipari központjában már nagy gyárvállalatok létesültek. Egészben véve azonban a németországi ipari forradalom még a kezdet kezdetén volt. A félfeudális termelési viszonyok és az ország politikai szétforgácsoltsága gátolta a termelőerők fejlődését.

A kapitalizmus még az osztrák császárságban, ezen a viszonylag elmaradott területen is fejlődésnek indult. Csehországban, Stájerországban, Karintiában és a birodalom néhány más tartományában, valamint az osztrákok által megszállt Lombardiában sorra épültek a nagy gyárvállalatok. A kapitalizmus fejlődése Ausztriában az osztályellentétek mellett a nemzetiségi ellentéteket is el-

mélyítette: fokozta a magyarok, olaszok, lengyelek, csehek, ukránok és egyéb elnyomott népek szabadságharcát.

Az Amerikai Egyesült Államokban a kapitalizmus fejlődését meggyorsította az ipari forradalom, amelynek kedvező feltételei az északkeleti államokban alakultak ki; valamint a szabad földterületek, amelyek az ország nyugati felében vártak hasznosításra. A déli államokban azonban továbbra is a néger rabszolgák kegyetlen kizsákmányolására alapozott külterjes ültetvényes rendszer dominált.

A tőkés termelési mód fejlődésével nagy munkástömegek koncentrálódtak a nagyüzemekben, növekedett a városi lakosság lélekszáma, terebélyesedtek a nagyvárosok. A fényűző villákkal díszelgő polgári és arisztokrata városnegyedek kiáltó ellentétben álltak a munkáskülvárosokkal és a szegények nyomortanyáival.

A fejlődés kiélezte a város és falu ellentétét. A kapitalista város valósággal uralkodott a falu fölött: a parasztság nagy tömegeit súlyos nélkülözésekre kárhoztatta, gyakran pedig teljesen tönkretette.

A PROLETARIÁTUS ELSŐ ÖNÁLLÓ MEGMOZDULÁSAI A BURZSOÁZIA ELLEN

A termelőerők, a gyári nagyipar és a társadalmi munkamegosztás hallatlanul gyors iramú fejlődésével az ipari termelés társadalmi jellege egyre világosabban kirajzolódott. De a munka termékét nem a munkás, hanem a termelési eszközök tulajdonosainak, a vállalkozóknak maroknyi csoportja sajátította ki. A termelés társadalmi jellege és a termékek magántőkés kisajátítása közti ellentmondás — a kapitalizmus alapvető ellentmondása — mutatkozott meg mind az egyre fokozódó termelési anarchiában, mind pedig a tőkések és munkások közti osztályantagonizmus folytonos mélyülésében.

A kapitalizmus alapvető ellentmondásának következményeképpen túltermelési válságok léptek fel, melyek időről időre megrázkódtatták a tőkés társadalmat. A gazdasági válságok a dolgozókat temérdek nyomorúsággal — munkanélküliséggel, bércsökkenéssel — sújtották, és óriási pusztítást vittek véghez a termelőerőkben.

A gépi technika alkalmazása, amely az emberi elmének a természeti erők fölött aratott diadalát jelentette, nem a dolgozók munkáját könnyítette meg, hanem kizárólag a kapitalisták gazdagodását szolgálta. A vállalkozók meghosszabbították a munkanapot, csökkentették a munkabéreket, fokozták a munkások kizsákmányolását. A gép a dolgozók munkáját egyhangúvá, kimerítővé tette, még tovább mélyítette a szellemi és fizikai munka közti ellentétet. A tőkések a munkást egyszerűen gépalkatrész számba vették.

Az egyre fokozódó tőkés kizsákmányolásra a munkások kezdetben ösztönös tiltakozással válaszoltak: szétrombolták a gépeket és munkapadokat, felgyújtották a gyárépületeket. De fokozatosan, az osztállyá érlelődés folyamatának előrehaladtával hovatovább kezdték megérteni, hogy a rájuk zúduló csapásokért nem a gépeket kell hibáztatni, hanem a kapitalista társadalmi rendszert. Egyre gyakrabban folyamodtak a sztrájk fegyveréhez; most már ezúton igyekeztek kivívni a munkabér emelését, a munkaidő csökkentését, a munkakörülmények javítását. A sztrájk lett a munkások harcának legáltalánosabb formájává.

A munkások egyre világosabban tudatára ébredtek a maguk külön osztályérdekeinek és feladatainak. Ez világosan megmutatkozott a lyoni felkelésekben, a sziléziai takácsok felkelésében és kiváltképpen a chartista mozgalomban, a proletariátus első önálló tőkeellenes megmozdulásaiban.

A munkásmozgalom alapjában véve még ösztönös jellegű volt: a proletariátusnak még nem volt forradalmi elmélete, amely kifejezte volna érdekeit és szükségleteit, s amely utat mutatott volna a tőkés rend megdöntéséért folytatandó harchoz.

Owen, Saint-Simon és Fourier szocialista tanításai, amelyek fejletlen tőkés viszonyok közepette, a XIX. század első évtizedeiben keletkeztek, azután a harmincas évek, majd a negyvenes évek elejének szocialista és kommunista elméletei utópista jellegűek voltak, és nem álltak kapcsolatban a munkások tömegmozgalmával.

Lenin a szocialista és munkásmozgalom történetének ezt a szakaszát a következőképpen jellemezte: „Az első szakasz: a szocialista eszmék születése és a proletariátus osztályharcának a csírái. Hosszú és makacs küzdelem a roppant nagyszámú szocialista tan és szekta közt. A szocializmus keresi az utat, keresi önmagát... A munkásosztály ebben a szakaszban szintén csupán tapogatózva keresi az utat. Ez a szakasz a marxizmus előkészítésének és születésének a szakasza, az egyetlen olyan szocialista doktrínáé, amely kiállta a történelem próbáját."[1]

A kapitalizmusnak és a proletariátus osztályharcának fejlődése megteremtette az objektív előfeltételeket ahhoz, hogy kialakulhasson egy új, forradalmi világnézet, a tudományos kommunizmus elmélete, és hogy a munkásosztály ezt az elméletet fegyverként használhassa fel.

2. MARX KÁROLY ÉS ENGELS FRIGYES — A TUDOMÁNYOS KOMMUNIZMUS MEGALAPÍTÓI

MARX KÁROLY FORRADALMI TEVÉKENYSÉGÉNEK KEZDETEI

A tudományos kommunizmus elméletének megalkotása két zseniális gondolkodónak és nagy forradalmárnak — Marx Károlynak (1818—1883) és Engels Frigyesnek (1820—1895) — halhatatlan érdeme.

Marx Károly 1818. május 5-én született a porosz rajnai tartomány Trier nevű városában. Apja zsidónak született, majd protestáns vallásra áttért ügyvéd, nagy műveltségű, liberális nézeteket valló ember volt. Marx középiskolai tanulmányait a trieri gimnáziumban végezte el. A jövendő nagy forradalmárának szellemi alkata megmutatkozott 1835-ben a gimnáziumi záróvizsgára írt, „Egy ifjú gondolatai a pályaválasztásról" című dolgozatában is, amelyben az ember magasztos hivatásáról, az emberi tevékenység nemes feladatairól vallott nézeteit fejtette ki.

Gimnáziumi tanulmányainak befejeztével Marx a bonni egyetem jogi karára iratkozott be, majd egy év múlva a berlini egyetemen folytatta tanulmányait. A fiatal Marx igen széles körű tudományos érdeklődésről tett bizonyságot: a jogtudomány mellett természettudománnyal, filozófiával, történelemmel és irodalommal is foglalkozott. Egyetemi tanulmányainak befejezése után (1841 márciusában) Marx „A démokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbözősége" című doktori disszertációjával elnyerte a filozófia doktora címet. Nézeteit tekintve már ebben az időben meggyőződéses ateista volt.

A fiatal Marx (ekkor még 24 esztendős sem volt) valósággal elkápráztatta környezetét rendkívüli tehetségével, roppant tudásával, ismereteinek sokoldalúságával és alaposságával. A filozófus és publicista M. Hess, aki jól ismerte Marxot, 1841 augusztusában ezt írta barátjának, Auerbachnak: „Lehetőséged nyílik arra, hogy megismerkedj korunk legnagyobb, talán egyetlen igazi filozófusával, aki nyilvános fellépése után (mint író és professzor) hamarosan magára fogja irányítani egész Németország tekintetét... Egyesíti magában a mélységes filozófusi komolyságot az epés szellemességgel; képzeld el Rousseaut, Voltaire-t, Holbachot, Lessinget, Heinét és Hegelt, mind egyesítve egy emberben — hangsúlyozom: *egyesítve*, nem összezagyválva —, és akkor majd el tudod képzelni Marx doktort."

[1] Lenin: August Bebel. Lásd *Lenin* Művei. 19. köt. Szikra 1955. 289. old.

Marx Károly
1867

ÁTTÉRÉS A FORRADALMI DEMOKRATIZMUSRÓL A KOMMUNIZMUSRA, AZ IDEALIZMUSRÓL A MATERIALIZMUSRA

Marx vágya az volt, hogy életét teljesen a tudományos munkásságnak szentelhesse. De a poroszországi politikai reakció nem engedte a tudományos életben érvényesülni az olyan embereket, akik demokratikus nézeteket vallottak és nem voltak hajlandók megbékélni a fennálló rendszerrel. Marx 1842 áprilisában a „Rheinische Zeitung" munkatársa lett. Ezt a napilapot Kölnben, ebben a nagyipari központban alapították a hegelianusok balszárnyával kapcsolatban álló szabadelvű polgári körök. Ugyanazon év októberében Marx Kölnbe költözött és átvette a „Rheinische Zeitung" szerkesztését.

Az a ház, amelyben Marx Károly gyermekévei töltötte

A „Rheinische Zeitung" volt az első össznémet radikális sajtóorgánum. Marx itt közölt cikkeiben forradalmi demokrataként mutatkozott be. A német társadalmi életet legélénkebben foglalkoztató kérdéseket vetette fel: írt a sajtó helyzetéről és feladatairól, a parasztság elnyomottságáról, Németország egyesítésének lehetőségeiről, a porosz bürokrácia, a fonák reakciós ideológia és egyáltalában az országban uralkodó reakciós rendszer elleni harcról.

A dolgozó tömegek helyzetével, életbevágó szükségleteivel való törődés arra indította Marxot, hogy társadalmi és gazdasági kérdésekkel foglalkozzék. Azokban a cikkeiben, amelyeket a rajnai tartományi gyűlésen folyó az erdei lopásokat tiltó törvénnyel és a Mosel-völgyi bortermelő parasztok helyzetével kapcsolatos vitáknak szentelt, Marx merészen síkraszállt a kisemmizett és jogfosztott dolgozó tömegek érdekeinek védelmében.

A porosz hatóságok szigorú cenzúrának vetették alá a „Rheinische Zeitung"-ot. „. . . Most reggeltől estig szenvedünk a cenzúra gyötréseitől, a minisztériumi irkálásoktól, a főelnöki panaszoktól, a Landtagban elhangzott vádaktól, a részvényesek lármázásától stb. stb. . ."[2] – írta Marx 1842 novemberének végén. A „Rheinische Zeitung" egyre forradalmibb és demokratikusabb irányt vett. 1843. január 19-én a kormány úgy rendelkezett, hogy áprilistól fogva be kell szüntetni a lapot. Mivel erre a részvényesek úgy döntöttek, hogy mérsékeltebb jelleget adnak a „Rheinische Zeitung"-nak, Marx március 17-én bejelentette, hogy kiválik a szerkesztőségből. 1843 őszén Párizsba, az európai forradalmi emigráció egyik központjába költözött.

Marx Párizsban a forradalmi demokratizmusról véglegesen áttért a tudományos kommunizmus álláspontjára. Ehhez nagyban hozzájárult az, hogy Marx sokat foglalkozott a párizsi munkások életével és harcával, forradalmi szervezeteikkel. Az áttérést elősegítették a XVIII. század végi francia polgári forradalom történetének, a francia materialista filozófusok munkásságának, Fourier, Saint-Simon, Dézamy és több más francia utópikus szocialista műveinek tanulmányozása.

Marxnak a kommunizmusra való áttérése elválaszthatatlanul összefügg a filozófiai nézeteiben végbement mélyreható változással: az idealizmusról a materializmusra való áttérésével.

Marx társadalmi, politikai és tudományos munkásságának kezdetén a baloldali hegelianusokhoz, vagyis Hegel azon követőihez csatlakozott, akik a hegeli dialektikából forradalmi következte-

[2] Marx an Arnold Ruge. Lásd *Marx Engels* Werke. 27. köt. Dietz Verlag 1963. 413. old.

téseket próbáltak levonni. Hegel dialektikus módszerében Marx igyekezett megtalálni forradalmi demokrata nézeteinek filozófiai megalapozását. Fokozatosan tudatára ébredt Hegel idealista és konzervatív filozófiai rendszere tarthatatlanságának. Ebben az időszakban jelentős befolyással voltak Marxra Ludwig Feuerbach művei. Feuerbach volt az első német filozófus, aki materialista tételekből kiindulva bírálta Hegel idealista koncepcióját; ő azonban teljesen elvetette a dialektikus módszert.

Marx rámutatott Feuerbach filozófiájának gyenge pontjára. Amikor kritikailag felülvizsgálta Hegel dialektikus módszerét, felhasználta annak racionális magvát, és ezzel elvileg új, materialista dialektikának vetette meg az alapját.

Marx világnézetének fejlődésében fontos mérföldkő volt „A hegeli jogfilozófia kritikájához" című 1843 nyarán írt munkája. „Az első munka, melyet az engem zaklató kétségek megoldása végett írtam, a hegeli jogfilozófia kritikai felülvizsgálata volt" — írta később.[3] Marx 1844 februárjában, a „Deutsch-Französische Jahrbücher" című kiadvány Párizsban megjelent első és egyetlen kettős számában tette közzé e műhöz írott „Bevezetés"-ét, amely azonban maga is önálló alkotás. Marx itt — igaz, még nagyon általános formában — felvetette az állam eredetének és szerepének, a politikai felépítmény és a társadalom gazdasági alapja közti összefüggéseknek, „az ipar, általában a gazdagság világa és a politikai világ" viszonyának kérdését.

Marx azt hirdette, hogy az emberiségnek fel kell szabadulnia mindennemű elnyomás alól, e feladat megvalósítása pedig a proletariátus hivatása. A „Bevezetés"-ben újszerűen vetette fel a filozófia feladatainak kérdését; hangsúlyozta, hogy a filozófiának a néptömegek érdekeit, de elsősorban a leghaladóbb, legforradalmibb osztálynak, a proletariátusnak az érdekeit kell szolgálnia. „. . . Az elmélet is anyagi hatalommá válik, mihelyt a tömegeket megragadja" — írta Marx. „Miként a filozófia a proletariátusban találja meg az *anyagi*, úgy a proletariátus a filozófiában találja meg a *szellemi* fegyvereit."[4]

Marx ebben a művében „már mint forradalmár lépett fel, aki »minden fennálló kíméletlen bírálatát« és különösen a »fegyveres bírálatot« hirdeti, s szavával a *tömegekhez* és a *proletariátushoz* fordul".[5]

A „Deutsch-Französische Jahrbücher" kiadása során már a kezdet kezdetén világossá vált, hogy Marxot mélyreható elvi nézeteltérések választják el szerkesztőtársától, Arnold Rugétól. Ezek az eltérések csakhamar szakításra vezettek köztük. Nézeteik különbözősége éles formában nyilatkozott meg a sziléziai takácsok felkelésének megítélésében. Ruge a Párizsban megjelenő „Vorwärts" („Előre") című, német nyelvű lapban a takácsok felkelését jelentéktelen helyi epizódnak minősítette. Marx megbírálta Ruge cikkét, és hangsúlyozta az 1844. évi sziléziai felkelés nagy történelmi jelentőségét.

A tudományos kommunizmus eszméire való áttérésben nagy szerepet játszottak Marx további tanulmányai: Párizsba való áttelepedése után is rendszeresen foglalkozott a politikai gazdaságtan kérdéseivel.

[3] Marx: Előszó „A politikai gazdaságtan bírálatához." Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 366. old.

[4] Marx: A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés. Lásd *Marx—Engels* Művei. 1. köt. Budapest 1957. 384—385. és 390. old.

[5] Lenin: Karl Marx. Lásd *Lenin* Művei. 21. köt. Szikra 1951. 35. old.

Ugyanebben az időben jutott el a tudományos kommunizmushoz és a dialektikus materializmushoz Engels Frigyes is.

Engels Frigyes 1820. november 28-án született Barmenben, Poroszország rajnai tartományában. Apja gyártulajdonos, fölöttébb reakciós érzületű ember volt, aki arról ábrándozott, hogy fiából is vállalkozót nevel; ezért félbehagyatta vele a gimnáziumot, és egy kereskedőcég irodájában alkal-

Engels Frigyes barmeni szülőháza

maztatta. A nagy tehetségű ifjú azonban továbbra is mohó érdeklődéssel tanulmányozta a filozófiát, irodalmat, történelmet; nem akart kereskedő lenni. Szabadságszeretete már korán megnyilatkozott. 1839 és 1841 közt írt cikkeiből és leveleiből „Wuppertali levelek" stb., izzó gyűlölet árad a feudális monarchikus elnyomás, az egyházi népbutítás, a reakciós porosz szellem ellen, ugyanakkor mélységes együttérzés a nélkülözéstől és a megerőltető munkától agyongyötört dolgozók iránt. Barátaihoz írt leveleiben Engels azt írta, hogy álma: a forradalom és a porosz monarchia megdöntése.

1841-ben Engels „Oswald" álnéven három röpiratot tett közzé Schelling reakciós filozófus ellen, aki Hegel halála után átvette a berlini egyetem filozófiai tanszékének vezetését. A fiatal Engels forradalmi demokrata, ateista nézetei már ezekben a röpiratokban kifejeződtek.

Engels 1842 novemberében Angliába ment, és Manchesterben, a nagy gyáripari központban telepedett meg. Itt saját szemével győződhetett meg a tőkés társadalmi rend mélyreható ellentmondásairól. Manchester munkásnegyedeinek látogatása során gondosan megfigyelte az angol munkások küzdelmes életét. Alaposan tanulmányozta az angliai társadalmi-gazdasági fejlődésre és politikai harcra vonatkozó dokumentumokat, forrásokat. Marxhoz intézett egyik levelében Engels ezt írta: „Nyakig ülök az angol újságokban és könyvekben, amelyekből az angol proletárok helyzetéről szóló könyvemet állítom össze... Az egész világ színe előtt gyilkosság, rablás és minden más gaztett tömeges elkövetésével vádolom meg az angol burzsoáziát."[6]

[6] Engels — Marxhoz, 1844. november 19-én. *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 16. old.

Engels Frigyes
1872

Manchesterben Engels szoros kapcsolatot tartott a chartista mozgalom balszárnyának vezetőivel, és munkatársa volt a chartista lapoknak. „Chartista vagyok tetőtől talpig" — vallotta büszkén. Engels hangsúlyozta a chartista mozgalom tömegméreteit és forradalmi jellegét, de ugyanakkor nem kerülték el figyelmét a mozgalom hiányosságai sem, mindenekelőtt az, hogy a chartistáknak nem volt kidolgozott szocialista programjuk.

Engels nagy figyelemmel és kritikával tanulmányozta az angol polgári közgazdászok műveit. A „Deutsch-Französische Jahrbücher" 1844. évi számában közzétett „Vázlatok a nemzetgazdaságtan bírálatához" című munkájában leleplezte például többek között Malthus tudományellenes és embergyűlölő népesedési elméletét, amely igazolni próbálta a háborút és a nyomort. Engels körülbelül ebben az időben a történelmi materializmus néhány tételét is kidolgozta. „Manchesterben — írta később Engels — szinte az orrommal ütköztem bele abba, hogy a gazdasági tények, amelyek az eddigi történetírásban semmilyen vagy csak nagyon lenézett szerepet játszanak, legalábbis a modern világban döntő történelmi erők; hogy ezek az alapjai a mai osztályellentétek keletkezésének..."[7] De Engels csak később tért át véglegesen a dialektikus materializmus álláspontjára. Az új világnézetet közösen dolgozta ki a két nagy teoretikus. Maga Engels azonban mindig hangsúlyozta, hogy az új világnézet kidolgozásában alapvető szerepe Marxnak volt.

MARX ÉS ENGELS TALÁLKOZÁSA ÉS KÖZÖS MUNKÁSSÁGUK KEZDETE

Marx és Engels első ízben 1842 november végén, a „Rheinische Zeitung" szerkesztőségében találkoztak személyesen. Amikor 1844 augusztusában Párizsban újból találkoztak, megállapíthatták, hogy nézeteik a legfontosabb kérdésekben tökéletesen egyeznek: ez a találkozás jelentette a kezdetét szoros barátságuknak, a munkásosztály felszabadításának magasztos ügyéért vívott együttes küzdelmüknek. „Régi legendák a barátság különféle megható példáit beszélik el — írta Lenin. — Az európai proletariátus elmondhatja, hogy tudományát két olyan tudós és harcos teremtette meg, akiknek viszonya az ókoriaknak az emberi barátságról szóló legmeghatóbb mondáit is felülmúlja."[8]

Közös munkásságuk kezdetekor már mindketten áttértek az idealizmusról a materializmusra és a forradalmi demokratizmusról a kommunizmusra; ehhez Marx is, Engels is a maga módján jutott el: Marx főleg a bölcselet és jog terén végzett kritikai vizsgálódások, a francia utópista szocializmussal, valamint a franciaországi és németországi forradalmi mozgalmak tapasztalataival való tüzetes megismerkedés alapján; Engels pedig elsősorban a polgári politikai gazdaságtan kritikai tanulmányozásának eredményeképpen, az angliai szocialista és munkásmozgalom tapasztalatainak megfigyelése és általánosítása révén.

A MARXIZMUS FŐ FORRÁSAI. A MARXISTA ELMÉLET MEGTEREMTÉSE FORRADALMI FORDULAT A TUDOMÁNYBAN

A marxizmus szülőhazája Németország volt, amely akkor éppen mélyreható forradalmi megrázkódtatások előtt állott. A gazdaságilag (Angliához és Franciaországhoz képest) elmaradott, politikailag szétforgácsolt Németországban a néptömegeket kettős elnyomás sújtotta: a félfeudális és a tőkés kizsákmányolás. A németországi forradalom előkészítésének körülményei óriási, történelmi fontosságú feladatokat róttak a német munkásosztályra; a német proletariátus viszont már

[7] Engels: A Kommunisták Szövetsége történetéhez. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 310. old.

[8] Lenin: Engels Frigyes. Lásd *Lenin* Művei. 2. köt. Szikra 1951. 12. old.

sokkal fejlettebb is volt, mint az angol munkásság a XVII. századi forradalom idején vagy a francia munkások a XVIII. század végén.

Marx és Engels az új, forradalmi világnézetet a világtörténet eseményeinek kritikai elemzése alapján dolgozták ki. Mélyrehatóan tanulmányozták és elméletileg általánosították az osztályharc egész történetének, elsősorban az angliai, franciaországi és németországi szocialista és munkásmozgalom történetének tapasztalatait. Ugyanakkor a marxizmus annak eredményeképpen jöhetett létre, hogy megalkotói kritikailag tanulmányozták és alkotó módon feldolgozták a haladó tudományos gondolkodás minden vívmányát.

„A marxizmus... korántsem vetette el a polgári korszak igen becses vívmányait — írta Lenin —, hanem ellenkezőleg, magáévá tette és feldolgozta mindazt, ami az emberi gondolkodás és kultúra több mint kétezeréves fejlődésében értékes volt."[9] A marxista elmélet forrásainak megjelölése során pedig Lenin rámutatott, hogy ez az elmélet „jogos örököse a legnagyobb értékeknek, amelyeket az emberiség a XIX. század folyamán alkotott: a német filozófiának, az angol politikai gazdaságtannak, a francia szocializmusnak".[10]

Marx és Engels az új, forradalmi világnézet kidolgozása közben az évszázados fejlődésre visszatekintő haladó filozófiai gondolat vívmányaira, elsősorban Hegel dialektikus módszerére és Feuerbach filozófiai materializmusára támaszkodott.

A marxizmus azonban egyáltalán nem a régebbi filozófiai, szociológiai és közgazdasági tanok és rendszerek egyszerű folytatásaként vagy befejezéseként jött létre: keletkezése igazi forradalmat idézett elő a tudományban. Marx és Engels kritikailag elsajátította, alkotó módon feldolgozta mindazt, ami az addigi haladó filozófiában ésszerű, valóban tudományos és helyes volt, és így teremtette meg a filozófiai materializmus új, magasabb formáját — a dialektikus materializmust. „Marx filozófiája — írta Lenin — következetes filozófiai materializmus, amely az emberiségnek, különösen pedig a munkásosztálynak a megismerés nagyszerű eszközeit adta."[11]

Marx és Engels a dialektikus materializmusnak az emberi társadalom tanulmányozására való alkalmazása útján kidolgozta a történelmi materializmus elméletét. Ezen elmélet alapja az a gondolat volt, hogy az embernek nem a tudata határozza meg létét, hanem fordítva: a társadalmi lét határozza meg a társadalmi tudatot. Ebből fakadt az a következtetés, hogy a társadalom történeti fejlődésének alapját nem az ideológia terén (a filozófiai, politikai és vallási eszmék fejlődése során) bekövetkezett változások alkotják, hanem azok a változások, amelyek a társadalom anyagi életfeltételeiben, az anyagi javak termelésének módjában, vagyis a termelőerőkben és a termelési viszonyokban végbemennek.

A történelmi materializmus elmélete tehát az emberi társadalom fejlődésének objektív törvényeit tárta fel. Lenin, amikor e tudományos felfedezés jelentőségét méltatta, így írt: „A káosz és önkény helyébe bámulatosan egységes és következetes tudományos elmélet lépett, amely megmutatta, hogyan fejlődik a társadalmi élet egyik formájából, a termelőerők növekedése következtében, egy másik, magasabbrendű forma..."[12]

A német filozófia mellett a marxizmus másik fontos forrása a klasszikus angol polgári politikai gazdaságtan volt. Az angol polgári közgazdaságtan legkiválóbb képviselői — Adam Smith és David Ricardo — kidolgozták a munkaérték-elméletet, kimutatták, hogy a gazdagság forrása a munka. Smith és Ricardo elméleteire azonban rányomta bélyegét a polgári korlátozottság; a kapitalista társadalmat mindketten örök és változhatatlan rendszernek tekintették. A marxizmus megalkotói

[9] Lenin: A proletárkultúráról. Lásd *Lenin* Művei. 31. köt. Szikra 1951. 322. old.
[10] Lenin: A marxizmus három forrása és három alkotórésze. Lásd *Lenin* Művei. 19. köt. Szikra 1955. 4. old.
[11] Ugyanott, 5. old.
[12] Ugyanott.

a politikai gazdaságtan problémáit az általuk kiformált materialista történetszemlélet jegyében vizsgálták. Ezzel forradalmasították a politikai gazdaságtant: feltárták a tőkés termelési mód fejlődésének objektív törvényeit, megteremtették a valóban tudományos politikai gazdaságtant, amelynek sarkköve a munkás meg nem fizetett munkája révén előállott értéktöbbletről szóló tanítás.

A marxizmus harmadik, nem kevésbé fontos forrása az utópista szocialisták tanítása volt. Az utópista szocialisták látták a tőkés társadalomnak már akkor kiütköző fekélyeit — a proletariátus elnyomorodását, az újratermelési válságokat, a város és falu közötti egyre növekvő ellentétet. Különféle terveket gondoltak ki egy új, jobb és igazságosabb társadalmi rend megteremtésére. Ám sem a nagy utópisták — Owen, Fourier és Saint-Simon —, sem az utópista szocializmus és az utópista kommunizmus más képviselői nem ismerték fel a társadalmi fejlődés törvényszerűségeit és a proletariátus világtörténelmi szerepét.

Marx és Engels — a filozófia, a politikai gazdaságtan és a történelem terén tett nagy felfedezéseik alapján — bizonyították be megcáfolhatatlanul, hogy a proletariátus lesz az az erő, amely a tőkés rendet forradalom útján megdönti és felépíti az új, kommunista társadalmat.

3. MARX ÉS ENGELS HARCA A FORRADALMI PROLETÁRPÁRT MEGTEREMTÉSÉÉRT

AZ ÚJ, FORRADALMI TANÍTÁS ALAPJAINAK KIDOLGOZÁSA

1845 februárjában jelent meg Marx és Engels első közös műve: „A »szent család« vagy a »kritikai kritika« kritikája." A baloldali hegeliánus Bauer fivérek — Bruno és Edgar —, valamint követőik ellen írt könyvükben Marx és Engels kimutatták, hogy tarthatatlanok azok az elgondolások, miszerint a társadalmi bajok a környező világ „kritikai szemlélete" révén gyógyíthatók. Marx és Engels világosan és határozottan leleplezte a baloldali hegeliánusok szubjektivista nézeteinek tudománytalan voltát és a kimagasló egyének különleges történelmi szerepéről szóló frázisaikat. A tudományos szocializmus megalapozói meggyőzően bebizonyították, hogy a történelem igazi formálói nem a „hősök", nem is a „kritikai kritikusok", hanem a néptömegek. Lenin szerint ez a mű „Marxnak a proletariátus forradalmi szerepéről (vallott) már majdnem kialakult nézetét"[13] tükrözi.

Miközben Marx a „Szent család"-ot rendezte sajtó alá, Engels befejezte „A munkásosztály helyzete Angliában" című könyvét (megjelent 1845-ben). Ebben Engels hű képet festett az angol munkások nehéz munka- és életkörülményeiről, a kizsákmányolók ellen vívott osztályharcáról. A rendkívül gazdag forrásanyagon és személyes megfigyeléseken nyugvó mű valóságos vádirat volt a burzsoázia és a tőkés társadalmi rend ellen. Jelentősége azonban nem merült ki ebben: Engels a proletariátusban nemcsak a szenvedő osztályt látta, hanem felfedezte a benne rejlő roppant forradalmi erőt, megmutatta, hogy milyen politikai szerepre hivatott a proletariátus a modern társadalomban. Hangsúlyozta továbbá a szocializmus és a munkásmozgalom összefonódásának, valamint a forradalmi proletárpárt megteremtésének szükségességét.

A marxista, forradalmi párt elméleti alapjainak kimunkálásában fontos szerepük volt az 1845 tavaszán írt „Feuerbach-tézisek"-nek. Marx ebben a művében arra hívta fel a figyelmet, hogy a gyakorlati forradalmi tevékenység nagy jelentőségű mind a természet és társadalom megismerése, mind ezek átalakítása szempontjából. „A filozófusok a világot csak különbözőképpen *értelmezték*, a feladat az, hogy *megváltoztassuk*."[14]

[13] Lenin: Marx és Engels „A szent család" c. művének konspektusa. Lásd *Lenin* Művei. 38. köt. Budapest 1961. 8. old.

[14] Marx: Tézisek Feuerbachról. Lásd *Marx—Engels* Művei. 3. kot. Budapest 1960. 10. old.

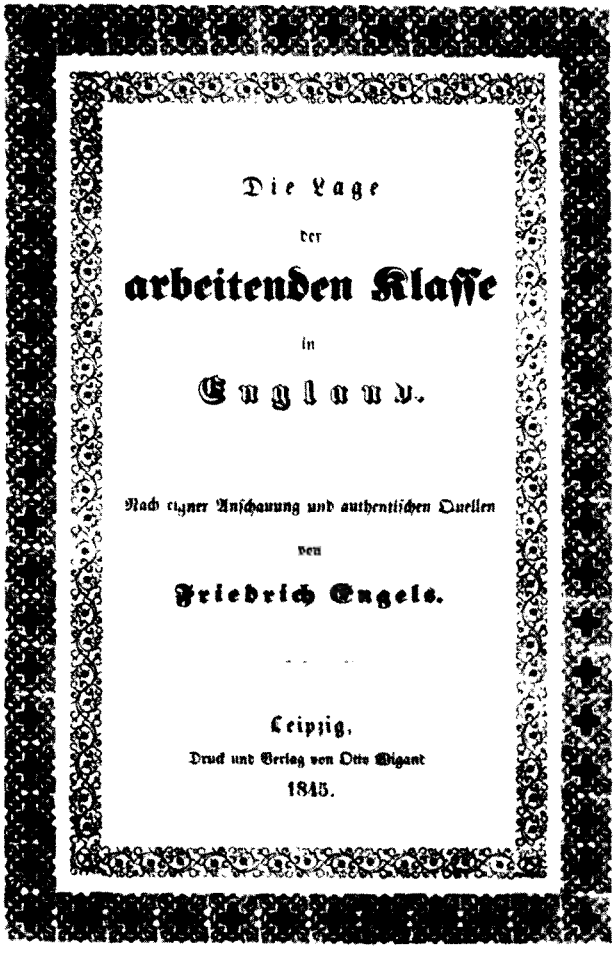
Die Lage
der
arbeitenden Klasse
in
England.
Nach eigner Anschauung und authentischen Quellen
von
Friedrich Engels.
Leipzig,
Druck und Verlag von Otto Wigand
1845.

Engels „A munkásosztály helyzete Angliában" című könyvének első kiadása. 1845

Marx 1845 februárjában, miután a porosz kormány követelésére kiutasították Franciaországból, Brüsszelben telepedett le. Ez év tavaszán ide utazott Engels is. „Mikor 1845 tavaszán — írta később Engels — Brüsszelben újra találkoztunk, Marx... már főbb vonásokban készen kifejlesztette materialista történelemelméletét, és most nekiláttunk, hogy az újonnan elért szemléletet a legkülönbözőbb irányokban részleteiben is kidolgozzuk."[15]

Az itt végzett közös munka gyümölcse volt „A német ideológia", Marx és Engels 1845—1846-ban írott munkája, amely akkor nem került kiadásra. Marx később utalt arra, hogy e mű fő célját — az alapvető kérdések tisztázását önmagukban — a szerzők elérték.[16]

E kiváló alkotásban a szerzők mélyrehatóan, kritikailag elemezték Hegel és az ifjúhegeliánusok filozófiáját, megbírálták Ludwig Feuerbach filozófiai és szociológiai nézeteit. Első ízben itt fejtették ki rendszerezve a materialista történelemfelfogás alaptételeit; feltárták a társadalmi fejlődés objektív törvényszerűségeit, és ugyancsak első ízben felvázolták a társadalmi-gazdasági formációkról szóló marxista tanítást.

„A német ideológiá"-ban kimutatták, hogy a termelési viszonyok és a fejlődés adott szakaszában létező termelőerők közti ellentétek „valamennyi történelmi kollíziónak" az okai. Marx és Engels bebizonyították, hogy a szocialista forradalom elkerülhetetlen. Egyszersmind kimutatták, hogy a szocialista forradalom gyökeresen különbözik minden megelőző forradalomtól. A korábbi forradalmak a hatalmat az egyik kizsákmányoló osztály kezéből a másik kizsákmányoló osztály kezébe adták át, ezzel szemben a proletárforradalom minden néven nevezendő kizsákmányolás megszüntetéséhez és az osztálynélküli társadalom, a kommunizmus felépítéséhez vezet.

A TUDOMÁNYOS KOMMUNIZMUS TERJESZTÉSE

Marx és Engels, miközben kidolgozták a tudományos kommunizmus elméleti alapjait, terjesztették is forradalmi tanításukat a munkások között, „Semmiképpen sem az volt a szándékunk

[15] Engels: A Kommunisták Szövetsége történetéhez: Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. 311. old.
[16] Vö. Marx: Előszó „A politikai gazdaságtan bírálatához". Lásd *Marx —Engels:* Válogatott művek. I. köt. 368. old.

— írta Engels —, hogy az új tudományos eredményeket vaskos könyvekben kizárólag a »tudós« világ fülébe súgjuk... Kötelességünk volt, hogy nézetünket tudományosan megalapozzuk; de éppoly fontos volt számunkra az is, hogy az európai és elsősorban a német proletariátust megnyerjük meggyőződésünknek."[17]

Abban az időben, amikor Marx és Engels a tudományos kommunizmus eszméit hirdetni kezdték, még a legfejlettebb tőkésországok szocialista mozgalmában is változatlanul a kispolgári, szektás, utópista irányzatok uralkodtak. Meglehetősen népszerű volt például Weitling utópisztikus rendszere. A Párizsban és Londonban élő német emigráns munkások és iparosok közül sokan az Igazak Szövetségének titkos szervezetéhez csatlakoztak; a szövetségnek Németország és Svájc egyes városaiban is számos szekciója alakult. Az Igazak Szövetsége egyre inkább nemzetközi jelleget öltött: a szekciók tagjai között nemcsak németek, oroszok, magyarok, csehek, délszlávok, svájciak, hollandok voltak, hanem több más nép képviselői is.[18]

Marx és Engels nem léptek be a szövetségbe, mivel nem értettek egyet működésének alapelveivel, különösen nem e szervezetek szűk körű, összeesküvő taktikájával, de hatással voltak résztvevőinek elméleti nézeteire, és állandó levelezésben álltak a szövetség vezetőivel. Az Igazak Szövetségének londoni vezetői Engels közvetítése révén kapcsolatot teremtettek a chartista mozgalom balszárnyának vezetőivel is.

A BRÜSSZELI KOMMUNISTA LEVELEZŐ BIZOTTSÁG

Marxnak és Engelsnek a proletárpártért folytatott harcában nagy jelentőségűek voltak a kommunista levelező bizottságok, amelyeknek az volt a feladatuk, hogy terjesszék a munkások közt a tudományos kommunizmus eszméit és kapcsolatot teremtsenek az egyes országok szocialistái között. Ilyen bizottságot alapított Marx és Engels 1846 tavaszán Brüsszelben. A bizottság tagjai közé tartozott rajtuk kívül Wilhelm Wolff német, Gigaud belga szocialista és mások. A bizottság kapcsolatba lépett a kommunista érzelmű német munkásokkal, mégpedig nemcsak a Németországban élőkkel, hanem olyanokkal is, akik Angliába, Franciaországba vagy Svájcba emigráltak. Marx és Engels közvetlenül a brüsszeli bizottságon keresztül tartotta fenn a kapcsolatot a chartista balszárny vezetőivel (Harney-val stb.) és sok, más országban élő szocialistával.

Marx és Engels jól látták, hogy a haladó munkásokat csak úgy lehet megnyerni a tudományos kommunizmusnak, ha azok újra és újra megbizonyosodnak arról, hogy a kispolgári és utópista tanítások elméletileg tarthatatlanok. Ezért Marx 1846 márciusában, a brüsszeli levelező bizottság ülésén éles bírálattal illette Weitlinget és elméletét. Marx nem sokkal ezután végleg szakított is Weitlinggel.

Ezzel egyidejűleg Marx és Engels harcot vívtak az úgynevezett „igazi szocialisták" ellen, akik az „egyetemes szeretetre" és az „osztályok egyesülésére" való buzdításaikkal csak gátolták a munkások osztálytudatának erősödését. Marx és Engels következetesen leleplezték e kispolgári irányzat reakciós mivoltát. 1846 májusában a brüsszeli levelező bizottság ülésén Marx élesen elítélte az egyik „igazi szocialistának" — Hermann Kriegének — a munkásosztályra nézve ártalmas nézeteit. A határozat, melyet ezen az ülésen hoztak, hangsúlyozta, hogy Kriege és a többi úgynevezett „igazi szocialista" nézeteinek semmi köze sincs a kommunizmushoz, és Kriege fantasztikus lázálmai legfeljebb csak lejáratják a kommunista mozgalmat. A Marx és Engels által megfogalmazott határozatot és magyarázó feljegyzést körlevél formájában szétküldték valamennyi kommunista csoportnak.

[17] Engels: A Kommunisták Szövetsége történetéhez. *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. 311. old.
[18] Lásd ugyanott, 309. old.

Engels 1846 augusztusában a brüsszeli bizottság megbízásából Párizsba utazott. Ez idő tájt Karl Grün élénk propagandát fejtett ki az Igazak Szövetségéhez tartozó német munkások körében az „igazi szocializmus" mellett. Engels több nyilvános felszólalásában leleplezte az „igazi szocializmus" proletárellenes lényegét. A gyűléseken megjelent munkások többsége Grün és híveinek nézetei ellen foglalt állást.

1847 nyarán jelent meg Marxnak „A filozófia nyomorúsága" című munkája, válaszként Proudhonnak „A gazdasági ellentmondások rendszere vagy a nyomorúság filozófiája" című 1846-ban közzétett tanulmányára.

Marx ebben a művében rendre megcáfolta Proudhonnak a kapitalizmus legfontosabb gazdasági viszonyairól vallott kispolgári nézeteit. Bár Marx ebben a könyvében még nem jut el az érték, az értéktöbblet és a járadék marxista elméletének kifejtéséhez — ezt csak később, az ötvenes években fejtette ki —, de a marxista politikai gazdaságtan legfontosabb kiinduló tételei már itt is megtalálhatók.

Marx „A filozófia nyomorúságá"-ban rámutatott, milyen óriási károkat okozott Proudhon azzal, hogy tagadta a proletariátus önálló osztályharcát. A harcos szakszervezetek létrehozásának fontosságáról, a sztrájkmozgalom irányításában rájuk váró fontos szerepről, végül arról szólva, hogy a munkásosztály gazdasági harcának politikai harccá kell fejlődnie, ezt írta: „Ebben a harcban — valóságos polgárháborúban — egyesülnek és kifejlődnek mindazon elemek, amelyek szükségesek egy eljövendő ütközethez."[19]

4. A KOMMUNISTÁK SZÖVETSÉGÉNEK MEGALAPÍTÁSA. A „KOMMUNISTA KIÁLTVÁNY"

A KOMMUNISTÁK SZÖVETSÉGÉNEK ELSŐ ÉS MÁSODIK KONGRESSZUSA

Marxnak és Engelsnek a kispolgári áramlatok ellen vívott engesztelhetetlen harca és az új, forradalmi világnézet széles körű terjesztése hamarosan meghozta gyümölcsét. E propaganda hatása alatt az Igazak Szövetségének több résztvevője magáévá tette a tudományos kommunizmus marxi—engelsi elméletének legfontosabb tételeit.

1847 elején az Igazak Szövetségének egyik vezetője, Josef Moll, a szövetség megbízásából azzal az ajánlattal fordult Marxhoz, majd az akkortájt Párizsban tartózkodó Engelshez, hogy vegyenek részt a szövetség újjászervezésében és új programjának kidolgozásában. Moll kijelentette, hogy az Igazak Szövetségének vezetői ráébredtek Marx és Engels tanainak helyességére, és készek elvetni a szövetség összeesküvő jellegű régi módszereit.

Marx és Engels — látva a szövetség vezetőinek nézeteiben végbement mélyreható változásokat, valamint a szövetség újjászervezésével kapcsolatban kifejezett készségüket — beleegyeztek, hogy bizonyos feltételek mellett belépnek a szövetségbe. „Engelsszel közös belépésünk a kommunisták titkos szövetségébe — írta később Marx — ahhoz a feltételhez volt kötve, hogy a szervezeti szabályzatból mindazt kihajítják, ami a tekintélyek előtti babonás hajbókolást segíti."[20]

Az Igazak Szövetségének kongresszusára 1847 június elején került sor Londonban. A kongresszus újjászervezte a szövetséget és — Marx és Engels indítványára — Kommunisták Szövetségének nevezte el. A Kommunisták Szövetségének első kongresszusán Engels úgy jellemezte, hogy az ízig-vérig demokratikus, bizottságai pedig választhatók és bármikor leválthatók.

[19] Marx: A filozófia nyomorúsága. *Marx—Engels* Művei. 4. köt. Budapest 1959. 172. old.

[20] Marx — Wilhelm Blosshoz, 1877. november 10-én. *Marx—Engels* Művei. XXVI. köt. 487—488. old. (oroszul).

A szervezeti szabályzat magában foglalta a szövetség alapelveit. A szövetség célja — a szervezeti szabályzat első szakasza szerint — „a burzsoázia megdöntése, a proletariátus uralma, a régi, osztályellentéteken alapuló polgári társadalom megszüntetése és egy új, osztályok nélküli és magántulajdon nélküli társadalom megalapítása."[21]

A kongresszus tehát a tudományos kommunizmus eszméit fogadta el az új szervezet programjául, elítélte Weitling nézeteit és úgy határozott, hogy Weitling híveit kizárja a szövetségből.

A Kommunisták Szövetségének első kongresszusa a marxizmus megalapítói által kidolgozott eszmei és szervezeti elvek nagy győzelmét jelentette.

A Kommunisták Szövetségének megalapítása után halaszthatatlan feladat várt a szövetség vezetőire: a központi sajtóorgánum megteremtése. Mindenesetre addig is fontos szerepet játszott a „Deutsche Brüsseler Zeitung", amelynek munkájában Marx és Engels 1847 szeptemberétől kezdődően vett részt.

A Kommunisták Szövetségének második kongresszusa Londonban, 1847. november 29-től december 8-ig ülésezett. Ide már több ország — Németország, Anglia, Franciaország, Belgium, Lengyelország, Svájc stb. — csoportjai küldték el képviselőiket. A második kongresszus munkáját Marx és Engels irányította. A kongresszus véglegesen jóváhagyta a Kommunisták Szövetségének alapszabályát, miután azt a szövetség valamennyi csoportja megvitatta. Roppant elvi jelentőséggel bírt az a vita, amely a kongresszuson a szövetség programjának kérdésével kapcsolatban zajlott le. A vita eredményeképpen a kongresszus résztvevői egyhangúlag jóváhagyták a tudományos kommunizmus elveit.

A szövetség Marxot és Engelst bízta meg, hogy dolgozzák ki a szövetség programját kiáltvány formájában. Az elkövetkező néhány hét folyamán teljesítették a megbízást: a tudományos kommunizmus megalapítói megírták a „Kommunista Párt kiáltványát", s 1848 januárban átküldték Londonba; ott jelent meg 1848 februárjában.

A „KOMMUNISTA KIÁLTVÁNY" — A TUDOMÁNYOS KOMMUNIZMUS NAGY PROGRAMDOKUMENTUMA

A „Kommunista Párt kiáltványa" a tudományos kommunizmus első programdokumentuma és a nemzetközi kommunista szervezet első programja volt. Marx és Engels ebben a művükben fejtették ki első ízben rendszeresen és teljességükben nagy tanításuk alkotóelemeit. „Ez a mű — írta Lenin — lángészre valló világossággal és élességgel fejti ki az új világszemléletet, a következetes, a társadalmi élet területét is átfogó materializmust, a dialektikát, mint a legsokoldalúbb és legmélyebb fejlődéstant, az osztályharc elméletét és a proletariátusnak, az új, kommunista társadalom megalkotójának világtörténelmi forradalmi szerepéről szóló elméletet."[22]

A „Kiáltvány" tömören összefoglalta a materialista történetfelfogás alaptételeit, a társadalmi fejlődés objektív törvényeit, az egyik termelési módról a másikra való átmenet törvényszerűségeit. A „Kiáltvány" feltárta, hogy az osztálytársadalmak története osztályharcok története. „Szabad és rabszolga, patrícius és plebejus, báró és jobbágy, céhmester és mesterlegény, egyszóval: elnyomó és elnyomott folytonos ellentétben álltak egymással, szakadatlan, hol palástolt, hol nyílt harcot vívtak, olyan harcot, amely mindenkor az egész társadalom forradalmi átalakulásával vagy a harcban álló osztályok közös pusztulásával végződött."[23]

A „Kiáltvány" mesterien elemzi a kapitalizmus sajátosságait, a termelőerők gyors fejlődésé-

[21] A Kommunisták Szövetségének szervezeti szabályzata. Lásd *Marx—Engels* Művei. 4. köt. Budapest 1959. 527. old.

[22] Lenin: Marx Károly. Lásd *Lenin* Művei. 21. köt. 36. old.

[23] Marx—Engels: A Kommunista Párt kiáltványa. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. 17. old.

Manifest
der
Kommunistischen Partei.
Veröffentlicht im Februar 1848.
Proletarier aller Länder vereinigt euch.
London.

A Kommunista Párt kiáltványa
1848-as kiadás

nek feltételeit és a gépi nagyipari termelés kialakulását, a kapitalizmusra jellemző antagonisztikus ellentmondásokat, és megindokolja a tőkés rendszer bukásának elkerülhetetlenségét.

A feudalizmust felváltó tőkés társadalom, amint Marx és Engels a „Kiáltvány"-ban kimutatta, nem szüntette meg az osztályellentéteket, „csak új osztályokkal, az elnyomás új feltételeivel, a harc új formáival cserélte fel a régieket".[24] A termelőerők és a tőkés termelési viszonyok konfliktusának megnyilvánulásai a periodikus gazdasági válságok, amelyek alapjaiban rázkódtatják meg a polgári társadalmat. A burzsoázia azzal, hogy ezeket a válságokat roppant anyagi értékek megsemmisítése révén, új piacokért folytatott elkeseredett harc útján leküzdi, még erősebb, még pusztítóbb válságokat készít elő.

A „Kiáltvány" leleplezte a tőkés társadalom képmutatását és bűneit, élesen megbírálta a polgári társadalmi rend tartópilléreit: a polgári tulajdont, a polgári családot, a polgári erkölcsöt, a polgári államot, amelyben az államhatalom egyre inkább a burzsoázia osztályának közös ügyeit intéző bizottsággá válik. A „Kiáltvány" elmarasztalta a burzsoázia hódító politikáját, a kapitalizmusra jellemző agresszív háborúkat, és kimutatta, hogy a tőkés rend megdöntése gyökeres változást fog hozni a nemzetközi kapcsolatokban. A nemzeten belüli osztályantagonizmus megszűnésével vége szakad a nemzetek egymás közti ellenségeskedésének is, nem lesz ok többé nemzetközi konfliktusokra és háborúkra.

A „Kiáltvány" rámutatott a proletariátus elnyomott helyzetére a burzsoá társadalmon belül, és feltárta a munkásosztály világtörténelmi jelentőségű küldetését: azt, hogy a munkásosztály lesz a kapitalizmus sírásója és a kommunista társadalom felépítője.

A kapitalizmus, mint a „Kiáltvány" szerzői kimutatták, a bérrabszolgaságon, a munkások kegyetlen kizsákmányolásán, gazdasági és politikai elnyomásán nyugszik, egyszersmind koncentrálja a munkásokat a gyárakban, tömöríti a munkásosztályt. A kapitalista társadalomban a burzsoáziával szemben álló erők közül egyedül a proletariátus az, amely következetesen forradalmi osztály: saját felszabadulásáért harcolva egyúttal valamennyi kizsákmányolt és elnyomott felszabadulásáért is küzd.

A „Kiáltvány" kifejti a proletariátus uralkodó osztállyá válásának, a proletárdiktatúrának roppant elvi jelentőségű eszméjét, bár maga a „proletárdiktatúra" kifejezés még nem szerepel benne. A „Kiáltvány" a következőképpen fogalmazta meg a munkásosztályra a politikai hatalom kivívása után váró legfontosabb feladatokat: „A proletariátus arra használja majd fel politikai uralmát, hogy a burzsoáziától fokról fokra elragadjon minden tőkét, hogy az állam, azaz az uralkodó osztállyá szervezett proletariátus kezében centralizáljon minden termelési szerszámot és a lehető leggyorsab-

[24] Ugyanott, 17—18. old.

ban növelje a termelőerők tömegét."[25] Ezzel kapcsolatban Lenin a következőket írta: „Ezek az idézetek tartalmazzák az állam kérdésével kapcsolatos egyik legjelentősebb és legfontosabb marxista eszmének, mégpedig a »proletárdiktatúra« eszméjének megfogalmazását."[26] „»Az állam, vagyis az uralkodó osztállyá szervezett proletariátus« — ez a proletariátus diktatúrája."[27]

Marx és Engels a „Kiáltvány"-ban fejtették ki első ízben a kommunista pártról szóló tanításuk alaptételeit. Megállapították, hogy a kommunistáknak nincsenek külön érdekeik, amelyek eltérnek az egész proletariátus érdekeitől, és hogy a kommunisták a munkásosztály élcsapatát alkotják. „A kommunisták... a gyakorlatban minden ország munkáspártjainak leghatározottabb, szüntelen továbbhaladásra ösztökélő részét alkotják..."[28] Az élenjáró forradalmi elmélettel felvértezett kommunistáké az egyetlen párt, amely megérti a társadalmi fejlődés törvényeit, az egyetlen párt, amely alkalmas arra, hogy irányítsa a proletariátus harcát a kapitalizmus megdöntéséért és az osztálynélküli, kommunista társadalom felépítéséért.

A „Kiáltvány" pontosan meghatározta a „szocializmus" lobogója alatt elburjánzott különféle feudális, polgári és kispolgári irányzatoknak az osztályjellegét. Marx és Engels kimutatták, hogy a tudományos kommunizmus gyökeresen különbözik az utópista szocializmus és az utópista kommunizmus szellemében kidolgozott rendszerektől, ugyanakkor elismeréssel méltatták a kapitalizmusnak Saint-Simon, Fourier és Owen műveiben fellelhető éles bírálatát.

A „Kiáltvány" negyedik, utolsó fejezete a proletariátus stratégiájának és taktikájának alaptételeit tartalmazza. A kommunistáknak támogatniuk kell minden olyan ellenzéki és forradalmi mozgalmat, amely szembeszáll a kizsákmányoló társadalmi és politikai renddel, küzdeniük kell valamennyi demokratikus párt erőfeszítéseinek egységéért. Ez a támogatás azonban nem korlátozhatja a kommunisták önállóságát és abbeli jogukat, hogy szövetségeseik következetlenségét és gyengéit bírálhassák.

A kommunisták együtt küzdenek a burzsoáziával, amikor az forradalmi harcot vív az abszolutizmus, a feudális arisztokrácia, a reakciós kispolgárság ellen, de egyszersmind világosan meg kell értetnünk a munkásokkal a burzsoázia és a proletariátus osztályérdekeinek ellentétes voltát, hogy a munkások a burzsoázia hatalomra jutása után kialakult feltételek között most már a burzsoázia ellen indulhassanak harcba.

A „Kommunista Párt kiáltványának" magasztos zárószavai gyújtó hangú felhívás a világ valamennyi munkásához a kapitalizmus megdöntésére és a kommunizmus diadalra juttatására: „Reszkessenek az uralkodó osztályok egy kommunista forradalomtól. A proletárok e forradalomban csak láncaikat veszíthetik. Cserébe egy egész világot nyerhetnek. VILÁG PROLETÁRJAI, EGYESÜLJETEK!"

A „Kommunista Párt kiáltványa" az első olyan mű, amelyben a marxizmus egységes, rendszerezett világnézetként lépett fel: megjelenése hatalmas történelmi jelentőségű esemény volt. Összegezte a marxizmusnak az 1840-es években elért fejlődését. A marxizmus — az új forradalmi világnézet — igazi forradalmat idézett elő a tudomány fejlődésében, a társadalmi gondolat történetében.

A „Kommunista Párt kiáltványa", amelyet Marx és Engels közvetlenül az 1848—1849. évi forradalom előtt alkotott meg, a tudományos kommunizmus fontos programdokumentuma volt. A nemzetközi munkásosztályt eszmei fegyverrel vértezte fel mindennemű elnyomás és kizsákmányolás ellen, egyben nagyszerű programot adott: a kapitalizmus forradalmi megdöntésének, a kommunizmus kivívásának harci programját.

[25] Marx—Engels: A Kommunista Párt kiáltványa. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. 34. old.
[26] Lenin: Állam és forradalom. Lásd *Lenin* Művei. 25. köt. Szikra 1952. 431. old.
[27] „Leninszkij szbornyik." XIV. köt. 283. old.
[28] Marx—Engels: A Kommunista Párt kiáltványa. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. 23. old.

XVI. FEJEZET

AZ 1848—1849. ÉVI EURÓPAI FORRADALMAK ÉS FORRADALMI MOZGALMAK

1848 elején Európa a forradalmak viharos szakaszába lépett. Forradalmi mozgalmak lángoltak fel Párizstól Pest-Budáig, Berlintől Palermóig. Ezeket az eseményeket, céljaikat és feladataikat tekintve, bármennyire különböztek is egymástól, egyaránt az jellemezte, hogy a nép nagy tömegei tevékenyen részt vettek bennük, sőt a fő mozgató erőt is ők képviselték, és egyben a harc terhét is elsősorban nekik kellett viselniük.

1. A FORRADALMI HELYZET KIALAKULÁSA

Az 1848. évi forradalmi megmozdulásokat előidéző okok egyik legfontosabbika a néptömegek helyzetének jelentős rosszabbodása volt. Az 1845—1846-os esztendő rossz termése ínséggel sújtotta Franciaországot, Írországot, számos német államot, Ausztriát és Európa sok más országát. Emellett 1847-ben éreztették hatásukat az egész európai gazdasági életre kiterjedt kereskedelmi, ipari és pénzügyi válság súlyos következményei is. Angliában 1847 vége felé a nagyolvasztóknak alig több mint a fele működött. A lancashire-i pamutiparban 1847 novemberében 920 gyár közül 200-at bezártak, de a többiek is csak heti két-három napon át dolgoztak. Visszaesett a termelés Franciaországban is. 1847-ben Seine megyében — alig fél év alatt — több mint 635 vállalat jutott csődbe. A válság következtében mindenütt tovább rosszabbodott a dolgozó tömegek helyzete.

NÉPI ZAVARGÁSOK

A forradalom előtti években Európa majdnem minden országán a népi zavargások vihara söpört végig. Franciaországban az 1847. évet a néptömegek gyakori megmozdulásai tették emlékezetessé. Az elégedetlenség, főleg az élelemhiány miatt, országszerte zavargásokba torkollott. A városi és falusi szegények megrohamozták a gabonaraktárakat és az üzérkedők boltjait. Egyre nagyobb méreteket öltött a sztrájkmozgalom. A kormány kegyetlen megtorlást alkalmazott a megmozdulások résztvevőivel szemben.

Angliában a felélénkült chartista mozgalom tömeggyűléseket rendezett. Az új petíció, amelyet a parlament elé szándékoztak terjeszteni, élesen bírálta a fennálló társadalmi rendszert, és nemzeti szuverenitást követelt Írországnak.

Németországban 1847 kora tavaszán több városban a néptömegek spontán megmozdulásaira került sor. Fenyegető méreteket öltöttek a zavargások Poroszország fővárosában, Berlinben. Április

21-én és 22-én az éhező nép kitódult az utcákra, hogy tiltakozzék a drágaság, valamint a hatóságoknak a nép szükségletei iránti közömbössége ellen. Több üzletet összezúztak, és betörték a trónörökös palotájának ablakait.

Az egyre éleződő osztályellentétek fokozták a proletariátus forradalmiságát. Egyidejűleg erősödött a kis- és középpolgárság ellenzékisége, de néhol — például Franciaországban — még az ipari nagyburzsoázia egy része is egyre elégedetlenebb volt a pénzarisztokrácia uralmával.

A POLITIKAI HARC KIÉLEZŐDÉSE

1847 tavaszán a francia burzsoázia ellenzéki körei Párizsban „bankett-hadjáratot" rendeztek: az összejöveteleken elhangzott beszédek bírálták a kormány politikáját. A kampányt a mérsékelt liberális párt, az úgynevezett „dinasztikus ellenzék" kezdeményezte. Ez a párt csupán részleges választási reformot követelt; a polgári liberálisok arra számítottak, hogy ezzel megszilárdíthatják az uralkodó dinasztia megrendült helyzetét. A párt vezetője, Odilon Barrot ügyvéd, a mérsékelt liberálisokra jellemző jelszót adott ki: „Reformot a forradalom elkerülése végett!" Ám a választási reform érdekében rendezett bankettek — a „dinasztikus ellenzék" minden erőfeszítése ellenére — egyre radikálisabb jelleget öltöttek. Egy dijoni banketten Ledru-Rollin ügyvéd, a polgári republikánusok balszárnyának tekintélyes képviselője, már „a Konventre, amely Franciaországot megszabadította a királyok uralmától", ürítette poharát.

A „felsők válsága" Poroszországban is jelentkezett. A polgári ellenzéki körök egyre határozottabban törekedtek a királyi hatalom korlátozására és a parlament jogainak kiszélesítésére. A porosz kormány pénzügyi nehézségei miatt 1847 áprilisában kénytelen volt összehívni az „egyesített landtagot", vagyis mind a nyolc tartományi landtag képviselőinek gyűlését. De mikor a liberális ellenzék képviselői azt követelték, hogy az egyesített landtag alakuljon át parlamenti törvényhozó intézménnyé, a király kijelentette, hogy sohasem fog beleegyezni az alkotmányos rend bevezetésébe. A landtagot, miután megtagadta a kormány által előterjesztett kölcsön jóváhagyását, a király feloszlatta.

A politikai helyzet Németország egyéb részein is feszültté vált. 1847 szeptemberében Offenburg városában a badeni polgári ellenzék demokratikus szárnyának képviselői gyűlést hívtak össze, amely követelte a demokratikus szabadságjogok bevezetését, az össznémet parlament egybehívását, a nemesi kiváltságok eltörlését, a hadsereg átszervezését és az adórendszer reformját. Októberben Heppenheim városában a polgári ellenzék mérsékelt liberális szárnyának gyűlése határozatilag követelte az össznémet parlament egybehívását, hogy az Poroszország fennhatósága alatt egyesítse az országot. Bajorországban 1848 február elején nyílt összetűzésekre került sor a lakosság és a katonaság között.

A soknemzetiségű osztrák birodalomban a polgári ellenzéki mozgalom nemcsak Magyarországon és a szlávok lakta tartományokban erősödött meg, hanem a központi osztrák tartományokban is.

Az Itáliában fellángolt nemzeti mozgalom azt a feladatot tűzte maga elé, hogy az ország északi részét felszabadítja az idegen uralom alól, és egész Itáliát egyetlen állammá egyesíti.

Európa legtöbb országában forradalom érlelődött.

A FEBRUÁRI NAPOK PÁRIZSBAN

Franciaországban 1848 elején tört ki a forradalom. Párizsban a parlamenti reformok híveinek február 22-ére kitűzött bankettjét a hatóságok betiltották. Ez nagy felháborodást keltett. Február 22-én Párizs utcáin már reggel megkezdődtek a zavargások. A tüntetők egyik, többnyire munkásokból és diákokból álló oszlopa a Marseillaise-t énekelve a Bourbon-palota elé vonult. „Éljen a reform!" „Le Guizot-val!" — kiáltozták. A tüntetők, mikor nem engedték őket a palota épületéhez, szétszóródtak a szomszédos utcákba, és felszedték a kövezetet, felborították az omnibuszokat, barikádokat emeltek.

A kivezényelt kormánycsapatok szétszórták a tüntetőket: estére a katonaság ura volt a helyzetnek. De másnap reggel Párizs utcáin újból fellángolt a fegyveres harc. Lajos Fülöp király, mikor hírét vette, hogy a felkelés egyre terebélyesedik és a nemzeti gárda a miniszterelnök leváltását követeli, megrettent és elbocsátotta Guizot-t; reformpárti hírben álló új minisztereket nevezett ki.

Ezek az engedmények azonban — az uralkodó körök várakozása ellenére — nem elégítették ki a párizsi népet. A felkelt nép és a királyi csapatok közt folytatódtak az összetűzések, majd február 23-án este, mikor a fegyvertelen tüntetők közé lőttek, még hevesebb összecsapásokra került sor. Az utcákon újabb barikádok épültek, összesen mintegy másfélezer. A felkelés ezen az éjszakán szervezettebbé vált. A felkelt nép élére a titkos forradalmi társaságok tagjai — főleg munkások és kisiparosok — álltak.

Február 24-én reggelre a főváros majdnem valamennyi stratégiai pontja a felkelők kezén volt.

Párizs 1848. február 23. estéjén. A felvonulók körülhordozzák az elesett tüntetők holttesteit
Metszet a XIX. század közepéről

A királyi palotában pánik lett úrrá. Bizalmas híveinek tanácsára Lajos Fülöp — unokájának, Párizs grófjának a javára — lemondott a trónról és Angliába menekült. Ugyancsak Angliában keresett menedéket Guizot is.

A király lemondása azonban nem állította meg a forradalmat, Párizsban tovább folytak az utcai harcok. A forradalmi csapatok megszállták a Tuileriákat. A királyi trónszéket kihurcolták az utcára, s a Bastille téren a sokezres tömeg ujjongó kiáltozása közepette elégették.

AZ IDEIGLENES KORMÁNY MEGALAKÍTÁSA

A burzsoázia felső rétegei továbbra is védelmezték a monarchiát. Rettegtek a „köztársaság" szó puszta hallatán is; ez a jakobinus diktatúra és az 1793– 1794. évi forradalmi terror idejére emlékeztette őket. A képviselőház ülésén a polgári liberálisok mindent elkövettek, hogy a monarchiát megmentsék. Az ülésterembe hatoló barikádharcosok azonban meghiúsították ezeket a számításokat. A felfegyverzett munkások és nemzeti gárdisták a köztársaság kikiáltását követelték. Ideiglenes kormány alakult. Tagjai közül heten képviselték a „National" című befolyásos ellenzéki lap körül csoportosult polgári republikánusok jobbszárnyát, ketten (Ledru-Rollin és Flocon) a baloldali republikánusokat, ugyancsak ketten (a publicista Louis Blanc és a munkás Albert) a kispolgári szocialistákat. Az ideiglenes kormány elnökévé az Eure megyéből való Dupont ügyvédet választották meg, aki részt vett az 1830. évi forradalomban. A megtört és beteg öregember azonban csekély befolyással rendelkezett. A kormány tényleges feje Lamartine külügyminiszter, az ismert költő és történetíró volt, aki egyébként a polgári republikánusok jobbszárnyához tartozott; karrierjét szónoki tehetségének és a júliusi monarchia elleni zajos tiltakozásának köszönhette.

Marx kifejezése szerint az ideiglenes kormány nem volt egyéb, „mint *kompromisszum* azok között *a különböző osztályok között,* melyek közösen döntötték meg a júliusi trónt, érdekeik azonban ellenségesen szemben állottak egymással". De — mint megjegyezte — a kormányban a vezetés és a hatalom egész teljessége a burzsoázia képviselőinek jutott.[1]

A kormány — a nép követelése ellenére — nem sietett a köztársaság kikiáltásával. Február 25-én egy munkásküldöttség, melynek vezetője Raspail idős forradalmár, híres tudós (vegyész) és orvos volt, a köztársaság azonnali kikiáltását követelte. Raspail kijelentette, hogy ha ezt a követelésüket két óra leforgása alatt nem teljesítik, 200 000 főnyi tüntető sereg élén fog visszatérni. A fenyegetés megtette hatását: még a kitűzött határidő lejárta előtt hivatalosan is kikiáltották a köztársaságot.

HARC A VÖRÖS ZÁSZLÓÉRT ÉS A „MUNKÁHOZ VALÓ JOGÉRT"

Az ideiglenes kormány polgári többsége és Párizs forradalmi munkássága között még ezen a napon nézeteltérések támadtak az állami lobogó színének kérdésében. A tüntető munkások a vörös lobogó, a forradalom és a társadalmi reformok zászlójának elismerését követelték. A burzsoá körök azonban nem mondtak le a háromszínű lobogóról, a polgári társadalmi rend uralmának jelképéről. Az ideiglenes kormány úgy döntött, hogy megtartja a háromszínű lobogót, csak abba egyezett bele, hogy a zászlórúdra egy kis vörös szalagcsokrot tűzzenek (később ezt is le kellett venni). A vitákból az tűnt ki, hogy a különböző osztályok ellentétesen értelmezik a februári forradalom jellegét és feladatait.

Ezzel majdnem egyidejűleg robbant ki egy másik konfliktus is. Egy munkásküldöttség azt követelte, hogy haladéktalanul bocsássanak ki dekrétumot a „munkához való jogról". Mivel

[1] Marx: Osztályharcok Franciaországban, 1848-tól 1850-ig. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. 160. old.

Párizsban óriási volt a munkanélküliek száma, ez a jelszó rendkívül népszerűvé vált a dolgozók körében. Hosszas vonakodás után Louis Blanc indítványára elfogadtak egy dekrétumot, amelyben a kormány kötelezte magát, „garantálja a munkás megélhetését a munkából" és „minden állampolgárnak biztosítja a munkát". A dekrétum azonban merőben deklaratív jellegű volt: a „munkához való jog" jelszava a kapitalista társadalomban megvalósíthatatlan.

Február 28-án az előtt az épület előtt, amelyben az ideiglenes kormány ülésezett, a munkások tömegtüntetést rendeztek. Követeléseiket, jelszavaikat — „A munka megszervezése", „Munka- és haladásügyi minisztérium", „Az ember kizsákmányolásának megszüntetése" — zászlókra hímezték. A munka megszervezésének jelszava, melyet a szocialista irodalom a megelőző évek során gyakran hangoztatott, lényegében annyit jelentett, hogy a kapitalista termelési viszonyokat a termelésnek más, szocialista elveken alapuló megszervezésével kell felváltani. Hosszas viták után a kormány kompromisszumnak látszó határozatot hozott, melynek értelmében Louis Blanc és Albert vezetésével bizottságot küldött ki a munkáskérdés megvizsgálására. A bizottság tagjai a munkások küldöttei, a vállalkozók képviselői és tekintélyes közgazdászok voltak; ülésezéseik színhelyéül a Luxembourg-palotát jelölték ki. Ám a Luxembourg-bizottság semmiféle tényleges hatalommal és anyagi eszközökkel nem rendelkezett; a burzsoázia csupán arra használta fel, hogy a tömegekben illúziókat keltsen, s elaltatva éberségüket, időt nyerjen erőinek megszilárdítására.

Louis Blanc az egész komédiában nem éppen vonzó szerepet játszott. Arra intette a munkásokat, hogy türelemmel várják ki, amíg összehívják az alkotmányozó nemzetgyűlést, ez — úgymond — majd megold minden szociális problémát. A bizottság ülésein és a bizottságon kívül propagálta államsegélyes munkás-termelőszövetkezetekre vonatkozó tervét. Louis Blanc tevékenysége teljes mértékben megfelelt a burzsoázia ama elgondolásának, hogy erőt gyűjt és utána támadásba megy át a forradalom vívmányai ellen. Lenin azt írta Louis Blancról, hogy ez a francia szocialista „»a munkademokrácia« vagy a »szocialista demokrácia«... *vezérének* vélte magát, valójában azonban Louis Blanc a burzsoázia *uszályhordozója* volt, játékszer volt a burzsoázia kezében".[2] Lenin a megalkuvásnak és a proletár érdekek elárulásának taktikáját a kispolgári demokrácia eme képviselőjéről nevezte el „louis-blanc-ságnak".

Auguste Blanqui
Rebel metszete Lakos rajza alapján

A FEBRUÁRI FORRADALOM DEMOKRATIKUS VÍVMÁNYAI

A munkásosztály a februári forradalomban — amelynek vívmányai egyébként meglehetősen szerények voltak — kiharcolta a munkanap megrövidítését. A munkanap tartama akkoriban mind Párizsban, mind vidéken meghaladta a 11—12 órát. Az 1848. március 2-án kiadott dekrétum Párizsban 10, vidéken 11 órában szabta meg a munkanapot. De sok vállalkozó nem tett eleget a dekrétumnak, és vagy a munkásokat kényszerítette arra, hogy tovább dolgozzanak, vagy bezárta üzemét. A dekrétum azonban magukat a munkásokat sem elégítette ki, akik 9 órás munkanapot követeltek.

[2] Lenin: A „Nagy visszavonulás." Lásd *Lenin* Művei. 25. köt. Szikra 1952. 51. old.

A francia dolgozók másik vívmánya az általános választójog bevezetése volt (a 21. évüket betöltött férfiaknak). A sajtóra kivetett kötelező pénzbiztosíték megszüntetése lehetővé tette, hogy sokkal több demokratikus irányzatú lap jelenhessen meg.

A februári forradalom biztosította a gyülekezési szabadságot; temérdek politikai klub alakult mind Párizsban, mind vidéken. A forradalmi klubok közül a legbefolyásosabb az Emberi Jogok Társasága volt, amelynek szekciói a kispolgári demokrácia haladó csoportjait tömörítették. Közel állott ehhez a szervezethez a Forradalmi Klub, amelynek elnöke Barbès, a tekintélyes kispolgári forradalmár lett. A proletárforradalmi klubok közül kiemelkedett a Központi Republikánus Társaság, élén a társaságot alapító Blanquival. Blanqui leleplezte a burzsoázia taktikáját, és felszólította a népet, hogy ne bízzék az ideiglenes kormányban. Március elején ez a klub követelte minden sztrájkellenes törvény eltörlését, az általános felfegyverzést, továbbá azt, hogy minden munkást és munkanélkülit azonnal vegyenek fel a nemzeti gárdába.

A februári forradalom egyik kimagasló demokratikus vívmánya az ideiglenes kormány 1848. április 27-i dekrétuma, amely a francia gyarmatokon megszüntette a négerek rabszolgaságát.

A munkásosztály, valamint a demokratikus lakosság élenjáró rétegei Franciaország társadalmi és államrendjének határozott demokratizálását követelték. Az ideiglenes kormány azonban ellene szegült ennek a követelésnek. A rendőrség és a hivatali apparátus vajmi keveset változott ahhoz képest, amilyen a februári forradalom előtt volt. A hadseregben a vezető posztokat továbbra is a monarchista tábornokok töltötték be.

AZ IDEIGLENES KORMÁNY BELPOLITIKÁJA

Az újabb forradalmi zavargásokkal fenyegető munkanélküliség leküzdése érdekében az ideiglenes kormány március elején Párizsban, majd néhány más városban is közmunkákat (úgynevezett „nemzeti műhelyeket") szervezett, amelyekben május 15-én 113 000 ember dolgozott. A különféle foglalkozású emberek főleg út- és csatornaépítéssel kapcsolatos földmunkákat végeztek, fákat ültettek stb. A jobboldali burzsoá republikánusok a nemzeti műhelyek megszervezése révén próbálták elvonni a dolgozókat a forradalmi harctól.

Az ideiglenes kormány a néptömegek nyomására tett ugyan bizonyos engedményeket, de titokban — fennállása első napjaitól kezdve — elszánt harcra készülődött a proletariátus forradalmi élgárdája ellen. A február 25-re virradó éjszaka a kormány jobbszárnyának indítványára elhatározták, hogy 24 000 főnyi mobil („mozgó") gárdát állítanak fel; az egyes zászlóaljak tagjait legnagyobbrészt a politikailag és erkölcsileg ingatag lumpenproletár-fiatalságból toborozták. A mobil gárda tagjai kiváltságos helyzetet élveztek: különleges egyenruhát viseltek, magasabb zsoldot kaptak. A mobil gárda parancsnokai reakciós tisztek voltak.

Az ideiglenes kormány pénzügyi politikáját teljes egészében a nagyburzsoázia érdekei határozták meg. Intézkedéseivel megmentette a válság következtében csőd szélére jutott Francia Bankot: kényszerárfolyamot állapított meg bankjegyeire és elzálogosította e banknál az állami erdőbirtokokat. Ugyanakkor a kormány újabb pénzterheket rótt a kispolgárságra és a parasztságra. Korlátozták a takarékpénztárakból kivehető tételek összegét. A kormány a régebbi adókat majdnem mind érvényben hagyta, sőt 45 centime pótadót vetett ki négy olyan egyenes adó minden frankja után, amelyeket a földtulajdonosok és bérlők, azaz legnagyobbrészt parasztok fizettek.

Nagy lendületet vett az agrármozgalom. Formái különfélék voltak. A parasztok csoportokba verődve megtámadták és elkergették az erdészeket, irtották az állami erdőket, a nagybirtokosoktól visszakövetelték az elfoglalt közföldeket, az uzsorásokat az adókötelezvények kiadására kényszerítették. A hatóságoknak a földre kivetett 45 centime-os pótadó behajtása során nagy ellenállással kellett megküzdeniük. Ez az adó roppant felzúdulást keltett a parasztság körében. A pót-

adó bevezetéséért a köztársaság ellenségei a munkásokra és a szocialistákra hárították a felelősséget, mondván, hogy ők szervezték meg a sok pénzt felemésztő nemzeti műhelyeket. Az ellenforradalmár elemek agitációjukkal arra törekedtek, hogy megrendítsék a parasztoknak a köztársaságba vetett bizalmát, szembe állítsák őket a munkásosztállyal.

A FORRADALOM NEMZETKÖZI VISSZHANGJA

A februári forradalmat együttérzéssel fogadta Európa haladó közvéleménye. Marx a Brüsszeli Demokratikus Társaság nevében üdvözletét küldte a francia népnek. A lengyel, olasz és ír forradalmárok kifejezték azt a reményüket, hogy az új francia kormány majd hathatós segítséget fog nyújtani Európa elnyomott népeinek szabadságukért és függetlenségükért vívott harcukban. De a jobboldali burzsoá republikánusok attól tartottak, hogy a monarchikus hatalmak koalíciója elleni háború esetleg a franciaországi forradalom továbbfejlődését idézné elő. Ezért az ideiglenes kormány mindenképpen igyekezett távol tartani magát a nemzetközi bonyodalmaktól.

A februári forradalom után Franciaországban létrejött köztársasági rend fő ellensége a cárizmus volt. I. Miklós rendkívül ellenségesen foglalt állást a franciaországi forradalmi eseményekkel szemben. Elhatározta, hogy megszakítja a diplomáciai kapcsolatokat Franciaországgal, és tárgyalásokat kezdett az osztrák és a porosz kormánnyal; azt indítványozta, hogy szervezzenek közös fegyveres akciót Franciaország ellen, és állítsák vissza a monarchikus rezsimet. Ezek a tervek meghiúsultak. Hamarosan forradalom tört ki Ausztriában, Poroszországban és más európai országokban, ami gyökeresen megváltoztatta a nemzetközi helyzetet. I. Miklós engedélyezte, hogy követe, N. D. Kiszeljov Párizsban maradhasson és nem hivatalos beszélgetéseket folytasson Lamartine-nal, de a Francia Köztársaságot hivatalosan egyelőre nem ismerte el; erre csak akkor került sor, amikor Franciaországban a reakció győzedelmeskedett.

AZ ALKOTMÁNYOZÓ NEMZETGYŰLÉS VÁLASZTÁSAI

Az alkotmányozó nemzetgyűlés választásait április 9-ére tűzték ki. A forradalmi demokratikus és szocialista szervezetek a választások elhalasztása mellett foglaltak állást, hogy jobban felkészülhessenek, kellő felvilágosító munkát fejthessenek ki a falvakban, és így biztosíthassák a baloldali republikánusok és szocialisták győzelmét. Ezzel szemben a jobboldali burzsoá republikánusok és egyáltalán a demokrácia ellenségei az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívásának elnapolása ellen voltak; arra számítottak ugyanis, hogy a választások mielőbbi megtartása növeli a reakciós erők esélyét.

A párizsi forradalmi klubok március 17-én tömegtüntetést rendeztek, amelyen követelték, hogy a választásokat halasszák el május 31-re. A kormány visszautasította ezt a követelést. Az április 23-án megtartott választások bár formálisan a férfiakra kiterjedő általános választójog alapján zajlottak le, valójában korántsem voltak általánosak. Sok embert önkényesen megfosztottak a szavazás lehetőségétől. A hatóságok durván felléptek a demokratikus érzelmű választók ellen, összejöveteleiket szétkergették, választási plakátjaikat leszaggatták.

A választások a jobboldali burzsoá republikánusok győzelmével végződtek: 880 mandátumból 500-at szereztek meg. Az Orléans-i dinasztia hívei (a monarchisták) és a Bourbon-párti legitimisták együttesen körülbelül 300 jelöltjüket tudták megválasztatni. Mindössze két mandátumot kaptak a bonapartisták (a Bonaparte-dinasztia hívei). A kispolgári demokraták és a szocialisták 80 mandátumot szereztek. A nemzetgyűlés tagjai között mindössze tizennyolc munkás volt. A választások végeredményét nagymértékben befolyásolta a szocialistaellenes propaganda, amellyel a kispolgárság és a parasztság tekintélyes részét megtévesztették.

A választásokat több ipari városban heves utcai összetűzések kísérték. Viharos eseményekre került sor Rouenban. Itt a felkelő munkások két napon át (április 27-én és 28-án) elkeseredett barikádharcokat vívtak a kormánycsapatokkal.

A REAKCIÓ ERŐSÖDÉSE. A MÁJUS 15-I TÜNTETÉS

Ilyen feszült légkörben nyílt meg az alkotmányozó nemzetgyűlés május 4-én. Az 1848-as francia forradalom történetében új szakasz kezdődött. A reakciós erők, miután a választásokon győzelmet arattak, nyílt támadást indítottak a februári forradalomban kiharcolt politikai és szociális vívmányok ellen.

Az ideiglenes kormányt végrehajtó bizottság váltotta fel, amelyben már egyetlenegy szocialista sem volt. A döntő szó a végrehajtó bizottságban a jobboldali republikánusoké volt, akiket szoros szálak fűztek a nagyburzsoáziához.

Az alkotmányozó nemzetgyűlés már a kezdet kezdetén kihívta Párizs demokratikus rétegeinek ellenszenvét azzal, hogy elvetette a munka- és haladásügyi minisztérium felállítására vonatkozó törvényjavaslatot, ugyanakkor törvényt hozott a petícióbeadás jogának korlátozásáról, és a forradalmi klubok ellen foglalt állást.

A forradalmi klubok, hogy nyomást gyakoroljanak az alkotmányozó nemzetgyűlésre, május 15-én népi tömegtüntetést szerveztek. A tüntetésen csaknem 150 000-en vettek részt, főképpen munkások. A tüntetők benyomultak a Bourbon-palotába, ahol a nemzetgyűlés ülésezett. Raspail előadta a klubokban jóváhagyott petíciót, amely fegyveres segítséget követelt a poznani lengyel forradalmároknak, továbbá határozott lépéseket a franciaországi munkanélküliség és ínség leküzdése érdekében. A küldöttek nagy része elhagyta a termet, amelyet ezután a tüntetők szálltak meg. Hosszas viták után a tüntetés egyik vezetője bejelentette az alkotmányozó nemzetgyűlés feloszlatását. Ugyanitt közzétették a forradalom tekintélyes vezetőiből alakult új kormány névsorát.

Az alkotmányozó nemzetgyűlés feloszlatása hibás, elhamarkodott lépés volt, amelyet a nép nagy tömegei nem támogattak. Blanqui és Raspail helyesen ítélte meg az eseményeket: még a tüntetés előtt óva intettek olyan akcióktól, amelyek alkalmat adhatnak a hatóságoknak a forradalmárok üldözésére. Aggályaik hamarosan beigazolódtak: a kormánycsapatok és a polgári nemzeti gárda osztagai szétkergették a fegyvertelen tüntetőket. Blanquit, Raspailt, Barbèst, Albert-t és a forradalom több más vezetőjét letartóztatták és börtönbe zárták. Párizs munkásai elvesztették legderekabb vezéreiket.

A PÁRIZSI MUNKÁSOK JÚNIUSI FELKELÉSE

Május 15-e után az ellenforradalom támadása napról napra erősbödött. Május 22-én bezárták Blanqui és Raspail klubjait, június 7-én szigorú törvényt hoztak az utcai csoportosulások eltiltásáról. Párizsba katonaság vonult be. Az ellenforradalmi sajtó dühödt kirohanásokat intézett a nemzeti műhelyek ellen, mondván, hogy a műhelyek fennállása akadályozza az „üzleti élet" újjászületését és fenyegeti a főváros „rendjét".

Június 22-én a kormány rendeleti úton felszámolta a nemzeti műhelyeket; a műhelyekben foglalkoztatott 25 évesnél idősebb munkásokat földmunkára küldték ki vidékre, a 18—25 éves nőtlen munkásokat pedig besorozták a hadseregbe. A munkások tiltakozásait a hatóságok elfojtották. A kormány provokációs politikájára a munkások felkeléssel válaszoltak. Párizs munkásai június 23-án kivonultak az utcákra és barikádokat emeltek.

A júniusi felkelés határozottan proletár jellegű volt. A barikádokra vörös zászlókat tűztek, rajtuk „Kenyeret vagy ólmot!" „Jogot a munkára!" „Éljen a szocialista köztársaság!" jelszavak-

Harc Saint-Antoine-ban, Párizs kulvárosában az 1848 júniusi napokban
Deschamps metszete

kal. A felkelő munkások kiáltványaikban követelték, hogy oszlassák fel az alkotmányozó nemzetgyűlést, tagjait állítsák bíróság elé; tartóztassák le a végrehajtó bizottságot, vonják ki a katonaságot Párizsból, az alkotmány kidolgozásának jogát adják a népnek, tartsák fenn a nemzeti műhelyeket, biztosítsák a munkához való jogot. A felkelés nemzetközi jelentőségét így hangsúlyozta az egyik proklamáció: „Ha Párizst bilincsbe verik, egész Európa rabságba süllyed."

Négy napon át (június 23-tól 26-ig) tartottak az elkeseredett utcai harcok. 40—50 000 munkással a kormánycsapatok, a mobilgárda és a nemzeti gárda osztagai álltak szemben, összesen mintegy 250 000 ember. A kormányerők akcióit olyan tábornokok irányították, akik azelőtt Algériában harcoltak. Tapasztalataikat, amelyeket az algériai nép szabadságmozgalmának elfojtása során szereztek, most Franciaországban alkalmazták. Az egyesített kormánycsapatok főparancsnoki tisztét a diktátori teljhatalommal felruházott hadügyminiszter, Cavaignac tábornok töltötte be. A felkelés legfontosabb támaszpontja a Saint-Antoine külvárosban volt; itt három emeletnyi magas barikádokat emeltek, amelyet mély árkokkal vettek körül. A barikádharcot legtöbb helyen a forradalmi proletárklubok vezetői, a kommunista munkások (Racary, Barthélemy), szocialisták (Pujol, Lacollange) stb. irányították.

A felkelő munkások csatatervét Kersausie nevű egykori tiszt, kiváló forradalmár, az Emberi Jogok Társasága Akcióbizottságának elnöke dolgozta ki. A lelkes forradalmár, Raspail barátja, akit már több ízben állítottak bíróság elé, igen népszerű volt Párizs demokratikus köreiben. Kersausie, figyelembe véve az előző felkelések tanulságait, négy oszlopban, koncentrált támadást tervezett a városháza, a Bourbon-palota és a Tuileriák ellen; a négy oszlop a munkáslakta városrészekre támaszkodott. Tervét azonban nem sikerült megvalósítania. A felkelők nem tudtak egységes irányító központot létrehozni. Az egyes osztagok közti kapcsolat nem volt kielégítő.

A munkások hősiessége ellenére a párizsi proletárok felkelése elbukott. Kíméletlen fehérterror kezdődött. A győzők végeztek a sebesült felkelőkkel. A letartóztatottak száma elérte a 25 000-et. A felkelés legaktívabb résztvevőit katonai bíróság elé állították. 3500 embert bírósági tárgyalás nélkül távoli gyarmatokra száműztek. Párizs, Lyon és más városok munkásnegyedeit lefegyverezték.

A JÚNIUSI FELKELÉS BUKÁSÁNAK OKAI ÉS TÖRTÉNELMI JELENTŐSÉGE

Az 1848 júniusi felkelés bukásának egyik legfontosabb oka az volt, hogy a párizsi munkásság elszigetelten vívta harcát, nem teremtett szoros kapcsolatot Franciaország egyéb vidékeinek munkásságával. Közrejátszott továbbá a városi kispolgárság ingadozása, valamint az ellenforradalmi propagandával megtévesztett parasztság passzivitása. Egyes vidéki városokban a leghaladóbb

munkások kifejezték együttérzésüket a júniusi felkelőkkel. Louviers-ban és Dijonban a munkások rokonszenvtüntetésekkel juttatták kifejezésre szolidaritásukat Párizs proletárforradalmáraival. Bordeaux-ban munkásokból álló tömeg kísérletet tett a prefektúra épületének elfoglalására. A munkások önkéntes osztagokat alakítottak a párizsi felkelés megsegítésére. Kísérletek történtek a főváros környékén mozgósított csapatok Párizsba való bevonulásának megakadályozására is. A párizsi felkeléssel rokonszenvezők visszhangja azonban nem volt elég erőteljes ahhoz, hogy megváltoztathatta volna az események menetét.

A nemzetközi ellenforradalom helyesléssel vette tudomásul a júniusi felkelés vérbe fojtását. I. Miklós ez alkalomból külön üdvözölte Cavaignacot.

Sok európai országban a haladás képviselői szolidaritásukról biztosították Párizs forradalmár munkásait. Herzent és a többi orosz forradalmi demokratát mélységesen felháborította a júniusi felkelés résztvevőivel szemben alkalmazott kegyetlen megtorlás.

Az 1848 júniusában lezajlott párizsi felkelés történelmi jelentősége rendkívül nagy. Marx szerint „első nagy csatáját vívta meg egymással a két osztály, melyre a modern társadalom hasad. A harc a *polgári* rend megtartásáért vagy elpusztulásáért folyt".[3] Lenin a júniusi felkelés egyik legfontosabb tanulságát abban látta, hogy feltárta, mennyire hibás és ártalmas Louis Blanc-nak és a kispolgári utópista szocializmus más képviselőinek elmélete és taktikája, s hogy megszabadította a proletariátust sok káros illúziótól. „Amikor a köztársasági burzsoázia az 1848 júniusi napokban Párizsban halomra löveti a munkásokat — mutatott rá Lenin —, ez végérvényesen megmutatja, hogy *egyedül* a proletariátus szocialista... Minden tanítás, mely osztályok *fölötti* szocializmust és osztályok *fölötti* politikát hirdet, üres badarságnak bizonyul."[4]

A REAKCIÓ TOBZÓDÁSA. AZ 1848. DECEMBER 10-I ELNÖKVÁLASZTÁS

A júniusi felkelés leverése és a párizsi munkások lefegyverzése a burzsoá ellenforradalom győzelmét jelentette Franciaországban. Június 28-án Cavaignacot — mint „a Francia Köztársaság végrehajtó hatalmának fejét" — megerősítették tisztségében. A Cavaignac-kormány közvetlenül a júniusi felkelés vérbe fojtása után ellenforradalmi intézkedéseket hozott: megszüntette a nemzeti műhelyeket mind Párizsban, mind vidéken, bezáratta a forradalmi klubokat, visszaállította az időszaki sajtóorgánumokra kötelező pénzbiztosítékot, hatályon kívül helyezte a munkanap csökkentéséről kiadott dekrétumot.

November 12-én kihirdették az alkotmányozó nemzetgyűlés által kidolgozott alkotmányt. Ez teljesen figyelmen kívül hagyta a dolgozó tömegek érdekeit és szükségleteit, és a munkásokat megfosztotta a sztrájkjogtól. Az új alkotmány a köztársaság élére a négyévenként, általános választással választandó elnököt állította, a törvényhozói hatalmat pedig a három évre választott törvényhozó nemzetgyűlésre ruházta. A választójogot a munkások több csoportjára nem terjesztették ki. Az elnök rendkívül széles jogkörhöz jutott: őt illette minden tisztviselő és bíró kinevezésének és elmozdításának a joga, ő lett a hadsereg főparancsnoka, a külpolitika irányítója. A polgári republikánusok ezen az úton szándékozták megteremteni a forradalmi mozgalom gyors elfojtására alkalmas erős hatalmat. De az elnök éppen széles jogköre folytán óhatatlanul összeütközésbe került a törvényhozó gyűléssel.

A köztársasági elnököt 1848. december 10-én választották meg. A választók hat jelöltet állítottak. A haladó munkások jelöltje az akkor börtönbüntetését töltő Raspail volt. A kispolgári republikánusok Ledru-Rollin volt belügyminisztert jelölték. A burzsoá republikánusok a kor-

[3] Marx: Osztályharcok Franciaországban. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. 175. old.

[4] Lenin: Marx Károly tanításának történelmi sorsa. Lásd *Lenin* Művei. 18. köt. Szikra 1955. 596. old.

mányfő Cavaignac elnöksége mellett foglaltak állást. A választások során azonban a bonapartisták jelöltje, Louis Bonaparte herceg (I. Napóleon unokaöccse) nyerte el a szavazatok túlnyomó többségét.

Louis Bonaparte (1808—1873) közepes tehetségű ember volt, de annál nagyobb becsvágy fűtötte. Megválasztása előtt két ízben is kísérletet tett arra, hogy megkaparintsa az államhatalmat (1836-ban és 1840-ben), de mindkét alkalommal kudarcot vallott. 1844-ben – a börtönben — „A szegénység megszüntetéséről" címmel röpiratot írt, amelyben demagóg módon a dolgozók „barátjának" tüntette fel magát. Valójában a nagybankárokkal állt szoros kapcsolatban, híveit és ügynökeit azok fizették.

A júliusi monarchia idején a maroknyi kalandorból álló bonapartista klikknek semmiféle befolyása nem volt az országban. Most azonban, a júniusi felkelés elfojtása után más volt a helyzet. A bonapartisták fokozott agitációt fejtettek ki Louis Bonaparte mellett, és ez meg is tette hatását a parasztokra, akik abban reménykedtek, hogy Bonaparte majd könnyít a helyzetükön, nevezetesen eltörli a gyűlölt 45 centime-os pótadót. A bonapartisták sikerét elősegítette I. Napóleon nimbusza, katonai győzelmeinek emléke is.

Louis Bonaparte december 20-án foglalta el a köztársaság elnöki tisztét, és letette a hűségesküt a köztársasági alkotmányra. Másnap megalakult az új kormány, élén a monarchista Odilon Barrot-val. Barrot első lépése az volt, hogy az államapparátusból kikergette a republikánusokat.

A DEMOKRATIKUS MOZGALOM ERŐSÖDÉSE 1849 TAVASZÁN

1848—1849 telén Franciaország gazdasági helyzete nem javult: az ipar és a mezőgazdaság továbbra is válsággal küzdött. A dolgozók helyzete változatlanul súlyos volt. A nagytőke egyre erőteljesebb támadásokat indított a munkásosztály és a kispolgárság ellen.

1849 április elején — a törvényhozó nemzetgyűlés küszöbönálló választásaival kapcsolatban — nyilvánosságra hozták a kispolgári demokraták és szocialisták tömbjének választási programját. E tömb tagjai a jakobinusok – az 1793–1794. évi Hegypárt örököseinek vallották magukat, pártjukat Új Hegypártnak nevezték. Kispolgári jellegű programjuk demokratikus reformokat tartalmazott, az adók csökkentését, az elnyomott népek felszabadítását követelte, viszont megkerülte a munkanap tartamának, a munkabér szintjének, a sztrájkjognak és a szakmai szervezetek jogainak kérdéseit.

A törvényhozó gyűlés választásait 1849. május 13-án tartották meg. A harsány ellenforradalmi agitáció és durva adminisztratív nyomás meghozta eredményét: a törvényhozó gyűlés mandátumainak többségét (mintegy 500-at) az orléans-isták, legitimisták és bonapartisták blokkja, az úgynevezett Rendpárt szerezte meg. A jobboldali burzsoá republikánusok 70 mandátumot kaptak; a demokraták és szocialisták blokkja 180-at.

AZ 1849. JÚNIUS 13-I PÁRIZSI TÜNTETÉS ÉS A KISPOLGÁRI DEMOKRATÁK VERESÉGE

Május 28-án a törvényhozó nemzetgyűlés megkezdte munkáját. Mindjárt az első napokban nézeteltérések támadtak a külpolitikai kérdésekben; ezek szorosan összefüggtek a belpolitikai kérdésekben fennálló ellentétekkel.

Az összeütközések középpontjában az úgynevezett római kérdés állt. A francia kormány még 1849 áprilisában hadműveleteket kezdett a nemrég megalakult Római Köztársaság ellen. A baloldali republikánusok tiltakoztak az ellenforradalmi beavatkozás ellen. A törvényhozó nemzetgyűlés június 11-i ülésén Ledru-Rollin indítványozta, hogy az elnököt és a minisztereket

az alkotmány durva megsértése címén állítsák törvényszék elé, mivel az alkotmány megtiltotta, hogy a köztársasági Franciaország fegyveres erőit más népek szabadságának eltiprására használják fel. A törvényhozó nemzetgyűlés elvetette Ledru-Rollin indítványát. Erre a kispolgári demokraták elhatározták, hogy békés tiltakozó tüntetést rendeznek.

A tüntetés június 13-án zajlott le. A néhány ezer fegyvertelen emberből álló menet a Bourbon-palota felé vonult, ahol a törvényhozó gyűlés ülésezett. A katonaság feltartóztatta a menetet, és tüzet nyitott a tömegre. Ledru-Rollin és a kispolgári demokrácia többi vezetői teljesen alkalmatlanoknak bizonyultak a forradalmi harcra. Csak az utolsó pillanatban szólították fel a népet, hogy ragadjon fegyvert az alkotmány megvédésére. Mindössze néhány elszánt ember (főleg munkások és diákok) szálltak szembe fegyveresen a katonasággal, de a tüntetés vezetői elrejtőztek. A megmozdulást estére elfojtották.

Az 1849. június 13-i események vidéken is visszhangot keltettek. A tiltakozás formája legtöbb helyen a tüntetés volt; ezeket a katonaság hamarosan szétoszlatta. Komolyabb fordulatot vettek az események Lyonban: június 15-én a titkos társaságok vezetésével a munkások és kézművesek felkelést robbantottak ki. A Croix-Rousse nevű munkásnegyedben — amely az 1834. évi lyoni felkelés tűzfészke volt — barikádokat emeltek. A felkelők ellen tüzérséggel megerősített katonai egységeket vezényeltek ki. Az ütközet déli 11 órától esti 5 óráig tartott. A felkelők fegyverrel védelmeztek minden egyes házat. 150 ember esett el és sebesült meg, 700-at elfogtak, mintegy kétezret letartóztattak és törvényszék elé állítottak. Rive-de-Gier bányászai a lyoni munkások segítségére indultak, de a felkelés leverésének hírére visszafordultak.

A június 15-re virradó éjszaka Montluçon város környékén (Allier megyében) 700—800 puskával, vasvillával, ásóval felfegyverzett paraszt gyűlt össze, de mikor tudomásukra jutott, hogy a párizsi tüntetés sikertelenül végződött, szétszéledtek.

A burzsoá ellenforradalomnak a demokratikus erők fölött 1849 júniusában aratott győzelme egybeesett a franciaországi gazdasági helyzet javulásával, az ipari válság enyhülésével.

AZ 1851. DECEMBER 2-I ÁLLAMCSÍNY. A MÁSODIK CSÁSZÁRSÁG

1850 márciusában Párizsban tartották a törvényhozó gyűlési pótválasztásokat. A megválasztott képviselők közt volt Deflotte, aki részt vett a júniusi felkelésben, Vidal, a Luxembourg-bizottság volt főtitkára és Carnot, a februári forradalom után népművelésügyi miniszterré kinevezett baloldali republikánus. A pótválasztások eredménye a baloldali csoportok befolyásának növekedését mutatta. Az ellenforradalmi táborban nagy riadalom támadt. 1850. május 31-én a törvényhozó gyűlés új választási törvényt fogadott el, amely a választójogot háromévi egy helyben lakáshoz kötötte és egyéb korlátozásokat léptetett életbe; mindezzel a munkások jogait csorbították. Körülbelül hárommillió embert fosztottak így meg a választójogtól.

A nagyburzsoázia mindinkább kiábrándult a parlamenti rendszerből és „szilárd hatalmat" követelt, amely megvédelmezheti a vagyonos osztályokat az újabb forradalmi megrázkódtatásoktól. A bonapartisták a lapok hasábjain és röpiratokban hevítették ezt a hangulatot, a vagyonos osztályokat állandóan egy újabb júniusi felkelés lehetőségével ijesztgették. A monarchista csoportok közti viszálykodások gyengítették a törvényhozó gyűlést.

Az 1851. december 2-ára virradó éjszaka a bonapartista összeesküvők az elnök vezetésével államcsínyt hajtottak végre. Párizs fontosabb stratégiai pontjait katonaság szállta meg. A törvényhozó gyűlést feloszlatták, a bonapartizmussal szemben ellenséges politikusokat letartóztatták. Louis Bonaparte, hogy leplezze az államcsíny ellenforradalmi jellegét és megtévessze a lakosság demokratikus köreit, bejelentette a választójog korlátozásával kapcsolatban 1850. május 31-én hozott törvény hatálytalanítását.

Barikádok Saint-Antoine-ban 1851. december 3-án
Metszet. 1852

A törvényhozó gyűlés képviselőinek többsége az erőszakos eljárás elleni félénk tiltakozással beérve, minden ellenállás nélkül hagyta magát letartóztatni. A baloldali republikánusok „ellenállási bizottságot" szerveztek, amelynek tagja volt Victor Hugo, a híres író is. December 3-án és 4-én Párizs munkásnegyedeiben barikádokat emeltek; védőik elszántan szembeszálltak a katonasággal. De a barikádharcosok — jobbára munkások — száma nem haladta meg az 1200 főt. A párizsi proletariátus tömegei nem vettek tevékenyen részt az államcsíny elleni harcban. Ennek elsősorban az a magyarázata, hogy a törvényhozó gyűlés maga ellen bőszítette a munkásokat, amikor a februári forradalomnak úgyszólván minden demokratikus vívmányától (a választójogtól, a sajtó- és a gyülekezési szabadságtól, a szövetkezés jogától stb.) megfosztotta őket. Ehhez járult még az is, hogy a párizsi munkásságot az 1848. évi júniusi felkelés elfojtásakor lefegyverezték, a tömeges letartóztatásokkal és száműzésekkel meggyengítették.

A bonapartistáknak meglehetősen gyorsan sikerült elfojtaniuk a párizsi republikánusok ellenállását. Hogy siettessék győzelmüket és megfélemlítsék a lakosságot, még a tüzérség alkalmazásától sem riadtak vissza; mintegy kétezer békés polgárt öltek illetve sebesítettek meg.

Erőteljes ellenállásba ütközött a bonapartista államcsíny egyes vidéki városokban és falvakban, különösen az ország déli megyéiben. Többhelyütt partizánosztagok alakultak, amelyek harcba szálltak a kormánycsapatokkal. A partizánok zöme munkás, kisiparos, kereskedő, demokratikus gondolkodású értelmiségi és paraszt volt. A többnyire szétaprózott, egységes irányítást nélkülöző felkeléseket azonban viszonylag gyorsan leverték. A parasztság tehetősebb felső rétege buzgón támogatta a bonapartista hatóságokat.

A letartóztatottak kivégzése a párizsi Temple-ban 1851. december 5-én
Metszet. 1852

Az államcsíny után kíméletlen rendőri terrort vezettek be. A kormány 32 megyében ostromállapotot rendelt el. 21 000 republikánust (főleg munkásokat és kézműveseket) a gyarmatokra száműztek, börtönbe zártak vagy kitoloncoltak Franciaországból. A még meglevő önálló munkásszervezeteket feloszlatták, a haladó sajtót elnémították.

1852. december 2-án, Louis Bonaparte III. Napóleon néven császárrá kiáltatta ki magát. (A bonapartisták I. Napóleon fiát, a fiatalon elhunyt reichstadti herceget tekintették II. Napóleonnak.)

Franciaországban győzedelmeskedett a bonapartista diktatúra rendszere, a nagyburzsoázia legreakciósabb és legagresszívebb rétegeinek uralmi formája. A vagyonos osztályokat megrémítette a munkásosztály forradalmi aktivitása, amelyről több ízben meggyőződhettek az 1848-as forradalmi események során; az ország kormányzását néhány becsvágyó kalandornak engedték át, akik viszont a reakciós szoldateszkára és a hatalmas rendőri-bürokratikus apparátusra támaszkodtak.

3. A NÉMETORSZÁGI FORRADALOM

AZ 1848 MÁRCIUSI FORRADALMAK

A franciaországi köztársaság kikiáltásának hírére Németországban is fellendült a forradalmi mozgalom. Február 27-én a Franciaországgal közvetlenül határos badeni nagyhercegség városaiban a nép tömeggyűléseket rendezett. A hatóságokhoz petíciókat nyújtottak be, amelyekben a

Barikád a berlini Friedrichstrassén, 1848. március 18-án
Nordmann kőnyomata eredeti rajz nyomán

feudális szolgáltatások eltörlését, a sajtókorlátozások hatálytalanítását, az esküdtszék bevezetését, az adóterhek egyenlő megosztását, felelős minisztérium kinevezését, össznémet parlament egybehívását, választott parancsnokok által irányított polgári gárda szervezését stb. követelték. A kormány a tüntetések hatására teljesítette a követelések egy részét. Megígérte, hogy általános amnesztiarendeletet fog kiadni, és törvényt dolgoz ki a feudális szolgáltatások megszüntetéséről. Nagyjából hasonlóképpen fejlődtek az események Hessen-Darmstadtban és Württembergben is.

Szászországban, Hannoverben és néhány más német államban az uralkodó körök a nép nyomására részleges engedményeket tettek a liberális polgári ellenzék követeléseinek.

Viharos eseményekre került sor Bajorországban. Március 3-án a lakosság I. Lajos királyhoz petíciót juttatott el, amelyben politikai szabadságjogokat követelt. Március 4-én a müncheni munkások, kézművesek és diákok elfoglalták az arzenált és az ott talált fegyvereket magukhoz vették. Március 21-re virradó éjjel I. Lajos lemondott a trónról fia, Miksa javára, és elmenekült.

A forradalmi mozgalom Poroszországot is magával sodorta. Az események a rajnai tartományban kezdődtek. Március 3-án a kölni munkások tömeggyűlése, amelynek előkészítésében a Kommunisták Szövetségének helyi csoportja is részt vett, a városi tanácsnak petíciót nyújtott át, amelyben az általános választójogot, az állandó hadsereg felszámolását, a nép általános felfegyverzését, „a munka védelmét és az emberi szükségletek biztosítását", a gyermekeknek a társadalom számlájára való nevelését követelte. A tüntetőket katonaság oszlatta szét.

Március 6-án Berlinben rendeztek gyűléseket és tüntetéseket; 13-án már utcai összetűzésekre került sor a katonasággal. Március 18-án a királyi palota körül összegyűlt tömegre rárontott a katonaság. Ez felbőszítette a tömeget. Berlin utcáin barikádokat emeltek, elkeseredett harcok kezdődtek. A csapatok nem tudták elfojtani a nép megmozdulását, mire a kormány kénytelen volt kivezényelni a katonaságot Berlinből és bizonyos engedményeket tenni; általános amnesztiát hirdetett és engedélyezte a polgári gárda felállítását. Március 29-én liberális kormány alakult, amelynek élén — Poroszország történetében először — a nagyburzsoázia képviselői állottak. Az új kormányban kiemelkedő szerepe volt a gyáros Camphausennek és a bankár Hansemann-nak.

A német burzsoá liberálisok a hatalom birtokában legfőbb feladatuknak azt tekintették, hogy meggátolják a forradalom továbbfejlődését és megmentsék a monarchiát, megállítsák a németországi társadalmi és politikai rend demokratizálódásának folyamatát. A liberális burzsoázia egyezségre lépett a monarchiával és a nemességgel. A liberális miniszterek a népi mozgalmak elleni közös harc érdekében lényegesebb változtatások nélkül meghagyták a régi hatalmi apparátust.

A PARASZTMOZGALMAK

A városok forradalmi akcióival majdnem egyidejűleg a parasztság is megmozdult. Az események Németország déli és délnyugati vidékein voltak a legviharosabbak. A mozgalom kiterjedt Poroszországra is. A kaszákkal, villákkal és fejszékkel felfegyverkezett parasztok elkergették az erdőőröket és falusi elöljárókat, kivágták az urasági erdőket, megrohanták a nemesi kastélyokat, kikövetelték és azon nyomban el is égették a hűbéri okmányokat; a földesurakat vagy intézőket kötelezvények aláírására kényszerítették, amelyekben ezek minden feudális jogukról lemondanak. A parasztok többhelyütt felgyújtották a földesúr kastélyát és könyvelőségeit. Rajtaütöttek az uzsorabankárok és üzérkedők házain is.

Míg a XVIII. század végi Franciaországban a forradalmi polgárság is támogatta a parasztság antifeudális felkeléseit, a németországi burzsoázia 1848-ban a nemességhez törleszkedett, hogy azzal vállvetve küzdjön a népi mozgalmak ellen. A német burzsoázia gyáva és határozatlan magatartásának részben gyengesége, de még inkább az a magyarázata, hogy szoros szálak fűzték a feudális osztályhoz, és teljességgel a hatalomtól függött. Másrészt a korabeli német parasztság is már más volt, mint a XVIII. század végének francia parasztsága. A német falvakban a XIX. század derekán az osztálytagozódás már előrehaladt, kialakult a vagyonos paraszti réteg, és sok paraszt már 1848 előtt mentesült a hűbérúri kötelezettségek alól. Emellett nem maradt hatástalan az az élénk ellenforradalmi propaganda sem, amelyet a földesurak és híveik folytattak a parasztság körében. Mindezek következtében a németországi parasztok 1848. évi mozgalma nem lehetett olyan méretű, mint a francia parasztságé 1789 és 1794 között.

A POROSZORSZÁGI MUNKÁS- ÉS DEMOKRATIKUS MOZGALOM FELLENDÜLÉSE. A BADENI FELKELÉS

Poroszországban a forradalom után kialakult politikai helyzet kedvezett a munkás- és demokratikus mozgalom fellendülésének. Berlinben számos demokrata irányzatú újság indult és röpirat jelent meg. Különösen sok olvasója volt a „Lokomotív" és a „Volksfreund" „Népbarát" című lapoknak. A „Volksfreund" szerkesztője Schloeffel nevű diák volt; harcos forradalmi szelleme és a dolgozók érdekeinek hű szolgálata népszerűvé tette őt a demokratikus körökben.

Berlinben és sok más városban sorra alakultak a demokratikus klubok és munkásegyesületek. Március 30-án megalakult a Népi Szövetség, amely — alapító okmánya szerint — „a társadalom valamennyi osztályát" tömörítette, „de elsősorban a vagyontalan munkásokat". A Népi Szövet-

ségnek saját lapja is volt, amely az igazi népképviselet, a nép felfegyverzése, a politikai és erkölcsi nevelés feladatát hirdette meg. Ekkor alapították a Központi Munkásklubot, amelynek szervezői közt ott találjuk a Kommunisták Szövetségének tagjait (a cipész Hötzelt és a nyomdász Stefan Bornt) is. Áprilisban a Népi Szövetség és a Központi Munkásklub Munkás Testvériség néven egységes szervezetbe olvadt össze.

Április 13-án Kölnben a Kommunisták Szövetsége Központi Bizottságának kezdeményezésére, Gottschalk dr. vezetésével megalakult a Munkásegylet, amely saját lapot alapított. A szövetségben tekintélyes helyet foglaltak el a Kommunisták Szövetségének tagjai: Josef Moll, Karl Schapper és mások. Königsbergben ugyancsak megalakult a Munkásszövetség, amely a helybeli Demokrata Klubból vált ki.

Április közepén badeni köztársaságpárti csoportok — a kispolgári demokrata Hecker és Struve vezetése alatt — fegyveres felkelést szerveztek, amelynek célja a badeni nagyherceg, majd utána Németország többi uralkodójának megdöntése volt. A felkelőket azonban alig néhány nap alatt leverték a kormánycsapatok. A felkelés vereségében közrejátszott a köztársaságpárti csoportok gyengesége, valamint a felkelők hibás taktikája; szétforgácsolták erőiket, és nem tudták megnyerni a parasztság támogatását.

A POZNANI LENGYEL FELKELÉS

A poroszországi márciusi forradalom nagy lökést adott a nemzeti felszabadító mozgalomnak Poznańban, a porosz királysághoz tartozó lengyel területen is. Itt a nagybirtokosok vezetése alatt nemzeti bizottság alakult. A Berlinbe irányított küldöttség követelte, hogy Poznańban létesítsenek lengyel hadsereget, és lengyeleket nevezzenek ki a közigazgatási és egyéb tisztségekre. A porosz kormány helyt adott e követeléseknek. A későbbiek során azt is követelték, hogy Poznańban ismerjék el a lengyelt hivatalos nyelvnek.

Poznań néptömegei a Poroszországtól való függetlenség jelszavát tűzték zászlójukra. Április elején a lengyel felkelő csapatok létszáma már 15 000—20 000 főre rúgott. A legtöbb egység parasztokból állt, jobbára nemesi parancsnokok irányítása alatt. Az egész mozgalom irányítója Mierosławski, a híres lengyel forradalmár volt.

A porosz kormány határozottan elutasította Poznań függetlenségének követelését. Rövidesen kormánycsapatok özönlötték el a tartományt. A hadműveletek során a lengyel parasztok elismerésre méltó bátorsággal harcoltak. Hiányos felszerelésük ellenére (sok csapat csak kaszákkal volt felfegyverezve) több győzelmet arattak. Az óriási túlerő birtokában végül a porosz csapatok kerekedtek felül: a felkelést eltiporták. Május 9-én a fegyveres harc véget ért. A porosz hatóságok kíméletlen megtorlást alkalmaztak a felkelés résztvevőivel szemben. A felkelés kudarcában közrejátszott a lengyel tisztek egy részének kishitűsége: ezek megegyezésre törekedtek a porosz hatóságokkal. Állásfoglalásukban a lengyel földbirtokosok attól való félelme fejeződött ki, hogy a parasztok nemcsak a porosz elnyomás felszámolását követelik majd, hanem a lengyel nemesség feudális kiváltságainak eltörlését is.

A POROSZ REAKCIÓ ELLENTÁMADÁSA

1848 május elején tartották a porosz nemzetgyűlés választásait. A kétlépcsős választási rendszer megkönnyítette a reakció győzelmét. A küldöttek tekintélyes része szélsőséges monarchista volt, a nemzetgyűlés többsége azonban a mérsékelt burzsoá liberálisok közül került ki.

A nemzetgyűlés ülésszaka május 22-én nyílt meg. Ebben az időben a politikai helyzet újból kiéleződött, mivel éppen ezelőtt hozták nyilvánosságra a porosz alkotmánytervezetet, amely csak

FORRADALMAK ÉS FORRADALMI MOZGALMAK EURÓPÁBAN 1848-1849-BEN

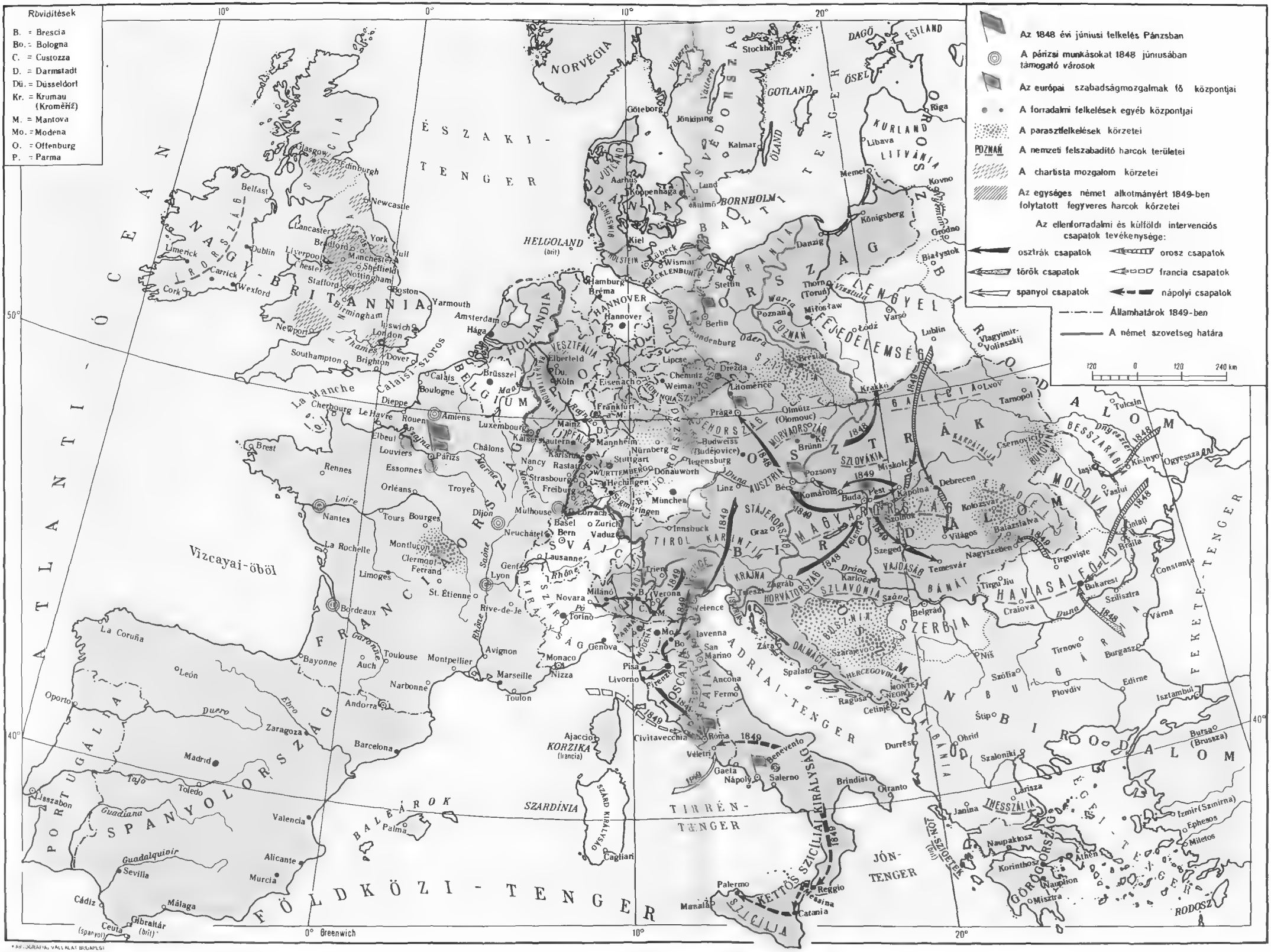

a nagybirtokosoknak adott választójogot. Ez Berlin demokratikus köreinek viharos felháborodását váltotta ki. A felbőszült polgárok egy csoportja az alkotmány szövegének egy példányát nyilvánosan elégette.

A tömegek helyzetük javítását követelték. Május 30-án Berlinben spontán tüntetésre került sor, amelyen több ezer munkás vett részt. A készülő ellenforradalmi államcsíny hírére a munkásság fegyvert követelt. Június 14-én véres összecsapásra került sor egyrészről a munkások, kisiparosok, másrészről a rendőrség, és a burzsoá polgári gárda osztagai között. A munkások népes csoportja elfoglalta az arzenált és birtokba vette az ott őrzött fegyvereket. A dolgozók megmozdulása azonban spontán, szervezetlen jellegű volt és nem fejlődhetett át forradalomba.

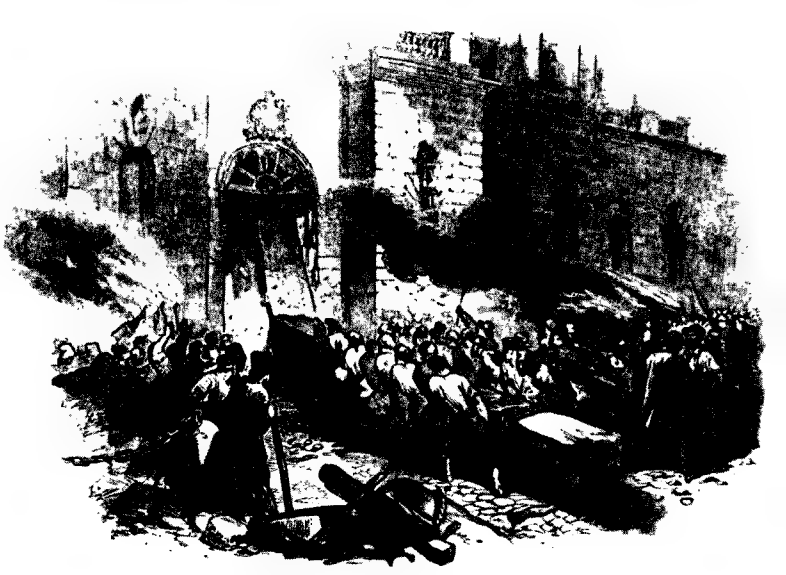

A berlini fegyvertár ostroma 1848. június 14-én
Metszet. 1848

A nagyburzsoázia körein rémület lett úrrá az események láttán. A király és környezete, élve az alkalommal, felemelte a berlini helyőrség létszámát, és leváltatta a kormányt. Most, mikor a forradalom ellenségei mindenütt nyílt támadásra készülődtek a demokratikus erők ellen, az ellenforradalmi körök nem érezték többé szükségét annak, hogy céljaikat holmi liberális jelszavakkal álcázzák. Camphausennak – aki „a dinasztia védőpajzsának" nevezte magát — a szerepe lejárt: június 20-án kénytelen volt lemondani. A kormány élére a király egyik hű hivatalnoka, von Auerswald került. Hansemann megtarthatta ugyan a pénzügyi tárcát, de mellette több nyílt reakciós is helyet kapott az új kabinetben.

Az Auerswald kormány megalakulása a porosz uralkodó körök politikájának jobbratolódását, a reakció támadásba lendülését jelezte.

MARX ÉS ENGELS SZEREPE AZ 1848. ÉVI FORRADALOMBAN

Az 1848. évi forradalom Marxot és Engelst Brüsszelben érte. A republikánus csoportok fegyveres felkelést készítettek elő az uralkodó megdöntésére. Az előkészületekben tevékenyen részt vettek a Kommunisták Szövetsége brüsszeli csoportjának tagjai. 1848. március 4-re virradó éjjel a rendőrség letartóztatta Marx Károlyt és feleségét; másnap mindkettőjüket kiutasították Belgiumból. Néhány órával Marx letartóztatása előtt a Kommunisták Szövetségének brüsszeli körzeti vezetősége, amelyre a londoni Központi Vezetőség átruházta jogkörét, úgy határozott, hogy — tekintettel a Belgiumban uralkodó nyílt rendőrterrorra — a Központi Vezetőség székhelyét Párizsba teszi át.

Marx március 5-én érkezett Párizsba. Itt az ő elnöklete alatt alakult meg a Kommunisták Szövetségének új Központi Vezetősége, amelynek titkára Schapper lett; tagjai közé beválasztották Engelst is, aki csakhamar szintén Párizsba érkezett. Március végén Marx és Engels röplap formá-

jában közzétették a szövetség közösen írt programját: „A Kommunista Párt követelései Németországban" címen. A program Németország egységes, oszthatatlan köztársasággá nyilvánítását, az általános választójog bevezetését (21. életévüket betöltött férfiak számára), a nép felfegyverzését, ingyenes igazságszolgáltatást, valamennyi feudális kötelezettség kártalanítás nélküli eltörlését, a fejedelmi és más feudális földbirtok, az összes bányák, aknák stb., vasutak és csatornák államosítását, modern nagygazdaságok létesítését, egységes nemzeti bank alapítását, nemzeti műhelyek felállítását, a munkaképtelenek állami eltartását, az egyház és az állam elválasztását, az általános és ingyenes népnevelést követelte.[5] A program megvalósítása a németországi polgári demokratikus forradalom objektív feladatainak következetesen demokratikus megoldását jelentette volna. Marx és Engels számításai szerint mindez kellőképpen megalapozhatta volna a szocialista forradalomra való átmenetet, előkészíthette volna a további harcot a proletariátus teljes győzelméért.

Marx és Engels az 1848-as forradalomban azt a taktikai vonalat követték, hogy harcoltak Németország összes demokratikus erőinek egyesítéséért. E cél gyakorlati elérése érdekében Marx belépett a kölni Demokrata Társaságba, amelyben a kommunisták együttműködtek a baloldali polgári demokratákkal.

1848 áprilisában és májusában a Kommunisták Szövetsége Központi Vezetősége, melynek székhelye Marx megérkezése (április 11. után Köln, a rajnai tartomány ipari központja lett, nagy munkát végzett, hogy kapcsolatot teremtsen a szövetség helyi csoportjaival és újakat alapítson. Németország egyes városaiba a Központi Vezetőség megbízottai szálltak ki. Jelentéseikből kiderült, hogy a szövetség csoportjainak száma még nagyon csekély. Marx és harcostársai arra a következtetésre jutottak, hogy az adott körülmények között a Kommunisták Szövetségét nem lehet proletár tömegpárttá alakítani. Úgy határoztak tehát, hogy a kommunista eszmék propagandáját és a szövetség irányelveinek terjesztését főképpen a sajtón keresztül folytatják, és hogy a szövetség tagjai a munkásegyletekben való részvétel mellett vegyenek részt az általános demokratikus mozgalomban is, és alkossák annak balszárnyát.

Marx határozottan elítélte annak a német emigráns csoportnak a kalandor tervét, amely a költő Herwegh vezetése alatt hadjáratot akart indítani Franciaországból Németország ellen, hogy ott forradalmat robbantson ki. Marx rámutatott, hogy ez a vállalkozás csak kompromittálná a német emigránsokat; azt tanácsolta nekik, hogy egyenként visszatérve vegyenek részt a forradalmi harcban. Herwegh mégsem tett le szándékáról. Csapatát, amely április 24-én átkelt a Rajnán, a porosz hadsereg már 27-én egy ütközetben szétverte.

1848. június 1-én Kölnben megjelent egy új, nagy politikai napilap, a „Neue Rheinische Zeitung". Főszerkesztője Marx volt. Az újság alcímeként „A demokrácia orgánuma" megjelölés szerepelt. Valójában a lap a proletariátus forradalmi élgárdájának volt szócsöve. Ezt tanúsítják Marxnak és Engelsnek az angliai chartista mozgalomról írott cikkei és kiváltképpen szenvedélyes, harcos állásfoglalásuk a párizsi munkások júniusi felkelésének védelmében. E cikkek megjelenése után a lap sok polgári részvényese, akiket eleinte sikerült a kiadásban való részvételre rábírni, elpártolt a laptól.

A „Neue Rheinische Zeitung" ostorozta a nyílt ellenforradalmárokat és a polgári liberálisok áruló magatartását, bírálta a kispolgári demokraták következetlenségét és határozatlanságát, védelmezte a német nép életbe vágó érdekeit. A lap gazdag anyagot közölt a franciaországi, németországi és ausztriai forradalmakról, részletesen foglalkozott a munkásmozgalommal és a néptömegek forradalmi harcával: a lengyel, olasz, magyar, cseh és más népek nemzeti mozgalmaival is.

[5] Lásd Marx—Engels: A Kommunista Párt követelései Németországban. Lásd *Marx—Engels* Művei. 5. köt. Budapest 1961. 1—2. old.

Külpolitikai téren Marx és Engels forradalmi harcot hirdetett a cári Oroszország ellen, amely akkor az európai ellenforradalom fő támasza volt. Rámutattak, hogy a cárizmus veresége a németországi és ausztriai forradalom fellendülésére, a Hohenzollern- és Habsburg-dinasztia bukására vezetne.

A németországi munkásmozgalmon belül Marx és Engels kétfrontos harcot vívott: egyrészt Born ellen, aki az események békés fejlődésében bizakodott, másrészt pedig Gottschalk ellen, aki úgy vélte, hogy Németország megkerülheti a forradalom közbenső, polgári demokratikus szakaszát, s közvetlenül áttérhet a kommunista köztársaságra, és arra szólította fel a munkásokat, hogy ne vegyenek részt az egységes német parlamenti választásokon. A félig anarchista taktika elleni harc azzal végződött, hogy Gottschalk elvesztette régebbi tekintélyét a kölni munkásság körében. 1848 októberében a kölni Munkásegylet elnökévé Marxot választották meg. Marx vezető szerepet töltött be a kölni Demokrata Társaságban, valamint a demokraták 1848 június végén alapított rajnai kerületi bizottságában.

HARC NÉMETORSZÁG EGYESÍTÉSÉÉRT. A FRANKFURTI PARLAMENT

Az 1848-as német polgári demokratikus forradalom legfontosabb feladata Németország politikai egyesítése volt. A német burzsoázia nagy része Németország egyesítését Poroszország fennhatósága alatt kívánta megoldani. Ez a Habsburg-monarchia birtokainak kizárását jelentette volna Németországból; e terv híveit ezért „kisnémeteknek" nevezték. Németország egyesítésének másik útja a német szövetség valamennyi tartományának egységes német államban való

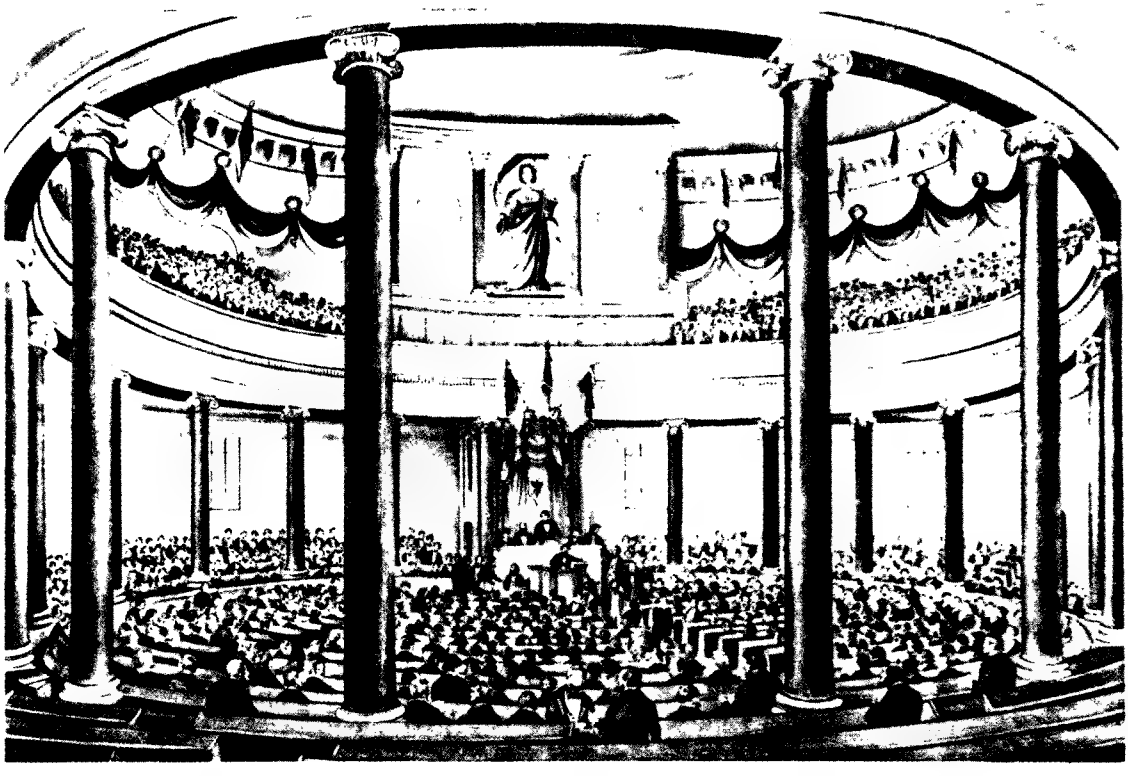

A nemzetgyűlés első ülése a frankfurti Szt. Pál székesegyházban
Metszet a XIX. század közepéről

egyesülése Ausztria vezetése alatt. A kispolgárság és a parasztság egyes csoportjai, főleg az ország déli részén, Németország szövetséges köztársasággá való alakulását óhajtották, Svájc mintájára, gyenge központi hatalommal és az egyes államok viszonylag nagy függetlenségének fenntartásával.

A munkásosztály, a kispolgárság és a radikális értelmiség haladó rétegei egységes, demokratikus német köztársaság megteremtéséért küzdöttek. Németország egyesítésének útját a belső erőviszonyok és az osztályharc menete határozta meg.

1848. május 18-án Majna-Frankfurtban az össznémet nemzetgyűlés megkezdte üléseit, hogy döntést hozzon az ország egyesítésének kérdésében. A küldöttek többségét a liberális polgárság és a polgári értelmiség képviselői, az alkotmányos monarchia hívei tették ki; a munkásoknak és iparosoknak nem voltak képviselőik a parlamentben. A küldöttek közt csak egyetlen kommunista volt: Wilhelm Wolff, a Kommunisták Szövetsége Központi Vezetőségének tagja; Sziléziában választották meg, ahol nagy népszerűségnek örvendett.

Németország ideiglenes kormányzójának János osztrák főherceget választották meg. A Habsburg-dinasztiának ez a sarja liberális hírben állott. A birodalmi kormányzó kinevezte a központi német kormány minisztereit, és követeket küldött a külföldi államok fővárosaiba. Ám a frankfurti kormány és a frankfurti parlament nem rendelkezett reális hatalommal és nem volt tekintélye sem Németországban, sem külföldön. A parlament nem volt hajlandó dönteni a feudális kötelezettségek felszámolása kérdésében. A nemzetiségi kérdésben leplezetlen soviniszta álláspontra helyezkedett: helyeselte a szláv népek erőszakos asszimilálását, és szembeszállt az olasz nép szabadságmozgalmával.

A frankfurti parlament liberális polgári többsége véget nem érő szócséplésével és terméketlen, népellenes és soviniszta határozataival méltán szolgált rá a demokratikus körök bizalmatlanságára.

FORRADALMI HARCOK NÉMETORSZÁGBAN 1848 ŐSZÉN

1848 őszén Németországban döntő harcok zajlottak le a forradalom és az ellenforradalom erői között. E periódus egyik legfontosabb eseménye az a népi felkelés volt, amely Majna-Frankfurtban Schleswig-Holstein kérdésével kapcsolatban robbant ki. A márciusi forradalom után Dél-Schleswig (túlnyomórészt német) és Holstein lakosságának demokratikus rétegei felkeltek Dánia uralma ellen, ideiglenes kormányt alakítottak, és fegyveres harcot kezdtek annak érdekében, hogy a két hercegség az egyesült Németországhoz csatlakozzék. A felkelőknek Németországból önkéntes osztagok siettek segítségére, továbbá német szövetségi csapatok. A dánok vereséget szenvedtek, és a német csapatok benyomultak Jütland-félsziget területére, de onnan Anglia, Oroszország és Svédország követelésére hamarosan ki kellett vonulniuk. Augusztus 26-án Malmőben Poroszország fegyverszüneti megállapodást kötött Dániával. A megállapodás feltételei igen súlyosak voltak Schleswigre és Holsteinre nézve. A két tartomány ideiglenes kormányát feloszlatták, a hercegségek igazgatását egy öttagú bizottságnak adták át, melynek négy tagját a porosz és a dán király nevezte ki. Bár a schleswig-holsteini nemzetgyűlés tiltakozott a fegyverszüneti feltételek ellen, a frankfurti nemzetgyűlés ezeket jóváhagyta.

A parlament döntése Németországban nagy felháborodást keltett. Szeptember 18-án Majna-Frankfurtban népi felkelés tört ki. A felkelésben munkások, segédek, kisiparosok és kereskedők, valamint a környező falvakból összesereglett parasztok vettek részt. A barikádok építését és védelmét a frankfurti Munkásegylet tagjai irányították. Elkeseredett harcok után a katonaság elfojtotta a felkelést.

A frankfurti felkelésnek Németország több városában és falujában nagy visszhangja volt. Szeptember 22-én Struve, a badeni demokraták vezetője, a szervezet fegyveres osztagaira támaszkodva, Lörrachban kikiáltotta a német köztársaságot; ugyanitt megválasztották az ideiglenes

kormányt, amelyben Struve, Blind és más badeni kispolgári demokraták foglaltak helyet. A badeni ideiglenes kormány határozatot hozott a feudális kötelezettségek és a kártalanítás eltörléséről, az adófizetés megszüntetéséről, a progresszív jövedelemadó bevezetéséről és arról, hogy az ellenforradalmár földesurak, az egyház és az állam földjeit paraszti közösségeknek adják át. A badeni republikánusok ellen küldött kormánycsapatok azonban elfojtották a felkelést.

A Dániával kötött fegyverszünet ellen Németország más vidékei is tiltakoztak. Szeptember 17-én Köln közelében — a „Neue Rheinische Zeitung" és a kölni Munkásegylet vezetőségének kezdeményezésére, számos rajnai város delegátusainak részvételével, népes tömeggyűlés jött össze, és erélyes tiltakozó petíciót juttatott el a frankfurti parlamenthez és a porosz nemzetgyűléshez a malmői fegyverszünet ellen.

AZ ELLENFORRADALOM GYŐZELME POROSZORSZÁGBAN

A porosz nemzetgyűlés politikailag mérsékelt volt ugyan, liberális polgári többsége — a paraszti petíciók hatására — mégis hozott bizonyos agrártörvényeket; többek között megszüntette a földesurak vadászati jogát a paraszti földeken. Ezek a törvények, valamint a falun még meglevő feudális viszonyok végleges felszámolása körüli viták nagy elégedetlenséget keltettek a nemesség körében. Az ellenforradalom támadásának csak a néptömegekre támaszkodva lehetett volna elejét venni. De a mérsékelt polgári liberális nemzetgyűlés nem tudta rászánni magát e lépésre.

1848. október 13-án a közmunkákon foglalkoztatott berlini munkások között, amikor elbocsátással fenyegették meg őket, zavargások kezdődtek. Október 16-án a rendőrök és a polgári népfelkelők osztagai tüzet nyitottak a tüntető munkásokra, akik válaszként városszerte barikádokat emeltek. A munkások, iparosok, diákok fegyvert ragadtak. A burzsoá polgári gárda a katonasággal együttesen verte le a nép megmozdulását.

A franciaországi és ausztriai ellenforradalom győzelme szárnyakat adott a porosz reakciósoknak. November 2-án új kormány alakult, amelynek tagjai között a feudális arisztokrácia és a hivatalnoki felső réteg képviselői foglaltak helyet, élükön a legdühödtebb reakciósokkal: gróf Brandenburg tábornokkal (a király nagybátyjával) és báró Manteuffellel. November 9-én és 10-én katonaság szállta meg Berlint. A polgári gárdát lefegyverezték, anélkül, hogy a legcsekélyebb ellenállást tanúsította volna. A nemzetgyűlés épülete körül összegyűlt munkáscsoportok készek voltak harcba szállni a csapatokkal, de a liberális képviselők nem akarták kiaknázni a dolgozók harci kedvét.

Valamennyi baloldali lapot betiltottak, a demokratikus szervezeteket feloszlatták. November 9-én a kormány bejelentette, hogy a nemzetgyűlést Berlinből Brandenburgba helyezi át. Ez valójában a nemzetgyűlés felszámolását jelentette. November 15-én, a hivatalos berekesztés előtt, a nemzetgyűlés felhívást intézett a német néphez, hogy szüntesse be az adók fizetését, de arra már nem szánta el magát, hogy a népet fegyveres harcra szólítsa fel.

A munkásosztály és a kispolgári demokrácia haladó rétegei szembefordultak a berlini ellenforradalommal. A „szász demokraták kerületi bizottsága", a Sziléziai Általános Parasztszövetség és még számos demokratikus szervezet élénken tiltakozott a Brandenburg—Manteuffel-kormány tényked ése ellen.

Különösen határozott ellenállást tanúsítottak az ellenforradalommal szemben a rajnai tartomány demokratikus szervezetei. A demokraták rajnai kerületi bizottsága november 18-án Marx fogalmazásában felhívást tett közzé, amely hangsúlyozta, hogy nem szabad beérni a passzív ellenállással, és hogy a nemzetgyűlésnek az adófizetés beszüntetéséről szóló határozatát csak abban az esetben lehet majd végrehajtani, ha a nép fegyverrel áll ellen a kormánynak. A „Neue Rheinische Zeitung" ezzel a jelszóval jelent meg: „Semmi adót többé!" A kerületi bizottság felszó-

lított minden demokratikus szervezetet, hogy tartsanak tömeggyűléseket, szervezzenek fegyveres népfelkelést és biztonsági bizottságokat, akadályozzák meg a hatóságok erőszakos adóbehajtását.

A nagyburzsoázia áruló magatartása — a földesúri körökkel együtt aktív támogatást nyújtott a kormánynak — megkönnyítette a hatóságoknak az ellenforradalommal szemben fegyvert ragadó demokratikus csoportokkal való leszámolást.

ELHATÁROLÓDÁS A DEMOKRATIKUS TÁBORON BELÜL

1849 elején Németországban kiéleződött az osztályharc, és a demokratikus táboron belül erősödött a mérsékelt és a forradalmi szárny elhatárolódásának folyamata.

A „Neue Rheinische Zeitung" következetesen forradalmi állásfoglalására, harcos internacionalizmusára, a reakció elleni erélyes harcára a reakciós és mérsékelt liberális lapok heves támadásokkal, a hatóságok pedig fenyegetésekkel és megtorló intézkedésekkel válaszoltak. Szeptember 26-án betiltották az újságot (csak október 12-én jelenhetett meg újra). 1849 februárjában a porosz kormány két pert indított Marx, Engels és a lap felelős kiadója, Korff ellen, valamint a demokraták rajnai kerületi bizottsága ellen, de az esküdtbíróság felmentette a vádlottakat.

1849 áprilisában Marx, miután látta, hogy a polgári demokraták egyre ellenségesebb álláspontra helyezkednek a munkásmozgalommal szemben, megszakította velük a szervezetszerű kapcsolatokat, és kilépett a demokraták kerületi bizottságából. Marx és harcostársai a proletariátus megerősödött mozgalmára támaszkodva azt a feladatot tűzték maguk elé, hogy előkészítik a munkásegyletek össznémet értekezletét, azzal a céllal, hogy megteremtsék a munkások önálló tömegpártját.

AZ 1849-ES BIRODALMI ALKOTMÁNY

1849. március 28-án, hosszas viták után, a frankfurti parlament elfogadta az egységes német állam alkotmányát. Az alkotmány meghirdette a német birodalom megteremtését: Bajorország, Szászország, Hannover, Württemberg, Baden és más német államok, valamint Ausztria tartoztak volna a birodalomhoz. Ezeknek az alkotmány belső önállóságot, saját kormányt, parlamentet és igazságszolgáltatást biztosított. A legfontosabb összbirodalmi funkciókról úgy rendelkezett, hogy a külpolitika, vámpolitika irányítását, a fegyveres erők főparancsnokságát stb. át kell adni a császár vezetése alatt álló központi kormánynak; a törvényhozói hatalom a kétkamarás Reichstag hatáskörébe kerül át.

Az alkotmány több polgári demokratikus szabadságjogot hirdetett meg: valamennyi polgár törvény előtti egyenlőségét, a szólás-, sajtó- és lelkiismereti szabadságot, a személyi sérthetetlenséget, az ingyenes és világi elemi oktatást stb. Egyszersmind sérthetetlennek nyilvánította az egyházi vagyont, a legfontosabb feudális kötelezettségek kérdésének megoldására pedig a földesurak és parasztok közti megegyezés útját jelölte meg.

A birodalmi alkotmány minden korlátja ellenére is haladó jellegű volt, mivel feladatául tűzte ki az ország feudális széttagoltságának felszámolását, és így megvalósítása egy lépéssel közelebb vitte volna Németországot a polgári monarchiához. Éppen ezért Poroszország és más nagyobb német államok uralkodó körei, amelyekben a reakciós nemesi és bürokrata csoportok tartották kezükben a hatalmat, nem voltak hajlandók elismerni az alkotmányt. A frankfurti alkotmány halvaszületettnek bizonyult. Jelentőségét az sem növelte, hogy 29 kisebb és közepes állam elismerte.

1849 áprilisában Berlinbe érkezett a frankfurti parlament küldöttsége, hogy a porosz királynak felajánlja a német császári koronát. IV. Frigyes Vilmos ezt visszautasította.

1849 májusában a néptömegek a birodalmi alkotmány védelmére keltek, de megmozdulásaik — az 1848 márciusi felkelésektől eltérően — korlátozott, helyi jellegűek voltak. Németországnak csak egy részére terjedtek ki: az iparilag fejlett Szászországra és a rajnai tartományra, továbbá Badenre és a bajor Pfalzra, ahol a poroszellenes hangulat különösen erős volt.

Május 3-án a drezdai néptömegek a demokratikus klubok felhívására barikádokat emeltek. Május 4-én a szász király elmenekült a fővárosból. A hatalmat ideiglenes kormány ragadta magához; tagjai közt helyet foglalt Tzschirner ügyvéd, a polgári demokraták balszárnyának vezetője, valamint a mérsékelt liberális Heubner és Todt is. Az ideiglenes kormány azonban nem tanúsított kellő határozottságot. A forradalom ellenségei ezt kihasználva nagyobb létszámú csapatokat vezényeltek Drezdába és ezzel fölénybe kerültek a felkelőkkel szemben. A polgári gárda elárulta a népi mozgalmat. A munkásokból és iparosokból álló osztagok négy napon át ellenálltak a szász és porosz csapatok támadásainak. A felkelők katonai parancsnoka Stefan Born, a berlini Munkások Tarsulásának vezetője volt; tevékenyen részt vett a harcban Mihail Bakunyin orosz forradalmár is. Május 9-én a szászországi felkelést elfojtották.

Május 9-én a rajnai tartomány Elberfeld városában tört ki felkelés. Az ellene kivezényelt csapatokat visszaverték. Ugyanaz nap este a düsseldorfi munkások ragadtak fegyvert. Barikádokat építettek és másnap reggelig tartották magukat. Solingenben a felkelő munkások elfoglalták a fegyverraktárat. Iserlohnban a munkások mintegy 3000 főnyi fegyveres alakulatot szerveztek, és városszerte barikádokat emeltek.

De a polgári liberálisok jobban féltek a munkások forradalmi aktivitásától, mint a porosz csapatok közeledtétől: gyávaságuk hamarosan aláásta a rajnai tartományban megindult forradalmi mozgalom kezdeti sikereit.

A polgári liberálisok gyávaságát világosan mutatták az elberfeldi események. Május 11-én Engels 500 főnyi solingeni munkásosztag élén Elberfeldbe érkezett, hogy részt vegyen a fegyveres harcban.

Engels követelte, hogy fegyverezzék le a polgári gárdát, az elkobzott fegyvereket osszák szét a munkások között, és a nagytőkésekre vessenek ki kényszerkölcsönt. A polgári demokraták mérsékelt szárnyának képviselőiből álló biztonsági bizottság megtagadta a követelések teljesítését, bár azok lényegesen megszilárdíthatták volna a felkelő város helyzetét. Néhány nap múlva Engelst felszólították, hogy hagyja el Elberfeldet, mondván, hogy jelenléte nyugtalanítja a polgári köröket. Engels elhagyta a várost.

A felkelő rajnai demokratáknak nem volt gondjuk arra, hogy szoros kapcsolatot teremtsenek az egyes városok között. Taktikai hibáik siettették a felkelések bukását. Közrejátszott a bukásban az is, hogy a parasztság többsége nem vett részt a forradalmi harcban.

Pfalzban május első napjaiban mozgalom indult a birodalmi alkotmány védelmében. A helyőrségek katonái is csatlakoztak a mozgalomhoz. Május 17-én Kaiserslauternben ideiglenes kormányt választottak. Ez bejelentette Pfalznak Bajorországtól való elszakadását, de rendkívül határozatlan volt az ellenforradalommal szemben.

A forradalmi mozgalom ezekben a napokban Badenre is átterjedt. Május 12-én a rastatti erődben katonai zendülés támadt. Katonai felkelésekre került sor más városokban is. Május 13-án Karlsruhében tört ki felkelés. Lipót nagyherceg elmenekült a városból. A hatalmat az ellenzéki politikusok ragadták magukhoz: a mérsékelt polgári liberális Brentano vezetésével ideiglenes kormányt alakítottak. A régi bürokratikus apparátust érintetlenül hagyták. Nem hajtották végre a demokratikus köröknek azt a követelését, hogy töröljék el a még meglevő feudális kötelezettségeket. A köztársaságot hivatalosan nem kiáltották ki; az ellenforradalmi elemek büntetlenül

garázdálkodtak. „Brentano úr — írta később Engels — a badeni felkelést első perctől fogva elárulta..."[6]

A porosz csapatok hamarosan átkeltek a Rajnán és egyre jobban behatoltak Baden területére. Június 29-én és 30-án, Rastatt falai alatt zajlott le az utolsó ütközet, amelyben 13 000 badeni kitartóan állta a 60 000 porosz rohamát. Július 11—12-én a szétvert baden—pfalzi sereg maradványai átlépték a svájci határt. Utolsónak vonult el az a többnyire munkásokból álló önkéntes osztag, amely August Willich, nyugalmazott katonatiszt, a Kommunisták Szövetségének tagja vezetése alatt harcolt. Ebben az alakulatban harcolt Willich hadsegédjeként Engels is. Tevékenyen részt vett a felderítő vállalkozásokban és a harcokban, és a szemtanúk bizonysága szerint nagy bátorságról tett tanúságot. Később közzétett cikkeiben, amelyek „Németországi kampány a birodalmi alkotmányért" címmel jelentek meg, Engels részletesen beszámolt ezeknek a heteknek az eseményeiről és elítélte a kispolgári vezetők magatartását, hibás taktikájukat, amely a felkelés bukásának egyik fő oka volt.

A rastatti erőd helyőrsége — a badeni forradalmárok utolsó ellenállási fészke — a porosz seregek gyűrűjében is, egészen július 23-ig hősiesen tartotta magát. A porosz szoldateszka végül is kíméletlenül leszámolt Rastatt védőivel.

A pfalzi és badeni fegyveres felkelés volt 1849-ben az utolsó kemény összecsapás a németországi forradalmi és ellenforradalmi erők között.

A kölni hatóságok a Rajna-vidéki felkelések eltiprását kihasználva betiltották a „Neue Rheinische Zeitung"-ot. 1849. május 19-én jelent meg a lap utolsó (301.) száma piros nyomással. Marx a lap munkatársainak nevében azzal búcsúzott a kölni munkásoktól, hogy „utolsó szavuk mindig és mindenütt ez lesz: *A munkásosztály felszabadítása!*"[7]

1849. június 16-án a frankfurti parlamentet, amely nem sokkal azelőtt Stuttgartba tette át székhelyét, a katonaság feloszlatta. Ez az ellenforradalom végleges győzelmét jelentette Németországban.

4. AZ AUSZTRIAI FORRADALOM

A BÉCSI FORRADALOM

Az itáliai, franciaországi, dél-németországi forradalmi eseményekről érkező hírek az osztrák birodalomban is siettették a forradalom kitörését.

1848. március 13-án Bécsben, az alsó-ausztriai tartományi gyűlés ülésszakának megnyitásakor a landtag épülete előtti téren hatalmas tömeg gyűlt össze: többnyire munkások, iparosok és diákok. A nép lelkesen fogadta a liberális ellenzéki politikusok beszédeit, és Metternich azonnali leváltását követelte. A külvárosokból a munkások a város központjába özönlöttek; összetűzésekre került sor a rendőrséggel és a katonasággal. Bécs utcáit csakhamar barikádokkal torlaszolták el. „Le Metternichhel!" — kiáltozta a felkelő sokaság. A császár, hogy elejét vegye a további eseményeknek, március 14-én menesztette Metternichet. Az egykor nagy hatalmú kancellár álruhában szökött külföldre. A kormány kénytelen volt engedélyezni az egyetemi hallgatók felfegyverzését, akik megalakították az Akadémiai Légiót.

A kormány részleges engedményei azonban nem elégítették ki a dolgozókat. A munkások felgyújtották a rendőrségi őrszobákat és a vámházakat, ahol a fővárosba bevitt élelmiszerek adóját szedték, feltörték az élelmiszer-raktárakat; többhelyütt megrongálták, összezúzták a gépeket.

[6] Engels: A német birodalmi alkotmány-hadjárat. Lásd *Marx—Engels* Művei. 7. köt. Budapest 1962. 132. old.
[7] Marx: Köln munkásaihoz. Lásd *Marx—Engels* Művei. 6. köt. Budapest 1962. 506. old.

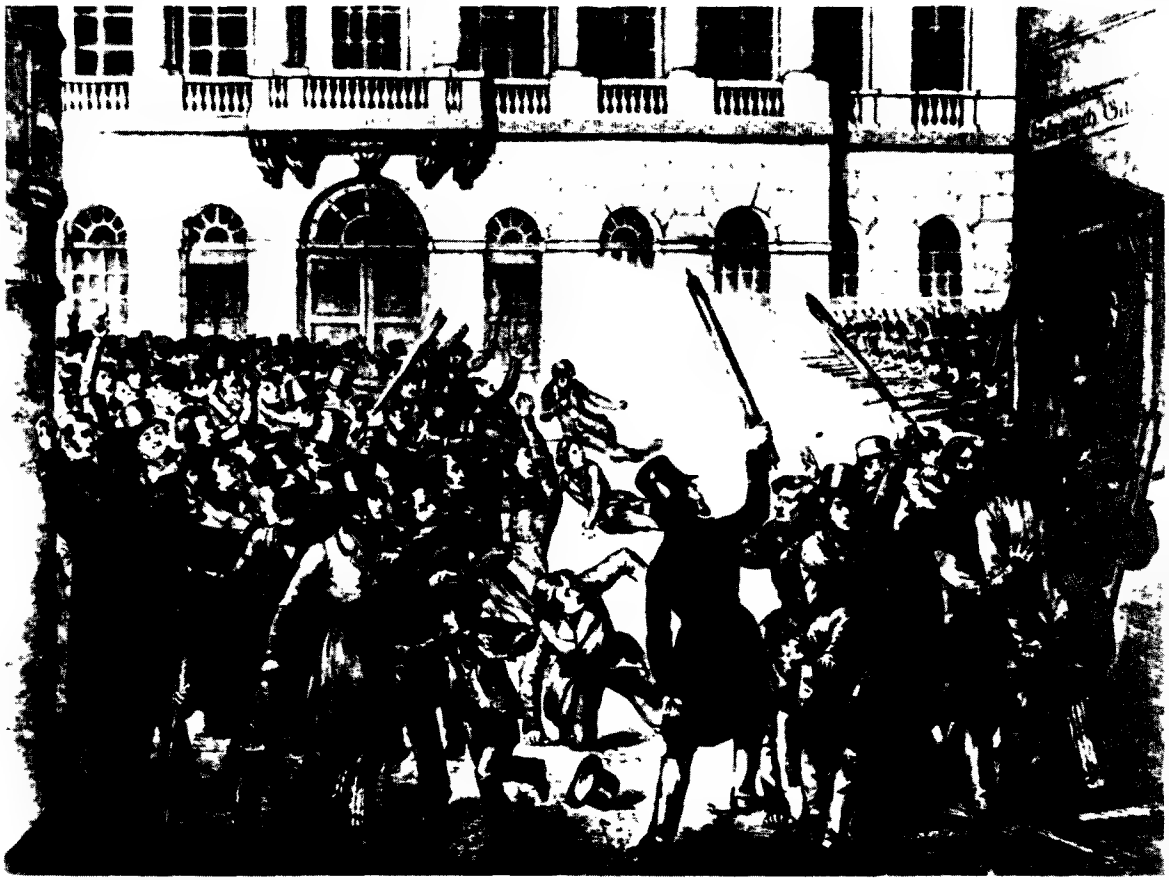

A katonaság a békés tüntetőkre tüzel. Bécs, 1848. március 13.
Burd kőnyomata

Március 15-én reggel a kormány közzé tette az ausztriai tartományok rendi országgyűléseinek összehívását. A közlemény nagy elégedetlenséget váltott ki Bécsben. A császári palotát hatalmas tömeg fogta körül, és alkotmányt követelt. Az újabb felkelés veszélyétől megrettent kormány rendeletet bocsátott ki az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívásáról.

Két nap múlva új kormány alakult, amelynek majdnem minden tagja nemesi származású volt, sőt egyesek tevékeny szereplői voltak a Metternich-féle rezsimnek.

Április 23-án nyilvánosságra hozták az új alkotmány tervezetét, május 11-én pedig a választói törvényt. A legfőbb hatalmat továbbra is a császár tartotta a kezében: joga volt visszautasítani a birodalmi gyűlésen elfogadott törvényeket; ő volt továbbá a végrehajtó hatalom feje és a fegyveres erők főparancsnoka.

A birodalmi gyűlés (Reichstag) két kamarából állt: a felsőház egy részét a császár nevezte ki, míg másik részét és az egész alsóházat kétlépcsős rendszer alapján választották. A választók körét magas vagyoni cenzussal és helyben lakással korlátozták (szavazati jogot az kaphatott, aki huzamosabb ideig lakott egy, meghatározott helyen). A munkásokat, napszámosokat, cselédeket, rokkantakat, a jótékonysági alapból eltartott személyeket nem illette meg sem aktív, sem passzív választójog.

A kormánynak ezek az antidemokratikus intézkedései felháborították az osztrák főváros lakosságát. A demokratikus elemek nevében az egyetemi ifjúság bizottsága petíciót nyújtott be,

Metternich futása
Karikatúra

amely a képviselői választásokhoz előírt vagyoni cenzus leszállítását követelte. A választási rendszer demokratizálását követelte a nemzeti gárda központi politikai bizottsága is, amelyet a forradalom első napjaiban hívtak életre. A kormány, hogy megtörje a demokratikus erők ellenállását, május 14-én rendeletet bocsátott ki a nemzeti gárda politikai bizottságának feloszlatásáról. Válaszként május 15-én több ezer főnyi tüntető tömeg vonult a császári palotához. Az utcákon barikádokat emeltek. A katonák összebarátkoztak a néppel. A kormány engedményekre kényszerült: lemondott a nemzeti gárda politikai bizottságának feloszlatásáról, és rendeletet adott ki az egykamarás reichstag felállításáról, ami mindenesetre egy lépést jelentett a politikai rendszer demokratizálása felé. Két nap múlva a császár és udvara — a május 15-i eseményektől megrémülve — Bécsből Innsbruckba, Tirol fővárosába menekült, ahol a dinasztiához hű csapatok tartózkodtak.

Május 18-án Bécsben kísérlet történt újabb felkelés kirobbantására. A cél a monarchia megdöntése, a köztársaság kikiáltása és ideiglenes kormány alakítása volt. Bécs lakosainak többsége azonban még nem gyógyult ki a monarchikus illúziókból, és így nem támogatta a republikánusokat.

Május végén, amikor a kormány fel akarta oszlatni az Akadémiai Légiót, ismét élénk zavargásokra került sor Bécsben; az utcákon megint barikádok emelkedtek. A kormány kénytelen volt engedményeket tenni és visszavonni az Akadémiai Légió feloszlatásáról kiadott rendeletet.

A MAGYARORSZÁGI FORRADALOM KEZDETEI

Bécs után a forradalmi mozgalom magával sodorta Magyarországot is, ahol az osztályellentétek mellett kiéleződtek a nemzeti ellentétek is. Március 15-én a fővárosban kitört a forradalom, amely csakhamar átterjedt az ország többi részére is.

A forradalomban tevékeny szerepet játszott Petőfi Sándor, a forradalmár költő, a fővárosi lakosság legradikálisabb elemeinek vezére. Petőfi költeménye, a „Nemzeti dal", lelkes szavakkal buzdított forradalmi harcra az ország függetlenségéért, a Habsburg-monarchia megdöntéséért.

Magyarország első önálló kormánya a mérsékelt liberális Batthyány gróf elnöklete alatt április elején alakult meg. A kormány tagjai közt helyet foglalt Kossuth is. A paraszti tömegek nyomására a magyar országgyűlés eltörölte a robotot és néhány más feudális szolgáltatást, de nem ellenszolgáltatás nélkül, hanem kárpótlással. A földkérdés felemás megoldása nem elégítette ki a parasztokat. A demokratikus körök a falun még meglevő félfeudális viszonyok teljes felszámolását, a parasztok földhöz juttatását, a földesúri és egyházi nagybirtok megszüntetését (vagy legalábbis korlátozását) tűzték ki célul. E követeléseknek adott hangot a „Munkások Újságja" hasábjain Táncsics Mihály, a kiváló forradalmi író, akit közírói tevékenységéért börtönbe zártak, s akit a felkelt nép szabadított ki. Ezt követelte Petőfi is. A parasztok fegyvert ragadtak, megtagadták a feudális szolgáltatások teljesítését, helyenként elfoglalták a földesúri földeket és erdőket.

A FORRADALMI HARC ERDÉLYBEN

Az Erdélyben kirobbant forradalmi harcban is éles nemzetiségi ellentétek fejeződtek ki. A magyar és román földbirtokosok, valamint az osztrák hatóságok elnyomták a nagyrészt paraszti sorban élő románokat, akik a tartomány lakosságának többségét alkották. Az ausztriai és magyarországi események hatására az erdélyi parasztok szembeszálltak a földesúri elnyomással.

Az erdélyi román polgári értelmiség haladó körei rokonszenvvel fogadták a magyarországi forradalmat. Petíciót szerkesztettek, amelyben az Erdély és Magyarország közti uniót követelték, továbbá azt, hogy a román nyelvet Erdélyben hivatalos nyelvnek ismerjék el, a petícióban szerepelt a jobbágyrendszer eltörlésének követelése is.

Petőfi Sándor
Tyroler József metszete Barabás Miklós rajza alapján

Erdélyben azonban erősek voltak az ellenforradalmi elemek is. Az osztrák csapatokra támaszkodva kegyetlenül elnyomták a parasztok felkeléseit. Ugyanakkor az osztrák kormány ügynökei a magyar kormány románellenes politikáját kihasználva a románokat Magyarország elleni felkelésre tüzelték. A román forradalmi demokraták Nicolae Bălcescu és Avram Iancu vezetésével a románok és magyarok összefogását, az együttes harcot hirdették a két nép közös ellensége, a Habsburg-monarchia ellen. A magyar forradalmi kormány azonban fennállásának csak legutolsó napjaiban egyezett bele abba, hogy a többi nép nemzeti követeléseit kielégítse, és megegyezzen a románokkal.

A CSEHORSZÁGI FORRADALOM. A PRÁGAI JÚNIUSI FELKELÉS

Csehországban a forradalmi események 1848. március 11-én kezdődtek. Ezen a napon Prágában a nép tömeggyűlésen követelte, hogy Csehországnak, Morvaországnak és Sziléziának közös törvényhozó országgyűlése legyen, amelyben részt vehetnek a városi polgárok és a parasztok képviselői; követelte továbbá a feudális kötelezettségek eltörlését, a cseh és a német nyelv egyenjogúsítását, a lelkiismereti, a szólás- és sajtószabadságot stb. Az osztrák kormány e követelések közül néhányat teljesített.

A csehországi helyzetet azonban hamarosan kiélezték a német—cseh ellentétek. A német demokraták tevékenységükkel támogatták a cseh radikálisokat. De a prágai német nagyburzsoázia köreiben egyre erősbödött a soviniszta, szlávellenes hangulat: a német nagypolgárság a

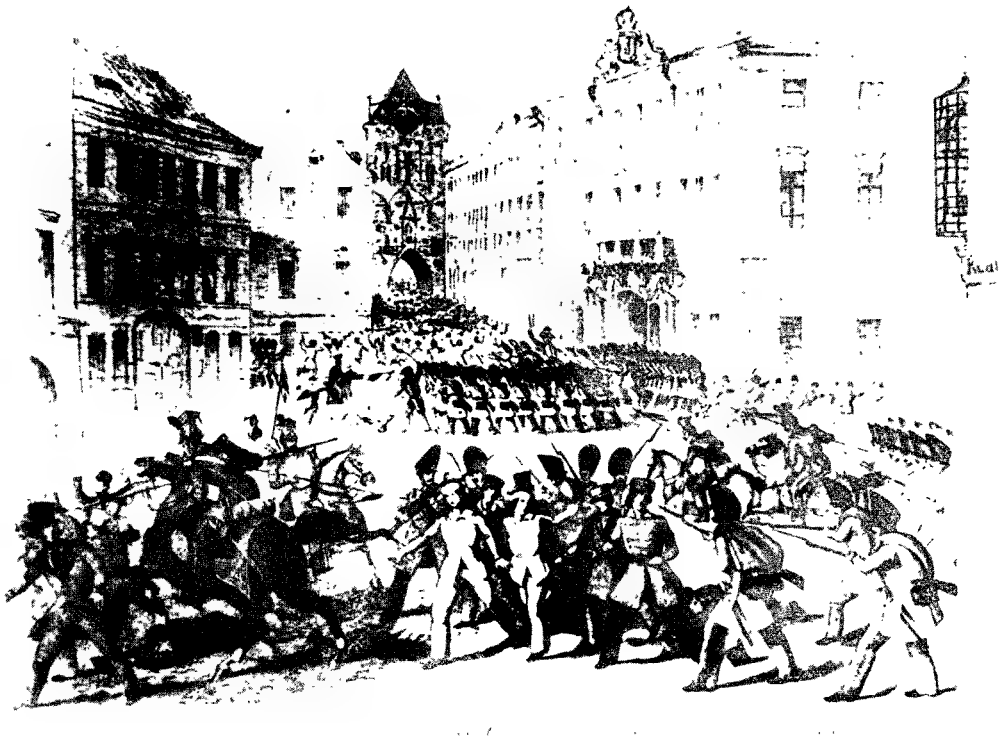

A felkelők első összecsapása a kormánycsapatokkal Prágában 1848 júniusában
Rošerad metszete

csehek alárendelt helyzetének konzerválására törekedett, ezért úgy vélekedett, hogy Csehországot is be kell kebelezni az egységes német birodalomba. E terv ellensúlyozására a cseh burzsoázia és nemesség amellett szállt síkra, hogy az osztrák birodalom autonóm tartományok szövetsége legyen.

Áprilisban megalakult a nemzeti bizottság, amelynek az volt a rendeltetése, hogy előkészítse Csehország alkotmányát; a bizottság legnagyobbrészt a nemesség és a burzsoázia képviselőiből állott. Április 19-én a nemzeti bizottságban szakadás következett be: a német tagok kiváltak a bizottságból és külön alkotmányos szövetséget alakítottak. Ettől kezdve a nemzeti bizottság merőben cseh nemzetiségi szervvé lett.

1848. június 2-án Prágában megnyílt az osztrák birodalomhoz tartozó szláv tartományok képviselőinek gyűlése, amelyen 340 küldött vett részt (túlnyomórészt csehek). A gyűlésen Palacký cseh politikus elnökölt. A küldöttek közt megjelent M. A. Bakunyin is. A gyűlés három — cseh—szlovák, lengyel—ukrán és délszláv — szekcióra oszlott. A vezetést a cseh burzsoá liberálisok tartották kezükben, akik amellett foglaltak állást, hogy a soknemzetiségű osztrák birodalmat fenn kell tartani, és át kell alakítani egyenjogú népek föderációjává. A küldöttek többségének ilyen értelmű állásfoglalása objektíve az európai forradalmi mozgalom érdekei ellen irányult, amennyiben a Habsburg-monarchia az ellenforradalom egyik fő bástyája volt. Egyszersmind utópisztikusak is voltak azok az elképzelések, hogy az osztrák birodalom a földbirtokos arisztokrácia és a reakciós bürokrácia uralma mellett egyenjogú népek szövetségévé alakulhat át.

Június 12-én Prágában felkelés robbant ki; a szláv küldöttek gyűlése tovább nem folytathatta munkáját.

A prágai fegyveres felkelést Windischgraetz herceg, az új hadseregparancsnok provokatív magatartása váltotta ki: Windischgraetz a nép megfélemlítése végett sorra rendezte a katonai gyakorlatokat és díszszemléket. Június 12-én a Windischgraetz eltávolítását követelő békés tüntetőkre a katonaság tüzet nyitott. Ekkor a nép fegyvert fogott. A felkelésben a cseh demokratákkal együtt részt vettek a német demokraták is. A környező falvak parasztjai megpróbálták támogatni a prágai felkelőket, de csapataik nem tudtak behatolni a fővárosba. Június 17-én a prágai felkelést kíméletlenül leverték.

A TÖBBI SZLÁV NÉP SZABADSÁGMOZGALMA

Fellendült a szabadságmozgalom 1848 tavaszán az osztrák birodalom többi szlávlakta tartományában is. Április 26-án tört ki Krakkóban a lengyel polgári demokraták felkelése; ezt azonban az osztrák hatóságok még aznap elfojtották.

Lvovban május 2-án nyitotta meg ülését a galíciai ukrán lakosság által választott Ruszka Golovna Rada (Orosz Főtanács). Ez a szervezet a pravoszláv egyháznak a katolikussal való egyenjogúsításáért, az ukrán nyelvű iskolai oktatásért, ukrán nyelvű könyv- és lapkiadásért küzdött. A Ruszka Golovna Rada semmiféle politikai követelést nem támasztott. A tartomány lengyel nemessége és lengyel burzsoáziája szembeszállt az ukrán szabadságmozgalommal. Az osztrák hatóságok jelentéktelen engedményeket tettek az ukránoknak, de csak azért, hogy ezzel nemzetiségi ellentéteket szítsanak a lengyelek és ukránok között.

Bukovinában az 1848. évi forradalmi harc lényegében a parasztság antifeudális mozgalmára szorítkozott. Ennek a mozgalomnak egyik legkiválóbb vezetője egy Lukjan Kobilica nevű ukrán paraszt volt, aki a lengyel demokraták mellett az osztrák radikálisokkal és a magyar forradalmárokkal is kapcsolatot tartott. A bukovinai parasztok elfoglalták a földesúri földeket és erdőket, és megtagadták az adófizetést. A kormány büntetőosztagokat vezényelt Bukovinába, amelyek kíméletlenül elbántak a felkelő parasztokkal.

Fegyvert fogtak Kárpát-Ukrajna néptömegei is. 1848 márciusában, a pesti események hírére, forradalmi megmozdulásokra került sor Ungvárott, Munkácson és Kárpát-Ukrajna több városában. A városokban és falvakban helyi önkormányzati szervek és nemzeti gárda-egységek alakultak. A Kárpát-Ukrajnában nagy földbirtokokkal rendelkező magyar urak ellenséges szemmel nézték az ukrán nemzeti mozgalmat, valamint a helyi parasztság antifeudális megmozdulásait, mivel a parasztok követelték, hogy töröljék el a nemességnek és a papoknak járó fizetségeket, és a földesúri birtokokat adják át a paraszti közösségeknek.

A magyar forradalmi kormány szembeszállt a kárpát-ukrajnai parasztság követeléseivel és az ukránok nemzeti mozgalmával, amely anyanyelvű iskolai oktatásért és az ukrán nemzeti irodalom kiadásáért küzdött. 1849 áprilisában Alekszandr Duhnovicsot, a kárpát-ukrajnai nemzetiségi mozgalom egyik vezetőjét, aki egy személyben volt tanító, publicista és költő, letartóztatták és bebörtönözték. Az osztrák kormány, amely a magyarok és ukránok közti ellentéteket ügyesen kiaknázta, jóváhagyta Kárpát-Ukrajna autonómiájának és Galícia ukrán részével való egyesítésének tervét. Ez a terv azonban csak papíron maradt.

1848 tavaszán erőre kapott a dél-magyarországi (vajdasági) szerb lakosság nemzetiségi harca is. A magyarországi szerb közösségek petíciókat állítottak össze, amelyekben követelték, hogy a helyi közigazgatás és igazságszolgáltatás nyelve a szerb legyen, továbbá, hogy a pravoszláv egyház azonos jogokat élvezzen a katolikussal. Május 13-án Karlócán összeült a dél-magyarországi szerb közösségek képviselőit magába foglaló szkupscsina. A szkupscsina patriarchát, vajdát és főbizott-

ságot („glavni odbor") választott, és bejelentette, hogy a Vajdaság az osztrák császárságon belül szövetséget alakít Horvátországgal. A lakosság felfegyverkezett, önkéntes osztagokat alakított, az emberek tömegesen léptek be a nemzeti népfelkelő seregbe.

A Vajdaságban nagy birtokokkal rendelkező magyar földesurak ellenséges álláspontra helyezkedtek mind a szerb nemzetiségi mozgalommal, mind a vajdasági parasztok antifeudális felkeléseivel szemben. Keresztülvitték egy olyan császári rendelet kiadását, amely törvénytelennek minősítette a szkupscsina összehívását és a patriarcha megválasztását. A Vajdaság területére küldött magyar csapatok kegyetlenül leszámoltak a szerb felkelőkkel.

Rendkívül feszült volt a helyzet Horvátországban. Itt az 1848 áprilisában fellángolt parasztmozgalom hatására eltöröltek néhány feudális szolgáltatást. A lakosság függetleníteni akarta magát Magyarországtól, de a magyar kormány visszautasította ezeket a követeléseket. A horvát földesurak Jelašić báró osztrák helytartó (bán) vezetésével minden eszközzel tovább akarták élezni a magyarok és horvátok közt már amúgy is feszült helyzetet. Horvátország gazdasági és politikai elmaradottsága kedvezett eme törekvésüknek. Jelašić csapatai vérbe fojtották a horvát parasztok antifeudális felkeléseit. Jelašić a továbbiakban annak a szerb-horvát hadseregnek lett a parancsnoka, amely az osztrák császár utasítására a forradalmi Magyarországra tört.

Szlovákiában a parasztságot mind a magyar, mind a szlovák földesurak kíméletlenül kizsákmányolták. A szlovák nemzeti mozgalom polgári-földesúri jobbszárnya, melyet a publicista Štúr és a lelkész Hurban vezetett, beérte azzal, hogy Szlovákiának nemzeti autonómiát, anyanyelvű iskolai oktatást és közigazgatást, továbbá szólás- és sajtószabadságot követelt. A forradalmi-demokrata szárny követeléseiben ennél jóval messzebb ment. A szlovák bányászok Meling cseh munkás vezetésével keresték a módját, hogyan léphetnének szövetségre a magyar nemzeti-forradalmi mozgalom demokratikus táborával. A magyar kormány még azt a mérsékelt követelést is megtagadta, hogy Szlovákiának Magyarországon belül autonómiát adjon, és a szlovák nyelvet ismerje el hivatalos nyelvnek. Ennek az lett a következménye, hogy a szlovák nemzetgyűlés több küldötte az osztrák kormány oldalára állt és külön szlovák légiót állítottak fel, amely azután részt vett a magyarországi forradalom elleni harcban. De sok szlovák paraszt és munkás a magyar forradalom mellé állt.

AZ OSZTRÁK REICHSTAG ÉS TEVÉKENYSÉGE. A MUNKÁSOK AUGUSZTUS 21—23-I MEGMOZDULÁSA

Július 22-én Bécsben megnyílt a reichstag ülésszaka. Többségben voltak a liberális burzsoázia és a polgári értelmiség képviselői; a küldöttek jelentéktelen hányada képviselte a nemességet; a küldöttek teljes létszámának majdnem negyedrészét a paraszti képviselők alkották. A reichstagban az osztrákokon kívül ott voltak a csehek, lengyelek, olaszok, ukránok és az osztrák birodalom egyéb nemzetiségeinek képviselői. A birodalmi gyűlés balszárnyának vezetői népszerű politikusok voltak: Füster, a bécsi egyetem tanára, Violant demokrata közíró, a diák Kudlich stb.

Parázs vita kerekedett a nyelv kérdése körül. Végül is a németet minősítették uralkodó nyelvnek, de egyszersmind úgy határoztak, hogy minden szavazás előtt, ha ezt legalább tíz küldött kívánja, a szavazásra feltett javaslat szövegét le fogják fordítani lengyel, román, ukrán és cseh nyelvre is.

Augusztus 12-én a császári udvar visszatért Bécsbe. Erre — mintegy jeladásra — az ellenforradalmi erők támadásba lendültek. Augusztus 19-én a munkaügyi miniszter rendeletet adott ki a közmunkákon foglalkoztatott munkások bérének leszállításáról. A dolgozók tiltakozását semmibe vették. A hatóságok szemmel láthatólag kiprovokálták a nép megmozdulását. Augusztus 21-én és 23-án a munkások a város központjában tüntetéseket rendeztek. A polgári gárda osztagai

Barikád Bécsben
Kollertz kőnyomata

tüzet nyitottak a fegyvertelen tüntetőkre és szétszórták őket. A város több pontján összetűzésekre került sor a vörös zászló alatt vonuló munkások és a felfegyverzett polgárság között.

Az 1848-as ausztriai forradalom egyik legfontosabb feladata a hűbéri rendszernek és maradványainak felszámolása volt. Szeptember 7-én a reichstag olyan törvényt fogadott el, amely váltság nélkül csak a parasztok személyi szolgáltatásait törölte el. A robotot és a természetbeni szolgáltatásokat megváltás ellenében törölték el; ennek összegét a parasztok egyévi összes szolgáltatásainak hússzorosában állapították meg. A térítés kétharmadát a parasztoknak kellett megfizetniük, egyharmada az államra, vagyis az adófizetők nagy tömegeire hárult. A reform csak a legtehetősebb parasztokat mentesítette a kötelezettségek alól, akik ezért a földesuraknak hatalmas összegeket fizettek. A reform nem oldotta meg véglegesen az ausztriai földkérdést, bár előmozdította a tőkés viszonyok térhódítását a mezőgazdaságban.

AZ OKTÓBER 6-I BÉCSI FELKELÉS

1848 őszén az osztrák reakció elérkezettnek látta az időt a forradalmi Magyarország elleni nyílt hadjáratra. Október 3-án császári rendelet jelent meg a magyarországi országgyűlés feloszlatásáról. Már ennek előtte, szeptember közepén, Jelašić parancsnoksága alatt osztrák csapatok törtek be Magyarországra, de miután vereséget szenvedtek, visszavonultak az osztrák határra.

Október 5-én a bécsi helyőrség alakulatai parancsot kaptak, hogy induljanak Jelašić hadseregének segítségére. A kormánynak ezek az intézkedései felháborították Bécs lakosságát. Október 6-án a városban népi felkelés tört ki. Másnap a császári udvar a morvaországi Olmützbe (Olomouc) menekült, megkezdte az előkészületeket a Bécs elleni támadásra, a népi felkelés elfojtására.

Az október 6-i felkelés az 1848-as ausztriai forradalom legfontosabb eseménye volt. Döntő szerepet játszottak benne a munkások, iparosok és diákok. De a kispolgárság és radikális értelmiség képviselői, akik a felkelést irányították, nem tanúsítottak kellő elszántságot, nem tudtak egységes hatalmi szervet létrehozni. Az ellenforradalmi propagandával megfélemlített parasztság a várakozás álláspontjára helyezkedett. A bécsi forradalmárok a vidéki városoktól kaptak némi segítséget: Graz és Linz kisebb osztagokat küldött.

A forradalmi Bécs védelmére keltek az Akadémiai Légió harcosai, a nemzeti gárda osztagai és a mobil gárda főleg munkásokból és iparos segédekből toborzott zászlóaljai. Számottevő volt Bécs védelmében az önkéntes csapatok szerepe. Bécs fegyveres erőinek főparancsnokságával a nemzeti gárda egyik tisztjét, az újságíró és drámaíró Messenhausert bízták meg. Bécs védelme során nagy tetterőről tett bizonyságot Bem József lengyel forradalmár, az 1830—1831. évi lengyel felkelés résztvevője.

A fővárosra támadó ellenforradalmi erők főparancsnoka Windischgraetz herceg tábornagy volt. Csapatainak zömét Jelašić többségében horvát és szerb nemzetiségű serege alkotta. A nemzetiségi viszályt szító osztrák ellenforradalmárok a délszlávokat hol a magyarok, hol Bécs ellen tüzelték. A magyar forradalmi kormány hosszas habozás után végre elhatározta, hogy segítséget nyújt a bécsi demokratáknak. A magyar csapatok csak október 28-án indultak a forradalmi Bécs támogatására, de az osztrák csapatok legyőzték és visszavetették őket.

November 1-én, az elszánt ellenállás leküzdése után, a császári csapatok elfojtották a bécsi felkelést. Tömeges letartóztatásokra került sor. A katonák betörtek a házakba, kifosztották és bántalmazták a békés lakosságot, nem kímélték sem a nőket, sem a gyermekeket. A mozgalom több vezetőjét — Messenhausert, Bechert, Jellineket — halálra ítélték. Kivégezték Robert Blumot, a frankfurti parlament küldöttét is, aki részt vett a harcokban.

Az ellenforradalom győzelme után a reakciós Schwarzenberg herceg elnöklete alatt megalakult az új osztrák kormány. Ebben a feudális arisztokrácia és az udvari nemesség képviselői egyesültek a nagyburzsoázia politikusaival, amely végképp átpártolt az ellenforradalom táborához. A birodalmi gyűlést Bécsből egy vidéki kisvárosba, Kremsierbe (Kroměříž) helyezték át, majd 1849 március elején feloszlatták.

1849. március 4-én a kormány rendeletet tett közzé az új alkotmány bevezetéséről. Az új alkotmány intézményesítette a kétkamarás rendszert, a választójogot nagy összegű vagyoni, illetőleg életkori cenzushoz kötötte; a császár kezébe tette le a teljes végrehajtó hatalmat, vétójoggal ruházta fel a törvényhozó szervek határozataival szemben, továbbá feljogosította, hogy az ülésszakok közti időben törvényerejű rendeleteket bocsáthasson ki. A szigorúan centralisztikus alkotmány a politikai uralmat az ausztriai nagybirtokosok és az osztrák nagyburzsoázia blokkjának biztosította. A Habsburg-dinasztia továbbra is megtartotta hatalmát a birodalom valamennyi népe felett. A március 4-i alkotmány azonban nem lépett hatályba, később pedig el is törölték.

A MAGYARORSZÁGI HADIESEMÉNYEK. A CÁRI BEAVATKOZÁS ÉS A MAGYAR FORRADALOM LEVERÉSE

Az ellenforradalom bécsi győzelme után az osztrák birodalomban, sőt egész Közép-Európában Magyarország lett a forradalom tűzfészke. Az osztrák csapatok benyomulása Magyarország területére, a magyar népben magasra hevítette a hazafiság lángját. A hatalom a Kossuth elnöklete

Magyar népfelkelők a Pozsony alatti csatában 1848. október 30-án
Pettenkofen kőnyomata

alatt működő Honvédelmi Bizottmányra szállt. Esterházy herceg, Széchenyi gróf és a magyar földbirtokos arisztokrácia több képviselője hátat fordítva hazájának, Bécsbe menekült. Zichy grófot, akire rábizonyult, hogy kapcsolatban állt az osztrák parancsnoksággal, kivégezték. A magyar néptömegek fegyvert fogtak az osztrák seregek ellen. Az ellenséges megszállás alatt levő területeken fegyveres paraszti osztagok alakultak, amelyek hathatós segítséget nyújtottak a magyar forradalmi seregnek. A magyarok szeptember 29-én aratták első győzelmüket az osztrákok fölött, majd október 7-én a másodikat.

A forradalmi Bécs eleste súlyos hatással volt a magyarországi hadi helyzetre. Az osztrák sereg 1849. január 5-én bevonult Budára. A forradalmi Magyarország kormánya és parlamentje Debrecenbe tette át székhelyét. A debreceni nemzetgyűlés 1849. április 14-én kikiáltotta Magyarország függetlenségét. Magyarország kormányzójává Kossuthot választották meg. A hadműveletekben fordulat következett be. A magyar forradalmi csapatok, melyeknek soraiban lengyel és szlovák önkéntes osztagok is küzdöttek, egyre sikeresebben szorították vissza az osztrákokat. Április 19-én a magyar csapatok a nagysallói csatában súlyos csapást mértek az osztrák seregre. Április 26-án Komárom vára is felszabadult. A magyar sereg már az osztrák határ felé közeledett. Május 21-én a magyar csapatok elfoglalták Buda várát.

Ekkor a cári Oroszország kormánya az osztrák császár kérésére az ellenforradalom segít-

ségére sietett. 1849 májusában Paszkevics herceg tábornagy parancsnoksága alatt 100 000 főnyi hadsereg nyomult be Magyarországra, egy másik — 40 000 főnyi — orosz hadsereg pedig Erdélybe. Az orosz társadalom haladó körei élesen elítélték a cárizmus támadását a forradalmi Magyarország ellen. Csernisevszkij 1849-es naplójában „a magyarok barátjának" nevezte magát, és kifejezte azt a reményét, hogy a cári seregek kudarcot vallanak, és vereségük majd felkelést robbant ki az oroszországi önkényuralom és hűbéri rendszer ellen. Paszkevics seregének tisztjei és katonái között is akadtak olyanok, akik együtt éreztek a magyar nép szabadságharcával. Még az is előfordult, hogy orosz katonák átálltak a magyarokhoz.

A cári seregek megérkezése gyökeresen megváltoztatta a küzdő felek erőviszonyait. A Magyarországra küldött 140 000 főnyi cári hadsereggel és a 127 000 emberből álló osztrák hadsereggel a magyarok 170 000 katonát tudtak szembeállítani. A döntő csaták a magyar hadsereg és az orosz—osztrák főerők között Komárom mellett, július 7-én és 11-én zajlottak le. A magyarok vereséget szenvedtek, az osztrák csapatok újból megszállták Budát.

A magyar forradalmi kormány Szegedre tette át székhelyét. A katonai kudarcok fokozták az ellentéteket a magyar sereg parancsnokai, valamint a kormányfő Kossuth és Görgey főparancsnok között. Kossuth attól tartott, hogy Görgey és tiszttársai áruló terveket szőnek, mégsem szánta rá magát, hogy a katonaság előtt nyíltan leleplezze őket. Kossuth ingadozása gyengítette a magyar forradalmi kormány helyzetét. Augusztus 10-én Görgey, aki ebben az időben már titkos tárgyalásokat folytatott a cári seregek parancsnokságával, keresztül vitte, hogy diktátori teljhatalommal ruházzák fel. Kossuth, midőn meggyőződött róla, hogy a forradalom ügye elveszett, elhagyta Magyarországot és Törökországba utazott.

Görgeynek a cári kormány kegyelmet, sőt jutalmat ígért. Az elárult magyar sereg 1849. augusztus 13-án Világosnál letette a fegyvert. Magyarország területén a hadműveletek még tartottak egy ideig. Október elején Komárom vára is megadta magát, és a többi ellenállási góc is felhagyott a harccal.

Az osztrák kormány kíméletlenül leszámolt a magyar forradalom résztvevőivel. 1849. október 6-án kivégeztette a magyar forradalmi hadsereg tizenhárom tábornokát és Batthyány Lajos grófot, Magyarország első miniszterelnökét. Emellett több száz embert végeztek ki, több, mint tízezret pedig börtönbe zártak.

5. AZ ITÁLIAI FORRADALOM

A FORRADALOM KITÖRÉSE

Itáliában az 1848-as forradalmi mozgalom a szicíliai eseményekkel kezdődött. Szicília szigetén különösen kiéleződtek az osztályellentétek: a nagybirtokosok és kapitalisták kíméletlenül kizsákmányolták a földnélküli parasztságot és a kénbányák munkásait. A 40-es években a szicíliai dolgozó tömegek helyzete a többször ismétlődő rossz termés és ipari válság következtében végképp elviselhetetlenné vált. Ugyanakkor a burzsoá-nemesi körök is egyre határozottabban követelték a sziget autonómiáját, sőt a nápolyi királyságtól való elszakadását.

1848. január 12-én Palermóban, Szicília fővárosában népi felkelés tört ki. A parasztok a felkelő városiak segítségére siettek. A város utcáin barikádokat emeltek. A nápolyi csapatok vereséget szenvedtek, és január 26-án kivonultak Palermóból.

Másnap Nápolyban tömegtüntetésre került sor; a tüntetők alkotmányt követeltek. A király menesztette a reakciós minisztereket és a hatalmat a mérsékelt liberális burzsoá politikusokra bízta. Nápolyban nemsokára kihirdették az alkotmányt.

Szicíliában ideiglenes kormány alakult a liberális polgárság és a liberális nemesség képviselői-

A felkelők és a királyi csapatok összeütközése Palermóban 1848. január 13-án
Metszet. 1848

ből. A nápolyi csapatok által megszállt Messina erődjének kivételével az egész sziget elismerte az ideiglenes kormány hatalmát.

A szicíliai és nápolyi események nagy hatással voltak a politikai harc alakulására Itália egyéb vidékein is. A nép nyomására 1848 márciusában a Szárd Királyságban és Toscanában is dekrétumot tettek közzé az alkotmány bevezetéséről. IV. Pius pápa is kénytelen volt beleegyezni az alkotmány bevezetésébe, bár erre csak március 15-én, tehát a többi itáliai uralkodónál valamivel később szánta el magát. A pápai állam történelmében először minisztertanács alakult, amelyben a papsághoz nem tartozó személyek is részt vettek. Egyébként a pápai állam alkotmánya — akárcsak a nápolyi, piemonti és toscanai alkotmány — fölöttébb mérsékelt jellegű volt.

Március 17-én, a bécsi forradalom hírére, Velencében is megindult a harc az osztrákok ellen. Március 22-én a velencei fegyverraktár munkásai és matrózai zendülést szerveztek. Ugyanezen a napon kikiáltották a független Velencei Köztársaság visszaállítását. A köztársaság elnöke a tekintélyes olasz polgári forradalmár, Daniele Manin ügyvéd és publicista lett.

Március 18-án Milánóban, Lombardia fővárosában robbant ki fegyveres felkelés, amely egyszeriben hatalmas lendületet vett. A felkelésben a munkások, kisiparosok, kiskereskedők, valamint a környező falvak parasztjai játszották a döntő szerepet. A városban öt napon át heves harc dúlt a felkelő nép és az osztrák csapatok között. Március 22-én a Radetzky tábornagy parancsnoksága alá rendelt osztrák csapatok kivonultak Milánóból. A hatalom a mérsékelt polgári liberálisokból alakított ideiglenes kormány kezébe ment át. A diadalmas milánói felkelés jeladás volt a felkelésre valamennyi lombardiai városnak és településnek.

NEMZETI SZABADSÁGHARC AZ OSZTRÁK URALOM ELLEN

Az 1848-as itáliai forradalom célja a feudális-abszolút rendszer, egyszersmind az osztrák uralom megdöntése volt. Károly Albert piemonti (szárd) király a néptömegek, valamint a burzsoázia és a nemesség haladó rétegeinek követelésére március 23-án hadat üzent Ausztriának. Ezzel majdnem egyidejűleg a többi olasz állam kormánya is kénytelen volt kijelenteni, hogy kész harcolni Ausztria ellen. A hazafias lelkesedés tettekre sarkallta Itália népét. Egymás után érkeztek Lombardiába a nemzeti gárda zászlóaljai és az önkéntes osztagok. Rendkívüli bátorságot tanúsított a Garibaldi parancsnoksága alatt küzdő önkéntes csapat. (Garibaldi a forradalom kitörésének hírére tüstént hazatért számkivetéséből.)

De a március végén létrejött osztrákellenes tömb meglehetősen ingatagnak bizonyult: erejét aláásták a különböző olasz államok kormányainak éles ellentétei. Különösen vészes következményekkel járt a szárd kormány áruló taktikázása: egyre csak halogatta a lombardiai hadműveletek megindítását, nem akart segítségére sietni a köztársasági Velencének.

AZ ELLENFORRADALOM TÁMADÁSA. A NÁPOLYI FORDULAT

Az első csapást az itáliai nemzeti felszabadító mozgalomra IX. Pius pápa mérte. Az ausztriai katolikus papság elszakadással fenyegetőzött, a pápa ezért mindenképpen igyekezett elkerülni a Habsburg-monarchiával való konfliktust. Április 29-én IX. Pius felhívást tett közzé, amelyben kijelentette, hogy nem szándékozik háborúba lépni Ausztria ellen. Ez a nyilatkozat Rómában nagy felháborodást keltett. A demokratikus klubok ideiglenes kormány megalakítását és a pápának világi hatalmától való megfosztását követelték. A pápa végül is kénytelen volt beleegyezni olyan kormány megalakításába, amely a háború mellett foglalt állást. A kormány tagjai mérsékelt liberálisok voltak. A kormány kijelentette, hogy a római csapatok a többi olasz állam csapatainak megsegítésére indulnak, de hivatalosan nem volt hajlandó hadat üzenni Ausztriának.

Viharos események zajlottak le Nápolyban. Május 15-én, amikor sor került volna a nápolyi parlament megnyitására, konfliktus tört ki a király és a radikális küldöttek között. A király a kamarától hűségesküt követelt a mérsékelt-liberális alkotmányra, míg a radikálisok a választási rendszer további demokratizálásán fáradoztak. A hatóságok utasítására csapatok vonultak be a városba. A nép válaszként barikádokat emelt. A katonaság támadásba ment át és estére elfojtotta a felkelést. A városban kihirdették az ostromállapotot. Véres rémuralom kezdődött; a részeg mezítlábasok (lazzaroni) betörtek a házakba, rabolták és gyilkolták a lakosságot, erőszakoskodtak. A képviselőházat feloszlatták. A Lombardiába irányított nápolyi hadtest parancsot kapott, hogy haladéktalanul térjen vissza.

HADMŰVELETEK ÉSZAK-ITÁLIÁBAN 1848 NYARÁN

Lombardiában nagyarányú népi mozgalom bontakozott ki, amely az osztrák uralom alóli felszabadulást tűzte ki céljául. Lombardia — abban a reményben, hogy katonai segítséget kaphat a szárd királytól — bejelentette, hogy egybeolvad Piemonttal. Ezt követőleg elismerte a szárd király főségét Parma és Modena, valamint néhány velencei tartomány is.

Eközben az osztrák csapatok erősítéshez jutottak, és támadásba lendültek. A hadműveletek váltakozó sikerrel folytak. Május 28-án az osztrákok Mantova közelében megverték a piemonti sereget. Május 30-án a piemonti sereg 20 000 főnyi hadteste visszaverte az osztrák támadást. Peschiera erődje megadta magát a piemontiaknak, de ezután az olaszok újabb, súlyos vereségeket szenvedtek. Június 11-én az osztrákok — úgyszólván ellenállás nélkül — bevették Vicenzát,

A római felkelés. A pápai palota megostromlása
Metszet. 1848

majd három nap múlva Padovát. A július 23—25-i döntő ütközetben (Custoza mellett) a piemonti csapatok vereséget szenvedtek és visszavonultak.

Milánó lakossága a republikánus bizottság vezetése alatt készült a védelemre, és barikádokat épített. Piemont azonban nem nyújtott segítséget a milánóiaknak. Augusztus 6-án az osztrák sereg, élén Radetzkyval, bevonult Milánóba, amelyet Károly Albert csapatai áruló módon elhagytak.

Az itáliai nemzeti felszabadító háború első szakasza az olaszok vereségével végződött. Ausztria és Szardínia között fegyverszünet jött létre. A reakció ezt a vereséget arra használta fel, hogy támadást indítson a haladó erők ellen. 1848 augusztus végén nagy létszámú nápolyi sereget vezényeltek Szicíliába. Öt napon át, szünet nélkül tartott Messina dühödt lövetése. A város rombadőlt. Ekkor kapta II. Ferdinánd nápolyi király a „bombakirály" („Re Bomba") csúfnevet.

A FORRADALOM ÚJABB FELLENDÜLÉSE. A RÓMAI KÖZTÁRSASÁG KIKIÁLTÁSA

1848 őszén Itália több vidékén a forradalmi harc újból erőre kapott. November 15-én Rómában népi felkelés robbant ki. A belügyminisztert, Rossi grófot megölték. Néhány nappal ezután a pápa Gaetába, nápolyi területre menekült. 1849 januárjában megtartották a római alkotmányozó nemzetgyűlés választásait: a mérsékelt liberálisok túlnyomó többséghez jutottak, sok mandátumot szereztek a radikális demokraták is.

Az 1849. február 5-én megnyílt alkotmányozó nemzetgyűlés úgy határozott, hogy véget vet a pápa világi hatalmának, és február 9-én kikiáltotta a Római Köztársaságot. Márciusban triumvirátus állott a Római Köztársaság kormányának élére: tagjai Mazzini, Armellini és Saffi voltak.

A Római Köztársaság kormánya számos haladó jellegű, polgári-demokratikus reformot hajtott végre; egyebek közt államosította és kiárusította a szerzetesrendek minden ingó és ingatlan vagyonát; ezek a rendi birtokok képezték a pápa uralmának gazdasági alapját. A papi igazságszolgáltatást polgári váltotta fel. A kereskedők és iparosok érdekében leszállították a beviteli vámtételeket. A munkások, napszámosok, béresek, kishivatalnokok azonban hiába kérték fizetésük felemelését, a hatóságok ezt elutasították. Dekrétumot adtak ki a nagytőkések és az egyházi testületek jövedelmeinek progresszív megadóztatásáról, de a pénzemberek szabotálták ezt a rendelkezést.

A kormány megszüntette az olyan feudális maradványokat, mint például a majorátus rendszere, és eltörölte az őrlési adót. A parasztok azonban azt várták, hogy az új rendszer földhöz juttatja őket a földesurak földjeiből. Reményeik nem váltak valóra, az államosított egyházi földek megvásárlása pedig nem állt módjukban. Mazzini kormánya az agrárkérdésben folytatott felemás politikájával nem nyerhette meg a parasztság nagy tömegeit a köztársasági rendszer aktív támaszául. Egyes vidékeken a gazdag nagybérlők és pápai ügynökök ellenforradalmi propagandájával félrevezetett parasztok a köztársaság ellen fordultak.

A római köztársasági kormány nem hozott határozott intézkedéseket a nagyburzsoázia ellen, amely megtagadta az adófizetést, és ezzel meghiúsította a kormány gazdasági terveit. Nem volt elég erős ahhoz, hogy véget vessen az ellenforradalmárok aknamunkájának és a papság ármánykodásainak. Mindez pedig gyengítette a köztársaságot.

A TOSCANAI FORRADALMI HARC

1849 elején Toscanában is újabb lendületet vett a forradalmi harc. II. Lipót nagyherceg, akit megrémítettek a firenzei nép tömegtüntetései, január 31-én elhagyta a toscanai fővárost. Február 8-án Firenzében népes tömeggyűlésen bejelentették a nagyherceg trónfosztását. Ugyanezen a napon a legtekintélyesebb polgári liberálisokból — köztük az író Guerrazzival és Montanelli professzorral — megalakult az ideiglenes kormány.

Toscana demokratikus körei lelkes örömmel fogadták a római republikánusoknak azt az indítványát, hogy a két olasz állam egyesüljön, hozzanak létre egységes közép-itáliai alkotmányozó szervet, és hívják össze az egész Itália alkotmányozó nemzetgyűlését. A mérsékelt liberálisok azonban a Rómával való egyesülés ellen foglaltak állást. A toscanai alkotmányozó gyűlés, amely március végén kezdte meg üléseit, mind a köztársaság kikiáltását, mind Toscana és Róma egyesülését levette a napirendről.

A SZÁRD KIRÁLYSÁG ÉS AUSZTRIA KÖZTI HÁBORÚ KIÚJULÁSA 1849-BEN

1849. március 12-én a Szárd Királyság kormánya a lakosság demokratikus köreinek nyomására felmondta az Ausztriával kötött fegyverszüneti egyezményt, és újból megkezdte a hadműveleteket. Károly Albert kormánya azonban nem óhajtotta, hogy a háború nemzeti jelleget öltsön. Ezért nem kért segítséget Toscana, Velence és Róma republikánusaitól, és még csak kísérletet sem tett osztrákellenes felkelés kirobbantására Lombardiában.

Március 20-án a 75 000 főnyi osztrák sereg támadásra indult. Az egyik piemonti tábornok árulása folytán az osztrák csapatok úgyszólván akadálytalanul kelhettek át a Ticino-folyón. Ezután a piemonti csapatok, amelyek pedig már benyomultak Lombardia területére, parancsot

kaptak, hogy forduljanak vissza. Március 23-án a Novara melletti csatában Károly Albert seregei megsemmisítő vereséget szenvedtek az osztrákoktól. A király, megrettenve a katasztrofális vereség várható következményeitől, fia javára azonnal lemondott a trónról, és Portugáliába menekült. II. Viktor Emánuel, az új király (március 26-án) fegyverszünetet kötött az osztrák főparancsnoksággal.

A nép azonban több helyütt továbbra is hősies ellenállást tanúsított az ellenséggel szemben. Az osztrákok április 1-én, több napig tartó elkeseredett harc után elfoglalták Bresciát. A város bevételét vandál kegyetlenkedés kísérte: a bevonuló katonák békés lakosokat, köztük asszonyokat és gyermekeket is felakasztottak, szuronyukkal átdöftek, elevenen megégettek.

Genovában a piemonti hadsereg fegyverletétele felkelésre késztette a népet. Ideiglenes kormány alakult, amely haladéktalanul az Ausztria elleni hadműveletek előkészítéséhez kezdett. Az ellenforradalmi elemek cselszövései azonban megkönnyítették a királyi csapatok számára a genovai felkelés vérbe fojtását.

1849. augusztus 6-án a Szárd Királyság békeszerződést írt alá Ausztriával; ebben hadisarc fizetésére kötelezte magát.

A FORRADALOM LEVERÉSE ITÁLIA MÁS VIDÉKEIN

Az osztrák seregek lombardiai győzelme kihatott Itália más vidékeinek, elsősorban Toscanának a helyzetére. Itt a monarchista összeesküvők harsány propagandát folytattak a parasztság vagyonos rétegei között. Április 11-én Firenzében, a városba benyomult fegyveres parasztok támogatásával, ellenforradalmi államcsínyre került sor. Néhány nap múlva az osztrák csapatok betörtek Toscana területére. Velük együtt visszatért Lipót nagyherceg is.

Az itáliai nemzeti felszabadító háború második szakaszának sikertelen kimenetele éreztette hatását Szicíliában is. 1849. március 29-én a szigeten újból megindultak a hadműveletek. A nápolyi csapatok kétszeres túlerőben voltak a szicíliai sereggel szemben, amely április elején több súlyos vereséget szenvedett. A kormány és a parlament, amelyben a mérsékelt liberális polgárság és a liberális nemesi rétegek képviselői voltak túlsúlyban, a harc beszüntetése mellett foglalt állást. A hatóságok elhagyták Palermót. A nép egy forradalmi-demokrata csoport vezetése alatt több napon át hősiesen védelmezte a várost. Az erőviszonyok azonban egyenlőtlenek voltak. 1848. május 11-én a királyi csapatok elfoglalták Palermót.

A római forradalom eltiprásában és a pápa világi hatalmának visszaállításában döntő szerepet játszott a négy katolikus állam — Franciaország, Ausztria, Spanyolország és Nápoly — beavatkozása.

1849 április végén egy Itáliában partra szállt francia hadtest Oudinot tábornok parancsnoksága alatt Róma kapui alá vonult; a beavatkozókat azonban nagy áldozatok árán visszavetették. Ez a siker fellelkesítette Róma védőit. Különösen kitűnt köztük Garibaldi osztaga, amelyik a legnagyobb felelősséggel és veszéllyel járó hadállásokat foglalta el. Május elején a garibaldisták osztaga szembeszállt a Rómához közeledő nápolyi csapatokkal; szétverte és visszavonulásra kényszerítette őket. Garibaldi katonái ekkor nápolyi területre nyomultak be, ahol a lakosság felszabadítókként üdvözölte őket.

De a hadműveletek a többi frontszakaszon a Római Köztársaságra nézve kedvezőtlenül alakultak. Az osztrák csapatok megtörték Bologna lakosainak ellenállását. Valamivel később elesett Ancona erődje, amely huszonhét napon át hősiesen ellenállt az osztrák beavatkozóknak.

Május közepén Rómába érkezett Ferdinand Lesseps francia diplomata, hogy béketárgyalásokat folytasson Franciaország és a Római Köztársaság között. Ezeket a tárgyalásokat Louis Bonaparte kormánya csak azért eszelte ki, hogy megtévessze a közvéleményt és időt nyerjen. A tárgya-

„A legjobb király továbbra is fenntartja a rendet országában"
Daumier kőnyomatos karikatúrája II. Ferdinánd nápolyi királyról. 1851

lások leple alatt Oudinot hadteste újabb erősítéseket kapott Franciaországból. A francia csapatok, miután jelentős erőket sikerült összpontosítaniuk, az egész arcvonalon egyszerre támadásra indultak. A római republikánusok hihetetlenül szívós ellenállást fejtettek ki az ellenséges rohammal szemben, de a franciák végül is áttörték a védelmi vonalat, és 1849. július 1-én bevonultak Rómába. A Római Köztársaság megszűnt létezni.

A Római Köztársaság bukása után az Itália szabadságáért és függetlenségéért folyó harcban már csak egyetlen bástya állott: Velence. Tizenegy hónapig tartott az egyenlőtlen küzdelem Velence és a várost mind a tenger, mind a szárazföld felől ostromzár alatt tartó osztrák seregek között. A Piemont elleni háború befejeztével az osztrák kormány Velence átadását követelte, ezt a követelését azonban visszautasították. Velence népe lelkesen védelmezte hazáját. Az osztrákok rohamait június elején visszaverték. Ekkor az osztrákok dühödten bombázni kezdték a várost. A városban fogytán volt az élelmiszer, éhínség kezdődött. Tífusz- és kolerajárvány tört ki, amely tömegesen szedte áldozatait. Velence, amely sehonnan sem kapott segítséget, a végsőkig harcolt: csak 1849. augusztus 22-én adta meg magát.

Az 1848—1849. évi itáliai forradalom utolsó tűzfészkét is eltiporták. Az olasz népnek nem sikerült sem az idegen járom alól felszabadulnia, sem a reakciós monarchikus rendszert és a feudális maradványokat felszámolnia, sem az egységes nemzeti államot létrehoznia. Csak a Szárd Királyságban maradt meg az alkotmányos rend, amely a nagyburzsoáziának bizonyos politikai jogokat biztosított.

6. ANGLIA 1848—1849-BEN

A CHARTIZMUS ÚJABB FELLENDÜLÉSE

A chartisták tevékenysége átmeneti hanyatlás után 1847-ben újból megélénkült. A chartista gyűléseken újból megkezdődött az agitáció a „népi alkotmánylevél" (charta) érdekében, fokozódott a munkások aktivitása. 1848-tól az Európa-szerte elmélyülő gazdasági válság és forradalmi események hatására a chartista mozgalom újból fellendült. Országszerte gyűléseket és tüntetéseket rendeztek, amelyeken óriási tömegek vettek részt. Glasgow-ban a munkanélküli tüntetők jelszava ez volt: „Munkát vagy forradalmat!" Amikor Manchesterben a rendőrség megpróbálta szétkergetni a munkásokat, véres összetűzésre került sor; ekkor a katonaságot hívták a rendőrség segítségére. Összetűzések zajlottak le a munkások és a rendőrség között Londonban és több más városban is.

1848. április 4-én Londonban összegyűlt a chartisták nemzeti konventje. Az új, immár harmadik petíció, melyet a parlamenthez benyújtottak, a népi alkotmánylevél régebbi követeléseit

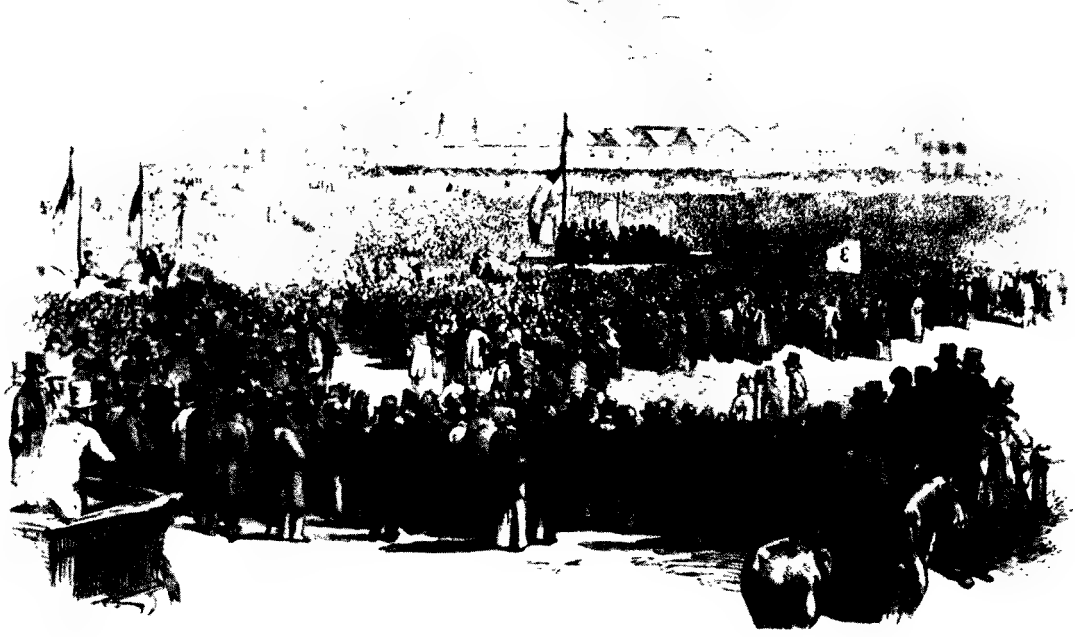

Chartista tüntetés 1848. április 10-én
Metszet daguerrotypia után

tartalmazta. A petíció a program indokolása során kifejtette, hogy a munka minden gazdagság egyedüli forrása; hogy a dolgozóknak elsődleges joguk van munkájuk gyümölcseire, és hogy a hatalom egyedüli forrása a nép. A konvent április 10-re Londonban tömegtüntetést hirdetett meg, hogy az majd a chartista küldöttséget, amely a petíciót viszi, a parlament épületéhez kísérje.

A kormányt nyugtalanította a chartisták megélénkülő tevékenysége, ezért betiltotta a nyilvános gyűléseket és a chartista konventet törvénytelennek nyilvánította. Londonba jelentős katonai erőket vontak össze; a vagyonos osztályok képviselőiből önkénteseket vettek jegyzékbe. A kormány a nép felkelésétől tartva a fegyveres erők élére Anglia legtekintélyesebb katonai szakértőjét, Wellington herceget állította.

AZ 1848. ÁPRILIS 10-I TÜNTETÉS

Április 10-én, vasárnap, a konvent felhívására több tízezer londoni munkás vonult ki az utcákra. A Kensington-téren a hatóságok tilalma ellenére óriási tömeg gyűlt össze. Amikor a hatóságok látták, hogy a tömeggyűlést nem tudják megakadályozni, kijelentették a chartista vezetőknek, hogy beleegyeznek ugyan a gyűlés megtartásába, de azt, hogy a tömeg a parlament épületéhez vonuljon, nem engedélyezik. O'Connor, aki a tömegek körében még mindig nagy tekintéllyel bírt, rávette a gyűlés résztvevőit, térjenek haza, és bízzák az egész ügyet őrá. A több millió aláírással ellátott petíciót bérkocsin juttatták el a parlamenthez. A parlament azonban először elhalasztotta áttekintését, majd egyáltalában megtagadta a petíció megvizsgálását, még-

pedig azzal az ürüggyel, hogy az aláírások száma sokkal kevesebb, mint ahogy a chartisták bejelentették.

Az április 10-i kudarc súlyos következményekkel járt. A chartista mozgalom hanyatlásnak indult. Ugyanekkor a kispolgárság is végleg elpártolt a chartizmustól. A nemzetgyűlés, amelyet a chartista konvent helyett hívtak össze, és amely 1848. május 1-től kezdve ülésezett, hosszas és terméketlen vitát folytatott arról a munkásság nehéz helyzetét taglaló memorandumról, amelyet a királynő elé kívántak terjeszteni. A munkásosztály haladó osztagai vezetés nélkül maradtak. A kormány szigorúan leszámolt a szórványos forradalmi megmozdulásokkal az ország különböző városaiban. Anglia gazdasági helyzete 1848 tavaszától kezdve javulásnak indult, ami siettette a tömegmozgalom hanyatlását.

A következő években a chartizmus elvesztette korábbi tömegmozgalom jellegét, bár továbbra is — egészen az ötvenes évek derekáig — nagy hatással volt Anglia politikai életére.

A CHARTIZMUS TÖRTÉNELMI JELENTŐSÉGE

A chartisták nem érték el közvetlen céljukat, azt, hogy a politikai hatalmat a proletariátus ragadja magához. A kudarc legfőbb oka az volt, hogy a prolatariátus erre még nem készült fel, az angliai kapitalizmus pedig még a fellendülés folyamatában volt, és még korántsem merítette ki fejlődésének lehetőségeit. A chartizmus hanyatlásában közrejátszott az 1848—1849-es forradalmak Európa-szerte elszenvedett veresége is; ez az akkori chartista megmozdulások sikertelenségével együtt egy időre gyengítette Anglia munkásainak a forradalmi harcba vetett hitét. Emellett a chartista szervezetek számos harcos tagja Amerikába emigrált, mások pedig, akik Angliában maradtak, eltávolodtak a chartista mozgalomtól.

A chartizmus mindennek ellenére fontos szerepet játszott nemcsak az angliai, hanem az egész nemzetközi munkásmozgalom történetében. Lenin a chartizmusról ezt írta: „...Anglia (adta a világnak) az első nagyarányú, valóban tömegméretű politikailag kialakult, proletárforradalmi mozgalmat..."[8] A chartista mozgalom harci formái és módszerei értékes tapasztalatokkal gazdagították a nemzetközi munkásmozgalom fegyvertárát.

A chartizmus tartós nyomot hagyott Anglia politikai életében. A chartista mozgalomtól megrémült angol burzsoázia arra kényszerült, hogy engedményeket tegyen a dolgozóknak és bizonyos reformokat hajtson végre. A következő évtizedek folyamán kifejtett egész reformtevékenységét nagymértékben a chartizmus feléledésétől való félelem sugallta.

A chartizmus nagy befolyással volt Anglia kulturális életére, az angol irodalom és költészet fejlődésére is. A chartizmus hatása alatt alkotta számos művét Dickens, a nagy realista író. Sok értékes elemmel gazdagították nemcsak az angol költészetet, hanem az egész világ demokratikus irodalmát is Ernest Jonesnek, a chartista mozgalom kimagasló alakjának forradalmi szenvedélytől áthatott versei.

AZ 1848-AS ÍRORSZÁGI NEMZETI FELSZABADÍTÓ MOZGALOM

A harmincas, de különösen a negyvenes években az írországi parasztság helyzete tovább rosszabbodott. Az ír mezőgazdaság ezekben az évtizedekben átalakuláson ment át; mivel az angliai piacon az állattenyésztési termékeket előnyösebb feltételekkel lehetett értékesíteni, mint a gabonát, Írország fokozott ütemben fejlesztette állattenyésztését. A földbirtokosok tömegével kergették el kisbérlőiket, és inkább nagy legelőgazdaságokra rendezkedtek be. A parasztok nagy

[8] Lenin: A Harmadik Internacionalé és helye a történelemben. Lásd *Lenin* Művei. 29. köt. Szikra 1953. 312. old.

tömegei föld nélkül maradtak. 1845—1846-ban éhínség sújtotta az országot: kipusztultak az egyszerű ír emberek legfontosabb ételét biztosító burgonyavetések. Hat év (1846—1851) leforgása alatt Írországban több, mint egymillió ember halt éhen.

Mindez fokozta az írországi parasztok forradalmiságát. Ugyanakkor némileg megnövekedett a munkásosztály létszáma; a munkásságot főleg a nyersanyag-feldolgozásban és szállításban foglalkoztatták. Az írországi munkásmozgalom is megtette első lépéseit.

A néptömegek befolyására megváltoztak az írországi nemzeti felszabadító mozgalom erőviszonyai. Az 1840-ben alapított Repealer Társulás (repeal — megszüntetés, eltörlés), mely harcot hirdetett az 1801. évi angol—ír unió eltörléséért, Írország függetlenségéért küzdött, de továbbra is az angol korona fennhatóságának meghagyása mellett. 1847 elején megalakult az Ír Konföderáció, amely bejelentette, hogy szakít a korábbi taktikával, a legális harci formákkal. A konföderáció balszárnyát John Mitchel tehetséges újságíró irányította, akinek jelszava az volt, hogy csak a fegyveres harc vezethet el Írországnak Angliától való különválásához és a független ír köztársaság megteremtéséhez. Mitchel, aki az írországi demokrata értelmiség és a fiatal ír munkásosztály törekvéseinek volt a szószólója, felhívta a lakosságot, hogy tagadja meg az adófizetést az angol kormánynak és ne fizessen bérleti díjat a landlordoknak. Az ír parasztok érdekeit fejezte ki az Ír Konföderáció másik vezéralakja, James Lalor, a paraszti származású munkás. Lalor az írországi földbirtokok államosítását követelte.

Franciaország és a kontinentális Európa más országainak forradalmai hozzájárultak az írországi szabadságmozgalom fellendüléséhez. A konföderáció balszárnya megkezdte az előkészületeket a felkelésre.

1848 májusában az angol hatóságok letartóztatták és száműzték Mitchelt, és ezzel a mozgalmat megfosztották vezetőjétől. Júliusban, hosszas ingadozások után, a konföderáció vezetősége végül kitűzte a felkelést, de határozatlan és ellentmondásos intézkedéseivel csak zavart okozott. A felkelésből mindössze annyi lett, hogy itt-ott, egymástól elszigetelt összetűzésekre került sor a rendőrséggel és a katonasággal. Az angol kormány szigorú megtorlást alkalmazott s végül megtartotta hatalmát Írország felett.

7. A FORRADALMI ÉS NEMZETI FELSZABADÍTÓ MOZGALOM A DUNAI FEJEDELEMSÉGEKBEN

FORRADALMI ESEMÉNYEK MOLDVÁBAN

A Franciaországban és Nyugat-Európa más államaiban kirobbant forradalmak siettették a forradalmi mozgalom kibontakozását a dunai fejedelemségekben is, melyeknek néptömegei a helyi bojárok és a török hatóságok kettős elnyomása alatt éltek. 1848 márciusában a moldvai ellenzéki bojárság és a liberális burzsoázia képviselőinek egy csoportja, amely elégedetlen volt az uralkodó, Mihail Sturdza despotikus rendszerével, petícióban követelte, hogy vessenek véget a hivatali és rendőri önkénynek, szüntessék meg a belföldi vámsorompókat, és hajtsák végre a szükséges haladó reformokat. A petíció szerzői a bojárság érdekében a bojár tanács jogainak kiszélesítését is követelték. A petíció teljesen mellőzte a dolgozó tömegek, elsősorban a feudális kötelezettségekkel és az állami adókkal sújtott parasztság érdekeit. Az uralkodó fejedelem a petícióban foglalt követelések közül többnek helyt adott; ezután a bojár-burzsoá ellenzéknek az a nagyobbik része, amely a kapott engedményekkel beérte, elfordult a mozgalomtól. Az ellenzéki csoportok többi részével a kormány kíméletlenül elbánt. A fejedelemség területén szigorú cenzúrát vezettek be.

Jóval nehezebb volt a kormánynak megbirkózni az elégedetlenkedő parasztok mozgalmával. A cári Oroszország kormánya, mivel attól tartott, hogy a mozgalom Moldvában tovább terebélyesedik, sőt, esetleg a besszarábiai parasztságra is átterjed, 1848 júniusában egy 12 000 főnyi hadtestet vezényelt Moldvába. A cári Oroszország intervenciója a moldvai forradalmi mozgalom bukásához vezetett.

A HAVASALFÖLDI FORRADALOM

Havasalföldön a felszabadító mozgalom forradalomba csapott át; a hatalmat — bár csak rövid időre — a feudális arisztokráciától az ellenzéki bojárság és burzsoázia képviselői ragadták magukhoz. Az 1848-as havasalföldi eseményekben fontos szerepet játszott az Igazságosság és Testvériség nevű titkos társaság, amely a feudális kötelezettségek eltörlését, a nemzeti hadsereg megszervezését, az országnak a török uralom alól való felszabadítását és a független román állam megalapítását követelte. A szervezet lelke Nicolae Bălcescu forradalmi közíró, e kor kimagasló polgári demokrata politikusa volt.

1848. június 21-én az Igazságosság és Testvériség társaság tagjai Islaz nevű faluban népes tömeggyűlést hívtak össze, amelyen a helybeli parasztokon kívül részt vettek az ott elszállásolt csapatok tisztjei és katonái is. A gyűlésen elfogadott kiáltvány számos polgári demokratikus követelést tartalmazott: Havasalföld függetlenségét, sajtószabadságot, nemzeti gárda alakítását, az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívását stb. A tervezet két pontja követelte a hűbéri függőségben élő parasztoknak (clăcaşok) és jobbágycigányoknak a hűbéri elnyomás alól való felszabadítását, a földesurak kárpótlása mellett. A parasztok földhözjuttatásáról egy szó sem volt a kiáltványban.

Az islazi kiáltványra a lakosság országszerte forradalmi akciókkal válaszolt. Június 23-án Bukarest utcáin több ezer ember vonult fel Gheorghe Bibescu fejedelem palotája elé, az alkotmány éljenzése közepette. A fejedelem az islazi kiáltványba foglalt feltételek elfogadására — jobbára a mérsékelt liberális burzsoázia képviselőiből — ideiglenes kormányt alakított. A kormánynak tagja volt Bălcescu is. A fejedelem, megrémülve az ellene elkövetett merénylettől, valamint a tisztek és katonák egy részének engedetlenségétől, két nap múlva lemondott a trónról és külföldre menekült.

Az ideiglenes kormány néhány haladó jellegű reformot hajtott végre, de a legfontosabbat, a földkérdést nem oldotta meg. Már pedig a forradalom sikeres kimenetele elsősorban a paraszti tömegek támogatásától függött. A földkérdés megoldatlansága miatt több helyen spontán megmozdulásokra került sor. A parasztok majdnem mindenütt megtagadták a feudális kötelezettségek teljesítését, kivágták a földesúri erdőket, szénát gyűjtöttek a bojárok kaszálóin, állataikat a földesurak legelőire és rétjeire hajtották. Az agrármozgalom egészen 1848 végéig tartott; helyenként fegyveres összetűzésekre került sor a rendőrséggel és a katonasággal.

Az ideiglenes kormány mit sem tett avégből, hogy Havasalföld nemzeti függetlenségének fontos kérdését megoldja. A bojárság ellenforradalmi részének tevékenysége az ideiglenes kormány felemás politikájától felbátorodva csakhamar felélénkült. Július 1-én egy ellenforradalmi tisztek vezette fegyveres osztag benyomult a kormány üléstermébe, és a kormány több tagját letartóztatta. Az ellenforradalom támadására a néptömegek válaszként körülfogták a palotát, harcba szálltak a zendülőkkel, és kiszabadították a kormány letartóztatott tagjait. Tíz nappal később Bukarestben az ellenforradalom újabb államcsínnyel próbálkozott, de a néptömegek fellépése megint csak meghiúsította a reakció terveit.

A szultáni kormány, miután meggyőződött arról, hogy Havasalföldön a régi rendszert egyedül a belföldi reakció erőire támaszkodva nem lehet visszaállítani, török csapatokat küldött a fejedelemségbe.

Október elején nagy létszámú török hadsereg vonult be Bukarestbe, és a forradalmi érzületű városi lakosság ellenállását kegyetlenül letörte. Oroszország és Törökország egyezményt kötött, melynek értelmében az ország több vidékét a cári csapatok szállták meg.

8. AZ 1848—1849. ÉVI FORRADALMAK EREDMÉNYE ÉS JELENTŐSÉGE

Az 1848—1849. évi forradalmi események az európai osztályharc XIX. századi fejlődésének igen fontos szakaszát alkották.

Az 1848—1849. évi forradalmaknak számos, európai viszonylatban, közös feladattal kellett megbirkózniuk: mindenekelőtt a kapitalizmus fejlődését gátló feudális abszolút rend szétzúzásának feladatával. Emellett az egyes országokban a forradalomnak megvolt a maga saját célja is: mindenütt az adott helyzettől, a történelmi feltételektől és az osztályerők viszonyától függően. Franciaországban, ahol a feudalizmusnak és az abszolutizmusnak már az 1789—1794. évi forradalom véget vetett, az 1848—1849-es forradalom objektív feladata a finánccarisztokrácia egyeduralmának megdöntése és a polgári osztály uralmának betetőzése volt. Németországban az 1848—1849. évi forradalom legfőbb rendeltetése a politikai szétaprózottság felszámolása és az állami egység megteremtése volt. Ausztriában az 1848—1849. évi forradalom célja az volt, hogy leszámoljon a Habsburg-monarchia reakciós uralmával, és felszabadítsa a leigázott népeket a nemzetiségi elnyomás alól.

Az 1848—1849. évi forradalmi harcban fontos helyet foglalt el az elnyomott népek nemzeti felszabadító mozgalma.

Az eseményekben mindenütt döntő szerepet játszottak a népi tömegek. Objektív feladataikat tekintve ezek polgári forradalmak voltak. A népi tömegek aktív részvétele az 1848—1849-es forradalmaknak kisebb vagy nagyobb mértékben polgári demokratikus jelleget kölcsönzött.

Az 1848—1849. évi események fő vonása az volt, hogy tevőlegesen részt vett bennük a munkásosztály, mégpedig a legtöbb országban a forradalom legfőbb mozgató ereje gyanánt. A munkásosztály 1848-ban a forradalmak történetében első ízben lépett fel külön politikai és gazdasági követelésekkel, először mutatkozott be tömegméretekben külön osztályként, amely elvileg szemben áll mind a feudális, mind a burzsoá rendszerrel. A munkásosztály vezető szerepe különösen Franciaországban öltött határozott formát.

Az 1848—1849. évi forradalmak bukásának okai közt a legfontosabb a liberális burzsoázia áruló magatartása volt: a polgárság csak azért csatlakozott a forradalomhoz, hogy a népi mozgalmat a maga szűkkörű osztálycéljai érdekében kihasználhassa. Az osztályharc folyamán a munkásosztály forradalmi aktivitásától megrettent mérsékelt polgári liberálisok egyezségre léptek a monarchikus hatalommal, a reakciós szoldateszkával, a régi rezsim összes erőivel, elárulták a népet.

Ez történt Franciaországban, ahol a nagyburzsoázia osztályuralmának fenntartása érdekében a bonapartista kalandorok klikkjét támogatta. Poroszországban a polgári liberálisok békésen és

Az európai uralkodók lenyelik az alkotmány keserű piruláját
Karikatúra. 1848

alázatosan engedelmeskedtek a szoldateszkának és a nemességnek. Ez történt más német államokban is. Itáliában a mérsékelt liberálisok, amikor lemondtak arról, hogy forradalmi úton szabadítsák fel az országot az osztrák iga alól, elárulták a polgári forradalom ügyét.

Az 1848—1849. évi forradalmak legfontosabb tanulsága a polgári liberalizmus áruló jellegének leleplezése volt. Másrészt az 1848—1849. évi forradalmak és forradalmi mozgalmak megmutatták a kispolgári demokraták korlátozottságát és tehetetlenségét; kiderült, hogy képtelenek a kizsákmányolt tömegeket huzamosabb időre maguk köré tömöríteni. Következetlenségükkel és felemás magatartásukkal — elsősorban az agrárkérdés tekintetében — siettették a forradalmi mozgalmak bukását. A kispolgári demokraták eme magatartásában a kispolgárság kettős természete mutatkozott meg.

A kispolgári demokráciával együtt csődöt mondott a kispolgári szocializmus ideológiája is. Louis Blanc és a többi reformista szocialista az antagonisztikus osztályok összebékítésének propagálásával és a polgári liberálisokkal való együttműködés taktikájával voltaképpen a reakció kezére játszott. A „szabadság, egyenlőség és testvériség" frázisaival elleplezték az osztályellentéteket, s ezzel a dolgozók ellenségeinek megkönnyítették a népi tömegek becsapását. Az 1848—1849. évi forradalmi események bebizonyították, hogy a kispolgári szociális elméletek tarthatatlanok. „Az 1848-as forradalom — írta Lenin — halálos csapást mér a Marx *előtti* szocializmusnak mindezekre a lármás, tarka, rikító formáira."[9]

A marxizmus volt az egyetlen társadalomelmélet, amely becsülettel kiállta az 1848—1849-es évek viharos eseményeinek történelmi próbáját. Csak Marx, Engels és küzdőtársaik, a Kommunisták Szövetségében tömörült proletár forradalmárok folytattak következetesen forradalmi harcot a forradalmak objektív feladatainak igazán demokratikus megoldásáért.

Az 1848—1849. évi forradalmak és forradalmi mozgalmak bukásának igen fontos oka volt az, hogy a nemzetközi reakció erői lényeges támogatást nyújtottak a belső ellenforradalomnak. Közrejátszott az is, hogy az 1847—1848. évi gazdasági válság, amely siettette a forradalmat, később enyhült, majd az ötvenes évek elején gazdasági fellendülésnek adta át helyét.

Az 1848—1849. évi forradalmi mozgalmak Nyugat-Európa egyetlen országában sem arattak teljes diadalt; a forradalmak sehol sem oldották meg maradéktalanul az illető ország előtt álló objektív feladatokat. De azért az 1848. évi forradalmi ütközetek nem voltak hiábavalók. Számos országban aláásták a feudális viszonyokat és csökevényeket, előmozdították a kapitalizmus megszilárdulását és továbbfejlődését, a proletariátus öntudatosságának és szervezettségének növekedését, napirendre tűztek egy sor, régen megérett történelmi feladatot, mindenekelőtt Itália és Németország nemzeti egységének megteremtését.

A munkásosztály, amely az ipari forradalom befejezetlensége miatt több európai országban jobbára kézművesekből tevődött össze, még nem volt elég érett ahhoz, hogy a hegemóniát magához ragadja, s a félúton megrekedt polgári demokratikus forradalmat a nép nagy tömegeinek érdekében végigvigye.

A szocialista és munkásmozgalom későbbi fejlődése szempontjából óriási fontosságú volt az a harc, melyet a proletariátus forradalmi élgárdája a burzsoázia uralmának megdöntéséért, a „szociális köztársaság" megteremtéséért vívott, és amely Franciaországban olyan korszakalkotó jelentőségű eseményhez vezetett, mint amilyen a párizsi munkások júniusi felkelése volt.

Az 1848—1849. évi forradalmi harcok tapasztalatai gyarapították a proletariátus eszmei-politikai fegyvertárát — Marx és Engels nagy tanítását. Ezen tapasztalatok alapján a marxizmus megalkotói számos új elméleti tételt és taktikai következtetést dolgoztak ki.

Marx és Engels az 1848—1849. évi forradalmak tapasztalatainak ismeretében tovább fejlesz-

[9] Lenin: Karl Marx tanításának történelmi sorsa. Lásd *Lenin* Művei. 18. köt. Szikra 1955. 596. old.

tették a proletariátus harcáról és győzelmének feltételeiről szóló tanításukat. A marxizmus olyan zseniális megállapítással gyarapodott, mint a burzsoá államgépezet szükségszerű szétzúzásának tétele. Lenin, amikor méltatta az 1848—1849. évi események óriási történelmi jelentőségét a marxizmus fejlődése szempontjából, ezt írta: „Marx és Engels tevékenységében az 1848—1849-es forradalmi tömegharcban való részvételüknek központi jelentősége van. Ebből a középpontból indulnak ki, amikor meghatározzák különböző országok munkásmozgalmának és demokráciájának jövőjét. Ehhez a ponthoz térnek vissza, valahányszor a legvilágosabb és legtisztább formában megállapítják a különböző osztályok belső természetét és törekvéseit. Mindig az akkori forradalmi korszak szempontjából értékelik a későbbi, kisebb politikai alakulatokat, szervezeteket, politikai feladatokat és politikai összeütközéseket."[10]

Lenin az 1905—1907. évi polgári demokratikus forradalom idején, majd 1917 februárjában a munkásosztály és az Oroszországi Kommunista Párt taktikájának kidolgozása során maga is több ízben felhasználta az 1848—1849. évi forradalmak tapasztalatait.

[10] Lenin: A bojkott ellen. Lásd *Lenin Művei*. 13. köt. Szikra 1954. 24—25. old.

XVII. FEJEZET

ANGLIA IPARI HEGEMÓNIÁJA AZ 1850—1860-AS ÉVEKBEN

Az 1850—1860-as években Anglia uralkodó helyet foglalt el a világ gazdasági életében. Anglia hegemóniája elsősorban azon alapult, hogy iparilag fölényben volt a többi országgal szemben. Angliában az ipari forradalom hamarabb kezdődött és hamarabb véget is ért, mint más országokban: ez megteremtette az ipar további gyors ütemű fejlődésének előfeltételeit.

ANGLIA IPARI FÖLÉNYE

Az 1845-től 1870-ig terjedő időben Anglia gyapotszükséglete majdnem megkétszereződött. Kétszeresére nőtt a széntermelés, fejlődött a kohászat: míg 1848-ban a nyersvastermelés alig haladta meg a kétmillió tonnát, 1870-ben majdnem elérte a hatmilliót. A világtermelésben Anglia vezetett. 1850-ben Anglia adta a világ nyersvastermelésének a felét, a kőszénnek több, mint a felét, s a szigetországra jutott az egész világon feldolgozott gyapot mennyiségének majdnem a fele.

Az angol kivitel összetétele fokozatosan megváltozott: a könnyűipari készítmények mellett egyre nagyobb helyet foglaltak el benne a nehéz- és különösen a gépipar termékei. Miután a kormány 1842-ben a gépek külföldi kivitelének mindennemű korlátozását megszüntette, az angliai szerszám- és egyéb gépek, valamint gőzmozdonyok egyre nagyobb tömegben jutottak el a külföldi országok piacaira. Huszonöt év leforgása alatt — 1845-től 1870-ig — az angliai gépkivitel a tízszeresére nőtt. Anglia építette a hajókat az egész világ számára; a hajóépítésben elsőnek Anglia tért át a fáról a fémek alkalmazására, és nagy mennyiségben gyártott gőzhajókat.

Az Angliába ellátogató kortársakat valósággal elkápráztatták az ipari üzemek, különösen a nehézipari vállalatok méretei. A több ezer munkást foglalkoztató üzemek az ötvenes években már egyáltalán nem mentek ritkaságszámba, de egyes helyeken 10 000 munkásnál is többen dolgoztak. A vállalatok egyre terebélyesedtek: ez a tőke koncentrációjának és centralizációjának szakadatlan folyamatáról tanúskodott. Ezt a folyamatot gyorsította a lakosság anyagi eszközeinek részvénytársaságok útján való mozgósítása. Az úgynevezett „korlátolt felelősségű társaságokat", amelyekben minden résztvevő a tulajdonában levő részvények értékének arányában tartozott felelősséggel a vállalat ügyeiért, egy 1862. évi törvény engedélyezte. (Addig minden részvényes teljes felelősséggel tartozott és egész vagyonával felelt a cég minden ügyletéért és üzleti tevékenységéért.) A részvénytársaságok révén be lehetett vonni a kis- és középpolgárság megtakarított pénzét; négy év leforgása alatt — 1863-tól 1867-ig — Angliában több mint 3400 részvény-

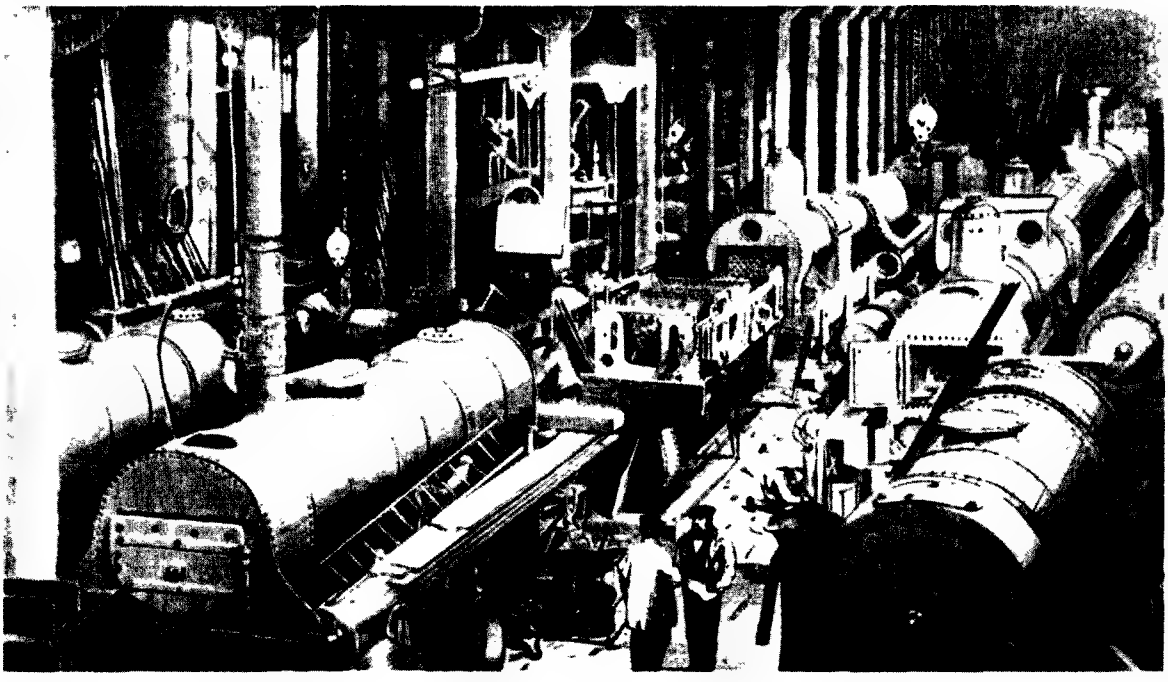

Stephenson new-castle-i mozdonygyárának szerelőcsarnoka
Metszet. 1864

társaság alakult 600 millió font sterlingnyi tőkével. Anglia példájára más országokban is alapítottak részvénytársaságokat.

Az ipari termelés gyors fejlődése eredményeként Anglia óriási ütemben növelhette külkereskedelmét. 1850 és 1870 között az angol be- és kivitel a háromszorosára emelkedett. A világkereskedelemben Anglia foglalta el az első helyet. Az angol ipar technikai fölénye biztosította árui számára a győzelmet a világpiaci konkurrenciában. Anglia számos országot ellátott könnyű- és nehézipari cikkekkel.

A brit külkereskedelem jellemző vonása volt az, hogy Anglia exportja legnagyobbrészt hazai gyártmányú iparcikkekből állott, míg a bevitelben az ipari rendeltetésű nyersanyag egyre növekvő tömege mellett ugrásszerűen emelkedett az élelmiszercikkek volumene. Ez annyit jelentett, hogy Anglia lett „a világ műhelye", amely mindenhonnan nyersanyagot és élelmiszereket kapott, maga pedig késztermékeket szállított. Az angliai mezőgazdaság nem fedezte a lakosság élelmiszer-szükségletét; Anglia lakosainak száma az ötvenes és hatvanas években (Írországot nem számítva) 21 millióról 26,3 millióra emelkedett. 1851 és 1870 között Anglia búzaszükségletének 35 százalékát importálta.

Anglia kereskedelmi és ipari monopóliuma lehetővé tette az angol burzsoáziának, hogy más országokat kizsákmányolhasson. A gyarmatokról óriási értékek özönlöttek Angliába, amelyek az ország vagyonos osztályait gazdagították. Anglia ipari monopóliuma és óriási gyarmatbirtokai a XIX. század derekán sajátos vonásokat kölcsönöztek az angol kapitalizmusnak. Lenin írta: „... Az imperializmus két fontos jellemző vonása — óriási gyarmati birtokok és monopolista helyzet a világpiacon — Angliában már a XIX. század dereka óta megvolt."[1]

[1] Lenin: Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. Lásd *Lenin* Művei. 22. köt. Szikra 1951. 294—295. old.

A vasútépítési részvényekkel üzérkedő spekuláns lidércnyomásos álma
A „Punch" karikatúrája. 1845

A kapitalizmus fejlődése Angliában már ebben a korszakban az osztályerők mélyreható elhatárolódására vezetett. A munkásosztály, minden anyagi érték termelője, alkotta a lakosság túlnyomó részét. Szemben állt vele az ipari, kereskedelmi és pénzügyi nagyburzsoázia, amely a földbirtokos arisztokráciával együtt uralkodott az ország egész gazdasági és politikai életében.

A TÁRSADALMI ELLENTÉTEK FOKOZÓDÁSA. A DOLGOZÓ TÖMEGEK HELYZETE

A kapitalizmus fejlődésének elkerülhetetlen következménye volt a társadalmi ellentétek további fokozódása. A vagyonos osztályok kezében óriási vagyonok koncentrálódtak. A nagy társaságok és hatalmas bankok milliós ügyleteket bonyolítottak le. A földbirtokos arisztokrácia, amelyet szoros szálak fűztek a burzsoáziához, ugyancsak közvetlenül hasznot húzott az ország kereskedelmi és ipari felvirágzásából. Az angol arisztokrácia gazdasági hatalmának alapja az óriási kiterjedésű nagybirtok volt. Az egyik herceg például félmillió acre-nyi termőföldet birtokolt; Sunderland hercegének skóciai birtokai pedig meghaladták az egymillió acre-et. Emellett a földbirtokos arisztokrácia egyre több tagja kereskedelmi és ipari vállalkozásokba is fogott. Az angliai vagyonos osztályok gazdagságának növekedését bizonyítják a következő adatok: két évtized alatt (1850 és 1870 között) a legnagyobb jövedelmekkel bíró személyek száma 60 százalékkal emelkedett; a hatvanas évek végén a nemzeti jövedelem 36,5 százaléka ezeknek jutott; ugyanakkor a dolgozók -- a lakosság 80 százaléka — a nemzeti jövedelemből mindössze 40 százalékkal részesedtek. A társadalmi javak egyre kisebb része jutott a proletariátusra. Egyre nőtt a társadalom felső rétegeinek gazdagsága és fényűzése, egyre fokozódott a nép széles tömegeinek nyomora.

Hivatalos adatok szerint a szegények száma Angliában, a leggazdagabb tőkésországban, szakadatlanul nőtt: míg 1855-ben 851 369 „pauper"-t (az éhhalál küszöbén álló nincstelent) tartottak nyilván, számuk 1865-ben 971 433-ra emelkedett. Marx ezzel kapcsolatban a következőket írta: „Mégis csak kell valami belső rothadásnak lennie abban a társadalmi rendszerben, amely növeli gazdagságát anélkül, hogy nyomorát csökkentené, és amelyben a bűnözések még gyorsabban szaporodnak, mint a népesség száma."[2]

A munkásosztály egyes csoportjai — főleg válságok idején -- az éhínség határán álltak.

Az angol burzsoázia meggazdagodásával együtt járt a munkásosztály kizsákmányolásának fokozódása. Például a pamutipari nagyüzemekben 1865-ben ezer orsóra fele annyi munkás sem jutott, mint 1850-ben.

A munka növekvő intenzitása következtében az angliai iparban egyre nőtt a balesetek száma. 1851 és 1870 között egyedül a szénbányákban — 1437 robbanás következtében — majdnem 5000 munkást ért baleset.

Különösen súlyos volt a legkevésbé szervezett és a leginkább kizsákmányolt mezőgazdaság proletariátus helyzete. Egy 1863-ban végzett hivatalos vizsgálat kimutatta, hogy a mezőgazdasági munkások sokkal rosszabbul táplálkoznak, mint a rabok a börtönben.

[2] Marx: Bevölkerung — Verbrechen und Pauperismus. Lásd *Marx—Engels* Werke. 13. köt. Dietz Verlag 1961. 492. old.

Éjjeli menedékhely Londonban
Metszet. 1869

A tőkések, akik egyedül jövedelmeik növelését tartották szem előtt, nagymértékben alkalmazták az olcsó női és gyermekmunkát. 1875-ben Anglia textiliparában csaknem háromszor annyi gyermek dolgozott, mint 1847-ben.

A „TRADE-UNIONIZMUS". A MUNKÁSARISZTOKRÁCIA KIALAKULÁSA

Az 1850-es években Angliában figyelemre méltó sikereket ért el a szakszervezeti mozgalom: a már meglevő „trade-unionok" erősödtek, számos iparágban újak alakultak, fokozódott a szervezettségük, és nőtt a befolyásuk a munkásság körében. A szakszervezetek fontos szerepet játszottak a munkásmozgalomban: lehetővé tették a munkásoknak, hogy szembeszállhassanak a vállalkozók önkényével; gyakran szerveztek sztrájkokat, a munkásokban elplántálták az osztályszolidaritás érzését. A kapitalisták több ízben megpróbálták felszámolni a munkások ezen szervezeteit. Az állam a vállalkozókat támogatta: nem akarta elismerni a munkások szervezkedési jogát, és a kormány, a munkásosztály elszántsága láttán óvakodott ugyan a tilalmak politikájára való visszatéréstől, de minden alkalmat megragadott a szakszervezetek üldözésére.

A XIX. század derekán azonban a trade-unionok politikája egyre inkább megváltozott: a vállalkozók ellen és a munkások érdekeiért folytatott harc mindinkább háttérbe szorult, a szakszervezetek az osztályharc szerveiből hovatovább kölcsönös segélypénztárakká váltak.

Anglia burzsoáziája — ipari monopóliumai és óriási gyarmati birtokai révén — hatalmas adót szedett az egész világtól, s ez lehetővé tette az angol tőkéseknek, hogy a munkásosztály egy bizo-

Komlószüretelők munkába indulása
Fitz rajza nyomán készült metszet. 1858

nyos rétegének kiváltságos helyzetet biztosítsanak. Angliában hamarabb kialakult a „munkásarisztokrácia", a képesített munkások legjobban megfizetett rétege, mint a többi tőkésországban. Ez a felső réteg kiváltságos gazdasági helyzete folytán érdekeit tekintve is elkülönítette magát a proletariátus többségétől; ez bomlasztotta a munkásmozgalmat, gyengítette egységét. A munkásarisztokrácia sohasem volt nagy számú; rajta keresztül azonban a burzsoázia befolyást tudott gyakorolni a munkástömegekre és azt a gondolatot sugallta nekik, hogy a kapitalista rendszerben forradalom nélkül is javíthatnak a helyzetükön. Így azután csökkent az angol proletariátus harci elszántsága, megerősödtek azok az irányzatok, amelyek a tőkés valósággal való megbékélést hirdették.

Ezután a trade-unionokban hamarosan olyan nézetek terjedtek el a munkásosztály feladatait illetően, hogy szükségtelen forradalmi politikai harcot vívni a kapitalizmus és a burzsoázia uralmának megdöntéséért, és a munkások csak bizonyos korlátok között, szigorúan gazdasági jellegű sztrájkok formájában harcolhatnak gazdáik ellen egyes csoportok helyzetének javításáért.

A trade-unionokban eluralkodott új szellem leghangosabb képviselői a jól fizetett szakmunkások voltak, akik a legrégebben szervezkedtek trade-unionokba. Ezek között hamarosan kialakult a kasztszellem, igyekeztek elhatárolni magukat a munkások tömegétől, fenntartani és megszilárdítani kiváltságos helyzetüket. Az ilyen trade-union jellemző példája volt az 1851-ben alapított Egyesült Gépészszövetség. A tetemes tagsági díj eleve megakadályozta a munkások tömeges belépését; a szervezet taglétszáma nem haladta meg a 11 000-et. A társaság élén álló választott tisztviselők magas fizetést kaptak. Hasonló mintára szervezték meg szövetkezeteiket az ácsok, fémöntők és más szakágak munkásai.

A trade-unionok egyre inkább céhjelleget öltöttek, amennyiben az azonos szakmájú munká-

Fonóműhely
Tingl metszete Allom rajza alapján

sok szűk körét egyesítették. A szervezetek vezetői nem is törekedtek arra, hogy a munkásokat szilárd egységbe tömörítsék, mivel a trade-unionokat nem tekintették az osztályharc eszközének. A burzsoázia és a munkások érdekközösségének téveszméjéből indultak ki s ezért a sztrájk helyett inkább a tulajdonosokkal való „békés" megegyezés útját választották. Ilyen körülmények között — szerintük — nem is volt szükség erős és egységes munkásszövetségekre. A szakszervezetek akkoriban az angol munkásoknak csak jelentéktelen hányadát tömörítették: az 1860-as években az ipari munkásoknak mindössze 10 százaléka volt tagja a szakszervezeteknek. Mindazonáltal sehol a világon akkor nem volt annyi szervezett munkás, mint Angliában.

A SZÖVETKEZETEK

Ezekben az években fejlődésnek indultak a fogyasztási szövetkezetek, ami ugyancsak azt mutatta, hogy a munkásokat elsősorban gazdasági feladatok foglalták le. A szövetkezeti eszmék az angol munkások és iparosok körében már a harmincas és negyvenes években igen nagy népszerűségre tettek szert, mégpedig Owen és a többi utópista szocialista propagandájának hatására, akik a termelői szövetkezeteket állították az előtérbe, azokban látták a társadalom gyökeres átalakításának eszközét. 1844-ben Rochdale ipari városban (Lancashire grófságban) részvényes fogyasztási szövetkezet alakult, azzal a rendkívül korlátozott célkitűzéssel, hogy kiszorítsa a kiskereskedelemből a munkások szegénységéből hasznot húzó tőkés közvetítőket. A rochdale-i szövetkezet eredményesen fejlődött: tőkéje, amely 1844-ben mindössze 28 fontot tett ki, 1870-ben 5500 fontra emelkedett, évi forgalma pedig 223 000 font sterlingre rúgott. A szövetkezet munkástagjai bizonyos előnyöket értek el: sikerült olcsóbbá és jobbá tenniük a dolgozóknak közszükségleti

cikkekkel való ellátását. A „rochdale-i úttörők" nyomán országszerte hasonló szövetkezeti boltok létesültek. A hatvanas években a szövetkezetek több millió fontot forgalmaztak.

1863-ban megalakult a „Nagykereskedelmi szövetkezeti társaság", melynek a feladata a szövetkezeti üzletek áruval való ellátása volt. Ennek az egyesülésnek saját gőzhajói, raktárai, vállalatai voltak. A munkásszövetkezetek, kétségtelen, elértek bizonyos sikereket, de azzal, hogy csökkentették a munkások ínségét kihasználó közvetítő kereskedők szerepét, lényegesen nem javíthatták meg a munkásosztály helyzetét.

ANGLIA POLITIKAI ÉLETE

Anglia a XIX. század derekán sajátos helyzetben volt, amely némileg különbözött a többi országétól. Anglia tudvalevőleg szigetország, amelyet mély tengerszoros választ el Európától. A tengeri hegemónia birtokában, a hadviselés akkori technikai lehetőségei között nem kellett tartania katonai rajtaütéstől. Így haderejének jelentős részét gyarmatok hódítására és leigázására használhatta fel, az anyaországban pedig önkéntesekből toborzott hadseregének csak egy részét hagyta. Angliában ismeretlen volt a kötelező katonai szolgálat. Az angol uralkodó osztályoknak uralmuk fenntartásához nem volt szükségük bonyolult és költséges bürokratikus apparátusra, sem nagyobb rendőri erőkre. Angliában a katonai-adminisztratív gépezet sokkal gyengébb volt, mint a többi európai államban.

Anglia lakossága a XIX. században kifejlett polgári demokratikus szabadságjogokkal rendelkezett, amelyeket a nép a reakció erőivel folytatott hosszú harc során vívott ki. A nyilvános népgyűlések akkoriban sehol a világon nem voltak olyan szabadok, mint Angliában. Igaz, a rendőrség néha itt is szétkergette a gyűléseket, de erre csak igen ritkán került sor. Nagy befolyással rendelkezett az időszaki sajtó, amely eléggé szabadon bírálhatta a kormány ténykedését. A munkás- és demokratikus szervezetek kivívták maguknak a legális működés jogát. A XIX. század folyamán végig Anglia volt a többi ország politikai emigránsainak menedékhelye. Itt élt és működött Marx és Engels, itt volt a székhelye a hatvanas években, majd a hetvenes évek elején a Nemzetközi Munkásszövetség (az I. Internacionálé) Főtanácsának. Az angol burzsoázia engedélyezte a demokratikus szabadságjogokat, mivel abban az időben szilárdan bízott hatalmában. Ám Írország lakosságának széles rétegei és a többi angol gyarmatokon élő néptömegek nem élvezhették azokat a polgári demokratikus szabadságjogokat, amelyek Anglia lakosait megillették. A gyarmatokon durva rendőri és militarista rezsim uralkodott, amely a gyarmatosítók kiváltságos helyzetét védelmezte.

Anglia politikai színterén több párt tevékenykedett. A tory párt, amely a XIX. század közepén felvette a Konzervatív Párt elnevezést, a nagybirtokosok és részben a nagy hajótulajdonosok és gyarmati kereskedők érdekeit képviselte. A Konzervatív Párt támaszát a földbirtokosoktól függő farmerek alkották.

A másik befolyásos politikai párt a whig párt (későbbi nevén: Liberális Párt) volt. E párt vezető rétege a burzsoá körökkel kapcsolatot tartó felső arisztokrácia képviselőiből tevődött össze. A liberálisok az országban nagy befolyással bíró kereskedő és ipari burzsoázia érdekeit képviselték. Az 1850—1860-as évek folyamán Angliában a Liberális Párté volt a vezető szerep. E két évtized alatt a liberálisok 15 esztendeig voltak hatalmon — egyedül vagy más csoportokkal összefogva —, a konzervatívok pedig mindössze öt évig.

A vagyonos osztályoknak ez a két fő pártja, a politikai hatalmon osztozkodó liberálisok és konzervatívok mellett voltak még különféle politikai csoportosulások, amelyek időnként nevezetes szerepet játszottak. Például a free-traderek képviselték az ipari burzsoáziát, amely nem volt megelégedve a Liberális Párt arisztokrata vezetőinek politikájával, és igényt formált az ország

irányítására. A free-traderek személyében szóhoz jutó radikális burzsoázia „olcsó kormányt" követelt: a kormányapparátus költségeinek csökkentése révén kívánta csökkenteni az adókat, olcsóbbá tenni az angliai áruk előállítását és ezzel megkönnyíteni a külföldi piacokon való értékesítésüket. E végből követelték a free-traderek a vámtételek leszállítását is.

A polgári pártok mellett az ötvenes évek első felében a politikai élet fontos tényezői voltak a chartisták. A munkások, mivel az akkori választási rendszer úgyszólván lehetetlenné tette, hogy parlamenti képviselethez juthassanak, az előzetes választásokon — vagyis a parlamenti küldöttek jelölésének szakaszában, amikor a döntést valamennyi jelenlevő egyszerű szavazásával hozták — a chartistákat támogatták. A chartista jelöltek, akik éles hangú felszólalásaikban leleplezték a burzsoázia és az arisztokrácia politikáját, ezeken az előzetes választásokon állandóan megkapták a szavazatok túlnyomó többségét.

1854 márciusában Manchesterben összeültek az ország valamennyi chartista szevezetének képviselői; a gyűlést „Munkásparlamentnek" nevezték el. A gyűlés elnöke a chartista mozgalom tekintélyes vezetője, Ernest Jones volt. Az összejövetelre Marxot is meghívták, de ő nem tudott megjelenni. Levelében azonban üdvözölte a gyűlést, és rámutatott arra, hogy a chartisták feladata: az angol proletariátus egyesítése országos méretű, önálló osztályszervezetben. „Ha a Munkásparlament — írta Marx — hűnek bizonyul ahhoz az eszméhez, amely életre hívta, valamelyik eljövendő történésznek azt kell majd feljegyeznie, hogy az 1854-es esztendőben két parlament létezett Angliában, egy londoni parlament és egy manchesteri parlament — a gazdagok parlamentje és a szegények parlamentje —, de emberek csak a munkások parlamentjében ültek, a munkáltatók parlamentjében nem."[3]

Az 1854. évi összejövetel valójában a chartisták utolsó nagy fegyverténye volt. Az ötvenes évek vége felé a chartista mozgalom végleg elhalt. Még Ernest Jones, a chartizmus forradalms szárnyának tekintélyes politikusa is egyezségre lépett a polgári radikálisokkal, és hűtlen lett a chartista programhoz.

A KÜLPOLITIKA ÉS A GYARMATI POLITIKA

Az uralkodó osztályok kül- és belpolitikája szorosan összefüggött az angol kapitalizmus fejlődésével: az ipar kapacitásának rohamos növekedése arra késztette a burzsoáziát, hogy bővítse az angliai áruk piacát, minden akadályt elhárítson az angol kereskedelem elől, s hogy leigázza a gyengébb országokat.

Anglia agresszív külpolitikájának fő képviselője, lord Palmerston, többször volt külügyminiszter, 1855 és 1858, majd 1859 és 1865 között pedig a miniszterelnöki tisztséget töltötte be. Palmerston, aki mestere volt a liberális frázisok hangoztatásának, a szabadság bajnoka szerepében tetszelgett, valójában pedig a népek elnyomóinak oldalán állt, segédkezet nyújtott a forradalmi és nemzeti felszabadító mozgalmak elfojtásához; egyik népet a másikra uszította, hogy azután Anglia mint döntőbíró „igazságot" tehessen köztük. Marx irgalmatlanul lerántotta a leplet Palmerston önző kalmárpolitikájáról.

Ellentétben a liberális frázisokkal, amelyekkel az angol államférfiak oly szívesen hivalkodtak — az angol kormány valójában a népek szabadsága és függetlensége eltiprásának politikáját folytatta.

Az angol külpolitika agresszivitása különös szemléletességgel mutatkozott meg a számtalan gyarmati háborúban.

1856-ban Anglia újabb rablóháborút indított Kína ellen (az úgynevezett második ópium-

[3] Marx: Levél a Munkásparlamenthez. Lásd *Marx—Engels:* A szakszervezetekről. Táncsics Könyvkiadó 1961. 102. old.

Henry John Palmerston
Kőnyomat a XIX. század közepéről

háborút), és Kínát 1858-ban olyan szerződés aláírására kényszerítette, amely újabb lépést jelentett a kínai nép függőségbe való taszítása útján. 1856-ban az angolok háborút indítottak Irán ellen is, de az Indiában röviddel ezután fellángolt népi háború miatt az angol kormány kénytelen volt egy időre letenni Irán teljes leigázásának tervéről. Dél-Afrikában az angolok irtóhadjáratot indítottak a hazáját védelmező kosza törzs ellen, és elűzték szülőföldjéről. 1859-ben kegyetlenül elfojtották az indiai angol uralom elleni felkelést.

Az ötvenes és hatvanas évek folyamán az angolok Új-Zélandban a szabadságszerető maori nép ellen háborúztak; ez a háború a maorik nagy részének kiirtásával és földjeikről való elűzésével végződött. 1860-ban az angol csapatok a franciákkal együttesen újabb rablótámadást intéztek Kína ellen.

1863-ban az angolok erőszakkal utat törtek kereskedelmüknek Japánban. 1865-ben az angol hatóságok Jamaica szigetén brutális kegyetlenséggel eltiporták az ültetvényesek ellen kirobbant rabszolgalázadást, 450 felkelőt vizsgálat és törvényszéki ítélet nélkül kivégeztek. 1868-ban Etiópiába törtek be az angol csapatok, miután az etióp kormány arra akarta kényszeríteni az angol kereskedőket, hogy fizessenek vámot az országba bevitt áruik után.

A gyarmati terjeszkedésben Anglia állt a nagyhatalmak élén. A hódítások legfőbb célja újabb és újabb piacok és nyersanyagforrások szerzése volt. Az angol kormány ugyancsak területi hódítások révén igyekezett bázist teremteni óceáni hajózásának és hajóhadának.

1852-ben Anglia Burma jelentős részét is indiai birtokaihoz csatolta, 1854-ben pedig az indiai határtól nyugatra elterülő hatalmas kiterjedésű Beludzsisztánt annektálta, és ezzel elzárta Afganisztánt a tengertől. 1860-ban az angolok megszállták Kou-lungot, a kínaiaktól már előzőleg elhódított Hongkong szigetével szemben elterülő kínai szárazföld egy részét. Egyre bővültek az angol birtokok a Malakka-félszigeten is.

Kevésbé jelentősek voltak Anglia területi hódításai Afrikában. Az angolok és a többi európai hatalom birtokai az afrikai kontinensnek főképp a partszegélyén terültek el, s mintegy hídfőállásként szolgáltak a további benyomuláshoz, a „fekete kontinens" végleges felosztásához.

Az 1850 és 1870 közti időszakban Anglia gyarmatbirtokainak lakossága (az indiai fejedelemségeket nem számítva) 130 millióról körülbelül 200 millióra emelkedett.

ÍRORSZÁG FÜGGETLENSÉGI HARCA. AZ 1867-ES FELKELÉS

1848 után Írországban továbbra is folytatódott a kisbérlők elűzése földjeikről. A koldusbotra juttatott farmerek egyre nagyobb tömegekben vándoroltak ki a tengerentúlra.

1841 és 1871 között Írország lakosságának száma a kivándorlás és az éhínségek következtében 8,2 millióról 5,4 millióra csökkent, vagyis visszaesett az 1801. évi szintre. Írország volt az egyetlen európai ország, ahol a lakosság lélekszáma csökkent.

Az ötvenes évek vége felé megalakult az Ír Köztársasági Testvériség nevű titkos szervezet. Tagjai Finn MacCoolnak, az angol hódítás korabeli Írország legendás hírű szabadsághősének harcosairól fénieknek (fenians) nevezték magukat. A féniek szigorúan konspiratív, katonai jellegű szervezetének célja az volt, hogy fegyveres felkelés útján megteremtse a független ír köztársaságot. A féniek osztagai jobbára munkásokból és napszámosokból toborzódtak, de a vezetést

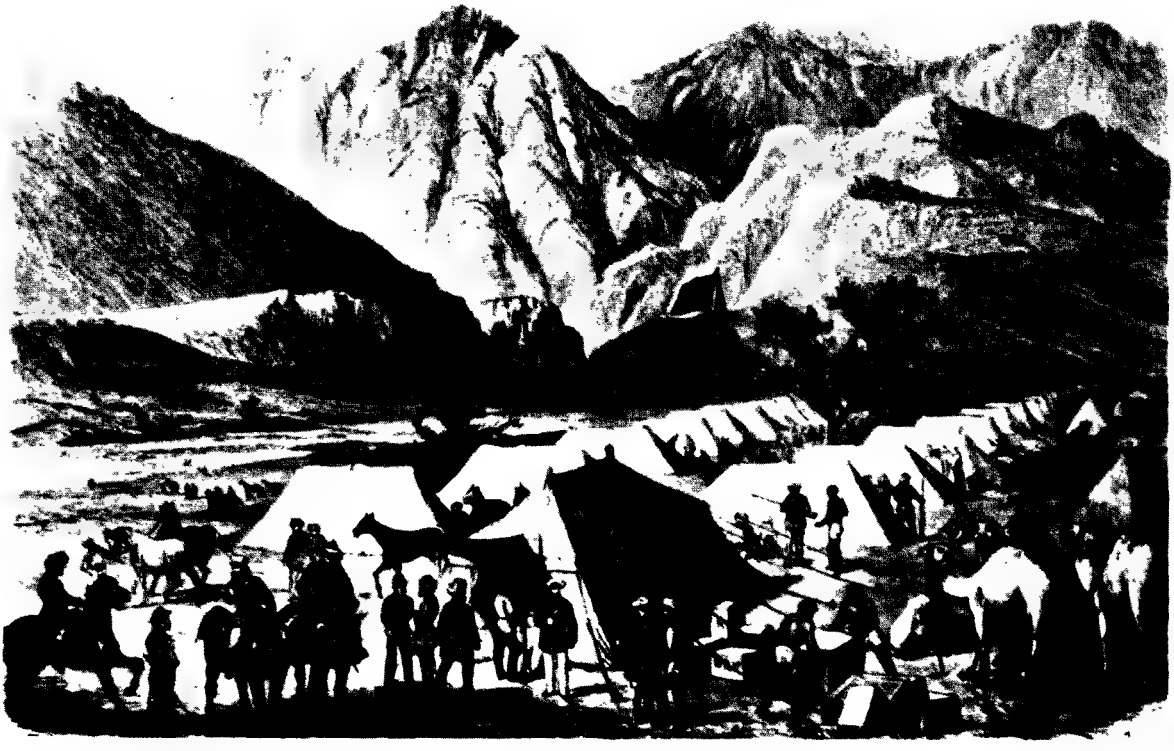

Az angol katonai expedíció vezérkara az etiópiai Szenafe mellett
Metszet. 1868

a kis- és középburzsoázia képviselői tartották a kezükben. A mozgalom vezetői ragaszkodtak a korlátozott összeesküvői taktikához és nem támaszkodtak a nagy tömegekre. Ez volt az egyik oka az 1867-es felkelés kudarcának. Az árulók által jóelőre tájékoztatott hatóságok nem mulasztották el megtenni a szükséges lépéseket. A felkelés, amely a letartóztatások folytán egységes irányítás nélkül maradt, néhány elszórt összetűzésre korlátozódott; végül is az angol kormány kíméletlenül elfojtotta.

Anglia munkásosztálya mély együttérzéssel kísérte az ír nép szabadságharcát és felháborodva tiltakozott az angol gyarmatosítók kegyetlen írországi politikája ellen.

Marx több művében leleplezte az írországi angol gyarmati elnyomást, és felhívta az angol munkások figyelmét az ír és az angol nép szabadságharcának szoros összefüggésére. Marx rámutatott, hogy az angol reakció, azzal, hogy viszályt szít az angol és az ír nép között, saját uralmát erősíti mindkét nép fölött.

A MUNKÁSMOZGALOM AZ ÖTVENES-HATVANAS ÉVEKBEN

1857-ban Angliát, több más országgal együtt, heves gazdasági válság rázkódtatta meg, amely súlyos kihatással volt a munkások helyzetére is. A szakszervezeti tagság 12 százaléka munka nélkül maradt; a szervezetlen munkásság között a munkanélküliek száma sokkal nagyobb volt. Manchesterben a dolgozóknak több, mint a fele tengődött munka nélkül. A vállalkozók, kihasználva a munkanélküliség fokozódását, csökkentették a munkabéreket, még kevésbé törődtek a megfelelő munkakörülményekkel. A trade-unionok a munkások harcát támogatták.

Egy ír kisbérlő kilakoltatása
Metszet, 1848

1858-ban London építőmunkásai sztrájkba léptek: kilencórás munkanapot követeltek. A vállalkozók azonnal tömeges elbocsátásokat, ún. kizárást (lockout) rendeltek el és kijelentették, hogy csak azokat a munkásokat veszik vissza, akik írásbeli nyilatkozatot adnak a trade-unionból való kilépésükről. A sztrájk és a lockout két hónapig tartott és a munkások vereségével végződött. Ez a harc megmutatta, hogy a munkások azért tehetetlenek gazdáikkal szemben, mivel kis szövetségekre vannak szétforgácsolódva. A sztrájk egyik eredménye az volt, hogy a londoni szakszervezetek egyesültek a Szakszervezeti Tanácsba, amely példaként szolgált más városok munkásainak is. A londoni Szakszervezeti Tanács élén tehetséges szervezők, a nagy trade-unionok vezetői álltak: George Odger (a cipészszakszervezettől), William Allan (a gépészek szakszervezetétől), Robert Applegarth (az ácsok képviselője) és mások.

Ezeknek az éveknek az eseményei szinte rákényszerítették az angol munkásosztályt arra, hogy kifejezésre juttassa a kormány külpolitikájával kapcsolatos állásfoglalását. Az Amerikai Egyesült Államok polgárháborújának éveiben (1861—1865) az angol munkások lelkesen támogatták Lincoln haladó kormányát a zendülő rabszolgatartók ellen viselt háborújában. A háború és a déli államok blokádja az Angliába irányuló gyapotszállítmányok jelentős mérvű csökkenésére vezettek. A „gyapotéhség" miatt számos angliai gyár leállt, sok munkás kenyér nélkül maradt. Az Egyesült Államok rabszolgatartó ültetvényesei abban reménykedtek, hogy az angliai gyapothiány majd sietteti az angol kormány hadba lépését, mégpedig az ő oldalukon. Az angol munkások azonban szembeszálltak az intervenciós tervekkel. Az iparvidékeken tömeggyűléseket rendeztek, melyeknek résztvevői támogatták Lincoln és az amerikai nép harcát a rabszolgatartás ellen. Az angol kormány kénytelen volt letenni arról a szándékáról, hogy segítséget nyújt a délieknek.

Manchesterben rajtaütnek a börtönkocsin és kiszabadítják a letartóztatott ír forradalmárokat
Metszet. 1867

Élénken reagált az angol munkásosztály a nemzetközi élet egyéb eseményeire is. Forró együttérzésükről biztosították az angol munkások az 1863. évi lengyelországi felkelés résztvevőit, valamint az olasz népet nemzeti függetlenségéért és az ország politikai egyesítéséért vívott küzdelmében. Az angol munkásosztály politikai aktivitása jelentősen növelte öntudatát, leghaladóbb rétegeit pedig arra ösztönözte, hogy részt vegyenek a proletariátus nemzetközi mozgalmában.

Az angol munkások internacionalista szellemű nevelésében fontos szerepet játszott a Nemzetközi Munkásszövetség (az I. Internacionálé), amelynek számos angliai trade-union is szekciója lett.

HARC A MÁSODIK VÁLASZTÁSI REFORMÉRT

Az angliai kapitalizmus rohamos fejlődésével Anglia uralmi és befolyási szférájának növekedésével az ipari burzsoázia egyre fontosabb szerepet töltött be az ország politikai életében. A liberálisok és a konzervatívok, akik egymást váltották a hatalmon, egyaránt a nagyburzsoázia érdekének megfelelő politikát folytattak. A Liberális és a Konzervatív Párt is egyformán a választójog kiterjesztése ellen foglalt állást. Az uralkodó osztályok befolyásos körei féltek az újabb reform következményeitől.

A választási reform mellett szálltak síkra a kispolgárság széles rétegei, valamint az ipari burzsoázia bizonyos része, amely a reformtól parlamenti helyzetének megszilárdulását várta. De a reformért indított harc legfőbb ereje mégis a proletariátus volt.

Munkások és rendőrök összetűzése a londoni Hyde Parkban 1866. július 22-én
Metszet. 1866

A munkásosztálynak nap mint nap tapasztalnia kellett, hogy választójog híján nehezebb a harc gazdasági helyzetének javításáért is. A parlament, amely majdnem kizárólag a nagyburzsoázia és a földbirtokos arisztokrácia képviselőiből állott, nemegyszer tanújelét adta ellenszenvének a munkásokkal szemben. Nem volt hajlandó eltörölni azokat a törvényeket, amelyek korlátozták a szakszervezeti szövetségek működését és rögzítették a munkások jogfosztottságát. A fennálló törvények értelmében például munkásember törvényszék előtt tett vallomása nem bírt érvénnyel, ha nem egyezett meg a vállalkozó vallomásával. Ezeket a törvényeket csakis parlamenti úton lehetett eltörölni, ehhez viszont a parlament összetételét kellett megváltoztatni, demokratizálni kellett a parlamentet.

Marx türelmesen és állhatatosan magyarázta az angol munkásoknak, hogy nem szabad beérniük a gazdasági harccal. Nagy jelentőséget tulajdonított annak a harcnak, amelyet az angol munkások a parlamenti képviselőválasztás jogának elnyeréséért folytattak. Marx támogatta az általános választójogért vívott harcot, egyszersmind rámutatott, hogy ez a harc eszköz lehet a munkásosztály kezében az államhatalom megszerzéséhez is. A XIX. század derekán, Anglia sajátos viszonyai között, amikor az országban nem voltak jelentősebb katonai és rendőri erők, fejletlen volt a hatalmi apparátus, az erőszak valamennyi alapvető eszköze — egyáltalán nem volt kizárva annak lehetősége, hogy a munkásság erőszakos forradalom nélkül is magához ragadhatja a hatalmat.

Marx, amikor állást foglalt amellett, hogy a munkásosztály és az ugyancsak parlamenti reformokért küzdő radikális burzsoázia alakítsanak tömböt, hangsúlyozta, hogy ez a tömb csakis azzal a feltétellel jöhet létre, hogy a radikálisok is magukévá teszik az általános választójog jelszavát; ez a lépés lett volna a próbaköve a munkásosztály szövetségesei őszinteségének és következetességének a reformért indított harcban.

A munkásosztály tetterejének mozgósításában nagy szerepet játszott az úgynevezett Reformliga, amely Marx befolyására alakult meg. Tagjai — a munkások mellett — polgári radikálisok voltak, akik választójogot követeltek minden 21. évét betöltött férfi számára. A liga szervei országszerte élénk agitációt fejtettek ki a reform érdekében. Ebben a mozgalomban tevőlegesen részt vettek a trade-unionok is.

Az 1866. évi gazdasági válság megbénította az angliai ipar valamennyi ágát. Roppant nyomorúságba döntötte a pamutipar dolgozóit; ez az iparág még az 1863—1864-es „gyapotéhség" következményeit sem heverte ki. A munkanélküliség a munkásosztály nagy tömegeit sújtotta. A vállalkozók a súlyos helyzetet arra használták ki, hogy még tovább csökkentsék a munkabéreket. A hivatalos statisztika adatai a „pauper"-ek számának további növekedéséről árulkodtak.

1866. július 22-én, vasárnap, a londoni Hyde Parkban óriási tömeg gyűlt össze, hogy tüntessen a választási reform mellett. Ez a mozgalom az év őszétől kezdve vidéken is egyre nagyobb tömegeket sodort magával: a Manchesterben rendezett tömeggyűlésen 300 000, Birminghamben 250 000, Glasgow-ban 200 000 ember vett részt. A tél folyamán, amikor a néptömegek helyzete tovább rosszabbodott, fokozódott a dolgozók politikai aktivitása. Az uralkodó osztályok egyre nehezebben tudták megakadályozni a reformköveteléseket.

Disraeli (1804—1881), a konzervatívok vezetője, aki 1866-ban a Derby-kormány pénzügyminisztere lett, úgy vélekedett, hogy a reform mindenképpen elkerülhetetlen, és elodázása még inkább kiélezheti a politikai helyzetet. Elhatározta hát, hogy végrehajtja a reformot, és így nemcsak pártja tekintélyét öregbíti, hanem a maga egyéni népszerűségét is. 1867-ben a parlament megszavazta az új választási törvényt, amely némileg leszállította a vagyoni cenzust és növelte a választók számát (egymillióról 2,5 millióra), mégpedig a kispolgárság és a munkásosztály jobb módú rétegei javára. Bár ez a törvény még mindig korlátozta a dolgozók választójogát, elfogadása a demokratikus mozgalom jelentős sikere volt. Az angol proletariátus az általános választójog kivívásáért 1865—1867-ben folytatott harcával bebizonyította, hogy nagy erőt képvisel az ország politikai életében, az angliai politikai rendszer demokratizálásáért folytatott harcban.

XVIII. FEJEZET

AZ IRÁNI BABISTA FELKELÉSEK

A feudális elnyomás és a külföldi tőke beözönlése Iránban nagy elégedetlenséget keltett a nép tömegeiben: ez a XIX. század közepe táján az úgynevezett babista felkelésekben tört ki elemi erővel. Irán gazdasági helyzete a XIX. század második negyede óta nagyon lehanyatlott. Az elmaradott feudális rendszer, a sah hatalmi apparátusának despotizmusa és a hűbérurak önkényeskedése már azelőtt is gátolta a termelőerők fejlődését és a dolgozók egyre nagyobb mérvű elszegényedését idézte elő. Most mindehhez még egy, romlást előidéző ok járult: az idegen tőke beözönlése az országba (az oroszé — északon, az angolé — délen), ami súlyos csapást jelentett az iráni parasztokra, kézművesekre, kis- és középkereskedőkre.

IRÁN GAZDASÁGI HANYATLÁSA

A feudális földbirtokosok, mivel egyre inkább érdekükben állt az értékes exportnövények termesztése, mindinkább növelték a földesúri robotot, amelyet azelőtt alig vettek igénybe. Kialakult — jobbára kereskedőkből — egy új földesúri réteg, amely feudális magántulajdonként megkaparintotta az addigi hűbéres földeket. A parasztokat új gazdáik még kegyetlenebbül kizsákmányolták. A földbérlet és a többi szolgáltatás a termésnek kétharmad, sőt háromötöd részét is felemésztette. Aggasztó méreteket öltött az uzsora s ennek következtében az uzsoraszolgaság. „Azt beszélik — írta egy utazó, aki az 1830-as évek végén járt Iránban —, hogy ebben az országban tíz földműves között nincs kettő, akit ne nyomna adósság."

De nehéz körülmények közt éltek a városi dolgozó rétegek is. Az iráni városok nem rendelkeztek önkormányzattal, és — néhány nagyobb kereskedelmi, ipari és kulturális centrum kivételével — teljességgel a feudális uralkodóktól függtek. A gazdasági élet még a nagy városokban is, ahol viszonylag népesebb kereskedő és iparos lakosság élt, a pangás jeleit mutatta. A tőkés viszonyok rendkívül lassan törtek utat maguknak. A külkereskedelem a külföldieket és az iráni kereskedők jelentéktelen csoportját gazdagította.

Az angol tőkések, miután keresztülvitték, hogy a sah a turkmancsaji szerződés kedvezményeit és kiváltságait Angliára is kiterjessze, Iránt rövid idő leforgása alatt elárasztották gyári készítményeikkel, amelyek azután egyre inkább kiszorították a hazai termékeket. Az iparosok nagy része kenyér nélkül maradt. A kézművesség, a kisárutermelés és a belföldi kereskedelem lehanyatlott. Az alacsony vámtarifa (az áru értékének öt százaléka) kedvező feltételeket teremtett a külföldi kereskedelem számára, úgyhogy a fejletlen helyi iparnak még reménye sem lehetett

arra, hogy a külföldi gyári készítményekkel konkurrálhasson. Például az Iszfahanban előállított durva szőttes, az úgynevezett kadak, 1843-ban (orosz pénzre átszámítva) 7,50—9 rubelbe került darabonként, ugyanakkor az angliai gyárakban készült importkadak ára 3 rubel volt. Az angol szőttest, rosszabb minősége ellenére, az irániak szívesebben vásárolták, mint az iszfahanit.

A külföldi áruk korlátlan beözönlése következtében Iránban 1836—1837-ben súlyos értékesítési válság jelentkezett. Ez oda vezetett, hogy a helyi kereskedők tömegesen mentek tönkre, a külföldi cégek megtagadták a hitelt és így a külkereskedelmi ügyletek jelentős része a külföldiek kezébe ment át.

Kézműves a teheráni bazársoron
Metszet. 1854

Iránt évről évre súlyos elemi csapások — aszály, rossz termés, pestis- és kolerajárvány — sújtották. A lakosság lélekszáma a XIX. század első felében több millió fővel csökkent.

A sahinsah és miniszterei, a tartományi kormányzók, a muzulmán főpapság és a nomadizáló törzsek kánjai a lakosság nagy tömegeinek kizsákmányolása révén növelték gazdagságukat. Az adók behajtását bérbe adták. A bérlő befizette a kincstárba a megállapított összeget, azután a rendőri apparátusra támaszkodva a törvényes járandóságok kétszeresét, sőt háromszorosát hajtotta be a lakosságon. S mivel az adóbérlő gyakran maga a kormányzó vagy megbízottja volt, még csak panaszt sem lehetett tenni senkinek.

A bérleti rendszer az államigazgatás valamennyi ágazatára kiterjedt. A közigazgatási, bírói vagy katonai tisztségeket ugyancsak bérbe adták, vagy eladták. Kötelező volt a *piskes* — a törvényesített megvesztegetés, e nélkül senki sem fordulhatott nála magasabb állású személyhez. A parasztok piskessel kedveskedtek a földesúrnak, a földesurak a kormányzóknak, miniszteroknak, főméltóságoknak, azok pedig — magának a sahinsahnak és családjának.

Óriási összegeket fordítottak a sah háremének, a Kadzsar-dinasztia számtalan tagjának, a főtisztviselőknek és az udvari személyzetnek az eltartására, palotak és mecsetek építésére, a nomád törzsek vezéreinek megajándékozására stb. Mindez súlyos teherként nehezedett az iráni népre. Az elviselhetetlen életkörülmények elől a parasztok tömegével szökdöstek a városokba, abban a reményben, hogy ott munkát vagy legalábbis a piacokon némi alamizsnát kapnak. Egész falvak elnéptelenedtek. Egy orosz utazó 1840 nyarán Iszfahanból Hamadanba menet megjegyezte, hogy egy ismerős falu, amely „nemrégiben még virágzott", akkor már csak néhány lakott házat számlált, a többi elhagyva várta pusztulását.

A BABISTA MOZGALOM KEZDETEI

A nép elégedetlensége különösen a városokban ütközött ki éles formákban. Elsősorban itt mutatkoztak meg az idegen kereskedelmi tőke behatolásának pusztító hatású következményei. Ezerszámra mentek tönkre a kézművesek, háziiparosok, kis- és középkereskedők, akik azután fő mozgatói lettek az elemi erővel kirobbanó tiltakozásoknak. Ezekben a megmozdulásokban tevékeny szerepet játszott a muzulmán alsó papság. A főpapsággal — a mudzstahidokkal és ulemákkal — ellentétben az egyszerű papok, életkörülményeiket tekintve, alig különböztek a nép tömegeitől. Sokan, például a szejjidák (azok a személyek, akik igényt tartottak arra, hogy Mohamed „utódainak" tekintsék őket), a létfenntartáshoz szükséges eszközöket földműveléssel, iparral,

kereskedéssel teremtették elő. Ezért volt az, hogy a népi elégedetlenség hulláma az alsó papságot is magával sodorta. Ezek a papok voltak a kibontakozó népi mozgalom ideológusai, akik a mozgalomnak vallási színezetet adtak. Egyszersmind — amennyiben a mozgalom az uralkodó társadalmi rend ellen fordult — a mozgalom vallási ideológiája is a hivatalos vallást, a siizmust támadta.

1844-ben Siraz városában egy 23 éves szejjid, név szerint Ali Mohamed „bab"-nak, vagyis a nép és az eljövendő messiás („mahdi imám") közti közvetítőnek nyilvánította magát. (Az arab „bab" szó jelentése „kapu", az adott esetben: „közvetítő".) Maga a messiás eszméje nem volt új keletű. A „mahdi" eljövetelét a hivatalos siita vallás, valamint különféle muzulmán szekták (iszmailiták, sejhiták stb.) is elismerték.

Bab Ali Mohamed tanítása ettől annyiban különbözött, hogy ő a messiás eljövetelét nem a távoli jövőben, nem is az „utolsó ítélet" napján, hanem a legközelebbi időben, és nem általában a földre, hanem éppen Irán földjére jövendölte. A siita hiedelmek szerint a mahdi imám akkor fog megjelenni az embereknek, amikor a földre temérdek sok szerencsétlenség és nyomorúság szakad. Bab kijelentette: ez a pillanat eljött; a hatóságok és az ulemák elnyomó politikája, a nép sanyargatása folytán kicsordult a tűrés pohara; úgy kell tehát venni, hogy már most itt az ideje a mahdi eljövetelének. Bab tanítása szerint a mahdi eljövetelével Iránban beköszönt az igazság birodalma, amelyben ismeretlen lesz mindennemű erőszak, és minden ember — férfi és nő — egyenlőségben, bőségben és boldogságban fog élni. A mahdi eljöveteléig ő — Bab — hivatott feltárni a nép előtt az igazságot és előkészíteni az embereket arra, hogy az eljövendő egész életet új alapokra építsék fel.

Bab propagandája tehát nem is annyira vallási, mint inkább társadalmi és politikai jellegű volt. A babisták tábora rohamosan növekedett. „Az emberek tömegestől gyülekeztek, hogy Babot tiszteljék — írta egyik tanítványa —, különféle kérdéseket tettek fel neki, és sokan hittek benne."

A hatóságok megpróbálták elfojtani a babista mozgalmat. Bab Ali Mohamedet 1847-ben letartóztatták és Maku város börtönébe zárták. De a tömegek még nagyobb rokonszenvvel fordultak az üldözött babisták felé. Bab a makui erőd foglyaként is — hű emberei révén — kapcsolatot tartott híveivel. Itt fejezte be fő művét, a „Bejan"-t („Kinyilatkozás"), amely a babisták szentkönyve, mintegy új koránja lett. Ugyanakkor Bab azt is kijelentette, hogy ő a várva várt mahdi imám.

Bab tanításának mérsékelt szociális tartalma volt. Propagandájával erkölcsileg akart hatni az iráni uralkodókra; naiv módon azt remélte, hogy az új hitre térítheti őket. Bab kereskedő családból származott, egy ideig maga is foglalkozott kereskedelemmel, és prédikációiban észrevehetően kifejeződnek a kereskedők érdekei. Így például valamennyi foglalkozás között megtisztelő helyet juttatott a kereskedésnek, és azt ígérte, hogy a babisták új társadalma majd megvalósítja a tökéletes szabad kereskedelmet. Elvitatta a hatóságoknak azt a jogát, hogy erőszakkal is behajthassák az adókat, ugyanakkor elismerte az adósságok megfizetésének kötelezettségét, és törvényesnek tekintette a kamatot a hitelbe eladott áru után.

A későbbiek során Bab követői, akiket mesterüknél szorosabb szálak fűztek a néptömegekhez, radikálisabb programmal léptek fel. A barfrusi Mohamed Ali mullah, a mazanderani babista mozgalom vakmerő vezetője, arra buzdította híveit, hogy tagadják meg az engedelmességet a hatóságoknak, és vegyék el a gazdagok vagyonát. Kijelentette, hogy a Korán és a sariat érvényét vesztette. Az emberek most már mentesek mindennemű urasági szolgáltatás teljesítésének kötelezettsége alól, tehát adót sem kell fizetniük. Az igazság eljövendő országában, tanította Mohamed Ali, „minden addig nagy és fontos ember alantas lesz, az alsórendűek felemeltetnek". A földön nem szabad magántulajdonnak lennie: az, aki magántulajdonosként birtokol valamiféle tárgyat, megfosztja a többi embert attól, hogy az illető tárgyat használhassa. A mahdi birodalmában

A teheráni piactér
Laurens rajza

minden másképpen lesz: „Az emberek a piacon járva imádkoznak és azt veszik el a boltokból, amit akarnak."

Ezek a nyilvánvalóan utópista elképzelések az iráni nép kisemmizett tömegeinek óhajtásait fejezték ki. Horaszanban hasonló nézeteket hirdetett szenvedélyes prédikációiban a Besrue faluból való Huszein mullah. Kazvinban nagy népszerűségre tett szert egy Zarrin Tadzs nevű prédikátornő, akit Kurrat-ul-ajn („A szemek hűvössége") néven emlegettek. Ez a ritka szépségű és nagy költői tehetséggel megáldott fiatal nő elhagyta házát és családját, hogy a babizmus eszményeinek valóra váltásáért harcoljon.

1848 nyarán Mohamed Ali és Kurrat-ul-ajn vezetésével népes babista csoport gyűlt össze Bedest falujában (Mazanderan és Horaszan határa mellett). A gyűlésen, amelyre a szomszédos falvakból és városokból is sokan eljöttek, több napon át tárgyalták az új tanítás alapelveit. Itt fogalmazták meg a babisták további tevékenységük demokratikus programját is.

Ez már új szakaszt jelölt a babista mozgalom fejlődésében. Bab nézeteiben a kereskedői érdekek némileg háttérbe szorultak. A babisták most már elsősorban a néptömegek követeléseire fordították figyelmüket. Babnak az uralkodó körök befolyásolására irányuló kísérleteit elvetették. A bedesti gyűlés szónokai szenvedélyes hangon nyílt harcra szólították fel hallgatóikat az uralkodó rend ellen.

Az iráni hatóságok fegyveres egységeket küldtek Bedestbe, és szétkergették a babistákat; többüket (például Kurrat-ul-ajnt) elfogták. Mohamed Ali Barfrus városába menekült; itt egy nagyobb babista csoport élén csatlakozott hozzá Huszein mullah, aki Meshedből menekült oda az üldöztetések elől. Így Barfrus lett a babista mozgalom központja.

Az iráni babista mozgalom rendkívül éles osztályellentétekről tanúskodott. De az érlelődő politikai válságnak egyéb jelei is voltak.

Az iráni kormány már a negyvenes évek elején igen súlyos helyzetbe került. Ezt a Törökországgal kirobbant konfliktus elmélyülése idézte elő; Törökország mögött pedig Anglia állott. A konfliktus közvetlen okát az iráni—török határon lezajlott incidensek szolgáltatták. 1841-ben iráni csapatok megszállták Mohammerát, melyet a törökök nem sokkal azelőtt foglaltak el iráni függőségben élő arab törzsektől. Az iráni csapatok a következő esztendőben benyomultak Irak területére, ott szétverték a török csapatokat, és elfoglalták Kerbelát, a siiták szent városát. De 1843 elején a törökök megrohanták Kerbelát, lemészárolták az ott állomásozó iráni katonákat, és nagy vérengzést rendeztek a helybeli lakosság között.

Az események híre egész Irán lakosságát felháborította. Az iráni kormány már arra készülődött, hogy válaszként hadat üzen Törökországnak, de gyengesége tudatában, és attól tartva, hogy a háború bonyolítaná Angliával fennálló kapcsolatait, kénytelen volt tárgyalásokba bocsátkozni Törökországgal. A tárgyalásokon közvetítő gyanánt részt vett Anglia és Oroszország is — az előbbi Törökország, az utóbbi Irán érdekeinek képviseletében. Az Erzerumban kötött egyezmény szerint (hatályba lépett 1847-ben) Mohammerát elismerték iráni birtoknak, Irán viszont átengedte a törököknek a zohabi kerület stratégiai szempontból fontos nyugati részét, és elismerte a Satt-el-Arab bal partján meghúzott iráni—török határt.

Az angol kormány ezekben az években a szeparatista törekvésű hűbérurak révén fokozott nyomást gyakorolt Iránra. 1846-ban Szalar horaszani kán, az angol—indiai hatóságoktól kapott pénzbeli támogatás fejében, nyíltan fellázadt az iráni kormány ellen. Szalar azt követelte a sahtól, hogy engedélyezze emigrációban élő apjának, az Iránból száműzött Allajar kánnak a hazatérését, őt magát pedig nevezze ki szadri-azamnak (első miniszternek) és horaszani kormányzónak.

Mindez nagy nyugtalanságot keltett az uralkodó osztályban. Többen úgy vélekedtek, hogy meg kell szilárdítani a központi hatalmat, ütőképes hadsereget kell szervezni, rendezni a pénzügyi helyzetet, véget kell vetni az idegen hatalmak beavatkozásának. E törekvések fő szószólója Mirza Tagi kán, tekintélyes iráni diplomata és államférfi volt. Egy ideig amir-nizam („seregek fejedelme") méltóságban a hadseregparancsnok tisztét látta el Tebrizben, és már akkor nagy erőfeszítéseket tett a hadsereg újjászervezéséért, jóllehet törekvéseit Irán akkori helyzete folytán nem koronázhatta siker. Ugyancsak eredménytelenül végződtek Tagi kánnak a tiszti és hivatalnoki karban eluralkodott korrupció felszámolására tett kísérletei is. 1843—1847-ben Tagi kán vezette a Törökországgal folytatott diplomáciai tárgyalásokat, amelyeknek eredményeképpen az erzerumi egyezményt aláírták. Miután Törökországban tanulmányozta a tanzimat időszakában végrehajtott reformokat, még elszántabban küzdött azért, hogy Iránban is hasonló reformokat léptessenek életbe.

Törökországból visszatérve, Tagi kán ismét Tebrizbe ment, ahol a tizenhat éves Naszr-ed-din herceg a valiahd (trónörökös) mellett működött. A hagyomány szerint a valiahd volt az iráni Azerbajdzsán kormányzója. Tagi kán a trónörökös teljes bizalmát élvezte, és valójában ő kormányozta ezt a tartományt.

1848 szeptemberében Mohamed sah meghalt, mire Naszr-ed-din a Tagi kán parancsnoksága alatt álló sereg élén bevonult a fővárosba, és elfoglalta trónját. Naszr-ed-din trónra lépése Mirza Tagi kán helyzetének megszilárdulását jelentette: ő lett az első miniszter.

BABISTA FELKELÉSEK MAZANDERANBAN, ZENDZSANBAN ÉS NIRIZBEN

A sah kormányzatának gyengesége lehetővé tette a babistáknak, hogy eszméik propagálásáról határozott cselekvésre térjenek át. 1848 októberében mintegy 700 babista, Barfrus kényszerű elhagyása után Mohamed Ali mullah vezetése alatt megszállta Taberszi sejknek a várostól nem messze álló mauzóleumát és annak környékét. A szent helynek tartott sírkápolna az ősi hagyományok szerint sérthetetlen menedékhelynek (beszt) számított. A babisták el is határozták, hogy itt rendezkednek be és valósítják meg társadalmi eszményeiket.

A környékbeli kánok megkísérelték elfoglalni Taberszi sejk síremlékét, de a babisták visszaverték támadásaikat. Ezután a babisták egy bástyákkal és lőrésekkel ellátott földvárat építettek, melyet sánccal és vizesárokkal vettek körül, az erőd belsejében pedig lakóházakat építettek maguknak. Mire a felkelés elfojtására kivezényelt kormánycsapatok a mauzóleumhoz értek, az erődben meghúzódott babisták száma elérte a 2000-et. Taberszi védőinek segítségére siettek a közeli, sőt még a távolabbi városok és falvak lakosai is, hogy részt vegyenek a babista „igazság birodalmának" megteremtéséért folytatott harcban. A parasztok rengeteg jószágot hajtottak magukkal, gondoskodtak élelemről és takarmányról. A kézművesek fegyvereket és lőszert gyártottak, munkaeszközöket készítettek, ruhákat varrtak. A harc két fővezére a barfrusi Mohamed Ali és a vakmerő besruei Huszein volt.

A babisták a Taberszi-várban meghirdetett elveik szerint éltek. Minden vagyonukat közösnek tekintették és közösen használták. Élelmiszereiket és egyéb készleteiket közös hombárokban helyezték el; elosztásukról külön erre kijelölt megbízottak gondoskodtak. A babisták közös kondérból étkeztek. „...Szakácsot jelöltek ki az étel megfőzésére — írta ezzel kapcsolatban Bab egyik tanítványa —, két-két embernek adtak egy tállal, majd körbeültek és testvériesen, nagy boldogságban és vigasságban élvezték az életet, nem ismervén szükséget és bánatot."

A sah kormánya most már nem hagyatkozott a helyi kánokra, akik időközben újabb súlyos vereséget szenvedtek a babistáktól, hanem 1848 őszén 2000 főnyi reguláris katonaságot küldtek Taberszi erődje ellen. A sah serege ostrom alá fogta a várat. A babisták 1849 januárjában vakmerő kirohanással szétverték a kormánycsapatokat. E győzelem eredményeképpen a babista mozgalom egész Zendzsanban (az iráni Azerbajdzsán területén), sőt még a farszi tartományban is elterjedt. A babista eszméknek sok híve volt Teheránban is.

A kormány és a tartományi hűbérurak köreiben pánik tört ki. Mirza Tagi kán a babistákat még Szalar horaszani kánnál is veszedelmesebb ellenfélnek minősítette. Tagi kán becslése szerint az iráni babisták száma 100 000 körül mozgott. Dolgorukij herceg teheráni orosz követ pedig — az 1848-as európai forradalomtól megrémülve — kijelentette, hogy a babisták „fegyverrel terjesztik a kommunizmus eszméit".

A kormány újabb, még nagyobb létszámú és tüzérséggel ellátott csapatokat küldött Mazanderanba. Taberszi várának rohama azonban ismét kudarccal végződött. Ekkor a babista erődöt teljes ostromzár alá fogták. A babisták nem juthattak élelemhez; kevés volt a fegyverük, fogyóban volt a lőpor is. Házaikat tüzérségi tűz döntötte romokba. Az ostromlottak ennek ellenére csodálatra méltó hősiességgel tovább küzdöttek. Már puskája is csak egyiknek-másiknak volt. Jobbára maguk készítette szablyákkal, lándzsákkal és tőrökkel indultak rohamra. Tömör sorokban vetették magukat az ellenségre és az utolsó emberig harcoltak.

Egy kirohanás alkalmával Huszein elesett. A harcok során és az éhségtől rengeteg ember pusztult el. Tavaszra a védők száma mintegy 250-re apadt a sah 10 000 főnyi ostromló seregével szemben. Az éhezéstől és nélkülözésektől elgyötört babisták végül is tárgyalásokat kezdtek. A kormánycsapatok parancsnoka ünnepélyes esküt tett arra, hogy szabad elvonulást enged minden

IRÁN ÉS AFGANISZTÁN
A XIX. SZ. KÖZEPÉN
Államhatárok a 40-es évek elején (a szaggatott vonalak bizonytalan határt jelölnek)
Mohammera körzete, amely az 1847. évi erzerumi béke értelmében Iránhoz került
A babista felkelés körzetei és központja (az időpont megjelölésével)
Bedast
A különböző babista megmozdulások által érintett települések
Afganisztán területe 1850 és 1863 között
A brit terjeszkedés fő irányai
Fontosabb kereskedelmi utak
150 0 150 300 km
60° Greenwichtől K-re
Derbent felé 50°
Asztrahany felé 60°
Erzerum felé
Damaszkusz felé
Mekka felé
Delhi felé
OROSZ BIRODALOM
HIVAI KÁNSÁG
BUHARAI KÁNSÁG
KOKANDI KÁNSÁG
KABUL
HERAT
KANDAHAR
SZIKH ÁLLAM
BRIT BIRTOKOK
KELATI KÁNSÁG
BELUDZSISZTÁN
SZISZTÁN
HORASZÁN
KUHISZTÁN
IRÁN
OSZMÁN BIRODALOM
NEDZSD
OMÁN
KASZPI-TENGER
ARAB-TENGER
Perzsa-öböl
Desht-i-Kevir
(Nagy-Sós-sivatag)
Teherán
Iszfahán
Siráz
Tebriz
(Tavriz)
Meshed
Herat
Kabul
Kandahar
Bagdad
Baszra
Mohammera
Kermán
Jezd
1850
Niriz
1850. június
Zendzsan
1850. május
Barfurus
1848
Sejk-Tabarszi
Bedast
Buhara
Szamarkand
Hiva
Merv
Peshawar
Lahore
Karachi
Bender Abbasz
Bender Busire
Maszkat
Kuwait

babistának, aki felhagy a harccal. De amikor 1849 májusának első napjaiban az életben maradt babisták kivonultak a várból, nyomban körülfogták és lefegyverezték őket. A babista közembereket ott helyben lekaszabolták, vezetőiket — élükön Mohamed Alival — pedig bilincsbe verték, Barfrusba vitték, és ott brutális kínzások után nyilvánosan kivégezték. A babisták várát a földdel tették egyenlővé.

Így végződött a mazanderani babisták hét álló hónapon át tartó felkelése. De a zavargások országszerte csak nem akartak szűnni. 1850 elején újabb viharos babista felkelés tört ki Jezdben, de ez csak rövid ideig tartott. A teheráni babisták egy csoportja majdnem ugyanebben az időben merényletet készített elő a sah és Mirza Tagi kán ellen. Az összeesküvés azonban kitudódott, és hét babistát a főváros főterén nyilvánosan kivégeztek. Haláluk előtt elszánt bátorsággal tanúsították hűségüket Bab tanításához. A nép úgy őrizte meg emléküket, mint akik igaz ügyért szenvedtek vértanúságot.

Bab kivégzése
Hanikov, tebrizi orosz konzul rajza

1850 nyarán újabb nagyarányú felkelések lángoltak fel: májusban Zendzsan városában, júniusban pedig Nirizben (Farsz tartományban). A sah kormánya ekkor elhatározta, hogy a babisták megfélemlítése végett Babot is kivégezteti; ez 1850 júliusában meg is történt. A felkelések azonban tovább tartottak. A sah hatóságai erre egy 30 000 főnyi sereget küldtek Zendzsanba. A városnak babistáktól megszállva tartott részét kíméletlen tüzérségi tűz alá vették, de a felkelők még így sem adták meg magukat. Ekkor körülfogták őket, és hosszú ostrom kezdődött. A zendzsani babisták ugyanolyan hősiességről tettek bizonyságot, mint Taberszi védői. A harcokban a férfiak mellett részt vettek a nők, sőt a gyermekek is. Az egyik osztag parancsnoka egy fiatal leány volt, aki Rusztemnek, a legendás iráni hősnek a nevét vette fel.

A zendzsani felkelést csak 1850 decemberében tiporták el. Mint Taberszi várának védőivel történt, a győztes kényére-kedvére kapituláló babistákat itt is irgalmatlanul lemészárolták.

Méreteit tekintve kisebb és kevésbé szervezett volt a nirizi felkelés. Ebben — a babisták korábbi megmozdulásaitól eltérőleg — főleg parasztok vettek részt. Egy hónappal a felkelés kitörése után a sah csapatai elfoglalták a babistáktól megszállt erődöt és védőit legyilkolták, de a nirizi parasztok újból fegyvert fogtak. Ez alkalommal hosszabb ideig és elszántan tartották magukat. A felkelők a hegyek közé húzódtak, onnan folytattak partizánháborút a sah csapatai ellen, és a harcot csak akkor hagyták abba, amikor a lőszerük teljesen elfogyott. A sah katonái a foglyul ejtett babistákkal vandál kegyetlenséggel bántak el: elevenen elégették vagy halomra lőtték őket; a felkelés vezetőit gyötrelmes kínzások után nyilvánosan kivégezték.

TAGI KÁN REFORMTÖREKVÉSEINEK KUDARCA

Mirza Tagi a babista felkelések kegyetlen elfojtása közben kísérletet tett reformprogramjának megvalósítására; azt remélte, hogy reformjaival újjászervezheti a hadsereget, felszámolhatja az ország feudális szétforgácsoltságát, fennhatósága alá kényszerítheti a kánokat és kiküszöbölheti a kormányzati apparátus legsúlyosabb fogyatékosságait. Ám azzal, hogy a népi mozgalomra támadt, a maga erőit is gyengítette a feudális reakció elleni harcban; a reakció még a legmérsékeltebb reformokat sem volt hajlandó elfogadni. A feudális arisztokrácia és a muzulmán főpapság

ellenséges szemmel tekintett Tagi kánra és reformjaira. Mivel nem leplezte azt a szándékát, hogy gátat vet az idegen hatalmak iráni beavatkozásának, törekvései nem nyerték el a külföld helyeslését sem. A babisták leveréséig azonban ellenfelei kénytelenek voltak megtűrni vezető miniszteri méltóságában.

Tagi kán, miután 1850-ben leverte a legjelentősebb feudális-szeparatista zendülést (Szalar kánét), kísérletet tett az államigazgatás és a pénzügyek megreformálására: intézményesíteni akarta az újoncozást, elvenni az ajándékföldeket a kadzsar hercegek és udvari méltóságok egy részétől, normalizálni az adórendszert, csökkenteni a kormányzati apparátus kiadásait, sőt az is szándékában állt, hogy a főpapság kiváltságait megnyirbálja. A hadsereg szükségleteinek fedezésére több fegyver-, ruha- és lábbelikészítő manufaktúrát alapított. Helyreállította a karadagi rézbányákat. Intézkedéseket hozott annak érdekében, hogy felelevenítse a szőnyeg, kendő és üvegáru készítését és a régi iráni kézművesség egyéb ágazatait. A belkereskedelem fellendítésére Teheránban új, zárt piacokat építtettek. Némi gondot fordítottak a kultúra fejlesztésére is. Tagi kán idejében jelent meg az első iráni újság („A lezajlott események naplója"). Az ő kezdeményezésére alapították a Tudományok Házát, afféle líceumszerű intézményt.

A nagy babista felkelések elfojtása után, amikor Irán vezető körei megszabadultak a népi mozgalom nyomasztó félelmétől, Tagi kán helyzete egyszeriben megingott. Összeesküvést szőttek ellene, amelyben a teheráni ulemák képviselői is részt vettek. 1851 novemberében le kellett mondania tisztségéről, helyébe Aga Nuri kán lépett, aki titokban az angolokat szolgálta. Tagi kánt nem sokkal ezután száműzték, majd 1852-ben meggyilkolták.

A BABISTA MOZGALOM SZÉTZÚZÁSA

A nirizi felkelés volt a babisták utolsó tömeges megmozdulása. 1851—1852-ben még több ízben fegyvert ragadtak, de a tömegek már nem támogatták a mozgalmat. A babista felkelések elszórt fellángolásait (az iráni Azerbajdzsánban és más tartományokban) a kormány ekkor már könnyűszerrel elfojtotta.

A babisták életben maradt vezetői ekkor az egyéni terror útjára léptek. 1852 augusztusában merényletet követtek el Naszr-ed-din sah ellen. A merénylet nem sikerült: a sah csak könnyebb sérülést szenvedett, a merénylőket elfogták és gyötrelmes kínzások után kivégezték. Ekkor kegyetlenül leszámoltak mindazokkal, akikről akárcsak gyanították, hogy együtt éreznek a babistákkal. Száz számra végeztek ki gyakran olyan embereket is, akiknek semmi részük sem volt a babista mozgalomban: vandál kegyetlenséggel agyonbotozták, megkövezték, megfojtották, lelövöldözték őket. Sok esetben magas állású kormánytisztviselők, udvari és papi méltóságok látták el a hóhér feladatát; a sah szándékosan adta nekik ezt a megbízást, hogy osztozzanak vele a babisták kiirtásának felelősségében. A kivégzések áldozata lett Kurrat-ul-ajn is, akit 1849 óta börtönben őriztek.

A kivégzést csupán néhány babista vezetőnek sikerült elkerülnie. Egyesek külföldre emigráltak, és ott próbálkoztak a babista szervezet újjáteremtésével. Rövid ideig tartó harc után az emigráns babisták közül új ideológus lépett előtérbe Mirza Huszein-Ali személyében, aki Bab tanítványának vallotta magát, és felvette a „Beha-Ulla" („Isteni ragyogás") nevet. Programja, az úgynevezett behaizmus, valójában reakciós jellegű volt. A behaizmus hívei elvetették a babizmus demokratikus követeléseit, határozottan elítélték a nemzeti függetlenségre való törekvést, osztálybékét hirdettek és azt, hogy az igazság birodalmát békés úton, harc és áldozatok nélkül kell megteremteni.

A babisták felszámolása után a feudális arisztokrácia visszaállította a régi rezsimet. Ennek következménye az volt, hogy az ország belső és nemzetközi helyzete egyaránt rosszabbodott.

A vallásos formákba burkolt babizmus még nem érte el a tudatos szabadságharc szintjét, de fontos szerepet játszott az Iránban később kibontakozott harc előkészítésében. A babista mozgalomnak és a feudális rendszer uralmát megrendítő babista felkeléseknek ezért volt nagy jelentőségük.

AZ 1856—1857. ÉVI ANGOL—IRÁNI HÁBORÚ

Az angol kormány Irán meggyengülését arra használta fel, hogy a maga érdekeinek megfelelően véglegesen megoldja a herati kérdést. 1853 elején kényszerítette a sahot, hogy hivatalosan is mondjon le Heratra tartott igényéről.

Az 1853—1856. évi krími háború egy időre elvonta Anglia figyelmét Iránról, ezért a sah kormánya hadjáratot készített elő Herat visszafoglalására. 1856 októberében az iráni csapatok elfoglalták Heratot. Ekkor Anglia szövetséget kötött az afgán emírrel és hadat üzent Iránnak.

1856 decemberében egy angol hajóraj akadálytalanul befutott a Perzsa-öbölbe, és partra szállított csapatai megszállták Harg szigetét, valamint Busir kikötőjét. Az iráni kormány azonnal békét kért, de az angolok húzták-halogatták a tárgyalásokat, közben pedig csapataik tovább nyomultak előre, Irán szívébe. Az angol sereg egy különítménye elfoglalta Mohammerát, egy másik pedig a Karun-folyón egészen Ahvazig nyomult fel. Irán képviselőjétől, akit a sah a béketárgyalásokra küldött, az angolok azt követelték, hogy Irán ismerje el Angliának a Perzsa-öböl partvidékével kapcsolatos „különleges érdekeit".

Az angol kormány csak 1857. március 4-én kötötte meg Iránnal a békeszerződést. Erre a lépésre az késztette, hogy nyugtalanító hírek érkeztek Indiából az érlelődő felszabadító mozgalomról, és nehézségei támadtak külpolitikai téren is (többek között a francia—orosz közeledés nyomán). Irán kötelezte magát Herat kiürítésére és arra, hogy a jövőben semmiféle igényt nem támaszt sem Herat, sem Afganisztán területére; ha mégis vitára kerülne sor akár Herattal, akár Afganisztánnal, kötelezte magát, hogy mindenkor Anglia közvetítését fogja igénybe venni.

XIX. FEJEZET

AZ INDIAI NÉP FELKELÉSE AZ 1850-ES ÉVEKBEN

Anglia 1849-ben — két véres háború eredményeképpen — megsemmisítette a punjabi szikh államot és ezzel befejezte India meghódítását. Anglia százéves gyarmati uralma alatt feldúlta az indiai gazdasági élet alapjait és a sajátos ősi indiai civilizációt, de semmit sem tett annak érdekében, hogy újat teremtsen. Indiában továbbra is változatlanul fennmaradt a feudális rendszer. A parasztság, a lakosság túlnyomó többsége, nem rendelkezhetett földtulajdonnal: a földet kisajátították vagy az indiai zamindarok, vagy a Kelet-Indiai Társaságban testet öltő gyarmati hatóságok javára, maguk a parasztok pedig legnagyobbrészt csak jogfosztott bérlők voltak.

A gyarmatosítók tönkretették az ipart, India az angol gyári készítmények piaca lett, egyszersmind nyersanyagforrás, amely csak élelmiszert és ipari nyersanyagot, főleg gyapotot szállított az angliai textiliparnak.

Az angol gyarmati terjeszkedés katasztrofális következménye volt az indiai nép több évszázados munkájával megteremtett értékek elpusztítása. A régtől fogva megművelt földeket mindenfelé felverte a gaz; egyik éhínséges esztendő a másikat követte; egész tartományok lakossága, száz és százezer ember pusztult éhen. India országútjain ezrével kóboroltak olyan iparosok, akik minden kereseti forrásukat elvesztették, és sehol sem találtak munkát.

A SZANTAL FELKELÉS

A XIX. század közepe táján a gyarmati uralommal való elégedetlenség országszerte fokozódott. Több tartományban felkelések robbantak ki a gyarmatosítók ellen. Az egyes vidékek zavargásait az ott állomásozó helyőrségi vagy rendőri erők általában könnyűszerrel elfojtották. De már a bengáliai szantalok felkelése az angol katonaságnak is nagy nehézséget okozott. A szantalok azért lázadtak fel, mert nem tudták tovább elviselni a nyomasztó adóterhet, az uzsorásoknál egyre jobban eladósodtak, és mert földjeiket elorozták a bengáli mahadzsánák (uzsorások).

A szantalok felkelése 1855 nyarán kezdődött. Szervezői a szantal közösségek vezetői voltak, ezek közül is a legaktívabb két testvér: Szidu és Kanu volt. 1855. július 31-én 10 000 szantal tömeggyűlést rendezett Bhagnadihi faluban. A gyűlésen elhatározták, hogy megkérik az angol hatóságokat: csökkentsék az adókat, védjék meg őket az uzsorások telhetetlen kapzsiságától, és engedjék meg, hogy maguk a szantalok szedhessék be a rájuk kivetett adót. A gyűlés résztvevői úgy döntöttek, hogy ha kérésüket nem teljesítik, akkor elkergetik földjeikről a zamindarokat,

az uzsorásokat és minden gazdag bengálit. A helyi hatóságok a szantalok követelésére rendőri megtorló intézkedésekkel válaszoltak, mire a nép fegyvert ragadott.

A felkelés körzetébe csapatokat irányítottak. A szantalok hősies ellenállást fejtettek ki. Különösen elkeseredett harcok folytak a birbhumi körzetben, ahol mintegy 30 000 szantal küzdött fegyverrel a kezében. A szantalok azonban mindjárt a felkelés elején elvesztették vezetőiket, Kanut és Szidut. Az angol hatóságok újabb meg újabb katonai erősítéseket küldtek a felkelés színhelyére. A szantalok földjén felállított hadbíróságok hóhérkézre juttatták a felkelés minden résztvevőjét, nem kíméltek senkit. De a felkelést csak 1856-ban fojtották el.

A FELKELÉS ELŐZMÉNYEI AZ ÉSZAKNYUGATI TARTOMÁNYOKBAN ÉS AUDBAN

Egy év sem telt el, és máris újabb felkelés lángolt fel, amely Észak-India nagy részét magával sodorta. Ez a felkelés az angol gyarmatosítók számára félelmetes méreteket öltött, mivel a szipoj-csapatok egyesültek a felkelő néppel, sőt ők képviselték a függetlenségi harc fegyveres erejét. A felkelést az idézte elő, hogy a tartomány dolgozó tömegeinek elviselhetetlenné vált a helyzete a gyarmati hódítók uralma alatt. A pénzbeni adót a parasztok többsége nem tudta megfizetni, a fizetésképtelen adósok földjeit pedig elárverezték. A földeket az uzsorások és az indiai adóhivatal tisztviselői vásárolták fel. Különösen sok árverésre került sor az 1837—1838. évi szörnyű éhínség után. Csupán az északnyugati tartományok mathuri körzetében 1838 és 1850 között 64 500 acre szántóföldet árvereztek el adósság fejében.

A földrablásnak ez a módja legsúlyosabban a közösségi parasztságnak az ország eme részén

Szipoj-katonaság
Metszet a XIX. század közepéről

igen nagyszámú rajput (radzsput) rétegét érintette. A rajput klánok fejei az északnyugati tartományokban és Audban a feudális arisztokráciához tartoztak. Egy részük a muzulmán császárok idején az állami földadó örökös beszedőiként az adókörzetek (taluka) vezetői, vagyis talukdarok voltak, és a császárok rádzsa címmel ruházták fel őket. A rajput klánok egyszerű tagjai, akik e rajput vezetők fennhatósága alatt közösségeikben éltek, régebben számos kiváltság birtokában voltak, amelyek megkülönböztették őket a többi földművelő kaszttól. A rajputnak megvolt a maga szirje, vagyis szántóföldparcellája, amelyet vagy a maga munkájával, vagy bérmunkások segítségével művelt meg, vagy esetleg bérbe adott. Mindazok, akik nem tartoztak a rajput közösséghez, fizetséggel tartoztak azért, hogy használhatták az egyébként műveletlen területet, továbbá azért a földért, amelyre kunyhóikat építették, valamint azért, hogy a közösségben ipart űzhettek vagy kereskedhettek. Az angolok a rajput közösségi tagok kiváltságait megszüntették, és a rajputokat — mint minden más parasztot — örökös földbérlőkké tették, akik kötelesek voltak földadót fizetni. Hasonló sorsra jutottak a dzsatok és a többi földművelő kaszt közösségei is.

A parasztokat a súlyos pénzbeni adók arra kényszerítették, hogy egyre növeljék a cukornád, indigó, kerti mák és a gyapot vetésterületét. Mivel azonban ezt csak hitel segítségével tudták megtenni, vagy úgy, hogy uzsorafeltételekkel szerződést kötöttek földjeikre, egyre inkább belebonyolódtak az adósszolgaságba, földjeik pedig az uzsorások kezére jutottak.

Rosszabbodott az indiai kézművesek helyzete is. A Gangesz vagy a Jumna kényelmes vízi útján az angolok iparcikkeiket messze az ország belsejébe is eljuttathatták. A fonalak, szövetek, bőráruk és egyéb importcikkek kiszorították a helyi ipar termékeit. Az angol gyári áruk bevitele különösen az 1840—1850-es években fokozódott; ekkor átlagosan nyolc millió font sterlinget tett ki évenként; 1854—1859-ben az évi átlag 18 millió font sterlingre szökött fel. Különösen gyorsan növekedett az angol pamutáruk bevitele. Ennek következményeképpen tíz- és tízezer indiai iparos maradt kenyér nélkül. Másrészről a rádzsák és a feudális arisztokrácia zsoldoscsapatainak felszámolásával a városi kézművesek ugyancsak elvesztették legfőbb fogyasztóikat.

A SZIPOJ-HADSEREG MINT A NÉPI FELKELÉS ÜTŐEREJE

Az angol gyarmati hatóságok bíztak abban, hogy a tíz- és tízezer faluban szétszórt, rengeteg kasztra feldarabolt, vallási tekintetben is megosztott parasztság nem képes közös harcra összefogni a gyarmati uralom ellen. Úgy vélték, hogy a nagy létszámú szipoj-hadsereg jelenléte kellő garancia Anglia gyarmati birtokainak biztonságát illetően. 1857-ben a bengáliai szipoj-hadsereg mégis — az angolok nagy meglepetésére — a népi szabadságharc ütőereje lett.

Az Észak-Indiában állomásozó bengáliai hadsereg összesen 21 400 angol és 137 500 indiai katonát (112 000 gyalogost, 19 300 lovast, 4700 tüzért és 1500 utászt és aknászt) számlált. Eltérőleg a madrasi és bombayi hadseregektől, amelyeket főleg az alacsonyabb kasztok képviselőiből toboroztak (ezeknek az angol katonai szolgálat volt az egyetlen megélhetési lehetőségük), a bengáli hadsereg túlnyomó többségében a kiváltságos földművelő kasztok képviselőiből állt (a gyalogság 80 százalékát rajputok és brahmanok tették ki); a lovasságban különösen sok muzulmán szolgált az északnyugati tartományok nyugati körzeteiből.

Az angol gyarmatosítók, amikor bengáliai hadseregüket hindukból és muzulmánokból toborozták, arra számítottak, hogy így majd katonai zendülés esetén a szipoj-sereg egyik részét a másik ellen használhatják fel. De azt már figyelmen kívül hagyták, hogy a hadseregben szolgáló szipojok többségükben a közösségi parasztságból és a feudális kisbirtokosok közül kerültek ki. Az északnyugati tartományoknak ezeket a rétegeit heves elégedetlenség fűtötte az angol uralom ellen, és ez szükségképpen hatással volt a szipoj-csapatok magatartására is. Az elégedetlenség akkor tört ki, amikor a kormány — a toborzási feltételek megsértésével — a szipoj-alakulatoknak

nem adta meg a külön illetményeket India egyéb tartományaiban, Bengália határain kívül teljesített szolgálatukért. Ennek a pótilletménynek a megvonása, valamint az, hogy a bengáliai hadsereg szipoj-alakulatait tengerentúli szolgálatra akarták igénybe venni, zendülésre vezetett egyes csapattestekben. A hadseregben úrrá lett hangulat még több aggodalomra adott okot, amikor az angolok annektálták az Aud fejedelemséget is, ahonnan a bengáliai szipoj-ezredek mintegy felét toborozták. Az elégedetlenség gyűlöletbe csapott át, amikor az angol tisztek egyre durvábban sértegették a szipojokat emberi méltóságukban, és lépten-nyomon éreztették velük — mint a legyőzött nép képviselőivel — megvetésüket.

A bengáliai hadsereg szipoj-ezredeiben összeesküvés érlelődött az angol uralom ellen. A muzulmán szipoj-egységek egyes tagjai szent háborúra buzdították a harcosokat az angolok ellen. A legelszántabb szipoj-harcosok összeesküvő csoportokba tömörültek, amelyek kapcsolatot teremtettek a többi ezreddel.

A szipoj-seregben egyre fokozódó és hovatovább nyílt felkeléssé hevülő elégedetlenség több hűbérúrban is becsvágyó reményeket ébresztett: ezek egykori hatalmukat akarták volna visszaszerezni. Ezek közé tartozott Bahadur sah nagymogul Delhiben élő családja (a nagymogult az angolok minden hatalmától megfosztották ugyan, de azért továbbra is India császárának titulálták); Baji Raónak, a maratha állam volt uralkodójának fogadott fia, Nana Szahib, aki azt sérelmezte, hogy az angol kormány nem volt hajlandó őt elismerni elhunyt atyja törvényes örökösének; a volt Aud fejedelem családja, valamint Bahadur kánnak, a korábbi fejedelemnek Rohilkhandban élő utódja stb.

A FELKELÉS KITÖRÉSE

Indiában 1856 vége felé különösen feszültté vált a helyzet. A krími vereség híre megtépázta az angolok tekintélyét, amelyet egyébként már az afgán háború eredményei is kikezdtek. Hindosztán városaiban és falvaiban prédikátorok jártak, akik az angol uralom közeli végét hirdették, és a népet felkelésre buzdították.

1857 elején zendülések kezdődtek a bengáliai hadseregben. Ezeknek ürügyéül az szolgált, hogy a gyarmati egységeknél bevezették a vontcsövű puskákat. E fegyverek töltényének papírburkolata, melyet a betöltés előtt foggal kellett letépni, marhafaggyúval vagy disznózsírral volt bekenve. Mivel pedig a vallás előírásai szerint minden hindu, aki tehénzsírhoz, és minden muzulmán, aki disznózsírhoz ér, beszennyezi magát, a szipoj-katonák megtagadták az új töltények használatát.

1857. március 29-én Barakpurban (Calcutta mellett) egy Mangal Panda nevű fiatal szipoj megpróbálta felkelésre bírni az ottani helyőrséget, de a szipoj-katonák nem támogatták. A lázadót elfogták és felakasztották, ezredét pedig feloszlatták. Az 1857. május 11-re virradó éjszaka Mirut városában egyszerre három szipoj-ezred lázadt fel. A zendülők és a hozzájuk csatlakozó városi szegények lerombolták a kormányhivatalokat, lemészárolták a városban tartózkodó angolokat és Delhi ellen indultak. A mirutiak megjelenése Delhi falai alatt (május 11-én reggel) jeladás volt a szipoj-egységekből álló delhi helyőrségnek a felkelésre. A város lakossága itt is — akárcsak Mirutban — a szipoj-katonaság mellé állt. Delhi a felkelők kezére került. A felkelés hamarosan átterjedt az északnyugati tartományok más városainak szipoj-helyőrségeire is. Ellenállást csak azok a kisebb helyőrségek tanúsítottak, amelyek angolokból és az angolok mellett kitartó szipoji-katonákból álltak.

Az angol hatóságokra nézve veszedelmes helyzet alakult ki Punjabban, ahol a felkelés kitörésekor az angol csapatok zöme tartózkodott. A punjabi hatóságoknak azonban még idejében sikerült leszerelniük a bengáliai hadsereg itt állomásozó szipoj-ezredeit, és még csírájában irgalmatlanul elfojtották a felkelést. Rendkívül feszült helyzet alakult ki Bandelkhandban és Raj-

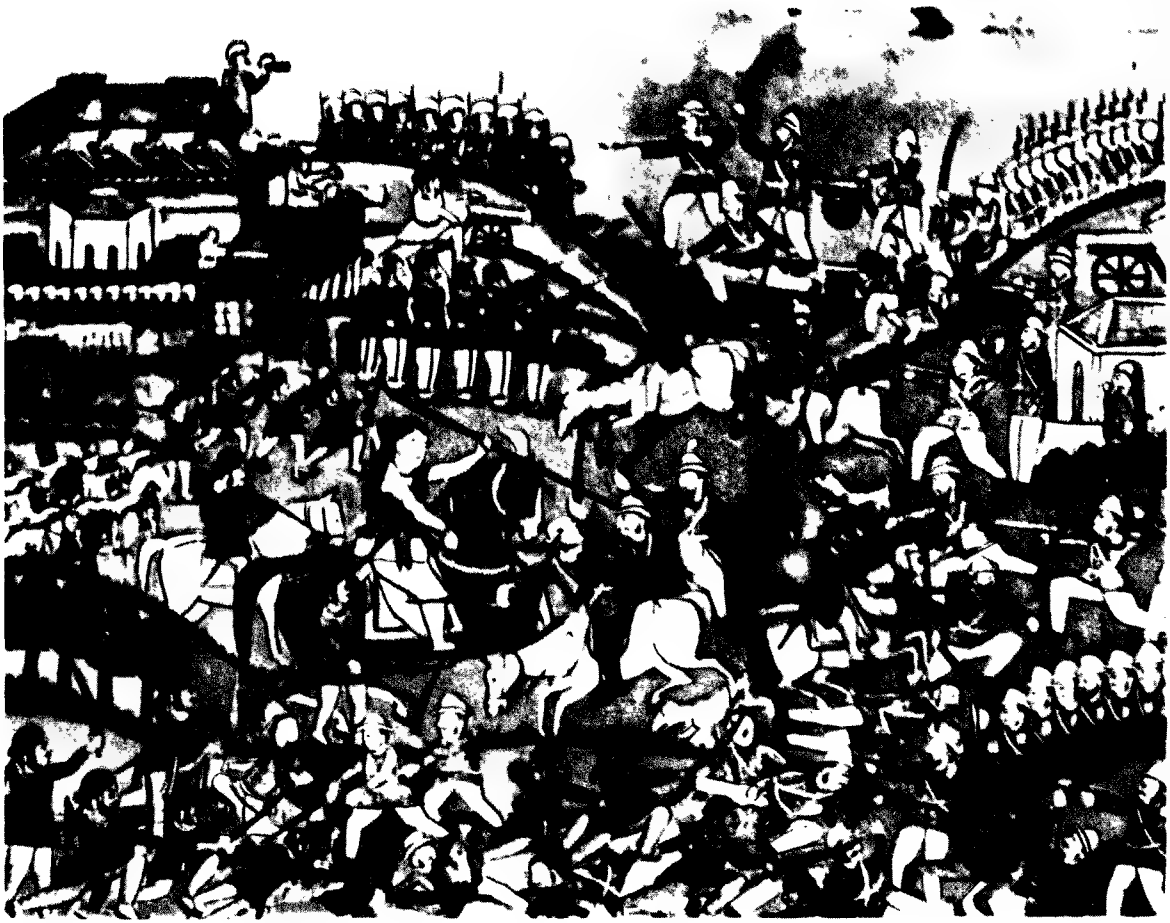

Laksmi Baj az angol csapatok ellen harcol
Indiai nyomat

putanában is. Itt egyes kisebb hűbérurak keltek harcra, majd némi ingadozás után Laksmi Baj fejedelemasszony (rani) is, aki fejedelemségét, Dzsanszit, függetlenné nyilvánította. Bihar tartományban Kunvar Szingh rajput hűbérúr kelt fel. De a legjelentősebb feudális urak híven kitartottak az angolok mellett. Gwalior fejedelmének a felkelés első, döntő heteiben sikerült visszatartania csapatait attól, hogy az angolok ellen forduljanak. Ugyanígy az árulást választotta sok maratha fejedelem, valamint a bengáli zamindarok.

Az angol uralmat a Jumna és Gangesz völgyének egész hosszában — Delhitől Allahabadig — hamarosan felszámolták. Az angol gyarmatosítók a veszélyeztetett területekről futva elmenekültek a nép haragja elől, vagy pedig azoknak a hűbéruraknak a váraiba húzódtak, akik kitartottak a gyarmati hatalom mellett.

A szipojok csakúgy, mint a közösségi parasztok, az angolok kiűzésében látták az egyedüli lehetőséget arra, hogy mentesülhessenek a súlyos adóktól. Visszakövetelték az elhódított közösségi földeket és kiváltságaikat, amelyeket fejedelmeik uralma alatt élveztek. Ám a szabadságharcot a feudális urak irányították, azok pedig nem tudták feláldozni egyéni érdekeiket a közös cél, az angolok kiűzése érdekében. Minden egyes feudális fejedelem külön-külön harcolt az angolok ellen, és nem is törekedett arra, hogy erőiket a szomszédos fejedelmek erőivel egyesítsék, és egységes parancsnokságot hozzanak létre. A felkelés hatalmas területe kezdettől fogva több

önálló harci gócra tagolódott. A szabadságharc legfontosabb központja Delhi, Kanpur és Lakhnau volt.

A miruti és delhi ezredek Delhi elfoglalása után kormányt (államtanácsot) alakítottak, melynek élére névlegesen az aggastyán Bahadur sahot állították. A kormány tagjai közt az udvari hűbérurakon kívül a felkelő ezredek parancsnokai és a városi lakosság képviselői is helyet foglaltak.

A delhi kormány felhívással fordult India népeihez, hogy fogjanak fegyvert vallásuk és függetlenségük védelmére. Azt ajánlotta a bengáli hadsereg felkelő szipoj-ezredeinek, hogy Delhiben sorakozzanak fel Bahadur sah lobogója alatt. Egyidejűleg felhívást küldtek valamennyi indiai hűbérúrhoz is. 1857 júliusának közepe táján Delhiben mintegy 40 000 szipoj-katona gyűlt össze. A delhi kormány ahelyett, hogy ezt az imponáló katonai erőt támadó hadműveletekre használta volna fel, tétlenségre kárhoztatta és a szipoj-ezredeket az erőd falai közé rekesztette.

A KANPURI ÉS AUḌI FELKELÉS

A Kanpurban állomásozó szipoj-ezredek felkelése 1857. június 4-én robbant ki. A felkelést — akárcsak Delhiben — a város lakossága is támogatta. Az angolok kicsiny csoportja (köztük 310 katona és tiszt) egy város melletti kórházban húzódott meg. A szipoj-katonák a Kanpur közelében élő Nana Szahibot kiáltották ki vezérükké. A felkelők elfoglalták a kincstárat és lerombolták a kormányhivatalok, a bíróság és az adóhivatal épületeit. A városban polgári közigazgatást és törvénykezést vezettek be. Az új hatalom gondoskodott a polgárok és a szipojok ellátásáról, harcot folytatott a banditizmus ellen, véget vetett azoknak a provokációknak, amelyek ellenségeskedést próbáltak támasztani a hinduk és a muzulmánok között.

A volt Aud fejedelemség körzetében a szipoj-egységek felkelése, melyet a parasztok és a városi lakosság megmozdulása is támogatott, közvetlenül a delhi események hírének elterjedése után kezdődött. Az audi angol biztos, George Lawrence, felmérve a helyzet veszélyességét, igyekezett megnyugtatni az audi feudális urakat. Összehívta a talukdarokat és zamindarokat és biztosította őket az angol kormány „jóindulatáról", továbbá megígérte a földadó leszállítását; ugyanakkor azonban meg is fenyegette őket azzal, hogy ha a hűtlenség legkisebb jelét adják súlyos következményekkel számolhatnak.

Lawrence-nek sikerült is az audi talukdarok túlnyomó részét semlegesítenie, de nem tudta lecsendesíteni az audi falvak népét és megállítani a szipoj-ezredek felkelését.

Az Audban állomásozó csapatok felkelése 1857 májusának végén tört ki. Néhány nap leforgása alatt — Lakhnau városának kivételével — Aud egész területét megtisztították az angoloktól. A városban élő, valamint a felkelési gócokból oda menekülő angolok lázas sietséggel igyekeztek megerősíteni az angol helytartónak a város közelében, a Gumti-folyó mellett emelkedő rezidenciáját, és rengeteg élelmiszert meg lőszert vittek oda.

Június végén a lakhnaui angolok helyzete válságosra fordult. Lawrence, mikor tudomást szerzett arról, hogy Navabganjban, Lakhnau közelében, nagyobb létszámú szipoj-katonaság gyűlt össze, megrohamozta őket, de a szipoj-alakulatok szétverték Lawrence csapatát és benyomultak a városba. Az angolok a helytartói palotában szorongtak. Az audiak visszaállították a fejedelmi hatalmat. A korábbi fejedelem kiskorú fiát ültették a trónra. A kormányzótanácsban a régi arisztokrácia képviselői foglaltak helyet. A szipoj-katonaság követelésére a tanácsba beválasztották Ahmed sahot, az audi szabadságmozgalom legtekintélyesebb vezérét is.

1857-ben a népi felkelés lángja Delhitől Allahabadig mindenütt magasra csapott. A parasztok minden gyűlöletüket a gyarmati hivatalnokok ellen fordították, visszafoglalták földjeiket, amelyeket tartozásaik fejében elvettek tőlük és elárvereztek, leszámoltak az uzsorásokkal és elégették az adóskötelezvényeket.

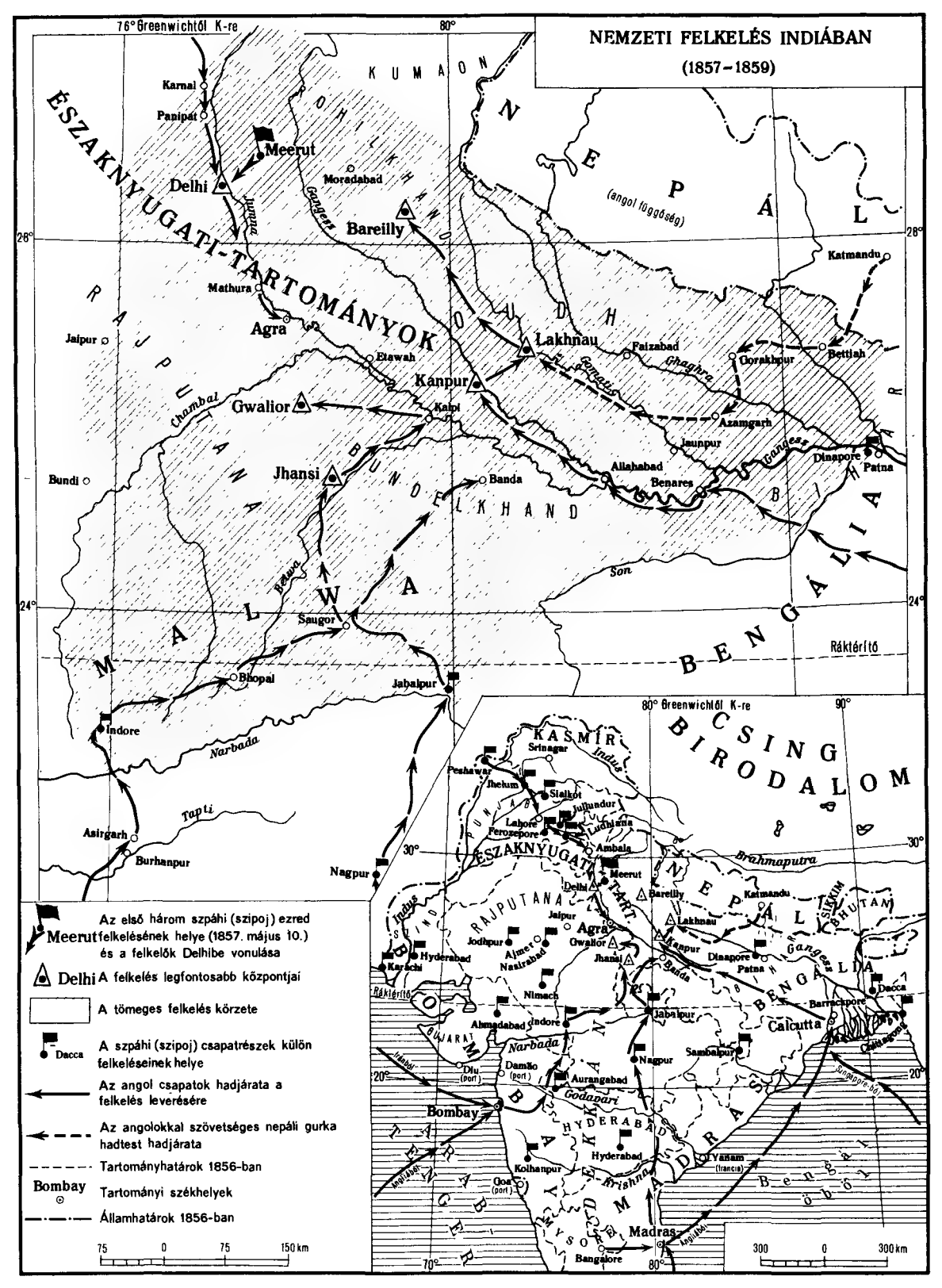
NEMZETI FELKELÉS INDIÁBAN
(1857–1859)
76° Greenwichtől K-re
80°
28°
24°
KUMAON
ROHILKHAND
NEPÁL
(angol függőség)
ÉSZAKNYUGATI-TARTOMÁNYOK
RAJPUTANA
OUDH
BUNDELKHAND
MALWA
BIHAR
BENGÁLIA
Karnal
Panipat
Meerut
Delhi
Moradabad
Bareilly
Jumna
Gangesz
Mathura
Agra
Jaipur
Etawah
Lakhnau
Faizabad
Ghaghra
Gorakhpur
Bettiah
Katmandu
Kanpur
Gwalior
Kalpi
Chambal
Azamgarh
Jaunpur
Dinapore
Patna
Allahabad
Benares
Bundi
Jhansi
Banda
Betwa
Son
Saugor
Bhopal
Jabalpur
Indore
Narbada
Tapti
Asirgarh
Burhanpur
Nagpur
Ráktérítő
80° Greenwichtől K-re
90°
30°
20°
70°
CSING BIRODALOM
KASMÍR
Srinagar
Indus
Peshawar
Jhelum
Sialkot
Jullundur
Lahore
Ferozepore
Ludhiana
Ambala
Meerut
Delhi
Brahmaputra
Bareilly
Katmandu
SIKKIM
BHUTAN
Lakhnau
Jaipur
Agra
Gwalior
Jodhpur
Ajmer
Nasirabad
Jhansi
Kanpur
Dinapore
Patna
Banda
Hyderabad
Karachi
Nimach
Ahmadabad
Indore
Jabalpur
Calcutta
Barrackpore
Dacca
Chittagong
Sambalpur
Nagpur
Aurangabad
Godavari
Diu (port)
Damão (port)
Bombay
Kolhanpur
Goa (port)
Hyderabad
Krishna
Yanam (francia)
Madras
Bangalore
Singapore-ból
Angliából
Ráktérítő
Meerut Az első három szpáhi (szipoj) ezred felkelésének helye (1857. május 10.) és a felkelők Delhibe vonulása
Delhi A felkelés legfontosabb központjai
A tömeges felkelés körzete
Dacca A szpáhi (szipoj) csapatrészek külön felkeléseinek helye
Az angol csapatok hadjárata a felkelés leverésére
Az angolokkal szövetséges nepáli gurka hadtest hadjárata
Tartományhatárok 1856-ban
Bombay Tartományi székhelyek
Államhatárok 1856-ban
75 0 75 150 km
300 0 300 km

A felkelés váratlanul érte az indiai angol hatóságokat. A felkelő szipoj-vezérek kiaknázhatták volna kezdeti sikereiket, ha erőteljes támadásokat indítanak a még angol kézben levő körzetek, például a Punjab, Dekkan és Calcutta ellen. (Punjabban több mint 10 000 főnyi angol katonaságot vontak össze; Calcutta pedig az indiai angol közigazgatás székhelye volt.) Ehelyett azonban a szipoj-egységeket egyes elszigetelt pontokon hagyták. Ez lehetővé tette az angolok számára, hogy Punjab és Bengália területén, Bihar egy részében és egész Dél-Indiában megvessék lábukat, és időt nyerjenek a felkelési gócok elleni támadás megszervezésére.

Lord Canning főkormányzó erősítést kért Madrasból és Burmából, a Kínába irányított angol csapatokat pedig feltartóztatta. A bombayi hadsereg, miután gyorsan felszámolta a Dekkan területén kirobbant kisebb felkeléseket, készülődni kezdett az északi hadjáratra.

Még 1857 májusának végén egy Madrasból érkező lövészalakulat a Gangeszen felfelé indult Benaresbe, hogy onnan tovább menjen Allahabadba, a két folyó találkozásánál fekvő fontos stratégiai pontra, és ott segítsen az angoloknak. De már elkésett: Allahabadban június 6-án kitört a felkelés, és egyszeriben lángba borította az egész tartományt. A felkelők egy köztiszteletben álló tanítót, a takácsok kasztjához tartozó Liakat Alit kiáltották ki vezérüknek, akit mindenki az angol uralom elleni szent háború lelkes apostolának ismert.

Az angolok az allahabadi erődbe zárkóztak. A felkelők lehetővé tették az odaérkező lövészalakulatnak, hogy akadálytalanul egyesüljön az ostromlottakkal. Ezután az angolok (június 12-én) támadást intéztek a város ellen, és heves harcok után sikerült is elfoglalniuk. Liakat Ali a szipoj-katonaság egy részével Kanpurba menekült Nana Szahibhoz.

Allahabad elfoglalása után Neill tábornok iszonyú bosszút állt a felkelőkön. Szemtanúk állítása szerint az angolok Allahabadban 6000 embert végeztek ki. A büntetőosztagok egész falvakat romboltak le, kifosztották, megkínozták, sorra felakasztották a parasztokat, nemre és korra való tekintet nélkül. Havelock tábornok, Neill utóda, akinek az volt a feladata, hogy felmentse a Kanpurban körülzárt angol helyőrséget, folytatta ezt a véres leszámolást.

A megtizedelt lakosság szétfutott a környező falvakba, és mindenhová elvitte az angol megtorló csapatok véres gaztetteinek hírét. Sokan nyugatra menekültek Nana Szahib oltalma alá, aki tovább ostromolta Kanpur erődjét, az angolok menedékhelyét. Három hét múlva, június végén, Willer tábornok, az angol csapatok parancsnoka letette a fegyvert, miután Nana Szahibtól engedélyt kapott, hogy az erődbe szorult angolok csónakon leevezzenek a Jumna-folyón Allahabadba. A felkelőknek India kegyetlen elnyomóival szemben érzett gyűlöletét azonban nem lehetett visszatartani: a hinduk rárontottak a csónakokban ülő angolokra és mind egy szálig lekaszabolták őket; csak a nőknek és a gyermekeknek irgalmaztak: visszaküldték Kanpurba és ott őrizet alatt tartották őket.

Tantia Topi
Bau rajza. 1858

Nana Szahib az angol helyőrség felszámolása után nem kezdett aktív hadműveleteket. Csak akkor küldte ki csapatait, amikor már híre jött, hogy közeledik Havelock serege. A tüzérségi túlerő győzelmet hozott Havelocknak, aki Kanpur alá vonult. Nana Szahib nem tudta tartani a várost: július

17-én az angolok elfoglalták. Az elállatiasodott, részeg katonák bandákba verődve, több napon keresztül fosztogatták és gyilkolták a város lakosait, akik nem tudtak elmenekülni. Szemtanúk bizonysága szerint Kanpurban legalább tízezer békés lakost mészároltak le. A katonai bíróságok százával küldték bitófára a teljesen ártatlan embereket.

Audban a felkelés az egész közösségi parasztságot magával sodorta. A régi kardokkal és mordályokkal felfegyverzett rajput parasztok derekasan támogatták a szipoj-katonákat, akik a Laknauhoz vezető utat védték. Havelocknak, aki azért vonult oda, hogy kimentse a Laknauban körülzárt angolokat, sikerült ugyan utat törnie a városba, de már az ostromlott angolokat nem tudta kivinni, és kénytelen volt velük együtt a helytartói palotába zárkózni.

Az angolok helyzete Doabban (a Jumna és Gangesz közében) Kanpur elfoglalása ellenére is egyelőre nagyon súlyos volt. Tantia Topi, Nana Szahib tehetséges hadvezére, még Havelock harmadik laknaui hadjárata előtt újból elfoglalta Bithurt, és Kanpurt veszélyeztette. Havelock visszafoglalta ugyan Bithurt, Calcuttába mégis azt jelentette, hogy helyzete kétségbeejtő.

A SZIPOJ-KATONASÁG VERESÉGE DELHIBEN

1857. június 8-án az angol csapatok és a nepáli fejedelem segítségül küldött gurkh osztagai megjelentek Delhi alatt. Az angolok megpróbálták rohammal elfoglalni a várost, de kísérletük nem sikerült. Delhi védői alaposan megritkították az angolok sorait, úgyhogy azoknak be kellett várniuk az erősítést. A delhi kormány passzív védekező taktikája hozzásegítette az angolokat ahhoz, hogy erőiket Delhinél összpontosíthassák, ugyanakkor az oda összesereglett felkelő csapatokat tétlenségre kárhoztatta. Doab lakossága véget vetett ugyan az angolok uralmának, de hiába várt a to-

Az angolok Delhit ostromolják
Metszet. 1857

Angol katonák gyújtogatnak egy kasmíri hindu faluban
Metszet a XIX. század közepéről

vábbi akciókra vonatkozóan konkrét utasítást. A felszabadított körzeteket mind magukra hagyták. A fegyveres paraszti osztagok minden irányítás nélkül szét voltak szórva ezernyi faluban és beérték azzal, hogy itt-ott szembeszálltak az angol büntető különítményekkel.

A delhi kormány nem tudott megfelelő vezetést biztosítani még a Delhi városában tartózkodó csapatok számára sem. A kormány által kinevezett főparancsnok nem bírta a katonák bizalmát. A rohilkhandi felkelő szipoj-ezredek, amelyek Delhi segítségére siettek, egyedüli parancsnokukként csak Baht kánt, a tüzérdandár volt tisztjét ismerték el. Az egymás ellen gyűlölködő két parancsnok önállóan járt el. Ez a személyi torzsalkodás nemegyszer a hadműveletek kudarcára vezetett és száz meg száz szipoj céltalan halálát okozta.

Az angol kémek akadálytalanul bejutottak Delhibe, itt a kormányszervek feudális elemei közt megbúvó angolpártiakkal kapcsolatot teremtettek és azokon keresztül a kormány minden döntéséről értesültek. Az angolok titkos ügynökei azzal is gyengítették a felkelők erejét, hogy viszályt szítottak a hinduk és a muzulmánok között. A kereskedők kihasználták az élelmiszerhiányt és felemelték az árakat. A városi lakosság legszegényebb rétegei éhezni kezdtek. A szipoj-katonák zsoldjukból hovatovább nem tudták megvásárolni a legszükségesebb élelmiszercikkeket sem. Hamarosan pénzhiány jelentkezett; többször is visszatartották a katonaság zsoldját. Az uzsorabankárok és nagy-

kereskedők kölcsönei sem sokat segítettek a kincstáron. Ezek az elemek nem bíztak a delhi kormány tartósságában, és titokban az angol uralom visszaállítását óhajtották; ezért megtagadták a kölcsönt, majd amikor a kormány a kényszerkölcsönök eszközéhez folyamodott, elrejtették vagyonukat.

1857 augusztus vége felé a brit csapatok parancsnokának Delhi alatt már több mint 11 000 ember állt rendelkezésére, ebből 3500 volt angol. Az angolok nehéz ostromágyúkat vonultattak fel Delhi alá.

Ugyanakkor a delhi sereg soraiban katasztrofális méreteket öltött a zűrzavar. A szipojok már nem bíztak vezetőik képességeiben, nem hittek a győzelemben. A felkelők kezdtek ráébredni, hogy a feudális urak, akikre ők a felkelés sorsát bízták, nem is gondolnak a parasztok vágyainak teljesítésére. Abban a kiáltványban, amely oly sok mindent megígért a feudálisoknak, egy szó sem volt a paraszti tulajdonjogok biztosításáról még azoknak a felsőbb rétegeknek a javára sem, amelyekből a szipoj-felkelők túlnyomó többsége kikerült. Mi több, ez a dokumentum nyíltan bejelentette, hogy minden földet a hűbérurak fognak megkapni teljes tulajdonként. Több szipoj-alakulat elhagyta Delhit, úgyhogy a város ostromának megkezdésekor már nem is maradt bent több 20 000 katonánál.

Az angolok 1857. szeptember 14-én megkezdték Delhi ostromát és szeptember 19-én ádáz utcai harcok után elfoglalták a várost. Ezután kíméletlenül leszámoltak a városban maradt fegyvertelen lakossággal. Lord Elphinstone, a bombayi tartomány kormányzója, egy magánlevelében ezt írta: „Azt a garázdálkodást, amit katonaságunk Delhi elfoglalása után művelt, nem lehet leírni. Bosszúnktól nem menekült senki, aki élt, egy sem; sem barát, sem ellenség. Ami a rablás méreteit illeti, túltettünk Nadir sahon." Bahadur sahot, aki megadta magát az angoloknak, bíróság elé állították, majd a burmai Rangunba száműzték, ahol rövidesen meghalt. A mogul hercegeket megölték.

Delhi eleste súlyos csapást jelentett az indiai felkelésre nézve. A punjabi szikhek végleg az angolok oldalára állottak. Delhi elvesztése megszilárdította az angolbarát fejedelmek helyzetét. Delhi elfoglalása után a felszabaduló angol csapatokat Audba küldték harcolni: ez volt a felkelés utolsó nagy tűzfészke, ahová Anglia a hadműveletek irányítására Colin Campbell tábornokot küldte.

AZ AUDI FELKELÉS LETÖRÉSE

Az angolok Delhi bevétele után sorra kiszorították a szipoj-egységeket Doabból, Rajputanából, Bandelkhandból és Nyugat-Biharból. Campbell az Aud elleni általános támadás megindítása előtt Laknau ellen vonult. Campbell hadjáratának megindításakor Laknauban több, mint 30 000 szipoj és még kétszer annyi önkéntes tartózkodott (a városi lakosságból és audi parasztokból). De a már demoralizált szipoj-katonaság mellett teljesen kiképzetlen önkéntesek álltak, akiknek ráadásul a fegyverzetük is hiányos volt. Az audi hatóságok ugyanolyan tehetetlenséget árultak el, ugyanúgy képtelenek voltak a határozott akciókra, mint a delhiek. Az audi tanácsban több olyan főember foglalt helyet, aki Delhi eleste után elveszettnek tekintette az ügyet és az angolokkal való kiegyezés lehetőségét kereste.

Campbell 1858. február 23-án 40 000 főnyi sereg élén Kanpurból Laknau alá vonult. Csapatainak kétharmad részét angolok, a többit pedig szikhek, gurkhok és madrasi szipoj-katonák alkották. Laknauért majdnem húsz napig tartott a harc. A város védelmét Ahmed sah irányította. Március 21-én Ahmed sah Laknau még életben maradt védőivel kénytelen volt elhagyni a város füstölgő romjait: Rohilkhandba vonult, amely egyelőre még Bahadur kán kezében volt. Campbell nem tudott Ahmed sah üldözésére indulni. Az angol sereg rablók és gyilkosok bandájává züllött. A tisztek potom pénzért összevásárolták a katonák által rablott értékeket.

Az audi hadihelyzet azonban csakhamar a felkelők javára változott meg. Ennek az oka az volt, hogy lord Canning, India főkormányzója, kiáltványt tett közzé, amelyben bejelentette, hogy

az angol kormány valamennyi talukdar földjeit — hat kivételével, akik minden tekintetben hívek maradtak az angolokhoz — elkobozza. A talukdarok drága árat fizettek a népi felkelésben tanúsított semlegességükért. Most egyszerre védelmére keltek tulajdonuknak, jóllehet mindegyik talukdar a maga kockázatára kezdett akciókba, nagy részük pedig beérte azzal, hogy megerősítette rezidenciáját és úgy várta az angolok megjelenését. Ez mindenesetre megnehezítette az angol csapatok rohilkhandi előnyomulását.

1858 májusában Colin Campbell mégis bevette Rohilkhand fővárosát, Bareilit. A város eleste után Bahadur kán és Nana Szahib letett a további harcról. Az utóbbi Nepál határára vonult vissza. Csak Ahmed sah nem tette le a fegyvert. Rohilkhand kiürítése után Audba húzódott vissza, ahol azonban nemsokára egy ottani földesúr orvul megölette. A felkelő nép elvesztette legkiválóbb hadvezérét. De a felkelés sorsa ekkor már meg volt pecsételve. Az erőviszonyok túl egyenlőtlenek voltak. Emellett az angol kormány 1858. augusztus 2-án rendeletet bocsátott ki, amely felszámolta a Kelet-Indiai Társaságot és India kormányzását közvetlenül az állam feladatává tette, továbbá novemberben Viktória királynő egy kiáltványban ígéretet tett arra, hogy az angol kormány tiszteletben fogja tartani az indiai hűbérurak földjeit, jogait és kiváltságait. Mindez végképp megbékéltette az indiai feudálisokat — köztük az audi talukdarokat is — a gyarmati hatóságokkal.

A szipoj-ezredek Audban szétszórt maradványai már nem jelentettek nagyobb veszélyt. Az angol hatóságok tényked̈ése 1858 utolsó hónapjaiban már csak büntető expedíciókra korlátozódott. A rögtönzött katonai bíróságok nem ismertek kegyelmet. 1859 elején az angol gyarmatosítók a kíméletlen terror révén visszaállították audi uralmukat.

TANTIA TOPI CSAPATAINAK HARCA. AZ 1857—1859. ÉVI FELKELÉS VÉGE

Az angolok a rohilkhandi és audi hadműveletekkel egyidejűleg támadásra indultak Tantia Topi ellen is, aki csapataival Kanpur és Dzsanszi között harcolt.

Amikor délről a bombayi csapatok egyre közelebb jutottak, majd 1858 márciusában elérték Dzsanszit, Tantia Topi helyzete fenyegetővé vált. A város lakosai, akiket bátor fejedelemasszonyuk, Laksmi Baj vezetett, sorra visszaverték a rohamokat. A szipoj-felkelés angol történetírója erről így nyilatkozott: „A dzsansziak ágyúi csak éjszaka hallgattak. Az ütegek mellett még asszonyokat is lehetett látni, akik segítettek a harcosoknak és hordták a lőszert." Amikor Tantia Topi tudomást szerzett Dzsanszi nehéz helyzetéről, a város védőinek segítségére sietett. Az angol parancsnokság Tantia Topi ellen küldte csapatait. Az egy álló napig tartó ütközetben Tantia Topi vereséget szenvedett. Hogy katonáit a teljes pusztulástól megmentse, felgyújtotta a dzsungelt és a füst fedezete alatt visszavezette embereit Kalpiba.

1858. április 3-án az angolok büntetőosztagai benyomultak Dzsansziba. Laksmi Baj a város védőinek kívánságára néhány főből álló védőcsapat kíséretében Tantia Topihoz menekült. A két vezér hamarosan elfoglalta Gwaliort. Itt a fejedelemasszony egy lovasosztag élén hősi halált halt. Az angolok szívós harcok árán visszavették ugyan Gwaliort, de Tantia Topit nem tudták elfogni. Seregének maradványaival sikerült kivágnia magát az ellenség gyűrűjéből. Több hónapos manőverezés után — az üldöző angolokat megtévesztve — benyomult a Dekkan-fennsíkra, a Narbada-folyó mögé, és megpróbálta fegyverbe szólítani a marathákat, de kellő támogatás híján kénytelen volt visszatérni északra.

Tantia Topit 1859 áprilisában egy gwaliori hűbérúr elárulta: elfogták és felakasztották. Vele a szipoj-felkelés utolsó hadvezére szállt sírba. Tantia Topi csakúgy, mint Ahmed sah, Laksmi Baj és a népi felkelés többi hőse, mindvégig hű maradt népéhez.

Az 1857—1859. évi felkelés bukásának legfőbb oka az volt, hogy a szétszórtan, feudális függőségben élő parasztság nem tudott ellenállni az angolok katonai erejének. Emellett a felkelés nem terjedt túl az északnyugati tartományok határain, Bihar egy részén, továbbá néhány jelentéktelen rajputanai és középindiai területen, valamint a bombayi tartomány déli részén. A Dekkan-fennsík, a Punjab és Bengália kényelmes hídfőállásul szolgált az angoloknak, ahonnan támadást intézhettek a felkelés legfontosabb gócpontjai ellen. Az angol hatóságok felhasználták e tartományok anyagi erőforrásait, itt újabb szipoj-alakulatokat szerveztek, a kikötőkből pedig az erősítésként Angliából érkező csapatokat a felkelés elfojtására irányították.

A felkelés bukásához az is hozzájárult, hogy a feudális urak és a parasztok egyek voltak ugyan abban, hogy az angolok kiűzésére törekedtek, céljaik mégis különböztek egymástól. A hűbérurak, akik kezükbe kaparintották a felkelés irányítását, semmibe vették a parasztok fő követeléseit: míg a parasztok azon voltak, hogy a megművelt földet meg is tarthassák, a hűbérurak csak arra törekedtek, hogy visszaszerezhessék a parasztság kizsákmányolásának monopoljogát.

A felkelők, a szipoj-hadsereg — a felkelt parasztság ütőereje — és a hadsereg feudális vezetősége között mélyreható ellentét állt fenn a felkelés céljainak és feladatainak kérdésében, ami végül szakadásra vezetett. A feudális urak csatlakoztak ugyan a felkeléshez, de csakhamar elárulták és átálltak az angolok oldalára, mihelyt azok megígérték nekik, hogy nem háborgatják földesúri földtulajdon-jogaikat és feudális kiváltságaikat.

Az 1857—1859. évi népi háborúban több tízezer szipoj és paraszt pusztult el. India sok

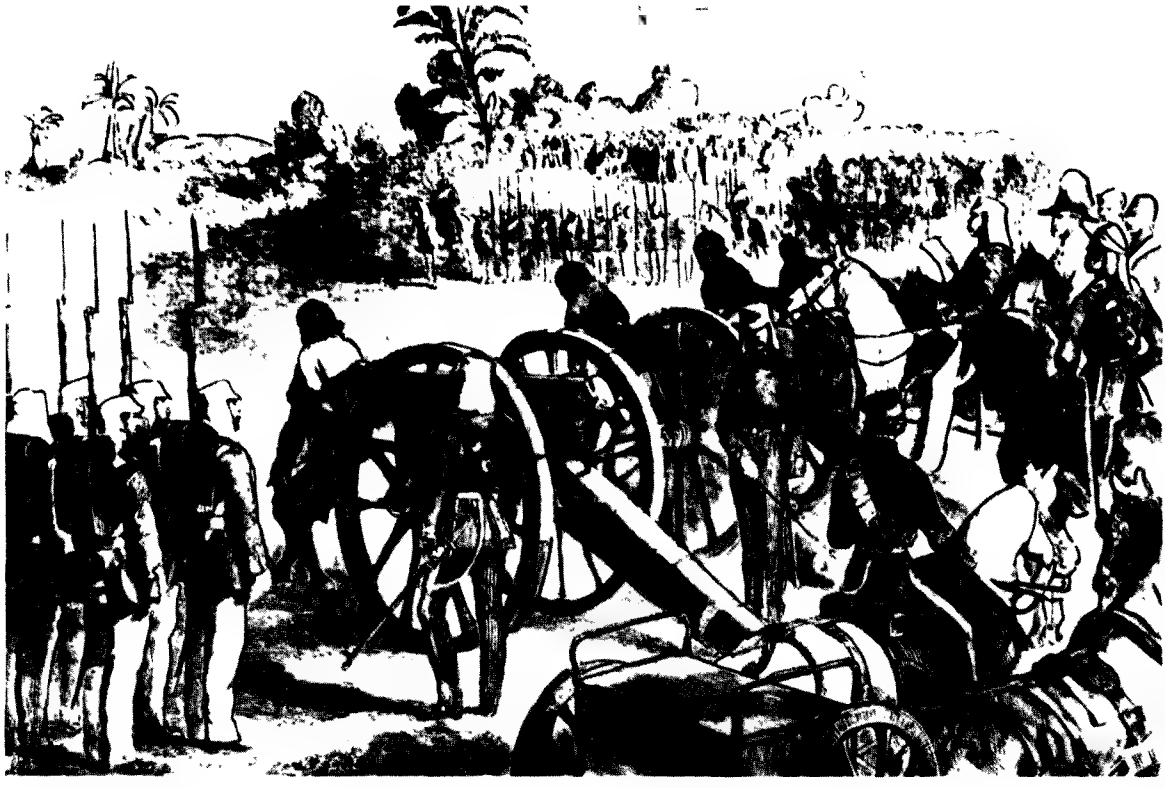

Az angol katonaság leszámolása a felkelő szipojokkal
Metszet Shrewd rajza nyomán. 1859

faluja és városa romba dőlt; rengeteg ember hajléktalanná és nincstelenné vált. A háborús pusztításokat India egész északnyugati részén rettenetes éhínség követte.

Anglia kormánya, miután leszámolt a felkelő néppel, feloszlatta a Kelet-Indiai Társaságot és több engedményt tett az indiai hűbéruraknak, a népet viszont 70 millió font sterling összegű új állami adóval terhelte.

A szipoj-csapatokat újjászervezték. Az angol csapatok és a bennszülött egységek arányát Bengáliában 1 : 2-re, a többi hadseregben 1 : 3-ra növelték. Szipoj-katonák nem szolgálhattak többé a tüzérségnél és műszaki alakulatoknál.

Az angolok azonban kénytelenek voltak még az indiai parasztság javára is bizonyos engedményeket tenni.

1859-ben Bengáliában törvényt hoztak, amely szerint azt a bérlőt, aki tizenkét éven át megszakítás nélkül bérli ugyanazt a földet, megilleti az „állandó bérlet" joga. Az ilyen bérlőt a földesúr nem kergethette el, amíg a bérleti díjat rendesen megfizette. Ugyanez a törvény korlátozta az „állandó bérlőktől" követelhető bérleti díj önkényes emelésének a jogát. A bérleti díj összegének emeléséhez, a földesúrnak bíróság előtt kellett bizonyítania, hogy az ő közvetlen gondoskodása révén növekedett a föld termékenysége. A törvény ilyen módon fokozta a zamindaroknak a gyarmati hatóságoktól való függőségét, amennyiben csak ezek beleegyezésével lehetett bérlőtől elvenni a földet, és felemelni a bérleti díjat. Ez a törvény gyakorlatilag nem védte meg a bérlőt a földesúr önkényeskedésétől, mivel a kormány változatlanul a földesúr pártján állott.

Az 1857—1859. évi felkelés elfojtása után India angol gyarmattá vált, közvetlenül a király és a királyi kormány fennhatósága alatt. Indiát ezentúl főkormányzó kormányozta, akit India alkirályának is neveztek.

XX. FEJEZET

A TAJPING-FELKELÉS. A KÍNAI TAJPING-ÁLLAM

Az ópiumháború után Kínában tömegmozgalom bontakozott ki mind a külföldiek, mind a mandzsu és kínai feudális urak ellen. A felkelésekben és zavargásokban a kínaiakon kívül más, Kínában élő népek is részt vettek: a miaók, tibetiek, tungok, jaok, dungánok stb. A népi harc az 1851—1864. évi tajping-felkelésben tetőzött.

1. A TAJPINGOK HARCA A MANDZSU FENNHATÓSÁG ELLEN

A NÉPTÖMEGEK FEGYVERES HARCA AZ 1840-ES ÉVEK VÉGÉN

1841 és 1849 között a hivatalos kínai krónikák több mint száztíz parasztfelkelésről tettek említést. 1842 decemberében kitört a fan nemzetiség felkelése Csinghajban, 1843-ban Jünnanban zajlott le felkelés, 1844-ben parasztfelkelésekre került sor Tajvan szigetén, Hunanban és Kuanghsziban, 1845-ben Kuangtungban, Csiliben, Santungban, Kanszuban és Szecsuanban, 1846-ban Kuanghsziban, Hunanban, Csiangszuban és Jünnanban. A felkelések egyre inkább megrendítették a mandzsu császárok hatalmát Kínában. A lakosság körében, különösen a Jangce-folyótól délre elterülő vidékeken, gombamódra elszaporodtak a különféle titkos társaságok, amelyek rendszerint a Szanhoha („Triász") vagy Tientiha („A föld és az ég társasága") nevet vették fel. Ezek a többnyire helyi jellegű szervezetek néhány ezer embert tömörítettek, s egymással nem álltak kapcsolatban. Tagjaik leginkább falusi szegények voltak, de helyet foglaltak bennük a városi alsó rétegek képviselői, valamint kereskedők, sőt még egyes kisbirtokosok is, akiket gyűlölettel töltött el a mandzsuk kínai uralma. A titkos társaságok legfőbb politikai jelszava ez volt: „Döntsük meg a Csing-dinasztiát és állítsuk vissza a Ming-dinasztiát!" Más társaságok ilyen jelszavakat hangoztattak: „A hivatalnokok sanyargatnak, a nép felkel", „Üsd a hivatalnokokat, de ne bántsd a népet", „Vedd el a gazdagok vagyonát, hogy segíts a szegényeken", sőt még a vagyonközösségre is buzdítottak: „Töröljük el a mezsgyéket, hogy mindnyájan egy családként élhessünk".

A kínai titkos társaságok fontos szerepet játszottak abban az antifeudális fegyveres harcban, amely az első ópiumháborúban elszenvedett vereség után bontakozott ki az országban: számos népi felkelést készítettek elő és irányítottak.

A néptömegek fegyveres harca fokozódott 1847-től, kiváltképpen a déli tartományokban, ahol a parasztokat egyéb bajaik mellett elemi csapások is sújtották. 1847 októberében Hunan

és Kuanghszi két szomszédos tartományában a Lej Csaj-hao vezette titkos társaság felkelést robbantott ki. Előzménye az volt, hogy a hivatalnokok visszaéléseket követtek el, mikor az állami raktárakból gabonát osztottak ki az éhező nép között. A parasztfelkelés több hónapig tartott. Ezt követően 1848 tavaszán nagyarányú parasztfelkelésekre került sor a Kuanghszi tartománybeli Csuan-csouban, valamint Kuangtung és Kuanghszi határának körzetében. A felkelők végeztek a hivatalnokokkal, kiszabadították a börtönökből a foglyokat, sarcot vetettek ki a nagybirtokosokra és a nagykereskedőkre, elfoglalták az élelmiszerraktárakat, a bennük tárolt élelmiszert pedig szétosztották a lakosság között. 1849 novemberében még nagyobb arányú parasztfelkelés robbant ki Li Jüan-fa vezetése alatt, amely Kuanghszi, Hunan és Kujcsou tartományoknak több mint tíz járására kiterjedt. A felkelés egészen 1850 májusáig tartott, és a Csing-hatóságok csak nagy üggyel-bajjal tudták elfojtani. Emellett egymást érték a kisebb méretű felkelések is.

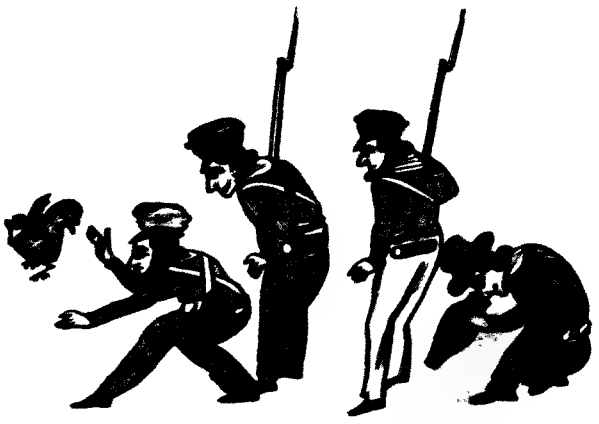

Angol katonák
Kínai karikatúra. 1848

A parasztok fegyveres harca azonban minden lendülete ellenére, szétforgácsolt és szervezetlen volt.

A BAJSANDIHOJ-TÁRSASÁG. A CSINTIENI FELKELÉS

1843-ban Hung Hsziu-csüan (1814—1864) paraszti származású falusi tanító megalapította a Bajsandihoj-társaságot („A legfőbb uralkodó tiszteletének társasága"). Hung Hsziu-csüan már az első ópiumháború előtt, telve gyűlölettel a Csing-dinasztia és a mandzsu hűbérurak iránt, uralmuk megdöntését tűzte célul maga elé. A keresztény vallás és a régi kínai etikai tanok egyes tételeinek felhasználásával az általános egyenlőség eszméjét kezdte terjeszteni, és harcra szólította népes hallgatóságát az „ördög" ellen, akin a mandzsu feudális urakat értette. Hung Hsziu-csüan és legközelebbi harcostársa, Feng-Jün-san falusi tanító hosszú éveken át élénk propagandát fejtett ki Kuanghszi tartomány kujpingi és kujhszeni járásaiban. Itt a Bajsandihoj-társaság összeforrt szervezetté alakult, amely 1849 közepe táján mintegy 10 000 tagot számlált. A társaság tagjai legnagyobbrészt a szegényparasztságból és a szénégetők közül kerültek ki, de voltak köztük kisbirtokosok is. A társaságot Hung Hsziu-csüanon és Feng Jün-sanon kívül a szénégető Jang Hsziu-csing, a szegényparaszt Hszia Csao-huj, továbbá a kisbirtokos Si Ta-kaj és Vej Csang-huj irányította.

A helyi nagybirtokosok és a Csing-hatóságok felismerték, hogy a Bajsandihoj-társaság vallásos leple forradalmi szervezetet takar, és üldözni kezdték a társaság tagjait. 1848-tól kezdve napirenden voltak az összetűzések a nagybirtokosok zsoldoscsapatai és a Bajsandihoj tagjai között, majd 1850 nyarán kormánycsapatokat küldtek Hung Hsziu-csüan felkutatására és elfogatására. Ezt a különítményt a Bajsandihoj-társaság fegyveres erői szétverték. Ezután Hung Hsziu-csüan parancsot adott valamennyi követőjének, hogy adják el vagyonukat, a befolyt összeget szolgáltassák be a közös pénztárba és fegyveresen gyülekezzenek a kujpingi járás Csintien nevű falujában. A felkelők itt a közös raktárból egyenlő ruházatot és ellátást kaptak az egyenlősítő elosztás elve alapján.

1850 augusztus-decemberében a felkelők, akikhez időközben több, addig a különféle titkos szervezetek vezetése alatt működő fegyveres osztag is csatlakozott, több alkalommal súlyos csapást mértek a kormánycsapatokra. 1851. január 11-én, Hung Hsziu-csüan születése napján, Csintien-

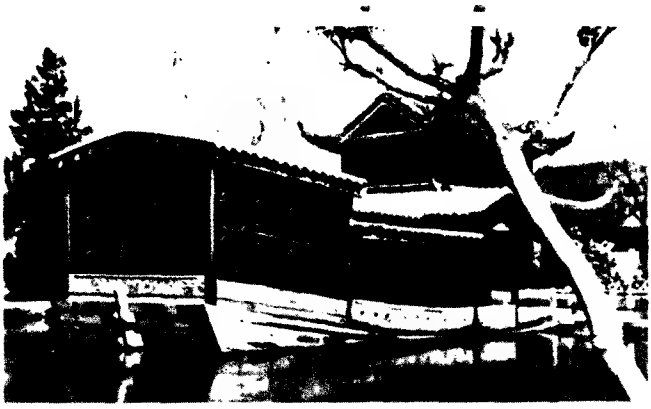

A Tajping-vezérkar tanácskozásainak színhelyéul szolgáló bárka

ben ünnepélyesen bejelentették, hogy fegyveres harcot indítanak a mandzsu feudális urak hatalmának megdöntésére.

A TAJPING-ÁLLAM MEGALAKULÁSA

A nép szemében a mandzsu uralom testesítette meg a feudális elnyomás egész rendszerét. A felhívás, amely ennek megdöntésére szólította fel az embereket, megfelelt a tömegek óhajtásainak. A felkelő hadsereg, amelynek létszáma közben több tízezerre duzzadt, a nép támogatását is élvezte és így egyre újabb győzelmeket aratott a Csing-seregek fölött. 1851 szeptemberében a felkelők elfoglalták Jüngan városát (Csintientől északkeletre), és itt kiáltották ki államuk, a Taj-ping tienkuo („A Nagy Béke Mennyei Birodalma") megalakulását, amelynek feje, Hung Hsziu-csüan felvette a tienvang („Mennyei Császár") címet. Az állam elnevezésében az az eszme jutott kifejezésre, hogy Kínában olyan társadalmi rend létesült, amelyben mindenki „nagy jólétet" élvezhet. A Bajsandihoj-társaság többi vezetői, akik alacsonyabb rangú vang-címeket kaptak, alkották a tajping-állam kormányát. A kormány tulajdonképpeni feje Jang Hsziu-csing volt. Az államról a felkelőket is rendszerint tajpingoknak nevezik.

1852 áprilisában a tajping-hadsereg áttörte a Jünnan körül felvonult Csing-csapatok arcvonalát és észak felé, a Jangce középső folyásának vidékére indult. A tajping-katonák halált megvető bátorsággal rohamozták meg a megerősített városokat. A Csüancsou körüli harcokban elesett Feng Jün-san, Csansa alatt pedig Hszia Csao-huj. Ugyanez év decemberében a tajpingok elfoglalták a Tungting-tó fontos kikötőjét, Jio-csout, 1853 januárjában pedig elkeseredett harcok után bevették Vucsang városát, a Jangce völgyének egyik legfontosabb központját. A Hunan és Hupej tartományokon való átvonulás során a tajping-hadsereg létszáma mintegy 500 000 főre emelkedett.

A tajpingoknak Vucsang körzetében aratott számos győzelme, valamint az a tény, hogy több központi tartomány lakossága csatlakozott hozzájuk, nagy riadalmat keltett a mandzsu hatóságok körében. De a tajping-hadsereg vezetősége elmulasztotta a kedvező alkalmat, hogy döntő csapást mérjen Kína fővárosára. 1853 februárjában a félmilliós tajping-sereg Vucsangból, a Jangce folyása mentén keletre vonult. Útközben több nagy várost foglaltak el, majd Nanking alá értek és 1853. március 19-én rohammal bevették a várost, Kína egyik legnagyobb központját, amely a Ming-dinasztia korában az ország második fővárosa volt. Nanking[1] lett a tajping-állam fővárosa.

A FÖLDTÖRVÉNY ÉS A TAJPING-ÁLLAM EGYÉB REFORMJAI

A tajping-kormány nem sokkal Nanking bevétele után földtörvényt adott ki, amely meghatározta a föld újraosztásának rendjét és a falusi lakosság megszervezésének rendszerét. „A Menny alatti minden földet — olvassuk a program-dokumentumban — a Menny alatti lakóknak kell megművelniük. Azok, akiknek nincsen elég földjük egy helyen, más helyre költöznek. A Menny alatti földeken egyhelyütt jó, máshelyütt rossz a termés: ha egyik helyen ínség üti fel a fejét, akkor a bő-

[1] Tiencsin (Mennyei főváros) néven.

termésű vidékek kötelesek segíteni. El kell érni, hogy az egész világ élvezhesse azokat a nagy javakat, amelyeket az égi atya, a mindenható isten adományozott; hogy az emberek együttesen műveljék meg a földet, együttesen étkezzenek és ruházkodjanak, közösen költsék el a pénzt, hogy mindenki egyenlő legyen, és senki se maradjon éhen, senki se fázzék." Az egyenlősítés emez elveinek megfelelően a földeket minőség szerint kilenc csoportra kellett osztani (egy első kategóriába sorolt parcella három kilencedik kategóriabeli parcellának felelt meg) és a kenyérfogyasztók számától függően úgy elosztani, hogy átlagban minden család nagyjából azonos termést takaríthasson be. A földtörvény úgy rendelkezett, hogy az asszonyokra jutó földrész ugyanakkora legyen, mint a férfiaké; a 16 évesnél kisebb gyermekek részét a felnőtteknek juttatott terület felében állapították meg.

A törvény előírásai szerint a falusi lakosság életét a katonai rendben élő patriarchális közösség elvei szerint kellett megszervezni. Huszonöt család alkotott egy közösséget, amely külön imateremmel és közös raktárral rendelkezett; a közösség tagjainak ide kellett beszolgáltatniuk készleteiket és pénzüket, ami a család fenntartásához szükséges mennyiségen túl megmaradt. Gyermek születése, esküvő vagy elhalálozás esetén az illető családnak ebből a raktárból utaltak ki megfelelő segélyt. A közösségek kötelessége volt gondoskodni az árvákról és a munkaképtelenekről. Minden család egy személyt jelölt ki katonai szolgálatra. Így minden közösség egy-egy szakaszt (liang) alkotott, melynek parancsnoka a közösség feje volt. A szakasz tagjainak csak akkor kellett katonáskodniuk, ha arra szükség volt (bűnözők elfogása, hadjárat stb.), egyébként mindenki dolgozott a földeken, vagy ács-, kovács-, fazekas- stb. munkát végzett a közösség javára. Ötszáz szakasz (század és ezredbeosztással) alkotott egy hadtestet, amely a polgári életben a falusi körzetek legmagasabb közigazgatási egységének (a kerületnek) felelt meg. Ennek a közigazgatási egységnek a területén a főhatalmat és az igazságszolgáltatást a hadtestparancsnok gyakorolta.

A földtörvényben a parasztoknak az a törekvése öltött testet, hogy a földesúri birtokok teljes megsemmisítése alapján megvalósítsák az általános egyenlőséget. De a felkelő parasztoknak a történelmi helyzet miatt nem sikerült megoldaniuk az antifeudális forradalomnak ezt a kardinális feladatát.

Ez a törvény a pillanatra sem szűnő háború éveiben — a földek bonyolult kategorizálási rendszerével és a falusi lakosságnak gyakorlatilag megvalósíthatatlan szervezeti beosztásával egyetemben — program maradt, amelyet így nem is lehetett mindenütt és teljes egészében végrehajtani. A tajpingoktól megszállott terület nagy részén továbbra is fennmaradt a földesúri nagybirtok és a bérleti rendszer; a tajpingok falusi közigazgatásában számbelileg többségben voltak a földesúri elemek, mivel az írni-olvasni tudást régtől fogva ők monopolizálták. A tajpingok sokhelyütt, rendszerint nagy összeg lefizetése ellenében, felhatalmazták a földesurakat, hogy a földet birtokolhassák és a bérleti díjat beszedjék.

Az agrárpolitika terén a tajpingok számos rendelkezése mégis aláásta a földesurak, kivált a nagybirtokosok gazdasági hatalmát és befolyását, és némileg enyhítette a parasztok feudális kizsákmányolását. Például az adóteher számottevő részét áthárították a földesurakra, sőt ezenkívül rendkívüli katonai hozzájárulásokra is kötelezték őket. Ugyanakkor a szegények adófizetési kedvezményeket kaptak. A tajping-hadsereg közeledtére sok földesúr elmenekült, sokan a hadműveletek során meghaltak vagy a tajpingok fogságába estek; ezeknek a birtokosoknak a földjei a legtöbb esetben a parasztok kezébe mentek át. Azok a földesurak, akik a helyükön maradtak, a tajpingok bevonulása után már nem merték úgy elnyomni a parasztokat, mint azelőtt és annyi földbérleti díjat követelni, mint annak előtte. A bérleti díj összegét alaposan csökkentették, sőt egyes vidékeken a parasztok egyáltalán nem voltak hajlandók megfizetni.

Mindez némileg javította a parasztság életkörülményeit. Ugyanakkor a kereskedelem szabadsága és az alacsony vámok politikája kedvező feltételeket teremtett a gazdasági helyzet megszilár-

dulásához a tajpingok által elfoglalt körzetekben. Egy külföldi, aki ebben az időben járt a tajping-állam fővárosában, meg is jegyezte, hogy „Nanking falain belül virágzik a kereskedelem, rend és nyugalom uralkodik; a városi lakosságnak elegendő élelme és ruházata van, és nyugodtan végezheti munkáját".

A tajpingok több más haladó jellegű intézkedést is hoztak: a nőket egyenjogúsították a férfiakkal, külön iskolákat alapítottak számukra, betiltották a prostitúciót, a lábak elnyomorítását és a menyasszonyeladást. A tajping-hadseregben több tucatnyi női alegység is volt, amelyek részt vettek az ütközetekben.

Míg a mandzsu hűbérurak kormányzati rendszere a kultúra terén megrekedést idézett elő, a tajpingok a haladó, népi kultúráért küzdöttek. Igyekeztek közelíteni a körmönfont irodalmi nyelvet a köznyelvhez, számos hieroglifát egyszerűsítettek, felszólították az embereket, hogy „tegyenek le a koholmányok írásáról és csak az igazságot mondják". A politikai publicisztika nagyszerű mintái a tajping vezetők kiáltványai, kiváltképpen Li Hsziu-csengnek — az egyik vangnak — felhívásai. Hung Zsen-lan, Hung Hsziu-csüan fivére, a tajping-mozgalom tekintélyes vezetője, „Újabb gondolatok a kormány megsegítésére" című munkájában azt javasolja, hogy szorgalmazni kell az újságkiadást, vasutak és gyárak építését, bankok és kereskedelmi társaságok alapítását. Ezek az eszmék azonban a gyakorlatban már nem valósulhattak meg.

A tajpingok, miután Nankingot a „Taj-ping tien-kuo" fővárosává nyilvánították, szabad árubevitelt engedélyeztek államuk területére a külföldnek, csak az ópiumkereskedést tiltották meg. Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok megpróbálták a tajpingok és a mandzsu hatóságok közti harcot a maguk önző céljai érdekében kihasználni. Kormányaik képmutató módon úgy nyilatkoztak, hogy nem avatkoznak bele a kínai polgárháborúba; valójában a tőkésállamok ellenséges magatartást tanúsítottak a Taj-ping tien-kuoval szemben. Rokonszenvüket a mandzsu kormány számára tartották fent.

A TAJPING-HADSEREG ÉSZAKI HADJÁRATA

Nanking elfoglalása súlyos csapás volt a mandzsu kormányra. De végleges megdöntéséhez az kellett, hogy a tajping-hadsereg az ország északi felében leverje a kormánycsapatokat és elfoglalja a fővárost, Pekinget. A tajpingok évégből indították meg 1853 májusában északi hadi vállalkozásukat. A tajping-hadsereg harcok közepette vonult át Anhuj, Honan, Sanhszi tartományokon és szeptember végén benyomult Cseli tartomány területére.

Ugyanebben az időben a Jangce-folyótól északra elterülő tartományokban parasztmozgalom bontakozott ki, melyet a Nientang nevű titkos szervezet készített elő. (A „nien" szó — egyes kínai történészek véleménye szerint — a felkelő sereg egyik csoportját jelölte.) A társaságról a mozgalom résztvevőit niencsünöknek nevezték el. A felkelők Csang Lo-szing vezetése alatt Honan körzetében rendezkedtek be, mintegy 300 000 főnyi hadsereget szerveztek, és sorra vereséget mértek a Csing-csapatokra.

1853 októberében a tajping-csapatok Tiencsin közelébe érkeztek. Észak-Kínának ezt a rendkívül fontos központját azonban nem sikerült elfoglalniuk, mivel a csapatok az északi hadműveletek során nagy veszteségeket szenvedtek. A tajpingok kénytelenek voltak nehéz körülmények között, a déliek számára szokatlan téli hidegben visszavonulni. A tajping-vezetőség nem mérte fel kellőképpen a Peking ellen indított hadjárat nehézségeit, nem gondoskodott kellő számú seregről és a szükséges tartalékokról. Visszavetette a hadműveleteket az a körülmény is, hogy a kormányseregeknek sikerült megakadályozniuk a tajpingoknak és a Nientang-társaság paraszti felkelőosztagainak az egyesülését.

Az északi vállalkozás kudarccal végződött. Ellenben a Jangce középső folyása mentén el-

terülő tartományok visszafoglalására indított nagyszabású hadműveletek sikeresen folytak. Ez az 1853 májusában megkezdett, úgynevezett nyugati hadjárat Anhuj, Csianghszi és Hupej tartományok jelentős részének, többek között a kormánycsapatok által még az év elején elfoglalt Vucsangnak a felszabadítását eredményezte. A Jangce középső folyásának vidéke ismét a tajpingok fennhatósága alá került.

A tajpingok újabb sikerei megmutatták, hogy a mandzsu kormány képtelen megbirkózni a paraszttháborúval. A mandzsuknak ekkor a kínai feudális urak siettek segítségükre. Egy Ceng Kuo-fan nevű nagybirtokos és főhivatalnok birtokosokból és különféle lecsúszott elemekből megalakította a „hunani ifjak" csapatait, hogy Hunan területén felvegyék a harcot a tajpingok ellen. A reakció erői tömörülni kezdtek: a kínai hűbérurak összefogtak a mandzsu hatalommal a felkelő parasztok ellen.

A tajping-sereg 1853—1856 folyamán súlyos harcokat vívott a reakció egyesült erői ellen, és elszántan védelmezte államát.

A TITKOS TÁRSASÁGOK VEZETTE NÉPI FELKELÉSEK

A tajpingoktól függetlenül az ország egyéb vidékein tovább folytatódott a nép fegyveres harca a mandzsu hűbérurak ellen. Ezt a harcot rendszerint a különféle titkos társaságok irányították. A Jangce-folyótól délre elterülő tartományokban élénk tevékenységet fejtettek ki a „Triász" néven emlegetett titkos társaságok. Az egyik ilyen társaság 1853-ban fegyveres felkelést robbantott ki Fucsienben: a felkelők Huang Tö-mej kereskedő vezetésével elfoglalták Hsziamen kikötőjét és több más várost. Ugyanez év szeptemberében egy sanghaji titkos társaság készített elő felkelést, amely Liu Li-csuan vezetése alatt sikert sikerre halmozott. A felkelők Sanghajt (a nemzetközi negyed területének kivételével) és a környező városokat egészen 1855 februárjáig a kezükben tartották. Megpróbáltak kapcsolatot teremteni a tajping-állam kormányával, de követeiket a Csing-hatóságok elfogták és kivégezték. A Csing-csapatok — Anglia, Franciaország és Amerika hadihajóinak aktív közreműködésével — irgalmatlanul elfojtották a sanghaji felkelést.

A „Triász" titkos társaságainak vezetésével népi felkelések zajlottak le 1852 és 1854 között Kuanghszi, Kuangtung és Csianghszi tartományban is. A kuangtungi felkelők fél évig blokád alatt tartották a tartomány központját, Kuangcsou városát is.

1854-ben nagyarányú felkelést robbantottak ki Kujcsouban a miao nemzetiségű parasztok. A felkelés a tartomány területének jelentős részét magával sodorta. A Csing-csapatok hosszú évekig nem tudták elfojtani a mozgalmat.

Ezek a megmozdulások azonban helyi jellegűek, egymástól elszigeteltek voltak, és rendszerint nem egyesültek a tajping-mozgalommal. Ebben nagy része volt a tajping-vezetők vallási türelmetlenségének, amellyel azután a különféle titkos társaságok követőin kívül eltaszítottak maguktól sok parasztot, valamint a megszállott területeken élő városi alsó rétegek képviselőinek egy részét is. Mindez gyengítette a paraszttháború erejét.

SZAKADÁS A TAJPING TÁBORBAN

A tajping-felkeléssel egy időben az ország különböző vidékein lezajlott népi felkelések megkönnyítették a tajpingoknak a kormánycsapatok elleni harcát.

Miközben a hadműveletek a tajpingokra nézve kedvezően folytak, Nankingban a felkelés vezetői között viszály támadt. A tajping-állam feje, Hung Hsziu-csüan háttérbe szorult a vezetésben. Sok tajping-vezető — megannyi népi sarj — elpusztult a harcokban, Hung Hsziu-csüan még életben levő harcostársai között pedig nem volt egyetértés. Jang Hsziu-csing, aki a tajping-

A KÍNAI TAJPING-FELKELÉS (1850-1864)

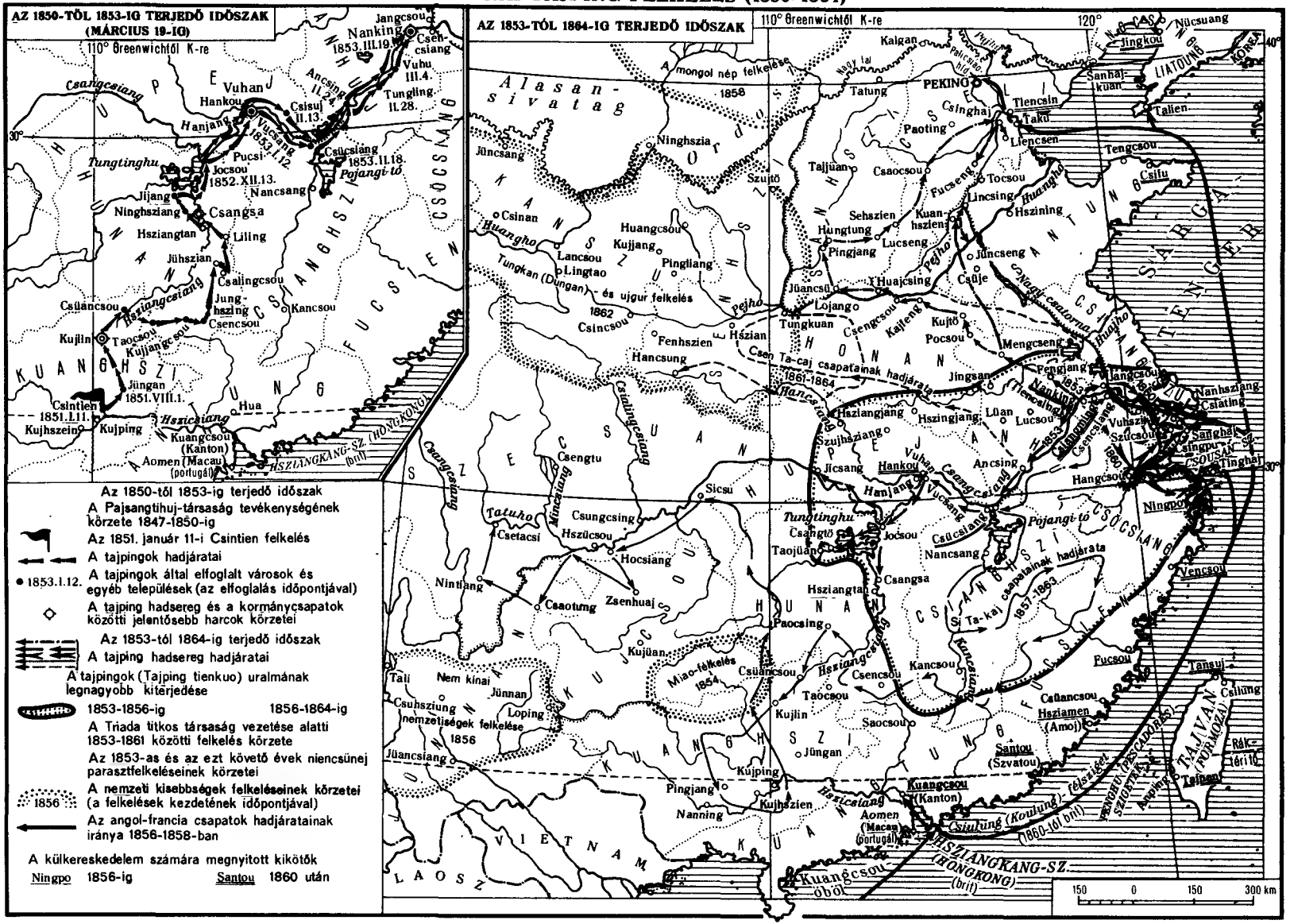

állam kormányát és hadseregét ténylegesen irányította, és aki az állam vezetésében a demokratikus irányzatot képviselte, erős csoporttal találta magát szemben. A csoport élén a földbirtokos származású, becsvágyó Vej Csang-huj állt, aki magához akarta ragadni az állam vezetését, és evégből — többek között a Jang Hsziu-csing túlzott hatalmával elégedetlen Hung Hsziu-csüan közreműködésével — összeesküvést szőtt: 1856 szeptemberében Jang Hsziu-csinget és több ezer hívét meggyilkolták.

Vej Csang-huj megszerezte ugyan a hatalmat Nankingban, de ekkor vetélytársa támadt az ugyancsak földbirtokos származású Si Ta-kaj tekintélyes tajping-hadvezér személyében, aki eleinte Vej Csang-huj titkos szövetségese volt. A tajping-vezetők további viszálykodása során Vej Csang-hujt is meggyilkolták, Nankingban Si Ta-kaj alakított kormányt, aki végül Hung Hsziu-csüannal is szembefordult. Si Ta-kaj Nankingból a tajping-hadsereg főerőinek élén a délnyugati tartományokba ment, abban a reményben, hogy majd sikerül megvetnie a lábát a parasztfelkelések körzeteiben (Kuanghszi, Szecsuan). De Si Ta-kajnak ebben a hadjáratban nem sikerült kellő mértékben a maga oldalára állítani Kína délnyugati tartományainak parasztságát. Végül is új bázis megteremtésére irányuló tervei csődöt mondtak; 1863-ban, a szecsuani Tatu-folyón való átkelés során a Csing-csapatok szétverték egységeit, Si Ta-kajt magát is elfogták és kivégezték.

A belső harc nagyon meggyengítette a tajpingok táborát. 1857-től a tajping-állam katonai és politikai irányítása Hung Hsziu-csüan rokonainak és földijeinek a kezébe került, akik többségükben nem voltak hívei a mélyreható forradalmi átalakulásnak. A tajpingok belpolitikájában a konzervatív irányzat kerekedett felül. A tajping-vezetők, a vang cím birtokában, megszedték magukat és egyre inkább elszakadtak a néptől. Mindez fokozatosan aláásta a tajping-állam tartópilléreit. A hadsereg fegyelme, amelynek addig az volt az alapja, hogy a parancsnokok és katonáik egyaránt odaadóan szolgálták a kínai nép felszabadításának az ügyét, meglazult. A mandzsu kormány hadvezetősége kihasználta a helyzetet és támadásba ment át a tajpingok ellen.

A tajpingok újból kénytelenek voltak kiüríteni Vucsangot. A hadműveletek színhelye csakhamar áttevődött Hupej tartomány keleti vidékeire, majd Csianghszi, Anhuj és Csiangszu területére, végül Nanking közvetlen közelébe. Ezekben a harcokban a tajping-hadsereg főparancsnokaként kiváló hadvezéri képességekről tett bizonyságot Li Hsziu-cseng, aki közkatonából emelkedett fel a legnagyobb hadvezetők sorába. Li Hsziu-cseng azon fáradozott, hogy a tajping-hadseregnek visszaadja népi jellegét. A tajping-állam fennmaradásáért vívott harc irányítása közben több alkalommal mért súlyos csapást a mandzsu—kínai hűbérurak seregeire. Ez a hősies küzdelem azonban kedvezőtlen körülmények között folyt: az európai tőkésállamok, valamint az Amerikai Egyesült Államok nyílt támadást intéztek a tajpingok ellen.

2. A KÜLFÖLDI HATALMAK BEAVATKOZÁSA ÉS A TAJPING-MOZGALOM BUKÁSA

A MÁSODIK ÓPIUMHÁBORÚ (1856—1860)

Anglia, az Egyesült Államok és Franciaország uralkodó körei kihasználva a kínai néptömegeknek a mandzsu uralom elleni forradalmi harcát, fokozott nyomást gyakoroltak a pekingi kormányra, hogy újabb kedvezményeket és kiváltságokat csikarjanak ki tőle.

1854-ben Anglia, az Egyesült Államok és Franciaország közös jegyzékben követelte a kínai kormánytól az 1842—1844-ben kötött szerződések megújítását, hivatkozással az 1844. évi kínai—amerikai szerződés ama pontjára, amely előírja, hogy a szerződésben rögzített megállapodásokat tizenkét év múltán felül kell vizsgálni. A nagyhatalmak követelték a korlátozás nélküli

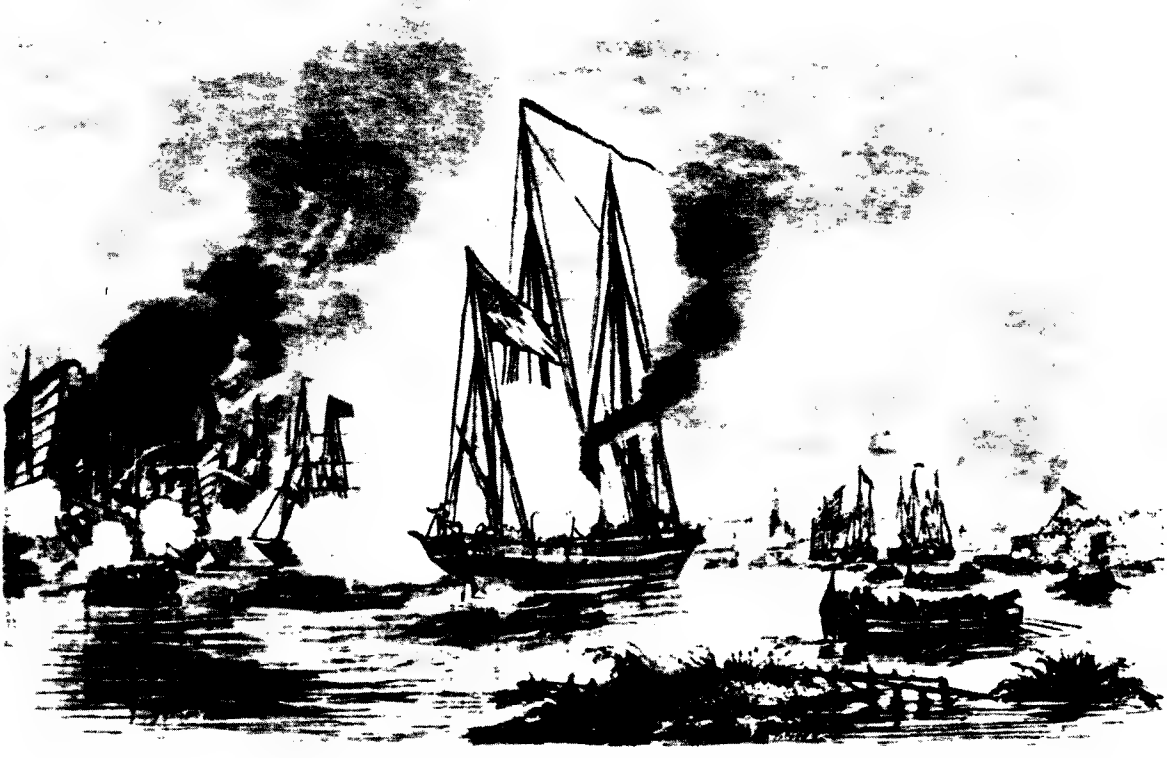

Az angol hajóraj tüzet nyit a kínai dzsonkákra
Metszet, 1857

kereskedelem jogát Kína egész területére, állandó követek bebocsátását Pekingbe és az ópiumkereskedelem hivatalos engedélyezését. McLane amerikai követ kijelentette Csiangszu és Csöcsiang tartományok helytartója előtt, hogy e követeléseik teljesítése esetén a kínai kormányhatóságok segítséget kapnak a tajping-mozgalom elfojtásához. Ugyanakkor azzal fenyegetőzött, hogy ellenkező esetben fenntartja magának a „cselekvési szabadságot".

A mandzsu kormány nem mert nyíltan kapitulálni a nagyhatalmak előtt, mivel ez a néptömegek elégedetlenségének újabb kirobbanását idézhette volna elő és még inkább megszilárdíthatta volna a tajpingok helyzetét. 1854-ben mégsem került sor nyílt szakításra a nagyhatalmak és Kína között, mivel Anglia és Franciaország haderejét ezekben az években az Oroszország elleni háború kötötte le.

Fél évvel a párizsi békeszerződés megkötése (1856) után Anglia kormánya hadat üzent Kínának. Ürügyként azt használta fel, hogy a kínai hatóságok feltartóztatták a „Nyíl" (Arrow) nevű csempészhajót. Kuangcsou (Kanton) kormányzója beleegyezett ugyan, hogy szabadlábra helyezzék az angol védnökség alatt álló kínai csempészeket, de az angol kormány szakításra akarta vinni a dolgot, és megkezdte a hadműveleteket Kína ellen. A „Times" című angol lap a kínaiakat lenézően „gyenge, előrehaladásra képtelen népnek" bélyegezte, és nyíltan megírta, hogy Kína gazdagsága mennyire csábítja az angol kapitalistákat.

1856 október végén egy angol hajóraj vandál bombatámadást intézett Kuangcsou ellen: a városban mintegy ötezer ház leégett. 1857 elején az amerikaiak is — bár Kínának nem üzentek hadat — csatlakoztak az angolokhoz, és részt vettek a kuangcsoui erődök lövetésében és a környező falvak feldúlásában.

Marx és Engels cikkeikben leleplezték Anglia újabb háborújának hódító, rabló jellegét, és hangsúlyozták, hogy a kínai nép jogosan szállt szembe támadóival. „Angol kegyetlenkedések Kínában" című cikkében Marx felháborodással bélyegezte meg a gyarmatosítók barbár eljárását: „Az ártatlan, békés foglalkozásukat végző kantoni polgárokat lemészárolták, hajlékaikat földig lerombolták és az emberiesség parancsait lábbal tiporták, azzal az átlátszó ürüggyel, hogy »angol polgárok életét és tulajdonát a kínaiak agresszív előretörése veszélyezteti«!"[2]

Engels a kínai népnek az idegen hódítók kuangcsoui betörésével szemben tanúsított ellenállásáról azt írta, hogy ez „népi háború".[3]

Mint az első ópiumháború idején, Kína déli tartományaiban most is osztagok alakultak az angolok elleni harcra; Hongkongban zavargások ütötték fel a fejüket; megtámadták az angol lerakatokat és kereskedőket. De a néptömegeknek ez a szervezetlen, spontán harca, amelyet a kormánycsapatok és a tartományi vezetők alig-alig támogattak, nem is járhatott sikerrel. Hamarosan Franciaország is csatlakozott Angliához. 1857 decemberében egy angol—francia hajóraj bombázta, majd el is foglalta Kuangcsout. A városban szabad rablást engedélyeztek.

1858-ban a hadműveletek átterjedtek Kína északi részére is. Angol és francia partra szállított egységek elfoglalták Taku erődjét és Tiencsint, a hatalmas kikötővárost. A kínai kormány ekkor sürgősen béketárgyalásokat kezdeményezett. 1858 júniusában Tiencsinben megkötötték az angol—kínai és a francia—kínai szerződést. A kényszerű szerződésekben Anglia és Franciaország keresztülvitte, hogy a két ország állandó diplomáciai képviseletet tarthasson Pekingben, továbbá, hogy az angol és francia kereskedők szabadon közlekedhessenek Kína egész területén és a Jangce-folyó mentén is kereskedhessenek. Ezenkívül újabb kikötőket nyitottak meg a külföldi kereskedelem számára, újra leszállították a beviteli és tranzit-vámtételeket, legalizálták a bűnös ópiumkereskedelmet. Kína hadisarc fizetésére is kötelezte magát Anglia és Franciaország javára.

Amerika hivatalosan nem vett részt a háborúban, ténylegesen azonban katonai segítséget nyújtott Angliának és Franciaországnak, és újabb gúzsbakötő szerződést erőszakolt Kínára. Most már hét kikötőt nyitottak meg az amerikaiak előtt, akik itt konzulátust állíthattak fel, épületeket és földet bérelhettek stb. Amerika az úgynevezett legnagyobb kedvezmény elve alapján ugyanolyan kiváltságokhoz jutott a Kínával folytatott kereskedelemben, mint Anglia és Franciaország; azonkívül állandó diplomáciai képviseletet tartott Pekingben.

Az Angliával, Franciaországgal és az Egyesült Államokkal kötött tiencsini szerződések újabb lépést jelentettek Kína félgyarmati sorba való taszításához. Míg az 1842—1844. évi szerződésekben a tőkés nagyhatalmak annyit kívántak elérni, hogy a kínai tengerpart egy részét nyissák meg terjeszkedésük előtt, 1858-ban kivívták, hogy expanziójukat a belső tartományokra is kiterjeszthessék, egyebek közt a nagy Jangce-folyó völgyére is, amely akkor részben a tajpingok ellenőrzése alatt állott.

Anglia és Franciaország uralkodó körei tehát újabb kiváltságokat csikartak ki Kínától, de még az 1858-as tiencsini szerződések eredményeivel sem érték be. Úgy látták, hogy Kína katonai gyengesége további agresszív előretörésre és területi hódításokra nyújt lehetőséget. Amikor a ratifikált szerződések kicserélésével megbízott személyek elindultak Pekingbe, Anglia és Franciaország egy tizenkilenc egységből álló hajórajt szerelt fel, amely a Pajho-folyón haladt Tiencsin felé. A kínai hatóságok tiltakozása, majd az eredménytelen tárgyalások után parancsot adtak, hogy Taku erődjéből nyissanak tüzet a Kínába törvénytelenül benyomult idegen hadihajókra.

Az angol és a francia kormány ezt az incidenst ürügynek használta fel a Kína elleni újabb

[2] Marx: Englische Greueltaten in China. Lásd *Marx—Engels* Werke. 12. köt. Dietz Verlag 1961. 164. old.

[3] Engels: Perzsia—Kína. Lásd *Engels:* Válogatott katonai írásai. I. köt. Budapest 1960. 238. old.

Az angol—francia csapatok behatolása Pekingbe 1860. október 12-én
Metszet. 1861

hadműveletek megindítására. A „Daily Telegraph" című lap 1860-ban eképpen szította Angliában a soviniszta hangulatot: „Így vagy úgy, a terror eszközéhez kell folyamodni, elég a kedveskedésből!... A kínaiakat ki kell oktatni, meg kell tanítani arra, hogy becsüljék a náluk különb angolokat, akik úgyis uraik lesznek!" Marx, amikor a kínai népre szórt eme rágalmakat leleplezte, azt írta, hogy „nem a kínaiak, hanem az angolok szegték meg a szerződést, s így ez utóbbiak előre elhatározták, hogy röviddel a ratifikációs okmányok kicserélésére megállapított időpont előtt minden ok nélkül viszályt robbantanak ki".[4]

1860 júniusában az angol—francia csapatok a Liaotungi-félszigeten és Észak-Kínában kezdtek hadműveleteket. Elfoglalták Tiencsint, a városban fosztogattak és erőszakoskodtak a lakossággal. Szeptember végén az angol—francia tüzérség Peking alatt, a Palicsiao-híd melletti döntő ütközetben szétverte a mandzsu—mongol lovasságot. Nyitva állott az út Kína fővárosához. Az Elgin lord parancsnoksága alá rendelt csapatok kirabolták a császárok híres nyári palotáját, majd felgyújtották, hogy eltüntessék garázdálkodásuk nyomait. A szégyenletes gaztett után az angol—francia csapatok elfoglalták Pekinget.

Az angol—francia csapatok gyalázatos tettei általános felháborodást keltettek a haladó közvéleményben, így az egyetemes kultúra legnagyobb kiválóságainak körében. Lev Tolsztoj 1857-ben naplójegyzeteiben kitért az angolok Kínában viselt „undorító dolgaira". I. A. Goncsarov „A Pallada fregatt" című írásában felháborodással jegyezte meg, hogy az angolok a kínaiakat nem is tekintik embereknek; „az ő rovásukra gazdagodnak, megmérgezik őket, ráadásul pedig megvetik áldozataikat!" Indulatos szavakkal bélyegezte meg az angol—francia csapatok eljárását Victor Hugo is. A kínai hadi vállalkozást dicsőségesnek és tiszteletre méltónak nevező, Butler angol kapitánynak adott válaszában Angliát és Franciaországot, a Nyári Palota kirablóit és felgyújtóit, két útonállóhoz hasonlította: „Az egyik győztes jól megtömte a zsebeit, a másik — ennek láttán — a táskáit gyömöszölte tele; ezután mindketten fogták a fegyverüket és elégedetten hazatértek Európába. Ez a két útonálló története." Hugo egyszersmind hangsúlyozta, hogy a gyalázatosságokat nem Anglia és Franciaország népei követték el, hanem kormányaik: „A kormányok gyakorta válnak útonállókká, a népek viszont soha."

Hszien-feng császár és udvara a fővárosból még a külföldi csapatok bevonulása előtt Zsehol tartományba menekült. Pekingben csak Kung herceg maradt, aki a tőkés hatalmak előtti kapituláció híve volt. A herceg az angol—francia csapatok képviselőivel egyezményeket írt alá, amelyek megerősítették a tiencsini szerződések feltételeit. A kínai kormány beleegyezett, hogy Angliának és Franciaországnak nyolcmillió liang hadisarcot fizet és Tiencsint megnyitja a külföldi keres-

[4] Marx: Der neue chinesische Krieg. Lásd *Marx—Engels* Werke. 13. köt. Dietz Verlag 1961. 513. old.

kedelem előtt. Anglia megszállta a Kou-lung (Csiulung)-félsziget déli részét. A kínai kormány ahhoz is hozzájárult, hogy a külföldiek munkaerőt (kulikat) vigyenek ki az országból.

A második ópiumháborút a cári Oroszország is távol-keleti hadállásainak megerősítésére használta fel. Az 1858. évi ajguni szerződésben megállapított orosz—kínai határ az Argun-folyó torkolatától az Amur vonalában az Usszuri és az Amur találkozásáig húzódott; a folyó és a tenger közötti területet (az Usszuri tartományt) a határ végleges megállapításáig Oroszország és Kína közös birtokának minősítették. Az ugyancsak 1858-ban, Tiencsinben kötött orosz—kínai szerződés több kínai kikötőt az orosz hajók rendelkezésére bocsátott. 1860-ban Pekingben kiegészítő szerződést írtak alá, amely Oroszország és Kína határát az Usszuri vonalában, majd tovább délre, a tenger mentén állapította meg (úgy, hogy az Usszuri tartomány Oroszországhoz került), továbbá Pekinget, Kína fővárosát és Urga, Kalgan meg Kasgar városát megnyitotta az orosz áruk és kereskedők előtt. Az orosz és a kínai kormány felhatalmazta egymást, hogy kölcsönösen konzulokat küldhetnek a két ország fővárosaiba és egyéb városaiba.

Ezek a szerződések arról tanúskodtak, hogy a cárizmus csatlakozott Anglia, Franciaország és az Amerikai Egyesült Államok agresszív kínai politikájához.

A TAJ-PING TIENG-KUO VÉDELME

A tiencsini és pekingi szerződések fokozták Kína függőségét a tőkés nagyhatalmaktól. De ahhoz, hogy az európai és amerikai tőkések a Kínára ráerőszakolt szerződések előnyeit teljes mértékben kiaknázhassák, el kellett fojtani a tajpingok népi felkelését, amely objektíve független és erős kínai állam létrehozására irányult. Ezért a nagyhatalmak nyílt intervenciót kezdtek a tajping-állam teljes felszámolására.

1860-ban a Li Hsziu-cseng vezette felkelő seregek Nanking körzetében több csapást mértek a tajping fővárost veszélyeztető kormánycsapatokra. Ezután Li Hsziu-cseng csapatai elfoglalták Csöcsiang tartomány központját, Hangcsou városát, kényszerítve ezzel az ellenfél hadvezetőségét, hogy erőinek egy részét Nanking alól ebbe a körzetbe irányítsa. Ezután a tajping-hadsereg erőltetett menetben Nanking felé indult és a kormánycsapatok szétverésével elhárította a közvetlen veszélyt a Taj-ping tien-kuo fővárosa felől. 1860 júniusában a tajpingok elfoglalták Csianghszi tartomány fontos központját, Szucsou városát, majd augusztusban Sanghaj alá vonultak. Ezt a nagy kikötővárost azonban nem tudták bevenni, mivel a kormánycsapatokon kívül Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok fegyveres erőivel is szembe találták magukat. A nagyhatalmak hadihajói fedezték a Sanghajba vezető utakat és partraszálló egységeket szállítottak.

Anglia és az Egyesült Államok kormányai nem tartották meg azt az ígéretüket, hogy nem avatkoznak be Kína belső harcába. Angol és amerikai hajók mandzsu csapatokat, valamint fegyvereket és lőszert szállítottak számukra a Jangce-folyón. Li Hsziu-cseng elítélte az idegen államok eljárását. „Az angolok és amerikaiak — mondotta — abban állapodtak meg velünk, hogy semlegesek maradnak a mandzsuk elleni harcunkban. Ezt a feltételt a maguk részéről úgy tartották be, hogy segítettek a mandzsu kormánynak ahol csak tudtak a háborús erőgyűjtésben, és megengedték alattvalóiknak, hogy mandzsu szolgálatba álljanak."

Az amerikaiak lehetővé tették a kínai kormánycsapatoknak, hogy amerikai zászló alatt közlekedő hajókon szállítsanak fegyvert. „Mi ez, ha nem a leggyalázatosabb visszaélés az amerikai nemzettel? Nem hitvány kufárkodás, alantas alkudozás-e ez egy nemes nemzet méltósága és becsülete ellen?" — kérdezte méltatlankodva Li Hsziu-cseng. Bruce (lord Elgin) kínai angol követ 1862 áprilisában a következőképpen indokolta meg külügyminiszterének Anglia közvetlen beavatkozását a kínai nép belügyeibe: „Ha az angolok nem akarják feláldozni kínai érdekeiket és biztosítani szándékoznak terveik realizálását, akkor előbb-utóbb összeütközésbe kell kerülniük a taj-

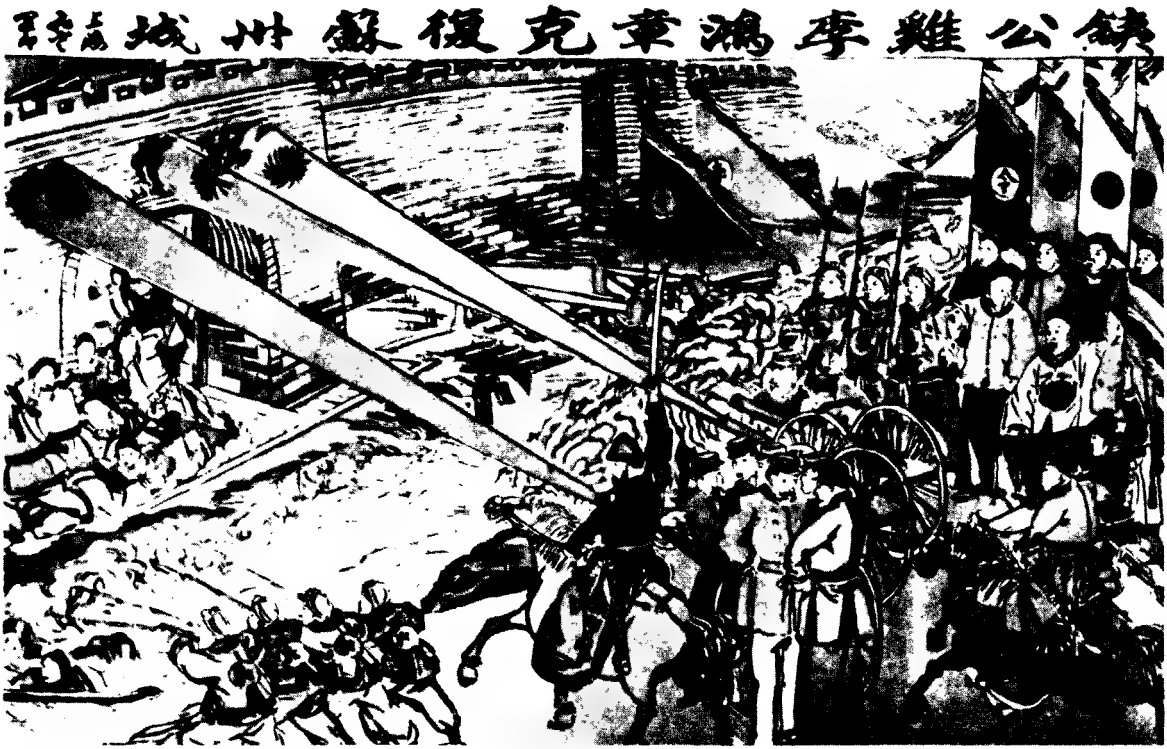

Li Hung-csang csapatai az angol—francia beavatkozókkal együtt ostromolják Szucsou városát 1864 januárjában
Kínai nyomat

pingokkal. Ahhoz, hogy a komoly bonyodalmakat elkerülhessük, csak egyetlen kivezető út kínálkozik: támogatni kell a pekingi kormányt, amely egyelőre még Kína háromnegyed része felett rendelkezik." Egy Ward nevű amerikai kalandor a sanghaji gazdagok támogatásával és az amerikai konzul segítségével Sanghajban külön osztagokat szervezett a tajpingok elleni harcra. 1862 januárjában Wardnak mintegy 8000 ember állt rendelkezésére, továbbá ágyúkkal felszerelt hajók és dzsunkák. A zsoldos bandák büntetlenül gyilkolták a tajpingokat és a békés lakosságot, fosztogatták az elfoglalt városokat, kedvükre garázdálkodtak.

A tajpingokat a kormánycsapatok és a külföldi beavatkozók elleni hősies harcukban a népi tömegek továbbra is támogatták. Egyik-másik város, például Csingpu, többször is gazdát cserélt. Li Hsziu-cseng csapatai Csianghszi tartományban megsemmisítették az ellenség ötezer főnyi katonaságát, majd 1862 májusában elfoglalták Csiating és Nanhsziang városát; az angol—francia csapatok, miután felégették ezeket a városokat, Sanghaj felé vonultak vissza.

A helyzet azonban egyre kedvezőtlenebbül alakult a tajpingokra nézve. Egyrészt szembenálltak velük a mandzsu—kínai feudális urak és az idegen hódítók egyesített erői, amelyeknek fegyverzete — elsősorban tüzérsége — sokszorosan felülmúlta a tajpingokét. Másrészt a tajpingállamban egyre szembetűnőbben kiütközött a társadalmi rend gyengesége. A tajpingok demokratikus alapon akarták berendezni államukat, de kormányzati formájuk nagy lehetőséget biztosított a vagyoni egyenlőtlenség kialakulására és egy új kizsákmányoló felső réteg létrejöttére. A magasabb rangú katonai és polgári tisztviselők a paraszti szolgáltatásokból jócskán megszedhették magukat. A tajpingok államapparátusában nagy mértékben eluralkodott a korrupció, egyre több jele mutatkozott a bomlásnak.

1863 nyarán a Jangce északi partja majdnem teljes hosszában a kormánycsapatok ellenőrzése alatt volt. Ceng Kuo-fannak, Li Hung-csang anhuji földbirtokosoknak és más feudális uraknak a csapatai az idegen beavatkozókkal vállvetve egyre szűkítették a gyűrűt Nanking, a tajping-főváros körül. 1864 januárjában a tajpingok ellenségei árulók segítségével elfoglalták Szucsou városát; egyidejűleg Li Hung-csang csapatai bevették Vuhszit. Li Hsziu-cseng látva, hogy nem tarthatja tovább a tengerparti Csianghszi és Csöcsiang tartományokat, ahol az idegen beavatkozók igen előnyös helyzetben voltak, azt javasolta, hogy törjenek ki Nanking körzetéből és Hupej meg Csianghszi tartományban (a Jangce középső folyásának vidékén) rendezkedjenek be a háború további folytatására. De Hung Hsziu-csüan, a tajping-állam feje elvetette ezt a tervet, és mivel a helyzetet kilátástalannak ítélte, öngyilkosságot követett el.

Kereskedő
XIX. századi agyagszobrocska

Nanking hősies védelmét Li Hsziu-cseng irányította. Vezetése alatt a tajpingok sikeres kitöréssel visszaverték az ellenséges csapatok rohamait. De az ellenség — óriási túlerő birtokában — 1864. július 19-én behatolt a városba és kíméletlen pusztítást vitt véghez. A kormánycsapatok a városban sok békés polgárt legyilkoltak. Li Hsziu-csenget, a harcokban megsebesült tajping-hadvezért, Nanking környékén elfogták, börtönbe vetették, majd halálra kínozták. Kivégzése előtt megírta életrajzát, amely nevezetes dokumentuma a tajping-korszaknak.

A többi körzetekben harcoló tajping-seregeket szintén leverték. Csak a Hancsung körzetében (Senhszi tartományban), Laj Ven-kuang és Csen Tö-caj vezetése alatt harcoló tajping-csoportnak sikerült megmenekülnie, amely 1864-ben egyesült a niencsünök alakulataival. Csang Lo-szing halála után az egyesült sereg parancsnokságát Laj Ven-kuang vette át. Ez a hadsereg 1865-ben Santungban és Hupejben két ízben is súlyos veresége mért a Csing-csapatokra.

1866 októberében Honanban a niencsün-sereg ketté vált; a nyugati oszlop Senhszibe és Kanszuba indult, a keleti pedig Honan és Hupej körzetében tevékenykedett. Úgy tervezték, hogy a keleti oszlop Hupej, Jünnan és Szecsuan területén átvonulva egyesül a nyugati niencsünökkel és új, hatalmas felkelő államot alapít. 1867 elején a keletiek több nagy győzelmet arattak Hupejben a Csing-csapatok fölött. De tavasszal a túlerőben levő kormánycsapatok elől kénytelenek voltak visszavonulni Honanba, majd 1867 nyarán Santungba; úgy tervezték, hogy ott ellátják magukat élelemmel, és feltöltik soraikat. 1867 októberétől 1868 januárjáig az óriási Csing-hadsereg — amerikai, angol és francia kiképzők, külföldi fegyverek és flotta segítségével — felszámolta a Laj Ven-kuang parancsnoksága alatt küzdő keleti oszlopot. Ugyanakkor a nyugati oszlop Senhsziből kijutott Cseli tartományba és Peking alá ért. A Csing-kormány a fővárosban ostromállapotot rendelt el. De a számbelileg fölényben levő Csing-seregek rövidesen leverték a niencsün-hadsereg nyugati oszlopát is. 1872-ben — tizennyolc év után — a Csing-kormány nagy erőfeszítések árán elfojtotta a kujcsoui miao nemzetiségű parasztok felkelését.

Jünnanban még 1855-ben mandzsuellenes felkelés tört ki az iszlám hitű huej (pangtaj) nemzetiség között. A felkelők Tali városa körül, Tu Ven-hsziu vezetése alatt muzulmán államot alapítottak. A mandzsu kormány a felkelést csak 1873-ban tudta elfojtani.

1862-ben tört ki a dungán nép nagy felkelése, amely Senhszi és Kanszu tartományokban hatalmas területeket sodort magával. A hatvanas évek derekán a felkelés központja Hszincsiangba (Kasgáriába és Dzsungáriába) tevődött át, ahol a felkelőkhöz ujgurok és más nemzetiségek is csatlakoztak. De a felkelés, miután a vezetést a helyi feudális urak és a muzulmán papság képviselői ragadták magukhoz, Kína-ellenes vallásháború jellegét öltötte. Hszincsiang déli részén, Kasgáriában, 1866-ban Jakub bég kokandi földesúr független államot alapított, amelyet Anglia, Törökország és Oroszország is elismert. Dzsungáriában a dungán feudálisok uralkodtak. A hetvenes évek végén a mandzsu seregek újból meghódították Hszincsiangot.

A tajping-mozgalommal egyidőben lezajlott nagyszámú népi felkelés komolyan veszélyeztette a mandzsu és kínai feudálisok uralmát, de az a körülmény, hogy e felkelések részvevői és a tajpingok közt nem alakult ki együttműködés, gyengítette a mandzsuellenes mozgalom erőit. A tajping-állam vezetői nem mindig helyesen jártak el a velük vállvetve küzdő felkelőkkel, továbbá a nemzetiségi felkelések vezetői gyakran ellenségesen viseltettek a kínaiakkal szemben; mindez megakadályozta azt, hogy Kína különböző nemzetiségeinek szabadságmozgalmai egyetlen hatalmas áradattá egyesülhessenek, amely elsöpörhette volna a mandzsu kormány uralmát.

A tajpingok végül is vereséget szenvedtek. A kínai néptömegek, hősies harcuk ellenére, nem tudták legyőzni a mandzsu—kínai hűbérurakat és az idegen beavatkozókat. A mandzsu és kínai földesurak tovább uralkodhattak a kínai nép fölött. Az angol, francia és amerikai gyarmatosítók továbbra is elnyomhatták Kínát.

A tajping-mozgalomnak mindezek ellenére óriási jelentősége volt a haladás szempontjából: a felkelés megrázkódtatta a hatalmas kiterjedésű országban a feudális rendszer alapjait, és a kínai nép antifeudális és nemzeti felszabadító harcának fontos történelmi szakasza.

XXI. FEJEZET

KOREA A XIX. SZÁZAD DEREKÁN

Korea az 1630-as évektől kezdve vazallusa volt a mandzsu Csing-dinasztiának, ténylegesen azonban önálló bel- és külpolitikát folytatott. A koreai király vazallusi függősége arra korlátozódott, hogy időnként követségeket menesztett a császári udvarba, és adót fizetett.

A XIX. század első évtizedeiben Korea mélyreható válságba sodródott. Ezt a válságot a régi feudális viszonyok felbomlásának gyötrelmesen lassú folyamata idézte elő. Parasztfelkelések törtek ki, amelyek a század második felében óriási méreteket öltöttek. Az elmaradott feudális rendszer uralma az ország elszegényedésére vezetett, meggyengítette ellenállóképességét a külső veszéllyel szemben. Rövidesen idegen gyarmatosítók törtek az országra, ami tovább súlyosbította a koreai nép helyzetét.

A FEUDÁLIS RENDSZER HANYATLÁSA

A koreai állam és a feudális uralkodó osztály súlyos adók és szolgáltatások terhét rótta a lakosságra. Az adókat többnyire természetben: mezőgazdasági termékekben (elsősorban rizsben), háziipari és kézműves készítményekben hajtották be. A gazdasági élet alapja a paraszti naturális (szükségleti) gazdálkodás volt. Az uralkodó osztály azokhoz a cikkekhez, amelyeknek előállításával a paraszti gazdaságok nem foglalkoztak (finom selymek és brokátok, arany- és ezüstékszerek, drágakövek, porcelán- és fajansztárgyak, különféle fegyverek stb.), az egyes igazgatások jegyzékébe bejegyzett jobbágy-iparosok munkája révén jutott. Az ipari termelés megszervezéséről és a kereskedelem szabályozásáról az állam gondoskodott.

Korea lakossága 1786-ban 7,3 millió fő volt. A termelőerőknek a XVIII. században végbement bizonyos fejlődése nyomán bővült a mezőgazdasági termelés, új módszerekkel (a palánták átültetése) fokozták a rizs hozamát, azonkívül új ipari és kerti növényeket honosítottak meg (dohány, zsensen-gyökér, édes burgonya, tök, paradicsom stb.). Ezzel egyidejűleg növekedett az öntözött terület, változások álltak be az ipar és kereskedelem terén is. A jobbágysorba hajtott kincstári kézművesek munkája a XIX. századra már nem volt a földműveléstől különvált termelés legfontosabb formája. A városokban és falvakban egyaránt megjelentek az iparosműhelyek, amelyekben öntött vasedényeket, mezőgazdasági szerszámokat, porcelán- és fajansztárgyakat, papírt stb. állítottak elő. Egész körzetek specializálódtak bizonyos cikkek gyártására, melyeket országszerte árusítottak. Selyemszöveteiről volt híres Szoncson és Jönbjön (Phenjan tartományban), Nadzsu (Csolla tartományban); pamutszöveteiről több délkoreai körzet; bronzedényeiről Anszon (Kongi tartományban); porcelán- és kerámia tárgyairól Punvon (Kongi tartományban) stb.

Fonás
Egy koreai album rajza a XIX. század derekáról

Számos ipartestület: ke (céh) alakult. A szabad ipar további térhódítása megmutatta, hogy a jobbágysorban tartott állami iparosok kevéssé termelékeny munkája nem fizetődik ki. Ezért több kormányintézmény bérmunkásokkal végeztette el a szükséges munkákat. A továbbra is fenntartott kincstári műhelyekben, amelyek fegyvereket és az udvar szükségleteinek kielégítésére különféle cikkeket állítottak elő, a munka termelékenységének fokozása végett ösztönző hatású pénz- vagy gabonajutalmakat vezettek be.

Mindennek eredményeképpen bővültek a kereskedelmi kapcsolatok, új piacok jelentkeztek, és nőtt a pénz szerepe. Koreában már a XIX. század elején több, mint ezer helyi piac működött, nagy részük minden ötödik napon. Emellett voltak olyan piacok is, amelyeken állatokat, gyógyfüveket és egyéb cikkeket árultak. A helyi piacok még nem olvadtak össze egységes méretű országos piaccá, de a XIX. század elején Voncsiuban, Csoncsiuban és Teguban már országos vásárokat rendeztek, amelyeken gyógyszereket árusítottak. A határmenti körzetekben kifejlődtek azok a piaci központok, amelyek az elszigeteltség idején Kínával és Japánnal megengedett kereskedelmet bonyolították le. Ezeken a piacokon gabonát, zsensen-gyökeret, szarvasmarhát, halat, sót, vattát és pamutszöveteket, papírt és egyéb koreai iparcikkeket árultak.

Az áru- és pénzviszonyok fejlődésével gyarapodott a kereskedelmi tőke. A XIX. század elején már számos kereskedői testület (gilde) működött. Legnépesebb volt köztük a vándor kiskereskedők testülete, melynek tagjai kosárban vagy más, különleges alkalmatosságon hordozták magukkal áruikat. Ennek a több százezer embert tömörítő testületnek valójában uralkodó helyzete volt a helyi piacokon. A kiskereskedők függő helyzetben voltak a nagykereskedőktől, akik a nagy- és kiskereskedelem mellett jelentős pénzügyi és hitelműveletekkel (takarék-, váltó- és kölcsönügyletekkel) is foglalkoztak. Ezekben a kereskedelmi és uzsoraügyletekben forogtak a hűbérurak tőkéi is, akik rendi helyzetüknél fogva nem foglalkozhattak kereskedelemmel.

A gazdasági változások kihatottak a feudális földbirtokra is. Gyorsan fejlődött a magánnagybirtok, amely vagy földvásárlás révén, vagy úgy alakult ki, hogy a nemesek egyszerűen elfoglalták az állami földeken élő parasztok parcelláit. Gyakran előfordult, hogy a királyi ház képviselői és egyes kormányintézmények is eladták földjeiket. A földesurak magánföldbirtokainak térhódítása következtében erősen csökkent az állami földadóval megterhelhető földterület. Az állam úgy pótolta a veszteségeket, hogy felemelte a régi adókat és újakat vezetett be. A földadón kívül számos más adót intézményesített, melyeket — a birtoklás formájától függetlenül — az országban minden földre kivetettek. A földesúri nagybirtok növekedése elkerülhetetlenül a parasztok kizsákmányolásának fokozódására vezetett. A volt állami parasztok számottevő része most a földesurak szolgája lett. A földesurak a termésnek rendszerint 60—70 százalékát vették el a parasztoktól, azonkívül különféle kötelezettségek teljesítésére szorították őket.

A parasztság feudális kizsákmányolását a kereskedelmi és uzsoratőke telhetetlensége súlyosbította. Számos adó behajtását bérbe adták ki a kereskedőknek, akik önkényesen emelték az adók összegét. Uzsorás volt maga az állam is, amennyiben az állami gabonakészleteket kikölcsönözhető uzsoratőke (úgynevezett „visszatérő gabona") gyanánt használta fel. Az államapparátus közreműködésével a parasztokra rákényszerítették a gabonakölcsönt, amely valójában nem volt egyéb,

mint leplezett rablás: a parasztok ősszel kötelesek voltak „visszatéríteni" a kölcsönt, de gyakran az adósság összegét meghaladó kamattal.

Az államapparátusban általános volt a korrupció és a lopás. A kishivatalnokok népes rétege egyáltalán nem kapott fizetést, és abból élt, hogy eltulajdonította a behajtott adó egy részét, vagy pótszolgáltatásokat követelt és hagyta magát lepénzelni.

Rizsültetés
Egy koreai album rajza a XIX. századból

Djon Jak Jon, haladó koreai gondolkodó (1762—1836) a XIX. század elején megjelent könyvében („Gondolatok a nép kormányzásáról") súlyos bírálatot mondott a Koreában kialakult állapotokról; többek között ezt írta: „A nép a határban műveli a földjét, a hivatalnokok pedig a népet teszik meg földjüknek: lenyúzzák róla a bőrt, összetörik a csontjait és kiforgatják mindenéből."

„Rettenes a nép helyzete — írta ugyanebben az időben egy tisztviselő —, a kapzsiság okozta nyomor rettenetesebb, mint azok a bajok, amelyeket az ár vagy a vadak pusztítása idéz elő."

A hűbérurak rablógazdálkodása aláásta a mezőgazdaság alapjait, és a parasztság tömeges tönkrejutását okozta. A parasztok által megművelt kicsiny parcellák kimerültek. Az öntözőhálózat egyre használhatatlanabb lett. A rossz termés és az éhínség hovatovább állandó jelenséggé vált; az ismétlődő járványoknak mindannyiszor ezren és ezren estek áldozatul.

A XIX. század első felében Korea több tartományát parasztfelkelések borították lángba. Különösen nagyarányú volt az északnyugati tartományokban az 1811—1812. évi felkelés, amely több hónapon át tartott. Elfojtására erős kormányalakulatokat küldtek ki. 8000 főnyi sereg négy hónapon át sikertelenül ostromolta a felkelők által elfoglalt Csoncsiu városát. A megtorló csapatoknak csak a városfalak felrobbantása után sikerült behatolniuk a városba. Ekkor aztán irgalmatlanul leszámoltak a bátor felkelőkkel. Több mint kétezer férfit és (tízévesnél idősebb) gyermeket irtottak ki.

Az északnyugati felkelés leverése nem némította el az antifeudális tömegmozgalmat az országban. 1813-ban Csecsü sziget parasztjai és halászai lázadtak fel. Az éhínség miatt az 1830-as években igen sok helyütt került sor zavargásokra.

AZ 1862. ÉVI PARASZTFELKELÉSEK

A XIX. század második fele újabb felkelésekkel kezdődött. A leghatalmasabb 1862-ben robbant ki Csincsu körzetében (Kjöngszang tartományban) és az ország egyéb vidékein. A csincsui parasztok megmozdulásának közvetlen oka az volt, hogy a hivatalnokok a lakosságtól törvénytelenül kitalált tartozások címén 60 000 niang megfizetését követeltek. A parasztok ezrével ragadtak lapátot vagy bambuszbotot, berontottak a körzeti székhelyre, és itt leszámoltak a gyűlölt hivatalnokokkal. Ezután a környékbeli földesurak ellen fordultak és felosztották földjeiket. Egy hét leforgása alatt a felkelés a körzetnek mind a huszonkét járását magával sodorta. Eközben a felkelők 182 földesúri kastélyt gyújtottak fel és romboltak le és mintegy 100 000 niang értékű vagyont hurcoltak szét.

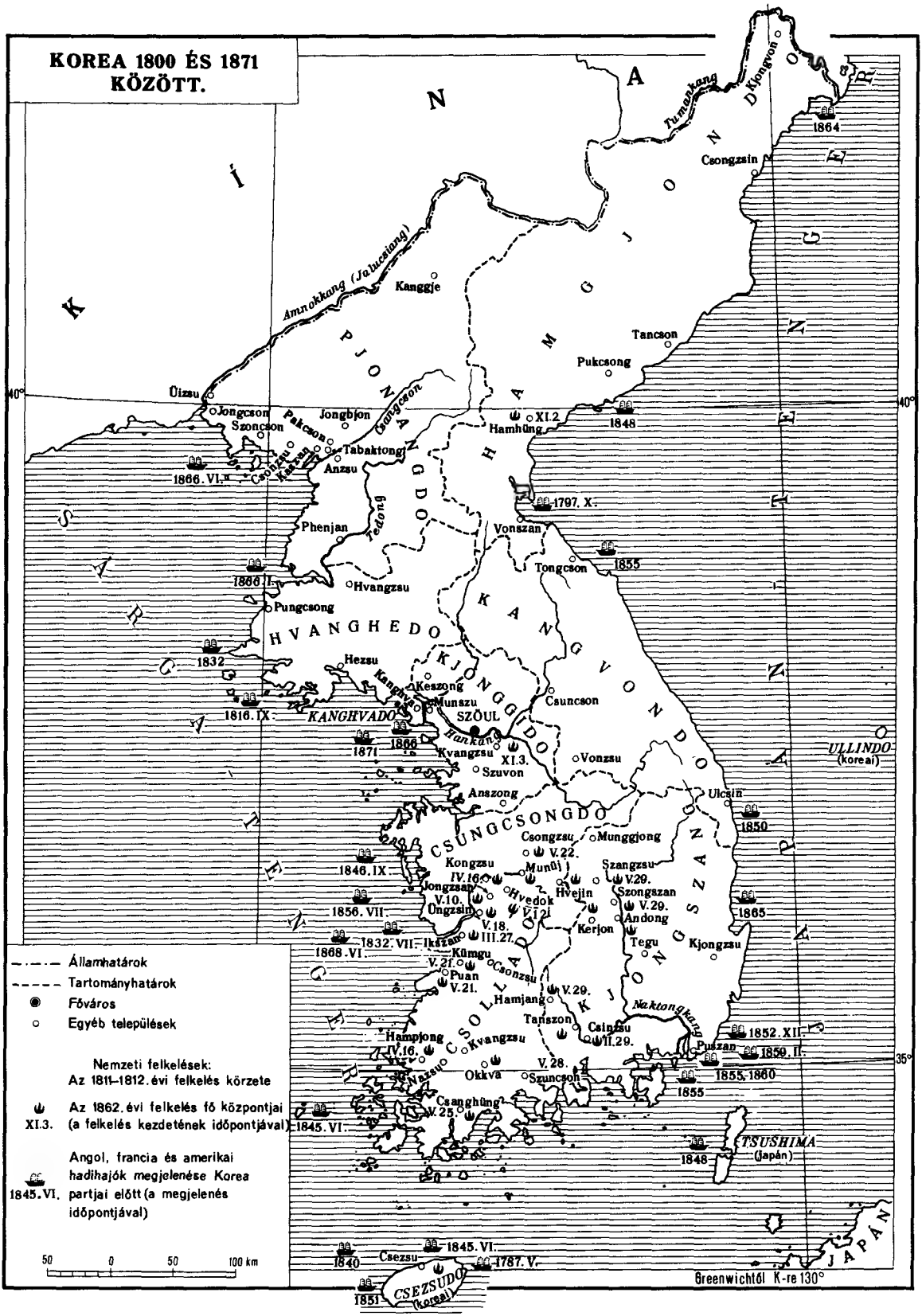
KOREA 1800 ÉS 1871 KÖZÖTT.
KÍNA
HAMGJONDO
PJONANGDO
HVANGHEDO
KANGVONDO
KJONGGIDO
CSUNGCSONGDO
KJONGSZANGDO
CSOLLADO
SÁRGA-TENGER
JAPÁN-TENGER
JAPÁN
Amnokkang (Jalucsiang)
Tumankang
Kjongvon
Csongzsin
Kanggje
Tancson
Pukcsong
Üizsu
Jongcson
Szoncson
Pakcson
Jongbjon
Csangcson
Tabaktong
Anzsu
Csonzsu
Kaszan
Hamhüng
Phenjan
Tedong
Vonszan
Tongcson
Hvangzsu
Pungcsong
Hezsu
Keszong
Munszu
SZÖUL
Csuncson
KANGHVADO
Hankang
Kvangzsu
Szuvon
Vonzsu
Anszong
Ulcsin
ULLINDO (koreai)
Csongzsu
Munggjong
Kongzsu
Munüj
Szangzsu
Jongzsan
Hvedok
Hvejin
Szongszan
Ungzsin
Andong
Kerjon
Tegu
Kjongzsu
Ikszan
Kümgu
Csonzsu
Puan
Hamjang
Naktongkang
Tanszon
Csinzsu
Hampjong
Kvangzsu
Puszan
Nazsu
Okkva
Szuncson
Csanghüng
TSUSHIMA (japán)
Csezsu
CSEZSUDO (koreai)
Greenwichtől K-re 130°
40°
35°
1864
1848
XI.2
1797. X.
1855
1866. VI.
1866. II.
1832
1816. IX.
1871
1866
XI.3.
1850
1846. IX.
IV.16.
V.10.
V.12.
V.18.
III.27.
V.22.
V.29.
V.29.
1865
1856. VII.
1832. VII.
1868. VI.
V.21.
V.21.
V.29.
II.29.
1852. XII.
1859. II.
1855. 1860
1855
V.28.
V.25.
1845. VI.
1848
1845. VI.
1840
1787. V.
1851
Államhatárok
Tartományhatárok
Főváros
Egyéb települések
Nemzeti felkelések:
Az 1811–1812. évi felkelés körzete
XI.3. Az 1862. évi felkelés fő központjai (a felkelés kezdetének időpontjával)
1845. VI. Angol, francia és amerikai hadihajók megjelenése Korea partjai előtt (a megjelenés időpontjával)
50 0 50 100 km

A csincsui felkelés után a többi körzetben is egymást érték a lázadások. 1862 márciusában Csolla tartományban háromezer ikszani paraszt lázadt fel. Áprilisban a Kjöngszang tartománybeli Kerjönben tört ki felkelés. A felkelők feltörték a börtönt, kiszabadították bezárt társaikat, felgyújtották a kormányépületeket, amelyekben az adójegyzéket őrizték, lerombolták a hivatalnokok és a földesurak házait, vagyonukat pedig felosztották maguk között. A leggyűlöltebb tisztviselőket kivégezték. Hasonló felkelések zajlottak le több más helységben is.

1862 Korea-szerte a parasztfelkelések esztendeje volt. Tíz hónap leforgása alatt huszonegy nagyarányú parasztfelkelés tört ki, amelyekben tíz- és tízezer ember vett részt. A felkeléseket egytől-egyig elfojtották, mert spontán jellegűek, elszigeteltek voltak, s nem fejlődtek közös, szervezett harccá a fennálló társadalmi rend ellen. A parasztok rendszerint csak arra törekedtek, hogy a régiek helyébe új, „jó" vezetők lépjenek a körzetben vagy a tartományban. Mindenesetre ezek az elszórt, az ország különböző vidékein lezajlott felkelések is megrázkódtatták az állam alapjait.

A „SZIRHAK" ESZMEÁRAMLAT

A feudális rendszer válsága kiélezte az osztályharcot, de fokozta az ellentéteket az uralkodó osztályon belül is. A XVIII. század folyamán és a XIX. század első felében kialakult ugyan egy meghatározott földesúri klikk (az úgynevezett noronok, azaz „vének") többé-kevésbé állandó jellegű diktatúrája, ez azonban korántsem jelentette az uralkodó osztályon belüli ellentétek kiküszöbölését, hanem csupán csak azt, hogy az uralkodó körök megkísérelték összefogni erőiket a parasztság fokozódó ellenállásának, valamint a kereskedő-iparosrétegek egyre növekvő befolyásának a leküzdésére.

Az elnyomott parasztságnak a kegyetlen kizsákmányolás és a feudális elnyomás elleni tiltakozása, a szebb élet utáni vágyakozása különféle irodalmi alkotásokban nyert kifejezést: a jövendölésekben, mondákban, elbeszélésekben és mesékben. A koreai feudális társadalom belső ellentéteinek elmélyülését látva az uralkodó osztály egyes képviselői is magukévá tették az antifeudális erők törekvéseit, szakítottak a régi konfuciánus ideológiával, és a szirhak („a reális tudományokért") jelszavát kezdték hirdetni. Ez az eszmeáramlat, melynek gyökerei még a XVII—XVIII. századba nyúlnak vissza, sajátos formában tükrözte a régi társadalom ellen harcolók érdekeit, és kivezető utat keresett a feudális Korea súlyos válságából.

Eszmeileg a szirhak mozgalom korántsem volt még érett, mindenesetre sajátos bírálatát adta a fennálló feudális társadalomnak és az azt szentesítő konfuciánus ideológiának. Hívei elismerték a társadalmi és gazdasági reformok szükségességét, hangsúlyozták a valóságos életből sarjadó tudományok óriási jelentőségét; ezek közé sorolták a természettudományok (csillagászat, matematika, orvostudomány, agronómia stb.) mellett a történettudományt, földrajzot, nyelvtudományt és irodalmat is. A mozgalom vezetői úgy vélekedtek: meg kell ismerni más országok tudományos és technikai vívmányait is.

A XVIII. század végén és a XIX. elején a koreai kultúra számos kiválósága hirdette a szirhak eszméit. Ezek közé tartozott Hon De Jon természettudós, Pak Csi Von író és az „északi tanok" sok más híve. Meggyőződésük volt, hogy Koreának át kell vennie a tudományos és technikai ismereteket szomszédjától, Kínától, de Európától is. Hon De Jon önálló vizsgálódások alapján jutott arra a következtetésre, hogy a Föld egyrészt saját tengelye, másrészt a nap körül forog — ez pedig a világegyetem szerkezetével kapcsolatos konfuciánus elképzelések uralmának megdöntését jelentette. Pak Csi Von szépirodalmi műveiben nevetség tárgyává tette a koreai földbirtokosok konfuciánus „műveltségét", kevélységét és bárdolatlanságát, ugyanakkor felhívta a figyelmet a néptömegek súlyos és jogfosztott helyzetére. Az ország gazdasági helyzetének megjavítása és a nép szenvedéseinek enyhítése érdekében Pak Csi Von és a többi szirhak gondolkodó szükségesnek

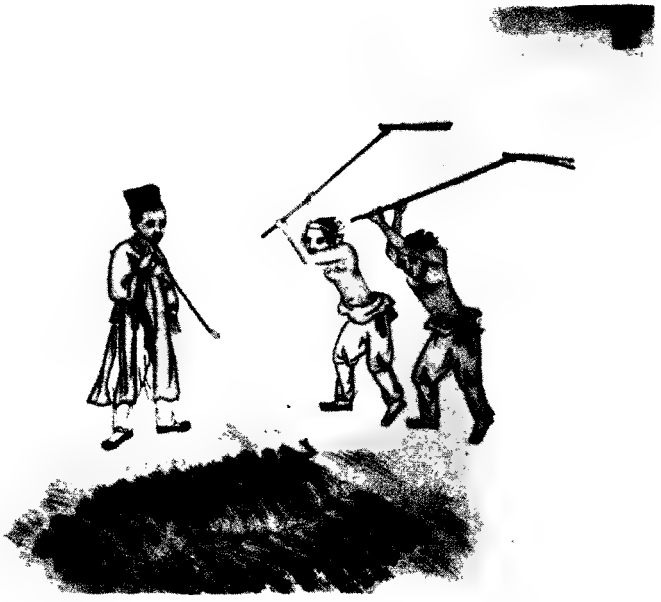

Cséplők
Egy koreai album rajza a XIX. század derekáról

vélte a fejlettebb mezőgazdasági eljárások meghonosítását, valamint az ipar és kereskedelem felvirágoztatását.

A szirhak gondolkodók mélységesen együttéreztek ugyan az elnyomott nép helyzetével és harcával, de azért nem voltak forradalmárok, és abban reménykedtek, hogy eszményeiket felvilágosult egyeduralkodó segítségével is megvalósíthatják. De a noronok uralkodó csoportja még az ilyen mérsékelt ellenzéket is dühödt megtorlásokkal akarta elhallgattatni. Djon Jak Jon, az egyik legkiválóbb szirhak gondolkodó ezeknek az üldözéseknek lett az áldozata: 1801-ben halálra ítélték, ezt az ítéletet azonban száműzetésre enyhítették. Djon Jak Jon a száműzetés hosszú évei alatt egy szociális utópiát alkotott a társadalom eszményi felépítéséről. Ennek alapját a paraszti közösségek földhöz juttatásában látta, a következő elvből kiindulva: „A föld azé, aki megműveli, és nem lehet azé, aki nem műveli." Felvetette azután a közös gazdálkodás gondolatát, hogy senki ne sajátíthassa ki mások munkáját, és mindenki saját munkája, a közös gazdálkodás sikeréhez való hozzájárulás arányában részesedjék a termékekből. Djon Jak Jon elítélte az örökös monarchiát és általános formájában körvonalazta a népszuverenitás eszméjét; hangoztatta, hogy hajdanában az uralkodók voltak a népért, nem pedig a nép az uralkodókért.

A szirhak mozgalom, amely a XVIII. század végén felvirágoztatta a kultúrát, megtermékenyítő hatással volt a koreai kultúra fejlődésére a XIX. században is. A matematika, csillagászat, mechanika, fizika, növénytan és orvostudomány bizonyos előrehaladása, valamint a koreai földrajz, történelem, nyelv és irodalom tudományosabb művelése mind a XVIII. század végi szirhak gondolkodók tevékenységének volt az eredménye. A történészek kritikailag kezdték értékelni a középkori források tudósításait.

A szirhak eszmék hatással voltak a képzőművészetre is. A XVIII. század második felében a koreai festészetben kialakult a realista irányzat. Kim Hon Do a nagy koreai festő (született 1760-ban) már felhagy az uralkodó osztály életének kizárólagos ábrázolásával, képein a nép iránti mélységes rokonszenvvel, találóan jellemzi a különféle társadalmi típusok, kovácsok, tetőfedők alakjait. Szin Jun Bok — Kim Hon Do kortársa — életképein jobbára a városi lakosság életét örökítette meg. A tájképfestészet kiváló mestere volt a XVIII. század végén és a XIX. első felében Szin Vi (a „Fekete bambusz" festője) és Nam Ke U.

A társadalmi, politikai gondolkodás és a különféle tudományágak fellendítésében a legnagyobb érdemeket mégis Djon Jak Jon szerezte. Kiváló műveket alkotott a történelmi földrajzban („Hazánk határainak vizsgálata"), valamint a koreai nyelvtörténet kutatásában („A szavak jelentésének helytelen értelmezéséről"). Mind a mai napig megőrizték jelentőségüket matematikai és mechanikai, fizikai és csillagászati, élettani és orvostudományi művei, amelyek irodalmi hagyatékának gyűjteményes kiadásában jelentek meg nem kevesebb, mint 76 kötetben. Djon Jak Jon mint természetkutató harcolt a vallásos babonák, az asztrológia és a kuruzslás ellen. A babonákkal és a

„szerencsét" meg „szerencsétlenséget hozó" napok felsorolásával tele kalendáriumok helyett tudományos naptárt szerkesztett a nép számára, amelyben tanácsokat adott a mezei munkálatok idejére, a háziállatok ellátására és gyógyítására vonatkozólag, és egyéb hasznos mezőgazdasági tudnivalókat közölt. Djon Jak Jon elsőnek javasolta a himlőoltás bevezetését. Külön hangsúlyozta a technikai újítások bevezetésének jelentőségét. A filozófiában tovább fejlesztette elődeinek materialista kezdeményezéseit, és bírálta a neokonfucianizmus akkor uralmon levő idealisztikus rendszerét, és kifejtette, hogy az eszmei princípium (ri) nem isten, nem is más természetfölötti lény teremtménye, hanem az anyagi princípium (ki) sajátos változata.

A XIX. század első felében Korea belpolitikai életében és ideológiájában a reakciós konzervatív irányzat kerekedett felül. A szirhak irányzat ennek ellenére is megtermékenyítő hatással volt a koreai tudomány és irodalom fejlődésére. A nagy tudású Kim Cson Hi (1786—1856) jelentős eredményeket ért el a régi irodalmi emlékek kritikai módszerrel való tanulmányozásában. „Korea feliratos emlékeinek feldolgozása" című munkájával megvetette a tudományos epigrafika alapját. Nemcsak felfedezett egy sor fontos feliratos emléket, rekonstruálta és megfejtette a megrongálódott szövegeket, hanem a történettudományra váró feladatok megoldásában is kijelölte a helyüket. Koreában ő kezdeményezte az ősközösségi társadalom történetének a régészet anyagi emlékei alapján való vizsgálatát. Kínában tett látogatása után Kim Cson Hi évtizedeken keresztül termékeny kapcsolatot tartott fenn a nagy kínai tudósokkal és irodalmárokkal (Cso Jü-sujjal, Veng Fang-langgal, Jüan Jüannal stb.), és rendszeres véleménycserét folytattak a kínai irodalom és írásbeliség számos kérdéséről, melyeknek megoldásához Kim Cson Hi is sokban hozzájárult.

A kritikai módszert alkalmazta Korea néprajzi leírásában a század derekán Li Kiu Gjön is. A hatvanas években fejeződtek be azok a még a XVIII. században megkezdett munkálatok, melyeknek eredményeképpen 1861-ben elkészült Korea földrajzi térképe, 1863-ban pedig teljes földrajzi leírása.

Az 1860-as évek elején kiadták (az 1785. évi „Nagy törvénytár teljes gyűjteménye" helyett) a „Nagy törvénytár újabb gyűjteményét". Ez szorosan összefüggött az uralkodó osztály politikájával, amelynek célja a feudális rendszer fenntartása és a királyi hatalom magasztalása volt. Ugyanezt a célt szolgálta a XVI. század végi japán betörés során lerombolt Kjonbokkun-palota helyreállítása is. Ez a monumentális épület, a Li-dinasztia uralkodásának legjelentősebb építészeti emléke, mintegy jelképezte az uralkodó királyi ház nagyságát és hatalmát. A Kjonbokkun az udvari épületek egész komplexuma volt, melyek közül a leghíresebb a „Dicsőség kapuja" és a Trónpalota.

HITTÉRÍTŐK KOREÁBAN. A „TONHAK"

A XIX. század elején Korea felkeltette az európai gyarmatosítók figyelmét. Akik az utat előkészítették, a hittérítők voltak: a kereszténységet terjesztették a koreai lakosság között.

A keresztény propaganda terjesztéséhez kedvezőek voltak a körülmények. A koreai ellenzéki elemek a kereszténységet már a XVII—XVIII. században alkalmas harci eszköznek tekintették a hivatalos konfuciánus ideológia ellen. De később a keresztény propaganda elleni harc egybeesett a tőkésállamok növekvő koreai befolyása ellen folytatott harccal.

Az 1830-as évektől kezdve egyre gyakrabban jelentek meg Korea partjainál a nyugati hatalmak (Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok) hajói. 1831-ben a római pápa koreai püspökséget alapított, amely fennállásának néhány éve alatt mintegy 10 000 koreait térített katolikus hitre.

1839-ben a koreai kormány a keresztények és az európai misszionáriusok — mint az állam biztonságát veszélyeztető egyének — ellen megtorló intézkedéseket hozott: néhány hittérítőt és koreai keresztényt kivégeztek. Ezt ürügyként felhasználva a franciák 1847-ben hadihajókat küldtek Koreába. A hajók azonban zátonyra futottak. A koreai kormány visszaküldte a koreaiak által meg-

mentett francia tengerészeket, határozottan visszautasította az idegen hatalmaknak a kereskedelmi kapcsolatok létesítésére, a kivégzett misszionáriusokért adandó elégtételre vonatkozó igényét.

Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a hittérítői szervezet nem egyéb, mint a gyarmatosítók ügynöksége. Ennek megfelelően a koreai nép is mindinkább szembefordult a hittérítők által prédikált keresztény ideológiával. Az ötvenes évek végén kialakult tonhak („keleti tan") nevű vallási tanítás nyíltan hadat üzent a „nyugati tanításoknak", vagyis a katolikus misszionáriusok terjesztette kereszténységnek. A tonhak egyszersmind szembeszállt a hivatalos konfucianizmussal is és új, sajátos vallás alapítására törekedett a buddhizmus, konfucianizmus és taoizmus legfontosabb vallási elemeinek egyesítése révén.

A tonhak tanításait a hatóságok tüstént üldözni kezdték. Ideológusát, Coj Cse U-t elfogták és kivégezték. Követői azonban folytatták munkásságát, s egyre nagyobb befolyásra tettek szert a feudális elnyomás ellen küzdő koreai parasztok körében.

Az idegen betörés veszélye jelentős mértékben megnövekedett akkor, amikor a tőkés nagyhatalmak az ötvenes-hatvanas években szolgai szerződéseket erőszakoltak Kínára és Japánra, és így módjuk nyílt arra, hogy behatoljanak ezekbe az országokba.

AZ 1860-AS ÉVEK REFORMJAI ÉS AZ ELSZIGETELŐDÉS POLITIKÁJA

A gyermektelen Csolcson király halála után a feudális klikkek harca a Li Ha Ün herceg vezette északi csoport győzelmével végződött. 1863-ban ennek tizenkét éves fiát, Li Ce Hvant, akit az özvegy Cso királyné fiává fogadott, ültették a trónra. A hatalom azonban teljesen Li Ha Ün herceg kezébe ment át, aki régensi minőségben a Tevongun címet viselte.

Tekintettel az egyre erőteljesebb parasztfelkelésekre és a külső támadás növekvő veszélyére, kísérlet történt a központi hatalom megszilárdítására. A Tevongun, hogy gyengítse a helyi feudális szeparatista elemeket, bezáratta a legtöbb „dicsőség szentélyét", a vidéki nagybirtokosok politikai központjait. A királyi hatalom társadalmi bázisának kiszélesítése végett a kormány az állami szolgálatot megnyitotta a nem nemes rendek képviselői előtt is, sőt még a rendi különbségek eltörlését is bejelentette, természetesen merőben demagóg célzattal. A nemesek és a többi rend úgynevezett „egyenlősítése" valójában nem jelentett egyebet, mint egyes jelentéktelen (a ruházatra, lábbelire stb. vonatkozó) korlátozások megszüntetését, míg az alapvető fontosságú kiváltságok érintetlenül maradtak.

A parasztok és iparosok feudális kizsákmányolása nem csökkent, hanem fokozódott. A pompás új Kjonbokkun palota építése együtt járt azzal, hogy a parasztokat tömegesen hajtották kényszermunkákra és új, súlyos adókat és szolgáltatásokat vezettek be. A kormány a kimerült kincstár megtöltése végett rossz pénzt kezdett veretni.

Tevongun külpolitikájának célja Korea teljes elszigetelése volt. Az uralkodó osztály ebben látta a társadalmi rend fenntartásának legfontosabb feltételét. Evégből programot fogadtak el a tengerparti és határmenti erődök felfegyverzésére és nagyarányú kiépítésére.

Az 1860-as években a koreai katolikusok a vatikáni misszionáriusok befolyására Tevongun elé terjesztették a keresztény propaganda engedélyezésének és a Franciaországgal kötendő koreai szövetségnek a kérdését. A kormány erre a követelésre újabb megtorló intézkedésekkel válaszolt, mivel az ország elszigetelődésének akadályozására irányuló kísérletet látott benne.

Egyébként a nyugati hatalmak azon az alapon, hogy Korea formailag Kínától függő vazallus állam, az idegenek behatolása ellen hozott határozott rendszabályok, a koreai kormány magatartása miatt a felelősséget Kínára hárították. Követelték, hogy Koreára is terjesszék ki a Kínára kényszerített egyenlőtlen szerződéseket, és hogy a kínai császár — hűbérúri jogán — gyakoroljon nyomást Koreára a külföldi államok érdekében.

A kínai kormány határozottan visszautasította, hogy beavatkozzék Korea ügyeibe: kijelentette, hogy Koreát belső kormányzata és más országokkal való kapcsolatai tekintetében szuverén államnak tekinti. Ekkor Franciaország kínai diplomáciai képviselője a koreai királyt trónfosztottnak nyilvánította. A franciák még arra is jogot formáltak, hogy a koreai trónnal a francia császár rendelkezzék.

1866 őszén hat hadihajón francia csapatok érkeztek Koreába. Elfoglalták Kanhva erődjét, és ostromzár alá vették a Hangan-folyó torkolatát, hogy azután az ország fővárosa ellen indulhassanak. De a francia hódítók igen erős ellenállásba ütköztek, és miután a Munszu-erőd ellen indított támadásuk során súlyos veszteségeket szenvedtek, kénytelenek voltak visszavonulni.

KOREA ÉS AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK AZ 1860—1870-ES ÉVEKBEN

A Korea elleni agresszió útjára lépett az Amerikai Egyesült Államok is. A polgárháború befejeztével az amerikai kongresszus Korea elfoglalását tervezgette. A terveket tett követte: a koreai vizeken az amerikaiak által felszerelt kalózhajók tűntek fel.

1866 nyarán a „General Sherman" nevű amerikai vitorlás a Tedon-folyón felhajózott egészen Phenjanig, hogy ott kifossza az ősi kurgánokat, amelyekben állítólag óriási kincsek voltak elrejtve. A vitorláshajó személyzete mit sem törődött a helyi hatóságok felszólításával, hogy hagyják el Korea földjét; folytatta az erőszakoskodást és fosztogatást. Erre a felháborodott lakosság felgyújtotta a vitorlást, személyzetét pedig megölte.

Az amerikai vitorlás megsemmisítése ürügyén az amerikaiak nyílt katonai támadást intéztek Korea ellen. 1871-ben öt amerikai hadihajó érkezett a koreai felségvizekre. A hajóraj parancsnoka a vitorlásért fizetendő kárpótláson kívül azt követelte, hogy haladéktalanul nyissák meg a koreai kikötőket az amerikai kereskedelem előtt. De mikor a támadók előre akartak nyomulni Szöulig, hajóik a Hangan-folyó torkolatánál elhelyezett parti ütegek tüzétől súlyos veszteségeket szenvedtek. Egy fegyveres alakulat, amely Kanhva szigetén partra szállt, megkísérelte ugyan elfoglalni az erődöket, de itt is a koreaiak elszánt ellenállásába ütközött. Az amerikai tisztek később azt beszélték, hogy ilyen elkeseredett közelharcot az egész amerikai polgárháború folyamán nem láttak.

Az amerikaiak első koreai támadását tehát az idegen agresszió ellen fegyvert ragadó néptömegek patriotizmusa és helytállása visszaverte.

Tevongun kormánya ezt a győzelmet arra igyekezett felhasználni, hogy az országot további elszigeteltségben tartsa és a feudális rezsimet megszilárdítsa. Ám a feudális rend megszilárdításának politikája ellentétes volt a koreai nép létérdekeivel és ezért újabb felkeléseket idézett elő. Az 1864-es phuncsenbui felkelést (Hvanho tartományban) követően 1869 és 1871 között több vidéken is parasztfelkelésekre került sor. A felkelők lerombolták a kormányépületeket, végeztek a hivatalnokokkal és a földesurakkal, feltörték a kormány kezelésében álló raktárakat, a gabonát szétosztották, igyekeztek megvalósítani a rendi egyenlőséget.

Korea északi tartományainak éhező parasztjai az ország elszigeteltségét védő szigorú törvények ellenére, nem törődve a tiltott határátlépésért járó halálbüntetéssel, ezrével keltek át a határállomásokon Kína északkeleti területeire és az Oroszországhoz csatolt Amur-vidékre, hogy élelemhez jussanak.

A koreai állam gyengeségét és elmaradottságát kihasználták a tőkésállamok, amelyek Koreában is gyarmati rendszert igyekeztek megvalósítani. Agresszív politikájukat képmutató módon azzal kendőzték, hogy Korea függetlenségét féltik, s arra törekszenek, hogy az országot felszabadítsák a kínai uralom alól. Korea erőtlen volt ahhoz, hogy a gyarmatosítók támadását visszaverje.

XXII. FEJEZET

A FEUDALIZMUS FELBOMLÁSA JAPÁNBAN. AZ 1868-AS FORRADALOM

Japán területe a XVIII. században három nagy szigetből (Monshu, Kyushu és Shikoku) és az ezekhez csatlakozó kisebb szigetekből állott. Hokkaido (vagy amint akkoriban nevezték: Edzo) szigetének csak legdélebbi szegélyét telepítették be a japánok. A sziget többi részét a Japán fennhatósága alá vetett ajno (edzo) törzs lakta, melyet a japánok még az előző évszázadokban északra szorítottak, illetőleg részben kiirtottak.

Japánban ebben az időben körülbelül 28—29 millió ember élt. Az országot a feudális Tokugawa-ház kormányozta. A föld legfőbb tulajdonosának formailag továbbra is a császárt tekintették ugyan, de mivel ennek reális hatalma nem volt, a földdel a Tokugawa-sogunátus rendelkezett. Tokugawának és legközelebbi vazallusainak, akik a kormányapparátusban és a városi hatóságok vezetőségében foglaltak helyet, birtokában volt az ország egész területének mintegy negyede. A többi föld a daimióké volt; ezek két csoportra oszlottak: a fudai-daimiók közül nevezték ki a központi kormányapparátus legfőbb tisztviselőit, míg a todzama-daimiók régtől fogva ellenséges viszonyban álltak a Tokugawa-házzal, és azért nem is vettek részt az ország kormányzásában.

Japán területe — a sogun és vazallusai birtokait kivéve — fejedelemségekre (han) oszlott; a XVIII—XIX. században mintegy 260 han volt. A fejedelemség közigazgatási és gazdasági egységet képezett, élén a daimio, az egész föld tulajdonképpeni birtokosa állt. A daimio kezében volt a magasabb közigazgatási és bírói hatalom; a parasztoktól járó feudális szolgáltatások őt gazdagították; kísérői a szamurájok voltak. A szamurájok közül került ki a klán igazgatási apparátusa, ők alkották a hadsereget is. A nagy fejedelemségek vámsorompókkal zárkóztak el a többiektől, külön pénzt verettek stb.

1. A TŐKÉS TERMELÉSI FORMÁK KEZDETI FEJLŐDÉSE. AZ OSZTÁLYELLENTÉTEK KIÉLEZŐDÉSE (XVIII. SZÁZAD — XIX. SZÁZAD ELSŐ FELE)

A MEZŐGAZDASÁG

A parasztok nem voltak tulajdonosai a földnek, csupán örökös bérlői. A föld adásvétele tilos volt. Annál nagyobb méreteket öltött a föld elzálogosítása. Gyakori eset volt, hogy a paraszt, mivel nem tudta megfizetni a zálog ellenében felvett összeget, sőt, még csak az esedékes kamatokat sem,

Japán falu
Rajz a XIX. század derekáról

elvesztette földparcelláját, amely így a falusi gazdag vagy a városi uzsorás-kereskedő kezébe ment át. A paraszt — a korábbi birtokos — formailag továbbra is fenntartotta jogát a parcellájára, és meg is művelte, de ténylegesen bérlő lett. A daimiójának járó összegen kívül bérleti díjat is kellett fizetnie — természetben vagy pénzben — uzsorás hitelezőjének, aki ily módon a paraszti föld valóságos birtokosa lett. Az ilyen birtokost dzinuszinak, vagyis földesúrnak nevezték. A dzinuszik megjelentek a szűzföldeken is, amelyeknek birtokba vételét a sogunátus és a daimiók minden eszközzel szorgalmazták, például a dzinuszikat egy ideig számottevő adókedvezményben részesítették. 1721-ben Yoshimune sogun rendelete kedvező feltételeket teremtett a városi kereskedők és uzsorások tőkéjének a szűzföldek megművelésébe való befektetéséhez. Ily módon csorbult a nemesség földbirtok-monopóliuma, és a feudális úron (a daimión) kívül még egy kizsákmányoló jelentkezett: a gazdag parasztból vagy uzsorás kereskedőből lett dzinuszi.

A parasztság kizsákmányolása fokozódott. Törvény szerint a terményjáradék-adó a termés felét tette ki, de a parasztoknak és különösen a bérlőknek, akik a hűbérúr mellett a dzinuszinak is fizetséggel tartoztak, általában a termés 70 százalékát, sőt még többet is le kellett adniuk.

Az áru- és pénzviszonyok térhódítása, valamint a földbirtoklás és a kizsákmányolás újabb formái a mezőgazdaságban bizonyos változásokat idéztek elő. Egyre nagyobb területen termesztettek áruként értékesíthető ipari rendeltetésű növényeket: eperfát (selyemhernyó-tenyésztés), gyapotot, teát, indigót, dohányt stb. Így például a nyersselyem termelése a XIX. század elején megkétszereződött a XVIII. századihoz képest; a gyapot és egyéb ipari kultúrák vetésterülete egyes vidékeken, a nagyvárosok (Osaka, Kyoto) közelében a XIX. század első felében nagyobb volt, mint a rizzsel bevetett terület. A pénzforgalom növekedését mutatta például a sogunátus természetbeni

járandóságainak csökkenése és pénzbevételeinek növekedése: 1722 és 1836 között a sogunátus által behajtott rizs mennyisége körülbelül tíz százalékkal csökkent, ugyanakkor pénzben befolyt jövedelmei megháromszorozódtak.

Faluhelyen már a XIX. század első felében is alkalmaztak bérmunkát: a föld nélküli és kis földű parasztok tavasszal és nyáron a tehetősebb parasztoknak dolgoztak: rendszerint egész évre, egy hónapra, vagy egy-egy napra szegődtek el.

A XIX. század első felében egyre szembetűnőbbé váltak a naturális (szükségleti) gazdálkodás válságának jelei. A központi hatalom megszilárdulásának pozitív eredményei (például a polgárháborúk megszűnése) nyomán a XVII. században és a XVIII. század elején a mezőgazdaság némileg fellendült. De a kizsákmányolás fokozódásával, ami a parasztokat elnyomorította és tönkretette, ezek az eredmények egyre inkább elvesztették jelentőségüket. A megművelt földterület kiterjedése az egész XVIII. század folyamán és a XIX. század első felében majdnem változatlan maradt (mintegy 2,8—3 millió hektár), ugyanígy a rizs, a legfontosabb mezőgazdasági növény termése is (28—30 millió koku[1]). Egyik rossz termés, éhínség, járvány a másikat követte. 150 év leforgása alatt (1690 és 1840 között) — korántsem teljes adatok szerint — Japánt huszonkétszer sújtotta rossz termés; éhínség pusztított az ország nagy részén.

A lakosság szaporodása is alábbhagyott, sőt egyes időszakokban a lélekszám bizonyos csökkenése volt megállapítható.

A XVIII. század elején — megközelítő számítások szerint — a városokban (a szamurájokat is beleszámítva) körülbelül négymillió ember élt, vagyis az ország lakosságának mintegy 15 százaléka. A három nagy városon (Kyoto, Osaka, Edo) kívül, amelyeknek mindegyikében mintegy 300 000—400 000 ember élt, egyes kikötővárosok és kereskedelmi központok lélekszáma elérte vagy meg is haladta a 60 000 főt. Ezenkívül Japánban mintegy kétszáz vár melletti város is volt.

A KÉZMŰVESIPAR ÉS A MANUFAKTÚRA

A XVIII. század elején az ipari termelés legfőbb formája a városi céhes kézműipari termelés és a paraszti háziipar volt. A céhek és gildék a városokban és klánokban mindenütt elterjedtek. A kormány az 1720-as években — újabb jövedelmi források keresése közben — bőkezűen osztogatta a gildéknek különféle áruk kereskedelmi monopóliumát; a kedvezmény fejében az illető testület tetemes összegű díjat fizetett.

A bányászat (az arany-, ezüst-, réz- és vasbányászat), a pénzverés és néhány más termelési ág az állam vagy a nagy daimiók monopóliuma volt. Az állami üzemek rendszerint kincstári műhelyek vagy manufaktúrák voltak, amelyekben az elítéltek, valamint a mezőgazdasági munkáktól egy időre szabaddá vált parasztok kényszermunkáján kívül bérmunkát is igénybe vettek. A daimio porcelán- és fajanszüzemeiben, selyemszövödéiben stb. bérért dolgoztak alacsonyabb rangú szamurájok is, akik rizsadagjaikból nem tudtak megélni.

Országszerte kifejlődött a paraszti háziipar. Azok a jelentéktelen kis földparcellával (gyakran egy hektár ötöd- vagy tizedrészével) rendelkező parasztok, akik másképp nem boldogultak a roppant adókkal és eladósodtak az uzsorásoknál, mellékiparral foglalkoztak. Termékeiket a kereskedők (toya) értékesítették. Az utóbbiak lassanként kisajátították maguknak ezt a paraszti iparűzést: a parasztokat ellátták nyersanyaggal és termelőeszközökkel, aminek fejében alacsony áron kapták meg tőlük a kész árukat. A parasztok gyakran valójában csak munkabért kaptak a felvásárlóktól.

Japán központi részén, Honshu szigetén, gyors fejlődésnek indult a selyemgombolyítás és selyemszövés, a gyapotfonás és gyapotszövés. Az ország egyes vidékei a pamut- vagy selyemszövetek

[1] *Koku:* űrmérték; 180 liter vagy 150 kg.

egy-egy fajtájának gyártására specializálódtak. E szövetek növekvő kereslete folytán már a XVIII. század első felében manufaktúra típusú iparvállalatokat alapítottak. Délen, a Satsuma klánban, ahol a klánhatóságok szervezték meg a termelést, voltak 20—30 munkásasszonyt foglalkoztató selyemmotolláló üzemek is.

A XVIII. század második felében selyem- és pamut-manufaktúrák létesültek az ország számos vidékén. Ezekben a gépeket gyakran vízi erővel működtették. Japánban a XVIII. század vége felé — hiányos adatok szerint is — összesen több mint száz manufaktúra működött, amelyek a feudális urak, kereskedők vagy gazdagabb parasztok tulajdonában voltak.

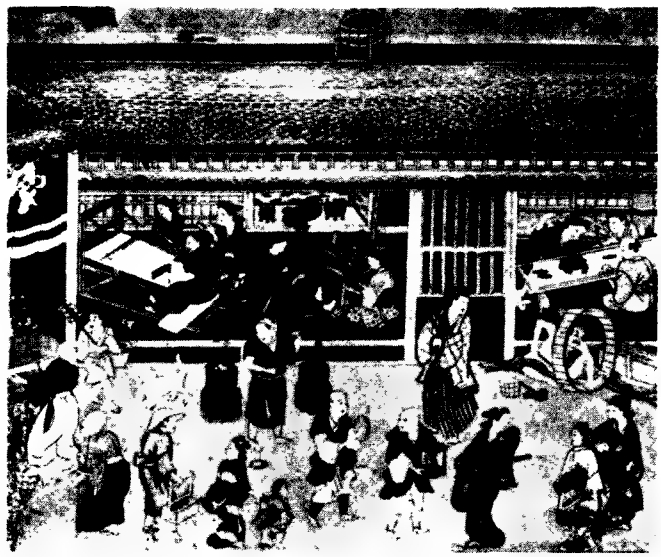

Szövő- és hímzőműhely
Rajz a XIX. század derekáról

Japán ipari fejlődésének útjában nagy nehézségeket támasztott az egyes klánok elszigeteltsége, a sok vámsorompó és a kormány számos korlátozó intézkedése. Például a parasztok nem hagyhatták el földjeiket, a városokból pedig kiűzték az ott letelepülni kívánó paraszti lakosságot.

A XIX. század első felében a bérmunkásokkal dolgozó központosított manufaktúra egyre nagyobb tért hódított. A XIX. század derekán — a nagy bányaüzemeken kívül — körülbelül 400 magán- és kincstári manufaktúrát tartottak számon. Ezek pamut- és selyemszöveteket meg fonalat, porcelán- és fajansztárgyakat, rizspálinkát (szake), háztartási cikkeket stb. állítottak elő. De az országban egészen az 1850-es évek kezdetéig nem voltak gépekkel felszerelt gyárüzemek. Japán a XIX. század derekán a rohamosan fejlődő világtermelésben csak a réz- (hat százalék körül) és nyersselyemtermelésben (az 1867. évi világkivitelnek körülbelül 10 százalékával) foglalt el figyelemre méltó helyet.

Japán gazdasági elmaradottságát még inkább fokozta az országnak a külvilágtól való hosszas elszigeteltsége, amelyre a Tokugawa-sogunok az 1630-as évektől kezdve szigorúan ügyeltek. Az uralkodó feudális felső réteg az „ország elzárásának" politikája segítségével remélte, hogy Japánt megvédheti a külföldiek behatolásától, és így változatlan formában fenntarthatja a XVI. század végén kialakult társadalmi viszonyokat, vagyis a feudális osztály diktatúráját és a lakosság túlnyomó többségének jogfosztott helyzetét.

Ennek következtében Japán majdnem két évszázadon át távol tartotta magát a világ eseményeinek áradatától. Ennek ellenére a XIX. század elején az ország gazdasági életében bizonyos tőkés elemek figyelhetők meg. A szabályozásnak a sogunátus által gondosan kidolgozott rendszere, az egyes rendek jogainak és kötelességeinek merev rögzítése, a körmönfont rendőri megfigyelés és megtorló intézkedések — amelyek a központi hatalom megszilárdulásának következtében fokozódtak —, késleltették ugyan a feudális rendszer bomlásának folyamatát, de feltartóztatni nem tudták. Ami pedig a sogunátusnak az ország „elzárásával" kapcsolatos politikáját illeti, ez az elszigeteltség valójában nem volt teljes: Japán kereskedelmi kapcsolatokat tartott fenn Kínával, Koreával és rendkívül korlátozott mértékben Hollandiával. A XVIII. század végétől kezdve, de különösen a XIX. század első felében — a tőkés nagyhatalmak egyre fokozódó távol-keleti terjeszkedése — felidézte a japán elszigeteltség erőszakos megszüntetésének veszélyét.

A kormány hiába próbálta változatlan formában fenntartani az egyre erősebben döngetett rendi korlátokat. A nemesség felső rétegei az áru- és pénzviszonyok fejlődése során maguk is elősegítették az árutermelés kibontakozását, hogy saját pénzforrásaikat gyarapíthassák. A fejedelemségek hatóságai a manufaktúrák létesítésén kívül monopóliumot vezettek be egyik-másik különösen jövedelmező ipari termékre (például délen a cukorra, indigóra, papírra). A kereskedelmi és ipari vállalatok alapításával rendszerint kereskedőket, uzsorabankárokat bíztak meg, akik — különleges kiváltságok birtokában — rendkívül meggazdagodtak ezeknek az ügyleteknek a révén.

Különösen fontos szerepük volt az osakai kereskedőknek, akiket a daimiók a természetbeni adóként begyűjtött rizs értékesítésével bíztak meg. A pénzszűkében levő daimiók hovatovább egy, majd több évre előre is eladták ezt a rizsmennyiséget, s ezzel pénzügyileg függőségbe kerültek a nagykereskedőktől. A kereskedők pedig maguk is igyekeztek földtulajdonra szert tenni, hogy így közvetlenül kizsákmányolhassák a parasztokat. A XVIII. század második felének elején — korántsem teljes adatok szerint — ténylegesen mintegy 400 000 koku volt a nagykereskedők kezén; ez körülbelül negyven daimio birtokának felelt meg. Ily módon egyre élesebb ellentétek támadtak a kereskedők és a daimiók között. A kereskedők nem rendelkeztek politikai jogokkal (szamuráji rangot is csak pénzért vásárolhattak vagy házasság és örökbe fogadás révén nyerhettek), vagyonuk sérthetetlenségére, kereskedői tevékenységük szabadságára semmi biztosítékuk nem volt.

Ellentétek álltak fenn továbbá a sogunátus és a todzama-daimiók között, akik súlyos tehernek érezték, hogy fejedelemségeiket a központi hatalom ellenőrzi, és ezért arra törekedtek, hogy ők is részt vehessenek az ország kormányzásában. Kiváltságaik azonban olyan jelentősek voltak, hogy azokat nem szívesen kockáztatták és csak bizonyos felületes reformokat követeltek, mégpedig a sogunátussal való megegyezés alapján. Mind a sogunátus, mind az egyéb előkelő feudális körök legjobban mégis a parasztok forradalmától tartottak.

Másként alakult a közönséges katonai (szolgálati) nemességnek (a szamurájoknak) és a kialakulóban levő burzsoázia középrétegeinek a helyzete. Ezek áldz ellenségei voltak a sogunátusnak és a főnemességnek. A szamurájok jó része pénzügyileg már évtizedek sora óta a kereskedőktől és uzsorásoktól függött. Hosszú évekre előre eladták rizsellátmányukat, melynek mértékét a daimiók állandóan csökkentették. Sok szamuráj a szigorú tilalmak ellenére is kénytelen volt valamilyen foglalkozás után nézni: elszegődtek tanítónak, orvosnak, tisztviselőnek, iparosnak, kiskereskedőnek stb., és bizonyos mértékig magukévá tették a burzsoá ideológiát. Ugyanakkor a közepesen gazdag kereskedők, sőt a kiskereskedők közül is sokan földbirtokosok lettek, valamilyen úton-módon szamuráji címhez jutottak, de azért korábbi foglalkozásukkal sem hagytak fel. E vállalkozói tevékenység kibontakozásának gátat vetettek a daimiók, akik a fejedelemségekben levő minden megművelt föld után járadékot élveztek, s még inkább a sogunátus, amely aprólékosan szabályozta a gazdaság valamennyi ágazatát és a legjövedelmezőbb termékekre állami monopóliumot vezetett be. Ezért a nemesség alsóbb rétegei, valamint a középburzsoázia tagjai komolyabb társadalmi reformokra törekedtek, mint a nemesség felső rétege. De azért ezek a rétegek is rettegtek egy nagyobb méretű népi, elsősorban paraszti forradalomtól.

A NEMESSÉG ÉS A BURZSOÁZIA ELLENZÉKI RÉTEGEINEK IDEOLÓGIÁJA

A XVIII. században a nemesség és a burzsoázia egy részének ellenzéki nézetei több politikai iskolában öltöttek testet. A közgazdászok értekezéseikben aggodalmukat fejezték ki amiatt, hogy csökkent a nemesi rend anyagi jóléte. A legtöbb szerző beérte azzal, hogy bírálta a kormány egyes intézkedéseit. Elítélték az általános korrupciót, az aprólékos reglamentációt. A pénzrontásban

vélték megtalálni a gazdasági bajok egyik fő okát, mondván, hogy a nemesség és parasztság jólétének alapja a rizstermés jó áron való értékesítése volt, de a pénzromlás szélsőséges áringadozásokra, végeredményben pedig az árak esésére vezetett. Negatív álláspontot foglaltak el a kereskedők és iparosok tevékenységével szemben, a parasztság pedig csakis annyiban érdekelte őket, amennyiben az teremtette meg a nemesek jólétét. Tervek születtek arra vonatkozólag, hogy a szamurájokat vissza kellene téríteni falura, hogy földesurakká lehessenek, meg kellene akadályozni, hogy a parasztok a városokba szökdössenek.

A közgazdasági írók terveket dolgoztak ki arra vonatkozólag, hogyan lehetne biztosítani a hűbérurak meggazdagodását: kereskedelmi monopóliumok létesítését indítványozták, továbbá a manufaktúráknak a hűbérurak (nem pedig a kereskedők és vállalkozók) kezében való összpontosítását, a fejedelemségekben bizonyos mezőgazdasági termékek (cukor, indigó stb.) monopolizálását. Többen negatív álláspontra helyezkedtek Japánnak Kínával és Hollandiával folytatott kereskedelmét illetően, mondván, hogy Japánból értékes árukat visznek ki, ezek ellenében pedig mindenféle haszontalanságot hoznak, amire az országnak nincs is szüksége.

A legnépszerűbb és legérettebb irányzat az az ellenzéki iskola volt, amelyet megkülönböztetésül a félhivatalos neokonfuciánus iskolától japánnak vagy nemzetinek neveztek. A neokonfuciánus iskola hajbókolást hirdetett mindaz előtt, ami kínai, míg a japán iskola — az előbbi ellensúlyozására — azt helyezte előtérbe, amit sajátosan japánnak érzett. A japán iskola tekintélyes képviselői — Kamo Mabuti (1697—1769) és Motoori Norinaga (1730—1801) — gondosan tanulmányozták a japán történelem régebbi korszakait, visszaállították jogaiba a régi japán nyelvet, helyettesíteni igyekeztek vele a klasszikus kínait (kambun), amelyen a Tokugawa-politikusok és tudósok általában írtak. Megénekelték Japán legendás történelmét, a császárkultuszt és az ősi sintoista vallást; azt bizonygatták, hogy Japán a világmindenség közepe és különb minden más országnál. A sogunátussal szemben fokozódó általános elégedetlenség mellett azt a tanítást, amely szerint a császári udvarnak ősi, a vallás által szentesített joga van az ország kormányzására, az ellenzék jól felhasználhatta a fennálló rezsim ellen. Ugyanakkor azonban a japán iskola hozzájárult a régi korok eszményítéséhez, a sovinizmus térhódításához. Az iskola képviselői a forradalom előtti (hatvanas) években a nemesi burzsoá ellenzék két fontos jelszavát hangoztatták: a császári hatalom visszaállítását és a külföldiek kiűzését.

Jelentőségüket tekintve elmaradtak a japán iskola képviselői mögött az úgynevezett „hollandisták" (rangakuszja). Ezek a XVIII. században még kevesen voltak, mert Yoshimune sogun csak 1721-ben engedte meg bizonyos számú európai könyv bevitelét (a természet- és az alkalmazott tudományok köréből), és a holland nyelv tanulását csak a XVIII. század közepétől fogva nem számították bűntettnek. A „hollandisták" a társadalom haladóbb rétegeihez tartoztak. Az európai kapitalista országok kultúráját terjesztették, de Japán politikai életében csak a XVIII. század végén, a XIX. század elején vettek tevékenyen részt.

Rendkívül érdekesek Ando Shoekinek (1700—1763), a nagy filozófusnak és a feudális despotikus Tokugawa-rezsim kíméletlen leleplezőjének művei, amelyeket csak a XX. század folyamán tettek közzé. Mint kortársainak túlnyomó többsége, Ando Shoeki is vallási-filozófiai tárgyú értekezésekben fejtette ki nézeteit.

Ando Shoeki eszményképe a rizsföldjét művelő dolgos kezű paraszt volt. Kíméletlenül elmarasztalta mindazokat, akik más munkájának kizsákmányolásából élnek; olyan társadalomról álmodozott, amelyben nem lesznek majd sem felsőbb, sem alsóbb osztályok. A tudós eme nézeteivel egy szinten állott a felvilágosodás korabeli európai gondolkodókkal.

A feudális rendszer megrendítésében, majd végül felszámolásában igen nagy szerepük volt a parasztság és a városi szegények mozgalmainak.

Japánban a Tokugawa-korszakban nem került sor országos méretű parasztfelkelésre. Ennek bizonyos fokig a feudális széttagoltság, másrészt a Tokugawa-hatóságok kíméletlen rendőri terrorja a magyarázata. De azért az évtizedről évtizedre növekvő méretű helyi parasztfelkelések, a paraszti ellenállás egyre fokozódó ereje, a városi és a parasztmozgalmak közt egyre szorosabbá váló érintkezés nem maradtak hatástalanok.

A paraszti és városi megmozdulások száma a XVII. században 188, a XVIII. században 514, a XIX. század 67. évéig pedig 538 volt. (A mai japán kutatók számításai szerint összesen körülbelül 1500 ilyen megmozdulás zajlott le.)

De a népi megmozdulások számbeli növekedése mellett igen fontos volt az, hogy a XVIII. századtól kezdve a jellegük is megváltozott. Míg a XVII. századi parasztmozgalmakban jelentős helyet foglalt el az úgynevezett petíciós mozgalom (a parasztok kérelmezték, hogy tekintsenek el a méltánytalan szolgáltatásoktól stb.), addig a XVIII. században már az aktív harci formák kerültek túlsúlyra.

A XVIII. században a maguk csinálta fegyverekkel (bambuszkopjákkal stb.) felszerelt parasztok már nemcsak a hűbérúr vagy a sogunátus megbízottai és az uzsorások ellen támadtak, mint addig, hanem a falusi elöljárók és a gazdag parasztok házait is lerombolták. Növekvő aktivitásról tett bizonyságot a kis földű vagy föld nélküli parasztság. Egyik-másik megmozdulásban a falusi felső rétegek, a gazdagparasztok is részt vettek. Ezek jobbára a feudális hatóságok vagy kereskedelmi gildék monopóliumai ellen irányultak, amelyek gátolták a parasztoknak a piaccal való közvetlen kapcsolatait.

A kormány minden igyekezetével azon volt, hogy támaszt teremtsen magának a faluban. Keményen megbüntette az elöljárókat és helyetteseiket azokban a falvakban, ahol felkelések törtek ki (1741. évi törvény), viszont bőkezűen megjutalmazta azokat, akik e megmozdulások elfojtásában kitüntették magukat. Egy 1744. évi törvény engedélyezte ezeknek a kardviselést, vagyis tulajdonképpen egyenjogúsította őket a szamurájokkal.

Régebben a parasztfelkelések nem terjedtek túl néhány falu, vagy egy-egy fejedelemség határain, és résztvevőik száma legfeljebb 10 000—30 000 fő volt. De már a XVIII. század derekán lezajlott felkelésekben olykor 200 000 paraszt is fegyvert fogott. Arra is volt példa, hogy a szomszédos tartományok parasztsága összefogott (az 1754-es kurumei felkelés alkalmával Kyushu szigetén; 1764—1765-ben a kodzukei, shimotsukei és musashi tartományokban stb.).

A XVIII. századi népi mozgalmak másik fontos vonása az volt, hogy felkelt a városi szegénység is. A japán irodalomban ezeket a felkeléseket „rizslázadásoknak" vagy utikowashinak nevezik (jelentése: szétzúzás; az elnevezés onnan származik, hogy a rizs árának spekulációs felhajtása miatt elkeseredett falusi szegénység lerombolta a kereskedők és uzsorabankárok házait és raktárait). Rendszerint rossz termés idején, ínséges években törtek ki ilyen felkelések. Az első nagy felkelési hullám az 1830-as években zúdult végig Japánon (Edo, Nagasaki, Takayama városán és az ikunói bányavidéken).

Az 1780-as években, egy iszonyú éhínség alkalmával, amikor a lakosság egyes vidékeken még a ló- és kutyatetemeket is kénytelen volt megenni, sőt még az emberevésre is volt eset, a népi felkelések komolyan veszélyeztették a feudális rendet. Ezekben az években több, mint száz paraszti és városi megmozdulást számláltak. Egyetlen évben (1787-ben) a felkelések több, mint harminc várost sodortak magukkal: az ország valamennyi fontosabb gazdasági és politikai központja megmozdult.

Az 1830-as években újból magasra csapott a népi megmozdulások hulláma. Legfőbb okuk most is — csakúgy, mint az 1780-as években — az volt, hogy országszerte rossz termést takarítottak be; ez pedig, mivel a legtöbb paraszt semmiféle rizstartalékkal nem rendelkezett, tömeges éhínségre vezetett, amit a kereskedők a rizsárakkal való üzérkedéssel tetéztek.

A parasztok és a városi szegénység felkeléseinek vezetői igyekeztek egyesíteni erőfeszítéseiket a feudális uralom elleni harcban. Például Osakában (1837-ben) Oshio Heihatiro nevű szamuráj vezetésével nagyarányú felkelés zajlott le, amelyben a kézműveseken és kiskereskedőkön kívül a szamurájok alsóbb rétege is részt vett. Oshio még a felkelés kitörése előtt kiáltványokat küldött szét a szomszédos falvakba, és felszólította a parasztokat, hogy siessenek Osakába. Az 1837. évi felkelés igen nagy visszhangra talált az ország különböző vidékein. A parasztok és városi szegények felkeléseinek vezetői azonban — mivel a nép bajainak fő okát nem értették — csak a súlyos adóteher ellen, valamint az elöljárók, nagykereskedők, uzsorások, a daimiók vagy a sogunátus hivatalnokainak visszaélései ellen követeltek intézkedéseket.

Ezekben az években alakult ki „az élet megjavításáért", „az élet jobbá tételéért" küzdő yonaoshi („általános egyenlőség") mozgalom, melynek lényege az egyenlő földhasználatnak, a falusi tisztviselők népi választásának stb. a követelése volt. Hasonló antifeudális jelszavakkal zajlottak le egyes városi felkelések is.

A paraszti és városi megmozdulások továbbra sem tudták levetkőzni spontán, szervezetlen, szétforgácsolt jellegüket. De mivel a felkelések rendkívül gyakoriak voltak (1834 és 1837 között évenként 20—30 zajlott le), romboló erejük félelmetes volt és a legnagyobb városokat sodorták magukkal, az uralkodó körök nyugtalansága olyan nagyfokú volt, hogy a sogunátus rendkívüli intézkedésekre határozta el magát.

A sogunátus 1841-ben azonnali hatályú rendelettel feloszlatta valamennyi kiváltságos kereskedőtestületet, azzal a szándékkal, hogy megelőzze az árak mesterséges felhajtását. A rendelet viharos felháborodást keltett a leggazdagabb kereskedők köreiben, úgyhogy gyakorlati jelentősége egyre csökkent, tíz év múlva, 1851-ben pedig végképp eltörölték. A kormány azonban mégis éles összeütközésbe bonyolódott a nagykereskedők képviselőivel; ez a konfliktus hátrányos volt a sogunátusra nézve.

Lényegesen bonyolította az uralkodó körök helyzetét a távol-keleti politikai erőviszonyok megváltozása. Nagy hatással volt Japánra Kínának az Anglia elleni háborúban (1842-ben) elszenvedett veresége. A sogunátus védelmi intézkedései messze elmaradtak a követelményektől. Egyes, főleg déli fejedelemségekben mozgalom indult meg a honvédelem európai mintára való átalakítása érdekében. Kezdeményezői ellenzéki szamurájok voltak, elsősorban az úgynevezett „hollandisták" köréből.

A fejedelemségekben egyre fokozódott az ellentét a nemesség felső és alsó rétegei között. Az alsóbb rétegek, amelyeket szoros szálak fűztek a burzsoáziához, az új földesurakhoz, a parasztság felső rétegéhez, elégedetlenek voltak a sogunátus és a daimiók politikájával — alkalmatlannak tartották azt a külső támadás és a fokozódó népi mozgalom veszélyének elhárítására. Egyes fejedelemségekben (Tioshu stb.) reformot követelő szamuráj csoportok alakultak. A nemesi-burzsoá ellenzék is megszervezte első fegyveres osztagait.

A XIX. század első felében fokozódott a lakosság túlnyomó többségének elégedetlensége a fennálló társadalmi renddel. A parasztság és a városi szegénység a szűnni nem akaró és időnként rendkívüli erővel kirobbanó felkelések során aláásta a feudalizmus gazdasági és politikai tartópilléreit. A feszült belpolitikai helyzetet súlyosbította a külső veszély fokozódása és a felső rétegek kezdődő válsága.

2. AZ ANTIFEUDÁLIS ÉS NEMZETI FELSZABADÍTÓ MOZGALOM ERŐSÖDÉSE. AZ 1868. ÉVI FORRADALOM

JAPÁN FÜGGŐSÉGE A TŐKÉS NAGYHATALMAKTÓL

A XIX. század dereka táján fokozódott a tőkésországok, elsősorban az Amerikai Egyesült Államok távol-keleti expanziója. Az amerikai tőkések egyre nagyobb érdeklődést tanúsítottak Japán iránt. Japán fontos volt, mint a Csendes-óceán északi vizein közlekedő amerikai hajók bázisa; az Egyesült Államok a bálnavadászat fellendülésével, különösen pedig a széntüzelésű gőzhajók állományának növekedésével fokozott mértékben törekedett ilyen bázisok létesítésére. Japánt az Egyesült Államok a XIX. század elejétől fogva alkalmas hídfőállásnak tekintette arra, hogy onnan megerősíthesse távol-keleti pozícióit, elsősorban Kínában, amelyet gazdaságilag Anglia uralt. Az Egyesült Államok terjeszkedését ösztönözte a fejlődő amerikai ipar növekvő piacigénye is.

1853-ban Perry tengernagy parancsnoksága alatt egy amerikai hajóraj közelítette meg a japán partokat. Az Egyesült Államok azzal, hogy Edo lövetésével fenyegetőzött, Japánt tárgyalásokra kényszerítette. A következő év elején szerződés jött létre Amerika és Japán között. A szerződés értelmében a megrongálódott amerikai hajók két japán kikötőbe (Shimodába és Hakodatéba) befuthattak, ott szenet, élelmiszert, vizet stb. vehettek fel, de az amerikaiak továbbra sem kereskedhettek Japánnal. Csak 1858-ban Harris amerikai megbízottnak sikerült aláíratnia egy Japánra nézve egyenlőtlen kereskedelmi szerződést. Ez a szerződés, melyet az európai hatalmaknak és az Egyesült Államoknak Kínával és a többi keleti állammal kötött megállapodásai mintájára szövegeztek meg, az amerikaiaknak területenkívüliséget biztosított Japánban, és korlátok közé szorította az ország vámautonómiáját: Japán az Egyesült Államok beleegyezése nélkül nem módosíthatta a bejövő és kimenő áruk vámtételeit. Az Egyesült Államok hegemóniára törekedett Japánban. A szerződés 2. cikkelye az Egyesült Államokra ruházta a közvetítés jogát a Japán és bármely más ország közt felmerülő vitás kérdésekben. A 10. cikkely kimondta, hogy Japán amerikai fegyvereket és hadihajókat kap, továbbá amerikai kiképzőtiszteket vesz igénybe stb.

A sogun képviselői fogadják a Perry-küldöttséget
Rajz az 1850-es évekből

Az amerikai—japán szerződések mintájára (a 2. és 10. cikkely kivételével) csakhamar szerződést kötött Japánnal Anglia, Franciaország, Oroszország és néhány más európai állam is. Japán tehát — hasonlóan Kínához — egyenlőtlen helyzetbe került az európai hatalmakkal és az Egyesült Államokkal szemben; a különbség mindössze annyi volt, hogy Japánra az egyenlőt-

lenség ráerőszakolását az Egyesült Államok kezdeményezte, nem pedig Anglia, mint Kínában. De Angliának a világ ipari termelésében, a világkereskedelemben és a haditengerészetben kiharcolt hegemóniája eleve biztosította vezető szerepét a Japánnal folytatott kereskedelemben is. Anglia csakhamar uralkodó politikai befolyásra tett szert Edóban, bár az Egyesült Államok ezt minden eszközzel igyekezett megakadályozni.

Perry tengernaggyal egyidőben (1853-ban) érkezett Japánba kereskedelmi szerződés kötése céljából Putyatyin altengernagy, orosz megbízott is. Oroszország még I. Péter idejében próbált kereskedelmi kapcsolatokat létesíteni Japánnal. Azután 1739-ben megjelentek Honshu partjainak közelében Bering második expedíciójának hajói, amelyek kereskedni kezdtek a helyi lakossággal, de a japán hatóságok követelésére távozniuk kellett. 1792—1793-ban érkezett Hokkaido szigetére Lakszman orosz követ, aki a tárgyalások eredményeképpen engedélyt szerzett arra, hogy az orosz hajók kereskedés céljából Nagasakiban kiköthessenek. De Oroszország további kísérletei (Rezanov 1804. évi küldetése stb.) még sokáig nem vezettek eredményre: nem sikerült kereskedelmi kapcsolatokat létesítenie Japánnal.

Putyatyin Nagasakiba ment, nem Edo körzetébe, mivel ide külföldi hajók nem futhattak be. Határozott utasítása volt arra, hogy ne alkalmazza a fenyegetés eszközét. Az első japán—orosz szerződést Shimodában írták alá 1855. február 7-én. Ennek értelmében a Kurili-szigetcsoportot majdnem teljes egészében orosz birtoknak ismerték el. Ugyanakkor Japán nem volt hajlandó elismerni Oroszországnak Szahalinra vonatkozó elvitathatatlan jogát.

AZ ANTIFEUDÁLIS HARC FOKOZÓDÁSA. A KÜLFÖLDIEK KIŰZÉSÉRE IRÁNYULÓ MOZGALMAK

Amikor Perry 1853-ban Japán partjaihoz érkezett és szerződés kötését követelte, a sogunátus jelentést küldött az ügyről Kyotóba a császári udvarnak, és véleményét kérte. Ez a tény azt bizonyította, hogy a sogunátus tudatában volt ingatag helyzetének: az előző két évszázad folyamán egyetlen alkalommal sem fordult az udvarhoz állami kérdésekben. A sogunátus ezután a japán hűbérurak (daimiók) véleményét is kikérte Perry javaslatáról. A daimiók többsége az idegenekkel kötendő szerződés ellen foglalt állást. De mikor az amerikai hajóhad 1854 februárjában másodszor nyomult be az edói öbölbe, a sogunátus úgy vélekedett, hogy Japán nem tud ellenállni, és elfogadta az egyezséget. A nemesi-burzsoá ellenzéknek így eggyel több oka volt az elégedetlenségre: most már a sogunátus külpolitikáját is elítélte. Amikor a sogunátus 1858-ban kényszerű kereskedelmi szerződést kötött az Egyesült Államokkal, a kormányellenesség mozgalommá terebélyesedett, amelynek jelszava: a „barbárok (külföldiek) kiűzése", a sogunátus hatalmának megrendítését célozta.

A haladó nemesi körök képviselői Japán elmaradottságának okait kutatva tanulmányozni kezdték a nyugati államok gazdaságát és politikai felépítését. Ráébredtek, hogy a fennálló társadalmi rend nem nyújt módot komoly reformok végrehajtására, amelyek nélkül pedig lehetetlen rövid idő alatt megszilárdítani az ország védelmét. Ezek a körök, bár elkerülhetetlennek vélték a Nyugattal való kapcsolatok felvételét, csatlakoztak a „barbárok kiűzésének" mozgalmához, mivel úgy gondolták, hogy ezzel a jelszóval könnyebben megdönthetik a sogunátust és megteremthetik az új hatalmat, amely majd megvalósítja a szükséges reformokat; fejet hajtottak a nyugati vívmányok előtt, bár az egész szamurájságra jellemző sovinizmustól sem voltak mentesek: lényegében korlátozott polgári reformokat követeltek.

A sogunátussal ellenséges daimiókra (főleg a todzama-daimiókra) és a szamurájokra támaszkodó császári udvar nem volt hajlandó szentesíteni a tervezett szerződéseket, amelyek Japánt megnyitották volna a külföldi kereskedelem előtt, és az idegenek kiűzését követelte a sogunátustól.

Ez idő tájt azonban még a sogun volt fölényben, aki kíméletlenül elhallgattatta az ország „megnyitása" miatt elégedetlen elemeket.

Japánnak a külföldi tőkések előtt való „megnyitása" rontotta a sogunátus és a hűbérurak pénzügyi helyzetét. Hatalmas összegeket kellett költeni európai és amerikai fegyverzet és hadihajók vásárlására. Nagy anyagi áldozatokkal erődöket rendeztek be Shinagawában és más helyeken, vasöntő műhelyeket, üzemeket (arzenálokat) építettek Yokosukában, Nagasakiban, de sok pénzt emésztett fel a tűzfegyverek gyártása és a külföldi japán követségek fenntartása is. Végül jelentős összegeket költöttek mindenféle kártérítésre, amelyet külföldieknek kellett fizetniük a szamurájok által ellenük elkövetett merényletek miatt. A sogunátus és a daimiók egyre súlyosabb adókkal terhelték meg a parasztságot, hogy fedezni tudják az újabb kiadásokat.

A külföldi gyáripari termékek (főleg szövetek és fonal) megjelenése aláásta a japán tőkésmanufaktúrát, a paraszti háziipart és a céhes kézművességet. Az ország „megnyitása" lényeges gazdasági változásokat idézett elő. Egyes termelési ágak elsorvadtak, helyettük mások keletkeztek. Például az exportnyersselyem iránt mutatkozó nagy kereslet nyomán Honshu szigetének központi részén számos selyemgombolyító üzem létesült, amelyek részben gépi erővel működtek. Viszont a selyemszövő ipar, az ország igen fontos iparága, a külföldre exportált nyersselyem hiánya folytán válságba került. Nagyjából ugyanez ment végbe a pamutgyártásban is, mikor az amerikai polgárháború idején Japánból kivitték a gyapotot, és a helyi iparnak — amely anélkül is megérezte az importtextil versenyét — nem jutott hazai nyersanyag. A városokban igen sok volt a munkanélküli.

Ezekből a változásokból a külföldi tőkések, a japán nagykereskedők és a japán vállalkozók egyes csoportjai húztak hasznot. A külföldi tőkések kihasználták azt a tényt, hogy Japánban az arany és az ezüst egymáshoz viszonyított árfolyama különbözött a külföldiétől, és az országból igyekeztek kivinni az aranyat, ugyanakkor elárasztották ezüsttel. Ez Japánban a piaci árviszonyok megbomlására, az árak spekulációs felhajtására vezetett. A rizs — a legfontosabb élelmiszer — piaci ára 1866-ban az 1860-as árak négyszerese, 1867-ben pedig tizennégyszerese volt.

A paraszti és városi lakosság mozgalmai évről évre nagyobb méreteket öltöttek. 1852 és 1859 között 50, 1860 és 1867 között pedig 93 népi felkelés zajlott le. Az ország „megnyitása" után rosszabbodott ezeknek a rétegeknek a helyzete; mind a parasztság, mind a városi szegények közt népszerűvé váltak az idegenek ellen irányuló jelszavak. De az idegenek kiűzésére indított mozgalom gerince a szamurájság volt. A legtöbb szamuráj helyzete — azoké is, akik korábban sem éltek valami irigylésre méltó módon — a kikötők megnyitása és az árak spekulációs felhajtása folytán jelentős mértékben romlott. Az idegenek ellen hangoztatott jelszavakat magáénak érezte a burzsoázia egy része is, amelyet anyagilag sújtottak az ország „megnyitásának" következményei, vagy felháborított a gyarmatosítók arcátlan viselkedése. A nemesi és polgári ellenzék Osaka és Kyoto körzetébe kezdte összpontosítani fegyveres erőit.

Külföldi kereskedők házai Yokohamában
Rajz az 1870-es évekből

JAPÁN A XIX. SZ. ELSŐ FELÉBEN

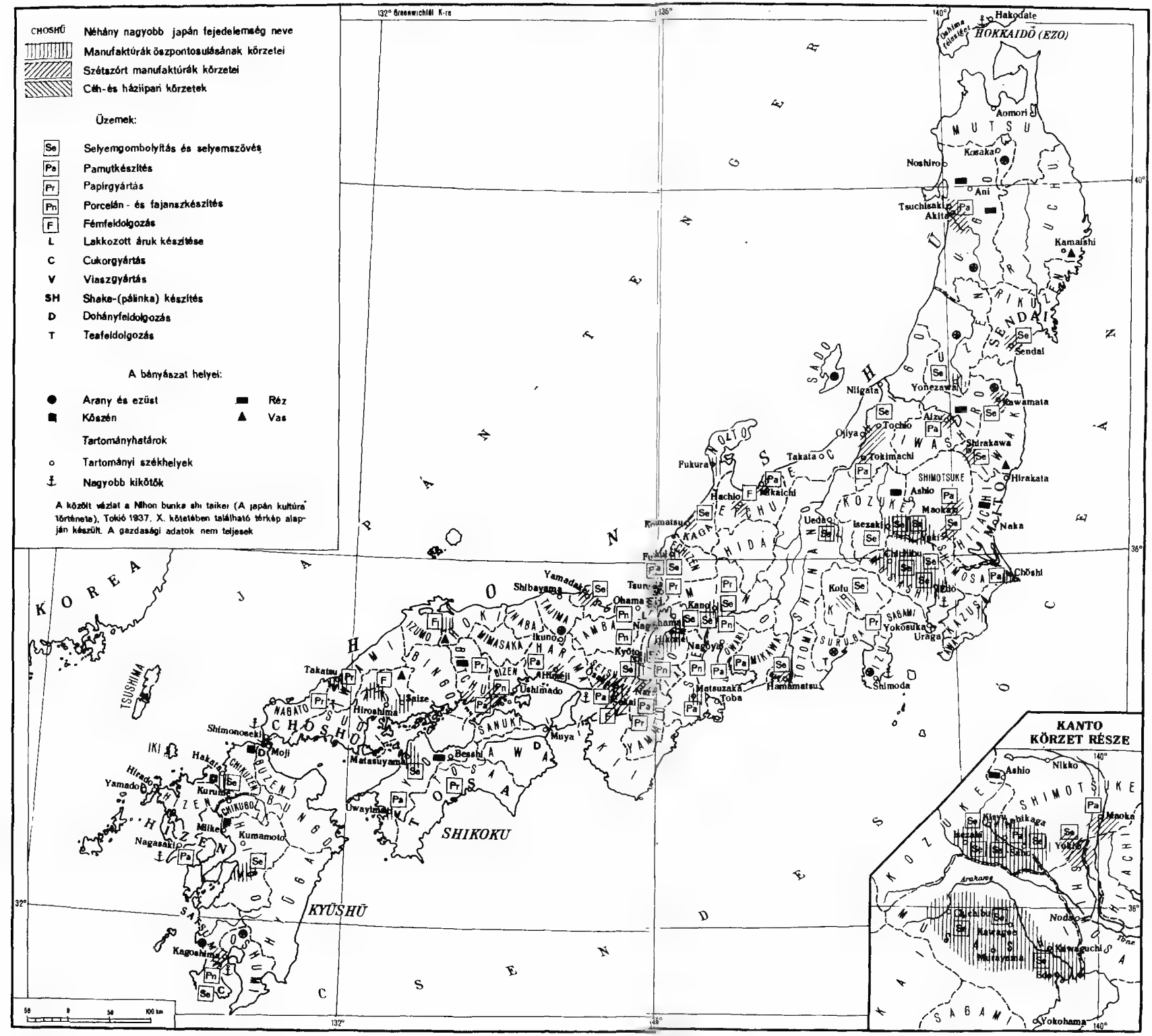

A különböző osztályok képviselőiből álló ellenzék ideológiája nem volt egységes és világos. A nemzeti felszabadulás eszméi összefonódtak a szamurájság soviniszta, sőt agresszív törekvéseivel. A hosszú idő óta fennálló kettős hatalom (a császár és a sogun), a sogunátus gyűlölete, Japán elmaradottsága arra vezetett, hogy az ellenzék egyik jelszava a császári hatalom visszaállítása lett. Ehhez kapcsolódott a feudális széttagoltság megszüntetésének és a fejedelemségek (klánok) felszámolásának követelése is. De a todzama-daimiók és legközelebbi híveik, akik ellenségei voltak a sogunátusnak és a császári udvart támogatták, ellenezték a fejedelemségek megszüntetését; felvetették a császári hatalom visszaállításának jelszavát, a sogunátussal való kiegyezés alapján. (Satsuma és Choshu.) 1862-ben néhány, gazdaságilag fejlettebb déli klán daimiói fegyveres szamuráj-osztagokat küldtek Kyotóba, hogy a császári székhelyet a soguntól megvédjék. Útközben csatlakozni akartak hozzájuk az úgynevezett kiheitajok, vagyis roninokból (deklasszálódott szamurájokból), birtokosokból, gazdag parasztokból, iparosokból, kiskereskedőkből stb. álló irreguláris osztagok is, amelyek határozottan felléptek az idegenek kiűzése mellett, és mindennemű kompromisszumot elutasítva, követelték a sogunátus megdöntését. Satsuma fejedelme és hívei, akik ki akartak volna egyezni a sogunátussal, nem voltak hajlandók egységre lépni a kiheitajokkal. Az ellenzéki tábor kettészakadt: a nemesség és a kereskedő-uzsorás nagyburzsoázia kiváltságos rétegei csak a felületet érintő reformokat óhajtottak a sogunátussal való kiegyezés alapján; a nemesség és burzsoázia közép- és alsó rétegeiből toborzódott mérsékelt radikális ellenzék legfőbb jelszava viszont a tobaku, a sogunátus megdöntése lett. Mivel pedig a sogunátus a feudális társadalmi rend fő támasza volt, a tobaku jelszava forradalmi jelentőséggel bírt még akkor is, ha az ellenzék vezetői — Saigo, Okubo, Kido, Ito és mások — egyáltalán nem szándékoztak hozzájárulni a parasztság és a városi szegények követeléseinek megvalósításához.

A kyotói császári udvar a Satsumából, Choshuból és más fejedelemségekből odasereglett szamurájokra támaszkodva az idegenek kiűzését követelte a sogunátustól. A kiheitaj-osztagok Kyotóban megkezdték a leszámolást az udvari arisztokrácia képviselőivel és a gazdag kereskedőkkel, feltörték raktáraikat és boltjaikat. A nagyburzsoázia és a feudális arisztokrácia igyekezett mielőbb elhagyni a várost. A császári udvar és a satsumai fejedelemség vezetője a kiheitaj-osztagok megerősödésétől tartva kiegyezett a sogunátussal, amely a császári udvar legtöbb követelését tudomásul vette. Ezzel egyidejűleg Satsuma fejedelemség és a sogunátus megszervezte a Kyoto körül összegyűlt kiheitaj-osztagok szétverését (1863-ban). Ez súlyos csapás volt a sogunellenes mozgalomra. Egyébként a Satsuma, Kyoto és a sogunátus közti koalíció nem volt hosszú életű.

A KÜLFÖLDI BEAVATKOZÁS (1863—1864)

A szamurájoknak a külföldiek elleni egyes akcióit ürügyként felhasználva az angol és a francia hadvezetőség 1863 májusában csapatokat tett partra Yokohamában, ahol ezek 1875-ig tartózkodtak.

A hatvanas évek elején az egységesen fellépő kapitalista államok a sogunátust támogatták, amely tárgyalásokat folytatott és szerződéseket kötött velük, s amelynek a nagyhatalmak katonai segítséget is felajánlottak. Az angol kormány azonban hamarosan módosította politikáját: mikor a szamurájok megöltek egy Richardson nevű angol kereskedőt, Anglia kártérítést követelt, s egy hajórajt küldött Japán partjaihoz. Miután a japánok visszautasították a követelést, az angol hajóraj 1863 augusztusában tűz alá vette Satsuma fejedelemség Kagoshima kikötőjét. Amint Satsuma hajlandónak mutatkozott a kártérítés megfizetésére, Anglia felvette a kapcsolatot a sogunellenes fejedelemséggel, majd Choshuval is. Míg Anglia eszerint a sogunellenes koalíciót kezdte támogatni, Franciaország továbbra is kitartott a sogunátus mellett.

1864-ben fokozódott a külföldi beavatkozás. Az Egyesült Államok, Anglia, Franciaország

és Hollandia egyesült hajóhada Shimonoseki lövetésével követelte, hogy a külföldi hajók szabadon közlekedhessenek a shimonoseki tengerszoroson.

Az európai haditechnikával való összetalálkozás, a nagyhatalmak katonai fölényének felmérése, majd a katonai támogatásra vonatkozó angol ajánlat elfogadása után a déli fejedelemségek, s a császári udvar is, elvetették az idegenek ellen irányuló jelszavakat. 1864-től kezdve a külföldiek elleni merényletek tetteseit már felelősségre vonták.

AZ 1868-AS BEFEJEZETLEN FORRADALOM

1866-ban a rossz termés és az éhínség következtében nagyarányú városi felkelések, rizslázadások törtek ki a Tokugawa-uralom fontos központjaiban: Edóban, Osakában és még sok más városban. A parasztság és a városi szegénység antifeudális és a felszabadulást követelő jelszavakat hangoztatott. Az idegenek elleni mozgalom elszántságát fokozta a külföldieknek a japán kikötőkben tanúsított kihívó magatartása, valamint az, hogy idegen hadihajók japán városokat lőttek.

Bár a parasztok mozgalmai szétforgácsoltak voltak és így nem ölthettek nemzeti jelleget, a felkelések gyakorisága, a parasztok növekvő elszántsága és antifeudális beállítottsága állandóan rettegésben tartotta az ország vezetőit és a daimiókat. A társadalmi reformok elkerülhetetlensége egyre nyilvánvalóbb lett.

A felkelések során hangoztatott számos követelés az érlelődő parasztforradalmat jelezte.

Egyre terebélyesedett a yonaoshi-mozgalom. 1866—1867-ben a sogunellenes koalíció helyzete — a belső viszály ellenére — megerősödött, ugyanakkor a sogunátus pozíciói gyengültek. 1867. november 8-án Keiki sogun az ellenzék elszánt követelésére lemondott a főhatalomról a tizenöt éves Mutsuhito császár javára, aki nem sokkal azelőtt lépett trónra, s ezekben az eseményekben még semmilyen szerepe nem volt. A sogun arra számított, hogy ily módon megtarthatja feudális birtokait és a császár megbízásából majd továbbra is kormányozhatja az országot. Számításai azonban nem váltak valóra. Kyotóban kemény harcok után az a politikai irányzat kerekedett felül, amelyik a sogunátus teljes felszámolását követelte.

1868. január 3-án a császár rendeletileg megfosztotta a sogunt hatalmától, és új kormány alakítására adott megbízást, s ennek védelmét — a császári udvaréval együtt — Satsuma, Choshu és néhány más fejedelemség szamurájaira bízta. A sogun csapatai Kyoto ellen vonultak, de számbeli fölényük ellenére vereséget szenvedtek. Keiki ezután Edóba menekült. Edo lakossága ellenségesen fogadta a sogunt, aki 1868. május 4-én megadta magát a császári seregeknek.

A császári udvar és az új kormány Edóban rendezkedett be; a várost nemsokára Tokiónak („keleti fővárosnak") nevezték el. A soguni hatalom visszaállításáért a harc nem szűnt meg egycsapásra. Honshu szigetének északi részén, a Tokugawa-család és a fudai-daimiók birtokain az új kormány csapatai egészen 1868 novemberéig súlyos harcokat vívtak a sogun híveivel. Döntő segítséget jelentettek a sogun leverésében az északi fejedelemségekben fellángolt parasztfelkelések; több felkelés az általános egyenlőségnek, a feudális földjogok eltörlésének követelése jegyében zajlott le.

A régi rend hívei Honshu szigetének északi felében elszenvedett vereségük után Hokkaidóra vonultak vissza. Itt a sogun flottájának, amely elhagyta Edót, közreműködésével a harcok egészen 1869 júniusáig tartottak, amikor is a sogunátus ellenállását — a külföldi (francia) támogatás ellenére — végleg megtörték.

Az új államhatalom osztálybázisát a földbirtokosok és a nagyburzsoázia alkották. A nagy hűbérurakat (daimiókat), a sogunátus egykori társadalmi támaszait, hamarosan kiszorították a hatalomból. A burzsoáziát azonban nem fogadták be az államapparátusba, bár legtekintélyesebb

képviselői (Mitsui, Konoike, Yasuda stb.) támogatták és pénzelték a sogunellenes mozgalmat, és szoros kapcsolatban álltak az új kormánnyal.

Ugyanakkor a nemesség sem akarta elveszíteni kiváltságait. Ezért a kormány reformtevékenysége is rendkívül óvatos és felemás volt. Egyrészt: szabaddá vált az út a kapitalizmus előtt, törvények biztosították a bel- és külkereskedelem szabadságát, eltörölték a középkori testületeket, szabaddá vált a föld vétele és eladása, a mezőgazdasági kultúrák megválasztása (hogy ki mit vessen); bankok és részvénytársaságok alakultak stb. Másrészt azonban a kormány igyekezett minden eszközzel megvédeni a nemesség érdekeit. Az 1868. évi forradalom befejezetlensége volt a fő oka annak, hogy Japánban a feudális csökevények falun és városon, a gazdasági és a politikai életben egyaránt fennmaradhattak.

A legfontosabb polgári jellegű reformok megvalósítására csak később: a hetvenes évek elején, a polgárháború befejeztével került sor, az 1867—1868. évi események eredményeképpen; ez a két év fordulópont volt Japán fejlődésében. A történelmi irodalom ezeket az eseményeket „Meidzsi-forradalom". „Meidzsi-restauráció" néven tartja számon: hivatalosan így jelölték Mutsuhito császár uralkodásának éveit. A reakciós japán történészek, a császári hatalom visszaállítása alapján, a „Meidzsi-forradalmat" „császári forradalomként" emlegetik. Más japán történészek, köztük a haladás hívei, tagadják e változások polgári forradalmi jellegét, és — bár fontosságukat teljes mértékben elismerik — úgy vélik, hogy az abszolutisztikus rezsim kialakulására vezettek, míg a polgári kapitalista rendre való áttérés csak a nyolcvanas években és a kilencvenes évek elején ment végbe.

A szovjet történészek többségének véleménye szerint az 1867—1868. évi japáni események befejezetlen polgári forradalomnak tekintendők.

XXIII. FEJEZET

AZ AMERIKAI POLGÁRHÁBORÚ

A XIX. század második felében az Amerikai Egyesült Államok történelmének legfontosabb eseménye, a polgárháború az Északon meghonosodott bérmunkarendszer és a déli rabszolgarendszer közti kibékíthetetlen ellentétnek volt a következménye. Észak és Dél viszonyának válsága, amely több évtizeden át egyre mélyült, az ötvenes években kiéleződött, és csak a polgárháborúban nyert megoldást.

AZ 1850-ES ÉVEK GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE

Az 1850-es évek elejétől kezdve az Egyesült Államok ipara rendkívül gyorsan fejlődött. Az Egyesült Államok ipari termelés tekintetében már az ötvenes évek végén a negyedik helyet foglalta el a világon. Nagy mennyiségben gyártottak gőzgépeket, mezőgazdasági és egyéb bonyolult gépeket. A textiliparban 1860 táján mintegy 1700 gyárat tartottak számon, amelyekben a gépeket gőz hajtotta. A vasúti hálózat hosszúsága 1850 és 1860 között 14 000 kilométerről 48 000-re növekedett. Ugyanezen idő alatt az ipari tőkebefektetés megkétszereződött, és elérte az egymilliárd dollárt. Ebben nagy része volt annak, hogy Európából egyre fokozódott a tőkebeáramlás, és hogy 1848-ban gazdag aranybányákat fedeztek fel Californiában.

A gyári termelésre való áttéréssel koncentrálódott az ipar, a manufaktúra- és kézműipari vállalatok kiszorultak. 1850 és 1860 között a feldolgozó iparban foglalkoztatott munkások száma 957 000-ről 1 311 000-re emelkedett (beleértve a gyáriparban, a háziiparban, manufaktúrákban és kézműiparban foglalkoztatottakat is).

Az amerikai ipar azonban az ötvenes évek vége felé a gyors fejlődés ellenére sem tudta kielégíteni az ország szükségleteit. A sín-, gép-, szerszámgép- és egyéb szükségletet jórészt angliai importból fedezték.

Az Egyesült Államokban a lakosság lélekszáma tíz év alatt — 1850-től 1860-ig — 23,1 millióról 31,4 millióra emelkedett. Különösen gyorsan szaporodott az északnyugati államok lakossága: a polgárháborút megelőző évtized folyamán 67 százalékkal. A lélekszám növekedését hatalmas új területek birtokbavétele kísérte. Az északnyugati államok gyors fejlődése, amellyel együttjárt a farmergazdaságok árutermelésének gyarapodása is, elősegítette a belső piac növekedését; a keleti államok több ipari terméket tudtak itt elhelyezni.

Más volt a déli államok gazdaságának jellege. Itt egyre nagyobb jelentőségre tett szert az export-gyapot termelése: ez 1851 és 1859 között 2 799 000 báláról 4 058 000 bálára, vagyis 60 százalékkal nőtt. Dél ipara alapjában véve a gyapot elsődleges feldolgozására, tisztítására és

csomagolására korlátozódott. A gyapottermelés túlsúlya folytán Dél gazdasága egyoldalúvá vált, akadályozta az ipar fejlődését. A déli államok lakossága rendkívül lassan szaporodott.

A rabszolgatartó gazdaságoknak vajmi kevés kapcsolatuk volt a belső piaccal; az ültetvényesek, akik a gyapotot Európába, főleg Angliába exportálták, inkább ott szerezték be a szükséges iparcikkeket. Ennek folytán az északkeleti államok ipari készítményei csak nagy nehezen törtek maguknak utat a déli piacokra. Ez akadályozta az Egyesült Államok egységes nemzeti piacának kialakulását. Az amerikai kapitalizmus további fejlődése határozottan megkövetelte a rabszolgatartás eltörlését, a szabad bérmunka teljes diadalát.

AZ ÜLTETVÉNYES GAZDÁLKODÁS VÁLSÁGA

Az óriási hasznot hajtó gyapottermelés a rabszolgatartó ültetvényesek maroknyi csoportját gazdagította; ezek a tizenöt déli állam lakosságának a három százalékát sem tették ki. A rabszolgatartó államok 12 milliónyi lakosságából körülbelül négy millió volt a rabszolga. A rabszolgamunkára alapozott ültetvényes nagygazdaságok uralma kizárta a kisgazdaságok eredményes fejlődésének lehetőségét. A családjukkal együtt mintegy hat millió főt számláló farmerréteg nagy része tönkrement, „fehér szegénnyé" vált. A legnagyobb rabszolgatartók osztatlanul uralkodtak nemcsak rabszolgáik, hanem milliónyi „fehér szegény" fölött is.

A rabszolgamunkára alapozott ültetvényes rendszer a súlyos belső válság idejét élte; a néger rabszolgák minden erejükkel harcoltak a kizsákmányolás ellen. A felkelések mellett a rabszolgák ellenállásának jellemző formája volt a szökés. A szökevényeknek az abolicionisták is segítségükre siettek. A néger rabszolgák munkájának termelékenysége rendkívül alacsony volt: állandóan fegyveres felügyelők jártak a nyomukban, hogy munkára kényszerítsék őket.

A rabszolgamunka alkalmazása hátráltatta a technika, a gépek, a mezőgazdaság fejlettebb módszereinek meghonosítását. A rablógazdálkodás kimerítette a földet, egyre újabb és újabb területeket kellett művelés alá fogni. A rabszolgatartók igyekeztek új földterületeket elfoglalni nyugaton és kiterjeszteni a rabszolgatartás határait. Ez a törekvésük az északi és északnyugati államok szabad lakosságának ellenállásába ütközött.

A RABSZOLGATARTÓK TÁMADÁSA. A KANSASI POLGÁRHÁBORÚ

A Demokrata Párt vezetése alatt álló kormány támogatta a rabszolgakereskedést, amelyet hivatalosan már 1808-ban betiltottak. Az ötvenes években az Egyesült Államokba évente mintegy 25 000 rabszolgát vittek be — vagyis többet, mint 1808 előtt. A rabszolgatartók a hatalom birtokában féktelen propagandát fejtettek ki a rabszolgatartás mellett: azt bizonygatták, hogy a rabszolgaság az Egyesült Államok talpköve, az ország nagyságának és virágzásának alapja. A rabszolgatartás ideológusai — John Calhoun és társai — elvetették az emberek egyenlőségének a „Függetlenségi Nyilatkozatban" foglalt tételét.

Az északi és déli államok érdekellentéte 1850-ben a Mexikótól elfoglalt területek hovacsatolásával kapcsolatban kiéleződött. A rabszolgatartók beleegyeztek, hogy Californiát szabad államként (a rabszolgatartás tilalmának elismerésével) felvegyék a szövetségbe, de kárpótlás fejében olyan törvényt fogadtattak el, amely arra kötelezte az északi államok hatóságait, hogy a szökevény rabszolgákat tartóztassák le és adják vissza gazdáiknak.

Kansas és Nebraska megalakulásakor (1854-ben) felvetődött a kérdés: engedélyezzék-e az új államokban a rabszolgaságot? A kérdés megoldását a kongresszus az új államok lakosságának belátására bízta, vagyis tulajdonképpen elhárította az akadályt a rabszolgatartás bevezetése elől. A rabszolgatartóknak ez a győzelme azt jelentette, hogy hatálytalanná vált az 1820-as missouri

kompromisszum, amely rögzítette a rabszolgatartás kiterjesztésének északi határát. A rabszolgatartóknak és bérenceiknek felfegyverzett bandái a szomszédos Missouriból és a többi rabszolgatartó államból Kansasba nyomultak, hogy biztosítsák ott a rabszolgatartó alkotmány bevezetését, a szabad telepes farmerek kiűzését és Kansas rabszolgatartó területté nyilvánítását. A szabad dolgozó lakosság azonban visszaverte a rabszolgatartókat. Kansasban polgárháború tört ki. John Brown, James Montgomery és mások vezetése alatt partizáncsapatok alakultak, amelyek szétverték és megfutamították a rabszolgatartók bandáit. Az egész ország haladó erői erkölcsi és anyagi támogatást nyújtottak a rabszolgatartás kansasi ellenfeleinek, ugyanakkor a kormánycsapatok rendszeresen segítették a rabszolgatartókat.

A rabszolgatartók helyzete a Kongresszusban és a szövetségi kormányban szilárd maradt. 1856-ban keresztül vitték, hogy kreatúrájukat, Buchanant válasszák meg elnökké. Szilárdan tartották hadállásaikat a rabszolgatartók a legfelsőbb bíróságon is, ahol a szavazatok többségével ők rendelkeztek. 1857-ben a legfelsőbb bíróság döntést hozott egy Dred Scott nevű néger ügyében, aki gazdájával együtt Északra, vagyis azoknak az államoknak a területére költözött át, amelyek tiltották a rabszolgaságot, és ezen az alapon ő is kérte felszabadítását. A legfelsőbb bíróság a rabszolgatartók javára döntött, s kimondta, hogy ha egy rabszolga szabad államba költözik át, ez még nem jelenti egyben felszabadulását is.

A KÖZTÁRSASÁGI PÁRT MEGALAKULÁSA

A missouri kompromisszum felbontása és a kansasi polgárháború arra vezetett, hogy az Egyesült Államokban 1854-ben új polgári párt alakult, amely a színről letűnt Köztársasági Párt nevét vette fel. A pártot támogatta az északi államok ipari burzsoáziája, amelynek érdeke fűződött a rabszolgatartó terület korlátozásához és ahhoz, hogy a hazai ipar védelmében magas vámtarifákat állapítsanak meg az importcikkekre. A Köztársasági (republikánus) Párt a farmerek széles rétegeire támaszkodott és a dolgozó nyugati telepesek ingyenes földhöz juttatásáért küzdött. Programjával, amely a földreform megvalósítását és a rabszolgatartás korlátozását tűzte ki céljául, elnyerte a munkásosztály és a farmerek támogatását. A rabszolgatartás, a kor legfontosabb kérdésében a republikánus párton belül két irányzat alakult ki: a liberális polgári és a radikális demokrata irányzat. A liberális polgári szárny nem tekintette feladatának a rabszolgaság eltörlését, csupán korlátozni akarta további térhódítását. A párt radikális demokrata része viszont határozott intézkedéseket követelt, egészen addig, hogy a rabszolgatartást szüntessék meg az Egyesült Államok egész területén.

Néger rabszolgák elárverezése Virginiában
Metszet. 1861

A rabszolgaság eltörléséért küzdő abolicionisták mozgalma szintén nem volt egységes. A mérsékelt jobbszárny abban bízott, hogy a rabszolgaság eltörlését harc nélkül, meggyőzés és nevelés révén is el lehet érni. Az ellenszegülés kerülésének, a keresztény megbékélésnek, az istenben való reménykedésnek a filozófiája sok hívőre talált az abolicionisták táborában. Ehhez a csoporthoz tartozott például William Garrison, a rabszolgaságellenes társaság megalapítója. Garrison és társai igyekeztek távol tartani az abolicionistákat a politikai harctól. Ha-

sonló eszmék hatották át a „Tamás bátya kunyhója" című, népszerű könyvet, amely 1852-ben — mintegy válaszként a szökevény rabszolgák elfogásáról hozott 1850. évi törvényre — jelent meg. Harriet Beecher Stowe-nak, az abolicionista mozgalom ismert vezető egyéniségének ezt a könyvét milliós példányszámban adták ki, számos nyelvre lefordították, és átdolgozva igen sok amerikai és európai színházban bemutatták.

A rabszolgatartás elleni harc fokozódásával egyre határozottabban kirajzolódtak az abolicionista mozgalom baloldali, forradalmi irányzatának körvonalai. Kimagasló alakja volt Frederick Douglass. Az abolicionisták szilárd támaszra találtak a farmerekben, munkásokban, kisiparosokban, akik a rabszolgaság teljes eltörléséért küzdöttek.

A rabszolgatartók és bérenceik üldözték a rabszolgatartás bátor ellenfeleit, és minden eszközt megragadtak, hogy félreállítsák őket. 1854-ben börtönbe záratták Wendell Phillipset és Theodore Parkert, az abolicionisták balszárnyának két vezető egyéniségét, mivel ellenszegültek a szökevény rabszolgák elfogásáról szóló törvénynek.

JOHN BROWN FELKELÉSE

1857-ben John Brown, az abolicionisták balszárnyának aktív harcosa, a rabszolgatartók ellen Kansasban kirobbant polgárháború egyik vezetője, néger felkelés előkészítéséhez látott. Brown alaposan felkészült a harcra: tanulmányozta a hadügyeket, a hegyi viszonyok közt folytatott partizánharcok tapasztalatait, a haiti négerek szabadságharcát, átutazott Európába, hogy megismerje Napóleon csatáinak színhelyét. 1859 nyarán a rabszolgatartó Virginia államban folytatta előkészületeit.

1859 októberében Brown vakmerő harcosokból álló maroknyi csapatával — köztük volt három fia is — elfoglalta a kis Harpers Ferry városkát, az ottani fegyverraktárral együtt. Brown két napig tartotta a várost. Csapata 22 főből — fehérekből és négerekből — állott. Arra számított, hogy tömegével csatlakoznak majd hozzá a rabszolgák, azok viszont a kellő tájékozottság és szervezettség híján nem sorakoztak fel mellette. Brownt és embereit körülzárták a helybeli népfelkelő osztagok és egy Washingtonból odairányított tengerészgyalogos osztag. Az egyenlőtlen küzdelemben Brown két fia elesett; őt magát, miután súlyosan megsebesült, foglyul ejtették. A felkelés résztvevői közül csak néhánynak sikerült elmenekülnie. Brownnak a bíróság előtt tanúsított hősies magatartása, rendíthetetlen nyugalma, amellyel az ítéletet hallgatta és a bitófa alá lépett, az amerikai nép széles rétegeiben mély benyomást keltett. Utolsó szavai közismertté váltak: „Én, John Brown, most szilárdan meg vagyok győződve arról, hogy ennek a bűnös országnak nagy vétkét csak a vér fogja lemosni; hiába áltattam magam régebben azzal a gondolattal, hogy ezt nagyobb vérontás nélkül is el lehet érni..." Brown kivégzésének hírére Missouri állam rabszolgái fellázadtak, de megmozdulásukat kegyetlenül elfojtották.

Az abolicionisták szót emeltek Brown emlékének védelmében. Henry Thoreau író népes tömeggyűlést szervezett, amelyen kijelentette, hogy Brown és kivégzett társai — az emberiség legderekabbjai voltak. Másfél esztendő sem telt el, amikor a farmerek és munkások a „Brown teste a sírban enyészik, de szelleme itt jár előttünk" kezdetű indulóval vonultak harcba azért az ügyért, amelynek nevében John Brown és társai életüket áldozták.

LINCOLN ELNÖKSÉGE. A RABSZOLGATARTÓ ÁLLAMOK ZENDÜLÉSE

Az 1860. évi elnökválasztásokon elkeseredett harc bontakozott ki. A Köztársasági Párt követelte a rabszolgaság területének korlátozását, a Homestead Act elfogadását (a nyugati telepeseknek az állami alapból való, ingyenes földhöz juttatását) és a védővám bevezetését. Ezt a programot

támogatták az iparosok, farmerek, munkások, a városi kispolgárság és az értelmiség.

Az elnöki posztra a republikánusok jelöltjét, Abraham Lincoln (1809—1865) ügyvédet és közírót választották meg, aki igen népszerű volt a tömegek körében. Lincoln, Kentucky állam szülötte, szegény farmercsaládból származott. A munkásélet minden megpróbáltatását és nélkülözését végigszenvedte; volt asztalossegéd, vasúti munkás, teherszállító tutajos, egy ideig saját kis üzletét vezette, de hamar tönkrement és postamesternek szegődött. Lincoln politikai pályafutása 1834-ben kezdődött, amikor tagja lett Illinois állam törvényhozó gyűlésének. 1847-ben a Whig Párt képviselőjeként kongresszusi taggá választották meg. Már ekkor az időben ellenezte a rabszolgatartást, bár nem követelte azonnali eltörlését. Lincoln legfontosabb politikai feladatának az Egyesült Államok egységének megtartását tekintette, és ezért szembeszállt a déli rabszolgatartók szeparatista törekvéseivel.

Abraham Lincoln
Metszet a XIX. század derekáról

Lincoln elnökké választására a rabszolgatartók nyílt zendüléssel válaszoltak, amelyre már amúgy is régóta készültek. 1860. december 20-án South Carolina állam bejelentette, hogy kilép az államszövetségből; példáját más rabszolgatartó államok is követték. 1861. február 4-én a hat elszakadt állam képviselői Montgomery városában tartott gyűlésükön megalakították a déli konföderációt, elnökévé egy gazdag ültetvényest, Jefferson Davist választották meg. A konföderáció székhelye Richmond városa lett. A rabszolgatartók által Montgomeryben elfogadott alkotmány alapja a fajelmélet volt; a négerek rabszolgaságát „a civilizáció tartópillérének" kiáltották ki.

A POLGÁRHÁBORÚ ELSŐ SZAKASZA (1861—1862)

1861. április 12-én a rabszolgatartó konföderáció csapatai tüzérségi tűz alá vették a south-carolinai Sumter-erődöt, amelyet a szövetséges erők tartottak megszállva, és április 14-én el is foglalták. A rabszolgatartó ültetvényesek ezzel megkezdték Észak és Dél háborúját.

Amikor a rabszolgatartók kirobbantották a háborút, teljesen biztosak voltak a győzelemben. A déli konföderáció hadügyminisztere, Walker, nagy hangon kijelentette, hogy zászlójuk két héten belül Washingtonban, a kongresszus capitoliumi palotájának ormán fog lengeni. A déli rabszolgatartók főképpen katonai fölényükre és Észak nyilvánvaló felkészületlenségére számítottak. A déliek már régtől fogva támadásra készültek, raktáraikban hatalmas mennyiségű fegyver volt felhalmozva. Ezenkívül, mivel a déli államokban a termelőmunkát a négerek végezték, a rabszolgatartók a fegyverfogható fehér lakosság nagy részét mozgósítani tudták a háborúra.

Ezzel szemben az északiak hadserege gyenge és kisszámú volt, a vezetők egy része a zendülőkhöz húzott; az északiak hadseregében kémek és árulók tevékenykedtek. Floyd, az Egyesült Államok hadügyminisztere, aki be volt avatva a déliek terveibe, a szövetség hadseregét már jó előre a Mississippi-folyótól nyugatra helyezte el, és így a déliek előtt megnyitotta az utat északra. Az északiaknak voltaképpen a háború folyamán kellett megteremteniük haderejüket, újból toborozni a legénységet és megbízható parancsnoki kart kiképezni.

A zendülők terveiben tekintélyes helyet foglalt el a külföldi államoktól — elsősorban Angliá-

A NEFRIT-FOLYÓ LÁTKÉPE
Komoda Ganszen

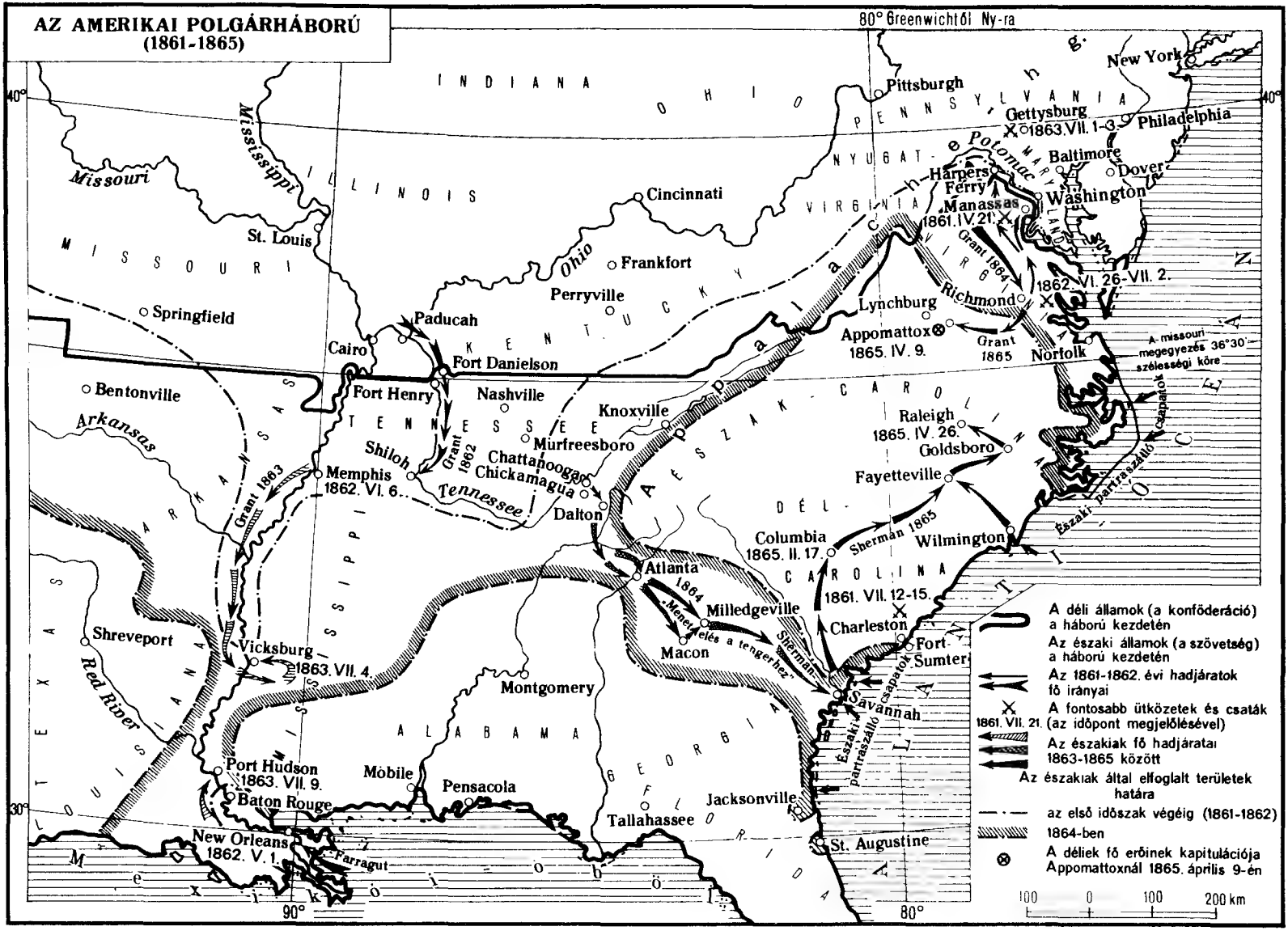
AZ AMERIKAI POLGÁRHÁBORÚ
(1861-1865)
80° Greenwichtől Ny-ra
40°
30°
90°
80°
INDIANA
OHIO
PENNSYLVANIA
NYUGAT-VIRGINIA
MARYLAND
ILLINOIS
MISSOURI
KENTUCKY
TENNESSEE
ARKANSAS
MISSISSIPPI
ALABAMA
GEORGIA
FLORIDA
LOUISIANA
TEXAS
ÉSZAK-CAROLINA
DÉL-CAROLINA
ATLANTI-OCEÁN
Mississippi
Missouri
Ohio
Tennessee
Arkansas
Red River
Potomac
Mexikói-öböl
New York
Pittsburgh
Gettysburg
1863.VII.1-3.
Philadelphia
Baltimore
Dover
Washington
Harpers Ferry
Manassas
1861.IV.21.
Grant 1864
Richmond
1862.VI.26-VII.2.
Lynchburg
Appomattox
1865.IV.9.
Grant 1865
Norfolk
A missouri megegyezés 36°30' szélességi köre
csapatok
Raleigh
1865.IV.26.
Goldsboro
Fayetteville
Wilmington
Sherman 1865
Columbia
1865.II.17.
1861.VII.12-15.
Charleston
Fort Sumter
Savannah
Jacksonville
St. Augustine
Tallahassee
Pensacola
Mobile
Montgomery
Atlanta
1864
Milledgeville
Macon
„Menet elés a tengerhez"
Sherman
Cincinnati
Frankfort
Perryville
Paducah
Fort Danielson
Cairo
Fort Henry
Nashville
Knoxville
Murfreesboro
Chattanooga
Chickamagua
Dalton
Shiloh
Grant 1862
Memphis
1862.VI.6.
Grant 1863
Vicksburg
1863.VII.4.
Port Hudson
1863.VII.9.
Baton Rouge
New Orleans
1862.V.1.
Farragut
Shreveport
Springfield
St. Louis
Bentonville
Pittsburgh
A déli államok (a konföderáció) a háború kezdetén
Az északi államok (a szövetség) a háború kezdetén
Az 1861-1862. évi hadjáratok fő irányai
A fontosabb ütközetek és csaták (az időpont megjelölésével)
1861.VII.21.
Az északiak fő hadjáratai 1863-1865 között
Az északiak által elfoglalt területek határa
az első időszak végéig (1861-1862)
1864-ben
A déliek fő erőinek kapitulációja Appomattoxnál 1865. április 9-én
100 0 100 200 km

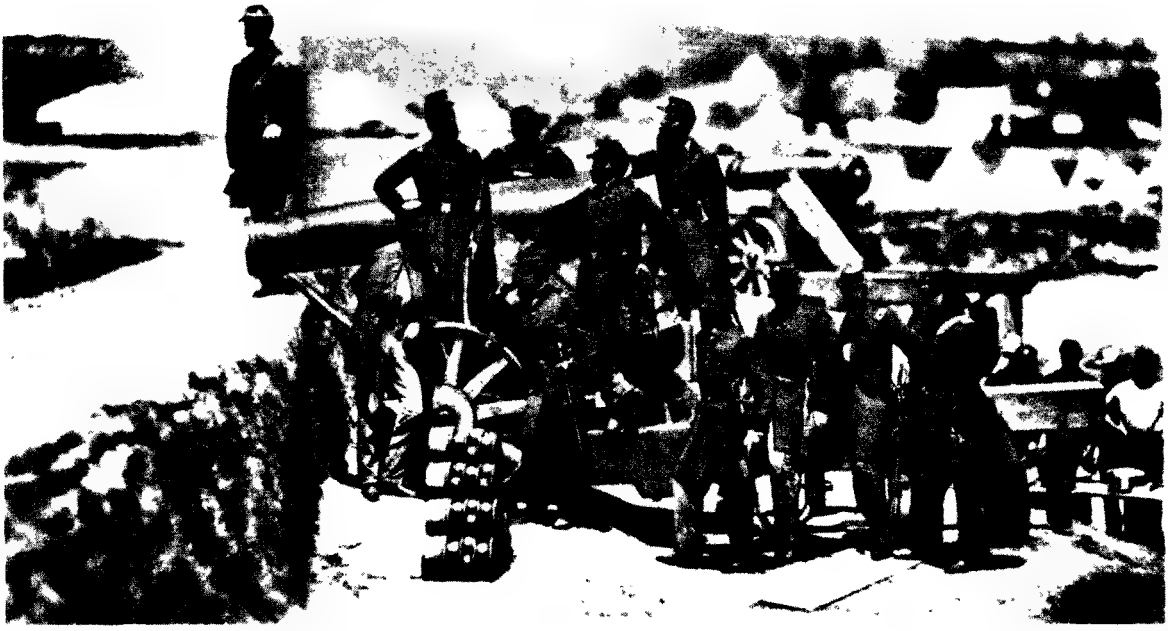

Washington védelme

tól — várt segítség. Az angol burzsoáziának érdeke volt az Egyesült Államok kettészakadása és meggyengülése. A déli államok voltak az angol ipar fő gyapotszállítói, és nagy mennyiségben vásároltak angol árukat, éppen ezért ellenezték az angol árukra kivetendő magas vámokat. Az angol burzsoázia abban reménykedett, hogy a déli államokban megtarthatja gazdasági pozícióit.

A konföderáció sebezhető pontja a hátország volt. A néger rabszolgák alig várták a pillanatot, hogy harcra kelhessenek felszabadulásukért. A zendülő rabszolgatartókat nem támogatta a fehér lakosság jelentős része sem: például Virginia nyugati vidékeinek főleg farmerekből álló lakossága önálló nyugat-virginiai államot alakított, amely hű maradt Lincoln kormányához.

A két tábor anyagi forrásainak aránya sem Dél javára alakult. Rövid ideig tartó háborúkban a déliek még kihasználhattak számos lényeges előnyt, de a háború elhúzódása esetén minden előny szükségképpen Észak oldalán mutatkozott. A lakosság lélekszámát illetően az északi államok messze felülmúlták a délieket: Északon mintegy 20 millió ember élt, Délen pedig csak 12 millió. Délen alig volt ipar. A gyapottermesztés uralkodó helyzetet foglalt el Dél gazdaságában, olyannyira, hogy még a nélkülözhetetlen élelmiszerek — például a kenyér — sem álltak rendelkezésre kellő mennyiségben. Az északi államoknak ezenfelül óriási fölényük volt a déliekkel szemben a tengeren: blokád alá vették a déli államok partszegélyét és így megakadályozták azoknak a termékeknek és áruknak a bevitelét, amelyekre Délnek égető szüksége volt.

Az északi államoknak azonban ahhoz, hogy a valóságban is érvényesíthessék potenciális fölényüket, időre volt szükségük és határozott erőfeszítésekre. Észak polgársága nem szívesen vállalkozott ilyen erőfeszítésekre: sokáig nem tett le arról a reményéről, hogy bizonyos engedményekkel sikerül kiegyeznie a déliekkel. Ennek folytán az északiak csapatai a háború első szakaszában több kudarcot szenvedtek. Az északi seregnek 1861 júliusában a Manassas melletti Bull Run-folyónál elszenvedett veresége majdnem Washington elestére vezetett.

Az angol kormány a háború első napjától kezdve következetesen támogatta a délieket; a rabszolgatartó konföderációt elismerte hadviselő félnek, és csak az ürügyet kereste, hogy a

polgárháborúba beavatkozhassék. Ez nem sokáig váratott magára. 1861 őszén Wilkes, az északi hajóhad kapitánya, a tengeren feltartóztatta a „Trent" nevű angol vitorlást, és fedélzetéről leszállította a konföderációnak diplomáciai megbízatással Európába igyekvő ügynökét. A Palmerston-kormány ezt az epizódot az angol lobogó megsértésének nyilvánította, a reakciós angol sajtó pedig felfújta az incidenst, és az Egyesült Államok elleni háborúra tüzelte olvasóit. Angliában megkezdődtek a fegyveres beavatkozás előkészületei.

Marx, aki figyelemmel kísérte az amerikai polgárháború menetét, rámutatott Észak kezdeti háborús kudarcainak okaira. A Lincoln-kormány — állapította meg Marx — nem tudta biztosítani a háborúnak következetesen rabszolgaságellenes jellegét. Mi több, a kormánycsapatokat szökevény rabszolgák összefogdosására használták fel. Frémont tábornokot, amikor az parancsban elrendelte azoknak a rabszolgáknak a felszabadítását, akik Missouri államban felkeltek a rabszolgatartók ellen, a Lincoln-kormány leváltotta. Az északi hadsereg főparancsnokságába áruló csapat fészkelte be magát. McClellan tábornok, az északi hadsereg főparancsnoka, a rabszolgatartók felé hajlott; sok kortársának megítélése szerint eljárása igen közel járt a nyílt áruláshoz.

Az északi hadsereg-parancsnokság által kidolgozott stratégiai tervnek súlyos fogyatékosságai voltak. Marx és Engels ennek a tervnek a bírálatában kiemelték az olyan támadás előnyeit, amely az ellenségre egy helyen — például Georgia államban — mér döntő csapást, hogy a konföderáció erőit két részre vágja és ezzel aláaknázza katonai potenciálját.[1] Csak a valóban népi, forradalmi háború csökkenthette az áldozatok számát és vezethetett győzelemre. „Egyetlen néger ezred megdöbbentően fog hatni a déli idegekre" — írta Marx.[2] Marx arra is rámutatott, hogy ha Lincoln nem változtat a hadviselés módján, akkor az Egyesült Államokban forradalom törhet ki.

FORDULAT A POLGÁRHÁBORÚ MENETÉBEN

1862 januárjában az északi csapatok támadásba mentek át: Grant tábornok egységei a Mississippi völgyében sikeresen törtek előre dél felé. A tenger és a szárazföld felől egyidejűleg indított támadással bevették New Orleans-t.

De Richmondnál, az arcvonal középső szakaszán, a McClellan parancsnoksága alatt küzdő északi hadsereg komoly veszteségeket szenvedett. 1862 márciusában leváltották McClellant, de Washington ugyanez év nyarán újból veszélybe került. Szeptemberben a Lee tábornok parancsnoksága alatt harcoló déli csapatok a Maryland államért folyó csatában kétszer is átkeltek a Potomac-folyón. Az ádáz harcokban mindkét fél súlyos veszteségeket szenvedett.

Döntő befolyással voltak a hadműveletek további menetére a Lincoln-kormánynak a néptömegek nyomására 1862—1863-ban hozott intézkedései. Száz és száz tömeggyűlés és tüntetés, farmerek, munkások és abolicionisták petíciói követelték a kormánytól a rabszolgaság eltörlését és határozott intézkedéseket a hazaárulás megszüntetésére.

A kormány az északi hadsereget és a parancsnokságokat megtisztította a konföderáció híveitől, bevezette az általános hadkötelezettséget, törvényeket hozott a zendülők vagyonának elkobzásáról, letartóztatásokat rendelt el a „rézhomlokúaknak" nevezett nagytőkések között, akik a háború és a katonai kötelezettség ellen izgattak. Betiltottak több reakciós újságot, amely áruló propagandát fejtett ki. Adót vetettek ki a gyárosok és kereskedők jövedelmeire, valamint a fényűzési cikkekre; ezeknek a törvényeknek is nagy jelentőségük volt.

1862 májusában a Lincoln-kormány a Kongresszussal megszavaztatta a Homestead Actet, amelyért a farmerek és munkások több mint két évtizede harcoltak. E törvény értelmében minden

[1] Lásd Marx—Engels: Der amerikanische Bürgerkrieg. Lásd *Marx—Engels* Werke. 15. köt. Dietz Verlag 1961. 494. old.

[2] Marx — Engelshez, 1862. augusztus 7-én. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 153. old.

Tengeri csata 1862. április 24-én
Metszet a XIX. század közepéről

amerikai vagy bevándorló, aki földműveléssel kíván foglalkozni, az állami alapból egy 160 acre kiterjedésű (egy acre — kb. 0,4 hektár) parcellát kaphatott, mégpedig majdnem ingyen. (Mindössze a mezsgye meghúzásáért kellett 10 dollár illetéket fizetni.) Igaz, hogy ugyanez a törvény megengedte a föld eladását is (acre-ként 1,25 dollárért), és a földspekulánsok kaptak is az alkalmon. A szabad földek zöme azonban mégiscsak a kisfarmereknek jutott. Ez demokratikus megoldása volt a földkérdésnek.

1862. szeptember 22-én Lincoln kiáltványt tett közzé, amelyben 1863. január 1-i hatállyal felszabadította a zendülők tulajdonában levő valamennyi rabszolgát. Ezt az óriási jelentőségű döntést, amelyet katonai meggondolások sugalmaztak, az egész amerikai nép és a világ haladó közvéleménye lelkesen üdvözölte. A Lincoln-kormány intézkedéseivel a polgárháború történetének új, forradalmi szakasza vette kezdetét.

AZ AMERIKAI POLGÁRHÁBORÚ ÉS AZ EURÓPAI HATALMAK

Lincoln 1862. szeptember 22-i kiáltványának fontos nemzetközi következményei is voltak. Nagy lelkesedéssel fogadta az angol munkásság és Európában is minden haladó gondolkodású ember. Az angliai munkásosztály, annak ellenére, hogy az amerikai gyapotimport felfüggesztése munkanélküliséget idézett elő, határozottan szembeszállt minden olyan törekvéssel, hogy Anglia fegyveresen beavatkozzék a déli rabszolgatartók mellett. Az északiak egyre nagyobb sikerei nyomán, az angol burzsoázia köreiben is csökkent azoknak a száma, akik Anglia háborús beavatkozását követelték.

Az angol kormány minden eszközzel támogatta a délieket: ellátta őket fegyverrel, élelmi-

szerrel, pénzzel; az angol dokkokban hadihajók épültek a délieknek; a háború folyamán ezek körülbelül háromszáz északi hajót foglaltak le. Csak maga az „Alabama" nevű cirkáló, amelyet később az északiak megsemmisítettek, 65 hajót süllyesztett el, körülbelül egymillió dollár értékben.

A Palmerston-kormány továbbra is bízott a konföderáció fennmaradásában, ezért felajánlotta közvetítését az Észak és a Dél közt kötendő fegyverszünet ügyében. Ezt a kísérletet az amerikai kongresszus határozottan visszautasította: kijelentette, hogy az Egyesült Államok nem tűr el semmiféle beavatkozást belügyeibe.

Grant tábornok vezérkara

Az az erőteljes támogatás, amelyben Anglia és más országok munkásosztálya Északot részesítette, meghiúsította a rabszolgatartó Dél melletti beavatkozás céljából létesítendő koalíció tervét.

„Nem az uralkodó osztályok bölcsessége — írta Marx —, hanem Anglia munkásosztályának bűnös esztelenségükkel szembeni hősies ellenállása mentette meg Nyugat-Európát attól, hogy fejest ugorjon egy becstelen keresztes hadjáratba, amelynek célja a rabszolgaság megörökítése és terjesztése lett volna, az Atlanti-óceán túlsó oldalán."[3]

Közrejátszottak a bevatkozás meghiúsításában az európai országok közti ellentétek is. Oroszország kormányának érdeke fűződött az Egyesült Államok egységének fennmaradásához. 1863-ban két orosz hajóraj futott be New York és San Francisco kikötőjébe; a hatóságok és a lakosság részéről baráti fogadtatásban részesültek. Az orosz hajóknak a távoli amerikai vizeken való megjelenése egyebek között azzal függött össze, hogy a lengyelországi felkeléssel kapcsolatban kiéleződött a viszony Oroszország, illetőleg Anglia és Franciaország között. Abban az esetben, ha Anglia és Franciaország beavatkozik a lengyel ügyekbe, a cári kormány kész lett volna háborút indítani ellenük. Egyszersmind — okulván a nemrég lezajlott krími háború tapasztalataiból, amikor is el kellett süllyeszteni a Szevasztopolban rekedt fekete-tengeri flotta egységeit — az orosz kormány jónak látta, ha még idejekorán kivezényel két hajórajt a nyílt tengerre. Parancsnokaik titkos utasítást kaptak: ha hírét veszik Oroszország hadüzenetének, vonják össze hajóikat a Csendes- és az Atlanti-óceánon, és semmisítsék meg az ellenséges kereskedelmi hajókat. Erre nem került sor, mivel nem tört ki újabb háborús konfliktus Oroszország és a két nyugati hatalom között. Az amerikai vizeken tartózkodó orosz hajórajok ugyanakkor pozitív irányban befolyásolták az orosz—amerikai kapcsolatok fejlődését: az amerikaiak úgy értékelték, hogy Oroszország ezzel rokonszenvét fejezi ki az Egyesült Államok kormánya iránt.

[3] Marx: A Nemzetközi Munkásszövetség Alapító üzenete. Lásd *Marx–Engels*: Válogatott művek. I. kör. Kossuth Könyvkiadó 1963. 387. old.

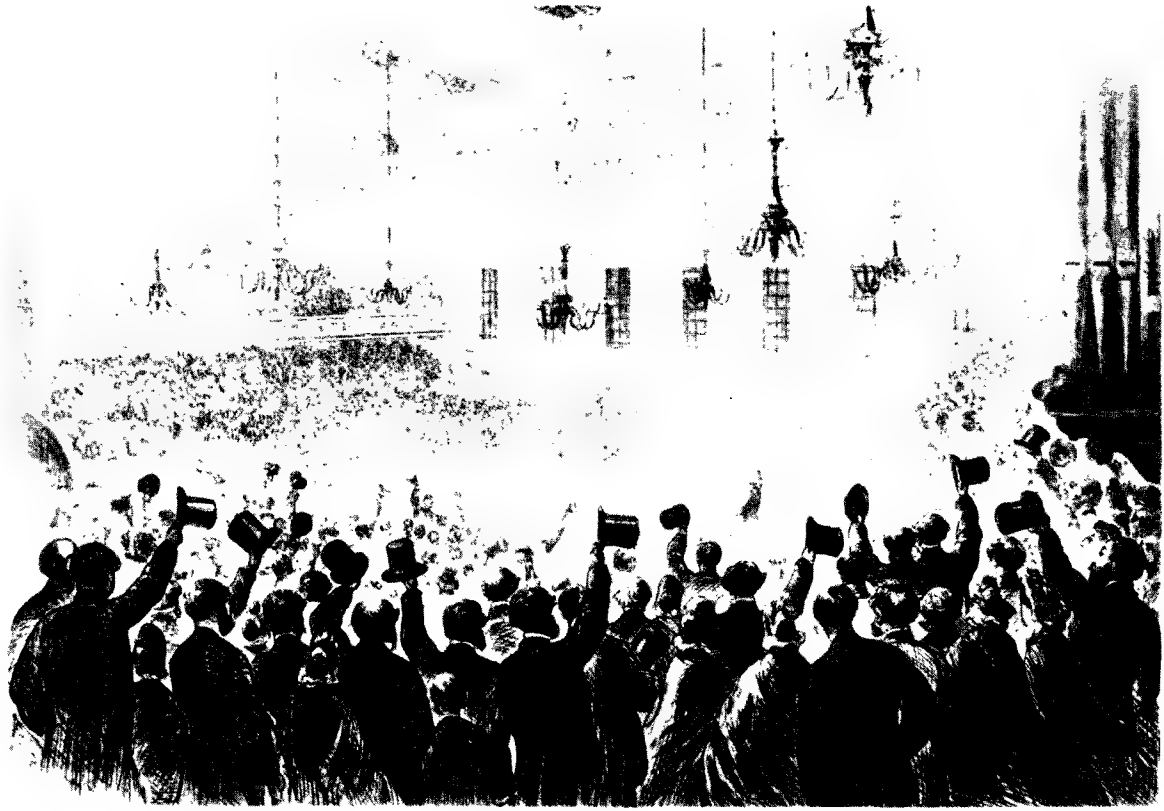

A rabszolgatartás ellen tiltakozó tömeggyűlés Londonban
Metszet. 1863

A NÉPI TÖMEGEK SZEREPE A POLGÁRHÁBORÚBAN

Az északi nagyburzsoázia a polgárháborúból óriási hasznot húzott: meggazdagodott a hadiszállításokból. A polgárháború éveiben számos amerikai milliomos-dinasztia sarjadt ki a spekulációkból és szállításokból.

Míg a kapitalisták megszedték magukat, a nép viselte a háború minden terhét; a gazdagoknak módjukban állt pénzben megváltani a katonai kötelezettséget: a törvény szerint 300 dollár lefizetése ellenében bárki mentesülhetett a katonai szolgálat alól. A dolgozókra hárult a háborús kiadások terhének oroszlánrésze: ők sínylették meg az elsőrendű közszükségleti cikkek drágulását és a papírpénz árfolyamának csökkenését. A rabszolgatartóknak és híveiknek ügynökei Északon igyekeztek is fokozni a néptömegek közt a háborús időszak nehézségei miatt támadt elégedetlenkedést; a munkásokat azzal rémisztgették, hogy a négerek a rabszolgafelszabadítás után veszedelmes vetélytársaik lesznek.

A munkások lelkesen fogadták Lincoln felhívását és a háború első napjaitól kezdve jelentkeztek önkéntes szolgálatra. William Sylvisnek, a munkásmozgalom neves képviselőjének önkéntes munkásezrede a főváros védelmében különösen kitüntette magát. A bevándorló forradalmárok, elsősorban azok, akik az 1848-as forradalom bukása után hagyták el Európát, ugyancsak a rabszolgatartás elleni igazságos háború harcosainak sorába álltak.

Joseph Weydemeyer német forradalmár, Marx barátja, a Saint Louis-i katonai körzetnek volt a parancsnoka. Willich, egy másik német forradalmár, hadosztálytábornoki beosztásban

Néger önkéntesek jelentkeznek Grant tábornok seregébe
Metszet. 1864

harcolt. Az északi sereg soraiban küzdött Cluseret, a párizsi kommün majdani tábornoka. Az olasz bevándorolt munkásokból Garibaldi-gárda néven külön osztag alakult; de volt lengyel légió és önkéntes ír ezredek is.

Az északi csapatok harcosainak zömét dolgozók alkották. Minden ezer katona közül, akik a rabszolgatartó déli államok ellen küzdöttek, 423 munkás és 487 farmer volt. A munkásosztály és a farmerek igen nagy befolyással voltak az események alakulására: siettette a burzsoá Lincoln-kormánynak a hadviselés forradalmi módszereire való áttérését, s ezek a módszerek hozták meg Északnak a győzelmet.

A rabszolgatartó Dél elleni hadműveletekben fontos szerepet játszottak a néger partizán-osztagok. Messze behatoltak a déli hadsereg háta mögé, ott megsemmisítették a katonai és élelmi-szerraktárakat és újabb katonákkal gyarapodva tértek vissza az északiakhoz. A déli területeken a négerek minden szükségessel ellátták az északi csapatokat és felderítő szolgálatot végeztek számukra. A háború folyamán mintegy 500 000 néger szökött meg gazdájától. A rabszolgatartók hiába is kísérelték meg, hogy négereket toborozzanak a déli hadseregbe, próbálkozásuk nem járt eredménnyel.

Miután a négerek 1863. január 1-től katonai szolgálatot teljesíthettek az északi seregben, a néger katonák száma 186 000-re szökött fel (közülük 134 000-en a rabszolgatartó államokból jöttek). Ezenkívül mintegy 30 000 néger szolgált a haditengerészetnél. A négereknek a háborúban betöltött óriási szerepét maga Lincoln is hivatalosan elismerte.

1863 nyarán a konföderáció hadserege a pennsylvaniai Gettysburg mellett súlyos veresége szenvedett. A következő év tavaszán az északi seregek Grant tábornok főparancsnoksága alatt nagyarányú támadást indítottak. Az egyik hadsereg Grant parancsnoksága alatt északról támadta Richmondot, míg a másik — Butler tábornok vezérletével — keletről indult a konföderáció fővárosa ellen. A harmadik hadsereg — Sherman tábornok parancsnoklatával — a Mississippi-folyótól az Atlanti-óceán partvidékéig a „tengerhez portyázva" Dél felé szorította vissza a konföderáció szétforgácsolt csapatait.

A rabszolgatartók vérmes reményeket fűztek az 1864. évi elnökválasztások kimeneteléhez. Lincoln ellenjelöltje McClellan volt. A Demokrata Párt választási programja a rabszolgaság fenntartását, a Déllel való megbékélést ígérte, továbbá közkegyelmet a zendülőknek és a hadsereg meg a lakosság lefegyverzését. De a reakció reményei nem váltak valóra. A Nemzetközi Munkásszövetség (I. Internacionálé) Főtanácsa külön üzenetben üdvözölte Lincoln megválasztását, és hangsúlyozta a rabszolgaság ellen vívott harcának történelmi jelentőségét.

1865 januárjában a kongresszus jóváhagyta az alkotmány 13. számú módosítását, amely a négerek rabszolgaságát az Egyesült Államok egész területén eltiltotta.

A déli seregeknek Washington ellen intézett újabb támadását, amelynek rendeltetése az lett volna, hogy az északi erőket elvonja Richmond alól, visszaverték. Az északi seregek 1865 tavaszán a déli államok nagy részét elfoglalták. A konföderáció hátországi területén eredményesen működött a partizánmozgalom.

1865. április 3-án az északi csapatok bevették Richmondot. A Lee tábornok parancsnoksága alatt harcoló déli sereg visszavonult Appomattoxig, majd április 9-én, az utolsó csatavesztés után, megadta magát. Ezt követően a déli konföderáció egész hadereje letette a fegyvert.

Öt nappal Lee tábornok kapitulációja után, 1865. április 14-én, a Sumter-erőd megtámadásának évfordulóján Lincolnt halálosan megsebesítették; másnap meghalt. A gyilkos merénylő kezét a rabszolgatartók és szövetségeseik irányították. Az amerikai nép azóta is megőrizte Lincolnnak, a rabszolgaság elleni harc vezérének dicső emlékét. A következő időkben az Egyesült Államok haladó erői nagymértékben támaszkodtak a Lincoln nevéhez és működéséhez fűződő nagyszerű hagyományokra.

KÍSÉRLETEK A RABSZOLGATARTÁS VISSZAÁLLÍTÁSÁRA

A négereket föld nélkül szabadították fel. A föld az ültetvényesek kezében maradt, s így a négerek gazdaságilag továbbra is leigázottak voltak: hajdani rabszolgatartóiktól kellett bérelni földet, s mivel anyagi eszközökkel nem rendelkeztek, megint csak függő helyzetbe kerültek egykori gazdáiktól.

Délen rendkívüli módon elterjedt a részes művelés és a leigázó bérleti rendszer sok egyéb formája. A rabszolgatartók azonban ezzel sem érték be: hamarosan kísérletet tettek a rabszolgaság valamilyen formában való visszaállítására.

A rabszolgaság részleges visszaállításának törekvését támogatta Lincoln utóda, Johnson. Az új elnök társadalmi bázisa a burzsoáziának az a része volt, amelyet gazdaságilag szoros szálak fűztek a rabszolgatartó rendszerhez. Johnson 1865 májusában közzétett kiáltványában közkegyelmet adott a volt zendülők nagy részének. Ugyanez év júniusában nyilvánosságra hozták azokat a feltételeket is, amelyekkel az elszakadt államok az Unió egyenjogú tagjaiként visszatérhetnek.

A déli ültetvényesek az új elnök részéről kapott támogatás tudatában hamarosan hozzáláttak az úgynevezett „fekete kódexek" megszerkesztéséhez, amelyek látszólag csak a „csavargást" tiltották el a déli államokban, valójában azonban földhöz kötötték a négereket. A kódexek a nége-

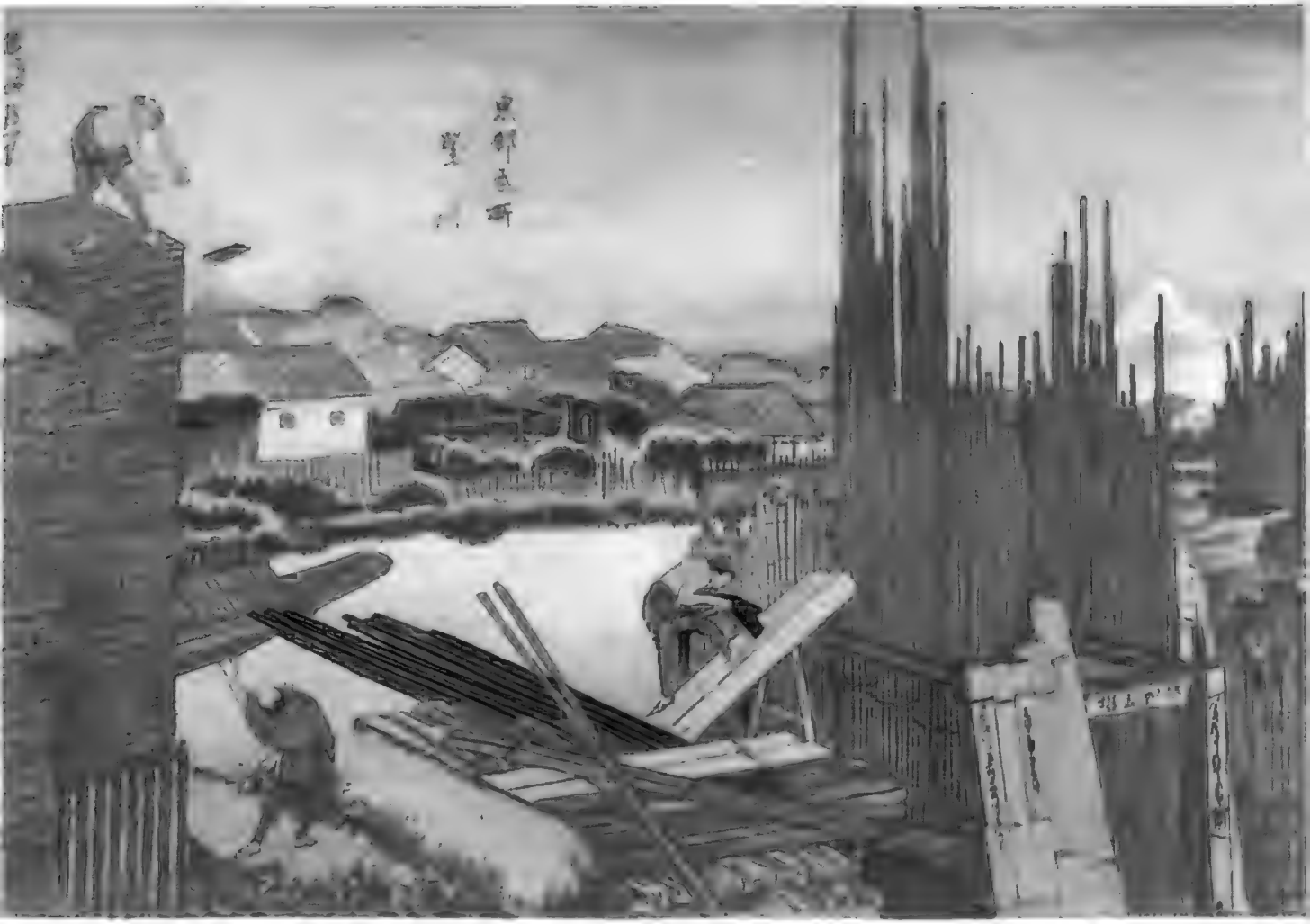

ÉPÍTŐK
Hokusai színes metszete

reket „szolgákként" emlegették; kimondták, hogy munkaidejük kora reggeltől késő estig tart; bírságot szabtak ki a munkakerülésre és a szerződési feltételek megsértésére, sőt engedélyezték a 18 évesnél fiatalabb négerek testi fenyítését. A rabszolgatartók és bérenceik, hogy a négereket megfélemlítsék és arra kényszerítsék, hogy lemondjanak a jogaikért folytatandó harcról, néger pogromokat rendeztek. Ez idő tájt a volt rabszolgatartó államokban különféle terrorista pogromszervezetek alakultak: a Ku Klux Klan, a Fehér Kamélia Lovagjai stb. A déli államok törvényhozó gyűléseit és kongresszusi küldötti helyeiket újból az ültetvényesek érdekeinek szószólói szállták meg, s ugyancsak ők szerezték meg a déli államok kongresszusi mandátumait. Köztük volt a rabszolgatartó konföderáció egykori alelnöke, Stephens is.

A néger nép és az ország haladó erői azzal a veszéllyel találták magukat szemben, hogy a polgárháború súlyos áldozatai árán kivívott demokratikus szabadságjogok veszendőbe mennek.

Ulysses Grant

A RABSZOLGATARTÓK ELLENÁLLÁSÁNAK MEGTÖRÉSE. A DÉL „REKONSTRUKCIÓJA"

Az északi ipari burzsoázia osztályérdekei megkövetelték a déli reakció elleni harcot, amelyet a farmerek és a városi kispolgárság széles rétegei is támogattak. A Republikánus Pártnak Stevens és Sumner vezetése alatt álló balszárnya elhatározta, hogy Johnson elnököt távoltartják a déli államok kormányzásával kapcsolatos ügyek intézésétől; ezeket egy különleges kongresszusi bizottságnak adták át. A baloldali — vagy ahogy ők nevezték magukat — radikális köztársaság pártiak tervet dolgoztak ki a Dél „rekonstruálására". Céljuk az volt, hogy a volt zendülő államok csakis azzal a feltétellel léphessenek vissza az Unióba, ha a négereknek megadják a politikai jogokat és elfogadják a rabszolgaság eltiltásával kapcsolatos alkotmánymódosítást.

1866 júliusában — a Kongresszuson belül és annak falain kívül vívott elkeseredett harc után — elfogadták a 14. számú alkotmánymódosítást, amely megtiltotta, hogy bőrének színe miatt bárkit is megfosszanak választói jogaitól. Az északi köztársaságpártiak a volt rabszolgák (akik a déli államok lakosságának 40 százalékát alkották) szavazati jogának kiharcolásával a volt rabszolgatartókat akarták megfosztani politikai befolyásuktól.

Az új kongresszusi választások 1866 novemberében ádáz politikai harc közepette zajlottak le. Az ország haladó erői összefogtak a reakció ellen s ez biztosította a republikánusok döntő győzelmét: a képviselőházban 143 mandátumot kaptak, míg a demokraták csak 49-et; a szenátusba pedig 42 republikánus küldöttel szemben a demokratáknak csak 11 embere jutott be.

Az elnök kísérletet tett Stanton hadügyminiszter elmozdítására, aki a radikális köztársaságpártiak politikáját folytatta. A kongresszus válaszként olyan törvényt hozott, amely megtiltotta, hogy az elnök kongresszusi feladattal megbízott hivatalos személyeket elmozdíthasson, míg egy másik törvény megfosztotta a legfőbb bíróságot a déli államok közigazgatásába való beavatkozás lehetőségétől. A Johnson ellen folytatott harc során a republikánusok 1868-ban olyan kongresszusi

határozatot eszközöltek ki, amely kimondta: a szenátus bírósága vonja felelősségre az elnököt, amiért visszaélt hivatali hatalmával. A szenátorok többsége Johnson elítéltetése mellett szavazott ugyan, mégis felmentették, mivel indítványuk nem kapta meg a szavazatok megkívánt $^2/_3$-át. Az 1868-as választásokon óriási szavazattöbbséggel Grant tábornokot, a Köztársasági Párt jelöltjét választották meg az Egyesült Államok elnökévé, aki — mint a polgárháború neves hadvezére — nagy népszerűségnek örvendett.

1867-ben megkezdődött a déli államok „rekonstrukciója", vagyis igazgatásuk újjászervezése, amelynek célja a rabszolgatartók ellenállásának megtörése volt. A déli államok képviselőit kizárták a kongresszusból. Délt öt katonai körzetre osztották, mindegyiknek a parancsnoka a szövetségi haderő egy-egy tábornoka volt. Ezután a hadseregnek, a néger milíciának és a Köztársasági Párt szervezeteinek közreműködésével megkezdődtek a választási előkészületek. A déli négerek a történelemben először kaptak szavazati jogot. Ugyanakkor a zendülésnek mintegy 100 000 volt résztvevőjét megfosztották választói jogától.

1868 közepére a tizenegy déli állam közül nyolc megválasztotta törvényhozó gyűlését, és megalakította új kormányát. A volt rabszolgatartók különösen nagy ellenállást fejtettek ki Texas, Mississippi és Virginia államokban; itt az új kormányok csak 1870 elején alakultak meg. Az egyes államok alkotmányai, amelyeket külön e célból egybehívott konventek dolgoztak ki, magukba foglalták az Egyesült Államok alkotmányához fűzött 13. és 14. számú módosításokat is a rabszolgaság megtiltásáról, illetőleg a volt rabszolgák politikai jogokkal való felruházásáról.

Néhány állam alsóházában a képviselők fele néger volt. South-Carolina, Mississippi, Louisiana államokban négerek töltötték be a helyettes kormányzói tisztséget. 1869 és 1876 között a Kongresszusnak tizennégy, a szenátusnak két néger tagja volt.

A „rekonstrukció" évei Délen a néger népnek a felszabadulásért, a polgári demokratikus elvek teljes győzelméért vívott elszánt harca jegyében teltek el. A négerek harcoltak azért, hogy földet kapjanak, azért, hogy a gyakorlatban érvényt szerezzenek az alkotmánymódosításoknak, amelyek biztosították számukra a politikai és polgári jogokat. Mivel az egykori rabszolgák túlnyomó többsége írástudatlan volt, a négereknek meg kellett adni a művelődéshez való jogot is. A négerek, hogy szembeszállhassanak a rabszolgatartók terrorjával, küzdöttek a fehérekével egyenlő fegyverviselési jogért, helyet követeltek az esküdtbíráskodásban és jogot a néger újságok kiadására.

A jogaikért vívott harcban a négereket támogatták a „fehér szegények", valamint azok a republikánus politikusok is, akik Északról a szövetségi hadsereggel együtt érkeztek a déli államokba.

Különösen gyűlöletesek voltak a hajdani rabszolgatartók szemében a déli reakció ellen küzdő szervezetek: az úgynevezett „felszabadítottak irodái". Ezek különféle funkciókat láttak el: a katonaság segédletével elejét vették a volt rabszolgatartók és ügynökeik négerellenes terrorkísérleteinek; munkát kerestek a négereknek; foglalkoztak panaszaikkal és bejelentéseikkel; írásra-olvasásra tanították őket.

A rabszolgaság visszaállítása elleni harcban fontos szerepet játszottak Délen a Köztársasági Párt alapszervezetei, az úgynevezett „szövetségi ligák", amelyek először Északon, még a polgárháború idején alakultak. Taglétszámuk a déli államokban idővel elérte az 500 000 főt; ennek többsége néger volt. A korábbi rabszolgatartó államokban alakult terrorista banditaszervezetek állandó zaklatásokkal és fenyegetésekkel igyekeztek megfélemlíteni a „szövetségi ligák" tagjait.

Az északi burzsoázia megvalósította Dél „rekonstrukciójának" programját, letörte a rabszolgatartók ellenállását, de a földkérdés demokratikus megoldására már képtelen volt: nem vette el az ültetvényesektől birtokaikat, és nem osztotta szét a felszabadult négerek meg a „fehér szegények" között.

A kongresszus már 1862-ben törvényt hozott a zendülők földjeinek elkobzásáról, de ezt sem Lincoln, sem utódai nem használták fel arra, hogy a rabszolgasorból felszabadított négereket földhöz juttassák. A zendülők földjeinek eladásából az üzérek jutottak előnyhöz, majd az 1865. évi közkegyelem kihirdetése után a földek jó része visszakerült régebbi tulajdonosaik kezébe. A radikális köztársaságpártiak indítványozták ugyan, hogy a rabszolgatartóktól kobozzanak el minden földet és osszák szét kis parcellákban a négerek között, de a Kongresszus ezt elutasította. A farmerek rétege, a munkásosztály és a városi kispolgárság, miután az 1862. évi Homestead Act értelmében földet kapott nyugaton, nem támogatta elég határozottan a volt rabszolgák földhöz juttatásának tervét. De a felszabadított négereknek létérdekük volt, hogy egy darabka földet szerezzenek. Naivan bíztak abban, hogy a Kongresszus földhöz fogja juttatni őket, és ezt türelmesen várták. Mégis gyakori eset volt, hogy a négerek a törvényes hatóságok megkérdezése nélkül felosztották egymás között az ültetvényesek elhagyott földjeit, majd azok visszatérte után is görcsösen ragaszkodtak a földhöz, nem akarták visszaadni a volt tulajdonosoknak. Előfordult, hogy a zendülésben részt vevő rabszolgatartók földjeit a szövetségi hadsereg parancsnoksága adta oda a négereknek. Például Sherman tábornok jelentős területeket osztott szét a négerek között 40 acre-es parcellákban. A négerek különösen ezeknek a földeknek a visszaadása ellen küzdöttek elszántan.

A POLGÁRHÁBORÚ ÉS A „REKONSTRUKCIÓ" TÖRTÉNELMI JELENTŐSÉGE

A marxizmus—leninizmus klasszikusai hangsúlyozták, hogy az északiak igazságos, felszabadító háborút viseltek a déli rabszolgatartók ellen. Lenin az amerikai nép forradalmi hagyományairól szólva világtörténelmi jelentőségűnek nevezte az amerikai nép rabszolgaságellenes, forradalmi harcát.[4]

A polgárháború a néptömegek tevékeny közreműködésével felszámolta Délen a rabszolgaságot, véget vetett az ország gazdasági és politikai szétfagoltságának, lehetővé tette az egységes nemzeti piac megteremtését, s az Egyesült Államok megindulhatott az ipari nagyhatalommá válás útján; a „rekonstrukciónak" mindebben nagy része volt. A polgárháború véget vetett a rabszolgatartók uralmi igényeinek, a hatalmat az ipari nagyburzsoázia kezébe tette le, és biztosította az ország gyors tőkés fejlődéséhez szükséges feltételeket.

A Homestead Act kibocsátásával, a földkérdés polgári demokratikus megoldásával és a négerek rabszolgaságának megszüntetésével a farmer-gazdálkodás végérvényesen diadalt aratott az amerikai mezőgazdaság tőkés fejlődésében.

A négerek rabszolgasága akadályozta az amerikai munkásosztály eggyéforrását, megosztotta a fehéreket és feketéket a tőke ellen vívott harcukban, gyengítette a munkásmozgalom erőit. A rabszolgaság eltörlése kedvező feltételeket teremtett a munkásmozgalom számára, az amerikai proletariátus politikai és gazdasági harcának fokozásához. De a győztes burzsoázia nem volt következetes a négerek felszabadításában. A korlátozások rendszere és a lépten-nyomon alkalmazott faji megkülönböztetés csorbította a négereknek az alkotmányban formailag elismert jogait. Még rosszabb volt a helyzet a déli államokban: a fajgyűlölők, az egykori rabszolgatartók mindent elkövettek, hogy a néger lakosságot megfosszák elemi polgári jogaitól, és ezt sok tekintetben sikerült is elérniük. A négerkérdés továbbra is az Amerikai Egyesült Államok politikai és társadalmi életének égető problémája maradt.

[4] Lásd Lenin: Levél az amerikai munkásokhoz. Lásd *Lenin* Művei. 28. köt. Szikra 1952. 57. old.

XXIV. FEJEZET

OROSZORSZÁG A XIX. SZÁZAD DEREKÁN. A KRÍMI HÁBORÚ. AZ 1859—1861. ÉVI FORRADALMI HELYZET ÉS A HŰBÉRI RENDSZER BUKÁSA

Az 1848—1849. évi forradalmak bukása egy időre megnövelte a cárizmus nemzetközi befolyását: az európai reakciós erők köréje tömörültek, benne látták érdekeik rendíthetetlen védelmezőjét, „nemzetközi csendőrét". A cári kormány számot vetett azzal, hogy a forradalmi mozgalom még Oroszországban sem ért véget, de úgy tervezte, hogy saját hatalmának növelésével méltó választ ad majd ezen legveszedelmesebb ellenfelének. „Azért, hogy a belföldön abszolutisztikusan uralkodhassék — írta Engels —, a cárizmusnak kifelé több mint győzhetetlennek, állandóan győzőnek kellett lennie, abban a helyzetben kellett maradnia, hogy a feltétlen engedelmességet soviniszta győzelmi mámorral, mindig új hódítással jutalmazza meg."[1] És a feudális-jobbágytartó gazdasági rend válságának elmélyülésével arányosan az orosz cárizmus egyre aktívabb külpolitikát folytatott.

A XIX. század derekán az európai hatalmak ádáz harcot vívtak közel-keleti befolyásuk növeléséért. Anglia és Franciaország ekkorra majdnem teljesen kiszorította a közel-keleti piacokról a gazdaságilag elmaradott Oroszországot. A cári kormány, hogy ezeknek a piacoknak legalább egy részét megtarthassa, több ízben is indítványozta az Oszmán Birodalom felosztását, de mindannyiszor a többi nagyhatalom ellenállásába ütközött. A vetélkedés során kiéleződött orosz—török viszony a két ország háborújára vezetett, amely később az Oroszország és az ellene felsorakozott koalíció (Anglia, Franciaország, Törökország és Szardínia) közti háborúvá terebélyesedett. Ezt keleti, vagy (a hadműveletek fő színhelyéről) krími háború néven tartja számon a történelem.

1. A KRÍMI HÁBORÚ (1853—1856)

A KELETI KÉRDÉS KIÉLEZŐDÉSE

A katolikus és görögkeleti papság között a palesztinai keresztények kultuszhelyeinek birtoklása miatt támadt viszály ürügyén, I. Miklós cár 1853. február 1-én követelte a portától (a török kormánytól), hogy az Oszmán Birodalom területén élő pravoszláv vallású alattvalókat helyezze orosz védnökség alá. A porta, maga mögött tudva Anglia és Franciaország támogatását, visszautasította

[1] Engels: Az orosz cárizmus külpolitikája. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott tanulmányai. II. köt. Szocialista Könyvbarátok kiadása. 269. old.

a cár zsarolását. Erre az orosz seregek átkeltek a Prut-folyón és megszállták a szultán fennhatósága alatt álló Moldvát és Havasalföldet.

I. Miklós szilárdan hitte, hogy ezzel a portát engedményekre fogja kényszeríteni, anélkül, hogy háborúra kerülne sor. Katonai szempontból Oroszország sokkalta erősebb volt, mint Törökország, azt pedig, hogy más országok beavatkozzanak az orosz—török konfliktusba, a cár elképzelhetetlennek tartotta. Ausztria és Poroszország egyeduralkodói partnerei voltak a Szent Szövetségben; Franciaország — a cár megítélése szerint — még nem heverte ki a forradalmi megrázkódtatásokat, Angliát pedig, amelynek nem volt ütőképes hadserege, teljesen kívül hagyta számításain; ezenfelül Anglia és Franciaország vetélytársak is voltak a Közel-Keleten, ezért lehetetlennek tartotta, hogy szövetségre lépjenek egymással.

A cári kormány nem vette figyelembe a nemzetközi helyzetben az ötvenes évek elején végbement változásokat. Anglia, Franciaország és a többi európai hatalom ebben az időben igyekeztek összefogni egymással a gazdaságilag elmaradott Oroszország ellen. Emellett Anglia és Franciaország uralkodó körei — csakúgy, mint a cárizmus — könnyen hajlottak holmi közel-keleti kalandorvállalkozásra belpolitikai uralmuk megszilárdítása érdekében. Ezért az angol és francia diplomácia minden igyekezetével azon volt, hogy amennyire lehet, kiélezze az orosz—török ellentéteket, sőt még a tényleges beavatkozástól sem riadt vissza.

Az angol—francia hajóhad kihasználva az orosz—török konfliktust behatolt a Márvány-tengerre. Oroszország és Törökország közt megszakadt a diplomáciai kapcsolat. Ugyanakkor Anglia, Franciaország, Ausztria, Poroszország és Svédország kormányai tárgyalásokat kezdtek arról, hogy koalíciót alakítanak Oroszország ellen.

Oroszország és egész Európa demokratikus elemei, melyek a cárizmusban látták a politikai haladás legfőbb akadályát, azt remélték, hogy a küszöbön álló háború majd utat nyit az európai forradalom erőinek. Marx és Engels ekkori cikkeikben azt írták, hogy a demokrácia és a haladás szempontjából a legjobb megoldás egy olyan háború volna a cárizmus ellen, amely újabb forradalmi helyzetet idézne elő, és amely azután Európa népeinek a reakciós kormányok ellen viselendő háborújává terebélyesedhetne. Ám az európai nagyhatalmak uralkodó körei éppen ettől tartottak a leginkább. Azzal, hogy Oroszország közel-keleti pozícióit megrendítették, saját befolyásukat megszilárdították, céljukat elérték, tehát egyáltalán nem óhajtották a cárizmus erőit meggyengíteni, mivel a továbbiak folyamán is fel akarták használni a forradalmi mozgalom ellen. Ez a meggondolás sugallta Angliának és Franciaországnak azt a törekvését is, hogy a hadműveleteket elsősorban a Fekete-tenger körzetében összpontosítsák.

A KRÍMI HÁBORÚ

1853 szeptemberében a török kormány követelte Oroszországtól, hogy vonja ki csapatait a dunai fejedelemségekből, nem sokkal ezután pedig megindította seregeit a Duna és a Kaukázus felé.

A Duna szakaszán és a Kaukázuson túl a törökök nagy túlerőben voltak, mégsem sikerült az orosz csapatokat Havasalföldről kiszorítaniuk. Transzkaukáziai hadseregük a baskadiklari csatában (Kars mellett) súlyos vereséget szenvedett. Ezzel majdnem egyidejűleg a fekete-tengeri orosz flotta egyik hajóraja, amelynek parancsnoka P. Sz. Nahimov altengernagy volt, Sinopnál megsemmisítette az ott horgonyzó török flottát. Ez felborította az angol és francia politikusoknak azokat a számításait, hogy az orosz—török háború hosszasan elhúzódik; így kénytelenek voltak saját erőiket is bevetni.

1854 márciusában Anglia és Franciaország hadat üzent Oroszországnak. Az angol—francia hajóhad blokád alá vette az orosz partokat, a megerősített török hadsereg pedig újabb támadásra indult a Duna vidékén és Transzkaukáziában.

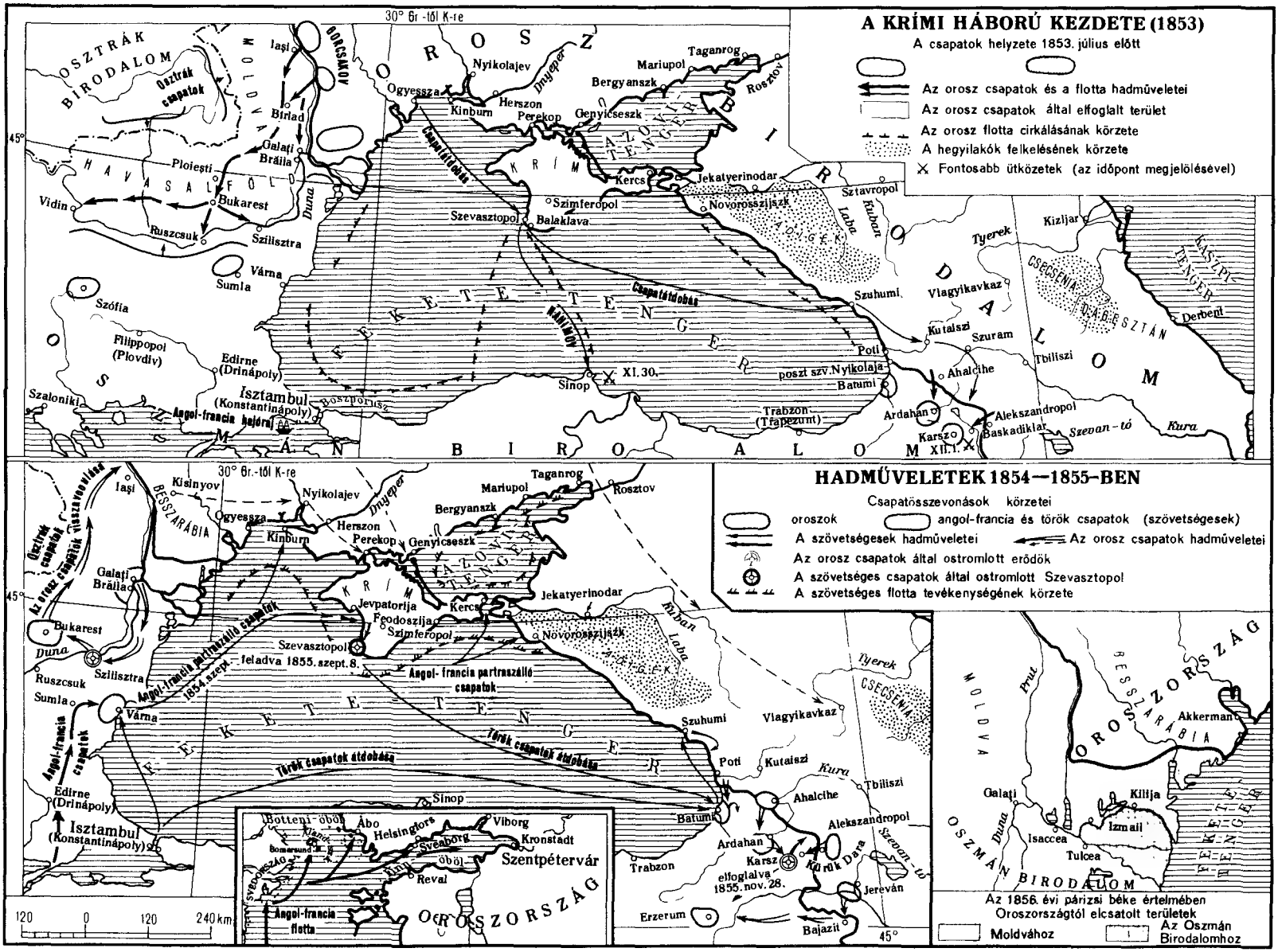
A KRÍMI HÁBORÚ KEZDETE (1853)
A csapatok helyzete 1853. július előtt
Az orosz csapatok és a flotta hadműveletei
Az orosz csapatok által elfoglalt terület
Az orosz flotta cirkálásának körzete
A hegyilakók felkelésének körzete
Fontosabb ütközetek (az időpont megjelölésével)
30° Gr.-től K-re
OSZTRÁK BIRODALOM
Osztrák csapatok
MOLDVA
HAVASALFÖLD
OROSZ BIRODALOM
OSZMÁN BIRODALOM
KRÍM
AZOVI TENGER
FEKETE TENGER
KASZPI TENGER
CSECSÉNIA
DAGESZTÁN
ADIGÉK
Csapatátdobás
Angol-francia hajóraj
Iaşi
Birlad
Galaţi
Brăila
Ploieşti
Bukarest
Vidin
Ruszcsuk
Szilisztra
Várna
Sumla
Szófia
Filippopol (Plovdiv)
Edirne (Drinápoly)
Isztambul (Konstantinápoly)
Szaloniki
Boszporusz
Duna
Dnyeper
Ogyessza
Nyikolajev
Kinburn
Herszon
Perekop
Genyicseszk
Bergyanszk
Mariupol
Taganrog
Rosztov
Kercs
Jekatyerinodar
Novorosszijszk
Sztavropol
Szimferopol
Szevasztopol
Balaklava
Kuban
Laba
Tyerek
Kizljar
Szuhumi
Vlagyikavkaz
Derbent
Kutaiszi
Szuram
Tbiliszi
Poti
poszt szv. Nyikolaja
Batumi
Ahalcihe
Ardahan
Alekszandropol
Baskadiklar
Karszo
Szevan-tó
Kura
Trabzon (Trapezunt)
Sinop
XI. 30.
XII. 1.
45°
HADMŰVELETEK 1854—1855-BEN
Csapatösszevonások körzetei
oroszok
angol-francia és török csapatok (szövetségesek)
A szövetségesek hadműveletei
Az orosz csapatok hadműveletei
Az orosz csapatok által ostromlott erődök
A szövetséges csapatok által ostromlott Szevasztopol
A szövetséges flotta tevékenységének körzete
Az orosz csapatok visszavonulása
Az orosz csapatok
BESSZARÁBIA
Kisinyov
Jevpatorija
Feodoszija
Szimferopol
Szevasztopol
feladva 1855. szept. 8.
Angol-francia partraszálló csapatok
1854. szept.
Angol-francia partraszálló csapatok
Török csapatok átdobása
Angol-francia csapatok
Sinop
Botteni-öböl
Ábo
Helsingfors
Viborg
Kronstadt
Sveaborg
Szentpétervár
Reval
Angol-francia flotta
OROSZORSZÁG
Trabzon
Erzerum
Ardahan
Karsz
elfoglalva 1855. nov. 28.
Kürük Dara
Jereván
Bajazit
Akkerman
Kilija
Izmail
Isaccea
Tulcea
Galaţi
Prut
Az 1856. évi párizsi béke értelmében Oroszországtól elcsatolt területek
Moldvához
Az Oszmán Birodalomhoz
120 0 120 240 km

Az orosz csapatok eleinte sorozatos győzelmeket arattak és az angol—francia partraszállási kísérleteket sikeresen visszaverték. Különösen súlyos vereséget szenvedtek az angol—francia fegyveres erők a kamcsatkai Petropavlovszk és a Kola-félsziget elleni támadás alkalmával. Az orosz csapatok a kaukázusi fronton, a Kürük-Dara melletti csatában másodszor is súlyos vereséget mértek a török hadseregre, a Duna szakaszán pedig ellentámadásba mentek át, és ostrom alá vették Szilisztria erődjét.

Idővel azonban a helyzet megváltozott. A haditechnikai szempontból elmaradott Oroszország vitorlás hajói nem számíthattak sikerre Anglia és Franciaország gőzhajókból álló flottája ellenében. Az orosz hajóhad bennrekedt kronstadti, sveaborgi és szevasztopoli bázisain. Ausztria nagy létszámú hadsereget vont össze az orosz határon, és háborús fenyegetésekkel kényszerítette a cári kormányt, hogy vonja ki csapatait Moldvából és Havasalföldről. Ezután az osztrákok megszállták mindkét fejedelemséget. A porosz, osztrák és svéd hadsereg részéről fenyegető veszély arra késztette a cárt, hogy az orosz hadsereg főerőit Lengyelországban és a balti államokban összpontosítsa. 1854 szeptemberében a Krím-félszigeten partra szállt angol—francia—török sereg az Alma melletti csatában leverte a létszámukat és fegyverzetüket tekintve sokkal gyengébb orosz csapatokat és Szevasztopol falai alá vonult. (Az angol és francia csapatok ismétlőpuskával voltak felfegyverezve, míg az oroszok csak sima furatú, összehasonlíthatatlanul csekélyebb hordtávolságú és tűzgyorsaságú régi fajta puskákkal.)

P. Sz. Nahimov
Konrad kőnyomata

Szevasztopol abban az időben elsőrendűen kiépített haditengerészeti bázis volt, amely vissza tudta verni az angol—francia hajóhad támadását. Viszont nem volt megerősítve a szárazföld felől, és helyőrsége az orosz hadsereg visszavonulása után tulajdonképpen teljesen magára maradt. A város védelmét két tengernagy, V. A. Kornyilov és P. Sz. Nahimov irányította. A hajók egy részét elsüllyesztették s ezzel elzárták az ellenséges flotta előtt az öböl bejáratát, a hajók legénységét pedig a védelmi vonalra rendelték. Ugyancsak ide vitték át a hajóágyúk egy részét is. A tengerészek, katonák és a segítségükre siető városi lakosok Szevasztopol körül rövid időn belül nyolc, nehéztüzérséggel felszerelt bástyát építettek: valóságos erőddé alakították át a várost.

Az angol—francia sereg és hajóhad iszonyú tüzérségi tüzet zúdított Szevasztopolra, hogy majd azután rohammal bevehesse. De a tűzharcban a szevasztopoliak tüzérsége olyan fölényt mutatott, hogy a szövetséges sereg jobbnak látta, ha a rohamot elhalasztja és a város tartós ostromára rendezkedik be.

A Szevasztopolt védelmező orosz tengerészek és katonák az egész világ elismerését kiérdemelték páratlan önfeláldozásukkal és hősiességükkel. Golyózáporban, állandó tüzérségi tűzben,

Szevasztopol parti erődjeinek látképe
Kőnyomat a XIX. század közepéről

kellő mennyiségű lőszer és hadifelszerelés hiányában is 349 napig tartották magukat az életre-halálra szóló küzdelemben. Eközben egyetlen tapodtat sem hátráltak, helyreállították, sőt ki is bővítették erődjeiket, visszaverték a rohamokat, és minden csapásra ellencsapással válaszoltak.

1855 áprilisától az ostromlók újból erősen lövetni kezdték Szevasztopolt, majd májusban-júniusban több ízben is megkísérelték rohammal bevenni a várost. A rohamokat a szevasztopoliak visszaverték ugyan, de helyzetük napról napra súlyosabbra fordult. Fogytán volt a lőpor, az ellenség két-három, majd később öt-hat, végül nyolc-tíz lövésére már csak eggyel válaszolhattak. Nem volt elegendő fa a fedezéképítéshez, ezért a helyőrség napi vesztesége elesettekben és sebesültekben 2000—3000-re emelkedett.

A krími orosz csapatok az ellenség hátába kerülve több ízben csapást mértek a szövetséges seregekre, hogy azokat Szevasztopol ostromának felhagyására kényszerítsék. Mivel azonban az orosz hadsereg főerői továbbra is a nyugati határon vesztegeltek és várták az Ausztria, Poroszország és Svédország részéről fenyegető támadást, a szövetségesek továbbra is megtartották számbeli fölényüket, seregeikhez 1855 elején még a Szárd Királyság erői is csatlakoztak. Az orosz csapatok többször is kísérletet tettek az ellenséges állások megrohamozására, de mindannyiszor sikertelenül. 1854 novemberében az oroszok csatát vesztettek az inkermani magaslatokon, 1855 februárjában a Jevpatorija ellen indított támadásukat verte vissza az oda befészkelődött török hadtest, majd 1855 augusztusában a Csornaja-patak melletti ütközetben is vereséget szenvedtek. I. Miklós nem sokkal azután, hogy a jevpatorijai kudarc hírét vette, meghalt. Kósza hírek keltek szárnyra arról, hogy a cár rá-ébredt a háború kilátástalanságára és öngyilkosságot követett el. Helyét a trónon legidősebb fia, II. Sándor foglalta el.

A Malahov Kurgan egyik ütege
Timm rajza

1855 szeptemberében a szövetséges hadsereg újabb támadást intézett Szevasztopol ellen, és elfoglalta a Malahov Kurgannak a város fölött uralkodó erődítményeit. Ekkor az orosz parancsnokság úgy határozott, hogy elhagyja az elpusztított várost, és a helyőrséget átmenti a szevasztopoli öböl északi oldalára. Szevasztopol elestével a háború kimenetele már nem lehetett vitás.

A transzkaukáziai orosz csapatok 1855 nyarán támadásba mentek át és majdnem Erzerumig hatoltak előre. A török hadsereg fő erői Kars városába húzódtak, és visszaverték az oroszok ostromát, de 1855 novemberében kénytelenek voltak letenni a fegyvert. Kudarcot vallott a szövetségeseknek az a kísérlete is, hogy a tenger felől nyomuljanak be Grúziába. De ez már nem javíthatott lényegesen Oroszország általános stratégiai helyzetén. Az angol—francia flotta továbbra is állandó tűz alatt tartotta a baltikumi, a fekete-tengeri és a távol-keleti orosz partokat. A hajókról partra szállított egységek elfoglalták az Åland-szigeteken fekvő Bomarsundot, valamint a Fekete-tenger menti Kercset és Kinburnt. Az elmaradott, feudális-jobbágytartó Oroszország gazdasági rendje összeroppant az elhúzódott háború terhei alatt. Nem volt elég fegyver és hadifelszerelés, pénz és élelmiszer, nem voltak vasutak, amelyeken a csapatokat gyorsan a veszélyeztetett helyekre lehetett volna szállítani. De nem volt elegendő kiképzett embertartalék sem a hadsereg kiegészítésére. „A krími háború megmutatta a feudális Oroszország rothadtságát és tehetetlenségét" — írta Lenin.[2]

Mindez Oroszország belső helyzetében közvetlenül is megmutatkozott. A háború alatt egész kormányzóságokat borított el a parasztfelkelések lángja. Különösen erős zavargások támadtak azzal kapcsolatban, hogy a parasztokat népfelkelőknek sorozták.

[2] Lenin: A „parasztreform" és a proletár-parasztforradalom. Lásd *Lenin* Művei. 17. köt. Szikra 1955. 104. old.

A KRÍMI 1854–1855. ÉVI HADMŰVELETEK

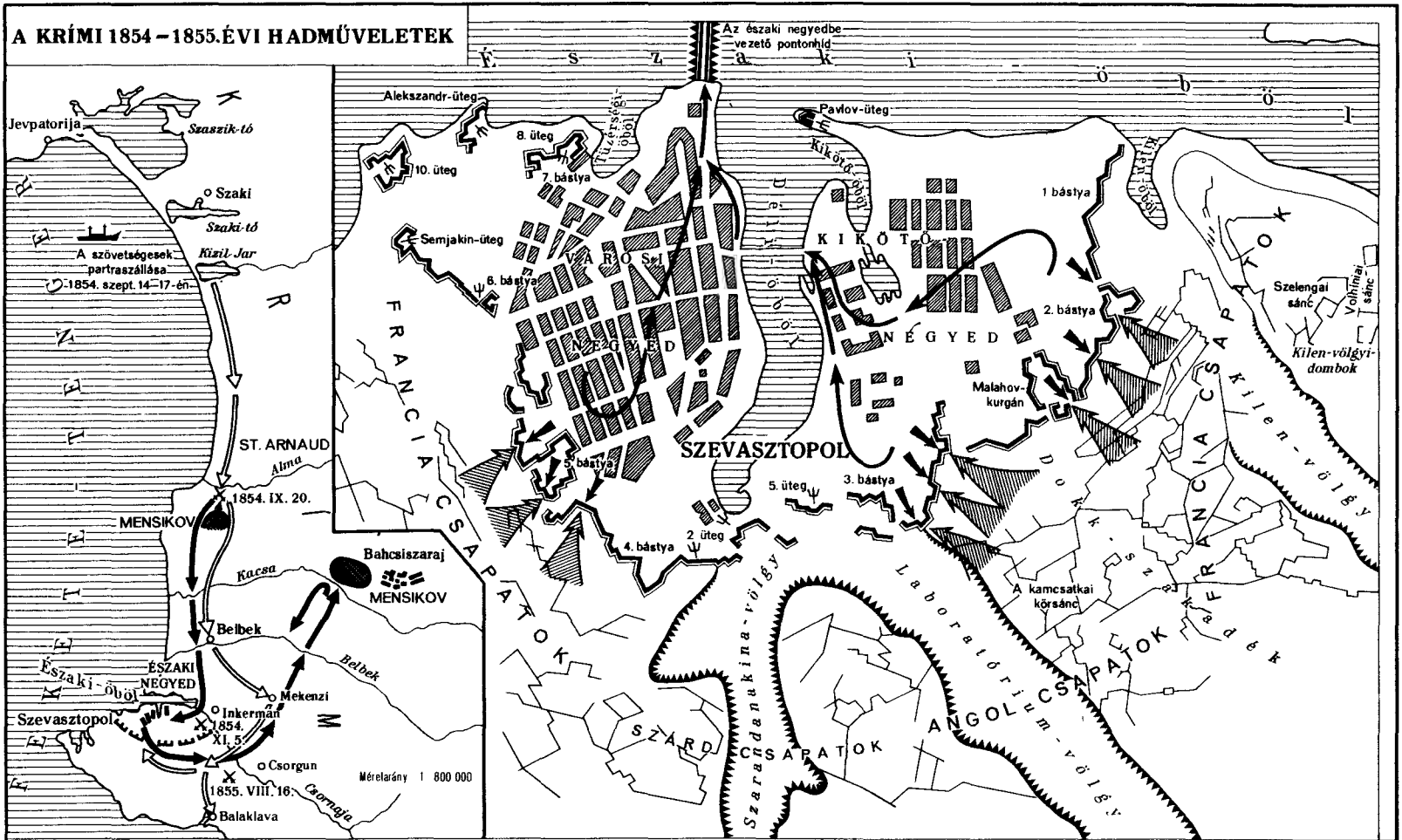

Az angol-francia és török csapatok hadműveletei az 1854. szeptember 14–17-i partraszállás után

1855. VIII. 16. Fontosabb ütközetek (az időpont megjelölésével)

Mensikov orosz csapatainak hadműveletei

Szevasztopol ostromgyűrűjének vonala (1854. október 17-ig)

Szevasztopol védőinek előretolt védelmi berendezései (1855. szeptember 8-ig)

Az angol-francia csapatok ostromárkai

Az angol-francia csapatok támadása az ostrom utolsó napján (1855. szeptember 8-án)

Az orosz csapatok ellentámadása

Az orosz csapatok visszavonulása az északi negyedbe

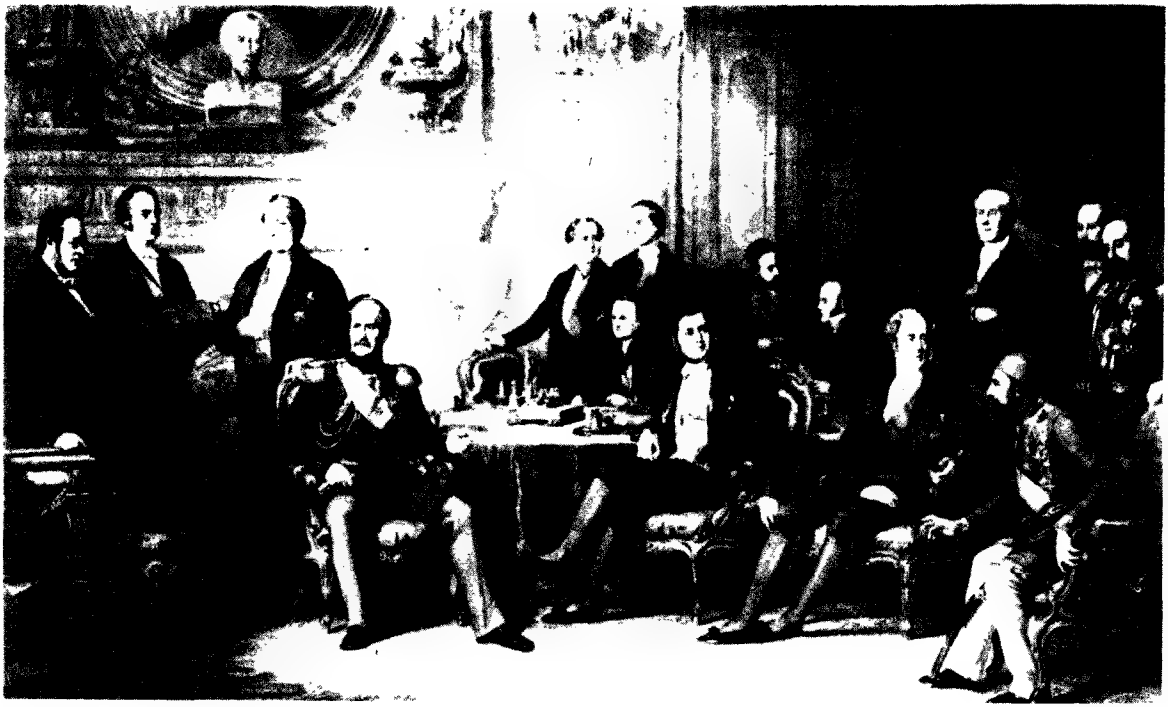

Az 1856. évi párizsi kongresszus
Blanchard metszete Dubufe festménye nyomán

Ugyanakkor elégedetlen volt a nemesség egy része is, amely egyfelől megrémült a parasztmozgalom térhódításától, másrészt biztosra vette, hogy a cári kormányzat nem nyerheti meg a háborút.

Végül továbbra sem múlt el annak a veszélye, hogy Ausztria, Svédország és Poroszország is belép a háborúba: mindhárom állam nyíltan a diplomáciai kapcsolatok megszakításával fenyegette Oroszországot.

Ilyen körülmények között a cári kormány reménytelennek látta a további harcot, és elfogadta Franciaországnak azt az Ausztria által közvetített ajánlatát, hogy kezdjenek béketárgyalásokat. A hadműveleteket valójában már 1855 végén beszüntették; 1856 februárjában aláírták a fegyverszüneti megállapodást, és Oroszország, Franciaország, Anglia, Ausztria, Törökország és Szardínia küldöttei összeültek Párizsban a békeszerződés kidolgozására.

A PÁRIZSI BÉKESZERZŐDÉS

A kongresszuson izgalmas diplomáciai harc lángolt fel, amely több mint egy hónapig tartott. A győztes szövetségesek között komoly nézeteltérések támadtak. Anglia követelte, hogy Oroszországtól el kell szakítani a Kaukázust és egyéb területeket, továbbá, meg kell tiltani, hogy hajóhadat tarthasson fenn akár a Fekete-, akár a Balti-tengeren. Ausztria Moldvára, Havasalföldre és Besszarábia déli részére jelentette be igényét. Franciaország viszont hátrányosnak találta Oroszország ilyen mértékű meggyengítését, ez esetben ugyanis Anglia és Ausztria közel-keleti, kiváltképpen balkáni hadállásai fölöttébb megerősödtek volna Franciaország érdekeivel ellentétben. Az orosz diplomatáknak, kihasználva a nézeteltéréseket, több lényeges engedményt sikerült kivívniuk a szövetségesektől.

1856. március 30-án a francia kormány előterjesztése alapján aláírták a párizsi békeszerződést. Oroszország átengedte Törökországnak Karsot, a szövetségesektől pedig visszakapta Szevasztopolt és a többi megszállt orosz várost. Oroszországnak egyelőre le kellett mondania arról a követeléséről, hogy az Oszmán Birodalom ortodox alattvalóit helyezzék a cár különleges védnöksége alá, és beleegyezését adta ahhoz, hogy a többi nagyhatalommal közösen szavatolja az Oszmán Birodalom „függetlenségét és területi épségét". A két dunai fejedelemség — Moldva és Havasalföld — továbbra is a szultán fennhatósága alatt maradt, de valójában a nagyhatalmak közös protektorátusa lett. Szabaddá nyilvánították a kereskedelmi hajók dunai közlekedését; ennek biztosítása címén Oroszországtól elszakították Besszarábia déli részét (a Duna torkolatvidéke mellett). A Fekete-tengert „semlegessé" nyilvánították, sem Oroszország, sem Törökország nem tarthatott ott hadihajókat és nem rendezhetett be haditengerészeti bázisokat. A fekete-tengeri szorosok rendjéről szóló különmegállapodás megerősítette azt a tilalmat, melynek értelmében a Dardanellákon és a Boszporuszon békeidőben egyetlen ország hadihajói sem haladhatnak keresztül, a török hajók kivételével.

A krími háborúból — az európai demokratikus erők várakozása ellenére — nem bontakozott ki az európai népek újabb forradalma, általános harca a reakciós uralkodó körök ellen. Igaz, a cárizmus mint az európai reakció bástyája sokat vesztett nemzetközi befolyásából. De a háborúból Anglia, Franciaország és Ausztria uralkodó körei kerültek ki győztesen, s ezek a „nemzetközi csendőr" szerepében méltó örökösei voltak a cárizmusnak.

Mindennek ellenére a krími háború nagy befolyással volt az európai országok — elsősorban Oroszország — társadalmi és politikai helyzetének alakulására. A cárizmus súlyos nemzetközi veresége, amely a háború egyik legfontosabb eredménye volt, még inkább kiélezte Oroszországban a feudális-jobbágytartó rendszer válságát, és siettette a forradalmi helyzet érlelődését.

2. AZ OROSZORSZÁGI FORRADALMI HELYZET ÉRLELŐDÉSE

Oroszországban a jobbágyság eltörlésének elkerülhetetlenségét már az 1850-es évek derekán jól látták a hatalmon levő nemesi földbirtokosok. A tőkés gazdálkodás diadalmas előretörése alapjaiban rendítette meg a feudális társadalmat, amely már az 1830-as években az egyre mélyülő válság szakaszába lépett. A parasztmozgalom minden évtizedben erősebb lett, és félő volt, hogy forradalmi úton fogja megdönteni a jobbágyrendszert. A cári Oroszországnak az 1853—1856-os krími háborúban elszenvedett veresége polgári reformok előkészítésére kényszerítette az uralkodó köröket.

Az 1850-es évek második fele és a hatvanas évek eleje válságos átmeneti szakasz volt, amely Oroszország későbbi történelmi fejlődését több évtizedre előre meghatározta. Ekkor dőlt el a jobbágyrendszer forradalom vagy reformok útján való megszüntetésének kérdése. A paraszti tömegek a földesúri birtokok forradalmi felszámolásáért harcoltak. A cári kormány viszont, mivel a földbirtokosok érdekeit képviselte, igyekezett elébe vágni a forradalomnak és a jobbágyfelszabadítást fokozatosan, reformok útján megvalósítani olyan módon, hogy a nemesség kezében maradjon a politikai hatalom is, meg a föld is.

Oroszországban a feudális rendszerről a kapitalizmusra való áttérésnek ez a két lehetséges útja a kor mélyreható osztályellentéteit tükrözte. A harc olyan körülmények között folyt, amikor az országban már megérett a forradalmi helyzet. Az országszerte elemi erővel fellángoló parasztmozgalom a cári kormányzatot bizonyos reformok végrehajtására kényszerítette, a jobbágytartó nemesek heves tiltakozása ellenére is.

A KORMÁNYREFORMOK EREDETI TERVE

Az 1856. március 31-i kiáltványban, amely a párizsi béke megkötését adta hírül, a cári kormány a belső reformok elkerülhetetlenségéről is nyilatkozott. II. Sándor egyszersmind a jobbágytartó földesurakat is meg akarta nyugtatni, ezért 1856. április 11-én, a moszkvai nemesség képviselőinek adott fogadáson kijelentette, hogy alaptalanok azok a híresztelések, amelyek szerint a kormánynak szándékában áll felszabadítani a földesúri parasztokat. Később mégis hozzáfűzte, hogy a jobbágyrendszert „előbb-utóbb" el kell törölni, majd hozzátette: „Sokkalta jobb, ha ez felülről, semmint ha alulról történik meg."

1857 elején magas rangú hivatalnokok részvételével „titkos bizottság" alakult a jobbágyság megszüntetésének előkészítésével kapcsolatos intézkedések megvitatására. A bizottság tagjai temérdek feljegyzést és tervezetet vizsgáltak meg, üres, vég nélküli vitákra fecsérelték az időt, de az égetően szükséges reform megvalósítását meghatározatlan időre halasztották.

1857. december 2-án (a régi naptár szerint: november 20-án) a cár rescriptumot intézett V. I. Nazimovhoz, három nyugati kormányzóság főkormányzójához, s ebben engedélyezte a vityebszki, grodnói és kovnói kormányzóságok földbirtokosainak, hogy nemesi kormányzósági bizottságokat alakítsanak a jobbágyok felszabadításával kapcsolatos tervek kidolgozására. Ezekben a következő három alapelvet kellett szem előtt tartani: 1. a nemesi birtokokon minden földet földesúrinak kell tekinteni, és a parasztoknak — váltság ellenében — csak portákat lehet tulajdonul átadni, míg osztásföldet csak használatra kaphatnak a törvényben megállapított szolgáltatások fejében; 2. a földesurak rendőri hatalmát a parasztok fölött továbbra is fenn kell tartani; 3. biztosítani kell, hogy a parasztoktól az adók és egyéb pénzbeni szolgáltatások a kincstárba zavartalanul befolyjanak. A kormány ily módon a jobbágyság eltörléséről szóló törvény előkészítését a földesurakra bízta. Emellett az előírások kimondták, hogy érintetlenül marad a földesúri földtulajdon, sőt jórészt a nemeseknek a parasztok fölötti hatalma is, amennyiben a parasztok csak személyi szabadsághoz juthatnak. A rescriptumhoz fűzött hivatalos magyarázat utalt arra, hogy a jobbágyok felszabadítását fokozatosan, mintegy tizenkét év leforgása alatt kell végrehajtani.

A rescriptumot az újságokban is közzétették, és valamennyi kormányzóságba szétküldték. A földesurak a megszabott feltételek betartásával mindenütt megalakíthatták a nemesekből álló kormányzósági bizottságokat. A „titkos bizottság" a reform előkészítésének hivatalos szerve lett; neve is Parasztügyi Főbizottságra változott. 1858 tavaszától az újságoknak és folyóiratoknak engedélyezték, hogy a küszöbön álló reformról írhassanak.

A PARASZTMOZGALOM FELLENDÜLÉSE 1858—1860-BAN

A kormány tehát kizárta annak lehetőségét, hogy maguk a parasztok bármiképpen is részt vehessenek a felszabadulásukról szóló törvény kidolgozásában: a törvényt bürokratikus úton szándékozott életbe léptetni. Ám a parasztok állandó nyomást gyakoroltak a reform előkészítésének menetére. Már 1858-ban Oroszország európai részének huszonöt kormányzóságában került sor zavargásokra. Ezekben a földesúri jobbágyokon kívül részt vettek az állami és a cári tulajdonban levő parasztok, valamint a vasútépítéseknél foglalkoztatott paraszti idénymunkások is. A III. ügyosztály 1858. évi jelentésében (külön cím alatt: „A földesúri parasztok között életmódjuk megváltoztatásával kapcsolatosan észlelhető rendzavarásokról") sok ilyen zavargásról olvashatunk.

1859-ben nagyarányú parasztmozgalom bontakozott ki az italmérések bérlőinek visszaélései ellen. A parasztok először csak Litvániában és Belorussziában, majd a Volga középső folyásának vidékén és a központi kormányzóságokban is elhatározták, hogy nem fogyasztanak pálinkát; több helyütt lerombolták az italméréseket, bántalmazták az eladókat és a helyi tisztviselőket. Néhány

„A piramis"
Az orosz társadalmi rend karikatúrája egy 1860-as albumból

hét leforgása alatt tizenkét kormányzóságban több mint kétszáz italmérést romboltak le.

A bérlők elleni megmozdulásokkal együtt a jobbágyok makacsul ellenszegültek a kényszeráttelepítéseknek, és egyre gyakrabban megtagadták a robot teljesítését. Sok helyütt leszámoltak a földesurakkal és a jószágigazgatókkal. A parasztok tömegmozgalma 1860-ban tovább terebélyesedett. 1858—1860 között a jobbágyparasztok mintegy 300 esetben lázadtak fel jobbágyi helyzetük ellen.

Oroszországban 1859—1861-ben forradalmi helyzet állt elő. Lenin, az orosz forradalmi mozgalom fellendülésének szembetűnő jeleit sorolva külön hangsúlyozta a paraszti tömegek megélénkülését, aktivitását, s a következő megállapítást tette: „Ilyen viszonyok között a forradalom kirobbanását egészen lehetségesnek és a parasztfelkelést nagyon komoly veszélynek kellett volna tekintenie még a legóvatosabb és legjózanabb politikusnak is."[3]

A krími háború esztendeiben elmélyült a jobbágytartásra alapozott gazdaság válsága, amivel együtt járt az, hogy az elnyomott nép ínsége, nyomora „a szokottnál nagyobb" volt. A parasztoknak a jobbágyrendszer ellen szervezett mozgalmai, amelyek a kormány köreiben nagy riadalmat keltettek, ennek a válságnak voltak közvetlen következményei.

Az 1850-es évek vége felé Oroszországban szembetűnő volt a „felső rétegek válsága": a földesúri nemesi uralkodó osztály már nem élhetett „a régi módon", és az érdekeit képviselő monarchikus hatalom kénytelen volt beleegyezni a társadalmi és politikai rend gyökeres megváltoztatásába.

A JOBBÁGYRENDSZER ELTÖRLÉSÉNEK NEMESI TERVEI

A polgári történészek később a liberális nemességet magasztalták az egyedüli erőként, amely a jobbágyrendszer eltörléséért küzdött. Szándékosan eltúlozták azoknak a nézeteltéréseknek a jelentőségét, amelyek a liberálisok és a jobbágytartók között a jobbágyfelszabadítás időpontjának és feltételeinek kérdésében támadtak. Valójában mindez nem így volt. „A feudálisok és a liberálisok hírhedt harca — írta Lenin —, amelyet liberális és liberális-narodnyik történészeink annyira felfújtak és kiszíneztek, az uralkodó osztályokon *belül*, nagyobbrészt a *földbirtokosok osztályán belül kizárólag az engedmények* mértékéért és formájáért folyó harc volt."[4]

Az „engedmények" mértéke körül a viták már a nemesi kormányzósági bizottságokban elkezdődtek. A legtöbb földesúr ragaszkodott ahhoz, hogy a parasztokat csak személyileg kell felszabadítani, földtulajdon nélkül, de csökkenteni kell az osztásföldet, amelynek használata fejében továbbra is meg kell követelni a szolgáltatásokat. Csak a nem fekete földű kormányzóságok nemesi bizottságaiban helyet foglaló földesurak kis része helyeselte a jobbágyok haladéktalan felszabadítását, kis telkek tulajdonba adásával, mindenesetre magas összegű pénzmegváltás ellenében. Ezek úgy számítottak, hogy birtokaikon a gazdálkodást tőkés alapokra helyezik és szerettek volna a parasztokból a megváltás fejében minél nagyobb összeget kisajtolni, egyszersmind a kevés földdel ren-

[3] Lenin: A zemsztvo üldözői és a liberalizmus Hannibáljai. Lásd *Lenin* Művei. 5. köt. Szikra 1953. 30. old.
[4] Lenin: A „parasztreform" és a proletár-parasztforradalom. Lásd *Lenin* Művei. 17. köt. 105. old.

Alku
N. V. Nyevrev. 1866

delkező napszámosok olcsó munkáját is kihasználni. A liberálisok attól tartottak, hogy ha a jobbágyokat teljesen megfosztják a földtől, ez elkerülhetetlenül hatalmas forradalmi robbanást fog előidézni, amely végleg felszámolja a birtokos osztály kiváltságait; ezért úgy vélekedtek, hogy valamivel nagyobb engedményeket kell adni a parasztoknak.

A főbizottság tagjai az egyre erőteljesebb parasztmozgalom hatására 1858 végén úgy döntöttek, hogy a jobbágyokat megváltás ellenében földdel együtt kell felszabadítani. A parasztok állhatatos harcukkal kényszerítették arra a kormányt, hogy lemondjon tervének legfőbb pontjáról: a parasztoknak a földtől való megfosztásáról.

A. I. HERZEN FORRADALMI AGITÁCIÓJA AZ 1850-ES ÉVEKBEN

A paraszti tömegek érdekeinek igazi képviselői ebben az időben egyedül a forradalmi demokraták voltak. Lelkesen hirdette a parasztok felszabadítását az emigrációban élő A. I. Herzen. 1853-ban Londonban megnyitotta az első szabad orosz nyomdát, és ezzel megvetette az alapját az orosz demokratikus szabad sajtónak. Herzen már az első nyomtatott röpiratokban is szenvedélyesen síkraszállt az oroszországi jobbágyrendszer eltörléséért. A „Poljarnaja Zvezda" („Sarkcsillag",

A. I. Herzen
N. N. Ge portréja. 1867

című, 1855-től 1862-ig évenként megjelenő gyűjteményes kötetben a cári Oroszországban tiltott forradalmi műveket jelentetett meg. 1856-tól 1860-ig „Golosza iz Rossziji" („Oroszországi hangok") címen évenként két-két kötetet tett közzé, amelyekben a küszöbön álló parasztfelszabadítással kapcsolatos tanulmányokat és adatokat közölt. 1857 nyarán megindította a „Kolokol" („Harang") című folyóiratot, amely tíz esztendőn át, havonként általában kétszer jelent meg. „A »Kolokol« — Lenin szavai szerint — . . . szívvel-lélekkel kiállt a parasztok felszabadításáért."[5]

Ez a folyóirat, amely eleven visszhangként válaszolt az orosz élet időszerű kérdéseire és országszerte igen népszerű volt, illegális úton jutott be a határon keresztül az olvasók széles köréhez.

Az ötvenes években Herzen nem küzdött elég következetesen a jobbágyrendszer eltörlésének forradalmi útjáért. Mivel a negyvenes évek végétől emigrációban tartózkodott, nem látta az oroszországi osztályellentétek kiéleződését és nem értékelte kellőképpen a parasztoknak felszabadításukért folytatott tömegharcát. Ezért néha eltúlozta a jobbágytartók és a liberálisok közti ellentéteket, nem értette meg teljesen a nemesi liberalizmus osztálylényegét. Néha még azt is lehetségesnek vélte, hogy II. Sándor önkényuralmi feudális kormánya igazán fel akarja szabadítani a parasztokat.

Mindezek ellenére Herzen változatlanul meggyőződéses demokrata és forradalmár maradt, és őszintén küzdött a jobbágysorban tartott parasztság felszabadításáért.

N. G. CSERNISEVSZKIJ ÉS N. A. DOBROLJUBOV HARCA A PARASZTOK TELJES FELSZABADÍTÁSÁÉRT

A jobbágyok teljes felszabadításának következetes harcosai voltak N. G. Csernisevszkij, N. A. Dobroljubov és eszmetársaik. Nyikolaj Gavrilovics Csernisevszkij (1828—1889) Szaratovban született papi családból. Gyermekkorától fogva látta a jobbágyok jogfosztott helyzetét. Csernisevszkij — V. G. Belinszkij forradalmi hagyományainak folytatója — már egyetemi évei alatt szilárdan elhatározta, hogy életét a nép szolgálatába állítja. Valóban minden erejét, roppant tudását a cárizmus elleni forradalmi harcnak szentelte.

Csernisevszkij az ötvenes évek második felében már ismert nevű irodalmár, és az akkori idők leghaladóbb folyóiratának, a „Szovremennyik"-nek („Kortárs") szerkesztőségi tagja volt. Barátjával, a tehetséges Nyikolaj Alekszandrovics Dobroljubovval (1836—1861) együtt, a cári cenzúra rendkívül nehéz viszonyai között is, igazi forradalmárokat tudott nevelni műveivel. A „Szovremennyik" a jobbágyrendszer eltörléséről szóló törvény előkészítő munkálatai idején határozottan síkraszállt a parasztok érdekei mellett. Csernisevszkij és eszmetársai tanulmányaikban, recenzióikban és jegyzeteikben a jobbágyok teljes felszabadításáért küzdöttek. Tájékoztatták olvasóikat a jobbágyság eltörlésének előkészületeiről, feltárták a jobbágyok súlyos helyzetét, leleplezték a jobbágytartók kapzsiságát, a liberálisok képmutatását és hamisságát.

Csernisevszkij éber tekintettel figyelte a jobbágyrendszer eltörléséről szóló törvény kidolgozását és közben felfedte a nemesi földesurak mesterkedéseit, amelyekkel a parasztok személyi szabadságának és tulajdonjogainak csorbítására törekedtek. Követelte, hogy a jobbágyok teljes tulajdonába kell adni legalább azokat a földparcellákat, amelyeket addig is műveltek, és erélyesen tiltakozott a paraszti parcellák aránytalanul magas felértékelése, a parasztoknak megváltás címén való megterhelése ellen. Azt írta: jobb elismerni, hogy a megváltás keresztülvihetetlen, „semmint kegyes frázisokkal leplezni a súlyos vagy elviselhetetlen számokat".

Csernisevszkijnek a cenzúrázott sajtóban közzétett írásai az olvasókat arra a következtetésre indították, hogy a jobbágyparasztok nem várhatják a cári kormánytól és a nemesi földbirtokosoktól igazi felszabadulásukat.

[5] Lenin: Herzen emlékére. Lásd *Lenin* Művei. 18. köt. Szikra 1955. 12. old.

N. G. Csernisevszkij
Fénykép. 1859

Csernisevszkijnek és Dobroljubovnak szilárd meggyőződése volt, hogy a parasztok csak a jobbágyrendszer forradalmi megdöntése révén vívhatják ki teljes felszabadulásukat. Számítottak a felszabadító tömegmozgalom további térhódítására és a sajtóban tüstént reagáltak az italmérések elleni parasztmegmozdulásokra. Dobroljubov „A nép ügye" címen tanulmányt írt ezekről az eseményekről: hangsúlyozta a parasztmozgalom szervezettségét és erejét. A forradalmi demokraták meggyőződéssel vallották, hogy a parasztok tömegmozgalma halálos csapást mérhetne az önkényuralmi feudális rendszerre. Arra a következtetésre jutottak, hogy elérkezett a cselekvés ideje: „fel kell hívni Oroszországot, hogy ragadjon fejszét" és alakítsa meg forradalmi szervezeteit. Csernisevszkij „Az urasági parasztokhoz" intézett forradalmi kiáltványában kifejtette, hogy a jobbágyrendszer eltörlésének feltételei rendkívül súlyosak a parasztokra nézve. A kiáltvány, amely leleplezte, hogy a cár egy húron pendül a földesurakkal, a nép számára is közérthető formában ismertette az alkotmányos országokban kialakult demokratikus rendet, ahol választott „népi elöljárók" kormányoznak.

A kiáltvány befejező részében Csernisevszkij gyakorlati útmutatásokat adott arra vonatkozólag, „hogyan is lehetünk mi, oroszok, valóban szabad emberek". A fő feladat — írta — megszervezni az erőket, megteremteni az egész parasztság szabadságharcának egységét. Felszólította a földesúri jobbágyokat, hogy teremtsenek kapcsolatot az állami és a cári tulajdonban levő parasztokkal. Csernisevszkij felhívta a figyelmet a katonák jogfosztott helyzetére, és azt ajánlotta a parasztoknak, hogy vonják be a közös szabadságharcba a katonákat is. Különös nyomatékkal hangsúlyozta, hogy általános forradalmi felkelést kell előkészíteni, és óva intette a népet az elhamarkodott, szétforgácsolt megmozdulásoktól.

Csernisevszkij kiáltványát a cári rendőrség még kéziratos formájában lefoglalta, s így nem juthatott el a parasztokhoz.

Csernisevszkij nemcsak tehetséges és befolyásos közíró volt, hanem nagy tudós is. Tudományos világnézetének alapja az a meggyőződés volt, hogy a világ egységes, és megismerésének lehetőségei korlátlanok. A természet tanulmányozása terén következetes materialista, az idealista elméletek elszánt ellensége volt. A társadalmi jelenségek elemzésében — Oroszország történelmi fejlődésének objektív sajátosságainál fogva — nem tudta teljesen leküzdeni az idealista elképzeléseket, bár nézeteinek fejlődése ezen a téren is a történelmi materializmus irányába mutatott: felismerte az egyes személyek akaratától független történelmi törvényeket, hangsúlyozta az osztályellentétek kibékíthetetlenségét a társadalmi viszonyokban, és következetesen védelmezte a dolgozó tömegek érdekeit. Csernisevszkij úgy vélekedett, hogy a parasztforradalom utat nyit az ország szocialista átalakulásához, és lehetővé teszi a társadalmi fejlődés kapitalista szakaszának elkerülését. Ebben az utópista ábrándban öltött alakot ekkor a forradalmi demokrata ideológia, és fejeződött ki a dolgozó tömegek szabadságvágya.

Csernisevszkij a kor orosz gondolkodói közül a legközelebb jutott a tudományos szocializmushoz. Tanítása az emberek százait lelkesítette hősi harcra az önkényuralom és a jobbágyrendszer ellen.

A FORRADALMI MOZGALOM RAZNOCSINYEC SZAKASZÁNAK KEZDETE

Az orosz forradalmi demokrácia ideológusainak harca a parasztok forradalmi felszabadításáért, élénk visszhangra és támogatásra talált a haladó emberek, különösen a raznocsinyecek körében.

A parasztok teljes felszabadításának elszánt híve volt Tarasz Grigorjevics Sevcsenko, aki akkoriban tért vissza tízesztendős száműzetéséből. Elveit tekintve közel került a „Szovremennyik" szerkesztőihez, Csernisevszkijhez és Dobroljubovhoz. Az ötvenes évek végén írott műveiben a cárizmus elleni forradalmi harcra lelkesítette olvasóit. Az ukrán parasztok között kifejtett forradalmi propagandájáért 1859-ben letartóztatták. Pétervárott halt meg 1861. március 10-én.

Az 1850-es évek második felében számos kör és csoport alakult, amelyek mind a monarchikus rend elleni harc forradalmi útját vitatták. Tagjaik jobbára az egyetemi ifjúság képviselői voltak, akik között egyre nagyobb befolyásra tettek szert a raznocsinyec körök neveltjei.

A pétervári Pedagógiai Főiskolán N. A. Dobroljubov egy diákkört alakított, amely kéziratos formában terjesztette illegális újságját, és agitációt fejtett ki a diákság körében. De voltak más hasonló diákkörök is (például V. I. Pokrovszkij moszkvai köre). E körök tagjai lelkes buzgalommal tanulmányozták az utópista szocializmus eszméit, olvasták és megvitatták a tiltott társadalompolitikai irodalmat és Herzen kiadványait.

1856-ban alakult meg a harkovi egyetemi hallgatók köre, melynek tagjai kapcsolatot teremtettek Herzennel, Ogarjovval, és terjesztették Herzen kiadványait. Rendszeresen terjesztette az illegális irodalmat a kazanyi diákok köre, ezek az 1857-ben alapított „Sztugyencseszkaja bibliotyeka" („Diákkönyvtár") című lapjuk köré csoportosultak.

N. A. Dobroljubov
A. Mjunszter kőnyomata (1862) egy 1860-ban készült fénykép nyomán

Az 1850-es évek végére esik az orosz forradalmi mozgalom fejlődésében a második: raznocsinyec szakasz kezdete. A mozgalmat új erő frissíti fel, amely mentes a nemesi forradalmárok osztálykorlátozottságától, és amely a mozgalomban végleg diadalra juttatja a forradalmi-demokrata ideológiát. Egy kortárs szavai szerint „a raznocsinyec — a nép feltörekvő része, amely a népben gyökerezik".

II. Sándor a népi lázongásoktól való félelmében követelte a jobbágyrendszer eltörléséről szóló törvény előkészítésének meggyorsítását. 1861 januárjában, az államtanács ülésén kijelentette: „Minden további halogatás pusztulással fenyegeti az államot."

A törvény végleges szövegét a cár 1861. március 3-án (a régi naptár szerint: február 19-én) hagyta jóvá, ezzel egyidejűleg külön kiáltványban is hírül adta a jobbágyrendszer eltörlését.

3. A JOBBÁGYSÁG ELTÖRLÉSÉT ELRENDELŐ TÖRVÉNY

A JOBBÁGYSÁG ELTÖRLÉSÉNEK FOKOZATAI OROSZORSZÁGBAN

A parasztok jobbágyi függőségének megszüntetéséről szóló „1861. február 19-i rendeletek" csak a nagyorosz, ukrán, belorusz és litván kormányzóságok parasztjaira vonatkoztak és a jobbágyok fokozatos felszabadítására meglehetősen hosszú időt írtak elő.

A jobbágyok személyi szabadságát, a személyük felett gyakorolt földesúri hatalom megszüntetését azonnal kihirdették. A parasztokat szabaddá nyilvánították családi életükben, jogot nyertek tulajdon birtoklására, hivatal viselésére, kereskedésre és iparűzésre, továbbá arra, hogy más személyekkel és intézményekkel szerződéses viszonyba léphessenek stb.

Valójában a parasztok eme jogaikat csak korlátozott mértékben gyakorolhatták, mivel gazdaságilag továbbra is függőségi viszonyban voltak földesuraikkal szemben, egészen a megváltásig. A parasztok ténylegesen azt sem választhatták meg szabadon, hogy milyen fajta gazdasági tevékenységet kívánnak folytatni, hiszen kötelezve voltak az osztásföld használata fejében bizonyos szolgáltatásokra, és a földesúr hozzájárulása nélkül nem hagyhatták el a birtokot.

Mindezen korlátozások ellenére a jobbágyok személyi felszabadítása rendkívül nagy jelentőségű volt, amennyiben megnyitotta az utat a termelőerők gyorsabb fejlődése előtt.

A parasztok és földesurak közötti kapcsolatok szabályozását külön egyeztetőkre bízták, akiket

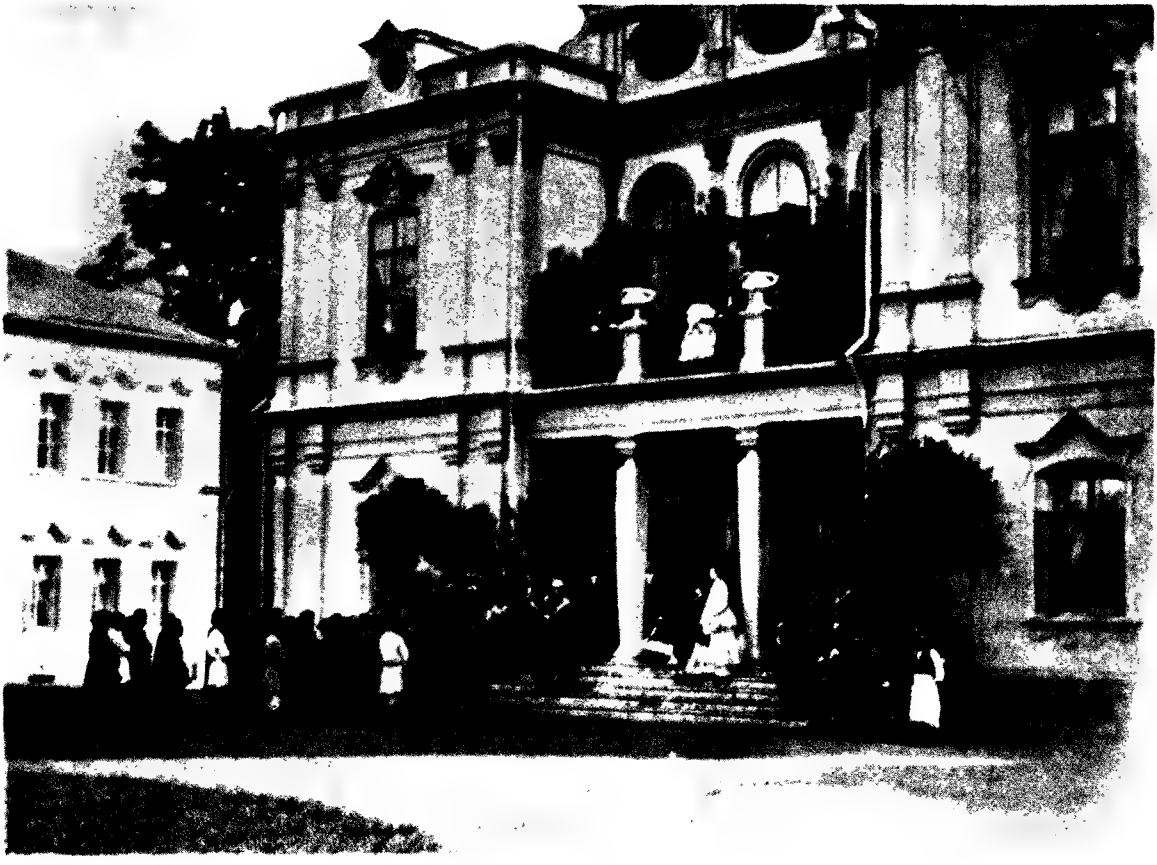

A „Parasztttörvény" felolvasása a Moszkva kormányzóságbeli Prozorov-birtokon

a helybeli nemes földesurak közül neveztek ki. Tevékenységüket külön szervek ellenőrizték, amelyek ugyanezekből az egyeztetőkből és kormányzósági tisztviselőkből álltak.

A földesuraknak a parasztok fölött gyakorolt közigazgatási és bírói hatalmát 1861 végén törölték el. Ugyanekkor hozták létre a volosztyokat (járásokat), amelyek szomszédos falvakat és községeket foglaltak egységbe, férfi lakosságuk 300—2000 fő között volt. Ezután a parasztok megválasztották a közigazgatási és bírói szerveket (a falvak élére a sztarosztákat, a járások élére pedig a sztarsinákat és egyéb tisztségviselőket, továbbá bírókat).

A parasztok és földesuraik gazdasági kapcsolatának szabályozását két esztendőre tervezték. A földesurak már ez idő alatt kötelesek voltak külön örökváltsági szerződéseket kiállítani, ezekben pontosan fel kellett tüntetni, hogy az egyes birtokokon mennyi föld van paraszti használatban, és ki kellett számítani az osztásföld méreteit, valamint az 1861. február 19-i törvény normáiban megszabott paraszti szolgáltatásokat. A szerződést, miután tartalmát az egyeztető ellenőrizte, a parasztok meghatalmazottjai előtt felolvasták és érvényben levőnek nyilvánították, ha az utóbbiak nem emeltek ellene „törvényes kifogást".

A parasztok a szerződések életbe léptetésétől fogva meghatározatlan időre „ideiglenesen elkötelezett" személyekké váltak, mivel a földesúr javára a törvényben megszabott szolgáltatásokat kellett teljesíteniük. Csak akkor mentesültek e kötelezettségek alól és lehettek tulajdonjoggal bíró parasztok, amikor a földesúr hozzájárulásával külön egyezséget kötöttek az osztásföld megváltása ügyében.

A jobbágyparasztoknak az 1861. február 19-i törvény alapján végrehajtott felszabadítása igen lassú és keserves folyamat volt. Sok földesúr nehezen vált meg a parasztok feudális kizsákmányolásának megszokott formáitól. Még tíz évvel a jobbágyság eltörlésének kihirdetése után is Oroszországban a parasztgazdaságoknak több mint 30 százalékát ideiglenes kötelezettség terhelte.

AZ „IDEIGLENESEN ELKÖTELEZETT" PARASZTOK FÖLDJEI ÉS SZOLGÁLTATÁSAI

Az 1861. február 19-i törvény értelmében a parasztok akkor kapták meg „használatra" a kertes kunyhókat és telkeket, ha azok a 10. (1858. évi) összeírási jegyzékben is az ő nevük alatt szerepeltek. Teljesen megfosztották a földtől a Krím déli partvidékén élő parasztokat, ahol a cári család tagjainak és az arisztokráciának hatalmas birtokai voltak. Egyáltalán nem kapott földet a volt cselédség.

A paraszti osztásföldeknek a törvényben előírt normáit önkényesen leszorították, különösen a fekete földű körzetekben. Ez lehetővé tette a földesuraknak, hogy már az örökváltsági szerződések kiállításakor nagymértékben csökkentsék a paraszti földhasználatot, és annak rovására növeljék az urasági szántót. Ezenkívül a törvény egyéb módot is nyújtott a földesuraknak arra, hogy parasztjaikat kisemmizzék: a földesúr rábírhatta a parasztokat, hogy megváltás nélkül vegyék tulajdonba az osztásföld $^1/_4$-ét; megfoszthatta őket a különösen értékes földektől stb. Oroszországban a földesurak javára lehasított földterület 18 százalékát tette ki annak a földalapnak, amely a reformot megelőzőleg a földesúri parasztok rendelkezésére állott. Több központi fekete földű kormányzóságban, az ország déli részén és a Volga alsó folyása mentén, a lehasított földterület az osztásföldek teljes területének 20—40 százaléka volt.

A pénzjáradékot szedő birtokok „ideiglenesen elkötelezett" parasztjai a rendelkezésükre bocsátott porta és osztásföldek fejében kötelesek voltak a jobbágyság eltörlése előtt szedett pénzjáradék (obrok) átlagos értékének megfelelő összeget fizetni a földesúrnak. A parasztokat valójában arra kényszerítették, hogy most a kisebb osztásföldért a régebbi pénzjáradékot fizessék. Az obrokot úgy állapították meg, hogy pótolja a földesuraknak azt a korábbi jövedelmét is, amelyhez a pa-

rasztok nem mezőgazdasági jellegű foglalkozásai révén jutottak. Ráadásul az obrok mértéke egyáltalán nem felelt meg az osztásföld minőségének. A robotoltató birtokokon a parasztoknak az egy lélekre jutó osztásföldért évente hetven napot kellett ledolgozniuk, mégpedig e napok háromötödét a mezei munkák rövid időszakában, ami nagyjából egyet jelentett a régebbi háromnapos robottal.

A parasztoktól járó fizetségek zavartalan behajtásának, és kötelezettségeik teljesítésének biztosítására továbbra is megmaradt a közösségi földhasználat, és bevezették a kölcsönös kezességet: vagyis az egész falusi közösség anyagi felelősséggel tartozott minden egyes tagjáért. Ezt a közösségi rendszert törvényesítették a legtöbb nagyorosz kormányzóságban, a három „újoroszországi" (a jekatyerinoszlavi, tauriai és herszoni), valamint a mogiljovi kormányzóságban és a vityebszki kormányzóság néhány kerületében. A földközösség fenntartásának a kormány szándéka szerint az lett volna a rendeltetése, hogy meggátolja a parasztság proletarizálódását.

A PORTA ÉS AZ OSZTÁSFÖLD MEGVÁLTÁSI FELTÉTELEI

A parasztporta megváltásának időpontját maguk a parasztok határozhatták meg. Bármely időpontban befizethették a kincstárba a törvényben megállapított megváltási összeget (kb. 60 rubelt), és hat hónapon belül elismervényt kaptak arról, hogy a kunyhó és a portához tartozó kert teljes tulajdonukat képezi. Az osztásföld megváltásához azonban a földesúr előzetes hozzájárulása kellett.

Az osztásföld megváltásának, egy közönséges paraszti háztartást tekintve óriási összegét mesterségesen állapították meg az „ideiglenesen elkötelezett" parasztoktól szedett évi obrok alapján. Ezt az obrokot évi járadéknak tekintették és ebből kiindulva számították ki a megváltási összeget, amelynek 6%-os kamata biztosította volna a földesúr addigi jövedelmét. Így tehát, ha az obrok 12 rubel volt, a megváltási összeget 200 rubelben állapították meg, ha az obrok 9 rubelt tett ki, megváltás címén 150 rubelt kellett fizetni stb. A megváltási összeg rendszerint jóval meghaladta a juttatott telek piaci értékét, különösen a nem fekete földű kormányzóságokban, ahol a föld ára rendszerint olcsó volt, az obrok viszont rendkívül magas.

Az osztásföld megváltásakor a parasztokat arra kötelezték, hogy az egész megváltási összeg 20—25 százalékát egyszerre, készpénzben fizessék ki. A fennmaradó 75—80 százalékot az állam ugyanakkor megfizette a földesúrnak; az illető összeget a parasztok adósságaként számolták el. A parasztoknak ezt az adósságot kamatostul, 49 év alatt kellett visszafizetniük, évenkénti törlesztéssel, úgynevezett megváltási fizetségek formájában.

A megváltás művelete nemcsak a földesurakra nézve volt előnyös, amennyiben azonnal tekintélyes tőkéhez jutottak, hanem magának a kormánynak is, mert így a földesuraktól levonta azt a rengeteg adósságot, amely a kincstárnál terhelte azok birtokait.

4. A FORRADALMI MOZGALOM A HATVANAS ÉVEKBEN. TOVÁBBI POLGÁRI REFORMOK 1863—1874-BEN

AZ 1861. ÉVI PARASZTMOZGALOM

A jobbágyrendszer eltörlésének súlyos feltételei ellen a parasztság hevesen tiltakozott. Mindjárt az 1861. február 19-i törvény közzététele után a vidéki hatóságok aggasztó híreket közöltek az országszerte észlelhető paraszti zavargásokról. 1861-ben, alig tíz hónap leforgása alatt, a III. ügyosztály nyilvántartása szerint 1176 birtokról jelentettek parasztlázongásokat.

1861-ben a parasztmozgalom rendkívül szívósnak bizonyult. Egyes kormányzóságokban (Grodno, Kovno, Szmolenszk, Pszkov, Nyizsnyij Novgorod, Rjazany stb.) a cári tisztviselők beismerése szerint egész megyék parasztlakossága megmozdult. A zavargások elfojtására a cári kormány 499 esetben vezényelt ki katonaságot. A büntetőosztagok és a felkelő parasztok között gyakran zajlottak le fegyveres összetűzések, amelyeknek sok áldozata volt.

A parasztok azt követelték, hogy azonnal szabadítsák fel őket a földesurak hatalma alól; megtagadták a robotmunka elvégzését és az obrok megfizetését. Határozottan tiltakoztak az osztásföld csonkítása, a kényszerű áttelepítések, az erdők és egyéb földterületek megvonása ellen. A földek kimérése és elhatárolása során parázs viták támadtak a földesurakkal. A törvényben az örökváltsági szerződés kiállítására előírt kétéves periódust a parasztok ígéretnek értelmezték, s azt várták, hogy a kormány két éven belül valóban felszabadítja a jobbágyokat és tulajdonukba adja az addig használatukban volt földparcellákat. Majdnem általános jelenség volt az, hogy 1863 tavaszán a parasztokat várakozás töltötte el: teljes felszabadulásukat remélték.

A kazanyi kormányzóságban (szpasszki kerület) erőteljes parasztmozgalom bontakozott ki — központja Bezdna falu volt —, a három szomszédos kerületből tízezrével csatlakoztak hozzá. Egy Anton Petrov nevű paraszt, a mozgalom vezetője, az 1861. február 19-i törvény szövegét úgy magyarázta, hogy a parasztok a földesúri föld megműveléséhez mindent, amire szükségük van, megkapnak. Petrov felszólította a parasztokat, hogy ne engedelmeskedjenek a földesuraknak és a tisztviselőknek, ne teljesítsék a robotot és ne fizessék meg az obrokot. Százával tódultak hozzá a jobbágyok, hogy hallhassák tőle az „igazi szabadság" szavát. 1861. április 24-én katonaság érkezett a faluba, és tömegmészárlást rendezett a parasztok között. Anton Petrovot letartóztatták és a rögtönzött hadbíróság ítélete alapján agyonlőtték.

A végsőkig kiéleződött harc jegyében folyt le 1861-ben a parasztmozgalom a penzai kormányzóságban is. A mozgalom két tűzfészke Kangyejevka és Csernogaj falu volt, ahova a környékbeli falvakból ezernyi jobbágy gyűlt össze. A parasztok tömegei vörös zászló alatt vonultak faluról falura és mindenütt kihirdették a „szabadságot". Csernogajban a karókkal felfegyverzett parasztok megtámadták és visszavonulásra kényszerítették a kivezényelt századnyi katonaságot. A felkelés elfojtásához egy egész zászlóaljat kellett kivezényelni. Bámulatra méltó elszántsággal tartották magukat a kangyejevkai parasztok is. Ellenállásukat csak akkor tudták megtörni, amikor számos sortűzzel megtizedelték a felkelők sorait, és több tucat parasztot letartóztattak. Az elfogottakat kegyetlenül megkínozták. De egyesek még akkor is tovább kiáltoztak: „Ölj meg, de robotra akkor sem megyünk és obrokot sem fizetünk."

A FORRADALMI DEMOKRATÁK AZ 1861. ÉVI REFORMRÓL

A forradalmi demokraták a parasztok érdekeinek védelmében határozottan tiltakoztak az 1861-es reform ellen. Világosan látták, hogy a reform szűkkörű és nyomorúságos; minden alkalmat megragadtak, hogy jobbágytartó jellegét leleplezzék.

Csernisevszkij szilárd meggyőződéssel vallotta, hogy a parasztok a cári kormánytól nem kaphatnak igazi szabadságot. Miután az 1861. február 19-i kiáltványt elolvasta, így nyilatkozott: „Régóta nyilvánvaló volt, hogy ez lesz belőle." A „Szovremennyik"-ben nem reagált a február 19-i kiáltványra; beérte azzal, hogy a folyóirat következő számához csatolt külön mellékletben közölte a rendeletek hivatalos szövegét. A parasztreform jobbágytartó jellegének leleplezésére Csernisevszkij 1862-ben öt cikket írt, mégpedig II. Sándorhoz intézett levelek formájában, az alábbi ironikus címmel: „Levelek címzés nélkül". A cárral folytatott képzelt beszélgetésben Csernisevszkij hangsúlyozta, hogy a nemesi földesurak és a jobbágyparasztok különbözőképpen vélekednek a jobbágyrendszer eltörlésének rendeltetéséről. Teljesen jogosnak ismerte el a parasztok bizalmatlanságát

a reformmal szemben, amelyet jobbágytartóik hajtanak végre, és amelyet merőben bürokratikus úton dolgoztak ki; lényege pedig az, hogy a parasztoknak most a megcsonkított osztásföldért nagyobb összegű obrokot kell fizetniük. A cikksorozat megmutatta az olvasóknak a monarchikus hatalom feudális mivoltát és azt a gondolatot ébresztette bennük, hogy maguknak a parasztoknak kell forradalmi harcot indítaniuk ellene. A cári cenzúra nem engedélyezte a cikkek megjelentetését.

A jobbágyfelszabadítás szolgai feltételei ellen szenvedélyes hangon tiltakozott a „Kolokol". Ogarjov részletesen elemezte az 1861. február 19-i törvény tartalmát, majd ezeket írta a „Kolokol"-ban: „A régi jobbágyrendszer helyébe most egy újabb lépett. Egyáltalában, a jobbágyságot meg sem szüntették. A cár becsapta a népet." Herzen és Ogarjov tájékoztatták a folyóirat olvasóit az 1861. évi oroszországi parasztmozgalomról. Hirdették, hogy „az óriás felébred", és határozottan kijelentették: „Mi az orosz nép, a muzsikok mellett, nem pedig a szenátorok mellett állunk." A „Kolokol"-ban jelent meg Ogarjov „Mi kell a népnek?" című cikke is. A címben felvetett kérdésre a szerző így felelt: „A népnek föld kell és szabadság." Ez is lett a jelszava az 1860-as évektől kibontakozó forradalmi mozgalomnak.

Önfeláldozóan küzdött a parasztok szabadságáért Konsztantyin (Kasztusz) Kalinovszkij belorusz forradalmár (1838—1864), Csernisevszkij meggyőződéses híve. A pétervári egyetem befejeztével (1861-ben) hazatért szülőföldjére és életét a forradalmi tevékenységnek szentelte. W. Wróblewskivel közösen adta ki „Muzsickaja Pravda" („A muzsik igazsága") címen Belorussziában az első illegális újságot, amelyben a parasztok forradalmi felszabadítását hirdette. 1862-ben Kalinovszkij Vilno városában bizottságot szervezett, amely felkelést készített elő Belorussziában és Litvániában. Kalinovszkij világosan látta, hogy a belorusz nép csakis az orosz és lengyel néppel vállvetve vívhatja ki társadalmi és nemzeti szabadságát. „A moszkvai nép — írta egyik kiáltványában — szabad testvérünk, nem pedig elnyomónk kíván lenni. Rabságunkért határozottan felelőssé teszi a cárizmust, amelyet halálra ítél." Kalinovszkij az 1861. évi reform rabló jellegének hangsúlyozása során rámutatott, hogy a cár csakis azért hajtott végre reformot, mert rettegett a néptől, amely követelte a jobbágyszolgaságból való felszabadítását.

Következetesen leleplezte az 1861. évi reform feudális jellegét Mikael Nalbandjan (1829—1866) az örmény forradalmi demokraták egyik legnagyobb alakja. Nalbandjan 1853-tól Moszkvában élt. Itt a keleti nyelvek Lazar-főiskoláján tanított és munkatársa volt a „Szevernoje Szijanyije" („Északi Fény") című, Moszkvában megjelenő haladó örmény folyóiratnak. Nalbandjan sokoldalú forradalmi és felvilágosító tevékenységet fejtett ki. Kétszer is (1859-ben és 1860—1862-ben) külföldre utazott, ahol felvette a kapcsolatot Herzennel és Ogarjovval. Mindenben osztotta az orosz forradalmi demokraták nézeteit; kíméletlen harcot folytatott a földesurak és a liberálisok ellen. „Földművelés az igaz út" című, Párizsban (1862-ben) kiadott művében élesen bírálta az oroszországi parasztreform korlátozottságát és a társadalmi-politikai problémák forradalmi megoldását hirdette. Nalbandjan felismerte az oroszországi forradalmi mozgalom óriási jelentőségét. „Oroszország felszabadulása — írta — roppant jelentőséggel bír az egész emberiségre nézve." Az örmény és a többi oroszországi nép szabadságharcát összekapcsolta az orosz nép szabadságharcával.

A FORRADALMI MOZGALOM FELLENDÜLÉSE AZ 1860-AS ÉVEK ELEJÉN

A parasztok antifeudális tömegharcával 1861—1863-ban a forradalmi mozgalom újból fellendült. A parasztok viharos megmozdulásai eleven visszhangot keltettek a tanulóifjúság körében. Már 1861 tavaszán országszerte nagyarányú diákmozgalom bontakozott ki. A kazanyi egyetem hallgatói a bezdnai vérengzés után gyásztüntetést rendeztek Anton Petrov és elesett társainak emlékezetére; az ünnepségen A. P. Scsapov demokrata történész mondott beszédet. Kifejezte szilárd meggyőződését, hogy a bezdnai véráldozat „felkelésre hívja a népet szabadságáért", és követelte az

A JOBBÁGYRENDSZER ELTÖRLÉSE OROSZORSZÁGBAN

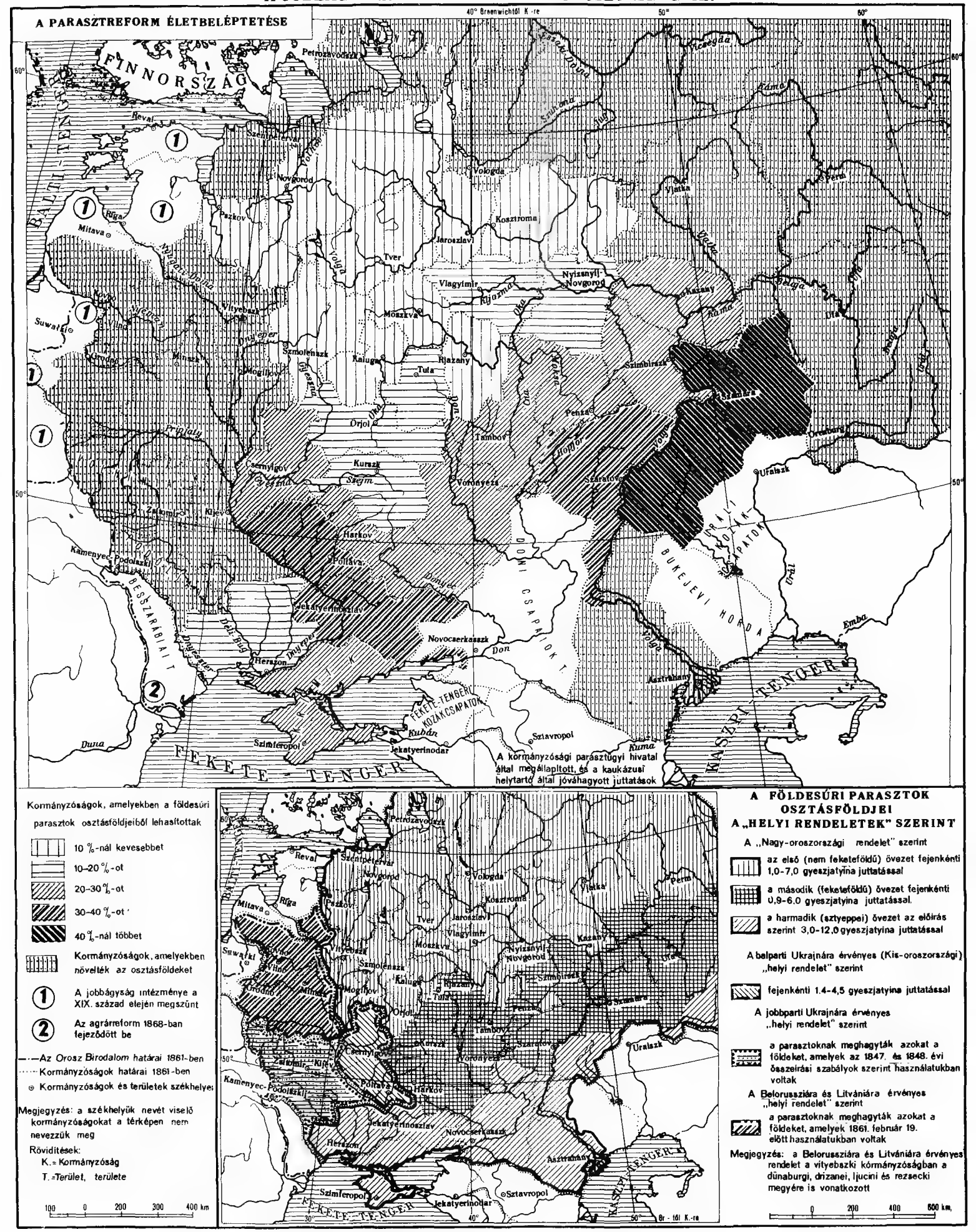

Kormányzóságok, amelyekben a földesúri parasztok osztásföldjeiből lehasítottak

- 10 %-nál kevesebbet
- 10–20 %-ot
- 20–30 %-ot
- 30–40 %-ot
- 40 %-nál többet

Kormányzóságok, amelyekben növelték az osztásföldeket

(1) A jobbágyság intézménye a XIX. század elején megszünt

(2) Az agrárreform 1868-ban lejeződött be

—·— Az Orosz Birodalom határai 1861-ben

····· Kormányzóságok határai 1861-ben

⊙ Kormányzóságok és területek székhelye

Megjegyzés: a székhelyük nevét viselő kormányzóságokat a térképen nem nevezzük meg

Rövidítések:
K. = Kormányzóság
T. = Terület, területe

100 0 200 300 400 km

A FÖLDESÚRI PARASZTOK OSZTÁSFÖLDJEI A „HELYI RENDELETEK" SZERINT

A „Nagy-oroszországi rendelet" szerint

- az első (nem feketeföldű) övezet fejenkénti 1,0–7,0 gyeszjatyina juttatással
- a második (feketeföldű) övezet fejenkénti 0,9–6.0 gyeszjatyina juttatással.
- a harmadik (sztyeppei) övezet az előírás szerint 3,0–12,0 gyeszjatyina juttatással

A balparti Ukrajnára érvényes (Kis-oroszországi) „helyi rendelet" szerint

- fejenkénti 1.4–4,5 gyeszjatyina juttatással

A jobbparti Ukrajnára érvényes „helyi rendelet" szerint

- a parasztoknak meghagyták azokat a földeket, amelyek az 1847. és 1848. évi összeírási szabályok szerint használatukban voltak

A Belorussziára és Litvániára érvényes „helyi rendelet" szerint

- a parasztoknak meghagyták azokat a földeket, amelyek 1861. február 19. előtt használatukban voltak

Megjegyzés: a Belorussziára és Litvániára érvényes rendelet a vityebszki kormányzóságban a dünaburgi, drizanei, ljucini és rezsecki megyére is vonatkozott

0 200 400 600 km

Letartóztatottak pihenője
V. I. Jakobi. 1861

alkotmányos rend bevezetését Oroszországban. Ugyanebben az évben a diákság Pétervárott és Moszkvában is — első ízben — utcai tüntetéseket szervezett.

A haladó emberek Csernisevszkij vezetésével egyre erőteljesebb forradalmi tevékenységet fejtettek ki. Elhatározták, hogy illegális úton kiadnak egy sorozat forradalmi kiáltványt a lakosság különböző rétegei számára. 1861 második felében megjelent a „Velikorusz" („Nagyorosz") című röpirat három száma. A kiáltványok, amelyeket egy forradalmár csoport bocsátott ki, erélyesen követelték a parasztok teljes felszabadítását, földhöz juttatását, az elnyomott nemzetiségek szabadságjogainak elismerését és demokratikus rendszer létrehozását Oroszországban. Ugyanez év szeptemberében megjelent Oroszországban Selgunovnak és Mihajlovnak „Az ifjú nemzedékhez" intézett kiáltványa, amelyet Herzen londoni nyomdájában készítettek. Ez az ifjúságot forradalmi körök szervezésére szólította fel és egyben a monarchikus rend megdöntésének és a demokratikus rend megteremtésének harci programját adta. 1862 első felében Zajcsnyevszkij, a moszkvai forradalmi ifjúság szervezője „Ifjú Oroszország" címen kiáltványt írt, amely az „orosz szociális és demokratikus köztársaság" megalakításának jelszavát hangoztatta. Zajcsnyevszkij a határozott forradalmi tetteknek, a monarchikus rend megdöntésének, a forradalmi diktatúra bevezetésének volt a híve.

1861 végén Oroszországban megalakult a forradalmi szervezetek irányító központja, a „Föld és Szabadság" nevű titkos társaság, amelynek eszmei vezére a forradalmi demokrata tábor általánosan elismert vezetője: Csernisevszkij volt. A „Föld és Szabadság" társasága kapcsolatot tartott fenn Herzennel és Ogarjovval; a vezetőségben Csernisevszkij legközelebbi hívei foglaltak helyet:

Nyikolaj Szerno-Szolovjovics és fivére, Alekszandr, továbbá N. Obrucsov, A. Szlepcov stb. A társaságnak voltak szervezetei Moszkvában, Kazanyban, Szaratovban és más városokban is.

1862 nyarán a kormány súlyos csapást mért a forradalmi demokrata tábor erőire: július 7-én a cári hatóságok letartóztatták és a Péter-Pál-erődbe zárták Csernisevszkijt. Nemsokára letartóztatták Nyikolaj Szerno-Szolovjovicsot, Nalbandjant és több forradalmárt; a vád az volt ellenük, hogy kapcsolatot tartanak fent a „londoni propagandistákkal". A „Szovremennyik" kiadását betiltották.

A csendőrök másfél esztendeig tartották Csernisevszkijt az erődben, közben formailag elfogadható ürügyet kerestek a vádemelésre. Hamis tanúvallomások és hamisított iratok alapján végül is 14 évi kényszermunkára, majd azt követőleg Szibériában való letelepedésre ítélték. A cári kormány az orosz forradalmi demokrácia vezérét majdnem húsz esztendeig tartotta fogva egy szibériai munkatáborban és a távoli viljujszki börtönben. Csak 1883-ban kapott engedélyt arra, hogy visszatérhessen Oroszország európai részére és megtelepedhessen Asztrahanyban. 1889-ben átköltözhetett Szaratovba, itt is halt meg nemsokára. Csernisevszkij élete végéig tántoríthatatlanul szilárd forradalmár volt.

1863 tavaszán a parasztmozgalom fellendülése és a lengyelországi, litvániai és belorussziai felkelés nyomán az orosz forradalmi szervezetek működése újból felélénkült. A „Föld és Szabadság" vezetői kiáltványokat tettek közzé, amelyekben a lakosságot a lengyel felkelés támogatására buzdították. A „Kolokol" hasábjain Herzen Lengyelország függetlensége mellett szállt síkra. A kazanyi diákok egy csoportja felkelést készített elő a Volga vidékén azzal a szándékkal, hogy a lengyelországi felkelés elfojtására irányított cári erőket lekösse, de a forradalmárok terve kitudódott, és a „kazanyi összeesküvés" résztvevőit agyonlőtték.

A polgári liberálisok, megrémülve az országszerte fokozódó paraszti zavargásoktól, sietve elhatárolták magukat a forradalmi-demokratikus mozgalomtól és minden erejükkel a cári kormány reakciós politikáját támogatták. A burzsoázia ideológusai a szó szoros értelmében hajszát indítottak a nép érdekeinek igazi képviselői, a Csernisevszkij vezette forradalmi demokraták ellen; felszólították a kormányt, hogy irgalmatlanul számoljon le a raznocsinyec forradalmárokkal.

A XIX. század derekán kialakult forradalmi helyzet éveiben a liberális és feudális elemek együttes erővel harcoltak a mind nagyobb méreteket öltő forradalmi demokrata mozgalom ellen. A liberális Kavelin nyilvánosan kijelentette, hogy Oroszországban a képviseleti kormányzás „értelmetlen ábránd", és hogy az orosz nép még „nem érett meg" az alkotmányra. Lenin később megbélyegezte a liberálisoknak a „parasztreform" korszakában tanúsított áruló magatartását és ezt írta róluk: „Láttuk, hogy a liberálisok milyen gyáván és esztelenül viselkedtek a hatvanas évek kezdetének forradalmi mozgalmával szemben... Ahelyett, hogy védelmére keltek volna a demokratikus mozgalom vezéreinek, akiket a kormány üldözött, farizeus módra mosták kezeiket és a kormányt igyekeztek igazolni."[6]

FÖLDREFORMOK A NEMZETISÉGI VIDÉKEKEN

Az antifeudális tömegmozgalom hatására a cári kormány kénytelen volt hozzálátni a jobbágyrendszer felszámolásához Oroszország egyéb népeinél is.

Oroszország nyugati és délnyugati határvidékein az 1863. évi lengyelországi, litvániai és belorussziai felkeléssel kapcsolatban felülvizsgálták a jobbágyfelszabadítási törvényt. A kormány, hogy gyengítse itt a parasztmozgalmat, a jobbágyfelszabadítást valamivel méltányosabb feltételekkel hajtotta végre. A jobbparti Ukrajna belorusz, litván és ukrán parasztjainak 1864 elején kötelezővé

[6] Lenin: A zemsztvo üldözői és a liberalizmus Hannibáljai. Lásd *Lenin* Művei. 5. köt. Szikra 1953. 37. old.

tették az örökváltságot, és ennek során a megváltás összegét általánosan mintegy 20 százalékkal csökkentették. Ezenkívül Belorussziában és Litvániában felülvizsgálták az örökváltsági szerződéseket is: itt az alaposan megcsonkított paraszti osztásföldeket jelentősen növelték, a szolgáltatásokat pedig némileg csökkentették.

Falusi bíróság
T. G. Sevcsenko rajza nyomán készült rézkarc

Besszarábiában a paraszti zavargások hatására módosították a moldvai földesúri parasztok helyzetét, akiket az 1861-es törvény értelmében föld nélkül szabadítottak fel, és egyenlővé tették őket a földesurak és kolostorok földjeit bérlő helybeli szabad földművesekkel (ţărani . Ezek a paraszt-bérlők 1868-ban egy külön rendelet alapján — bizonyos szolgáltatások fejében — állandó használatra kapták meg az osztásföldeket, de joguk volt azok megváltására is.

A kormány kénytelen volt felfigyelni a balti helyzetre is, ahol a német bárók és a földjeikből még a XIX. század elején kiforgatott lett és észt parasztok közti viszony rendkívül feszültté vált. Lettország és Észtország parasztjai az 1863 és 1868 közt kiadott rendeletek alapján mentesültek a teljes szolgaságba döntő ledolgozástól, ehelyett pénzben fizethették a bérleti díjat és arra is jogot nyertek, hogy a bárói birtokokat elhagyhassák. 1866-ban a balti államokban a parasztok számára bevezették az 1861. február 19-i törvényben elrendelt közigazgatást.

A Volga középső folyása és az Urál vidékén élő nemzetiségek állami és cári tulajdonban levő parasztjainak tetemes részét 1863—1866-ban szabadították fel. A jobbágyság megszüntetéséről hozott törvény hatályát a hűbéres birtokokra 1863-ban terjesztették ki. A cári tulajdonban levő parasztok teljes egészében megkapták az 1861-es törvényben az adott helyre vonatkozóan előírt osztásföldet, és ezt azonnal meg is válthatták. A beljebb fekvő kormányzóságok állami parasztjai számára az örökváltságot egy 1866. évi rendelet tette lehetővé, amely az addigi parcellák megtartását is biztosította; a megváltási összeg törlesztésének idejét maguk a parasztok állapíthatták meg. A következő évben ennek a törvénynek a hatályát kiterjesztették Litvánia, Belorusszia és a jobbparti Ukrajna állami parasztjaira is, mégpedig úgy, hogy a megváltást kötelezővé tették.

A kaukázusi parasztok jobbágyi függőségének felszámolása az 1860-as években kiéleződött osztályharc közepette kezdődött meg. Ebben az időben a jobbágyfelkelések különösen gyakoriak voltak Grúzia egyes vidékein (a legnagyobb méretű az 1857-es megréliai felkelés volt, amelyben mintegy 15 000 paraszt vett részt). A kormány itt 1864—1866-ban szabadította fel a parasztokat, a földesurakra nézve rendkívül előnyös feltételekkel. A földesúr minden egyes jobbágy személyi felszabadításáért egyidejűleg 50 rubelt kapott a kincstártól és földbirtokainak nagy részét megtarthatta. Grúziában a paraszti osztásföldeket átlagosan 30 százalékkal csökkentették, azok a parasztok pedig, akiket a földesurak már előzőleg megfosztottak minden földtől (az ún. hizanok), egyáltalán nem kaptak földet. Az osztásföldek használata fejében a parasztok továbbra is kötelesek voltak beszolgáltatni a földesúrnak a termés egy részét, mégpedig nagyobbat, mint régebben: szántó-

föld és szőlő után a termés $^1/_4$-ét, kaszálók után $^1/_3$-át. Az örökváltsághoz itt is szükség volt a földesúr hozzájárulására, a megváltás feltételei pedig különösen súlyosak voltak: kertek és szőlők megváltása esetén a parasztoknak a megváltás teljes összegét készpénzben kellett kifizetniük.

Abhaziában, Örményországban és Azerbajdzsánban a „parasztreformot" 1870-ben hajtották végre. Az osztásföldeket itt a kincstár hozzájárulása nélkül kellett a parasztoknak megváltaniuk. Mivel pedig a megváltáshoz szükséges összeget nem tudták előteremteni, továbbra is függőségi viszonyban maradtak földesuraiktól, és a föld használata fejében különféle szolgáltatásokat kellett teljesíteniük. (Transzkaukáziában a parasztokat egészen 1912-ig „ideiglenes kötelezettségek" terhelték.)

Ily módon Oroszország népei a nemzetiségi körzetekben felszabadító harcukkal igen sokszor kényszerítették a cári kormányt, hogy a jobbágyok felszabadítása során bizonyos engedményeket tegyen. Ugyanakkor azonban itt is világosan kitűntek a hatvanas évek agrárreformjának feudális vonásai; a reform elsősorban a földesurak számára volt előnyös.

A FORRADALMI MOZGALOM A HATVANAS ÉVEK MÁSODIK FELÉBEN

A hatvanas évek második felétől kezdve csökkent a parasztmozgalom lendülete. A III. ügyosztály évi jelentéseinek hivatalos adatai szerint 1864—1866-ban mintegy 240 paraszti zavargás volt, 1867—1869-ben pedig 150. Ekkor jobbára a tanulóifjúság alapította forradalmi szervezetek és körök tevékenykedtek. A forradalmi tömegmozgalom ernyedése együtt járt a kormányreakció fokozódásával, ami e szervezetek résztvevőit arra késztette, hogy a cárizmus elleni harc újabb formáit keressék.

Erre az időre esik az N. A. Isutyin, az egyetem vendéghallgatója által alapított moszkvai forradalmi kör tevékenységének megélénkülése. Az „isutyinisták" az utópista közösségi és társas szövetkezeti „szocializmusért" rajongtak, amelyről azonban csak homályos és határozatlan elképzeléseik voltak. A forradalmi harc fellendítése, a cárizmus megdöntése volt a céljuk, de tévesen úgy vélték, hogy a cár meggyilkolása révén lökést adhatnak a parasztság tömegmozgalmának és ezzel siettethetik Oroszország forradalmi átalakulását.

A kör egyik tagja, D. V. Karakozov moszkvai egyetemi hallgató, a maga veszélyére és kockázatára sietve vállalta az egyéni terrorakciót. Pétervárra utazott és 1866. április 4-én a Nyári kert közelében húzódó parti sétányon rálőtt II. Sándorra, de célt tévesztett; elfogták és felakasztották. Karakozov merénylete az Isutyin-kör széthullására vezetett; a cárizmus újabb megtorlásokra használta fel a haladó sajtó és diákság ellen.

A kormány megtorló intézkedései azonban nem akadályozhatták meg az oroszországi forradalmi harc további fejlődését. A reakciónak ezekben az éveiben a falu fokozódó elszegényedése forrongást idézett elő a parasztok között. A hatvanas évek vége felé a diákság is újra megmozdult. Különösen nagyarányú zavargásokra került sor Pétervár legnagyobb főiskoláin: az egyetemen, a műszaki főiskolán és az orvostudományi akadémián.

1868-ban Sz. G. Nyecsajev, az egyetemnek ugyancsak vendéghallgatója, egy illegális diákcsoportot szervezett. A csoport „Forradalmi akcióprogram"-ja 1870 tavaszára Oroszországban általános felkelést tervezett; ez merőben kalandor vállalkozás volt. Nyecsajev és eszmetársai tagadták a széles körű forradalmi agitáció szükségességét, valamint a néptömegek tudatos részvételét a felszabadító harcban, továbbá fölöslegesnek tartották a forradalmi felkelés gondos előkészítését. Úgy vélték, hogy összeesküvő céljaikat elérhetik misztifikáció, zsarolás és megfélemlítés útján.

A hatóságok 1869-ben felderítették és szétzúzták e szervezet Pétervárott és Moszkvában működő sejtjeit. Nyecsajev még ezt megelőzően külföldre szökött, és ott kapcsolatba lépett M. A. Bakunyinnal. Marx és Engels határozottan elítélte Nyecsajev működését; szerintük ez a mozgalom

veszélyes és a forradalmi harcra nézve káros eszméket hirdetett, amelyeket azután a nyugat-európai országokban Bakunyin próbált a munkásmozgalomban terjeszteni.

Nem talált támogatásra Nyecsajev az orosz forradalmi emigráció részéről sem. A hatvanas évek külföldön élő forradalmárai között alakult egy csoport, amely már 1870 elején kapcsolatot teremtett a nemzetközi munkásmozgalom röviddel azelőtt létrehozott központjával, az Internacionáléval.

A ZEMSZTVO-, A VÁROSI, A BÍRÓI ÉS A TÖBBI REFORM

A jobbágyrendszer eltörlése után égetően szükségessé vált a cári Oroszország politikai rendjének átalakítása az új, tőkés viszonyoknak megfelelően. A nemesi földesurak, hogy hatalmon maradhassanak, bizonyos mértékig kénytelenek voltak elébe menni a további reformköveteléseknek. Az 1864 és 1874 közt végrehajtott burzsoá reformok lényege éppen ezeknek a feladatoknak a megoldása volt.

A zemsztvo 1864. évi reformja annyit jelentett, hogy a helyi gazdálkodás, elemi oktatás, orvosi és állatorvosi szolgálat stb. kérdéseit új, választott testületekre: a kerületi és kormányzósági zemsztvo-elöljáróságokra bízták. A lakosság képviselőinek (a zemsztvo-tagoknak) a zemsztvóba történő választásai két fokon zajlottak le, és a számbeli fölényt az uralkodó osztályoknak, elsősorban a nemesi földesuraknak biztosították. A parasztok közül választott tagok a nagy ritkán összehívott zemsztvo-gyűléseken mindig kisebbségben maradtak, de az állandóan működő elöljáróságok tagjai között is csak elvétve akadt egy-egy paraszt.

A zemsztvóban bármilyen ügyben, kiváltképpen a parasztság létérdekeivel kapcsolatos ügyekben a földesurak döntöttek, s korlátozták a zemsztvo demokratikus gondolkodású tagjainak — tanítóknak, orvosoknak, statisztikusoknak — kezdeményezéseit vagy gyakran önfeláldozó munkásságát is. Emellett a vidéki zemsztvo-intézmények a cári közigazgatásnak, elsősorban a kormányzóknak voltak alárendelve.

Az 1870. évi városi reform a korábbi rendi városigazgatás helyébe a városi dumákat léptette, melyeknek tagjait vagyoni cenzus alapján választották. Ez a porosz mintára kidolgozott választási rendszer a városi tanácsnokok közt is döntő befolyást biztosított a nagy háztulajdonosoknak és kereskedőknek, gyárosoknak és vállalkozóknak.

A nagytőke képviselői szűk körű osztályérdekeikből kiindulva irányították a városok kommunális gazdálkodását; főleg a központi burzsoá városnegyedek kiépítésével törődtek, míg a gyári körzetekre és peremterületekre alig volt gondjuk.

A városi közigazgatás szervei az 1870. évi törvény értelmében szintén a kormányhatóságok ellenőrzése alá tartoztak. A duma határozatai csak a cári közigazgatás jóváhagyása után léphettek érvénybe.

Az 1864-ben kiadott új bírósági rendtartás — a lakosság valamennyi társadalmi csoportjának törvény előtti formális egyenlőségéből kiindulva — egységes igazságszolgáltatási rendszert vezetett be.

A bírósági üléseken részt vettek az érdekelt felek; a nyilvános ülésekről szóló jelentéseket a sajtóban is közzétették. A peres felek, hogy érdekeiket a törvényszék előtt megvédjék, esküdtmegbízottakat — jogi végzettségű és nem kincstári szolgálatban álló ügyvédeket — fogadhattak.

Az igazságszolgáltatás új rendszere megfelelt az országszerte megindult tőkés fejlődés követelményeinek, de nyomot hagytak rajta a feudális csökevények is; a kormány ez esetben is több lényeges engedményt tett a réginek, s eltért a polgári reformok általános elveitől. A parasztok ügyeinek intézésére külön járási bíróságokat létesítettek, amelyek továbbra is alkalmaztak testi fenyítést; a politikai perekben — még felmentő ítéletek esetén is — adminisztratív megtorló intézkedéseket foganatosítottak; a politikai ügyeket az esküdt-ülnökök bevonása nélkül vizsgálták stb. Ugyanakkor

Tartományi zemsztvo-gyűlés
K. A. Trutovszkij rajza nyomán készült metszet

a tisztviselők hivatali bűncselekményeit nem tárgyalhatták a közönséges bírói hatóságok. Az igazságszolgáltatás Oroszországban továbbra is a monarchikus hatalomtól függött.

A hatvanas évek reformjai kiterjedtek a közoktatásra is. Kiépítették az elemi népiskolák hálózatát. A klasszikus gimnáziumok mellett nyíltak reálgimnáziumok (reáltanodák) is, amelyekben a figyelmet elsősorban a matematika és a természettudományok tanítására fordították. Az 1863-ban kiadott főiskolai szabályzat részleges autonómiát engedélyezett az egyetemeknek: a rektort és a dékánokat maguk választhatták, és a professzori testület jogköre is szélesebb lett. 1869-ben Moszkvában megnyíltak az első felsőfokú leányiskolák, melyeknek programja az általános műveltség megszerzése volt.

Némileg enyhült a sajtó helyzete. Az 1865. évi szabályzat a tíz szerzői ívnél terjedelmesebb műveket mentesítette az előzetes cenzúra alól, de külön kérvényezés alapján ezt a kedvezményt megkaphatták egyes fővárosi időszaki kiadványok is. A cenzúra szabályainak megsértése esetén a kiadók első alkalommal „figyelmeztetést" kaptak, a második esetben a kiadványt hat hónapra felfüggesztették, harmadszori szabálysértés esetén pedig betiltották.

Ezek a reformok valójában rendkívül korlátozottak voltak. Mind az oktatásügyet, mind a sajtót a cári hatóságok és az egyház továbbra is állandó ellenőrzésük alatt tartották.

A hatvanas években a katonai szolgálat rendjében is bizonyos változások állottak be: csökkentették a szolgálati időt, eltörölték a testi fenyítéseket, átdolgozták a szolgálati szabályzatot stb. De a katonai reformokat csak 1874-ben fejezték be, az általános katonai kötelezettség bevezetésével. Az új törvény értelmében a földesurak által (1861-től: a falusi gyűlés határozata alapján) végrehajtott kényszertoborzás helyett minden 20. évét betöltött férfit behívtak katonai szolgálatra. A szolgálati idő 6—7 évre csökkent, utána a leszerelt katonák tartalékállományba kerültek.

A fegyveres erők megszervezésének új rendszerére, amelyet ez idő tájt Poroszországban és más országokban alkalmaztak, Oroszországban csak a hetvenes évek közepétől térhettek át, amikor a vasúti hálózat kiépítésével lehetővé vált a katonaköteles tartalékosok viszonylag gyors mozgósítása.

A kormány azonban bármennyire is hangoztatta a hadsereg kiegészítésének új elvét, a törvényben különleges kedvezményeket és kiváltságokat biztosított az uralkodó osztályoknak. Így például a cári hadsereg tisztikarát továbbra is főleg a nemesi fiatalságból egészítették ki, vagyis változatlanul fenntartották a tisztikar kasztszerű elzárkózását és a katonák tömegeinek lealázó helyzetét.

A HATVANAS ÉVEK POLGÁRI REFORMJAINAK ÉRTÉKELÉSE

A cári kormány az 1860-as évben azért szánta rá magát e reformokra, hogy a forradalmi fellendülés szakaszában megszilárdíthassa helyzetét és a földesúri osztály képviselőinek továbbra is döntő befolyást biztosítson az ország politikai életében. A cárizmus a fejlődésnek indult kapitalizmus javára tett jelentéktelen engedményekkel, megosztani, polarizálni akarta a gyökeres politikai reformokat követelő erőket. De - függetlenül a hatalmon levő nemesi földesurak szándékaitól — még ezeknek a szűk korlátok közt mozgó reformoknak a megvalósításával is a cári Oroszország egy lépéssel közelebb jutott a polgári monarchiához.

A jobbágyrendszer eltörlése, majd utána a helyi közigazgatás, az igazságszolgáltatás, művelődésügy, sajtó stb. terén végrehajtott reformok kedvezőbb feltételeket teremtettek a kapitalizmus fejlődéséhez. A hatvanas évek reformjai — felemás voltuk és befejezetlenségük ellenére is — haladást jelentettek a feudalizmusról a kapitalizmusra való áttérés időszakában.

Ugyanakkor azonban a hatvanas évek reformjai magukon viselték a régi feudális rendszer számos vonását. A feudalizmus csökevényei a megreformált Oroszország egész társadalmi és politikai rendszerében mindenütt éreztették hatásukat. A monarchikus hatalom továbbra is a nemesi földbirtokosok érdekeire vigyázott. A zemsztvo intézményei, a városi dumák, a tanintézetek, a sajtó, az igazságszolgáltatás szervei ezután is közvetlenül a cári közigazgatás önkényétől függtek. A legjobb földek zöme nemesi kézben maradt, a paraszti földhasználat jelentős mértékben csökkent: ez pedig csak fokozta a földesúri földeket kényszerűen bérlő parasztok szolgai függőségét. Az „ideiglenesen elkötelezett" parasztokat terhelő súlyos szolgáltatások, a paraszti közösség intézményesítése, a megváltási fizetségek — mindez nagy hatalmat biztosított a falusi közösségek fölött nemcsak az egyeztetőknek, hanem részben maguknak a földesuraknak is. A cári Oroszországban a „felszabadított" sok millió paraszt megalázott és félig jogtalan tömeg volt.

A hatvanas évek reformjainak korlátozottsága azzal magyarázható, hogy azok a társadalmi erők, melyeknek létérdekeik fűződtek a gazdasági és politikai reformokhoz szervezetlenek és szétforgácsoltak voltak, s így az oroszországi forradalmi helyzet nem érett forradalommá. Az évszázadokon át elnyomott paraszti tömegek erejéből ekkor nem futotta többre elszigetelt, spontán felkeléseknél.

A cári kormányzat a parasztfelkelések eltiprásával letörte a forradalmi mozgalom még gyenge erőit, és bürokratikus úton hajtotta végre a maga felemás reformprogramját. Ennek eredményeképpen az oroszországi kapitalizmus további fejlődése a „porosz úton" haladt, ezen az úton pedig a „felszabadított" parasztokra gyötrelmekkel teli jövő várt.

5. KÖZÉP-ÁZSIA MEGHÓDÍTÁSA 1864—1873-BAN

KÖZÉP-ÁZSIA JELENTŐSÉGE AZ OROSZORSZÁGI KAPITALIZMUS FEJLŐDÉSE SZEMPONTJÁBÓL

Az a körülmény, hogy Oroszország legfontosabb gazdasági körzeteiben továbbra is fennmaradtak a mezőgazdasági termelés archaikus formái, akadályozta a gyárüzemi termelés számára szükséges belső piac kialakulását, és gátolta a kapitalizmus intenzív fejlődését. Az új piacok meghódításával biztosítva volt a kapitalizmus extenzív fejlődése. Ehhez most már a gyártulajdonosok mellett a nemesi földesuraknak is érdekük fűződött, amennyiben az új, gazdaságilag elmaradott vidékeknek a tőkés termelésbe való bevonása enyhíthette a központi országrész megreformált falvaiban kiéleződött ellentéteket. A földnélkülivé vált parasztok kihúzódtak a ritkán lakott határvidékekre, a gyárosok pedig új piacokhoz juthattak.

Az 1860-as években az orosz kapitalizmus fejlődése szempontjából különös jelentőségre tett szert Közép-Ázsia területe. Ez idő tájt rendkívül megnőtt a közép-ázsiai piac szerepe az orosz ipari áruk értékesítésében, mivel Oroszország és Kína szárazföldi kereskedelme lehanyatlott; a kínai piacokra nagy mennyiségű angol áru került. Irán és a közép-ázsiai kánságok lettek az Oroszország központi iparvidékein készített szövetek legfontosabb piacai.

Ugyanezekben az években végleg eldőlt, hogy Közép-Ázsiára mint az orosz textilipar nyersanyagbázisára is óriási szerep vár. Az amerikai polgárháború idején az amerikai gyapotszállítás majdnem teljesen megszűnt, és ez 1862—1865-ben súlyos „gyapotéhséget" idézett elő Európában. Oroszország pamutipara, amely több mint 90 százalékban amerikai nyersanyagot dolgozott fel, katasztrofális helyzetbe sodródott. A közép-ázsiai kereskedők ekkor nagyobb mennyiségben szállítottak helyben termelt gyapotot Oroszországba, de egyszersmind az árakat is emelték. Míg korábban évente 120 000—150 000 pud gyapotot importáltak Közép-Ázsiából, ez a mennyiség most 500—700 000 pudra emelkedett, vagyis az Oroszországba importált nyersgyapotnak majdnem 50 százaléka innen származott.

Az orosz sajtó egyre behatóbban foglalkozott Közép-Ázsia Oroszországhoz való csatolásának kérdésével. Az egyik cikk szerzője 1862-ben nyíltan bevallotta: „Az a haszon, amelyet Oroszországnak Közép-Ázsiával létesítendő kapcsolatai hoznak, annyira nyilvánvaló, hogy ezen ügy érdekében megajánlott minden áldozat hamarosan meg fog térülni." A cári Oroszország minisztériumaiban hamarosan kidolgozták a közép-ázsiai kánságok katonai megszállásának tervét.

KÖZÉP-ÁZSIA NÉPEI A XIX. SZÁZAD DEREKÁN

Közép-Ázsiában a XIX. század első felében három feudális kánság volt: a buharai, kokandi és hivai, néhány félig független bégség és számos különféle törzs. A lakosság zömét földművelő és állattenyésztő üzbégek, tadzsikok, türkmének, kazahok, kirgizek és karakalpakok alkották.

A közép-ázsiai népek helyzetét a XIX. század derekán elsősorban társadalmi és gazdasági fejlődésük elmaradottsága határozta meg. Sok türkmén és kirgiz törzs még nomád vagy félnomád életmódot folytatott. Az üzbégek, tadzsikok és kirgizek öntözéses mezőgazdasága feudális uraik ellenőrzése alatt állt, akik az öntöző rendszerek kulcsfontosságú részeit a kezükben tartották. Az egész földterület a Közép-Ázsiában akkoriban uralkodó muzulmán jog szerint három csoportra oszlott: a kánok amljak-birtokaira, a muzulmán papság vakuf-földjeire és a világi hűbérurak mulk-földjeire. A parasztok adósszolgasággal egyértelmű részes gazdálkodási feltételekkel művelték meg a hűbérurak földjeit: a termés 20—50 százalékát kellett beszolgáltatniuk. A földművelés technikája ilyen körülmények között szinte egyáltalán nem fejlődött.

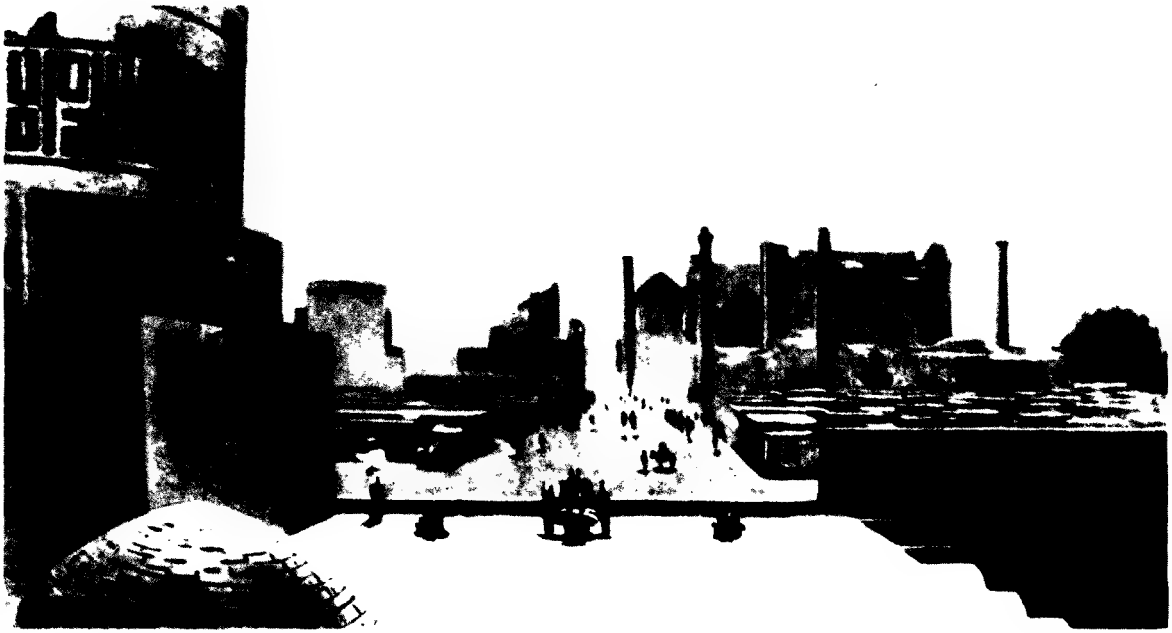

Szamarkand főutcája
V. V. Verescsagin. 1869

Közép-Ázsia ipara a XIX. század első felében mindvégig a kézművességre korlátozódott. A manufakturális termelés még csak ekkor tette meg első lépéseit. Az ércbányászat és fémolvasztás szemmel láthatólag visszafejlődött. Közép-Ázsia az Oroszországból importált fémektől függött.

A lassan fejlődő pénz- és áruviszonyok közepette a lakosság a kincstárnak járó szolgáltatásokat 80 százalék erejéig természetben, jobbára gabonában és jószágban teljesítette. Minden feudális kánságban megvoltak a kereskedelem és ipar helyi központjai: Taskent, Buhara, Szamarkand, Hiva, Kokand stb. Ezek közül a XIX. században kiemelkedett Taskent, a közép-ázsiai karavánutak központja, az Oroszországgal folytatott átmenő kereskedelem csomópontja.

A közép-ázsiai kánságokban a vég nélküli testvérháborúk feldúlták vagy gyakran teljesen tönkretették a termelőerőket. A feudális háborúskodás során rendszerint hatalmas — többnyire a leggazdagabb — területek pusztultak el, kiirtották a parasztokat és iparosokat, elpusztították a vetéseket, megrongálták az öntöző berendezéseket, feldúlták a városokat. A XIX. század első felében tömegével irtották ki a kokandi kánság kirgizeit és kazahjait, lerombolták a murgabi oázist, elpusztították Hodzsentet, Ura-Tübét és más kereskedelmi és ipari központokat.

A közép-ázsiai országok a XIX. század első felében politikailag lehanyatlottak: a Keleten folyó angol—orosz vetélkedés martalékai lettek.

Oroszország és Anglia az 1830-as években kísérelte meg első ízben a fegyveres behatolást Közép-Ázsiába, de sikertelenül. A továbbiak során a két nagyhatalom közel-keleti ellentéteinek kiéleződése elterelte a figyelmüket Közép-Ázsiáról. Megváltozott a helyzet a krími háború után.

AZ 1864—1873 KÖZTI HADMŰVELETEK

1864-ben a cári seregek Vernijből (Alma-Atából) és Orenburgból megindultak Közép-Ázsia ellen. 1865-ben elfoglalták Taskentet. A város elöljárói és befolyásos kereskedői, akiket kereskedelmi érdekeik már régóta Oroszországhoz fűztek, kérték orosz állampolgárságukat. A buharai és kokandi

KAZAHSZTÁN ÉS KÖZÉP-ÁZSIA 1873 KÖRÜL

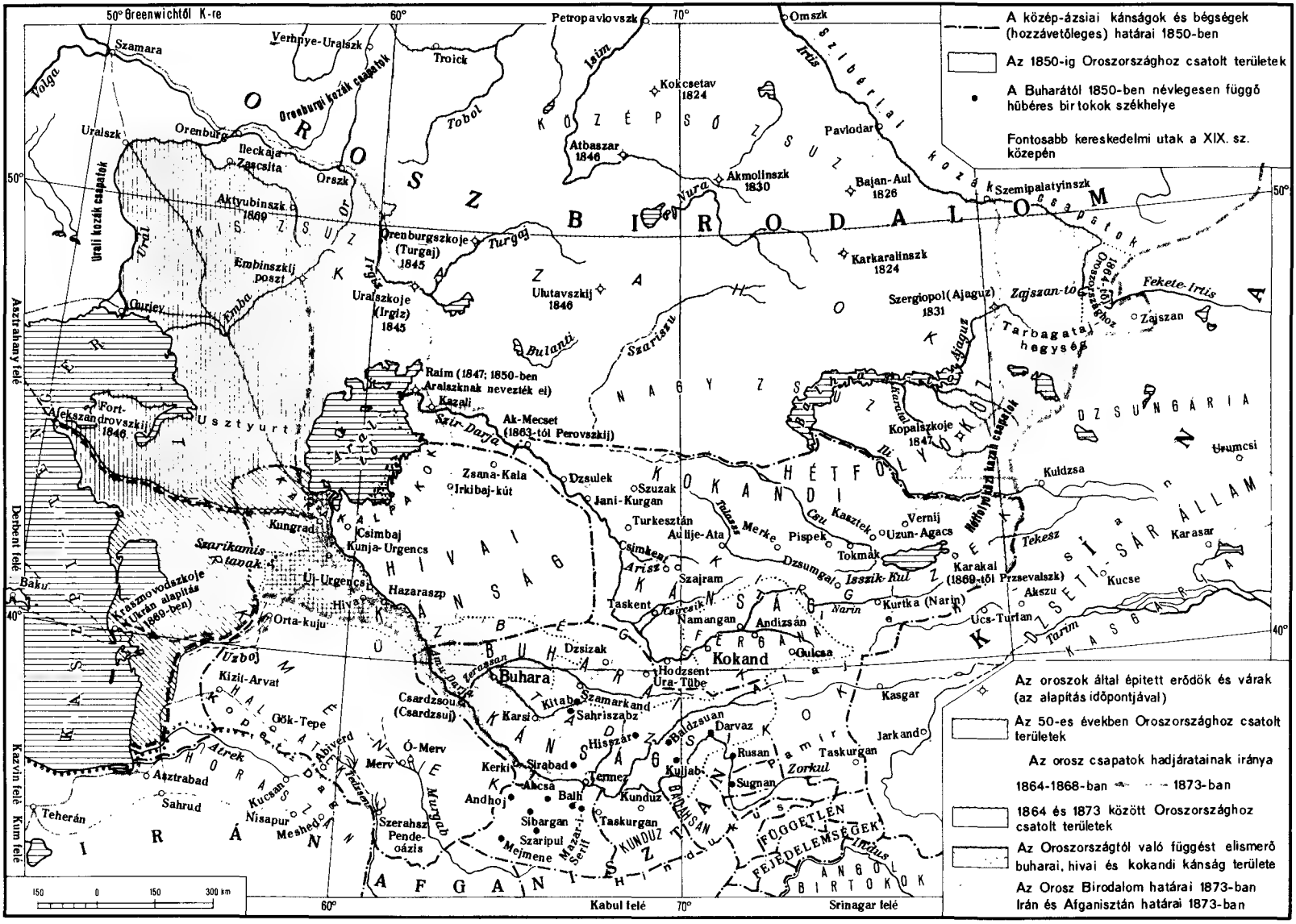

kánság területén 1867-ben — Taskent központtal — létrehozták a turkesztáni főkormányzóságot. A buharai kánság emírje több ízben csatát vesztett az orosz csapatok ellenében, és így kénytelen volt lemondani Szamarkandról és egyéb, orosz megszállás alá került birtokairól; kötelezte magát, hogy engedélyezi az orosz áruk szabad, kedvezményes bevitelét Buharába.

Ugyanakkor a két állam „befolyási szférájá-nak" elhatárolásáról folytatott angol—orosz tárgyalások eredményeképpen megegyezés jött létre, mely szerint a cári kormány hozzájárult, hogy Anglia túlsúlyba kerüljön Afganisztánban, az angolok pedig elismerték Oroszországnak Hivához fűződő „különleges érdekeltségét".

1873-ban a cári kormány nagyszabású támadást indított Hiva ellen. A hivai kánság csapatai nem tanúsítottak ellenállást, hanem letették a fegyvert. Ugyanazon esztendőben szerződést írtak alá: Hiva Oroszország vazallusa lett. A kán lemondott arról a jogáról, hogy önálló külpolitikát folytathasson, tudomásul vette az Amu-Darjától keletre eső területeinek a turkesztáni főkormányzósághoz való csatolását, hozzájárult ahhoz, hogy az orosz hajók szabadon közlekedhessenek az Amu-Darján, valamint hogy az orosz árukat vámmentesen vihessék be Hivába.

Kokandi katona
V. V. Verescsagin. 1873

KÖZÉP-ÁZSIA ANNEKTÁLÁSÁNAK KÖVETKEZMÉNYEI

Oroszország közép-ázsiai birtokain a katonai és polgári hatalom teljessége a főkormányzó kezébe volt letéve. Ilyen minőségben Kaufman tábornok 1867-től 1881-ig teljhatalommal képviselte a cári kormányt. Az általa létrehozott gyarmati közigazgatási rendszer ellenőrizte a helyi lakosság egész életét. Az őslakosság helyzete továbbra is megalázó volt, akárcsak a kánok uralkodása alatt.

Közép-Ázsiában rendkívül kedvező helyzet alakult ki az orosz tőkések tevékenységéhez. Egyszeriben igen nagy mennyiségű orosz árut értékesítettek a közép-ázsiai piacokon; a belső fekvésű ipari kormányzóságokból sokszorta több gyáripari készítményt szállítottak ide, mint régebben. A helyi kézműipar több ága, mivel nem bírta az orosz árukkal a versenyt, hanyatlásnak indult. Egyre nagyobb területeken ültettek nemesített gyapotcserjéket, aminek eredményeképpen Oroszország nemsokára jórészt közép-ázsiai gyapottal elégíthette ki pamutiparának szükségleteit. Ugyanakkor észrevehetően csökkent az élelmiszer céljait szolgáló növények termelése, úgyhogy Közép-Ázsia hamarosan importgabonára szorult.

Közép-Ázsia Oroszországhoz csatolása, a cárizmus gyarmati politikája ellenére, pozitív hatással volt az üzbégek, türkmének, tadzsikok, kirgizek, karakalpakok és más népek történelmi sorsának alakulására, és objektíve a haladást szolgálta. E népek megszabadultak a szüntelen feudális háborúskodásoktól. Létrejöttek a gyorsabb társadalmi és gazdasági haladásnak, az új termelőerők fejlődésé-

nek, valamint a feudális társadalom méhében érlelődő tőkés viszonyok kibontakozásának feltételei.

A legnagyobb jelentősége mégis annak volt, hogy Közép-Ázsia népei szoros kapcsolatba kerültek az orosz néppel és Oroszország többi népével. Ez történelmileg előkészítette és a jövőben lehetővé tette közös forradalmi harcukat a cárizmus, a kánok és bégek ellen, az orosz és a helyi földesurak, tőkések ellen, erőik összefogását társadalmi és nemzeti felszabadulásukért. A helyi lakosság az Oroszországból oda telepített iparosoktól és parasztoktól megtanulta a tökéletesebb munkamódszereket és eljárásokat, elsajátította az ipari termelés és a mezőgazdaság új technikáját. Közép-Ázsia népei érintkezésbe kerültek Oroszország haladó kultúrájával, ami ugyancsak kedvező hatással volt fejlődésükre.

XXV. FEJEZET

AZ 1863. ÉVI LENGYEL FELKELÉS

Az Ausztriához, Poroszországhoz és Oroszországhoz csatolt lengyel területeken az ötvenes években fontos társadalmi és gazdasági változások mentek végbe. Új erőre kapott a nemzeti felszabadító mozgalom. Az Oroszországhoz csatolt Lengyel Királyságban a lengyel népnek a független lengyel állam visszaállításáért folytatott harca 1863-ban fegyveres felkelésbe csapott át.

AZ OSZTRÁK ÉS POROSZ FENNHATÓSÁG ALATTI LENGYEL TERÜLETEK

Az 1848-as forradalom leverése után Ausztriában uralomra jutott reakciós, abszolutisztikus rezsim Galíciára, annak lengyel- és ukránlakta vidékeire is kiterjedt. Az osztrák hatóságok a nemzeti érzés legszerényebb megnyilvánulásait is üldözték.

A Galíciában 1848 és 1857 közt végrehajtott földreform a parasztokat az általuk megművelt föld tulajdonosaivá tette ugyan, de csak nyomorúságosan kis parcellákat juttatott nekik. A parasztságnak égetően szüksége volt földre, kiváltképpen legelőkre és erdőre. A földesurak nagymértékben igénybe vették — ledolgozás formájában — a parasztok munkáját; sokan bérbe adták a parasztoknak földjük jó részét.

A nyugati lengyel területeken, amelyek Poroszország fennhatósága alá kerültek, az 1848-as forradalom leverése után fokozódott az elnémetesítés. Például Poznańban az ötvenes években mindössze három lengyel középiskola maradt.

A nyugati lengyel területek gazdaságilag különböző irányban fejlődtek. Poznań környéke és Pomeránia továbbra is elsősorban agrár jellegű tartomány volt. A paraszti kötelezettségek megváltásának az a rendszere, amely itt még a XIX. század első felében alakult ki, a kisebb parasztgazdaságok további elszegényedésére és a tőkés viszonyoknak a mezőgazdaságban bekövetkezett térhódításával arányosan a lengyel parasztság differenciálódására, egy kisszámú módos paraszti réteg kiemelkedésére vezetett. A nagybirtokosok itt viszonylag több földdel rendelkeztek, mint a Lengyel Királyságban és Galíciában, és a nemesi birtokok tőkés átalakulása Poroszország lengyel területein gyorsabb és mélyrehatóbb volt, mint Galíciában.

Szilézia nagy ipari központtá fejlődött. Iparának (főképpen a felső-sziléziai kőszénbányáknak és kohászati üzemeknek) nagy része német tulajdonosok kezében volt; a parasztok és munkások a lengyel őslakosság soraiból kerültek ki.

A Lengyel Királyság volt a feldarabolt Lengyelország legfontosabb része, lakosságának lélekszámát tekintve felülmúlta a többi lengyel földeket. 1848 után csak ebben az egyetlen lengyel tartományban maradt fenn (1863-ig) a parasztok feudális függősége. Ugyanakkor a Lengyel Királyság Lengyelország iparilag egyik legfejlettebb területe lett, és a feudális termelési viszonyok fékező hatása itt egyre szembetűnőbben megmutatkozott.

Elszámolás a földesúri birtokon
Drożkiewicz metszete Kostrzewski rajza alapján

A Lengyel Királyságban az antifeudális forradalom gazdasági előfeltételei olyan körülmények közt érlelődtek meg, amikor a lengyel nép nemzeti felszabadító harcot vívott a cári elnyomás ellen, függetlenségéért. A tőkés viszonyok térhódításával erősödött a lengyel nemzeti mozgalom polgári jellege; egyre inkább kifejezte a fejlődő kapitalizmus objektív szükségletét, a független nemzeti állam megteremtésének igényét.

A XIX. század derekán a Lengyel Királyság ipara gyors fejlődésnek indult. Ezt egyrészről a belföldi piac növekedése segítette elő, másrészről az, hogy egyre több lengyel áru özönlött Oroszországba, főleg 1851-től kezdve, miután eltörölték Oroszország és a Lengyel Királyság közt a vámhatárokat.

A lengyel ipar évi termelése 1845-ben összegszerűleg 17 millió rubelt tett ki, 1857-ben pedig 42,5 millió rubelt. A királyság iparában foglalkoztatott munkások száma az 1845. évi 46 000-ről 1857-ig 56 000-re emelkedett. Az ipari termelés vezető ága a textilipar volt. A termelés egyelőre főleg manufakturális volt; a kisebb vállalatok domináltak, a nagyüzem még ritkaságszámba ment. Tekintélyes helyet foglalt el továbbá az ország gazdaságában a kézművesipar, amely 1860-ban 90 000 embert foglalkoztatott. A lengyel kapitalizmus történetében az ötvenes-hatvanas évek folyamán került sor az ipari forradalomra, amely elsősorban a textiliparban éreztette hatását.

Az ipar terén elért fejlődése ellenére a Lengyel Királyság továbbra is agrárország maradt, amelyben a nemesi földbirtokok voltak túlsúlyban. Az ötvenes évek végén a mezőgazdaságilag hasznosított területnek mintegy 60 százalékát foglalták el a nemesi birtokok (folwarkok). A paraszti parcellák a földesurak tulajdonának számítottak, a parasztok csupán használatra kapták. Egy 1846-ban kiadott rendelet formálisan korlátozta ugyan a földesuraknak azt a jogát, hogy a paraszti földeket kisajátíthassák, a paraszti földhasználat területe mégis csökkent. Az ötvenes évek végén a parasztok az egész mezőgazdasági területnek hozzávetőleg csak 32 százaléka felett rendelkeztek, míg 1810—1820 között 58 százaléka felett. 1859-ben a Lengyel Királyság 3,3 millió parasztja közül mintegy 1,3 millió földnélküli volt.

A parasztság tönkretételével párhuzamosan került sor sok nemesi birtok gazdasági átalakítására. A belföldi piac felvevőképességének növekedése, valamint a mezőgazdasági termékek fokozódó kivitele az árutermelés fejlesztésére ösztönözte a földbirtokosokat. A robotmunka kiegészült a szabad bérmunkával; bizonyos esetekben a robotos parasztok pénzjáradék (czynsz) fizetésére térhettek át. A magánbirtokokon ennek ellenére a robot maradt az uralkodó forma.

A tőkés elemek gyarapodása a földesúri gazdálkodásban, valamint a parasztság fokozódó ellenállásától való félelem a nemességet is meggyőzte a részleges reformok szükségességéről. A nemesség egyes képviselői megértették, hogy elkerülhetetlenül a parasztok tulajdonába kell adni az általuk megművelt földeket. De a földesurak többsége csak ahhoz járult hozzá, hogy a parasztok bérlet formájában kaphassák meg a földet. A parasztság pedig nem jelentéktelen reformokat követelt, hanem a földkérdés gyökeres rendezését.

POLITIKAI ÁRAMLATOK A HATVANAS ÉVEK ELEJÉN

Az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején Oroszországban bekövetkezett társadalmi és politikai fellendülés, valamint a birodalomszerte érlelődő forradalmi helyzet magával sodorta a Lengyel Királyságot is. A cárizmus kénytelen volt lengyelországi politikáját némileg enyhíteni. Sok Szibériába száműzött lengyel, akiket a nemzeti felszabadító mozgalomban való részvétele miatt ítéltek el, hazatért; részleges amnesztiát engedélyeztek a lengyel emigránsoknak, felfüggesztették az ostromállapotot. A kormány engedélyezte a nemesi Földművelő Társaság megalapítását; ez a birtokos nemességnek afféle politikai pártja lett. 1856-ban meghalt Paszkevics herceg, a reakció sötét korszakának megszemélyesítője, és örökébe M. D. Gorcsakov herceget nevezték ki a Lengyel Királyság helytartójává.

A Lengyel Királyságban a nemesség továbbra is megtartotta uralkodó helyzetét. De a nemesi rend nem volt egynemű. Csak kis részét alkották a birtokos nemesek. Ehhez a rendhez tartoztak a bérlők, a nagybirtokosok gazdatisztjei, a hivatalnoki kar nagy része, az értelmiség és a tanulóifjúság is. A nemesek egy része — amely földtulajdon híján elszakadt a mezőgazdaságtól — lényegében az orosz raznocsinyecekéhez hasonló deklasszált réteggé süllyedt.

Lengyelország burzsoáziája ebben az időben még nem formálódott önálló társadalmi erővé. A nagykereskedők és pénzemberek nem éppen nagyszámú rétege gazdaságilag a nemességhez kapcsolódott és politikai tekintetben is hozzá igazodott. Népesebb volt a városi kispolgárság kézművesekből, kiskereskedőkből stb. álló rétege.

A birtokos nemesség egyes csoportjai a lengyel államot 1772. évi határaival szerették volna visszaállítani (vagyis a litván, belorusz és ukrán tartományokkal együtt). Egyetértettek Lengyelország és Oroszország egyesítésével a Romanov-dinasztia fősége alatt létrehozandó unió formájában. Tervének megvalósítását a nemesség a külpolitikai helyzet bizonyos alakulásához, az Oroszország és a nyugat-európai hatalmak közti viszony kiéleződéséhez kapcsolta: arra számított, hogy a nyugati hatalmak diplomáciai nyomást fognak gyakorolni Oroszországra, amit még a katonai beavatkozás kilátásba helyezésével is fokoznak majd. A lengyel földbirtokosok nagy része, ezt várva, nem is gondolt fegyveres felkelésre és a passzív ellenzékiség taktikáját alkalmazta a cári hatóságokkal szemben: nem volt hajlandó semmiféle együttműködésre, gondolván, hogy ily módon politikai engedményeket kényszeríthet ki tőlük.

Másféle politikai programmal léptek fel a nemesség „raznocsinyec" rétegei. Ezek között kedvező talajra találtak a lengyel nemzeti felszabadító mozgalom legjobb hagyományai. A nemesség eme részének politikai nézeteit osztotta a burzsoá értelmiség és a városi kispolgárság is. A Lengyel Királyságban ezek az elemek alkották a demokrácia táborát, amely azt hirdette, hogy a lengyel népnek fegyveres felkelés útján kell megteremtenie a szabad, független, demokratikus Lengyelországot.

„Kaszákat kovácsolunk"
Grottgernek az 1863-as felkelést megörökítő sorozatából

A lengyel emigráció demokratikus körei támogatták a nemzeti felkelés eszméjét. Az ötvenes években az emigráció több kiemelkedő alakja (például Worcell) azt hirdette, hogy a lengyel és az orosz demokratikus erőknek össze kell fogniuk az orosz cárizmus elleni harcban. De voltak ennek az együttműködésnek ellenzői is, akik elsősorban az európai hatalmaktól (főleg a Franciaországtól) várt segítségre építettek. Ez volt az álláspontja például Ludwik Mierosławskinak és híveinek.

A forradalmár hazafiak táborának világnézete Lengyelországban hosszabb idő alatt alakult ki a harmincas-negyvenes években emigrációban működő Demokrata Társaság, továbbá a lengyel utópista szocializmus, valamint a lengyel forradalmi demokraták: Piotr Ściegienny és Edward Dembowski munkássága hatására.

Ugyanakkor a lengyel forradalmi felszabadító mozgalom legkiválóbbjainak, Jarosław Dąbrowskinak, Zygmunt Sierakowskinak stb. világnézetére nagy hatással volt az orosz forradalmi-demokrata mozgalom is, amely védelmébe vette a lengyel nép függetlenségi jogát, és lelkesen támogatta Oroszország és Lengyelország népeinek együttes harcát a közös ellenség, a cárizmus ellen. Herzen így nyilatkozott erről a „Kolokol"-ban: „Lengyelország függetlenségét akarjuk, amikor Oroszország szabadságát akarjuk. A lengyelekkel érzünk, mivel mindkettőnket ugyanaz a lánc tart rabságban." Pétervár, Moszkva, Kijev és Kazany, Varsó és Vilno forradalmi köreiben érlelődött a lengyel és az orosz demokrácia szövetsége.

A varsói tüntetők szétkergetése 1861. április 8-án
Metszet. 1861

AZ 1861. ÉVI FORRADALMI MEGMOZDULÁSOK

Az ötvenes évek végétől kezdve a Lengyel Királyságban egyre forróbb lett a politikai légkör. Varsóban a lengyel ifjúság illegális köröket alapított. A körök egy része mérsékelt nézeteket vallott és a nemesi Földművelő Társasághoz csatlakozott. De voltak közöttük olyanok is, amelyek a fegyveres felkelést hirdették, és az iparosok, a városi értelmiség, a tisztviselők és a diákok széles köreit is bevonták a forradalmi mozgalomba.

1861 elejétől kezdve mind sűrűbben rendeztek hazafias tömegtüntetéseket. Erősbödött a forrongás a falvakban is, ahol nagy felbuzdulást keltett az oroszországi jobbágyrendszer küszöbön álló eltörlésének a híre. De a Földművelő Társaság húzódozott a parasztok földhöz juttatására irányuló tervek jóváhagyásától és 1861. február 25-én is csak olyan értelemben határozott, hogy a parasztok mielőbb térjenek át a czynsz fizetésére. A varsói forradalmi körök, hogy radikálisabb földreform érdekében nyomást gyakoroljanak a Földművelő Társaságra, február 27-én több ezer ember részvételével tüntetést rendeztek. A cári csapatok tüzet nyitottak a tüntetőkre.

A növekvő közelégedetlenség hatására a cári kormány jobbnak látta egyezségre lépni a lengyel nemességgel. 1861. március 27-én rendelet jelent meg a reformokról: visszaállították a Lengyel Királyság államtanácsát, vallás- és közoktatásügyi bizottságot hívtak életre. Az utóbbi vezetésével

a lengyel Aleksander Wielopolski márkit, az arisztokrácia képviselőjét, a cárizmussal való kiegyezés hívét bízták meg, aki a fokozatos reformok és az 1815. évi alkotmányos rend visszaállítása mellett foglalt állást. A nemesség túlnyomó része nem óhajtotta kompromittálni magát azzal, hogy együttműködik a hatóságokkal, és Wielopolski ellen foglalt állást. A forradalmi tábor elutasított a cárizmussal való mindennemű egyezkedést és a felemás reformokat.

A hatóságok elhatározták, hogy szigorú rendszabályokkal vetnek véget a nemesi ellenzékiségnek és a forradalmi mozgalomnak. 1861. április 6-án bezárták a Földművelő Társaságot, április 8-án pedig a katonaság sortűzzel verte szét a többezer főnyi tömeg tüntetését, amelyet a varsói forradalmi körök szerveztek. A tüntetők közül sokan meghaltak vagy megsebesültek. Ezek az intézkedések azonban országszerte még inkább kiélezték a helyzetet.

1861 kora tavaszán több mint ezer faluban lángolt fel az antifeudális paraszti tömegmozgalom. A parasztok nem voltak hajlandók robotmunkára menni, követelték a robot ellenszolgáltatás nélküli eltörlését, valamint hogy ismerjék el az általuk megművelt földhöz való tulajdonjogukat.

Ugyancsak az 1861-es esztendőben az amerikai gyapotszállítások beszüntetése folytán kirobbant pamutipari válság zavargásokat idézett elő Łódźban. A munkanélküli takácsok megtámadták a gyárakat, összetörték a gépeket.

A cári hatóságok a parasztmozgalom megfékezése végett 1861. május 16-án rendeletet bocsátottak ki, melynek értelmében az év októberétől kezdődőleg a földesúri robot helyett pénzbeni járadékot (úgynevezett „okup"-ot) kellett fizetni. Ez a rendelkezés azonban nem elégítette ki a parasztokat. A falvakban 1861 nyarán és őszén, majd 1862 elején több ízben is újból zavargások törtek ki.

A lengyel nemzeti mozgalomban két fő politikai tábor alakult ki. Az egyik, melyet a Földművelő Társaság képviselt, és amely később a „fehérek pártja" nevet kapta, a földbirtokos nemesség, valamint a kereskedelmi és pénzügyi nagyburzsoázia nézeteit fejezte ki; a másik tábor, a „mozgalmi párt", később „vörösök pártja" nevet viselte.

Amint a „Ruch" („Mozgalom"), a forradalmi párt sajtóorgánuma írta, „a Földművelő Társaság mellett sorakoztak fel mindazok, akik földtulajdonnal, tőkével vagy jövedelmező kormányhivatalnoki állással rendelkeztek, a »mozgalmi párt« mellett pedig a proletariátus, az ifjúság, a városi értelmiség, a szegények és a kisbirtokosok."

A KÖZPONTI NEMZETI BIZOTTSÁG

1861 őszén a varsói forradalmi körök városi bizottságot alakítottak. Ez lett a „vörösök" vezető szerve, amelyet később Központi Nemzeti Bizottságnak neveztek el.

A Központi Nemzeti Bizottság programja az alábbi követeléseket tartalmazta: a rendek és a rendi kiváltságok eltörlése, a parasztok által megművelt földek paraszti tulajdonba adása; a független Lengyelország kikiáltása az 1772. évi határok helyreállításával, továbbá azzal a fenntartással, hogy ezt követően az ukrán, belorusz és litván lakosságnak meg kell adni azt a jogot, hogy maga döntsön sorsa felől. Ez a program, bár a parasztkérdés megoldását illetően nem volt világos (válasz nélkül hagyta a földnélküli parasztság helyzetének a kérdését), és a nemzetiségi kérdés megoldására is csak határozatlan javaslatot tett, mégis haladó jellegű volt: meghirdette a lengyel népnek a cári elnyomás alól való felszabadítását és a független lengyel köztársaság megteremtését. Ennek a programnak az alapján felkelést készítettek elő. 1862 elején Varsóba érkezett Jarosław Dąbrowski a Központi Bizottság befolyásos tagja és a „vörösök" varsói szervezetének vezetője lett. Indítványára a fegyveres felkelés időpontját 1862 nyarára tűzték ki.

Dąbrowski és társai a Lengyel Királyságban alakított orosz tiszti szervezettel akartak együttműködni, amellyel addig is szoros kapcsolatot tartottak fenn. A forradalmi gondolkodású orosz tisztek propagandát fejtettek ki a legénység között és készséggel támogatták a lengyel szabadságmoz-

galmat. A cári hatóságok azonban leleplezték a tiszti szervezet egyik sejtjét. Három tagját (Arngoldtot, Szlivickijt és Rosztkovszkijt) agyonlőtték, több tisztet börtönbüntetésre ítéltek, sokat más alakulatokhoz helyeztek át. Nemsokára letartóztatták Jarosław Dąbrowskit is.

A tisztek titkos forradalmi szervezete azonban nem szüntette be működését. A szervezet lelke, Andrej Potyebnya, kapcsolatot teremtett a lengyel forradalmárokkal, a Föld és Szabadság Társasággal, Herzennel.

Az orosz és lengyel forradalmárok lépéseket tettek a közös akció időpontjának és programjának megvitatása érdekében. A Központi Bizottság két tagja: A. Giller (a mérsékelt csoport képviselője) és Z. Padlewski (Dąbrowski barátja) Londonba utazott, hogy tárgyaljon Herzennel. A tárgyalások során megegyeztek abban, hogy az orosz forradalmárok támogatni fogják a lengyelországi demokratikus mozgalmat és az 1863 tavaszára kitűzött felkelést. Ezt a megállapodást később Pétervárott is megerősítették, amikor Padlewski 1862 végén tárgyalásokat folytatott a Föld és Szabadság bizottságával. A Föld és Szabadság képviselői ugyancsak állást foglaltak a harcoló Lengyelországgal való testvéri szolidaritás mellett. Herzenhez hasonlóan ők is azt tanácsolták a Központi Bizottságnak, ne siesse el a felkelés időpontjának kitűzését és tájékozódjék az oroszországi forradalmi mozgalom helyzetéről.

AZ 1863. ÉVI LENGYEL FELKELÉS

1862 nyarán a kormány újból megkísérelte, hogy a lengyel nemességet a korábban tervezett reformok megvalósításával megnyerje magának. Helytartóvá Konstantin nagyherceget, a polgári közigazgatás vezetőjévé A. Wielopolskit nevezték ki. Ezek az intézkedések azonban nem tudták meggátolni a forradalmi hangulat fokozódását. A helytartó és Wielopolski ellen több ízben merényletet követtek el. Wielopolski, látva, hogy a forradalmi mozgalommal nem lehet egycsapásra leszámolni, indítványozta, hogy a városi fiatalságot külön összeállított jegyzékek alapján hívják be katonai szolgálatra. Ez az intézkedés siettette a felkelés kitörését.

A Központi Bizottság, hogy a készülődő felkelés emberanyagának bevonultatását megelőzze, az újoncokat még idejében kivonta Varsóból. 1863. január 22-én a bizottság kihirdette a felkelés megkezdését, és kiáltványt bocsátott ki, amelyben kifejtette programját.

A felkelés kellő előkészítés híján indult meg. A felkelőknek az egyes városok cári helyőrségei ellen intézett támadásai nem jártak sikerrel. A felkelés „diktátorának" kinevezett Ludwik Mierosławski, aki Poroszországban tartózkodott, nem vehette át az irányítást; két ízben is hiába próbált átjutni a határon. Ekkor a „fehérek" élénk tevékenységbe kezdtek. Igyekeztek a felkelés vezetését magukhoz ragadni és meggátolni, hogy népi tömegmozgalommá duzzadjon; arra számítottak, hogy ilyen módon sikerül majd elnyerniük Anglia és Franciaország uralkodó köreinek diplomáciai és katonai támogatását. Március elején a „fehérekhez" közel álló Langiewiczet nevezték ki a felkelés „diktátorává". Katonai sikert azonban ő sem ért el. Alakulata, mikor a cári csapatok szorongatták, átment Ausztria területére.

1863 májusában megalakult a lengyel nemzeti kormány (Rząd Narodowy), amelyben fontos szerephez jutottak a „fehérek" képviselői. A Rząd kapcsolatot létesített az emigráció arisztokrata tagjaival és Władysław Czartoryski herceget nevezte ki nyugat-európai diplomáciai képviselőjévé.

A Rząd a felkelő tábor „fehér" és „vörös" elemeinek kemény harca közepette folytatta tevékenységét. A nemzeti kormány összetétele több ízben megváltozott. A kormányban befolyásos jobboldali elemek, megriadva a parasztforradalomtól, utasítást adtak a felkelő csapatok parancsnokainak, hogy a parasztokat szigorúan meg kell büntetni, ha nyíltan szembefordulnak földesuraikkal.

A felkelő mozgalom, amely erejét a lengyel hazafiak határozottságából és önfeláldozásából merítette, mindezek ellenére tovább terebélyesedett. Az első kudarcok egyáltalán nem bátortalanították el a demokratikus és hazafias erőket. Egyre több önkéntes jelentkezett katonai szolgálatra.

Felkelő járőr
Gierymski

A felkelők létszáma mintegy 15—20 000 fő volt. Velük szemben állt a 126 000 főnyi, 176 löveggel felszerelt cári hadsereg. A felkelők kitértek a nagy létszámú katonai alakulatokkal való összecsapások elől. Osztagaik a tavaszi hónapokban főleg a királyság délkeleti és délnyugati vidékein folytattak hadműveleteket, valamint a płocki kormányzóság területén, ahol Padlewski 2000 főnyi csapata tevékenykedett.

Az orosz forradalmárok mély együttérzésükről biztosították a felkelőket. Míg az orosz polgári liberálisok valóságos hajszát indítottak a lengyel felkelők ellen, Herzen a „Kolokol"-ban közzétett cikkeiben, a Föld és Szabadság Társaság pedig 1863. március 3-i kiáltványában a felkelő lengyel nép támogatását sürgette. Bakunyin orosz légiót akart szervezni, amely a felkelők oldalán harcolt volna. Potyebnya az egyik felkelő osztag harcosaként halt hősi halált. A nyári hónapokban a felkelő mozgalom az egész Lengyel Királyságot lángra lobbantotta. Új, nagyobb katonai egységek alakultak, növekedett az összecsapások száma is; 1863 augusztusában Heydenreich 1600 főből álló felkelő osztaga két alkalommal is: Chruslina és Żyrzyn mellett (a lublini kormányzóság területén) jelentős győzelmet aratott.

A felkelés mozgató ereje a kisnemesség és a városi kispolgárság volt. A vezető szerepet a nemesi értelmiség vitte. A felkelő osztagokban iparosok és munkások, „raznocsinyec" nemesek, diákok, az értelmiség képviselői és parasztok harcoltak.

A parasztság tömege a várakozás álláspontjára helyezkedett, a felkelésben való részvétele sok esetben a helyi felkelő hatóságok magatartásától és attól függött, mennyire sikerült mozgósítaniuk a parasztokat. Padlewskinek, a nyomdász Borelowskinek, a demokrata tiszteknek (Hauke, Heydenreich és mások) csapataiban sok paraszt harcolt. Ha a felkelés vezetői merészebbek lettek volna a parasztok mozgósításában, összehasonlíthatatlanul több paraszt vett volna részt a forradalmi mozgalomban.

A parasztok növekvő rokonszenvvel csatlakoztak a kibontakozó felkeléshez. Állásfoglalásukat nagyban befolyásolta az a körülmény, hogy a felkelés kitörése óta valójában nem teljesítettek robotot és egyéb földesúri kötelezettségeket. De a „fehérek" hívei a felkelés központi, vajdasági (kormányzósági) és kerületi szerveiben számos vezető pozíció birtokában meghiúsították a „vörösök" minden olyan kísérletét, hogy az általános népfelkelés (pospolite ruszenie) megszervezésének kérdését a holtpontról kimozdítsák.

A jobbparti Ukrajnában, Belorussziában és Litvániában a földesurak és parasztok közti társadalmi antagonizmus eleve meghatározta a felkelő mozgalom méreteit és jellegét. Ukrajnában itt-ott megkísérelték ugyan a felkelés kirobbantását, de sikertelenül. Belorussziában a mozgalom nagyobb méreteket öltött; itt működtek W. Wróblewski, A. Truszov és más forradalmi demokraták osztagai, amelyek elnyerték a környékbeli parasztság rokonszenvét és támogatását. Ezeken a terü-

leteken a Lengyel Királyságban kirobbant felkelés hatására valóságos parasztmozgalom bontakozott ki: hatalmas méreteket öltött Litvániában, ahol a felkeléshez csatlakozó parasztok szembeszálltak a földesúri elnyomással és önkénnyel. Belorussziában és Litvániában neves forradalmárok és demokraták tevékenykedtek: Z. Sierakowski, K. Kalinovszkij, A. Mackiavičius. A litvániai parasztmozgalom egyesült a Lengyel Királyságban kitört felkeléssel.

Sok segítséget nyújtottak a felkelésnek a galíciai és poznani demokratikus erők: az osztrák és porosz határon keresztül önkéntes osztagokat, fegyver- és lőszerszállítmányokat küldtek, a sajtóban fáradhatatlan agitációt fejtettek ki, és védelmére keltek a felkelők igaz ügyének.

A FELKELÉS VÉGE

A cárizmus csak roppant erőfeszítések árán tudta eltiporni a lengyelországi felkelést. Ezután irgalmatlan leszámolás következett: sok embert kivégeztek, a lakosság egy részét Oroszország más vidékeire telepítették át.

A nyugat-európai államok kormányai, amelyekhez pedig a lengyel forradalmárok nagy reményeket fűztek, semmiféle kézzelfogható támogatást nem nyújtottak a felkelőknek. Franciaország és Anglia a lengyel kérdést saját politikai érdekeinek szolgálatába állította. A két ország uralkodó körei, miután vérmes reményeket ébresztettek a lengyel emigráció és felkelés vezetőségében, beérték azzal, hogy diplomáciai úton próbáltak nyomást gyakorolni a cári kormányra, és jegyzékekben követelték, hogy a lengyel kérdést az európai nagyhatalmak szintjén vitassák meg.

Nyíltan ellenséges álláspontra helyezkedett a felkelő lengyelekkel szemben a porosz kormány. Poroszország uralkodó körei siettek megakadályozni a lengyel szabadságmozgalom továterjedését, nehogy a porosz földet is elérje; ezért katonai segítséget ajánlottak fel a cári kormánynak a Lengyel Királyságban lángra lobbant felkelés elfojtására. 1863 februárjában Oroszország és Poroszország egyezményt írtak alá, amelyben közös rendőri intézkedéseket határoztak el a lengyel felkelők ellen.

1863 őszén a felkelés vezetői, miután megbizonyosodtak arról, hogy az idegen hatalmak részéről hiába várnak aktív segítséget, igyekeztek minél nagyobb tömegeket mozgósítani. A kezdeményező R. Traugutt, a felkelés akkori „diktátora" volt, aki sok mindenben a „fehérek" nézeteit osztotta ugyan, azt mégis megértette, hogy a parasztok nagy tömegeit be kell vonni a harcba. Ezt a törekvését azonban a felkelő tábor többi vezetőjének szabotálása sikertelenségre kárhoztatta. 1864 áprilisában a cári hatóságok Trauguttot a Rząd több más vezetőjével együtt letartóztatták. 1864 nyarán a felkelés valójában már elakadt.

Marx és Engels Lengyelország függetlenségi harcát összekapcsolta az egész európai demokrácia érdekeivel, az oroszországi cárizmus megdöntésének feladatával. Európában minden haladó ember kifejezte együttérzését a lengyel néppel. A lengyel felkelők soraiban különböző országok önkéntesei harcoltak: oroszok, franciák, olaszok, horvátok, magyarok, németek. Garibaldi kijelentette, hogy készséggel részt vesz a felkelésben. Kifejezte együttérzését a lengyel felkeléssel Victor Hugo is.

Amikor az 1863—1864. évi lengyel felkelés kirobbant, Európa számos országa és az Amerikai Egyesült Államok a polgári demokratikus forradalmak és reformok korát élte. „. . . Valamennyi polgári demokratikus forradalom közös tendenciája önálló nemzeti államok alakítása" — mutatott rá Lenin.[1] Programját és fő mozgató erejét tekintve a lengyelországi felkelés polgári demokratikus forradalom volt, bár több oknál fogva nem terebélyesedhetett paraszti tömegmozgalommá.

Az 1863—1864. évi felkelésnek óriási történelmi jelentősége volt. Erőteljes csapást mért a cári rendszerre és gazdagította a lengyel nép nemzeti forradalmi hagyományait.

[1] Lenin: A nemzetek önrendelkezési jogáról. Lásd *Lenin* Művei. 20. köt. Szikra 1955. 465. old.

AZ 1864. ÉVI AGRÁRREFORM A LENGYEL KIRÁLYSÁGBAN

A cári kormányzat abbeli törekvésében, hogy megakadályozza a lengyel parasztságnak a felkelők táborához való tömeges csatlakozását, vagy hogy legalábbis semlegesítse a parasztokat, 1864. február 19-én rendeletet adott ki a lengyelországi reform végrehajtásáról. Minden föld, amelyet parasztok használtak, az ő tulajdonukba ment át. Földet kapott a földnélküli parasztok egy része is; elsősorban a kincstári földek alapjából és a műveletlenül hagyott birtokokból kisebb telkeket juttattak nekik. A parasztok továbbra is a korábbiak szerint használhatták a földesúri és kincstári erdőket és legelőket, továbbá visszakapták azokat a földdarabokat, amelyeket az uraságok „lehasítottak" parcelláikból. A kormány nem vezette be a földmegváltás rendszerét, a földesurak a kincstárból kaptak kártérítést. E kiadások fedezése végett a kormány növelte az állami adókat és külön földadót rendszeresített.

Az 1864. évi földreform eredményeképpen a parasztgazdaságok száma az 1859. évi 424 000-ről 514 000-re szökött fel, de az új parasztporták három morgáig (1 morga körülbelül 0,5 hektár) terjedő törpegazdaságok voltak. A szegényparaszti, félproletár gazdaságoknak a tulajdonosai kénytelenek voltak egyéb munkát is vállalni a földesúri birtokokon. Így alakult ki az az olcsó munkaerőforrás, ami egyik fontos előfeltétele volt a földesúri gazdaságok kapitalista átszervezésének.

Ez a reform, amelyet fegyveres felkeléssel kellett kicsikarni a cári rendszertől, több polgári vonást mutatott, mint az 1861-es oroszországi reform. Ez bizonyos mértékig megtisztította az utat a Lengyel Királyság tőkés fejlődése előtt.

XXVI. FEJEZET

A BALKÁNI NÉPEK NEMZETI FELSZABADÍTÓ MOZGALMA. A ROMÁN ÁLLAM MEGALAKULÁSA

A XIX. század kezdetén a balkáni országokban — bár nem egy időben és nem egyforma intenzitással — megindult a feudalizmus felbomlásának, a tőkés viszonyok érlelődésének, a burzsoázia kialakulásának és a nemzetté válásnak a folyamata.

Ez magával hozta a nemzeti felszabadító mozgalom gyors kibontakozását, melynek fő célja a török függőség és a feudális elnyomás alól való felszabadulás, valamint az önálló nemzeti államok megteremtése volt.

Az 1804—1813., majd 1815. évi szerbiai felkelés eredményeképpen létrejött a félig független szerb fejedelemség. Az 1821—1829. évi görög felkelés a független Görögország kialakulására vezetett. Ténylegesen független volt Montenegró is.

A XIX. század derekán Törökország fennhatósága alatt volt még a Balkán-félsziget jelentős része: Bulgária, Makedónia, Bosznia, Hercegovina, Albánia, Szerbia déli része, Thesszália, Moldva, Havasalföld, Kréta szigete és több más sziget. Az 1850—1860-as években itt is — különösen Havasalföldön, Moldvában, Bulgáriában, Szerbiában és Kréta szigetén — kibontakozott a nemzeti felszabadító harc.

1. A ROMÁN ÁLLAM MEGALAKULÁSA

MOLDVA ÉS HAVASALFÖLD TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE

Az 1848-as polgári forradalomnak Moldvában és Havasalföldön az lett volna a rendeltetése, hogy megoldja a földkérdést, vagyis hogy felszámolja a parasztok földesúri elnyomását. Fontos feladat volt még a török iga lerázása és az egységes nemzeti állam megteremtése. Az 1848-as forradalom azonban a megoldásra váró feladatok egyikét sem oldotta meg. Ennek ellenére súlyos csapást mért a dunai fejedelemségekben a feudális viszonyokra.

A XIX. század második felében Moldvában és Havasalföldön az ipari termelés valamelyest fejlődött. 1848 és 1866 között a fejedelemségekben háromezer új ipari vállalat létesült. Ezek többnyire kisipari műhelyek voltak, de akadtak köztük malmok, fűrészüzemek, papír- és textilgyárak, bőrfeldolgozó üzemek is. Fejlődésnek indult a kitermelő ipar is. 1858-ban egyetlen év leforgása alatt, a kőolajtermelés 250 tonnáról 500 tonnára emelkedett. 1856-ban megépült az első olajfinomító üzem. Az európai városok közül elsőnek Bukarest utcáit világították meg petróleumlámpákkal.

A BALKÁN FÉLSZIGET ORSZÁGAI
AZ 1850-1860-AS ÉVEKBEN
Az 1870 előtt Törökország uralma alá tartozott területek
Az Oszmán Birodalom határai a XIX. sz. elején
Az 1812. évi bukaresti és az 1829. évi drinápolyi béke értelmében Oroszországhoz csatolt területek
A török uralom alól felszabadult független államok területe (a tényleges függetlenség elnyerésének időpontjával)
Besszarábia déli része, amelyet 1856-ban (a párizsi béke értelmében) csatoltak el Oroszországtól
A Törökországnak 1856-ban átengedett Duna-deltabeli szigetek
A Jón-szigetek és a Kythéra-sziget, amelyet 1864-ben Görögországhoz csatoltak
25°
Gr.-tól K-re 30°
OROSZ BIRODALOM
BESSZARÁBIA
MOLDVA
1859
AUSZTRIA-MAGYARORSZÁG
HORVÁTORSZÁG SZLAVÓNIA
BUKOVINA
Erdélyi Kárpátok
Déli-kárpátok
HAVASALFÖLD
Csernovici
Hotyin
Iasi
Kisinyov
Bengyeri
Akkerman
Birlad
Galati
Izmail
Brăila
Tulcea
Isaccea
Buzău
Argeş
Ploeşti
Bukarest
Hirşova
Craiova
Oltenita
Giurgiu
Slobozia
Tutrakan
Ruszcsuk
Szilisztra
Küsztendzsi (Constanţa)
DOBRUDZSA
Calafat
Vidin
Lom
Belogradcsik
Nikopol
Szvistov
Sumla
Várna
Tirnovo
BULGÁRIA
Balkán-hegység
Burgasz
Jambol
Szófia
Szamokov
Filippopol (Plovdiv)
Edirne (Drinápoly)
Lüleburgaz
ISZTAMBUL (KONSTANTINÁPOLY)
Enez
MÁRVÁNY-TENGER
FEKETE-TENGER
BOSZNIA
Banja Luka
Sarajevo
HERCEGOVINA
Mostar
DALMÁCIA
SZERBIA
1867
Belgrád
Šabac
Smederevo
Užice
Niš
Pirot
Una
Száva
Tisza
Duna
Morava
Drina
MONTENEGRÓ 1858
Grahovo
Nikšić
Ragusa (Dubrovnik)
Cattaro
Cetinje
Podgorica
Szkutari (Shkodra)
Peć
Skopje
ALBÁNIA
Durazzo
Tirana
Ohrid
Monastir
Vlora
MAKEDÓNIA
Szaloniki
Vardar
Drin
Sztruma
Marica
Iszker
Prut
Dnyeszter
Szeret
Olt
ADRIAI-TENGER
OLASZORSZÁG
40°
EPEIROSZ
Janina
Larissza
THESSZÁLIA
Arta
Preveza
KERKYRA (KORFU)
KEFALLENIA
ZAKYNTHOSZ
JÓN-TENGER
JÓN-SZIGETEK
Lepanto (Naupaktosz)
Szalona (Amfissza)
Mezolongion
Patrai
GÖRÖGORSZÁG
1822
Athén
Korinthosz
Epidaurosz
Tripolisz
Navarino
Monemvaszia
KYTHÉRA
EUBOIA
SZKYROSZ
ANDROSZ
NAXOSZ
CHIOSZ
SZAMOSZ
LEZVOSZ
LÉMNOSZ
IMROZ
THASZOSZ
TENEDOSZ
Athósz
Mytiléné
Izmir (Szmirna)
KIS-ÁZSIA
RODOSZ
KRÉTA
Chania
ÉGEI-TENGER
20°
45°
75 0 75 150 225 km

PARASZTTEMETÉS
V. G. Perov

Moldva és Havasalföld gazdasági életében döntő fontossága volt a mezőgazdaságnak. A Moldvából és Havasalföldről exportált gabona hovatovább számottevő tényező volt az európai piacokon. A földesurak, akiknek érdekük fűződött az árugabona termelésének fokozásához, kibővítették gazdaságaikat.

De az a pénz, ami a külkereskedelem révén befolyt, nem mozdíthatta elő a helyi ipar és mezőgazdaság fejlődését; azt elsősorban a Törökországnak járó adó megfizetésére kellett fordítani. Ez akadályozta a földművelés fejlődését és a parasztság kizsákmányolásának fokozódására vezetett. Ennek folytán a termelési viszonyok a mezőgazdaságban megőrizték feudális jellegüket. A parasztok továbbra is teljesen jogfosztottak voltak, nyomorúságban tengették életüket. Az 1831. évi „Règlement organique" („Szerves szabályzat") szerint (amely az 1829-es drinápolyi szerződésnek megfelelően szabályozta a dunai fejedelemségek társadalmi és politikai berendezkedését), tehát — Marx kifejezésével élve: a robotmunka eme törvénykönyve szerint[1] a paraszt évenként csak 84 napot dolgozhatott gazdaságában. Idejének többi része felett a földesúr rendelkezett.

A XIX. század elejétől nőtt a kis földű parasztok száma, mivel a bojárok szántóterületüket többnyire a paraszti földhasználat rovására bővítették. A „Szerves szabályzat" törvényesítette a parasztok kirablásának ezt a módját. A szabályzat a jobbágyparasztnak egészen kis telket juttatott, amelyből nyilvánvalóan nem tudta előteremteni családjának a létminimumot. A jobbágyi függőségtől szabad parasztok száma igen kicsiny volt, ezek közé főleg a hegyvidéki állattenyésztők tartoztak. De azok is jogfosztottak voltak és a bojárok elnyomták őket. Különösen nehéz volt a cigányok helyzete, akiket a bojárok valójában rabszolgasorban tartottak.

A fejedelemségek parasztjai mindezen felül különféle adókat tartoztak fizetni a szultánnak, a hoszpodárnak (fejedelemnek) és az egyháznak, továbbá természetbeni szolgáltatásokat kellett teljesíteniük (fuvarozást, útépítést, postaszolgálatot stb.).

Az országban uralkodó feudális viszonyok, a belföldi piac szűk volta, amit a tömegek csekély vásárlóképessége idézett elő — megannyi gátja volt a fejedelemségek gazdasági fejlődésének. A termelőerők további fejlődése sürgetően követelte a fejedelemségek egységes nemzeti állammá való egyesítését és az Oszmán Birodalomtól való politikai függőségük megszüntetését.

A fejedelemségek egyesítését ellenezték a nagybojárok és a burzsoázia azon képviselői, akik magas állami tisztségeket töltöttek be, meggazdagodtak a bérletekből és attól tartottak, hogy az egyesülés után elvesztik jövedelmező állásukat. A fejedelemségek nemzeti állammá való egyesítését csakis harc árán lehetett megvalósítani, harcban mind a török uralom, mind a bojárok ellen.

MOLDVA ÉS HAVASALFÖLD EGYESÜLÉSE — A ROMÁN ÁLLAM

Miként a korabeli Európa többi államában, az ország egyesítésének feladatát itt is a polgárság és a kereskedelemmel kapcsolatban álló földbirtokosok vállalták magukra. Ezt a nép bevonása nélkül, a nyugat-európai hatalmaknak, kiváltképpen III. Napóleon Franciaországának segítségével kívánták megoldani; Franciaország ekkor Ausztria és Törökország balkáni hadállásai gyengítésére törekedett.

1858-ban Párizsban összeült az 1856. évi török békeszerződést aláíró hét hatalom konferenciája, hogy megvitassa a dunai fejedelemségek kérdését. Az egyezmény, amelyet ezen a konferencián Oroszország aktív részvételével kötöttek, előírta, hogy a két fejedelemségben közös legfelsőbb bíróságot kell létesíteni, egységes vám-, posta- és pénzrendszert bevezetni, továbbá közös hadsereget kell felállítani. A két fejedelemség neve ettől fogva Moldva és Havasalföld Egyesült

[1] Lásd *Marx:* A tőke. I. köt. Budapest 1961. 223. old.

Iaşi
Timm rajza. 1858

Fejedelemségek lett. A fejedelemségek megmaradtak a török szultán főhatósága alatt: igazgatásukkal két külön uralkodó hoszpodárt bíztak meg, akiket a két fejedelemség országgyűlésein választottak meg; a megbízás életük végéig szólt. Ezzel egyidejűleg közös bizottságot is szerveztek Focşani székhellyel, amelynek joga volt mindkét fejedelemségben érvénnyel bíró törvényeket hozni.

A moldvai, majd a havasalföldi országgyűlések 1859-ben egyazon fejedelmet, Alexandru Ion Cuza ezredest, az ismert haladó politikust választották meg és kiáltották ki fejedelemmé. Így a nép követeléseinek eleget téve fejezték ki tiltakozásukat a párizsi konferencia felemás megoldása ellen: a havasalföldi fejedelemválasztás idején Bukarest lakosai és a környékbeli parasztok körülfogták az épületet, amelyben a választó testületek üléseztek, és követelték a két fejedelemség egyesítését. Egyes falvakba csapatokat küldtek „a háborgó nép lecsendesítésére".

A két fejedelemség, miután mindkettőben Cuzát választották meg fejedelemmé, egyesült. Ez ellen Törökország — Anglia támogatásával — hevesen tiltakozott. Ausztria is fenyegette a fejedelemségeket, s ennek háborús előkészületekkel adott nyomatékot. Védelmükre kelt viszont Oroszország, amely figyelmeztette Ausztriát és Törökországot, hogy ha fegyveresen beavatkoznak a fejedelemségek belügyeibe, Oroszország sem fogja beérni szóbeli tiltakozással. Törökország és Ausztria, mivel a remélt francia támogatás elmaradt, kénytelen volt visszakozni.

1861-ben a Románia néven egyesített államot Törökország is elismerte. Megalakult az egységes kormány és az egyesített törvényhozó gyűlés (nemzetgyűlés). A fejedelemségek azonban az összeolvadás után is Törökország fennhatósága alatt maradtak, és adót fizettek a portának.

AZ 1864. ÉVI AGRÁRREFORM

Az egyesült Romániában egyszeriben kiéleződött a harc a legfontosabb belpolitikai kérdések körül. A nagybirtokosok és a burzsoáziának Brătianu vezette, a földesurakkal szoros kapcsolatban álló része határozottan elleneztek minden néven nevezendő reformot, kivált a pa-

rasztok földhöz juttatását, és nem voltak hajlandók beleegyezni a parasztok jobbágyi függőségének megszüntetésébe, még váltság ellenében sem. A születőben levő ipari és kereskedő burzsoázia, amelynek viszont szüksége volt szabad munkaerőre, a parasztok felszabadítása mellett foglalt állást. A burzsoáziának ez a része — Kogălniceanu vezetésével — a nagybojárok elleni harcában a parasztságra igyekezett támaszkodni.

A kapitalizmus fejlődésével egyre mélyült Romániában a feudális rend válsága. A paraszti zavargások egyre erőteljesebbek lettek. Különösen nagyarányú parasztmegmozdulásokra került sor 1861 után.

A Buzău kerületi felkelő parasztok Mircea Mălăeru vezetése alatt Bukarest ellen vonultak. Közben feldúlták a bojárbirtokokat, és igyekeztek az útjukba eső falvak lakosságát maguk mellé állítani. A parasztok nyíltan hangoztatták, hogy „szét akarják verni a bojárok fejét". Mindenfelé követelték a jobbágyi függőség eltörlését és a földreform végrehajtását.

1863-ban a nemzetgyűlés jóváhagyta a kormánynak azt a törvényjavaslatát, amely elrendelte a kolostori földek szekularizálását, és így az állam kezébe került az ország egész földterületének egyötöde. A bojárok támogatták ezt a törvényt, mivel arra számítottak, hogy ezúton sikerül elterelniük a parasztok figyelmét a földesúri földbirtoklás elleni harcról. Ez a reform, bár az uralkodó osztályokat juttatta előnyhöz, nagy jelentőségű volt, mivel új lehetőségeket nyitott meg a mezőgazdaságban a kapitalizmus fejlődése előtt.

A szünni nem akaró paraszti zavargások hatására a parlament 1864-ben új földreform-törvény megvitatását tűzte napirendre. Ez előirányozta a robotnak és a parasztok természetbeni szolgáltatásainak eltörlését, valamint a parasztság egy részének földhöz juttatását. 467 000 parasztcsaládból a tervek szerint 71 000 kapott volna telket, összesen 413 000 hektár kiterjedésben, vagyis minden családra átlagban 5,7 hektár jutott volna. A felosztott föld fejében a parasztoknak 15 éven át tekintélyes összegű váltságot kellett volna fizetniük.

Ám ez a törvényjavaslat, bármennyire szűk korlátok közt mozgott is, a földesurak élénk tiltakozásába ütközött. A nemzeti tanács, amely egytől egyig földesurakból állt, megpróbálta elutasítani a törvényjavaslatot. A tanács egyes tagjai még a török csapatok beavatkozását is követelték, hogy megakadályozzák a földreform végrehajtását. Cuza ekkor feloszlatta a nemzetgyűlést, és módosította a választási törvényt. Az új törvény értelmében a választásokon minden polgár részt vehetett, aki betöltötte 21. életévét és 48 lej adót fizetett. A kor- és vagyoni cenzus leszállítása csorbította a nagybirtokosok politikai befolyását; a választók zömét ekkor polgári elemek alkották. Az új nemzetgyűlés jóváhagyta a földreform-törvényt.

A földreform végrehajtása és az új alkotmány miatt Cuza ellen fordult bojárság és nagyburzsoázia koalíciót szervezett a kormány ellen, amely „szörnyű koalíció" néven került be Románia történelmébe. A koalíció 1866 februárjában összeesküvést szervezett; Cuzát megfosztották hatalmától. Ezután a koalíció és az európai diplomácia mesterkedése folytán Hohenzollern Károly német herceget ültették Románia trónjára. A politikai reakció országszerte megerősödött.

Romániának Poroszországhoz és Ausztriához való közeledése arra vezetett, hogy a városi piacokat elárasztották az olcsó nyugat-európai gyári készítmények. Sok ipari vállalat nem bírta a versenyt, és bezárta kapuit. A gazdasági elmaradottság és a Törökországtól való függőség közrejátszott a nyugat-európai tőke romániai hadállásainak megszilárdulásában. Az iparosok egymás után mentek tönkre. A munkanélküliek száma folytonosan növekedett. A falvakban újabb és újabb paraszti tömegek váltak földnélkülivé.

A nyomorúságos helyzetben élő néptömegek harcra keltek elnyomóik ellen. 1867 márciusában Bukarest környékén zajlottak le nagyarányú paraszti zavargások, 1869-ben Argeş kerület több járásában lázadtak fel a parasztok. Ezek a megmozdulások azonban szétforgácsolt és szervezetlen jellegűek voltak.

2. A BULGÁRIAI PARASZTMOZGALOM ÉS FORRADALMI FELSZABADÍTÓ HARC AZ 1850—1860-AS ÉVEKBEN

BULGÁRIA A SZULTÁNI TÖRÖKORSZÁG ELNYOMÁSA ALATT

Bulgáriában a török földesúri földbirtok (csiftlik) az ötvenes-hatvanas években egyre terjeszkedett; a feudális urak elfoglalták az állami és paraszti földeket, amelyek így a földesurak és uzsorások tulajdonába mentek át. A paraszti földínség, a parasztok kíméletlen földesúri kizsákmányolása, a növekvő adók és szolgáltatások súlyos teherként nehezedtek a bolgár falvakra. Ugyanakkor sok török földesúr egyre-másra eladogatta földjeit a jómódú falusiaknak, akik árutermelő gazdálkodást folytattak.

Bolgár parasztok búzát árulnak
Metszet. 1853

A bolgár falvakban különféle paraszti csoportok alakultak ki: önálló kisgazdák, a csiftlik-birtokon bérmunkát végző földnélküliek, a csiftlik-földeken dolgozó függő helyzetben levő parasztok; továbbá a tehetős réteg, az úgynevezett csorbadzsik, nagyobb birtokok, malmok, kocsmák tulajdonosai, akik kereskedelemmel foglalkoztak.

A társadalmi és nemzeti elnyomás nagy elégedetlenséget szült a bolgár parasztok közt. Legfőbb ellenségüket a feudális török államban látták. Nem egy ízben ragadtak fegyvert szabadságukért, azért, hogy lerázzák a török földesurak igáját. 1850-ben felkelés tört ki Bulgária északnyugati részében, a csiftlik-birtokok felszámolásának és a falusi török földbirtokosok kiűzésének követelésével. A felkelés június első napjaiban a lomi, vidini és belogradcsiki kerületekben egy időben tört ki. A törökök azonban könnyűszerrel leverték a gyengén felfegyverzett felkelő csapatokat.

De a helyzet Északnyugat-Bulgáriában a felkelés leverése után is feszült maradt. A török kormány a paraszti tömegmozgalom újabb fellángolásától tartva, Konstantinápolyban fogadta a bolgár parasztok képviselőit, és ígéretet tett a földbirtokrendszer némi módosítására. De csak 1853-ben — újabb parasztfelkelés veszélyétől megrettenve — hajtott végre részleges földreformot, melynek értelmében a parasztok váltság ellenében megkapták a vidini kerület földesúri földjeit.

Ez az intézkedés, mivel csak korlátozott területet érintett és nem számolta fel sem a török földbirtokokat, sem a török hatóságok elnyomó rendszerét, nem állíthatta meg a bolgár parasztság mozgalmát.

A KÉZMŰVESIPAR VÁLSÁGA

Az 1853—1856. évi krími háború óta szorosabbá vált Törökország gazdasági függősége a nyugat-európai hatalmaktól, ami elősegítette a külföldi tőke és árucikkek további beáramlását a szultán fennhatósága alá tartozó Bulgáriába.

Ausztria élénk kereskedelmet folytatott a Duna menti bolgár városokkal. De eljutottak bolgár földre a francia áruk is. Anglia megerősítette kereskedelmi kapcsolatait Dél-Bulgáriával: gyapotot szerzett be onnan. A vasútépítésbe angol és osztrák, a textilgyárak építésébe francia és olasz tőkéket fektettek be. A külföldi tőke behatolása Bulgáriára nézve súlyos következményekkel járt. A nyugat-európai gyári áruk nagyarányú bevitele, amelyekkel a helyi kézműipar termékei nem vehették fel a versenyt, több iparágban válságot idézett elő. A műhelyeket be kellett zárni, addig virágzó városkák elsorvadtak; rengeteg kézműves foglalkozás nélkül maradt, de tönkrementek a kiskereskedők is, akik a belföldi áruk eladásával foglalkoztak. Másrészt a külföldi áruk behatolása fellendítette a külkereskedelmet, amelyben a bolgár nagyburzsoázia volt érdekelve. A nagyburzsoázia kezében számottevő tőke koncentrálódott. A bolgár burzsoázia egy része erőfeszítéseket tett a gyáripar megteremtésére. A hatvanas-hetvenes években több textil- és gyufagyárat, sörfőzőt és szeszgyárat létesítettek. Bulgária területén a hetvenes évek kezdetéig összesen mintegy húsz gyárvállalat épült. Ezek közül azonban a legtöbb nem bizonyult hosszú életűnek, tönkrement — egyesek a külföldi konkurrencia következtében, mások a török hatóságoktól sanyargattatva.

Bolgár felkelők a hegyekben
Metszet. 1850

A NEMZETI FELSZABADÍTÓ MOZGALOM

A bolgár burzsoázia egy része, melyet szoros szálak fűztek a törökországi piachoz, a szultáni kormány megrendeléseihez, azért küzdött, hogy elismerjék a bolgár nép nemzeti jogait az Oszmán Birodalom határain belül. Különleges jelentőséget tulajdonítottak a bolgár nemzeti egyház megteremtésének, azzal a meggondolással, hogy ez majd Bulgária egész lakosságát képviselheti a török kormány előtt, vallási és politikai ügyekben egyaránt. A bolgár egyház, amikor a konstantinápolyi görög patriarkátus nem volt hajlandó elismerni autonómiáját, 1860-ban elszakadt tőle.

A katolikus egyház — Franciaország és Anglia támogatásával — sietett kihasználni az elszakadást. A Bulgáriában működő katolikus misszionáriusok sajtóorgánumot létesítettek és a maguk oldalára állították a bolgár burzsoá értelmiség egy részét. Rábírták az egyházi unióra Joszif Szokolszkit, az egyik zárda főnökét, akit a római pápa Bulgária unitus érsekének nevezett ki. Szokolszki azonban, miután meggyőződött az unitus mozgalom gyökértelenségéről, lemondott az unióról.

Az 1860-ban önállóvá vált bolgár egyházat 1870-ben a török hatóságok is elismerték külön exarchatusnak. Ezzel a lépéssel a bolgár nagyburzsoázia igényei máris kielégítést nyertek.

Külön politikai csoportot képviselt a Romániában, valamint az Oroszországban élő bolgár emigráció. Az emigránsok Oroszországtól vártak támogatást; abban reménykedtek, hogy orosz fegyverek segítségével megdönthetik a török uralmat. A burzsoáziának ez a része még a krími háború idején megteremtette a maga szervezeteit; a bukaresti bizottságot és az ogyesszai bolgár

intézőséget. Mindkét szervezet szoros kapcsolatot tartott fenn az orosz hatóságokkal. A háború után a bukaresti bizottságot Jótékonysági Csoport néven átszervezték. A társaság 1867-ben programot dolgozott ki Bulgáriának és Szerbiának egységes állammá való egyesítésére, amelyben mindkét fél teljes autonómiát élvezett volna.

Volt a bolgár emigrációnak egy másik csoportja is, amely a nyugati hatalmak irányában tájékozódott, s az autonómia kivívását tekintette céljának. Indítványozta a török kormánynak az Oszmán Birodalom átszervezését a bolgár—török dualizmus alapján, török—bolgár monarchia formájában, amelyen belül mind a török, mind a bolgár terület egyenjogúságot és autonómiát kapott volna.

G. SZ. RAKOVSZKI

A bolgár parasztok és iparosok, valamint a haladó értelmiség képviselői a nemzeti kérdés radikális megoldására, Bulgária teljes függetlenségének kivívására törekedtek. Ezek a rétegek alkották a török hatóságok, valamint a csorbadzsik elleni harc, a nemzeti felszabadító mozgalom főerőit.

A bolgár nép szervezett forradalmi felszabadító harcának kezdete elválaszthatatlan Georgi Sztojkov Rakovszki (1821—1867) munkásságától. A kiváló forradalmár egy személyben nagy költő és közíró volt. Egész élete harc volt, harc a bolgár nép felszabadításáért. A krími háború idején bolgár csapatot szervezett, amely az orosz egységekkel vállvetve harcolt a törökök ellen. A háború után irodalmi munkával, újságírással foglalkozott. A hatvanas évek elején hozzálátott, hogy nemzeti felkelést készítsen elő Szerbiával közösen, amely ebben az időben háborúra készült Törökország ellen. Rakovszki remélte, hogy a felkelő csapatok megjelenése a Balkán-hegységen fegyverfogásra készteti a bolgár népet, ezért felkelő osztagot szervezett Szerbiában.

Belgrádban Rakovszki körül csoportosultak a tekintélyes hajdutok, vajdák, vagyis partizán csapatvezérek és az önkéntesek. Rakovszki azonban a megváltozott helyzetben — Szerbia nem indított háborút Törökország ellen — nem tudta megvalósítani tervét. Mégsem mondott le a harc folytatásáról. 1866-ban hét emberből álló titkos csoportot szervezett a hajdut csapatok vezetésére és egyesítésére. Rakovszki ezek számára írta „Ideiglenes szabályzat"-át, amelyben a forradalmi taktikáról fejtette ki nézeteit. Továbbra is bízott abban, hogy a Bulgáriába behatoló egyesített hajdut-osztagok segítségével felszabadíthatja az országot.

A KÖZPONTI FORRADALMI BIZOTTSÁG

Egyes hajdut-osztagok 1867-ben és 1868-ban a Duna északi partjáról csakugyan be is hatoltak Bulgáriába. Ám e harcok tapasztalatai azt mutatták, hogy ezek az osztagok, amelyek nincsenek kapcsolatban a helyi lakossággal és nem arra támaszkodnak, nem hozhatják meg a felszabadító mozgalom sikerét.

Vaszil Levszki (1837—1873), híres bolgár forradalmi-demokrata, lánglelkű hazafi és tehetséges szervező, arra a következtetésre jutott, hogy más módszereket kell alkalmazni. 1869-ben helyi forradalmi bizottságok létesítéséhez kezdett és ezzel megvetette az alapját egy hazai országos méretű forradalmi szervezetnek. Kidolgozta a forradalmi mozgalom programtervezetét, s ebben a török uralom megdöntésének forradalmi útját jelölte meg feladatként, majd a demokratikus köztársaság megteremtését, amely — szerinte — lehetővé teszi valamennyi állampolgár teljes szociális egyenlőségének megvalósítását. Levszki világosan látta, hogy az ország felszabadításáért folyó harc főereje a parasztság. Harcát a török hűbérurak és a török feudális állam ellen vívta, egyszersmind elismerte a török és bolgár nép érdekeinek közösségét, valamennyi nemzet önrendelkezési jogát.

A bolgár nemzeti felszabadító mozgalom másik szárnyának vezére Ljuben Karavelov (1837—1879) realista író és tekintélyes politikus volt. Karavelov ugyancsak Bulgária nemzeti felszabadítására törekedett, de — Levszkitől eltérően — a társadalom átalakítására vonatkozóan semmiféle programja nem volt. Míg Levszki a szabadságharc legfőbb fegyverét a bolgár nép forradalmi tömegszervezetében látta, Karavelov a szomszédos balkáni államok (elsősorban Szerbia) kormányaival kereste a szövetséget.

Levszki és Karavelov — alapvető nézeteltéréseik ellenére — megállapodtak abban, hogy közösen harcolnak hazájuk felszabadításáért, és 1870-ben megalapították a bolgár Központi Forradalmi Bizottságot, amelynek programját és szervezeti szabályzatát később, 1872-ben, a helyi bizottságok képviselőinek gyűlésén hagyták jóvá. Levszkit nem sokkal ez után a török hatóságok elfogták és felakasztották.

Az 1850—1860-as években a nemzeti kultúra terén is nagy eredmények születtek. 1856 és 1877 között Bulgáriában 64 folyóirat jelent meg.

A felszabadulás eszméinek terjesztésében ez idő tájt fontos szerepük volt a bolgár népi olvasókönyvtáraknak. Az első népkönyvtárat 1856-ban alapították Szvistovban. Ezt követőleg több más városban is nyíltak könyvtárak. Legnagyobb volt a konstantinápolyi bolgár könyvtár, amelyet 1866-ban P. Szlavejkov alapított. A bolgár könyvtárak egyszersmind klubok és különféle kulturális felvilágosító tevékenység központjai is voltak.

3. A SZERB FEJEDELEMSÉG

A TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI FEJLŐDÉS AZ ÖTVENES-HATVANAS ÉVEKBEN

Az autonóm szerb fejedelemség, amely a szerb nép törökellenes felkeléseinek eredményeképpen jött létre, korántsem foglalta magában valamennyi szerb területet, csupán az 1 300 000 főnyi lakosságú központi részt.

Szerbiát az ötvenes-hatvanas években a gazdasági elmaradottság jellemezte. Túlsúlyban volt a céhipar; manufaktúra-vállalatok csak elenyésző számban akadtak. Az ország iparának fejlődését akadályozta a nemzeti tőke hiánya, ami a külföldről — elsősorban Ausztriából — bevitt ipari készítmények erős konkurrenciájának volt a következménye. Szerbia gazdasági és politikai téren egyre inkább Ausztriától függött.

Az ország gazdasága mindezek ellenére a XIX. század közepén lassan, de feltartóztathatatlanul megindult a tőkés fejlődés útján. Ezt a folyamatot jelezte az új ipari üzemek alapítása és a bankügy megszervezése.

A gazdasági életben uralkodó helyet foglalt el a mezőgazdaság. A lakosság túlnyomó többsége — mintegy 90 százaléka — paraszt volt. A török hűbéri földtulajdont még az 1830. és 1833. évi hatt-i-serifek (szultáni rendeletek) alapján felszámolták, úgyhogy a török hűbérurak földjei azoknak a parasztoknak a tulajdonába kerültek, akik ezeket megművelték. A földek egy része azonban vásárlás és foglalás révén a szerb hivatalnokoknak és a kereskedelmi-uzsoratőke képviselőinek a kezébe ment át. Ez a nagybirtokosi réteg — csekély száma ellenére — hosszabb ideig próbálkozott félfeudális gazdálkodási módszerek meggyökereztetésével. A kapitalizmus a török uralom következtében jelentkező társadalmi és gazdasági elmaradottság folytán csak lassan tört utat Szerbia mezőgazdaságában és iparában. Ennek ellenére a falusi áru- és pénzviszonyok fejlődése siettette a családközösségek — zadrugák — felbomlási folyamatát. A parasztság tehetős felső rétege és a kereskedő-uzsorás burzsoázia sorra megkaparintotta a közösségi birtokokat,

összevásárolta az elszegényedett parasztok földjeit, a parasztok egyre inkább adós-szolgai függőségbe kerültek az uzsorásokkal szemben.

Mindez falun az osztályharc kiéleződésére vezetett. A parasztok megtagadták az állami adók fizetését, nem hajtották végre a hatóságok rendelkezéseit, elszéledtek a hegyekbe és az erdőkbe, hajdutoknak (partizánoknak) álltak. A kormány kegyetlenül üldözte az engedetlen parasztokat. Másrészt, hogy a tönk szélén álló parasztságot visszatartsa, tovább folytatta a harmincas években megkezdett politikáját, és a paraszti föld kisparcelláit megvédte az adósság fejében való eladástól. Ez megfelelt a nagybirtokosok érdekeinek, mivel biztosította számukra a munkaerőt, és ugyanúgy a kincstár érdekeinek is, mivel garanciát teremtett az adók megfizetésére.

AZ „ALKOTMÁNYVÉDŐK" URALMA. OBRENOVIĆ MIHÁLY FEJEDELEM URALKODÁSA

A szerb fejedelemségben 1815-től 1839-ig Obrenović Miloš fejedelem uralkodott. A Miloš-rezsim legfőbb ellenfelei a nagybirtokosok, tisztviselők, a kereskedő burzsoázia képviselői, akik a szerb fejedelemség 1838. évi alkotmányának védelmében megalakították az úgynevezett „alkotmányvédők" pártját. Az „alkotmányvédők" 1839-ben lemondatták Obrenović Miloš fejedelmet, 1842-ben pedig államcsíny útján Miloš fiát, Mihály fejedelmet is megfosztották a hatalomtól és Karadjordje fiát: Karadjordjević Sándort ültették a fejedelmi székbe (1842—1858).

Az „alkotmányvédők" oligarchikus kormányzati rendszert honosítottak meg az országban. Minden hatalom a fejedelem mellett működő tanács kezében összpontosult; tagjai az „alkotmányvédők" párthíveiből kerültek ki. A szkupstina (nemzetgyűlés) úgyszólván nem is ült össze.

Az „alkotmányvédők" nem harcoltak következetesen a török uralom ellen, a fejedelemség teljes felszabadulásáért, szemet hunytak afölött, hogy az ország gazdasági és politikai téren egyre inkább Ausztriától függött. Karadjordjević Sándor trónra kerülése után a szerb fejedelemség és az orosz kormány viszonya megromlott.

Az „alkotmányvédők" reakciós bel- és külpolitikája országszerte nagy elégedetlenséget keltett. 1858-ban a kormány kénytelen volt összehívni a népi szkupstinát (szentandrási szkupstina), amely Karadjordjević Sándort lemondatta és az idős Obrenović Miloš fejedelmet hívta vissza Szerbia trónjára. Ezen a szkupstinán formálódott ki a liberális irányzat, amely a kialakulóban levő városi és falusi burzsoázia érdekeinek adott hangot. A liberálisok követelték, hogy a fejedelemség alakuljon át alkotmányos monarchiává, amelynek kormánya a szkupstinának tartozik felelősséggel. A liberálisok azonban még túl gyengék voltak, és a konzervatívokkal szemben vereséget szenvedtek. Azok a reformok, amelyeket a szkupstina a közigazgatás demokratizálására dolgozott ki, a gyakorlatban nem valósultak meg.

Mihály fejedelem, aki 1860-ban újból elfoglalta a szerb trónt, számos reformot léptetett életbe, amelyek betetőzték a fejedelmi hatalomnak maradéktalanul alárendelt rendőri-bürokratikus apparátus kiépítését. A kormány feje a konzervatív Ilija Garašanin volt. A szkupstina tanácskozó szervvé degradálódott.

Az „alkotmányvédőkkel" ellentétben Mihály kormánya nemcsak Szerbia teljes felszabadítására törekedett, hanem arra is, hogy a szerbiai fejedelemség fennhatósága alatt egyesítse a Balkán-félsziget valamennyi délszláv népét. Mihály fejedelem tüntetően megtagadta az engedelmességet Törökországnak. 1861-ben a szkupstina hatálytalanította az 1838. évi alkotmány több olyan cikkelyét, amelyek lehetőséget nyújtottak a portának a fejedelemség belügyeibe való beavatkozásra. A szultán hozzájárulása nélkül törvényt hoztak egy 50 000 főnyi szerb milícia felállításáról, amely később reguláris katonasággá alakult át. Törökország tiltakozott ugyan a nagyhatalmaknál, de ez minden következmény nélkül maradt.

Montenegrói felkelők gyutacsokat készítenek a cetinjei monostorban
Kanitz rajza nyomán készült metszet. 1858

Szerbia végigvívta harcát teljes felszabadulásáért. Ezzel a fejedelemség kivívta a még török elnyomás alatt sínylődő délszlávok rokonszenvét. A szerb kormány élénk nagyszerb propagandát fejtett ki a Balkán-félsziget különböző részein. A szerb burzsoázia szerette volna a fejedelemséghez csatolni a törökök alól felszabadított területeket és nagy államot alapítani, amelyben a szerb burzsoázia az uralkodó nemzet pozíciójának birtokában kizsákmányolhatta volna a Szerbia fennhatósága alatt egyesített népeket.

A török fennhatóság alóli teljes felszabadulás törekvése a török hatóságok határozott ellenállását váltotta ki. 1862-ben Belgrádban a törökök összetűzést provokáltak ki a török helyőrség és a belgrádi lakosság között, majd a belgrádi erődből lőni kezdték a várost. Belgrád bombázása óriási felháborodást keltett Európában. A szerbek a Konstantinápolyban röviddel ezután összeült nagyhatalmi konferenciától követelték, hogy az kényszerítse Törökországot helyőrségeinek kivonására abból a hat szerb városból, amelyben még török csapatok állomásoztak. Ennek a követelésnek a teljesítésére 1867-ben került sor.

AZ OMLADINA. A LIBERÁLIS KORMÁNY HATALOMRA JUTÁSA

1866-ban a vajdasági Újvidék (Novi Sad) városában összeült a szerb tanulóifjúság képviselőinek kongresszusa, és megalakította az Egyesült Szerb Ifjúság (Omladina) nevű társaságot. Az Omladina hivatalosan irodalmi és művelődési társaságnak számított, valójában azonban politikai szervezet volt, melynek élén polgári liberális elemek álltak. Tagjai bírálták Mihály fejedelem konzervatív kormányát. Bár az Omladina programja mérsékelt volt, a szerb kormány üldözni kezdte a mozgalmat. A társaság 1867-ben egybehívott belgrádi gyűlését szétkergették.

Szociális összetételét és programját tekintve az Omladina nem volt egységes mozgalom. Vezető szerepet vittek benne a liberálisok, élükön V. Jovanovićcsal. A mozgalom forradalmi

A belgrádi vár török helyőrségének kapitulációja
Metszet. 1862

demokrata programmal fellépő balszárnyának vezetője Svetozar Marković (1846—1875) volt. A szerbiai forradalmi demokrata mozgalom az orosz forradalmi demokraták (Csernisevszkij és Dobroljubov) eszméinek hatása alatt formálódott, és a parasztság, a kispolgárság, a raznocsinyec értelmiség érdekeit fejezte ki.

1868-ban egy összeesküvő csoport meggyilkolta Mihály fejedelmet, akinek rendőri uralmát a liberálisok a legfőbb akadálynak tekintették a szerb egyesülés útjában. Blaznavac szerb hadügyminiszter a hadseregre támaszkodva a kiskorú Obrenović Milánt kiáltatta ki fejedelemnek. A hatalom három régens kezébe került. A konzervatívok helyébe liberális kormány lépett.

A Liberális Párt vezetői ebben az időben már lemondtak ugyan a szélesebb körű polgári demokratikus reformprogramról, de amikor átvették a kormányt, mégis szükségét érezték — helyzetük megszilárdítása érdekében — bizonyos reformok életbe léptetésének.

1869-ben új alkotmányt dolgoztak ki, melynek értelmében Szerbia népképviseleti alapon örökletes alkotmányos monarchia lett. A törvényhozói hatalom a fejedelmet és a szkupstinát illette, ez utóbbi küldöttemek egynegyedét a fejedelem nevezte ki. A miniszterek mindenesetre nem tartoztak politikai felelősséggel a szkupstinának. Az alkotmány nem írt elő semmiféle gyökeres reformot az országban és nem könnyített a parasztság súlyos helyzetén. A polgári szabadságjogok meghirdetése merőben deklaratív jellegű volt. Szerbia politikai életének középpontjában továbbra is a polgári demokratikus reformokért folytatott harc állt.

A szerbek az ötvenes-hatvanas években a kulturális fejlődés terén figyelemre méltó sikereket értek el. Ebben az időben kezdték el működésüket az ismeretterjesztő és tudományos társaságok; számos folyóirat és napilap indult. L. Nenadović halado szerb író irányításával megjelent a „Šumadinka" című, demokrata irányzatú irodalmi folyóirat. Bővült a kapcsolat az orosz és a nyugat-európai mozgalommal; az 1847-ben alapított Szerb Irodalmi Társaság 1864-ben Csernisevszkijt, Herzent, Garibaldit és Mazzinit is tagjai sorába iktatta. Fejlődésnek indult a szerb tudomány, elsősorban a történettudomány és a filológia.

Svetozar Marković „Költészet és gondolkodás", valamint „Realizmus a költészetben" című tanulmányaiban az orosz forradalmi demokraták esztétikájának nézeteit terjesztette, és küzdött az elvont szentimentális romantikus művészet ellen.

Vuk St. Karadžić, neves szerb irodalomtörténész, filológus és népkutató (1787—1864) rengeteg népdalt, népmesét és közmondást gyűjtött, és összeállította a szerb nyelv első értelmező szótárát. Az ötvenes-hatvanas években bontakozott ki Djuro Daničićnek, a szerb filológia megteremtőjének a munkássága is.

Sebesült montenegrói
Csermák. 1874

4. A KRÉTAI GÖRÖG FELKELÉS (1866—1869)

Görögországban a XIX. század második harmadában nem hagyott alább a még oszmán fennhatóság alatt álló görög területek (Thesszália, Epirusz, Dél-Makedónia, Kréta szigete és más égei-tengeri szigetek) felszabadításáért folyó küzdelem. A harc különösen Kréta szigetén vált hevessé.

Az 1830. évi londoni konferencia döntése Krétát újból Törökország fennhatósága alá utalta. Kréta lakossága, melyet a török hatóságok kegyetlenül kiszipolyoztak, a következő harminc év folyamán háromszor is fegyvert fogott, hogy kivívja a görög állammal való egyesülését. 1862-ben, amikor Ottó királyt (1832—1862) letették Görögország trónjáról, kedvező helyzet alakult ki a krétai tervek megvalósításához. A ión-tengeri szigeteket 1863-ban Görögországhoz csatolták, s ez a krétaiakban is megerősítette a reményt szabadságharcuk sikerében.

Azok a szoros gazdasági kapcsolatok, amelyek Kréta szigete és Görögország fővárosa, Athén, közt fennálltak, valamint a sziget lakosságát a görögséghez fűző történelmi és nemzeti közösség is hozzájárult e harc fellendüléséhez.

1866 májusában Kréta lakosai petícióval fordultak Konstantinápolyhoz és kérték a rég megígért közigazgatási és bírói reformok megvalósítását. A szultán válaszul éles hangon megparancsolta a krétaiaknak: ellenvetés nélkül vessék alá magukat a török rendelkezéseknek. Kréta lakossága ekkor úgy döntött, hogy fegyverrel vívja ki jogait és függetlenségét. A szigeten fegyveres összetűzések kezdődtek a felkelők és a török helyőrség egységei között. A török kormány 40 000 főnyi sereget küldött a szigetre a felkelés elfojtására, de minden próbálkozása kudarcot vallott.

A fellázadt szigeten nemzetgyűlést hívtak össze és ideiglenes kormányt alakítottak, amely kikiáltotta Kréta egyesülését a „görög anyaországgal". Görögországból és Európa minden tájáról (főleg Itáliából, Oroszországból és Franciaországból) önkéntesek siettek a felkelők segítségére; pénzt, lőszert és fegyvereket küldtek. A szultáni kormány óriási erőfeszítései ellenére sem tudta visszaállítani hatalmát Kréta szigetén.

1866 végén—1867 elején Ignatyev tábornok, konstantinápolyi orosz nagykövet a nagyhatalmak elé terjesztette azoknak a reformoknak a tervezetét, amelyek szükségesnek bizonyultak az Oszmán Birodalomban, így Kréta szigetén is. A krétai kérdés ügyében folytatott hosszas tárgyalások során Gorcsakov orosz kancellár igyekezett rávenni a hatalmakat arra, hogy a szigetet adják át Görögországnak, és tegyenek olyan nyilatkozatot, miszerint az Oszmán Birodalomhoz tartozó népek „csak akkor lesznek boldogok, ha majd mindnyájan széles körű politikai autonómiát élvezhetnek".

Adófizetés török hivatalnoknak
Kanitz rajza nyomán készült metszet. 1858

1867 áprilisában Oroszország, Franciaország, az Északnémet Szövetség és Itália kormánya a krétai felkelés ügyében folytatott tanácskozások eredményeképpen közös jegyzéket szerkesztett és juttatott el a szultánhoz. A hatalmak javasolták: lehetővé kell tenni a krétaiaknak, hogy népszavazás útján maguk nyilatkozhassanak a sziget jövendő sorsáról. Törökország — Ausztriától és Angliától felbátorítva — mereven elutasító választ adott a négy kormány jegyzékére.

Miközben ez a bonyolult diplomáciai csatározás folyt, a krétai felkelés

lángja mind magasabbra csapott. A görög kormány erőteljesen támogatta a mozgalmat, és különféle ürügyekkel visszautasította a török kormány emiatti tiltakozásait. A görög hajók mindent, amire a felkelőknek a törökök elleni háborúhoz szükségük volt, eljuttattak a szigetre. Görögország közvéleménye állhatatosan követelte, hogy a kormány üzenjen hadat Törökországnak és nyíltan avatkozzék be a krétai harcba. Athén körzetében 60 000 krétai menekült zsúfolódott össze; ezek a görög kormány segítségét kérték.

1868-ban Törökország ultimátumot küldött a görög kormánynak, amelyben a krétaiaknak küldött segítség megszüntetését követelte, és azzal fenyegetőzött, hogy ellenkező esetben haladéktalanul háborút indít Görögország ellen.

A nagyhatalmak közbelépése elejét vette Törökország és Görögország katonai összecsapásának. Az európai nagyhatalmaknak a török—görög nézeteltérés rendezésére 1869 januárjában összehívott párizsi konferenciája megtiltotta a görög kormánynak, hogy bármiféle támogatást nyújtson a felkelésnek „őfelsége, a szultán birtokain". Görögország kénytelen volt fejet hajtani a nagyhatalmak döntése előtt, s lemondott arról, hogy fegyveres harcot vívjon Krétáért. A sziget lakosai, akiket teljesen kimerített a török túlerővel szemben hosszú ideig folytatott háború, a külső támogatástól megfosztva, nemsokára letették a fegyvert.

XXVII. FEJEZET

AZ OLASZ NEMZETI ÁLLAM MEGALAKULÁSA. NÉMETORSZÁG EGYESÍTÉSE

Az 1848—1849. évi forradalmak bukása következtében több fontos feladat maradt megoldatlanul. Ezek közé tartozott egy-egy nagy közép-, illetőleg dél-európai állam — Németország és Itália — széttagoltságának megszüntetése is. E két ország néptömegeinek nem sikerült forradalmi úton felszámolniuk a feudalizmusnak ezt a terhes örökségét. Itáliában megoldatlanul maradt az ország északi részére nehezedő idegen uralom felszámolásának a feladata is. Itália és Németország burzsoáziája, bár érdeke fűződött az állami egység megteremtéséhez, 1848-ban a forradalomtól való félelmében elárulta a harcoló tömegeket, és inkább kiegyezett a reakcióval.

1. AZ OLASZ NEMZETI ÁLLAM MEGALAKULÁSA

Olaszország az ötvenes évek elején még mindig több önálló államra tagolódott. Az ország szétforgácsoltságát tetézte az idegen elnyomás. Lombardia és Velence továbbra is osztrák fennhatóság alatt volt; Rómában francia megszálló csapatok tartózkodtak, a pápai államhoz tartozó Romagnában pedig osztrákok.

Az 1848—1849. évi forradalom eltiprása után az egész országban a kegyetlen reakció diadalmaskodott. Az osztrákok a lombard-velencei tartományban katonai és rendőri diktatúrát vezettek be, amely az olasz lakosság nemzeti érzelmeinek legszerényebb megnyilvánulását is irgalmatlanul elfojtotta. A pápai birtokokon és a Nápolyi Királyságban kíméletlenül leszámoltak a nemrég lezajlott forradalmi események résztvevőivel. Százszámra végezték ki Olaszország szabadságának és függetlenségének harcosait; több ezer embert vetettek börtönbe, ítéltek kényszermunkára. A legtöbb itáliai államban visszaállították az abszolutizmus rendszerét.

A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS

Az olasz gazdaság az ötvenes és hatvanas években figyelemre méltó haladást ért el a tőkés fejlődés útján. Az északi területeken, ahol már végbement az ipari forradalom — tehát a Szárd Királyságban (Piemont), Lombardiában és részben Toscanában —, új iparágak keletkeztek: gyapotfonás, kohászat és gépgyártás. 1858-ban alapították a nagy „Ansaldo" gépipari társaságot; még korábban a „Helvetica", „Taylor" stb. kohászati nagyüzemeket. Ez alatt a két évtized alatt a pamutipari termelés a négyszeresére emelkedett. A selyemcikkek termelése is megkétsze-

reződött. Gazdasági szempontból igen fontos volt a vasútépítés: 1859-ig 1707 kilométer hosszúságú vasút készült el. Bővült a bel- és külkereskedelem.

Jóval lassúbb volt a tőkés viszonyok fejlődése a Nápolyi Királyságban és a pápai birtokokon. Itt félfeudális viszonyok uralkodtak. A földnélküliséggel küszködő parasztság szolgai feltételekkel bérelt földet a nagybirtokosoktól és rettenetes nyomorban tengődött.

A kapitalizmus fejlődése megkövetelte az egységes belföldi piac megteremtését és — következésképpen — az ország egyesítését. Az olasz nép növekvő nemzeti öntudata nem tűrhette tovább a politikai széttagoltságot. Itália állami egységének kivívása halaszthatatlan feladat lett.

AZ OLASZ NEMZETI FELSZABADÍTÓ MOZGALOM KÉT IRÁNYZATA

Az itáliai nemzeti mozgalomban két irányzat jegecesedett ki: a mérsékelt liberális, amely „felülről" akarta egyesíteni az országot, és a nemzeti forradalmi, amely a demokratikus olasz köztársaság megteremtésére törekedett. Az előbbi irányzatot a Szárd Királyság és egyikmásik itáliai állam liberális nemessége és nagyburzsoáziája képviselte, míg az utóbbi a kis- és középburzsoáziára, a parasztságra, a haladó értelmiségre és a munkásosztályra támaszkodott. A nemzeti forradalmi irányzat — híveinek csekély száma és erőtlensége folytán — egyelőre nem vehette kezébe a felszabadító mozgalom vezetését. Az olasz nép nemzeti felszabadító harcát a burzsoázia forradalmi része irányította.

A Szárd Királyság volt az olasz nemzeti mozgalom liberális burzsoá szárnyának vonzási központja. A királyság a legerősebb és gazdaságilag a legfejlettebb olasz állam volt, emellett az 1848—1849. évi forradalom leverése után ez volt az egyetlen itáliai állam, amely kitartott az alkotmányos rendszer mellett. A néptől és a forradalmi felszabadító mozgalomtól rettegő liberális polgári-nemesi körök a Savoyai-dinasztiába vetették az ország egyesítéséhez fűzött reményeiket.

A mérsékelt liberálisok céljai a következők voltak: egyesíteni akarták az olaszlakta földeket a Szardíniai Királyság fősége alatt; tömöríteni az olasz népet Viktor Emánuel király trónja körül; megoldani a halaszthatatlan nemzeti feladatokat, de nem a tömegek forradalmi harca útján, hanem diplomáciai egyezmények és a felső körök mesterkedése révén.

Ennek az irányzatnak legfőbb szószólója Cavour gróf, nagybirtokos és tekintélyes politikus volt (1810—1861). 1852-től majdnem tíz éven át Cavour töltötte be a Szardíniai Királyság miniszterelnöki tisztét.

A nemzeti forradalmi irányzat hívei ezzel szemben a népben látták azt az erőt, amely az országot felszabadítani és tömöríteni képes. Programjukban demokratikus, a nép széles rétegeinek érdekeit szolgáló reformokat követeltek. A nemzeti forradalmi irányzat eszmei vezére és politikai irányítója továbbra is az Ifjú Itália megalapítója, a köztársaságpárti Giuseppe Mazzini volt. Sem a harc hosszú évei, sem a keserves kudarcok és súlyos vereségek nem törték meg akaraterejét, hazafiságát és ama szilárd meggyőződését, hogy az az ügy, amelyre az életét tette fel, végül is győzedelmeskedni fog.

A nemzeti forradalmi mozgalom másik kiváló képviselője ebben az időszakban Giuseppe Garibaldi, nagy hazafi, rettenthetetlen hős, a reakció és zsarnokság tántoríthatatlan ellensége volt. Sem Mazzini, sem Garibaldi nem csüggedt el az 1848-as forradalom leverése után.

Ám Garibaldira és Mazzinira csakúgy, mint a többi polgári forradalmárra egyaránt jellemző volt a politikai következetlenség: nem tudták bevonni a parasztság nagy tömegeit a feudalizmus csökevényei és a monarchikus rend elleni harcba; nem dolgoztak ki radikális programot a földkérdés olyan megoldására, amely biztosította volna a parasztság földhöz juttatását.

Giuseppe Mazzini
Fénykép. 1860

Cavour és a mögötte felsorakozó körök úgy vélték, hogy Itália egyesítéséhez a Szardíniai Királyság erői egymagukban nem elégségesek, ezért ezt a feladatot a nagy európai államok, elsősorban Franciaország segítségével remélték megoldani. Cavour titkos tárgyalásokat kezdett III. Napóleonnal. Szardínia az 1853—1856. évi krími háborúban az oroszellenes koalícióhoz csatlakozott és mintegy 15 000 főnyi hadsereget küldött a krími hadszíntérre. Ennek fejében III. Napóleon támogatást ígért Cavournak Franciaország részéről. Az olasz népnek az Oroszország elleni háborúban való részvétel nemcsak szükségtelen, hanem egyenesen káros volt. Cavour és hívei azonban vérmes reményeket fűztek ehhez a politikához.

Cavour és III. Napóleon 1858-ban Plombières-ben titkos találkozóra jöttek össze, ahol megkötötték az alkut. Napóleon kötelezte magát, hogy háborút indít Ausztria ellen, és megígérte, hogy győzelem esetén Velencét és Lombardiát a Szárd Királysághoz fogják csatolni. Cavour viszont beleegyezett abba, hogy Savoyát (Savoie) és Nizzát (Nice) Franciaországhoz csatolják, bár Nizza lakossága túlnyomórészt olasz volt.

1859 áprilisában Franciaország és Szardínia háborút indított Ausztria ellen. A Magenta (1859. június 4.) és Solferino (június 24.) melletti csatákban az osztrák seregek súlyos vereséget szenvedtek. Garibaldi — alpesi vadászokból álló önkéntes hadteste élén — sikeresen harcolt az osztrákok ellen és érzékeny veszteségeket okozott nekik.

A háború Itália-szerte nagy nemzeti felbuzdulást ébresztett. A dolgozó tömegek mindjárt az első napokban határozottan síkraszálltak az ország felszabadulása mellett. A háború volt az a külső lökés, amely a hosszú évek során felhalmozódott népi elégedetlenség kirobbanását lehetővé tette. A háború siettette az itáliai forradalmi válság megérlelődését. Április végén és május elején Toscanában és Parmában, júniusban Modenában lángoltak fel felkelések; az itteni abszolút rezsimeket megdöntötték, ideiglenes kormányok alakultak. Június közepén felkelt Romagna és más pápai birtokok is. Augusztus és szeptember folyamán Toscana, Modena, Romagna és Parma alkotmányozó nemzetgyűlései határozatot hoztak, melynek értelmében ezek a területek a Szárd Királyság részeivé válnak.

Még ezt megelőzően III. Napóleon, akit megrémített az itáliai forradalmi harc lendülete, valamint az a lehetőség, hogy Poroszország, Bajorország és néhány más német állam esetleg Ausztria oldalán beavatkozik a háborúba, úgy döntött, hogy különbékét köt Ausztriával. 1859. július 8-án egy Villafranca nevű városkában aláírták a fegyverszüneti megállapodást, majd három nap múlva az előzetes békeszerződést Franciaország és Ausztria között. A villafrancai szerződés értelmében Ausztria átengedte Lombardiát Franciaországnak, viszont megtartotta uralmát Velence és a velencei tartomány fölött. III. Napóleon „továbbadta" Lombardiát a Szárd Királyságnak.

III. Napóleon azzal, hogy a velencei tartományt az osztrákok kezén hagyta, felrúgta azt a

kötelezettségét, hogy mindaddig folytatja a háborút Ausztria ellen, ameddig Észak-Itáliát — egészen az Adriai-tengerig — fel nem szabadítják az osztrák uralom alól.

Camillo Benzo Cavour
Wegernek fénykép nyomán készült metszete

A NEMZETI FELSZABADÍTÓ MOZGALOM FELLENDÜLÉSE

1860 áprilisában Szicíliában hatalmas parasztfelkelés lángolt fel. Garibaldi — önkéntes osztaga (a híres „marsalai ezer") élén — a felkelők segítségére sietett. Az „ezer" harcosai között jobbára munkások, iparosok, halászok voltak, de akadtak diákok, ügyvédek, újságírók is. A garibaldisták zászlóaljában más országok forradalmárai is küzdöttek (például az oroszok közül F. Komisszarzsevszkij, L. Mecsnyikov és mások). Garibaldi osztaga a szicíliai partraszállás után rohamosan növekedett; a nép felszabadítóként fogadta. Május 15-én Garibaldi önkéntesei Calatafimi mellett (Palermo közelében) a nápolyi király csapataival vívott csatában teljes győzelmet arattak. A felkelés Itália egész déli részét magával sodorta. Garibaldi itt is több ragyogó győzelmet aratott. A nápolyi Bourbon-dinasztia hatalma megdőlt, a király sürgősen elmenekült, Garibaldi szeptember 7-én diadalmenetben vonult be a királyság fővárosába, Nápolyba.

Marx és Engels nagy figyelemmel és forró együttérzéssel követték Garibaldinak és harcos társainak küzdelmét. Engels részletesen elemezte a felszabadító hadsereg győzelmének okait, hangsúlyozta a sereg népi jellegét és megjegyezte, hogy „Garibaldi nemcsak bátor vezetőnek és bölcs stratégának, hanem katonailag jól képzett hadvezérnek is bizonyult".[1]

Az Itália egyesítéséért folytatott harcnak ebben a döntő, válságos szakaszában Cavour — hűen korábbi eszközeihez, a titkos diplomáciához, a politikai manőverekhez és a népi forradalommal szembeni ellenséges magatartásához — bonyolult játszmába kezdett. Hivatalosan elhatárolta ugyan magát Garibaldi nápolyi hadjáratától, titkos levelezésében mégis támadásra ösztökélte. Számítása az volt, hogy a garibaldisták fegyvereivel megdönti a nápolyi Bourbonok hatalmát, majd egész Dél-Itáliát a Savoyai-ház fennhatósága alá rendeli. A szardíniai monarchia kormánya a Bourbonok kiűzése után csapatokat küldött a Nápolyi Királyság területére. Garibaldinak megvolt a lehetősége arra, hogy a tömegekre támaszkodva forradalmi-demokratikus diktatúrát vezessen be Nápolyban, megteremtve a köztársaságot, és ennek zászlaja alatt egyesítse egész Itáliát. A felelősség eme nagy pillanatában kiütközött a polgári forradalmár gyengesége. Nem szánta rá magát, hogy a népet háborúba szólítsa a szardíniai monarchia és támogatója: a polgári-nemesi tömb ellen. Némi ingadozás után elismerte a szardíniai monarchia fennhatóságát a nápolyi birtokok fölött, engedte, hogy a szardíniai seregek bevonuljanak Nápolyba, és lemondott a politikai vezér szerepéről. Délen a szárd kormány lehető legerősebb nyomása alatt végrehajtott szavazás eredménye az lett, hogy a szavazók többsége a volt Nápolyi Királyság területének Szardíniához való csatolása mellett foglalt állást. Garibaldi lemondott a teljhatalomról.

[1] Engels: Garibaldi in Kalabrien. Lásd *Marx—Engels* Werke. 15. köt. Dietz Verlag 1961. 155. old.

Giuseppe Garibaldi
Fénykép, 1862

1861 márciusában a Torinóban ülésező első egységes olasz parlament Szardíniát a hozzácsatolt területekkel együtt Olasz Királysággá nyilvánította. Viktor Emánuelt pedig Olaszország királyának jelentette ki. A királyság fővárosa Firenze lett. Az 1859–1860 évi népi harc gyümölcseit tehát a monarchia és a monarchiát támogató liberális nemesek és nagypolgárok tömbje sajátította ki.

Az új olasz állam 22 millió embert egyesített. Több millió olasz a velencei tartományban az osztrákok, illetőleg a francia csapatok által őrzött római pápa elnyomását sínylette. Az olaszok lakta Savoyát és Nizzát 1860-ban Franciaországhoz csatolták: ez volt a fizetség Napóleonnak, amiért támogatta Itália egyesítését a szardíniai Savoyai-dinasztia égisze alatt.

1862-ben Garibaldi mintegy kétezer önkéntese élén Róma felszabadítására indult. „Róma vagy a halál!" — ez volt a garibaldisták jelszava. Garibaldi ellen az olasz királyi csapatokat küldték. Rómában a francia légió állomásozott. Viktor Emanuel kormánya szerette volna bekebelezni Rómát az Olasz Királyságba, de hogy elkerülje az összetűzést III. Napóleonnal, inkább Garibaldi ellen fordult. Az Aspromonte-hegy közelében vívott ütközetben Garibaldi megsebesült és fogságba esett; a római hadjárat kudarccal végződött.

Európa demokratikus közvéleménye mély rokonszenvvel figyelte Garibaldi harcát. Mikor 1864-ben Londonba érkezett, a brit főváros néptömegei ünnepélyes fogadtatásban részesítették a híres forradalmárt.

1866-ban Itália Poroszországgal kötött előzetes megállapodása szerint részt vett az Ausztria ellen indított háborúban. A háborúban kitűntközött az Olasz Királyság gyengesége. A királyi csapatok az osztrákok ellen vívott szárazföldi Custozánál és tengeri ütközetekben Lissa közelében egyaránt súlyos vereséget szenvedtek; csak az az önkéntes hadtest, amelynek élén ismét Garibaldi állott, aratott győzelmet. A porosz hadsereg azonban Sadovánál legyőzte az osztrák főerőket, és ez eldöntötte a háború sorsát: Ausztria kénytelen volt letenni a fegyvert. A békeszerződés feltételei szerint a velencei tartományt újra egyesítették Itáliával.

Ettől kezdve csak Róma és a Róma körül fekvő többi pápai birtok maradt az olasz állam kötelékein kívül. A pápai trónon ekkor IX. Pius ült, a demokrácia és a haladás áldz ellensége, aki 1864-ben kibocsátott sillabuszában élesen elítélt minden haladó elméletet, tudományos eredményt, a demokratikus és szocialista mozgalmakat. IX. Pius a Vatikánban összehívta a katolikus egyház egyetemes zsinatát, amely 1870 júliusában, a jezsuiták szorgalmazására, kimondta a pápai csalhatatlanság dogmáját.

IX. Pius makacsul ellenezte, hogy Rómát az egyesült olasz államhoz csatolják. Garibaldi 1867-ben híveinek egy különítményével megkísérelte végrehajtani az egyesítést, és benyomult a pápai birtokok területére. IX Pius azonban a hazafiak ellen küldte saját zsoldoscsapatait, amelyek 1867. november 3-án, a francia csapatok segítségével, a Mentana melletti csatában megverték

AZ OLASZ EGYSÉG KIALAKULÁSA

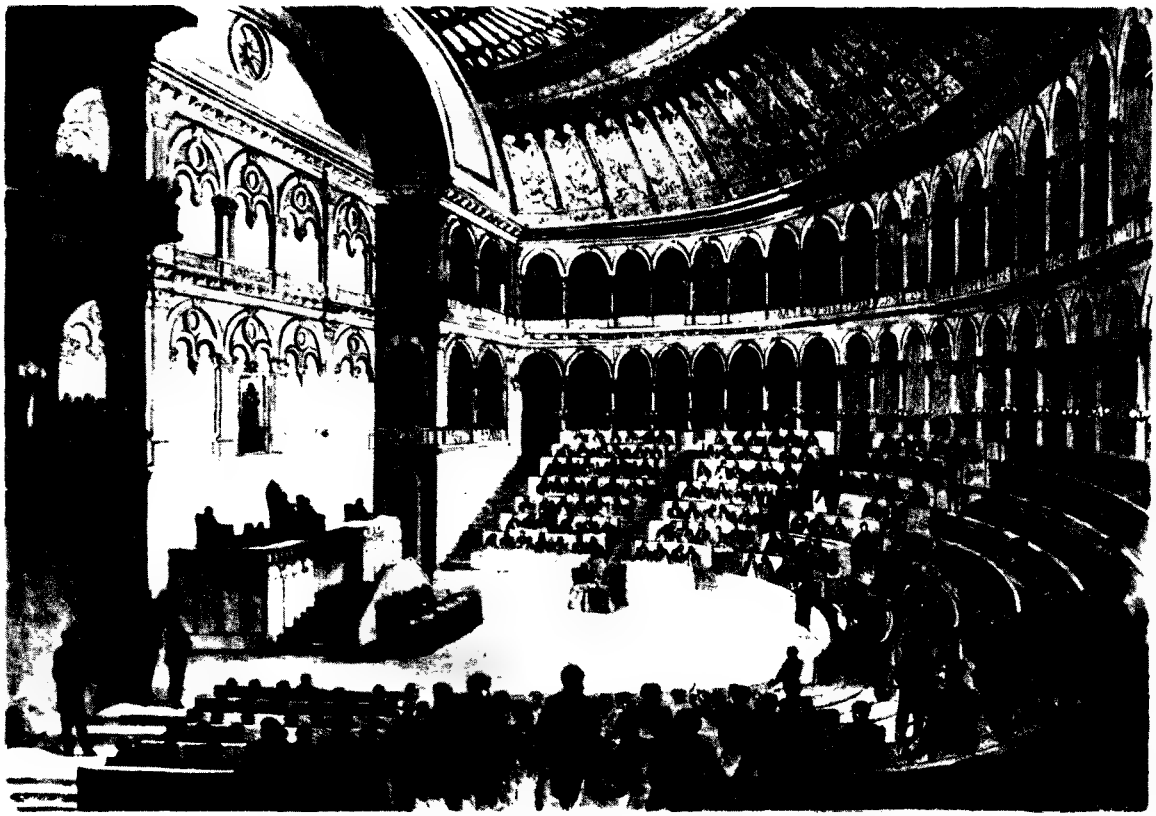

A torinói olasz parlament
Metszet. 1861

a garibaldistákat. Ezek az események megmutatták, hogy a pápai hatalom csakis III. Napóleon kormányának fegyveres segítségére támaszkodva tudja megakadályozni Itália egyesítésének befejezését.

Az egységes olasz nemzeti állam megteremtése 1870-ben, a francia—porosz háború idején zárult le végleg. III. Napóleon a háborúban elszenvedett első francia vereségek után kénytelen volt visszahívni Itáliából a francia légiót. 1870 szeptember elején az olasz csapatok, valamint egy önkéntes osztag (Garibaldi volt fegyvertársának, Bixiónak a parancsnoksága alatt) benyomultak a Pápai Állam területére és szeptember 20-án elfoglalták Rómát. IX. Pius pápát megfosztották világi hatalmától.

1871 januárjában az Olasz Királyság székhelyét Firenzéből Rómába tették át. Az olasz népnek az ország egyesítéséért vívott sok éves harca véget ért. Igaz, a néptömegek eszmei éretlenségének, a köztársaság párti demokrata vezetőség gyengeségének és az uralkodó osztályok megegyezésének következtében a győzelem gyümölcseit a nagyburzsoázia és a liberális nemesség aratta le, ezek pedig a monarchikus renddel együtt a maguk gazdasági és politikai kiváltságait is megtartották. A néptömegek aktivitásától megrettent olasz burzsoázia inkább alkura lépett a nagybirtokosokkal, ami azután később az egyesült Olaszországban súlyos következményekkel járt a kapitalizmus fejlődésére. Olaszország végleges egyesülése azonban így is nagy haladást jelentett nemcsak az olasz nép, hanem egész Európa történetében is.

2. NÉMETORSZÁG EGYESÍTÉSE

AZ IPAR FELLENDÜLÉSE

Engels Németországnak az ötvenes és hatvanas években megtett gazdasági fejlődéséről szólva megállapította: „Miután a német burzsoázia saját gyávasága folytán az 1848 és 1849-es években politikai téren csúfos vereséget szenvedett, azzal vigasztalódott, hogy tüzes buzgalommal a nagyiparra vetette magát."[2]

Az ötvenes és hatvanas években Németországban nagyarányú ipari forradalom ment végbe; fejlődött a kapitalizmus a mezőgazdaságban is. A gyári nagyipar ezekben az évtizedekben az ipari termelés valamennyi ágában bizonyos pozíciót vívott ki magának. Egyelőre még nem szorította ki teljesen a kézi munkára alapozott, régi manufakturális termelést, szerepe azonban évről évre nőtt. Poroszországban a gőzgépek kapacitása 1858-ban több mint ötszöröse volt az 1846. évinek. Ugyanezen időszak alatt egész Németország területén megkétszereződött a mechanikus szövőszékek száma. Gyorsan növekedett a kőszénbányászat termelése, egyre több nyersvasat és acélt állítottak elő. Nagy lendületet vett a vasútépítés: a vasúti hálózat hosszúsága 1867-ben 15 700 kilométer volt (az 1847. évi 4300 kilométerrel szemben). A fejlődés jeleit mutatták a bankok és részvénytársaságok is. Bajorországban 1849 és 1858 között 44 részvénytársaság alakult, 145 millió márka tőkével. Poroszországban mindössze négy év leforgása alatt — 1853-tól 1857-ig — az új bankok részvénytőkéje elérte a 600 millió márkát.

A KAPITALIZMUS FEJLŐDÉSÉNEK „POROSZ ÚTJA" A MEZŐGAZDASÁGBAN

Az 1848—1849. évi forradalom Németországban a földkérdést nem oldotta meg forradalmi úton. Ezért az új, polgári viszonyok győzelme a német mezőgazdaságban nem a feudalizmus forradalmi megdöntésének volt az eredménye, hanem annak a lassú, a parasztságra nézve keserves fejlődésnek a gyümölcse, melynek során „a jobbágyság szolgaságba és tőkés kizsákmányolásba (nőtt át) a hűbérurak — földbirtokosok — junkerek földjén". A mezőgazdaság tőkés fejlődésének ezt az útját nevezte Lenin „porosz útnak".[3]

1850. március 2-án Poroszországban új törvényt hoztak a megváltásról, továbbá a földesurak és parasztok közti viszony szabályozásáról. Ez a törvény néhány jelentéktelen feudális kötelezettséget ellenszolgáltatás nélkül eltörölt ugyan, de egyszersmind a parasztság alapvető feudális fizetségeinek és kötelezettségeinek megváltását rendkívül magas összegű térítéshez kötötte. Engels szerint „az az összeg, amelyet a parasztok a törvénytelenül kirótt terhek alóli felszabadításért a nemességnek és a kincstárnak fizettek, legalább 300 millió tallérra, sőt talán egymilliárd márkára is tehető".[4]

Azok az óriási összegek, amelyeket a földesurak a parasztoktól kaptak, siettették a földesúri birtokok átalakulását tőkés gazdaságokká. Ezt segítették elő az ötvenes évek magas világpiaci gabonaárai, továbbá a burgonyatermesztés igen jövedelmező volta is: a burgonyát a junkerek — a kelet-poroszországi nagybirtokosok — a nagy keresletnek örvendő pálinka előállítására használták fel. A junkergazdaságokban egyre nagyobb méretekben kezdték alkalmazni a bérmunkát és a gépi technikát.

[2] Engels: Der Socialismus des Herrn Bismarck. Lásd *Marx—Engels* Werke. 19. köt. Dietz Verlag 1962. 168. old.

[3] Lásd Lenin: A szociáldemokrácia agrárprogramja az 1905—1907-es első orosz forradalomban. Lásd *Lenin* Művei. 13. köt. Szikra 1954. 242. old.

[4] Engels: Zur Geschichte der preussischen Bauern. Lásd *Marx—Engels* Werke. 21. köt. Dietz Verlag 1962. 247. old.

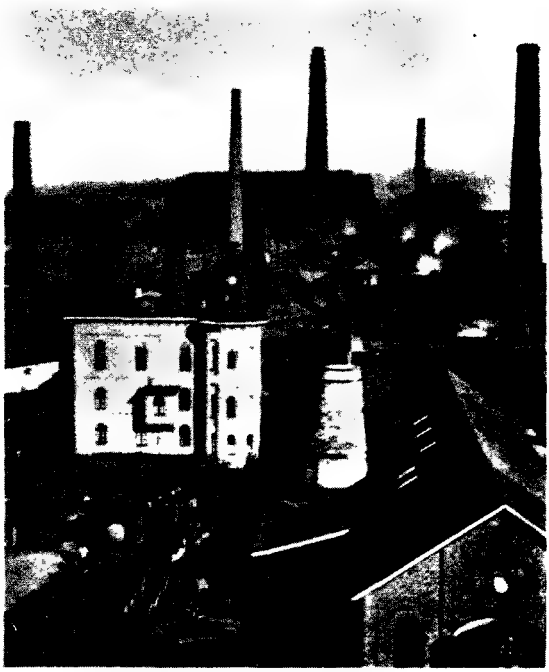

A Krupp-művek acélöntödéi
Fénykép, 1861

A parasztság túlnyomó része nyomorra, tönkrejutásra és proletarizálódásra volt kárhoztatva. Lenin, amikor a mezőgazdaság tőkés fejlődésének „porosz útjáról", a velejáró paraszti tömegnyomorról írt, megállapította: „... A feudális földesúri gazdaság lassan átnő polgári, junkergazdaságba, miközben évtizedekre a leggyötrelmesebb kisajátításra és szolgaságra kárhoztatja a parasztokat, s maroknyi »Grossbauert« (»nagyparasztot«) választ ki."[5]

NÉMETORSZÁG EGYESÜLÉSÉNEK ÚTJAI

A kapitalizmus rohamos fejlődése Németországban újult erővel vetette fel az ország nemzeti egyesülésének immár halaszthatatlan kérdését. A német társadalom különböző osztályai — mindegyik a maga érdekeinek megfelelően — kereste e probléma megoldásának útjait.

A korabeli viszonyok között objektíve két útja volt lehetséges az ország egyesítésének. Az egyik út, amelyért a német munkásosztály legjobbjai állhatatosan küzdöttek, és amelyre Marx és Engels is rámutatott, a proletariátus vezette néptömegek forradalmi harcát jelentette a feudális csökevények felszámolásáért és az egységes, demokratikus német köztársaság megteremtéséért. Ez az út a porosz junkerség és a porosz szoldateszka gazdasági és politikai hatalmának megdöntéséhez, Németország feudális feldaraboltságának felszámolásához vezetett volna. Az ország egységes demokratikus köztársaság keretein belül való egyesítése megfelelt a német nép létérdekeinek.

A másik út, a „felülről" kezdeményezett forradalom útja, nem jelenthetett mást, mint azt, hogy dinasztikus háborúkban döntik el, hogy a német államokat a porosz vagy az osztrák monarchia vezetése alatt egyesítsék. Németország fejlődésének ez az útja szükségképpen a reakciós erők uralmát szilárdította meg. Poroszország és Ausztria között dúlt a harc abban a kérdésben, hogy melyikük irányítása alatt kerüljön sor Németország egyesítésére.

A POLITIKAI HARC FELÉLÉNKÜLÉSE

Az 1848—1849. évi forradalom bukását a reakció időszaka követte. Ez elsősorban abban mutatkozott meg, hogy majdnem minden német államban felszámolták a forradalom éveiben bevezetett liberális alkotmányokat.

Szembeszökően antidemokratikus jellegű volt az 1850. évi porosz alkotmány is. A porosz parlament két kamarából állt: az urak házából, amelynek tagjait a király nevezte ki főleg az arisztokrata nagybirtokosok, főtisztviselők, tábornokok közül, és a képviselőházból, amelynek tagjai reakciós választási rendszer alapján foglalták el helyüket. Ez a választási rendszer egyedül a junker földbirtokosoknak és nagytőkéseknek kedvezett.

[5] Lenin: A szocialdemokrácia agrárprogramja az 1905—1907-es első orosz forradalomban. Lásd *Lenin* Művei, 13. köt. 242. old.

A hatóságok egyre fokozták a demokraták és szocialisták üldözését. 1852-ben hamis rendőrségi vádak alapján pert indítottak a Kommunisták Szövetségének kölni csoportja ellen. A per a vádlottak nagy részének elítélésével végződött.

A németországi reakció műve volt azoknak a rendeleteknek a kibocsátása is, amelyek a földesurak hatalmát bástyázták körül; például a „bérleti szerződések megszegéséről" hozott 1854. évi törvény korlátozta a mezőgazdasági munkások szabad mozgását és munkahelyváltoztatási jogát.

Az ötvenes évek végén Németországban a politikai élet szemmel láthatólag megélénkült. 1859-ben Majna-Frankfurtban megalakult a Nemzeti Szövetség, amely a különböző német államok liberálisait egyesítette, és az egységes német állam megteremtését tűzte ki céljául. 1861-ben egy porosz liberális csoport megalakította a Progresszív Pártot, amely számos polgári demokratikus követeléssel állott elő. Követelte többek között az általános választójogot, a felelős kormányt, a sajtószabadságot stb.

Mind a Nemzeti Szövetség, mind a Progresszív Párt liberálisai hangoztatták, hogy ellenségei a reakciónak, a junkerségnek és a szoldateszkának. Az 1848-as forradalmi események megismétlődésétől tartva mégsem szánták el magukat aktív harcra, hanem beérték szónoklatokkal és békés tüntetésekkel. Ilyen tüntetést rendeztek például Friedrich Schiller születésének századik évfordulója alkalmából. A liberálisok mindent elkövettek, hogy a munkásokat elvonják az önálló harctól. Schulze-Delitzsch, a Nemzeti Szövetség tekintélyes politikusa és más liberálisok abbeli törekvésükben, hogy a munkásosztályt politikai befolyásuk alá vonják, fogyasztási szövetkezetek, takarékpénztárak és segélyegyletek létesítését propagálták, ami majd — úgymond — könnyít helyzetükön.

A POROSZORSZÁGI „ALKOTMÁNY-KONFLIKTUS"

Poroszországnak ütőképes hadseregre volt szüksége ahhoz, hogy Ausztria fölé kerekedjen kettőjük régi versengésében, mely a német államok közti vezető szerepért folyt. Az 1861-ben trónra lépett I. Vilmos porosz király és junker környezete a hadsereg létszámát 400 000 főre akarta emelni. Ennek az intézkedésnek a végrehajtásához és a csapatok felszerelésének javításához tetemes anyagi eszközre volt szükség.

A porosz burzsoázia ekkor — rövid időre — a „balratolódás" szakaszába került. A porosz landtag liberális képviselői, miközben újabb és újabb politikai engedményeket vívtak ki a kormánytól, éltek az 1850. évi alkotmány adta jogukkal és megtagadták a kormány által kért hadügyi hiteleket. A kormány válaszként feloszlatta a képviselőházat; ám az új választások is ellenzéki győzelmet hoztak. Ez nagyon nyugtalanította az udvart és a kormánykörököt; attól tartottak, hogy az ellenzék a néphez fordul segítségért, és a harc akkor veszélyesebb méreteket ölthet.

Otto von Bismarck
Fénykép. 1862

1862 szeptemberében a király Otto von Bismarck (1815—1898) pomerániai nagybirtokost nevezte ki miniszterelnöknek. Ez a dühödt reakciós junker, akiről kortársai azt beszélték, hogy „még a mennyből leszállt angyalt sem fogadta volna, ha nem visel porosz kokárdát", már 1848-ban hallatott magáról, amikor azt javasolta a királynak, hogy alkalmazzon erőszakot a forradalom elfojtására. Az ötvenes évek kezdetétől Bismarck Poroszország követe volt a Német Szövetségben, majd (1859-től) pétervári és (1862-ben) párizsi porosz követ. Politikája céljául Németországnak porosz hegemónia alatti egyesítését tűzte ki, és e cél elérése érdekében nem habozott az eszközök megválogatásában. Mit sem törődve a liberális képviselők felháborodott tiltakozásaival, melyeknek valódi értékét jól fel tudta mérni, törvényes felhatalmazás nélkül is végrehajtotta a hadügyi reformot. Ezzel egyidejűleg Németország egyesítésével kapcsolatos programját a következőképpen fogalmazta meg: „Németország Poroszországnak nem a liberalizmusára, hanem a hatalmára tekint... A kor nagy kérdéseit nem szónoklatokkal, nem többségi határozatokkal kell megoldani — 1848—1849-nek ez volt a hibája — hanem vassal és vérrel." Bismarck rendkívüli határozottsággal látott a „vas és vér", az agresszív háborúk politikájának gyakorlati megvalósításához. Hamarosan beigazolódott, hogy Bismarck helyesen ítélte meg a porosz liberális burzsoáziát: ugyanolyan gyáva volt az akkor is, akárcsak régebben. A parlament és a kormány közti „alkotmány-konfliktus" azzal végződött, hogy a liberálisok kapituláltak, és 1867-ben megalakult a Nemzeti Liberális Párt, amely Bismarck feltétlen támogatásának álláspontjára helyezkedett.

AZ ÁLTALÁNOS NÉMET MUNKÁSEGYLET. LASSALLE AGITÁCIÓJA

A munkásosztály volt az az erő, amely a leghatározottabban ellenállhatott a Bismarck-kormány reakciós politikájának.

A német proletariátus, amely a nagyipar fejlődésének eredményeképpen számszerűen hatalmasat nőtt, a német nép leghaladóbb része volt. Védelmezte a nép létérdekeit, síkraszállt az ország állami egységének demokratikus úton való megteremtéséért.

1861-ben a németországi munkásság felvilágosító szervezeteiben egyre nagyobb tért hódított az az eszme, hogy önálló, a liberális burzsoáziától független politikai szervezetet kell létrehozni.

Miután a kérdést a különböző szervezetekben megvitatták, a lipcsei munkásbizottság, amely magára vállalta az egységes német munkáskongresszus egybehívását, felkérte Ferdinand Lassalle-t, az akkor már nagy hírű politikust, hogy fejtse ki nézeteit a munkásmozgalom feladatairól és e feladatok megoldásának útjairól. Ferdinand Lassalle (1825—1864), tehetséges szónok és közíró, az 1848-as forradalom idején kezdte meg politikai pályafutását. Ebben az időben közel állt Marxhoz, munkatársa volt a „Neue Rheinische Zeitung"-nak és fegyveres harcot hirdetett a reakció ellen; ezért börtönbüntetésre ítélték. Lassalle tevékenysége, kiáltványa, melyet a proletariátushoz, mint a reakció elleni harc egyetlen reális erejéhez intézett, nagy népszerűséget biztosított számára a munkások körében.

Lassalle a lipcsei munkásbizottság felszólítására írott „Nyílt levelében" leleplezte a liberális burzsoáziát, a munkásmozgalom kisajátítására irányuló törekvését és a munkásságot önálló politikai párt alakítására hívta fel. Lassalle levele pozitív szerepet játszott a munkásosztály megszervezésében. 1863 májusában, a lipcsei munkáskonferencián, amelyen Németország tíz legnagyobb ipari központjának képviselői vettek részt, megalakult az Általános Német Munkásegylet. Az egylet elnökévé Lassalle-t választották meg.

Lassalle nem bizonyult proletárforradalmárnak. Mind az elmélet, mind a gyakorlati tevékenység kérdéseiben Marx és Engels forradalmi tanításától idegen álláspontra helyezkedett, a proletariátus osztályharcának legfontosabb kérdéseiben helytelen, politikailag káros nézeteket vallott. Szerinte a munkásosztály (amelyet „rendnek" nevezett) csak legális, csak parlamenti módszereket

A NÉMET EGYSÉG KIALAKULÁSA

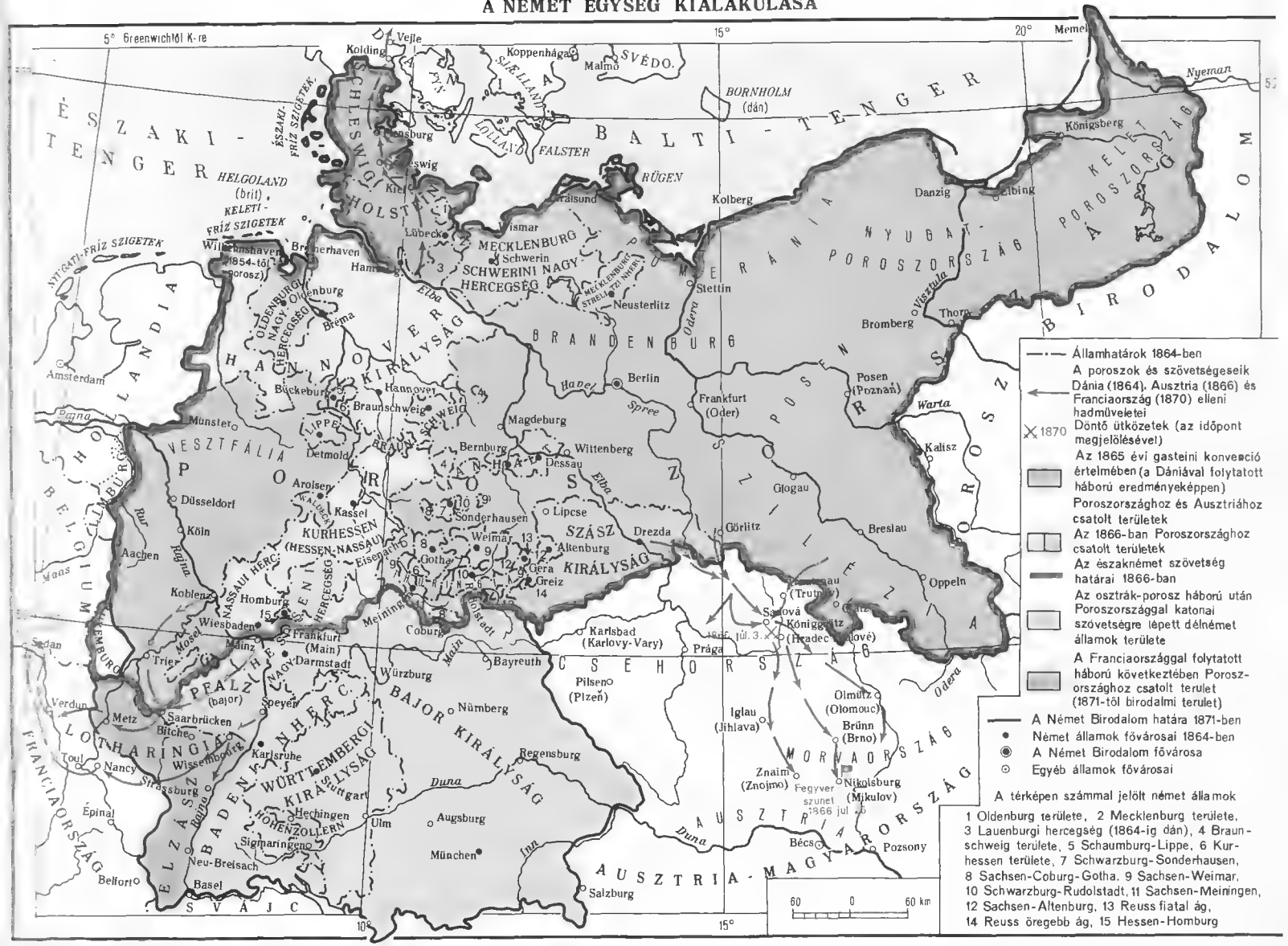

alkalmazhat. Kellő kritika nélkül elfogadta a polgári politikai gazdaságtanból a „vasbértörvény" hibás elméletét, ezért nem is tartotta lehetségesnek a munkabér huzamosabb időre szóló felemelését, és helytelenítette a munkásoknak gazdasági helyzetük javításáért folytatott harcát. A parasztságot (és egyáltalán a proletariátus kivételével minden más osztályt) „reakciós tömegnek" tekintette, és éppen ezért tagadta a munkásosztály és parasztság szövetségének eszméjét. „Franz von Sickingen" című történelmi drámájában, amelyben a XVI. századi parasztfelkelés eseményeit elevenítette fel, leghaladóbb erőként nem a parasztságot tüntette fel, hanem egy önmagát túlélt, lényegében reakciós társadalmi csoportot, a lovagság képviselőit.

A kor legfőbb kérdésében — a német egység útjainak kérdésében — Lassalle a Poroszország vezetése alatt megteremtendő egységes német állam mellett foglalt állást. A hamis „vasbértörvény" elméletéből kiindulva, nem ismerte el a sztrájkoknak és szakszervezeteknek, valamint a proletariátus forradalmi tömegharcának a szükségességét, hanem ehelyett a politikai hatalom megszerzésének békés útját, a parlamenti választásokon elérhető győzelmet ajánlotta a munkásoknak. Lassalle elgondolása szerint a munkásosztály a hatalmat, ha kivívta, arra használja majd fel, hogy munkás termelési szövetkezeteket létesítsen. Lassalle az általános választójog bevezetését követelte Bismarcktól és evégből titkos tárgyalásokat is folytatott vele: megígérte, hogy támogatni fogja a porosz monarchia vezetése alatti német egyesítés tervét. Ez a szocialista ember számára megengedhetetlen lépése tanúsítja, hogy Lassalle mennyire nem volt válogatós eszközeiben. Végeredményben Bismarck politikai játékának figurája lett: Bismarck arra akarta felhasználni a munkások közti befolyását, hogy segítségükkel megtörje a liberálisok ellenállását.

Lassalle, az Általános Német Munkásegylet elnöki tisztében szinte diktátori hatalmat követelt magának (például jogot a helyi szervezetek elnökeinek és saját utódának, a szövetség következő elnökének kinevezésére). Lassalle 1864-ben párbaj áldozata lett. Utóda, Schweitzer az Általános Német Munkásegylet vezetésében voltaképpen Lassalle taktikáját folytatta. Mint később kiderült, Schweitzer pénzt kapott a kormány titkos alapjából.

Lassalle munkássága nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a németországi munkásmozgalom különvált a liberális burzsoá mozgalomtól. Marx és Engels méltatta Lassalle-nak ezt az érdemét, egyszersmind határozottan elítélte helytelen, a munkásosztályra nézve káros, opportunista nézeteit és eljárását.

A NÉMETORSZÁGI SZOCIÁLDEMOKRATA MUNKÁSPÁRT MEGALAKÍTÁSA. BEBEL ÉS LIEBKNECHT

Szászország és néhány más németországi tartomány gyári proletariátusának leghaladóbb rétegei szembeszálltak a lassalleánusok opportunista taktikájával. Különös aktivitással harcoltak ellene a munkásegyletek szászországi szövetségének tagjai, Bebel és Liebknecht vezetésével.

Wilhelm Liebknecht (1826—1900) nagy műveltségű, tehetséges publicista volt. Részt vett az 1848-as badeni felkelésben, majd a felkelés elfojtása után kénytelen volt emigrációba vonulni; Londonban közeli kapcsolatba került Marxszal és Engelsszel.

August Bebel (1840—1913), ebben az időben mint fiatal esztergályos, korán megismerte a nehéz munkát, a szegénységet, a nélkülözést. Húszéves korától részt vett a szakszervezeti mozgalomban és a politikai harcban; sokat olvasott, tanult, és hamarosan a német munkások egyik legnépszerűbb vezérévé küzdötte fel magát.

Marx és Engels igen nagyra becsülték a német munkásmozgalomnak ezeket a vezetőit, állandó segítségben és támogatásban részesítették őket, de egyszersmind hibáikat is bírálták.

1868-ban, a szászországi munkásegyletek nürnbergi kongresszusán olyan programot fogadtak el, amely közel állott az I. Internacionálé alapvető eszméihez. Ebben nem csekély érdeme volt

Bebelnek. Az 1869-ben Eisenachban tartott következő kongresszuson megalakult a Németországi Szociáldemokrata Munkáspárt. A kongresszuson elfogadott pártprogram nem volt mentes a hibáktól: a politikai és társadalmi rend megváltoztatásáról szólván, mellőzte a forradalom elkerülhetetlenségének és a proletariátus diktatúrájának a kérdését, és sokban behódolt az utópista szocializmusnak. Mindeme fogyatékosságok ellenére, amelyek a kispolgári ideológia hatását tükrözték, maga a tény, hogy Németországban létrejött a proletariátus önálló szocialista pártja, történelmi jelentőségű esemény volt.

A Bebel és Liebknecht vezetése alatt felsorakozó haladó munkások szembeszálltak a porosz monarchia vezetése alatt megvalósítandó német egység terveivel. De a németországi munkásosztály ebben az időben még nem volt annyira szervezett, hogy a széles néptömegeket magával tudta volna ragadni, és így a bismarcki „vas és vér" politikájának keresztülvitelét megakadályozhatta volna. Mindkét munkásszervezet — a Lassalle-féle Általános Német Munkásegylet és a Németországi Szociáldemokrata Munkáspárt (az „eisenachiak") — kisszámú csoport volt; egyik sem tudta befolyását kiterjeszteni a proletariátus nagy tömegeire.

POROSZORSZÁG KÜLPOLITIKÁJA. HÁBORÚJA DÁNIÁVAL ÉS AUSZTRIÁVAL

A német proletariátus gyengesége, a lassalleániznius káros befolyása és a liberális burzsoázia gyáva magatartása lehetővé tette Bismarck számára, hogy megvalósítsa politikáját, vagyis biztosítsa Németország ügyeiben a porosz hegemóniát.

Bismarck ennek a célnak rendelte alá külpolitikáját is. Számba véve Oroszország nagy nemzetközi befolyását, elhatározta, hogy lépéseket tesz a porosz—orosz kapcsolatok megjavítása érdekében. Az 1863. évi lengyel felkelés idején egyezmény-tervezetet juttatott el II. Sándorhoz, s ebben felajánlotta Poroszország részvételét Oroszországnak a lengyel felkelők elleni harcában. 1863 februárjában meg is kötötték ezt az egyezményt (az úgynevezett alvenslebeni konvenciót). Ratifikálására és gyakorlati megvalósítására nem került ugyan sor; aláírása mindenesetre hozzájárult az Oroszország és Poroszország közti viszony javulásához.

A hatvanas évek elején elhidegülés következett be Franciaország és Oroszország között, mivel a francia kormány — vállalt kötelezettsége ellenére — nem vetette fel az 1856-os párizsi szerződésben foglalt cikkelyek felülvizsgálásának kérdését, amelyek pedig hátrányosak és megalázóak voltak Oroszországra nézve. Ugyanakkor a gyarmatokért folytatott harc során megromlott a viszony Anglia és Franciaország között is. A kölcsönös ellentétek elterelték az európai nagyhatalmak figyelmét Poroszországról, és ez kedvező feltételeket teremtett a porosz junkereknek politikájuk gyakorlati megvalósításához.

Bismarck ezt elsősorban arra használta fel, hogy elszakította Dániától az addig oda tartozó Schleswiget és Holsteint. Ezek a Balti- és Északi-tengert elválasztó földnyelven elterülő tartományok kedvező gazdasági és stratégiai helyzetük folytán már régóta csábították a német szoldateszkát és burzsoáziát. A két tartomány lakosságának jelentős hányada német eredetű volt és Németországhoz vonzódott: Bismarck ezt is kiaknázta. 1864-ben Poroszország Ausztriával szövetségben megtámadta Dániát. A háború nem tartott sokáig: a kicsiny és erőtlen Dánia képtelen volt sokáig ellenállni két erős ellenfelének. A békeszerződés értelmében Dániának le kellett mondania Schleswigről és Holsteinről; Schleswig a kieli tengeri kikötővel együtt Poroszország fennhatósága alá került, Holstein pedig Ausztriához.

Poroszország a háború sikeres befejezése után nyomban újabb háborúra készült — iménti szövetségese, Ausztria ellen, hogy meggyengítse és így németországi befolyását kiküszöbölje. A porosz vezérkar Moltke tábornok irányításával és a von Roon tábornok vezette hadügyminisztérium lázas sietséggel dolgozta ki a döntő összecsapás terveit.

Nagy feladat várt a diplomáciára: az volt hivatva összetűzést kiprovokálni Ausztriával és egyben biztosítani a nagyhatalmak — Oroszország, Franciaország és Anglia — semlegességét. A porosz diplomácia e tekintetben is számíthatott a sikerre. Az osztrák—orosz viszony megromlása folytán lehetségesnek látszott Oroszország semlegessége Poroszország és Ausztria háborúja esetén; a cár nem bocsáthatta meg Ausztriának az 1853—1856-os krími háború idején folytatott politikáját. III. Napóleon semlegességét Bismarck azzal vásárolta meg, hogy homályos ígéreteket tett neki az európai „kompenzációról". Anglia figyelmét teljesen lekötötte a Franciaországgal folyó diplomáciai háborúskodás. Bismarcknak sikerült megnyernie szövetségesül Olaszországot, amely Velencét akarta elszakítani Ausztriától.

Bismarck az Ausztria ellen indítandó háború ürügyéül a holsteini hercegség állapotának a kérdését szemelte ki. Belekötött az osztrák kormányzó intézkedéseibe, és porosz csapatokat küldött a hercegség területére. Ausztria a Frankfurtban ülésező össznémet parlamenthez fordult, hogy ítélje el Poroszországot agresszió címén. Az osztrák előterjesztést támogatta több más német állam is: Bajorország, Szászország, Württemberg, Hannover és Baden. Bismarck durva provokációs politikája Poroszország ellen sorakoztatta fel őket, megrettentek a porosz szoldateszka nagyhatalmi terveitől.

1866. június 17-én kitört a porosz—osztrák háború. A porosz seregek benyomultak Ausztria cseh területeire. Az osztrák főparancsnokság megosztotta erőit. 75 000 főnyi sereg indult az olaszok ellen, míg 283 000 embert vetettek be a poroszok ellenében. A porosz sereg csak 254 000 főt számlált, de fegyverzete sokkal jobb volt, mint az osztrákoké, nevezetesen az akkor legtökéletesebbnek számító gyújtótűs, hátultöltős puskákkal rendelkezett.

Az osztrákok július 3-án a Sadova melletti (Königgrätz közelében) döntő ütközetben súlyos vereséget szenvedtek, és kénytelenek voltak visszavonulni. A győzelemittas porosz militarista körökben már olyan tervek születtek, hogy a háborút Ausztria teljes szétzúzásáig kell folytatni. Követelték, hogy a porosz hadsereg diadalmenetben vonuljon be Bécsbe, ahol Poroszország olyan békefeltételeket diktálhat a legyőzött Ausztriának, amelyek több tartomány elszakítását mondják ki. Bismarck ezt határozottan ellenezte, erre alapos oka volt. III. Napóleon kormánya, amelyet erősen nyugtalanítottak Poroszország nem várt sikerei, két nappal a sadovai csata után békeközvetítőnek ajánlkozott. Bismarck számot vetett annak a veszélynek a lehetőségével, hogy Franciaország haladéktalanul beavatkozhat a háborúba Ausztria oldalán, és ez gyökeresen megváltoztatná a kialakult erőviszonyokat; azonkívül nem egyezett Bismarck számításaival Ausztria túlzott meggyengítése sem, mivel a továbbiak során közeledni óhajtott hozzá. Ezen meggondolások alapján szorgalmazta a mielőbbi békekötést. 1866. augusztus 23-án Poroszország és Ausztria között aláírták a békeszerződést.

AZ ÉSZAKNÉMET SZÖVETSÉG

Az 1866. évi háborúnak Poroszországra nézve győzelmes befejezése előre meghatározta Németország egyesítésének további menetét. Ausztriának le kellett mondania a német ügyekben addig igényelt vezető szerepéről, és kilépnie a Német Szövetségből. Azt a négy német államot, amely Ausztria mellett fogott fegyvert — a Hannoveri Királyságot, a hessen-kasseli választófejedelemséget, a nassaui hercegséget és Majna-Frankfurt városát — Poroszországhoz csatolták, és ezzel kiküszöbölték a Porosz Királyság keleti és nyugati birtokait egymástól elválasztó keskeny sávot. Poroszország ezek után a területi foglalások után, 24 millió főnyi lakosságával a legerősebb német állam lett.

Bismarck kormánya megalakította az Északnémet Szövetséget, amelyhez a Majna-folyótól északra elterülő huszonkét német állam tartozott. A szövetség 1867 áprilisában elfogadott alkotmánya jogilag is szentesítette Poroszország németországi hegemóniáját. Az Északnémet Szövetség feje a porosz király lett; őt illette a szövetséges haderők főparancsnoki jogköre is. A szövetséges

államok kormányának képviselőiből álló szövetségi tanácsban Poroszországé volt a vezető szerep. Szövetségi kancellárrá Bismarck porosz miniszterelnököt választották meg. Valójában a porosz vezérkar lett az egész Északnémet Szövetség legfőbb hadügyi szerve. A szövetségi Reichstagban az általános (a 21. évüket betöltött férfiakra kiterjedő) és közvetlen (de nem titkos) választásokon megválasztott képviselők közt is Poroszország rendelkezett többséggel. Egyébként az északnémet Reichstag politikai befolyása egészen jelentéktelen volt, amennyiben határozatai csak a szövetségi tanács jóváhagyása esetén léptek érvénybe; a kormány nem tartozott felelősséggel a Reichstagnak.

Poroszország ezzel egyidejűleg egyezmény kötésére kényszerítette Bajorországot, Württemberget, Badent és Hessen-Darmstadtot; a felsorolt négy délnémet állam fegyveres erői a porosz vezérkar ellenőrzése alá kerülnek.

Az Északnémet Szövetség megszervezése — mivel a vezető szerep a szövetségben vitathatatlanul Poroszországot illette, előre meghatározta Németország porosz vezetés alatti egyesítését. Németország egyesítésének végleges befejezése azonban csak néhány évvel később: Poroszországnak a francia—porosz háborúban aratott győzelme után, annak eredményeképpen ment végbe. 1871-ben a porosz seregek által megszállt Versailles-ban I. Vilmos német császárrá koronáztatta magát.

XXVIII. FEJEZET

AZ OSZTRÁK BIRODALOM VÁLSÁGA A XIX. SZÁZAD DEREKÁN

Az 1848—1849. évi forradalom Ausztriában is elbukott, s így a forradalom legfőbb feladata — a reakciós, soknemzetiségű birodalom felszámolása és az uralma alatt élő népek felszabadítása — is megoldatlan maradt. Az ellenforradalom győzelme a kivívott polgári demokratikus szabadságjogok eltörléséhez vezetett. Ferenc József 1851. december 31-i rendeletével hatálytalanította az 1849. évi alkotmányt, amely amúgy sem lépett életbe, és visszaállította az abszolutizmust.

A kormány a leigázott népek szabadságmozgalmainak elfojtása érdekében, fokozott erővel érvényesítette a központosítás politikáját. A közigazgatási körzetek kialakításánál figyelmen kívül hagyták az egyes népek nemzeti sajátosságait és történelmi hagyományait. Horvátországot, Szlavóniát, Bánátot, Erdélyt és a szerb lakosságú Vajdaságot kihasították Magyarországból és közvetlenül az osztrák hatóságoknak rendelték alá. Magyarország területét öt kerületre osztották, osztrák hivatalnokok vezetése alatt. A magyarországi közigazgatás általános irányítását egy főkormányzóra bízták. A magyar országgyűlést és a megyegyűléseket (a magyar nemesség képviseleti testületeit) felszámolták, és a helyi önkormányzatot — csakúgy, mint a Habsburg-birodalom egyéb tartományaiban — megszüntették. Az osztrák hatóságok az elnyomott népek nemzeti érzéseinek minden megnyilvánulását üldözték. Az országban rendőri önkény uralkodott, a sajtót szigorú cenzúra tartotta béklyóban, az esküdtbíráskodást és a nyilvános törvényszéki tárgyalásokat eltörölték, minden ellenzéki jellegű társaságot betiltottak.

A nemzeti és politikai elnyomás fokozódásához járult a klerikalizmus feléledése. 1855-ben konkordátum jött létre az osztrák kormány és a Vatikán között: a római pápa ettől kezdve a kormány mindennemű ellenőrzése nélkül adhatta ki rendelkezéseit az ausztriai katolikus papságnak; ezenkívül a püspökök felügyeleti jogát kiterjesztették az iskolai és az egyetemi oktatásra, valamint az időszaki sajtóra is. Újból nagy befolyáshoz jutottak az osztrák birodalomban a jezsuiták.

1. AUSZTRIA—MAGYARORSZÁG MEGALAKULÁSA

A TŐKÉS FEJLŐDÉS AZ OSZTRÁK BIRODALOMBAN

Ausztria uralkodó körei mégoly nagy erőfeszítéseik ellenére sem hagyhatták teljesen figyelmen kívül az 1848—1849-ben végbement változásokat. A forradalom súlyos csapást mért a Habsburg-birodalom feudális viszonyaira; falun lehetetlen volt visszaállítani a régi, forradalom előtti állapoto-

Szivarszárítás egy alsó-ausztriai dohánygyárban
Metszet. 1858

kat. Az ötvenes évek elején kiadott kormányrendeletek („pátensek") megszüntették a feudális kötelezettségeket.

A földesurak azonban a feudális kötelezettségek eltörlése fejében – kárpótlásul – pénzbeli váltságot kaptak az államtól. Ezt az adók emelése révén hajtották végre, holott az adók már addig is súlyos teherként nehezedtek a parasztság tömegeire. Birodalomszerte hatalmas területek maradtak a legnagyobbrészt arisztokrata származású nagybirtokosok kezében. Különösen nagy volt a mágnások túlsúlya Magyarországon, Horvátországban és Galíciában. A legtöbb paraszt továbbra is csak jelentéktelen mennyiségű földdel rendelkezett, sok parasztnak pedig egyáltalán nem volt földje. A parasztokat tehát olyan feltételekkel szabadították fel a jobbágysorból, amelyek csakis a nagybirtokosokra és a falusi tőkés felsőrétegre nézve jártak előnnyel. A feudális kötelezettségek eltörlése mégis szabaddá tette az utat a mezőgazdaság tőkés fejlődése számára, ami viszont kedvező hatással volt az ipar és a kereskedelem bővülésére. Számottevő fejlődést mutattak ezekben az évtizedekben a textilgyárak, a mezőgazdasági termékeket feldolgozó vállalatok, előrehaladt a fényűzési cikkek gyártása. Fejlődött valamelyest a vegyipar, a vaskohászat, az acélöntés és a gépgyártás is. Bécsben, Grazban, Prágában, Brünnben, Triesztben és más ipari központokban számos gépgyár létesült, amelyek mezőgazdasági szerszámokat, szövőszékeket, fonógépeket állítottak elő. A kőszénbányászat az 1847. évi 1,5 millió tonnáról 1859-ig 5,5 millió tonnára növelte termelését. A vasérckivitel 3600 tonnáról 53 100 tonnára szökött fel.

Szemmel láthatóan javult az ipari vállalatok technikai ellátottsága: a lenfeldolgozó iparban a mechanikus fonógépek száma az 1847. évi 21 000-ről 1859-ig 32 000-re emelkedett. Míg 1841-ben 231 volt a gőzgépek száma (2900 lóerőnyi összkapacitással), addig 1863-ban 2841 gőzgép működött (44 410 lóerőnyi összkapacitással). 1870-ben 6100 kilométer volt a vasúti hálózat hossza az 1848. évi 1071 kilométerrel szemben.

A kapitalizmus a Habsburg-monarchia különböző területein nem egyformán fejlődött. Alsó-Ausztriában és a cseh területeken a nagyüzemi gyári termelés meglehetősen magas szintre emelkedett, ezzel szemben Dalmácia, Galícia, Bukovina és több más körzet gazdaságilag továbbra is elmaradott volt. Az osztrák birodalom vezető körei szándékosan hátráltatták e tartományok fejlődését, abból a meggondolásból, hogy ezek továbbra is Ausztria mezőgazdasági függvényei maradjanak.

Magyarországon is számos feudális csökevény, amelyeket az 1848–1849-es forradalom nem számolt fel, hátráltatta az ország ipari fejlődését. Gátló tényező volt továbbá az ausztriai ipar konkurrenciája és az osztrák tőkétől való függőség is: Magyarországon sok gyár és üzem tulajdonosa osztrák vállalkozó volt.

Az ötvenes-hatvanas években Magyarországon sok mezőgazdasági gépgyár, azonkívül élelmiszeripari, bánya- és kohóipari vállalat létesült. A termelés gépesítésében is mutatkoztak bizonyos — bár egyelőre szerény — eredmények. Az iparban alkalmazott gépek kapacitása az 1852. évi 969 lóerőről 1863-ig 10 425 lóerőre növekedett.

AZ 1859—1860-AS POLITIKAI VÁLSÁG. AZ 1860. ÉVI FÖDERATÍV ALKOTMÁNY

Az osztrák birodalomban a kapitalizmus heves osztály- és nemzetiségi harc közepette fejlődött. A birodalmi hatóságok a munkásság minden szervezkedési kísérletét elfojtották, a sztrájkjogtól megfosztották őket, gyűléseiket betiltották. Az 1852 májusában kiadott büntető törvénykönyv börtönbüntetés és száműzetés terhe mellett tiltotta meg a munkásoknak, hogy egymás között a munkafeltételek megjavításának és a munkabér emelésének kérdésében megegyezzenek. E törvény alapján számos munkásszervezetet feloszlattak.

Falun ugyancsak kiéleződtek az osztályellentétek. A nagyszámú feudális maradvány, a mágnások telhetetlensége, az, hogy az ötvenes évek földtörvényeit a parasztság kirablására használták fel, gyakran összetűzésre vezetett a parasztok és a földesurak között.

A kapitalizmus fejlődésével erőre kaptak a nemzeti felszabadító mozgalmak is. A nemzetté válás útján megindult népek szabadságtörekvései az osztrák uralkodó osztályok makacs ellenállásába ütköztek. Ugyanakkor némelyik nép maga is uralkodó helyzetet foglalt el más népekkel szemben, rabságban tartotta azokat. Ez volt a helyzet például Magyarországon, ahol a magyarok körülbelül a felét alkották a lakosságnak, a németek 9,5 százalékát, míg a lakosság 36 százaléka szláv és egyéb nemzetiségű volt.

Magyarországon a nemzetiségi elnyomás szorosan összefonódott a társadalmival: a föld rendszerint magyar földbirtokosok tulajdonában volt, s a magyar parasztokon kívül horvát, szlovák, román, ukrán napszámosok és kis földű parasztok művelték meg.

Az osztrák birodalom válságának elmélyülésében közrejátszottak súlyos külpolitikai kudarcai is. Ausztriának az 1859. évi háborúban Franciaországtól és Szardíniától elszenvedett veresége az egész világ előtt megmutatta a birodalom katonai gyengeségét, és megrendítette uralmát az elnyomott népek fölött. A dolgozók helyzetének rosszabbodása, amit az 1857-es gazdasági válság és az 1859. évi sikertelen háború idézett elő, tovább hevítette az elégedetlenséget az országban. A népi tömegek, Ausztria, Magyarország, Csehország és a birodalomhoz tartozó egyéb területek haladó képviselői egyre gyakrabban adtak hangot tiltakozásuknak az abszolutizmus ellen. A politikai reakció, a nemzeti és társadalmi elnyomás uralma, az a pillér, amelyre az osztrák kormányzati rendszer épült, roskadozni kezdett. Újból előtérbe kerültek a soknemzetiségű Habsburg-monarchia belső ellentmondásai, melyeket az osztrák reakció sikertelenül próbált megoldani a rabságban tartott népek szabadságtörekvéseinek kíméletlen elfojtásával.

A helyzet Magyarországon volt a legveszélyesebb. A nép tömegei egyre izzóbb gyűlölettel tekintettek osztrák elnyomóikra. Országszerte forradalmi tartalmú röpiratokat terjesztettek. A pesti egyetem bejárata mellett feliratok jelentek meg a falon: „Közeledik a leszámolás napja!" Budán, Pesten és néhány más városban tüntetett a nép, véres összetűzésekre került sor a katonasággal. Több faluban parasztfelkelések törtek ki.

A kormány, hogy a politikai válság elmélyülését megakadályozza, elhatározta, hogy bizonyos engedményeket tesz a Bécs központosító törekvéseivel elégedetlen magyar arisztokráciának, és ezzel a maga oldalára állítja a békétlenkedőket. Ferenc József császár 1860. október 20-án rendeletileg jelentette be az új alkotmány életbe léptetését („októberi diploma"). Az új alkotmány a szűk körű császári tanácsot (Reichsrat) képviselőtestületté bővítette ki, melynek tagjait a csá-

szár nevezi ki az egyes országok tartományi gyűlésein megválasztott jelöltek közül. Az arisztokrácia e gyűléseken is túlsúlyban volt, s ez biztosította számára a vezetést az új Reichsratban is. Az egyes tartományok belügyeit illető kérdéseket (az igazságügyet, közoktatást stb.), amelyekben addig a központi kormányzat és a Reichsrat döntött, átadták a tartományi gyűléseknek. A birodalmi jelentőségű ügyek — a pénzügyek, a fegyveres erők, a külpolitika és közlekedés — továbbra is megmaradtak a központi kormányzat irányítása alatt.

Az új rendszer annyit jelentett volna, hogy a közigazgatásba bizonyos mértékig be kell vonni az egyes tartományok arisztokráciájának képviselőit is. Ez a dokumentum (az úgynevezett „októberi diploma") Magyarországnak bizonyos kiváltságokat juttatott a szláv lakosságú tartományokhoz képest. Engedélyezte a magyar nyelv használatát az állami intézményekben (bár továbbra is a német számított fontosabbnak), és visszaállította a megyegyűléseket. Ezekkel az engedményekkel az volt az osztrák hatóságok szándéka, hogy viszályt szítsanak a magyarok és a birodalom egyéb népei között.

Ám az osztrák uralkodó körök mesterkedése kudarcot vallott. A föderatív alkotmány bevezetésének kísérlete nemcsak az osztrák nagyburzsoázia részéről ütközött ellenállásba, hanem a magyar nemesség részéről is, melynek tagjai nem elégedtek meg a kapott engedményekkel. Az „októberi diplomára" válaszként Magyarország-szerte tömegmozgalom indult meg, amely az 1848—1849-es forradalom idején hozott törvények teljes visszaállítását követelte. Nagy tömegek követelték a forradalom leverése után bevezetett dohánymonopólium azonnali megszüntetését, s ugyancsak népszerű volt az a felhívás, hogy senki se fizessen olyan adót, amelyet a magyar országgyűlés nem hagyott jóvá. A magyar fiatalság az osztrák elnyomás elleni tiltakozásának jeléül tüntetően megtagadta a katonai szolgálat teljesítését.

A megyegyűlések újból tevékenykedni kezdtek. Elkergették az osztrák hivatalnokokat és a helyi önkormányzati szervekbe azokat választották be, akik az illető tisztségeket 1848—1849-ben betöltötték. Magyarország közel állt a nyílt felkeléshez.

Az „októberi diplomával" való elégedetlenség átterjedt a birodalom egyéb részeire is. A kormány kénytelen volt beismerni kudarcát: Goluchowski gróf belügyminiszter, az új alkotmány kezdeményezője, 1860 decemberében nyugalomba vonult.

AZ 1861. ÉVI CENTRALISTA ALKOTMÁNY. TILTAKOZÓ MOZGALOM MAGYARORSZÁGON ÉS A SZLÁV TARTOMÁNYOKBAN

Az osztrák kormány kiutat keresve szorult helyzetéből újból a központi hatalom erősítésének útjára lépett. Erre késztették bizonyos külpolitikai meggondolások is, nevezetesen az a törekvése, hogy a Német Szövetségen belül megtarthassa korábbi pozícióit. Ezt a politikát támogatta az osztrák burzsoáziát képviselő Liberális Párt is, amely a maga alkotmányreform-programját szánta az osztrák centralizmus megerősítésének eszközéül.

Ennek a programnak a megvalósításával Schmerling báró kormányát bízták meg. 1861 februárjában császári rendelet (pátens) jelent meg az új alkotmány életbe léptetéséről. Az alkotmány ezúttal kifejezetten centralista jellegű volt, és az osztrák vezető köröknek uralkodó helyzetet biztosított a birodalomban.

A Reichsrat két kamarára tagolódott: a felsőházat (főrendiház) a császár kinevezése alapján a főrendű arisztokrácia képviselői alkották, míg az alsó- (képviselő-)ház küldötteit a tartományi gyűlések választották. Az új rendszer szerint a tartományi gyűlések képviselőit négy választói kollégiumban (kúriában) választották meg, ami a gazdag földesurak és — főleg az osztrák — nagyburzsoázia számára biztosított előnyöket. Emellett a vagyoni cenzus tovább szűkítette a választók körét. A városi és falusi dolgozók túlnyomó többsége nem kapott választójogot.

A magyar országgyűlés
Beck rajza nyomán készült metszet. 1861

Az 1861. évi reakciós alkotmány ellen az egész birodalom — kivált Magyarország — hevesen tiltakozott. De a magyarországi ellenzék vezére, a mérsékelt liberális Deák Ferenc és társai igyekeztek a mozgalmat a „passzív ellenállás" medrébe terelni. A magyar országgyűlés, amely az új alkotmány alapján ült össze, szótöbbséggel úgy határozott, hogy nem küldi el képviselőit a Reichsratba. 1861. augusztus 21-én az országgyűlést feloszlatták és Magyarországon ostromállapotot rendeltek el. A magyar lakosság nyíltan megtagadta az osztrák hivatalnokok rendelkezéseinek a végrehajtását és beszüntette az adófizetést.

Nem vettek részt az osztrák Reichsrat-választásokon Horvátország, Erdély és Velence képviseleti gyűlései sem. Hamarosan kiváltak a Reichsratból a cseh, majd nemsokára a lengyel küldöttek is.

Ezek szerint a birodalom központosításának kísérlete csődöt mondott. Ekkor az osztrák uralkodó körök visszatértek a magyar földbirtokosokkal való kiegyezés gondolatához. 1865 júliusában a császár menesztette Schmerlinget és az új kormány megalakítására Belcredi gróf osztrák főúrnak adott megbízást: ráhárult az a feladat, hogy megegyezésre jusson Magyarországgal.

A magyar országgyűlés 1865 decemberében az Ausztriával való megegyezés mellett foglalt állást, mégpedig annak a programnak az alapján, amelyet Deák és hívei dolgoztak ki. E program szerint az osztrák császárság dualisztikus (kettős) osztrák—magyar állammá alakul. Hamarosan meg is kezdődtek a tárgyalások Béccsel.

AZ OSZTRÁK BIRODALOM
A XIX. SZ. 50-60-AS ÉVEIBEN
20° Greenwichtől K-re
A Habsburg-monarchia területe 1850-ben
Külön területek határai
A magyarországi császári helytartóságok határai
Területek és helytartóságok központjai
Közvetlen Habsburg-birtokok
A „magyar korona" területe
Elvesztett területek
1859-ben (a Franciaországgal és Piemonttal folytatott háború következtében)
1866-ban (az Olaszországgal folytatott háború következtében)
Ausztria–Magyarország határai 1867-ben
Ausztria–Magyarország fővárosa
A Lajtán inneni és Lajtán túli terület határa
VOR. = VORARLBERG
75 0 75 150 225 km
OROSZ BIRODALOM
POROSZORSZÁG
SZÁSZORSZÁG
BAJORORSZÁG
WÜRTTEMBERG
BADEN
SVÁJC
PIEMONT
OLASZORSZÁG
LIGUR-TENGER
ADRIAI-TENGER
OSZMÁN BIRODALOM
SZERBIA
MONTENEGRO
ROMÁNIA
HAVASALFÖLD
CSEHORSZÁG
MORVAORSZÁG
SZILÉZIA
GALÍCIA
BUKOVINA
ALSÓ-AUSZTRIA
FELSŐ-AUSZTRIA
SALZBURG
TIROL
VOR.
STÁJERORSZÁG
KARINTIA
KRAJNA
ISZTRIA
LOMBARDIA
VELENCE
DALMÁCIA
BOSZNIA
HORVÁTORSZÁG
SZLAVÓNIA
KATONAI HATÁRŐRVIDÉK
SZERB VAJDASÁG
BÁNSÁG
ERDÉLY
POZSONY
SOPRON
BUDA-PEST
KASSA
NAGYVÁRAD
Szlovákia
Keleti-Kárpátok
Déli-Kárpátok
Breslau
Odera
Visztula
San
Dnyeszter
Prut
Duna
Inn
Rajna
Lajta
Rába
Balaton
Dráva
Száva
Una
Tisza
Maros
Olt
Ferenc-csatorna
Pó
Adige
Frankfurt
Karlsruhe
Stuttgart
Fürth
Nürnberg
Regensburg
München
Teplitz (Teplice)
Trautenau (Trutnov)
Gutschin (Jičín)
Sadová
Königgrätz (Hradec Králové)
Prága
Pilsen (Plzeň)
Troppau (Opava)
Olmütz (Olomouc)
Brünn (Brno)
Nikolsburg (Mikulov)
Krakkó
Przemyśl
Lemberg (Lvov)
Tarnopol
Kamenyec-Podolszkij
Hotyin
Csernovic
Linz
Bécs
Salzburg
Bregenz
Vaduz
Innsbruck
Gastein
Bozen (Bolzano)
Trient (Trento)
Graz
Klagenfurt
Villach
Laibach
Trieszt
Fiume
Pola
Zágráb
Pozsega
Eszék
Zimony
Belgrád
Šabac
Pozsony
Komárom
Esztergom
Sopron
Buda
Pest
Miskolc
Kassa
Munkács
Tokaj
Kápolna
Debrecen
Nagyvárad
Beszterce
Kolozsvár
Gyulafehérvár
Szeged
Arad
Világos
Temesvár
Bukarest
Novara
Milánó
Magenta
Brescia
Custozza
Solferino
Verona
Villafranca
Mantova
Padova
Treviso
Velence
Parma
Genova
Modena
Ferrara
Bologna
Lucca
San Marino
Ancona
Zára
Spalato
Lissa (Vis)-sz.
Banja Luka
Sarajevo
Mostar
Ragusa (Dubrovnik)
Cattaro (Kotor)
Cetinje
Shkodra (Szkutari)
50°
20°

Ausztriának az 1866. évi porosz háborúban elszenvedett veresége tovább mélyítette a birodalom belső válságát. Az osztrák uralkodó köröknek nem volt más választásuk: el kellett fogadniuk a magyarok által előterjesztett programot. 1867 februárjában megkötötték, majd májusban a Reichsrat is jóváhagyta az osztrák—magyar kiegyezést.

A kiegyezés alapján az osztrák császárság neve Osztrák—Magyar Monarchia lett. A birodalom két része közti határt a Lajta-folyó vonalában állapították meg. (Ezért nevezték Ausztriát Lajtán inneni, Magyarországot pedig Lajtán túli országrésznek is.) A Lajtán „inneni" részhez tartozott a tulajdonképpeni osztrák tartományokon kívül Csehország (Böhmen), Morvaország, Szilézia, Görz (Gorica), Dalmácia, Galícia, Bukovina, Krajna, Isztria és Trieszt; a Lajtán „túli" részhez — Magyarországon kívül — Erdély, Horvátország, Szlavónia, a Vajdaság, a Bánát, Szlovákia, Kárpát-Ukrajna és Fiume (Rijeka) kikötője. Mind Ausztriát, mind Magyarországot önálló törvényhozó testület illette meg. Az osztrák császár egyszemélyben magyar király is volt. A birodalmi kormányzat funkciói a pénzügy, hadügy és külügy kérdéseire korlátozódtak, minden egyéb kérdés az egyes államok kormányainak hatáskörébe ment át. A közös kiadásokat 70 százalék erejéig Ausztriának, 30 százalékban Magyarországnak kellett fedeznie. A közös államügyek intézését, elsősorban a közös kiadásokhoz való további hozzájárulás mértékének eldöntését illetően, abban állapodtak meg, hogy az osztrák Reichsrat és a magyar országgyűlés 60—60 főnyi, úgynevezett „delegációt" küld ki, amelyek évenként felváltva, hol Bécsben, hol Budapesten ülnek össze. A gazdasági kiegyezést tíz évre kötötték, azzal, hogy ezen idő lejártával megújítandó.

Ferenc József császár, hogy a kiegyezés végrehajtását semmi se akadályozza, kénytelen volt eleget tenni az osztrák burzsoázia követeléseinek. 1867 decemberében új alkotmány lépett életbe, amely bizonyos engedményeket tett a polgári liberalizmusnak: kimondta a személyi sérthetetlenséget, a törvényszékeknek a végrehajtó hatalomtól való függetlenítését stb. Egyszersmind azonban biztosította a nemesség fölényét a Reichsrat felsőházában, a főrendiházban, ahol túlnyomórészt a földbirtokos arisztokrácia képviselői foglaltak helyet. A képviselő-választásokon való részvételt magas korhatárhoz és vagyoni cenzushoz kötötték.

A császár igen fontos jogokat tartott fenn magának: például a Reichsrat ülésszakai közti időben joga volt rendeleteket kiadni. Az új osztrák alkotmány formailag kiszélesítette ugyan a Reichsrat jogkörét, de a végrehajtó hatalom lényegében továbbra is a császár kezében maradt. Az ország politikai életében fontos pozíciókat változatlanul a földbirtokos arisztokrácia és a vele szoros kapcsolatban álló katolikus főpapság tagjai töltötték be. A feudalizmusnak ezek a csökevényei Ausztria—Magyarország állami berendezkedésében főleg azért maradtak meg, mivel az 1867. évi dualista rendszer alku eredményeként született meg, mégpedig az osztrák vagyonos osztályok és a magyar földbirtokosok között, a dolgozó tömegek és az elnyomott népek rovására kötött alku eredményeként. A munkásosztály akkoriban még nem volt elég erős ahhoz, hogy megakadályozza a vagyonos osztályokat abban, hogy az állam reformját ebben — a dolgozókra nézve a leghátrányosabb — formában hajtsák végre: meghagyva a monarchiát, a nemzetiségi elnyomást és számos feudális csökevényt.

AZ AUSZTRIAI ÉS MAGYARORSZÁGI MUNKÁSMOZGALOM

A kapitalizmus fejlődése és az osztályellentétek kiéleződése az 1860-as években Ausztriában is megteremtette a feltételeket a munkásmozgalom kibontakozásához. Országszerte különféle munkásszervezetek alakultak, amelyek a munkásosztály helyzetének magjavítását tűzték ki célul. Fontos szerepük volt a népművelő munkásegyleteknek, kivált az 1867-ben alapított bécsi

népművelő munkásegyletnek. De a polgári liberálisok is fokozták erőfeszítéseiket, hogy megakadályozzák az önálló munkásmozgalom kibontakozását: felszólították a munkásokat, hogy tegyenek le az osztályharcról, hirdették a „takarékosságot és szorgalmat", ígérgették, hogy kölcsönös segélypénztárak, fogyasztási és termelési szövetkezetek alapítása révén majd megoldódik a munkáskérdés. Káros hatással volt a munkásokra Lassalle híveinek opportunista taktikája és a termelési társulások létesítésének programja, amelyet a burzsoá állam támogatásával kívántak megvalósítani.

A leghaladóbb munkások azonban fokozatosan kiszabadították magukat a polgári ideológia befolyása alól. A különféle nemzetiségű munkások közt egyre inkább terjedtek a tudományos szocializmus eszméi. Nagy jelentőségű volt az ausztria—magyarországi munkásmozgalomra nézve Marx és Engels tevékenysége. 1867—1868-ban Ausztriában is megalakultak a Nemzetközi Munkásszövetség szekciói.

Az ausztriai munkásmozgalom a hatvanas évek végén a munkásosztály erőinek egyesítése jegyében fejlődött. Több városban munkásbizottságokat hívtak életre, amelyek előkészületeket tettek az általános munkáskongresszus összehívására. 1868 májusában, Bécsben össze is ült ez a kongresszus, amelyen a birodalom különböző részeiből küldött — osztrák, lengyel, cseh és olasz — munkások vettek részt. A kongresszus követelte az általános választójogot, az egyesülési és gyülekezési szabadságot stb. Kiáltványában szolidaritásra és nemzetiségi megkülönböztetés nélkül, egységes munkásszervezetek megalakítására szólította fel a világ munkásságát. A kiáltvány cseh, lengyel, magyar, román és olasz nyelvre lefordítva jutott el Ausztria—Magyarország munkástömegeihez.

Hamarosan — 1868 augusztusának végén — újabb munkáskongresszust hívtak össze, amely sürgette a szociáldemokrata párt megalakítását, és követelte a korlátozás nélküli gyülekezési és egyesülési jogot, a sajtószabadságot, az általános és közvetlen választójog bevezetését, az egyház és állam különválasztását stb. A kongresszus akcióbizottságot választott.

1869 áprilisában megjelent az első ausztriai szociáldemokrata napilap, a „Volksstimme", címlapján a „Kommunista Kiáltvány" büszke szavaival: „Világ proletárjai, egyesüljetek!" A lap egyik legtevékenyebb munkatársa Marx barátja, Frankel Leó, a párizsi kommün majdani résztvevője volt.

A kormány szigorú megtorlásokat alkalmazott a munkásszervezetekkel, a munkássajtóval szemben. A szociáldemokrata akcióbizottságot hamarosan feloszlatták, és tagjait letartóztatták. „A liberális burzsoázia Ausztriában még inkább, mint bárhol, kimutatta önző ösztöneit, szellemi nyomorékságát és kicsinyes gyűlölködését a munkásosztállyal szemben" — írta Marx.[1]

Ausztria munkásai az üldöztetés ellenére is folytatták harcukat; már 1869 tavaszán és nyarán több ipari központban tömeggyűlések és tüntetések zajlottak le, melyeknek résztvevői egyesülési jogot követeltek a munkásosztálynak.

1869. december 13-án a bécsi munkások a „Volksstimme" felhívására többezres tömegtüntetést rendeztek a Reichsrat épülete előtt. A tüntetők petíciót nyújtottak át a kormánynak, amelyben követelték az egyesülési szabadság stb. haladéktalan törvénybe iktatását. A tüntetés vezetőit letartóztatták és börtönbüntetésre ítélték. Ausztria uralkodó körei azonban a munkásosztály nyomására kénytelenek voltak engedményeket tenni és 1870-ben — végül is — törvényt hoztak, amely engedélyezte a munkásegyleteket.

Nagy léptekkel haladt előre ez idő tájt a magyarországi munkásmozgalom. A magyar munkásság körében 1867-ben még igen erős volt Schulze-Delitzsch és a lassalleánusok befolyása.

[1] Marx: Bericht des Generalrats der Internationalen Arbeiter-Assoziation an den IV. allgemeinen Kongress in Basel. Lásd *Marx—Engels* Werke 16. köt. Dietz Verlag 1962. 378—379. old.

A vállalkozók minden erővel igyekeztek megakadályozni a szocialista eszmék terjedését a munkásosztály körében. De a magyar munkások is kezdtek megszabadulni a polgári reformátorok befolyásától. Az 1868-ban alapított Általános Munkásegylet már a termelési eszközök államosítását követelte; de az egylet lassalleánus befolyás alatt álló vezetői elhanyagolták a szakszervezetek létrehozásának fontos feladatát.

A hatvanas évek végén, majd a hetvenes évek elején az Általános Munkásegylet mindinkább magáévá tette a tudományos szocializmus eszméit, és szorosabbra fűzte kapcsolatait a Nemzetközi Munkásszövetséggel. Ebben nagy része volt az Internacionálé illegalitásban működő magyarországi szekciójának.

2. A CSEHORSZÁGI NEMZETI HARC ÉS A MUNKÁSMOZGALOM

Az 1848—1849-es forradalom leverése után a bécsi kormány a csehországi tartományokban szigorú sajtótörvényeket vezetett be; még a liberális napilapokat is beszüntették; a kormány betiltotta az egyleteket, gyűléseket, művelődési társaságokat, az állami intézményekben, a bíróságok előtt és a hadseregben kötelezővé tette a német nyelv használatát. A cseh népet megfosztották legelemibb nemzeti jogaitól.

A KAPITALIZMUS FEJLŐDÉSE

A feudális kötelezettségek eltörlése (1848) gyorsította a kapitalizmus fejlődését a mezőgazdaságban. Fokozódtak a társadalmi ellentétek. A cseh falvakban dúlt a harc a megerősödött kulákság és a földesurak között, valamint a parasztság egésze és a földbirtokosok között. A hatvanas években a lakosság 0,2 százalékát kitevő nagybirtokosok a föld 31,5 százaléka felett rendelkeztek, míg a szegények és földnélküli parasztok (chalupník) — a lakosság 68,6 százaléka — a földnek mindössze 4 százalékát mondhatták magukénak. A földnélkülivé vált lakosság (az 1857. évi összeírás szerint 195 000 fő) a munkanélküliek hadseregét duzzasztotta, amely a fejlődő ipar munkaerő-tartaléka volt.

A cseh ipar fellendülésében közrejátszott a kézműves céhszervezet felszámolása is. A régi iparágak (a pamutipar stb.) mellett újak fejlődtek ki (például a mezőgazdasági gépgyártás stb.). A manufakturális iparból gyárüzemi ipar lett. Különösen rohamos volt a gépgyártás és a textilipar, valamint a bányászat fejlődése. A tőkés fejlődés ütemét tekintve Csehország változatlanul az élen járt az osztrák monarchia egyéb tartományai előtt. A hatvanas évektől kezdődőleg fokozódott a tőke koncentrációja (különösen a szénbányászatban, répacukor- és sörgyártásban és néhány más iparágban).

A cseh területek lakossága legnagyobbrészt cseh és német volt; az utóbbiak a lakosságnak mintegy 38 százalékát alkották és jobbára a városokban éltek. Az iparban uralkodó helyzetet élvezett a német polgárság: a nagyvállalatok túlnyomó része német tulajdonban volt. A cseh burzsoázia vezető szerepet vitt a gazdasági és politikai téren egyaránt szembetűnő német hegemónia elleni harcban.

A NEMZETI MOZGALOM

A cseh nemzeti mozgalom jellegét az 1860-as években a társadalmi és nemzeti ellentétek bonyolult összefonódása határozta meg.

A tőkés viszonyok fejlődése révén a cseh nemzet konszolidálódásának folyamata az 1850—

A prágai városháza órájának festményekkel díszített mutatólapja
Manes

1860-as években sokkal intenzívebb volt, mint a megelőző időszakban. A cseh burzsoázia egyre erőteljesebben harcolt a piacért, illetve az osztrák hatóságok korlátozó intézkedései, valamint a csehországi német burzsoázia konkurrenciája ellen. Egyszersmind megnőtt a paraszti és munkástömegek szerepe is a nemzeti mozgalomban; a cseh nemzeti kultúra virágzásnak indult.

Csehország népi tömegei szembeszálltak az osztrák kormány központosító, abszolutista politikájával. A cseh nép elégedetlensége jutott kifejezésre a prágai nemzeti színház építéséért folytatott gyűjtési akcióban, a Havlíček író temetése alkalmával rendezett tüntetésen stb. 1853-ban Prágában egy „A Vöröskereszt Testvérek" nevű titkos szövetségnek bukkantak a nyomára; tagjai egyetemi hallgatók és középiskolás diákok, célul tűzték ki, hogy harcolnak az osztrák

uralom ellen, a független cseh állam megteremtéséért. 1854—1858-ban, az osztrák—orosz viszony kiéleződésének éveiben, a cseh közvélemény meleg rokonszenvét nyilvánította az orosz nép iránt. Országszerte tüntetések zajlottak le, amelyek az osztrákellenes hangulat erősödését tanúsították.

A cseh nemzeti mozgalom irányítója a Nemzeti Párt volt, amely a burzsoázia érdekeit képviselte. Programjának legfőbb pontjaként Csehország autonómiáját követelte az osztrák birodalom keretein belül. A Nemzeti Párt vezetői (F. Palacký, F. L. Rieger stb.) az „osztályérdekek harmóniájának" eszméjét hirdették, hogy a proletariátust elvonják az osztályharctól. A Nemzeti Párt kidolgozta a Csehország „államjogainak" elméletét, amely szerint Csehország azzal, hogy csatlakozott a Habsburg-birodalomhoz, nem mondott le függetlenségéről, és Csehország tartományi gyűlésének meg kell őriznie valamennyi jogát. Támogatta a nemzeti mozgalmat a cseh nemesség egy része is, bár annak valójában csak a maga rendi érdekei voltak fontosak: az, hogy a tartományi gyűlésben elfoglalt kiváltságos helyzetét megtarthassa. A cseh nemesség felső rétege, amelyet egyre szorosabb szálak fűztek az osztrák nagybirtokosokhoz, szembeszállt a cseh nép nemzeti követeléseivel.

A városi kispolgárság, és részben a vagyonosabb parasztság érdekeit is a Nemzeti Pártban a polgári liberálisok egy csoportja képviselte. E csoport programjának a lényege az volt, hogy követelte a nemesség rendi kiváltságainak eltörlését, a vallásszabadságot, a sajtószabadságot és a politikai jogok megadását. A proletariátus és a parasztság társadalmi és gazdasági követeléseit ez a csoport figyelmen kívül hagyta.

1864-ben a tartományi gyűlés cseh képviselőinek sikerült elfogadtatniuk azt a törvényt, amely a cseh és a német nyelvet az iskolákban egyenjogúsította. A német burzsoázia élénken tiltakozott e törvény ellen, és éles harc után keresztül is vitte hatálytalanítását.

Bár a cseh burzsoázia ilyen mérsékelt követeléseket támasztott és az autonómia elnyerése kedvéért kész volt bármilyen engedményekre, Ausztria uralkodó körei jobbnak látták, ha Magyarország uralkodó köreivel lépnek egyezségre, a szláv népek nemzeti mozgalma elleni közös harc jegyében. Az a tény, hogy Ausztria 1867-ben dualista osztrák—magyar monarchiává alakult, súlyos csapást mért a cseh burzsoázia terveire. A cseh küldöttek a kiegyezés elleni tiltakozásuk jeléül kivonultak a Reichsratból és a tartományi gyűlésből.

A liberálisok a tömegek elégedetlenségének hatására szembeszálltak a Nemzeti Párt politikájával, elítélték a cseh küldöttek eljárását is. Aktív politika folytatását követelték, azt, hogy a tartományi gyűlést és a Reichsratot használják fel az osztrák bürokratikus centralizmus elleni harcra. 1868-ban mégis a passzív ellenállás taktikája győzött: a cseh küldöttek alighogy visszatértek a tartományi gyűlésbe, újból kivonultak, miután olyan deklarációt fogadtak el, amelyben elutasították az osztrák—magyar kiegyezést; elhatározták ezenkívül a tartományi gyűlés és a Reichsrat bojkottálását.

A MUNKÁSMOZGALOM

A cseh munkásosztály egyaránt szembeszállt mind a nemzeti elnyomással, mind a kapitalista kizsákmányolással. 1867-ben országszerte sztrájkok törtek ki: a munkások követelték a munkabér emelését és a munkaidő csökkentését. A cseh burzsoázia arra törekedett, hogy az osztályharcot nemzetiségi harccal helyettesítse. F. Chleborád, aki a munkások közt buzgón terjesztette a szövetkezés eszméit („Kaptár" néven munkás fogyasztási szövetkezetet alapított), az „önsegély" kooperációs mozgalmának nemzeti jelleget igyekezett adni, és ellenezte a munkások politikai harcát. A „chleborádizmus" — a munkásosztályra gyakorolt polgári hatás megnyilatkozása — széles körökben elterjedt.

1868-ban a cseh iparosok és munkások tevékenyen részt vettek az osztrákellenes tüntetések-

Hazafias tömeggyűlés Csehországban
Kroupa rajza nyomán készült metszet. 1869

ben. Az a mozgalom, amely a Nemzeti Párt kezdeményezésére a vagyonadó bevezetése ellen bontakozott ki, 1868—1869-ben a lakosság nagy rétegeit magával sodorta. Ebben az időben a munkásmozgalomnak egy új formája alakult ki: a szabad ég alatt tartott gyűlések, az úgynevezett táborok, amelyeken az időszerű politikai kérdéseket (például az általános választójog kérdését stb.) vitatták meg.

Az 1868. évi táborokon a munkások, iparosok és városi szegények követelték, hogy a munkásosztály képviselői is részt vehessenek a tartományi gyűlésen. Különösen fontos volt a Pankrácon (Prága közelében), 1868. október 4-én tartott tábor, amelynek résztvevői a munkásoknak választójogot követeltek. A tábor a rendőrséggel való összecsapással ért véget. Ezt követően Prágában, Rinholcon és más helyeken került sor munkás-zavargásokra.

Az osztrák kormány határozott intézkedésekkel kívánt véget vetni az egyre terebélyesedő mozgalomnak: Prágában 1868 októberében ostromállapotot rendeltek el, fokozták a rendőri megtorlásokat. A cseh burzsoázia, megrettenve a munkásmozgalom további erősödésétől, azon fáradozott, hogy minél szűkebb korlátok közé terelje a táborok tevékenységét, és egyáltalán gyengítse a proletariátus aktivitását.

1869-ben, a prágai ostromállapot megszüntetése után, a munkásmozgalom újból erőre kapott: Chleborádnak és híveinek befolyását kezdték kiszorítani a szocializmus eszméi. A proletariátus harca gyakran fejeződött ki sztrájkokban. A sztrájkolók követelései főképpen gazdasági jellegűek voltak, de sokszor szerepeltek köztük politikaiak is (az általános választójog, a sajtószabadság stb. követelése). A hatvanas évek végén lezajlott gyűlések és sztrájkok azt tanúsították, hogy a cseh munkásosztály egyre inkább megszabadult a burzsoázia befolyásától; bár ez a folyamat igen lassú volt.

3. A HORVÁT NEMZETI MOZGALOM

HORVÁTORSZÁG TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE

Horvátország az 1850—1860-as években — az osztrák birodalom többi részéhez képest — gazdaságilag elmaradott, agrár jellegű tartomány volt. (Zágráb, a főváros mindössze 16 000 lelket számlált.) Az ország gazdag ásványi kincsei majdnem kihasználatlanok maradtak. Rendkívül lassan fejlődött az ipar; alig volt néhány manufaktúra. Jelentősebb helyet foglaltak el a tengerhajózás szükségleteit kielégítő vállalkozások és hajóépítő dokkok. Az ipar fejlődését hátráltatta az Ausztriából, Csehországból és a Habsburg-birodalom más fejlettebb tartományaiból akadálytalanul bevitt áruk konkurrenciája.

A kapitalizmust haladásában gátolta a földesúri földbirtokok fennmaradása is. Az 1848. évi reform és az 1850-es években kiadott pátensek után a parasztok személyes kötelezettségei megszűntek ugyan, és a használatukban levő földek egy része a tulajdonukba ment át, de csak nagy összegű pénzváltság ellenében; a megváltás részleteit több évtizeden át kellett fizetni. A latifundium-tulajdonosok zöme osztrák és magyar mágnás volt. Ennek folytán a horvát falvakban a társadalmi és politikai elnyomás nemzetiségi elnyomással párosult. A parasztok régtől fogva harcoltak a földesurakkal a földért, erdőkért és legelőkért. A földesurak a tőkés gazdálkodási módszerekre való áttérés során a maguk számára kaparintották meg a közbirtokokat. A földínség arra késztette a parasztokat, hogy napszámosmunkát végezzenek a földesúri földeken. Igen elterjedt volt a részesbérleti forma. Az áru- és pénzviszonyok bomlasztották a hagyományos „nagycsaládokat" (zadrugákat). Kialakult egyfelől a csekély számú kulák felső réteg, másfelől pedig a falusi félproletárok rétege. A parasztok egy része proletarizálódott.

A mezőgazdaság fokozatos tőkés átalakulása együtt járt Horvátországban a kis- és középbirtokosok nagy részének tönkremenésével.

A tőkés viszonyok fejlődése egyre jobban kiélezte az osztályellentéteket. Az ország különböző részein spontán, helyi jellegű paraszti zavargásokra került sor.

A NEMZETI MOZGALOM

Horvátország nemzeti harcát a még meg nem erősödött városi és falusi burzsoázia és érdekeinek képviselője, a burzsoá értelmiség vezette. A horvát nemzetiségi mozgalmat ebben az időszakban a parasztság és általában a nép széles tömegeinek gyér részvétele jellemezte. A túlnyomórészt kereskedő és uzsoraügyletekkel foglalkozó horvát burzsoázia programja rendkívül szűk körű volt: hiányoztak belőle a társadalmi reformkövetelések; gondosan megkerülték a parasztkérdést is.

A horvát burzsoázia a horvát földek egyesítését hirdette, mivel arra törekedett, hogy kedvezőbb feltételeket teremtsen fejlődéséhez és befolyását kiszélesíthesse az osztrák birodalmon belül. Ezt a programot képviselte a horvátországi Néppárt, melynek vezetője I. J. Strossmayer, a birodalom föderációs alapon történő átszervezéséért harcolt. A néppártiak programjába tartozott a birodalom szláv népeinek közeledése is.

A hatvanas évek elején a Néppárton belül külön balszárny alakult ki, amely később önálló Jogpárttá szerveződött. (A párt tagjait „pravaši"-nak nevezték; „pravo" — „jog".) Vezetői — A. Starčević és E. Kvaternik — azért küzdöttek, hogy Horvátország önálló állammá váljék az osztrák monarchia keretein belül, vagy akár a monarchián kívül. „Nagy-Horvátországba", amelyről a jogpártiak ábrándoztak, az ausztriai és magyarországi délszlávokon kívül beletartoztak volna a Balkán félszigetiek is. A horvát királyságot alkotmányos államként képzelték el: az állam feje,

a bán (helytartó), a sabornak (népgyűlésnek) tartozott volna felelősséggel. A nagy-horvát program egyre több hívet nyert meg Horvátország kispolgári köreiben, de elfogadhatatlan volt a szerb burzsoázia számára.

Horvátország és Magyarország szoros szövetsége mellett szállt síkra az unionisták pártja, amely a horvát földbirtokosoknak és a burzsoázia egy részének érdekeit képviselte. Befolyása Ausztria központosító politikájának következtében egyre fokozódott.

AZ 1868. ÉVI HORVÁT—MAGYAR KIEGYEZÉS

Az 1861. évi februári pátenst Horvátország is heves tiltakozással fogadta. A horvát sabor megtagadta képviselőinek elküldését az osztrák Reichsratba. Ugyanakkor a sabor kifejezésre juttatta, hogy a teljes egyenjogúság alapján kész tárgyalásokat kezdeni Magyarországgal.

Az osztrák kormány, hogy a horvát—magyar szövetségnek elébe vágjon, elhatározta, hogy kisebb engedményekkel magához édesgeti a horvátokat: homályos ígéreteket tett Dalmácia Horvátországhoz csatolására, Bécsben pedig külön horvát udvari kancelláriát létesítettek. Az osztrák hatóságok azonban ugyanakkor Magyarországnak is tettek engedményeket — a horvátok rovására: a Muraközt, amely 1848-ban Horvátországhoz került, most újból Magyarországhoz csatolták.

A Habsburg-kormány a hatvanas évek derekán, amikor úgy döntött, hogy kiegyezik a magyar nemességgel, módosította a horvát nemzeti követelésekkel kapcsolatos álláspontját. Az 1865-ös saboron felolvasták a császári rendeletet, amely azt ajánlotta a horvátoknak, hogy szerződésben állapodjanak meg a magyarokkal, a két nép kapcsolatait illetően.

Az 1866-ban folytatott horvát—magyar tárgyalások nem vezettek eredményre: a magyar nemesség és burzsoázia nem akarta elismerni Horvátország jogát szélesebb körű autonómiára. A Néppárt vezetői, hogy elkerüljék Horvátország erőszakos hozzácsatolását Magyarországhoz, megpróbáltak olyan megállapodásra jutni, amely szerint Horvátország a birodalom osztrák, Lajtán inneni részéhez, (Cislajtaniához) csatlakozott volna. Az osztrák hatóságok azonban már elhatározták, hogy Horvátországot Magyarország fennhatósága alá rendelik, és nem fogadták el a néppártiak indítványát.

A birodalom dualista állammá alakulását kimondó 1867-es osztrák—magyar kiegyezés értelmében Horvátország a birodalom néhány más délszláv területével együtt Transzlajtaniához került. Ausztria és Magyarország uralkodó osztályai a horvát nép sorsa felől a horvátok megkérdezése nélkül döntöttek.

A Habsburg-hatóságok, hogy letörjék Horvátországban az elégedetlenséget, fokozták a megtorlás politikáját. Horvát bánná a szélsőségesen reakciós Rauch bárót nevezték ki, aki sorra elmozdította a horvát tisztviselőket, haladó gondolkodású tanítókat és professzorokat, betiltotta a horvát újságokat, a művelődési és felvilágosító társaságokat. Az 1868. évi sabor-választások a megfélemlítés és a megvesztegetés jegyében zajlottak le. Így azután az új sabor engedelmes eszköze lett Magyarországnak, az ellenzék mindössze egynéhány képviselő személyében jutott szóhoz. A sabor bizottságot választott, amely még 1868-ban aláírta a magyar kormány által szerkesztett horvát—magyar kiegyezést.

Horvátország a kiegyezés értelmében Magyarország része lett. A horvátok valójában nem vehettek részt az egész Magyarországot érintő ügyek intézésében, bár a közös kiadások egy részét ők viselték. A horvát sabor elküldte ugyan képviselőit a magyar országgyűlésbe, de a két ország közös ügyeiben a végrehajtó hatalom egyedül a magyar kormányt illette. A horvát bánt Bécs nevezte ki, a magyar kormány előterjesztése alapján. Magyarország teljes uralmat élvezett Horvátország gazdasága és pénzügyei fölött. Engedményként autonómiát adtak a horvátoknak a köz-

igazgatásban és az igazságszolgáltatásban, az egyházi és iskolai ügyekben. A horvátot elismerték hivatalos nyelvnek.

A magyar kormány annál is inkább megtehette, hogy semmibe veszi a horvát nép legfontosabb nemzeti jogait, mivel Horvátországban is támaszra talált a nagybirtokos mágnások és a burzsoá felső réteg egy része — amelynek gazdasági érdekeit szoros szálak fűzték Magyarországhoz —, valamint a magasabb állású tisztviselők személyében.

Az 1868. évi horvát—magyar kiegyezés, amelyet az uralkodó osztályok képviselői kötöttek egymással, a horvát népi tömegek nagyfokú elégedetlenségét és a horvát burzsoázia ellenzéki mozgalmának fokozódását idézte elő.

A MŰVELŐDÉSÜGY ÉS A TÁRSADALMI GONDOLKODÁS

Az 1860-as évben a horvát nép kulturális téren figyelemre méltó fejlődést ért el. Új iskolák nyíltak, egyre több horvát nyelvű napilap és folyóirat jelent meg. Kiszélesítette működésének körét az „Illir Matica" (a könyvek kiadását és terjesztését elősegítő egyesület), amely a horvát nyelvű irodalom kiadásáról gondoskodott.

1850-ben Zágrábban, Kukuljević-Sakcinski történetíró erőfeszítései nyomán megalakult a „Délszláv Történelmi és Régészeti Társaság", majd 1867-ben Strossmayer kezdeményezésére megnyílt a Délszláv Tudományos és Művészeti Akadémia, amely a legkiválóbb horvát filológusok, történészek és természettudósok munkásságát fogta össze. Az Akadémia tudományos folyóiratot is kiadott.

Majdnem valamennyi horvát író, történész vagy nyelvész egyúttal aktív politikus is volt, a horvát nép nemzeti jogainak harcosa. Munkásságukat demokratikus törekvések vezérelték: hasznosítani akarták a nép alkotásait, a nemzeti tematikát, s azon fáradoztak, hogy az irodalmat a nép számára is érthetővé tegyék.

A költő Petar Preradović, aki igen nagy hatással volt a horvát irodalom fejlődésére, műveiben a délszláv népek nemzeti újjászületésének és közeledésének eszméit fejtette ki. A drámaíró és fordító Dimitar Demetr sokat tett a horvát színház fejlesztéséért.

A szlávok közti kapcsolatok elmélyítésének buzgó híve volt Franjo Rački horvát tudós, Horvátország és a többi délszláv tartomány történelmének kutatója. Munkásságával nagyban hozzájárult a horvát nép nemzeti öntudatának kifejlődéséhez. Orosz tudósokkal is kapcsolatot tartott. Meggyőződéssel hirdette, hogy az orosz nép lesz a délszlávok felszabadítója.

4. A SZLOVÉNEK AZ 1850—1860-AS ÉVEKBEN

Az 1848-as forradalom után egyre gyorsabb ütemben ment tönkre a földesurak és a (főleg osztrák és olasz) burzsoázia által kizsákmányolt szlovén parasztság. Az osztrák nagytőke mind befolyásosabb pozíciókra tett szert Szlovénia gazdasági életében. 1857-ben megépült a Bécs—Trieszt vasútvonal, amely összekötötte Szlovéniát a birodalmi piaccal. A hagyományos kézművesség és kisipar az osztrák és cseh gyárak konkurrenciája következtében elkorcsosult.

1869-ben az osztrák tőkések megszervezték a Krajnai Ipari Társaságot, amely a fémbányászat és -feldolgozás legnagyobb részét a kezébe kaparintotta. A lényegében továbbra is agrár jellegű országban, a rengeteg kisműhely között már feltünedezett egy-egy nagyvállalat is. A szlovén burzsoázia tovább erősödött mind a mezőgazdaságban, mind a kereskedelem és a bankhitelügyek terén.

Az 1860-as években a szlovén területeken kialakult az „olvasóköröknek", a nemzeti kultúra

és politikai tevékenység központjainak a hálózata, és 1864-ben megalakult a Szlovén Matica kiadótársulat. A konzervatív egyházi és földbirtokos körök a nemzetiségi kérdésben túlzottan mérsékelt álláspontot foglaltak el. Az osztrák liberálisok központosító politikájával szembeszálltak ugyan, de követeléseik csupán a szlovén nyelv iskolai és közigazgatási használatára korlátozódtak. A demokratikus mozgalomtól való félelmükben híven kitartottak a vallási elvek mellett mind a politikában, mind a kultúrában.

A szlovén nemzetiségi mozgalom másik szárnyát a liberálisok alkották, akik a kereskedő és a még fölöttébb fejletlen ipari körök érdekeit képviselték. Védelmükbe vették a nemzeti piacot az osztrák tőke támadásával szemben, ezért a szlovén földek egyesítésének és Szlovénia autonómiájának jelszavát hangoztatták. A dualista állam létrehozása azt bizonyította, hogy az osztrák hatóságok nem szándékoznak autonómiát adni Szlovéniának. Ez súlyos csapást jelentett a szlovének nemzeti reményeire, és nagy elégedetlenséget keltett a szlovén területeken. 1868—1870-ben mindenfelé „táborokba" gyűlt össze a nép, és nemzeti autonómiát követelt Szlovéniának.

A burzsoázia azonban hamarosan veszedelmesnek találta ezt az irányzatot, ti. a néptömegek bevonását a politikai harcba; és a liberálisok, akik pedig eleinte tevékenyen részt vettek az agitációban, nem folytatták a „táborok" összehívását.

XXIX. FEJEZET

A MÁSODIK CSÁSZÁRSÁG FRANCIAORSZÁGBAN

Az 1851 decemberében végrehajtott államcsíny révén Louis Bonaparte ragadta kezébe a hatalmat, majd 1852-ben III. Napóleon néven császárrá nyilváníttatta magát. Franciaország történelmében megkezdődött az az időszak, amelyet I. Napóleon császársága nyomán „második császárságnak" neveztek el.

A MÁSODIK CSÁSZÁRSÁG REAKCIÓS URALMA

A bonapartista rezsim az 1848-as forradalomnak úgyszólván valamennyi demokratikus vívmányát felszámolta. A kormány a titkos társaságok elleni harc ürügyén szétzúzta az összes demokratikus szervezetet; betiltotta a politikai klubokat, a sajtószabadságot elfojtotta, az ellenzéki lapokat és folyóiratokat megszüntette, de a többieket is szigorú rendőri ellenőrzés alá helyezte; a lapok és folyóiratok szerkesztőit a belügyminiszter erősítette meg állásukban. Az iskolákat, főiskolákat, színházakat szintén a rendőrség felügyelete alá rendelték. A hatóságok üldözték a köztársasági érzelmű tanárokat.

A szerteágazó rendőri apparátus az élet minden szféráját ellenőrzés alatt tartotta. „Megfojtották a jogot, betömték a szabadság száját, meggyalázták a zászlót, lábbal tapossák a népet és — igen boldogok!" — írta felháborodva a bonapartista uralkodó körökről Victor Hugo.

Az államigazgatási rendszer arra épült, hogy minél jobban kiemeljék a császárnak, a valóságos hatalom birtokosának a szerepét, a képviseleti testületek jelentőségét pedig teljesen megszüntessék. Az utóbbiak három kamarából állottak: a lakosság által választott, de a törvényhozói kezdeményezés jogától megfosztott törvényhozó testületből, azután a császár által a főtisztviselők és a főpapság közül kinevezett szenátusból, valamint az ugyancsak kinevezett államtanácsból, amely a császártól kapott tervezetek alapján dolgozta ki a törvényeket.

Louis Napóleon politikája a francia nagyburzsoázia érdekeit szolgálta. A bonapartista rezsim azonban az ötvenes években és a hatvanas évek első felében a vagyonos és — jelentős részben — a kisbirtokos parasztság támogatását is élvezte. „A történelmi hagyomány révén — írta Marx — létrejött a francia parasztoknak az a csodahite, hogy egy Napóleon nevű férfiú majd visszahoz nekik minden dicsőséget." Ehhez Marx még hozzáfűzte, hogy „a Bonaparte-dinasztia nem a forradalmi, hanem a konzervatív parasztot képviseli..."[1]

[1] Marx: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. Lásd *Marx—Engels* Művei. 8. köt. Budapest 1962. 187. old.

A második császárság kormánya azzal, hogy irgalmatlanul elfojtotta a franciaországi demokratikus és munkásmozgalmat, a burzsoázia reakciós felső köreinek fő követelését teljesítette. A bonapartizmus sajátosságai közé tartozott az, hogy a kormány minden hatalmat a kezében tartott és igyekezett uralmát pártok és osztályok fölöttinek feltüntetni. Az osztályok fölötti egyetemes nemzeti jelleg látszatát III. Napóleon kormánya egyebek között azzal biztosította, hogy több ízben rendezett népszavazásokat (plebiszcitumokat). Ezek a durva rendőri terror közepette lefolytatott, a szavazatok összeszámlálásánál megvesztegetéssel és zsarolással egybekötött népszavazások arra voltak jók, hogy a kormány a nép jóváhagyására hivatkozhasson.

Hasonlóképpen a félrevezetés és népámítás volt a célja III. Napóleonnak azzal, hogy visszaállította az általános választójogot (a 21. évüket betöltött férfiak számára) a törvényhozó testületi választásoknál. A választási jelölések rendszere és a választókra gyakorolt rendőri nyomás változatlanul a kormány híveinek biztosította a többséget a törvényhozó testületben.

Lenin meghatározása szerint a bonapartizmus lényegileg nem egyéb, mint a nagyburzsoázia diktatúrájának sajátos formája: „...A bonapartizmus legfőbb történeti ismertetőjele: a katonai klikkre (a hadsereg legrosszabb elemeire) támaszkodó államhatalom lavírozása két ellenséges osztály és erő között, amelyek többé kevésbé egyensúlyban tartják egymást."[2] Franciaországban, a XIX. század derekán ez a két erő a proletariátus és a burzsoázia volt.

III. Napóleon a „korbács és mézeskalács" módszerét alkalmazta: üldözte az önálló, valóban proletár szervezeteket, ugyanakkor azonban támogatta a kormány által elismert munkásegyleteket, amelyek kerülték a sztrájkot, és soraikba fogadták („tiszteletbeli tagokként") a vállalkozókat és a papokat. Az ilyen szervezetek a hatóságok pártfogását élvezték, sőt még ingyenes helyiséget is kaptak.

III. Napóleon fényűző udvart rendezett be, amelyben kalandorok játszották a vezető szerepet, mint például Saint-Arnaud marsall, az algériai nép hóhéra, aki az ötvenes évek elején a hadügyminiszteri tisztet töltötte be, vagy olyan sötét múltú jöttmentek, mint Louis Napóleon hajdani kalandortársa, Persigny, aki a császártól hercegi címet és belügyminiszteri tárcát kapott. „Egyik kezünkben pénzzel, a másikban vassal messzire vezethetjük az országot" — mondotta egy alkalommal cinikusan Persigny, amikor a korrupciót erőszakkal párosító bonapartista kormányzat politikáját fejtegette.

AZ IPARI FORRADALOM CSÚCSPONTJA

Franciaországban az ötvenes-hatvanas években érte el csúcspontját az ipari forradalom; a kapitalizmus rohamosan fejlődött. Már nem csak egyes iparágakban alkalmaztak gépeket, hanem a termelés minden fontosabb ágában. Behatoltak a gépek a mezőgazdaság területére is. A második császárság évei alatt a francia gazdaságban alkalmazott gőzgépek száma és teljesítménye mintegy a négyszeresére nőtt.

A gépi technika széles körű alkalmazása révén a termelés a jelzett időszak folyamán majdnem a háromszorosára, sőt némely iparágban még magasabbra emelkedett, bár Angliához képest még mindig jelentős mértékben elmaradt. A kohászat fejlődését nagyban elősegítette az intenzív vasútépítés folytán mutatkozó nagy fémkereslet. A vas- és acéltermelés az 1852. évi 320 000 tonnáról 1869-ig 904 000 tonnára, vagyis majdnem a háromszorosára emelkedett. Számottevő volt a pamut-, gyapjú- és selyemipar termelésének növekedése.

Az iparban a termelés egyre inkább koncentrálódott. A creusot-i Schneider-féle kohászati művekben a hatvanas évek végén mintegy tízezer munkás dolgozott. Uralkodó helyet foglaltak el a nagyvállalatok Elzászban, valamint Rouenban, Lille-ben és sok más iparvárosban. A tőke

[2] Lenin: A bonapartizmus kezdete. Lásd *Lenin Művei*. 25. köt. Szikra 1952. 234. old.

A párizsi tőzsde
Metszet. 1854

koncentrálódásának folyamata gyors iramban haladt: a hatvanas évek végén a sok vasúti társaság hat egyesülésbe tömörült. De a technika vívmányaival felszerelt termelés mellett továbbra is fontos szerepet játszott a közép- és kisipar. A munkások számát és a termelés méretét tekintve a könnyűipar jóval felülmúlta a nehézipart.

Gyorsan szaporodott a városok (különösen a nagyvárosok) lakossága: Párizsban 1871-ben több mint 1 800 000, Lyonban 320 000 ember élt.

A második császárság gazdasági életét a pénzügyi spekuláció elburjánzása, a pénztőke hatalmának fokozódása, a tőzsde mindenhatósága jellemezte. Ebben az időszakban alapították a hatalmas bankokat: 1863-ban a Lyoni Hitelbankot, 1864-ben az Általános Franciaországi Kereskedelem- és Iparfejlesztő Társaság nevű letéti bankot, 1865-ben (több bank egyesítése révén) a Francia Földhitelintézetet. A pénztőke koncentrálódásának folyamata, amelynek során óriási vagyonok összpontosultak maroknyi nagypénzű ember kezében, sokkalta gyorsabban haladt, mint az ipari fejlődés. A párizsi tőzsde lett az egyik központ, ahová sok európai és más ország tőkései és kormányai kölcsönért fordultak.

Valamelyes haladás észlelhető volt a mezőgazdaságban is: fokozódott az ipari növények terméshozama, nőtt a vetésterület, jobb állatfajtákat tenyésztettek ki. A mezőgazdaság kapitalizálódása siettette a parasztság rétegeződését. A földtulajdonra a nagyfokú felaprózottság volt jellemző: 1851-ben majdnem nyolcmillió földtulajdonos volt, közülük mintegy 600 000 az éhezés határán. A parcellák felaprózódásával egyidejűleg a falusi szegények egyre inkább függő helyzetbe kényszerültek a gazdagoktól, uzsorásoktól; a kevés földű parcellás parasztság mindinkább elszegényedett, tönkrement; az adósságok terhe alatt nem tudta földjét jobban megművelni, gépek híján továbbra is a hagyományos módszerekkel folytatta a gazdálkodást.

Nagyáruház Párizsban
Metszet. 1869

1857-ben Franciaországot, akárcsak jó néhány más kapitalista országot, heves gazdasági válság rázkódtatta meg, amely a legfontosabb iparágakban a termelés lényeges csökkenésével járt együtt. 1859—1860-ra a válságot sikerült leküzdeni, és újabb fellendülés kezdődött. A következő ciklikus válság 1866–1867-ben lépett fel, de ez gyengébb volt az előzőnél és nagyobb kihatással volt a hitelviszonyokra, mint a termelésre.

Az ötvenes-hatvanas években tetemesen megszaporodott az ipari munkások száma: egyedül Párizsban a hatvanas években mintegy 100 000 emberrel. A munkásosztály gazdag tapasztalatokat szerzett az 1848—1849-es forradalmi csatákban, megacélozódott a sztrájkharcokban és a hatóságokkal való gyakori összetűzésekben.

A burzsoázia fokozta a munkásosztály kizsákmányolását. Például a szénbányászatban egy vájár napi termelése 1851-ben 643 kilogramm, 1869-ben pedig már 777 kilogramm volt. Hasonlóképpen alakult a helyzet a termelés egyéb ágaiban is. Az ipari vállalkozóknak a kormány támogatásával sikerült kivívniuk a munkanap időtartamának meghosszabbítását. Számos termelési ágban mindennemű korlátozást megszüntettek. A normálbér némileg emelkedett ugyan, de még nagyobb arányban emelkedtek az élelmiszerárak, a lakbérek, egyszóval a munkások reálbére a korábbi szinten maradt, sőt bizonyos körzetekben és iparágakban még csökkent is.

Irgalmatlanul kizsákmányolták a gyermekek és az asszonyok munkáját. Pas-de-Calais megyében a föld alatt, mély aknákban, tízesztendős gyermekek dolgoztak. Helyzetük — szemtanúk megállapítása szerint — rosszabb volt, mint a rabszolgáké. „Napi 15—16 órát dolgoznak, mégis alig

KALÁSZSZEDŐK
Millet

A párizsi Boulevard de Sévastopol átépítése
Torigny metszete Lepton rajza nyomán. 1859

tudják megkeresni a kenyérre valót" — írták jelentésükben egy felügyeleti bizottság tagjai, akik a gyermekek munkaviszonyait vizsgálták. Sok gyermek és serdülő még iskolába sem járhatott.

Arras vidékén a csipkeverő műhelyekben a nők (köztük hétéves leánykák) napi 13 órát vagy még többet dolgoztak szűk és levegőtlen helyiségekben. A szörnyű munkaviszonyok következtében a csipkeveréssel foglalkozó fiúk és leányok között igen gyakoriak voltak olyan betegségek, mint a hátgerincferdülés, a tuberkulózis stb.

Rochet demokrata publicista „embergyilkosoknak" nevezte a vasúti társaságokat, amelyek kegyetlenül kiszipolyozták, 16—18 órás műszakokban dolgoztatták munkásaikat. A gyári rendtartás legcsekélyebb megsértéséért önkényesen kiszabott bírságok rendszere — amelyet ezekben az években mindenfelé alkalmaztak — erősen csökkentette a munkások keresetét.

A nagyüzemi termelés térhódítása siettette az iparosok, kiskereskedők és a kisburzsoázia egyéb csoportjainak tönkretételét. Az ipari vállalatok és az első nagyáruházak konkurrenciája következtében rosszabbodott a népes „középrétegek" helyzete.

Elmélyültek a társadalmi ellentmondások. Párizs átépítése során sok szűk kis utcát lebontottak, kiépült a nagykörutak gyűrűje, új pályaudvarokat, palotákat, templomokat építettek. Párizs újjáépítésének egyik célja az volt, hogy az utcák és terek kiszélesítésével megkönnyítsék a katonaság akcióit felkelések esetén. A nagy boulevard-okon a gazdagok fényűző palotái sorakoztak egymás mellett, ugyanakkor a dolgozók tömegei továbbra is nyomorúságos viskókban éltek. Több más várost is átépítettek. A városépítések során egy maroknyi tőkés, főleg az építőanyag-szállítók egy csoportja, óriási vagyonokat szerzett. Az építkezésekkel egyidejűleg a lakbérek még magasabbra emelkedtek.

„A császárság a béke" — jelentette ki 1852-ben egyik beszédében III. Napóleon. E fennen hangoztatott békeszeretet ellenére a második császárság csaknem megszakítás nélkül mindvégig hódító, rabló háborúkat folytatott a nyereségre, új piacokra és nyersanyaforrásokra mohón áhítozó nagy pénzemberek, ipari vállalkozók, tőzsdeügynökök érdekeinek kielégítése végett. De a háborúk megfeleltek III. Napóleon dinasztikus érdekeinek is. A második császárság belső helyzete annyira ingatag volt, hogy a győztes háborúk szinte nélkülözhetetlen feltételei lettek fennmaradásának.

III. Napóleon elsősorban Oroszország ellen sodorta háborúba Franciaországot (a krími háború: 1853—1856). Ez a háború rengeteg emberáldozatot és nagy anyagi megterhelést jelentett Franciaországnak, és semmiféle reális előnnyel nem járt. Franciaországnak nem volt szüksége erre a háborúra; rendeltetése csupán az volt, hogy megszilárdítsa III. Napóleon helyzetét a trónon. Az 1856. évi párizsi békekongresszuson Franciaország Európa legbefolyásosabb hatalmaként lépett fel.

1856—1857-ben a közeledés jelei mutatkoztak Franciaország és Oroszország között. Franciaországot az a törekvés vezérelte, hogy biztosítsa Oroszország együttműködését Anglia ellen, mivel az angol—francia versengés ekkor mind Európában, mind a gyarmatokon rendkívül éles formákat öltött. Az angol—francia viszony további rosszabbodásához nagyban hozzájárult az a merénylet, amelyet 1858 elején egy Orsini nevű olasz forradalmár követett el III. Napóleon ellen: Orsini Londonból érkezett Párizsba, angol gyártmányú bombákkal. A francia kormánysajtó azzal vádolta Angliát, hogy szemet hunyt a bűnös merénylet fölött, és „határozott lépéseket" követelt Anglia ellen. Az epizód körül felvert lárma csakhamar elült. De az angol—francia viszony megromlása már oda vezetett, hogy Franciaország és Oroszország 1859. március 3-án titkos szerződést kötött egymással, amelyben III. Napóleon kötelezte magát, hogy támogatja az orosz kormány azon törekvését, hogy mentesüljön a párizsi békeszerződés feltételei alól, amelyek szerint Oroszország nem tarthatott hadihajókat a Fekete-tengeren, Oroszország pedig diplomáciai segítséget ígért Franciaországnak Ausztria ellenében.

Franciaország szövetségben a Szárd Királysággal 1859 áprilisában hódító célokat követve háborút indított Ausztria ellen. A francia seregek Solferinónál és Magentánál súlyos csapást mértek az osztrákokra, III. Napóleon azonban becsapta és elárulta olasz szövetségeseit. Ausztriával különmegállapodást kötött, amely a velencei tartományt az osztrákok kezében hagyta; Franciaország annektálta az addig szárd birtokban volt Savoyát és Nizzát; a francia csapatok továbbra is megszállva tartották Rómát — mindez fokozta az olaszországi nemzeti erőknek a francia politikával szembeni elégedetlenségét.

FRANCIAORSZÁG GYARMATI TERJESZKEDÉSE

A második császárság az Európában viselt háborúi mellett fokozta gyarmati terjeszkedését is. Afrikában a francia gyarmatosítók az ötvenes években kiszélesítették azt a területet, amelyet Algériában már korábban elfoglaltak: Franciaország birtokaihoz csatolták a Szahara jelentős részét, és befejezték a hegyi körzetek meghódítását. A francia politika, az európai gyarmatosok betelepítése, a földek elhódítása a helyi lakosságtól Algériában újabb felkelésekhez vezetett. A francia hatóságok rendkívüli kegyetlenséggel verték le ezeket a felkeléseket.

A francia gyarmati hatóságok az évek során lépésről lépésre kiterjesztették az afrikai francia birtokok határát, miközben kihasználták az egyes törzsek viszálykodását, és lepénzelték a törzsek felső rétegeit.

Aktív gyarmatosító politikát folytatott a második császárság Távol-Keleten. Kínára az 1857—1858., majd 1860. évi agresszív háborúk eredményeképpen újabb egyenlőtlen szerződéseket kény-

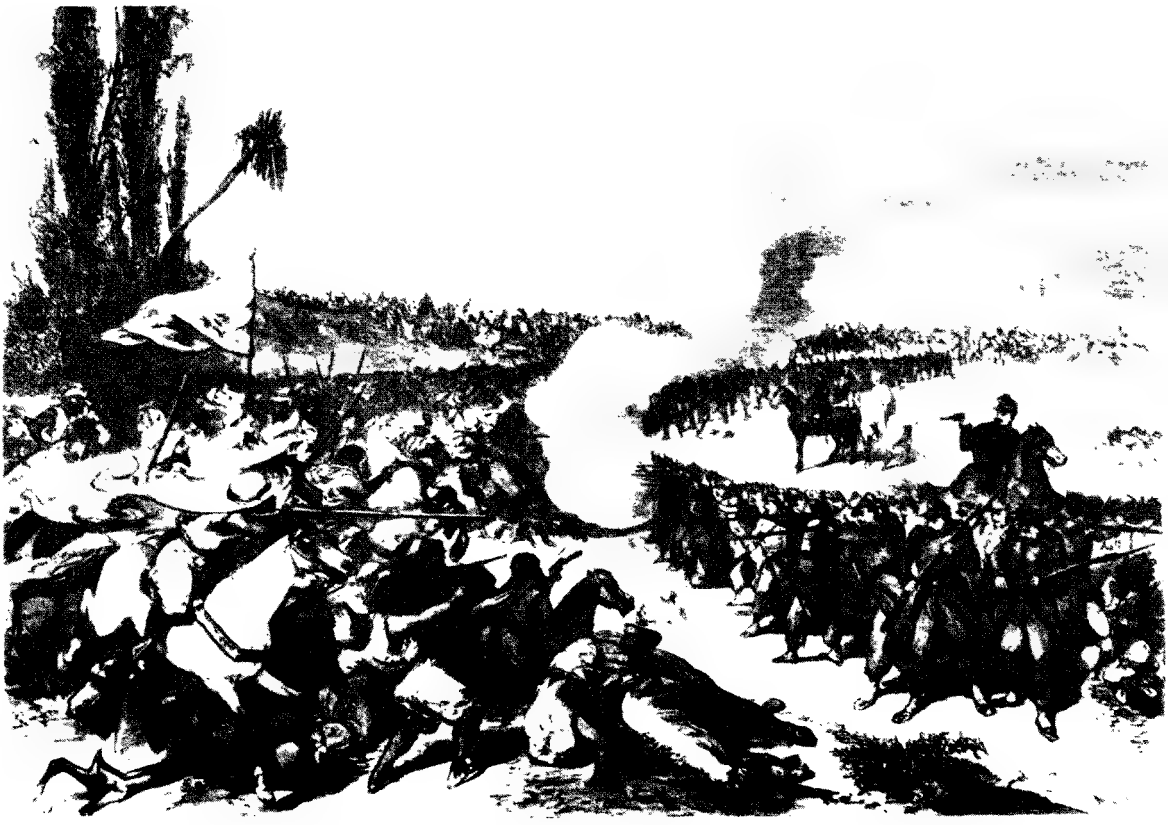

Francia csapatok és algériai felkelők harca Ali-Mahdinál
Metszet. 1869

szerített, ami újabb lépés volt a nyugat-európai tőke térhódításának és a kínai nép szolgasorba taszításának az útján.

1858-ban a francia csapatok — a katolikus hittérítők védelme ürügyén — benyomultak Vietnamba, Kína vazallus államába. Vietnam ebben az időben nagy belső nehézségekkel küzdött. A feudális arisztokrácia, amely az ország földállományának jelentős hányadát birtokolta, a falusi közösségek földjeire tört. A Nguen-dinasztia megkísérelte korlátozni a feudális urak befolyását és erősíteni a központi hatalmat. A kormány 1840-ben külön rendeletben úgy intézkedett, hogy vissza kell adni a faluközösségektől elfoglalt földeket. A helyi hűbérurak és a központi hatalom kettős elnyomása alatt élő parasztság egyrészt a földért, másrészt a terhes adók és szolgáltatások ellen harcolt. A harmincas-negyvenes évek folyamán Vietnamban nagyarányú parasztfelkelések törtek ki, amelyeket a kormány csak nehezen tudott elfojtani. Az ország feudális elmaradottsága, a belső viszálykodás és az uralkodó klikkek harca, valamint a zilált külpolitikai helyzet, különösen a Sziám elleni háborúskodás megkönnyítette a francia gyarmatosítók dolgát.

De Vietnam meghódítása még így sem ment egykönnyen. A tourane-i öbölben 1858 szeptemberében partra szállt francia csapatok igen nehéz helyzetbe kerültek. A helyi lakosság ellenállása megakadályozta, hogy a hódító sereg Vietnam fővárosa, Hué felé nyomulhasson. A tropikus hőség és a járvány megtizedelte a franciák sorait. Országszerte partizánháború lángolt fel, amelyben a parasztság játszotta a vezető szerepet. Ebben a helyzetben az uralkodó feudális klikk nyílt árulást követett el népe ellen: a vietnami kormány 1862 júniusában szerződést kötött, melynek értelmében a három

déli tartományt és Poulo-Condor szigetét átadta Franciaországnak. A francia kereskedelmi és hadihajóknak engedélyezték, hogy szabadon közlekedhessenek a Mekong-folyón, a francia kereskedelem előtt megnyitottak három kikötőt. Ezen felül Vietnam kötelezte magát, hogy óriási összegű (négymillió ezüstdollár) hadisarcot fizet a franciáknak. 1863-ban Franciaország protektorátusa alá kényszerítette a Vietnammal szomszédos Kambodzsát. 1867-ben egész Dél-Vietnam Franciaország gyarmata lett.

E hódítások eredményeképpen Franciaország gyarmati birtokai 1870-ben 900 000 négyzetkilométernyi területet öleltek fel, amelyeken több, mint hatmillió ember élt.

A „LIBERÁLIS CSÁSZÁRSÁGRA" VALÓ ÁTTÉRÉS

Mindaddig, amíg Franciaország gazdasági élete fellendülőben volt, amíg a második császárság győztes háborúi óriási hasznot hajtottak a tőzsdeüzéreknek, a nagyiparosoknak és a kereskedő burzsoáziának, amíg a proletariátus forradalmi erőit béklyóban tarthatták, és minden ellenzéki megnyilvánulást elfojtottak, sok kortárs úgy vélekedett, hogy a bonapartista rezsim nagyon is szilárd. De már az 1857. évi gazdasági világválság — amely Franciaországot sem kerülte el; sok vállalat csődbe jutott, növekedett a munkanélküliség, a „középrétegek" tönkrementek, koldussorsra jutottak — országszerte viharos elégedetlenséget idézett elő.

1858-ban a hatóságok riadtan észlelhették, hogy az Orsini-per tárgyalása során a munkások között ilyen hangokat lehetett hallani III. Napóleonról: „Milyen kár, hogy ez a disznó életben maradt!" A merénylet kapcsán a rendőri megtorlások új hulláma kezdődött. A hatóságok a közbiztonság védelme ürügyén sorra letartóztatták az ellenzéki érzelmű embereket, még akkor is, ha semmi közük sem volt a merénylethez. A tobzódó rendőrterror általános felháborodást keltett és nagyban hozzájárult a köztársasági agitáció felújulásához.

Franciaország 1860-ban Angliával új kereskedelmi szerződést kötött, amely alaposan csökkentette a beviteli vámtételeket mindkét országban. Ez a szerződés hátrányosnak bizonyult több franciaországi iparágra nézve, amely csak vesztett az angol konkurrencia folytán. Ezért nagyfokú elégedetlenséget szült a francia burzsoázia köreiben, amelyek ipari „vámokat" követeltek.

A bonapartista rezsim, látva belső pozíciói meggyengülésének félreismerhetetlen jeleit, belpolitikájában egyre inkább a lavírozáshoz folyamodott. Az 1860 utáni időszakot Franciaország történelmében „liberális császárság" néven tartják számon. A „liberalizálódás" útján az első lépés az volt, hogy némileg kiszélesítették a törvényhozó testület jogait.

A kormány megpróbálta megnyerni magának a munkásosztályt is: a bonapartista ügynökök és a kormánylapok III. Napóleont hazug módon a munkásérdekek védelmezőjének tüntették fel. Volt rá eset, hogy az uralkodó körök valóban kielégítették a munkások egynémely követelését. Például 1862-ben, mikor a párizsi nyomdák munkásai sztrájkba léptek, a magánnyomdákban végrehajtott bércsökkentések miatt, a Nemzeti Nyomda tüntetőleg felemelte munkásainak bérét. 1864-ben a kormány eltörölte a munkások szemében gyűlöletes Le Chapelier-féle törvényt, amely eltiltotta a sztrájkot és a munkások szervezkedését. De azért e törvény eltörlése után is üldözték a sztrájkok résztvevőit.

A MUNKÁSMOZGALOM

A francia proletariátust nem tévesztette meg a bonapartista hatóságok demagóg hizelkedése. A munkásmozgalom a hatvanas évek elején újból fellendült. Több új szakszervezet alakult. A törvényhozó testület 1864-es választásai alkalmával a párizsi munkások külön, saját listájukon tüntették fel a „munkásság jelöltjeinek" a nevét, hangsúlyozva ezzel, hogy ellenségei nemcsak a császári rezsimnek, hanem a liberális ellenzéknek is.

A francia munkásmozgalomban ez idő tájt két csoportnak: a proudhonistáknak és a blanquistáknak volt a legnagyobb befolyásuk. Proudhon követői igyekeztek a munkásokat távol tartani az osztályharctól; helytelenítették a munkásoknak a politikai életben való részvételét; minden bizodalmukat a munkásság kölcsönös segélyegyleteibe vetették. A proudhonizmus végeredményben tetemes károkat okozott a munkásosztálynak.

Az osztályharcban szerzett tapasztalatok a hatvanas évek folyamán változásokat idéztek elő a francia munkásmozgalomban. A leghaladóbb munkásoknak sikerült megszabadulniuk a proudhonizmus hatása alól. A francia proudhonisták közt kialakult a kollektivista szocialisták balszárnya (általában őket nevezik baloldali proudhonistáknak), amelynek tagjai a termelési eszközök kollektív tulajdonba vételét követelték, és elismerték a munkásosztály politikai harcának szükségességét. Ennek a csoportnak élén egy Eugène Varlin nevű könyvkötő, a munkásosztály ügyének bátor harcosa állt.

A blanquisták kisszámú csoportja jobbára értelmiségiekből állt. Érdemük az, hogy forradalmi harcot folytattak a második császárság ellen, de mivel figyelmüket kizárólag a politikai harcra összpontosították, nem fordítottak gondot a munkások tömegmozgalmára, egyletek alakítására, sztrájkok szervezésére stb. A proudhonisták és a blanquisták kispolgári illúziókkal fertőzött csoportja nem biztosíthatta az osztályharcban a proletariátus annyira szükséges vezető szerepét.

Franciaország leghaladóbb munkásai — Anglia és a többi ország munkásaival vállvetve — tevékenyen részt vettek a Nemzetközi Munkásszövetség megszervezésében és munkájában. 1865-től kezdve Párizsban, majd más francia városokban sorra alakultak az Internacionálé szekciói.

A HATVANAS ÉVEK KÜLPOLITIKAI KUDARCAI

A hatvanas évek második felében a második császárság külpolitikai téren több ízben is alaposan elszámította magát. Különösen súlyos következményekkel járt III. Napóleonnak 1866-ban, az osztrák—porosz háború során folytatott politikája. Franciaország semlegessége megkönnyítette Poroszországnak Ausztria legyőzését, de Bismarck, miután 1867-ben létrehozta az Északnémet Szövetséget, kategorikusan megtagadta azoknak az ígéreteknek teljesítését, amelyeket régebben III. Napóleonnak tett Franciaország „kompenzálásával" kapcsolatosan.

Alaposan megtépázta a második császárság tekintélyét a mexikói kaland csődje. Franciaország 1862-ben katonai expedíciót indított Mexikó ellen, mégpedig nagy pénzemberek és magas hivatalnokok kezdeményezésére, akiknek érdekük fűződött ehhez a vállalkozáshoz. Különös buzgósággal szorgalmazta ezt a kalandot Morny herceg, a császár féltestvére. (III. Napóleon kormányának célja a természeti kincsekben, ültetvényekben, ezüst- és ónbányákban gazdag Mexikó gyarmatosítása volt.) Mexikó meghódítását a vállalkozás kezdeményezői az első lépésnek szánták egy Franciaországtól függő, hatalmas birodalom megteremtése útján.

A kalandos terv megvalósításának kísérlete viharos elégedetlenséget keltett mind Angliában, mind az Amerikai Egyesült Államokban, és hosszan tartó gyarmati háborúra vezetett, amely Franciaországtól hatalmas anyagi áldozatot követelt, és igen nagy embervesztességgel járt. A mexikói vazallus császárság, amely helyi reakciós körök — nagybirtokosok és főpapság — erőfeszítése árán, a francia beavatkozók támogatásával jött létre, fölöttébb ingatagnak bizonyult. Miksa osztrák főherceg, akit a beavatkozók Mexikó trónjára ültettek, csak a francia szuronyok védelme alatt gyakorolhatta hatalmát. 1867-ben, amikor a francia csapatokat az Egyesült Államok határozott követelésére kivonták Mexikóból, a mexikói republikánusok detronizálták és kivégezték Miksa császárt.

A hatvanas évek vége felé Franciaországnak a legtöbb európai állammal észrevehetően megromlott a viszonya. III. Napóleon nem teljesítette az 1859. évi francia—orosz szerződésben vállalt

kötelezettségeit, majd 1863-ban még diplomáciai támogatást is próbált nyújtani a lengyel felkelőknek, ami a cári Oroszországot is a francia kormány ellen hangolta. 1867 után egyszerűen megromlott Franciaország és Poroszország viszonya is: Németország egyesítése befejezés előtt állt, és ez aggodalommal töltötte el a francia uralkodó köröket. A III. Napóleon gyarmati kalandjai következtében kiéleződött francia—angol kapcsolatok elmérgesedtek a Szuezi-csatorna megnyitásakor (1869-ben): a csatorna Anglia tiltakozása ellenére épült meg, és francia tőkések kezébe jutott.

Negatív következményekkel járt Franciaországra nézve Olaszországgal szemben folytatott politikája is, amely akadályozta az ország egyesítésének befejezését: ez Franciaországtól eltaszította az olasz hazafiakat, de ellene fordultak az olasz nép széles rétegei is.

Franciaország a hatvanas évek végére valójában teljesen elszigetelődött.

A CSÁSZÁRSÁG BELSŐ VÁLSÁGÁNAK KIÉLEZŐDÉSE

1866-ban Franciaországban újabb gazdasági válság robbant ki. A belpolitikai helyzet még feszültebbé vált, megerősödött a demokratikus és munkásmozgalom. A kis- és középpolgárság széles rétegei, amelyekre nagy terheket rótt a nagyüzemi termelés konkurrenciája, a tőzsdei spekuláció, az adók növekedése, nem titkolták el felháborodásukat a bonapartista rezsim reakciós belpolitikája és kalandor külpolitikája miatt. A burzsoá értelmiség haladó rétegei aktívan szembeszálltak a kormánnyal. Számos képviselőjük csatlakozott az „új jakobinusok" csoportjához, a XVIII. századi francia forradalom hagyományainak híveihez. Még a nagyburzsoáziának egy része is, amely különféle okokból elégedetlen volt III. Napóleon politikájával, megvonta támogatását a kormánytól. 1869-ben a liberális polgári ellenzék hatalmas győzelmet aratott a törvényhozó testület választásain. A köztársaságpárti küldöttek száma megnőtt, jóllehet zömükben mérsékelt polgári republikánusok voltak.

A bonapartista kormány a különböző osztályok közötti lavírozással próbált úrrá lenni a növekvő politikai válságon. 1868-tól kezdve néhány mérsékelt liberális reformot hajtottak végre. A törvényhozó testület felhatalmazást kapott arra, hogy maga válassza meg elnökségét; a sajtó és a gyűlések rendőri ellenőrzése is enyhült. De mindezek az intézkedések nem váltották valóra a kormány várakozásait. A nyomás legcsekélyebb enyhülése is elegendő volt ahhoz, hogy a rejtve forrongó társadalmi elégedetlenség azon nyomban kitörjön.

Nagy hatással voltak kortársaira Victor Hugónak, a bonapartista rezsim engesztelhetetlen ellenségének művei. Az emigrációba kényszerült Victor Hugo még 1852-ben közzétette „A kis Napóleon" című harcos szellemű szatirikus pamfletjét, majd 1853-ban „Megtorlás" című versesköteté, amelyben a bonapartista kalandorok hatalomra jutott klikkjét ostorozta. Hugo szenvedélyes versei illegális úton jutottak el Franciaországba és a köztársasági érzelmű ifjúság kedvelt olvasmányai lettek.

A hatvanas években megélénkült és észrevehető politikai befolyásra tett szert a polgári demokrata sajtó. Henri Rochefort, tehetséges publicista „Lámpás" című folyóirata, amely eleinte Franciaországban, majd mikor betiltották, Belgiumban jelent meg, s Franciaországban csak titokban terjeszthették, maró gúnnyal leplezte le és tette köznevetség tárgyává a kormányt és a Bonaparte-dinasztiát. Rochefort folyóirata igen népszerű volt. Rochefort, amikor 1869-ben a törvényhozó testület tagjává választották, Franciaországban megindította „Marseillaise" című folyóiratát, amelynek munkatársai közt forradalmi demokraták és különféle irányzatú szocialisták is voltak.

A növekvő közelégedetlenség szembetűnő megnyilvánulása volt az úgynevezett „Baudin-ügy", azoknak a baloldali republikánusoknak a pere, akiket 1866-ban törvényszék elé állítottak, amiért gyűjtést szerveztek az 1851 decemberi államcsíny alkalmával meggyilkolt Baudin képviselő emlék-

Sztrájk a Creusot-i gyárakban
Metszet. 1870

művének a felállítására. Gambetta, egy fiatal ügyvéd, a per során nagy feltűnést keltő beszédben vádat emelt a bonapartista rezsim ellen, amelybe, mint mondotta, Franciaország sohasem fog beletörődni.

Ezekben az években félelmetes méreteket öltött a proletariátus harca. 1869-ben majdnem az egész Loire-medencében sztrájkba léptek a bányászok a nyolcórás munkanapért. A kivezényelt kormánycsapatok a sztrájkoló munkások közé lőttek. 1870 elején a creusot-i üzemekben robbant ki nagyarányú sztrájk, amelyet ugyancsak katonai segédlettel törtek le. A „munkásszeretet" álarca, amely mögé III. Napóleon kormánya rejtőzött, végérvényesen lehullott. A creusot-i sztrájkot követően más ipari központokban is leállt a munka. Márciusban Creusot-ban tört ki újabb sztrájk, áprilisban a párizsi öntőmunkások szüntették be a munkát. A körülbelül négy hónapig tartó sztrájkban a munkásokat a francia proletariátus mellett más országok munkássága is támogatta.

A proletariátus osztályharcának fokozódásával egyidejűleg erőre kapott a demokratikus köztársasági mozgalom is, amelyben döntő fontosságú szerepet vittek a munkások. 1870 januárjában Párizsban 200 000 ember tüntetett a kormány ellen. A tüntetés, melyre az adott okot, hogy Pierre Bonaparte herceg, III. Napóleon rokona álnokul meggyilkolta Victor Noir republikánus újságírót, majdnem felkelésbe csapott át.

A bonapartista rezsim a forradalmi válság növekvő hullámát a második császárság kipróbált eszközével, újabb agresszív háborúval igyekezett feltartóztatni. Franciaország uralkodó körei arra számítottak, hogy egy győzelmes háború majd lehetővé teszi a megingott bonapartista rezsim megszilárdítását, a liberális ellenzék eltiprását és a munkásmozgalom megsemmisítését.

XXX. FEJEZET

A MUNKÁSMOZGALOM AZ 1860-AS ÉVEKBEN. A NEMZETKÖZI MUNKÁSSZÖVETSÉG (I. INTERNACIONÁLÉ)

Marx és Engels, a nemzetközi proletariátus nagy vezérei, az 1848—1849-es forradalmak leverése után az európai politikai reakció sötét korszakában is rendíthetetlenül hittek abban, hogy elkerülhetetlenül be fog következni a dolgozó tömegek forradalmi mozgalmának újabb fellendülése. Ez a meggyőződésük a kapitalizmus fejlődéstörvényeinek, a polgári társadalom osztályellentéteinek tudományos elemzésére épült.

1. A NEMZETKÖZI MUNKÁSSZÖVETSÉG MEGALAPÍTÁSA

MARX ÉS ENGELS TEVÉKENYSÉGE AZ ÖTVENES ÉVEKBEN

Marx és Engels, előre látva a munkásmozgalom újabb fellendülését, hozzáfogtak a vereségek és üldöztetések folytán meggyengült munkásosztály erőinek összefogásához és a nemrég megtett forradalmi út tapasztalatainak általánosításához. Londonban, ahova 1849 őszén, az ellenforradalom franciaországi és németországi győzelme után Marx, majd Engels is kénytelen volt emigrálni, újból felvették közös forradalmi tevékenységük fonalát. A sokféle nehézség leküzdése után a Kommunisták Szövetségének újjáalakításához láttak, melynek tagjai mindenfelé szétszóródtak, és elvesztették a kapcsolatot egymással. 1849 szeptemberében újjáalakult a Kommunisták Szövetségének Központi Vezetősége, amelybe Engelst is beválasztották.

1850 márciusában Hamburgban — Marx szerkesztésében — megindult a Kommunisták Szövetségének elméleti orgánuma, a „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue" című, havonként megjelenő folyóirat, a korábbi „Neue Rheinische Zeitung"-nak mintegy a folytatása. Az új folyóirat feladatát Marx és Engels abban jelölte meg, hogy megvilágítsa a „forradalom átélt periódusát, a küzdő pártok jellegét, a társadalmi viszonyokat, amelyek e pártok létezését és küzdelmét megszabják"[1].

Heinrich Bauer, aki a szövetség helyi csoportjainak újjáalakítása végett 1850 március végén megbízottként Németországba ment, eljuttatta oda Marxnak és Engelsnek „A Központi Vezetőség üzenete a Kommunisták Szövetségéhez" című írását.

[1] Marx—Engels: Hirdetmény a „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue" megindításáról. Lásd *Marx—Engels* Művei. 7. köt. Budapest 1962. 3. old.

Marx és Engels nagy erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy a nemzetközi munkásmozgalom forradalmi erőit a Központi Vezetőség köré tömörítsék. Németország számos nagyvárosában, valamint egyes svájci helységekben a szövetségnek új csoportjai alakultak. Újból kapcsolat létesült a szövetség és a londoni Német Munkás Művelődési Egylet között, továbbá a blanquista francia forradalmár emigránsokkal, a chartista balszárnnyal, a magyar emigráció haladó képviselőivel, Belgium forradalmi munkásaival. 1850 április közepén megállapodás jött létre a blanquistákkal és chartistákkal a Forradalmi Kommunisták Világszövetsége megalapítása tárgyában. Ezt a nagy jelentőségű megállapodást Marx, Engels, A. Willich, a chartista J. Harney, valamint a blanquisták részéről Adam és Vidil írta alá. A szövetség célja az első cikkely szerint: „minden kiváltságos osztály megdöntése és alávetése a proletárok diktatúrájának, permanenciában tartva a forradalmat a kommunizmus megvalósításáig, amely szükségképpen az emberi család utolsó szervezeti formája lesz."[2]

A Központi Vezetőségnek a Kommunisták Szövetségéhez intézett második, 1850 júniusi üzenete megemlíti azokat a sikereket, amelyeket a szövetség a németországi, angliai, franciaországi és svájci munkásosztály élcsapataival való kapcsolatok létesítése terén elért.

A közelmúlt forradalmi proletárharca európai tapasztalatainak általánosításával Marx és Engels egyszersmind tovább fejlesztették tanításuk alaptételeit is. A Központi Vezetőségnek a Kommunisták Szövetségéhez intézett márciusi üzenete mélyrehatóan elemezte az 1848—1849. évi németországi forradalmi események legfontosabb tanulságait, és konkrét következtetéseket tartalmazott arra vonatkozólag, hogy a munkásoknak milyen taktikát kell követniük a polgári demokratikus forradalomban.

Marx és Engels véleménye szerint az eljövendő forradalom során a kispolgári demokratáknak egy időre sikerülni fog túlnyomó befolyáshoz jutniuk és hatalomra kerülniük. A munkáspártnak, hangoztatja az „Üzenet", a kispolgári demokráciával közösen kell fellépnie a reakciós erők elleni harcban, de nem szabad megfeledkeznie arról, hogy a demokrata kispolgárok nem törekszenek a társadalom gyökeres átalakítására és fenn akarják tartani a kapitalizmust, annak alapjával — a termelési eszközök tőkés magántulajdonával — együtt. A munkásosztály feladatai mások. A munkásosztály számára, hangsúlyozta Marx és Engels, „nem a magántulajdon megváltoztatásáról, hanem csak eltörléséről lehet szó, nem az osztályellentétek elkenéséről, hanem az osztályok megszüntetéséről, nem a fennálló társadalom megjavításáról, hanem egy új társadalom alapításáról". Éppen ezért a proletariátusnak és pártjának érdeke fűződik ahhoz, „hogy a forradalmat permanenssé tegyük, addig, amíg valamennyi többé vagy kevésbé vagyonos osztály kiszorul az uralomból, a proletariátus meghódítja az államhatalmat..." Harci kiáltásuk ez legyen: „Permanens forradalom"[3].

Marx és Engels szerint a munkásoknak ahhoz, hogy erőteljesen szembeszállhassanak a polgári demokrata kormányokkal — amelyek, mihelyt valamelyest megszilárdulnak, hadat indítanak a munkásság ellen —, az szükséges, hogy községi tanácsokba, klubokba vagy bizottságokba legyenek szervezve, a mozgalom székhelyén létesítendő vezetőség irányítása alatt. Szükség van arra is, hogy a munkások fel legyenek fegyverezve, és megalakítsák a proletárgárdát, maguk választotta parancsnokok vezetésével. A munkásság végleges győzelme szempontjából rendkívül fontos az, hogy milyen álláspontra helyezkedik a parasztkérdésben. A polgári demokratákkal szemben, akik — hogy a paraszti tömegeket megnyerjék — apró földparcellákat fognak adni a parasztoknak, ez pedig a falusi proletariátus fennmaradását jelenti — a munkásoknak azt kell követelniük, „hogy az elkobzott feudális tulajdon állami birtok maradjon, és munkástelepek céljaira használhassák fel,

[2] *Marx—Engels* Művei. 7. köt. 506. old. (5. melléklet: A forradalmi kommunisták világtársasága.)

[3] Marx—Engels: A Központi Vezetőség üzenete a Kommunisták Szövetségéhez, 1850 március. Lásd *Marx—Engels* Művei. 7. köt. 240., 239. és 245. old.

amelyeket a szövetkezett falusi proletariátus a mezőgazdasági nagyüzem minden előnye segítségével művel meg".[4]

A tudományos szocializmus megalapítói tehát már itt hangsúlyozták annak fontosságát, hogy a dolgozó parasztságot a proletariátus oldalára kell vonni, valamint azt, hogy milyen előnyökkel bír a kollektív mezőgazdasági termelés az egyénivel szemben.

Marx és Engels a továbbiakban rámutatott arra, hogy a munkásoknak küzdeniük kell Németország egységes demokratikus köztársaság formájában való egyesítéséért, szembe kell szállniuk a kispolgári demokratákkal, akik föderatív köztársaságra törekednek; a nemzetgyűlési választások alkalmával pedig külön jelölteket kell felléptetniük.

Ugyancsak 1850-ben tette közzé Marx a „Revue"-ben az 1848-as franciaországi forradalomról szóló cikksorozatát, amelyet Engels később (1895-ben) „Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig" címmel újra kiadott. Marx ebben a kiváló művében fejtette ki azt a már „A Kommunista Párt kiáltványá"-ban kimondott tételét, amely szerint csak a proletariátus hatalomra jutása vezethet az ember kizsákmányolására alapozott tőkés termelési viszonyok megszüntetésére és az osztályok nélküli szocialista társadalom felépítésére. Marx rámutatott, hogy a proletárdiktatúra „szükségszerű átmeneti pont az *osztálykülönbségek megszüntetéséhez egyáltalában*, mindazoknak a termelési viszonyoknak a megszüntetéséhez, melyeken ezek nyugszanak..."

Rendkívül nagy elméleti és politikai jelentőségű Marxnak az az ugyancsak az „Osztályharcok Franciaországban" című munkájában tett megállapítása is, hogy „csak a tőke bukása teszi lehetővé a paraszt felemelkedését, csak egy antikapitalista proletárkormányzat szüntetheti meg gazdasági nyomorát, társadalmi lefokozottságát."[5] Marx ezzel egyben eljutott arra a következtetésre is, hogy a proletariátus és a parasztság összefogása elengedhetetlen feltétele a kapitalizmus megdöntéséért folytatott harc sikerességének.

Az 1848—1849-es forradalmi események teljes egészében igazolták Marxnak és Engelsnek az államról „A Kommunista Párt kiáltványá"-ban kifejtett tanítását. Ezek az események azonban nemcsak arra adtak módot, hogy kifejtsék már korábban közzétett gondolataikat, hanem arra is, hogy tanításukat új, a proletariátus felszabadító harca szempontjából rendkívül fontos megállapításokkal gazdagítsák. Ilyen megállapításokat tartalmaz Marxnak a „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája" című munkája, amelyet 1851 decemberétől 1852 márciusáig írt, és amely 1852-ben jelent meg New Yorkban. Marx ebben a nagyszerű művében először vetette fel a burzsoá államgépezet szétzúzásának mint az eljövendő népi forradalom legfontosabb feladatának kérdését. „Ezt a gépezetet — írta Marx a megelőző forradalmakról — minden forradalmi átalakulás tökéletesítette, ahelyett, hogy szétzúzta volna."[6]

Marx ugyanebben a művében még részletesebben kidolgozta a proletariátus és a parasztság kölcsönös viszonyának kérdését. Elemezte a franciaországi paraszti kisbirtok történelmi fejlődését a XIX. század első felében, feltárta a dolgozó paraszti rétegek fokozódó elszegényedésének folyamatát a kapitalizmus időszakában, majd kimutatta, hogy a parasztok zömének érdekei ellentétesek a burzsoázia érdekeivel. Ezzel kapcsolatban Marx a következőket írta: „Természetes szövetségesüket és vezetőjüket tehát a *városi proletariátusban* találják meg, amelynek feladata a polgári rend megdöntése", és: *„a proletárforradalom* hozzájut ahhoz a *kórushoz, amely nélkül szólóéneke minden parasztnemzetnél halotti énekké lesz."*[7]

Az 1848—1849-es németországi forradalom tapasztalatait elemezte Engels több, ugyanebben

[4] Marx—Engels: A Központi Vezetőség üzenete a Kommunisták Szövetségéhez, 1850 március. Lásd *Marx—Engels* Művei. 7. köt. 243. old.

[5] Marx: Osztályharcok Franciaországban, 1848-tól 1850-ig. Lásd *Marx—Engels* Művei. 7. köt. 86. és 81. old.

[6] Marx: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. Lásd *Marx—Engels* Művei. 8. köt. Budapest 1962. 186. old.

[7] Ugyanott, 190. old. és 192. old. jegyzet.

a periódusban írott munkájában („A német birodalmi alkotmány-hadjárat", „A német parasztháború", „Forradalom és ellenforradalom Németországban"). Engels is, miként Marx, az eljövendő proletárforradalomban óriási jelentőséget tulajdonított a parasztság szerepének. „A német parasztháború" című munkája közvetlenül kapcsolódott az osztályharc égető problémáihoz, amelyeket az 1848—1849-es forradalmi harcok felvetettek, annak ellenére, hogy a német nép távoli múltjáról — arról a harcról van benne szó, amelyet a német parasztok a XVI. század elején vívtak a feudális elnyomással szemben.

Engels ebben a művében kimutatta, hogy a német bürgerek árulása 1525-ben és a német burzsoáziáé 1848—1849-ben, valamint a népi tömegek megmozdulásainak szétszórtsága volt a fő oka annak, hogy a német nép a XVI. század elején és a XIX. század derekán lezajlott forradalmi mozgalomban vereséget szenvedett.

Az 1848—1849-es németországi forradalommal foglalkozó művekben, köztük „A német birodalmi alkotmány-hadjárat" című munkában, Engels mint az események szemtanúja és aktív részese ismerteti a forradalom okait, lefolyását és tanulságait, a különféle osztályoknak és pártoknak a forradalom különböző szakaszaiban elfoglalt álláspontját és mélyreható elméleti általánosításokra jut a proletárpárt taktikájával kapcsolatban. Abban a cikksorozatban, amely „Forradalom és ellenforradalom Németországban" címmel a „New York Daily Tribune" hasábjain jelent meg 1851. október 25-től 1852. október 23-ig, a fegyveres felkelésnek mint művészetnek klasszikus meghatározása található. Engels, hangsúlyozva, hogy a felkelés „bizonyos cselekvési szabályoknak van alávetve, s ezek, mellőzésük esetén, a romlását okozzák annak a félnek, amely mellőzte őket"[8], konkretizálta, hogy melyek is azok a szabályok, amelyeknek figyelembevételétől függ a felkelés sikere: a megfelelő pillanat kiválasztása, a támadó taktika, mindvégig harci merészség, a forradalmi szervezet irányítása.

SZAKADÁS A KOMMUNISTÁK SZÖVETSÉGÉBEN. A SZÖVETSÉG FELOSZLÁSA

1850 júliusának végén a Kommunisták Szövetségének Központi Vezetőségében elvi ellentétek támadtak a kispolgári demokratákkal való kölcsönös viszony kérdésében. Willich és hívei szervezeti egységet akartak velük létesíteni; egy ilyen lépéssel határozottan szembeszállt Marx és Engels, akiket a Központi Vezetőség többsége támogatott. A nézeteltérések a továbbiak folyamán heves konfliktussá fokozódtak, amit még élesebbé tettek a politikai helyzet értékelésében mutatkozó eltérések egyrészről Marx és Engels, másrészről Willich és Schapper között.

Az európai és amerikai országok gazdasági helyzetét tanulmányozva Marx és Engels 1850 júliusában arra a következtetésre jutott, hogy a közeljövőben nem várható újabb forradalmi megmozdulás, mivel az 1847. évi gazdasági válságot az ipari termelés és a kereskedelem fellendülése váltotta fel. Az új körülmények a Kommunisták Szövetsége taktikájának gyökeres megváltoztatását tették szükségessé.

Willich, Schapper és híveik, akik helytelenül ítélték meg a politikai helyzetet és figyelmen kívül hagyták a reális erőviszonyokat, kalandor taktikát ajánlottak: azt, hogy haladéktalanul készítsék elő Németországban a forradalom kitörését. A szövetség kettéválására a Kommunisták Szövetsége Központi Vezetőségének 1850. szeptember 15-én tartott ülésén került sor. Marx és Engels indítványára szótöbbséggel úgy határoztak, hogy a Központi Vezetőség székhelyét Londonból Kölnbe teszik át (a kölni kommunisták határozottan elítélték Willichet és híveit). A kölni körzet megbízást kapott új Központi Vezetőség megalakítására és a Kommunisták Szövetsége új szervezeti szabályzatának kidolgozására.

[8] Engels: Forradalom és ellenforradalom Németországban. Lásd *Marx—Engels* Művei. 8. köt. 87—88. old.

A Willich—Schapper szakadár frakció Londonban külön Központi Vezetőséget alakított; itt a szövetség tagjai között kispolgári hangulat kerekedett felül.

Röviddel a Kommunisták Szövetségében bekövetkezett szakadás után a szövetség legtöbb helyi szervezete megszűnt. A németországi kommunistáknak a kormány részéről folyó egyre fokozódó üldözése, valamint a Willich—Schapper frakció aknamunkája vészes következményekkel járt a szövetségre nézve. 1852 október-novemberében Kölnben bíróság elé állították a Kommunisták Szövetsége vezetőinek egy csoportját. A szövetség hét neves tagját különféle időtartamú (háromtól hat évig terjedő) várfogságra ítélték. Mint Marx a „Leleplezések a kölni kommunista perről" című ragyogó pamfletjében (1853-ban) rámutatott, az egész per hamisításokra és a porosz igazságszolgáltatás önkényére épült.

1852. november 17-én, öt nappal a kölni perben hozott ítélet kihirdetése után a Kommunisták Szövetsége Marx indítványára kimondotta feloszlását.

1851 augusztusától Marx és Engels több éven keresztül a „New York Daily Tribune" című haladó amerikai lap munkatársaként dolgozott. Ennek hasábjain számtalan cikkük jelent meg, többek között Anglia bel- és külpolitikájáról, Németországról és több más országról. Marx 1853—1854-ben munkatársa volt a chartista „The People's Paper"-nek (A Nép Újságja) is. 1855-től a főleg Angliával és a krími háborúval foglalkozó, levelező-tudósításainak sorozatát a boroszlói „Neue Oderzeitung"-ban (Új Oderai Újság), majd 1856—1857-ben a londoni „Free Press" című lapban jelentette meg.

1856 végén, nem sokkal az újabb gazdasági világválság kirobbanása előtt, Marx folytatta 1853-ban abbahagyott politikai gazdaságtani tanulmányait. Az európai és amerikai országok kapitalista fejlődése az ötvenes években bőséges anyagot szolgáltatott Marxnak ahhoz, hogy közgazdaságtani tételeinek alapjait még részletesebben kidolgozhassa. 1859 januárjában fejezte be „A politikai gazdaságtan bírálatához" című művének első részét, amelyben több éven át folytatott közgazdaságtani kutatásainak eredményeit összegezte. E mű előszava tartalmazza a történelmi materializmus lényegének klasszikus meghatározását.

A NEMZETKÖZI MUNKÁSSZÖVETSÉG MEGALAPÍTÁSA

Az 1857. évi gazdasági világválság, amelynek következményeként erősen rosszabbodott a proletariátus és a parasztság helyzete, a nemzetközi munkásmozgalom újabb fellendülésének volt a kezdete. Egyes országokban a proletariátus harcának megélénkülésével egyidejűleg a paraszti zavargások is fokozódtak.

Az ötvenes évek végétől több országban erőre kapott a polgári demokratikus és a nemzeti felszabadító mozgalom. Az egységes állam megteremtéséért folytatott küzdelem Németországban és Olaszországban, az 1863. évi lengyel felkelés, az észak-amerikai polgárháború — mindezek az események élénken foglalkoztatták a munkásosztály legjobbjait.

A nemzetközi munkásmozgalom újjászületése és új fellendülése halaszthatatlan feladatot vetett fel: a világproletariátus erőinek tömörítését az elkövetkező forradalmi harcokra. A Kommunisták Szövetségének kényszerű feloszlatása óta nem működött nemzetközi proletár szervezet. Egy ilyen szervezet megalapításának az ötvenes évek eleje óta több ízben megismételt kísérletei azt mutatták, hogy a haladó európai és amerikai munkások egyre inkább törekedtek a világméretű egyesülésre. E törekvésük ragyogó bizonysága volt például az a tény, hogy a különböző országok munkásai szolidaritást vállaltak a lengyel felkeléssel, vagy az, hogy az angol munkások gyűléseket tartottak, amelyeken biztosították támogatásukról az amerikai népet a rabszolgaság elleni harcában stb.

1863. november 10-én az angol munkások a francia munkásokhoz intézett üzenetükben nemzetközi egyesülésre hívták fel őket. „A munkások ügye szempontjából — olvashatjuk az üzenetben

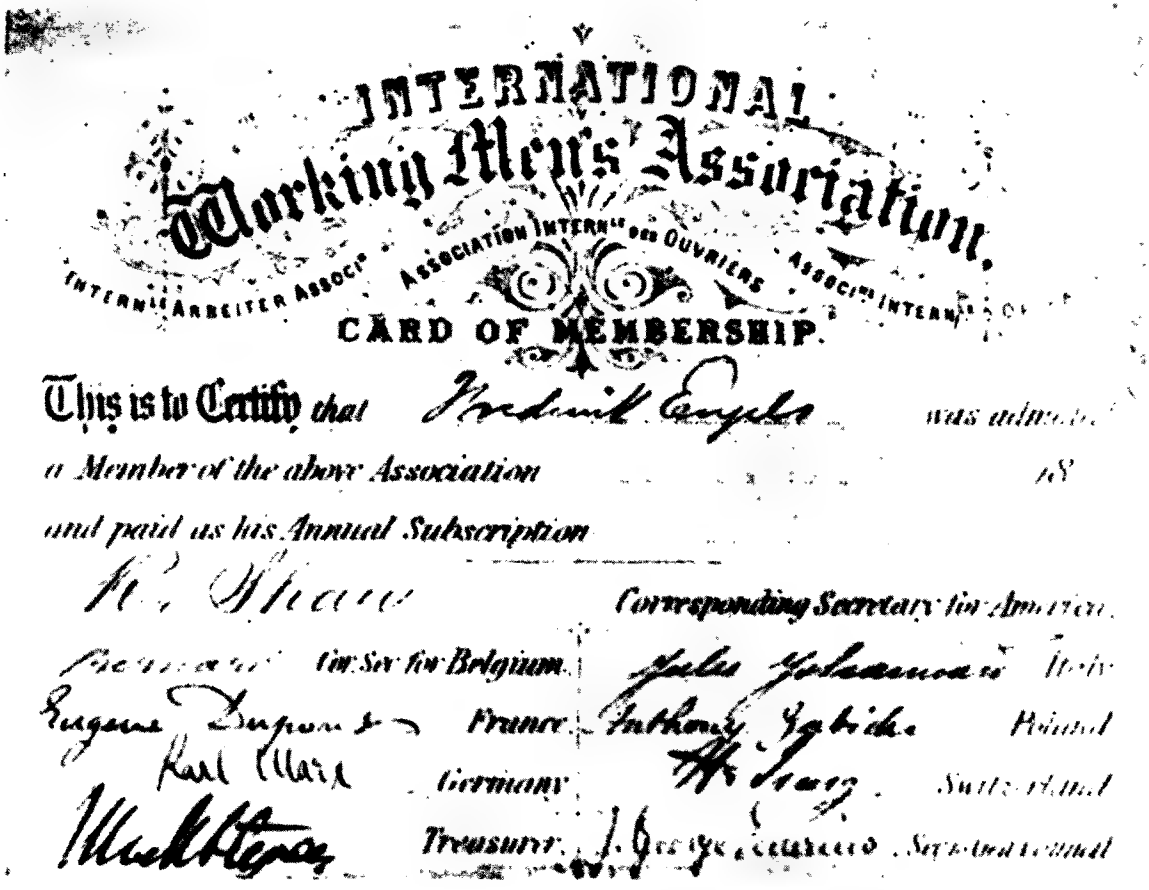

A Nemzetközi Munkásszövetség (I. Internacionálé) Engels számára kiállított tagsági igazolványa

— létfontosságú a népek testvérisége... Jelszavunk éppen ezért: testvériség. Teremtsünk szoros kapcsolatot minden emberrel, aki szükségét érzi a békének és szabadságnak, az ipari fejlődésnek és az emberi boldogságnak az egész földön." A francia munkások válaszukban kifejezték teljes készségüket az egyesülésre.

1864. szeptember 28-án Londonban, a St. Martin's Hallban nemzetközi gyűlést rendeztek a francia munkások válaszának meghallgatására. A gyűlésen részt vettek Anglia, Franciaország, Németország, Olaszország, Lengyelország, Írország proletariátusának képviselői. Marxot a német munkások képviselőjeként a gyűlés elnökségének tagjai közé választották. A gyűlés határozatilag kimondta a Nemzetközi Munkásszövetség megalakulását.

A Nemzetközi Munkásszövetségre (Internacionáléra) történelmi feladat várt: a nemzetközi proletariátus erőinek összefogása. Egyszersmind azt a célt is maga elé tűzte, amelyet Marx később, Friedrich Bolte német szocialistához intézett levelében a következőképpen fogalmazott meg: „...Az *Internacionálét* — írta — azért alapították, hogy a szocialista és félszocialista szekták helyére a munkásosztály valódi harci szervezetét állítsák."[9]

Ezek a feladatok határozták meg a Nemzetközi Munkásszövetség „Alapító üzenet"-ének és

[9] Marx — F. Boltének, 1871. november 23. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 446. old.

Ebben a londoni házban ülésezett az Internacionálé Főtanácsa

szervezeti szabályzatának tartalmát is. A két dokumentumot — mindkettőt Marx írta — 1864. november 1-én egyhangúlag elfogadta az a bizottság, melyet a St. Martin's Hallban tartott nagygyűlés választott a nemzetközi munkásszervezet programjának kidolgozására.

Az „Alapító üzenet" szemléltetően jellemzi a proletariátusnak a fejlett tőkésországokban kialakult helyzetét, kimutatja a proletariátus fokozódó elnyomorodását, szembeállítva ezzel a vagyonos osztályok gazdagságának gyarapodását. Marx leleplezte a tőkés társadalmi rend kizsákmányoló jellegét, majd hangsúlyozta, hogy „sem a gépek tökéletesítése, sem a tudomány alkalmazása a termelésben, sem a közlekedési találmányok, sem új gyarmatok, sem kivándorlás, sem piacok megnyitása, sem szabad kereskedelem, sem mindezek együttvéve nem szüntetik meg a dolgozó tömegek nyomorát; sőt, hogy a mostani fonák alapon a munka termelőerőinek minden új fejlődése el kell hogy mélyítse a társadalmi ellentéteket, és ki kell hogy élezze a társadalmi antagonizmusokat".

Az „Alapító üzenet" méltatta a munkásosztály pozitív tapasztalatait, nevezetesen azt, hogy az angol munkásosztály kivívta a tízórás munkanapról szóló törvényt, továbbá a szövetkezeti mozgalom és a munkás termelési szövetkezetek fejlődését. „Érvek helyett tettekkel bizonyították be — olvashatjuk az „Üzenet"-ben —, hogy a nagyarányú, és a modern tudomány követelményeivel összhangban levő termelés megvalósítható a kezek osztályát alkalmazó munkáltatók osztályának létezése nélkül..."

Az „Alapító üzenet" az elmúlt esztendők tapasztalatai alapján figyelmeztet, hogy a szövetkezés önmagában, a tőkés rendszer viszonyai között nem hozhatja meg a dolgozóknak a társadalmi felszabadulást, sőt még arra sem lesz képes, hogy „érezhetően könnyítsen nyomoruk terhén", mivel „a föld és a tőke urai mindig fel fogják használni politikai kiváltságaikat gazdasági monopóliumaik megvédésére és megörökítésére". „Ezért — írta Marx — a politikai hatalom meghódítása a munkásosztály nagyszerű kötelessége."

Marx rámutatott, hogy a munkásosztály csak meghatározott feltételek között töltheti be nagyszerű, felszabadító hivatását. „A siker egy eleme birtokukban van — a számuk; a szám azonban csak akkor nyom a latban, ha szövetkezés egyesíti és tudás vezeti."[10] Marx tehát a proletariátus társadalmi felszabadulásának elengedhetetlen feltételét látta abban, hogy szilárd osztályszervezettel rendelkezzen és eszmeileg fel legyen vértezve.

Az „Alapító üzenet" fontos útmutatást tartalmaz arra vonatkozólag, hogy a munkásosztálynak kötelessége nyomon követni az uralkodó körök külpolitikáját és aktívan harcolni az agresszív cselekedetek és a hódító háborúk ellen. Marx szerint ez a harc része a munkásosztály közös felszabadító harcának.

Az Internacionálé első programokmánya „A Kommunista Párt kiáltványá"-nak felhívásával zárul: „Világ proletárjai, egyesüljetek!" Ez annyit jelent, hogy a munkásosztálynak a proletár nemzetköziség elvi alapján kell megvívnia harcát a társadalmi felszabadulásért.

A Nemzetközi Munkásszövetség ideiglenes szervezeti szabályzatának programpontjai között

[10] Marx: A Nemzetközi Munkásszövetség Alapító üzenete. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. 384., 386. és 387. old.

szintén igen fontos útmutatásokat olvashatunk a munkásosztály gazdasági és politikai harcának viszonyairól, a munkásosztály harcának végső céljáról; arról, hogy e harc sikere szempontjából döntő jelentőségű az egyes országokban a különféle munkaterületeken dolgozó munkások szolidaritása és a különböző országok proletárjainak testvéri szövetsége.

A szervezeti szabályzat hangsúlyozta, hogy a munkásosztálynak társadalmi felszabadulását politikai harc útján kell kivívnia, de a politikai harc csupán eszköz a végcél megvalósításának, a kizsákmányolás megszüntetésének szolgálatában.

A Nemzetközi Munkásszövetség a demokratikus centralizmus elvére épült. Legfelsőbb szerve az évenként összehívott kongresszus volt. Ez választotta meg résztvevői közül egy évi időtartamra a Központi Tanácsot, vagy ahogy később nevezték: Főtanácsot, amely a kongresszusok közti időszakokban az Internacionálé legfőbb szerve volt. A Főtanács jelölte ki tagjai közül a levelező titkárokat, akik az egyes országok Internacionálé-szervezeteivel tartották a kapcsolatot. A Főtanács székhelyéül Londont jelölték ki.

Az Internacionálé alapszervezetei a szekciók voltak. Azok a munkásegyesületek, amelyek a Nemzetközi Munkásszövetség megalakulásakor már megvoltak, szekciók gyanánt beolvadtak a szövetségbe, de megtarthatták korábbi elnevezéseiket (szakszervezetek, kölcsönös segélyezési egyesületek, termelési és fogyasztási szövetkezetek, művelődési egyletek, klubok stb.) A szekciók területi és országos föderációkba tömörültek, melyek a föderális és országos tanácsok irányítása alatt működtek.

Az Internacionálé ideiglenes központi tanácsát 1864. szeptember 28-án választották meg Anglia, Franciaország, Németország, Olaszország, Svájc és Lengyelország munkásosztályának a képviselőiből. 1865 őszén a Nemzetközi Munkásszövetségnek már a legtöbb európai országban voltak szekciói.

2. A NEMZETKÖZI MUNKÁSSZÖVETSÉG TEVÉKENYSÉGE (1870-IG)

MARX HARCA A PROUDHONIZMUS ELLEN

Marx formailag csak egyik tagja volt az Internacionálé Főtanácsának (a németországi és hollandiai, majd később az oroszországi ügyek levelező titkára), valójában azonban ő volt az egész nemzetközi szervezetnek a lelke, hivatott vezére. Marx személyében az Internacionálé kiváló vezetőhöz és zseniális elméleti tudóshoz jutott. „A különböző országok munkásmozgalmának egyesítésén fáradozva — írta róla Lenin — arra törekedve, hogy a nem proletár, Marx előtti szocializmus különböző formáit (Mazzini, Proudhon, Bakunyin, az angol liberális trade-unionizmus, Lassalle jobboldali kilengései Németországban stb.) az együttes tevékenység medrébe terelje, ezeknek a szektáknak és iskolácskáknak elméletei ellen harcolva — Marx kikovácsolta a különböző országokban küzdő munkásosztály proletárharcának egységes taktikáját."[11]

Marx, Engels és elvtársaik megfeszített harcot folytattak az önmagukat túlélt szocialista és félszocialista szekták ellen. Ez a harc különféle formákat öltött, az illető országtól és fejlődési sajátosságaitól függően. Németországban a lassalleánusok ellen küzdöttek, Angliában a liberális trade-unionizmus ellen, amely a munkásokat távol tartotta a politikai harctól.

Az 1865—1868-as években előtérbe lépett a proudhonizmus elleni harc. A proudhonizmus szembetűnő hatással volt Franciaország, Belgium és Svájc munkásaira, és akadályozta ezekben az országokban a munkásmozgalom további fejlődését. A Nemzetközi Munkásszövetség 1865. szeptember 25—29 között Londonban megtartott első konferenciáját, majd a három következő (genfi,

[11] Lenin: Marx Károly. Lásd *Lenin* Művei. 21. köt. Szikra 1951. 37. old.

lausanne-i és brüsszeli) kongresszust alapjában véve az a harc jellemezte, melyet Marx és hívei a proudhonista befolyás leküzdéséért folytattak.

A londoni konferencián Anglia, Franciaország, Belgium, Olaszország, Svájc és Lengyelország küldöttei vettek részt. Sorra meghallgatták az egyes országok küldötteinek beszámolóját. A németországi munkásmozgalomról Wilhelm Liebknecht küldött írásbeli jelentést. Az Internacionálé 1866-ra tervezett első kongresszusának napirendjét illetően nézeteltérések támadtak. Néhány proudhonista beállítottságú francia és belga delegátus makacsul ellenezte annak a kérdésnek a megvitatását, hogy a munkásosztály milyen álláspontra helyezkedjen a lengyel nép szabadságharcával kapcsolatban. Marx és több ország haladó munkásainak körülötte csoportosuló képviselői mégis keresztül vitték, hogy ezt a kérdést a soron következő kongresszus napirendjére tűzzék.

A Nemzetközi Munkásszövetség első kongresszusán, amely 1866. szeptember 3—8 között Genfben zajlott le, hatvan angol, francia, német és svájci küldött vett részt.

A kongresszuson megvitatott valamennyi fontos kérdésben a Főtanács vonala győzedelmeskedett, annak ellenére, hogy a küldöttek között sok proudhonista is volt. Marx nem vett részt a kongresszuson, de az általa írt „Instrukciók"-at mint az angol küldötteknek és a Főtanács küldöttségének jelentését a kongresszus elé terjesztették.

Az „Instrukciók" nagy figyelmet szentelt az alábbi kérdéseknek: a nyolcórás munkanap törvénybeiktatása, rövidített munkanapok a gyermekek számára, a női munka védelme. A dokumentum azt javasolta, hogy a kongresszus határozatilag tegye ezeket a követeléseket „világszerte a munkásosztályok közös platformjává". A szövetkezeti kérdéssel kapcsolatban, amely szintén a kongresszus napirendjén szerepelt, Marx — mint már az „Alapító üzenet"-ben is — újból hangsúlyozta, hogy a szövetkezeti rendszer a kapitalizmus viszonyai között nem képes lényegesen megváltoztatni a dolgozók helyzetét; azt csak akkor lehet megváltoztatni, ha „a társadalom szervezett erői, azaz az államhatalom, a tőkésektől és földbirtokosoktól magukhoz a termelőkhöz kerülnek".[12]

A genfi kongresszusnak az említett alapvető kérdésekben hozott határozatai megfeleltek azoknak a nézeteknek, amelyeket Marx az „Instrukciók"-ban kifejtett. A szakszervezetekről szóló határozatban, amelynek tervezetét Marx terjesztette elő, a munkásmozgalom történetében először sikerült elvi magaslatra emelni azt a kérdést, hogy milyen szerepet kell juttatni a szakszervezeteknek a proletariátus gazdasági és politikai harcában. Ez a határozat, mint később Lenin megjegyezte, „pontosan rámutatott a gazdasági harc jelentőségére, és óva intette a szocialistákat és a munkásokat egyrészt attól, hogy a gazdasági harc jelentőségét túlbecsüljék (ami abban az időben az angol munkásoknál volt észlelhető), másrészt attól, hogy jelentőségét alábecsüljék (ami a franciáknál és németeknél, kivált a lassalle-istáknál volt észlelhető)."[13]

A kongresszus a továbbiakban elítélte a proudhonisták reakciós nézeteit, akik a nőknek a termelésben és a közéletben való részvétele ellen foglaltak állást.

A genfi kongresszus határozatainak nagy jelentőségük volt a nemzetközi munkásmozgalomra nézve.

AZ INTERNACIONÁLÉ SZEKCIÓINAK GYARAPODÁSA. HARC A POLGÁRI PACIFIZMUS ELLEN

Az 1866—1867. évi gazdasági világválság sztrájkhullámot idézett elő Angliában, Franciaországban, Svájcban, Belgiumban és más országokban. Az Internacionálé Főtanácsának és helyi

[12] Marx: Instrukciók az Ideiglenes Központi Tanács küldöttei számára. Lásd *Marx—Engels:* A szakszervezetekről. Táncsics Könyvkiadó 1961. 147. és 150. old.

[13] Lenin: Az orosz szociáldemokraták tiltakozása. Lásd *Lenin* Művei. 4. köt. Szikra 1953. 177. old.

Az I. Internacionálé genfi kongresszusának delegátusai

szervezeteinek erőfeszítései nyomán a sztrájkolók hathatós erkölcsi és egyben anyagi támogatásban részesültek. Ezzel az Internacionálé igen nagy tekintélyt szerzett a proletár tömegek körében, és sokban hozzájárult ahhoz, hogy szekciói több országban tovább fejlődjenek.

Az Internacionálé Főtanácsa a francia és német uralkodó osztályoknak a francia–porosz háború közeledő veszélyével kapcsolatban megindított soviniszta propagandájával szembeszegezte a proletariátus nemzetközi szolidaritásának propagandáját. A Marx irányítása alatt működő Főtanács egyszersmind azon fáradozott, hogy a nemzetközi munkásmozgalmat megvédje a burzsoá pacifizmus befolyásától. 1867 tavaszán megalakult a polgári pacifista Béke és Szabadság Liga, amelynek vezetői igyekeztek a munkásmozgalmat is befolyásuk alá vonni: meghívták az Internacionálé legnevesebb tagjait, köztük Marxot is, hogy vegyenek részt a liga genfi kongresszusán, amelyet úgy időzítettek, hogy egybeessék az Internacionálé 1867 szeptember elején kezdődő lausanne-i második kongresszusával.

Marx a Főtanács ülésén a meghívás megvitatása során megsemmisítő bírálatnak vetette alá a Béke és Szabadság Liga pacifista propagandáját, valamint vezetőinek azokat az utópista eszméit, amelyek szerint az Európai Egyesült Államok megalakításával a kapitalizmus viszonyai közt is megakadályozhatók a háborúk. A háborúk csakis a kapitalizmus megsemmisítésével szüntethetők meg – ez volt Marx végső következtetése. A Főtanács visszautasította a liga vezetőinek meghívását. Genfbe elküldték Eugène Dupont-t, a Főtanács tagját, de csak magánszemélyként, azzal a megbízással, hogy a liga kongresszusán fejtse ki a Nemzetközi Munkásszövetség álláspontját a háborúk megelőzésének eszközeit illetően.

AZ INTERNACIONÁLÉ LAUSANNE-I KONGRESSZUSA

Az Internacionálé második kongresszusa 1867. szeptember 2-a és 8-a között ült össze Lausanneban. A kongresszuson a proudhonisták fokozták a támadást Marx és hívei ellen. Megkísérelték a kezükbe kaparintani az Internacionálé vezetését, ezért azt indítványozták, hogy válasszák újra a Főtanácsot, székhelyét pedig Angliából tegyék át Svájcba. A kongresszus ezeket az indítványokat elutasította. A proudhonistáknak annyit mégis sikerült keresztül vinniük, hogy újból napirendre került a genfi kongresszuson már lezárt szövetkezeti kérdés, és olyan határozatot fogadtattak el, amely a termelési szövetkezetek alakítását javasolta, mégpedig a munkásosztály helyzetének gyökeres megjavítására a kapitalizmus viszonyai közt is alkalmas eszközként. A proudhonistáknak ezt a győzelmét megkönnyítette a francia és svájci proudhonista delegátusok számbeli fölénye, az angol trade-unionok vezetőinek opportunista állásfoglalása, valamint az, hogy a Főtanács küldöttségében nem volt egyetértés. Marx hívei — Dupont, Eccarius, Lessner — kisebbségben maradtak. (Marx nem volt jelen a kongresszuson.)

A proudhonisták az összes többi kérdésben alulmaradtak. A kongresszus jóváhagyta a Főtanács jelentését, és úgy határozott, hogy a tanács, addigi összetételében maradjon Londonban. Határozatot hoztak arra vonatkozólag is, hogy az Internacionálé szervezeteit tagdíjfizetésre kell kötelezni (évenként és fejenként 10 centime), ha a kongresszusokon képviseltetni akarják magukat. (A proudhonisták az Internacionálé megalakítása óta egyetlen egyszer sem fizettek tagdíjat.)

A proletariátus politikai szabadságjogaival és politikai harcával kapcsolatos kongresszusi határozat kimondta, hogy „a politikai szabadságjogok megteremtése elsőrendű és mindennél fontosabb lépés". Ugyanakkor azonban arra is rámutatott a határozat, hogy a politikai szabadságjogok kivívása „nem öncél, hanem a proletariátus társadalmi felszabadulásának elengedhetetlen feltétele".

A kongresszuson felvetették azt is, hogy közös tulajdonba kell venni a földet és állami tulajdonba a szállítási eszközöket. Bár e kérdésekben nem született döntés, és megvitatásukat is a következő kongresszusra halasztották, felvetésük önmagában is nagy elvi jelentőségű volt.

Az Internacionálé lausanne-i kongresszusa válaszüzenetet küldött a Béke és Szabadság Liga genfi kongresszusának. Ez a dokumentum rámutat, hogy a háborúk megszüntetése és az állandó hadseregek felszámolása csakis annak az új rendnek a megteremtésével válik lehetségessé, „amelyben a társadalom nem lesz megosztva két osztályra, amelyek közül az egyik kizsákmányolja a másikat".

A „TŐKE" ELSŐ KÖTETÉNEK MEGJELENÉSE

Marx „A tőke" című művének első kötete 1867 szeptemberében jelent meg. Marx ebben a zseniális alkotásban, amelyen több mint két évtizeden át dolgozott, a termelésnek és a tőke körforgásának mélyreható, tudományos elemzését adja. Az első kötetben az érték természetét, a pénznek tőkévé való átalakulását, az értéktöbblet termelését és a tőkefelhalmozás folyamatát vizsgálta, feltárta a munkásosztály tőkés kizsákmányolásának alapjait, és kimutatta, hogy az értéktöbblet annak eredménye, hogy a tőkés kisajátítja a munkás meg nem fizetett munkáját. A „Tőke" óriási történelmi és statisztikai anyagot felhasználva, páratlan teljességben elemzi a kapitalizmusnak mint külön társadalmi-gazdasági alakulatnak a természetét, feltárja a kapitalizmus történelmileg mulandó jellegét, keletkezésének, fejlődésének és elkerülhetetlen pusztulásának törvényszerűségeit. A „Tőke" megjelenése mérföldkő a marxizmus történetében, a munkásmozgalom történetében: Marxnak ez a műve a munkásosztály történelmi küldetésének tudományos alapvetése. Lenin a „Tőkét" így jellemezte: „a politikai gazdaságtan terén korunk legnagyobb alkotása".[14]

[14] Lenin: Engels Frigyes. Lásd *Lenin* Művei. 2. köt. Szikra 1951. 11. old.

Az 1867. és 1868. év korszakhatár a szövetség történetében, állapította meg az Internacionálé Főtanácsa abban a beszámolóban, amelyet Marx írt a harmadik, brüsszeli kongresszus számára. Ezekben az években a Nemzetközi Munkásszövetség „egy nyugodt fejlődési szakasza után eléggé hatalmassá duzzadt ahhoz, hogy az uralkodó osztályok részéről nagymérvű elkeseredett támadásokat, a kormány részéről pedig ellenséges lépéseket váltson ki. A szövetség a harc szakaszába lépett."[15]

A francia munkásoknak a munkabér emeléséért és a munkaidő csökkentéséért vívott erőteljes sztrájkharca már jelezte, hogy a franciaországi munkásosztály mindinkább megszabadult a proudhonizmus befolyásától. 1867—1868-ban nagyarányú sztrájkokat szerveztek a párizsi bronzöntők és szabók, a roubaix-i és vienne-i takácsok és fonómunkások, a fuveau-i bányászok, az amiens-i textilmunkások és más városok különböző foglalkozású dolgozói. Az Internacionálé francia szekciói szakadatlanul fejlődtek, gyarapodtak.

III. Napóleon kormánya egyre kíméletlenebbül üldözte az Internacionálé híveit. Az Internacionálé ellen Párizsban lefolytatott törvényszéki eljárás (1867 december—1868 március) során a párizsi szervezetet betiltották, vezetőit pedig pénzbüntetésre ítélték.

De az Internacionálé párizsi szervezetének sem ez, sem az ezt hamarosan követő (1868. május 22—június 19) második pere nem úgy végződött, ahogyan azt a második császárság kormánya és a francia nagyburzsoázia várta. Amint a Főtanács megjegyezte, az üldözések „nem semmisítették meg a szövetséget, hanem — ellenkezőleg — előmozdították fejlődését..."[16]

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Erster Band.

Buch I: Der Produktionsprocess des Kapitals.

Hamburg

Verlag von Otto Meissner

1867.

Marx „A Tőke" című műve I. kötetének címlapja
Az 1867. évi első kiadás

1867—1868-ban Belgiumban kiéleződött az osztályharc. Charleroi körzetében a szénbányászok sztrájkba léptek; elfojtására a belga kormány fegyveres erőt vett igénybe, és a bírói megtorlások eszközéhez folyamodott. Charleroi bányászait a bíróság végső soron felmentette, és ebben nagy része volt az Internacionálé belgiumi szekciójának, amely kezébe vette a munkások védelmét. Az események eredményeképpen az Internacionálé belgiumi szekciói megerősödtek.

[15] Marx: Vierter jährlicher Bericht des Generalrats der Internationalen Arbeiterassotiation. Lásd *Marx—Engels* Werke. 16. köt. Dietz Verlag 1962. 318. old.

[16] Ugyanott, 319. old.

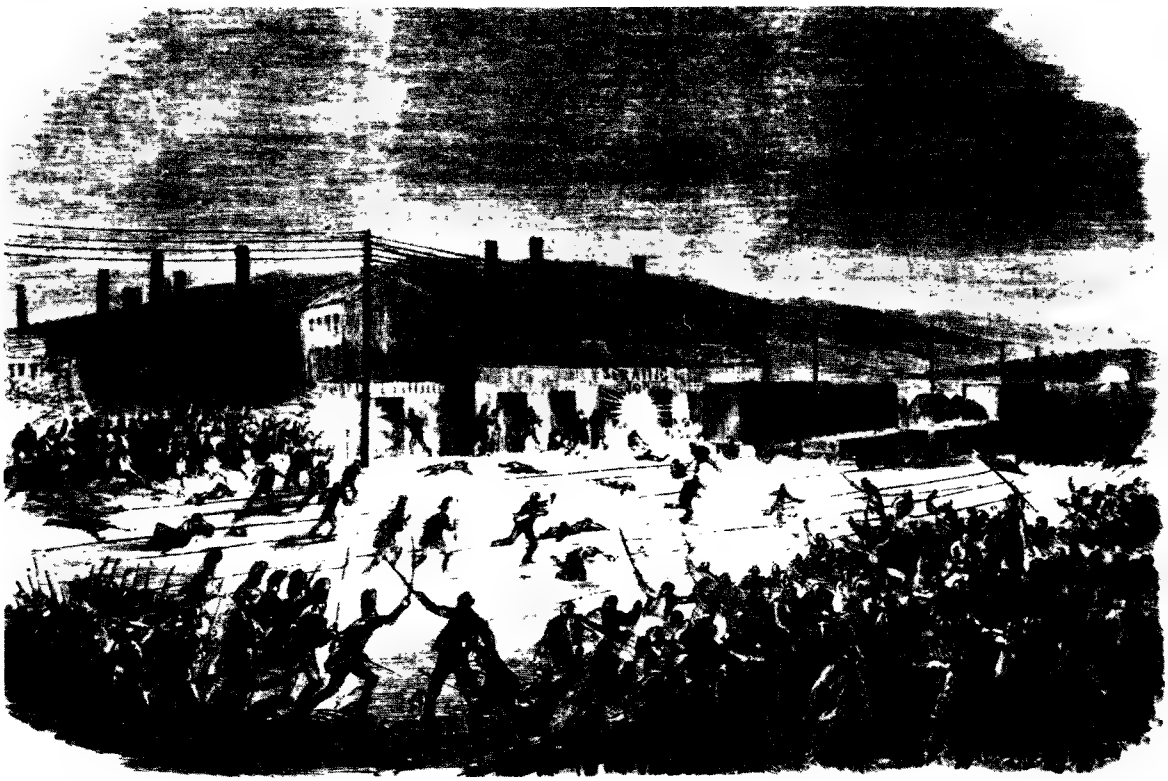

Sztrájk a belgiumi Seraing kőszénbányáiban
Metszet, 1869

Németországban a haladó munkások megnyilatkozásaiból egyre világosabban kitűnt, hogy az Internacionálé elveit követik. Ezzel számolniuk kellett a lassalleánus vezetőknek. A lassalleánusok 1868 augusztusában Hamburgban tartott kongresszusukon olyan értelmű határozatot fogadtak el, amely kifejezésre juttatta készségüket „az Internacionáléval való együttműködésre". Az August Bebel és Wilhelm Liebknecht vezetése alatt működő munkásszövetségek nürnbergi kongresszusa 1868 szeptemberében egyöntetűen csatlakozott az Internacionálé programjához.

Ausztria—Magyarország munkásmozgalmában egyre jobban elterjedt a Habsburg-monarchiában élő különböző nemzetiségek osztályszolidaritásának eszméje.

1868-ban a sztrájkoló genfi építőmunkások ragyogó győzelme, amelyet más országok munkásaitól — a Főtanács közvetítésével kapott segítség révén aratott, tovább növelte, gyarapította az Internacionálé svájci szekcióit.

Angliában az Internacionálé Marx irányította Főtanácsa az általános választójog követelésével fontos szerepet játszott az angol proletariátusnak a parlamenti reformért indított tömegmozgalmában. A trade-unionista vezetők opportunista taktikája azonban megakadályozta ennek a programnak a megvalósítását: a nép nyomására 1867-ben végrehajtott reform nem volt több félmegoldásnál.

1867-ben, amikor az ír nép nemzeti felszabadító mozgalma fellendülőben volt, az Internacionálé Főtanácsa, Marx kezdeményezésére, feladatul tűzte ki e mozgalomnak az angol munkások részéről való támogatását, abból kiindulva, hogy Írország felszabadulása egyben ama harc sikerének is záloga, melyet az angol munkásosztály folytat önnön felszabadításáért. De a trade-unionok vezetői, még azok is, akik a Főtanácsban foglaltak helyet, ebben a kérdésben olyan álláspontot foglaltak el, amely összeegyeztethetetlen volt a proletár nemzetköziség elvével.

1867—1868-ban az Internacionálé Főtanácsának sikerült kapcsolatot létesítenie számos angol trade-unionnal; ezek jelentős része hivatalosan is csatlakozott az Internacionáléhoz.

Az Amerikai Egyesült Államokban ezekben az években szintén erősödött a sztrájkmozgalom. Az amerikai Nemzeti Munkásszövetség állandó kapcsolatot tartott fenn az Internacionálé Főtanácsával.

A BRÜSSZELI KONGRESSZUS. A MARXIZMUS GYŐZELME A PROUDHONIZMUS FÖLÖTT

Az Internacionálé 1868. szeptember 6—13 között Brüsszelben tartott kongresszusának munkájában és határozataiban kifejeződtek a nemzetközi munkásmozgalomban 1867—1868 folyamán végbement változások.

A brüsszeli kongresszus, amelyen Anglia, Franciaország, Németország, Svájc, Olaszország és Belgium több mint száz küldötte vett részt, teljes határozottsággal állást foglalt a munkásosztály sztrájkharcának szükségessége mellett, de egyben rámutatott arra is, hogy „a sztrájk nem eszköze a munkás teljes felszabadításának". A kongresszus tehát helyesen ítélte meg a sztrájkmozgalom jelentőségét és helyét a proletariátus felszabadító harcában; de ugyanakkor óvta is a szocialistákat attól, hogy túlértékeljék a sztrájkmozgalom szerepét a munkásosztály társadalmi felszabadításáért folytatott harcában.

A kongresszus határozatot fogadott el a föld, a bánya és a vasutak köztulajdonba vételének szükségességéről. A határozat a proudhonisták ellen irányult, akik azt hajtogatták, hogy a városi és falusi kistermelők helyzete a kapitalizmus keretein belül is gyökeresen megjavítható, ha az iparosok és a parasztok hitelt kapnak a földre és így közvetlenül kicserélhetik egymással munkájuk termékeit.

A kongresszus heves vita után fenntartás nélkül csatlakozott César de Paepe belga szocialista — Marx közreműködésével szerkesztett — előterjesztésének tételeihez.

Az előterjesztés és az e kérdésben hozott határozat hangsúlyozta, hogy a társadalom gazdasági fejlődése a kapitalizmus viszonyai között elkerülhetetlenül a nagyüzemi termelés győzelmére vezet, és hogy ez a fejlődés a munkaeszközök magántulajdonának fenntartása esetén kizárólag a tőkések hasznát szolgálja.

A mezőgazdaságról hozott határozat megállapította, hogy „a termelési viszonyok, valamint az agronómia tudományában elért eredmények alkalmazása megkövetelik a nagyüzemi gazdálkodásra való áttérést, ugyanakkor szükségessé teszik a gépek alkalmazását, a közös mezőgazdasági munka megszervezését, és hogy egyáltalán az egész modern gazdasági fejlődés a nagyüzemi mezőgazdasági termelés irányába mutat".

A kongresszus méltatta Marx „Tőké"-jének rendkívüli jelentőségét és ajánlotta a munkásoknak, hogy felszabadító harcuk érdekében tanulmányozzák a „Tőké"-t.

A kongresszusnak a háború elleni tiltakozást rögzítő határozatában kifejeződött, hogy a nemzetközi munkásmozgalomban győzedelmeskedett a munkások világot átfogó proletárszolidaritásának eszméje. A határozat helyesen hozta összefüggésbe a háborúk eredetét a kapitalista rendszerrel. Volt azonban egy sebezhető pontja: mivel a sztrájkot tekintette egyedüli eszköznek a háború ellen, arra szólította fel a munkásokat, hogy szüntessék be a munkát, ha országukban háború tör ki. Marx elítélte a sztrájk szerepének ilyetén felnagyítását.

A brüsszeli kongresszus csapást mért a proudhonizmusra. Franciaországban és Belgiumban a munkásmozgalom vezetése a kongresszus után a baloldali proudhonisták — az úgynevezett kollektivisták — kezébe ment át, akik a termelési eszközök köztulajdonba vétele mellett tettek hitet. A kollektivisták elismerték a munkásosztály politikai harcának szükségességét, elítélték a proudhonisták hibás eszméit különösen a nők társadalmi szerepének és a nevelés feladatainak vonatkozásá-

ban. Teljesen azonban nem tudtak megszabadulni a kispolgári tévelygésektől, kiváltképpen az állam szerepének megítélésében.

A nemzetközi munkásmozgalom 1868—1869. évi fellendülése, a Franciaországon, Belgiumon, Anglián és Svájcon végigsöpört újabb hatalmas sztrájkhullám az Internacionálé népszerűségének és a munkástömegekre gyakorolt befolyásának további erősödésére vezetett.

BAKUNYIN HÍVEINEK AKNAMUNKÁJA AZ INTERNACIONÁLÉBAN

A munkásosztály szervezeti és eszmei tömörítésének feladatát az európai és amerikai országokban bonyolulttá tette az anarchisták bomlasztó aknamunkája — az eszmeileg szétzúzott proudhonizmus helyébe lépve ők lettek most a marxizmus legfőbb ellenfelei. Ennek a proletárellenes irányzatnak a vezetője M. A. Bakunyin (1814—1876) orosz kispolgári forradalmár, az anarchizmus ideológusa volt.

Bakunyin tagadott mindennemű állami hatalmat, mivel azt a személyiség elleni erőszaknak tekintette. Meggyőződése szerint az állam hozza létre a tőkét, következésképpen csak az államot kell megsemmisíteni, és akkor magától elenyészik a tőkés társadalmi rendszer is. Bakunyin idealista elképzeléseivel odáig jutott, hogy tagadta a proletariátus osztályszervezetének, a politikai harcban való részvételének szükségességét, azt, hogy a proletariátus képes irányítani a kapitalizmus megdöntéséért folyó harcot, egyszóval tagadta a proletariátus diktatúráját. Nem az osztályok eltörlését, hanem vagyoni „egyenlősítésüket" követelte.

Elméleti kérdésekben Bakunyin eklektikus volt. Programja, amint erre Marx rámutatott, „egy jobbról-balról felületesen összekapkodott zagyvalék volt"[17]. Bakunyinnak — írta Engels — „egy eredeti elmélete van, a proudhonizmus és a kommunizmus zagyvaléka, amelyben a fődolog mindenekelőtt az, hogy nem a tőkét, vagyis a tőkések és bérmunkások között a társadalmi fejlődés folytán kialakult osztályellentétet tekinti a kiküszöbölendő főbajnak, hanem az *államot*".[18]

A bakunyinizmust, amely kispolgári irányzat volt, akárcsak a proudhonizmus, különösen álforradalmi ideológiája, az összeesküvések és spontán zendülések taktikája tette veszélyessé. Társadalmi támasza a kapitalizmus fejlődésének eredményeképpen tönkrejutott kispolgárság volt. A bakunyinisták mögé sorakoztak fel azonban a proletariátus elmaradott rétegei is, különösen a gazdaságilag fejletlen országokban és tartományokban: Spanyolországban, Olaszország déli vidékein, Svájcnak réto-román nyelvű részében, Dél-Franciaország egyes körzeteiben.

Bakunyin hívei a „személyiség szabadságának" lobogója alatt elkeseredett harcot folytattak a demokratikus centralizmus elve ellen, amelyre a Nemzetközi Munkásszövetség épült. Arra törekedtek, hogy szervezetileg meggyengítsék az Internacionálét, megszüntessenek mindennemű fegyelmet. Demagóg módon szembeszálltak Marx „diktatúrájával" az Internacionáléban, és autonómiát követeltek, minden szekciónak, sőt a szekciókon belül minden egyes tagnak. Bakunyin valójában magához akarta ragadni az Internacionálé vezetését.

Bakunyin 1868 végén lépett be az Internacionáléba, miután sikertelenül próbálta egybeolvasztani a Nemzetközi Munkásszövetséget és a burzsoá Béke és Szabadság Ligát, amelynek vezető bizottsági tagja volt. Amikor az Internacionálé brüsszeli kongresszusa elvetette a ligával való egyesülés javaslatát, Bakunyin taktikát változtatott: kilépett a ligából és Genfben külön szervezetet alapított a Szocialista Demokrácia Szövetsége néven. 1868 decemberében, majd 1869 elején újból azon buzgólkodott, hogy a Főtanács a szövetséget önálló szervezetként fogadja be az Internacionáléba. A Főtanács a szövetség feloszlatását követelte, mivel az Internacionálén belül önálló szervezet léte

[17] Marx — F. Bolténak, 1871. november 23-án. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. 447. old.
[18] Engels — Th. Cunónak, 1872. január 24-én. *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. 448. old.

a szövetség bomlásának veszélyét idézte volna fel. Bakunyin megígérte, hogy feloszlatja szervezetét, és így a szövetség szekcióinak a tagjait befogadták a Nemzetközi Munkásszövetségbe. Bakunyin azonban titokban fenntartotta szervezetét és tovább áskálódott a Főtanács és a Nemzetközi Munkásszövetség ama szekciói ellen, amelyek nem hódoltak be bomlasztó propagandájának.

Bakunyinnak és híveinek legközelebbi célja az volt, hogy minél több mandátumot szerezzenek az Internacionálé 1869 szeptemberére kitűzött negyedik kongresszusára, amelyen Bakunyin a Főtanácsba szerette volna beválasztatni magát. Úgy számított, hogy azután Svájcba teszi át a szövetség székhelyét, ahol híveinek szilárd pozícióik voltak. Bakunyinék ezt első lépésnek szánták afelé, hogy teljesen a kezükbe kaparintsák a Nemzetközi Munkásszövetség irányítását. Különféle mesterkedésekkel sikerült is sok emberüket a kongresszusra küldeniük.

AZ INTERNACIONÁLÉ BASELI KONGRESSZUSA. HARC A BAKUNYINISTÁK ELLEN

Az Internacionálé negyedik kongresszusa Baselben, 1869. szeptember 6—11-én zajlott le, 78 küldöttnek — köztük az angol, francia és amerikai szekciók képviselőinek — részvételével. A proudhonizmus eszmei szétzúzása tulajdonképpen a baseli kongresszuson fejeződött be. A kongresszus visszatért a földtulajdon kérdésére is, és jóváhagyta a brüsszeli kongresszus határozatát. Ezenkívül — a proudhonisták tiltakozása ellenére — határozatot hozott arra vonatkozólag, hogy mindenütt létre kell hozni a szakszervezeteket.

Marx legfőbb ellenfelei ezen a kongresszuson a bakunyinisták voltak. A leghevesebb összecsapásra az örökösödési jog kérdésében került sor. A Főtanács kongresszusi előterjesztése (Marx

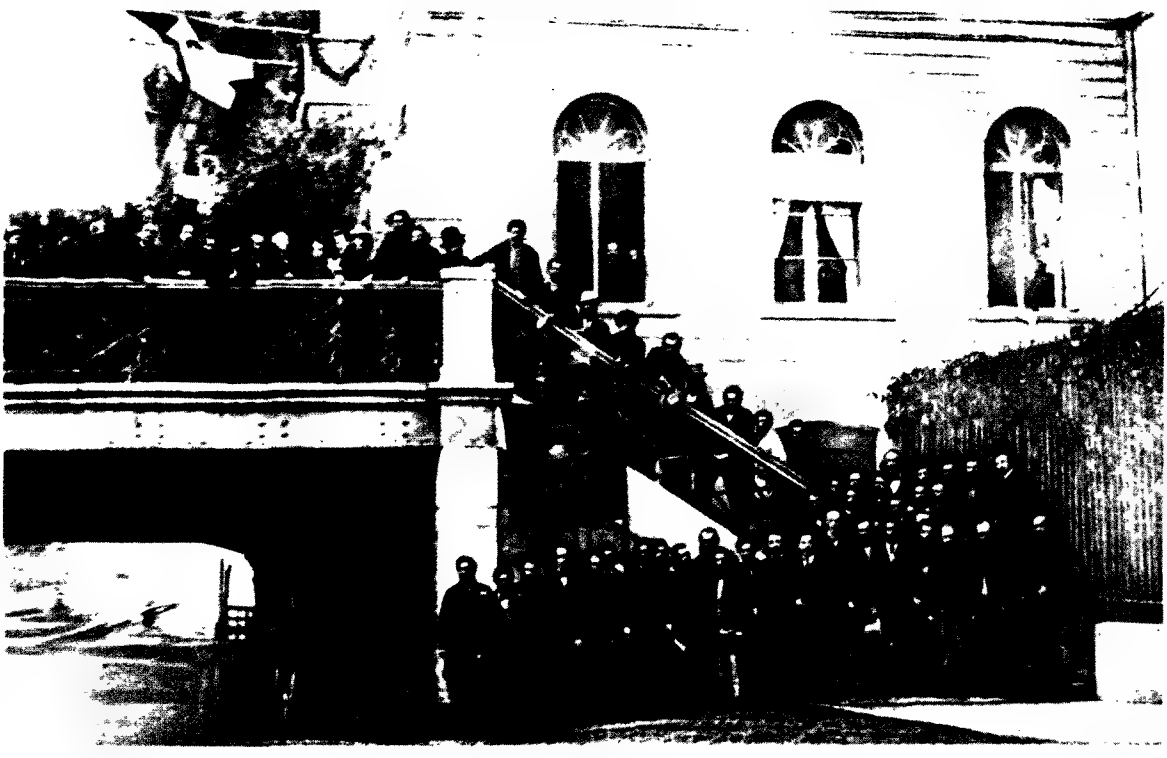

Az I. Internacionálé baseli kongresszusának delegátusai
1869

fogalmazásában) visszautasította Bakunyinék kispolgári elméletét, amely szerint az örökösödési jog törvényhozási úton való eltörlése a tőkés rend viszonyai között lehetségessé tenné a termelési eszközök magántulajdonának megszüntetését. „Miként minden más polgári törvényhozás — olvashatjuk a Főtanács előterjesztésében — az örökségi törvények *sem okai, hanem következményei, jogi következményei a társadalom fennálló gazdasági szervezetének*, amely a termelés eszközeinek magántulajdonán alapszik... Amiről itt szó van, az az ok, nem pedig a következmény, a gazdasági alap, nem pedig a jogi felépítmény." Majd így folytatódik: „az *örökségi jogot* nem a társadalmi forradalom *legális következményeként*, hanem gazdasági okként kezelték. Ez cseppet sem gátolta meg őket abban, hogy a földre és a többi termelési eszközökre vonatkozó támadást kell intéznünk korunk társadalma ellen... Ez elméletileg hibás, gyakorlatilag pedig reakciós volna.[19]"

A kongresszus ebben a kérdésben nem hozott semmiféle határozatot: a küldöttek szavazatai megoszlottak.

Annál határozottabb döntések születtek a szervezeti kérdésekben, ezek pedig — tekintettel Bakunyinéknak arra a törekvésére, hogy az Internacionálé irányítását magukhoz ragadják — különösen fontosak voltak. A baseli kongresszus fenntartás nélkül a Főtanács hatáskörének kiszélesítése mellett foglalt állást; felhatalmazta arra, hogy egyes szekciókat felvehessen az Internacionáléba, vagy kizárhasson onnan, továbbá hogy a szekciók közti konfliktusokat rendezze. E határozatokat Bakunyin hívei is elfogadták, mivel arra számítottak, hogy a Főtanács hatáskörének kibővítése nekik fog kedvezni. De számításaik nem váltak valóra. A Főtanács személyi összetétele nem változott, s a kongresszus jóváhagyta a Főtanács londoni székhelyét is.

AZ INTERNACIONÁLÉ OROSZ SZEKCIÓJÁNAK MEGALAKULÁSA

1870 elején Genfben a Svájcban élő orosz forradalmár emigránsok megalapították az Internacionálé orosz szekcióját. Amikor programjukat és szervezeti szabályzatukat jóváhagyás végett a Főtanács elé terjesztették, 1870. március 12-én levelet intéztek Marxhoz — a levelet N. Utyin, A. Truszov és V. Nyetov (Bartyenyev) írta alá — és Marxot kérték fel, hogy legyen a szekció főtanácsi képviselője. „Tanítónk, az írásai miatt 1864-ben szibériai kényszermunkára ítélt Csernisevszkij eszméinek a szellemében nevelkedtünk — írták — és örömmel üdvözöltük az ön fejtegetéseit a szocializmus elveiről, és az ön bírálatát az ipari feudalizmus rendszeréről. — Ezek az elvek és ez a bírálat, ha egyszer az emberek meg fogják érteni, szétzúzzák a tőke jármát..." Utyin és elvtársai a továbbiakban ezeket írták: „Önnek ugyancsak döntő szerepe volt az Internacionálé létrehozásában..." Az orosz szekció célját az aláírók abban látták, hogy „minden lehető eszközzel támogassa az Internacionálé elveinek terjesztését az orosz munkások között, és ezen elvek nevében egyesítse őket". Ami Bakunyin követőinek a munkásmozgalomban kifejtett aknamunkáját illeti, a levélírók határozottan kijelentették: „...Úgyszintén kötelességünknek tartjuk figyelmeztetni Önöket, hogy abszolút semmi közünk sincs Bakunyin úrhoz és kisszámú követőihez. Ellenkezőleg, kénytelenek leszünk a közeljövőben nyilvános ítéletet mondani erről az emberről..."[20] 1870. március 24-én kelt válaszlevelében Marx, akinek Oroszország, az orosz társadalmi és gazdasági fejlődés, valamint a népi tömegek forradalmi mozgalma iránti érdeklődése a hatvanas évek végétől különösen megnőtt, közölte: „Örömmel vállalom azt a megtisztelő kötelességet, amelyet Önök felajánlanak számomra: hogy legyek képviselőjük a Főtanácsnál."[21]

[19] Marx: Bericht des Generalrats über das Erbrecht. Lásd *Marx—Engels* Werke. 16. köt. Dietz Verlag 1962. 367., 368. old.

[20] Переписка К. Маркса и Ф. Энгельса с русскими политическими деятелями. Москва. 1951. 36—38. old.

[21] *Marx—Engels* Művei. 16. köt. Budapest, 1964. 1009. old.

Még ezt megelőzően 1868 szeptemberében N. F. Danyielszon orosz narodnyik közgazdász (álnéven: Nyikolaj—on) közölte Marxszal, hogy Pétervárott folyamatban van „A tőke" orosz fordítása. „A tőke" első kötete, melyet Danyielszon és G. A. Lopatyin orosz forradalmár, az Internacionálé Főtanácsának tagja fordított le, Oroszországban 1872-ben jelent meg. Marx halhatatlan művének ez volt az első idegen nyelvű fordítása.

Az Internacionálé orosz szekciója határozottan szembeszállt a bakunyinistáknak azzal a kísérletével, hogy a szekció vezetését magukhoz ragadják és sajtóorgánumát, a „Narodnoje Gyelo"-t kisajátítsák; az orosz szekció tevékenyen segítette a Főtanácsot a bakunyinisták ellen folytatott harcában. „Aljasság lett volna tőlünk — írták ezzel kapcsolatban Marxnak az orosz szekció vezetői 1870 júliusában —, ha nem tudtuk volna megóvni az orosz szekciót e kalandorok beavatkozásától... Meg vagyunk győződve róla, hogy a Nemzetközi Szövetség igen rövid idő múlva hatalmas sikereket ér majd el Oroszországban, de jaj nagy ügyünknek, ha tudatlan barbárok vagy *tudós* sarlatánok szennyes kezébe kerül. Ezek az emberek hosszú évekre teljesen megakaszthatják a Szövetség fejlődését Oroszországban!"[22]

Az orosz szekció tagjai odaadó forradalmárok voltak, de nem marxisták. A „Narodnoje Gyelo" című folyóirat azt mutatja, hogy nem tudtak teljesen megszabadulni a narodnyik eszméktől.

AZ INTERNACIONÁLÉ 1870 ELSŐ FELÉBEN

A bakunyinisták a baseli kongresszus után folytatták a harcot a Főtanács vonala ellen. Erre a célra főleg az Internacionálé genfi szekciójának „Egyenlőség" című újságját használták fel, amelyet egy időre sikerült a kezükbe kaparintaniuk. Fondorkodásaikra a Főtanács 1870 március végén azzal adta meg a választ, hogy a Németországi Szociáldemokrata Párt braunschweigi bizottságához küldött „bizalmas közleményében" leleplezte Bakunyinéknak a nemzetközi munkásmozgalomban folytatott aknamunkáját. A közleményt az Internacionálé valamennyi szervezetének megküldték. A bakunyinistákat 1870 tavaszán eltávolították az „Egyenlőség" szerkesztőségéből. A lap újból a Főtanács orgánuma lett.

Bakunyinék 1870 áprilisában a román föderáció Chaux-de-Fondsban (Svájc) összehívott kongresszusán, ahol formális többségre tettek szert, olyan határozatot erőszakoltak ki, amely szerint az Alliance genfi szekcióját felvették a román föderációba; ezzel előidézték szakadását. Ezután Svájcban a Genfi Szövetségi Tanácson kívül, amely a Főtanács utasításait hajtotta végre, egy másik egyesülés is létrejött, amely a Román Szövetségi Tanács nevet vette fel, és a marxizmus nyílt ellenségeként mutatkozott be. Hivatalos lapja, a „Szolidaritás", Neuchâtelben, a bakunyinista Guilleaume szerkesztésében jelent meg.

1870-re az Internacionálé szervezeti és eszmei téren figyelemre méltó sikereket ért el. A Nemzetközi Munkásszövetség növekvő befolyása a proletariátus haladó rétegeire általánosan elismert tény volt. A proudhonisták, Bakunyin hívei és más kispolgári csoportok a munkásmozgalomban addig tartott hadállásaikból sokat elvesztettek. De a munkásosztályra gyakorolt káros befolyásuk végleges leküzdése még a jövő feladata volt. A munkások némely rétegében, főképpen a gazdaságilag elmaradott országokban, egy ideig még hódítottak az anarchista, lázongó eszmék és jelszavak, amelyek a kispolgári környezet befolyását tükrözték. Megküzdeni a bakunyinizmussal nemzetközi méretekben — ez volt most a legfontosabb feladat, amelynek sikeres megoldásától függött a nemzetközi munkásmozgalom Marx és Engels forradalmi elmélete alapján megteremtendő eszmei egysége.

[22] Переписка К. Маркса и Ф. Энгельса с русскими политическими деятелями. 42—43. old.

XXXI. FEJEZET

A FRANCIA—POROSZ HÁBORÚ. A MÁSODIK CSÁSZÁRSÁG BUKÁSA

A francia—porosz háborúra a két ország uralkodó osztályai hosszú időn át készültek.

A francia kormánykörök arra számítottak, hogy a Poroszország ellen tervezett háborúval megakadályozhatják Németország egyesítését, amely szerintük közvetlenül veszélyeztette volna Franciaország európai túlsúlyát, hegemóniáját. Emellett: ha sikerül elfoglalni a Rajna bal partját, ezzel a francia burzsoázia régi vágya is teljesül. A hatalmon levő bonapartista klikk a győzelmes háborútól remélte azt is, hogy kilábol a mélyreható belpolitikai válságból, amely a hatvanas évek vége felé fenyegető méreteket öltött, valamint azt remélte, hogy a második császárságnak a hatvanas években erősen megrendült nemzetközi helyzetét is megszilárdítja.

A porosz junkerek és a burzsoázia ugyancsak szorgalmazták a háborút. Ezek abban reménykedtek, hogy leverik és meggyengítik Franciaországot: elfoglalják Elzászt és Lotaringiát, ezt a vasban gazdag és stratégiailag fontos két francia tartományt. Bismarck, aki már 1866-ban is elkerülhetetlennek tartotta a Franciaország elleni háborút, csak a kedvező alkalmat várta a hadba lépésre: azt akarta, hogy ne Németország, hanem Franciaország legyen a támadó fél, amely hadat üzen. Ebben az esetben ugyanis fennállt annak a lehetősége, hogy a német államokban nemzeti mozgalom bontakozik ki Németország teljes egyesítésének meggyorsítása érdekében, és így könnyebb lesz Poroszország fennhatósága alatt létrehozni a német birodalmat.

A HADÜZENET

Bismarcknak kedvező alkalmat kínált erre a megüresedett spanyol trón öröklésének kérdése. A spanyol kormány Bismarck beavatkozása folytán a trónt Hohenzollern Lipót porosz hercegnek „ajánlotta fel". Ezt a francia kormány mélységes felháborodással fogadta. Franciaország nyomására a herceg 1870 júliusában fia javára lemondott a trónról. A francia kormány azonban nem érte be ezzel, hanem azt követelte, hogy a porosz király, mint a Hohenzollern-ház feje, hivatalosan is hagyja jóvá ezt a lemondást, és azonkívül garantálja, hogy Lipót herceg nem támaszt többé hasonló igényt.

Vilmos király abban a sürgönyben, amelyet július 13-án Emsből küldött Berlinbe Poroszország külföldi diplomáciai ügynökeinek és a sajtó képviselőinek tájékoztatására, az első követeléssel egyetértett, a másodikat azonban visszautasította. Bismarck még a sürgöny nyilvánosságra hozatala előtt szándékosan úgy módosította a sürgöny szövegét, hogy annak tónusa és értelme sértő lett a francia kormányra nézve.

Bismarck az úgynevezett emsi sürgöny meghamisításával elérte célját. III. Napóleon július 19-én hadat üzent Poroszországnak s ezzel eleget tett a háborús bonapartista klikknek. Így lett Franciaország támadó fél, méghozzá szövetségesek nélkül.

AZ INTERNACIONÁLÉ FŐTANÁCSÁNAK ÜZENETE

A francia és porosz kormánykörök a hadüzenet előtt fokozták a soviniszta propagandát. Ennek ellensúlyozására mindkét ország haladó munkásai hevesen tiltakoztak a háború ellen.

Az Internacionálé párizsi szekciói kiáltványt intéztek „valamennyi nemzet munkásaihoz", ebben hadat üzentek a „bűnös esztelenségnek". „Mi, akik békét, munkát és szabadságot akarunk — hangzott a július 12-én közzétett kiáltvány —, hangosan tiltakozunk azoknak a harcias felhívásai ellen, akik saját magukat kivonják a »véradó« alól és az általános szerencsétlenségben csupán spekulációk forrását látják!" Párizs munkásai a nemzetközi proletárszolidaritás szellemében fordultak a német munkásokhoz: „Németországi testvéreink! Egyenetlenségünk csak e despotizmus teljes győzelmét vonná maga után a Rajna mindkét partján..." Felhívták a francia, német és spanyol munkásokat: „Egyesüljön hangunk a háború elleni tiltakozás egyetlen kiáltásában!..." A párizsi szekciók kiáltványát követték az Internacionálé egyéb francia szekcióinak felhívásai. Ezekben a francia néptömegek — munkások, iparosok, haladó polgári értelmiségiek, a diákok — érzülete fejeződött ki, akik mind forrón óhajtották a béke fenntartását. Erről tanúskodtak az 1870 júliusában rendezett háborúellenes tüntetések is.

Németország haladó munkásai osztoztak az Internacionálé francia tagjainak háborúellenességében. „Ellenségei vagyunk minden háborúnak, de legfőképp a dinasztikus háborúknak" — jelentette ki tiltakozó nyilatkozatában a július 16-án egybehívott braunschweigi munkásgyűlés. Chemnitzben 50 000 szászországi munkás képviselőinek gyűlése egyhangúlag elfogadott határozatában kinyilatkoztatta: „Örömmel szorítjuk meg a francia munkások felénk nyújtott testvérjobbját... Figyelemmel a Nemzetközi Munkásszövetség jelszavára: *Világ proletárjai, egyesüljetek,* sohasem fogjuk elfelejteni, hogy az egész világ munkásai a mi barátaink és az egész világ zsarnokai a mi *ellenségeink.*" Berlinben, Bremenben, Münchenben és Németország más városaiban számos munkásszervezet nyilatkozott hasonló szellemben.

Bebel és Liebknecht, a német proletariátus vezérei, július 21-én tartózkodtak a szavazástól, amikor az északnémet Reichstagban a kormánynak engedélyezendő hadihitelekről döntöttek.

Az Internacionálé Főtanácsa 1870. július 23-án üzenetet intézett a világ munkásaihoz. Az üzenet — Marx fogalmazványa — teljes joggal állapíthatta meg: „... Miközben a hivatalos Franciaország és a hivatalos Németország testvérgyilkos küzdelembe rohan, a francia és német munkások a béke és a barátság üzeneteit küldik egymásnak." Az üzenet mélyrehatóan elemezte a háború eredetét és jellegét. Marx megjövendölte a második császárság közeli bukását, függetlenül a hadműveletek kimenetelétől. „Bármilyen lesz is Louis Bonaparte Poroszország elleni háborújának lefolyása, a második császárság lélekharangja már megkondult Párizsban" — hangzott az üzenet.

Marx a dokumentumban a háborút a német államok részéről védekező jellegűnek nyilvánította ugyan, de egyben leleplezte Poroszország provokációs szerepét, amennyiben alkalmat szolgáltatott Louis Bonaparte-nak arra, hogy háborút indítson Németország ellen. Az Internacionálé Főtanácsa nevében Marx felszólította a német munkásosztályt: ne engedje, hogy a háború elveszítse védekező jellegét és a francia nép elleni háborúvá fajuljon. Ebben az esetben — hangsúlyozta a felhívás — „győzelem vagy vereség egyaránt végzetes lesz".[1]

[1] Marx: A polgárháború Franciaországban. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 485., 486., 487. old.

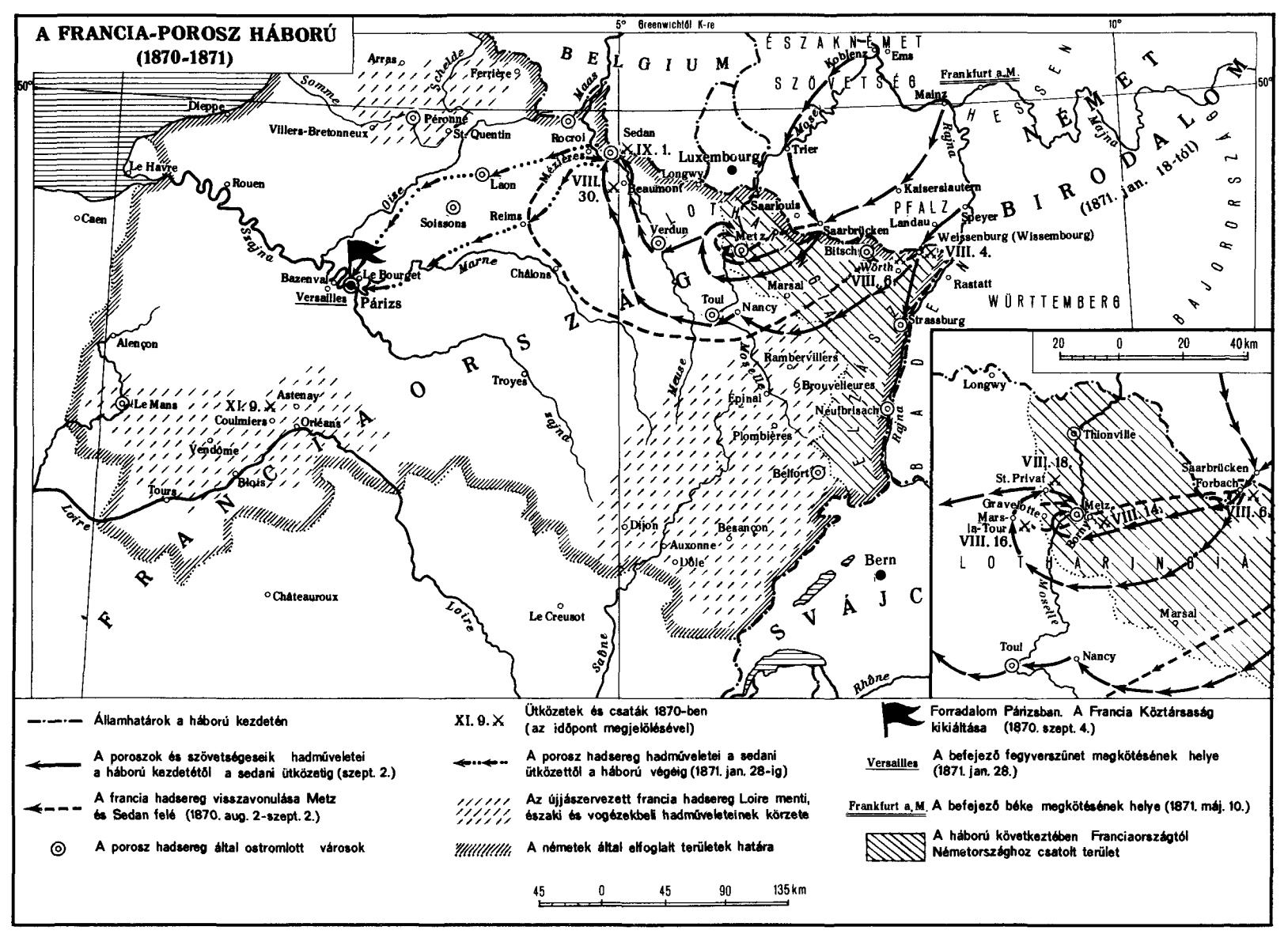
A FRANCIA-POROSZ HÁBORÚ
(1870-1871)
5° Greenwichtől K-re
10°
50°
BELGIUM
ÉSZAKNÉMET SZÖVETSÉG
NÉMET BIRODALOM
(1871. jan. 18-tól)
BAJORORSZÁG
HESSEN
PFALZ
WÜRTTEMBERG
BADEN
LOTHARINGIA
ELZASZ
FRANCIAORSZÁG
SVÁJC
Arras
Ferrière
Somme
Scheldt
Maas
Dieppe
Péronne
St. Quentin
Villers-Bretonneux
Rocroi
Sedan
IX. 1.
Luxembourg
Longwy
Beaumont
Le Havre
Rouen
Laon
Oise
Soissons
Reims
Caen
Szajna
Bazenval
Le Bourget
Versailles
Párizs
Marne
Châlons
Verdun
Metz
Saarlouis
Saarbrücken
Trier
Mosel
Koblenz
Ems
Frankfurt a.M.
Mainz
Rajna
Kaiserslautern
Landau
Speyer
Weissenburg (Wissembourg)
VIII. 4.
Bitsch
Wörth
VIII. 6.
Rastatt
Marsal
Toul
Nancy
Strassburg
Alençon
Le Mans
XI. 9.
Astenay
Coulmiers
Orléans
Vendôme
Blois
Tours
Loire
Troyes
Meuse
Moselle
Rambervillers
Brouvelieures
Épinal
Neufbrisach
Plombières
Belfort
Dijon
Besançon
Auxonne
Dôle
Châteauroux
Le Creusot
Saône
Rhône
Bern
Longwy
Thionville
VIII. 18.
St. Privat
Gravelotte
Mars-la-Tour
VIII. 16.
Metz
Borny
VIII. 14.
Saarbrücken
Forbach
VIII. 6.
Marsal
Toul
Nancy
20 0 20 40 km
Államhatárok a háború kezdetén
A poroszok és szövetségeseik hadműveletei a háború kezdetétől a sedani ütközetig (szept. 2.)
A francia hadsereg visszavonulása Metz és Sedan felé (1870. aug. 2-szept. 2.)
A porosz hadsereg által ostromlott városok
XI. 9. Ütközetek és csaták 1870-ben (az időpont megjelölésével)
A porosz hadsereg hadműveletei a sedani ütközettől a háború végéig (1871. jan. 28-ig)
Az újjászervezett francia hadsereg Loire menti, északi és vogézekbeli hadműveleteinek körzete
A németek által elfoglalt területek határa
Forradalom Párizsban. A Francia Köztársaság kikiáltása (1870. szept. 4.)
Versailles A befejező fegyverszünet megkötésének helye (1871. jan. 28.)
Frankfurt a.M. A befejező béke megkötésének helye (1871. máj. 10.)
A háború következtében Franciaországtól Németországhoz csatolt terület
45 0 45 90 135 km

A második császárság kormánya a háború megindításakor arra számított, hogy a francia hadsereg még a porosz mozgósítás befejezte előtt benyomul Németország területére; ezzel az Északnémet Szövetséget elszigeteli a délnémet államoktól és így — kihasználva az utóbbiak poroszellenességét — biztosítja legalábbis semleges magatartásukat. A francia kormány meg volt győződve arról, hogy ha mindjárt a hadjárat elején katonailag fölénybe kerül, a poroszok elleni első győzelmek után szövetségesül nyerheti meg Ausztriát, esetleg Olaszországot is, és a továbbiak folyamán döntő csapást mérhet majd az ellenségre.

A francia főparancsnokság tervei azonban csődöt mondtak, még mielőtt az első lövések eldördültek volna. Július 28-án, amikor III. Napóleon a fegyveres erők főparancsnokaként a lotaringiai Metzbe érkezett, hogy másnap — a haditervnek megfelelően — átlépje a határt, csak 100 000 katonát talált ott; mintegy 40 000 még Strasbourg körül volt. Ezek a csapatok nem voltak ellátva hadfelszereléssel, lőszerrel és élelemmel. A hadsereg mozgósítása fölöttébb rendszertelenül történt. A hadiszolgálatra behívott katonáknak messzi utat kellett megtenniük — néha több száz kilométert —, hogy a szükséges felszerelést és ellátást megkapják. A helyzetet nagymértékben bonyolította a vasutakon uralkodó zűrzavar. Így elszalasztották a támadásra kedvező pillanatot; III. Napóleon csapataival együtt tétlenül vesztegelt a határon.

Mivel a francia főparancsnokság tétovázott a hadműveletek megindításával, Poroszországot semmi sem akadályozta abban, hogy mozgósítsa az észak- és délnémet csapatokat és haderejét a Rajna bal partján összpontosítsa. A poroszok augusztus 4-én támadásba lendültek; a franciákat a hadjárat első pillanatától kezdve védekező állásba kényszerítették.

Ezzel pedig tovább romlott Franciaország helyzete. A francia hadsereg létszáma lényegesen

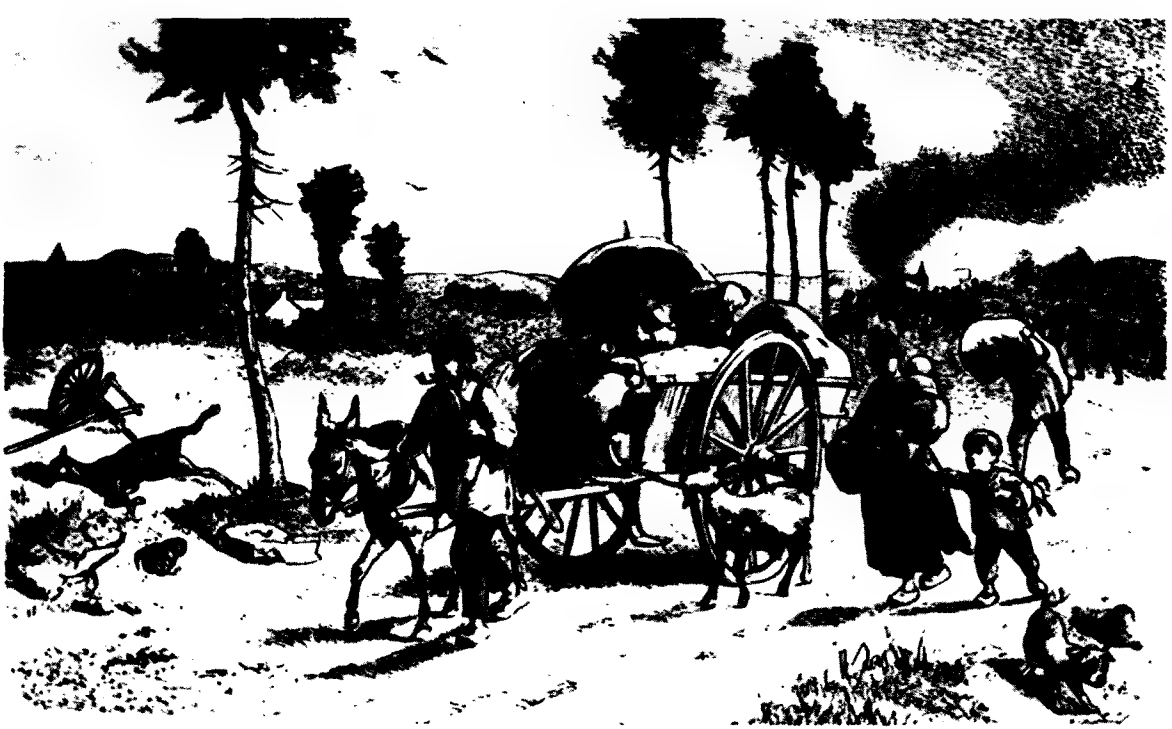

Francia parasztok menekülése egy égő faluból
Metszet. 1871

alatta maradt a poroszénál. A tisztikar szervezőkészsége és katonai tudása, a vezérkar összetétele, a katonák harckészsége és taktikai képzettsége sokkal gyengébbnek bizonyult, mint a porosz hadseregé. A porosz főparancsnokságnak alapos haditerve volt, amelyet Moltke tábornagy dolgozott ki. A német tüzérség hátultöltő rendszerű lövegekkel volt ellátva, amelyek mind a hordtávolságot, mind a tüzelés gyorsaságát tekintve messze felülmúlták a francia ágyúkat. A francia csapatok az új haditechnika hiányos ismeretében nem tudták kellőképpen kihasználni az egyéb fegyverek, köztük a Chassepot-rendszerű lőfegyverek terén megvolt fölényüket sem.

Mindjárt az első nagyobb ütközetek alkalmával kiderült, hogy Franciaország nem készült fel a háborúra; a francia seregek 1870. augusztus 4-én az elzászi Wissembourg-nál, majd augusztus 6-án a lotaringiai Woerth és Forbach mellett súlyos vereséget szenvedtek.

A hadüzenet után fokozódó militarista propaganda hatása alatt (ebben a lassalleánusoknak nem kis részük volt) a német munkások nagy tömegei, a lakosság egyéb rétegeit követve, behódoltak a soviniszta közhangulatnak. Csak a munkások legjobbjai, August Bebel és Wilhelm Liebknecht követői maradtak hívek az Internacionálé elveihez. Bebel és Liebknecht leleplezték a lassalleánusoknak, a „királyi porosz szocialistáknak" szolgalelkűségét, és igyekeztek meggyőzni a munkásokat arról, hogy a háború csakis az uralkodó osztályok javát szolgálja.

Az első francia vereségek után, melyeknek révén a németek megszállták Elzászt, valamint Lotaringia egy részét, sőt Párizs biztonságát is veszélyeztették, a francia munkások tetemes hányada is a soviniszta propaganda hatása alá került. De míg a német proletariátus élén forradalmi vezérek állottak, akik erejüket megfeszítve igyekeztek megvilágítani a munkásság osztályfeladatait — a francia proletariátus ebben az időben nélkülözte a forradalmi vezetőket. Marx 1870. augusztus 2-án ezt írta Becker német forradalmárnak, az Internacionálé tagjának: „Francia szekcióink felbomlottak, a legtapasztaltabb emberek — vagy megfutottak, vagy börtönben ülnek."[2]

Auguste Blanqui belgiumi emigrációban élt. Ugyanitt sínylődött száműzetésben Eugène Varlin, a párizsi munkások tehetséges szervezője, a szakszervezetek párizsi föderációjának és az Internacionálénak egyik elismert vezetője. Angliában tartózkodott Eugène Dupont, a neves francia szocialista, az Internacionálé Főtanácsának tagja. A francia munkásosztályt nagy veszteségek érték a második császárság éveiben, különösen sok forradalmár politikusát veszítette el 1870 június—július folyamán, amikor a bonapartista kormányzat törvényszéki eljárást folytatott le — ez a harmadik per volt — az Internacionálé ellen. A szocialisták sorait megritkította a katonai mozgósítás is.

AZ 1870. AUGUSZTUS 7—9-I ÉS 14-I PÁRIZSI ESEMÉNYEK

1870. augusztus 7—9-én, a francia hadsereg első vereségeit követően, Párizsban elemi erejű tömegtüntetések zajlottak le. A tüntetők, jobbára munkások, a köztársaság azonnali kikiáltását és minden harcképes polgár felfegyverzését követelték. A köztársaságot tartották az egyetlen államformának, amely biztosíthatná a külső ellenséggel folyó harc sikerét. A munkások készek voltak a hatalmat a polgári republikánusoknak a törvényhozó testület balszárnyát alkotó küldötteknek a kezébe adni, mivel naiv módon még mindig bíztak abban, hogy a burzsoázia politikai képviselői hajlandók és képesek irányítani a néptömegek harcát a császárság megdöntésére, valamint Franciaország sikeres védelmére.

De a polgári republikánusok — az alkotmányos monarchia híveivel, az orléanistákkal együttműködve — inkább feláldozták országuk nemzeti érdekeit, semmint hogy utat engedjenek egy népi forradalom köztársaságpárti erőinek. Az augusztusi tüntetések napjaiban, de az ezt követő idő-

[2] Marx — Johann Philipp Beckernek, 1870. augusztus 2-án. Lásd *Marx—Engels* Művei. XXVI. köt. 65. old. (oroszul).

szakban is minden eszközzel igyekeztek megakadályozni a bonapartista rezsim megdöntését, azét a rezsimét, amely Franciaországot gazdasági csődbe és nemzeti szégyenbe taszította. Az 1870. augusztus 7—9-én Párizsban lezajlott események, amelyekkel egyidejűleg a nagy iparvárosokban (Lyonban, Marseille-ben, Toulouse-ban stb.) is köztársaságpárti megmozdulásokra került sor, nem vezettek a köztársaság kikiáltására; Émile Ollivier liberális kabinetjét Cousin-Montauban, Palikao grófjának elnöklete alatt hétpróbás bonapartistákból álló kormány váltotta fel. Az új kormány a legkegyetlenebb megfélemlítés eszközeivel igyekezett megakadályozni minden forradalmi kísérletet a császárság ellen. A blanquisták meg akarták gyorsítani a köztársaság megteremtését, de párizsi akciójuk (1870. augusztus 14-én) kudarcba fulladt. Blanqui augusztus 12-én éjszaka megérkezett Brüsszelből; a közreműködésével szervezett megmozdulás megmutatta, hogy milyen gyenge szálak fűzték a blanquistákat a munkássághoz, és hogy mily távol voltak ebben az időszakban a forradalmi feladatok és a forradalmi vezetés helyes értelmezésétől.

A Palikao-kormánynak ráadásul — a baloldali küldöttek közreműködésével — még a néptömegekkel is sikerült elhitetnie, hogy katonai intézkedései hatékonyak; így rendszeresen titkolta előttük Franciaország valóságos hadi helyzetét.

A FRANCIA HADSEREG PUSZTULÁSA SEDANNÁL

A poroszok augusztus 14-én Borny község mellett megütköztek a rajnai hadsereg egységeivel, miközben ezek az augusztus 6-i vereség után Verdun és Châlons-sur-Marne felé vonultak vissza, ahol megalakult az új francia hadsereg. Az ütközet egyik fél számára sem hozott győzelmet, viszont napokra feltartóztatta a francia csapatok árkelését a Moselle-folyón, ami súlyos következményekkel járt. A porosz főparancsnokságnak módja nyílt a franciákat két újabb véres ütközetre kényszerítenie: augusztus 16-án Mars-la-Tournál és Vionville-nél, majd augusztus 18-án Gravelotte-nál és Saint Privatnál. A francia katonák hősi küzdelme ellenére ez a két csata végleg betetőzte a rajnai hadsereg pusztulását. A kudarc okozója Bazaine marsall volt, aki alig néhány nappal azelőtt (augusztus 12-én) vette át III. Napóleontól a főparancsnokságot. Bazaine a francia csapatokat megfelelő irányítás és tartalék nélkül hagyta. Tétlenül nézte, hogy a parancsnoksága alá rendelt hadsereget az I. és II. német hadsereg hét hadteste, egy tartalékhadosztálya és három lovashadosztálya, szám szerint mintegy 150 000 ember, elvágja párizsi összeköttetéseitől és Metz közelében körülzárja.

A Châlons környékén szervezett 120 000 főnyi francia hadsereg augusztus 23-án MacMahon marsall parancsnoksága alatt Metz felé indult Bazaine hadseregének felmentésére. Ám a hadsereg e bonyolult hadművelet végrehajtására nem volt kellőképpen felkészülve, és MacMahonnak sem volt átgondolt haditerve. Csapatai rendkívül lassan haladtak előre, mivel ellátásuk biztosítása végett kénytelenek voltak letérni a főútvonalakról. A poroszok így rajtaüthettek a francia jobbszárnyon. MacMahon az augusztus 28-ra virradó éjjel megkezdte a visszavonulást nyugat (Mézières) felé, mivel attól tartott, hogy a Meuse (Maas)-folyó és a belga határ közti keskeny folyosóban körülfogják. Augusztus 28-án be is ért Mézières-be, de még ugyanazon a napon újra megindult keletre, Metz felé. Palikao utasítása értelmében Bazaine elé kellett indulnia, hogy elejét vehessék a Párizsban érlelődő forradalom kitörésének.

A poroszok sokkal gyorsabban tudták mozgatni északkeleti irányban főerőiket, mint MacMahon; el is foglalták a Meuse-folyó átkelőhelyét. Augusztus 30-án Beaumont közelében rohamot intéztek MacMahon hadserege ellen, és megverték a franciákat: visszavetették őket egészen Sedan környékére.

Szeptember 1-én reggel megkezdődött a sedani csata. A francia csapatok szívósan ellenálltak ugyan, de a németek elsőrendű tüzérség és jelentős pozícióbeli előnyök birtokában megsemmisítő

Porosz katonaság Párizs Saint-Denis külvárosában
Metszet. 1871

vereséget mértek ellenfeleikre. A körülzárt és felbomlott francia csapategységek az erődbe szorultak.

Délután 3 óra tájban, amikor a franciák még korántsem merítették ki az ellenállás minden eszközét, az ugyancsak Sedanban tartózkodó III. Napóleon parancsára felvonták Sedan központi bástyatornyára a fehér lobogót. A császár a következő szégyenletes tartalmú üzenetet intézte a porosz királyhoz: „Kedves fivérem! Mivel nem tudtam együtt halni seregeimmel, nem marad más hátra, mint hogy kardomat Felséged kezébe adjam. Maradok Felséged jó fivére: Napóleon."

A francia hadsereg megadásáról szóló okmányt szeptember 2-án írták alá. Több mint százezer francia katona, tiszt és tábornok esett fogságba, élükön III. Napóleonnal, 17 000-en elestek vagy megsebesültek, 3000 embert a belga határon fegyvereztek le, több mint 500 ágyú került az ellenség kezére: ez volt a második császárság Sedannál elszenvedett katonai vereségének a mérlege. „Az 1870. évi francia katasztrófa — írta Marx — példa nélkül áll az újkor történetében! Megmutatta, hogy a hivatalos Franciaország, Louis Bonaparte Franciaországa, az uralkodó osztályok és állami parazitáik Franciaországa rothadó holttest."[3]

A MÁSODIK CSÁSZÁRSÁG BUKÁSA. A KÖZTÁRSASÁG KIKIÁLTÁSA

A III. és IV. német hadsereg szeptember 2-án kivonult Sedanból és megindult Párizs felé. A második császárság kormánya megpróbálta eltitkolni az ország előtt a francia hadsereg kapituláció-

[3] Marx: Erster Entwurf zum „Bürgerkrieg in Frankreich". Lásd *Marx—Engels* Werke. 17. köt. Dietz Verlag 1962. 515—516. old.

A köztársaság kikiáltása a párizsi városháza előtti téren 1870. szeptember 4-én
Metszet. 1872

ját. Ebben buzgón segédkeztek neki az ellenzéki frakciók küldöttei, köztük a polgári republikánusok is. A forradalomtól való félelmükben a baloldali küldöttek a néptömegek becsapásával igyekeztek időt nyerni, hogy a törvényhozó testület küldötteiből koalíciós burzsoá kormányt alakíthassanak.

De a párizsi munkások megelőzték a burzsoá zugpolitikusokat. Szeptember 4-én reggel otthagyták műhelyeiket és a törvényhozó testület elé vonultak. Míg a polgári frakciók képviselői alkudoztak az ideiglenes koalíciós kormány személyi összetételének kérdésében, a munkások benyomultak a Bourbon-palotába, és követelték a köztársaság haladéktalan kikiáltását. Vezetőjük azonban nem volt. A blanquisták, akik tevékenyen részt vettek ugyan a nap forradalmi eseményeiben, képteleneknek bizonyultak a vezetésre, mivel kevesen voltak, nem volt szoros kapcsolatuk a munkástömegekkel, nem tudták megszervezni és irányítani őket. A köztársaság kikiáltására új, köztársasági, forradalmi elemekből álló kormány megteremtésére tett kísérleteik nem jártak sikerrel.

A polgári republikánusok a dolgozó tömegek nyomására a köztársaság kikiáltására kényszerültek. De a városházán, ahová a Bourbon-palotát megtöltő tömegeket is magukkal vitték, sikerült olyan kormányt ráerőszakolniuk a munkásokra, amelyet a polgári (főleg jobboldali republikánusokból és orléanistákból állítottak össze. Ez a „nemzeti védelem kormánya" nevet vette fel.

A köztársaság kormányában a legerősebb pozíciókat az orléanisták ragadták magukhoz. A kormányfő Trochu tábornok lett, aki Párizs katonai kormányzójának a funkcióit is megtartotta. Orléanista volt a hadügy- és a tengerészeti miniszter, valamint a párizsi rendőrség prefektusa. Az orléanista Thiers, bár hivatalosan nem volt a kormány tagja — megtagadta az abban való részvételt — valójában fontos szerepet játszott a vezetésben.

A polgári republikánusok közül Favre kapta meg a külügyi, Gambetta a belügyi, Picard a pénzügyi, Simon a közoktatásügyi és Crémieux az igazságügyi tárcát.

A köztársaságot tehát a párizsi munkások vívták ki a burzsoá küldöttek ellenében, akik azonban a diadalmas népi megmozdulás után sürgősen maguknak sajátították ki a hatalmat. Néhány vidéki városban (Lyonban, Marseille-ben, Toulouse-ban stb.), ahol a burzsoák ellenállása gyengébbnek bizonyult, mint Párizsban, megalakultak a hatalom forradalmi szervei: a kommünök. A vidéki kommünök, különösen Lyonban, fennállásuk rövid ideje alatt is számos gyökeres politikai és társadalmi intézkedést hoztak: újjáalakították a rendőri és hivatali apparátust, eltörölték a politikai megmozdulásokban, sztrájkokban, társaságokban, gyűléseken való részvételért kirótt büntetéseket, kiszabadították a politikai foglyokat, rendeletet hoztak, hogy a vallási intézményeket törölni kell a községi költségvetésből, a községi épületeket világi iskolák céljaira kell felhasználni, továbbá arról, hogy a 20 franknál csekélyebb értékű elzálogosított tárgyakat ingyen visszaadják, a beviteli cikkekre kivetett városi adót („octroi") eltörlik, az ingatlan-, valamint az ezer frankot meghaladó ingóvagyonra adót vetnek ki stb.

A köztársaság kormánya a forradalmi kommünöket gyorsan és kíméletlenül felszámolta.

AZ INTERNACIONÁLÉ FŐTANÁCSÁNAK MÁSODIK ÜZENETE

A szeptember 4-i forradalom után a háború Németország részéről már nem volt védelmi jellegű. A porosz kormány azonban nem volt hajlandó tisztességes békét kötni a köztársaságot kikiáltó francia néppel.

A haladó német munkások szeptember 4-e után még hevesebben ellenezték a junkerek és a burzsoázia hódító terveit, követelték a francia köztársaság elismerését és a békekötést, Elzász és Lotaringia annektálása nélkül. A német proletariátus akaratát juttatta kifejezésre a szociáldemokrata munkáspárt központi (braunschweigi) bizottsága 1870. szeptember 5-én közzétett kiáltványában. A bizottság ellen az ügyészség vádat emelt hazaárulás címén; tagjait szeptember 9-én letartóztatták és bilincsekbe verve hurcolták börtönbe.

Az Internacionálé Főtanácsa 1870. szeptember 9-én bocsátotta ki második üzenetét a háború kérdésében. Leleplezte a porosz junkerek és a burzsoázia hódító terveit és rámutatott arra, hogy milyen veszélyekkel járhat a porosz győzelem a munkásosztály ügyére és mindenekelőtt a német munkásokra nézve.

A Főtanács Németország és a többi ország munkásosztályát harcra szólította fel Elzász és Lotaringia elfoglalása ellen, illetőleg a francia köztársaság elismertetéséért, és jelezte, hogy ha Németország „francia területek elrablásának" útjára lép, ennek a jövőben csak az egész Európát magával sodró háború lehet a következménye.

A Főtanács üdvözölte a franciaországi köztársaság kikiáltását, de egyszersmind megjegyezte, hogy a köztársaság vezetői — első gyakorlati intézkedéseik alapján ítélve — az Orléans-ház restaurációját siettetik, egyes burzsoá politikusok ábrándjainak megfelelően.

A Főtanács azonban óva intette a francia munkásokat mindenféle elhamarkodott akciótól a hatalomra jutott kormány ellen. „A jelenlegi válságban, amikor az ellenség már csaknem Párizs kapuit döngeti, az új kormány megbuktatásának minden kísérlete, kétségbeesett őrültség volna" — olvassuk az üzenetben. A Főtanács igyekezett megóvni a francia proletariátust a másik véglettől is: azoktól az illúzióktól, hogy az új történelmi helyzetben, az osztályharc kiéleződésének viszonyai közepette 1792 szellemében megismételhető a nemzeti mozgalom, amikor a munkások nem választották külön érdekeiket a burzsoázia érdekeitől, és nem voltak megszervezve. Felhívta tehát a francia munkásokat, hogy „nem a múltat kell megismételniük, hanem a jövőt felépíteniük". Azt tanácsolta nekik, hogy Franciaország védelmével, polgári kötelességük teljesítésével egyidejűleg

„használják ki... a köztársaság szabadságának lehetőségeit saját osztályuk megszervezésének elvégzésére".[4]

A szeptemberi köztársaság kormánya hatalomra jutásának első napjaitól kezdve a Poroszország előtti kapituláció politikáját folytatta, pedig az Franciaországtól súlyos területi engedményeket és rablással felérő hadisarcot követelt. Erre a kapitulációs politikára az indította a kormányt, hogy a népi tömegeket még az ország megvédésének céljából is félt felfegyverezni.

1870. szeptember 6-án Jules Favre külügyminiszter köriratot juttatott el Franciaország külföldi diplomáciai képviselőinek, s ebben kijelentette: a kormány el van szánva arra, hogy „kötelességét mindvégig teljesítse" és nem enged át a támadónak „egy talpalatnyi földet, egyetlen követ sem a francia erődökből". A köztársasági kormány e zengzetes nyilatkozatok leple alatt valójában mindent elkövetett annak érdekében, hogy mielőbb békét köthessen Poroszországgal. Miután a párizsi amerikai, majd angol követ közvetítését hiába próbálta megnyerni, szeptember 12-én elküldte Thiers-t Londonba, Pétervárra és Bécsbe, azzal a megbízással, hogy felkérje az európai kormányokat a békekötésnél való közreműködésre, s tegyen ígéretet, hogy a francia kormány a köztársaság helyett újból monarchiát fog rákényszeríteni Franciaországra.

A veszély — Párizs ostromának veszélye — már közvetlen közelről fenyegetett, de a francia kormány a főváros védelmében még mindig csak látszatintézkedéseket tett. Valójában akadályozta a dolgozó lakosság felfegyverzését. A nemzeti gárda, amelyet a lakosság különböző rétegeiből 1870 szeptemberében alakítottak, alkalmatlan volt mindennemű hadműveket folytatására, kiképzése inkább csak demonstratív jellegű volt. A parancsnoki karban meghagyták a bonapartistákat és orléanistákat. A munkásoknak elavult fegyvereket adtak, s még azokat is használhatatlan töltényekkel. Az ősz beállta ellenére a gárda nem kapott sem megfelelő ruházatot, sem tábori sátrakat. Nem tették meg a szükséges lépéseket arra sem, hogy Párizsban a rendelkezésre álló hiányos fegyverkészletet még az ostrom megindulása előtt kiegészítsék.

A burzsoá kormány továbbra is meghagyta beosztásukban a bonapartista rendőrtiszteket és tisztviselőket (prefektusokat, polgármestereket, ügyészeket, bírákat stb.), ha pedig leváltotta őket, orléanistákat állított a helyükbe. Az orléanisták és bonapartisták a reakciós rendőri és hivatali apparátus támogatásával akadálytalanul folytathatták ellenforradalmi agitációjukat Párizsban és vidéken, különösen faluhelyen, kihasználták a nemzetgyűlési választások közeledtét; ugyanis Franciaország új urai mielőbb a nemzetgyűlésnek akarták átadni a hatalmat. A közelgő nemzetgyűlés reakciós összetételét előre meghatározták a porosz megszállás körülményei, a kormány nemtörődömsége, a monarchistáknak a kormány támogatásával folytatott köztársaságellenes agitációja, és végül az a sietség, amellyel a kormány mielőbb le akarta bonyolítani a választásokat.

A nemzetgyűlési választásokat a kormány eredetileg október 16-ra tűzte ki, de ezt az időpontot később október 2-re előre hozta. Szeptember 17-én újabb köriratot küldtek szét Franciaország külföldi diplomáciai képviselőinek; ebben Jules Favre a választások siettetését azzal indokolta, hogy a porosz király nem volt hajlandó tárgyalni a békéről, a „törvénytelenül" működő köztársasági kormánnyal. „Elismerjük ennek a tiltakozásnak a törvényességét" — jelentette ki Favre.

A kormány politikája szöges ellentétben állott az ország külső biztonságának és demokratikus újjászületésének érdekeivel. A „nemzeti védelem kormánya" első lépéseitől kezdve megmutatta, hogy valójában „a nemzeti árulás kormánya".

A francia munkások és vezetőik, akiket rabul ejtettek az 1792—1794-es évek hagyományai, az első időkben elhitték, hogy a kormány valóban kész tevékenységét teljes egészében alárendelni

[4] Marx: A polgárháború Franciaországban. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. 492., 494. old.

a nemzeti érdekeknek. Nem használták ki a köztársaság nyújtotta szabadságjogokat arra, hogy osztályszervezeteiket megerősítsék; beérték a külső ellenség elleni harccal. A francia proletariátus csak fokozatosan, az osztályharc további fejlődése és kiéleződése során szabadult meg az illúzióktól.

PÁRIZS OSTROMA

A német csapatok 1870. szeptember 16-án Párizs alá érkeztek. Szeptember 19-én a franciákra nézve kedvezőtlen châtillonni ütközet után a németek ostrom alá fogták Párizst.

Az ostromlott Párizs helyzete korántsem volt kilátástalan. A városban mintegy 100 000 katona és 200 000 nemzeti gárdista tartózkodott: az utóbbiakat ha felfegyverzik és kiképezik, tekintélyes haderőt lehetett volna kiállítani. Vidéken Gambetta vezetésével új hadseregek szerveződtek. (Gambetta október 7-én egy léggömbön jutott el Párizsból Tours-ba.) A német megszállók garázdálkodására válaszként országszerte erőre kapott a partizánmozgalom. Az ellenség jelentős erői Metznél voltak lekötve, és a Párizst ostromló porosz csapatok létszáma nem érte el a franciákét.

A kormánynak azonban nem állt szándékában hatékony katonai ellenállást szervezni. Inkább Párizs feladását választotta, semmint hogy felfegyverezte volna a munkáslakosságot. A 132 napig tartó ostrom idején a párizsi proletariátus meggyőződhetett a burzsoázia és az annak érdekeit védelmező kormány szavakban megnyilvánuló hazafiságának valódi értékéről.

A kormány katonai politikájának kiindulópontja az a törekvése volt, hogy megtörje a néptömegek harci akaratát és kapitulációra kényszerítse őket. Trochu, a kormány feje, aki Párizs megvédésének kísérletét „tiszta őrültségnek" minősítette — ezt már szeptember 4-én, a kormány első ülésén bejelentette —, elhatározta, hogy a nemzeti gárda alakulataiba belépett párizsi lakosságon időnként „érvágást" végez, hogy kiölje belőle a győzelem reményét. Az úgynevezett Trochu-terv — Párizs védelmi terve, amellyel a tömegek éberségét próbálta volna elaltatni —, voltaképpen nem tartalmazott egyebet, mint a passzív ellenállás taktikáját, s legfeljebb néhány rosszul előkészített, eleve kudarcra kárhoztatott kitörési kísérletet.

A kormány élelmiszer-ellátási politikájával is kezére játszott a porosz főparancsnokságnak, amely kiéheztetéssel akarta Párizst megadásra kényszeríteni. A francia kormány lemondott az élelmiszerkészletek rekvirálásáról és az elosztás szabályozásáról, amint ezt a nép nevében a köztársaság kikiáltása után alakított éberségi bizottságok — élükön Párizs húsz kerületének központi bizottságával — továbbá a blanquista sajtóorgánumok követelték. A kormány csak fokozta tétlenségével a féktelen élelmiszer- és tüzelőüzérkedést; a kenyér- és húselosztást is csak hosszas késlekedés után szabályozta. A munkáskerületek ellátása sokkal rosszabb volt, mint a burzsoá negyedeké. Párizs dolgozói félnaphosszat állhattak sorban, hogy némi kenyérpótlékhoz jussanak; kegyetlenül éheztek és szenvedtek a hidegtől az 1870—1871-es kemény télben, míg a burzsoázia az ostrom ellenére, sem élelemben, sem másban nem szenvedett hiányt.

A párizsi proletariátus és kispolgárság nagy tömegei lassanként kezdték felismerni a „nemzetvédelmi kormány" politikájának lényegét. A népgyűléseken, a politikai klubokban egyre határozottabban bírálták a kormány tevékenységét. Míg a köztársaság első heteiben békés küldöttségek vonultak a városháza elé, hogy a kormánynak tudomására hozzák a lakosság óhajait, tanácsait és követeléseit, 1870 októberében már kormányellenes tömegtüntetésekre került sor. A népi tüntetések harci jelszava a párizsi kommün létrehozása volt. A kommünt mint a néphatalom szervét eredetileg a fennálló kormány mellé kívánták rendelni, de 1870 október végétől kezdve a kommün már forradalmi kormányt jelentett, amely a burzsoá hatalmat hivatott felváltani.

1870. október 27-én Bazaine tábornagy az ellenség kezére adta Metzet, hadseregével együtt, és ezzel az erőd ostrománál lekötött német csapatokat felszabadította; ezek így csatlakozhattak a Párizs alatti támadó hadműveletekhez. A párizsi nemzeti gárda, amely két nappal előbb egy sikeres kirohanás eredményeképpen elfoglalta a németektől Le Bourget falut, két nappal utána, október 30-án — Trochu bűnös tehetetlensége folytán, aki nem küldött idejében erősítést — kénytelen volt feladni a falut. A franciák vesztesége mintegy 2000 halott és fogoly volt.

Mialatt a szeptemberi köztársaság katonai vezetői a harctereken árulták el Franciaország érdekeit, Thiers a kormány megbízásából Vilmos király versailles-i főhadiszállásán tárgyalt Bismarckkal, a fegyverszüneti feltételekről. A kapituláns „nemzetvédelmi kormánynak" ez volt a második kísérlete arra, hogy békét könyörögjön ki a porosz kormánytól; Thiers előtt, szeptember 19—20-án már Jules Favre külügyminiszter is járt Bismarck ferrières-i hadiszállásán, de neki nem sikerült megállapodásra jutnia a porosz kancellárral. Thiers tárgyalásai, melyek október 28-án kezdődtek, eredményesebben folytak, és október 30-án a kormány tájékoztatta róluk Párizs lakosságát; a fegyverszüneti előkészületekről érkező tudósításokat mindenesetre „jó hírnek" minősítette.

Metz áruló feladására, a le bourget-i eseményekre és a fegyverszüneti tárgyalásokra Párizs dolgozói 1870. október 31-én felkeléssel adták meg a választ. Elfoglalták a városházát, a kormány tagjainak egy részét letartóztatták, forradalmi hatalmi szervet alakítottak: a Közjóléti Bizottságot. Az eseményekben döntő szerepet játszott a húsz kerület központi bizottsága.

De a felkelők nem tudták megszilárdítani kivívott győzelmüket. Az események aktív résztvevőinek — a blanquistáknak és a kispolgári demokratáknak, az úgynevezett „neojakobinusoknak" („új jakobinusoknak") a felfogása élesen eltért egymástól a felkelés közvetlen feladatainak értelmezésében. Delescluze és Pyat, a Közjóléti Bizottság neojakobinus tagjai, tiltakoztak a kormány megdöntése ellen, és csupán a kommün megválasztását követelték, hogy az — az 1792—1794-es párizsi kommün mintájára — a kormánnyal működjék együtt. Blanqui, aki részt vett a felkelésben, és hívei viszont szükségesnek tartották a kormány megbuktatását és a nép forradalmi diktatúrájának bevezetését; de ezt egymagukban képtelenek voltak megvalósítani.

Az Internacionálé párizsi föderációja távoltartotta magát az eseményektől; kiütközött a föderáció legtöbb tagjának proudhonista szemlélete, a politikai harc tagadása. Az Internacionálé egyes tagjai (Varlin, Lefrançais stb.) részt vettek ugyan a mozgalomban, de nem mutattak különösebb aktivitást.

Az október 31-i felkelés végül is vereséget szenvedett. Amíg a blanquisták és neojakobinusok vitatkoztak, a kormány szabadlábon hagyott tagjai a nemzeti gárda kormányhű zászlóaljainak segítségével kiszabadították a letartóztatott minisztereket és már november 1-én hajnali 4 órakor újból ők voltak a városháza urai.

Az október 31-i eseményekből kitűnt, hogy még mindig mennyire szervezetlenek voltak a párizsi munkások, és még mindig bíztak a burzsoáziában.

A kormány, mihelyt visszaszerezte a hatalmat, megtagadta, hogy teljesítse október 31-én tett ígéretét, amely szerint lemond és november 1-re kitűzi a kommün-választásokat. November 6-ra is csak a maire-ek (polgármesterek) választását írta ki, majd november 3-án nagy sietve népszavazást rendezett a bizalmi kérdésben. Mindenféle mesterkedésekkel biztosította magának a szavazatok többségét, azután pedig sok embert letartóztatott, akiknek részük volt az október 31-i felkelésben. Blanqui és a felkelés néhány más résztvevője kénytelen volt megszökni, hogy elkerülje a börtönbüntetést.

Párizs ostroma több, mint négy hónapig tartott. A párizsiakra nézve az október 31-i felkelést követő három hónap volt a leggyötrelmesebb. Az ostromlott főváros dolgozó tömegei iszonyúan szenvedtek az éhségtől, a hidegtől és járványoktól. A halálozások száma magasra szökött. Sok vállalatot bezártak: nőtt a munkanélküliség. Sokan nyomorúságos 30 souból éltek, amit napi zsoldként kaptak a nemzeti gárdától.

A kiskereskedőket tönkretette a kereslet katasztrofális csökkenése és a hitelhiány. Az élelmezési helyzet rosszabbodása folytán egyre kisebb lett a kenyérfejadag; 1871 januárjában már csak napi 300 gramm volt. Az élelmiszerek drágasága olyan méreteket öltött, hogy a lóhús elérhetetlen fényűzés lett a munkások számára; még macska- és kutyahúst is csak drága áron lehetett kapni. A szerencsétlenséget betetőzte, hogy a bombázások következtében igen sokan fedél nélkül maradtak.

De a párizsi dolgozók szülővárosuk védelmében hősiesen viselték az ostrom megpróbáltatásait, és továbbra is a háború folytatását követelték, hogy tisztességes békét vívhassanak ki. Egyre határozottabban fejezték ki elégedetlenségüket a kormánnyal, amely az országot katasztrófába sodorta. Ez visszhangra talált a blanquista sajtóban, a népgyűlési szónoklatokban, a klubokban. Újult erővel hangzott fel a kormány megdöntésének és a kommün megválasztásának jelszava, az a követelés, hogy Párizs kormányzását és védelmét a kommünre kell bízni.

Január 5-én Párizs falain megjelent egy plakát, amely „vörös plakát" néven vált közismertté

„Itt vannak!" (A poroszok megjelenése.)
Dujardin-Beaumetz

Aláírójaként a nemzeti gárda központi bizottsága szerepelt, amely még 1870 végén alakult meg. „A kormány — adta hírül a plakát — nem hívta fegyverbe az általános népfelkelést, helyükön hagyta a bonapartistákat és börtönbe zárta a köztársaságpártiakat. Lassúságával, határozatlanságával, tehetetlenségével a szakadék szélére sodort bennünket." Franciaország kormányzói „nem tudtak sem kormányozni, sem harcolni..., a nép éhezik és fázik, az asszonyok gyötrődnek, a gyermekek sorvadnak és pusztulnak. A katonai vezetés még siralmasabb: értelmetlen kirohanások, véres ütközetek mindennemű eredmény nélkül, örökös kudarcok, amelyek még a legbátrabbakat is elcsüggesztik". A plakát követelte a kommün létrehozását, mint a pusztulás elkerülésének egyetlen lehetőségét és eszközét.

Január 19-én a kormány a katonai parancsnoksággal együtt újabb árulást követett el: Buzenvalnál (Párizs alatt) nagyarányú kitörést szervezett, amely még másnap is tartott. A rosszul előkészített vállalkozás több ezer népi harcos halálára vezetett; akik hősiesen harcoltak a kitűnően felfegyverzett ellenség ellen. A kormány maga hajtotta kelepcébe a nemzeti gárdistákat, azzal a szándékkal, hogy szétzilálja soraikat, demoralizálja Párizs lakosságát és így kényszerítse a további ellenállás felhagyására.

A felháborodott párizsi munkásság 1871. január 22-én újból felkelt. A megmozdulás kezdeményezői és legtevékenyebb részesei, a blanquisták azonban ezúttal is bebizonyították, hogy képtelenek megfelelően előkészíteni és sikeresen végrehajtani egy felkelést. Az Internacionálé párizsi szervezetének vezetői megint visszahúzódtak az eseményektől. Az 1871. január 22-i felkelést eltiporták.

PÁRIZS FELADÁSA

A január 22-i népi megmozdulás sikertelensége, majd a forradalmárok ezt követő tömeges letartóztatása, a klubok és a demokratikus sajtóorgánumok betiltása, a népgyűlések felfüggesztése, megkönnyítette a kormány számára áruló tettének, Párizs feladásának végrehajtását. A kapituláció 1871. január 28-án történt meg. Mint Marx rámutatott, ez tette fel a koronát az ellenséggel folytatott áruló cselszövésekre, amelyek a „szeptember 4-i bitorlók" ténykedését hatalomra jutásuk első napjától fogva jellemezték.[5]

A Trochu—Favre-kormány ellenvetés nélkül elfogadta a győztesnek Franciaországra nézve súlyos és megalázó követeléseit. Párizs kapitulációja a következő feltételekkel történt: Franciaország két hét leforgása alatt 200 millió frank hadisarcot fizet, átadja a párizsi erődök nagy részét, a párizsi helyőrség tábori lövegeit és az ellenállás egyéb eszközeit. A kormány elfogadta a poroszoknak azt az indítványát is, hogy tíz napon belül bonyolítsa le a nemzetgyűlési választásokat; ez megkönnyítette a monarchistáknak, hogy újból a hatalom birtokába jussanak.

A porosz hódítóknak és francia kiszolgálóiknak azonban nem sikerült lefegyverezniük Párizs védőit, a nemzeti gárdát, annak munkászászlóaljait. A párizsi munkásoknak még ágyúik is voltak, amelyeket önkéntes gyűjtéssel, a maguk pénzéből szereztek.

A kapitulációs feltételek értelmében 1871. február 8-án megválasztott nemzetgyűlés többsége monarchista lett. A 630 küldött közül körülbelül 200 orléanista volt, nagyjából ugyanannyi legitimista, 30 bonapartista, 200 polgári republikánus. „... Minden kimúlt rezsim hullarablóinak ezt a gyülekezetét, legitimistákat és orléanistákat, akik sóváran lesik, hogy a nemzet tetemében lakmározhassanak —, uszályában özönvíz előtti republikánusokkal... Ez a nemzetgyűlés képviselője mindannak, ami már halott volt Franciaországban ..."— így jellemezte Marx ezt a burzsoá-földbirtokos képviselőházat.[6]

[5] Marx: A polgárháború Franciaországban. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. 502. old.
[6] Ugyanott, 524—525. old.

Rettenetes örökség. Franciaország 1871 elején
Daumier kőnyomata. 1871

A monarchista elemek a nemzetgyűlésben úgy juthattak túlsúlyba, hogy Franciaország ellenforradalmi erői — a földbirtokosok, nagyburzsoák, a katolikus papság — ügyesen kihasználták a parasztok békevágyát. Hazugul kiforgatták azokat az indokokat, amelyek a városi proletariátust a háború folytatásának követelésére késztették és azt ígérték a parasztoknak, hogy a béke majd megszabadítja őket minden bajuktól.

A nemzetgyűlés a köztársaság fenntartása mellett foglalt állást, de csak azért, hogy a köztársaság nevében kösse meg a németekkel a szégyenletes békét és ugyancsak a köztársaság nevében a nép tömegeinek a vállára hárítsa a hadisarc terhét. A köztársaságot csak ideiglenesnek tekintette.

1871. február 17-én Thiers-t nevezték ki a végrehajtó hatalom fejévé. A haladéktalanul megkezdett béketárgyalások azzal végződtek, hogy február 26-án, Versailles-ban aláírták az előzetes békét, amelyet a nemzetgyűlés március 1-én jóváhagyott. (A végleges békeszerződést május 10-én írták alá Majna-Frankfurtban.) A szerződés feltételei szerint, amelyet Bismarck diktált, Franciaország lemondott Elzászról és Kelet-Lotaringiáról és óriási (öt milliárd aranyfrank) összegű jóvátétel fizetésére kötelezte magát.

A katonai vereség és a francia népre rákényszerített súlyos békeszerződés a franciaországi uralkodó osztályok csődbe jutásának és árulásának volt egyenes következménye. Párizs proletárjai az árulásra azzal válaszoltak, hogy fegyverbe szólították a népet. 1871. március 18-án a párizsi munkások hősies harcot kezdtek az új társadalmi rendért, a kommünért.

EURÓPA 1871-BEN

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

XXXII. FEJEZET

AZ IRODALOM ÉS MŰVÉSZET 1789—1871 KÖZÖTT

A nagy francia polgári forradalomtól a párizsi kommünig terjedő időszakban a tőkés társadalom irodalmának és művészetének felemelkedését, virágzását és eljövendő hanyatlásának első tüneteit figyelhetjük meg. A XVIII. század végén és a XIX. században olyan alkotások születtek, amelyek a világkultúrának mindmáig becses értékei.

Az emberi géniusznak ezek a nagyszerű teljesítményei két kultúrának — a reakciós és a haladó kultúrának — kölcsönös harcában jöttek létre. Sok művész, aki az uralkodó osztályokat szolgálta, azok kegyeit és támogatását élvezte, azóta feledésbe merült, bármilyen népszerű volt is a maga korában. Halhatatlanok viszont a XIX. századnak azok a nagy művészei, akik mélységesen elégedetlenek voltak koruk valóságával, s azt éles bírálattal illették, társadalmi elnyomástól és igazságtalanságtól mentes világról álmodtak, és alkotó munkásságukkal hozzájárultak az emberi társadalom haladásához.

1. A LEGFONTOSABB IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI IRÁNYOK

NEMZETI ÉS REGIONÁLIS IRODALOM ÉS MŰVÉSZET

E nevezetes kor szellemi arculatán két egyidejűleg ható folyamat figyelhető meg; az egyik: a nemzeti irodalom és művészet kifejlődése; a másik: az, amit feltételesen „regionális" („területi", vagyis több országot és népet egyesítő) irodalomnak és művészetnek nevezhetünk. A nemzeti irodalom és művészet fejlődésének hajtóereje a polgári nemzetek megszilárdulása volt, a regionális irodalom és művészet kialakulását több nép társadalmi és gazdasági rendszerének egynemű volta és a köztük levő különféle kapcsolatok nagyarányú fejlődése idézte elő. Így beszélhetünk például nemcsak francia, német vagy angol, hanem egyetemes európai romantikáról is, vagy beethoveni időszakról, mégpedig nemcsak a IX. szimfónia nagy alkotója szülőföldjének zenetörténetében, hanem az európai zene egész XIX. századi történetében is.

Az egyes országokban mindkét folyamat sajátos módon bontakozott ki. Emellett a XIX. században a társadalom egyenlőtlen fejlődése — általános törvényszerűség. Az európai tőkésországok között ebben az időben voltak élenjárók, mint például Franciaország vagy Anglia, de voltak elmaradottak is, mint például Spanyolország. A keleti országok közül Japán lépett elsőnek a kapitalista fejlődés útjára, de csak a hetvenes években, az 1868. évi forradalom után. A többi

ázsiai országban — Kínában, Törökországban, Iránban stb. — a polgári társadalmi rend nem tudott magának utat törni, mivel a lassú gazdasági és politikai fejlődés, valamint az európai tőke egyre erőteljesebb támadása ezeket az országokat félgyarmati sorba taszította. Kelet néhány országa gyarmati sorban sínylődött, mint például India és Indonézia, egyes népek pedig soknemzetiségű államok alárendelt részei voltak, például az arabok, akik az Oszmán Birodalom fennhatósága alá tartoztak. A keleti népek irodalmának és művészetének közössége nem a társadalmi és politikai rendszer egyneműségén nyugodott, mint a tőkés Európa országaiban, hanem főképp évezredes kulturális kapcsolataikon, amelyeknek forrása korábbi állami és politikai egységük, gyakran közös vallásuk és nyelvi rokonságuk volt. Például a japán prózairodalom a XVIII. században és a XIX. század elején összefonódik a feudális Kína irodalmával. A „Hármas királyság", a „Folyami öblök" és más híres kínai regényeket Japánban nemcsak eredetiben ismerték jól, hanem japán nyelven is sokan átdolgozták, utánozták. Az indiai Ramajana különféle változatokban és átdolgozásokban Indokína és Indonézia népeinek is közkincsévé vált.

Mindezek a körülmények az irodalom és művészet terén igen tarka képet alakítottak ki. A nemzeti irodalom és művészet a legtöbb európai országban rohamosan fejlődött, míg az ázsiai országokban — Törökországban, Iránban, Kínában, Japánban — ekkor indult fejlődésnek (leggyorsabban Japánban). A folyamat általános iránya azonban ugyanaz volt: az irodalom és művészet különböző szinten, nem egyforma ütemben, de még a kapitalista világfejlődéstől messze elmaradott országokban is feltartóztathatatlanul haladt a nemzetivé válás útján.

A KULTURÁLIS KÖLCSÖNHATÁSOK VILÁGFOLYAMATA

A XIX. századi világkultúra fejlődésének egyetemes vonásaként említhetjük a kulturális kölcsönhatások szakadatlan erősödését. Ezt a nemzetközi gazdasági kapcsolatok rohamos fejlődése, valamint a szállítási, közlekedési és hírközlési eszközök tökéletesedése hozta magával. Ekkoriban hívták össze az első nemzetközi kongresszusokat, rendezték meg az első nemzetközi kiállításokat; mind több könyvet fordítottak le idegen nyelvekre; egyre nőtt azoknak a száma, akik idegen nyelveket is ismertek. Ilyen körülmények között összezsugorodtak a távolságok, az államhatárok nem jelentettek leküzdhetetlen akadályokat, a művészek látóköre kitágult.

Az európai irodalom és művészet eljutott az ázsiai és afrikai országokba is. Közvetítője az eleinte kisszámú, de a továbbiak folyamán számbelileg és befolyását tekintve egyre növekvő keleti polgári értelmiség volt, kiváltképpen az a része, amely műveltségét közvetlenül a nyugati országokban szerezte. Számos keleti országban, ahol még a feudalizmus korára jellemző irodalom és művészet volt uralmon, egyes prózaírók és költők a francia vagy angol irodalmi divatot követték. Így jött létre az a nagyfokú belső egyenlőtlenség, amely a keleti irodalmat és művészetet a XIX. század második felében jellemezte.

De a kulturális kölcsönhatások folyamata fordított irányban is érvényesült. Goethe alkotói pályafutásának igen fontos szakaszában írta a „West-Östliche Divan"-t, amely új költői stílusának kialakulását jelezte. Victor Hugo „Keleti motívumai" a romantikus érát nyitották meg a francia költészetben; a „Keleti költemények" nélkül el sem képzelhető Byron; a „Rusztem és Zorab", „Nala és Damajanti" nem annyira fordítás, mint inkább Zsukovszkij eredeti alkotása. F. Schlegel műve: „Az indiaiak nyelvéről és bölcsességéről", Hauff meséi, Rückert, Platen stb. keleti jellegű költészete — mind megannyi mérföldkő a német irodalom történetében. Az arab témák igen nagy szerepet játszottak a francia romantikus festészet kialakulásában (Delacroix, Chassériau). Az 1860-as években, tehát a tárgyalt korszak vége felé, az európai és amerikai festészetre nagymértékben kezdett hatni a japán művészet, amint ez Manet, Degas, Whistler művein megfigyelhető. A keleti zene sajátos dallamai, európai talajba átültetve, több európai szerző zené-

jében létrehozták az úgynevezett „keleti stílust"; ez tűnik fel például Glinka „Ruszlán és Ludmila" című operájában, A. Rubinstejn „Démon"-ában stb. A Kaukázus művészete, mitológiája, költészete, valamint természeti szépsége és népeinek élete elevenedik meg Puskin, Lermontov, Lev Tolsztoj több remekművében.

A kulturális értékeknek az a cseréje, amelyet a világtörténelem korábbi szakaszaiban is megfigyelhettünk, a XIX. században különösen megélénkült. E csere során most az európai országok, amelyek a történelmi és — közelebbről — a kulturális fejlődés tekintetében jelentősen megelőzték a Keletet, többet adtak a Kelet kultúrájának, mint amennyit átvettek tőle. Nem hiába nevezték az ázsiai országokban ekkor végbement folyamatot „európaizálódásnak".

Az európai országok és az Amerikai Egyesült Államok irodalma és művészete a XIX. században három alapvető művészi irányzat — a klasszicizmus, a romantika és a realizmus — harcának és egymást követő uralomra jutásának jegyében fejlődött.

A KLASSZICIZMUS

Franciaország forradalmi polgársága és plebejusai politikai harcuk során mind a forradalmat megelőző évtizedekben, mind a viharos 1789—1794. években bőven kiaknázták az antik hagyományokat, a római demokrácia ideológiai hagyatékát és külső formáit.

„A polgári társadalom... gladiátorai a Római Köztársaság klasszikusan szigorú hagyományaiban lelték meg azokat az eszményeket és művészi formákat, azokat az önámításokat, amelyekre szükségük volt, hogy harcaik polgárian korlátolt tartalmát önmaguk előtt elrejtsék és szenvedélyüket a nagy történelmi tragédia magaslatán tartsák."[1]

De a klasszikus ókor hagyományaira nemcsak a polgári társadalom harcias „gladiátorai" hivatkoztak: ellenfeleik — akár legtartózkodóbb kritikusaik, akár dühödt ellenségeik — ugyancsak sokban felhasználták társadalmi, politikai spekulációikban, a művészetben és az irodalomban a régi görögök és rómaiak eszmei és esztétikai hagyatékát.

A XVIII—XIX. század fordulóján kialakult az európai irodalomban és művészetben egy új típusú klasszicizmus: eszmei, társadalmi tartalmát tekintve egyaránt új volt ez a XVII. századi klasszicizmushoz, Boileau, Corneille, Racine és Poussin esztétikai elveihez és gyakorlatához képest.

A polgári forradalom korabeli klasszicista művészet szigorúan racionalista volt: megkövetelte, hogy a művészeti forma valamennyi eleme logikailag tökéletes összhangban legyen a tisztán, világosan kifejezett gondolattal. A klasszicizmus jellemző vonása volt bizonyos esztétikai normák rendíthetetlensége. Ezek a fenséges és aljas, a szép és rút világos megkülönböztetésének elvén alapultak. Határozottan megtiltották a különnemű elemek — mint például a tragikus és komikus, a pátosz és a tréfa, a jelentős — történelmi vagy mitológiai — és jelentéktelen, vagyis az egyéni, magánéletből vett események és problémák vegyítését. A klasszicista művészi alkotások zömében az az eszme öltött testet, hogy egyes személyek egyéni, magánérdekeit alá kell rendelni az állam, a társadalom, valamely politikai vagy vallási mozgalom érdekeinek.

A XVIII—XIX. századi klasszicizmus nem volt homogén jelenség. Franciaországban az 1789—1794. évi polgári forradalom hősi korszakát megelőzte, majd nyomon követte a forradalmi republikánus klasszicizmus fejlődése; ennek jegyében születtek M. J. Chénier drámái, David korai alkotásai stb. De a direktórium, majd különösen a konzulság és a napóleoni császárság éveiben a klasszicizmus elvesztette forradalmiságát, és konzervatív, akadémikus irányzattá színtelenedett.

[1] Marx: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. Lásd *Marx—Engels* Művei. 8. köt. Budapest 1962. 106. old.

Részint a francia művészet és a franciaországi forradalmi események közvetlen hatása alatt, részint mindettől függetlenül, sőt időben még előbb fejlődött ki az új klasszicizmus Olaszországban, Spanyolországban, a skandináv államokban és az Amerikai Egyesült Államokban. Az oroszországi klasszicizmus a XIX. század első harmadának építészetében érte el zenitjét.

E kor egyik legjelentősebb eszmei és művészi teljesítménye Goethének és Schillernek, a nagy német költőknek és gondolkodóknak az életműve volt, kiváltképpen a „weimari klasszicizmus" korszakával kapcsolatos alkotásaik. Ezek a művek — a forradalmi republikánus klasszicizmustól eltérően — inkább az antikvitás esztétikai eszményének, mint társadalmi polgári eszményeinek hatását tükrözték.

A klasszicista művészet válfajainak sokféleségük ellenére sok közös vonásuk is volt. Akár a jakobinusok forradalmi klasszicizmusa vagy Goethe, Schiller, Wieland filozofikus, humanista klasszicizmusa, akár a napóleoni császárság konzervatív klasszicizmusa és a rendkívül sokrétű — hol haladó és hazafias, hol reakciós és nagyhatalmi — oroszországi klasszicizmus mind ugyanannak a történelmi korszaknak volt ellentmondásoktól sem mentes terméke.

A ROMANTIKA

Az új klasszicizmussal majdnem egyidőben indult hódító útjára egy másik művészeti irányzat, a romantika, amely végül több országban határozottan háttérbe szorította a klasszicizmust. A romantika előzményei elválaszthatatlanul összefüggnek a polgári társadalmi tudat első nagyobb válságával, amely még a feudális társadalmi rend méhében, a felvilágosodás utolsó időszakában tört ki, és Rousseau, az angol és francia szentimentalisták, valamint a német „Sturm und Drang" irodalmi mozgalom elméleteiben és alkotásaiban jelentkezett. De a tulajdonképpeni romantika, mint a nemesi és polgári értelmiség egy bizonyos részének ideológiája és mint sajátos új művészeti és irodalmi irányzat csak az 1789—1794. évi események után alakult ki a francia forradalom szociális eredményei miatt érzett kiábrándultság kifejeződéseként.

A romantikus művészet legfontosabb vonásai a következők voltak: elfordulás a burzsoá valóságtól, a polgári felvilágosodás és a klasszicizmus racionális elveinek, mindennemű megnyilvánulásának határozott tagadása, kételkedés a felvilágosítók észkultuszában, amelyet a neoklasszicista írók is örököltek tőlük.

A romantikusok társadalmi és politikai eszményképei mások voltak, mint a klasszicistákéi: magános lázadók, környezetük engesztelhetetlen ellenségei, akik féktelen szenvedélyeik spontán kitöréseinek engedelmeskednek, és megvetnek minden hideg megfontolást. A romantikusok elutasították koruk polgári valóságát, és tagadták e valóság objektív művészi tükrözésének szükségességét, de még a lehetőségét is. E helyett gyakran hangoztatták, hogy mindennemű művészet alapja az alkotó képzelet és az alkotó művészi emóciók szubjektív önkénye. Romantikus alkotásaik tárgyául többnyire szokatlan környezetben játszódó, rendkívüli eseményeket választottak. Hőseik a fantasztikusan elképzelt középkor viszonyai között, a polgári civilizációtól lehetőleg kevéssé érintett országokban (Görögországban, Olaszországban, Spanyolországban), vagy egzotikus tengerentúli tájakon éltek. Szokatlan hősök szokatlan körülmények között — a romantikus művészet alapelvét alkalmasint ekképpen lehetne röviden meghatározni.

A romantika sem volt homogén irányzat. A reakciós romantikusok, a haladás ellenségei, azért utasították el a polgári valóságot, hogy eszményíthessék a feudális múltat: a középkort, a katolicizmust, az arisztokratikus életszemléletet. Ilyenek voltak Franciaországban Chateaubriand, Vigny, Angliában az úgynevezett „Tó-iskola" költői (Southey, Wordsworth, Coleridge), Németországban pedig Novalis, Armin, Brentano, a nazarénus művészek és mások.

A haladó romantikusok a megtagadott jelenkorral a szebb jövőről megálmodott gondolataikat

állították szembe. Nem azért folyamodtak a múlthoz és a távoli országokhoz, hogy ott feudális vagy vallásos utópiákat keressenek, hanem hogy a valóban népi erkölcsi és esztétikai ideálok eleven forrásaira találjanak. Byron és Shelley költeményeit, Puskin és Lermontov ifjúkori műveit, Mickiewicz és Chamisso alkotásait, Heine korai költészetét, Victor Hugo verseit, drámáit és regényeit, a fiatal Delacroix és az idős Goya vásznait a romantika forradalmi szelleme hatja át.

A polgári civilizáció romantikus bírálata sok tekintetben ellentmondásos, következetlen és végső soron erőtlen volt. De egyszersmind igen sok egészséges, alkotó erőt serkentett életre, jelentősen tágította a művészet és irodalom témakörét, lényegesen gazdagította a művészi eszközöket. A romantikusok sok újat honosítottak meg a művészetben: a lelki élet és a jellemek egyéni sajátosságainak kifejezését, a népköltészet kincseit, a különböző országok helyi színezetét. Az igazi művészek romantikus menekülése a valóságtól nem volt önző esztétikai öncél, hanem elsősorban a társadalmi, erkölcsi és művészi igazság kutatásának az eszköze. Sok nagy költő és művész, amint belátta, hogy ez az eszköz korlátozott, nem kielégítő, leszámolt ifjúkori romantikus nekibuzdulásaival, új utakat keresett és talált is a művészetben. Ez történt például Byronnal és Puskinnal, Heinével és Lermontovval, Constable-lel és Géricault-val, akik romantikusokként kezdték, de azután realisták lettek.

A XIX. századi romantika nemcsak az irodalomtörténészekre és antológiaszerkesztőkre maradt örökül. A szárnyaló ábránd és féktelen költői képzelet romantikus művészete, amely bátran folyamodott meghökkentő, váratlan ellentétekhez, az ihletett pátoszt és harmatos idillt párosította a tiszteletlen iróniával és groteszk karikatúrával — ez a művészet mindig újra éled, mint az új, realista művészet fejlődésének baráti kísérője vagy éppen közvetlen részese.

A REALIZMUS

A XIX. századi realizmus úgy alakult ki, hogy magába olvasztotta valamennyi korábbi, de a vele együtt induló, sőt még a vele ellentétes művészi irányzatok — elsősorban az új klasszicizmus és a romantika — leggyümölcsözőbb eszmei és esztétikai hagyományait is, de ugyanakkor leküzdötte azok korlátozottságát.

A klasszicizmus az objektív valóságos világ kifejezésére törekedett; abból indult ki, hogy ez csakis bizonyos eleve adott, abszolút igazság- és szépség-kritériumok alapján lehetséges. A klasszicizmus képes volt a reális valóság művészi általánosítására, de nem tipikus, hanem eszményített — vagy hagyományosan sematikus vagy rendkívüli módon felmagasztosított, vagy lealjasított — hősök révén.

A romantika igyekezett elhatárolódni a környező valóságtól, azt szubjektív módon tükrözte vissza. A romantikusok hol teljesen tagadták a világ objektív valóságát, hol lehetetlennek és szükségtelennek tartották annak a művészi alkotás eszközeivel való objektív megjelenítését. De éppen azáltal, hogy tagadták az eleve adott logikai és esztétikai kritériumok elvét, és merész szándékkal ábrázolták az eleven valóság belső ellentmondásokkal terhes, szokatlan (a klasszicisták szempontjából nem törvényszerű, sőt még csak nem is esztétikai értékű) jelenségeit, alkotásaikban gyakran az élet dialektikus igazságát is kifejezték. A romantikusok képtelenek voltak arra — nem is tartották lehetségesnek —, hogy a társadalmi élet általános törvényszerűségeit megragadják és érzékeltessék, viszont annál nagyobb érdeklődéssel fordultak az egyéni, magánproblémák felé, az emberi gondolatok, szenvedélyek és érzelmek belső világa felé.

A realizmus — a romantikával ellentétben — az objektív, valóságos világ ábrázolására törekedett. A klasszicizmussal szemben pedig nem az e világra eleve érvényes kritériumok elvéből indult ki. A realista művészet alapja a közvetlen, eleven és elfogulatlan érzékelés, és a reális valóság igaz ábrázolása. Mindez rendszerint elválaszthatatlan volt attól a törekvéstől, hogy nyo-

mon kell követni és fel kell tárni a valóság mélyen ható, az egyszerű, felületes szemlélet előtt rejtett erőit, amelyek azonban irányítják az eseményeket és a jelenségek összefüggését.

A XIX. század nagy realista művészei a kíméletlen igazmondás szenvedélyével ábrázolták a polgári társadalom és a burzsoá erkölcs fekélyeit, bár a pozitív társadalmi eszmény keresésében gyakran nehézségekbe ütköztek és elérésének útját nemegyszer hibásan jelölték meg.

Az irodalmi realizmus csúcspontjait Stendhal, Balzac, Mérimée, Flaubert, Dickens, Thackeray, Puskin, Lermontov, Gogol, Turgenyev, Dosztojevszkij, Lev Tolsztoj alkotásai jelzik. A realizmus útját remekművek kísérik a képzőművészetekben is, különösen a festészetben és a grafikában; a realizmus hozta meg az életkép (Fedotov, Perov, Millet, Courbet, Manet, Degas), a tájképfestészet (Constable, Corot, A. Ivanov), a portré (Géricault, Kramszkoj, Repin) és a politikai karikatúra (Daumier) felvirágzását.

A realista művészek az eleven valóság általánosításakor „tipikus jellemek tipikus körülmények közötti hű ábrázolását" valósították meg.[2] A művészi általánosítást és tipizálást színes és konkrét, egyénített alakokban valósították meg, miközben mélyére hatoltak az egyes emberek lelkivilágának, a társadalmi és az emberek közti személyi viszonyok fejlődésének.

A realista művészet a valóság művészi ábrázolásának sok lényegesen új eszközét fejlesztette ki. A realista művészek felismerték és alkotásaikban ábrázolták az emberi sorsoknak, erkölcsöknek és az emberi pszichikumnak a konkrét történelmi viszonyoktól, a társadalmi környezettől való függését, igyekeztek minél mélyebben behatolni a gondolatok és érzelmek belső világába, megismerni az emberi jellem következetlen, ellentmondásos sajátosságait; gyakran az állandó, kialakult tulajdonságok mellett a jellemek fejlődését, formálódását is ábrázolták.

A XIX. századi irodalom és művészet alkotó gyakorlatának legfontosabb vívmányai tehát a következők voltak: elsősorban a társadalmi panoráma szélessége, mélysége és igazsága; a művészi általánosítás új módszere (a tipikus és egyszersmind egyénített hősök megalkotása); a lélektani elemzés mélysége; az emberek pszichikumában és kölcsönös kapcsolataikban rejlő belső ellentmondások feltárása.

A XIX. századi irodalom és művészet rendkívül változatos és bonyolult képet mutat. A közös vonások mellett minden ország művészetének megvoltak a maga sajátosságai, amelyeket az egyes népek politikai és társadalmi viszonyai, történelmi körülményei határoztak meg. Minden nemzetnek megvolt a maga sajátos politikai sorsa, életformája, gondolkodásmódja és érzésvilága.

2. FRANCIAORSZÁG

A FRANCIA POLGÁRI FORRADALOM IRODALMA

A nagy polgári forradalom éveiben a francia irodalom a forradalmi klasszicizmus jegyében fejlődött. A Konvent szónokainak beszédstílusát és dekrétumait, a nagyszabású nemzeti ünnepségeket, az óda-, himnusz- és ditirambusköltők szerzeményeit mind az antikvitás követésének szelleme hatotta át. Az antik művészet szigorú formáiban fejeződtek ki a polgárosodás és hazafiság eszményei, amelyek a polgári forradalmárokat lelkesítették.

A forradalom ismert költője, Ecouchard Lebrun (1729—1807), Pindaros modorában írott ódáiban a francia népnek a feudális urak és az idegen despotizmus ellen vívott harcát énekelte meg. A korszak másik költője, Marie-Joseph Chénier (1764—1811) ünnepi alkalmakra himnu-

[2] Engels — M. Harknessnak, 1888 április elején. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 470. old.

szokat, azonkívül forradalmi és hazafias tárgyú tragédiákat írt. Más jellegű volt testvérének, André Chénier-nek (1762—1794), a kor legragyogóbb tehetségű francia költőjének a művészete. André Chénier — a jakobinusok szigorú klasszicizmusától eltérően — az antik művészetben nemcsak az erény és a szabadság megtestesülését, hanem az érzéki földi princípium diadalát is látta. Eklogáiban és elégiáiban a földi szerelem örömeit és az élet élvezetét magasztalta.

A forradalmi dráma első alkotása Marie-Joseph Chénier „IX. Károly, vagy a királyok leckéje" című darabja volt. Ezt követően egymás után kerültek színre más olyan darabok is, amelyek a köztársaság párti hazafiakat dicsőítették, és ostorozták a királyokat és arisztokratákat, a vallásos fanatizmust és a tudatlanságot. Némelyik színmű allegorikus jellegű volt (mint például Maréchal: „Az Ész ünnepe", vagy Cuvellier: „A Legfőbb Lény ünnepe").

A CSÁSZÁRSÁG ÉS A RESTAURÁCIÓ KORABELI ROMANTIKA

A francia irodalom fő irányzata a XIX. század első harmadában a romantika volt. Fejlődésének korai szakaszában központi helyet foglalt el a romantikus mozgalomban François René de Chateaubriand (1768—1848), a mozgalom konzervatív szárnyának írója. Chateaubriand a forradalom évei alatt részt vesz a francia köztársaság elleni háborúkban, majd a restauráció időszakában a reakciós politikusok között találjuk. Minden írásában vitába szállt a felvilágosodás és a forradalom eszméivel. „A kereszténység szelleme" című értekezésében (1802) „a vallás szépségét" magasztalja, és azt a gondolatot fejtegeti, hogy a katolicizmus — a legszebb vallás — legyen a művészet alapja és tartalma. Chateaubriand ebbe az értekezésébe két elbeszélést is beiktatott: az „Atalá"-t és „René"-t, amelyekben Rousseau-nak, a nagy francia felvilágosítónak az eszméivel polemizál. Szerinte az ember nem találhat megváltást a természet ölén, mivel ott is csak bűneinek és szenvedélyeinek áldozata marad. Megváltásban csakis akkor lehet részünk, ha a valláshoz, az egyszerű hithez folyamodunk — ez Chateaubriand gondolatmenetének lényege. Művészi mondanivalójának hamis volta tükröződött dagályos, cikornyás, megtévesztően mélyértelműsködő írói stílusán is.

Chateaubriand-nal ellentétben Germaine de Staël (1766—1817) a liberális eszmék híveként hosszú éveken át hadakozott Napóleon ellen, aki emiatt száműzette őt Franciaországból. Sokat tett a romantika elveinek meggyökereztetéséért. „Az irodalomról" című könyvében (1800) azt a gondolatot fejtette ki, hogy az irodalom a nép társadalmi életétől függ. „Delphine" (1802) és „Corinne" (1807) című regényeiben Staëlné az asszony érzelmi szabadságának jogát védelmezte, és bemutatta, hogyan ütközik össze az emberi egyéniség a polgári-nemesi társadalom tartópilléreivel.

A Chateaubriand által kezdeményezett vonalhoz csatlakozott Alfred de Vigny (1797—1863) írói munkássága. Vigny költeményeket és drámákat írt, „Cinq-Mars" című történelmi regényében (1826) a Richelieu érsek ellen szőtt polgári összeesküvést ábrázolta. Vigny műveinek középpontjában a magányos, büszke egyéniség áll, aki lenézi a tömeget.

Alphonse de Lamartine (1790—1869) lírikus ugyancsak Chateaubriand hatása alatt kezdte írói pályáját. A verseskötetében („Költői elmélkedések", 1820, „Új költői elmélkedések", 1823) foglalt melankolikus elégiák egyhangúak és távol állnak a reális világtól, de nem hiányzik belőlük a poézis.

Külön hely illeti meg a francia romantikában Alfred de Musset-t (1810—1857). Első verseskötetében („Spanyolországi és itáliai mesék") ironikus hangnemben ír a romantikus elemekről, mintegy nevetség és gúny tárgyává teszi. Musset drámákat és vígjátékokat is írt; ezekben egy olyan ifjú alakját rajzolta meg, akit nem elégít ki kora valósága, meghasonlott azzal a világgal, amelyben él, mégsem képes végleg szakítani vele. „A század gyermekének vallomásai" című regényében (1836) Musset nyíltan meg is vallja, hogy hőse a harmincas évek nemzedékének kép-

viselője. Ennek a nemzedéknek az volt a történelmi tragédiája, hogy mélységesen kiábrándult ugyan a burzsoá Franciaország prózai valóságából, de nem voltak reális lehetőségei arra, hogy harcba szállhasson ellene.

VICTOR HUGO ÉS GEORGE SAND HALADÓ ROMANTIKÁJA

Az 1830-as júliusi forradalom után a romantika egyes képviselőinek munkássága egybefolyt a társadalmi gondolkodás demokratikus és utópista irányzataival. Ennek a romantikának két legjellegzetesebb képviselője Victor Hugo és George Sand volt.

Victor Hugo (1802—1885) igen bonyolult fejlődésen ment keresztül. Fiatal volt, amikor feltűnt az irodalomban „Ódák" című versgyűjteményével (1822), amelyben a Bourbon-liliomot és a katolikus jámborságot zengte. Ezekkel a motívumokkal azonban igen hamar szakított, és a húszas évek közepétől kezdve a liberális demokratikus eszmék szolgálatába szegődött.

Hugo „Cromwell" című verses drámájának előszavában (1827) fogalmazta meg az új, romantikus dramaturgia alapelveit. Vitatta a hármas egység szabályát, a klasszicizmus emelte szigorú műfaji határokat. Shakespeare-t „a színház istenévé" nyilvánította és ennek megfelelően a szabadságot és természetességet, a „helyi színezet" figyelembevételét, a tragikus és komikus elemek vegyítését állapította meg követelményként. Hugo manifesztuma segítségére volt az irodalomnak abban, hogy felszabaduljon a klasszicizmus fojtogató szabályai alól. Ugyanakkor azonban Hugo a klasszicista konvenciókat újabb romantikus konvenciókkal váltotta fel. Rendkívül fontos szerepet szánt a groteszk elemnek: szinte ezt tekintette a művészi ábrázolás egyetemes eszközének. Az Hugo-drámák cselekménye a középkor századaiban játszódik, valamennyi bővelkedik hatásos, lebilincselő jelenetekben.

1831-ben írta meg „A párizsi Notre-Dame" című regényét. A székesegyház komor rajza mintegy megtestesíti a feudális középkort, az elnyomás és a fanatizmus uralmát. De ugyanez a székesegyház — mint a nép géniuszát dicsérő, nagyszerű műalkotás — vonzza is a költőt. A regényben társadalmi ellentétekkel teli élet elevenedik meg. Az író az egyszerű emberek mellett áll. Mindenesetre művészetének konvencionális fogásai mutatkoznak meg abban, hogy az elnyomott tömeg két fő képviselője a nyomorék Quasimodo és a szentimentális szellemben eszményített Esmeralda.

Hugo az 1830-as forradalmat lelkesült örömmel fogadta, de azért a júliusi monarchia uralmával kapcsolatos illúziók még sokáig kísértették. Republikánussá csak az 1848-as forradalom után vált. Annak ellenére, hogy a liberális illúzióktól nem tudott teljesen megszabadulni, világnézetének alapja mégis a demokratikus irányzat. Hugo határozottan szembeszállt Louis Bonaparte bűnös kalandorságával, amikor az magához ragadta a hatalmat Franciaországban. Ellene írta „Egy bűn története" című könyvét és „A kis Napóleon" című pamfletjét (1852). Mind a két írása fontos szerepet játszott a reakció elleni harcban, de — mint Marx megjegyezte — Hugo akarata ellenére is eltúlozta Louis Bonaparte személyének a jelentőségét.[3]

Hugo Franciaország kényszerű elhagyása után, tizenkilenc esztendeig élt száműzetésben. Ezalatt élénk politikai harcot folytatott a reakció ellen: megpróbálta megmenteni a halálbüntetéstől John Brownt, tiltakozott Anglia és Franciaország hódító politikája ellen. Herzen „Kolokol"-jának hasábjain síkraszállt a lengyel függetlenség mellett. Az író számára a száműzetés az alkotói szárnyalás időszaka volt. 1853-ban adta ki „Fenyegetések" című verseskötetét, amelyben szenvedélyesen leleplezi a demokráciát eláruló burzsoáziát, a reakciós klerikálisokat, az osztálybíróságot és magát

[3] Lásd Marx: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. Előszó a második kiadáshoz. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 253—254. old.

a hatalombitorló III. Napóleont. Őszinte, mély együttérzéssel ír a népről: bízott erejében és jövőjében.

Hugo a száműzetés évei alatt írta a „Nyomorultak", „A tenger munkásai" és „A nevető ember" című regényeit. Különösen jelentős az 1862-ben megjelent „Nyomorultak", amelyben az író a XIX. század legégetőbb társadalmi kérdéseit tárgyalja. A szerző két ember — Jean Valjean írástudatlan paraszt, akit egy semmiség miatt kényszermunkára ítélnek, és a fiatal asszony, Fantine, aki prostituáltá lesz — sorsán keresztül azt mutatja be, hogy hőseit a szociális igazságtalanság, a burzsoá társadalom bűnei taszítják a pusztulásba. Hugo mindezek ellenére hisz az ember erkölcsi újjászületésében, az emberség és könyörületesség erejében. Jean Valjean és Fantine története mögött széles társadalmi háttér bontakozik ki. Hugo leírja például az 1832-es párizsi barikádharcokat. Az író rokonszenve a felkelő nép oldalán van; érzékelteti a harc pátoszát, lenyűgöző hatású képeket fest a felkelőkről, de még ezek közül is kiemelkedik Gavroche, a párizsi gamin (utcakölyök), a nép forradalmi szellemének eleven megtestesítője.

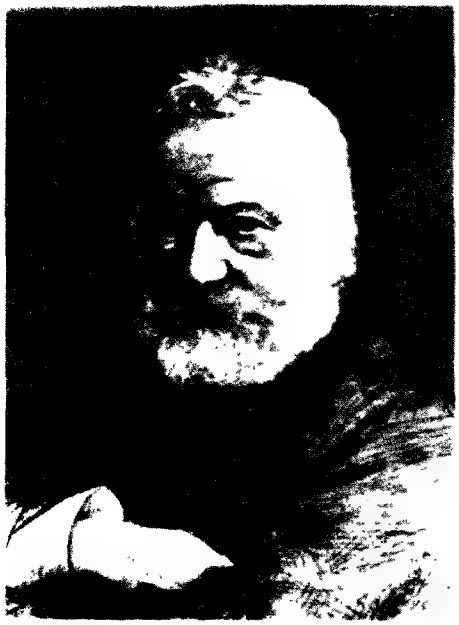

Victor Hugo
Lepage rajza

1870-ben Hugo visszatért Franciaországba. Az ostromlott Párizs népét a haza megvédésére szólította. Nem tudta ugyan felfogni a párizsi kommün jelentőségét, de a kommünárokat bátran védelmébe vette a győztes burzsoázia üldözéseivel szemben. 1874-ben jelent meg utolsó fontos regénye, az „1793", amelyben a XVIII. század végi francia forradalmat, a fiatal köztársaságnak az ellenforradalommal vívott küzdelmét örökítette meg. Hugo rokonszenvezett ugyan a forradalmi eszmékkel, de nem tudta áthidalni a forradalmi harc kíméletlensége és a humánus érzés, a rémuralom és a szeretet közt tátongó szakadékot: mindvégig rabja maradt kispolgári illúzióinak.

Neves képviselője volt a romantika demokratikus irányzatának George Sand (valódi nevén: Aurore Dupin, 1804—1876), aki műveiben a legégetőbb társadalmi kérdéseket boncolgatta. Korai regényeiben („Indiana", „Valentine", „Lélia", „Jacques") a nőnek a családban és a társadalomban elfoglalt helyzetét vizsgálta, és szembeszállt a polgári erkölccsel. „Neme jogainak bátor védelmezője" mondta róla Engels.[4] A társadalmi harc kiéleződése a negyvenes években az írónőt még átfogóbb társadalmi problémák felvetésére ösztönözte. Ekkor formálta meg népi hőseinek alakjait. Regényeiben („Vándorlegény", „Az angibault-i molnár", „Antoine úr vétke") a vagyonos emberek önzése és a népnek csak szenvedést hozó polgári civilizáció ellen fordul. A saint-simonisták és a keresztény szocialisták nyomán George Sand az osztályellentétek enyhítését, az osztályok megbékélését hirdette.

George Sand a negyvenes évek elején írta két legjelentősebb regényét, az „Horace"-t és a „Consuelo"-t. Az előbbiben a polgári individualista típus nimbuszát tépázta meg; ez a romantikusok első nemzedékét valósággal bűvöletben tartotta. A „Consuelo" témája a művészet sorsa az osztálytársadalomban. Az írónő ebben a regényében azt a gondolatot fejti ki, hogy az igazi művészetet szétszakíthatatlan szálak fűzik a néphez.

Az 1848-as forradalom George Sandban mélyreható belső válságot idézett elő. Az egységes,

[4] Engels: A társadalmi reform előrehaladása a kontinensen. Lásd *Marx—Engels* Művei. 1. köt. Budapest 1957. 486. old.

„osztályfölötti demokrácia" eszméjének csődje arra késztette az írónőt, hogy ne foglalkozzék akut politikai kérdésekkel, sőt, hogy műveinek szociális irányzatosságát is tompítsa. A paraszti életből merített elbeszéléseit így is emlékezetessé teszi a dolgozó osztályok iránti mély rokonszenve, de ezekből már a nép megbékélésének és alázatosságának eszményítése olvasható ki.

BÉRANGER

Franciaország, amely a XVIII. század végétől a XIX. század közepéig három forradalmon ment keresztül, a harcos politikai költészet hazája lett. Pierre Béranger (1780—1857) nagyszerű politikai versek írásával szerzett magának nevet.

Béranger költői pályakezdése még a napóleoni császárság éveire esik. „Yvetot királya" című sanzonja (1813) egy derék, patriarchális királyról szól, aki békességben él szomszédaival, és gondját viseli népének. A sanzon Napóleon katonai kalandjai és adópolitikája ellen irányult.

Béranger a restauráció időszakában vált igazi harcos költővé. Dalaiban csúfot űz a nemesekből, akik külföldről hazatérve arról ábrándoznak, hogy majd visszaállítják a régi rendet; kigúnyolja a jezsuitákat, akik újra éledtek Franciaországban. E költeményeiért Béranger-t két ízben is börtönbüntetésre ítélték. Az 1830-as forradalom nagy csalódást okozott a költőnek. Dalait most a gazdagok és a felkapaszkodott kispolgárok ellen írja. A burzsoáziának ez a kíméletlen bírálata Béranger-t közelíti az utópista szocializmushoz.

Béranger politikai dalköltészete — vidám, harcos, szellemes, demokratizmustól áthatott, az eleven nemzeti humor jegyeit magán viselő költészet — nagyszerű példája a költői realizmusnak.

A REALISTA REGÉNY. STENDHAL

A francia irodalom történetében az 1830-as, 1840-es évek a realizmus előretörésének időszaka. Ekkor különös élességgel mutatkoztak meg az ellentmondások a polgári demokrácia eszményei és a reális valóság, a kapitalizmus fejlődése között. A néptömegek elnyomorodása, a szegénység

A Bastille bevétele

Nabukodonozor

Grandville illusztrációi Béranger dalaihoz

és gazdagság kiáltó ellentéte, a szociális ellentmondások elmélyülése — mindez kijózanító karikatúrája volt a burzsoázia politikai ígéreteinek: a szabadság, egyenlőség és testvériség jelszavának. Ezeknek az ellentmondásoknak igaz tükrözése volt a fő társadalmi tartalma e kor kritikai realizmusának, amelynek legtökéletesebb kifejeződése a harmincas-negyvenes évek regényirodalma volt.

A kor nagy realistáinak előfutára, Benjamin Constant (1767—1830), „Adolphe" című regényében (1816) híven ábrázolta a XIX. század jellegzetes alakjának, egy önző és kiábrándult, cselekvésre képtelen fiatalembernek a gondolat- és érzelemvilágát.

A kritikai realizmus egyik legragyogóbb tehetségű képviselője volt Stendhal (valódi nevén: Henri Beyle, 1783—1842). Mint a XVIII. századi materialisták követője, különösen Helvétiushoz állt közel, tőle vette át azt a tanítást, amely szerint az ember belső életének gazdagsága a szenvedélyek forrásából táplálkozik. Stendhal áhítatosan tisztelte a tettre kész, erős jellemű férfiakat, akik távol állottak a restauráció és a júliusi monarchia korabeli kicsinyes érdekektől. Ilyen hősöket talált az olaszországi reneszánsz szereplői között („Itáliai krónikák"), Shakespeare-nél, valamint a korabeli életben, azon csekély számú erős jellemek között, akik tudták érzékelni és szenvedélyesen gyűlölni is a környező valóság nyomorúságát.

„Vörös és fekete" című nagyszerű regényében (1830) a restauráció korabeli francia társadalom képét rajzolja meg. A könyv hőse, a plebejusi származású Julien Sorel, szenvedélyes tisztelője a napóleoni korszaknak, amely — meggyőződése szerint — lehetővé tette az alacsony származású tehetséges ember számára is, hogy utat törjön magának az életben. Ezekből a lehetőségekből a restauráció éveire alig maradt valami. Julien, ez az emelkedett és érzékeny lelkületű fiatalember mindenre kész, hogy legyőzze a fonák társadalmi környezetet. Kitűzött célját azonban nem tudja elérni. Az uralkodó osztályok elítélik a plebejust, aki lázadni merészelt társadalmi helyzete ellen. A vádlott Julien Sorel az utolsó szó jogán maga mond szigorú ítéletet bírái és az őt elítélő társadalom fölött.

Egy másik regényének, a „Pármai kolostor"-nak (1839) a cselekménye egy olaszországi törpefejedelemség udvarában játszódik. Ebből a háttérből életerős, független jellemek rajzolódnak ki, akik egész lényükkel ellenségesen állnak szemben a környező világ kisszerűségével. Az okos, tehetséges, mélyen érző emberek tragikus sorsa magában véve is ítélet a reakciós korszak felett.

BALZAC. MÉRIMÉE

Honoré de Balzac (1799—1850) írói életműve a nyugat-európai kritikai realizmus csúcspontja. Balzac óriási feladatot tűzött maga elé: meg akarta örökíteni a francia társadalom történetét az első francia forradalomtól egészen a XIX. század derekáig. Dante híres „Isteni Színjáték"-ának („Divina Commedia") ellentéteként Balzac „Emberi Színjáték"-nak („Comédie Humaine") nevezte el művét. Terve szerint az „Emberi színjáték" 140 művet foglalt volna magába, részben azonos szereplőkkel. Az író minden erejét ennek a titáni munkának szentelte: 90 regényt és novellát sikerült is belőle befejeznie.

Engels azt írta, hogy Balzac az „Emberi Színjáték"-ban „a francia »társaság« csodálatosan realisztikus történetét adja, amikor krónikaszerűen, szinte évről évre, 1816-tól 1848-ig leírja a felemelkedő burzsoázia egyre erősödő támadásait a nemesi társadalom ellen, amely 1815-ben újra megalakult és, amennyire módjában állott, újra kitűzte a régi francia úri életrend zászlaját. Leírja, hogyan omlottak össze, vagy korrumpálódtak lassanként ennek az ő szemében mintaszerű társadalomnak végső maradványai a közönséges és gazdag felkapaszkodottak rohamától."[5]

Az „Emberi Színjáték" szerzője a burzsoá társadalom fejlődését szemlélve, az alantas szen-

[5] Engels — M. Harknessnak, 1888 április elején. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. 471. old.

Honoré de Balzac
Chiquet metszete Boulanger rajza nyomán

vedélyek diadalát, az általános korrupció fokozódását, az önző erők pusztító uralmát látja. De Balzac nem veszi fel a polgári civilizáció romantikus tagadásának pózát, nem prédikálja a patriarchális mozdulatlansághoz való visszatérést. Ellenkezőleg: tisztelettel adózik a polgári társadalom energiájának, lelkes híve a tőkés virágzás nagyszerű perspektívájának.

Balzac korlátozni igyekszik a burzsoá viszonyok pusztító erejét, amely az egyén erkölcsi bomlásához vezet, és sajátos konzervatív utópiát épít fel. Meggyőződése, hogy az egyéni érdek ösztönét csakis a törvényes monarchia fékezheti meg; ebben a döntő szerepet az egyháznak és az arisztokráciának juttatja. Balzac azonban nagy realista művész volt, és műveinek életigazsága ellentmondásba kerül ezzel a konzervatív utópiával. Társadalomrajza mélyebb, igazabb volt, mint a nagy művész közvetlen politikai következtetései.

Balzac regényeiben megmutatja a Pénz hatalmát, amely felbomlasztja a régi patriarchális kapcsolatokat és családi szálakat, és amely az önző szenvedélyek viharát idézi fel. Balzac több műveben szerepeltet olyan nemeseket, akik hívek maradtak a becsület elvéhez (d'Aigrignon márki a „Régiségek múzeumá"-ban, vagy d'Espare márki a „Gyámság"-ban), de teljességgel gyámoltalanok a pénzügyek forgatagában. Másrészt azt is bemutatja, hogy a fiatal nemesi nemzedék képviselői hogyan züllenek becstelen, elvtelen emberekké Rastignac a „Goriot apó"-ban, Victurnien a „Régiségek múzeumá"-ban). A burzsoázia is kicserélődik: César Birotteau, a régi, patriarchális vágású kereskedő, „a kereskedői becsület vértanúja" helyébe új típus lép: a lelkiismeretlen, ragadozó uzsorás. A „Parasztok" című regényében Balzac azt mutatja be, hogyan pusztulnak a földesúri birtokok, miközben a parasztok továbbra is kolduszegényen élnek, mivel a nemesi vagyont a ragadozó burzsoázia kaparintja meg.

A nagy író egyedül a köztársaságpártiakról beszél leplezetlen elragadtatással: a fiatal Michel Chrétien („Elvesztett illúziók"), vagy a „Parasztok" öreg Nizeron apója önzetlen, nemes hősök. Balzac nem vitatott el bizonyos nagyságot azoktól az energikus emberektől, akik megvetették a tőke hatalmának az alapját, sőt még a Gobseck-típusú uzsorásoktól sem, de ennél sokkal többre becsüli a művészet és a tudomány terén kifejtett önzetlen tevékenységet, amely arra készteti az embert, hogy a magasztos cél elérése érdekében mindent feláldozzon („Az abszolút keresése", „Ismeretlen remekmű"). Balzac okos, tehetséges, erős jellemű embereknek mutatja be hőseit. Írásai mélységesen drámaiak. A burzsoá világot állandó harcban ábrázolja; megrázkódtatásokkal és katasztrófákkal, belső ellentmondásokkal és diszharmóniával terhes világ ez.

Kiváló realista írója volt korának Prosper Mérimée (1803—1870), aki elsősorban a lakonikus tömörségű, igényes, választ ékos novella mestereként vonult be az irodalomtörténetbe. Mérimée, csakúgy, mint Stendhal, közel állott a XVIII. századi felvilágosítók eszméihez. Egyik legelső remekműve, a „Jacquerie" című dramatizált krónika (1828), a XIV. századi franciaországi parasztfelkelést tárgyalja. Egyetlen nagy regényében, a „IX. Károly uralkodásának krónikájá"-ban (1829) Mérimée a katolikusok és protestánsok harcát, a Szent Bertalan-éj eseményeit örökítette meg. Minthogy ő maga szkeptikus és ateista volt, az irónia hangján beszélt mindkét küzdő félről, és megtépázta a fanatikus türelmetlenség nimbuszát.

Mérimée, amikor novelláiban a romantikusoktól örökölt elemeket, hősöket szerepeltet, teljesen valószerűnek mutatja be azokat. Mint a romantikusok, ő is erőteljes, ragyogó jellemeket keresett a polgári fejlődéstől viszonylag kevéssé érintett országokban, és gyakorta ábrázolt kezdetleges, egészséges, szenvedélyekben gazdag embereket. Ilyenek például „Carmen" és „Colomba" című novelláinak hősnői, azután Mateo Falcone korzikai paraszt (a hasonló című novellában) stb. Mérimée néha a fantasztikus alakok birodalmába is kirándult („Az ille-i Vénusz"), de az a józan higgadtság, amellyel romantikus hőseit és a romantikus helyzeteket rajzolja, továbbá az, hogy mindezt ironikus közbeszólásokkal, megjegyzésekkel és realisztikus magyarázatokkal kíséri, a cselekményt letéríti romantikus síkjáról.

FORDULAT A REALIZMUS FEJLŐDÉSÉBEN. FLAUBERT. A GONCOURT FIVÉREK

Az 1848 júniusi barikádharcok fontos határkövet jeleznek a XIX. század történelmében. Nyugaton a burzsoázia eljátszotta forradalmi szerepét, és ettől kezdve mint a fennálló rendet támogató erő lépett fel a munkásosztállyal szemben. Ez pedig szükségképpen döntő hatással volt a polgári kultúra fejlődésére.

A természettudományok és a szociológia terén nagy lépésekkel tört előre a pozitivizmus, az irodalomban és művészetben pedig a kritikai realizmus új változata alakult ki, amely sok mindenben különbözött a század első felében fejlődésnek indult irányzattól. Megváltozott maga a tipikus fogalma is: most már rendszerint azt tekintették tipikusnak, ami a legelterjedtebb, leghétköznapibb, a „számtani középarányos". Az írók már nem alkottak olyan grandiózus típusokat, mint amilyeneket Stendhal és Balzac. De megváltozott a művek szerkezete is. A kompozíció közeledett az élet külső folyásához, vagyis a burzsoá társadalom viszonylag sima felszínéhez, fokozatos fejlődéséhez. Az ötvenes-hatvanas évek realistái, amikor a művészetet közelebb hozták a mindennapi élethez, és megfosztották a konvenciók, a túlzások utolsó elemeitől is, a művészi fejlődés útján valamelyest feltétlenül előbbre jutottak, de alapjában véve elmaradtak a megelőző időszak klasszikus realizmusa mögött.

A realizmus új szakaszának egyik kiemelkedő alakja, Gustave Flaubert (1821—1880), egész életében gyűlölte, tehetségtelennek, kicsinyesnek, laposnak, önzőnek tartotta a burzsoáziát. Ugyanakkor azonban lenézte a néptömegeket is. Flaubert nem hitt a fennálló helyzet megváltoztatásának lehetőségében, mélységesen kiábrándult minden néven nevezendő politikai tevékenységből, sőt értelmetlennek vélte. A művészeket arra szólította, hogy „vonuljanak elefántcsonttoronyba" és szenteljék magukat a szépség szolgálatának. Ám társadalomban élve nem lehet a társadalomtól függetlenül létezni. Flaubert hibás álláspontja ellenére is figyelemre méltó kritikai tehetséggel ábrázolta a polgári lakosságot, és így mégsem húzódott félre a társadalmi harctól.

Flaubert legjelentősebb alkotása „Bovaryné" című regénye (1857). A regény központi alakja egy polgári környezetben élő asszony, aki ábrándos képzeletét a romantikus irodalom olvasásával táplálta. A valóság azonban szertefoszlatja álomvilágát. Flaubert-t — tartózkodó józansága ellenére, amellyel hősnőjének eszményeit boncolgatja — mélységesen nyugtalanítja az ember pusztulása, melyet a kispolgári valósággal történt összeütközés idézett elő.

Flaubert, undorodva a környező világ ocsmányságától, állandóan visszatér a szépséggel és költészettel övezett történelmi múltba. E múltba tekintés eredménye a „Salammbô" című regénye (az ókori Karthago zsoldosainak a zendüléséről), és a „Heródiás" vagy az „Irgalmas Szent Juliánus legendája" című novellái. Flaubert ezekben az írásaiban óriási tárgyi felkészültséggel, szinte tudományos alapossággal rekonstruálja és részletesen ecseteli e történelmi korszakoknak még a mellékkörülményeit is. De e történelmi művek hőseinek gondolat- és érzelemvilága a XIX. századi emberé.

Az „Érzelmek iskolája" című regényében (1869) Flaubert az „ifjú ember" témáját dolgozta fel, e tekintetben követi Stendhalt és Balzacot. De regényének hőse, Frédéric Moreau, az új polgári nemzedék képviselője, már fáradt, tehetetlen, harcra és cselekvésre képtelen ember.

Flaubert, aki gyűlölte a burzsoáziát és ugyanakkor megvetette a népet is, sajátos helyet foglal el az irodalomtörténetben. Az ő útján haladt tovább Maupassant, a nagy realista; másrészt azonban a „tiszta művészet" elmélete, amely mellett hitet tett, lett az alapja a dekadensek esztétikai törekvéseinek.

Bár a naturalizmus virágkora csak a nyolcvanas évekre esik, a naturalista irányzat előbb, már a Goncourt fivérek (Edmond — 1822—1896; Jules — 1830—1870) műveiben is megmutatkozott. A két testvér a „tudományos módszer", a „dokumentalizmus" irodalmi alkalmazására törekedett, vagyis a cselekményhez háttérként szolgáló környezet gondos, aprólékos rekonstruálására. A Goncourt testvérek az emberi magatartás legfőbb ösztönzőit biológiai tényezőkben látták, különösképpen érdekelték őket a patológikus esetek, a normálistól való eltérések. Könnyen felingerelhető és kiegyensúlyozatlan lelki világú embereket kerestek, ezért színészek, művészek, irodalmárok, életével foglalkoztak, („Charles Demailly", „Manette Salomon" stb.). A „Germinie Lacerteux" című regényben a társadalom alsó rétegeinek az életét ábrázolták, abban a feltevésben, hogy a biológiai elemet könnyebb nyomon követni a népből származó, primitív emberekben.

AZ ÖTVENES-HATVANAS ÉVEK KÖLTÉSZETE

E korszak legtehetségesebb költője, Charles Baudelaire (1821—1867), „A romlás virágai" (1857) című kötet szerzője, a kor tragikus alakja volt. Miként Flaubert, Baudelaire is gyűlölte a polgári társadalmat. Verseinek rokonszenves figurái a zendülők és isten ellen lázadók, akiknek van bátorságuk szembeszállni a fennálló renddel (Kain az „Ábel és Kain" című versben; a Sátán „A Sátán litániája"-ban; az alkimista „A gőg büntetése"-ben). Baudelaire nem tagadta meg rokonszenvét az egyszerű munkásoktól; ír nehéz életükről („A bor lelke", „Esti szürkület" című verseiben), de csak a szenvedőket, nem a harcosokat látja bennük. Úgy érzi, magára maradt a polgári világ gyűlöletében. Baudelaire szemében a burzsoá civilizáció rothadó és halódó, mégsem tud kiszakadni öleléséből. Innen költészetében a halál, az oszlás, a bomlás motívumai.

Baudelaire-nek kortársai voltak a parnasszista költők, akik az ötvenes-hatvanas években jelentkeztek írásaikkal. Hozzájuk tartozott Leconte de Lisle, Théophile Gautier, Théodore de Banville és mások. A komoly társadalmi mondanivaló mellőzése e csoport költőinél a formai kérdések iránti egyoldalú érdeklődéssel jár együtt. Költészetük esztétizmusa és a nagy társadalmi eszméktől való elszakadása alapján a parnasszisták munkássága joggal tekinthető a francia költészet egyik első válságjelenségének és a hanyatlás kezdetének.

A SZÍNHÁZ A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A XIX. SZÁZAD ELEJÉN

A XIX. századi francia kultúra történetében, amely óriási értékekkel gazdagította az egyetemes emberi szellem fejlődését, az első helyek egyikét a színház foglalja el; a kiváló drámaíróknak és nagy művészeknek valóságos csillagrajait produkálta. A francia színpadon indult útjára és jutott tökélyre a kor minden fontosabb művészeti irányzata, itt született meg valamennyi színpadi műfaj, valamint a színigazgatásnak mindazok az új formái, amelyek a tőkés konkurrencia törvényei és a vállalkozás szabadságának elve által meghatározott polgári társadalomra jellemzők. Az új — magántulajdonra alapozott, vállalkozói, kommersz színház — éppen Franciaországban alakult ki, mégpedig a nagy polgári forradalom alatt, amely így a francia színháztörténet igen fontos korszaka lett.

A forradalom szétzúzta a színházi élet bürokratikus udvari irányításának régi rendszerét, fel-

számolta a céhmonopóliumokat és királyi kiváltságokat, a hivatásos színművészet további fejlődésének mindmegannyi akadályát. A törvényhozó nemzetgyűlés 1791. január 13-án dekrétumot bocsátott ki „a színházak szabadságáról", amely kimondta, hogy minden francia állampolgárnak joga van színházat alapítani, és abban bármely műfajú színdarabot a saját felelősségére bemutatni. A „színházak szabadsága" csakhamar a burzsoá vállalkozóktól való függésükhöz vezetett, akik a színművészetet egyéni meggazdagodásuk céljaira használták fel, de az első időkben a színház a forradalmi eszmék fejlődésének hathatós tényezője volt.

A forradalom első hónapjaitól kezdve mind a dramaturgiában, mind a színészi alakításban új stílus fejlődött ki: a forradalmi klasszicizmus stílusa, amely a régi Róma és Spárta hős polgárainak életre keltésével ihlette a tömegek hősiességét és hazafias érzéseit; a színpadon megjelenített ókori hősök a köztársasági erény magasztos példái voltak.

A jakobinusok a forradalmi tartalmú klasszicista tragédiák színrevitele mellett a jakobinus diktatúra éveiben (1793—1794-ben) — elsőkként — a tömegagitáció céljait szolgáló színház megteremtésével is kísérleteztek, amely a forradalom törekvéseit volt hivatva megszólaltatni. Nagy népünnepélyeket, mindenféle allegorikus jelenetekkel, pantomimekkel, felvonulásokkal, oratóriumokkal kísért tömeglátványosságokat rendeztek. Itt énekelték meg a forradalmi seregek győzelmeit és játszották el azokat a tréfás jeleneteket, amelyek lerántották a leplet a forradalom ellenségeiről, a nyárspolgárokról és köpönyegforgatókról. A Konvent és a Közjóléti Bizottság számos dekrétuma foglalkozott olyan színház megteremtésével, amelyik alkalmas a népi tömegek forradalmi heroizmusának ébren tartására.

De a francia színház forradalmi tavasza rövid életű volt. A thermidori reakció újból életre keltette a kispolgári szentimentalizmust, lényeges kellékével, a családi erkölcs magasztalásával együtt. A direktórium korabeli színház legfőbb feladata az volt, hogy fékezze a néptömegek forradalmi lendületét, meggyőzze az embereket az új, burzsoá rend eszményi voltáról, elhitesse velük, hogy a szegény ember is, ha szerencséje van, meggazdagodhat.

Az új eszmék fejeződtek ki a forradalom éveiben kialakult új műfajban, a melodrámában is. A kezdetben forradalmi és plebejus hangvételű melodráma élesen antiklerikális (Monvel: „Kolostori áldozatok", 1791) vagy antidespotikus irányzatú volt (La Martelière: „Róbert, a zsiványok vezére" 1792). A direktórium és a konzulság időszakában azután elvesztette lázadó jellegét, a társadalmi konfliktusokat mindinkább erkölcsiekkel helyettesítette, egyes emberek gonosztetteit vitte színre. A francia melodráma Guilbert de Pixérécourt (1773—1844) tolla alatt formálódott ilyenné, aki „a boulevard-ok Corneille-e" nevet kapta. (Legjobb darabjai: „Viktor, vagy az erdők gyermeke", 1798; „Céline, vagy a titok gyermeke", 1800; „A háromarcú ember", 1801). Az ő irányzatát folytatták C. Quesnier („A tolvaj szarka", 1815) és V. Ducange, aki „Harminc év, vagy egy játékos élete" (1827) című, demokratizmustól fűtött melodrámájában a nyerészkedést leplezte le. Ducange melodrámái egyébként már a francia színház történetének következő, romantikus korszakához tartoznak.

Bonyolult utakon fejlődött ki a forradalmi éveknek egy másik műfaja: a vaudeville is. Ez a műfaj életörömöt és szellemességet árasztott, amiben Herzen „a francia jellem egyik leglényegesebb és legszebb elemét" látta. A vaudeville a későbbiek során elvesztette harcos szellemét és publicisztikai élességét: tisztára szórakoztató műfajjá vált. A XIX. század első éveinek vaudeville-jeiben két komikus vaudeville-típus szerepelt: a naiv Jocrisse és az agyafúrt Cadet Roussel. Párizsban a vaudeville-eket két speciális színházban: a Vaudeville-ben és a Variétében adták elő. A francia vaudeville — akárcsak a melodráma — messze országokban, egész Európában elterjedt és több mint fél évszázadon át uralkodott a színpadon. Híres francia vaudeville színésznő volt V. Déjazet (1797—1875).

Új korszakot jelez a francia színháztörténetben a napóleoni császárság. Napóleon megnyirbálta

a színházaknak azokat a jogait, melyeket „a színházak szabadságáról" szóló dekrétum után vívtak ki maguknak; alaposan csökkentette a színházak számát is, működésüket a rendőrséggel és a cenzúrával ellenőriztette. Visszaállította a legfontosabb intézmények, elsősorban a „Comédie Française" kiváltságait és új szabályzatot adott Franciaország e régi színházának: ennek alapján működik mind a mai napig.

A császárság korabeli dramaturgia a klasszicista kánonokat követte ugyan, de már demokratikus eszmeiség, antiklerikális és antimonarchikus vonások nélkül. Renoir, N. Lemercier stb. tolla alatt a császárság korabeli tragédia reakciós eszmékkel telítődött, amennyiben az elvont klasszicizmust eklektikus módon a kialakulóban levő reakciós romantika elemeivel párosította.

TALMA

A XVIII. század végi és a XIX. század eleji francia színházi élet legjelentősebb alakja François Joseph Talma (1763—1826) volt. Talma művészi fejlődésének útja nem volt töretlen. Mint a forradalmi klasszicizmus legnagyobb színésze, lenyűgöző erővel tudta megjeleníteni a forradalom polgári hősiességét és hazafias pátoszát. A forradalom után pedig az „empire" klasszicista színházának lett a vezető művésze, a korszakra jellemző konzervatív-monarchista eszmék megtestesítője. De a humanista törekvés annyira lényegévé vált, hogy le tudta küzdeni a hivatalos, pompakedvelő művészet korlátozottságát, és művészi tehetségével a színpadon is szószólója lehetett a magasztos emberi erkölcs elveinek.

Talma a színművészet fáradhatatlan újítója és reformátora volt. Franciaországban ő tudta elsőnek nagy művészhez méltóan megjeleníteni Shakespeare tragikus hőseit. Megreformálta a klasszicista színészi technikát: elutasította a dallamos dikciót, és a színpadra is átvitte a forradalmi szónokok intonációját; polgárjogot szerzett a hiteles antik kosztümnek, bevezette a francia színházakba az arcsminkelést és egyáltalán jelentősen megreformálta a színészi mimikát és gesztusokat. Ha nem is szakított teljesen a klasszicizmus normatív esztétikájával és konvencionális színészi technikájával, nagy lendületet adott a realista francia színház fejlődésének, amennyiben tudatosította azokat az elszakíthatatlan kapcsolatokat, amelyek az embert korához fűzik. Életének utolsó éveiben közel került a fiatal romantikusokhoz (Lamartine-hoz, Hugo-hoz) is, és arról ábrándozott, hogy majd előadja az új szerepeket, többek között Hugo „Cromwell" című drámájának címszerepét. De a „Cromwell" befejezését már nem érte meg, pedig Franciaországban e dráma megjelenése nyitotta meg a haladó színpadi romantika korszakát.

A ROMANTIKUS SZÍNHÁZ

Franciaországban a haladó romantikus színház kialakítását segítették a kor nagy írói: Staëlné, Stendhal, Hugo, Mérimée; az utóbbi kettő drámaírónak is jelentős volt. Ezek az írók valamennyien hozzájárultak a romantikus dráma elméleti megalapozásához. A romantikus dráma lemondott a műfajok világos elhatárolásáról, a drámát egyesítette a lírával és az eposszal, elegyítette a tragikust és a komikust, a magasztosat és a groteszket (a groteszknek mint a romantikus dráma esztétikai kategóriájának jelentőségét elsőnek Hugo hangsúlyozta a „Cromwell" előszavában).

A romantikus drámaírók között az első hely Victor Hugót illeti meg. Drámáiban — „Marion de Lorme", „Hernani", „A király mulat", „Tudor Mária", „A királyasszony lovagja" („Ruy Blas") — szemléletesen megmutatkoztak a haladó romantikára jellemző tendenciák: a szenvedélyes humanizmus, az uralkodó osztályok leleplezése, az egyszerű emberek iránti rokonszenv, a történelmi igazságra való törekvés, a magasrendű költőiség.

Igen népszerű romantikus színpadi szerző volt az idősebb Alexandre Dumas (1803—1870),

akinek munkásságát azonban elvtelenség, nyíltan bevallott sikerhajhászás, felületes, színpadi díszletszerű historizmus jellemezte. Több drámájában, különösen az „Antony"-ban (1831), a „Richard Darlington"-ban (1831) és a Kean, angol színészről szóló „Zűrzavar és lángelmé"-ben (1836) mégis megtalálhatók a társadalombírálat elemei, a szívtelen polgári-nemesi társadalom leleplezése.

Az egyik legsikerültebb francia romantikus dráma Alfred de Vigny „Chatterton" című darabja volt (1835). Ez a lélektani dráma a kalmár lelkű polgári társadalomban helyét nem találó költő tragédiáját mutatja be. Rendkívül tehetséges, de csak jóval később elismert romantikus drámaíró volt Alfred de Musset (lírai drámái: „Marianne szeszélyei", 1833 és „Nem szabad a szerelemmel játszani", 1834; történelmi drámája: „Lorenzaccio", 1834). Külön helyet foglal el a romantikus drámaírók között Félix Pyat (1810—1889), aki a harmincas évek romantikájában a radikális demokrata irányt kezdeményezte és a munka és tőke közti konfliktusokat érzékeltető szociális melodráma műfaját megteremtette. „Párizs rongyszedőjé"-t (1847) — Frédérick Lemaître nagyszerű előadásában — A. I. Herzen is kiváló darabnak tartotta.

A párizsi színművészet a restauráció és a júliusi monarchia időszakában igen magas szintet ért el. A Comédie Française, amelyet „Molière otthonának" is neveztek, a nagy Talma halála után elvesztette vezető szerepét. De Párizs bulvárszínházaiban, még ha repertoárjukban túltengtek is az üres szórakoztatást szolgáló látványosságok, időnként demokratikus eszmeiségű, jelentős darabokat mutattak be; itt nőttek naggyá a színművészetnek azok a kiválóságai is, akiknek a neve elválaszthatatlan a francia színházi romantika virágkorától, és akiknek művészetében tisztán kifejeződtek a humanizmus eszméi, a társadalmi igazságtalanság elleni tiltakozás.

A korszak legjelentősebb színésze, Frédérick Lemaître (1800—1876) a játékos George Germanie, Ruy Blas, Richard Darlington, Kean, a rongyszedő Jean, valamint a zsivány Robert Macaire alakjának megelevenítésével alapozta meg hírnevét. (Az utóbbi alak — szatirikus éllel — a júliusi monarchia társadalmi szimbóluma lett; Marx nem ok nélkül mondta Lajos Fülöp királyról, hogy „Robert Macaire a »trónon«".[6]

Némileg más művész egyéniség volt Pierre Bocage (1799—1862), a takácsmunkásból lett, demokrata és köztársasági gondolkodású színész. Tehetsége játékának robbanékonyságában, túlzásokra való hajlamosságában, a szenvedélyes indulatok érzékeltetésének képességében nyilvánult meg.

A júliusi monarchia korabeli francia színművészet legkimagaslóbb alakja Elisabeth Rachel (1820—1858) volt. A romantika uralma idején a klasszicista tragédiát Rachel teremtette újjá; ő szólaltatta meg a hősi témákat az 1848-as forradalom előestéjén és a nagy klasszikusok tragédiáiban különösen hangsúlyozta a zsarnokölő motívumokat.

Elisabeth Rachel egyik legnagyobb színművészi teljesítménye a „Marseillaise" előadása volt az 1848-as forradalom napjaiban.

A REALISTA DRÁMAÍRÁS

A romantikus drámaírással egyidejűleg alakult ki Franciaországban a realista drámaírás is. Az utóbbin belül két irányzat különböztethető meg: Scribe leíró realizmusa, illetőleg Mérimée és Balzac kritikai realizmusa.

Eugène Scribe (1791—1861) a XIX. század legtermékenyebb polgári színműírója volt. Írt vaudeville-eket, melodrámákat, operaszövegkönyveket, történelmi és társadalmi vígjátékokat. Történelmi darabjai közül említést érdemel a „Bertrand és Raton" (1833) és az „Egy pohár víz"

[6] Marx: Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig. Lásd *Marx—Engels* Művei. 7. köt. Budapest 1962. 12. old.

Elise Rachel a „Marseillaise" előadása közben 1848-ban
Legrand rajza

(1840) — mind a kettőre jellemző az úgynevezett „jelentéktelen okok elmélete", amely a politikát kulisszák mögötti cselszövésekre vezeti vissza, és a nagy történelmi eseményeket a hétköznapok apró jelenségeivel magyarázza. Scribe társadalmi vígjátékai közül leghíresebb „A hírnév lépcsője" (1837), ebben az író a burzsoá kereskedőket és karrieristákat ábrázolja, akik kölcsönösen segítik egymást az előbbrejutásban.

Hasonlíthatatlanul magasabb eszmei szintet képviseltek a kritikai realizmus jegyében fogant drámák, amelyek a polgári társadalom ellentmondásait juttatták kifejezésre és a mélyen gyökerező társadalmi konfliktusokra, a szociális környezetük által meghatározott jellemekre igyekeztek fényt deríteni. Prosper Mérimée a restauráció időszakában írta szellemes realista komédiáit (legtöbbnyire egyfelvonásosakat), amelyek „Clara Gazul színművei" címmel jelentek meg 1825-ben; a gyűjtemény darabjait egytől egyig a szabadság szeretete, az antifeudális és antiklerikális irányzat hatja át. Más stílusban íródott „Jacquerie" című dramatizált krónikája, amely a középkor végi Franciaország legnagyobb parasztfelkelését örökítette meg. Mérimée nagy művészi értékű drámái csak sokkal később, a XX. században kerültek bemutatásra. Hasonló sorsra jutottak Balzacnak, a nagy realistának, a színművei is. „Vautrin", „A találékony Quinola", „A mostoha" című drámáiban Balzac leleplezte a pénzhalmozó polgári társadalom valódi alapjait, a pénzemberek szívtelenségét és haszonlesését, bemutatta a társadalmi konfliktusok családi következményeit. A „Kereskedő" című vígjátéka remekbe sikerült szatirikus ábrázolása a kereskedők és üzérek világának, amelyben a tőzsdés Mercadet az úr. Balzac színművei nem vívták ki a kortársak elismerését, sőt tiltott darabok voltak. A színpadon csak szerzőjük halála után kaptak helyet, méltó értékelésükre pedig csak a XX. században került sor.

A SZÍNHÁZ AZ 1848-AS FORRADALOM UTÁNI ÉVEKBEN

Az 1848-as forradalom után a párizsi proletariátus júniusi megmozdulásától megrettent burzsoázia nyíltan az eszmei reakció útjára lépett. A második császárság színházaiban az ifjabb Alexandre Dumas, Émile Augier és Victorien Sardou apologetikus, konzervatív darabjait játszották. E szerzőket M. J. Szaltikov-Scsedrin találóan „élősködő drámaíróknak" nevezte szolgalelkűségük, az uralkodó burzsoázia előtti hajbókolásuk miatt. Az ifjabb Dumas, Augier és Sardou színművei — néhány kivételtől eltekintve — álrealista irományok: témájuk közönséges, jellemeik hamisak, a társadalmi viszonyok valódi lényegét álszent módon elkendőzik. Hiányzik belőlük a realizmus legfőbb erénye: a tipikus jellemeknek tipikus körülmények közti ábrázolása. A második császárság korabeli burzsoá színművészet és drámairodalom távol esik az irodalmi fejlődés útjától.

A második császárság évei alatt egyedüli fényes jelenségként csak Eugène Labiche ragyogó vaudeville-komédiái, valamint néhány színésznek, például Molière, Balzac és Augier komédiái legkiválóbb alakítójának: Edmond Got-nak (1822—1901) a művészete érdemelnek említést.

A francia festészetnek, szobrászatnak és grafikának rendkívül fontos és nagyszerű szerep jutott a XIX. századi egyetemes művészi kultúra megteremtésében és fejlődésében.

A kiéleződött társadalmi ellentétek és a gyorsan váltakozó politikai formák számos változást idéztek elő a művészetekben, a művészeti irányzatok terén is. Ebben az időszakban az eszmei, alkotói útkeresés merészségét tekintve egyetlen ország sem versenyezhetett Franciaországgal.

Az 1789 és 1870 közti francia művészet három, alapvető fontosságú szakaszát — a klasszicizmust, romantikát és a realizmust — a belső egység szálai fogják össze. Legjobb, leghaladóbb alkotásaikban mind a hármat — stílusformáiktól függetlenül — forradalmi szellem, demokratikus erő és hősi pátosz hatotta át.

Franciaország a Jakobinus Klub szószékéről, majd a forradalmi Konvent szónoki emelvényéről Jacques Louis Davidot (1748—1825), a klasszicizmus vezéralakját, olyan művésznek ismerte el, „akinek géniusza közelebb hozta a forradalmat". Davidnak mind a forradalom előtt, mind a forradalom idején alkotott művei a kor szigorú és hősi szellemét, ugyanakkor azokat a nemzeti fellendülésből fakadó illúziókat fejezték ki, amelyek az „ész uralmának" és az igazságosságnak közeli diadalával kecsegtették az emberiséget. David klasszicizmusa megváltozott történelmi körülmények között teremtette újjá Poussin hagyományait, humanisztikus ókor-kultuszát és az emberi kötelességnek az értelem és társadalom parancsszavából fakadó magasrendű fogalmát. De míg Poussin művészetében filozófus, moralista és költő volt, David politikai néptribunként lépett fel. A forradalom előtti képei közül leghíresebb „A Horatiusok esküje" (1784) szinte fegyverbe szólít, forradalomra és hazafiakhoz méltó tettekre buzdít, miként Rouget de Lisle forradalmi himnusszá magasztosult „Marseillaise"-e. Egy másik festményét, a „Brutus"-t (1789) kortársai úgy tekintették, mint „a Bastille festői bevételét". David az ókori történelemből merített tragikus témáit szigorú és világos formákba öntötte; hibátlanul tökéletes rajzával és világos, hűvös színeivel, a mintegy színpadon játszódó cselekmény felfokozott művészi ábrázolásával arra törekedett, hogy hőseinek cselekedeteit az abszolút törvény- és szükségszerűség jellegével ruházza fel.

David, aki műveit eszköznek tekintette a forradalmi tudatosság és aktivitás serkentésére, sohasem vont határt művészi és állampolgári tevékenysége közé. Tagja volt a Jakobinus Klubnak, tagja (majd egy ideig elnöke) a Konventnek, baráti szálak fűzték Robespierre-hez, és ezért majdnem a fejével fizetett, amikor a reakciós burzsoázia megbuktatta a jakobinus diktatúrát.

David művészete a forradalom éveiben érte el zenitjét. Az antik témákról áttért kortársai — a nagy társadalmi fordulatban kiemelkedő hősök és vértanúk — dicső tetteinek a magasztalására. Legjobb képén („A halott Marat", 1793), remekbe sikerült realista portréin (ilyenek a „Zöldséges asszony" vagy a „Fekete sapkás öreg") tulajdonképpen már elutasította a klasszicizmus elveit, megvetette alapját a XIX. századi új realizmusnak, és a spanyol Goyával, meg az angol Constable-lel együtt kezdeményezője lett a művészet ama fejlődési vonalának, amely a korabeli Európában a legéleterősebbnek bizonyult.

David a direktórium, a konzulság, majd a császárság évei alatt megpróbált visszatérni a klasszicizmus elvontan eszményítő és fennkölt kifejezésmódjához, megpróbálta Napóleont is a történelmi haladás szemszögéből értelmezni. De David késői klasszicizmusa spekulatív, élettelen és terméketlen volt: a művész ugyanúgy nem bízott Napóleonban, mint ahogy a császár sem bízhatott meg az idős jakobinusban.

Az építészetben a XVIII—XIX. század fordulóján a szigorúan klasszicista, lakonikus és magasztos stílus keresése jellemezte Claude Nicolas Ledoux (1736—1806) munkásságát. Tanulmányozta a Római Köztársaság korának szigorú stílusú épületeit, valamint a görög művészetnek abban az időben ismeretes csekély számú emlékét. Legtöbb terve azonban nem került megvalósításra. Napóleon hatalomra jutása után az építészettől nem spártai egyszerűséget követeltek meg, hanem a római császárkor díszes pompáját. Napóleon idején az építészek — Percier, Fontaine, Chalgrin, Vignon — alkotásaiban egyre szembetűnőbben érvényesült a hivatalos jelleg, az eklektika szelleme. Ezután csakhamar a francia és az egész európai építőművészet mélyreható válságba jutott, amelyből a kivezető utat csak a XX. század elején találta meg.

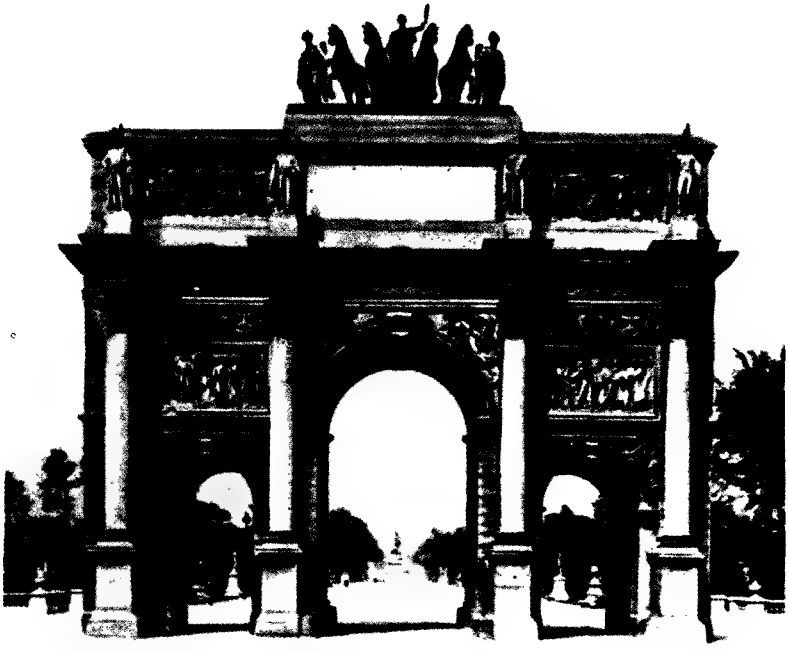

A párizsi Carrousel tér diadalíve
Építette Percier és Fontaine. 1806

A festészetben Napóleon a hűvös és hamis eszményítés szellemét terjesztette; dagályos csataképeket rendelt, amelyek katonai hőstetteit magasztalták vagy szolgai hízelgéstől áradó ünnepélyes arcképeket. A klasszicizmus a kor legtöbb művészének alkotásaiban akadémikus előírások fojtogató rendszerévé sekélyesedett. A művészek a társadalmi viszonyok változtathatatlanságának és az élet viharaiban szükséges olimposzi nyugalomnak reakciós eszméit hirdették, s szívesen befogadták a Chateaubriand-féle reakciós romantika elemeit is.

Nem kerülte el a klasszicizmus mélyreható válságának következményeit David legtehetségesebb tanítványa: Jean Dominique Ingres (1780—1867) sem, aki hiába próbált életet lehelni az elavult művészi elvekbe, történelmi vagy vallásos tárgyú nagy vásznaival egyik kudarcot a másik után szenvedte el. Ingres mégis helyet vívott ki magának a francia művészet történetében, de más jellegű alkotásaival: mint elsőrendű realista arcképfestő, aki legsikerültebb alkotásaival, például Bertin arcképével (1832) a francia burzsoázia lelki és erkölcsi arculatának egyetemes érvényű és nyilvánvalóan kritikus célzatú ábrázolásáig emelkedett, továbbá mint a reális, bár a maga korától kissé idegen természetes szépség ihletett költője (a „Forrás" és egyéb képek).

Ingres mint kiváló festő és ragyogó tehetségű rajzolóművész nagy hatással volt a francia művészet további fejlődésére.

A francia művészet romantikus irányzata a XIX. század második évtizedének vége felé, a reakcióssá vált késői klasszicizmussal folytatott heves harcok közepette alakult ki.

A romantikában a kegyetlen társadalmi és történelmi ellentmondások felismerése és a drámai korszellem fejeződött ki. A romantikus iskola művészeit áthatotta az élet bonyolult és ellentmondásos voltának érzése, az az eszme, hogy az objektív társadalmi fejlődés nem egyezik az emberi törekvésekkel. Ez a felismerés némelyiküket fatalizmusba, elkeseredésbe sodorta, koruk valóságából a költői fantázia világába, elmúlt korok történelmébe, Keletre, szűk körű, pesszimista individualizmusba űzte őket. Másoknál felmerült az az igény, hogy kritikus szemmel tájékozódjanak koruk ellentmondásaiban, forradalmi hévvel és szenvedéllyel telíthessék művészetüket; ezek a művészek viharos és heroikus romantikus művészetüket az élet mélységes igazságával és a lélekrajz bonyolultságával gazdagították.

„Marseillaise" vagy „az 1792-es önkéntesek kivonulása"
A párizsi Place d'Etoile diadalívének domborműve. Rude szobrászművész alkotása. 1833—1836

Théodore Géricault (1791—1824) 1810-ben kiállított festménye, „A Medúza tutaja", az óceán hullámai közt hányódó hajótöröttek ábrázolásával mintegy a festészeti romantika manifesztuma lett. Géricault már felülemelkedett a témáknak klasszicista — magasztosakra és köznapiakra való — felosztásán. A művész lelkesültsége és költői érzelme most a valóságos élet hősi és jelentős motívumaiban kereste tárgyát. Az új művészetben testet öltő cselekvések és szenvedélyek hallatlan energiája szétfeszítette a klasszicizmus kimérten ünnepélyes formáit, s széttörte a kompozíció eszményi kiegyensúlyozottságát, nyugtalan vonalvezetésben, felfokozott színekben, intenzív fény-árnyék ellentétekben, festői telítettségű színekben találta meg megfelelő kifejezését. A lelki betegek mesteri portréi, amelyeket Géricault rövid életének alkonyán készített, megdöbbentő keserűséggel, együttérzéssel és realista erővel érzékeltetik a zűrzavaros és igazságtalan kor áldozatai feletti fájdalmát.

Eugène Delacroix (1798—1863), a legdrámaibb, az emberi akaraterő, nemesség és hősiesség maximális lehetőségeinek bemutatására alkalmas helyzeteket kutatta, ezeket nemcsak Dante, Shakespeare, Byron, Walter Scott irodalmi alakjaiban találta meg, hanem mozgalmas korának leglázadóbb, a szabadság vágyát leginkább tükröző megnyilvánulásaiban is. Egész művészetét áthatja az emberi szabadság álma, az elnyomás és erőszak elleni szenvedélyes tiltakozás.

Az 1824-ben kiállított „Chiosi mészárlás" című képén a török uralom ellen küzdő görög nép harcának egyik tragikus epizódját örökítette meg. Az 1830-as forradalom hatása alatt festett képe: „A Szabadság vezeti a népet", a népi felkelés félelmetes szépségét tárja elénk.

Delacroix-t joggal tekintik az újkori történelmi festészet megteremtőjének. A művészt a történelmi folyamat lényege, a nagy embertömegek összecsapása, a konkrét realitásában meg nem ismétlődő kor szelleme érdekelte. Legsikerültebb történelmi képe — „A keresztes lovagok bevonulása Konstantinápolyba" (1840) — a kérlelhetetlen történelmi fejlődés tragikus pátoszát árasztja. Delacroix komor, nemegyszer kifejezetten pesszimista elmélkedései az emberiség sorsáról az 1830-as forradalom eredményei feletti csalódásában gyökereznek. Miután a júliusi királyság korabeli Franciaországban szatócsok korlátoltságán és tehetetlenségén kívül egyebet nem talált, elragadtatással fedezte fel az algériaiak és marokkóiak patriarchális életének erejét és szépségeit (ezeket az országokat 1832-ben utazta be); itt az európai civilizációtól távol eső országokban kereste a szép és a hősi ember eszményét.

Delacroix ingadozás nélkül elvetette az akadémikus dogmákat, de az antik művészet példaképei továbbra is mindvégig vonzották. A népet vezető „Szabadság" a korabeli párizsi nő vonásait és a szamothrakéi Niké klasszikus szépségét és lenyűgöző erejét egyesíti magában. A művészi forma áttetsző tisztaságát és a nagyfokú lelki árnyaltság és nyugtalanság harmóniáját olvasztotta eggyé festményein és rajzain Théodore Chassériau (1819—1856) is. Ugyancsak a romantikus pátosszal és nyugtalansággal átformált klasszicizmus szelleme éltette a romantikus korszak legjelentősebb szobrászának, François Rude-nek (1784—1855) az alkotásait. Rude monumentális domborműve a „Marseillaise", amely a párizsi Place d'Étoile diadalívét díszíti, Delacroix „Szabadság"-ával rokon. A romantikus iskola nemcsak a különféle festészeti és szobrászati műfajokat gazdagította, hanem teljesen átformálta a franciaországi grafikus művészetet, felvirágoztatta a könyvillusztrációkat, a kőnyomatos portré- és az akvarellművészetet is. A francia romantikát szoros szálak fűzik más országok haladó művészetének vívmányaihoz; különösen sokat merített Goya és Constable művészetéből.

A TÁJKÉPFESTÉSZET A XIX. SZÁZAD DEREKÁN

A harmincas-negyvenes években — a realista tájképfestészet nemzeti iskolájának kialakulása idején — sok francia tájképfestő művészetén fedezhető fel Constable hatása.

Már a romantika a nemzeti sajátosságok problémájára irányította a művészek figyelmét és érdeklődésüket nemcsak a nép élete és a nemzeti történelem, hanem a szülőföld természeti szépségei iránt is felkeltette. Az úgynevezett barbizoni iskola festői (arról a faluról nevezték így őket, amelyben többük gyakran dolgozott) lassanként megszabadultak a szokatlan természeti hatások iránti régebbi vonzódásuktól, és felfedezték a szépet az ország egyszerű és köznapi tájain is, ahol a nép mindennapi életét élte és munkáját végezte. A reális természet ihlető ereje tulajdonképpen Théodore Rousseau-nak, a „barbizoniak" vezetőjének (1812—1867), de különösen Charles Daubignynek (1817—1878), a művészcsoport legfiatalabb tagjának tájképeivel nyert polgárjogot a francia művészetben, ez a tájképfestészet még nagyobb felvirágzásához vezetett. A század derekán virágzó tájképfestészetben a „barbizoniak" mellett igen fontos helyet foglal el Camille Corot (1796—1875). Nála a szerkezet klasszikus világosságára való törekvés párosult a világ költői harmóniája, a természet és az emberi lélek rezdüléseinek összhangja iránti fogékonysággal. Corot érdeme, hogy a szabad ég alatti festészet (plein air) a francia művészek nagy részének közkincsévé vált, és a művészetet a napfényes-levegős természeti környezet hiteles ábrázolásával, valamint az életnek szinte fizikailag érzékelhető lélegzésével gazdagította.

Mind a „barbizoniak", mind Corot csak 1848 után vívtak ki maguknak szélesebb körű elismerést. Alkotásaikat addig nem vihették kiállításokra, a polgári kritika pedig gúnyt űzött belőlük: a természet békés szemlélése túlságosan idegen volt az akkor uralkodó burzsoá ízlés számára.

Honoré Daumier-nak, a nagy francia művésznek (1808—1879) a munkássága a század negyvenes—hetvenes éveire, a romantika korszakából a realizmus virágzásának korszakába való átmenet idejére esik. Daumier azon XIX. századi mesterek egyike, akik a valóság józan, élesen bíráló elemzését eszményeik ábrázolásának valóban romantikus pátoszával, a burzsoá rend és annak társadalmi, erkölcsi, eszmei és művészeti alapjai ellen lázadó forradalmi engesztelhetetlenséggel egyesítették. A művész érdeklődési köre tág, érzelmi skálája szokatlanul széles, mondhatni: egyetemes. Daumier hol a burzsoá nyárspolgár kicsinyes, jelentéktelen világába száll le, s megsemmisítő bírálatot mond róla, köznevetség tárgyává teszi, hol pedig a legmagasztosabb emberi álmok birodalmába, a legmagasabb rendű humanizmus régióiba emelkedik. De az élet jelenségeinek értékelését nála mindenkor népi, demokratikus szellem és elviség hatja át.

Daumier a harmincas évek elején karikatúráival vonta magára a közfigyelmet. Szatirikus rajzainak tüzét Lajos Fülöp polgári monarchiájára irányította. A grafika eme válfaját — a szó modern értelmében — Goya és Daumier teremtette meg. A művészetben röviddel Daumier fellépése előtt meghonosított kőnyomatos technika lehetővé tette, hogy széles körökben elterjedjenek olyan alkotásai, mint a „Törvényhozói potroh", a „Transnonaine-utca", a „Sajtószabadság", „A szó a vádlottat illeti", a „Szabadlábra helyezhető, már nem veszélyes" és sok egyéb kőrajza, amelyekkel Daumier nyíltan kifejezésre juttatta rokonszenvét és ellenszenvét; néha ugyanazon a metszeten egymás mellett ábrázolta a pozitív hősöket és a kíméletlen szatírával megformált figurákat. Daumier litográfiáin először jelenik meg a képzőművészetben az új hős: a forradalmi munkásosztály.

Miután Lajos Fülöp kormánya 1835-ben korlátozta a sajtószabadságot, Daumier kénytelen volt a politikai karikatúráról áttérni a burzsoá életforma kifigurázására. Ez azonban nem tompította rajzművészetének politikai élét. Azt a mindenre kiterjedő kritikát, amellyel a burzsoá erkölcsöket és etikát, a pénz hatalmát, a nyárspolgári korlátoltságot, az obskurus törvényszéki komédiákat és az akadémikus „szalon"-művészetet illette, Balzac „Emberi színjátékának" leleplező analíziséhez hasonlíthatjuk. Az 1848-as forradalom Daumier-t újból kíméletlen politikai karikaturistává, a második császárság rettenthetetlen ellenségévé formálta.

Daumier a negyvenes évek végétől mint festő is sokat alkotott, bár műveiről kortársai alig szerezhettek tudomást, mivel a kiállítási termek ajtói nem nyíltak meg előtte. Mély érzéssel teli képein és akvarelljein az egyszerű emberek nehéz életét („Hajóvontató", „A leves", „Harmadosztályú vagon"), életútjuk nagyszerűségét („A teher"), belső világuk tisztaságát („Mosónő") örökítette meg. De kifejezésre jut képein a nép felháborodása („Felkelés", „Camille Desmoulins felkelésre szólítja fel a népet"), valamint az az elragadtatás is, amelyet a művész a francia népnek és a francia értelmiségnek a szellemi értékek iránti fogékonysága láttán érzett („Metszet-gyűjtő", „Festő műve előtt"). Daumier festészetét a monumentalitás, az érzékelés élessége, a kifejezés tudatos ereje és lírai gyengédség jellemzi. Balzac ezt mondta Daumier-ről: „Ennek a gyereknek a bőre alatt — Michelangelo rejtőzik."

A REALISTA MŰVÉSZET FEJLŐDÉSE 1848 UTÁN

Az ötvenes és hatvanas években még az idősebb romantikus nemzedék néhány tagja is alkotott, de a romantikus irányzat az 1848-as forradalom után egyre inkább átadta helyét az erőteljesen kibontakozó realizmusnak. A francia képzőművészet történetében talán egyedülálló volt a két tábor, két elvileg ellentétes művészeti irányzat heves harca. Olyan művészekkel, mint Millet, Courbet, Manet, Degas, Carpeaux, Renoir, akik a francia népnek és haladó művészetének leg-

különb vonásait testesítették meg, művész-ügynököknek, III. Napóleon és a második császárság korabeli egész reakciós burzsoázia kedvenceinek siserahada állt szemben. Az igazi, nagy művészeket nem engedték kiállításokra, valóságos hajtóvadászatot indítottak ellenük a folyóiratok és napilapok hasábjain; képeiket, ha történetesen mégis sikerült valahol a közönségnek bemutatni, óvni kellett a felháborodott urak és hölgyek esernyői elől.

Jean François Millet (1814—1875) epikusan monumentális és mélységes életigazsággal teljes képein a francia parasztságot, a parasztok nehéz munkáját és erkölcsi erejét dicsőíti. Gustave Courbet (1819—1877) a „Kőtörők" és a „Rostáló nők" című képein a dolgozó nép nyugodt és magabiztos méltóságát mutatja be, az „Ornans-i temetés"-en pedig kendőzetlen igazsággal, kíméletlen leleplező erővel rajzolja meg a francia nyárspolgár figuráját.

Éppen Courbet volt az első, aki a „realizmus" szót a festészet vonatkozásában alkalmazta. Ez a realizmus az ötvenes-hetvenes években a burzsoá Franciaország valóságos helyzetének figyelmes elemzését és igaz értékelését jelentette. Courbet, a demokrata művész, aki később a párizsi kommünben is részt vett, a modern, valóban demokratikus művészetnek volt a szószólója. Rendkívüli energiával küzdött a hivatalos polgári művészet, a valóság hazug megszépítése ellen. Romantikusan nyugtalan arcképekkel („Chopin" stb.) kezdte; a negyvenes évek végén és az ötvenes évek elején alkotta legjelentősebb realista műveit. Az „Ebéd utáni pihenő Ornans-ban" című és más képein a zsánerjeleneteket olyan monumentális jelentőséggel ruházta fel, amilyen azelőtt csak a történelmi festészetet illette meg. Fontos vívmánya volt Courbet-nek az a szinte kitapintható, lemérhető anyagszerűség, amellyel a reális világ jelenségeit érzékeltetni tudta. Alkotásaiból azonban hiányzik a szenvedélyes jövőbe törekvés és a széles körű általánosítás képessége, ami Géricault, Delacroix és Daumier forradalmi romantikájának legbecsesebb vonása.

A romantikus vonások mélyebben meggyökeresedtek a francia szobrászatban. Ezt mutatják Jean Baptiste Carpeaux (1827—1875) árnyalt, ihletett portréi vagy viharos nyugtalansággal és dinamikával teljes szoborcsoportjai („Tánc", „Négy világtáj"), majd később, a hatvanas évektől kezdve Auguste Rodin, a legnagyobb francia realista szobrász (1840—1917) művei.

Míg Millet és Courbet figyelme főleg a francia parasztságra és a vidék monoton hétköznapi életére irányult, addig a francia realista festők következő nemzedékének gondolatai és érzelmei Párizsnak szóltak. Édouard Manet-t (1832—1883), aki az ötvenes évek végén kezdte munkásságát, majd az utána következő Edgar Degas-t (1834—1917) és Auguste Renoir-t (1841—1919) többnyire a korabeli városi élet kontrasztjai és ellentmondásai, napfényes és árnyoldalai foglalkoztatták.

Édouard Manet, ez a szellemes és finom művész, az egyetemes művészet egyik legragyogóbb koloristája és a korabeli valóság merész megfigyelője, világéletében engesztelhetetlen ellensége volt a hivatalos burzsoá művészetnek. Manet odaadó figyelemmel tanulmányozta a múltbeli realista művészet legjobb hagyományait: stílusa Giorgione és Tiziano, Velázquez és Hals, Goya és Courbet műveinek ihletésére formálódott ki. De Manet azért folyamodott a régi mesterek tapasztalatához, hogy új nyelven szólhasson a maga koráról. Kezdetben a régi művészet nagy alkotásainak szerkezeti formáit a korabeli emberek és események kirívó ábrázolásával töltötte meg. Ilyenek a hatvanas évek elejéről való „spanyolországi" képei, ilyen az 1863-ban készült remek „Olympia", amelyet a polgári közönség felháborodva utasított el, amiért Manet egy egyszerű, egészen mindennapi nőt merészelt Tiziano „Urbinói Venus"-ának pózában ábrázolni. Manet a hatvanas évek közepétől kezdve teljesen áttért a párizsi élet jeleneteire. Vakmerően ledönti a szokványos előírások korlátait, szabad, de mégis szigorúan átgondolt képsorozatot alkot, amelynek mindegyikén rendkívül éles megfigyelőképességgel érzékelteti Párizs minden rendű és rangú lakosának igazi arculatát: együttérzéssel ábrázolja a nép vagy a haladó értelmiség képviselőit, gúnnyal, iróniával a burzsoá felső réteg figuráit. A hatvanas-hetvenes évekből való

A FÖLD ORSZÁGAI A XIX. SZ. 70-ES ÉVEIBEN

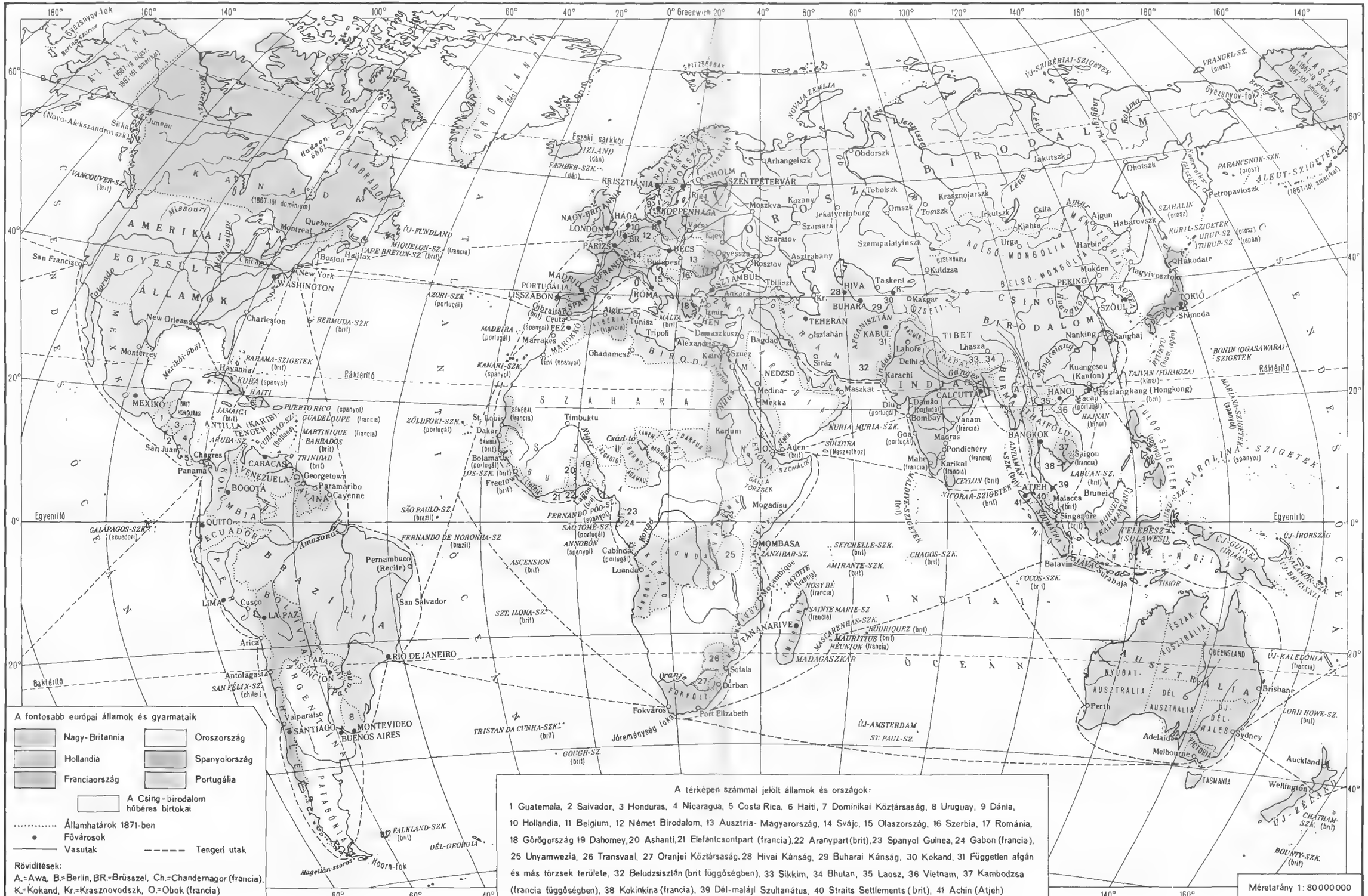

művei, mint például a „Reggeli a műteremben", „Olvasás", „Csónakban", „Argenteuil", „Nana" stb., ma is híven őrzik az akkori Franciaország eleven — hol hamiskásan gúnyos, szinte groteszk, hol megható és gyengéd — arculatát. A rendezetlen és magányos emberi lét bánatos keserűsége hatja át utolsó festményét, „A Folies-Bergères bárjá"-t, a francia kritikai realizmus történetének egyik legragyogóbb lapját, Manet mint a párizsi kommün szemtanúja, akvarelljein és kőnyomatain állított emléket a vérengző versailles-iakkal szemben hősiesen küzdő kommünároknak. Manet kitűnő portréfestő is volt, Franciaország számos kiválóságának vonásait örökítette meg; ragyogó plein air festészete forradalmat idézett elő a festői technikában.

Edgar Degas, Manet barátja és Ingres hű tanítványa, kettejük hibátlanul pontos megfigyelőkészségét rendkívül szigorú rajzzal és csillogó, válaszlékosan szép kolorittal párosította. Remek portréfestőnek indult, de Manet hatása alatt áttért az életképfestészetre. Képein a párizsi élet elevenedik meg teljes tarkaságában: az utcai tömeg, vendéglők, lóverseny, balett-táncosnők, mosónők, öntelt polgárok gorombasága és laposság. Manet ragyogó és egészében véve életörömet sugalló művészetével ellentétben Degas műveit bánat és pesszimizmus, gyakran a burzsoá valóság ijesztő rútsága ellen felgyülemlett indulata, keserűsége színezi. (Ez végletes formájában talán Maupassant „Tellier-ház"-ához készített, valóban megrettentő rajzaiban nyilvánul meg.) Ugyanakkor azonban Degas elragadtatással tudta szemlélni az igazi emberi szépséget („Toilette", „Csillag"), igaz együttérzéssel tudta ábrázolni a párizsi kisemberek nehéz, vigasztalan életét („Vasaló nők", „Táncosnők pihenője", „Absint"). Degas híres volt kifogásolhatatlanul megtervezett, de szabadon aszimmetrikus, szögletes kompozícióiról, az egyes mesterségek mozdulatainak és gesztusainak tökéletes ismeretéről, könyörtelenül pontos lélektani jellemzéseiről.

A francia realizmus klasszikus időszakának utolsó nagy mestere Auguste Renoir volt, „a boldogság festője", ahogyan A. V. Lunacsarszkij nevezte. Renoir egyoldalúan érzékelte korát, legszívesebben gyermek- és ifjúalakokat, a párizsi életből — többnyire az egyszerű emberek életéből — ellesett békés jeleneteket festett. („Esernyők", „Moulin de la Galette"). Mesteri tökéllyel örökítette meg a legszebbet és legjobbat a korabeli francia valóságból, anélkül, hogy észrevette volna az árnyoldalakat. Renoir legjobb képeit hosszú életútjának elején, a hatvanas-hetvenes években alkotta. Később az impresszionistákhoz való közeledése a merőben szemlélődő, majd díszítő jellegű kísérletezések szférájába ragadta, ami a művész későbbi alkotásainak értékét erősen csökkentette.

A ZENE

A francia polgári forradalom a zeneszerzőket új, a legszélesebb körökhöz szóló zenei műfajok megteremtésére ösztönözte. Az ünnepségek, diadalmenetek, gyászszertartások stb. alkalmával előadott forradalmi dalokra és indulókra a melódia egyszerűsége és világossága, a ritmus pontossága volt a jellemző, a hangszeres művekre pedig a hangszerelés ereje és színessége. A csodálatos „Marseillaise", a műkedvelő Rouget de Lisle szerzeménye, a francia forradalom legnagyszerűbb zenei alkotása. Gossec és Méhul zenekarra írott indulóiban és dalaiban, Cherubini és Lesueur operáiban a forradalmi művészet szigorú és hősi szelleme fejeződött ki.

A francia zenében a XIX. század elején és derekán igen fontos helyet foglalt el az opera, az operett és a balett. Rossini „Tell Vilmos" című operája, amelyet 1829-ben Párizsban mutattak be, nagyban hozzájárult a hősi-romantikus francia nagyopera kifejlődéséhez, amelynek témái közt gyakoriak voltak a nagy történelmi események: népi felkelések, vallásháborúk stb.

A kor zenei kultúrájának legnevesebb képviselője Giacomo Meyerbeer (1791—1864) volt. A nagy tehetségű zeneszerző és drámaíró operái zajos sikert arattak. Legjobb operáját, a „Hugenották"-at (1836), drámai feszültségű helyzeteiért és tiszta zenei effektusaiért kedvelte meg a hallgatóság.

A második császárság korában a hősi-romantikus opera átadja helyét a lírai operának és az operettnek. A lírai operaszerzőket elsősorban a hősök, de még inkább a hősnők lélektani élményei vonzották. Például Charles Gounod „Faust"-jában (1859) a szerelmes és elhagyott Margit alakja áll előtérben. A lírai opera műfaját gazdagította Ambroise Thomas, a „Mignon" szerzője is, majd később Bizet és Massenet. Bizet híres operája, a „Carmen", amely első bemutatása alkalmával megbukott, jól mutatja, hogy mennyire behatoltak az operazenébe az eleven emberi érzelmek — azok az érzelmek, amelyek a színes romantikus témát reális lélektani drámává avatják.

Hector Berlioz (1803—1869), a XIX. század derekán felvirágzó francia zeneművészet legnagyobb és leghaladóbb képviselője teremtette meg Franciaországban a programszimfóniát.

Berlioz szimfóniáinak programját néha irodalmi művekből vette („Harold Itáliában" — Byron költeménye alapján; „Romeo és Júlia" — Shakespeare nyomán), néha pedig maga szerkesztette. Legjelentősebb alkotásában, a „Fantasztikus szimfónia"-ban (1830) a romantikus hős alakja öltött testet viharos szenvedélyeivel, fellobbanó reménykedéseivel és keserves csalódásaival. A szimfónia egyes részleteiben Berlioz igen változatos zenei-festői képeket bontakoztat ki, ilyen az idillikus III. rész („Jelenet a mezőkön") és a komoran groteszk IV. rész („Menet a vesztőhelyre") ellentéte.

Berlioz műveiben új hangszín-kombinációkat honosított meg, s ezzel nagyban növelte a zenekari kifejezés erejét. Berlioz egyik-másik műve az 1830-as forradalmi eseményeknek volt a visszahangja („Győzelmi és gyászszimfónia", „Requiem"). Írt operákat és „Faust elkárhozása" címmel egy drámai legendát is, amely műfaját tekintve az oratóriumhoz áll közel.

A francia operett megteremtője Jacques Offenbach (1819—1880) volt. Műveiben a korabeli társadalom erkölcseit figurázta ki, szellemesen parodizálta a romantikus „nagy"-opera tipikus helyzeteit és módszereit. Operettjeinek („Szép Heléna", „Orfeusz az alvilágban", „Gerolsteini nagyhercegnő") könnyedsége, eleganciája, melódiai, de különösen ritmikai gazdagsága a zeneszerzőt a párizsi közönség bálványává tette.

A XIX. század derekán új szakasz kezdődött a francia balett történetében. Adolphe Charles Adam (1803—1856) „Giselle"-jét, vagy Léo Delibes (1836—1891) „Sylviá"-ját a romantikus téma és ugyanakkor olyan zene jellemzi, amely nemcsak kísérte a táncokat, hanem hőseinek lelki élményeit is feltárta.

3. ITÁLIA, SPANYOLORSZÁG, BELGIUM

AZ OLASZ IRODALOM

A haladó olasz irodalom rendkívül fontos szerepet játszott abban a harcban, melyet az olasz nép vívott az osztrák és francia uralom alóli felszabadulásáért és az ország egyesítéséért: mozgósította és egységbe tömörítette a hazafiakat. Ez az irodalom is hosszú utat tett meg a klasszicizmustól a romantikán keresztül a realizmusig.

Niccolo Ugo Foscolónak (1778—1827), a híres olasz hazafinak és a napóleoni, valamint az osztrák uralom elleni harc részesének munkássága elválaszthatatlan a forradalmi klasszicizmustól. Költeményeiben és tragédiáiban („Tieste", 1797; „Aiace", 1811; „Ricciarda", 1813) a szabadságot és a szabadsághősöket dicsőítette. „Jacopo Ortis utolsó levelei" címen regényt is írt, amelyben igyekezett feltárni az emberi érzelmek világát; ebben a regényében már a romantikus mozgalom törekvései fejeződnek ki.

Az itáliai romantika legjelentősebb képviselője Giacomo Leopardi volt (1789—1837). Műveiben a szülőföld meggyalázása és elnyomása miatt érzett hazafiúi bánat („Itáliához", „Dante

szobrára") az egész világ, az élet általános diszharmóniájának mély átérzésévé fokozódik. A nép mozgalmától távolálló, magányos Leopardi csak a „világfájdalom" költészetét képviselhette, amely a pusztulás, a régi eszményekből való kiábrándulás korszakában született meg, amikor még nem jelentek meg az új eszmények, új távlatok, és még nem érlelődtek meg az új, demokratikus erők.

A romantikus irányzathoz csatlakozott Alessandro Manzoni (1785—1873) nagy olasz író is. Lírai költeményeiben Manzoni a szolgasorba taszított haza sorsát siratta el. Az olasz nép szabadságharcának hatása alatt írt néhány nemzeti történelmi tárgyú tragédiát is. „Jegyesek" című regénye (1827) már a realizmus jegyében fogant. Egy fiatal parasztpár történetének keretében — a szerelmes ifjút és leányt elválasztják egymástól a körülmények — nagyszabású képet fest a tartományokra tagolt, testvérháborútól és idegen betörésektől, nyomorúságtól, járványtól és a feudális urak önkényeskedésétől szenvedő ország népének életéről. Realisztikusan, lenyűgöző költői erővel mutatja meg az olasz nép tragédiáját, erkölcsi töretlenségét, nagyságát és hősiességét.

A karbonári mozgalomhoz közelálló költő volt Giovanni Berchet (1783—1851) és Gabriele Rossetti (1783—1854). Mazzini és Garibaldi hívei voltak Francesco Domenico Guerrazzi (1804—1873), a „Firenze ostroma" című történelmi regény szerzője, Giovan Battista Niccolini (1782—1861) drámaíró és Goffredo Mameli (1827—1849) lírai költő. Garibaldi mozgalmához kapcsolódott a regényíró Ippolito Nievo (1831—1860) „Egy nyolcvanéves aggastyán vallomásai" című realista regény szerzője, és Luigi Mercantini költő (1821—1872), akit Herzen igen nagyra becsült.

A risorgimento utolsó költője, akinek munkássága már az 1871 utáni korszakra is átnyúlik, Giosuè Carducci (1835—1907) volt.

AZ OLASZ DRÁMAÍRÁS ÉS SZÍNHÁZ

Amikor Itáliában másodszor is megjelentek a francia köztársasági seregek (1796), nagyarányú köztársasági mozgalom bontakozott ki, amelyben fontos szerepe volt az úgynevezett „jakobinus" színháznak is. Itt francia (Voltaire, M. J. Chénier) és olasz (Alfieri) forradalmi darabokat, időszerű agitációs színműveket adtak elő. A jakobinus színház repertoárjából kiemelkedik Ippolito Pindemonte „Ipato Orso" című zsarnokellenes tragédiája, majd valamivel később Vincenzo Monti „Caius Gracchus"-a (1800), az olasz egység szenvedélyes propagandadarabja.

Miután 1815-ben visszaállították Itáliában az osztrák uralmat, Milánó lett a risorgimento mozgalom és az attól elválaszthatatlan olasz romantikus irányzat központja. A milánói romantikusok vezetője Silvio Pellico, a „Francesca da Rimini" című romantikus tragédia (1815) szerzője, majd Pellico letartóztatása után Manzoni volt. Manzoni tragédiái („Carmagnola grófja", 1819; „Adelchi", 1822) a tiltakozás, egy szabad nép leigázása miatti felháborodás hangját szólaltatják meg, és testvéri egyesülésre buzdítják Itália fiait. Manzoni követőinek — G. Niccolininak, F. Benedettinek és másoknak — a tragédiáit lángoló hazafiság, az ország rabtartói elleni szenvedélyes gyűlölet és a demokrácia magasztalása hatja át. Az olasz romantikus írók műveikben kifejezetten idealista nézeteket vallanak a történelmi folyamatot és benne a kimagasló egyéniségek szerepét illetően, romantikus drámai hőseik mégis az egész nép érdekeit juttatják kifejezésre: szenvedélyes hazafiak, az állampolgári kötelesség lovagjai. Így gyarapodtak a realista vonások a romantikus drámán belül, ami szemmel láthatóan kifejeződött a színművészek játékában is.

Az olasz színjátszás új iskolájának megalapítója, Gustavo Modena (1803—1861), aki szoros kapcsolatot tartott fent Mazzinival és az Ifjú Itáliával is, a színpadot szószéknek tekintette, ahonnan a forradalmi eszméket és a hazafiúi érzést terjesztheti. Alakításait az eszmei irányzatosság és a politikai szenvedély jellemezte. Nagy hatású színész-pedagógus is volt és egész nemzedéket nevelte fel az olyan színészeknek, akik népszónokok voltak a színpadon s igaz harcosai a risorgimento művészetének.

Modena tanítványainak sorában is kiemelkedett Adelaide Ristori (1822—1906), a kiváló tragika. 1855. évi párizsi vendégszereplése során európai hírnevet szerzett. Öregbítette hírnevét pétervári vendégszereplésével 1861-ben, amikor is az orosz közönség kedvence lett. Modena másik nagy tanítványa, Ernesto Rossi (1827—1896), tevékenyen részt vett az 1848-as forradalomban, de azután eltávolodott a forradalmi tematikától és évről évre mindinkább hatalmába kerítette a politikai közömbösség. Rossi Shakespeare-repertoárja éppen ezekben az években bontakozott ki. Alakjai, amelyeket életre keltett, erőteljesek voltak, mély lélektani mondanivalót fejeztek ki, de ezek a vonások alakításaiban egyszersmind történelmietlenséggel, politikamentességgel és a shakespeare-i humanizmus „általános emberiként" való közvetítésével párosultak. Rossi művészetében tehát megmutatkoztak a burzsoá korlátok; a shakespeare-i hősöket mégis mély realizmussal alakította.

Rossi a színjátszás realista elveiért folytatott küzdelme során elmélyülten tanulmányozta az orosz drámaírás és színház nagy vívmányait. Az olasz színészek közül ő volt az első, aki felvette repertoárjába Puskin kis tragédiáit („A zsugori lovag", „A kővendég") és A. K. Tolsztoj „Rettenetes Iván halála" című drámáját.

A XIX. századi olasz színjátszás Tommaso Salvini (1829—1916) alakításaiban érte el csúcspontját. Salvini fiatal korában szintén Garibaldi seregében szolgált és Rossival egy időben kezdett Shakespeare-t játszani. A továbbiak során Rossi és Salvini között valóságos versengés indult a Shakespeare-figurák alakításában. Salvini klasszicista tragédiákban és melodrámákban is fellépett. Tehetségének jellemző sajátossága volt, hogy a ragyogó hősi princípiumot az érzelmek mély igazságával párosította, a tragikus hősök alakjaiban felfedezte a humanista eszmények szenvedélyes harcosait, a nézőközönségre roppant érzelmi hatást gyakorolt, megértette a művészet fontos társadalmi küldetését, művészi kötelességét szinte megható áhítattal tisztelte.

AZ OLASZ ZENE

A XIX. századi olasz zenében az első hely az operát illeti meg, a nép kedvelt műfaját, amely a népdal hagyományaira támaszkodott. A legjelentősebb olasz operaszerzők műveikben az olasz népnek a nemzeti függetlenségért vívott harcát juttatták kifejezésre.

Gioacchino Rossini (1792—1868) vígoperáival szerzett magának világhírnevet. „Szevillai borbély"-a (1816), amelyet mind a mai napig műsorra tűznek, lenyűgözi hallgatóit mesteri zenei jellemrajzaival, zenei-drámai dinamikájával, dallamgazdagságával.

Rossini maradandót alkotott a „komoly" opera műfajában is: olyan hősi témákat választott, amelyeknek alapja a népi tömegmozgalom volt. Alkotó művészetének ez a vonala a „Tell Vilmos"-ban érte el tetőpontját: ennek tárgya a svájci nép nemzeti felszabadító harca. A „Tell Vilmos" nagy hatással volt nemcsak az olasz, hanem a francia operairodalomra is.

Az olasz operaiskola csúcsa Giuseppe Verdi (1813—1901) életműve. Verdit szoros szálak fűzték a nemzeti felszabadító mozgalomhoz, amelyben személyesen is részt vett.

Verdi már korai — a negyvenes években írott — operáiban („Nabucco", „Lombardok", „A legnanói csata") előszeretettel dolgozott fel hősi történelmi témákat, és a nép kórusjeleneteit helyezte előtérbe. Egyik-másik operakórusa a nemzeti mozgalom himnuszává lett. Verdi nagy figyelmet fordított a dramaturgia kérdéseire; rendkívül igényes volt operái irodalmi forrásainak megválogatásában. Az ötvenes években már érett realista zeneszerző. „Rigoletto", „Traviata", „Trubadur" című operáiban igazi humanista művésznek bizonyult, aki bátran felemelte szavát a társadalmi igazságtalanság ellen. A dallam gazdagságának és a deklamáció kifejező erejének egysége, a dramaturgiai törvények elmélyült ismerete, kiváltképpen pedig a zenei és drámai ellentétek ragyogó kihasználása mindhárom operának tartós és szilárd sikert biztosított.

Verdi idős korában sem állt meg alkotói fejlődése útján. Az „Aida", amely a zene lélektani mélységét a díszítő elemek gazdagságával párosította, nagy előrelépés volt az ötvenes évek operáihoz képest. Verdi útja két Shakespeare-témára alapozott opera („Otello", „Falstaff") megalkotásával tetőződött: mindkettőben újszerűen oldotta meg a zene és a cselekmény egységének problémáját, egyszersmind megőrizte a történelmileg kialakult operahagyományokat is.

AZ ITÁLIAI KÉPZŐMŰVÉSZET

Az itáliai képzőművészet, akárcsak az építészet, ebben a korszakban elvesztette hajdani világraszóló jelentőségét, és a korabeli európai képzőművészetben a másodrendű iskolák rangjára süllyedt. Csak a szobrász Antonio Canova (1752—1822) vívott ki magának zajos, de hamarosan leáldozó hírnevet. Spekulatív és hűvös klasszicista alkotásaival a realizmustól legtávolabb eső ókori mintaképeket utánozta, de azokat is érzelgősséggel telítette. Napóleont, Itália meghódítóját, istenített római császár alakjában ábrázolta.

A SPANYOL IRODALOM

A spanyol népnek a napóleoni agresszió, majd a restauráció reakciós rendszere ellen folytatott küzdelme szabta meg a haladó spanyol irodalom fejlődésének fő irányát.

Spanyolországban a forradalmi klasszicizmus legnagyobb képviselője Manuel José Quintana (1772—1857), a központi junta titkára és a Napóleon elleni mozgalom kimagasló harcosa volt. „A könyvnyomtatás feltalálására" írt ódájában, amelyet a felvilágosodás szelleme hat át, az emberiség történelmét úgy tekinti, mint az értelem harcát a sötétség ellen; a könyvnyomtatást a haladás hathatós eszközeként magasztalta. Más ódáiban a feudális zsarnokságot támadta, és a napóleoni hódítás ellen harcoló hősöket dicsőítette.

A nemzeti felszabadító mozgalom hatása alatt Spanyolországban is kialakult a romantika. A spanyol írók és költők kezdték tanulmányozni a nemzeti történelmet és a népi alkotásokat. Ezt legszemléltetőbben Ángel de Saavedra (1791—1865), a szabadságharc résztvevőjének művei mutatják. Ő írta a „Don Álvaro avagy a végzet hatalma" című első középkori tárgyú romantikus spanyol drámát (1835) és — románcok alapján — „A fogadott mór gyermek vagy Córdoba és Burgos a XI. században" című poémát (1835), valamint a „Történelmi románcokat" (1841), amelyekben a hajdani Spanyolország hagyományait és legendáit közvetítette korának.

A spanyol romantikus írók közül a legragyogóbb tehetség José Espronceda (1808—1842) volt, a VII. Ferdinánd zsarnoksága ellen küzdő lánglelkű forradalmár, aki életének java részét száműzetésben töltötte. Líráját a szabadságharc patriotizmusa fűtötte. „Május másodika" című költeményében Espronceda azt a gondolatot fejti ki, hogy egyedül a nép a spanyolországi ellenállás támasza és talpköve.

„A salamancai diák" című poémájában a spanyol Don Juannak, a démoni, istenkáromló hősnek új változatát alkotta meg, s amoralitását szembeállította a burzsoá világ alantas, kicsinyes erkölcsével. „A világ — ördög" című befejezetlen poémájában — Goethe „Faust"-ja nyomán — filozofikus világképet akart rajzolni. A műben a polgárellenes eszmék mélységesen pesszimista motívumokkal párosulnak.

Mariano José de Larra spanyol publicista (1809—1837) igen rövid alkotómunkássága a harmincas években bontakozott ki. „Jámbor csevegő" című folyóiratában Larra szembeszállt a feudális elmaradottsággal; Spanyolországot a batuecók tudatlan és obskurus, a fejlődéstől elszakadt országának képében ábrázolta. Larra állásfoglalása VII. Ferdinánd halála után még sokkal határozottabb lett. „Figaro" álnéven írott cikkeiben és tárcáiban maró gúnnyal ostorozta nemcsak

a karlistákat, hanem a liberálisokat is, leleplezte gyávaságukat és önzésüket, a nép érdekeivel szemben tanúsított közömbösségüket. Larra a népről nagy elismeréssel nyilatkozott; benne látta a társadalom fundamentumát. Larra azonban a népet tehetetlen és alázatos tömegnek tekintette, amely végtelen tűrésével csak támogatja elnyomóinak hatalmát.

Larra, miután csalódott a burzsoázia forradalmi lehetőségeiben, a népben pedig nem látta meg a forradalmi erőt, talaját vesztette. Utolsó írásait pesszimizmus, csüggedés hatotta át. Huszonnyolc éves korában maga vetett véget életének.

A SPANYOL FESTÉSZET ÉS GRAFIKA

Velázquez halála után a spanyol művészet hanyatlásának évszázada következett; ezen nem tudtak változtatni a nagy ritkán Spanyolországba vetődő és ott alkotó nagy külföldi művészek sem. De a XVIII. század végén és a XIX. század elején az elmaradott, a politikai és társadalmi reakció karmai közt vergődő Spanyolország váratlanul zseniális művészt adott a világnak, a spanyolországi festészet és grafika egyik legnagyobb alakját, aki óriási hatással volt az egész XIX—XX. századi európai művészetre is. Ez a nagyság Francisco Goya (1746—1828) volt, sok-sok kiváló freskó, kép, rézkarc, litográfia és rajz alkotója, aki élete folyamán hosszú utat tett meg a rokokóhoz közelálló választékosan díszes festészettől a realisztikus erővel teljes alkotásokig.

Goya kezdetben sokszínű és ünnepélyes pannókat festett, amelyeket a királyi manufaktúrában mintaként használtak fel a szőnyegszövéshez. Csak az 1790-es években lett olyan kifejező, mélységesen tragikus festővé, amilyenként a XIX. század művészettörténetében és a későbbi nemzedékek tudatában él. Művein érezhető a francia forradalom eseményeinek és eszméinek a hatása, egyszersmind ő fejezte ki a legtisztábban azt a lelki felindultságot, majd eszmei és politikai harcot, amely a spanyol értelmiség legjobbjait magával ragadta.

Goya olyan képek után, mint az „Őrültek háza" vagy a „Flagellánsok", a „Caprichos" címet viselő, határtalanul groteszk, fantáziával és éles, rosszul leplezett társadalmi szatírával teljes rézkarc-sorozat, a San Antonio da Florida-templomnak lenyűgözően kifejező és hatásos freskói — ilyen alkotások után jutott el a XIX. század elején társadalmi rokon- és ellenszenveinek határozott és világos felismeréséig, a jónak és a rossznak — a Spanyolország haladását előmozdító és a reakciós erőknek — harcával kapcsolatos filozófiai kérdések komolyan megalapozott felvetéséig. Festett leleplező képeket, kíméletlen iróniával („IV. Károly családja"), és olyanokat is, amelyek a spanyol nép szépségét, egészségét, erkölcsi erejét dicsőítik („Isabel Cobos de Porcel", „Sárga sálas nő", „A meztelen Maja", „A felöltözött Maja"). A napóleoni intervenció és a politikai reakció elleni harcban becsületesen és fenntartás nélkül a nép pártjára állt („Utcai harcosok kivégzése", „A háború borzalmai" című rézkarcsorozat).

Goyát VII. Ferdinánd uralmának, a reakció tombolásának időszakában komorság és pesszimizmus kerítette hatalmába, ami grafikájának és freskóinak keserű és ijesztő szimbolikájában is megmutatkozott. Ennek ellenére a második spanyolországi forradalom előestéjén számos ihletett és költői realizmustól áradó művet alkotott, a spanyol nép megannyi magasztalását („Kovácsműhely", „Leány korsóval"). A Franciaországba emigrált Goyát, a francia forradalmi romantikus iskola nagy tisztelettel és lelkes örömmel fogadta. A nagy művész nem tért vissza hazájába, ott halt meg az emigrációban.

BELGIUM. CHARLES DE COSTER

A Belgiumban beszélt három nyelv — a vallon, a flamand és a francia — közül a franciának van a legnagyobb jelentősége. Ezen a nyelven írt a legkiválóbb belga író, Charles De Coster (1827—1879), az „Ulenspiegel-legenda" című belga népkönyv (1867) szerzője is.

Charles De Coster fiatalon szakított a papi pályával és a katolikus körökkel. Szenvedélyes pamfleteket írt a katolicizmus ellen. Élénken érdeklődött a nemzeti folklór és népének múltja iránt. Ez az érdeklődés vezette el őt nagy műve megalkotásához. Az „Ulenspiegel-legenda" a XVI. századi németalföldi forradalom eseményeit dolgozza fel. A regény központjában a népi felkelők (gueux), az akkori idők forradalmi partizánjai állnak. De Coster hősének, Till Ulenspiegelnek az alakját népi elbeszélések alapján bátor lázadóvá, az ország függetlenségi harcának szimbólumává formálta. Ulenspiegel maga köré tömöríti és felkelésre tüzeli a népet. A főhős körül széles és aktív háttér bontakozik ki: a tömeg a regény fontos, tevékeny szereplője. A könyv művészi stílusára jellemző a sajátos szimbolika összefonódása a kor konkrét és reális elemeivel.

4. NÉMETORSZÁG

A francia polgári forradalom óriási hatással volt a német haladó gondolkodás fejlődésére. Németországban egész csoportot alkottak a forradalmi demokrata írók és publicisták: Adolf Knigge, Johann Gottfried Seume, Joachim Heinrich Campe stb. Kimagaslott közülük a franciaországi forradalmi eseményekkel szoros kapcsolatokat tartó gondolkodó és forradalmár: Georg Forster.

SCHILLER ÉS GOETHE

A német költészet klasszikusainak — Schillernek és Goethének — az életműve, amely az egyetemes emberi művészet fejlődésének egyik csúcsát képviseli, elválaszthatatlanul összefügg a felvilágosodás és a francia polgári forradalom eszmekörével. Ugyanakkor mindkettőjük — különösen Goethe — munkásságában kifejeződnek a polgári társadalom forradalom utáni fejlődésének haladó tendenciái is.

Friedrich Schiller (1759—1805), a „Haramiák" szerzője, büszkén viselte a francia köztársaság tiszteletbeli polgárának címét, amelyet a Konvent adományozott neki. De mikor Franciaországban a jakobinusok kerültek hatalomra, és megkezdődött a terror időszaka, Schiller eltávolodott a forradalomtól. A „Harang" című költeményben a „törvény és a rend" nevében elutasítja a forradalmi erőszakot. Egyébként Schiller világnézetének mérsékelt liberális elemei már „Don Carlos" című drámájában (1787) megmutatkoztak. Ezt eredetileg a forradalmár hajlamú Don Carlosról szóló darabnak szánta, végső változatában mégis tanácsadóját, Posa márkit, „az emberiség nemes ügyvédjét" állította az előtérbe, akinek célja, hogy az uralkodót a humanizmus és a békés reformok útjára térítse.

Bár Schiller megtagadta ifjúkori forradalmi eszményeit, későbbi eszmei fejlődése mégis szorosan összefügg a polgári demokratikus forradalom nyomán felmerült problémákkal. A költő a kilencvenes években az antikvitáshoz fordult, amely azután fontos helyet foglalt el költői munkásságában és elméleti műveiben. „...Schiller pedig kétségbeesett volna, ha nem talál menedéket a tudományban, különösen a régi Görögország és Róma nagyszerű történetében"[7] — írta Engels.

Schiller esztétikai műveiben („Levelek az esztétikai nevelésről", „Naiv és szentimentális költészet" stb.) abból indult ki, hogy két világ létezik: a természet földi, érzékelhető világa és a szabadság vagy eszmény magasztos világa. Az önző nyárspolgárt — Schiller véleménye szerint — csakis a művészet nevelő ereje képes eszményi állampolgárrá formálni. Schiller ilyen eszményre törekedett, de a német valóság nyomorúsága, illetőleg az ezzel szemben ható erők gyengesége

[7] Engels: Németország állapota. Lásd *Marx—Engels* Művei. 2. köt. Budapest 1958. 532. old.

végül is arra a következtetésre késztette, hogy ez a cél elérhetetlen, az eszmény és az élet közt végzetes szakadék tátong.

Balladáiban („Győzelmi ünnep", „A kezesség", „Ibykus darvai", „Héró és Leander") Schiller mélyen behatolt az antikvitás szellemébe. Írt középkori tárgyú balladákat is. Ezekben a lelki nemességet, a szeretetet és barátságot, az önfeláldozást és önzetlenséget magasztalja.

Schiller — munkásságának második szakaszában — drámaíróként is bemutatkozott: ebből az időből valók a Wallenstein-trilógia (1798—1799) és a „Stuart Mária" (1800), „Az orléans-i szűz" (1801), „Tell Vilmos" (1804) című történelmi drámái. E drámák szerzője lázas igyekezettel próbálja megérteni a történelmet, mégis néha eltorzítja — a maga szubjektív filozófiájának rendeli alá — az objektív valóságot. Például a „Stuart Mária" című tragédiában bemutatja a katolicizmusnak, a leáldozó feudális világ vallásának, és a protestantizmusnak, a polgári társadalom vallásának az összeütközését; drámáját végső soron mégis eszményi lángolás és az érzékiség Stuart Mária lelkében végbemenő konfliktusára korlátozza. Utolsó befejezett drámájának, a „Tell Vilmos"-nak a tárgya megint az elnyomók ellen lázadó nép felkelése. Továbbra is ellenzi a forradalmat, de elismeri, hogy a népnek joga van visszaverni az elnyomókat.

Friedrich Schiller
Graf festménye nyomán készült metszet

Schiller életműve — fontos szakasz az egyetemes drámairodalom fejlődésében. Marx is megemlékezett sajátos dramaturgiai módszeréről. Drámáinak hősei „a korszellem... szócsövei",[8] nemes, magasztos lelkületű emberek, akik hisznek eszményeikben és az emberiség boldogulásáért minden áldozatra készek. De a szabadság pátosza Schiller műveiben nemegyszer szertefoszló, határozatlanul liberális jellegű. Drámáinak legfőbb fogyatékossága — Shakespeare-éihez képest — az elvontság, az absztrakt szónokiassághoz való vonzódás, a népi háttér mellőzése.

Johann Wolfgang Goethe (1749—1832), a német irodalomnak ez a hatalmas géniusza, csakúgy, mint Schiller, mélyen vonzódott az antikvitáshoz. Az ókori kultúra nemcsak harmóniájával vonzotta, hanem földi, érzéki jellegével is.

Egész sor művet írt antik szellemben; ezek közül is kimagaslik „Iphigenia Taurisban" című drámája (1787). Az antikvitáshoz kapcsolódik Goethe lírája, a „Római elégiák" című gyűjteménye (1795) is. Ezekben pogány nyíltsággal mint az ember mindenható életerejének megnyilatkozását dicsőíti a szerelmet.

Goethe kortársa volt a francia forradalomnak. A forradalomhoz való viszonyában szembetűnően kiütközött az, amit a nagy költő gyengeségének mondhatunk. Több művében szót emelt „a forradalom borzalmai" ellen és szembeállította vele a patriarchális Németországot (főleg a „Hermann és Dorottyá"-ban). Engels megállapítása szerint „állandó harc dúl benne a környezetének nyomorúságától undorodó zseniális költő és az óvatos frankfurti tanácsnok-csemete, illetve

[8] Marx — F. Lassalle-hoz, 1859. április 19-én. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 130. old.

A PIERREFONDS-I KASTÉLY
Corot

weimari titkos tanácsos között, aki kénytelenségből fegyverszünetet köt és megbékél környezetével."[9]

Johann Wolfgang von Goethe
Metszet von Kügelgen rajza nyomán

Az antik eszmények után kora valóságához fordulva írta meg Goethe „Wilhelm Meister" című regényét (1795—1829). Ebben végigkíséri egy ember szellemi fejlődésének útját, az ifjúkori művészetrajongástól a reális élethez, a gyakorlati tevékenységhez, munkához. A regénynek konzervatív jelleget kölcsönöz az, hogy Goethe regényhősét, az egykori lázadót megbékélteti a valósággal; az a gondolat viszont, hogy az emberek számára életbevágóan fontos és nélkülözhetetlen a gyakorlati tevékenység, az akkori körülmények között igen haladó volt. Kifejezte azt a törekvést, hogy a burzsoá társadalomnak tovább kell fejlődnie, le kell számolnia a patriarchális elmaradottság csökevényeivel.

Goethe legnagyobb alkotása a „Faust" című tragédia (1774—1831), amelyet még a „Sturm und Drang"-korszakban kezdett el, de csak nem sokkal halála előtt tudott befejezni. Goethe a doktor Faustról szóló középkori népi legendát felhasználva — a legenda szerint Faust eladta a lelkét az ördögnek — alkotta meg filozófiai koncepcióját tekintve legnagyobb szabású művét. Az ő Faustja — vizsgálódó természet, átható értelemmel megáldott ember, aki bátran és fáradhatatlanul kutatja az élet értelmét. Kísérője Mefisztó, a tagadás elvének megszemélyesítője, minden idejétmúlt dolog kíméletlen ellensége. A tragédia első részében a cselekmény „kis" világban, a patriarchális Németországban játszódik, de már a második részben hősei kilépnek a „nagy" világba, a történelem széles országútjára. A császári udvar, ahol Mefisztó és Faust tevékenykedik, az abszolút monarchia felbomlásának képét mutatja. Faustot vonzzák az ókor magasztos eszményei, de meggyőződik róla, hogy a klasszikus Görögország szellemét nem lehet új életre kelteni.

A tragédia utolsó epizódjában Faust elhódítja a tengertől a földet, gátat épít. Faust a teremtő munkában, a haladó gyakorlati tevékenységben fedezi fel az élet teljességének és a boldogságnak azt a „magasztos pillanatát", amelyre törekedett. Goethe az emberiség fokozatos előrehaladását vallja, de látja a haladás ellentmondásos jellegét is. Az előrehaladást rombolás, teljesen ártatlan emberek pusztulása, a patriarchális életformák megszentségtelenítése kíséri.

Goethe „Faust"-ja a világirodalom egyik legnagyobb remekműve, amely a középkor sötétségéből kilépő emberiség haladó törekvéseit testesíti meg.

A ROMANTIKA

Friedrich Hölderlin (1770—1843) volt az az író, aki a szép, de megvalósíthatatlan eszmény utáni, merőben romantikus vágyakozástól ihletve, a felvilágosodás eszméinek fejlődését betetőzte. „Hyperion" című regényében (1797—1799) az ifjú Hyperiont ábrázolta, aki bánkódik rabságba döntött hazájának sorsán, de képtelen harcolni érte. Hyperion a természet világában keres me-

[9] Engels: Német szocializmus versben és prózában. Lásd *Marx—Engels* Művei. 4. köt. Budapest 1959. 220. old.

nekvést. Hölderlin „Empedocles" című befejezetlen drámájában (1798—1800) szintén azt a gondolatot fejtegeti, hogy szabadság csak a természettel való harmonikus egybeforrásban lehetséges. Hölderlin költészetének alaptémája a felvilágosodás polgári eszményeinek megvalósíthatatlansága a korabeli burzsoá valóságban. Hölderlin híven kitart ezek mellett az eszmények mellett, s ez elválasztja őt a romantikusoktól, akik megtagadták a felvilágosodás örökségét.

A polgári felvilágosodásra és forradalomra következő reakció Németországban széles körű filozófiai és elméleti megalapozásra talált. A német romantika első fejlődési szakaszát az úgynevezett jenai kör képviselte. A kör tagjai voltak a művészetelmélettel foglalkozó Schlegel-testvérek — August Wilhelm (1767—1845) és Friedrich (1772—1829) —, a költő és prózaíró Novalis (Friedrich von Hardenberg írói neve, 1772—1801), valamint a dráma- és novellaíró Ludwig Tieck (1773—1853).

Friedrich Schlegelnek, a német romantika legkiválóbb teoretikusának, mint nemzedéke annyi más képviselőjének, tapasztalnia kellett ifjúkori demokratikus eszményének kudarcát. Eszményeit — legalább részben — meg akarván menteni, a szabadságot az ember belső, szubjektív világába költöztette. A kérdés ilyetén megoldása Fichte szubjektív idealista filozófiájának hatását mutatja. Ezzel függ össze Schlegel „irónia-elmélete" is. Az irónia mint alapvető művészeti módszer Schlegel felfogásában az objektív életformákat tagadó művész szubjektív önkényét fejezi ki. Szerinte a valóság ellentmondásait csakis a művészet képes leküzdeni, amennyiben egybeolvasztja „a végest és a végtelent", egységes „harmonikus szintézisben" egyesíti az érzékit és a szellemit.

A burzsoá valóság megvetése Schlegelt csakúgy, mint más romantikusokat, arra indította, hogy megbékéljen a feudális-patriarchális Németországgal, eszményi színekkel ecsetelje a középkori múlt feudális tartópilléreit. Schlegel katolikussá lett és a Szent Szövetség eszmei szószólójának csapott fel.

Fontos szerepet játszott a jenai kör politikai eszméinek kialakításában Novalis „Kereszténység vagy Európa" című értekezése (1799), amelyben a szerző a feudális hierarchiát és a középkori teokráciát védelmezte. Novalis lírájával és „Heinrich von Ofterdingen" című regényével a romantika korai szakaszának jellegzetes képviselője. Ebben a középkort életre keltő regényében Novalis az álomvilágnak és a vallásos misztikának a reális valóság fölötti győzelmét hirdeti.

A jenai romantikusok tevékenységének — bár általános irányvonaluk reakciós volt — pozitív oldalai is voltak: kitűnő fordításokban adták a német olvasó kezébe a világirodalom remekeit; a művészet kérdéseiről írt, idealista szellemben fogant értekezéseikben fellelhető bizonyos „racionális mag", amennyiben a műalkotások dialektikus, sokoldalú megértésére törekedtek.

1806-ban alakult meg a német romantikusok második, úgynevezett heidelbergi köre (Achim von Arnim, Clemens Brentano, Joseph Görres, a Grimm-testvérek, Wilhelm és Jakob).

A heidelbergi romantikusok előszeretettel merítették témájukat a nemzeti múltból és különös érdeklődést tanúsítottak a népi alkotások iránt. A heidelbergi kör tagjainak eszmei állásfoglalása feltétlenül konzervatív volt. Ennek ellenére a népi hagyományok összegyűjtésével, tanulmányozásával és népszerűsítésével sokban gazdagították a német kultúrát. E munkák közül a legjelentősebb volt Achim von Arnim és Clemens Brentano német népmesegyűjteménye („A fiú csodakürtje", 1805—1808), kiváltképpen pedig a Grimm-testvérek gyűjtötte „Családi és gyermekmesék" (1812—1815).

Valamivel később alakult meg az úgynevezett „sváb költői iskola", élén Ludwig Uhlanddal (1787—1862). Uhland nemcsak a mérsékelt liberális irányzat közéleti reprezentánsa volt, hanem a német eposz ismerője, kutatója, és a régi német néphagyományok gyűjtője is. Mint költő, elsősorban balladáival szerzett hírnevet. A „sváb költői iskolához" tartozott Eduard Mörike (1804—1875), a szerelem és a természet nagy lírikusa. Versei a német költészet csúcsteljesítményei közé tartoznak.

A német népnek Napóleon ellen vívott harca fellendítette a német politikai lírát. Theodor Körner, Ernst Moritz Arndt és Max von Schenkendorf hazafias költeményeiben a nemzeti szabadságmozgalom eszméi összefonódnak a németországi feudális múlt újjászületéséhez kapcsolódó reakciós, soviniszta ábrándokkal. A szabadságharc korszakára esik Heinrich von Kleistnek (1777—1811), a tehetséges dráma- és novellaírónak, valamint költőnek a munkássága is. Kleist végletes Napóleon-gyűlölete szinte undorrá fokozódott minden franciával szemben, és egybeolvadt a régi Poroszország reakciós eszményítésével. Novelláiban és különösen drámáiban („Amphitryon", „Penthesilea", „Käthchen von Heilbronn") a mániákus szenvedélytől megszállott ember tragikus magáramaradottságát ábrázolja. Kleist hősei érzik a világ felfoghatatlanságát, a halálfélelem és a halálvágy között hánykolódnak.

Kleist életművében fontos helyet foglal el „Az eltört korsó" című vígjáték és a „Kohlhaas Mihály" című novella. Az előbbi (1802—1808) a patriarchális rendet, a parasztsanyargató törvényszéki tisztviselők önkényeskedését teszi nevetségessé. A „Kohlhaas Mihály" témája egy olyan ember története, aki a feudális német valóság elleni társadalmi tiltakozás útjára lép.

A német romantika legjelentősebb művésze, Ernst Theodor Amadeus Hoffmann (1776—1822), hiába rendkívüli tehetség — kiváló muzsikus, ragyogó karikaturista és nagyszerű író — élete végéig kistisztviselőként tengődött. Írói munkásságában igen nagy szerepet játszott a zene. Hoffmann számára a muzsikus — alakja végigvonul legtöbb alkotásán — mintegy az álmodozó ember szinonímája. Ezt az álmodozót állítja szembe novelláiban a filiszterrel, a kisszerű nyárspolgárral: például a „Murr kandúr feljegyzései"-ben (1821—1822). Kreisler zeneszerző ellenpárja Murr kandúr, a szárnyaszegett nyárspolgári világ megtestesítője.

Hoffmann a valóság és a fantázia-világ összeütközéseinek ábrázolásában gyakran ironikus eszközökkel érzékelteti a fantasztikumot. Ezáltal kiderül a fantasztikum belső gyengesége, és megnyílik az út a realitás felé. Hoffmann elbeszéléseiben fellelhetők a realista szatíra bizonyos elemei. Nevetség tárgyává teszi a maguk szűk kis világában megrekedt nemeseket és hivatalnokokat, a tulajdon és a pénz uralmára alapozott társadalmi rendet. Különösen figyelemre méltó ebből a szempontból „Kis Zaches" című remek meséje (1819), amelyben az irónia eszközeivel mutatja meg az aranynak az osztálytársadalomban betöltött szerepét.

A német romantika egyik késői költőjének és prózaírójának, Adalbert Chamissónak (1781—1838) a munkássága arról tanúskodik, hogy a német romantikában egyre erősödtek a társadalmi és demokratikus tendenciák. „Schlemihl Péter csodálatos története" című meséjében (1813) Chamisso annak az embernek a történetét mondja el, aki eladta árnyékát az ördögnek, és ezért kimeríthetetlen mennyiségű aranyat kapott tőle. De a mese hőse ebben nem találja meg a boldogságot: az arany lelkileg, erkölcsileg szegénnyé teszi az embert, és nem hozhatja meg neki a boldogságot. Chamisso az egyedüli kivezető utat a természet világában, a civilizáció béklyóitól való megszabadulásban véli megtalálni. Később írt balladái a kétkezi dolgozók életét festik, a társadalom alsó rétegeit ábrázolják. Chamisso szabadon németre fordította Rilejev „Vojnarovszkij" című költeményét, „Besztuzsev" című versében pedig együttérzéssel emlékezett meg a Jakutszkba száműzött dekabrista Besztuzsevről.

A HARMINCAS-NEGYVENES ÉVEK IRODALMA. A FORRADALMI DEMOKRATA IRÁNYZAT

A Németország középkori elmaradottsága ellen folytatott harc kiváló katonája volt Ludwig Börne (1786—1837), kispolgári radikális író, aki előkelő szerepet vitt a német társadalmi mozgalomban. Kiváltképpen jelentősek „Párizsi levelei" (1830—1833), amelyekben a provinciális Németországgal a haladó Franciaországot szegezte szembe.

Börne harcolt a művészet és valóság romantikus különválasztása ellen, és azt vallotta, hogy az irodalmat a társadalmi harc feladatainak kell alárendelni. Ezt a követelményt tekintette munkássága alapjának az Ifjú Németország néven ismert írói csoport. Az Ifjú Németország teoretikusa, Ludolf Wienbarg (1802—1872), „Esztétikai hadjárat"-aiban (1834) védelmébe vette az irodalom és politika kapcsolatát. A csoportnak tagja volt még Karl Gutzkow, Heinrich Laube, Gustav Kühne és Theodor Mundt. Az Ifjú Németország ködös liberális eszményei a társadalmi harc folyamán csakhamar szertefoszlottak.

A német irodalomban a forradalmi demokrata irányzatot Georg Büchner (1813—1837) képviselte. A szenvedélyes forradalmár a fennálló társadalmi rend megváltoztatásának egyedüli eszközét a forradalmi erőszakban látta. Megszervezte a titkos Emberi Jogok Társaságát és röpiratot intézett a német parasztokhoz, amely a következő szavakkal kezdődött: „Békesség a kunyhóknak, harc a palotáknak!" Büchnernek menekülnie kellett a rendőri üldözés elől. Élete utolsó éveit Zürichben töltötte. „Danton halála" című történelmi tragédiájában (1835) a francia forradalom eseményeihez tér vissza. Helyesli Robespierre politikai állásfoglalását, hogy ti. nem torpant meg a félúton, hanem igyekezett végigvinni a forradalmat. De vonzotta őt Danton ragyogó egyénisége, életszeretete is. Befejezetlen tragédiájában („Woyzeck") Büchner az „alacsony" származású, szegénysége folytán jogfosztott, egyszerű ember tragikus sorsát mondja el.

Németországban érlelődött a polgári demokratikus forradalom. Ez olyan körülmények között volt eljövendő, hogy a proletariátus itt összehasonlíthatatlanul érettebb, mint annak idején a XVIII. századi Franciaországban. A munkásosztály vezérei, Marx és Engels, igyekeztek az irodalom minden haladó képviselőjét mozgósítani a demokratikus harcra. Az 1848—1849-es forradalom időszakában a „Neue Rheinische Zeitung" hasábjain olyan költőktől jelentek meg harcos versek és tárcák, akiknek műveiben a forradalmi demokrácia fellendülése és a proletariátus harcának erősödése fejeződött ki.

Marx még a „Rheinische Zeitung" szerkesztésének időszakában ismerkedett meg Georg Herwegh költővel (1817—1875), az „Egy élő ember költeményei"-nek (1841) szerzőjével. Herwegh írásait bizonyos elvontság és szónokiasság jellemzi, de a harcra hívás hangja csendül fel bennük. Amikor Ferdinand Freiligrath, aki akkor a romantika mellett foglalt állást, a „tiszta művészetet" hirdette, Herwegh válaszként a „Rheinische Zeitung" hasábjain közzétette „A párt" című költeményét (1842), amelyben hitet tett az irányzatos politikai költészet eszméje mellett. A forradalom időszakában kiütköztek Herwegh politikai állásfoglalásának gyengéi is. Ennek ellenére élete végéig kapcsolatot tartott a német munkásmozgalommal.

Nem ezt az utat járta meg a másik költő, Ferdinand Freiligrath (1810—1876). A harmincas években írott csillogó, patetikus verseiben a német valóság kisszerűsége és nyomorúságos volta elleni romantikus tiltakozás szólal meg. Amint fokozódott az országban a társadalmi elégedetlenség, annál forradalmibbá hevült a költő hangja is. „Németország — Hamlet" című költeményében arra szólította fel a német népet, hogy hagyjon fel az ingadozással és lépjen ki a tettek mezejére. 1848 őszén — Marx meghívására — Freiligrath a „Neue Rheinische Zeitung" egyik szerkesztője lett. Több verse — „Bécs", „A Neue Rheinische Zeitung búcsúja" stb. — fontos szerepet játszott a forradalmi párt eszmei propagandájában. Igen jelentős Freiligrathnak „Lentről felfelé" című verse, amelyben a kazánfűtő munkás alakját örökítette meg; a proletárnak, a történelem formálójának a világirodalomban ez az egyik legelső ábrázolása. A forradalom bukása után azonban Freiligrath kivált a Kommunisták Szövetségéből és egyre közelebb jutott a liberalizmushoz.

Georg Weerthet (1822—1856) Engels „a német proletariátus első és legjelentősebb költőjének" nevezte.[10] Weerthet az eszmei rokonság és a személyes barátság szoros szálai fűzték a tudományos

[10] *Marx—Engels:* Művészetről, irodalomról. Szikra 1950. 101. old.

kommunizmus megalapítóihoz. A „Neue Rheinische Zeitung"-ban Weerth volt a tárcarovat vezetője. Tárcaregénye, „A híres Schnapphaus lovag élete és tettei" (1849), szellemes szatíra a németországi feudális reakció képviselői ellen. Weerthnek, a tudatosan forradalmár kommunistának a költészetét a proletár nemzetköziség eszméje hatotta át. Verseiben a kétkezi munkások nem sajnálatot, részvétet keltő figurák, hanem a társadalmi igazság bajnokai. Weerth szatírái közel állnak Heine szatíraköltészetéhez.

HEINE

A forradalmi demokrácia legnagyobb költője Heinrich Heine (1797—1856) volt. Korai költeményeinek gyűjteménye, a „Dalok könyve" (1827), még a költő romantikus kapcsolatait mutatja. De Heine a rá jellemző iróniával mintegy belülről felbomlasztja a romantika magasztos és konvencionális világát. Számos alkotásában a népdalra támaszkodik, s tovább fejleszti annak motívumait. Költészete ezáltal rendkívül természetessé, világossá és egyszerűvé válik. Az ugyanebből az időből való „Útiképek" című írása (1826—1830) tulajdonképpen napló, amelyben a költő egyénisége, gondolatai és érzelmei, a környező valóságról alkotott ítéletei állnak előtérben. Előadásában szeszélyesen váltakozik a humor, a maró gúny és az elégikus szomorúság.

Heine az 1830-as júliusi forradalom hatására gyorsan haladt balra. Párizsi emigrációjában mintegy szellemi közvetítő volt a francia és a német kultúra között. Az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-nak írt tudósítás-sorozatban, amely összegyűjtve a „Franciaországi állapotok" című kötetben jelent meg (1832), Heine az utópista szocializmus eszméit és elsősorban Saint-Simon elméletét fejtette ki, és igyekezett a német olvasókat tájékoztatni franciaországi politikai tapasztalatairól. A „Romantikus iskola" (1836), valamint „A vallás és filozófia története Németországban" (1834) című könyveiben a franciákkal ismertette meg a klasszikus német filozófia fejlődését. Hegel dialektikáját Heine forradalmi szellemben magyarázta, közeledve a materializmushoz. A költő úgy vélekedett, hogy Németországban a politikai fordulatot filozófiai forradalom előzi meg.

Heinét a proletariátus forradalmi harcával való megismerkedés arról győzte meg, hogy a munkásosztály győzedelmeskedni fog, és hogy a német elméleti gondolkodás örökösei a munkások. Heine 1843—1845 között szoros kapcsolatba került Marxszal. Marx hatása alatt a költő alkotásaiban a forradalom harcos dallamai csendülnek fel. A „Mai versek" (1839—1846) és a „Németország, téli rege" című költeménye (1844) a nagy költő eszmei fejlődésének a csúcsát jelzik. A „Mai versek" között megkülönböztetett hely illeti meg „A takácsok" címűt. Heine ebben az alkotásában költői eszközökkel fejezi ki a proletariátus — a burzsoá rend sírásója — történelmi küldetésének eszméjét. A „Téli regé"-ben a szatíra fegyvereivel teszi nevetségessé az idejétmúlt feudális világot, védelmezi a forradalmi gondolat és a forradalmi tett egységét az új, demokratikus Németországért folytatott harcban.

Heinrich Heine
Oppenheim festménye. 1831

Az 1848-as forradalom Heine számára csakúgy, mint sok akkori gondolkodó és művész számára a lelki tragédia forrása lett. Heine végképp kiábrándult a polgári demokráciából, de nem találta meg az utat a munkásosztály táborába. Visszariasztották azok az „egyenlősdi" kommunista irányzatok, amelyek a munkásmozgalomban, különösen a német iparosok köreiben szerte elterjedtek. A proletariátus győzelmét továbbra is igazságosnak és elkerülhetetlennek tartotta, de ugyanakkor félt is ettől a győzelemtől, mivel attól tartott, hogy ez a művészet pusztulását fogja okozni. Heine utolsó verseskötete („Romanzero": 1851) a kiábrándulásnak, annak a gondolatnak a jegyében fogant, hogy a rossz diadalmaskodik a jó felett. A költő azonban változatlanul engesztelhetetlen a reakciós Németország iránt. Maró gúnnyal ír a nagynémet sovinisztákról és a gyáva kispolgárokról, monarchákról és fejedelmekről, a kétrét görnyedő alattvalókról és a népámító papokról.

Marx és Engels bírálták Heine következetlenségét, amiért letért a forradalom útjáról, viszont igen nagyra becsülték benne a kiváló költőt és mély gondolkodót, aki tollával az emberiség felszabadulásának ügyét szolgálta.

A NÉMET IRODALOM AZ ÖTVENES-HATVANAS ÉVEKBEN

Az 1848-as forradalom Németországban nem tudta megvalósítani legfőbb történelmi feladatát, az ország állami egyesítését, és ez rányomta bélyegét az ötvenes-hatvanas évek német irodalmára. Egyre inkább eluralkodott benne a tájköltészet irányzata. Az írók legtöbbje egy bizonyos tartomány életéből merítette műveinek témáját, egyes tartományok olvasóinak szellemi érdeklődését vették mértékül. Sok esetben műveiket sem a köznémet irodalmi nyelven írták, hanem helyi dialektusban. Németországnak mindenesetre ebben az időszakban is tehetséges írói akadtak: Fritz Reuter (1810—1874), Theodor Storm (1817—1888), Wilhelm Raabe (1831—1910) és mások. De még ezeknek a munkásságára is ránehezedett az isten háta mögötti zug légköre, magukon viselik a provincializmus bélyegét. A német kritikai realizmus nem érte el a francia, angol vagy orosz realizmus szintjét és jelentőségét.

A korszak német irodalmából kimagaslik Friedrich Hebbel (1813—1863) drámaírói munkássága. Hebbel a klasszikus német dráma — Goethe és Schiller drámái — hagyományainak folytatására törekedett. Írt bibliai tárgyú darabokat, olykor pedig az ókorból és a német történelemből merítette témáját. Legérdekesebb „Maria Magdalena" című, 1844-ben írt „polgári drámája", amely a régi patriarchális élet kezdődő széthullását és a hozzá kapcsolódó erkölcsi normák válságát mutatja be.

GOETHE ÉS SCHILLER DRÁMÁI

A színház a XIX. század elején igen fontos társadalmi szerepet töltött be Németországban. A legnagyobb írók és költők — Goethén és Schilleren kezdve — a drámaírás mellett színházakat igazgattak, előadásokat rendeztek. S habár sok neves romantikus író művei nem mindjárt kerültek színre (például Kleist darabjait csak az író halála után mutatták be a színházak), egészében véve a legjobb német írók drámai alkotásai meglehetősen rövid idő alatt biztos helyet vívtak ki maguknak a német és osztrák színházak műsorában. A német színházakban 1789 és 1870 között ugyanazok az irányzatok váltották egymást, mint Franciaországban és Angliában: a klasszicizmus, a romantika, majd a realizmus, amelyek mindegyikének természetesen megvoltak a megfelelő nemzeti sajátosságai.

A legsajátosabb volt a XVIII. század végén és a XIX. század elején kivirágzó német klasszicizmus, amelyet „weimarinak" is szoktak nevezni arról a városról, ahol ez idő tájt a klasszicizmus felé vonzódó nagy német költők, Goethe és Schiller éltek.

Goethe és Schiller a gyakorlatban is megvalósíthatták esztétikai elveiket a weimari udvari

színházban, ahol mindketten rendezők voltak, és nevelték a színészeket. Különösen hosszan tartó volt Goethe ez irányú munkássága: 1791-től egészen 1817-ig ő igazgatta a weimari színházat. Goethe álma a magas színvonalú, tartalmában felvilágosító, formáját tekintve nemzeti színművészet megteremtése volt. A nemzeti haladás és polgári demokrácia eszméinek jegyében igyekezett visszaszerezni a színháznak egykori nagy társadalmi és nevelői szerepét. De a nagy költőnek ezek a tervei meghiúsultak a törpe német udvar nyomorúságos provincializmusán és a felületes műveltségű polgári közönség ízlésének filiszteri korlátoltságán. Goethének tehát nem sikerült megvalósítania eszméjét: a nagyszerű klasszikus alkotások színházának megteremtését. Weimarban ennek ellenére színre vitték a világirodalom több klasszikus remekművét, rendkívül nagy gondot fordítottak a színészek hangjának, mimikájának, gesztusainak, kiejtésének kimővelésére, általában a rendezésre; első ízben kísérelték meg igazi színészi együttes kialakítását.

A HAMBURGI ÉS A MANNHEIMI ISKOLA

A weimari rendezői és színművészi iskola tehát klasszicista alapelvekre épült. Ezzel szemben állt a hamburgi iskola, melynek vezetője Friedrich Ludwig Schröder (1744—1816), neves színész és rendező volt. Schröder, aki a hamburgi és bécsi színházakban lépett fel, több jelentős reformot vezetett be a német színművészetben: felújította a repertoárt (Németországban ő adatta elő elsőnek Shakespeare műveit, valamint a fiatal Goethe és a „Sturm und Drang"-mozgalom drámaíróinak — Jacob Lenznek, Maximilian von Klingernek — az alkotásait); de megreformálta a színészi előadást is: igaz, élethű, egyszerű alakítást követelt és életteli, realista együttes megteremtésén fáradozott.

Schröder hamburgi iskolájának mintájára alakult ki August Wilhelm Iffland (1759—1814) és August Kotzebue (1761—1819) mannheimi iskolája. Iffland színész, rendező és drámaíró volt egy személyben, míg az utóbbi termékeny, de elvtelen és reakciós üzletember, akinek a nevét azonban szerte Európában ismerték. Iffland és Kotzebue drámáinak sikere a németországi forradalomellenes mozgalom kibontakozásával függött össze; ezen a talajon erősödött meg a mannheimi színművészeti iskola is. Erre az iskolára, amely szakított a német klasszikus hagyományokkal, a színészi alakítás eszmeiségének csökkenése, az apró részletekben való elmerülés volt a jellemző.

Iffland művészete alapjában véve eltért Schröder nagy realista stílusától. A XIX. század elején azonban a német színészek kivétel nélkül Iffland iskolájának hatása alá kerültek. 1796-ban Iffland mint a berlini színház újonnan kinevezett igazgatója magával vitte a porosz fővárosba a mannheimi iskola elveit.

A ROMANTIKUS SZÍNMŰVÉSZET

Ifflandnak kortársa, Schrödernek tanítványa volt I. F. Fleck (1757—1801), tragikus színész, ős-tehetség, aki óriási sikerrel játszotta Shakespeare és Schiller tragédiáinak főszerepeit. Tehetségének virágkora egybeesett berlini tartózkodásával (1794—1796); ekkor az udvari színház művészeti vezetője volt. Flecket szoros szálak fűzték a berlini romantikusok köréhez. Játékának árnyaltsága és az általa életre keltett alakok nagyszerűsége Flecket Németország első romantikus színészévé avatta, bár a német romantika ebben az időben még nem teremtette meg a maga drámairodalmát. Flecknek és követőinek érzelmekben gazdag, hatásos jellemábrázolásra irányuló törekvése a legteljesebben Shakespeare és Schiller darabjainak előadásában bontakozott ki.

A német romantikus színészek — beleértve legnagyobb képviselőjüket: Ludwig Devrientet (1784—1832) is — továbbra is Shakespeare és Schiller tragédiáinak hőseit alakították a legsikeresebben. Devrient mindenben eredetiségre törekedett, színészi játékában, merőben intuitív módon, csak a saját alkotói énjére hagyatkozott. Legnagyobb sikereit jellem- és komikus szerepekben aratta.

Bensőséges barátság fűzte E. T. A. Hoffmannhoz — tehetségével és éles elméjének rendkívüliségével hasonlított is rá. Devrient körül — akárcsak Charles Kean és Mocsalov körül — hamis legendák szövődtek arról, hogy alkotó művészete spontán és rendszertelen, pedig Devrient igen gondosan felkészült szerepeire, jó előre eltervezte jelmezeinek, arcfestésének és a rendezésnek minden részletét.

A német színművészet fejlődésében a következő állomás az 1820—1830-as évek szabadságmozgalmával függ össze; a mozgalom képviselői harcot indítottak a korabeli életet tükröző művészetért. Ekkor kezdte tevékenységét a liberális polgári drámaírók (Platen, Immermann, Grabbe) csoportja, majd az Ifjú Németország radikális drámaírói (Gutzkow, Laube), és Németország első forradalmi drámaírója, Georg Büchner. Az 1830-as júliusi forradalom hatására a Németország-szerte kibontakozó forradalmi szellem hatotta át az újító K. Seidelmann (1793—1843) színművészetét is. Seidelmann — Marx kedvelt színésze — aktív harcot indított a színpadi rutin ellen, küzdött a színpad eszmeiségéért és realizmusáért, a szerepalkotás tudatosságáért. Seidelmann döntő hatással volt a német színművészetben a XIX. század dereka táján kifejlődő realizmusra.

A NÉMET ZENE. BEETHOVEN

Ludwig van Beethoven (1770—1827), a német nép egyik legnagyobb nemzeti lángelméje, életének jelentős részét Bécsben töltötte. Világra szóló sikereinek titka az, hogy alkotásaiban a népek szabadságának és testvériségének nagyszerű, haladó eszméi tükröződnek, azok az eszmék, amelyek a nagy francia forradalom és a XIX. század elején meginduló nemzeti felszabadító mozgalmak harcosait lelkesítették. Beethoven életművében igen fontos helyet foglal el az a szimfonikus zene, amelynek az aktív mozgás, tevékenység, harc kifejezése a sajátja. Beethoven kilenc szimfóniája közül háromban (a harmadikban, az ötödikben és a kilencedikben) tisztán kifejeződik a hősi szabadságharc szelleme.

Az olyan epizódoknak, mint például a harmadik („Eroica") szimfónia gyászindulójának vagy az ötödik szimfónia első tételének tragikus pátosza még inkább hangsúlyozza és kiemeli a szimfonikus finálék ujjongó boldogságát.

Ludwig van Beethoven
Waldmüller festménye. 1823

Különösen kimagaslik a monumentális kilencedik szimfónia, amelynek fináléjában a kórus Schiller „Az örömhöz" című ódájának szavait zengi: „Embermilliók, átkarollak!" Beethoven szimfóniái között lírai jellegűek is vannak: a negyedik és a hatodik („Pastorale").

A hősi, dinamikus szimfonizmus szelleme Beethoven egyéb műfajú alkotásaiba is behatolt.

Nagy érdemei vannak Beethovennek a zongoraszonáta fejlesztésében. Egyes szonátái, mint például a „Patetikus", az „Appassionata", a „Hajnal-szonáta", a zenei képek csillogását, a kifejlés hatásosságát, arányaikat tekintve már szinte megközelítik a szimfóniákat.

Beethoven egyetlen operájában, a „Fidelió"-ban is kedvelt témáját, az embernek az igazságért vívott hősi, önfeláldozó harcát fejezte ki.

Késői művészi alkotásai az emberiség eljövendő sorsával kapcsolatos mély filozófiai elmélkedéseit juttatják kifejezésre.

MAYÁK AZ ERKÉLYEN
Goya

A német romantikus opera megalapozója Karl Maria von Weber, tevékenyen harcolt a német nemzeti művészet megteremtéséért. Operáinak tematikája és zenei stílusa — fantasztikus elemek ötvözése a népéletből vett realisztikus képekkel („A bűvös vadász"), lovagi legenda-költészet („Euryanthe") — mintaképül szolgált sok zeneszerzőnek, köztük Wagnernak is.

Felix Mendelssohn-Bartholdy (1809—1847) nemcsak mint zeneszerző volt kiváló tehetség, hanem egyike volt a zenésztársadalom haladó képviselőinek is: ő alapította az első német konzervatóriumot, és magára vállalta a lipcsei Gewandhaus-koncertek vezetését. Mendelssohn a színházi zene („Szentiványéji álom") és a programszimfónia terén („Skót szimfónia" és „Olasz szimfónia", „Hebridák-nyitány") alkotta a legmaradandóbbat. Különösen kedvelte Mendelssohn a természeti képeket és a népmesék fantasztikus világát: ezek megszólaltatása során zenekari stílusát csillogó és áttetsző zenei színekkel gazdagította. Nagy népszerűségre tettek szert zongora-darabjai, köztük a lírai „Dalok szöveg nélkül" című sorozata.

Robert Schumann (1810—1856) életműve a romantikus művészet legellentétesebb sajátosságait viseli magán. Ezek jutnak kifejezésre abban a két álnévben, amelyekkel Schumann kritikai cikkeit jelezte, s programzenei alkotásainak két kedvelt alakjában. A heves, lázadó Florestan és az álmodozó Eusebius — Schumann alkotói egyéniségének két oldala.

Különösen nagy jelentőségű Schumann alkotómunkássága a zongoramuzsika terén. A „Karnevál" című, zongorára írott programdarabok ciklusában a szellemes és találó zenelélektani jellemzés nagy mesterének bizonyult (Chopin, Paganini, Clara Wieck zongoraművésznő zenei „portréi"; de Schumann magát is megmintázta Florestan és Eusebius alakjában). Schumann számos zongoradarabját Hoffmann és Jean-Paul Richter irodalmi művei ihlették („Kreisleriana", „Pillangók").

Schumann igen sok dalt komponált Heine, Eichendorf, Chamisso, Burns szövegére. Legkiválóbb vokális szerzeménye „A költő szerelme" című Heine szövegére szerzett ciklus, amely az érzelem legfinomabb árnyalatait is képes tolmácsolni a derűs lírától egészen a tragikus pátoszig.

WAGNER

Richard Wagner (1813—1883), a XIX. század második felének nagy német zeneszerzője, műveiben egyrészt nemzedéke legjobbjainak törekvéseit, másrészt reményeinek hajótörését és hajdani eszményeiből való kiábrándulását juttatta kifejezésre.

A negyvenes években írott operákban („Tannhäuser", „Lohengrin") Wagner még nem szakított a német romantikus opera általa szabadon kezelt hagyományaival.

Az emigráció éveiben (az 1849-es drezdai felkelésben való részvétele után) hosszú időn át foglalkoztatták művészetelméleti kérdések, különösen a zenés színház problematikája. Alkotói eszménye a zenedráma volt, amelyben a zene és a cselekmény egységes egészet alkot.

E cél megvalósításának kísérlete volt „A Nibelungok gyűrűje" című tetralógia, amelyen 1848-tól 1874-ig dolgozott. Wagner a népi legendákból merített témát allegorikusan dolgozta fel. A félelmet nem ismerő Siegfriedben a forradalmár hős alakját látta, a Nibelungok kincsének birtokáért vívott kegyetlen harcban pedig a korabeli pénzviszonyok világát. A „Gyűrű" témája — végleges változatában — a sorsszerűség mélységesen pesszimista eszméjének lett a kifejezése. „A Nibelungok gyűrűje" zenei szerkezete teljesen alá van rendelve a cselekménynek, hiányzanak belőle a hagyományos operaformák (áriák, együttesek). Igen nagy jelentőségre tesz szert a zenekari szólam, amelyben sorra kibontakoznak a zenei témák, a hősök, elvont fogalmak, sőt még tárgyak (például: a gyűrű vagy a kard) jellemzései is. Wagner zenedrámái, szándéka ellenére, dramaturgiai szempontból statikusak; a legszínesebbek bennük a valóban drámai és ragyogóan hangszerelt szimfonikus epizódok.

„A Nibelungok gyűrűje" című művével egyidejűleg alkotta meg Wagner két másik zenedrámáját: a „Trisztán és Izolda" címűt — reformátori eszméinek a legvégsőkig vitt kifejezését — és a „Nürnbergi mesterdalnokok"-at, amelyben a hagyományos operaformákat is felhasználta.

Wagner élete utolsó éveiben a reakciós nacionalizmus híve lett. Alkotómunkásságában szintén észlelhető a hanyatlás: a cselekmény még statikusabbá válik, a zenében kiegyenlítődnek a kontrasztok és kialakul — Rimszkij-Korszakov kifejezése szerint — a „pompa monotóniája".

Wagner óriási hatással volt a következő korszak zenéjére; ez a hatás a szimfonikus zene terén igen pozitív volt.

A KÉPZŐMŰVÉSZETEK ÉS AZ ÉPÍTÉSZET

Németországban az irodalom és zene nagy fellendülésével ellentétben a képzőművészet és építészet a XIX. század folyamán mindvégig háttérben maradt, és nem produkált világviszonylatban jelentős mestereket. A festészetben a száraz és élettelen akadémikus elvek uralkodtak, változatlanul unalmas rutin jellemezte mind a klasszicista művészek (Carstens stb.), mind a reakciós romantikusok (Overbeck, Cornelius, Schnorr von Carolsfeld stb.) alkotásait. Ezek a művészek hosszú időn át Itáliában működtek, majd később az akadémikus festészet oszlopai lettek. Kivételként említhető F. O. Runge egyik-másik portréja és K. D. Friedrich néhány tájképe.

A harmincas években jelentkezett a „biedermeier" ízlésű művészek szenvelgő romantikája. Ezek a művészek már nem a középkori lovagokat magasztalták, hanem a vidéki polgári lét békés kényelmét.

A német festészetet csak a század dereka táján gazdagította egy széles látókörű, nagy művész, Adolf Menzel (1815—1905). Realisztikus tájképein és életképjelenetein híven ábrázolta Németország természeti tájait és a német élet változatosságát, bár a német múlt és jelen eszményítésére irányuló tendenciát nem tudta leküzdeni.

A XIX. századi német szobrászok (Schadow, Rauch) és építészek (Schinkel, Klenze) sokáig ragaszkodtak a hűvös és szenvtelen klasszicizmus hagyományos, XVIII. századi formáihoz, s a monarchikus hatalmasságok által népszerűsített konzervatív ízlésnek hódoltak.

5. AUSZTRIA

IRODALOM

Az osztrák irodalom a németországi irodalommal szoros kölcsönhatásban fejlődött, ugyanakkor néhány sajátos körülmény is rányomta bélyegét.

A legnagyobb osztrák drámaíró, Franz Grillparzer (1791—1872) szintézisbe igyekezett foglalni a romantikát a klasszicizmussal. Politikai nézeteit tekintve Grillparzer konzervatív volt. Ugyanakkor, amikor elvetette a burzsoá civilizációt, a régi patriarchális életformákat eszményítette. Drámáinak tárgyát a történelemből és a mitológiából merítette. Legjelentősebb alkotásai: „Az ősanya" (1817), „Aranygyapjú" (1821) „Ottokár király" (1825), „A tenger és a szerelem hullámai" (1831), „Az élet álom" (1834). Grillparzer drámáinak alapeszméje: a hagyományos rendet megtestesítő végzet leküzdhetetlen ereje előtt való meghódolás. Az, aki a végzettel szembehelyezkedve próbálja bizonyítani erejét, szükségképpen alulmarad. Grillparzernak az a törekvése, hogy behatoljon az emberek tudatalatti, irracionális élményvilágába, drámáinak jellemző vonása.

Kimagasló helyet foglal el az osztrák romantikában Nikolaus Lenau (Nikolaus Niembsch von Strehlenau írói álneve; 1802—1850.) Lenau alkotó művészete a népdalra épül. Költeményeiben a korabeli társadalmi valóságból való kiábrándultság hangjai szólalnak meg. A „Faust"-ban (1836),

„Savonarolá"-ban (1837), az „Albigensek"-ben (1842) komoly társadalmi és erkölcsi problémákat vet fel, elelmélkedik az élet értelmén, a társadalmi haladás ellentmondásain, kifejezi az emberiség szabadságharcának végleges diadalába vetett rendíthetetlen hitét. Lenau költészetére jellemző a szabadság ihletett szeretetének, a lázadás és zendülés szellemének bonyolult összefonódása a „világfájdalommal", a keserűséggel és kétségbeeséssel.

Miután az osztrák romantika túlélte önmagát, Ausztriában is a német provinciális irodalomhoz hasonló jelenségek mutatkoztak. A korszak osztrák kritikai realizmusának olyan viszonylagos nagysága, mint a novellaíró Adalbert Stifter (1805—1868) is műveiben az osztrák vidék megrekedt patriarchális életét tükrözte.

ZENE

Az osztrák zenében a romantikus irányzat a nemzeti operáért, illetőleg az olasz opera túltengése ellen vívott harcban és a lírai műfajok — a dal, a lírai miniatűr — pompás kivirágzásában, valamint a hangszeres programzene kifejlődésében mutatkozott meg. Az utóbbiban a romantikusokra jellemző törekvés — a zene és a szó művészetének egységbefoglalása — jutott kifejezésre: igen sok programzenei alkotást irodalmi és költői mintaképek ihlettek.

Franz Schubert (1797—1828) életművében a haladó romantika vonásai figyelhetők meg: behatolás az ember lelkivilágába, a természet mély átélése, élénk érdeklődés a népművészet iránt.

Schubert alkotómunkásságában a lírai dal foglalja el a központi helyet. Dalaiban költői módon szólalnak meg a nép fiának eleven és közvetlen érzelmei. Melódiáiban a népdal kifejezési sajátosságait a művészi tökély magaslataira emelte.

Schubert azzal, hogy dalait ciklusokba foglalta („Szép Molnárné", „Téli utazás"), amelyek „lírai hősük" sorsát tárják elénk, jelentős mértékben tágította a dal műfaji kereteit. Sok dalában igazi drámaiságot érzünk („A város", „A képmás"). Dalszerűség hatja át Schubert hangszeres alkotásait (szimfóniáit, zongora- és kamaraműveit) is, és ez teljes összhangban van lírai jellegükkel.

6. ANGLIA

A FORRADALMI ROMANTIKA IRODALMA. BYRON, SHELLEY, KEATS

A francia forradalom Angliában is élénk visszhangot keltett. Egyes angol szociológusok, akik a felvilágosodás eszméit képviselték, a franciaországi események hatására, fejlődésükben túljutottak az utópista szocializmus nézetein is.

Ezek közül a legjelentősebb, William Godwin (1756—1836), „Tanulmány a politikai igazságosság alapelveiről" című munkájában (1793) nemcsak a feudális társadalmat, hanem a kialakulóban levő polgári viszonyokat is bírálja. Engels rámutat, hogy ebben a munkában „sok szép dolog van, amiben G(odwin) közel jár a k(ommunizmus)-hoz..."[11] Godwin legsikerültebb írói alkotása „Caleb Williams kalandjai" című regény (1794), amelynek szórakoztató meséje a társadalmi igazságtalanság mélyreható bírálatával párosul.

A XIX. század elejének nagy angol romantikus költői radikális, sőt forradalmi nézeteket vallottak.

Az angol romantika legnagyobb képviselőjének, George Gordon Byronnak (1788—1824) munkássága a napóleoni háborúk utolsó éveire és — nagyobb részben — a Napóleon bukása és a Szent Szövetség létrehozása után eluralkodó kegyetlen reakció időszakára esik. Byron, a felvilágosodás

[11] Engels — Marxnak, 1845. március 17-én. Lásd *Marx—Engels* Werke. 27. köt. Dietz Verlag 1963. 25. old.

George Gordon Byron
Harlowe rajza nyomán készült metszet. 1818

és a francia forradalom felszabadító eszméinek örököse, meggyőződéses híve volt a politikai szabadságnak, s egyben megtagadta a színtelen és prózai burzsoá civilizációt is. Szoros szálak fűzték a XIX. század elejének nemzeti felszabadító mozgalmaihoz. Amikor az uralkodó körök hajszát indítottak ellene, kénytelen volt elhagyni Angliát. Kapcsolatba lépett az itáliai karbonárikkal és részt vett a görög nép szabadságharcában. Már életében is óriási népszerűségnek örvendett, sok ország forradalmi ifjúsága szemében „a gondolatok királya" volt.

Byron költői alkotásainak középpontjában a komor, csalódott és magányos hős alakja áll, aki a civilizált társadalomból Keletre menekül, oda, ahol még elevenen élnek az erőteljes szenvedélyek és lángoló érzelmek. Az alakok különbözősége ellenére, ezen a hősön mindig világosan kivehetők magának a költőnek a vonásai. Byron hőse először a „Childe Harold" című elbeszélő költeményben (1812—1818) bukkan fel előttünk. Az úgynevezett keleti költeményekben (1813—1816) — „A gyaur", „A kalóz", „Az abydosi menyasszony", „Lara", „Parisina", „Korinthos ostroma" — a byroni hős erőteljessé, mozgékonnyá válik, harcol a keleti kényúr, despota és zsarnok ellen. Ezeknek a műveknek az ereje a zsarnokság és elnyomás gyűlöletében, a társadalmi tiltakozás lendületében rejlik. De a reakció időszakában Byron költészete is pesszimista vonásokat vesz fel és a romantikus szertelenség időnként mesterkélt, melodrámai jelleget kölcsönöz a hősök végzetes szenvedélyeinek.

Különleges helyet foglalnak el Byron hagyatékában drámai formába öltöztetett filozófiai költeményei. Például a „Manfred" (1817) alapmotívuma a környező világból való mélységes kiábrándulás. A „Kain"-ban (1821) büszke szembeszállása a valósággal zendüléssé, az értelemnek a vallás elleni lázadásává fokozódik.

Byron egyik legsikerültebb alkotása a „Don Juan" (1818—1824) című befejezetlen verses regénye. A regény tele van szatirikus és lírai jellegű kitérésekkel. A költő ostorozza benne a feudális-abszolutisztikus társadalom nyomasztó bénaságát, felemeli szavát az emberiséget tengernyi szenvedéssel sújtó hódító háborúk ellen, lerántja a leplet az aranyborjú hatalmáról. Hitet tesz eszménye, a politikai szabadság mellett, de ezt az eszményt — véleménye szerint — csak a természet ölén, a civilizált társadalom önzésétől és zsarnokságától távol lehet megvalósítani. A költő olykor maga is bevallja programjának irreális voltát, és a regénybe fájdalmas hangok lopakodnak be. A „Don Juan" utolsó énekeiben Byron csaknem eljut a realizmusig, kritikus szemmel ábrázolja az angliai valóságot.

A polgári demokratikus eszméket valló Byrontól eltérően kortársa és barátja, Percy Bysshe Shelley (1792—1822), az utópista szocializmushoz állott közel.

Shelley különleges műfajt teremtett: a szimbolikus képekben és megszemélyesített fogalmakban gazdag fantasztikus költeményt, amely az emberiség nagyszerű jövőjéről szőtt álmokat tárja az olvasó elé. Shelley a megálmodott jövőhöz vezető utat kezdetben a békés prédikációkban és az erkölcsi tökéletesedésben vélte megtalálni. A forradalmi harc és a nemzeti mozgalmak hatására azonban a költő letett korábbi illúzióiról, és mindinkább tudatára ébredt annak, hogy a forradalmi harc elkerülhetetlen. Ez a gondolat csendül ki világosan „Az Iszlám lázadása" című költeményben (1817), amelyben a költő az arisztokrácia és a gazdagok hatalmától megszabadító forradalmat énekli meg. „A megszabadított Prometheus" című lírai drámában (1818—1819)

Shelley a legoptimistább változatát adja az ókori legendának: a harc Prometheus megszabadulásával végződik. „A Cenciek" című tragédiájában (1819) Shelley az olasz krónikában megörökített reneszánsz korabeli ragyogó jellemeket kelti életre.

Az angol forradalmi romantika másik képviselője, John Keats (1795—1821) a kiábrándító burzsoá valósággal ugyancsak fennkölt eszményeit állítja szembe, amelyeket az ókorban és a természetben lát megtestesülni. Keats két legjelentősebb alkotását: az „Endymion"-t (1817—1818) és a befejezetlen „Hyperion"-t (1820) antik témákra írta. Az antik források kedvelése a költőnek a XVIII. századi klasszicizmushoz fűződő kapcsolatait mutatja, de Keats az antikvitásban már nem annyira polgári, mint inkább esztétikai eszményt látott. Ez a költő társadalmi látókörének bizonyos szűkülésére vall.

A TÓ-ISKOLA

A francia forradalomra következő reakció tükröződött az úgynevezett „Tó-iskola" romantikus költőtagjainak — William Wordsworthnek (1770—1850), Samuel Taylor Coleridge-nak (1772—1834), Robert Southeynak (1774—1843) az alkotásaiban. Fiatal korukban többé-kevésbé mindhárman vonzódtak a francia forradalomhoz, de radikalizmusától megrettenve és eredményeinek láttán kiábrándultak, és a konzervatív táborhoz pártoltak át. Különösen messze haladt e tekintetben Southey, akiből udvari költő és a Szent Szövetség poétája lett.

A Tó-iskola alapját Wordsworth és Coleridge vetette meg az 1798-ban közreadott „Lírai balladák" című gyűjteményes kötettel. A második kiadás előszavában Wordsworth bírálta a polgári civilizációt, arra buzdította olvasóit, hogy térjenek vissza a természet ölén fellelhető patriarchális élethez, legyenek istenfélők.

Az iskola három költőtagjának irodalmi hagyatéka különböző értéket képvisel. Southey-nak a középkor nyomasztó fantasztikumával tele balladái, valamint az egzotikus keleti világot idéző költeményei középszerűek. Hasonlíthatatlanul jelentősebb Wordsworth és Coleridge költői munkássága, bár többnyire az ő alkotásaikban is jelen vannak a vallásos megbékélés motívumai. Wordsworth számos költeményében kitűnő képet rajzolt Anglia természeti tájairól és az egyszerű emberek — parasztok, iparosok, katonák — életéről. Coleridge „Ének az öreg tengerészről" című költeménye egy matróz sorsát idézi fel, aki társainak pusztulása után szörnyű kalandokat él át a tengeren. A viharos tengernek Coleridge festette képei az angol költészet csúcsteljesítményei közé tartoznak.

WALTER SCOTT

Walter Scott (1771—1832) a romantika korszakának kiváló skót írója volt. A romantikusokhoz kapcsolódott a középkor iránti érdeklődésével is. Pályája kezdetén skót népi hagyományokat gyűjtött, majd romantikus költeményeket írt. Később áttért a prózára, és munkássága ettől kezdve alapjában véve realista jelleget öltött.

Walter Scott nagy érdeme, hogy az irodalomban meghonosította a historizmus elvét. A XVIII. század végének és a XIX. század elejének eseményei — a nagy francia forradalomtól a napóleoni hadjáratokig és nemzeti felszabadító háborúkig — rengeteg embert avattak történelmi mozgalmak részeseivé. Széles tömegek ismerték fel, hogy változnak az életviszonyok, és velük együtt megváltoznak az erkölcsök, szokások, emberi jellemek. Szükség volt egy olyan emberre, aki ezt az ösztönös megérzést átülteti az irodalomba, a művészi alkotómunka tudatos elvévé teszi.

Ez az ember Walter Scott volt. Segítségére voltak ebben Skócia sajátos viszonyai, ahol különféle társadalmi formációk éltek egymás mellett — a nemzetségi klánoktól egészen a modern kapitalizmusig — és éles harc dúlt közöttük. Mindez szemléletesen mutatta a történelem mozgását. Walter Scott több regényében (például a „Waverley"-ben és a „Rob Roy"-ban) leírta a skóciai

klánnak, az ősrégi nemzetségi társadalom roskadozó intézményének a pusztulását. „Walter Scott regényeiben megelevenedik előttünk a Skót Felföld klánja"[12] — jegyezte meg Engels. Más regényeiben Anglia és más európai országok középkorát mutatja be (ezek közül legismertebb az „Ivanhoe" és a „Quentin Durward"). Végezetül egész regénysorozatokban foglalkozott a XVII—XVIII. századi angliai osztályharcokkal. („Puritánok", „A Montrose-legenda").

Walter Scott sajátos módon világította meg a történelmet: regényeiben a királyok, hadvezérek, nagyurak cselekedetei háttérbe szorulnak a nép életének, szokásainak, erkölcseinek változásaihoz képest. Ezzel függ össze regényeinek sajátos szerkezete is. Középpontjukban mindig egy képzelt hős, egyszerű ember áll, akinek egyéni sorsa azonban szorosan kapcsolódik a népélet nagy, társadalmi jelentőségű eseményeihez. Walter Scott regényeiben egymással ellentétes és bonyolult érdekek, osztályok, pártok, vallási szekták harcának képe tárul az olvasó elé. Az író azt mutatja be, hogyan sorvad el fokozatosan a régi feudális-patriarchális társadalom, és miként tör magának utat kérlelhetetlenül a polgári fejlődés. Walter Scott ezzel olyan regényt teremtett, amely a magánélet ábrázolásával a történelmi események képét rajzolja meg. Az író ezáltal páratlan lehetőségeket tárt fel a saját koráról szóló regény számára is.

A CHARTIZMUS IDŐSZAKÁNAK DEMOKRATIKUS KÖLTÉSZETE

A harmincas-negyvenes évek angol demokratikus költészete együttérzéssel ábrázolta az elnyomott osztályok életét, felvetette a munka és a tőke közti viszony kérdését, kifejezésre juttatta a proletariátus társadalmi követeléseit.

Thomas Hood (1799—1845) legsikerültebb költeményében („Dal az ingről") azt ecseteli, milyen egy varrólány sorsa a burzsoá társadalomban. A chartista mozgalom sok költőjének kedvelt műfaja a dal. Engels „A munkásosztály helyzete Angliában" című munkájában együttérzéssel nyilatkozik Edward Mead „Gőz király" című verséről.

A chartista költészet legjelentősebb képviselője Ernest Charles Jones (1819—1869), az angol munkásmozgalom neves vezetője volt. A proletár internacionalizmus és az osztályharc szellemétől áthatott alkotásai közül legnépszerűbb az „Alsó osztályok dala" és a „Munkásdal" volt. „Hindosztán felkelése, vagy az új világ" című költeményében (1850) Jones — Shelley romantikus költeményei nyomán — az emberiségnek a rossz feletti győzelmét és a jövendő szabad világot énekli meg.

A chartista költészet a proletariátus belső világát tárta fel. A munkásosztálynak azonban még sok előítélettől kellett megszabadulnia. Engels ezt írta: „. . . elmúlt forradalmak költészetének (mindig a Marseillaise kivételével) későbbi időkben ritkán van forradalmi hatása, mert hogy a tömegekre hatni tudjon, kénytelen a kor tömegelfogultságának is hangot adni. Innen a vallásos bárgyúság, még chartistáknál is."[13]

AZ ANGOL REALIZMUS. DICKENS

Az angol irodalom egész sor realista írót adott a világnak, akik regényeikben nagyszabású képeket festettek a társadalom életéről. A XIX. századi angol kritikai realizmus bizonyos fogyatékosságát jelzi a szentimentális és moralizáló elem, amelytől legkülönb képviselőinek, még Dickensnek a művei sem mentesek. Ugyanakkor az angliai burzsoá viszonyok fejlettebb volta lehetővé tette az íróknak, hogy a munkásosztály helyzetét is bemutassák, ami csaknem teljesen kívül rekedt

[12] Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. 258. old.

[13] Engels — H. Schlüterhez, 1885. május 15-én. Lásd *Marx—Engels:* Művészetről, irodalomról. Szikra 1950. 84. old.

Stendhal és Balzac látókörén. Dickens, Brontë és Gaskell regényeiben a proletariátus élete és harca, a chartista mozgalom elevenedik meg. Igaz, a munkáskérdést ezek az írók nem a társadalmi harc kibontakoztatása révén gondolták megoldani, hanem az osztályoknak a filantropista utópiák szellemében való megbékéltetése útján.

Charles Dickens (1812—1870) — a világirodalom egyik legnagyobb művésze volt. Korai műve, a „Pickwick klub" (1837) Angliát még a patriarchális erkölcsök hazájának ábrázolta. Kigúnyolja ugyan hősének, Pickwicknek széplelkűségét, hiszékenységét, naivságát, de ugyanakkor részvéttel ecseteli önzetlenségét, becsületességét, a jóba vetett hitét. Az egész könyvön valami csodálatos humor árad el. Dickens azonban nagyon is igaz művész volt ahhoz, hogy túl hosszasan időzzön a konvenciók világában. Következő regényében, a „Twist Olivér"-ben (1838) már a kapitalista város, a nyomornegyedek, a szegény emberek életét mutatta be.

Charles Dickens
Fénykép

Dickens mind a „Twist Olivér"-ben, mind a „Nicholas Nickleby"-ben (1839) egy fiatal emberről ír, aki leküzdi az élet valamennyi nehézségét, és végül kivívja egyéni boldogságát. Ezzel a sorsrajzzal regényei a XVIII. századi felvilágosodás irodalmához kerülnek közel. Dickens a felvilágosodás korszakától örökölte optimizmusát, az igazság diadalába vetett törhetetlen hitét. Műveit azonban mély drámaiság hatja át; a társadalmi összeütközések olykor tragikus kimenetelűek, amiben Dickens felfogása eltér a XVIII. századi írókétól.

Dickens a „társadalmi rossz" megtestesítőinek valóságos galériáját alkotta meg a burzsoá osztályt képviselő figurák konkrét rajzában. Ilyenek például Ralph Nickleby, az uzsorás, és Squeers, a gonosz tanító („Nicholas Nickleby"), az álszent Mister Pecksniff („Martin Chuzzlewit"), az embergyűlölő Scrooge („Karácsonyi történetek"), a tőkepénzes Bounderby („Nehéz idők"). Dickens legnagyobb teljesítménye ezen a téren Mister Dombey alakja, „Dombey és fia" című regényének (1846—1848) hőse. Ebben annak az embernek a típusát eleveníti meg, akiből minden érzés kihalt. Önteltségét, ostobaságát, önzését, kőszívűségét Dickens azzal magyarázza, hogy hőse a vagyonosok világához tartozik. Az író lerántja a leplet erről a világról, ugyanakkor naiv módon úgy véli, hogy Dombey-t azért át lehet nevelni.

Dickens foglalkozik műveiben a munkásosztály életével és harcával is. A proletariátus helyzetét ecseteli „Régiségbolt" című regényében (1841). Mély részvétet érez a munkás nehéz élete iránt, de nem hisz a munkásság forradalmi lehetőségeiben, sőt „Nehéz idők" című regényében még ki is gúnyolja a chartista agitátort. Dickens nem látja a burzsoá társadalomból kivezető utat, állásfoglalása ennek ellenére igazán demokratikus. Rendíthetetlen optimizmusa, eleven és jellegzetesen angol humora, józan, realisztikus életszemlélete — Shakespeare után — Anglia legnagyobb népi írójává teszi.

A REALISTA ISKOLA EGYÉB KÉPVISELŐI

William Makepeace Thackeray (1811—1863) irodalmi munkássága több lényeges vonásában eltér Dickensétől. Thackeray kíméletlenül megveti a társadalom polgári-nemesi felső rétegét, ugyanakkor teljesen érzéketlen az alsóbb rétegek élete iránt. Életszemlélete pesszimista, a világ-

ról alkotott ítéletének alapja a hitetlenség. Legnagyobb alkotása, a „Hiúság vására" (1846—1848), az uralkodó osztályok életét közönséges vásári mutatványként ábrázolja, amelyben mindenki a neki előírt szerepet játssza. Thackeray nem fedez fel pozitív hősöket; típusai két csoportra oszthatók: csalókra és megcsaltakra. Mint művész, a szigorú lélektani igazságra törekszik, óvakodik a Dickensre oly jellemző groteszk vonásoktól és túlzásoktól.

Charlotte Brontë és Elisabeth Gaskell írónők hasonlíthatatlanul szerényebb képességekkel dicsekedhettek, mint Dickens vagy Thackeray. Charlotte Brontë (1816—1855) legjobb regényében, a „Jane Eyre"-ben (1847), igen sok az önéletrajzi elem. Egy fiatal leány életét mutatja be, aki egyedül kénytelen utat törni magának a társadalomban: Brontë együttérzéssel ábrázolja bátor, büszke jellemét, igyekezetét, amellyel megvédi függetlenségét, és nem hódol be az uralkodó erkölcs konvencióinak és a burzsoá önzésnek.

Elisabeth Gaskell (1810—1865) „Mary Barton" című regényében (1848) a proletariátus életével foglalkozik. Erőteljes, vonzó proletáralakokat ábrázol; gyakori témája a chartista mozgalom. Az írónő azonban a burzsoá társadalom ellentmondásaiból kivezető utat a keresztény-szocializmusban, az osztályok megbékélésében véli megtalálni.

AZ ANGOL SZÍNHÁZ

A XIX. századi angol színház messze elmaradt a francia mögött mind a drámaírás, mind a színművészet terén. A század nagy angol írói és költői nem írtak színdarabokat, vagy csak olvasásra, nem előadásra szánták. Ez lett a sorsa Byron, Shelley, Coleridge, Walter Scott és Bulwer-Lytton drámai műveinek. A nagy angol realisták, élükön Dickensszel és Thackerayvel, érdeklődtek ugyan a színház iránt, de drámaírással nem foglalkoztak. Mivel azonban a színház nem lehet meg teljes értékű korszerű, drámák híján, a XIX. századi angol színház ily módon egészében véve a hanyatlás korát élte. A tehetséges angol színművészek, akikben a XIX. század folyamán nem volt hiány, kénytelenek voltak vagy Shakespeare és Sheridan műveit előadni, vagy be kellett érniük (franciából) fordított melodrámákkal, szalonvígjátékokkal és vaudeville-ekkel. Az angol színházi élet Londonban összpontosult. Itt a XIX. század elején hat rendszeresen működő színház volt, ezek közül a két kiváltságos — az 1663-ban alapított Drury Lane és az 1732-ben alapított Covent Garden — kizárólagos jogot élvezett az úgynevezett törvényes vagy szabályos (irodalmi, klasszikus) dráma előadására. A XVIII. században mindkettő az arisztokrata közönséghez alkalmazkodott, azt pedig kielégítette e két színház repertoárja. A XVIII. és XIX. század fordulóján azonban behatol a színházakba a demokratikus nézőközönség is a maga ízlésével és igényeivel. A színházak vezetői mindent megtettek, hogy egyre újabb nézőket toborozzanak. Például Sheridan, aki 1776-tól vezette a Drury Lane színházat, a hatás növelésének legkülönfélébb eszközeit alkalmazta, még állatokat is felvitetett a színpadra.

Mivel így az idők folyamán a „nagy" színházakban is ugyanolyan esztrád-cirkuszi számokat adtak elő, mint a „kicsikben", az előbbiek monopolhelyzetének fenntartása értelmetlenné vált. A „nagy" színházak kiváltságainak eltörléséért sok haladó angol író felemelte szavát (Bulwer-Lytton, Thackeray stb.), és 1843-ban törvényt is hoztak „a színházak szabályozásáról" vagy „a színházak szabadságáról". Ettől kezdve minden színháznak joga volt szabadon megválogatni műsorát és — a vállalkozó felelősségére — bármilyen darabot előadni.

A Drury Lane színházban bontakozott ki a kiváló angol tragikus színésznőnek, Sarah Siddonsnak (1755—1831) és fivérének, John Kemble-nek (1757—1823), a nem kevésbé híres tragikus színésznek és rendezőnek művészi tevékenysége. Kemble — pályafutása második felében — a Covent Garden színháznak volt igazgatója és első rendezője. A Drury Lane-ben ragyogott fel Edmund Keannek, a nagy színésznek (1787—1833) a tehetsége, a Covent Gardenben pedig

Kemble helyére William Macready (1793—1873) lépett, ugyancsak igazgatói és rendezői minőségben. A harmincas évek végén és a negyvenes évek elején Macready maga vezette a két nagy színházat és igyekezett mindkettőt a realizmus igényeinek megfelelően átformálni.

Az angol színművészetben a klasszicista irányzat egybeesett a franciaországi klasszicizmus újjászületésével; e tekintetben Kemble művészete párhuzamosan fejlődött Talmáéval. Kettőjük művészetének társadalmi tartalma azonban eltérő volt. A XVIII. század végén, majd a XIX. század elején kibontakozó angol klasszicizmus mélységesen konzervatív és akadémikus jellegű volt, hiányzott belőle a forradalmi pátosz. Különösen vonatkozik ez Kemble-re, aki elsősorban deklamáló színész volt; alakításait a külső emelkedettség ellenére belső hűvösség jellemezte, játékában a technikai tökély dominált az érzelmek fölött.

Sarah Siddons, a klasszicista stílus legtökéletesebb képviselője, az érzelem kifejezése tekintetében messze felülmúlta fivérét. Benne megvolt a mély átélés képessége, ami öccséből hiányzott. Lady Macbeth szerepének alakításáról a színikritikus Hazlitt ezeket írta: „Grandiózusabbat képzelni sem tudnánk. Igazi megtestesítése volt a tragédiának."

Kimagasló érdemeket szerzett Kemble mint rendező. Erőteljesen harcolt a nívós repertoárért; tizenegy Shakespeare-darabot vitt színre, és valamennyinek történelmileg pontos megformálására törekedett.

Kemble ellenpárja volt Kean, a nagy angol romantikus színész. Fellépése csapást jelentett Kemble iskolájára nézve. Kean jelentéktelen külsejű ember volt, de játékát kirobbanó szenvedély telítette, belső tűz hevítette. Coleridge, a romantikus költő ezt mondta róla: „Kean játékát látni olyan, mintha Shakespeare-t villámfénynél olvasnók." Kean színészi alakításait roppant belső erő, a konvenciók és sablonok elvetése, az angliai burzsoá társadalom fonáksága és hazug volta elleni viharos tiltakozás jellemezte. Munkássága a demokratikus romantikának mintegy színművészeti megtestesülése volt, bár játékában bőven akadt egyenetlenség és szubjektív vonás is.

A demokrata plebejus Keantől eltérően Macready a polgári tekintélyességet és korlátoltságot testesítette meg. A romanticizmus az ő értelmezésében széthulló, epigon jellegű volt. Macready nagyobb tehetséget árult el a melodrámában, mint a tragédiában. Gyakran alakított gonosztevőt, és e szerepeiben a realista irányzatot juttatta kifejezésre.

Macready mint rendező rengeteget fáradozott, hogy a színházakban visszaállítsa az eredeti shakespeare-i szövegeket. Rendezéseiben elsősorban történelmi hitelességre törekedett, színészegyüttest akart létrehozni és gondosan kidolgozta a tömegjeleneteket. Újító törekvéseit azonban korlátozta a nagy társadalmi problémáktól való idegenkedése.

Az angol komikus színészek az alakítás minőségét tekintve messze elmaradtak a tragikusok mögött, mivel nem volt teljes értékű vígjáték repertoár. A vérszegény, értéktelen darabokat mindenféle trükkökkel zsúfolták tele. A legsikerültebb fogások azután meggyökeresedtek, állandó színpadi kellékekké váltak. A drámaírók is ezekhez alkalmazkodtak, népszerű komikusok számára írták a darabokat és a szerepeket. Ennek következtében a vígjátékokat ugyanúgy konvencionálisan adták elő, mint a klasszicista színészek a tragédiát.

A tehetséges Elizabeth Vestris (1797—1856), az Olympic Színház vígjátékszínésznője és rendezője harcot indított a burleszk műfajok megszokott sablonjai ellen; erős együttest kovácsolt össze, vállalkozott a rendezés realista megreformálására. Az Olympic Színházban végzett sikeres munkájának elismeréseképpen meghívták a Covent Gardenbe, ahol mintaszerű rendezésben vitte színre Shakespeare és Sheridan vígjátékait. Újítói munkásságát folytatta a Lyceum Színházban is. Reformtörekvéseinek korlátot szabott az, hogy Angliában ekkor nem voltak igazi vígjátékszerzők.

Vestris munkásságát a Bancroft házaspár folytatta, akik 1865-től 1880-ig a Walesi herceg színházában tevékenykedtek. Marie Bancroft ragyogó tehetségű vígjátékszínésznő volt. Férjével, az ugyancsak színész Bancrofttal együtt irányította a színházat. Mindketten a színjátszás realista

szellemű megreformálására törekedtek. Terveiknek sikerült megnyerniük Thomas Robertsont (1829—1871), a tehetséges drámaírót, az angol életből vett realista drámák („A társaság", „Kaszt", „Iskola") szerzőjét. Az angol színházban ezek a darabok nyitották meg a kritikai realizmus korszakát.

A KÉPZŐMŰVÉSZETEK ÉS AZ ÉPÍTÉSZET

Az angol festészet virágkora, amely a XVIII. század derekán — Hogarth és Gainsborough munkásságával kezdődött, a XIX. században hamar, a század első harmadában véget ér. Ekkor az angliai festészet általános jellegével együtt lényegesen megváltozott a különféle festészeti irányzatok harcának értelme is. A portréfestészet ragyogó fejlődését felváltotta a tájképfestészet nem kevésbé ragyogó fejlődése, és éppen itt, a művészetnek ezen a látszólag békés területén zajlott le az egyetemes művészettörténet egyik legélesebb, leghevesebb és legádázabb összeütközése.

A konvencionális és (az irodalmi romantikával ellentétben) elvont romantikus irányzat már a XIX. század első évtizedeitől kezdve uralomra jutott, kivívta a hivatalos körök elismerését. Az irányzat vezetője, Turner, munkásságával hosszú évekre megszabta a konzervatív polgári közönség ízlését.

Joseph William Turner (1775—1851) kora nagy „történeti" festőjének hírében állott; nagyméretű, fény- és színkontrasztokkal telített tájképei rendszerint valamilyen mitológiai vagy történelmi jelenetet ábrázoltak („A Heszperidák kertje", „Dido Karthágó építése közben" stb.). Turner irodalmi művekből merített ihletet, s ő maga is számos fantasztikus témát gondolt ki („Apuleius leánya, apjának keresése közben", „Megérkezés Ruysdael kikötőjébe" stb.); a természet nála csupán mintegy eszközül szolgál ahhoz, hogy szárnyaira bocsáthassa féktelen fantáziáját. Még a földrajzi elnevezéssel megjelölt képei („Ehrenbreitstein", „Rosenau" stb.) sem voltak egyebek, mint viharos képzeletének termékei. Csak fiatal korában érdeklődött a reális természet benyomásai iránt, később mindezt nyomtalanul elmosta fantasztikus látomásainak kimeríthetetlen áradata. Turner egész életművére a komor és kilátástalan fatalizmus nyomja rá bélyegét: az ember nem más, mint az ellenséges, leküzdhetetlen és borzalmas elemek szánalmas játékszere („Az ötödik egyiptomi csapás", „Hannibal seregének pusztulása az Alpokban", „Hegycsuszamlás" stb.). Turner még a maga korából merített témáit is („Az esőben és viharban viadukton rohanó vonat", „A »Téméraire« fregatt utolsó útja", „Rabszolgahajó") a pesszimista végzetszerűség szellemében oldotta meg: vagy a régi romantika kihalásán kesergett, vagy a halált és pusztulást hozó elháríthatatlan véget jövendölgette. Későbbi munkáit elvont szimbolika és misztika színezte („Este és reggel az özönvíz után", „Napóleon a vértenger partján" stb.). Turner esztétikai alapelveire épült fel a „viktoriánus éra" művészeti nézeteinek egész rendszere, ugyanakkor ezek az elvek példázták először tökéletesen azt a művészetet, amely tudatosan elrugaszkodott az élettől („l'art pour l'art").

Turner képzeletszüleményeinek és külső hatáskereséssel megdöbbentő művészetének teljes tagadása volt John Constable mélységesen realista művészete. Constable (1776—1837) volt Gainsborough mellett a legnagyobb angol festő, egyike a XIX. századi új európai és amerikai művészi formanyelv megteremtőinek. Igaz és demokratikus művészete a XVIII. századi felvilágosodás filozófiájának világos és egyszerű megállapításain nyugodott és közeli rokonságban állott azzal a mélységesen humanista természeti lírával, amely John Keats verseiből tárul elénk. Constable falusi molnár fia volt, és csak nagy nehézségek árán tudta megszerezni művészi képzettségét, azt a lehetőséget, hogy azzal a művészettel foglalkozzon, amelyet igaznak és fontosnak tartott. Törhetetlen akaraterejével és elvhűségével sohasem tért le a maga választotta útról, az életigazság fáradhatatlan keresésének útjáról. A XIX. századi festők mindennapos gyakorlatában

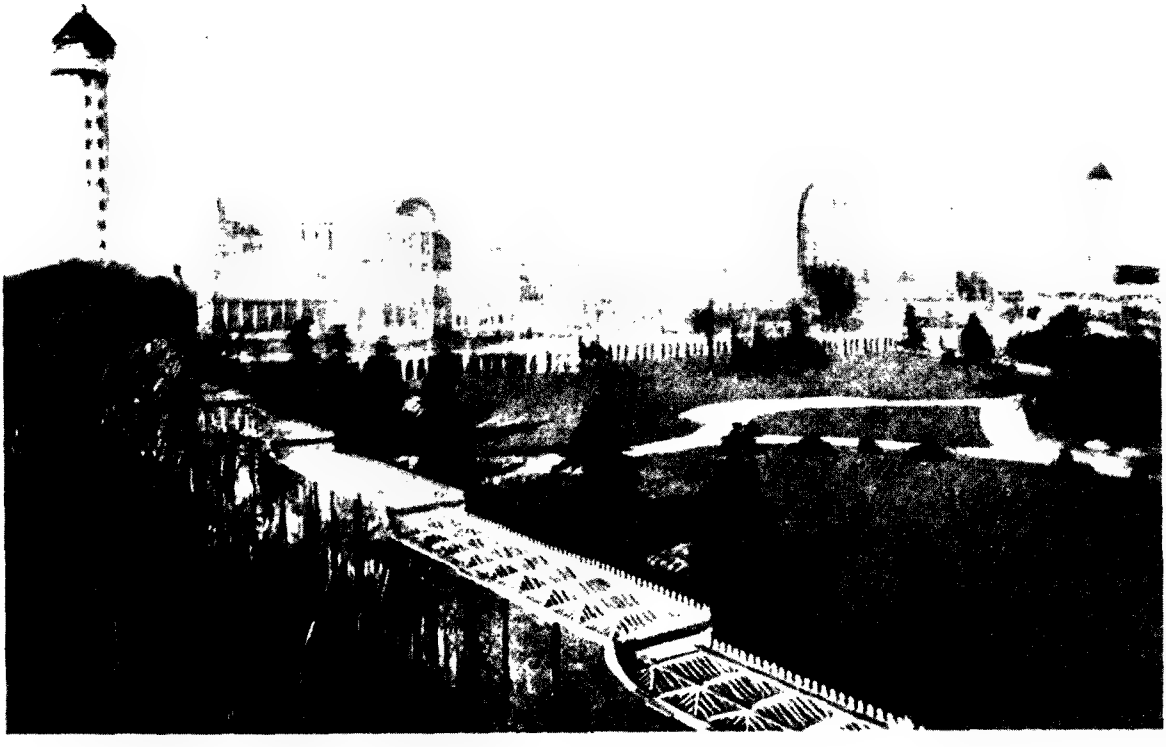

A Kristálypalota
Az 1851-es londoni világkiállítás épülete. Tervezte: Paxton

ő honosította meg a természet után készített tanulmányokat. Képeinek gondos, kitartó előkészítése után eljutott odáig, hogy valóban költőileg érzékelhesse a természet szépségeit. Ő volt az első, aki a reális természetet olyannak ábrázolta, amilyen az a valóságban: a reggeli harmatot, a rekkenő déli hőséget, a fű nedves zöldjét, az ősz végtelenül finom színharmóniáit vagy a nyár tündöklő frisseségét; de tiszta szívből fakadó költészetre ihlették a pusztai hanga borította agyagos lankák, az árnyas folyópartokon heverő korhadt tuskók, a vízlepte rétek vagy a magasban úszó felhők is. Képein Constable minduntalan visszatért az ember és az emberi alkotómunka dicsőítésére. Egyik legkiválóbb képe, a „Gázlón áthaladó szénásszekér" (1821), amelyet 1824-ben Párizsban is kiállítottak, szinte kihívás volt a klasszicizmusnak. Constable tanulmányai és nagy vásznai („Megbokrosodott ló", „Búzatábla", „A weymouthi öböl", „Stratfordi malom", „A salisburyi székesegyház" stb.) — mind megannyi nagy teljesítménye az angliai festészetnek, amely Constable halála után hamarosan hanyatlani kezdett.

A portréművészet hanyatlása már Thomas Lawrence műveiben jelentkezett. Lawrence, a Királyi Akadémia elnöke és a Szent Szövetség csaknem minden uralkodójának udvari festője, a portréfestők feladatát az előzékenykedő hízelgésben látta, és nem riadt vissza a leplezetlen hazugságtól sem. Lawrence után a portréfestés egészen a XIX. század végéig a szokványos, semmitmondó rutin színvonalán mozgott.

Az angol festészet és szobrászat irányítása a XIX. század derekán a végtelenül unalmas és tartalmatlan akadémikus művészet képviselőinek kezében nyugodott, akik gátlástalanul kiszolgálták az igénytelen polgári ízlést. A Viktória korabeli „virágzás" festészete — eltérően a XIX. századi angol regénytől — óvakodott a fennálló társadalmi rendnek bárminemű bírálatától is.

Az angol festészetet ebből a szánalmas állapotából próbálta meg kivezetni az úgynevezett prerafaelita mozgalom is (nevét az 1848-ban alapított és öt évvel később feloszlott „prerafaelita testvériség"-ről kapta). A prerafaeliták eszmei vezére John Ruskin, az ismert műbíráló volt. Mind ők, mind a hozzájuk közelálló művészek a reakciós romantika álláspontjára helyezkedtek a művészet feladatának megítélésében: a nyárspolgári visszásságokkal az egzaltált misztikát, a középkor patriarchális eszményítését, a képek aprólékos részleteinek naturalista kimunkálását állították szembe, műveiket a helytelenül értelmezett korai reneszánsz szellemében stilizálták. A prerafaelita mozgalom hamarosan divattá vált és lassanként egybeolvadt az uralkodó akadémikus művészettel.

A Viktória korabeli építészet a színtelen és unalmas századeleji klasszicizmust a gótikus stílus ugyanolyan száraz és külsőleges stilizálásával váltotta fel. A londoni parlament, amelyet Charles Barry a negyvenes-ötvenes években ebben a szellemben épített, mintegy szimbóluma lett az angol burzsoázia megrögzött konzervativizmusának. Az ötvenes években jelentkeztek az első technikai reformkísérletek: az 1851-es londoni világkiállítás „Kristálypalotáját" J. Paxton vasból és üvegből építette, de a művészetet teljességgel feláldozta az új technikai ötletek hatásosságának kedvéért.

7. OROSZORSZÁG

AZ OROSZ IRODALOM FEJLŐDÉSÉNEK KÖRÜLMÉNYEI

A haladó orosz irodalom nehéz, zord körülmények között bontakozott ki. A jobbágyrendszer az orosz élet minden területére rányomta bélyegét. Az ország a politikai elnyomás súlyos terhét viselte. A cári cenzúra kíméletlenül elfojtotta a szólás szabadságát. Az orosz irodalom legkiválóbb képviselőit üldözték, sokuknak az élete is tragikusan zárult. Rilejevet felakasztották a cár hóhérai. Kényszermunkára hurcolták Odojevszkijt, Besztuzsevet Szibériába száműzték. A zseniális Puskin fiatal éveit száműzetésben töltötte, majd később valóságos hajtóvadászatot indított ellene az udvar; Puskin erejének teljében volt, amikor a gyilkos golyó kioltotta életét. Lermontovot a Kaukázusba száműzték. A cári kormányzat és a hatalmon levő nemesi monarchista klikk elszántan harcolt a haladó irodalom ellen. Az orosz irodalom ennek ellenére csodálatos felvirágzást ért meg a XIX. században, és az első helyek egyikét foglalta el Európában.

A jobbágyrendszer a parasztság nagy tömegeinek elégedetlenségét váltotta ki. Oroszországban a XIX. század hatalmas demokratikus forradalom érlelődésének a korszaka. Ennek a demokratikus mozgalomnak mintegy a tetőződését jelzik az orosz irodalom legkiválóbb alkotásai: közvetve, de olykor közvetlenül tükröződött bennük a néptömegek elégedetlensége, a feudális elnyomás miatt érzett felháborodása. Az irodalom igen fontos szerepet töltött be a haladó eszmék fejlődésében; az irodalmi alkotásokban különös erővel nyilatkozhatott meg a haladó gondolat. „Annak a népnek, amely nem élvezheti a társadalmi szabadságot, az irodalom az egyetlen szószék, amelynek magaslatáról hallathatja felháborodásának és lelkiismeretének szavát" — írta Herzen.

Az orosz irodalom heves eszmei harcok közepette fejlődött. A szabadságszeretet eszméitől lelkesített írók és művészek állandó harcot vívtak a reakciós monarchista, majd később a polgári liberális irányzat irodalmi képviselőivel, akik védelmükbe vették koruk társadalmi rendjét, s legfeljebb csak mérsékelt reformokat tartottak szükségesnek.

Az orosz művészek figyelemmel kísérték az ország határain túl végbemenő eseményeket is. Reagáltak a nyugat-európai társadalmi mozgalmakra, megismerkedtek a művészet és irodalom legkiválóbb eredményeivel. Az orosz kultúra rendkívüli intenzitása és gyors fejlődése eredménye-

képpen a nyugat-európai irodalomban és művészetben több évtized során kifejlődött áramlatok Oroszországban egyszerre, egymással összefonódva érvényesültek. A klasszicizmus, amely az oroszországi művészet különféle szféráiban tökéletes formában nyilatkozott meg, a romantikus irányzattal párhuzamosan fejlődött, de ugyanakkor a húszas években már a realizmus körvonalai is kibontakoztak, és a XIX. századi orosz irodalomnak ez lett a fő irányzata.

A SZÁZAD ELEJI IRODALOM

Az 1812-es honvédő háború és a vele kapcsolatos hazafias lelkesedés hatalmas lendületet adott az orosz nemzeti kultúra fejlődésének. Oroszországban ekkor a nemesség volt a legműveltebb rend. A kultúra művelőinek többsége a nemesek vagy a nemesi kultúrával valamiképpen kapcsolatban álló emberek közül került ki.

A század elejének irodalmában heves eszmei harc bontakozott ki a „Beszeda" nevű csoport, amely a konzervatív érzületű nemeseket egyesítette és az „Arzamasz Kör"-be tömörült haladó irodalmárok között. A húszas évek elejének irodalmában igen nagy szerepet játszottak azok a költők és írók, akik kapcsolatban álltak a dekabrista mozgalommal, vagy legalábbis eszmeileg támogatták a mozgalmat. Ezek azután később harcoltak is a konzervatív monarchisták tábora ellen. A dekabrista mozgalom eltiprása után, a sötét reakció korszakában, Puskin az orosz irodalom haladó elveinek védelmére kelt: szembeszállt Bulgarinnal és Greccsel, akik lapjaikban — a „Szevernaja Pcsela" („Északi méh") című hírlap és a „Szin Otyecsesztva" („A haza fia") című folyóirat hasábjain — támadást indítottak a haladó irodalom ellen. Bulgarin egyébként közel állott a III. ügyosztályhoz is. Greccsel egyetemben közvetlen ügynöke volt a kormánynak.

A XVIII. század végének és a XIX. század elejének legjelentősebb prózaírója, egyben történettudósa, Nyikolaj Mihajlovics Karamzin (1766—1826), fiatal korában a liberális eszmékhez állt közel. „Egy orosz utazó levelei" című írása segítségére volt az olvasóknak abban, hogy megismerkedhessenek a nyugat-európai élettel és műveltséggel. Legismertebb elbeszélése, a „Szegény Liza" (1792), egy nemes ifjú és egy parasztleány megindító szerelmének történetét mondja el. Az elbeszélés zárómondata — „a parasztleányok is képesek érezni" — mérsékelt volta ellenére is beszédesen bizonyítja a szerző humánus nézeteit. Karamzin a XIX. század elején azonban a konzervatívokhoz csatlakozott. Az író új, megváltozott nézetei kifejeződnek nagy munkájában, „Az orosz állam történeté"-ben.

Vaszilij Andrejevics Zsukovszkij (1783—1852) művei a romantika fontos szakaszát jelzik az orosz líra fejlődésében. Zsukovszkij mélységesen csalódott a XVIII. századi felvilágosodásban, és érdeklődése a középkor felé fordult. Igazi romantikus költő volt, az élet javait mulandóknak tekintette, és a boldogságot az embernek a belső világában való elmélyülésében találta meg. Zseniális műfordító volt, az ő tolmácsolásában ismerhette meg az orosz olvasóközönség a nyugat-európai romantikus költészetet. Különösen becsesek Schiller és az angol romantikusok műveiből készített fordításai.

K. N. Batyuskovnak (1787—1855) a földi élet realitásából kiinduló líráját — Zsukovszkij romantikájától eltérően — a derűs világszemlélet, a harmonikus szépség jellemzi.

Ivan Andrejevics Krilov (1769—1844) irodalmi pályafutását radikális felvilágosult újságíróként és drámaíróként kezdte. Legnagyobb érdeme mégis az, hogy megteremtette a klasszikus orosz mesét. Meséinek tárgyát gyakran vette más meseíróktól, elsősorban La Fontaine-től. Ennek ellenére mindvégig megmaradt mélységesen nemzeti költőnek, aki meséiben is az orosz jellem és észjárás sajátosságait tükrözte. Krilov ostorozta a nemesség kiváltságait és a hatalmasok önkényeskedését, kigúnyolta a hivatalnokokat —, a nép szempontjából ítélte meg meséinek szereplőit. A mese műfaját a természetes és egyszerű tökély magas fokára emelte.

A dekabristák között sok irodalmár és költő volt. Műveikben a klasszicizmus polgári motívumai, Cato és Brutus hősi példaképei romantikus elemekkel, a nemzeti régmúlt, Novgorod és Pszkov szabadságszerető hagyományai iránti érdeklődéssel fonódtak egybe. A dekabristák legnagyobb költője, Kondratyij Fjodorovics Rilejev (1795—1826), zsarnokellenes verseken („Honpolgár", „A kegyenchez") kívül „Gondolatok" címmel hazafias versciklust is írt. Puskin hatására írta meg „Vojnarovszkij" című hősi poémáját, amelyben egy ukrán hazafi tragikus sorsát énekelte meg.

A kor két igen nagy írója, Gribojedov és Puskin eszmeileg a dekabrista mozgalommal álltak kapcsolatban életük bizonyos időszakában.

Alekszandr Szergejevics Gribojedov (1795—1829) irodalmi hírnevét egyetlen művével alapozta meg. „Gribojedov megtette a magáét azzal, hogy megírta »Az ész bajjal jár«-t" (1824) — így értékelte néhány szóval Puskin kortársának nagy életművét.

„Az ész bajjal jár" nélkülözi a bonyodalmat, legalábbis ahogyan ezt a francia vígjátékírók értelmezték, és hiányzik belőle a szerencsés végkifejlet is. A vígjáték arra épül, hogy Csackij szembefordul Famuszov körének, Moszkva nemesi társaságának többi tagjával. Csackij a haladás képviselője, akit Herzen nyíltan „dekabristának" minősített, harcba száll a semmittevő, züllött uraságokkal, akik elvesztették nemzeti méltóságukat, és gerinctelenül hajbókolnak minden előtt, ami francia, küzd a buta, nagyhangú katonákkal és a felvilágosodás ellenségeivel. A harc a hős vereségével végződik, de Csackij szavainak társadalmi pátosza teljes erővel visszhangozza a haladó orosz ifjúságban felgyülemlett elégedetlenséget és mérhetetlen gyűlöletet a feudális rendszerrel szemben. Gribojedov a reális tulajdonságok szatirikus kiélezése révén élő, eleven típusokat teremtett: társadalmi vonásaik mellett kidomborította egyéni sajátosságaikat az író megfogalmazása szerint: „portré-vonásaikat" is. A szereplőknek olyan szellemes, szinte epigrammatikus visszavágásokat adott a szájába, amelyek egyszeriben közmondásokká váltak.

PUSKIN

Alekszandr Szergejevics Puskin (1799—1837), az orosz nép nagy nemzeti lángelméje, felülmúlhatatlan szépségű és tökéletességű költői műremekeket alkotott. Művészi pályája hihetetlen gyorsasággal ívelt felfelé, tökéletesen elsajátította az orosz és az egyetemes kultúra legbecsesebb, legjelentősebb értékeit. A XVII. századi francia klasszicizmus és a XVIII. századi felvilágosodás irodalmának szellemében nevelődött, alkotó pályájának kezdetén a romantikus költészet volt rá hatással, majd annak művészi vívmányaival gazdagodva a XIX. század egyik első irodalmi nagyságaként emelkedett a realista művészet magaslataira.

Puskin ifjúkori költészete, amelyben az élet élvezését, a bort és a szerelmet dicsőíti, csupa szellemesség és a XVIII. századi költészettől örökölt epikureusi világszemléletet árasztja. A tízes-húszas évek fordulóján Puskin verseiben új motívumok bukkannak fel: a szabadság dicsőítése és az uralkodó kigúnyolása. Ragyogó politikai lírája miatt Besszarábiába száműzték. Lent délen, az érlelődő dekabrista mozgalom szervezőinek körében, a leendő görög felkelők társaságában Puskin élénk érdeklődéssel figyelte a népek harcát a Szent Szövetség ellen.

Puskin ebben az időszakban írta a „Kaukázusi fogoly" (1820—1821), „A haramia-testvérek" (1821—1822), „Bahcsiszeráji szökőkút" (1821—1823), „Cigányok" (1824—1825) című, a romantika ragyogó színeiben csillogó műveit. A déli költeményekben már utat tör a realista elv is, Puskin tehetségének sajátos vonása. „Te csak magadnak kívánsz szabadságot" — ezekben a szavakban, amelyeket az öreg cigány intéz Alekóhoz, Puskin kifejezésre juttatta, hogy mennyire nem ért egyet a romantikus individualizmussal, amelytől nyugati kortársai nem tudtak szabadulni.

Puskin a dekabrista felkelés eltiprása után nagy gonddal kezdte tanulmányozni a reális

valóságot, a népélet múltját és jelenét, történelmi tárgyilagosságra, a megdönthetetlen reális igazságra törekedett. Karamzin műveit és saját forrástanulmányait felhasználva írta meg nemzeti történelmi tárgyú tragédiáját, a „Borisz Godunov"-ot (1824—1825), amelyben a XVII. század elejének, „annyi sok zendülés korszakának" állított emléket. Az orosz múlt csodálatosan korhű megelevenítése, valamint a szigorú és világos szerkesztésmód a tragédiának nemcsak az orosz, hanem a világirodalomban is előkelő rangot biztosít.

Puskint a húszas évek végén I. Péter alakja foglalkoztatta. A „Poltava" című költeményben (1828), amelynek mintegy gerince a poltavai csata, valamint „Nagy Péter szerecsenje" című befejezetlen történelmi regényének első fejezeteiben a költő történelmi objektivitással mutatta be Oroszország történetének fontos fordulóját.

Puskin 1823-ban kezdte írni legnagyobb művét, „Jevgenyij Anyegin" című verses regényét (1823—1831). Az „Anyegin"-ben nagyszabású képet fest az orosz társadalom életéről; a regény lírai kitérései pedig sokoldalúan mutatják be magának a költőnek hol merengő és bánatos, hol maróan gúnyos és tréfálkozó egyéniségét. A „Jevgenyij Anyegin"-ben Puskin realista szellemben folytatta azt, amit korábban írt romantikus költeményeiben megkezdett: kortársának a XIX. századi orosz társadalmi mozgalom nemesi korszakában élő fiatalember alakjának bemutatását.

A harmincas években írt „Kis tragédiák" a vakmerő emberi egyéniségnek a törvényekkel, a hagyománnyal és tekintélyekkel való összeütközését jelenítik meg. Puskin nagyra becsülte a szabad egyéniség szépségét, de elítéli a démoni önzést, többre tartja a mesterkéletlen népi igazságot. Ennek a témának sajátos változata a „Pikk dáma" című elbeszélés (1833) is, amelynek hősét a meggazdagodás önző szenvedélye, az élet javainak hajszolása, a bármi áron való felkapaszkodás vágya irányítja.

„A bronzlovas"-ban (1833) Puskin a történelmi fejlődésről vallott nézeteit foglalta össze. A régi társadalomban a haladást csak az egyén szenvedéseinek árán lehetett megvalósítani. Jevgenyij, a kishivatalnok, fellázad a „félvilág uralkodója" ellen, de megrettenve hőköl vissza, mert a történelem kérlelhetetlen menetét nem lehet feltartóztatni, nem lehet megzavarni.

Igen élénken foglalkoztatta Puskint a parasztmozgalmak kérdése. Érintette ezt a témát „Dubrovszkij" című regényében (1832—1833) is, de nem jutott a végére. Gondosan tanulmányozni kezdte a Pugacsovról szóló forrásanyagot, tájékozódott a felkelés színhelyén, s ezután írta meg „Pugacsov története" című könyvét, a XVIII. századi parasztháború első történeti feldolgozását. Walter Scott művészi elveit vette mértékül „A kapitány leánya" megírásánál (1836). Ezt a történelmi elbeszélést a téma klasszikusan világos vonalvezetése és a lélektani jellemzés mélysége teszi felejthetetlenné. „A kapitány leányá"-ban Puskin a parasztmozgalomnak nemcsak spontán jellegét mutatta be, hanem annak poézisét és sorsszerűségét is.

Puskin művészetének páratlan szépsége rendkívüli erővel nyilatkozik meg lírájában. Puskin lírája nem kevésbé mélyen tárja fel az ember belső világát, mint a romantikusok lírai költészete, de a nagy költő soraiban a lélek és a szív harmonikus egészet alkot az értelem hatalmas erejével. Puskin írásait a humanitás szelleme hatja át. Versei érzelmi mélységüket és formanyelvük klasszikus harmóniáját tekintve Goethe lírai költeményeivel együtt a világirodalom legtökéletesebb alkotásai közé tartoznak.

Puskin az orosz irodalom központi alakja volt a XIX. század első évtizedeiben. Belinszkij az orosz irodalomnak ezt a szakaszát „puskini korszaknak" nevezi. Puskin nevéhez fűződik nemcsak az orosz költészet páratlan felvirágzása, hanem az orosz irodalmi nyelv kiformálódása is. Puskin mutatta meg az orosz ember lelki szépségét és erejét, a haza természeti tájainak, népköltészetének — meséinek, dalainak, hagyományainak — varázsát. Jelentősége az orosz irodalomban felmérhetetlen. „Nekünk ő minden kezdet kezdete" — mondotta Puskinról Gorkij.

Puskin után, de már vele egy időben is kiváló költők jelentkeztek, akik az ő vívmányaira

támaszkodtak ugyan, de a maguk egyéni útját járták. Említést érdemel közülük N. M. Jazikov, a szenvedélyes lírai költő; P. A. Vjazemszkij, szellemes verses tárcák szerzője; J. A. Baratinszkij, az elégiaköltészet mestere. Nem tartozott a Puskin-követők csoportjához a költő és gondolkodó Fjodor Ivanovics Tyutcsev (1803—1873), aki csodálatos egységbe tudta foglalni gondolatait és érzelmeit. Lírai miniatűrjeiben az ember és természet kapcsolatait foglalta költői formába. Tyutcsev konzervatív politikai elveket vallott ugyan, de azért világosan észlelte kora társadalmának hibáit, a forradalom közeledtét jelző földlökéseket.

M. J. Lermontov
K. A. Gorbunov vízfestménye. 1841

LERMONTOV

A harmincas évek vége az újfajta realizmusra való áttérés időszaka volt. Ennek legfontosabb sajátosságát Belinszkij a kritikai elv erősödésében, a leleplező tendencia fokozódásában látta. A puskini hagyaték legnagyobb örökösének, Mihail Jurjevics Lermontovnak (1814—1841) az írásait a korabeli valóság tagadásának pátosza jellemzi. Lermontov költői kibontakozása épp arra az időre esett, amikor a dekabrista mozgalmat már elfojtották, de az orosz forradalmárok újabb nemzedéke még nem erősödött meg. Költészetében ebből fakadtak a magányosság és a keserű kiábrándultság motívumai.

Lermontov egész költészetét áthatja a „nagyvilági csőcseléknek", a Miklós korabeli Oroszország kék csendőrzubbonyainak gyűlölete. Lírájában a zendülés, a bátor kihívás, a vihar várásának motívumai csendülnek fel. Költeményeiben gyakran visszatér a szabadságot kereső és a társadalmi igazságtalanság ellen lázadó hős alakja. („Remeték", 1840; „Kalasnyikov kalmárról szóló ének", 1838.) Lermontov — a tettek költője. Tétlensége miatt ostorozza nemzedékét, amely a reakció korszakában nevelődött és képtelen akár a harcra, akár az alkotómunkára („Töprengés").

Lermontov legjelentősebb alkotásainak középpontjában a büszke egyéniség alakja áll, akit a harc szenvedélye éltet. Ilyen például Arbenyin (az „Álarcosbál" című drámában, 1835—1836), Démon („A démon", 1829—1841) és Pecsorin („Korunk hőse", 1840). A környező kicsinyes világból kiábrándult költő egy időben kedvét lelte az ilyen démoni egyéniségben, de későbbi műveiben már megfosztja nimbuszától a büszke egyén romantikus poézisét. Alkotásaiból világosan kiérezhető az egyszerű, de igazi önfeláldozással és heroizmussal teljes emberek iránti rokonszenv, az a pátosz, amely az egész XIX. századi orosz irodalomnak mintegy alaphangja.

GOGOL

Nyikolaj Vaszilljevics Gogol (1809—1852) volt az, aki a XIX. századi orosz irodalom rendkívül fontos lépését megtette: a prózai műfajok — az elbeszélés és a regény — felé fordult.

Gogol első jelentősebb írása, a „Tanyai esték" (1831—1832), a népi hagyományok birodal-

mába vezeti az olvasót. E könyv fantasztikus világának és gondtalanul vidám hangjának vajmi kevés köze van a realista Gogol későbbi alkotásaihoz. Második könyve, a „Mirgorod" (1835), bár valójában az „Esték" folytatása, jóval érettebb. A kötetben foglalt négy elbeszélés mintegy ellentétei egymásnak. A „Tarasz Bulyba" a kozák szabadcsapatok vakmerőségének és hősi életének költeménye. „Hogyan veszett össze Ivan Ivanovics Ivan Nyikiforoviccsal" című elbeszélésében Gogol azt mutatta be, hogy milyen erőt képvisel a sekélyesség, és a kicsinyes érdekek mennyire rányomják bélyegüket a kor életére, amelynek eseménytelensége keserűséggel és unalommal tölt el minden eleven, érző embert. A „Vij" borzalmas fantáziaképeinek ellentéte a „Régimódi földesurak" patriarchális idillje.

N. V. Gogol
A. Ivanov festménye. 1841

Különleges helyet foglalnak el Gogol írói hagyatékában „Pétervári elbeszélései", amelyekben az író a korabeli nagyvárosnak és társadalmi ellentmondásainak rajzát adja. A kötet egyik elbeszélése, „A köpeny" (1842), különösen nagy hatással volt az irodalomra. Gogol együttérzéssel ábrázolta a megfélemlített és jogfosztott kishivatalnok sorsát és ezzel megnyitotta annak a demokratikus orosz irodalomnak az útját, amely Turgenyevtől, Grigorovicstól és a fiatal Dosztojevszkijtől Csehovig vezet. „Mi mindnyájan Gogol »Köpeny«-éből bújtunk elő" — így méltatta Dosztojevszkij Gogol elbeszélésének jelentőségét.

Gogol Fonvizin és Gribojedov hagyományainak folytatójaként mutatkozott be a „Revizor" című vígjátékban (1836), amelyben kíméletlenül leleplezi a hivatalnoki kar törvénysértéseit és önkényét. Elvetette a hagyományos szerelmi bonyodalmat, és darabját a társadalmi viszonyok bemutatására építette. Szatírája nem egyes „visszaélések" ellen irányult, hanem a társadalmi rend alappillérei ellen, ama valóság ellen, amely a Hlesztakovokat és a polgármestereket kitermelte.

Gogol legnagyobb alkotása — a „Holt lelkek" (1842—1852). A könyvnek már a címe általánosító, szimbolikus jelentésű. A könyv a földesúri Oroszország torzszülötteinek, élősködő típusainak mintegy a képcsarnoka. Az író poémának nevezte ezt a művét, és ez az elnevezés csak részben hangzik ironikusan. Szinte árad belőle valami sajátságos költői pátosz, amely a nép óriási erőinek tudatából, nagy történelmi jövőjének megsejtéséből fakad. Ez tükröződik a regény lírai kitéréseiben, amelyek Gogol előadásmódjának fontos elemét képviselik. Humora olykor komoly, sőt helyenként tragikus kicsengésű elmélkedésekkel fonódik egybe.

Gogol visszariadt az orosz valóságról adott kritikájának lendületétől. Ezért a „Holt lelkek" második kötetében hőseinek erkölcsi újjászületését is be akarta mutatni. E cél belső fonáksága azonban arra késztette az írót, hogy már kész művéből sok mindent megsemmisítsen.

BELINSZKIJ

A XIX. századi feudális Oroszországban a szépirodalom volt a társadalmi kérdések határozott, éles formában való felvetésének fóruma. A demokratikus társadalmi gondolkodás képviselői ezért főleg az irodalomkritika terén léptek fel. Belinszkijnek és követőinek — Dobroljubovnak és

Csernisevszkijnek — munkássága közvetlen analógiát mutat olyan nyugat-európai írók tevékenységével, mint Lessing vagy Diderot. A legfontosabb társadalmi kérdéseket ezek is, azok is esztétikai kérdések formájában vetették fel. De az az egy évszázad, amely az orosz gondolkodókat a nyugat-európaiaktól elválasztja, egyben azt is jelentette, hogy eszméik hasonlíthatatlanul érettebbek voltak és a társadalmi kérdéseket sokkal élesebben vetették fel.

Visszarion Grigorjevics Belinszkij (1811—1848) irodalmi nézetei bonyolult fejlődési utat tettek meg. Belinszkij azonban, ha sok tekintetben változott is felfogása, alkotó útján mindvégig kitartott bizonyos vezéreszmék mellett, amelyek irodalmi működésének egész tartalmát is meghatározták. Ilyen mindenekelőtt az irodalom népi jellegének gondolata. A népiség eszméje, amelyet a romantikusok rendkívül elvontan értelmeztek, Belinszkijnél hasonlíthatatlanul konkrétabbá vált, szorosan egybekapcsolódott a realizmussal, az élet objektív tükrözésével.

Belinszkij személyében nagyszerűen találkozott össze az irodalomesztéta, az irodalomtörténész és a kritikus. Tanulmányaiban („A költészet felosztása nemekre és fajokra", „A művészet eszméje", „A literatura szó általános jelentése" stb.) a tudományos esztétika legfontosabb tételeit fejtette ki: a formának a tartalommal való összefüggése elvét, a műfajoknak mint a tükrözés különleges formáinak elméletét stb.

Belinszkij tizenegy Puskin-tanulmányában és az orosz irodalomról adott számos ismertetésében összefüggően mutatta be az orosz irodalom történetét a XVIII. századtól kezdve. Nagyra becsülte Puskint, s lelkes híve volt az új irodalmi irányzatnak, amely kritikusabbnak ígérkezett a környező valósággal szemben. Ennek az irányzatnak a képviselői — Belinszkij szerint — Lermontov és Gogol. Gogolban az orosz irodalmi fejlődés új szakaszának — a „naturális iskolának" — a megalapítóját látta.

Ehhez az iskolához rendszerint azokat az írókat sorolják, akik Gogol útját követve kritikai szigorral ábrázolták a jobbágyrendszert, és együttéreztek a nép elnyomott többségével. Az iskola tagjai közül kiemelkedik I. Sz. Turgenyev (az „Egy vadász feljegyzései" szerzője), D. V. Grigorovics (az „Anton Goremika" írója), A. I. Herzen stb. Ugyanezen az úton indult el a fiatal F. M. Dosztojevszkij alkotó munkássága („Szegény emberek"). A szó tágabb értelmében a „naturális iskolához" tartoztak az ötvenes években kibontakozó realizmus képviselői valamennyien. Belinszkij tevékenysége nagyban elősegítette ennek az irányzatnak a fejlődését, azt, hogy az orosz irodalom a világ egyik legnagyobb hatású irodalmává emelkedjék.

AZ ÖTVENES-HATVANAS ÉVEK IRODALMA. A FORRADALMI DEMOKRATÁK

A szabadságmozgalom nemesi periódusának lezárulása és a raznocsinyec, polgári demokrata időszak kezdete természetszerűleg nagy hatással volt az orosz irodalom fejlődésére: erőteljes, határozott lépésekkel megindulhatott a demokratizálódás útján, közelebb juthatott a társadalmi élet időszerű harci kérdéseihez. Az oroszországi társadalmi mozgalom liberális és demokratikus irányzatainak végleges elhatárolódása az irodalomban is az erők átcsoportosulásához vezetett.

Az ötvenes években a „Szovremennyik" („Kortárs") című folyóirat tömörítette maga körül a legtekintélyesebb demokrata és liberális szemléletű írókat. Az ötvenes évek vége felé a mérsékelt irányzat képviselői végérvényesen szakítottak a folyóirattal, amely így a forradalmi demokrácia sajtóorgánumává válhatott. A „Kortárs" eszmei irányítója Csernisevszkij volt. A forradalmi demokrata tábort az irodalomban Herzen, Dobroljubov, Nyekraszov és Szaltikov-Scsedrin képviselték. Velük szemben sorakoztak fel a liberális és mérsékelten monarchista elveket valló irodalmárok. Közöttük Turgenyev és Goncsarov volt a legjelentősebb. A polgári demokratikus átalakulás égető szükségszerűsége és a demokratikus fellendülés azonban gyakran ezeknek az íróknak is ösztönzést adott arra, hogy alkotásaikban erőteljesen bírálják a társadalmat.

A forradalmi demokrata tábor Oroszország irodalmában sokkal erősebb, összeforrottabb, eszmeileg érettebb volt, mint akármelyik más európai országban.

Alekszandr Ivanovics Herzen (1812—1870), gondolkodó és forradalmár, egyben figyelemre méltó írói tehetség is volt. Belinszkij jegyezte meg egy ízben, hogy Herzenben, az íróban első az értelem, második a képzelet. Tehetségének sajátos vonása nem elsősorban a plasztikus jellemrajzban mutatkozott meg, hanem inkább abban, hogy világos magyarázatát tudta adni az ábrázolt társadalmi jelenségeknek. Az élet jelenségeinek ábrázolása Herzennél arra szolgált, hogy megvilágítsa gondolatait.

L. N. Tolsztoj, D. V. Grigorovics, I. A. Goncsarov, I. Sz. Turgenyev, A. V. Druzsinyin és A. N. Osztrovszkij
Fénykép. 1856

„Ki a bűnös?" című regényében Herzen azt mutatta be, hogyan nyomorítja meg a jobbágyrendszer az emberek életét. A nemesi értelmiségnek a regényben ábrázolt képviselői látják ugyan az őket körülvevő élet fonákságait, de nem tudják, hogyan küzdjenek ellenük, és nincs is erejük erre a harcra.

Herzen az ötvenes-hatvanas években írt elbeszéléseinek témáját már nyugat-európai eseményekből merítette. Legjobb elbeszélése, „Az orvos, a haldokló és a holtak", az 1789-es hős forradalmárok és a forradalom ügyét eláruló 1848-as liberálisok szembeállítására épül.

Herzen kötetlen formában találta meg gondolatai és érzelmei kifejezésének módját. Ezt a formát adta az „Elmélkedések és emlékezések" ötvenes-hatvanas évek címen megjelent nagyszerű emlékiratainak. Ezekben a szerző elmondja életét, nagyszabású képet fest az Oroszországban és a Nyugaton folyó társadalmi harcról, és egyben kifejezésre juttatja bennük legáltalánosabb és legmélyebb eszméit is. Herzen, a ragyogó stílusművész, a szellemes, ironikus író, nagy hatással volt az orosz publicisztika további fejlődésére.

A forradalmi demokrata irányzat legkiválóbb esztétája és irodalmára Nyikolaj Gavrilovics Csernisevszkij (1828—1889) volt.

Csernisevszkij materialista jellegű esztétikai nézetei Feuerbach filozófiájához kapcsolódnak. Csernisevszkij azonban döntő fontosságú lépést tett előre Feuerbach passzív materializmusához képest: felismerte a dialektika forradalmi szerepét. Csernisevszkij alapvető esztétikai műve „A művészet esztétikai viszonya a valósághoz" című disszertációja (1855), amelyben a hegelianusok idealista esztétikájával polemizál. Csernisevszkij materialista nézőpontból kiindulva azt igyekezett

kimutatni, hogy a szép — az élet. A művészet feladata ennek megfelelően az, hogy az életet ábrázolja, és hogy ítéletet mondjon az élet negatív jelenségei fölött. Csernisevszkij a művészetet összekapcsolta a reakciós valóság elleni harccal, a művészet legfőbb célját a társadalom forradalmi átalakításának szolgálatában látja.

Nagy jelentőségű Csernisevszkij „Mit tegyünk?" című regénye (1863). Ebben az író a demokratikus fellendülés időszakának haladó orosz értelmiségét mutatja be. Csernisevszkij alkotó művészetének jellemző vonása, hogy az embereknek az ésszerű társadalmi berendezkedésre irányuló törekvéseit igyekszik összekapcsolni valóságos érdekeikkel és szükségleteikkel. Ennek kifejeződése az úgynevezett „értelmes önzés" elve, amelyet a regény hősei hirdetnek. Csernisevszkij az új emberek alakjain keresztül tárja fel regényében a szocialista jövőről formált és Fourier eszméinek hatását tükröző elképzeléseit.

Csernisevszkij egyéb irodalmi művei közül kiemelkedik a hatvanas évek végén írt „Prológus", amelyben az író mélyreható bírálatát adta a parasztreformnak és a liberálisok megalkuvó politikájának. Lenin nagyrabecsülte Csernisevszkij szépirodalmi műveit. N. K. Krupszkaja megjegyzéseiből arra következtethetünk, hogy a „Mit tegyünk?"-et a legapróbb részletekig ismerte.

Csernisevszkij tanítványa és küzdőtársa, Nyikolaj Alekszandrovics Dobroljubov (1836—1861), kritikájában ugyanazokra a forradalmi demokrata eszmékre támaszkodott, amelyekre Csernisevszkij esztétikai nézetei épültek. Dobroljubov kiváló tanulmányaiban („Mi az az oblomovság?", „A sötétség birodalma", „Fénysugár a sötétség birodalmában" stb.) — saját kifejezése szerint — a „reális kritika" elvét képviselte. Az irodalmi műveket a bennük tükröződő társadalmi ellentétek szemszögéből ítélte meg, a felvetett társadalmi problémákat elemezte, s nemcsak az irodalomról beszélt, hanem az életről is; mintegy kiszélesítette az író által rajzolt képet, és ezzel segített megértetni az olvasóval annak társadalmi jelentőségét. Az orosz irodalomnak olyan kiválóságai, mint Goncsarov és Osztrovszkij, igen nagyra becsülték azt az elemzést, amelyet Dobroljubov adott műveikről.

A kor harmadik kiváló kritikusa, Dmitrij Ivanovics Piszarev (1840—1868), jelentőségét tekintve elmaradt Dobroljubov és Csernisevszkij mögött. Kritikai tanulmányai nagyrészt 1863 után jelentek meg, amikor az ötvenes évek végének, a hatvanas évek elejének társadalmi fellendülése már a múlté volt. Piszarev, aki Büchner és Moleschott vulgáris materialista filozófiájának volt a követője, mindent a tudományos ismeretek fejlődésétől várt: abban látta a társadalmi haladás alapját. A szépirodalomról úgy vélekedett, hogy az merő haszontalanság, amely elvonja az embereket a legfontosabb feladattól: a tudományos nézetek terjesztésétől. Tagadta például azt a magasszintű értékelést, amelyet Belinszkij Puskin költészetéről adott. Piszarev egyik tanulmányának élére — polemikus célzattal — ezt a címet írta: „Az esztétika megdöntése". Piszarev azonban elszánt ellensége volt a jobbágytartó feudális rendszernek és a félénk liberalizmusnak. Mint a harcos szellemű publicisztika mestere, serkentette a kritikai gondolkodást, és gyűlöletet ébresztett a feudális társadalmi renddel szemben. Lenin külön felhívta a figyelmet Piszarevnek arra a megjegyzésére, amely szerint az ábránd megelőzi az életet, és megvilágítja az utat a társadalom előtt.[14]

A forradalmi demokraták Csernisevszkij vezette táborához még két nagy művész csatlakozott: Nyekraszov és Szaltikov-Scsedrin. „Már Nyekraszov és Szaltikov arra tanította az orosz társadalmat, hogy a feudális földesúr műveltségének sima és kikent-kifent külső máza alatt ismerje fel jobbágynyúzó érdekeit, arra tanította, hogy gyűlölje az efféle alakok képmutatását és lelketlenségét..."[15] — írta Lenin.

[14] Lásd Lenin: Mi a teendő? Lásd *Lenin* Művei. 5. köt. Szikra 1953. 532. old.

[15] Lenin: Heyden gróf emlékére. Lásd *Lenin* Művei. 13. köt. Budapest 1954. 43—44. old.

Nyikolaj Alekszejevics Nyekraszov (1821—1878), a „Szovremennyik" és az „Otyecsesztvennije zapiszki" szerkesztője, Belinszkijnek és Csernisevszkijnek barátja és eszmetársa volt. A forradalmi demokratáknak a liberálisok elleni harcában, Nyekraszov a demokraták mellett foglalt állást, ha nem is mindig következetesen. Nyekraszov személyében az orosz irodalom mély eszmeiségű és művészileg érett forradalmi demokrata költővel gazdagodott. Költészetének honpolgári tendenciája nem elvont nyilatkozatok formájában fejeződik ki, hanem teljességgel az élet realista tükrözéséből folyik.

Nyekraszov sok költeményében ábrázolta a népet, például a „Vörösorrú fagy" (1863) és a „Ki él boldogan Oroszországban?" című műveiben (1863—1877). A költő feltárja az egyszerű emberek szenvedéseit, de emellett megmutatja testi és erkölcsi szépségüket is, az életről alkotott elképzeléseiket, ízlésüket. A parasztokat különbnek tartja uraiknál; leleplezi a naplopó uraságok kapzsi önzését és kegyetlenségét. Poémáiban megjelennek a „nép védelmezői" is, ahogyan Nyekraszov nevezi a nép érdekeinek harcosait. Lírai költeményeiből olyan haladó, hazafias írónak az alakja bontakozik ki, aki átérzi a nép szenvedéseit, lovagiasan szolgálja a népet és aki „a haza becsületéért halálra" is kész.

Mihail Jevgrafovics Szaltikov-Scsedrin (1826—1889) világviszonylatban is jelentős szatíraíró volt. Tudatosan forradalmi demokrata szellemben írt szatírái az önkényuralmi Oroszország társadalmi rendjét ostorozzák, lerántják a leplet ennek a rendszernek a szörnyűségeiről, és groteszk karikatúrájukat adják. Scsedrin szabadon járt el a formák és műfajok megválasztásában, egyszer a szatirikus karcolatot és tárcát, másszor a regényt vagy a dialógust, hol pedig a vígjátékot és a pamfletet találja legalkalmasabbnak mondanivalója kifejezésére. Az „Egy város története"-ben (1869—1870) általánosított szatirikus képet adott a cárizmusról, az Orosz Birodalom legfelsőbb hatalmáról.

„A Galavljov-család" című regényében (1875—1880) a nemesi család széthullását mutatta be; Juduska figurája a jobbágytartó rendszer képviselőinek ocsmányságát, romlottságát testesíti meg, Scsedrin elmélyítette és kiteljesítette művészi elemzését a „Posehonyi régi világ"-ban (1887—1889), amelyben ugyanezt az élményanyagot dolgozta fel az emlékirathoz közelálló formában. A fantasztikusnak szánt formában írt „Mesék"-ben (1869—1886) Scsedrin rendkívüli erővel, szemléletességgel és kifejező készséggel rajzolja meg az orosz élet társadalmi típusait: parasztokat, hivatalnokokat, tábornok urakat és egymáshoz fűződő kapcsolataikat.

Scsedrin irgalmatlanul szembeszállt az idejétmúlt jobbágytartó rendszer felületes megjavításának, látszatbírálatának vagy mentegetésének minden liberális kísérletével. Egyik állandóan visszatérő témája azoknak a liberális szájhősöknek a kigúnyolása, akik könnyedén feladják hadállásaikat és meghunyászkodnak a feudális nagyságok előtt. „Scsedrin... kíméletlenül pellengérre állította és mindörökre megbélyegezte a liberálisokat ezzel a formulával: »Alkalmazkodás az aljassághoz«"[16] — írta Lenin. Ugyanakkor az író, a nép megingathatatlan védelmezője, távol állott a muzsik hamis, érzelgős eszményítésétől. Ellenkezőleg: keserűséggel, haraggal és kíméletlen iróniával szól a szolgalelkűségről, szellemi sötétségről, tudatlanságról, mivel mindez a nép elnyomóit szolgálja.

OSZTROVSZKIJ

Alekszandr Nyikolajevics Osztrovszkij (1823—1886) a XIX. századi irodalom kimagasló alakja. Nyugaton Ibsen előtt ebben a korban nem volt egyetlen drámaíró sem, akit vele együtt lehetett volna említeni. Osztrovszkij az obskurus és tudatlan, előítéletektől korlátozott, önfejűségre, idétlen és mulatságos szeszélyekre hajlamos kereskedők életében talált eredeti anyagot

[16] Lenin: Újabb hadjárat a demokrácia ellen. Lásd *Lenin* Művei. 18. köt. Szikra 1955. 310—311. old.

színműveihez. A kereskedői életből vett képek segítették hozzá Osztrovszkijt ahhoz, hogy az orosz valóság egyik fontos oldalát, a régi Oroszország „sötét birodalmát" érzékeltetni tudja.

De Osztrovszkij nemcsak a tudatlan kalmárok, korrupt hivatalnokok, önmagukat túlélt élősködő nemesek „sötét birodalmát" mutatta be. Már „Vihar" című drámájában olyan nőalakot formál, akit erkölcsi ereje és becsülete nem enged megbékélni a szolgasággal, tiltakozásra késztet ellene. „Az utolsó áldozat", „Hozomány nélküli menyasszony", „Tehetségek és udvaroncok" című darabjaiban Osztrovszkij bemutatja a nő tragikus sorsát a gazdagok és szegények, az uraságok és szolgák világában. A drámaíró kíméletlen megvetéssel ábrázolja a semmirekellő nemeseket, akik kénytelenek meghátrálni az új típusú kereskedők előtt. A civilizált, józan, okos és kíméletet nem ismerő burzsoá a győztes. Osztrovszkij a burzsoá energiával és ragadozással szembeállítja a raznocsinyec értelmiségit, aki demokratikus eszmények mellett száll síkra.

Osztrovszkij a nép drámaírója volt, a szó valódi és legnemesebb értelmében. Népi jellege mutatkozik meg abban is, hogy művészete közvetlen szálakkal kapcsolódik a folklórhoz — a népdalokhoz, közmondásokhoz és szólásokhoz (még darabjainak címéül is ezeket választja). Ezt mutatja a népélet igazi, demokratikus törekvésekkel áthatott ábrázolása, a közérthetően és demokratikusan megformált és a népi nézőközönségnek szánt alakok előtérbe állítása.

TURGENYEV

Ivan Szergejevics Turgenyev (1818—1883) még a negyvenes években kezdte írói munkásságát, amikor az orosz társadalmi életben még nem határolódott el egymástól teljesen a liberális és demokrata irányzat. Jótékonyan hatottak rá Belinszkij eszméi. „Egy vadász feljegyzései" címmel a „Szovremennyik" hasábjain megjelentetett (1847—1852) karcolataiban a jobbágyrendszerben élő parasztok embertelen helyzetét mutatja be. „Rugyin" (1856) és „Nemesi fészek" (1859) című regényeiben az író a nemesség haladó képviselőjét rajzolja meg, akit nem elégít ki környezete, de ahhoz már nincs ereje, hogy harcoljon ellene. Mint Puskin a „Jevgenyij Anyegin"-ben, amely e regényeknek a mintaképéül szolgált, Turgenyev „fölösleges embere" is összeütközésbe sodródik egy szilárd erkölcsű asszonnyal. A lélektani elemzés finomsága és mélysége, az orosz természet élményszerű ábrázolása, a stílus klasszikus tökéletessége, nemcsak az orosz, hanem a világirodalomban is tekintélyes helyet biztosít ezeknek a regényeknek.

Turgenyev azonban nem érte be a „fölösleges emberek" ábrázolásával. „A küszöbön" című regényében (1860) Inszarov bolgár forradalmár alakját rajzolta meg, akit önfeledten követ egy orosz leány, Jelena Sztahova. De Turgenyev az „Apák és fiúk" című regényének (1862) raznocsinyec alakjában, Bazarovban már olyan hőst ábrázol, aki orosz talajból sarjad ki, és aki Oroszország szolgálatának szentelte életét. Bazarov tagadja a költészetet és azokat a magasztos érzelmeket, amelyekkel a nemesi társaság képviselői büszkélkednek (ezért is tartják „nihilistának"), és meggyőződése, hogy legfontosabb feladata a természettudományok terjesztése. Turgenyev annak ellenére, hogy Bazarov némely vonásairól indulatosan ír, hősét mégis mély érzésű és tragikus egyéniségnek ábrázolja, aki valóságos óriásnak hat a földesurak jelentéktelen figurái között.

De — mint Lenin rámutatott, Turgenyev vonzódott „a mérsékelt monarchista és nemesi alkotmányhoz... undorodott Dobroljubov és Csernisevszkij parasztdemokratizmusától".[17] Efféle tendenciák már az „Apák és fiúk-"ban is megmutatkoztak, de még világosabb formát öltöttek Turgenyev későbbi regényeiben („Füst", „Őstalaj").

Turgenyev élete utolsó éveiben majdnem állandóan külföldön tartózkodott. Nyugaton propagálta az orosz irodalmat, amelynek világsikeréhez az ő művei is nagyban hozzájárultak.

[17] Lenin: A szovjethatalom soronlevő feladatai. Lásd *Lenin* Művei. 27. köt. Szikra 1952. 270. old.

GONCSAROV

Ivan Alekszandrovics Goncsarov (1812—1891) kiváló orosz regényíró megegyezett az orosz felvilágosítókkal abban, hogy gyűlölte a jobbágytartó rendszert, és szilárdan hitte, hogy annak pusztulása meghozza Oroszországnak a jólétet. Politikai nézeteit tekintve azonban hajlott a liberális-konzervatív álláspont felé. Goncsarov regényei — „Hétköznapi történet" (1847), „Oblomov" (1859) — még 1861 előtt jelentek meg, vagyis amikor még nem határolódott el egymástól a liberális és a demokrata irányzat. Goncsarovra csakúgy, mint Turgenyevre nagy hatással volt Belinszkij. A „Hétköznapi történet"-ben kigúnyolta a romantikát, a nemesi álmodozók tétlenségét és gyökértelenségét.

Goncsarov legjobb alkotása az „Oblomov" című regény. Ilja Iljics Oblomovnak és szolgájának, Zaharnak az alakjában a feudalizmus korabeli patriarchális uraság és szolga típusait jelenítette meg. Goncsarov eszes, tehetséges, nemes szándékú embernek ábrázolta Oblomovot, de mindez csak még rikítóbban emeli ki a földesúri patriarchális életforma parazitaságát, meddőségét, amely végül is regényhősének minden jobb hajlamát elnyomja. Lenin igen nagyra becsülte Goncsarov „Oblomov"-ját, a patriarchális múltnak, mozdulatlanságnak, úri naplopásnak az „oblomovizmus" fogalmába sűrített bírálatát. Goncsarov utolsó regénye, a „Szakadék", 1869-ben jelent meg. Ebben a regényben az író nyíltan ellenséges álláspontot foglal el a forradalmi demokráciával szemben, de még ebben a könyvben is számos remekül megformált képviselőjét figyelhetjük meg a régi, patriarchális földesúri Oroszországnak.

DOSZTOJEVSZKIJ

Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij (1821—1881), ez a roppant tehetségű művész, bonyolult és ellentmondásos íróegyéniség volt. Felülmúlhatatlan kifejező erővel tudta megrajzolni a kapitalista elnyomás sújtotta emberek szenvedéseit, de elítélte a forradalmi utat, és hosszú éveken át elkeseredett harcot folytatott a forradalmi demokrata tábor eszméi ellen.

Dosztojevszkij a „naturális iskola" képviselőjeként, Puskin és Gogol hagyományainak folytatójaként mutatkozott be az irodalomban. Első elbeszélését, a „Szegény emberek"-et (1846) Belinszkij elragadtatással üdvözölte. Dosztojevszkij ebben az elbeszélésben mélységes együttérzéssel ábrázolja a nagyvárosban élő „szegény emberek" szenvedéseit, védelmezi az egyszerű ember méltóságát, akit sokkal különbnek tart az arisztokrácia képviselőinél. De már ebben az írásban is megmutatkoznak Dosztojevszkij későbbi nézeteinek bizonyos vonásai. A „kis emberben" nem tudja felfedezni a tiltakozás és harc képességét, nem hisz a valóság tevékeny átalakításának lehetőségében.

A fiatal Dosztojevszkij a Petrasevszkij-körhöz tartozott és ezért 1849-ben halálra ítélték; ezt a büntetést azonban kényszermunkára enyhítették. Büntetésének letöltése után közkatonának sorozták be. Az író ezekben az években lelkileg összeroppant. Kiábrándult a forradalmi értelmiség eszméiből, a forradalmárokat a néptől távol álló embereknek minősítette, és olvasóit a nép igazságának keresésére ösztönözte, amelynek alapja pedig a megbékélés, a tűrés, a jámbor hit. Dosztojevszkij a száműzetésből való visszatérése után publicisztikai cikkeiben több ízben szembeszállt a forradalmi tábor híveivel, pamfleteket írt ellenük, parodizálta őket.

Dosztojevszkij alkotó munkásságának még ebben a periódusában is kritikai szellemüket tekintve nagyszabású műveket írt, felhívta a figyelmet a reformok utáni Oroszország kiáltó ellentmondásaira. Ilyen például „Feljegyzések a holtak házából" című könyve (1861—1862), amelyben a cári kényszermunkatáborokban sínylődő emberek szenvedéseiről fest megrázó képet.

Dosztojevszkij legnagyobb alkotása a „Bűn és bűnhődés" című regénye (1866). Ebben egy olyan embert mutat be, akiben túlteng kivételes egyéniségének tudata, megveti a tömeget, és szilárdan hiszi, hogy neki joga van felülemelkedni az erkölcsi törvényeken. Dosztojevszkij megfosztja

vélt nimbuszától individualista hősét, és feltárja törekvéseinek belső csődjét. A regény megrázó erővel mutatja be a kapitalista társadalomban élő emberek nyomorát és szenvedéseit, az egyén és a család széthullását, az emberi méltóság meggyalázását.

Ebben a könyvben már szembetűnőek Dosztojevszkij reakciós nézetei. Az író felfogása szerint a forradalmi tábor képviselőire a polgári individualizmus jellemző, és individualista hősét forradalmárnak tünteti fel. Nimbuszának szétfoszlatásával ennek a szereplőjének a személyében az egész forradalmi mozgalmat akarja hitelétől megfosztani. Másrészt Dosztojevszkij az önzéssel és a gyengék elnyomásának „napóleoni" elvével csak a megbékélés, alázatosság és jámbor hit erkölcsét tudja szembeállítani.

Dosztojevszkij a maga pozitív eszményét, az erkölcsileg nagyszerű ember eszményét „A félkegyelmű" című regényében (1868) testesítette meg. Ebben a könyvében szintén az uralkodó polgári-nemesi körök kegyetlenségét, önzését, elvetemültségét ábrázolja. Ezzel állítja szembe pozitív hősét, a jámborságnak, az emberi szenvedések iránti részvétnek Don Quijote vonásaival megrajzolt megtestesítőjét. Ez a hős tehetetlen a társadalmi rossz elleni harcban, mégis ő képviseli azt az egyedüli elvet, amely a korabeli élet kegyetlenségével szembeszegezhető.

Dosztojevszkij életműve világszerte elismerést aratott. Reakciós eszméit, azt az elképzelést, hogy az ember tudatában sötét, önző ösztönök uralkodnak, amelyeket a vallásos megbékélés révén lehet visszafojtani, az uralkodó osztályok ideológusai reakciós propaganda céljaira használták fel. Dosztojevszkij azonban mint nagy realista művész és a kapitalizmus szenvedélyes leleplezője művészi alkotásaival az emberiség haladását szolgálja.

TOLSZTOJ

Lev Nyikolajevics Tolsztoj (1828—1910) kimagasló helyet foglal el az egyetemes kultúra alkotó munkásainak sorában. „A feudális elnyomásban élő ország forradalmi előkészületeinek időszaka Tolsztoj zseniális ábrázolásában úgy tárul elénk, mint haladás az egész emberiség művészeti fejlődésében".[18] — írta Lenin.

Tolsztoj előkelő, arisztokrata családból származott, de szakított osztályával: műveiben a sokmilliós orosz parasztság eszméit és törekvéseit juttatta kifejezésre, annak az uralkodó földesúri-burzsoá rezsimmel szemben érzett gyűlöletét testesítette meg, ugyanakkor azonban a harcban való járatlanságát, politikai fejletlenségét, istenhez való folyamodását, naiv elképzeléseit is, amelyek szerint „a gonosznak nem szabad ellenállni".

A „Gyermekkor, serdülőkor, ifjúság" című életrajzi trilógiájának (1851—1856) főhőse, Nyikolenyka Irtyenyev, az uralkodó osztály azon erkölcsileg fogékony, élesszemű képviselői közé tartozik, akik jól látják a környező élet társadalmi igazságtalanságát és hazug voltát. Ez az igazságot szenvedélyesen kereső, az eseményeket megérteni óhajtó típus Tolsztoj egész életművén végigvonul.

Kaukázusi és krími katonai szolgálata idején, Szevasztopol hősi védelmében való részvétele során Tolsztoj közel került a népi tömegekhez, a katonaköpenybe bújtatott parasztokhoz. A kaukázusi háborúról szóló műveiben, valamint a kiváló „Szevasztopoli elbeszélések"-ben (1855—1856) Tolsztoj igaz képet fest a háborúról, hamis pátosztól mentes leírásaiban, a kötelességét egyszerűen és nyugodtan, pózolás és nagyhangú frázisok nélkül teljesítő orosz katona nagyszerű alakja bontakozik ki.

A „Háború és béke" (1863—1869) — a Napóleon elleni népi háború nagyszabású eposza, nemcsak az orosz, hanem a világirodalomnak is páratlanul nagy alkotása. Tolsztoj ebben bemutatja az egész orosz társadalmat, lenyűgöző képet fest az orosz életről. Az arisztokráciát e könyvben

[18] Lenin: L. N. Tolsztoj. Lásd *Lenin* Művei. 16. köt. Szikra 1955. 333. old.

A. SZ. PUSKIN
O. A. Kiprenszkij

önzőnek és karrieristának, képmutatónak, élősködőnek ismerjük meg. Ezzel szemben állnak a nemességnek azok a képviselői, akik érzik a nép életének nemzeti alapjaival való összeforrottságukat, vagy igyekeznek megérteni a valóság bonyolult ellentmondásait és megtalálni helyüket a nemzet nehéz óráiban.

Tolsztoj ebben a regényében sok-sok orosz embert szerepeltet, akik bátran és szerényen hajtják végre hőstetteiket. Ezek az emberek képviselik a népi Oroszországot, amelyet egy világ választ el az uralkodó osztályok hazug életétől. Az író Kutuzov hadvezéri nagyságát is abban látja, hogy elszakadt az uralkodó felső rétegek szűkkörű érdekeitől, és közel jutott a néphez. Oroszország azért győzött az 1812. évi háborúban, mivel ez a háború valóban honvédő, népi jellegű volt.

De a „Háború és béke" magán viseli Tolsztoj nézeteinek reakciós vonásait is. Az író lehetetlennek tartja a hadműveletek aktív és tudatos irányítását, és Kutuzovnak fatalisztikus passzivitást tulajdonít, mondván, hogy nem avatkozhat bele az események spontán menetébe. Tolsztoj hamis elvei nyilatkoznak meg abban is, hogy belső kapcsolatot teremt Kutuzov alakja és a paraszt Platon Karatajev között, aki a megbékélést és a sorsba való keresztényi beletörődést testesíti meg.

Tolsztoj — zseniális pszichológus és a népélet ábrázolásának mestere volt, akinek alkotásai már ebben a korszakban a világirodalom legmagasabb csúcsait képviselték.

OROSZORSZÁG NÉPEINEK IRODALMA

A haladó orosz kultúra — eszmeiségével és igaz népiségével nagy, forradalmi hatással volt Oroszország egyéb népeinek kulturális fejlődésére. Ez a hatás elsősorban azokat a népeket érte, amelyek államilag már régóta egyesültek az orosz néppel, és vele egy gazdasági rendszer keretein belül fejlődtek. Emellett a forradalmi törekvések egysége és a felszabadító mozgalomban való együttes részvétel is sokban hozzájárult az oroszországi népek kulturális kapcsolatainak megszilárdulásához. A haladó orosz kultúrából lelkesedést és erkölcsi biztonságot merített a haladó nemzetiségi értelmiség. A klasszikus orosz irodalom az eszmék és jellemrajzok kincsesháza, a művészi realizmus nevelő iskolája, a nép odaadó szolgálatának példaképe lett a nemzetiségi írók és költők szemében. Kiváltképpen gyümölcsözőnek bizonyult az orosz és az ukrán értelmiség kulturális érintkezése.

Az 1820-as évektől kezdve fellendült az ukrán nép történelmének és népköltészetének tanulmányozása, ami az ukrán, akkor még főleg nemesi, értelmiség nemzeti öntudatának kibontakozását bizonyította.

Ivan Petrovics Kotljarevszkij (1769—1838) volt az első, aki az élő ukrán népnyelvhez folyamodott, és bőven merített szülőföldjének népi hagyományaiból. Burleszk stílusban átdolgozta Vergilius Aeneisét; mind ebben, mind színdarabjaiban („Natalka Poltavka", „A varázsló katona") mesterien ábrázolta az ukrán nép életét. Realista törekvések figyelhetők meg Grigorij Fjodorovics Kvitka (1778—1843) alkotómunkásságában is, aki „Gricko Osznovjanyenko" álnéven adta ki „Maruszja" című elbeszélését, „A kópé tisztiszolga" című vígjátékát stb. Míg Kotljarevszkijre a XVIII. századi orosz írók (D. I. Fonvizin, V. I. Majkov stb.) voltak megtermékenyítő hatással, Kvitka már V. A. Zsukovszkijjal állott személyes kapcsolatban, azonkívül Gogol eszmevilága és írói művészete hatott rá. Kvitka orosz nyelven írta „Pan Haljavszkij" című regényét, amelyet Belinszkij igen jónak tartott.

Az új ukrán irodalom és az ukrán irodalmi nyelv kiformálásának folyamatát Tarasz Grigorjevics Sevcsenkónak, a nagy népi költőnek, gondolkodónak és forradalmárnak a munkássága tetőzte be. Sevcsenko világnézete a haladó orosz társadalmi gondolkodás közvetlen hatása alatt alakult ki. Személyes ismeretsége Petrasevszkij társaságával, a dekabrista irodalom tanulmányozása, majd később Csernisevszkijjel és Dobroljubovval való találkozása mind döntő jelentőségű mozzanatnak bizonyult.

Sevcsenko a gogoli hagyomány alkotó továbbfejlesztésével az ukrán kritikai realizmus megalapítója lett. Szenvedélyesen leleplezte a feudális urak önkényeskedését és a cári despotizmust („Béresasszony", „Kaukázus", „Álom", „Katalin" stb. című költeményeiben), emléket állított a népi felkeléseknek („Hajdamákok") és a nép sanyargatását megbosszuló hősöknek („Varnak"). Sevcsenko elítélte az ukrán nacionalistákat, akik Ukrajna feudális múltját eszményítették; lelkes híve volt az ukrán és az orosz nép barátságának. Számos művét oroszul írta.

Belorussziában a haladó értelmiség nemzeti öntudatának ébredése fejeződött ki abban, hogy a történészek és etnográfusok összegyűjtötték a belorusz nép népköltészetének és történelmének emlékeit. Az 1840-es években jelentette meg első írásait Vikentyij Dunyin-Marcinkevics (1807—1884), aki szentimentális hangú tanköltemények ben a belorusz jobbágyfalvak mindennapi életét örökítette meg. A későbbiek során a belorusz irodalomban is kialakult a forradalmi demokrata irányzat, amelynek legragyogóbb képviselője a hatvanas években Kasztusz Kalinovszkij, a bátor forradalmár, Csernisevszkij tanítványa és a „Muzsickaja pravda" című, első illegális belorusz újság szerkesztője, neves publicista volt.

A balti népek nemzeti kultúrájának fejlődése annak a harcnak a jegyében ment végbe, amelyet a népek a német—svéd bárók és az ellengyelesedett litván mágnások feudális-klerikális ideológiája ellen folytattak. A felvilágosodás harcosainak legádázabb ellensége itt a katolikus és lutheránus egyház volt. A balti népek nemzeti irodalmára kezdettől fogva bizonyos antifeudális irányzat volt jellemző. Antanas Strazdas litván költő (1763—1833), valamint F. R. Kreutzwald (1803—1882), az észt népi eposz tehetséges összegyűjtője bátran szembeszállt a jobbágyrendszerrel.

Az oroszországi forradalmi helyzet hatására a lett értelmiség köreiben megalakult az „ifjú lettek" polgári nemzeti mozgalma, amelynek lapja a „Petyerburgszkij vesztnyik" volt. Az „ifjú lettek" többsége liberális reformista elveket vallott és a burzsoá nacionalizmus irányában fejlődött, de egyes képviselőik, mint például a költő A. Pumpurs (1841—1902), polgári demokrata eszméket hirdettek és a lett és orosz nép kulturális kapcsolatainak erősítése mellett szálltak síkra.

Az Oroszországgal való egyesülés megtermékenyítő hatással volt a kaukázusi népek kultúrájára, amelyben ekkor megerősödtek a haladó irányzatok. Ez mutatkozott meg a világi iskolák létesítésében, napilapok és folyóiratok megjelenésében, nemzeti színház alapításában. Az értelmiség haladó képviselőinek eszmei fejlődését elősegítette az, hogy személyesen is találkoztak a Kaukázusba elvetődő orosz írónagyságokkal — Gribojedovval, Puskinnal, Lermontovval —, megismerkedtek műveikkel.

Az orosz romantika hatása figyelhető meg több grúz költő, mint például N. Baratasvili (1817—1845), A. Csavcsavadze (1786—1846) stb. munkásságán. Ezek a költők, akik az 1830-as években a grúz irodalom romantikus iskoláját megteremtették, műveikben a szabadság és a haza szeretetét fejezték ki. Az 1860-as években kezdte társadalmi, politikai és írói pályafutását Ilja Grigorjevics Csavcsavadze (1837—1907), akit a grúz irodalomtörténet a kritikai realizmus megalapítójaként tart számon. „Ez is ember?" című elbeszélésében azt a leleplező irányzatot folytatta, amely először Daniel Csonkadze (1830—1860) „Szurami erőd" című elbeszélésében (1859) tört utat. A feudális önkény elleni tiltakozása és az elnyomott parasztság iránti részvét Csavcsavadze körül tömörítette a haladó grúz ifjúságot, amelynek képviselői közül kiemelkedett a „Tergdaleuli" („a Tyerek vizét ivók") csoportja, vagyis azoké, akik orosz egyetemeken tanultak és a haladó orosz társadalmi gondolkodás hívei voltak. I. Csavcsavadzéról politikai ellenfelei olyan karikatúrákat rajzoltak, amelyeken egyik kezében kardot tart, a másikban pedig Belinszkij műveinek egy kötetét.

A modern örmény irodalom megalapítója, Hacsatur Abovjan szintén Oroszországban végezte tanulmányait, és magába szívta a haladó orosz kultúra humanista eszméit. „Örményország sebei" című realista regényében méltatja az örmény földek Oroszországhoz történt csatolásának jelentőségét. Abovjan a reakciós klerikálisok ellenállását megtörve határozottan elutasította az óörmény írás-

beliség holttá merevedett nyelvét (grabar), és megvetette a modern örmény irodalmi nyelv alapját, bátran felhasználva a közbeszédben élő népi nyelvet.

A forradalmi demokrata irányzatot a költő, publicista és irodalomkritikus Mikael Nalbandjan — Herzen és Csernisevszkij tanítványa, majd fegyvertársa — kezdeményezte az örmény irodalomban. Költeményei („Dal a szabadságról" stb.) példát mutattak a hazafias költészetnek, amely hazaszeretetre és forradalmi hőstettekre lelkesítette az örmény ifjúságot.

Mirza Fatali Ahundov, a felvilágosodás kiváló azerbajdzsáni képviselője, a száműzött dekabristák barátja és az orosz irodalom klasszikusainak tisztelője, bátran szembeszállt a reakciós, népbutító muzulmán papsággal. Ahundov realista elbeszélései és vígjátékai szilárdan megvetették az alapját a modern, világi azerbajdzsán irodalomnak és az azerbajdzsán nemzeti drámának. „Keleti vers Puskin halálára" című költeménye, amelyet barátja, A. A. Besztuzsev fordított oroszra, az orosz és az azerbajdzsán irodalom haladó harcosainak eszmei közösségét mutatja meg.

A XIX. században nagy léptekkel haladtak előre a kultúra terén azok a kaukázusi népek is, amelyeknek még nem volt írásbeliségük. A dolgozó emberek hő vágyait tükröző folklórjukban egyre erősebben hangzottak fel a társadalmi tiltakozás motívumai. Az elnyomók elleni harcra buzdította földijeit Ircsi Kazak kumik költő (1830—1870), a lezg Etim Emin (1839—1878), valamint több más dagesztáni népi énekes. Nagy jelentőségű volt a kultúra azon képviselőinek felvilágosító munkássága, akik orosz műveltségben nevelkedtek. Ezek közül kiemelkedett Sz. Zvanba abháziai néprajztudós (1809—1855), S. Nogmov (1801—1844), az első kabard nyelvtan szerkesztője és „Az adigé nép története"-nek szerzője; U. Berszej cserkesz tanító, aki 1855-ben összeállította „A cserkesz nyelv ábécéjé"-t; valamint I. Jalguzidze oszét költő, aki 1802-ben megszerkesztette az első oszét ábécét.

Az orosz kultúra haladó képviselői népszerűsítették a Kaukázusvidék fiatal nemzeti értelmiségének alkotásait. A cserkesz Szultán Kazi Girejnek „Az Azsigutaj völgye" című elbeszélését, amely Puskin közreműködésével a „Szovremennyik" 1836-os évfolyamában jelent meg, Belinszkij nagy tetszéssel fogadta.

Figyelemre méltó tevékenységet fejtettek ki a kazah nép felvilágosítói is. Cs. Valihanov baráti kapcsolatot tartott fent Petrasevszkij Szibériába száműzött társával, Sz. F. Durovval, pétervári tartózkodása során pedig megismerkedett Csernisevszkijjel. Valihanovot az orosz demokratikus mozgalomhoz fűződő kapcsolata arra indította, hogy bátran szót emeljen a cári gyarmatosítók és a helyi feudális-klerikális arisztokrácia ellen. „A muzulmán vakhit és általában mindennemű vallási fanatizmus okozta károkról" szóló írásában a vallást „minden tudás ellenségének" nyilvánította. A kazah nép történelmi sorsát egybekötötte Oroszország sorsával, és honfitársait igyekezett meggyőzni arról, hogy „az oroszok nélkül élni annyi, mint kultúra nélkül, zsarnokságban és sötétségben élni".

Oroszország népei között, annak megfelelően, hogy egyre többen csatlakoztak a szabadságmozgalom közös, nagy áradatához, mindinkább elmélyültek a kulturális kapcsolatok, és feltartóztathatatlanul haladt a kultúra demokratizálódásának folyamata. Herzen prófétai szavai szerint „abból az erőszakosan összekovácsolt egységből", amelyet akkor az orosz birodalom képviselt, már kezdett kibontakozni „a szabadságon nyugvó egység . . . az egyenlőség és önállóság elismerésére épülő egység" — amelynek megteremtése majd az orosz forradalom feladata lesz.

AZ OROSZ SZÍNHÁZ A XIX. SZÁZAD ELEJÉN

A XVIII. század végétől a színház Oroszországban csakúgy, mint Európa más országaiban, fejlődésének új szakaszába lépett. A vidéki színházak gyors ütemben szaporodnak, sokszor olyképpen, hogy a földesurak jobbágyokat foglalkoztató színházai kereskedelmi alapokon szerveződnek újjá.

A pétervári és moszkvai nagyszínházban színjátszó, opera- és balettegyüttesek találnak otthonra. 1824-ben Moszkvában megalakul a Kis Színház önálló színjátszó gárdája. Pétervárott 1832-ben megnyílik a Sándor Színház.

Az orosz színház haladó irányzata a reakciós irányzatokkal folytatott állandó harcban szilárdult meg. Ez a harc kiterjedt a darabok megválasztására és a színházügy egész szervezetére is. A kormányzat művészetpolitikája tápot adott a reakciónak. Mivel Pétervárott és Moszkvában a cári színházak monopóliumot élveztek, ez korlátok közé szorította az újító törekvések lehetőségeit: a drámaíróknak és a színészeknek egyaránt alkalmazkodniuk kellett az igazgatóság és a színházakat ellenőrző bürokratikus apparátus támasztotta követelményekhez. Nehéz körülmények közt fejlődött a színház vidéken is, ahol virágzott a vállalkozók kommersz kezdeményezése: egy színház főleg csak színészi tehetségeinek jóvoltából tudta magát a művészi követelmények színvonalán fenntartani. Az orosz színművészet haladó irányzatának felvirágoztatásában óriási segítséget nyújtott a haladó demokratikus kritika, amely következetesen védelmezte a színház eszmei alapjait, társadalmi mondanivalóját, az életigazság elveinek hű szolgálatát. Ez az eszmei harc az orosz színház egész XIX. századi fejlődésén végigvonul. Fokozatosan felülkerekedik a haladó irányzat, amely a nemzeti demokratikus kultúra kialakulásának erőteljes folyamatára, valamint a kritikai, antifeudális törekvések dramaturgiai, színházi megszólaltatásának növekvő lehetőségeire támaszkodott. Ezen az alapon ért el nagy sikert a színpadi realizmus, ugyanakkor azonban megszilárdult a haladó romantikus irányzat is. A Fonvizintől Osztrovszkijig terjedő időszakban alakultak ki az orosz színházi kultúra alapvető hagyományai, művészi sajátosságának körvonalai.

A XVIII. század végén és a XIX. század elején az orosz színházban uralkodó áramlat a felvilágosító szentimentalizmus. Az emberiség veleszületett egyenlőségének eszméje, a „természetes ember" gondolata, amely számos drámaíró és színművész munkásságában a jobbágyrendszer ellentmondásainak feltárásához vezetett, elősegítette azt a felismerést, hogy a szolgaság társadalmilag és erkölcsileg megengedhetetlen. A drámaírók figyelmüket eközben az ember belső világára, lelki konfliktusaira fordították (N. I. Iljin, F. F. Ivanov drámái, V. A. Ozerov és mások tragédiái.) Másrészt, a konzervatív irányzatosságtól áthatott szentimentális drámákban a valóságos ellentmondások elsimításának törekvése, az édeskés eszményítés, melodramatizálás vonásai fejeződtek ki. (V. M. Fedorov, Sz. N. Glinka stb. művei.)

A színpadi átélés emelkedett „érzelmessége" őszintesége, olykor a közvetlen társadalmi és életigazság elemeivel való gazdagítása tette felejthetetlenné J. J. Suserin (1753—1813), A. D. Karatigina (1777—1859) és a kor más nagy színészeinek játékát. A szentimentalizmus felszabadította a színészeket a klasszicizmus racionalista elveinek uralma alól és hozzájárult az epigon jellegű tragédiák megbuktatásához, illetőleg a színjátszás romantikus és realista irányzatainak kibontakozásához.

A XIX. század elején kialakult orosz színházi romantika az elégedetlenség, a környező valósággal szembeni egyéni tiltakozás motívumaival, a szabadságszerető egyéniség viharos élményeivel gazdagította mind a drámát, mind a színészi játékot. Ezek a romantikus vonások jellemezték A. Sz. Jakovlevnek, a kiváló orosz színésznek (1773—1817) a művészetét.

Hatással voltak a színház fejlődésére a dekabrista írók esztétikai nézetei is. Megjelennek a nemzeti és politikai elnyomás elleni harc témái, a hazáért tennivágyó, erőteljes, szabadságrajongó hősök alakjai (F. F. Ivanov: „Marfa fejedelemasszony, vagy Novgorod leigázása"; F. N. Glinka: „Velsen, vagy a felszabadult Hollandia"; P. A. Katyenyin: „Andromakhé"; V. K. Kjuhelbeker: „Argosziak" stb.). Az előadói stílusra az volt a jellemző, hogy a nagy belső feszültség, az érzelemkifejezés őszintesége és természetessége a jellemek heroikus arányaival és a külső megjelenítés plasztikus szigorúságával párosult. Ez a stílus a legtökéletesebb formában a nagy tragikus színésznő, J. Sz. Szemjonova (1786—1849) alakító művészetében öltött testet.

A realista irányzatok a vígjátékban és a drámában egyaránt tovább fejlődtek, de e fejlődést korlátozták mind a vaudeville (A. A. Sahovszkoj, N. I. Hmelnyickij, A. I. Piszarev), mind a konzervatív szellemű családi színmű (M. N. Zagoszkin) szűk lehetőségei. A színészek életigazságra törekvő játékának alapja egyrészt az élmény őszintesége, az egyszerűség, természetesség (a fiatal M. Sz. Scsepkin), másrészt a megelevenítés művészete, egyes szembetűnő típusok megjelenítése volt (I. I. Szosznyickij, J. I. Guszeva stb.).

GRIBOJEDOV ÉS PUSKIN DRÁMAÍRÓI MUNKÁSSÁGA

A XIX. század első negyedében a haladó, önálló nemzeti színház megteremtéséért, a népiség és történetiség elveinek a drámaírásban való meggyökereztetéséért kibontakozott harc mintegy előkészítette A. Sz. Gribojedov és A. Sz. Puskin realista drámáinak megjelenését.

Gribojedov „Az ész bajjal jár"-ban korabeli témára alkalmazva nagyszerűen oldotta meg a realizmus problémáját, s ezzel megteremtette az igazán nemzeti, önálló vígjátékot. Leküzdötte a klaszszicista vígjáték tradícióit, a moralizálást és az egysíkú jellemzést, felhasználta a romantikus dráma vívmányait, a lélekrajzot, egyszóval rendkívül életszerű és kifejező, drámai erőtől feszülő, élesen szatirikus művet alkotott. „Az ész bajjal jár" az antifeudális eszmék egyik legragyogóbb megnyilatkozása az orosz színpadon, és e tekintetben óriási hatással volt az orosz drámaírás és a színművészet további fejlődésére.

Újszerűsége igen nagy jelentőségűvé tette Puskin „Borisz Godunov" című drámáját. Puskin elvetette a klasszicizmus udvari tragédiáinak, Byron és az orosz romantikusok drámájának formáit, „a jellemek szabad és nagyvonalú ábrázolására", az egyén és a nép sorsa kapcsolatának feltárására törekedett. „Mit kíván meg értelmünk a drámaírótól? A szenvedélyek igazságát és a feltételezett körülmények között az érzelmek valószerűségét" — Puskinnak ez a megfogalmazása nemcsak saját alkotóművészetének elveit juttatta kifejezésre, hanem a következő esztendőkben kikristályosodó orosz realista dráma alapelveit is.

A cári cenzúra nem engedélyezte a „Borisz Godunov" bemutatását (a tragédiát 1870-ben adták elő első ízben); 1831-ig tiltott darab volt „Az ész bajjal jár" is.

A SZÍNHÁZ A HARMINCAS-ÖTVENES ÉVEKBEN

A harmincas években, a dekabrista mozgalom eltiprását követő kíméletlen politikai reakció idején, a haladó romantikus irányzat fontos hivatást töltött be. A romantikus színház feltárta a szabadságra és társadalmi igazságra törekvő ember belső drámáját, és a gondolkodó egyén lázadását az erőszak és önkény világa ellen. Az orosz színpadon ezekben az években bemutatták a világirodalom klasszikusainak számos alkotását, elsősorban Shakespeare tragédiáit, amelyekben rendkívüli erővel jeleníti meg az emberi méltóságért vívott harcot. A hamincas évek színpadi romantikájának forradalmi törekvései legteljesebben P. Sz. Mocsalovnak (1800—1848), a zseniális orosz romantikus színésznek a művészetében bontakoztak ki. Mocsalov érzelmileg telített játékával, a lélekábrázolás erejével, ihletének viharos lendületével, művészetének magasztos, humánus irányzatosságával valósággal lenyűgözte nézőit.

A színház haladó felszabadító törekvéseinek kibontakozását a kormány erőszakos rendszabályaival korlátozta. Nem engedték színre vinni M. J. Lermontov kritikai szellemmel, szabadságeszmékkel átitatott drámáit; „Álarcosbál" című drámáját a cenzúra 1835—1836-ban háromszor is betiltotta. (A darabból a színészek állhatatos követelésére is csak részleteket mutathattak be 1852-ben, teljes egészében pedig csak 1864-ben kerülhetett bemutatásra.) Nem engedélyezték Victor Hugo drámáinak bemutatását sem. A repertoárban nagy helyet foglalt el a melodráma és a konzer-

vatív szellemű romantikus dráma, mint például N. A. Polevoj, N. V. Kukolnyik, R. M. Zotov és mások monarchikus színművei. A reakciós ideológia hatása megmutatkozott a színészek teljesítményén is. A haladó kritika joggal marasztalta el V. A. Karatigin (1802—1853) pétervári tragikus színészt és a hozzá hasonló színészeket, akiknek művészetéből hiányzott a mély humanista tartalom, s játékukat a külsőségek kedvelése, a hatáskeresés jellemezte.

Elsősorban a szórakoztatást tekintette céljának a vaudeville, amely a harmincas-negyvenes években valósággal elárasztotta az orosz színpadot. Népszerűek voltak P. A. Karatigin, P. I. Grigorjev, P. Sz. Fedorov és V. A. Szollogub vaudeville-jei. A műfajt nagy sikerrel szólaltatták meg. I. I. Szosznyickij (1794—1871), N. O. Gyur (1807—1839), V. N. Aszenkova (1817—1841), V. I. Zsivokinyi (1808—1874), V. V. Szamojlov (1812—1887) és mások. A vaudeville néha komoly művészi feladatok megoldására is vállalkozott, amennyiben bírálta a valóságot, igyekezett életszerűen megjeleníteni a különféle típusokat, és olykor egészen közel jutott a vígjátéki formához. Ilyenek voltak például a Perepelszkij álnéven író N. A. Nyekraszov, F. A. Konyi, D. T. Lenszkij stb. vaudeville-jei. Realisztikus elemekkel gazdagította a vaudeville-t M. Sz. Scsepkin és A. J. Martinov művészete: mindkét színész kidomborította a vaudeville komikus helyzetei mögött rejlő igazi ellentmondásokat, az élet valóságos ellentmondásait, játékukban valódi drámaisággal telített alakok keltek életre.

A REALISTA SZÍNHÁZ

Az orosz realista irodalom kibontakozása, Gribojedov, Gogol, Turgenyev, Szuhovo-Kobilin, Osztrovszkij drámaírói munkássága megteremtette a színpadi realizmus alapját. Az emberi jog és méltóság megvédelmezésének szándékából fakadó népiség, humanizmus, a lelki élmények egész gazdagságának feltárására irányuló törekvés, a társadalmi igazságtalanságtól szenvedő egyszerű, „kis" ember alakjának sokoldalú bemutatása jellemzi azt az iskolát, amelyet az olyan nagy orosz realista színészek, mint M. Sz. Scsepkin (1788—1863), A. J. Martinov (1816—1860), P. M. Szadovszkij (1818—1872), valamint tanítványaik és követőik: Sz. V. Sumszkij, Sz. V. és P. V. Vasziljev és mások alapítottak. A színészi alkotómunka alapvető módszere a hős lelki sajátosságainak mélyreható feltárása, az ábrázolt személlyel való teljes belső azonosulás lett. A realista iskola széles körökben elterjedt, és már a XIX. század dereka táján az orosz színművészet vezető irányzatává küzdötte fel magát.

Minyin és Pozsarszkij emlékműve
I. P. Martosz. 1804—1818

A realista színművészet fejlődésére igen nagy hatással volt M. Sz. Scsepkin színészi munkássága. Scsepkin demokratikus eszmeisége a színművészetet új magaslatokra emelte. Megértette a színház társadalmi szerepét és a színész állampolgári hivatását, és ezzel mintegy szárnyakat adott a színészi alkotómunka gyakorlatának. Scsepkin követelménye az volt, hogy a színész meg tudja ragadni „a szerep lelkét", „úgyszólván belebújjon az ábrázolandó személy bőrébe", „ne utánozza, hanem azonosuljon vele", „úgy járjon-keljen, beszéljen, gondolkozzon, érezzen, ahogy a szerző

kívánja". A színész egész játékát rendelje alá a cselekmény fő gondolatának, a közös művészi cél kedvéért mondjon le egyéni szerepének hatásáról. „A színház szentély — mondotta Scsepkin —, ott a színész vagy teljesítse szent kötelességét, vagy takarodjék onnan!"

Martinov az orosz színpadon olyan játékmodort honosított meg, amely mentes volt minden színpadias emelkedettségtől, mély, de mértéktartó érzelmekre, egyszerűségre, a szereplők lelki élményeinek árnyalt érzékeltetésére épült. Martinov valósággal lenyűgözte nézőit művészetének belső igazságával, humanisztikus jellemábrázolásának erejével.

A realista színművészet következő állomása elválaszthatatlanul összefügg A. N. Osztrovszkij drámáinak színrevitelével. Osztrovszkij színműveiben az orosz életnek egy egész korszaka elevenedik meg, a hűbéri rendszer válságának, az ifjú, szabadságszerető erők feltartóztathatatlan gyarapodásának korszaka. A színpadon új típusok jelennek meg, s ez új követelmények elé állítja a színjátszást. Osztrovszkij darabjai a színészeket szerepük pontos, élethű alakítására nevelték, és elősegítették (főleg a Kis Színházban, amelyhez a drámaírót szoros szálak fűzték) a színpadi beszéd kulturáltságának fejlődését.

Az Osztrovszkij közvetlen irányítása alatt ez idő tájt kialakult új iskola feje P. M. Szadovszkij, a tehetséges Szadovszkij-színészdinasztia őse volt. A női szerepek alakítói közül kimagaslott L. P. Nyikulina-Koszickaja (1829—1868).

A XIX. század folyamán a színház Oroszországban nagy hatású társadalmi erővé növekedett. Gogol a színházat „katedrának" nevezte, „amelyről sok szépet lehet elmondani az embereknek". Osztrovszkij a Kis Színházat — a nemzeti kultúra fejlesztésében betöltött szerepe alapján — a moszkvai egyetemmel hasonlította össze.

A KÉPZŐMŰVÉSZETEK ÉS AZ ÉPÍTÉSZET

A XIX. század elején az oroszországi társadalmi életben bekövetkezett nagy változások nyomán új irányzatok keltek életre a festészet, szobrászat és építészet terén is. A társadalmi és hazafias fellendülés új tartalommal telítette és a művészet több ágában megtermékenyítette a klasszicizmust. Az érett klasszicizmus stílusának hatalmas, erőteljes és monumentálisan egyszerű formáiban épültek meg Pétervár, Moszkva és több vidéki város legszebb középületei, hivatalai, de még lakóházai is; Oroszország legjelentősebb városait nagyszabású épületegyüttesek tették díszessé: Pétervárott az Admiralitás palotája (A. D. Zaharov), a kazanyi székesegyház és a bányászati főiskola (A. N. Voronyihin), a tőzsdepalota (Thomas de Thomon), valamint K. I. Rossi több alkotása; Moszkvában O. I. Bove, Gy. I. Zsiljardi és más mesterek épületkomplexusai (az Egyetem, a Lovarda stb.). A XIX. század első évtizedeinek intenzív építkezése végleg kialakította Pétervár klasszicista arculatát, „Észak Palmyrájának" azt az arányaival és nagyszerűségével elkápráztató külső képét, amelyet Puskin és Batyuskov mellett annyi más költő is megénekelt. Az épületek hervadhatatlan szépségét még csak fokozta a monumentális díszítő szobrászat, amely I. P. Martosz, F. F. Scsedrin, V. I. Gyemut-Malinovszkij és Sz. Sz. Pimenov alkotásaiban virágkorát élte. Minyin és Pozsarszkij emlékművében Martosz az orosz társadalom haladó képviselőinek hazafias lelkesedését testesítette meg.

Magas fokú művészi tökély jellemzi a kor alkalmazott díszítőművészetének klasszikusan világos és egyszerű megformálású termékeit. A bútorzat, a vas- és bronztárgyak, kerámiák, fafaragások mind fokozzák az épületek belső és külső díszítésének gazdagságát és szépségét, így válnak maguk is részeseivé az érett klasszicista stílus kiformálódásának.

A XIX. század elején a festészet és grafika fejlődését a realista ábrázolásmód keresése, a művészeknek az élet közvetlen megfigyelésére irányuló törekvése határozta meg; ebben a művészet és a valóság közeledése fejeződött ki. A kor festői és grafikusai szétfeszítették a művészi alkotásnak a

A nagyvezérkar épülete Pétervárott
Tervezte K. I. Rossi. Beggrov kőnyomata. 1820

klasszicista esztétika által megszabott, konvencionális és fojtogató kereteit, és szabadabban, teljesebben, olykor a nyugtalanság hangulatát árasztva, közvetítették a környező természetet és az embert.

A reális világnak ebben a művészi meghódításában, az emocionális, lírai elem erősödésében fontos szerepet töltött be a romantika, amely különösen a portré- és tájképfestészetben volt szembeszökő. Jelentős fejlődést tett meg ebben az időszakban a népi élet ábrázolása. O. A. Kiprenszkij (1782—1836) romantikus vonásokat mutató portréit az alakok átszellemültsége és lenyűgöző egyszerűsége emeli a korabeli portréművészet teljesítményei fölé. Az itáliai tájak költőiségét szólaltatta meg Sz. F. Scsedrin (1751—1830). Lágy, álmatag hangulatú tájképein a természet eleven életét igyekezett megragadni. A nép iránti mélységes érdeklődés — a haladó társadalmi mozgalmak hatása — tükröződik V. A. Tropinyin (1776—1857) és különösen A. G. Venyecianov (1780—1847) alkotásain: életképeiken és portréikon a jobbágyparasztok erkölcsi tulajdonságait vetítik elénk, vagy az orosz föld bensőséges hangulatú tájait.

A harmincas-ötvenes évek társadalmi helyzetének bonyolultsága — a dekabrista felkelés eltiprása után vagyunk, amikor kiéleződnek a társadalmi ellentétek, fokozódik a reakció nyomása, ugyanakkor a haladó emberek fáradhatatlanul keresik Oroszország további fejlődésének lehetőségeit, s megérlelődik a forradalmi demokrata ideológia — rányomta bélyegét a művészet fejlődésére is.

A klasszicizmus ebben az időben már végképp elveszti haladó vonásait, reakciós akadémizmussá válik. Az orosz társadalom széles körei elutasítják az önkényuralmi rezsimet, de nem bíznak abban, hogy egyhamar társadalmi változásokra kerülhet sor. Ilyen körülmények között — hozzávéve az új filozófiai nézetek megjelenését — indul újabb hódító útjára a romantika, amely azonban a XIX. század elejéhez képest most ellentmondásosabb jelleget mutat. Ezzel egyidejűleg

Pompeji utolsó napja
K. Brjullov. 1830—1831

a valóság újszerű, szigorúan tárgyilagos felfogása mélyen realista törekvéseket váltott ki, amelyek azonban ugyancsak a romantika keretei között (a romantika legjobb alkotásaiban) valósultak meg. De már a negyvenes években nyilvánvaló volt, hogy a romantika irányzatai túlélték önmagukat, s helyüket át kell adniuk a következetesen realista művészeti elveknek.

A harmincas-negyvenes évek építészetében a késői klasszicizmus stílusa volt az uralkodó, de ebben a stílusban már túlsúlyba kerültek a lélektelen hidegség és elvontság vonásai. Az alkotók megbontják a formák korábbi harmóniáját; az épületeken gyakran túlteng a külsőséges díszítés. A szobrászatban szembetűnően megerősödnek a zsánervonások. A legjelentősebb alkotásokon — B. I. Orlovszkij Kutuzovnak és Barclay de Tollynak állított emlékművén, valamint P. K. Klodt szobrain (az Anyicskov-híd lóalakjain) — megfigyelhető, hogy a művészek a klasszikus szigorúságot és monumentalitást igyekeznek egyesíteni az alakok realista jellemrajzának új módszereivel.

A történelmi fejlődés és a népek sorsa iránti fokozott érdeklődés, amely a haladó eszmékből és világnézetből fakadt, arra indította a művészeket, hogy nagy, általános témákat keressenek, amelyekben az emberiség életének fontos mozzanatai tükröződnek. A harmincas évek művészetében vezető helyet foglal el a történelmi festészet. K. P. Brjullov (1799—1852) „Pompeji utolsó napja" című festménye az ember pusztulásának, a vak, mindent legázoló elem rombolásának a képe. Az esemény értelmezésében és művészi megörökítésében azonban Brjullov kissé külsőséges megoldást választott: a kompozícióban az emberi alakok ábrázolásában romantikus pátosza

Kapóst játszó fiú
N. Sz. Pimenov. 1836

ellenére sem szakított teljesen a klasszicista eszményítés eszközeivel: nézőit az emberi testek plasztikus szépségével kívánta gyönyörködtetni. Számos portréját (főleg a kis méretűeket) a meggyőződés és a jellemzés eleven ereje, a színválasztás kifejező volta és merészsége műremekké avatja.

Elmélyülten fejezte ki alkotásaiban a kor eszméit Alekszandr Andrejevics Ivanov (1806—1858), aki elevenen érzékelte a szociális igazságtalanságot, és telve volt az elkövetkező változások sejtésével. Olyan témát keresett, amely megmutathatja az emberiség életének fordulópontját. Ezt a Messiás eljövetelének evangéliumi elbeszélésében vélte megtalálni, amelyet magasztos történelmi jelentőséggel ruházott fel. A művész több mint húsz esztendeig dolgozott „Krisztus megjelenik a nép előtt" című monumentális vásznán, amelynek témája a szenvedésekben és bűnökben megrekedt emberek lelki újjászületése. Az elnyomásból és szolgaságból való szükségszerű egyetemes felszabadulás bonyolult valláserkölcsi eszméje a művésznek és vele együtt a nemesi értelmiség sok tagjának világnézetére jellemző ellentmondásosságot mutatta: a társadalmi kérdések megoldását erkölcsi síkon keresték. A munka előrehaladtával egyre nagyobb jelentőségre tett szert egy rabszolga alakja, akiben — a művész szavai szerint — „a megszokott szenvedésen keresztül először villant fel az öröm", emberi mivoltának tudata. A realista művészet fejlődése szempontjából igen fontosak azok a tanulmányok, amelyeket Ivanov ehhez a képhez készített; különösen tájképtanulmányai. Ivanov alkotómunkásságának későbbi periódusában bibliai tárgyú vázlatok sorozatában próbálta rögzíteni gondolatait és művészi kísérletezéseit; ezeken a vallási mítoszokat újszerűen értelmezte. Magasztos költőiséggel és tökéletes művészi formában tolmácsolta a népi fantáziából sarjadt régi legendák szépségét, eközben messze eltávolodott a biblia egyházi értelmezésétől.

A mindennapi orosz élet ábrázolását nem tartották igazán feladatuknak a történelmi festészet mesterei. Ennek a népi életkép-festészet, valamint a szatirikus grafika tett eleget. A népi életnek eleven részvéttel, de néha nagy keserűséggel is áthatott jeleneteit szemlélhetjük T. G. Sevcsenko akvarelljein és rajzain, valamint A. G. Venyecianov több tanítványának képein. A harmincas évek vége felé lép színre azoknak a rajzolóművészeknek a csoportja, akik az úgynevezett „naturális iskola" íróinak alkotásait illusztrálták.

A negyvenes évek derekán formálódott ki Pavel Andrejevics Fedotov (1815—1852) mondanivalójában mélyen demokratikus művészete, amely új szakaszt jelöl az életkép fejlődésében. Fedotov azzal, hogy hivatalnokok, kereskedők, elszegényedett, de korábbi igényeikről le nem mondó nemesek életét vetette vászonra, olyan alakokat és témákat hódított meg a művészet számára, amelyek addig kívül estek a zsánerfestészet határain. Fedotov leleplezte a hivatalnokok fennhéjázását és ostobaságát, a kövér bugyellárisú kereskedők hiú önteltségét és ravaszságát, a miklósi reakció vidéken szolgáló tisztjeinek sivár életét, művésztársának keserű sorsát. Éles megfigyelő készséggel és beszédes részletek segítségével remekül jellemezte alakjainak helyzetét,

tipikus környezetét, érzékeltette a bonyolult, olykor drámai cselekményt, szatirikus éllel ábrázolta az emberek jellemét és magatartását. Lélektanilag finoman árnyaltak kisméretű, bensőséges hangulatú arcképei is. Fedotov művészete, amely feltárta a társadalmi élet szörnyűségeit és sötét oldalait, egy vonalon haladt az orosz irodalom korabeli irányzatával és a festészetben a kritikai realizmus megalapozását jelentette.

Az ötvenes években az életkép egyre nagyobb jelentőségre tett szert. A zsánerfestészet azonban csak a hatvanas években, a demokratikus fellendülés idején jutott el a harcos művészet szintjére. A korabeli életet ábrázoló, a társadalom fonákságait kíméletlenül leleplező, a nép érdekeiért harcoló igaz művészet megteremtésének törekvései, N. G. Csernisevszkijnek és a többi forradalmi demokratának ezek a követelései jutottak kifejezésre Vaszilij Grigorjevics Perov (1834—1882), I. M. Prjanyisnyikov (1840—1894), N. V. Nyevrev (1830—1904) és még sok más akkori festő és rajzoló alkotásaiban. Ezek a művészek a tudatlan papságnak, az önkényuralom támaszának, a hivatalnokok önkényeskedésének, a kereskedők kíméletlenségének és durvaságának leleplezésével, a parasztság keserves sorsának és a „megalázott és megnyomorított" kisemberek elesettségének bemutatásával tiltakoztak a korabeli társadalmi rend ellen. De a hatvanas évek művészei nagyban hozzájárultak a portréfestészet felvirágoztatásához is. Perovnak F. M. Dosztojevszkijről, A. N. Osztrovszkijról, V. I. Dalról és másokról készített portréi a lélektani és társadalmi elemzés mélységét tekintve a portréművészet elsőrendű alkotásai.

A demokratikus művészet mind a festészetben, mind a szobrászatban szüntelen harcot vívott a Művészeti Akadémia által gyámolított, eszmeiség nélküli szaloniránnyzattal. 1863-ban tizennégy végzős akadémiai növendék I. N. Kramszkoj (1837—1887) vezetésével megtagadta a megadott témájú programot, és művészeti munkaközösségbe tömörült a társadalom érdekeinek szolgálatára. 1870-ben alakult meg a „Vándor kiállítások társasága", amely körül a legkiválóbb alkotók csoportosultak. Ezek a hivatalos művészeti akadémia ellensúlyozására felkaroltak minden haladó művészi kezdeményezést és ezzel rendkívül fontos szerepet töltöttek be az orosz realista művészet kibontakoztatásában.

A hatvanas évek művészeti mozgalma előkészítette a talajt a hetvenes-nyolcvanas években bekövetkező felvirágzáshoz.

AZ OROSZ ZENE

A XIX. század tündöklő fejezet az orosz zene történetében.

Az 1812. évi honvédő háború sok zeneszerzőt ihletett hősi hazafias téma feldolgozására. Ezt mutatja Sz. A. Gyegtyarevnek, a „Minyin és Pozsarszkij" című első orosz oratórium szerzőjének, D. N. Kasinnak, Sz. I. Davidovnak, I. A. Kozlovszkijnak az alkotómunkássága. A népi melódiák alapján gazdag és változatos lírai dalok sarjadtak ki, amelyek megkapóan fejezték ki az egyszerű ember érzésvilágát. Népi szellemben fogant „orosz dalokkal", zsáner jellegű románcokkal, balladákkal gazdagodott az orosz zenekincs.

A. A. Aljabjev (1797—1851) megindító románcaiban, A. J. Varlamov (1801—1848) és A. L. Gurilev (1803—1858) bensőséges lírai dalaiban, valamint A. N. Versztovszkijnak (1799—1862), a híres „Aszkold sírja" szerzőjének romantikus hangulatú nemzeti operáiban az orosz művészet nagyszerű, haladó törekvései öltöttek testet. De az orosz zene csak Glinka alkotómunkássága révén nő világraszóló jelentőségűvé, aki művészetét a kor haladó eszméinek színvonalára emelte.

Mihail Ivanovics Glinka (1804—1857) életműve az orosz zene klasszikus korszakának nagyszerű nyitánya. Glinka történelmi érdeme elsősorban az, hogy megértette a népiség és realizmus feladatait. Művészetében az orosz nemzeti jelleg alapvető vonásait, népének legnemesebb törekvéseit, gondolatait és vágyait fejezte ki. Alkotó módon elsajátította a nyugat-európai kultúra

M. I. Glinka
Borel kőnyomata

vívmányait, így válhatott hazájának nagy nemzeti művészévé, dalnokává. A népdal számára nemcsak feldolgozandó anyag volt, hanem a zenei gondolkozás alapja is: egyszersmind meghatározta a klasszikus „Glinka-stílus" jellegzetes vonásait. Glinka így fogalmazta meg esztétikájának lényegét: „A zenét a nép teremti, mi, művészek, csak aranzsírozzuk" (hangszereljük).

Glinkának mindjárt az első operája, az „Ivan Szuszanyin" (1836) világraszóló teljesítmény volt. Ma is figyelmet érdemelnek V. F. Odojevszkijnek, Glinka kortársának szavai: „Ezzel az operával új elem született a művészetben, és történetében új szakasz kezdődött — az orosz zene szakasza." Glinka az „Ivan Szuszanyin"-ban olyan magasrendű hazafias tragédiát alkotott, amelynek hiába keresnénk párját a megelőző operairodalomban. A történelmi téma értelmezése már önmagában is a zeneszerző nézeteinek haladó voltát tanúsítja: az opera főszereplője a nép, a haza védelmezője, történelmi sorsának formálója. A nép életének sokoldalú ábrázolása, az „emberi és népi sors" elválaszthatatlan egységének eszméje Glinka operáját az igazi történelmi dráma első klasszikus mintaképévé avatja nemcsak az orosz, hanem az egyetemes zenetörténetben is. A mélységes hazafiság érzése szólal meg lenyűgöző tökéletességgel a nagyszerű magasztaló kórusban („Szlavszja"), amely az egész operát az ujjongó öröm diadalmas himnuszával koronázza.

A zene szerkesztése és nyelve szempontjából mélységesen nemzeti „Ivan Szuszanyin" remekmű azért is, mivel valóban szimfonikus egész. Ragyogóan érzékelteti az orosz nép és az idegen hódítók összeütközését. A szerző az egész operában szembeállítja az orosz daltémák szélesen kibontakoztatott áradását a lengyel tánc harsányan tarka zenéjével, a lengyel lovagok jellemzésével. A két elem összeütközése az opera zenéjét dinamizmussal, drámaisággal telíti.

Másfajta művészi elgondolás terméke a „Ruszlán és Ludmila" (1842), ez az epikus-mesés jellegű monumentális opera. Glinka Puskin költeményének témáját használta fel, de még jobban elmélyítette benne a népi hősköltemények előadásmódjának vonásait. Teljes nagyságukban megelevenednek előttünk a tisztes hajdankor képei, a hősök alakjai. A cselekmény méltóságteljes hömpölygése megfelel az epikus előadásnak.

Az opera dramaturgiai alapja a Kijevi Oroszország epikus, legendás alakjai és a tündérmesék csodás álomvilága közti ellentét. A fekete-tengeri királyság titokzatos, mesebeli csodáinak életre keltése a szerző fantáziájának kimeríthetetlen gazdagságáról vall. Glinka zenéjében először elevenedik meg előttünk teljes tarkaságában a Kelet színes világa — Borogyin és Rimszkij-Korszakov keleti jeleneteinek mintegy anticipálása. A „Ruszlán és Ludmila" Glinka művészetében a puskini elem legmagasabb rendű tükröződése. A „Ruszlán" derűs, napfényes muzsikáját az élet igenlésének pátosza, valódi puskini optimizmus hatja át.

Glinkának ez a két operája — egy történelmi dráma és egy mesés opera — megszabta a klasszikus orosz opera további útját. Nagy jelentőségűek azonban Glinka szimfonikus szerzeményei is. „Kamarinszkaja" című zenekari fantáziája, két, népdal-témákra szerzett spanyol nyitánya és a lírai „Keringő-fantázia" a XIX. századi orosz szimfonikus iskola alapja.

Glinka nevéhez ragyogó alkotások fűződnek a lírai jellegű kamarazene terén is. Románcait sajátos stílusjegyei jellemzik: a szélesen áradó, jól énekelhető melódia plaszticitása és világossága, a szerkesztés tökéletessége és arányossága. A művészi forma tökélyét illetően Glinka közeli rokona

Puskinnak. Nála a költői gondolat mindig megtalálja az utánozhatatlanul szép, harmonikus, világos kifejezését. Nemcsak Puskint, hanem Glinkát is joggal mondhatjuk „a valóság poétájának" (Belinszkij). Az orosz zeneművészetben ő honosította meg a magasrendű, valóban reális mondanivalót, roppant erejű művészi általánosítást.

Glinka hagyományait folytatta fiatalabb kortársa, Alekszandr Szergejevics Dargomizsszkij (1813—1869). Glinka tanítványa és barátja, megfogadta a mester népiségre és életigazságra intő tanácsait. De míg Glinka művészete egészében Puskin hatásának szférájában bontakozott ki, Dargomizsszkij már későbbi korszak képviselője; az ő munkássága a kritikai realizmusnak a fordulópontot jelentő, a negyvenes-ötvenes években megérlelődött új irányzatait tükrözi. Nagy helyet foglal el alkotómunkásságában a társadalmi egyenlőtlenség és jogfosztottság témája. Akár egy egyszerű parasztlányka drámáját festi (a „Ruszalka" [„Sellő"] című operában), akár egy katona tragikus sorsát (az „Öreg káplár"-ban), mindenkor finom érzésű, humanista művésznek mutatkozik, aki művészetével az orosz társadalom demokratikus rétegeinek igényeihez közeledik.

Dargomizsszkij románcaiban hasonló törekvés figyelhető meg: a művész az élő emberi beszédhez közelíti zenéjét. „Azt akarom, hogy a hang közvetlenül tükrözze a szót, igazságot akarok" — ez volt Dargomizsszkij alkotói jelmondata. Mélységesen egyéni lírájának legszebb vonásai nyilatkoznak meg Lermontov szövegére szerzett románc-monológjaiban, ezeknek nyomasztó és bánatos töprengést kifejező hangulatában. Élesen jellemző témája van „Az öreg káplár" című drámai dalának és szatirikus élű vázlatainak. („A féreg", „A címzetes tanácsos"). Ezekkel a szerzeményeivel a művész a románctól a drámai jelenethez vezető útra lépett.

Dargomizsszkij főművével — a „Ruszalka" című operával (1855) — új műfajnak: a lélektani drámának vetette meg az alapját az orosz zeneművészetben. A szerző Puskin eredeti szövegének társadalmi mozzanatait kiemelve alkotta meg a szenvedő, kisemmizett, egyszerű embereknek — Natasának és apjának, a molnárnak — realisztikus ábrázolásukban és mélyreható jellemzésükben felejthetetlen alakjait. Az opera zenei nyelvében, a páratlanul kifejező recitativo gazdag kibontakoztatásában és a drámai jelenetekben Dargomizsszkij legértékesebb vonását, a lelki élmények mesteri érzékeltetését csodálhatjuk meg.

Dargomizsszkij újítói törekvései utolsó operájában, a Puskin drámája alapján írt „Kővendég"-ben teljesedtek be. A szerző csorbítatlanul hagyta Puskin szövegét, de az operát az összefüggő recitatívóra alapozta, lezárt részekre való tagolás nélkül, és a vokális részeket a kifejező beszéd, a hajlékonyan intonált vers elveinek rendelte alá. Dargomizsszkij tudatosan lemondott a hagyományos operai formákról, az együttesekről és áriákról, és lélektani zenedrámát alkotott. Az orosz opera nem haladt tovább a „Kővendég" útján. Dargomizsszkij újítói elvei azonban fontos szerepet játszottak, amennyiben az operazenét a simulékony, kifejező recitativo újszerű eszközeivel gazdagították.

Az orosz zene a hatvanas években jutott el érettségének és felvirágzásának szakaszába. A szervezett zenei élet megélénkülése a reformok előtti Oroszország új történelmi körülményei között következett be. Kiváló zenei nevelők — M. A. Balakirev, A. G. és N. G. Rubinstejn — erőfeszítéseinek eredményeképpen létrejönnek az új típusú zenei szervezetek, az első orosz konzervatóriumok. V. V. Sztaszov és A. N. Szerov, a nagy zenekutatók műveinek szilárd alapjára felépülhet a klasszikus orosz zenetudomány épülete.

Glinka iskolájának eszmei és művészi elvei gyümölcsözően fejlődtek tovább az új nemzedék nagy zeneszerzőinek alkotásaiban. Csajkovszkij, Muszorgszkij, Borogyin és Rimszkij-Korszakov munkássága a hatvanas években kezdődött; az orosz zene igazi szárnyalását, történelmi útjának tetőződését ez jelentette, de már a következő korszakban.

8. LENGYELORSZÁG, CSEHORSZÁG, MAGYARORSZÁG ÉS A BALKÁNI ÁLLAMOK

A LENGYEL IRODALOM. MICKIEWICZ

A lengyel irodalomban és művészetben a romanticizmus, amely az 1830—1840-es években vált uralkodó művészeti irányzattá, a nemzeti felszabadító mozgalom talajából sarjadt és a századeleji kisnemesi „klasszicizmussal" folytatott harcban bontakozott ki. A legnevesebb forradalmi romantikusok műveikben a széles néptömegek hangulatát, a társadalmi és nemzeti elnyomás elleni harcát juttatták kifejezésre. A XIX. század második felében azután a lengyel irodalomban és művészetben is kifejlődött a realista irányzat.

Adam Mickiewicz
Daguerrotypia

Adam Mickiewicz (1798—1855), a nagy lengyel költő, akit joggal tekinthetünk a romantikusok vezérének, szonettjeiben, epikus költeményeiben („Grażyna", „Konrad Wallenrod"), valamint „Ősök" című drámájában a lengyel nép szabadságharcának és a népek közötti összefogásnak állított emléket.

Mickiewicznek és a többi lengyel romantikusnak (J. Słowacki, S. Goszczyński stb.) alkotói módszerét az jellemzi, hogy gyakran egyetlen művükön belül is keveredtek a romantikus és realista elemek (Mickiewicz „Ősök" vagy „Pan Tadeusz").

A lengyel realista irányzat megszületése elsősorban J. Korzeniowski (1797—1863) és J. I. Kraszewski (1812—1887) nevéhez fűződik. Korzeniowski legjelentősebb írása a „Kolokacja" című elbeszélés (1847), amely a burzsoá-kisnemesi társadalom rabló erkölcsének leleplezése. Nagy népszerűségre tett szert „Kárpáti hegylakók" című drámája, amely azt mutatja be, hogyan nyomják el az osztrák hatóságok a lengyel parasztokat, valamint „Zsidók" című vígjátéka (1843). Kraszewski író, publicista és kritikus volt egy személyben. Munkássága fontos hozzájárulás a lengyel realizmus kialakulásához. Legsikerültebb elbeszélésében („Egy kerítéskaró története", 1860) azt mondja el, hogy az igazságtalan társadalmi rendszer hogyan teszi tönkre az embereket, hogyan torzítja el lelkiüket s öli ki belőlük minden emberi érzést. A hatvanas évek eseményeivel foglalkozik Kraszewski „Kém" (1864) és „Vörös pára" című regényeiben (1865). A negyvenes-ötvenes évek lengyel költői közül kimagaslik Ludwik Kondratowicz (1822—1862), a lengyel költészet demokrata irányzatának folytatója. Legtöbb írásában a lengyel parasztsággal foglalkozott. A legsikerültebbek: „A bábu", „Kivilágítás", „Egy darab kenyér". Számos verse megzenésítve népdallá lett; ezeket nemcsak Lengyelországban, hanem Oroszországban is énekelték például: „Amikor én postakocsis voltam..."

A KÉPZŐMŰVÉSZETEK ÉS AZ ÉPÍTÉSZET LENGYELORSZÁGBAN

A lengyel festészet történetében szintén a romantikus és a realista irányzatok kibontakozása figyelhető meg. A legnagyobb sikert a portréfestészet terén A. Brodowski (1784—1832), az életképfestészet terén pedig A. Orłowski (1777—1832) aratta. Brodowski „Fivére arcképén"

(1815) és más portréin elmélyülten és romantikus szenvedéllyel tárja fel az emberek belső világát. Orłowski „Tűzrakás mellett", „Lovasok" című képein, valamint zsánerjelenetein („A kocsmában", „Hazatérés az erdőről") éles szemmel ragadta meg a nép egyszerű fiainak típusait és jellemeit; alakjait az életigazság romantikus felfogásának jegyében formálta meg.

A negyvenes-hatvanas évek folyamán a lengyel festészet fellendült. 1860-ban Varsóban megalakult a Művészetpártoló Társaság, amely támogatta a művészeket, és kiállításokat rendezett. Több lengyel festő — például Henryk Rodakowski (1823—1894) — európai hírnévre tett szert. Rodakowski portréi („Dembiński tábornok", 1852), valamint történelmi és zsánerképei nagyban hozzájárultak a lengyel festészet fejlődéséhez. P. Michałowski (1800—1855) eleven életképei és főleg parasztportréi eredetiségükkel, élénkségükkel és festői szabadságukkal szereztek hírnevet alkotójuknak.

A paraszttéma egyik legkiválóbb lengyelországi mestere, Aleksander Kotsis (1836—1877) a nép mindennapi életét tette meg művészetének alapjává. Alkotásait igazság, költőiség és meggyőző erő jellemzi. Legsikerültebb képei: „Az utolsó jó" (1870) és „Parasztudvar" (1873).

Artur Grottger (1837—1867) műveiben közvetlenül tükröződött az 1863-as felkelés. Metszetsorozatai („Varsó", „Lengyelország", „Litvánia", „Szibériaiak") a nemzeti szabadságmozgalom egyes állomásait örökítették meg. Számos portréján az ember belső világának árnyalt érzékelését figyelhetjük meg.

A lengyel építészetben a század elején az érett empire vonásai a monumentalitás és szigorú egyszerűség irányában fejlődtek. Ezt példázzák a Lengyel Bank épületcsoportja, valamint a Belvedere-palota és a varsói Nagy Színház épületei. A negyvenes-hatvanas évek építészetében megbomlik a stílus egysége. Egyre nagyobb tért hódít a kapitalizmus korszakára jellemző eklekticizmus. Különösen nagy népszerűségre tesz szert a „neoreneszánsz": ennek stílusjegyeit viseli magán a Henryk Marconi (1792—1863) terve szerint épített varsói Országos Hitelintézet székháza és az Európa Szálló.

A LENGYEL ZENE. CHOPIN

A XIX. században a népi művészetre és a kialakult hagyományokra támaszkodó lengyel zene Fryderyk Chopin (1810—1849) alkotó géniusza révén vált világhírűvé. Chopin fiatal éveiben magába szívta a lengyel népzene minden gazdagságát: ez volt sajátos alkotó művészetének forrása. A zeneszerző az 1831-es lengyelországi felkelés miatt emigrációba kényszerült ugyan, de egy pillanatra sem szakadtak meg szellemi kapcsolatai hazájával, amelynek történelmi tragédiáját ő is mélyen átérezte.

Fryderyk Chopin
Reyer metszete

Chopin majdnem kizárólag zongoraműveket alkotott, de ennek a zenének formai és műfaji körét jelentős mértékben kitágította. Szerzeményeiben egyszer a népélet jelenetei elevenednek meg (mazurkák), másszor a lengyel történelem eseményei (polonézek), olykor pedig a népi hagyomány fantasztikus elemei (balladák). Maradandót alkotott Chopin a lírai vallomásokban is (prelüdök, noktürnök), azonkívül nevezetesek szélesebben kibontakoztatott, drámai jellegű alkotásai (szonáták, fantáziák) is.

Chopin zenéjét elsősorban dallamvilágának szépsége és változatossága teszi mindmáig elevenné, frissé. A szerző azonban jelentős mértékben gazdagította a zenei nyelv többi elemét

is: magát a zongoraelőadás módját is kifejezőbbé tette (faktura); ezt főképp etüdjein észlelhetjük.

Lengyelország tehetséges operaszerzőt is adott a világnak: Stanisław Moniuszko (1819—1872) személyében. Leghíresebb operája a „Halka". A téma humanista, antifeudális irányzatossága (az uraság által elcsábított parasztlány pusztulása), valamint a zene meghittsége és közvetlensége nagy népszerűséget biztosított az operának.

A CSEH IRODALOM

A cseh nemzeti kultúrának „ébresztők" néven ismert mozgalma, amely a cseh nép nemzeti tudatának felébresztését tekintette hivatásának, a cseh reneszánsz klasszikus formája volt. Legjelentősebb képviselői, J. Kollár (1793—1852) és F. L. Čelakovský (1799—1852). Műveikben a szláv népek nemzeti függetlenségének, barátságának és kulturális közeledésének eszméjét hirdették.

Kollár nemcsak költő volt, hanem publicista és filozófus is egyszemélyben. „A dicsőség leánya" („Sláwy dcéra", 1824) című lírai-epikus költeményében a szlávság hősi történetét és kimagasló alakjait — Huszt, Žižkát, Minyint, Pozsarszkijt, Kościuszkót — énekelte meg.

Čelakovský munkásságának középpontjában a folklór tanulmányozása, valamint a cseh és a többi szláv népek kulturális közeledésének következetesen képviselt programja állt. Versciklusai („Orosz dalok visszhangja", 1829; „Cseh dalok visszhangja", 1839; a „Szláv népdalok" háromkötetes gyűjteménye, 1822—1827) fontos szerepet játszottak a cseh nemzeti irodalom kialakulásában és fejlődésében.

A nemzeti drámaírás alapjait Václav Kliment Klicpera (1792—1859) felvilágosító író teremtette meg számos történelmi és a legendákból merített drámájával, népi humorral telített, derűs vígjátékaival és szatirikus darabjaival. A legnagyobb sikert „Római Hadrianus", „Bűvös sapka" és „Mindenkinek érdeme szerint" című darabjaival aratta.

A realizmus alapjait a XIX. század derekán J. K. Tyl, K. Havlíček-Borovský és B. Němcová vetették meg.

Josef Kajetán Tyl (1808—1856) neves dráma- és prózaíró egész életében az igazán népi, nemzeti művészetért küzdött. Műveiben feltárta a társadalmi lépcső „legalsó" fokán álló emberek lelkivilágát, és megörökítette nemes erkölcsi tulajdonságaikat. Tyl nemcsak népének nemzeti elnyomatását látta, hanem legkiválóbb műveiben rámutatott a cseh társadalom szociális egyenlőtlenségeire is; indulatosan hangoztatta, hogy a vagyonos osztályok meggazdagodásának forrása a nép kifosztása („Az öreg kintornás", 1845; „A becsület ereje", 1846; „A tolvaj", 1849 című elbeszéléseiben). Tyl sokoldalú író volt, a színház elméleti és gyakorlati kérdéseivel egyaránt foglalkozott, és mintegy huszonöt drámát hagyott hátra. Ezek közül a legjobb: „Husz János" (történelmi dráma, 1848), „A strakonicei dudás" című mesedarab (1847), valamint a „Kutná Hora-i bányászok" című társadalmi dráma (1847). Tyl vetette fel azt a gondolatot is, hogy a nép adományaiból meg kell építeni a Nemzeti Színházat; ennek megvalósítására azonban csak az író halála után került sor.

Karel Havlíček-Borovský (1821—1856), neves író, kritikus és publicista, az 1848-as forradalomban való részvétele és akkori publicisztikai munkássága miatt emigrációba kényszerült. Legismertebb műve a „Szent Vladimir megkeresztelése" című szatirikus költemény, amelyen 1841-től élete utolsó éveiig dolgozott. A cseh irodalom fejlődése szempontjából fontos szerepet töltöttek be Havlíček Gogol-fordításai.

Az egyszerű emberek életét ábrázolta írásaiban Božena Němcová (1820—1862). Irodalmi munkássága elválaszthatatlan társadalmi tevékenységétől. B. Němcová érdeklődési köre igen tág volt, például részt vett a „Kommunista Kiáltvány" cseh nyelvre való fordításában is. Műveiben egyebek között felvetette a nők aktív társadalmi szerepének kérdését: a nyárspolgári nézetekkel

szemben arra szólította fel nőtársait, hogy a férfiakéval egyenlő helyet foglaljanak el az alkotómunkában. Legjelentősebb és legszínesebb írása a „Nagymama" című regénye (1855). Němcová nagy költői erővel formálta meg az egyszerű cseh asszony alakját, megörökítette szülőföldjének természeti szépségeit, népének ünnepeit, mondáit.

A CSEH FESTÉSZET

A felvilágosodás eszméinek hatására 1796-ban Prágában megalakult a Műbarátok Társasága, majd 1799-ben a Képzőművészeti Akadémia. E korszak festészetére a legjellemzőbb a szülőföld tájai, a nemzeti történelem és a népélet iránti fokozott érdeklődés volt. A történelmi és arcképfestészet terén figyelemre méltó Antonín Macheknek (1775—1832), „A cseh nép története képekben" című hazafias kőnyomatsorozat alkotójának munkássága. A tájképfestő Antonín Manes (1784—1843) mély érzelmekkel áthatott műveiben „A Hradzsin", „Szántovető paraszt" stb. — a szülőföld szépségének szeretete fejeződik ki.

A népiség eszméi hatják át Josef Manes (1820—1871) alkotásait. Munkássága szerteágazó volt; festett portrékat, tájképeket, zsánerjeleneteket, egy rajzciklusa a „Zene" címet viseli. Jelentős alkotása Manesnek az a tizenkét medaillon, amely a XVI. században épült prágai városháza csillagászati órájának lapját díszíti. A medaillonok a paraszti munkákkal megszemélyesített tizenkét hónapot ábrázolják, alakjaikban az egészséges, szép, munkájában örömét lelő egyszerű ember eszménye öltött testet.

A hatvanas évek kiváló festőtehetsége volt Karel Purkyně is (1834—1868). Portréit, csendéleteit és zsáner kompozícióit valami különös anyagszerűség jellemzi. Legjobb képén („Jech kovács") Purkyně az erős és bátor férfi alakját formálta meg, aki a maga kezével akarja építeni az életet.

A CSEH ZENE. SMETANA

A zeneművészet terén a nemzeti felszabadulás eszméi a népi eposz kincseinek meghódításában mutatkoztak meg. Az első cseh operát František Škroup (1801—1862) szerezte: a „Drótostót" (1825) a cseh népdalok hangvételére épül . Demokratikus és nemzeti eszmék fejeződnek ki a „Hol van az én hazám?" című dalban; Škroup ezt Tyl „Fidlovačka" című drámájához írta, és később a csehek nemzeti himnusza lett.

Bedřich Smetana, a kiváló zeneszerző (1824—1884) műveiben a cseh nép szellemi kultúrájának legszebb vonásait testesítette meg: a szabadságszeretetet, optimizmust, a nemzeti hagyományokhoz való hűséget. Smetana alkotásai — nagy operáitól és szimfonikus műveitől zongorára írott miniatűr táncdarabjaiig — szervesen kapcsolódnak a népi művészethez. Hősi hazafias operái („A brandenburgiak Csehországban", „Dalibor", „Libuše") a cseh nép dicső legendás és történelmi múltjából vett alakokat jelenítettek meg a színpadon és harcra szólították fel a cseheket nemzeti szabadságuk kivívására.

Smetana vígoperája, az „Eladott menyasszony", zamatos népi humorával, a népélet friss és valószerű ábrázolásával nyűgözi le ma is hallgatóit. „Hazám" című szimfonikus költeményciklusa a csehországi tájakat és a cseh legendák hősi alakjait szólaltatta meg.

A MAGYAR IRODALOM

Magyarországon a nemzeti felszabadító mozgalom fellendülése abban a harcban nyilvánult meg, amelyet a XIX. század első két évtizedében a nemzeti kultúra védelmezői folytattak a magyar nyelvnek hivatalos nyelvként való elismertetéséért és az irodalom megújhodásáért. A mozgalom

irányítója a költészet, műbírálat és publicisztika terén egyaránt tevékeny Kazinczy Ferenc volt. A költők közül Berzsenyi Dániel és Kölcsey Ferenc elsősorban a politikai lírát szólaltatták meg. Katona József (1792—1830), a legnagyobb magyar drámaíró, a történelmi-hazafias drámában gyümölcsöztette tehetségét. „Bánk bán" című tragédiájában (1820), amely csak 1833-ban, a szerző halála után került színre, nagyszabású képet festett a nemzeti és társadalmi elnyomás ellen vívott harcról.

Nagy jelentősége volt ebben az időszakban a drámai és zenés műfajokat egyaránt művelő vándorszínészetnek. Dérynét, Megyeri Károlyt, Szentpétery Zsigmondot — a legnemesebb vándorszínészeket — a nép „az anyanyelv apostolai" címmel tisztelte meg.

Az 1820—1830-as években fejlődött ki a magyar romantika. Az új irodalom vezéregyénisége a költő és drámaíró Vörösmarty Mihály (1800—1855) volt. Költeményeiben, a „Zalán futása" című eposzban (1825), valamint a „Csongor és Tünde "(1831), „A bujdosók" stb. című drámáiban a magyar nép hősi múltjához folyamodott, onnan merítette a lelkesítő példákat a függetlenségért és szabadságért folytatott harchoz. A „Szózat"-ban Vörösmarty fennen hirdette, hogy a népnek össze kell fognia a haza szolgálatában.

Nem sokkal az 1848-as forradalom előtt bontakozott ki Petőfi Sándor (1823—1849) költői tehetsége. A magyar nép költői géniuszát a legtökéletesebben és legmélyebben Petőfi juttatta kifejezésre alkotásaiban. Rövid élete folyamán a magyar irodalmat magas szintre emelte, és majdnem minden műfajt gazdagított tehetségével. Szerelmi és politikai lírájában, a drámában („Tigris és hiéna"), regényben („A hóhér kötele"), publicisztikai jellegű írásaiban a széles népi tömegek érzéseit és vágyait tükrözte a magyarországi forradalom előtt és alatt. A forradalomnak is ő volt az egyik vezére, a harctéren esett el a magyar és — amint egyik, halála előtt írott költeményében mondotta — a „világszabadságért". Petőfi munkásságában csakúgy, mint Mickiewiczében, a romantikus és realista irányzat fonódott össze egymással, de a magyar költő — életének utolsó szakaszában — már a realista, forradalmi demokrata esztétika szellemében dolgozott.

Az 1848—1849-es forradalom bukása súlyos csapást jelentett a magyar irodalomra nézve. Ennek a korszaknak a hangulatát érzékeltette a költő és drámaíró Madách Imre (1823—1864), „Az ember tragédiája" című világhírű filozófiai dráma (1862) szerzője. „Az ember tragédiájá"-ban kiütköztek a költőre jellemző ellentmondások: egyrészt harcra szólítja fel olvasóit, másrészt azonban — tragikus módon — nem látja ennek a harcnak útjait és céljait. Madách az emberiség történetét vallásos, bibliai keretben ábrázolta ugyan, de a legerőteljesebb jelenetekben megsemmisítő ítéletet mond a polgári társadalom fölött.

A költők közül Arany János, az írók közül Csiky Gergely, Jókai Mór és Mikszáth Kálmán műveikben a magyar irodalom demokratikus hagyományait folytatták.

A KÉPZŐMŰVÉSZETEK ÉS AZ ÉPÍTÉSZET MAGYARORSZÁGON

Miközben a magyar irodalomban már meggyökeresedett a romantikus irányzat, az építészetben és szobrászatban még a klasszicizmus uralkodott. 1801-től kezdve országszerte nagyarányú építkezések indultak meg klasszicista stílusban. A korszak legnagyobb építésze, Pollack Mihály (1773—1855) építette az országgyűlésnek 1849-ben megsemmisült palotáját (Redoute), valamint a Nemzeti Múzeumot (1837—1844), a XIX. századi magyar építészet csúcsteljesítményét. Virágzásnak indult az egyházi építészet is; legmutatósabb példája az esztergomi székesegyház (Hild József műve). Később, amint Magyarországon is kifejlődött a kapitalista rendszer, a magyarországi építészetben is egyre hódított az eklektikus stílus. Ezt viseli magán számos középület.

A korszak szobrászata ekkor még fejlődésének kezdeti szakaszában volt és egyelőre csak

utánzásra épült. Legjellegzetesebb alkotása, Ferenczy István (1792—1856) „Pásztorlányka" című alakja (1822) teljesen a klasszicizmus szabályai szerint készült.

A magyar festészet, amely a haladó irodalommal szoros kapcsolatban bontakozott ki, közelebb állott a társadalom demokratikus rétegeinek életéhez. A reformkorszakban (vagyis a harmincas-negyvenes években) virágzott ki Barabás Miklós portréművészete. Barabás megörökítette portréin a legkiválóbb magyar forradalmárokat, Kossuthot, Petőfit, valamint Liszt Ferencet, és számos női portrét festett. A romantikus festészeti irányt Madarász Viktor honosította meg: mindjárt első híres alkotásában („Hunyadi László ravatalánál") hangot adott az idegen elnyomás elleni szenvedélyes tiltakozásnak.

A hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején érlelődött meg Munkácsy Mihály (1844—1900) realista festői tehetsége. Munkácsy főleg az egyszerű emberek nehéz sorsát választotta festészetének tárgyául. 1870-ben Párizsban állította ki „Siralomházban" című képét, amely világszerte ismertté tette nevét. Munkácsy Paál Lászlóval, az „Erdei út" festőjével, a tájképfestő Mészöly Gézával (a „Halásztanya" alkotójával) és a „Majális" című kompozíciója révén világhírűvé vált Szinyei Merse Pállal együtt a festészet számára biztosította az első helyet a XIX. század második felének magyar realista művészetében.

A MAGYAR ZENE. LISZT

A magyar népi zenekultúra régi hagyományait a XIX. század folyamán a hivatásos zenészek a művészi fejlődés magaslataira emelték. Erkel Ferenc (1810—1893), a magyar nemzeti opera megalapítója, műveinek témáit a nemzeti szabadságmozgalom történetéből merítette. Legkiválóbb operája, a „Bánk bán", a klasszikus magyar zeneművészet remeke.

Liszt Ferencet (1811—1886), a zseniális zeneszerzőt és zongoraművészt alkotói és előadói munkássága világhírűvé tette. Hazájával, amelyet kora fiatalságában elhagyott, élete végéig szoros kapcsolatot tartott fenn. Liszt igen sok hangversenyen szerepelt Európa minden országában, de ezzel nem egyéni dicsőségének növelése volt a célja, hanem hallgatóinak zenei nevelése. Több szerző szimfonikus és vokális műveit átírta zongorára. Liszt eredeti zongoraművei közül különösen fontosak „Magyar rapszódiái", a „Vándorévek" ciklusának programdarabjai, amelyeket olaszországi és svájci úti élményei ihlettek, valamint H-moll szonátája.

Liszt kiváló műveket alkotott a szimfonikus programzene terén is. Legjelentősebbek „Les Préludes", „Tasso", „Mazeppa" és „Hungária" című szimfonikus költeményei. Ugyancsak programjellegű Lisztnek két szimfóniája („Faust" és „Dante") is.

Liszt nagyon haladó szerepet vitt a szervezett zenei élet megteremtésében. Weimari évei alatt a német zenészifjúság haladó tagjait csoportosította maga köré, majd megalapította az Általános Német Zenészszövetséget. Felkarolta a különféle országok zenei életében jelentkező kezdeményezéseket, és például lelkesen üdvözölte Muszorgszkij, Balakirev, Borogyin orosz zeneszerzők alkotásait.

A BALKÁNI NÉPEK IRODALMA ÉS MŰVÉSZETE

A négy évszázados török hódoltság visszavetette Bulgária ősi és eredeti kultúráját. Az újkori bolgár irodalmat általában Paiszij Hilendarszki kéziratos könyvével, a „Szláv-bolgár történet"-tel (1762) szokták kezdeni. E műben az író szenvedélyes hangon sürgeti a nemzeti újjászületést.

A XIX. század első évtizedeiben a bolgár irodalom és művészet azért küzdött, hogy a szinkretizmusból a művészi szintre emelkedjék. A harmincas években a felvilágosodás eszméitől áthatott verses és prózai dialógusok születtek. Az új bolgár költészet alapjait két lírai költő,

Najden Gerov és Petko Szlavejkov vetette meg. A bolgár irodalom jelentős alkotása N. Gerov „Sztojan és Rada" című szentimentális-romantikus balladája (1845).

Az 1860—1870-es évek a nemzeti felszabadító mozgalom újabb fellendülésének időszaka. Az irodalom legfőbb témája ekkor a nemzeti szabadságharc volt. Számos bolgár író Oroszországban, Szerbiában és Romániában élt emigrációban. A szerelmi líra első mestere Petko Szlavejkov (1827—1895) volt. Egyéb verseiben az ország felszabadulásának gondolatai, az orosz segítségbe vetett hit és bizonyos társadalmi motívumok csendültek fel. Legjobb költeményei: „Ünnep előtt", „Nagyhét", „Szeszélyes világ". A bolgár próza megteremtése Vaszil Drumev (1841—1901) nevéhez fűződik. „Szerencsétlen család" című elbeszélésében egy, a janicsárok kezétől elpusztult család sorsát ábrázolja élethűen. Georgi Sztojkov Rakovszki (1821—1867), a bolgár forradalmi költészet megalapítója, „Erdei vándor" című versében a török elnyomás ellen fellázadt hajdutok harcának állított emléket.

Az orosz demokratikus kultúra hatása alatt bontakozott ki Ljuben Karavelov és Hriszto Botev alkotó munkássága. A realista Karavelov, a szabadság dalnoka, mintegy harminc elbeszélés („A hadvezér", „Doncso", „A vértanú", „Anyámasszony katonája" stb.) szerzője, korabeli témákat dolgozott fel, és ezzel a hazai irodalomban megvetette a kritikai realizmus alapját. A bolgár prózában ő szerzett polgárjogot a harcos forradalmár alakjának. A kor legnagyobb költője Hriszto Botev (1848—1876), a forradalom lánglelkű hírnöke, a bolgár forradalmi mozgalom vezére volt. Költészetének főhőse a szabadságharcos. „Búcsúzóul" című versében magasztalja a forradalmi harcot, és csakis abban látja a nép felszabadulásához vezető utat. A „Hajdutok"-ban a nép sérelmeit megbosszuló bátor harcos alakját örökíti meg, a „Hadzsi Dimitr" című költeményben pedig a szabadságért életét áldozó hős halhatatlanságának eszméjét hirdeti.

A haladó orosz kultúra hatással volt a bolgár festészetre is. N. Pavlovics (1835—1894) történelmi tárgyú alkotásaival igyekezett felébreszteni honfitársainak nemzeti érzését, s Bulgária hajdani nagyságára emlékeztette őket. Ilyenek például „Aszparuh átkelése a Dunán", vagy „A preszlavi udvar megkeresztelése" című képei, valamint Veltman orosz író témái nyomán készített festői kompozíciói és litográfiái („Rajna, a bolgár fejedelemasszony"). Sz. Doszpevszki (Z. Dmitrov álneve) (1826—1876), aki Pétervárott végezte el a Művészeti Akadémiát, az orosz realista iskola stílusához közelálló portrékat és tájképeket festett.

A bulgáriai népi építőművészet legbecsesebb emlékét, a rilai kolostort, 1834—1837-ben — nagy tűzvész után — népi építőmesterek (a blatestnicai Milenko, a rilai Rilc, a krimini Pavel stb.) építették újjá. A rilai kolostor együttesének megalkotásában magas fokú művészi ízlés egyesült a bolgár népi építőművészet hagyományaival. A XIX. század derekán kezdett kifejlődni a világi építészet: egymás után jelentek meg a kőből épített raktárak, kereskedői helyiségek, iskolák. Az utóbbiak közül kiemelkedik az ogyesszai Richelieu-líceum mintájára készült gabrovói tanintézet épülete. Ugyanezekben az években építette N. Ficsev, egy ügyes népi mester, a Jantra-folyó fölött átvezető bjalai hidat és a lovecsi fedett hidat.

A Balkán-félszigeten élő többi szláv népnél a nemzeti felszabadító mozgalom fellendülése ugyancsak hazafias és demokratikus jellegű irodalmat és művészetet hívott életre. Az élő népnyelvre támaszkodó szerb nemzeti irodalom megteremtője a folklorista és filológus Vuk Karadžić (1787—1864), a szerb újjászületés kimagasló mestere volt. Karadžić kiváló követői — P. Njegoš montenegrói költő (1811—1851) a „Hegykoszorú" című költeményben, valamint a drámaíró Jovan Popović (1806—1856) a történelmi tárgyú „Milos Obilić" című drámájában és vígjátékaiban („Csalásra csalást" stb.) — nemzeti összefogásra szólították fel olvasóikat, és leleplezték a korabeli társadalom fonákságait.

A szerbiai festészetben a XIX. század elején uralkodó klasszicista irányzat legteljesebben A. Teodorović és P. Džurković alkotásaiban nyilatkozott meg.

Romániában ez a korszak a nemzeti irodalmi nyelv és irodalom létrejöttének korszaka volt. Molière, Corneille, Voltaire, Lesage, valamint Lamartine és Alfieri műveinek fordítása a román újjászületés első képviselőinek (Budai-Deleanu, J. Vacarescu, Aristia, E. Radulescu stb.) felvilágosító törekvéseit mutatja.

Számos román író és művész munkásságában megmutatkoztak ugyan a romantika elemei is, de a vezető irányzat a realizmus volt.

Vasile Alecsandri (1821—1890) irodalmi pályafutását romantikus folklór-kutatóként kezdte, de csakhamar a realista irodalomhoz pártolt. Drámáival („Kő a házban", „Kirica Iasiban"), költeményeivel és elbeszéléseivel megvetette a román szatirikus irodalom alapjait: leleplezte a román bojárság és burzsoázia „förtelmes szövetségét". Ion Creangă (1837—1889) dalaiban, költeményeiben és meséiben a bojár elnyomás sújtotta moldvai parasztok gondolatait és vágyait szólaltatta meg.

E korszak legjelentősebb építésze, Mincu, gazdagon felhasználta a népi építészet formáit. Gh. Tatarescu a klasszicista festőművészet elveit követte, bár műveiben felbukkannak a realista irányzat elemei is.

9. A SKANDINÁV ORSZÁGOK

A XIX. század elején a dán irodalomban is tért hódított a romantika. Reakciós misztikus szárnya nem mutathat fel egyetlen jelentős íróegyéniséget sem, annál több ragyogó tehetség képviseli a dániai romantika haladó, hazafias vonalát. A haladó irányzat fejének, Adam Gottlob Oehlenschlägernek (1779—1850) költeményei és tragédiái a skandináv múlt legendás századait keltették életre. Oehlenschläger legjelentősebb műve az „Aladdin, vagy a csodalámpa" című verses mesedráma (1805). A keleti mese motívumaiban gazdag alkotás a költészetet és a képzeletet dicsőíti, a hamis és rideg polgári civilizációval szemben.

A romantikához kapcsolódik a kiváló dán meseíró, Hans Christian Andersen (1805—1875) alkotómunkássága is. Az egyszerű származású Andersen gyermekkorától fogva kedvét lelte a színházban. Később az irodalmi alkotómunka töltötte ki életét. Írt egy romantikus szellemben fogant regényt is — „Az improvizátor" címen (1835) —, de életművének igazi értékei felejthetetlen meséi, amelyekbe a dán folklóron kívül ókori hagyományokat, valamint dél-európai és keleti úti benyomásait is beleszőtte. Meséiben mégis elsősorban a korabeli Dánia élete tükröződött.

Andersen meséiben sajátosan összefonódnak a reális és fantasztikus világ elemei; bőven van bennük életbölcsesség; témájuk egyszerű és szórakoztató. Ezért meséi világszerte a gyermekek kedvelt olvasmánya. Andersen magasztalja a becsületességet, hősiességet, önfeláldozást, kigúnyolja a nyárspolgár hiúságát, ostobaságát és önzését, érzéketlenségét és szolgalelkűségét. Egyes meséiben teljesen mellőzi a fantasztikus elemeket, és reális vonásokkal rajzolja a kapitalista városban élő szegények életét. Andersen meséi azt az őszinte hitet árasztják, hogy a jó legyőzi a gonosz erőket. Műveit ez emeli a világirodalom legnagyobb értékeinek sorába.

A kor legeredetibb svéd írója, Esaias Tegnér (1782—1846). „Axel" című romantikus költeményében (1822) XII. Károly korát énekelte meg, míg a „Frithjof Saga"-ban (1820—1825) Merész Frithjof óizlandi mondáját elevenítette fel romantikus szellemben. Művészien foglalta egységbe a hőstetteket és a legendák félig fantasztikus eseményeinek ábrázolását a valóságos történésekkel, tényekkel. Tegnér munkássága nagyban hozzájárult a svéd irodalom nemzeti sajátosságainak kiformálódásához, az irodalmi nyelv kialakulásához.

Henrik Ibsen, a nagy norvég drámaíró (1828—1906), az 1850-es években hívta fel magára a figyelmet műveivel. Pályájának első szakaszában a norvég népi hagyományokból és történelemből merített romantikus drámáiban nemzetének hősi múltját magasztalta. A hatvanas években írt drámái közül a legjelentősebb „Brand" (1866) és „Peer Gynt" (1867 című drámai költeménye.

Ezekben Ibsen a torz polgári és kispolgári valóságot ostorozta. Ebben az időszakban a művészet szimbolikus és konvencionális formáihoz folyamodott, majd később a realizmus felé fordult.

A skandináv képzőművészek közül a dán Bertel Thorwaldsen (1768—1844) volt az egyetlen, akinek a neve világszerte ismertté vált. Thorwaldsen az olasz Canova nyomdokain haladt (majdnem végig Olaszországban is élt) s a szigorú normákhoz igazodó, szenvtelenül hűvös, a korabeli valóságtól elvonatkoztatott klasszicizmus legkövetkezetesebb képviselője lett. Szobrai valósággal elkápráztatták kortársait technikai tökéletességükkel. Hagyatékából mindössze néhány alkotása hat ma is elevenen, azok a művei, amelyek igényeikben szerényebbek viszont líraibb ihletésűek, például az „Éj" és a „Nappal" című domborművei, vagy „Pásztorfiú" című szobra.

10. AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK

AZ AMERIKAI ROMANTIKA

Az Egyesült Államok romantikus irodalma főképp az amerikai forradalom eredményeiből és a polgári haladásból való kiábrándulás talajából sarjadt ki. Az amerikai romantikusokra ugyanakkor hatással volt az európai romantika is. Szoros szálak fűzték az európai irodalom hagyományaihoz Washington Irvinget (1783—1859). Legnépszerűbb munkái („Vázlatok könyve" és a „Bracebridge-hall, vagy a humoristák") novellák, vázlatok és karcolatok gyűjteményei. Irving új életre keltette az európai középkor legendáit, de az amerikai patriarchális hajdankorból is merített témát; vonzotta az írót az indiai mesevilág és az egzotikus Kelet is. Írói modorának elválaszthatatlan sajátossága az irónia.

A későbbi amerikai romantikusok közül kimagaslik Edgar Poe (1809—1849) alakja. Poe, aki excentrikus és eredeti egyéniség volt, gyűlölte a „tisztes polgári létet", ugyanakkor távol maradt a haladó társadalmi erőktől is, és a kétségbeeséssel határos, mély pesszimizmus lett úrrá rajta. „Félelmetes elbeszélései"-ben rejtélyes eseményeket, ijesztő és hihetetlen történeteket mond el. Műveinek hőse rendszerint kivételes értelmi képességű ember, aki feltárja az átlagemberek számára érthetetlen titkokat. Edgar Poe igyekezett minél nagyobbnak feltüntetni a kivételes egyéniséget, akit ő a szellemi arisztokráciához sorolt.

A késői romantikusok közé tartozó Henry Longfellow (1807—1882) legkiválóbb alkotása a „Hiawatha" (1855), az indián mítoszok költői átdolgozása. Az epikus népi háttér rajza a „Hiawatha"-t a világirodalom egyik legismertebb alkotásává avatja.

Az amerikai romantika erőteljes vonásai jellemzik Herman Melville (1819—1891) írásait. Melville fiatal korában matrózként járta be Óceániát, s mindvégig ismeretlenségben élte le nehéz életét; igazi méltánylásra csak a XX. században talált. „Typee" című könyvében a polinéziaiak egyszerű és természetes, emberi méltósággal teljes életét állítja szembe a burzsoá társadalom életével. Még élesebb, megsemmisítő bírálatot mond Melville a rosszat, pusztulást hozó kapitalista társadalomról, legsikerültebb művében, „Moby Dick, a fehér bálna" című regényében (1851). A regény Ahab kapitány csodálatos története, aki bátran szembeszáll a rosszal, és elbukik az egyenlőtlen küzdelemben. A regényben a kíméletlen realizmus fokozatosan egyre homályosabb, mélységes pesszimizmussal teljes szimbolikába csap át, amely mégis lelkesen ünnepli a lázadó hősiességet.

Fennimore Cooper (1789—1851) bizonyos tekintetben közel állott a romantikusokhoz, de legsikerültebb írásai nyilvánvalóan realista tendenciát mutatnak. Cooper Walter Scott gyakorlatát vette mintául, ez azonban semmit sem von le művészetének eredetiségéből. Legbecsesebb írói teljesítménye öt regény, amelyeket egy közös hős, a vadász és nyomkereső Nathaniel Bumppo foglal egységbe: „Az úttörők" (1823), „Az utolsó mohikán" (1826). „A préri" (1827), „A nyomkereső"

(1840) és „A vadölő" (1841). E regények cselekménye a XVIII. században, az amerikai angol—francia háború éveiben játszódik. Nathaniel Bumppo tragikus sorsa egybefonódik az indián törzsek pusztulásával. Cooper — akárcsak Walter Scott — rokonszenvet érez az indiánok patriarchális erkölcse iránt, de ugyanakkor világosan látja az ősközösségi társadalom tragikus bukásának elkerülhetetlenségét is. Fennimore Cooper regényeiben nagy helyet foglalnak el Amerika szűz tájairól festett költői képek.

BEECHER-STOWE. WHITMAN

Az amerikai abolicionista mozgalom nemcsak szónokokat és publicistákat késztetett szólásra; a rabszolgaság elleni harc eszméje az írók műveit is áthatotta. Ezek sorában találjuk John Greenleaf Whittiert (1807—1892) és Henry Longfellow-t, „A rabszolgaságról" szóló dal (1842) szerzőjét. E korszak legjelentősebb alkotása Harriet Beecher-Stowe (1811—1896) „Tamás bátya kunyhója" című regénye (1851—1852). Ez az ortodox puritán szellemben nevelt, mélységesen vallásos írónő, a rabszolgatartók kegyetlenségével a megbékélés keresztény erkölcsét akarta szembeszegezni. Regénye azonban mindenképpen szétfeszíti ennek a morálnak a kereteit. Az írónő a lázadóknak, akik nem hajlandók megbékélni a rabszolgasággal, egész sorát vonultatja fel regényében. A „Tamás bátya kunyhója" mélységesen humánus alapeszméjével és szórakoztató meséjével a világirodalom egyik legnépszerűbb olvasmánya lett.

Walt Whitman (1819—1892) nagy amerikai költő életműve azt a demokratikus fellendülést tükrözi, amely Északnak a Dél elleni győzelmes háborúját követte. Szabad versben írott könyvében („Fűszálak", 1855) Whitman a demokrácia prófétájának nevezi magát. Költészetében az amerikai munkásoknak az a hite fejeződik ki, hogy a rabszolgaság eltörlése és a demokrácia teljes kibontakoztatása az egész emberiség boldogulására fog vezetni. Ezeket az illúziókat a költő sajátos szocialista utópia formájába burkolta. Whitman hőse a friss, életerős egyszerű amerikai ember, aki szereti a munkát és hisz a ragyogó jövőben. Whitman magasztalja szülőföldjének természeti szépségeit és egyúttal egy új szépséget: a technika szépségét. Verseket ír a vasútról, a gyárakról és a gépekről. A régi irodalom dagályosságával olyan költészetet igyekszik szembeállítani, amely minden szépítéstől mentes, s közel áll a reális élethez, az újságok, a publicisztika, a próza nyelvéhez.

Whitman alkotómunkásságának második szakaszát a polgári demokrata illúziók szertefoszlása jellemzi. „Demokratikus távlatok" című könyvében (1870) a kapitalizmus szellemi nyomorúságáról, a vagyonos osztály romlottságáról, haszonleséséről és nyerészkedéséről beszél. Ezekből az ellentmondásokból a kivezető utat Whitman a szellemi értékek alkotásában, elsősorban a költészetben látja, annak továbbra is nagy átformáló szerepet tulajdonít. Whitman világnézetének elvontsága mutatkozik meg írásainak némileg szónokias jellegén.

A KÉPZŐMŰVÉSZETEK

Franklin és Jefferson korszakának haladó demokratikus törekvései tükröződtek a XVIII. század végén és a XIX. század elején felvirágzó portréfestészet remekeiben, Gilbert Stuart és Charles Willson Peale, Joseph Wright és M. Brown, John Trumbull és Thomas Sully műveiben. Az Egyesült Államokban előbb jelentek meg modern történelmi tárgyú képek, mint Európában. Trumbull festményei („A Bunker Hill melletti csata", vagy „A függetlenségi nyilatkozat aláírása") a fiatal köztársaság nemzeti függetlenségének és nemzeti méltóságának eszméit erősítették. Az amerikai művészetet az angol hagyományokhoz fűződő kapcsolatai nem gátolták meg abban, hogy megtalálja a maga sajátos vonásait, és elkerülje az európai minták másolását.

Az amerikai festészetnek ezt a virágkorát azonban az 1820-as években a hanyatlás hosszan tartó periódusa váltotta fel, amelyet a viharos gyorsasággal erősödő, gátlástalan, önző és öntelt

burzsoázia káros hatása idézett elő. Az amerikai művészetben csak jó néhány évtized elteltével, a haladó társadalmi erők fellendülése nyomán alakultak ki az élet valóságát tükröző irányzatok, elsősorban az életkép műfajában és a természet realisztikus ábrázolásában. (W. Mount, G. C. Bingham, J. Audubon.) Ezek az irányzatok készítették elő az amerikai művészetnek a hatvanas évek polgárháborúja után beköszöntő felvirágzását.

11. KINA

A XVIII. század végét és a XIX. század első évtizedeit hagyományosan úgy tekintik, mint a kínai kultúrának a feudalizmussal összefüggő hanyatlási korszakát. Az irodalomban és művészetben továbbra is a hagyományos műfajok uralkodnak: a szigorú szabályokhoz kötött „si"-versek, választékos próza, a hagyományos tájképfestészet stb. Még az elbeszélő próza is, amely Kínában ősidőktől fogva „egyszerű népi" irodalmi műfaj volt, fokozatosan elvesztette a kritikus, társadalmi irányzatosság vonásait (pedig a XVIII. századi regényekben — „A vörös szoba álma", vagy „A konfucianizmus nem hivatalos története" — ezek domborodtak ki a leghatározottabban), és kalandos, szórakoztató jellegűvé vált. Széltében elterjedtek az úgynevezett „lovagi", „bírósági" és „hősi" regények, és mind elvonták az olvasó figyelmét a valóságról. Kivételként csak Li Zsu-csen szatirikus regényét („Virágok a tükörben") említhetjük, amelyben az író fantasztikus formában leplezi le a nők jogfosztott helyzetét a feudális Kínában. A XVIII. század végének és a XIX. század elejének kulturális életében nagy esemény volt két kínai népdalgyűjtemény („A kuangtungi tartomány lírai dalai" és „A hajnal szárnyaiból varrott ruha") megjelenése. De Kína kultúrájában ugyanebben az időszakban olyan rejtett, vagy első tekintetre nem túlságosan jelentősnek látszó folyamatok indultak meg, amelyek a forradalmi mozgalommal és a polgári viszonyok kialakulásával függtek össze. Döntő fordulatnak bizonyult a XIX. század közepe, a tajping-felkelés korszaka, amelynek haladó eszméi óriási hatással voltak a kínai nép társadalmi tudatának alakulására.

AZ IRODALOM

A XIX. század elejének legjelentősebb irodalmi alkotása, Li Zsu-csen „Virágok a tükörben" című regénye (1820), és Huang Cun-hszien (1848—1905) a tajping-felkelésről szóló első költeményei (1865) között az útkeresésnek több mint négy évtizedes szakasza húzódik. Ennek az időszaknak a jelentősége a kultúra fejlődése szempontjából igen nagy volt: ez idő alatt körvonalazódtak a kínai irodalomnak azok az új vonásai, amelyek tökéletesebb művészi formát öltve csak a XIX. század legvégén kristályosodtak ki.

Az új vonások közül a legfontosabb a politikai, társadalmi költészet újjászületése volt; ez kiváló politikusok — Lin Cö-hszü, Hung Hsziu-csüan, Si Ta-kaj — nevéhez fűződött. E politikusok közül többen tevékenyen részt vettek a tajping-mozgalomban. Költői munkásságuk célja az volt, hogy a költészetnek helyet biztosítsanak a politikai élet széles porondján és beleszólást a társadalmi életbe.

A kínai társadalom konzervatív rétegeinek irodalmi ízlését a XIX. század derekán két költői iskola a Tung-cseng és a Szung képviselte. Kezdetben az első volt a vezető; a második iskola valamivel később, a Tung-csenggel folytatott harc közben alakult ki, majd annak helyébe is lépett. Mindkét csoport legfőbb esztétikai elve a régi mintaképek utánzása volt (a Tung-cseng iskola a Tang-korszakbeli költészetet utánozta, a Szung-stílus iskolája pedig a Szung korabeli költőket), azonkívül az ország társadalmi életét kirekesztette érdeklődési köréből. A Tung-cseng-iskola oszlopa a tajping-felkelés dühödt reakciós hóhéra, Ceng Kuo-fan volt. A Tung-cseng-iskola esztétikai nézeteivel vívott harcban, később (az 1890-es években) alakult ki a hazafias költők „új költészeti iskolája".

KRISZTUS MEGJELENIK A NÉPNEK
A. Ivanov

Sokkal kisebb volt a XIX. század közepi prózairodalom jelentősége. Ennek részint a kormány cenzúrájának szigorúsága a magyarázata (a versek — a prózától eltérően — gyakran szájról szájra terjedtek), részint pedig az, hogy a viharos forradalmi korszakban a jelentősebb írókat teljességgel lekötötte a társadalmi harc. Rendkívül érdekes Li Hsziu-csengnek, a tajping-mozgalom egyik vezérének az önéletrajza, melyet kivégzése előtt, a nankingi börtönben írt.

A XIX. század közepének kínai irodalmán még nem érződött európai hatás: a nyugati művek első kínai nyelvű fordításai csak a XIX. század legvégén láttak napvilágot.

AZ IDŐSZAKI SAJTÓ

Kínában a modern időszaki sajtó a XIX. század derekán jött létre. Az első időszaki kiadványokat a nyugati hittérítők alapították. Ezekből a kiadványokból sarjadt ki csakhamar a kínai nemzeti sajtó, amely kifejezetten hazafias jelleget öltött. A nemzeti sajtót a hazafias mozgalom politikusai teremtették meg: Lin Cö-hszü a Kantonban megjelenő „Katonai jegyzetek" kiadója; Hung Zsen-kan, a tajping vezér öccse, Vang Tao újságíró és mások. Különösen fontos szerep jutott Vang Taónak, a tudományos és politikai ismeretek terjesztőjének, a kínai feudális társadalom leleplezőjének, akit a tajping-mozgalom résztvevőivel fenntartott kapcsolatai miatt törvényen kívül helyeztek. Vang Tao Hongkongba menekült, ahol a „Legújabb események" című napilapnak lett a munkatársa, majd 1872-ben Vu Ting-fanggal és Csen Aj-tinggel együtt megalapította a „Kínai nyelvű napilap"-ot, amely igen nagy népszerűségre tett szert Dél-Kínában. A kínai időszaki sajtó megjelenése rendkívül fontos esemény volt mind a szabadságmozgalom megerősödése, mind a szépirodalom fejlődése szempontjából.

A SZÍNHÁZ ÉS A KÉPZŐMŰVÉSZETEK

Bizonyos mérvű demokratizálódás figyelhető meg a színház terén is. A XVIII. század végétől kezdve a szalondarabok lassanként átadják helyüket a népi zenedrámára alapozott színműveknek (ez utóbbiak főleg Anhuj tartományban voltak népszerűek). Ezek az úgynevezett „fővárosi drámák" a XIX. század közepe táján a kínai nemzeti dráma fő műfaját képviselték.

A festészetben és különösen a háziiparral és kézművességgel szoros kapcsolatban álló alkalmazott művészetben már a század derekán észrevehető az európai hatás. A népi mesterek, mivel az országon belül úgysem versenyezhettek a külföldi árukkal, kénytelenek voltak kivitelre dolgozni, és a külföldiek ízléséhez és igényeihez alkalmazkodni. Az ízléses elefántcsontfaragásból, amely századokon keresztül a faragásművészet egyik legelterjedtebb ága volt, tömegipar lett, amely ontotta az értéktelen csecsebecséket. A külföldi „műértők" lelkes örömmel karolták fel az epigonizmust, a régi mintaképek merőben külsőleges utánzását. A kereskedelmi érdekkel és a gazdag külföldiek ízlésének kielégítésére irányuló szándékkal tetézett epigonizmus oda vezetett, hogy a csendéletek színei eldurvultak, a való életet a hűvös és lélektelen szépelgés váltotta fel, a figyelem túlzottan a szín-szimbolikára fordult. Az életképfestészet végképp lehanyatlott.

A külföldi kereskedelem hatására fokozatosan elsorvadt a porcelánkészítés is. A XIX. század közepén a legáltalánosabb porcelánfestészeti műfaj továbbra is a máz alatti kék rajz maradt, de a művészek tárgyaikat (zuhatagos hegyi tájak, virágok, madarak) most már úgyszólván sohasem a való természetből vették, hanem tudatosan a régi mintaképek másolására szorítkoztak. Az utánzás azután olyannyira eluralkodott, hogy a kész tárgyakon már a készítés idejét sem tüntették fel; kereskedelmi célokból gyakran régi gyártási címkével látták el.

A képzőművészetnek egyetlen olyan ága volt, amely ebben az időszakban is valamelyest fejlődött: a népszerű színes metszet (nyomat). A XIX. század dereka táján ezek a színes nyomatok is egyre gyakrabban tartalmaznak társadalmi motívumokat.

A japán irodalomban és művészetben a XVII. század közepétől a XIX. század közepéig terjedő két évszázadot annak a korszaknak a vonásai jellemzik, amelyet Európában a felvilágosodás korának nevezünk. Az irodalom és művészet fejlődése terén hatalmas utat tesz meg a „harmadik rend", amely a maga kultúráját szembeállítja a feudális nemesség uralkodó osztályáéval, és ellenében győzelemre viszi. E harc folyamán mind az irodalomban, mind a művészetben két szembetűnő fellendülés figyelhető meg: az első a XVII. század végén és a XVIII. elején, a második a XVIII. század végén és a XIX. elején. A legnevezetesebb évek megjelölése alapján az elsőt „Genroku", a másodikat pedig „Bunka-bunsei"-korszaknak nevezik.

A GENROKU-KORSZAK IRODALMA ÉS MŰVÉSZETE

A Genroku-korszak irodalmát a japán felvilágosodás legjelentősebb íróinak munkássága teszi nevezetessé: erre az időre esik a novellaíró Ihara Saikaku, a drámaíró Chikamatsu Monzaemon és a költő Matsuo Basho munkássága.

Saikaku (1642—1693) volt a megteremtője a Japánban addig ismeretlen elbeszélő prózának, az életképszerű novellának. Hősei már nem feudális lovagok, hanem kereskedők. Az ő életüket és erkölcseiket ábrázolja az író műveiben, amelyek témája három csoportra osztható; a szerelmi szenvedélyről, a kereskedőkről és a nemesekről szóló novellákra. Az első csoportba tartozó novellákban Saikaku az érzéki élvezeteket magasztalja, amelyek azonban csak vagyonnal rendelkező emberek előtt nyílnak meg; ilyen a „Korunk gyönyöreinek élvezője" című novellaciklusa, amely egy híres XVI. századi kínai regényre („Szilvafavirág aranykorsóban"), valamint az európai irodalomból „Faublas lovagra" vagy a „Gargantua és Pantagruel"-re emlékeztet. Ugyanennek a csoportnak egyes novellái bemutatják, hogy „a szép rendben élő" polgárok családjaiban milyen tragikus következményeket vonhat maga után a feudális erkölcs által törvénytelennek bélyegzett szerelem (az „Öt aszszony" ciklus). „A buja nő élete" című hosszabb elbeszélés a testét áruba bocsátani kényszerülő nő tragikus sorsát ecseteli.

A kereskedőkről szóló novellákban Saikaku a meggazdagodást és elszegényedést, a pénz egyre növekvő hatalmát ábrázolja. A nemesekről szóló novellákban —, amelyekben hagyományos alakokat szerepeltet — az erkölcsről és kötelességről vallott nézeteit mondja el.

A drámaíró Chikamatsu Monzaemon (1653—1724) hősi tragédiákat és életkép jellegű drámákat írt. Az előbbiek az európai klasszicizmus tragédiáira, főleg Corneille és Racine darabjaira, az utóbbiak pedig Lessing „polgári drámáira" emlékeztetik az olvasót. Chikamatsu drámáit bábjátékokra írta: a cselekményt bábuk jelenítették meg, a szöveget — zenekíséret mellett — szövegmondók olvasták.

Chikamatsu leghíresebb tragédiái közül is kiemelkedik a „Kokszing csatája": a kínai történelem ismert hősének élete és halála, aki a XVII. század első felében megvédte hazáját a hódító mandzsukkal szemben.

Matsuo Basho (1644—1694) ihletett lírikusa volt a természetnek és az emberi életnek; költeményeinek jellegét tekintve közeli rokona Tu Funak, a kínai „költő bölcsnek".

A Genroku-korszakban élt és alkotott Japán egyik legnagyobb festője, Ogata Korin (1658—1716). A japán művészet becses emlékei azok a spanyolfalak, amelyeket ő díszített szilvafa- és íriszvirágokkal. Híresek víz ábrázolásain az úgynevezett „Korin-hullámok". A művész alkotásai között lakkfestményeket is találunk.

A XIX. század elején írta érzelmes szerelmi regényeit Tamenaga Sunsui, és romantikus történelmi elbeszéléseit Riutei Tanehiko. Különösen népszerű lett Riutei „Nise-murasaki Inaka-Gendzi" című könyve, egy régi, XI. századi klasszikus regény utánzása. A japán irodalom kimagasló teljesítménye Bakin (1767—1848) életműve. Bakin kalandos lovagregényeket írt, kifejezett tanítói célzatossággal; regényhősei olykor szinte bizonyos erkölcsi elvek megszemélyesítőinek szerepét töltötték be. Legismertebb írása („Legenda a nyolc kutyafejűről") egy nagyszabású regény nyolc erényes kutyafejű lovagról.

Új színt jelentett az irodalomban Dzippens Ikku (1765—1831) „Gyalogszerrel a tokaidói országúton" című elbeszélése, amelyben a szerző két egyszerű fővárosi fiatalember kalandjait mondja el. A két főszereplő azon az országúton bandukol, amely Japán akkori két fővárosát — Edót és Kyotót — kötötte össze, közben mindenféle komikus helyzetbe bonyolódnak, és borsos tréfákat követnek el mindenkivel, akivel csak összeakadnak: daimiók és méltóságteljes szamurájok pompás hintóival, szerzetesekkel és könnyűvérű leánykákkal stb. Az akkori köznyelven írott elbeszélés tele van — különösen a párbeszédes részekben — szellemes élcekkel, az egyes foglalkozások zsargonkifejezéseivel, népdalokkal. Ugyanebbe a csoportba sorolhatók Shikitei Samba (1776—1822) „Mai fürdő" és „Mai fodrászműhely" című írásai. Ezekben a szerző eleven képet fest a modern városi életről, ahol a fürdő és a fodrászműhely a városi pletykák központja.

A költészet terén a már említett műfajok mellett a szatirikus és humoros műfajok virágzottak fel, különösképpen az epigramma, amely tömör csattanóival a kormányzatot, a hivatalnokokat, a pöffeszkedő szamurájokat tette nevetség tárgyává.

A színművek, amelyeket azonban már nem a bábszínházban, hanem színészek közreműködésével adtak elő, megmaradtak a hagyományos témák és műfajok keretein belül. Kabatake Mokuami (1816—1893), a korszak legkiválóbb drámaírója történelmi és polgári drámáit a politikai megrázkódtatásoknak ezekben az évtizedeiben is a régi, hagyományos feudális szellemben írta.

A grafika terén a XVIII. század második felében, majd a XIX. század elején élte virágkorát az az úgynevezett „Ukiyo-ye"-iskola, amely színes fametszeteinek témáit a népéletből és a természetből merítette. Az iskola legkiválóbb mesterei közül Harunobu (1725—1770) a városi életből leste el lírai jeleneteit; Utamaro (1753—1806) a megkapóan realisztikus életképeknek volt ragyogó művésze; Sauraku (a XVIII. század végén) erősen realisztikus portrékat alkotott; Hiroshige (1797—1858) tájképeket festett; Hokusai (1760—1849) zsáner jeleneteivel és tájképeivel aratott sikert. Az élethű megfigyelések rendkívüli változatosságát szemlélhetjük Hokusai „Manga" című, a városi szegények életét ábrázoló hatalmas metszetsorozatában, valamint Watanabe Kwazan (1793—1841) rajzain.

13. INDIA

India kulturális élete a XIX. század első felében sajátos képet mutatott. Az irodalomban és a festészetben újból eluralkodtak a középkori motívumok. Ugyanakkor azonban a kultúra egészén már szembetűnő nyomot hagytak a burzsoá hatások. Mindkét irányzat a hagyományos vallásos köntösben fejlődött. Még a hinduizmus reakciós tartópillérei elleni harc is vallásfilozófiai reform jellegét öltötte, a festészetben és irodalomban pedig továbbra is az allegorikus, misztikus szimbolikával telített mitológiai témák és lírai tárgyak uralkodtak.

India népeinek irodalmában ebben az időszakban még mindig a költészet volt túlsúlyban. Galib, az egyik legnevesebb költő (1796—1869), miként sok más indiai muzulmán költő is, két nyelven — perzsa és urdu nyelven — írt. Galib bonyolult költői képekben a sötét indiai valóság miatti keserűség mély és őszinte érzését fejezte ki. A költő később prózaírásra tért át. A beszélt nyelvhez közel álló nyelvben írta elbeszéléseit a korabeli emberekről és eseményekről, egyebek között az indiai nép 1857—1859. évi szabadságharcáról. A korábbi urdu nyelvű prózai művek közül legismertebb Mir Amman „Kert és tavasz" című elbeszélése (1801).

Az első jelentős hindi nyelvű prózai művet Lalludji Lal írta („A szerelem óceánja", 1803). E mitológiai témájú művel, az isteni Krisna életleírásával vetette meg a hindi próza nyelvének alapjait.

A bengáli próza kifejlődésében kiemelkedő szerepet játszott Ram Mohan Rai (1772—1833), a híres politikus és irodalmár, a kialakulóban levő új nézetek előfutára. Legfőbb feladatát abban látta, hogy megismertesse hazájával az európai (azaz burzsoá) kultúrát. Ez indította egy olyan vallásfilozófiai rendszer kidolgozására, amely elvetette a kasztok egyenlőtlenségét és a nők megalázó társadalmi helyzetét; állást foglalt az egyistenhit mellett és a bálványok imádása ellen. Ram Mohan Rai a világi műveltséget akarta elmélyíteni és hangsúlyozta a természettudományok tanulmányozásának jelentőségét. Az ő nevéhez fűződik a modern bengáli irodalom megteremtése, ez nála szervesen összefüggött az indiai társadalom újjászületésének eszméivel. Ő alapította Indiában az egyik első nemzeti sajtóorgánumot, bengáli nyelvre fordította szanszkritból az óind filozófia emlékeit, azonkívül bengáli nyelvtant is szerkesztett. Egész irodalmi munkásságával azt igyekezett szemléltetni, hogy anyanyelve alkalmas az új bengáli irodalom megteremtésére.

Ram Mohan Rai, az indiai társadalmi gondolkodás reformátora, az igazság állhatatos harcosa — Tagore szerint — nem marad el a kor nagy európai szellemei mögött. A valóban felvilágosult Indiáról szőtt ábrándjait azonban nem kötötte össze a politikai szabadság kivívásának eszméjével.

A kapitalista társadalmi rend fejlődése, a proletariátus és burzsoázia megjelenése egyre inkább siettette a feudalizmus korabeli ideológia számos tételének felülvizsgálását. Megérett az idő a filozófiai és esztétikai elvek átértékelésére a művészet és az irodalom terén is. A XIX. század második felétől kezdve Indiában is meghonosodtak az európai műfajok: az elbeszélés, a regény és a dráma. Az indiai nyelveken megjelenő nemzeti sajtó egyre aktívabb felvilágosító és politikai szerepet játszott. A haladó közéleti vezetők a sajtó révén sokat tettek nemcsak a társadalmi gondolkodás fejlesztése, hanem az indiai nyelvek és a nemzeti irodalom felvirágoztatása érdekében is. Az irodalmi forma, a művészi kifejezési eszközök kialakítása szorosan összefonódott a politikai hitvallással, pontosabban: a gyarmati uralommal kapcsolatos állásfoglalással.

Az új irodalom legkorábban Bengáliában, Maharashtrában és Tamilnadban alakult ki.

Azok közül a leleplező jellegű művek közül, amelyek nyomot hagytak a bengáli irodalomban, a legjelentősebbnek Dinobondhu Mitro „Az indigó tükre" című drámája (1860) tekinthető; ebben az író bátran rámutatott az indigóültetvények angol urainak kegyetlenségére és őszinte együttérzéssel ábrázolta a jobbágyi függésbe kényszerített parasztok keserves sorsát.

Nagy hatású bengáli költő és drámaíró volt Modhushudon Dotto (1824—1873) is. Korai műveit angol nyelven írta, ami annak a jele volt, hogy a kialakulóban levő polgári értelmiséget vonzotta a „nyugatos" irány. Az értelmiség legkiválóbb képviselői azonban meggyőződhettek arról, hogy a kulturális fejlődés legfőbb akadálya végső soron éppen a gyarmati uralom. Ugyanez a Modhushudon Dotto vígjátékaiban kifigurázta azokat a hindukat, akik vakon követték a „nyugati divat" előírásait. Később anyanyelvén írta költeményeit, amelyek közül a legsikerültebb a „Meghnad pusztulása". Modhushudon Dotto mint lírikus is elismert volt; ő honosította meg a bengáli költészetben a szabad verset és a szonettet.

Új magaslatokra vezette az indiai irodalmat Bonkimchondro Chottopadhai (1838—1894), a kiváló bengáli író, akinek első, anyanyelvén írott elbeszélése („Az erődparancsnok leánya") 1865-ben jelent meg. Alkotómunkásságával, melynek virágkora az 1860—1870-es évekre esett, kiérdemelte a modern bengáli regény megalapítója és India meggyőződéses szabadsághőse nevét.

A bengáliaiak, marathik és tamilok nyomán teremtették meg nemzeti irodalmukat a punjabiak, andhrák, malajalik és India egyéb népei is. A XIX. század második felében újabb műfajok jelentek meg hindi és urdu nyelven (a hindosztáni nyelv két irodalmi változata), amelyen Észak- és Közép-India lakosságának többsége beszél. A hindi nyelvű irodalomban fontos szerepet játszott a költő, publicista és drámaíró Bharatendu Harishchandra (1805—1885).

A FESTÉSZET

India északi vidékein, a Himalája lejtőjén, rajputi törpefejedelemségek udvaraiban a XVIII. század végén virágzott fel az úgynevezett „hegyi" miniatűriskola, amelyet — a XVI—XVII. századi, történeti és dokumentális jellegű mogul festészettől eltérően — főleg az indiai eposz fantasztikus elbeszélései, valamint az indiai természet félelmetes vagy derűs jelenségei ihlettek.

A festészeti irányzatot, amely a maga valóságában igyekezett ábrázolni az életet és amely az európai festői technika eszközeit is felhasználta, Indiában a polgári demokratikus ideológia fejlődése hívta életre. Az első festő, akinek életművében nagy helyet foglalnak el az életképek és a portrék, Ravi Varma (1848—1906) volt.

A SZÍNHÁZ

A modern típusú indiai hivatásos színjátszás csak a XIX. század utolsó negyedében alakult ki, de európai mintára rendezett nyilvános színielőadások már a XVIII. század végén voltak. 1795-ben G. Sz. Lebegyev orosz utazó és neves indológus alapított rövid időre színházat Calcuttában; hindu színészek Lebegyev irányításával az általa angolból bengáli nyelvre fordított „Színlelés" című darabot mutatták be. A calcuttai hatóságok követelésére azonban Lebegyev kénytelen volt felhagyni felvilágosító munkásságával. Később is többen próbálkoztak az indiai színház megteremtésével, de ezeket a kísérleteket sokáig nem koronázta siker. Csak az 1840-es évek elején kezdett működni olyan színház, amelyben marathi nyelvű színdarabokat adtak elő. Az indiai opera megszületése az Aud fejedelemség uralkodójának udvarában, 1853-ban bemutatott zenés drámákkal függ össze. Bombayben a gujarat nyelvű színielőadások a hatvanas évektől kezdve állandósultak. Valamivel később nyílt meg a hindi nyelvű színház.

Az első hivatásos bengáli színházat 1872-ben alapították. A színházak repertoárja főleg a hagyományos mitológiai témákat feldolgozó színdarabokból állt. A rendezésben és a színészi játékban azonban gyakran kifejeződött a színdarabok aktualizálásának törekvése, ily módon az indiai színház sok esetben határozott politikai nevelő szerepet töltött be.

14. KÖZEL-KELET

AZ IRÁNI SAJTÓ, IRODALOM ÉS MŰVÉSZET

1812-ben Tebrizben, majd 1824-ben Teheránban perzsa írásjegyekkel dolgozó nyomdákat alapítottak, s ezzel megvetették a könyvnyomtatás alapját. Az első kőnyomatos sajtó is Tebrizben kezdte meg működését; a nyomdaüzem szakemberei Oroszországban szerezték képzettségüket.

Namik Kemal
Fénykép

De rövidesen nyomdákat rendeztek be Restben, Meshedben, Iszfahánban, Sirázban és Irán más városaiban is. Eleinte csak vallásos irodalom jelent meg, azután világi könyvek, majd végül az időszaki sajtótermékek.

A legkorábbi perzsa nyelvű sajtóorgánum egy 1837—1838-ban Teheránban kiadott röpirat volt. 1850-ben ugyancsak Teheránban alapították a „Lezajlott események naplója" című napilapot. Később a vidéki városok is adtak ki újságot.

Fontos esemény volt Irán kulturális életében az első világi tanintézet, az úgynevezett „Tudományok Háza" megnyitása 1851. december 28-án. Ennek igazgatója Reza Kuli-kán Hedajat (1780—1871), az iráni értelmiség nagy tudású képviselője, szép, csiszolt verseket is írt. Költeményeiben többnyire a klasszikus példaképeket követte.

Reza Kuli-kán Hedajat filológiai művei közül említést érdemel „Ékesen szólók gyűlése" című nagy költői antológiája, értelmező szótára „A gyűléseket díszítő szótár", és egyéb írások, amelyeket mind a mai napig hasznos kézikönyvnek tekintenek a történészek és filológusok.

A Tudományok Házában az európai tudomány és irodalom különféle műveit fordították perzsára. Történelmi jellegű könyvek („I. Péter története", „XII. Károly története" után perzsa fordításban olvashatta a közönség Defoe „Robinson Crusoe"-ját, Verne és Dumas regényeit stb. A Tudományok Házának fordítói munkássága nagy segítséget nyújtott az iráni értelmiségnek az európai irodalom megismeréséhez.

A haladó körökben népszerűek voltak Mirza Fatali Ahundovnak, az azerbajdzsán irodalom és filozófia kiváló képviselőjének színdarabjai, amelyeket Iránban Mirza Dzsafar Karadzsadagi fordított sikeresen perzsa nyelvre. Ahundov műveiben kigúnyolta és leleplezte a feudális rendszert és társadalmi fonákságait, köztük a muzulmán vallást és papságot. Az irodalomban Ahundov a társadalmi élet átformálásának eszközét látta; ez a felfogása élénk visszhangra talált az iráni felvilágosodás hívei között.

Az ötvenes évek elején alapították meg az állami színházat. Teheránban erre a célra különleges épületet emeltek, amelyet „az állam támaszának" neveztek el. Itt a legjobb imádságfelolvasók közreműködésével vallásos misztériumjátékokat mutattak be. A kerek alaprajzú színházépület közepén volt a porond, körös-körül a több szintű nézőtér.

Iránban lassanként meghonosodott az európai zenekultúra is. A nyugat európai mintaképek hatására megváltozott a festészet jellege is: az Európában nevelődött művészek az iráni nagyurak portréit és tájképeket festettek.

A nyugat-európai stílus egyoldalú utánzása háttérbe szorította a nemzeti festészetet. Az új iráni festészetnek stílusukban és szellemükben egyaránt nemzeti alkotásai csak majd a XIX. század végén bukkannak fel.

A TÖRÖK IRODALOM ÉS MŰVÉSZET

Törökországban a társadalmi életnek a tanzimat időszakában bekövetkezett megélénkülése figyelemreméltó irodalmi, művészeti és publicisztikai alkotásokban is tükröződött. Az első török nyelvű hírlap 1832-ben jelent meg.

A születőben levő polgári irodalom szemben állott a századokon át uralkodó mesterkélt udvari írásművészettel, amely már a hanyatlás, a terméketlen epigonizmus bélyegét viselte magán. A feudális kor múltat idéző formáival szemben megjelentek a modern regény első példái, az első elbeszélések és drámák. Ezeknek a műveknek a szerzői, a tanzimat publicistái és közéleti vezetői bírálták a reakciós, feudális, klerikális hagyományokat és erkölcsöket, gúny tárgyává tették a török társadalom fonákságait és műveletlenségét, népszerűsítették a felvilágosodás és haladás eszméit. E korszak írói között különösen ismert volt Ibrahim Sinaszi (1826—1871), „A költő násza" című színdarab szerzője, továbbá Zia pasa (1825—1880) és mások. De a legnépszerűbb író, a XIX. század derekának szellemi fejedelme, Namik Kemal (1840—1888) volt. Szenvedélyes hangú hírlapi cikkeiben lerántotta a leplet a despotizmusról, a közérdeket szolgáló irodalom és művészet megteremtésére ösztönözte honfitársait. Munkásságával óriási hatást gyakorolt kortársainak szemléletére. A török irodalomban ő honosította meg a regény műfaját („Ali bej kalandjai") és több színdarabot is írt, amelyek közül a legnagyobb színpadi sikert „Hazánk vagy Szilisztria" című hazafias drámája aratta.

A korszak török irodalmára jellemző volt a népi alkotások iránti érdeklődés: a mesék, népdalok, közmondások, szólások stb. összegyűjtése. Ezzel párhuzamosan alakult ki a török irodalmi nyelv: az írók igyekeztek megtisztítani anyanyelvüket a rengeteg perzsa és arab elemtől, amelyek szinte már elnyomták a török szavakat, és igyekeztek könnyedebbé tenni stílusukat, a változó életviszonyokhoz alkalmazkodva valóságos nyelvújítást hajtottak végre, új kifejezéseket alkottak.

Ebben a folyamatban nemcsak a társadalmi fejlődés követelményei játszottak fontos szerepet, hanem a nyugat-európai (főleg a francia) irodalom hatása is. Ez eleinte nagyarányú fordítói tevékenységben: Racine, Molière, Rousseau, Schiller, Voltaire, az id. Dumas és mások írásainak török nyelvű kiadásában mutatkozott meg. Ekkoriban láttak napvilágot az első oroszból készített fordítások is (Puskin, Gribojedov, Lermontov művei). „Az ész bajjal jár" hatása alatt írta Murad bej „Az első termés, avagy a meglepetés" című regényét.

Európai hatást mutatott a török színművészet is, amely a tanzimat időszakában tette meg első önálló lépéseit. A színielőadások addig a népi bábszínházra korlátozódtak, és főképpen szatirikus jellegűek voltak. Most a szultáni udvar és az előkelőségek házai egyre több európai színésztársulatot láttak vendégül. Numan pasa színházában, az 1850-es években alapított első török magánszínházban többnyire olasz és francia operetteket és vígjátékokat mutattak be.

Eredeti török darabok kerültek színre 1869-ben a Gedik pasa-színházban. Ebben az időben indult meg a „Színház" című folyóirat, és jelentek meg Namik Kemal cikkei, amelyek a színház társadalmi szerepének fontosságát hangsúlyozták.

Az irodalmi és színházi élet megélénkülése nyomán fellendült a festészet is, amelyet addig a miniatűrfestészet képviselt, és főképpen az udvar szűk körét szolgálta ki.

A legtöbb török művész — Hüsznü Juszuf, Ibrahim pasa, Ahmed Sekib pasa és a többi — Párizsban tanult. Ezek most képeiken Sztambul palotáit, a tengert ábrázolták, valamint mecseteket, kerteket és szökőkutakat. Modoros stílusú képeiken az épületek szépségét, a természet lenyűgöző szépségeit hangsúlyozták.

Az eklektikusan befogadott nyugat-európai motívumok — főleg az építészetben — pompázatos, non-figuratív díszítményekkel túlhalmozott stílust eredményeztek (például a Boszporusz partján 1853-ban épített „Dolma baghcse" palota).

Törökország ebben az időszakban csak az első lépéseket tette meg a nemzeti irodalom és művészet megteremtésének útján.

A török hódoltság az érintett országokban hosszú időre visszavetette a kultúra valamennyi ágának fejlődését, így az irodalomét is. Az arab irodalom újjászületése a XIX. századra, annak is inkább a második felére tehető, amikor az araboklakta országokban kibontakoztak az antifeudális és nemzeti felszabadító mozgalmak. A század első felét a művelődés és a publicisztika fejlődése, az elmúlt századok kulturális hagyatéka iránti fokozott érdeklődés jellemezte. Ebben az időben alakultak ki az új arab irodalom létrejöttének feltételei.

Egyiptomban, Szíriában és Libanonban a felvilágosodás képviselői között a legismertebbek Rifaat bej at-Tahtavi (1801—1873), Butrusz al-Busztani (1819—1883) és Naszif al-Jazidzsi (1800—1871) voltak.

Az egyiptomi at-Tahtavi a kairói muzulmán egyetemen (al-Azhar) szerezte meg a hagyományos műveltséget, ezután hat esztendőt töltött Franciaországban, megtanult franciául és megismerkedett a világi tudományokkal, szemtanúja volt az 1830. júliusi forradalomnak. Hazatérve közrebocsátotta Párizs leírását (1834), amelyben megismertette az arabokat a franciaországi polgári forradalmak történetével, az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatával, a francia alkotmánnyal. Szakított a papi hivatással, és a tüzérségi akadémia mellett működő fordítóirodának lett a vezetője, majd megalapította az idegen nyelvek állami iskoláját. Rifaat bej at-Tahtavi számos történelmi művet és tankönyvet írt, szerkesztője volt az első arab nyelvű újságnak („Egyiptomi események"), valamint az első arab nyelvű pedagógiai folyóiratnak („Az iskolák kertje"), egyszóval fáradhatatlan felvilágosító munkásságot fejtett ki. Tanítványaival együtt sok-sok európai tudományos művet, közép- és főiskolai tankönyvet, jogi dokumentumot (például a francia polgári törvénykönyvet), katonai szabályzatokat fordított le arabra és törökre.

A libanoni al-Busztani alapította Beirutban (1846-ban) az első arab tudomány-népszerűsítő és ismeretterjesztő társaságot és az első arab nemzeti középiskolát. Értelmező szótárakat állított össze, lapokat és folyóiratokat adott ki, illetőleg szerkesztett. Az ő irányításával és aktív közreműködésével jelent meg „Az ismeretek köre" című arab enciklopédia, amely a különféle tudományágakból, különösen az arab társadalom és kultúra történetéből, gazdag ismeretanyagot ölelt fel. Az enciklopédiában külön cikk foglalkozott például Csernisevszkij munkásságával. Butrusz al-Busztani a patriotizmus és a női egyenjogúság eszméit terjesztette, küzdött a vallási viszálykodás és a fanatizmus ellen, síkraszállt amellett, hogy az arab országokban korszerű ipart kell megteremteni.

A libanoni al-Jazidzsi igen nagy érdemeket szerzett az arab irodalom felvirágoztatásában: az arab irodalmi nyelv stílusát szebbé tette, nagymértékben megtisztította az idegen elemektől; számos nyelvtani és irodalomtörténeti művet alkotott.

Az arab kultúra nagyságai között kell említenünk a publicista, író és költő Ahmed Farisz as-Sidiakot (1804—1887) is. Ő alapította a hatvanas években Sztambulban az egyik első arab újságot, a „Feleletek"-et, amely szerte az arab nyelvű országokban elterjedt.

A szíriai Marras-család több híres írót adott az arabságnak, köztük Francis Marrast (1836—1873).

XXXIII. FEJEZET

A TECHNIKA ÉS A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK 1789—1870 KÖZÖTT

A kapitalizmus európai és észak-amerikai győzelme és megszilárdulása a tudomány és a technika felvirágzását is elősegítette. Amint erre Marx és Engels rámutatott: „A burzsoázia nem létezhet anélkül, hogy ne forradalmasítsa folyton a termelési szerszámokat, tehát a termelési viszonyokat, tehát az összes társadalmi viszonyokat."[1] Az újkori történelemnek itt tárgyalt periódusát elsősorban a nagyarányú gépi termelés és az ennek megfelelő gépi technika megteremtése jellemezte.

1. A TUDOMÁNY ÉS TECHNIKA FEJLŐDÉSÉNEK ÁLTALÁNOS FELTÉTELEI AZ IPARI KAPITALIZMUS KORSZAKÁBAN

A KAPITALIZMUS ÉS A TUDOMÁNYOS TECHNIKAI HALADÁS

Az anyagi termelés terén az alkalmazott, egzakt és természettudományok fejlődésével szoros kapcsolatban végbement technikai haladás eredményeképpen emelkedett a munka termelékenysége. Ez lehetővé tette a kapitalistáknak, hogy üzemeikben technikai tökéletesítések révén csökkentsék a termelés önköltségét, fokozzák a dolgozók kizsákmányolását, növeljék vállalkozásaik jövedelmezőségét és ezzel megszilárdíthassák helyzetüket a konkurrens cégekkel folytatott harcban.

Az alkalmazott tudományok sikerei közvetlenül a gépi-nagyüzemi termelés technológiai folyamatának lényegéből adódtak. „A gépi üzem elve, amely szerint a termelési folyamatot összetevő szakaszaiban kell elemezni és az így adott problémákat a mechanika, kémia stb., egyszóval a természettudományok alkalmazásával kell megoldani, mindenütt meghatározó lesz" — állapította meg Marx.[2]

Az ipari kapitalizmus kifejlődése előmozdította a nemzetközi kapcsolatok gyors kiszélesedését és a világpiac kialakulását. Az egyes termelési ágak helyi és nemzeti elzártsága megszűnt, ezzel viszont meggyorsult a technikai haladás.

Ennek során egyre erősbödött a termelés koncentrációjának és centralizációjának tendenciája.

[1] Marx—Engels: A Kommunista Párt kiáltványa. Lásd *Marx—Engels* Művei. 4. köt. Budapest 1959. 444. old.
[2] *Marx:* A tőke. I. köt. Budapest 1961. 430. old.

Sok ipari és szállítási vállalatot, például a nagy vasúti társaságokat csakis a tőkeösszpontosítás bizonyos színvonalán lehetett megszervezni (rendszerint részvénytársaságok formájában).

A kapitalista termelés technikai haladása azonban egyenlőtlen volt, kivált 1825 után, amikoris a ciklikus kereskedelmi és ipari válságok nagymértékben bomlasztották a termelőerőket. A válságok és depressziók időszakaiban nem lehetett nagyobb arányokban alkalmazni az új találmányokat.

A technika nemcsak az egyes országokban fejlődött egyenlőtlenül, hanem az egyes termelési ágakon belül is. Mivel a profithajsza volt a legfőbb serkentő, ami a vállalkozókat az új technika bevezetésére ösztönözte, a vállalatok tulajdonosai, amikor előnyösebbnek látszott az elmaradott, kézi termelőeszközök megtartása — amennyiben a kézi technika nem követelt meg kiegészítő tőkebefektetéseket —, mindannyiszor lemondtak a gépi technika alkalmazásáról. A gépi termelés a tárgyalt korszakban egészen az 1860-as évekig, a legfejlettebb tőkésországokban kiegészítésképpen nemcsak bérmunkások kétkezi munkáját alkalmazta (manufaktúrák és otthonmunka a nyugat-európai országokban), hanem — az Egyesült Államok déli tartományaiban és a gyarmatokon — a rabszolgákét és Oroszországban a jobbágyokét is.

Az európai tőkés társaságok munkaerő-foglalkoztatására, a tömegmunka és kényszermunka alkalmazására és a kezdetlegesebb kézi eszközök használatára szemléltető példa a szuezi csatorna építése: itt egészen 1864-ig szinte egyáltalán nem alkalmaztak földvájó mechanizmusokat és egyéb gépeket.

A kapitalista társadalom uralkodó osztályai a tudomány vívmányait és a technikai találmányokat is csak a dolgozók elnyomásának kiegészítő eszközeiként vették igénybe. K. Marx „A tőke" első kötetében számos példát sorol fel arra, hogy a kapitalisták azért vezettek be technikai újításokat, hogy követelődző, sztrájkoló munkásaikat akadálytalanul elbocsáthassák.[3]

A technika vívmányai a munkásokra csak újabb szenvedéseket zúdítottak: a munkaidő meghosszabbításához, a férfimunka helyett az olcsóbb női és gyermekmunka alkalmazásához, a munka intenzitásának fokozásához, a munkanélküliség növekedéséhez és a munkabér csökkentéséhez vezettek. Az új találmányok az üzemek tulajdonosai kezében igen gyakran a munkások létérdekei elleni merénylet eszközeivé váltak.

Erről a feltalálók és a technikai haladás harcosai vajmi keveset tehettek. A gépi technika önmagában az embernek a természeti erők fölött aratott ragyogó győzelmét jelentette, csak annak tőkés alkalmazása süllyesztette a dolgozó embert a gép függelékévé.

AZ ÚJ TECHNIKA MEGTEREMTŐI

A kapitalistákat, amikor a tudomány és a technika vívmányait hasznosították, rendszerint kevéssé érdekelte a tudomány fejlődése, ezt a cég szolgálatába fogadott vagy az általa támogatott tudósokra, mérnökökre és mesterekre hagyták.

A tőkés vállalatok tulajdonosai között akadtak haladó gondolkodású emberek is, akik azon voltak, hogy elősegítsék a tudomány és a technika fejlődését. Egyik-másik vállalkozó maga is tudós és feltaláló volt, mint például J. C. Périer, aki Franciaországban (a XVIII. század végén) megkezdte a gőzmozdonyok gyártását, vagy J. A. Chaptal, akinek nem kis része volt a vegyipari termelés felvirágoztatásában stb. De a vállalkozók nagy többsége nem jeleskedett a tudományokban. A XVIII—XIX. századi szerzők, beleértve a burzsoázia szenvedélyes védelmezőit is, nem csináltak titkot a gyárosoknak a mechanika, a vegytan stb. kérdéseiben tanúsított durva tudatlanságából. A XIX. század első feléből származó angol, német, francia szabadalmi leírásokban igen

[3] Lásd ugyanott, 406—408. old.

sok gyártulajdonos neve szerepel ugyan, ezek azonban a legtöbb esetben csak a pénzt adták a szabadalmaztatás megfizetésére, hogy abból minél több hasznot húzhassanak, míg az igazi feltalálóknak — általában igen kispénzű embereknek — tehetségükkel tőkés-„társaik" gazdagodását kellett szolgálniuk.

A feltalálók az európai országokban, de az Amerikai Egyesült Államokban is többnyire munkás- és iparos-, farmer, katona- vagy bányamérnök, üzemi vagy bányaalkalmazott családból kerültek ki. Munkásember vagy iparos volt például George Stephenson és Robert Fulton, akik igen nagy érdemeket szereztek a gőzmozdony tökéletesítése terén, továbbá Henry Maudslay, a tökéletesített szupport (késtartószán) feltalálója, Joseph-Marie Jacquard, a modern takácsszövőszék megalkotója és még sokan mások. Közülük nem egy a maga erejéből küzdötte fel magát. Rajtuk kívül igen sok feltaláló, jelentős tudós és mérnök az európai országokban létesített speciális katonai és polgári főiskolákon nyert képzettséget.

2. A FONTOSABB TERMELÉSI ÁGAK TECHNIKÁJA

A XIX. században a tudományos és technikai fejlődés kiindulópontja az ipari forradalom volt, amely Angliában az 1760-as években a textilipari munkagépek feltalálásával és elterjedésével (Hargreaves, Arkwright, Crompton és mások találmányaival) és az egyetemes gőzgép megalkotásával (James Watt, 1780—1784) kezdődött meg.

1785-től 1800-ig az angol textiliparban 93 Watt-rendszerű gőzgépet helyeztek üzembe, a kohászati üzemekben 28-at, az érc- és szénbányákban 52-t, a többi iparágban 48-at. Ugyanekkor megkezdődött a gőzgépek térhódítása az európai szárazföldön — Franciaországtól és Belgiumtól Oroszországig —, valamint az Amerikai Egyesült Államokban is.

Ugyanezekben az évtizedekben igen fontos technikai változások mentek végbe a kohászat és a fémfeldolgozás terén is. Az olvasztási folyamatot (a nyersvas kiolvasztását vasércből) Angliában, majd a kontinensen is mind inkább ásványi eredetű fűtőanyaggal végezték. Elterjedt a fémkavarás („buzgatás", a nyersvasnak a sugárzó kemence lángjában vassa való feldolgozása), amelyet H. Cort alkalmazott először 1784-ben.

Az angliai ipari forradalom a XIX. század első felében érte el tetőpontját, amikor a nagyipar rátért a gépeknek gépekkel való gyártására. „Így teremtette csak meg adekvát technikai alapzatát, és állt a saját lábára" — írta Marx.[4]

A TEXTILIPAR MUNKAGÉPEI

A XVIII. század végén és a XIX. század elején a pamutipar munkagépei tovább tökéletesedtek. A gépeket már eleve úgy építették, hogy alkalmasak legyenek a gőzgép általi meghajtásra. Gőzgép hajtotta például Edmund Cartwright (1743—1823) mechanikus szövőszékeit. Ugyanezekben az években alkalmazták a gőzgépet a gyapotszövő berendezésekhez is. „Ezekkel a találmányokkal, amelyeket azóta évről évre tökéletesítettek — mutatott rá Engels —, az angol ipar fő ágaiban véglegesen *győzelmet aratott a gépi munka a kézi munka fölött*..."[5] Az 1820-as években Angliában és Skóciában már több mint 14 000 gőzmeghajtású szövőszék volt üzemben.

Míg a manufaktúra korszakában a berendezések nagy részét fából állították elő, a mechanikus szövőszékek készítéséhez már nem felelt meg a faanyag. A XIX. század első évtizedében

[4] *Marx:* A tőke. I. köt. 358. old.

[5] Engels: A munkásosztály helyzete Angliában. Lásd *Marx—Engels* Művei. 2. köt. Budapest 1958. 227. old.

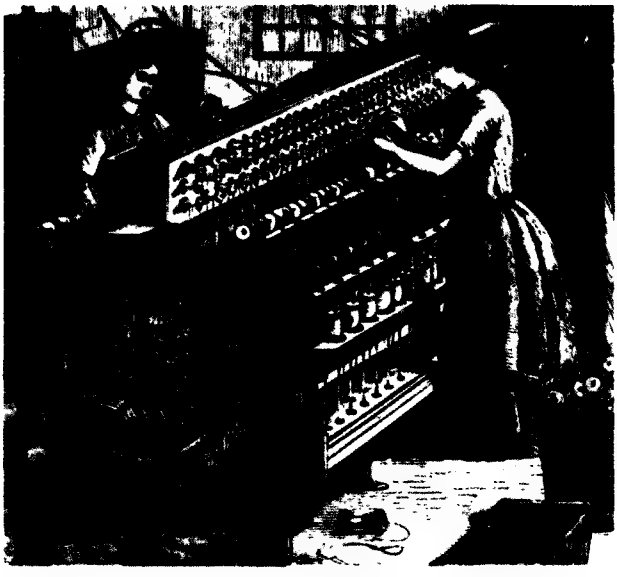

Angliai pamutfonógyár Derbyben
Metszet. 1867

vezették be a viszonylag kis helyet elfoglaló, vasállványra szerelt szövőszékeket. Ezután mind több textilgépet készítettek vasból.

Richard Roberts (1789—1857) angol gépész, aki már korábban is több részletében tökéletesítette a takácsszövőszék szerkezetét, 1825—1830-ban feltalálta az önműködő kocsifonógépet („mule", „szelfaktor"). Ez a gép önműködően végezte el és szabályozta a különféle méretű — akár a legfinomabb — fonalak készítésének bonyolult folyamatát. Valamivel később (1833-ban) jelent meg a gyűrűsfonógép, amely szerkezetileg Arkwright water- (szárnyas) orsós fonógépéből alakult ki.

Az amerikai Eli Whitney (1765—1825) még a XVIII. század végén találta fel a „cotton gin"-nek nevezett gyapottisztítógépet. Ezt Amerikában különféle tökéletesítések útján nagy teljesítményű géppé alakították. A gyapottisztítógép alkalmazása mellett is, tékozló, barbár módon kizsákmányolták a gyapotültetvényeken dolgozó néger rabszolgák kézi munkáját. A „gin"-ek kiszolgálását is négerek végezték.

A szövetek kézi nyomását is gépi nyomással helyettesítették. 1823-ban az angol Palmer, 1834-ben pedig a francia Perrot mutatta be új kartonnyomógépét. A francia feltaláló gépe terjedt el, amely egyidejűleg 3—4 színű nyomást végzett el: 50 mintanyomó munkás munkáját helyettesítette, és kiszolgálásához mindössze két emberre volt szükség.

1810-ben Napóleon, hogy Franciaországban fellendítse a lenszövetek gyártását, pályázatot íratott ki a legjobb konstrukciójú lenfonógépre. Legjobbnak Philippe-Henri Girard (1775—1845) szerkezete bizonyult. Girard és a többi tervező lenfonógépei azonban elsősorban Angliában terjedtek el, jóllehet Napóleon éppen az angol konkurrenciától akarta megvédeni a francia ipart. Fontos tökéletesítéseket hajtottak végre a selyemfonó és selyemszövőiparban is. 1804-ben Joseph-Marie Jacquard (1752—1834) a befolyásos lyoni selyemszövetgyárosok ösztönzésére — olyan szövőszéket szerkesztett, amellyel mintás szövetet lehetett előállítani.

Megkezdődött a gépesítés azokban az iparágakban is, amelyek a fonó- és szövőipar termékeit dolgozták fel: a kötő-, csipkeverő- és konfekcióiparban. Már a XVIII. században is meglehetősen bonyolult kötő-szövőszékeket szerkesztettek, de ezeket még mind kézzel hajtották. A XIX. század második felében kezdték bevezetni a különféle gőzmeghajtású kötőgépeket.

A szabó, cipész- és egyéb iparok gépesítése szempontjából, ahol azelőtt a kézi munka uralkodott, óriási jelentőségűnek bizonyult a varrógép feltalálása. A harmincas-negyvenes években Angliában és az Amerikai Egyesült Államokban hasonló gépekre mintegy harminc szabadalmi kérelmet nyújtottak be. Döntő sikert azonban csak Elias Howe ért el 1847-ben. Howe-nak azonban sem Amerikában, sem Angliában nem sikerült találmányát megvalósítania; erre gyakorlatilag csak később, más feltalálók munkájának hasznosítása után kerülhetett sor, akik több tökéletesítéssel hozzájárultak a varrógép megvalósításához. Köztük volt az amerikai I. M. Singer is, aki a világszerte ismert varrógépgyártó céget alapította. Singer gépeit kézierővel működtették, éppen ezért terjedtek el oly gyorsan a manufaktúrákban és a házi használatban.

Nagyméretű hengerek öntése a londoni Jackson-Watkins-művekben
Metszet. 1863

A XIX. századi nagy gyárüzemi tőkés termelés egyrészt megteremtette több azonos rendeltetésű gép kooperációját, másrészt létrehozta a géprendszert. A manufaktúra és a gyár közti nagy különbséget mindkét esetben szemléltetően mutatta az, hogy itt a gépeket egy közös, központi hajtómű (gőzgép) tartotta üzemben, mechanikus transzmisszió (szíjak) segítségével.

A géprendszer lehetővé tette több összefüggő munkafolyamat kialakítását, amelyeket különféle, de egymást kölcsönösen kiegészítő gépek végeznek el. Az automatizálásra és az egyes gyártási folyamatok összekapcsolására irányuló törekvések a maguk teljességében csak jóval később bontakoztak ki.

A FÉMMEGMUNKÁLÁS FEJLŐDÉSE

A sokféle gép és mechanizmus legnagyobbrészt fémekből készült. Ez a gépgyártásnak mint külön termelési ágnak gyors fejlődését tette szükségessé. A XVIII. század végén és a XIX. század elején a gépeket még főleg kézzel állították elő. „A félelmetes vastömegek azonban, melyeket most kovácsolni, hegeszteni, vágni, fúrni és formázni kellett, a maguk részéről olyan óriási gépeket követeltek, amelyeknek megteremtése meghaladta a manufaktúraszerű gépépítés erejét" — írta Marx.[6]

A gépekkel való géptermelés a XVI—XVIII. századi manufaktúra-korszak technikai vívmányaira támaszkodott; ekkor már meglehetősen bonyolult szerkezetű fúró- és esztergapadokat alkalmaztak. Az ipari forradalom kezdetétől fogva ezeket a munkapadokat jelentős mértékben tökéle-

[6] *Marx:* A tőke. I. köt. 358. old.

tesítették, illetőleg a gőzmeghajtású gyárüzemi termeléshez alkalmazták. Henry Maudslay (1771—1831) a XVIII. század végén találta fel a tökéletesített, beállítható szupportot (késtartószánt), amelyet azután a XIX. század első évtizedében önműködő mechanizmussá fejlesztettek és módosított formában az esztergapadról más szerszámgépekre is átvittek.

A fémmegmunkáló szerszámgépeknek új típusai jelentek meg. 1817-ben R. Roberts megalkotta az egyik első gyalugépet, amellyel ferde felületű részleteket is meg lehetett munkálni. 1818-ban E. Whitney többfogú késsel ellátott marógépet konstruált. 1835-ben Joseph Whitworth angol mérnök (1803—1887) önműködő menetvágógépet készített. A svájci Johann Georg Bodmer (1786—1864) 1839-ben karusszelgépet (függőleges tengely körül működő, nagyobb gépalkatrészek megmunkálására alkalmas esztergapadot) épített. Ugyanezekben az években James Nasmyth angol mérnök (1808—1890) olyan gyalut szerkesztett, amelynek a vágófelülete függőleges irányban mozgott. Ugyancsak ő találta fel a gőzkalapácsot, amely hamarosan világszerte elterjedt. Ebben az időben tökéletesítették a szegecselőgépet, a csiszolópadot stb. is.

A gépekkel való tömeges gépgyártásnak fontos technikai tényezője volt a gépalkatrészek szabványosítására és kicserélhetőségére irányuló törekvés. A kézi lőfegyvereket előállító hadiüzemekben még a manufaktúra korszakában sikerült elérni bizonyos puska- stb. alkatrészek normalizálását. A gyártmányok szabványosításának egyik megalapozója E. Whitney volt, aki muskétákat is gyártott az amerikai hadseregnek.

Az alkatrészek normalizálásának ugyanezeket a módszereit alkalmazták következetesen és egyre nagyobb mértékben az univerzális gépek gyártására berendezett üzemekben. Whitworth 1841-ben egységesítette a gépalkatrészek menetvágását. Később (1869-ben) William Sellers (1824—1906) amerikai mérnök tovább tökéletesítette és elterjesztette a menetvágás normalizálását. Whitworth volt az új típusú puska feltalálója is. „Tudvalevő — állapította meg Engels —, hogy Whitworth úr a legaprólékosabb, sőt mikrometrikus részletek pontossága tekintetében utolérhetetlen. Miként gépészeti szerszámai, úgy fegyverei is részleteik kivitelezésében tökéletes példaképek."[7]

A HAJTÓMŰVEK

A tárgyalt időszak folyamán mindvégig a gőz kiterjedésének elvén alapuló, kettős működésű dugattyús gőzgép volt a hajtóművek alaptípusa.

A gőzerőmű elemeit — a kazánt, a tulajdonképpeni gőzgépet és a járulékos szerkezeteket — folytonosan tökéletesítették. A konstruktőrök a gőzerőművek teljesítőképességét és gazdaságosságát olyképpen növelték, hogy fokozták a kazánok gőztermelését, a gőz kezdeti nyomását, bevezették a többszörös gőzkiterjedéssel működő hajtóműveket (compound- vagy kapcsolt gőzgépeket), túlhevítették a gőzt, fokozták a dugattyú sebességét a járatban stb.; még a himbakarról, az első Watt-típusú gépek járulékos szerkezeteinek erről a jellegzetes elemérő! is lemondtak; a tolattyús gőzvezérlést szelepes vezérművel helyettesítették stb.

A gőzenergetika terén az egyik leghíresebb feltaláló Arthur Woolf (1766—1837) volt, aki 1804-ben a kéthengeres compound-gőzgépet szerkesztette. Woolf a gőz kétszeres kiterjedését egymás után mind a két hengerben kihasználta és így több, mint háromszorosára fokozta a gép hatásfokát.

A fokozott kezdőnyomással működő gőzerőművek megalkotására irányuló kísérletek már a XVIII. század végén megindultak. A XIX. század első évtizedeiben fokozott nyomással működő gőzgépeket konstruált Amerikában Oliver Evans (1755—1819), Angliában Richard Trevithick (1771—1833) stb. Ezt követték Jacob Perkins (1766—1849) kísérletei az Egyesült Államokban,

[7] Engels: Die Geschichte des gezogenen Gewehrs. Lásd *Marx—Engels* Werke. 15. köt. Dietz Verlag 1962. 221. old.

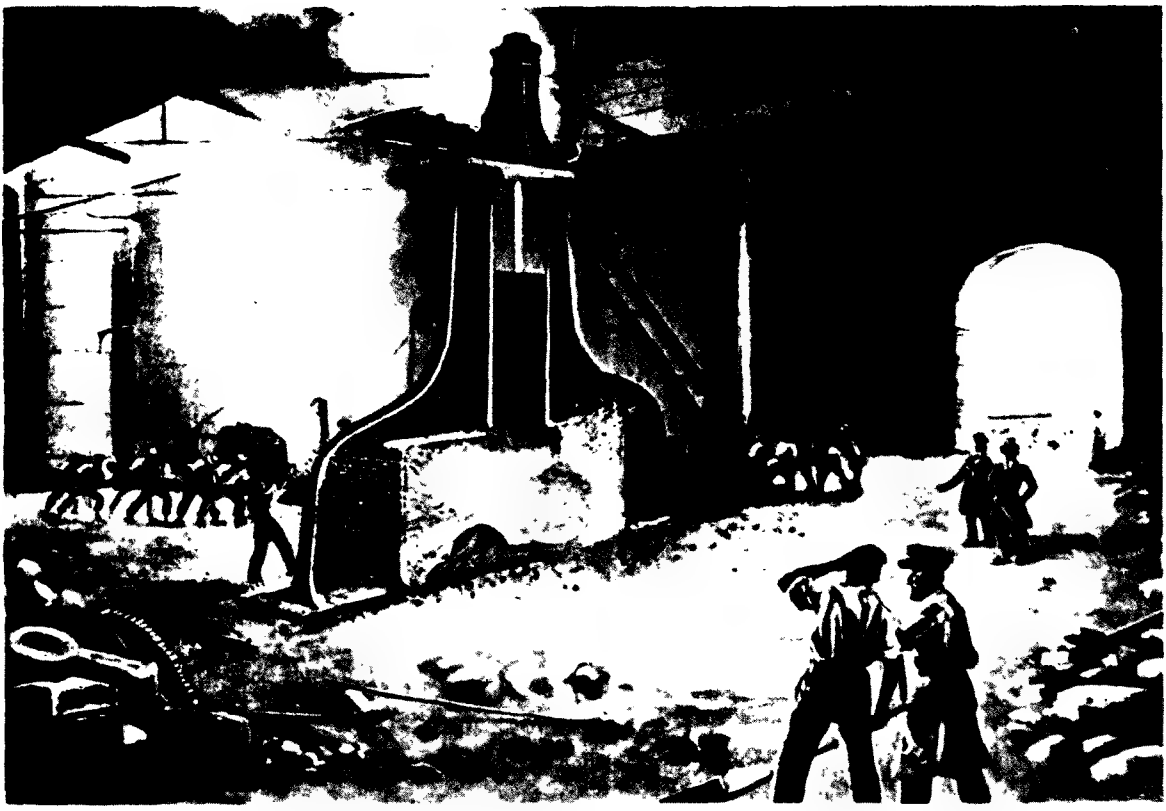

Gőzkalapács
Metszet. 1842

és Ernst Alban-éi (1791—1846) Németországban. Az előbbi 1822-ben, az utóbbi 1828-ban olyan gőzerőműveket tervezett, amelyeket a szó mai értelmében is magas nyomású (45—50 atmoszféra nyomásig terjedő) gépeknek mondhatunk. Oroszországban ugyanekkor foglalkozott magas nyomású kazánok szerkesztésével Sz. V. Litvinov (1785—1843). Ezek mind felülmúlták az akkori technika színvonalát, akkoriban 2—5 atmoszféra már nagy nyomásnak számított. A XIX. század második felében, különösen G. A. Hirn francia mechanikusnak (1815—1890) az 50-es években végzett kísérletei után, kezdték alkalmazni a túlhevített gőzt a gőzgépek hatásfokának további fokozása céljából.

A XIX. század második felében egyes gőzerőművek már ezer lóerőnél is nagyobb kapacitással rendelkeztek. A gyárakban és számos bányában rendszerint külön épülettömböt emeltek, ahol a kazánt és a gépházat elhelyezték. A gyári gőzgépek az egyes műhelyekben elhelyezett transzmissziós tengelyeknek adták át az energiát. A különféle munkagépeket szíjcsatlakozás révén ezek a tengelyek működtették.

A stacionárius (egy helyben maradó) gőzerőművek mellett a XIX. század harmincas éveitől kezdve használatba jöttek a lokomobilok, vagyis mozgatható, de nem magánjáró (vontatott) gőzerőművek is, amelyeket a mezőgazdaságban, építkezéseknél stb. alkalmaztak.

A termelés koncentrációjának fokozódásával a mechanikus transzmisszió egyre kevésbé volt alkalmas az energiának a központi erőműteleptől a gyári műhelyek munkagépeihez való továbbítására. A szállítás ugyancsak újabb követelményeket támasztott az erőművekkel szemben; a világkereskedelem és az egyes körzetek közti kapcsolatok rohamos fejlődésével tökéletesebb szállító-

eszközök váltak szükségessé. Ezzel kapcsolatban a tudomány és a technika új, könnyebb energiaforrás felkutatására indult. Ez az energiaforrás a belső égésű (robbanó) motor volt.

Egyes feltalálók utópista ábrándokat fűztek a robbanó motor alkalmazásához: abban reménykedtek, hogy ezzel sikerül megerősíteniük a kisipart, amelyet különben a tőkés nagyipar gyors fejlődése pusztulásra kárhoztatott. A francia J. J. E. Lenoir (1822—1900), a német N. A. Otto (1832—1891) és E. Langen (1833—1893) tervei alapján eleinte (1860—1867 között) gázzal, majd később folyékony üzemanyaggal működtetett robbanómotorok fejlődése valójában a tőkés nagyüzemi gépgyártást lendítette fel.

A villamos energiának hajtóerőként való felhasználására irányuló kísérletek még régebben indultak meg. A XIX. század első felében a legáltalánosabban használt áramforrások a különféle (Daniell-, Grove-, Bunsen- stb.) rendszerű galvánelemek voltak. M. Faraday az elektromágneses indukció felfedezésével új lehetőségeket tárt fel a feltalálók előtt: az elektromágneses generátorok segítségével történő áramtermelést. Pixi, J. Clark és mások ilyen rendszerű gépeiben állandó mágnesek gerjesztettek áramot a mozgatott tekercsben. Később tűntek fel E. Stöhrer (1843) és az „Alliance" cég elektromágneses generátorai (1856-ban). Az utóbb említett generátort gőzgép hajtotta.

Ezzel egyidejűleg jelentek meg a villamosmotorok, az elektromos energiát mechanikai energiává átalakító készülékek. Ezek a húszas-harmincas években még inkább csak laboratóriumi célokat szolgáltak (P. Barlow, J. Henry, U. Ricci stb. motorjai). Ezeket a motorokat áramforrás gyanánt galvánelemekből szerkesztett battériák (telepek) táplálták. 1834-ben gyakorlati hasznú elektromágneses motort szerkesztett B. Sz. Jakobi (1801—1874), a kiváló tudós és konstruktőr, a pétervári Tudományos Akadémia tagja. Motorját 1838-ban egy kisebb névai hajó lapátkerekeinek forgatására használták fel.

Jakobi és társai ezen a téren megelőzték a kor technikai fejlődését. A felsorolt motorok, de még az utánuk következő elektromágneses motorok is a hasznosítás szempontjából túlságosan hátrányos tulajdonságokkal rendelkeztek: nehézkesek és csekély teljesítőképességűek voltak.

A BÁNYÁSZAT ÉS KOHÁSZAT

A gépgyártás és fémfeldolgozás XIX. századi gyors fejlődése megkövetelte az érc- és kőszén-, a nyersvas-, vas- és acéltermelés fokozását. A kohászat fejlődésében igen fontos szerepe volt a vasútépítésnek. Mivel rengeteg sínre, rögzítő anyagra, műtárgy- (híd- stb.) alkatrészre volt szükség, új technológiai folyamatokat kellett bevezetni a kohászatban is, új módszerekre kellett áttérni a nyersvas- és acéltermelésben, különösen a hatvanas évektől kezdve, amikor acélsíneket kezdtek alkalmazni.

Míg azonban a bányászat jórészt továbbra is külterjesen fejlődött, amennyiben az alapműveleteket a termelésnek ebben az ágában továbbra is egészen a hatvanas évekig hagyományos módszerekkel, kézi erővel végezték, addig a kohászat jelentős technikai előrehaladást mutatott.

Tökéletesítették a nagyolvasztók konstrukcióját, fokozták méretüket, különleges felvonóberendezésekkel juttatták rendeltetési helyükre az adagokat, tökéletesítették az adagolóberendezéseket, új módszereket dolgoztak ki a kemencebélés vízhűtésének megoldására stb. Rendkívül nagy jelentőségűnek bizonyult a forrószél bevezetése, vagyis a kemencébe juttatott levegő előmelegítése (J. Neilson 1828-ban; a pétervári állami Sándor-gyár mérnökei 1829-ben, Faber du Fort 1831-ben stb.).

A forrószél problémájával függött össze a nagyolvasztókban keletkező forró torokgázok hasznosítása. Ezek a gázok addig haszontalanul távoztak a levegőbe. Pierre Berthier francia kutató 1814-ben tette közzé munkáját, amelyben kimutatta a nagyolvasztók és olvasztókemencék eltávozó gázainak hőfejlesztő képességét, e hő felhasználásának különféle módszereit, lehetőségeit

(például a kemencékbe és kohókba juttatott levegő előmelegítésére stb.). Az e téren számottevő találmányok betetőzése volt Edward Alfred Cowper angol mérnök (1819—1893) levegő-előmelegítő készüléke (1857).

Orosz mérnökök vitték előbbre az acélgyártás fejlődését, és az acél készítésének hagyományos, empirikus módszereit tudományos módszerekkel helyettesítették.

Pavel Petrovics Anoszov (1797—1851), kiváló kohászszakértő, a nemesacélgyártás és a kohászat tudományának egyik megalapozója, elsőnek alkalmazta a bulátok (a nemesacél egy fajtája, „damaszkuszi" acél) mikroszkopikus elemzését, és új technológiai eljárásokat dolgozott ki ilyen acél előállítására. Anoszov munkásságát folytatta Pavel Matvejevics Obuhov (1820—1869), aki kidolgozta a nagyszilárdságú és nagyméretű acélöntvények gyártásának módszerét, és ezzel úttörő munkát végzett az ötvözött acélok előállítása terén. Egy vagy több adalékanyag — króm, mangán, titán stb. — hozzáadása révén észrevehetően javította az acélok minőségét.

A vas- és acélkereslet állandó fokozódásával szükségessé vált — a folytonos tökéletesítéseken túl — a vas- és acéltermelés technológiájának gyökeres megváltoztatása. A vas- és acélelőállítás új módszerét Henry Bessemer angol feltaláló (1813—1898) honosította meg az 1850-es évek közepén. A „frissítés" Bessemer eljárása szerint egy külön mozgatható edényben (converter) ment végbe. Ebbe az edénybe öntötték a folyékony nyersvasat, amelyen azután levegőt fújtattak keresztül, eközben a fölösleges szén, valamint a nyersvasban levő többi érckísérő hamarosan kiégett, majd az így nyert öntöttvasat vagy acélt „pogácsákba" (tömbökbe) öntötték.

A hatvanas években két francia mérnök, Emile Martin és fia, Pierre Martin, regeneráló (előmelegített levegővel dolgozó) sugárzókemencében állított elő öntött acélt. (A regenerációs berendezést német mérnökök, a Siemens-testvérek — Wilhelm és Friedrich — találták fel.) A Martin-kemencében, amelyet 1864-ben kezdtek alkalmazni, nyersvas és ócska hulladékvas öntvényezése révén nyernek acélt. 1865-től 1870-ig a világ acéltermelése — a Martin- és a Bessemer-féle eljárásokkal — 70 százalékkal növekedett, bár mindkét eljárás csak később, a tárgyalt korszakot követő időszakban nyert világszerte széles körű alkalmazást.

A színesfém-kohászat fejlesztésében nagy érdemeket szerzett Friedrich Woehler német vegyész (1800—1882), aki új eljárást dolgozott ki az alumínium előállítására. Az alumínium ára eredetileg a nemesfémekével vetekedett. Gyártási költségei csak azok után a tökéletesítések után csökkentek rohamosan, amelyeket 1854—1865 között H. Sainte-Claire Deville francia geológus (1818—1881) és N. N. Beketov orosz vegyész (1827—1911) honosított meg az alumíniumgyártás technológiájában. Széles körű alkalmazására azonban szintén csak a következő korszakban került sor.

A VEGYIPAR

Az új iparágak közt, amelyek az ipari forradalom után jelentős sikereket értek el, tekintélyes helyet foglalt el a vegyipar, elsősorban az úgynevezett alapvető vegyipar, amely a kénsavat, szódát, marónátront, klórt és a sósav, salétromsav, üveg, robbanóanyagok, festékek, fehérítő anyagok, műtrágyák, gyógyszerkészítmények stb. gyártásához szükséges egyéb anyagokat állítja elő.

A szóda gyári (glaubersóból való) előállításának a XVIII. század végén a francia Nicolas Leblanc (1742—1806) vetette meg az alapját. A szódagyártásban Leblanc eljárását alkalmazták egészen az 1860-as évekig, amikor Ernest Solvay belga feltaláló (1838—1922) jóval termelékenyebb eljárást dolgozott ki.

A kénsavtermelés a XIX. század elején J. A. Chaptal és más vegyészek munkásságának eredményeképpen lendült fel. Előállításában alapanyagként eredetileg a ként használták, csak később tértek át a pirit (kovand) pörkökre.

1842-ben Nyikolaj Nyikolajevics Zinyin, a kiváló orosz kémikus (1812—1880), a kazanyi

egyetem laboratóriumában szintetikus úton, kőszénkátrányból nyert nitrobenzolból előállította az anilin nevű festőanyagot. A találmány óriási gyakorlati jelentősége nem Oroszországban, hanem a fejlettebb nyugati országokban volt mérhető, ahol A. W. Hofmann német kémikus (1818—1892), aki egy ideig Angliában élt, és angol tanítványa, W. H. Perkin (1838—1907), továbbá mások számos újabb felfedezésre jutottak. 1856-ban Perkin felfedezte a moveint, a lengyel Nathanson és a francia Verguin a fukszint, Hofmann pedig a rozanilint és néhány más szintetikus festékanyagot. Mindez azzal az eredménnyel járt, hogy létrejött az anilinfesték-ipar a vegyipar külön ágazataként.

A gyárépületek számának növekedése, a délutáni és éjszakai műszak rendszeresítése, valamint a kereskedelem és a városok gyors fejlődése új fényforrásokat tett szükségessé. Az angol William Murdocknak és a francia Philippe Lebonnak a XVIII. század végén folytatott sikeres kísérletei után általánossá vált a gázvilágítás.

NYOMDAIPAR, PAPÍRGYÁRTÁS. A FÉNYKÉPEZÉS FELTALÁLÁSA

A XIX. század első évtizedeiben többféle típusú szedőgép tűnt fel, különösen Angliában. F. König feltalálta a hengeres gyorssajtógépet. Az 1860-as években mind Amerikában, mind Európában bevezették a rotációs (körforgó) gépet, amely egyidejűleg a papírszalag mindkét oldalára nyomtat; a hengerről letekeredő papírszalag két, nyomóformákkal ellátott henger között halad át. E tökéletesítések eredményeképpen a nyomdák termelékenysége ugrásszerűen emelkedett.

A nyomdaipar fejlődése a papírtermelés óriási növekedését tette szükségessé. Az első automata „merítő" (papírgyártó gép) után, amelyet N. L. Robert 1799-ben szabadalmaztatott Franciaországban, egymást követték a találmányok, mindez nagyban fokozta a termelékenységet. Megváltozott a papírkészítés nyersanyaga is. A rongy hagyományos használata mellett egyre általánosabbá vált a fakőszörület felhasználása; ezt az eljárást a német F. Keller dolgozta ki 1844-ben.

A régi metszettechnika és a XVIII. század végén, illetőleg a XIX. század elején bevezetett kőnyomatos eljárás (litográfia) mellett egyre inkább alkalmazták a galvanoplasztikára és fényképezésre alapozott vegyi és fotomechanikai klisékészítési eljárásokat.

A XIX. század egyik legjelentősebb tudományos-technikai felfedezése a fényképezés, vagyis tartós (fixált) képeknek fényérzékeny anyagokon, a fénysugarak közreműködésével való előállítása, több európai tudós és feltaláló munkásságának volt az eredménye. A kísérletek már a XVIII—XIX. század fordulóján megindultak, de gyakorlati eredményt csak az 1830-as években hoztak. A kísérletek utolsó stádiumában döntő sikereket ért el két francia kutató: N. Niepce (1765—1833) és L. J. M. Daguerre (1789—1851), akiről az eljárás (daguerrotyp) elnevezést kapta. A daguerrotyp eljárás nem került szélesebb körű alkalmazásra, mivel minden egyes felvétel esetében egy kép jött létre a fényérzékeny jódezüst-réteggel borított átlátszatlan lemezen, és a felvételek további sokszorosítása lehetetlen volt. A fényképezés csak később, a negyvenes években kezdett elterjedni, amikor a negatívokról tökéletesebb módszerek segítségével korlátlan számú pozitív másolatot lehetett készíteni fényérzékeny papírra.

A MEZŐGAZDASÁGI TECHNIKA

A gépi technika a mezőgazdaságban sokkal lassabban terjedt, mint az iparban. A mezőgazdasági gépeket és berendezéseket (az egy- és több lemezes ekéket, talajlazító vagy gyomirtó kultivátorokat, vető-, arató-, kévekötőgépeket) rendszerint lófogatoláshoz tervezték. Az 1850-es években kezdték alkalmazni a gőzmeghajtású traktorokat, vagy ahogy akkor nevezték — „magánjáró lokomobilokat" és „gőzekéket". Ezeknek a mezőgazdasági gépeknek egyik legnevesebb fel-

találója az angol John Fowler volt. De a mezőgazdaságban akkor egyelőre csak a cséplésnél és néhány más műveletnél alkalmaztak lokomobilokat.

Szélesebb körben hasznosították a harmincasnegyvenes évek agrokémiai vívmányait. Egyre sűrűbben alkalmaztak különféle műtrágyákat, az alagcsövezést és egyéb talajjavító műveleteket, a váltógazdálkodást és a korszerű földművelés egyéb eljárásait. 1838-ban Angliában megalakult a Királyi Földművelési Társaság, amely a mezőgazdaság XVIII. századi újítóinak hagyományait folytatva, a talajjavítás, a föld megmunkálása, a vetési és betakarítási munkálatok, a műtrágyák alkalmazása, valamint új állatfajták kitenyésztése terén elért eredmények népszerűsítését és terjesztését tűzte ki céljául. A társaság felhasználta a sajtót, kiállításokat rendezett stb. Sokat tett ezen a téren Humphry Davy angol tudós és feltaláló (1778—1829).

Kimagasló szerepe volt az európai agrokémia fejlesztésében Justus Liebig német vegyésznek (1803—1873). Merész következtetésekben gazdag és előadásával is lebilincselő könyve: „A vegytan és annak alkalmazása a földművelésben és fiziológiában" (1840) valósággal forradalmasította az agrokémiát. Addig a legtöbb agronómus és vegyész, mint például A. D. Thaer, úgy vélte,

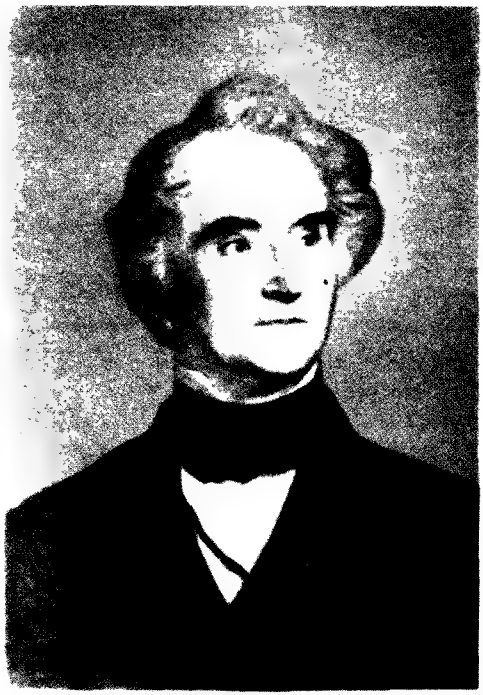

Justus Liebig
Trautschold festménye

Justus Liebig laboratóriuma
Trautschold rajza

hogy a talaj termékenysége teljességgel a benne levő televénytől (humusztól) függ, bár J. B. Boussingault francia vegyész már a harmincas években elutasította ezeket a nézeteket. Liebig sokkal részletesebben kimutatta a növényeknek különféle ásványi anyagokkal való táplálkozását. Síkraszállt a műtrágyák, elsősorban a foszfátok alkalmazása mellett, és ezzel útjára indította a szuperfoszfátgyártás fejlődését. Liebig fedezte fel a „minimum-törvényt", amely szerint a termés mennyiségét az határozza meg, hogy a talajban mennyi van a szükséges anyagok közül abból, amelyből a növény tápanyagszükséglete a legkevésbé van kielégítve.

Liebig agrokémiai elméleteit bizonyos korlátozottság jellemzi. Nem vette tekintetbe a termés fokozására kiható tényezők sokaságát, és csatlakozott azokhoz, akik azt vallották, hogy a földművelésre a „csökkenő hozam törvénye" jellemző. Ennek ellenére igen nagy érdemeket szerzett azzal, hogy a természettudomány szempontjából rámutatott a korabeli mezőgazdaság negatív oldalaira. A nagybirtokosok és a tőkés farmerek rablógazdálkodása valóban pusztítólag hatott a termékenység állandó forrásaira. A kapitalista földgazdálkodás — Marx kifejezésével — „a föld megrablásának művészetévé" züllött.[8]

A fennálló társadalmi rendszer akadályozta a mezőgazdasági technika sokoldalú fejlesztését. A mezőgazdasági gépek és a tökéletesített agrotechnika hasznosításához nagy kiterjedésű összefüggő földekre volt szükség. A kisparaszti gazdaságok számára a gépek, műtrágyák stb. szélesebb körű alkalmazása elérhetetlen volt. A mezőgazdaság ésszerűsítése így a tőkés és földesúri birtokok szűk körére korlátozódott. A modern mezőgazdasági technika térhódítása siettette a parasztság további rétegeződését és a mezőgazdasági bérmunkások számának növekedését. „A gépek rendszeres alkalmazása a mezőgazdaságban ugyanolyan könyörtelenül kiszorítja a patriarchális »közép«-parasztot, mint a gőzhajtásos szövőgép a kézműves kusztár-takácsot" — írta Lenin.[9]

A VASÚTI SZÁLLÍTÁS

Az ipari forradalom, valamint a bel- és külföldi piac növekedése elkerülhetetlenné tette a szállító- és közlekedési eszközök gyökeres átalakítását is, mivel azok gátolták mind a nagyipar, mind a nyomában kifejlődött nemzeti és nemzetközi kereskedelem további fejlődését.

A gőz energiáját a XVIII. század végén kezdték felhasználni szárazföldi szállításra. Talpfákra épített lóvontatású üzemi vaspályák Nyugat- és Kelet-Európában már a manufaktúra korszakában is épültek. Az ipari forradalom kibontakozása után a fapályákat mindinkább vassínekkel helyettesítették.

Watt tanítványa, William Murdock és Richard Trevithick bányamérnök, saját tervezésű gőzmeghajtású szerkezetüket felhasználva, az 1780—1790-es években üzembe helyezték az első, sikeresen működő gőzszekereket. 1803—1804-ben Trevithick megalkotta a világ első gőzmozdonyát, amely a dél-walesi Merthyr-Tydfil helység gyárának lóvontatásos sínpályáján közlekedett.

A gyakorlatban is használható, sima hajtókerekekkel működő mozdonyok építése terén döntő sikert ért el George Stephenson angol feltaláló (1781—1848), aki 1814-ben megépítette az első mozdonyt.

1825-ben helyezték forgalomba az 56 km hosszú sínpályát Stockton és Darlington között, amelyet ugyancsak George Stephenson tervezett; ez volt az első, közhasználatú (teher- és személyszállító) vasút. A sínpálya azonban helyenként vasból volt, helyenként nyersvasból. A mozdonyvontatás mellett egyelőre igénybevették a ló- és kötélvontatást is. Pontos vasúti menetrend még nem volt.

[8] *Marx:* A tőke. I. köt. 547. old.

[9] Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Lásd *Lenin* Művei. 3. köt. Szikra 1956. 228. old.

Az első közhasználatú vasút, amely már teljesen mozdonyvontatással működött, az 50 km hosszú manchester—liverpooli vonal volt, amelyet Stephenson 1829-ben épített, és amelyen az általa feltalált mozdonyok közlekedtek. Ezt követően 1831-ben az Egyesült Államok, majd 1832-ben Franciaország is hozzálátott a vasút gépesítéséhez. Oroszországban — Pétervár és Carszkoje Szelo között — 1837-ben nyílt meg az első nyilvános vasút, de az első mozdonyokat már előbb, 1833—1835-ben megszerkesztette két feltaláló mechanikus: Jefim és Miron Cserepanov, a nyizsnyij-tagilszki gyárakban. A világ vasúthálózata 1840-ben 9000 km, 1850-ben 40 000 km, 1860-ban 110 000 km hosszú volt, 1870-re pedig elérte a 210 000 km hosszúságot.

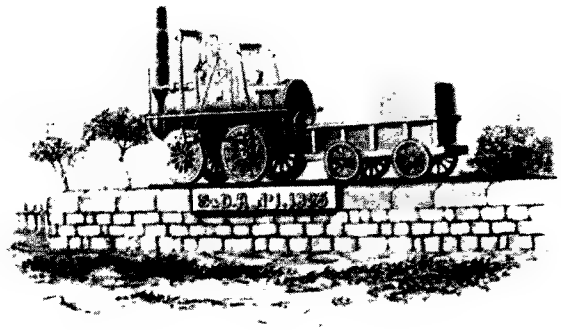

George Stephenson lokomotívja
Metszet. 1825

A vasúti szállítással szemben támasztott új igények (a közlekedés gyorsaságának, a terhelési kapacitásnak stb. a növelése) a mozdonyszerkezetek tökéletesítését tették szükségessé: fokozni kellett a kazánokban a gőznyomást, növelni a gőzfejlesztést; át kellett térni a kettős működésű dugattyúrendszer alkalmazására a mozdonyok hengereiben stb.

De tökéletesedtek a vagonszerkezetek is. A hatvanas években tűntek fel az első hálókocsik, ugyanígy a teherkocsiparkot is különleges típusokkal (folyékony teheráru szállítására szolgáló tartálykocsikkal, hűtőkocsikkal stb.) kellett kiegészíteni. Ugyanennek az évtizednek a végén vezette be az amerikai G. Westinghouse (1846—1914) a később önműködővé alakított pneumatikus fékrendszert. Ezzel egyidejűleg új módszer szerint kezdték építeni a pályákat és a technikai berendezéseket is. Míg a húszas évektől kezdve főleg a buzgatott vas volt a sínöntés alapanyaga, a hatvanas évektől egyre inkább áttértek az acélsínek használatára.

A hídépítés terén a XIX. század elején még a nyersvasat használták (ebből építette például J. Rennie mérnök 1815—1819-ben a southwarki Themze-hidat; ilyenek a Manchester—Liverpool közti vasút hídjai is). Később főleg a vasat alkalmazták; ilyen például az 1819—1826 között Dél-Walesben épített maneyi függőhíd (T. Telford műve), az ugyanott, 1845—1850-ben épített gerendahíd (Robert Stephenson műve), az 1851—1855-ben épített niagarai függőhíd (Rubling és fia műve) stb. A XIX. század első felében — különösen Amerikában — gyakorta építettek farácsos tartókkal és vas-erősítésekkel felszerelt hidakat (Howe rendszere). A negyvenes évektől egyre inkább elterjedtek a különféle rendszerű, vas-rácsostartós hidak. A nagy fesztávolságú hidak építése, melyeknek nyílásszerkezete nagy megterhelésnek van kitéve, kellőképpen pontos és megbízható számítási módszereket követelt meg. Ezeknek a módszereknek a kidolgozásában nagy érdemeket szerzett a kiváló orosz mérnök, D. I. Zsuravszkij (1821—1891).

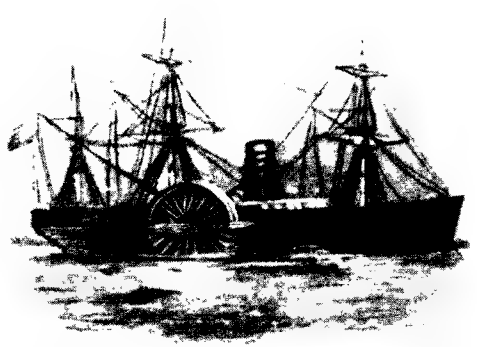

Az „Atlantic"- gőzös
Metszet. 1849

A gőzmozdonyok nem bizonyultak alkalmasnak

a sínnélküli szállításra. Igaz, hogy — főleg Angliában — a tárgyalt korszak folyamán mindvégig kísérleteztek gőzmeghajtású szekerekkel és társaskocsikkal (a modern autók és autóbuszok előfutáraival). De a sínek nélkül közlekedő gőzmozdonyok ellenében egységes tábor lépett fel, a régimódi fogatolt és a vasúti szállítóeszközök újdonsült tulajdonosai, akikkel szemben a gőzszekérvonalak hívei háttérbe szorultak.

A GŐZHAJÓZÁS

A gőzhajózás kezdeteit a XVIII. század utolsó évtizedeiben kereshetjük, amikor a feltalálók Európa több országában egyre-másra dolgozták ki az első gőzhajókra vonatkozó terveiket. Ezeknek a hajóknak a mozgatását lapátok, majd később fogas- (lapát-) kerekek biztosították.

Az első, gyakorlatilag is használható gőzhajó a „Clermont" nevű folyami hajó volt, amelyet 1807-ben Robert Fulton amerikai feltaláló (1765—1815) épített. Angliában 1812-ben, Oroszországban 1815-ben indult útjára az első gőzhajó. A gőzhajó-építés hosszú időn át a vitorlások kialakult formáit követte, olyannyira, hogy a gőzösök még a kiegészítő vitorlázatot is megtartották. Igen fontos előrelépés volt a hajócsavar alkalmazása, ennek megszerkesztése (1826-ban) Joseph Rössel cseh feltaláló (1793—1857) érdeme; valamivel később hasonló szerkezetet készített Ericsson svéd mérnök (1803—1889) is.

A negyvenes évektől a hajókat vassal kezdték borítani, majd vasból építették az egész hajótestet is.

Anglia és Észak-Amerika, továbbá Anglia és kelet-indiai gyarmatai, Egyiptom stb. között rendszeres óceáni hajójáratok létesültek. Ezeken az útvonalakon csak nagyméretű, nagy befogadó képességű és gyors járatú hajók közlekedhettek. 1838-ban készült el a „Great Western" („Nagy Nyugati") nevű gőzhajó a Bristol—New York közti forgalom lebonyolítására. Ez 65 m hosszú, 11 m széles, körülbelül 1500 tonna vízkiszorítású volt, és 400 lóerős hajtómű mozgatta. Ezzel szemben a „Great Eastern" („Nagy Keleti"), amely húsz évvel később, I. K. Brunel mérnök tervei szerint épült az Indiával való tengeri közlekedés lebonyolítására, már 207 m hosszú, 25 m széles, több mint 27 000 tonna vízkiszorítású volt, és két, összesen körülbelül 8000 lóerős erőművel rendelkezett.

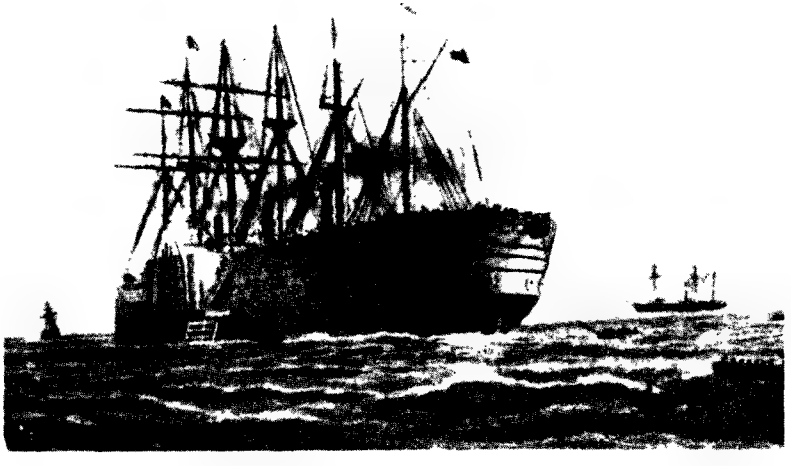

A „Great Eastern" óceánjáró gőzös
Metszet, 1865

Az óceáni út időtartama egyre csökkent. A „Savannah" — az első gőzhajó, amely 1818-ban az Atlanti-óceánt átszelte — 27 nap alatt jutott el Amerikából Liverpoolba; a „Great Western" ugyanezt az utat 14 és fél nap alatt tette meg, a 70-es években pedig az atlanti óceáni hajóút legfeljebb 7,5—8 napig tartott.

Ebben az időben a világ hajóállományában a gőzhajók aránya még igen csekély volt. 1851-ben a gőzhajópark tonnatartalma mindössze 0,3

millió tonnát tett ki a 9,4 millió tonnányi vitorlás állománnyal szemben; ez a két arányszám 1871-ben 2,4 millió, illetőleg 15,3 millió tonnára emelkedett; a 70-es évek elején tehát a világ kereskedelmi flottájának mindössze 16 százalékát tették ki a gőzhajók.

A CSATORNAÉPÍTÉS

A világkereskedelem szempontjából igen fontos volt a csatornák és egyéb mesterséges hidrotechnikai berendezések építése, valamint a természetes hajóutak tökéletesítése és szabályozása.

A hidrotechnikai munkálatok során a hagyományos kézi szerszámok mellett egyre nagyobb mértékben alkalmazták a gőzhajtású kotrógépeket, a nagy teljesítményű emelődarukat és más mechanizmusokat.

A Szuezi csatorna 1869-ben nyílt meg. Hosszúsága 164 km, fenékszélessége 22 m, felső szélessége 60—100 m, eredeti átlagos mélysége 7,5 m (később kimélyítették). A csatorna egyszerre nemzetközi fontosságú ütőérré vált. A korábbi — a Jóreménység-foka körül vezető — út hossza Angliából vagy Hollandiából Indiába majdnem 13 000 km-rel lett rövidebb. A gyorsjáratú gőzhajók 15—22 nappal, a teherhajók 27—40 nappal hamarabb jutottak el a távol-keleti vagy ausztráliai kikötőkbe.

A csatorna használatából eredő, fontos gazdasági és politikai előnyöket eleinte Franciaország majd (különösen Egyiptomnak 1882-ben történt bekebelezése után) Anglia kaparintotta meg magának.

A LÉGHAJÓZÁS

1783-ban a Montgolfier-testvérek (Joseph-Michel: 1740—1810, és Jacques-Etienne: 1745—1799) feltalálták a felmelegített levegővel megtöltött léggömböt („aerostat"), majd ugyanebben az esztendőben a fizikus Jacques Charles (1746—1823) a hidrogéngázzal töltött léghajót. A XIX. században a hidrogéntöltésű léggömbök képviselték a repülőszerkezetek legfontosabb válfaját. A rögzített léggömböket először 1794-ben, a jakobinus konventnek az ellenséges koalíció ellen vívott harcai során használták fel légi megfigyelés céljaira. A Konvent ekkor egy külön léggömbszázadot állított fel.

A következő évtizedek folyamán több európai — köztük orosz — feltaláló kísérletezett a léggömbök kormányzásával, valamint a levegőnél nehezebb repülőszerkezetek előállításával. A léggömböket először izomerővel próbálták működtetni, de ezek a kísérletek teljes kudarccal végződtek. 1852-ben a francia Henri Giffard egy hét lóerős gőzmeghajtású szerkezettel ellátott léggömbbel végzett kísérleti repülést, de kísérletének eredménye nem váltotta be a reményeket.

Angliában, Franciaországban és más országokban terveket dolgoztak ki gőzmeghajtású repülőgépek és helikopterek szerkesztésére. Egyes konstruktőrök (például az angol Henson 1842-ben) a gyarmatokkal létesítendő közlekedés céljaira tervezte repülő alkalmatosságait.

A gyakorlatban azért továbbra is csak a levegő áramlására bízott, nem kormányozható léggömböket alkalmazták. Ezeket repülés céljaira csak rendkívüli esetekben lehetett felhasználni (például 1870—1871-ben, mikor a németek ostromzár alatt tartották Párizst).

A HÍRADÁSTECHNIKA. A VILLANYTÁVÍRÓ

Claude Chappe a jakobinus konvent idejében találta fel az optikai vagy szemafor-telegráfot, amelyet akkor Franciaországban be is vezettek. Ez a találmány a XIX. század első harmadában Európa-szerte elterjedt; alkalmazták Oroszországban is, ahol I. P. Kulibin már az 1790-es években kísérletezett az optikai távíró tökéletesítésével.

Az elektromágneses távíró megalkotása Pavel Lvovics Schilling (1786—1837) orosz tervező nevéhez fűződik. Schilling 1832-ben mutatta be készülékét, amely oly módon továbbította a jelzéseket, hogy a felvevő állomás készülékének mutatóit bizonyos megállapított helyzetekbe fordította. Schilling rendszerét vette át és alkalmazta — kisebb módosításokkal — Angliában W. F. Cooke és C. Wheatstone (1837).

A mutatókkal felszerelt távíró-vevőkészülékek, amelyek azonban nem rögzítették a felvett jeleket, sok tekintetben hátrányosak voltak. Ezért több ország feltalálói (az amerikai S. F. B. Morse, a német K. A. Steinheil, az orosz B. Sz. Jakobi) „önjelző" vevőkészülékek megalkotásán fáradoztak. Az effajta készülékek közül a gyakorlatban a Morse-féle készülék (1844) terjedt el, de következetesebb és gazdaságosabb betűjelrendszerét Ausztriában és Németországban dolgozták ki. Ezt az ábécét ismerték el a nemzetközi gyakorlatban, s a megszokás alapján „Morse ábécének" nevezik.

A következő évtizedek vívmánya volt B. Sz. Jakobi találmánya, a betűnyomó távírókészülék (1850), de szélesebb körökben vált használatossá az a betűtávíró készülék, amelyet az amerikai D. E. Hughes (1831—1900) szerkesztett 1855-ben.

A negyvenes évektől kezdődően egyre sokasodtak a vízalatti távíró kábelek a fejlett tőkésországok, valamint az anyaországok és gyarmataik között. Angliát az ötvenes-hatvanas években részint ilyen, részint légvezetékek kötötték össze az európai kontinens országaival, az Amerikai Egyesült Államokkal és Indiával.

A korszak legvégén kezdődtek a távbeszélő megalkotására irányuló kísérletek. Úttörő munkásságot fejtett ki ezen a téren Ph. Reis német konstruktőr, aki 1861-ben mutatta be első távbeszélőkészülékét. A telefonösszeköttetés problémáját gyakorlatilag azonban csak később, az 1870-es években oldották meg.

A HADITECHNIKA

A haditechnika és a vele kapcsolatos technikai ágak ebben az időszakban különösen gyors ütemben fejlődtek. Elsősorban a tűzfegyverek tökéletesedtek.

A XIX. századig a simacsövű, elöltöltő kováspuska volt használatban. Az 1820-as évektől kezdve általánossá vált a réz töltényhüvelyek alkalmazása. 1823-ban a francia Lefochet olyan puskát készített, amelyet hátulról kellett patronokkal megtölteni. 1836-ban a német N. Dreyse — elődeinek sok-sok kísérletét tökéletesítve — megszerkesztette az úgynevezett gyújtótűs, vontcsövű tolózáras puskát. Ezt is hátulról kellett megtölteni úgynevezett egységes patronnal, amelyben együtt volt a gyújtó szerkezet, a robbanóanyag és a golyó. A gyújtót a tűalakú csappantyú ütötte keresztül. 1840-től kezdve a porosz hadsereget Dreyse-féle puskával szerelték fel, majd 1866-ban a hasonló szerkezetű, Chassepot-típusú vontcsövű puskát rendszeresítették a francia hadseregben is. „A német—francia háborúban első ízben szállt szembe egymással két olyan hadsereg, melyek egyaránt vontcsövű, hátultöltő puskával voltak felszerelve..."[10] — mutatott rá Engels.

A tüzérség a XIX. század első évtizedeiben még olyan simacsövű ágyúkat használt, amelyeket a csőtorkolat felől töltöttek meg gömbölyű (nyersvas- vagy bronz-) golyókkal. Az 1840-es évek folyamán kezdték alkalmazni a vontcsövű, hátultöltő, ékalakú vagy dugattyús zárral ellátott lövegeket, amelyek hengeres kúpalakú robbanótölteteket lőttek ki. A Bessemer-féle kohászati eljárás alkalmazása után a lövegeket acélból öntötték; egyébként az acélból öntött ágyúk készítése terén P. M. Obuhov jóval előbb végzett sikeres kísérleteket.

Mindezzel egyidejűleg új robbanóanyagokat is kezdtek alkalmazni. 1846 és 1847 két igen

[10] Engels: Anti-Dühring. Lásd *Marx—Engels* Művei. 20. köt. Budapest 1963. 166. old.

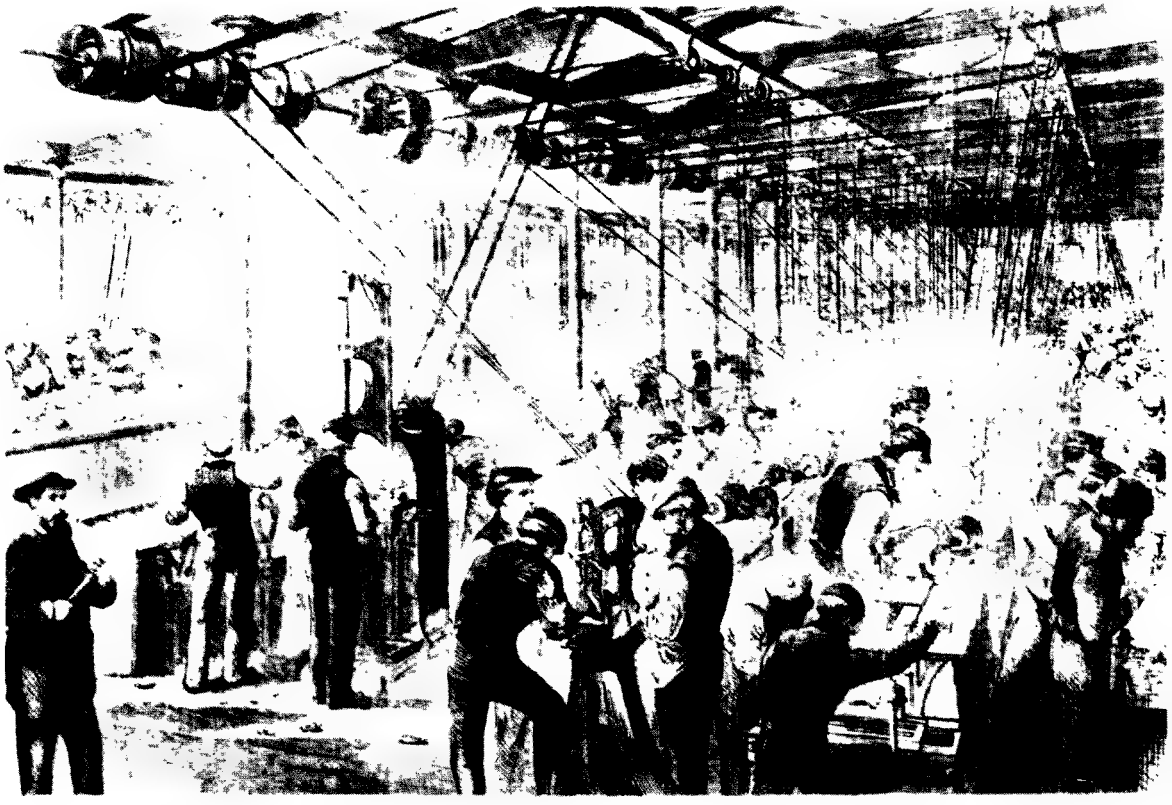

Az angliai woolwichi fegyvergyár
Metszet. 1862

fontos felfedezés dátuma: a svájci Christian Friedrich Schönbein felfedezte a pirokszilint, az olasz Ascanio Sobrero pedig a nitroglicerint. 1862-ben a svéd Alfred Nobel megkezdte a nitroglicerin ipari gyártását, majd a dinamit gyári előállítását is.

Az első gőzmeghajtású hadihajót 1814-ben építette Fulton. Hadihajóit azonban a két oldalon elhelyezett lapátkerekek igen könnyen sebezhetővé tették. A haditengerészetben csak az 1840-es évek, a csavargőzösök hoztak döntő változást. Az ötvenes években bocsátották vízre az első — egyelőre rendkívül nehézkes és lassú járású — páncélos hajókat, amelyek inkább úszó lövegállások voltak. A páncélosok fejlődése csak az amerikai polgárháború éveiben indult meg fokozott ütemben.

„A modern csatahajó — írta Engels — nemcsak terméke a modern nagyiparnak, hanem egyúttal próbadarabja, úszó gyár — kiváltképp persze pénzpocsékolás termelésére. Annak az országnak, melyben a nagyipar a leginkább fejlett, csaknem monopóliuma van e hajók építésére. . ."[11]

A villanyáram hatására robbanó vízalatti aknák tervezésében nagy szerepe volt P. L. Schillingnek és B. Sz. Jakobinak. A tökéletesített aknákat az orosz főparancsnokság is felhasználta a krími háborúban.

[11] Ugyanott, 169. old.

3. A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK

AZ ÚJ ÉS A RÉGI HARCA

A természettudományok képviselői mind azokban az országokban, ahol egyelőre többé vagy kevésbé még fennmaradt a feudális-abszolutizmus uralma, mind azokban, amelyek átmentek a polgári forradalmakon, általában igyekeztek elkerülni az összetűzéseket a hagyományos vallási elképzelésekkel. A természettudósok gyakran önkéntelenül is vallásos-idealisztikus vagy skolasztikus frazeológiába burkolták materialista következtetéseiket, és csak kevesen vallották meg nyíltan ateizmusukat. Ilyen volt például Pierre Simon Laplace, a híres francia csillagász, aki I. Napóleonnak isten létére vonatkozó kérdésére azt a méltóságteljes választ adta: „Sire, nekem nem volt szükségem erre a hipotézisre."

A hivatalos tudomány arra sem mert vállalkozni, hogy az embernek mint „a halhatatlan lélek hordozójának", „az istenség részének" az élőlények világában elfoglalt kivételes helyét vitassa. Például J. B. Lamarck, aki a francia forradalom évei alatt érlelődött nagy gondolkodóvá, képtelenségnek tartotta az ember és a magasabb rendű emlősök közös őseinek feltételezését.

Az új, haladó eszmék még a vallásfilozófiai problémáktól látszólag távol álló tudományokban is állandóan a konzervatív elemek ellenállásába ütköztek. Amikor J. Ch. Gérard francia vegyész, a molekuláris atomelmélet híve, a párizsi akadémia elé készült terjeszteni kutatásainak eredményeit, Justus Liebig így figyelmeztette: „Az akadémia régtől fogva azt vallja, hogy csakis őt illeti meg a természeti törvények megállapításának joga; ...ha egy fiatalember arra akarja kényszeríteni, vagy rá is kényszeríti az öreg urakat, hogy az ő utasításai szerint prelegáljanak, ne számítson többé a legszerényebb sikerre sem."

A tudományos életben azonban az új eszmék, amelyeknek kibontakozását a társadalmi fejlődés objektív menete elősegítette, sorra aratták győzelmeiket. Az ipar, a szállítás és a mezőgazdaság előtt álló technikai és gazdasági feladatok megoldásához a természeti jelenségeket új oldalról kellett megközelíteni. A természetátalakító tevékenység megkövetelte a mozgásformák, a különféle vegyi anyagok, az állat- és növényfajták közti kölcsönhatások feltárását és tapasztalati úton való ellenőrzését.

A kereskedelem és a nemzetközi kapcsolatok fejlődése, új földrajzi tájak felkutatása és birtokbavétele temérdek új tárgyi ismerettel gyarapította a tudományt. Ezek lehetővé tették a kialakított világképen még meglevő „fehér foltok" eltüntetését, azoknak a „hiányzó láncszemeknek" a pótlását, amelyek mind azt bizonyítják, hogy a természet jelenségei között időben és térben egyetemes összefüggés áll fenn. A gyakran jelentős mélységekben végzett bányamunka gyakorlata új adatokkal gyarapította a földtant és az őslénytant. A természettudósok haladó nézeteinek tényadatokkal való megerősítésében fontos szerepet játszott a szelekciós eljárást követő növénytermesztők és állattenyésztők tevékenysége is.

A MATEMATIKA

A felsőfokú tudományos és technikai képzésben előkelő helyet foglalt el a matematika. Alkalmazása egyre inkább szükségessé vált azoknak a gyakorlati feladatoknak a megoldásában, amelyeket — a fizika, vegytan, csillagászat, földméréstan, hőtan, a mechanizmusok kinematikája, az építészet, ballisztika stb. terén — a természettudomány és a technika vetett fel. Az új matematikai kutatások azonban nemcsak a közvetlen gyakorlati igények alapján indultak meg, hanem következtek a matematika mint tudomány fejlődésének belső logikájából is.

A XVIII. század utolsó évtizedében a végtelenül kis mennyiségek analízisének módszerei

jelentős mértékben tökéletesedtek. A földi és égitestek mechanikájának körében kidolgozott új matematikai módszereket fejlettebb, gazdagabb formájukban alkalmazta a fizikára és a csillagászatra J. L. Lagrange, kiváló francia tudós (1736—1813) és iskolája. A végtelenül kis mennyiségek analízisének szigorú megalapozása szempontjából nagy jelentőségűek voltak Augustin-Louis Cauchy (1789—1857) kutatásai is.

Az új mechanikai és fizikai ágazatok alapvető matematikai apparátusa gyanánt ezekben az évtizedekben dolgozták ki fokozott erőfeszítések eredményeképpen a parciális differenciálegyenletek elméletét.

A matematika fontos vívmánya volt a komplex számok geometriai értelmezésének felfedezése és gyakorlati alkalmazása. Alapvető érdemeket szerzett ezen a téren a Dániában működő norvég Kaspar Wessel (1745—1818), aki egyben a vektorszámítás egyik megalapozója is volt; továbbá J. R. Argand francia matematikus és más tudósok. A XIX. század első harmadában dolgozta ki A. L. Cauchy a komplex változós függvények elméletét. W. R. Hamilton angol matematikus (1805—1865), aki az elsők között fejtette ki pontosan a komplex számok elméletét, egyben a vektoranalízis egyik megteremtője is volt (az 1840-es években). A vektor-, majd a tenzorszámítás kialakulása óriási szerepet játszott a matematikai fizika fejlődésében, valamint a matematika mechanikai alkalmazásában.

N. I. Lobacsevszkij
Metszet

A matematika tárgyának folytonos bővülése felvetette megalapozásának szükségességét: felül kellett vizsgálni axiómáit, szigorú rendszerbe foglalni meghatározásait és bizonyításait, továbbá kritikus szemmel felül kellett bírálni a matematikai bizonyítások során alkalmazott logikai eljárásokat, amelyeknek pontossága és következetessége különösen fontos a terjedelmes, néha fölöttébb elvont matematikai tételek kidolgozásában.

A XVIII. század derekán alakult ki a valószínűségszámítás elmélete. (A matematikának ez a fejezete bizonyos véletlen események valószínűségei alapján lehetővé teszi olyan más véletlen események valószínűségének a megállapítását, amelyek valamilyen módon összefüggenek az előbbiekkel.) Ezt az elméletet fejlesztette tovább a XVIII. század végén és a XIX. század elején a francia Pierre-Simon Laplace (1749—1827), A. M. Legendre (1752—1834) és S. Poisson (1781—1840), valamint a német Karl Friedrich Gauss (1777— 1855). Ugyanakkor már alkalmazták is a természettudományban (csillagászatban) és a technikában (geodéziában, ballisztikában).

A XIX. század elején több olyan valószínűségszámítási elméletet dolgoztak ki, amelyek megmutatják, hogy milyen feltételek mellett mutatkoznak bizonyos törvényszerűségek a nagyszámú véletlen tényezők közrehatásának eredményeképpen. Ide sorolandók Laplace (1812) és Poisson tételei (1837). Poisson művében első ízben találkozunk a „nagy számok törvénye" kifejezéssel.

A valószínűségszámítás elméletének továbbfejlesztése és gyakorlati feladatok megoldására való alkalmazása a következő korszakban elválaszthatatlan néhány orosz matematikus nevétől: M. V. Osztrogradszkij a matematikai statisztika kérdéseit tisztázta, V. J. Bunyakovszkij a valószínűségszámítás elméletét a statisztikára, demográfiára és biztosításügyre alkalmazta, P. L. Csebisev (1821—

1894) pedig 1843-ban Poisson tételének szigorú bizonyítását dolgozta ki. Csebisev „Az átlagos mennyiségekről" című művében (1867) rendkívül egyszerűen bizonyította a nagy számok törvényét fölöttébb általános feltételezések mellett.

A XVIII. század végén és a XIX. század elején új irányzatok törnek utat a geometriában is. Kialakul a differenciál-geometria, amely a geometriai ábrákat a végtelenül kis alakzatok elemzésének, de elsősorban a differenciálszámításnak a módszereivel tanulmányozza. Gaspard Monge (1746—1818), aki a differenciál-geometria kifejlesztésében nagy szerepet játszott, egyik megalapozója volt az ábrázoló geometriának is, amely a testek sík felületen való ábrázolásának módszereit vizsgálja. Az ábrázoló geometria sikerei közvetlenül összefüggnek a gépi szerkezetek, épületek, ipari és szállító berendezések ábrázolásának alkalmazott feladataival. Igen fontosak voltak Gaussnak a felületek belső geometriájával kapcsolatos munkái is.

A geometriának az ókori görög matematikától (az i. e. III. századbeli Euklidésztől) hagyományozott alapjait egészen az 1820-as évekig semmi sem ingathatta meg. Ekkor azonban Nyikolaj Ivanovics Lobacsevszkij (1793—1856), a nagy orosz tudós, a nem euklidészi geometria rendszerének kidolgozásával valóságos forradalmat idézett elő a matematika tudományában. Ennek alapja az az axióma, amely szerint a síknak egy megadott egyenesen kívül fekvő pontján keresztül, több olyan egyenes húzható, amelyek nem metszik a szóban forgó egyenest. Valamivel később, 1832-ben, Bólyai János magyar geométer (1802—1860)—Lobacsevszkijtől függetlenül—hasonló eredményekre jutott. Az a gondolat, hogy a megszokott euklidészi geometrián kívül nem euklidészi geometriai rendszerek is lehetségesek, Gaussban is felötlött.

Lobacsevszkij abból a feltevésből kiindulva, hogy egy geometriai elmélet helyességét csak a tapasztalat igazolhatja, kijelentette, hogy a további kísérletezések azt bizonyítják, hogy a köztudatban élő euklidészi geometria bizonyos jelenségek tanulmányozása során, például csillagászati megfigyelések alkalmával nem felel meg pontosan a tér valóságos sajátságainak. Ezt a feltevést a tudomány fejlődése ragyogóan igazolta.

B. Riemann 1854—1866-ban újabb nem-euklidészi geometriai rendszert mutatott ki, amelynek reális volta a tudomány későbbi fejlődése során ugyancsak bizonyságot nyert.

A CSILLAGÁSZAT

A csillagászat volt az a tudomány, amely a természet változhatatlanságának tételét elsőként, már a XVIII. század második felében megrendítette, amikor Immanuel Kant, majd P. S. Laplace elméletileg kimutatta, hogy a naprendszer izzó ködfoltból alakult ki. Ennek az elméletnek a tudományra gyakorolt forradalmasító hatása felmérhetetlen. A világegyetemet ekkor vizsgálták először keletkezésében, változásában és fejlődésében.

A XVIII. század végén, majd a XIX. század elején uralkodó kozmogóniai irányzatokra jellemző az a törekvés, hogy szabadulni igyekeznek a metafizikától, a skolasztikus teológiai magyarázatoktól, amelyektől még Newton hipotézise sem mentes. (Newton szerint az ős-eredeti „isteni lökés" hozta mozgásba a világot.)

A következő évtizedek csillagászatának legfontosabb eredménye a „mozdulatlan" csillagok saját mozgásának kimutatása, valamint—a spektrumanalízis segítségével—annak felfedezése volt, hogy a világmindenség kémiailag azonos anyagokból áll, egy és ugyanazon anyagok mutathatók ki még a legtávolabbi csillagokban és ködökben is.

A csillagászatnak egyik alapvető fejezete lett az „égi mechanika", amely az égitestek mozgását a legtökéletesebb matematikai módszerek alkalmazásával tanulmányozza. A technika fejlődése, közelebbről az optikai műszergyártás technikájának a fejlődése, lehetővé tette igen erős távcsövek szerkesztését. Ilyen távcsövekkel ért el nagyszerű eredményeket az angol William Herschel csillagász

és optikus (1738—1822) és fia, John Herschel (1792—1871). William Herschel 1789-ben szerkesztett tükrös teleszkópjának tükörátmérője 122 cm volt. 1845-ben Parsons (Lord Rosse) angol csillagász Herschelénél nagyobb: 182 cm-es tükörátmérőjű teleszkópot konstruált. Ezeknek a tökéletesített asztronómiai műszereknek a segítségével fedezte fel Herschel az Uránusz bolygót és több bolygó holdjait. Tanulmányozta a csillagok térbeli távolságát és a Tejút szerkezetét; az utóbbit ködök és csillaghalmazok sokaságának találta. John Herschel több, mint 3000 kettőscsillagot fedezett fel és több, mint 5000 ködről és csillaghalmazról készített katalógust.

Az új tudományos kutatási módszerek gyümölcsöző csillagászati alkalmazásának figyelemreméltó példája volt U. J. J. Leverrier francia csillagász (1811—1877) és vele majdnem egyidejűleg az angol J. Adams (1819—1892) teljesítménye: elméleti megfontolások alapján arra az eredményre jutottak, hogy naprendszerünkben még egy új bolygónak kell lennie, amely a Naptól még távolabb kering, mint az Uránusz. J. G. Galle német csillagász (1812—1910) 1846-ban csakugyan fel is fedezte a bolygót (a Neptunt), még pedig azon a helyen, ahol Leverrier és Adams megjósolta.

Nagyban hozzájárultak a csillagászat tudományának felvirágoztatásához az orosz csillagászok is: V. J. Sztruve (1793—1864) és fia, O. V. Sztruve (1819—1905), D. M. Perevoscsikov (1788—1880) és F. A. Bregyihin (1831—1904). Különösen sikeresek voltak az orosz csillagászok kutatásai azután, hogy az 1840-es évek vége felé felépült a pulkovói obszervatórium, a világ egyik legjobb csillagvizsgálója.

A csillagászat, fizika és kémia történetében nagy jelentőségűeknek bizonyultak a spektroszkópia sikerei. Az első spektroszkópiai berendezést J. Fraunhofer német optikus mester (1787—1826) szerkesztette a XIX. század elején. Fraunhofer a különféle fényforrások színképének vizsgálata közben tanulmányozta a Nap, a Vénusz, a Hold és néhány csillag fényének színképét. Fraunhofernek és a spektroszkópia többi úttörőjének kutatásait az ugyancsak német G. R. Kirchhoff (1824—1887) és R. W. Bunsen (1811—1899) folytatta; ők a színképelemzés megalapozói.

Kirchhoff és Bunsen legfontosabb kutatási eredményei 1859 és 1862 közt váltak ismertté. A színképelemzés technikája gyorsan tökéletesedett: a vegyészek a földi testek színképelemzése révén új, ritka elemeket fedeztek fel, míg a csillagászok a színképelemző készülékekkel az égitestek tulajdonságait vizsgálták.

A MECHANIKA

Az ipar, építészet, szállítás és az anyagi termelés egyéb ágazatainak igényei a XIX. századi tudósok figyelmét az elméleti és alkalmazott mechanikára fordították, amely szoros összefüggésben fejlődött a fizika fontos részterületeivel: a hőtannal, fénytannal stb.

A mechanika fejlődésének legjellemzőbb vonása, egyrészt, a matematikához való közeledése, másrészt a gyakorlattal való egyre szorosabb kapcsolata volt.

A nagy műszaki létesítményeknek új építőanyagok (elsősorban a fém) alkalmazásával való megépítése csak az építőmunkák addigi tapasztalataira támaszkodhatott. A nagyüzemi vállalatok gépei és a szállítóeszközök olyan kapacitással és gyorsasággal működtek, amilyen a manufaktúra korszakának mechanikusai számára ismeretlen volt. A gépek és műszaki berendezések konstrüktőrjeinek most számolniuk kellett az úgynevezett dinamikai megterhelésekkel, amelyek a statikaiaktól eltérően a mozgásban levő tömegek jelentős tehetetlenségi erőit, valamint a rezgésből adódó folyamatokat is kiváltják.

A gyakorlati élet követelményei a tudósok figyelmét olyan problémákra irányították, amelyek nem voltak kellőképpen kidolgozva sem a dinamikában (az elméleti mechanikának abban a fejezetében, amely az erőhatásoknak kitett testek mozgási törvényeit tanulmányozza), sem a kinematikában (a mechanikának abban a fejezetében, amely a mozgást a kiváltó erőkre való tekintet nélkül tanulmányozza).

Ugyanezek az okok tették szükségessé azt a sok kutatást, amely a fizikai testek rugalmasságának vizsgálatára irányult, valamint a rugalmasság elméletének a kidolgozását, az anyagellenállás tanának kifejtését, továbbá a hidromechanika és a hidraulika problémáinak tanulmányozását. A mechanika terén a XIX. század első évtizedei döntő változásokat hoztak; e tekintetben különösen fontosak voltak J. L. Lagrange (1736—1813) művei, elsősorban „Analitikus mechaniká"-ja (1788).

A XVIII. század utolsó évtizedeiben és a XIX. század első negyedében alakult ki az alkalmazott (vagy ahogy akkor nevezték: „gyakorlati") mechanika, amely a gépek, mechanizmusok és műszaki berendezések működését tanulmányozza és kidolgozza ezek számítási módszereit. Franciaországban a mechanizmusoknak már a XVIII. század végén külön elmélete jött létre. Charles-Augustin Coulomb (1736—1806) műve, „Az egyszerű gépek elmélete" 1781-ben jelent meg. Amikor G. Monge és tudós társai létrehozták a „Politechnikai iskolát", Monge indítványára külön tanfolyamot szerveztek a mechanizmusok elméletének tanulmányozására. Coulomb és Monge munkásságát az elméleti és alkalmazott mechanika terén folytatta L. Navier (1785—1836), Th. Young (1773—1829), G. Lamé (1795—1870), A. Saint-Venant (1797—1886), F. Redtenbacher (1809—1863) és még sok más tudós.

Az orosz matematikusok, mechanikusok és mérnökök nem kis részt vállaltak magukra az alkalmazott mechanika, különösen pedig a mechanizmus elméleti problémáinak kidolgozásában. Sz. J. Gurjev 1806-ban tette közzé „Az egyensúly általános szabálya a gépekre alkalmazva" című munkáját. M. V. Osztrogradszkij (1801—1862) a matematikai fizika és égi mechanika terén kifejtett munkásságán kívül az alkalmazott mechanika problémáival is foglalkozott, különösen szép eredményeket ért el a rugalmasság elméletének kutatásában. A mechanizmusok elméletének legteljesebb kifejtését P. L. Csebisev munkáiban találjuk meg. A felsőbb matematikának és az elméleti mechanikának ez a kiváló újítója bátran új csapásokat tört e tudományok gyakorlati alkalmazása terén is. „A parallelogramma néven ismert mechanizmusok elmélete" című munkája nagyszerű tudományos teljesítmény.

A FIZIKA. AZ ENERGIA MEGMARADÁSÁNAK ELVE

A gőzmeghajtású gépek elterjedése és munkájuk tanulmányozása nagyban hozzájárult a termodinamika kifejlődéséhez. (Termodinamika — hőtan — a hővel mint mozgatóerővel foglalkozó tudomány, a hőtechnika elméleti alapja.)

A termodinamika egyik megalapozója, N. L. Sadi Carnot francia tudós (1796—1832), azt a kérdést vizsgálta, „hogy lehet mozgást nyerni a hőből", és hogy lehet „mozgató erőt" (hasznos munkát) nyerni, miközben a hő a jobban felhevített testből a kevésbé felhevítettbe megy át. 1824-ben közzétett tanulmánya („Gondolatok a tűz mozgató erejéről...") sokáig észrevétlen maradt. Carnot gondolatait csak 1834-ben ismételte meg és öntötte megfelelő matematikai formába É. Clapeyron (1799—1864).

Ezeket az eszméket a XIX. század derekán dolgozta át és fejlesztette tovább a hő kinetikai elméletére alkalmazva William Thomson angol tudós (1824—1907, a későbbi Lord Kelvin) és Rudolf Clausius német fizikus (1822—1888). A mechanikai hőelmélet és a hőenergia mechanikai energiává való átalakításának problémája azonban véglegesen csak Julius Robert Mayer német természettudós és orvos (1814—1878) munkáiban formálódott ki. Mivel azonban abban az időben még nem használták az „energia" kifejezést, Mayer és a többi tudós az „erő" kifejezést alkalmazta. Az „energia" kifejezést a szó mai értelmében W. Thomson használta elsőként az 1860-as években.

A hő mechanikai egyenértékének megállapítása több tudós érdeme, akik egyidejűleg és sok esetben egymástól függetlenül végezték kutatásaikat. Ezek: az angol James Prescott Joule (1818—

1889) és William Robert Grove (1811—1896), a dán Ludwig August Colding (1815—1888) és a német Hermann Helmholtz (1821—1894).

Mayer nem érte be annak a kérdésnek a vizsgálatával, hogy miképpen változhat a mechanikai mozgás hővé. Igazolta (1842-ben) és kísérletileg is bebizonyította az energia („erő") megmaradásának és átalakulásának általánosabb törvényét, amelyet — általános formában — először Lomonoszov fedezett fel. Hasonló eredményekre jutott több más kutató is. Az energia megmaradása és átalakulása törvényének alapjául a termodinamika terén végzett kutatások, az elektromos áram hő- és vegyi hatásával kapcsolatos megfigyelések és bizonyos kémiai felfedezések szolgáltak. 1847-ben H. Helmholtz matematikai formába öntötte az energia („erő") megmaradásának és átalakulásának törvényét. Sikerült kimutatni, hogy az energia minden fajtája — a mechanikai és hőenergia, az elektromosság és a mágnesség — átalakulhat egymásba.

Ezeknek az 1840-es években tett felfedezéseknek a következményei felmérhetetlenek. „A fizika, mint már előbb a csillagászat, elérkezett egy olyan eredményhez, amely szükségszerűséggel rámutatott, mint legvégsőre a mozgó anyag örök körforgására."[12]

Ami a termodinamika fejlődését illeti, Sadi Carnot, Thomson és Clausius kutatásainak eredményeképpen meg lehetett fogalmazni a termodinamika első és második főtételét, amely ma is érvényben van. Thomson és Clausius azonban a zárt testrendszerekben (földön végzett kísérletek viszonyai között) megfigyelt törvényszerűségeket az egész világmindenségre kiterjesztették és így a termodinamika második főtételéből arra a hibás következtetésre jutottak, hogy a világegyetem „hőhalála" elkerülhetetlen. Engels „A természet dialektikájában" kimutatta ennek a felfogásnak helytelen voltát. A legújabb fizikai és csillagászati felfedezések megerősítették Engels megállapítását.

AZ ELEKTROMOSSÁG

Az elektromosság és mágnesség terén elért sikerek elsősorban az elektromágneses jelenségek gyakorlati alkalmazásával függnek össze. „Az elektromosságról csak azóta tudunk valami ésszerűt, amióta technikai alkalmazhatóságát felfedezték" — jegyezte meg Engels.[13]

A XVIII—XIX. század fordulóján Alessandro Volta olasz fizikus (1745—1827) helyes magyarázatot adott Luigi Galvani (1737—1798) korábbi kísérleteire és előállította a „galvánelemet". Sokáig a galvánelemek képezték az elektromos áram egyedüli forrását.

Galvani és Volta kísérleteit az orosz V. V. Petrov (1761—1834) folytatta, aki az akkori időkhöz képest jelentős méretű villanyelemet szerkesztett és fontos kutatásokat végzett az elektromosságnak a termelés és a mindennapi élet különféle területein való alkalmazhatóságával kapcsolatban. Például 1802-ben felfedezte az elektromos ív jelenségét. Ugyanezt a jelenséget figyelte meg néhány évvel később H. Davy angol tudós (1778—1829) és Volta-ívnek nevezte el. Az elektromos ív gyakorlati felhasználása (az utcai világítás céljaira szolgáló ívlámpák) a XIX. század 40—50-es éveiben kezdődött meg.

1820-ban Hans Christian Oersted dán fizikus (1777—1851) fontos megfigyeléseket végzett az elektromos áramnak a mágnestűre gyakorolt hatásával kapcsolatban. A. M. Ampère (1775—1836), az elektrodinamika francia megalapozója tette meg a következő lépést: felfedezte és kiszámította két vezetékben haladó elektromos áram közti kölcsönhatást, és megállapította, hogy az áram mágneses erőteret létesít.

1831-ben Michael Faraday (1791—1867), az egyik legnagyobb angol tudós, felfedezte és leírta

[12] Engels: A természet dialektikája. Lásd *Marx—Engels* Művei. 20. köt. 331—332. old.

[13] Engels: H. Starkenburgnak, 1894. január 25-én. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 493. old.

Michael Faraday
Phillips festménye

az elektromágneses indukció jelenségét, és megállapította, hogy ha egy zárt vezető helyváltoztatás esetén metszi a mágneses erővonalakat, akkor elektromos áram keletkezik benne. Ez a rendkívül fontos felfedezés tette lehetővé az elektromágneses generátorok és villamos motorok megszerkesztését.

1833-ban, nem sokkal Faraday felfedezése után, E. H. Lenc orosz fizikus (1804—1865) általánosította az elektromágneses indukció törvényeit, és megállapította az indukált áram irányát („Lenc törvénye"), majd 1838-ban megfogalmazta az elektrotechnikának azt a fontos elvét, amely szerint az elektromotor generátorként, illetőleg a dinamó motorként üzemeltethető, és ezt az elvet a gyakorlatban is sikerült megvalósítania, amennyiben ugyanazt a gépet hol generátorként, hol motorként működtette.

E. H. Lenc több elektromágneses kísérletét B. Sz. Jakobival együtt végezte.

Az elektromos áram mágneses tulajdonságainak tanulmányozásával egyidejűleg a tudósok vizsgálták az áram hőhatását is. 1821-ben T. J. Seebeck, a berlini egyetem tanára (1770—1831), felfedezte a hőelektromosság jelenségét. Kimutatta, hogy különböző fémekből készült vezetők találkozási helyének melegítésekor az áramkörben elektromos áram keletkezik. 1834-ben J. Pelletier francia fizikus (1785—1845) megállapította a hőelektromos hatás megfordíthatóságát, vagyis azt, hogy a két különböző vezető összeforrasztásán keresztülmenő áram irányától függően a forrasztási hely felmelegszik, illetve lehűl. Ezt a jelenséget használták fel a továbbiak folyamán hőelempárok (termoelemek) készítésére. 1841-ben Joule, majd valamivel később Lenc felfedezte a vezetőn keresztülmenő áram hőhatásának törvényét („Joule—Lenc-törvény").

A gyakorlati elektrotechnika szempontjából nagy jelentőségű volt az elektromos áramkör ellenállása, az elektromotoros erő és az áramerősség közötti mennyiségi viszony megállapítása. Ez G. S. Ohm német fizikus (1787—1854) érdeme, aki az 1820-as évek derekán fedezte fel a róla elnevezett törvényt.

Az elektromágneses jelenségek terén végzett elméleti vizsgálódásokat nagyban elősegítették az elektrometria sikerei. K. F. Gauss W. E. Weberrel közösen a metrikus rendszert felhasználva kidolgozta az elektromágneses egységek abszolút rendszerét. A tudósok egyre pontosabb készülékeket szerkesztettek a mágneses mérések céljaira és újabb módszereket dolgoztak ki a mágneses terek mérésére.

AZ ELEKTROMÁGNESES FÉNYELMÉLET. MAXWELL EGYENLETE

A XIX. század első harmadában forradalom ment végbe a fénytanban. Az angol T. Young és a francia A. J. Fresnel munkáinak eredményeképpen el kellett vetni a régi Newton-féle korpuszkuláris elméletet, amely szerint a fény nem más, mint fényhordozó részecskék áramlása. Új alapon és új fizikai-matematikai értelmezésben elő kellett venni Huygens nézetét, amely szerint a fény az éter hullámmozgása. A XIX. századi fizika nagy vívmánya volt az angol James Clerk Maxwell (1831—1879) elektromágneses fényelmélete (1865), amely több ország fizikusainak az elektromágnesség, hőtan és fénytan terén végzett kísérleteit és elméleti vívmányait általánosította.

Maxwell — Oersted és Faraday követőjeként — kidolgozta az elektromágneses tér elméletét.

Az új elmélet matematikai kifejezése olyan egyenletrendszer lett, amely egyaránt vonatkozik akár az elektromágneses, akár a fénytani jelenségekre, és amely leírta az elektromágneses tér szerkezetét. A Maxwell egyenleteiből adódó legfőbb következtetés az volt, hogy léteznek a fény sebességével terjedő elektromágneses hullámok, a fény és az elektromágnesség pedig összefüggésbe került egymással. Később Heinrich Hertz (1857—1894) kísérletileg is igazolta az elektromágneses hullámok létezését és ezzel megvetette az egész rádiótechnika alapját.

Maxwell fizikai és matematikai tételei fontos szerepet játszottak a természettudomány és a technika további fejlődésében. A Maxwell-féle elmélet azonban nem adott kimerítő jellemzést minden elektromágneses jelenségről. Maxwell, mint minden XIX. századi fizikus, még az éter létezésének feltevéséből indult ki. Ez volt az utolsó az állítólagos „súlytalan fluidumok" közül, amely túlélte a flogisztont, a hőanyagot, de végül osztoznia kellett elődeinek sorsában.

Engels a „Természet dialektikája"-ban megjegyezte, hogy a villamosság terén „egy olyan felfedezés, mint a Daltoné, amely az egész tudománynak középpontot, s a vizsgálatnak szilárd bázist szerez, az elektromosság területén még hátra van".[14]

Engels előrelátása igazolódott, miután sor került az elektronelmélet kidolgozására, és kiderült, hogy a villamosság tana elválaszthatatlan az atomszerkezetről szóló tanításoktól.

A KÉMIA

A tárgyalt korszakban jött létre a kémia — az elméleti és gyakorlati vegyészet — tudománya. Aligha van olyan tudományág, amelyben az elmélet és a gyakorlat kölcsönös kapcsolata és egymás kölcsönös gyarapítása olyan szembetűnően mutatkoznék meg, mint a vegyészetben, amely a XIX. század folyamán szinte mérföldes léptekkel fejlődött.

A modern kémiai elképzelések végleg diadalmaskodtak A. L. Lavoisier, G. Monge, C. L. Berthollet, A. F. Fourcroy, L. B. Guyton—Morveau, A. T. Vandermonde és Lavoisier többi tanítványa és munkatársa alkotásaiban. A francia vegyészek új vegyészeti nomenklatúrát dolgoztak ki, ők vezették be a „nitrogén" és a „hidrogén" megjelölést. A flogiszton-elmélet megdőlt, és ez — Engels kifejezése szerint — „az egész vegytant, amely flogisztikus formájában a feje tetején állott, a talpára fordította."[15]

A tudományos kémia csak a molekuláris-atomisztikus anyagszerkezet elméletének győzelme után fejlődhetett igazán. Az anyag szerkezetének atomelméletét John Dalton angol tudós (1766—1844) fejtette ki írásaiban. Dalton hangsúlyozta, hogy a különféle anyagok atomjai szükségképpen különböző súlyúak, és hogy a kémiai vegyületeket az atomoknak bizonyos számarányok szerint történő egyesülései hozzák létre. Az egyes anyagok atomsúlyának meghatározására tett kísérletei nem nagy sikerrel jártak, Dalton eszméi mégis igen nagy hatással voltak a kémia fejlődésére. Jöns Jakob Berzelius svéd vegyész (1799—1848) 46 elemnek viszonylag pontos — a mai értékekhez közelálló — atomsúlyát állapította meg 1814—1818-ban.

Dalton atomisztikus nézeteit J. L. Gay-Lussac francia vegyész és fizikus (1778—1850), a gáznemű állapot alaptörvényeinek felfedezője is elfogadta. Dalton és Gay-Lussac egymástól függetlenül állapították meg, hogy a gázok és gőzök azonos hőmérsékleten azonos mértékben terjednek ki.

A. Avogadro olasz vegyész (1776—1856) 1811-ben felvetette azt a gondolatot, hogy ugyanakkora térfogatú gázokban a molekulák száma is azonos. 1814-ben Ampère nyomatékosan hangsúlyozta, hogy különbségeket kell tenni anyagmolekulák és atomok között. Ezek a haladó eszmék azonban akkoriban nem találtak kellő fogadtatásra.

[14] Engels: A természet dialektikája. Lásd *Marx—Engels* Művei. 20. köt. 404. old.
[15] *Marx:* A tőke. II. köt. Budapest 1961. 21. old. Engels előszava.

A negyvenes-ötvenes években újult erővel indult meg a harc a molekuláris-atomisztikus elképzeléseknek a vegytanban (kiváltképpen a gázelméletben) való meggyökereztetése érdekében. C. F. Gérard francia vegyész (1816—1856) kísérleti úton igazolta Avogadro és Ampère tételeit. Gérard-tól függetlenül, hasonló eredményekre jutott Clausius is. Végül is S. Cannizzaro olasz fizikus (1826—1910) törvényként fogalmazta meg azt a tételt, hogy azonos feltételek mellett minden azonos térfogatú gázban ugyanannyi molekula van. Így vált lehetségessé a molekulákban levő atomok számának helyes meghatározása. Cannizzaro rendszeresítette a vegyi képletek írásának módját is.

A húszas években Justus Liebig, F. Woehler és több más kutató olyan anyagok létezését mutatta ki, amelyeknek azonos az összetételük, az atomsúlyuk, kémiai és fizikai tulajdonságaik tekintetében mégis különböznek egymástól. Ezt a jelenséget Berzelius indítványára izomériának nevezték el (1830). 1848-ban Louis Pasteur (1822—1895), a híres francia kutató arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy vannak bizonyos, vegyileg azonos szerves anyagok, amelyek fizikai tulajdonságaik tekintetében különböznek egymástól. Sikerült megállapítani, hogy a molekulák három dimenziós szerkezettel rendelkeznek.

Az 50-es évek végén és a 60-as évek elején az anyag szerkezetének új elméletét dolgozta ki Alekszandr Mihajlovics Butlerov orosz tudós (1828—1886) és egyben az izoméria tudományos értelmezését is megadta. „Egy összetett részecske vegyi természetét az elemi alkotórészek (vagyis az atomok — *Szerk.*) természete, azok mennyisége és vegyi szerkezete határozza meg" — írta. Butlerov szerkezeti képletei megmutatták, hogyan kapcsolódnak egymáshoz az atomok a vegyi anyagok molekuláiban. A strukturális elmélet lehetővé tette több százezer, hihetetlenül bonyolult szerves és szervetlen vegyület osztályozását. Butlerov a gyakorlatban is fényesen igazolta elméletét; a kikövetkeztetett szerkezeti képletek alapján egy sor szerves anyagot állított elő szintetikus úton.

1865-ben F. A. Kekule német kémikus (1829—1896) megállapította, hogy a szerves anyagok molekuláit atomrendszerek gyanánt a térben is lehet ábrázolni.

E. Frankland angol vegyész (1825—1899) Gérard és Cannizzaro kutatásaira támaszkodva 1852-ben bevezette a vegyérték fogalmát, vagyis különféle kémiai elemek atomjainak azt a tulajdonságát, hogy szigorúan meghatározott számú hidrogénatommal (ennek vegyértékét fogadták el egységnek) vagy más, azonos vegyértékű anyag atomjaival vegyülhetnek.

Az elméleti és az alkalmazott kémiában fontos helyet foglalt el az elektrokémiai jelenségek tanulmányozása. H. Davy angol tudós kutatásainak eredményeképpen 1807-ben az addig felbonthatatlannak tartott marólúgokból elektrolízis útján sikerült szabad káliumot és nátriumot kivonni. Két évvel előbb, 1805-ben, Theodor Grotthuss (1785—1822) elsőként adott helyes magyarázatot a víznek elektromos árammal véghezvihető szétbontási folyamatára. Sokat tett az elektrokémia felvirágoztatása érdekében B. Sz. Jakobi pétervári akadémikus. A 30-as évek vége felé ő alapozta meg a galvanoplasztikát és a galvanosztégiát, azokat a technológiai eljárásokat, amelyek révén elektromos áram segítségével pontos másolatokat lehet készíteni domborművekről, illetőleg vékony fémréteggel lehet bevonni bármilyen tárgyat.

A kémiában hosszú ideig tartotta magát az a tudományellenes, vitalisztikus álláspont, amely szerint szerves vegyületek csakis az organizmusok élettevékenységének eredményeképpen jöhetnek létre. 1828-ban a német F. Woehler gyakorlatilag cáfolta meg ezeket az elképzeléseket, amennyiben szervetlen anyagokból karbamidot állított elő. Ekkor született meg és azóta rohamosan fejlődik mind elméleti, mind gyakorlati síkon a szintetikus szerves kémia (F. Woehler, Justus Liebig, N. N. Zinyin, A. W. Hofmann, W. H. Perkin, P. E. M. Berthelot stb. munkássága nyomán).

A kémia történetében óriási jelentőségű esemény Dmitrij Ivanovics Mengyelejev zseniális orosz vegyész (1834—1907) tudományos teljesítménye: Mengyelejev 1869-ben felfedezte a kémiai elemek periódusos törvényét.

Mengyelejev az akkor ismert elemeket atomsúlyuk növekedésének rendjében csoportosította és felismerte, hogy a tulajdonságaik és az általuk létrehozható vegyületek típusa tekintetében hasonló elemek egymástól szabályos távolságokban helyezkednek el, tehát mintegy periodikusan ismétlődő sorokat alkotnak. A hasonló tulajdonságú elemek egymás alatt helyezkednek el, táblázatba rendeződnek: ezt a táblázatot nevezték el az elemek periódusos rendszerének. „Az elemeknek az egyszerű és összetett testek tulajdonságaiban megmutatkozó fizikai és kémiai tulajdonságai — állapította meg Mengyelejev — periodikusan függenek ... atomsúlyuktól."

D. I. Mengyelejev

Mengyelejev felfedezése nagy hatással volt a kémia és fizika további fejlődésére. A periódusos rendszer feltárta az elemek közti kölcsönös összefüggéseket és a továbbiak során tág lehetőségeket teremtett az anyag szerkezetének még mélyebbre hatoló vizsgálata számára, fontos szerepet játszott a radioaktivitás később feltárt jelenségeinek megfejtésében és az izotópok felfedezésében.

Mengyelejev — periódusos rendszeréből kiindulva — következtetni tudott több, akkor még ismeretlen elem tulajdonságaira. Három elem — a gallium, scandium és germanium —, amelyeket a tudósok csak az 1870—1880-as évben fedeztek fel, tulajdonságait tekintve teljes mértékben megfelelt Mengyelejev előzetes megállapításainak.

„...Igen érdekes volna — írta Mengyelejev 1898-ban —, ha jelen lehetnék akkor, amikor bebizonyítják az elemek egymásba való átalakulását, mivel akkor reménykedhetném abban, hogy a periódusos törvény okát fel fogják ismerni és megértik." Ez a sejtés valósággá vált. Az anyag szerkezetének modern elmélete fényében az elemek periódusos rendszerét is újszerűen, mélyebben tudjuk értelmezni.

A FEJLŐDÉS ESZMÉI A TERMÉSZETRAJZBAN

A tárgyalt korszak a természettudományokban a fejlődési elméletek diadalmaskodásának korszaka volt. A XVIII. század végén a polgári forradalom éveiben Franciaországban J. B. Lamarck (1744—1829) és E. Geoffroy Saint-Hilaire (1771—1844) volt az evolucionizmus eszméinek két fő képviselője. Nézeteik súlyos csapást jelentettek a XVIII. század vallásos, metafizikus szemléletére. Ezzel szemben az első pillantásra nagyon radikálisnak látszó „katasztrófa-elmélet", amelyet G. Cuvier francia természettudós (1769—1832) hirdetett meg, lényegében reakciósnak bizonyult. Cuvier elmélete szerint földünkön periodikus rendben óriási méretű katasztrófák ismétlődtek, melyeknek során minden élőlény elpusztult, úgyhogy az istenség új „teremtő aktusára" volt szükség, amely azután új növény- és állatvilág létrejöttét eredményezte. A természettudósok elvetették ezt az elméletet.

A geológiában és a paleontológiában a katasztrófa-elmélet teljes kudarcát jelentették Charles Lyell angol kutató (1797—1875) művei. Lyell legfontosabb könyvében, „A geológia alapjai"-ban (1830—1833), azt az elméletet fejtette ki, hogy a föld felülete — a természet törvényeinek meg-

felelően — szüntelen fejlődésben van. Ez az elmélet (maga Lyell „aktualizmusnak" nevezte) bizonyos mértékig korlátozott és mechanikus volt. Lyell a földre ható erőket mind minőségi, mind mennyiségi tekintetben állandóknak vélte. Nézetei azonban objektíve materialista jellegűek voltak és nem hagytak helyet az isteni beavatkozás számára.

A XIX. századi biológiai tudomány legnagyobb vívmánya a sejtelmélet kidolgozása volt. E szerint az állati és növényi szervezetek szerkezeti és fejlődési alapja az eleven anyag szervezetének egységes formája: a sejt. A sejtelmélet előkészítésében fontos szerepet játszottak Karl Makszimovics Ber, a pétervári tudományos akadémia tagja (1792—1876), P. F. Gorjanyinov (1796—1865) és J. E. Purkyně cseh biológus (1787—1869) kutatásai. A sejtelmélet végleges megfogalmazása — annak kimutatása, hogy az állati és növényi sejtek szerkezete és származása között azonosság van — két német tudós: Theodor Schwann (1810—1882) és Matthias Jakob Schleiden (1804—1881) műve.

A sejtelmélet jelentősége az, hogy kimutatta minden többsejtű szervezet szerkezeti és fejlődési elvének egységét, és így mintegy sarokkövévé válhatott a későbbi fejlődéselméletnek. Az összehasonlító anatómia, fiziológia és embriológia csak a sejtelmélet győzelmével nyert szilárd alapot.

Az evolucionista nézetek megszilárdulása és kibontakozása szempontjából igen fontosak voltak az embriológia sikerei. Ennek legkiválóbb képviselői K. M. Ber és a korábbi kutatók: K. F. Wolf; a pétervári Tudományos Akadémia tagja, J. F. Meckel német természettudós, és H. I. Pander pétervári tudós voltak. Ber alapvető munkája — „Az élőlények fejlődéstörténete" — 1828—1839-ben jelent meg. Ber művei — nézeteinek következetlensége és az idealizmus javára tett engedményei ellenére is — sokban előkészítették a fejlődéselmélet győzelmét.

CHARLES DARWIN

Charles Darwin (1809—1882), a nagy angol tudós döntő csapást mért a vallásos, metafizikai természetszemléletre, amikor kimutatta, hogy az egész szerves világ — a növény- és állatvilág, az emberrel együtt — több millió évig tartó fejlődési folyamat eredménye. Darwin tanításának alaptételeit 1859-ben közzétett főművében — „A fajok eredete természetes kiválasztás útján" — fejtette ki.

Darwint ennek az elméletnek a kidolgozására először is az a megfigyelés indította, hogy milyen eredményekre vezetett az ember ősrégi mezőgazdasági gyakorlata; másodszor pedig a földrajzi expedíciókon szerzett tapasztalatai, ahol alkalma nyílt tanulmányozni a különféle élőlényeknek és növényeknek a legváltozatosabb természeti körülményekhez való alkalmazkodását. Így jutott Darwin arra az eredményre, hogy az állat- és növényfajok nem állandó jellegűek, hanem változnak; hogy a jelenlegi állat- és növényvilág hosszú fejlődési folyamat eredményeképpen alakult ki; hogy a létező állat- és növényfajok a korábbiaktól kiválasztódás és a változások felhalmozódása útján származtak le.

Darwin megkülönböztetett természetes kiválasztódást (vagyis a szervezetekre hasznos tulajdonságoknak természetes körülmények közt végbemenő kiválasztódását és felhalmozódását) és mesterséges kiválasztást, amelyet az ember — gazdasági érdekeinek megfelelően — irányít. A természetes kiválasztódás — Darwin véleménye szerint — a legjobban alkalmazkodó egyednek a létért és az életbenmaradásért folyó harca közepette megy végbe.

Darwin megállapította az állat- és növényvilág fejlődésének alapvető törvényszerűségeit. Felfedezte az úgynevezett szerves célszerűség természetes okait, vagyis azt, hogy mi idézi elő a szervezeteknek a változatos körülményekhez való viszonylag tökéletes alkalmazkodását.

Mivel pedig éppen ez a célszerűség volt a legkedveltebb érv a „bölcs teremtő" létezése mellett, aki az élőlények világát a földi életkörülményekhez kiváltképpen alkalmazkodottnak teremtette,

a darwinizmusra a reakciósok csaknem olyan dühödt kirohanásokkal válaszoltak, mint a „voltaire-ianizmusra" a XVIII. században.

Annál határozottabban támogatta Darwin tanításait Marx, Engels, minden haladó közéleti személyiség és tudós.

„. . . Darwin véget vetett annak a felfogásnak — írta később Lenin —, hogy az állat- és növényfajok semmilyen kapcsolatban nincsenek egymással, véletlenül keletkeztek, »isten teremtményei« és változhatatlanok, s elsőnek fektette a biológiát teljesen tudományos alapra annak megállapításával, hogy a fajok változékonyak, és folytonossági kapcsolat van közöttük."[16]

A marxizmus—leninizmus klasszikusai ugyanakkor nem egyszer rámutattak Darwin tanításainak sebezhető pontjaira is. Darwin méltán vetette el a Cuvier-féle világkatasztrófákat, de ő meg a tényekkel ellentétben tagadott minden ugrásszerű változást mind a természetben, mind a társadalomban. Nem eléggé kritikus szellemben foglalt állást bizonyos reakciós szociológiai tanításokkal, például Malthus „elméletével" szemben sem.

Charles Darwin
Mann metszete

A darwinizmust a haladó természettudósok tovább fejlesztették. Ernst Häckel német tudós (1834—1919) és a Brazíliában működő Fritz Müller fogalmazta meg azt a biogenetikai törvényt, amely szerint egy bizonyos egyed fejlődése az embrionális stádiumban (ontogenezis) megismétli az egész fajának fejlődését (filogenezis), az illető egyed réges-rég kiveszett őseitől kezdve. Amint a legújabb kutatások kiderítették, a filogenezis és az ontogenezis közti kapcsolat sokkal bonyolultabb, mint Häckel és Müller képzelte, de azért e kapcsolat feltárása mindmáig vitathatatlan érdemük.

A fejlődéselmélet kibontakoztatásához az orosz tudósok — V. O. Kovalevszkij és A. O. Kovalevszkij, I. I. Mecsnyikov, I. M. Szecsenov, K. A. Tyimirjazev és mások — is hozzájárultak: elmélyítették és kifejlesztették a tanítás materialista elemeit.

A FIZIOLÓGIA ÉS A LÉLEKTAN

Az ösztönös materialista irányzat a fiziológia és lélektan területén is éles harcot vívott az idealizmussal és a vallásos nézetekkel. Annak ellenére, hogy a haladó irányzat hívei olykor leegyszerűsített, mechanisztikus magyarázatokhoz folyamodtak, a hagyományos vallásos, metafizikus elképzelések cáfolásával kétségbevonhatatlan érdemeket szereztek.

Így például Claude Bernard francia fiziológus (1813—1878) sem jutott túl kísérleteiben a mechanisztikus materializmuson, de mindenesetre megkísérelte a fiziológiai jelenségeket kémiai reakciókra visszavezetni. Rendszeres kutatómunkássága révén így lehetett a fiziológiai kémia egyik megalapozója. Az angol Ch. Bell (1774—1842) és a francia Fr. Magendie (1783—1855) már előbb vizsgálta azokat az idegfunkciókat, melyek során az idegek az érzékszervek érzeteit az agynak, az egyes agytájak utasításait pedig a szerveknek és az izmoknak továbbítják. Ezek a kutatások először derítettek fényt az agy ellenőrző működésére.

A lélektannak önálló tudományággá fejlődése, ami a XVIII. században kezdődött, a XIX.

[16] Lenin: Kik azok a „népbarátok" és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen? Lásd *Lenin* Művei. 1. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 128. old.

I. M. Szecsenov
Metszet az 1860-as évekből

század második felében ért véget. A lélektani kutatások területe rendkívüli módon kiszélesedett. A természettudomány rokon ágazatainak hatására itt is bevezették a kísérletezést (E. Weber, G. Fechner, J. Miller, H. Helmholtz stb. munkássága). De a kísérletezés bevezetése, ami számos lélektani és pszichofizikai törvényszerűség felfedezését tette volna lehetővé, csak igen szerény eredményekkel járt, mivel a lélektanban, alkalmasint még a természettudomány egyéb ágaihoz viszonyítva is, élesebb formát öltött a reakciós (idealista vagy dualista) és haladó (materialista és dialektikus) irányzatok harca. A kísérleti lélektan számos képviselője, mivel hibás módszertani alapból indult ki, a kísérleti adatokat eleve elfogultan, helytelenül értelmezte.

A pszichikai jelenségek természettudományos, materialista értelmezését találhatjuk I. M. Szecsenovnak (1829—1905), a haladó orosz fiziológiai iskola megalapítójának, valamint követőinek műveiben. Szecsenov engesztelhetetlen harcot folytatott az idealizmus és a dualizmus ellen, és megállapította, hogy a tudatos és tudattalan élet aktusai eredetüket tekintve mind reflexek. A feltételes reflexek tana megmutatta, hogy a magasabb rendű idegműködés különféle megnyilvánulásai a szervezet és a környezet állandó kölcsönhatásainak eredményei.

A MIKROBIOLÓGIA ÉS AZ ORVOSTUDOMÁNY

A tőkések és a burzsoá-nagybirtokos kormányok igazán nem szívesen áldoztak pénzt az egészségvédelemre, mégis kénytelenek voltak gondot fordítani rá: a termelés, kereskedelem és a mindennapi élet egyszerűen elképzelhetetlen lett volna az ipari kapitalizmus korabeli nagyvárosokban, ha az orvostudomány megreked azoknak az időknek a színvonalán, amikor a járványok mint kikerülhetetlen „istencsapások" rendszeresen egész országokat tizedeltek meg. Nehéz lett volna fejleszteni a nagyüzemi tőkés mezőgazdaságot is, ha nem kutatnak fel hatásos eszközöket a járványok és a különféle állat- és növénybetegségek ellen.

Egyes korai orvostudományi felfedezések (például a himlőoltás, amelyet Edward Jenner angol orvos vezetett be 1798-ban, vagy a kinin alkalmazása a malária ellen) tapasztalati megfigyeléseken alapultak, tulajdonképpen a népi gyógyító eljárásokban gyökereztek, de tudományos általánosításukra addig nem került sor. A gyógyászat csak a XIX. század első felében vált igazi tudománnyá, mégpedig a természettudományban elért eredmények és a modern műszerek alkalmazása révén.

A klinikai gyógyászat felhasználta a finommechanika és a szerves kémia vívmányait, és így egyre újabb módszerekkel vizsgálhatta a betegeket (a vér, vizelet, gyomornedv stb. vegyi vizsgálata, a hőmérő, szemtükör, gégetükör és egyéb műszerek alkalmazása).

Nyikolaj Ivanovics Pirogov (1810—1881) nagy jelentőségű munkássága vetette meg az alapját a sebészet kísérleti-anatómiai irányzatának. Pirogov a hatvanas évek derekán megjelent művében („Az általános katonai sebészet alapjai") általánosította a sebfertőződéssel kapcsolatban tett megfigyeléseit és már ekkor sokban előlegezte az antiszeptikus eljárások megalapozóinak eredményeit. Az antiszeptikus és fertőtlenítő szerek alkalmazása azonban csak akkor került tudományos alapra, amikor Louis Pasteur és iskolája megállapította a fertőző megbetegedések kórokozóit, amelyekkel szemben az orvosi tudomány évszázadokon keresztül tehetetlennek bizonyult. Pasteur később — a hetvenes évek vége felé — tudományos magyarázatát adta az immunitásnak és kidolgozta a megelőző oltások módszerét. Joseph Lister angol sebész — Pasteur felfedezéseinek alapján — új eszközt ve-

zetett be a gennyes fertőzések ellen: a karbolsavat (1867). Később kezdték alkalmazni antiszeptikus szerként a bórsavat, a jodoformot stb. Az orvostudománynak ezek a sikerei azzal az eredménnyel jártak, hogy csökkent a halálozások és megbetegedések száma, bár az egyes társadalmi osztályokban és országokban korántsem egyforma arányban.

Az orvostudomány alapjainak átformálásában fontos szerepet töltött be a sejtelmélet is. Rudolf Virchow (1821—1902) német tudós és közéleti személy a növények és állatok összetételének vizsgálatával megvetette az úgynevezett celluláris (azaz: sejt-) patológia alapját. Nagy érdemeket szerzett az emberi szervezetben jelentkező legfontosabb kóros állapotok leírásával, osztályozásával és az idevágó terminológia kidolgozásával, bár a celluláris patológia Virchow-féle alapelvei egyoldalúak voltak: a szervezetet csak önálló életműködéssel rendelkező sejtek összességének tekintette, ugyanakkor nem fordított kellő figyelmet a beteg szervezetének mint egésznek orvosi vizsgálatára és elhanyagolta az ideg- (reflex-) mechanizmusnak a kóros folyamatokban betöltött szerepét.

Louis Pasteur
Edelfelt festménye. 1889

FÖLDRAJZI FELFEDEZÉSEK

Az ipari kapitalizmus fejlődése, ami a világpiac gyors kiszélesedésével és a gyarmatosító politika további fokozódásával járt együtt, ösztönzőleg hatott a földrajzi kutatásokra is. Azokat a merész utazókat, akik rengeteg nehézséget, nélkülözést és veszedelmet álltak ki azért, hogy a térképen éktelenkedő „fehér foltokat" eltüntessék, rendszerint nem a haszonlesés vagy a gyarmati „presztizs" önző céljai vezérelték. Ellenben a kapitalisták és a kapitalista államok kormányai éppen ezeknek a céloknak a szolgálatában aknázták ki a földrajzi felfedező expedíciók eredményeit.

Ezeken a felfedezőutakon a legkülönfélébb tudományszakok képviselői vettek részt, és az így szerzett új tényadatok tömege az egyetemes földrajztudományt gazdagította. A földrajztudósok már a XIX. század elején általában helyes képet alakítottak ki a világrészek konfigurációjáról (az Antarktisz kivételével) és a föld általános arculatáról. Egyes világrészek belső vidékei azonban még korántsem voltak kellőképpen felkutatva. Feltárásra várt még sok-sok óceáni terület is.

A XIX. század első felében számos földkörüli utazást szerveztek. Ezekben a vállalkozásokban igen aktívan vettek részt az orosz tengerjárók. Ilyen volt I. F. Kruzenstern (1770—1846) és J. F. Liszjanszkij (1773—1837) földkörüli expedíciója (1803—1806). Különösen fontosnak bizonyult F. F. Bellingshausen (1778—1852) és M. P. Lazarjov (1788—1851) expedíciója, melynek során 1820—1821-ben felfedezték az Antarktiszt. Az antarktiszi tájakat ezután angol (Weddell: 1823; J. Ross: 1841), és francia (J. S. C. Dumont d'Urville, 1790—1842) expedíciók is felkutatták.

Az ázsiai szárazföldet elsősorban orosz utazók derítették fel. F. P. Vrangel (1796—1870), P. F. Anzsu (1796—1869) és F. F. Matyuskin (1799—1872) Ázsia északkeleti partjait, F. P. Litke (1797—1882), P. K. Pahtuszov (1800—1835) és mások pedig az Északi-Jeges-tenger szigeteit írták le. A. F. Middendorf akadémikus (1815—1894) az 1840-es években óriási területeket kuta-

Alexander von Humboldt
Peynet metszete Jacobs rajza nyomán

tott fel a Jenyiszej-folyó medencéjében, Jakutföldön és Szibéria északkeleti partjain. Middendorf kutatásai új tudományágnak: a glaciológiának vetették meg az alapját.

P. H. Csihacsov (1808—1890) ugyanezekben az években az Altaj hegyi vidékeit és — ami különösen fontos — a kuznyecki medence körzetét kutatta fel, (amelyet ő nevezett így el.) A XIX. század közepén G. I. Nyevelszkoj (1813—1876) kimutatta Szahalin sziget-jellegét és bejárta az Amúr vidékét.

Az 1850—1860-as években került sor P. P. Szemjonov (1827—1914) és N. A. Szevercov (1827—1885) tien-sani és belső-ázsiai útjaira, majd a hatvanas-hetvenes években N. M. Przsevalszkij (1839—1888) az usszuri vidéket kutatta fel és ekkor hajtotta végre első belső-ázsiai utazásait is.

Az afrikai expedíciók a XIX. század első negyedében indultak meg. A század közepéig a fontosabb kutatások az egyenlítőtől északra folytak, majd az ötvenes-hatvanas években Közép- és Dél-Afrikára is kiterjedtek. David Livingstone, a merész angol utazó (1813—1873) a 40-es években kezdte meg és egészen haláláig folytatta rendkívül fontos kutatásait. Livingstone Afrika déli csücskétől az egyenlítőig óriási területeket kutatott fel. Ő maga emberséges és önzetlen kutató, az afrikai törzsek barátja volt, felfedezéseit azonban az angol uralkodó osztályok azonnal a „fekete kontinens" gyarmati meghódítására használták fel.

Észak-Amerikában a XIX. század első évtizedeiben tárták fel a Mississippi folyam és a Sziklás-hegység közti területeket, valamint a Csendes-óceán partjai mentén húzódó széles övezetet. Az ötvenes-hatvanas években, amikor az Egyesült Államok és Kanada területén egyre újabb földeket vettek művelés alá, majd pedig megkezdődött a nagyarányú vasútépítés, és felfedezték a kaliforniai aranybányákat, Észak-Amerika belső vidékeit is egyre alaposabban kezdték tanulmányozni.

Igen fontos kutatásokat végeztek Ausztráliában, a világrész birtokbavételével és gazdasági kihasználásával kapcsolatban. Különösen jelentős volt J. Stuart (1815—1866) expedíciója, aki 1861-ben sikeresen áthatolt az ausztráliai szárazföldön és a belső területeket is felkutatta.

Dél-Amerikában már a XIX. század elején igen fontos földrajzi kutatásokat végzett Alexander Humboldt (1769—1859).

A földrajzi kutatások gazdag eredményei nagy hatással voltak a lassanként több ágazatra tagolódó földrajztudomány fejlődésére. Például Alexander Humboldt, ez a sokoldalú tudós, egy személyben természettudós és felfedező, aki Amerikán kívül Oroszország ázsiai részét is bejárta, lett a tudományos fizikai földrajz egyik megalapítója. Kapcsolatot tartott a kor haladó tudósaival (Laplace-szal, Gauss-szal és másokkal), a földrajztudomány leghaladóbb irányzatának vezető képviselője, számos materialista és evolucionista megállapítás szerzője volt. Humboldt minden földrajzi jelenséget a föld különféle helyein megfigyelhető válfajaiban vizsgált, úgy állapított meg bizonyos klimatológiai és növényföldrajzi törvényszerűségeket. A földrajztudománynak ez a haladó irányzata szervesen összefüggött a természettudomány egyéb területein (a geológiában, biológiában stb.) elért eredményekkel, haladó tanításokkal.

IDŐRENDI TÁBLÁZAT.

A LEGFONTOSABB MŰVEK ÉS FORRÁSOK JEGYZÉKE.

NÉVMUTATÓK.

SZÍNES TÉRKÉPEK JEGYZÉKE.

SZÍNES KÉPMELLÉKLETEK JEGYZÉKE

IDŐRENDI TÁBLÁZAT

1789. július 14	— A Bastille elfoglalása. A nagy francia polgári forradalom kezdete
augusztus 4—11	— A francia Alkotmányozó Nemzetgyűlés határozatai a parasztok feudális kötelezettségeinek megváltozásáról
augusztus 26	— A francia Alkotmányozó Nemzetgyűlés elfogadja az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatát
szeptember 12	— Marat „Publiciste Parisien" („Párizsi publicista") (a 6. számtól: „Ami du Peuple" („A nép barátja") című lapjának megindulása
szeptember 22	— Az A. V. Szuvorov vezérlete alatt küzdő orosz csapatok Rîmnic mellett megverik a török sereget
október 5- 6	— A párizsiak kivonulása Versailles-ba. A király és az Alkotmányozó Nemzetgyűlés Párizsba teszi át székhelyét
október 24	— Belgiumban az osztrák uralom ellen felkelés tör ki, amelyet az év végén fojtanak el
november	— A francia Alkotmányozó Nemzetgyűlés határozata az egyházi földek elkobzásáról és eladásáról
1789—1797	— George Washington az Amerikai Egyesült Államok elnöke
1789	— Lavoisier vegytankönyvének megjelenése
1790. január 15	— Franciaország új közigazgatási felosztásának elfogadása
január 28	— II. József császár, magyar király, visszavonja rendeleteit
március 15	— A francia parasztok személyi feudális kötelezettségeinek eltörlése
június 10—1791. március 13	— A magyar országgyűlés ülésezése Budán
július 27	— Ausztria és Poroszország reichenbachi egyezménye
december 22	— Az orosz csapatok A. V. Szuvorov vezetésével megrohamozzák az izmaili török erődöt
1790	— Parasztfelkelések Szászországban
	— A. N. Ragyiscsev: „Utazás Pétervárról Moszkvába" c. könyvének megjelenése
1790—1792	— A harmadik angol—mysore-i háború (Indiában)
1791. május 3	— A lengyel országgyűlés elfogadja az alkotmányt
június 14	— Le Chapelier törvénye a franciaországi munkásegyesületek betiltásáról
június 21	— XVI. Lajos szökési kísérlete Párizsból
augusztus 4	— A szisztovói béke Ausztria és Törökország között
augusztus 27	— Ausztria és Poroszország pillnitzi nyilatkozata a forradalmi Franciaország elleni közös harcról. Az első koalíció megalakulása
augusztus	— A San Domingó-i néger rabszolgák felkelése
szeptember 3	— Az 1791-es francia alkotmány elfogadása
október 1	— A francia törvényhozó nemzetgyűlés megnyitása
1792. január 9	— A iasi-i béke Oroszország és Törökország között

1792. január	— A Londoni Levelező Társaság megalapítása
április 20	— Franciaország hadat üzen Ausztriának
május 20—június 27	— Magyar országgyűlés Budán
július 11	— A francia Törvényhozó Nemzetgyűlés nyilatkozata: „A haza veszélyben"
augusztus 10	— A francia sereg Valmynál legyőzi a szövetséges csapatokat
szeptember 21	– A francia forradalmi sereg győzelme Jemappes-nál az osztrák—porosz csapatok fölött
1792	— III. Szelim törökországi reformjainak kezdete
1793. január 13	— Lengyelország második felosztása
január 21	– XVI. Lajos kivégzése
február 1	– Franciaország hadat üzen Angliának
március 10—14	— Ellenforradalmi zendülés Vendée-ben és Bretagne-ban
március 18	— A francia sereg veresége Neerwindennél
május 4	— A gabonaárak rögzítése Franciaországban (első ármaximálás)
május 31—június 2	– A párizsi nép felkelése. A jakobinus forradalmi diktatúra kikiáltása
június 24	— A Konvent jóváhagyja az új francia alkotmányt
július 13	— Marat halála
július 17	— Franciaországban megváltás nélkül megszüntetik a feudális jogokat és kötelezettségeket
július 27	— Maximilien Robespierre-t a Közjóléti Bizottság tagjává választják
augusztus 4	– Franciaországban bevezetik a méterrendszert
augusztus 23	— A népfelkelés elrendelése Franciaországban
szeptember 5—9	— Dekrétumok a francia forradalmi hadsereg megszervezéséről
szeptember 29	— Az általános ármaximálás elrendelése Franciaországban
1794. február 4	— A Konvent elrendeli a rabszolgaság megszüntetését a francia gyarmatokon
február 26—március 3	— A francia Konvent ventôse-i határozatai az ellenforradalmárok vagyonának elkobzásáról
március	— Az hébertisták letartóztatása és kivégzése
március—december	— Tadeusz Kościuszko vezetésével felkelés tör ki Lengyelországban
május	– Angliában felfüggesztik a „Habeas corpus act" érvényét
	— Megindul a magyar jakobinusok szervezkedése
június 26	— A franciák Fleurusnél legyőzik az osztrák—porosz csapatokat
július 27 (thermidor 9)	— Ellenforradalmi államcsíny Franciaországban
augusztus 16	— A magyar jakobinusok vezetőinek letartóztatása
december 23	— Az ármaximálási törvény hatálytalanítása Franciaországban
1795 január	— A francia csapatok bevonulnak Hollandiába és megalakítják a Batáviai Köztársaságot
április 1 és május 20 (germinal 12 és prairial 1)	— Felkelések Párizsban a thermidori Konvent ellen
április 5	– A baseli béke Franciaország és Poroszország között
május 20	— A magyar jakobinusok vezetőinek kivégzése Budán
június 25	— Bretagne-ban francia királypártiak és angolok szállnak partra
augusztus 22	— A Konvent elfogadja a „III. évi alkotmányt"
1795 nyara	– Aga Mohamed sah iráni csapatai betörnek a kaukázusontúli területekre, és feldúlják Tbiliszit
október 1	— Franciaország annektálja Belgiumot
október 5 (vendémiaire 13)	– Párizsban elfojtják a királypárti zendülést
október 26	— A Konvent feloszlatása
	— Lengyelország harmadik felosztása
október 27—1799. november 9	— A direktórium korszaka Franciaországban
1796 április—1797 október	— A francia sereg első itáliai hadjárata
május 10	— Bonaparte tábornok Lodinál megveri az osztrák csapatokat
november 17 (6)*	— II. Katalin halála. I. Pál trónra lépése
1796	— A Gracchus Babeuf vezette Egyenlők Összeesküvése Franciaországban
	— Pierre Laplace „A csillagrendszer keletkezése" című könyvének megjelenése

* Az orosz történelem dátumait az új időszámítás szerint tüntettük fel. Zárójelben a régi időszámítás szerinti dátum.

1796—1804	— Parasztfelkelés Kínában a Fehér Lótusz nevű kínai titkos társaság vezetésével
1797 április—május	— Zendülések az angol hajóhad egységeinél
május	— Észak-Itáliában megalakul a Cisalpin és Liguriai Köztársaság
október 17	— A campoformiói béke Franciaország és Ausztria között
1798. február 5	— Megalakul a Római Köztársaság
május—június	— Felkelés Írországban az Egyesült Írek társaságának vezetésével
július	— Bonaparte tábornok vezetésével francia csapatok szállnak partra Egyiptomban
augusztus 1—2	— Az angol flotta Nelson tengernagy vezérlete alatt az abukiri öbölben megsemmisíti a francia hadihajókat
1798—1801	— Egyiptomot francia csapatok szállják meg
1798	— Svájcban kikiáltják a Helvét Köztársaságot
1798—1802	— A második franciaellenes koalíció (Anglia, Nápoly, Ausztria, Oroszország és Törökország)
1799 január	— Oroszország és Anglia szövetségi szerződést köt Törökországgal
április—október	— Szuvorov orosz és osztrák csapatainak itáliai hadjárata. A francia csapatok kivonulása Észak-Itáliából
május 4	— Az angolok elfoglalják Mysore fővárosát, Seringapatamot. Tippu szultán halála
november 9—10 (brumaire 18—19)	— Államcsíny Franciaországban. Bonaparte Napóleon hatalomra jutása
1799	— Angliában törvényt hoznak a sztrájkok és munkásegyesületek betiltásáról Az angolok elfoglalják Mysore-t
	— Gaspard Monge „Ábrázoló geometria" című művének megjelenése
1799—1804	— A konzulság időszaka Franciaországban
	— Alexander Humboldt dél-amerikai utazása
1800. február 13	— A Francia Bank megalapítása
június 14	— Napóleon Marengo mellett megveri az osztrák csapatokat
július 2	— Anglia és Írország uniója
december 18	— Oroszország, Poroszország és a skandináv államok megalakítják a semleges országok ligáját
1800—1809	— A „tengeri kalózok" felkelése Kína délkeleti tartományaiban
1800	— Alessandro Volta olasz fizikus állandó áramforrást fedez fel („Volta-oszlop")
1801. február 9	— A lunéville-i béke Franciaország és Ausztria között
március 24 (12)	— I. Pál meggyilkolása. I. Sándor trónra lépése
július 15	— Napóleon és VII. Pius pápa konkordátuma
szeptember 24 (12)	— A Grúzia annektálását bejelentő kiáltvány
1801—1809	— Thomas Jefferson az Amerikai Egyesült Államok elnöke
1802. március 27	— Az amiens-i béke Anglia és Franciaország között
augusztus 2	— Napóleont életfogytiglanra konzullá kiáltják ki
szeptember 20 (8)	— Az orosz minisztériumok megszervezése
1802—1803	— Francia katonai expedíció San Domingo szigete ellen
1803. március 4 (február 20)	— Oroszországban kibocsátják a „Szabad földművesekről" szóló törvényt
május 3	— Az Amerikai Egyesült Államok megvásárolja Louisianát Franciaországtól
május 12	— Anglia megszakítja a diplomáciai kapcsolatot Franciaországgal
november 29	— Haiti függetlenségének kikiáltása
december 1	— A munkakönyvek bevezetése Franciaországban
december 2	— Napóleon sereget szervez Anglia lerohanására (boulogne-i tábor)
1803—1805	— A Kelet-Indiai Társaság háborúja a marathák ellen
1803	— Beethoven harmadik („Eroica") szimfóniája
	— Megjelenik Lallují Lal „A szerelem óceánja" című könyve, az első hindi nyelvű szépirodalmi mű
1804 február	— Megkezdődik a szerbek felkelése a török elnyomás ellen
március 21	— A szenátus jóváhagyja Napóleon polgári törvénykönyvét
május 18	— Napóleont francia császárrá kiáltják ki

1804 — Felkelés Kairóban Mohamed Ali vezetésével
1804—1806 — ifj. William Pitt második kabinetje
1804—1813 — Az orosz—iráni háború
1804 — Schiller „Tell Vilmos" című drámája
1805 augusztus — A harmadik franciaellenes koalíció (Anglia, Oroszország, Svédország és Ausztria)
október 20 — Mack osztrák hadserege Ulm mellett megadja magát
október 21 — A trafalgari csata: az angol hajóhad Nelson tengernagy vezérlete alatt megsemmisíti a francia—spanyol flottát
december 2 — Az austerlitzi csata
december 26 — A pozsonyi béke Franciaország és Ausztria között
1805—1806 — Az észak-azerbajdzsáni kánságok csatlakoznak Oroszországhoz
1806. július 12 — Napóleon 16 német államból megalakítja a Rajnai Szövetséget
augusztus 6 — A Német Nemzet Szent Római Birodalmának felszámolása
szeptember — A negyedik koalíció Franciaország ellen (Anglia, Oroszország, Poroszország és Svédország)
október 14 — A franciák Jena és Auerstädt mellett megverik a porosz sereget
november 21 — Napóleon elrendeli a szárazföldi blokádot
1806—1812 — Az orosz—török háború
1807. február 8 — A franciák Preussisch-Eylau mellett megverik az orosz és porosz seregeket
március 23 — Az angol parlament elfogadja a rabszolgakereskedelem eltiltásáról szóló törvényt
május 4 — Francia—iráni szövetségi szerződés
május 25—29 — Konstantinápolyban a janicsárok fellázadnak és III. Szelimet leteszik a trónról
június 14 — Az orosz– porosz csapatok veresége Friedlandnál
július 7 — A tilsiti béke Franciaország és Oroszország, illetve Poroszország között
szeptember 2 — Az angol hajóhad tűz alá veszi Koppenhágát
november — A francia csapatok benyomulnak Portugáliába, ahonnan 1808 augusztusában űzik ki őket
1807—1810 — Stein és Hardenberg reformjai Poroszországban
1807 — Itáliában megalakul a karbonárik titkos forradalmi társasága
— Robert Fulton gőzhajójának első útja a Hudson-folyón
1808 április — Németországban megalakul a „Tugendbund"
május 2 — Felkelés Madridban a francia megszálló csapatok ellen
július 22 — A spanyolországi francia csapatok kapitulációja Bailénnél
1808—1809 — Az orosz—svéd háború. Finnország orosz annektálása
1808 — Goethe „Faust" című művének első része
— Charles Fourier „Théorie des quatre mouvements" című műve
— Ingres „Oidiposz és a szfinksz" című festménye
1809. január 5 — Angol—török békeszerződés (Dardanellák)
április 10 — Az ötödik koalíció Franciaország ellen (Ausztria és Anglia)
május 15 — Napóleon kiáltványa a magyarokhoz
május 17 — A pápai birtokok Franciaországhoz csatolása. A pápa világi hatalmának megszüntetése
július 5—6 — A francia csapatok Wagramnál megverik az osztrákokat
október 14 — Osztrák—francia békeszerződés (Schönbrunn)
1809 — M. M. Szperanszkij tervezete: „Az állam átalakítása"
— I. A. Krilov meséinek első kiadása
— Diplomáciai kapcsolat felvétele Oroszország és az Amerikai Egyesült Államok között. Az amerikai követ fogadása Pétervárott
1810 — Spanyolországban összehívják a törvényhozó kortezeket
— Napóleon büntető törvénykönyvének közzététele
1810—1815 — Felkelés Mexikóban a spanyol gyarmatosítók ellen
1811. július 5 — Venezuelában kikiáltják a köztársaságot
szeptember — Rendelet a porosz parasztság kötelezettségeinek megváltási feltételeiről

1811—1812 — Luddista mozgalom Angliában
— Parasztfelkelés Korea északnyugati tartományaiban
1811 — Amedeo Avogadro „Kísérlet az elemi molekulák viszonylagos tömegének, valamint azon viszonyoknak a módszeres meghatározására, amelyek között egyesülnek" című könyve
1812. március 18 — Az első spanyol alkotmány
május 28 — A bukaresti orosz—török béke
június 18—1814. december 24 — A második angol—amerikai háború
június 24 (12) — Napóleon „nagy ármádiája" benyomul Oroszországba
szeptember 7 (augusztus 26) — A borogyinói ütközet
szeptember 14 (2) — A franciák bevonulnak Moszkvába
október 24 (12) — A malojaroszlaveci csata
november 26—28 — Napóleon serege átkel a Berezinán
december 14 — A nagy ármádia maradványai átkelnek a Nyemanon
1812 — Byron „Childe Harold" című művének első két éneke
1813. február 28 — A kaliszi szövetségi szerződés Oroszország és Poroszország között
július 1 — Az angol parlament megszünteti a Kelet-Indiai Társaság kereskedelmi monopóliumát
október 16—19 — A „népek csatája" Lipcse mellett
október 24 (12) — Oroszország békét köt Iránnal Gülisztanban
1813 — Mandzsuellenes felkelés Észak-Kínában az „Égi törvény" elnevezésű szekta vezetésével
— A török csapatok elfojtják a szerbiai felkelést
1814. március 31 — A szövetséges seregek bevonulása Párizsba
április 6 — Franciaországban visszaáll a Bourbon-dinasztia uralma
június 4 — A „Charte constitutionnelle" alkotmánylevél kiadása Franciaországban
október—1815 június — A bécsi kongresszus
november 25 — Anglia és Irán szövetségi szerződése
1814 — Megalakul a „Barátok Szövetsége" nevű görög titkos társaság
— Spanyolországban visszaáll a Bourbon-dinasztia uralma
— George Stephenson feltalálja a gőzmozdonyt
1814—1816 — Anglia háborúja Nepal ellen
1815 március—június — Bonaparte Napóleon „száz napig" tartó uralma
június 18 — Napóleon csatavesztése Waterloonál
szeptember 26 — A Szent Szövetség megalakulása
1815 — Angliában kibocsátják a „gabonatörvényeket"
— A szerbek második felkelése a török uralom ellen
1816. február 21 (9) — Oroszországban megalakul a „Honmentő Szövetség" nevű titkos forradalmi társaság
július 9 — A La Plata-i 11 egyesült tartomány függetlenségének kikiáltása (1826-tól: argentínai köztársaság)
1816 — Az angol Amherst-küldöttség Kínában
— Hegel „A logika tudománya" című műve
— Rossini „A sevillai borbély" című vígoperája
1817 — A New York-i tőzsde megnyitása
— David Ricardo „A politikai gazdaságtan alapelvei" című könyve
1817—1818 — Anglia felszámolja az indiai maratha konföderációt
1818—1821 — Az orosz forradalmárok Jóléti Szövetség nevű titkos társaságának működése
1819. február 22 — A spanyol—amerikai szerződés: Florida az Amerikai Egyesült Államok birtoka
augusztus 16 — A Peter's Field-i (Manchester) angol munkásgyűlés résztvevőivel való leszámolás
szeptember 20 — A német kormányfők karlsbadi konferenciája elhatározza a németországi forradalmi mozgalom elfojtását
november 29 — Az angliai „hat törvény" a szólás-, gyülekezési- és sajtószabadság ellen
december 17 — „Nagy Columbia" Köztársaság megalakulása. A köztársaság elnökévé Simón Bolivart választják

1819 — Vámszövetség a német államok között
— A csugujevkai katonai telepesek felkelése Oroszországban
— Théodore Géricault „A »Médouse« hajótöröttjei" című festménye
— Az első gőzhajó átkel az Atlanti-óceánon
1819—1821 — F. F. Bellinszgauzen és M. P. Lazarev expedíciója. Az Antarktisz felfedezése
1820. január 1 — Cádizban Rafael Riego vezetése alatt felkelés tör ki. A spanyol forradalom kezdetei
március 2 — A missouri egyezmény. A rabszolgatartás határainak megállapítása Észak-Amerikában
július—1821 március — Forradalom a Nápolyi Királyságban
november 19 — A Szent Szövetség troppaui kongresszusa
1820 — Walter Scott „Ivanhoe" című regénye
— Li Zsu-csen „Virágok a tükörben" című regénye
1821. január 26—május 12 — A Szent Szövetség laibachi kongresszusa
január — A dunai fejedelemségekben T. Vladimirescu vezetésével antifeudális felszabadító felkelés tör ki
március—április — Forradalom Piemontban
április — Felkelés Görögországban a török elnyomás ellen
szeptember 28 — A mexikói függetlenség kikiáltása
1821 — Az orosz nemesi forradalmárok megalakítják az Északi és Déli Társaságot
— Béranger-t második daloskötete miatt bíróság elé állítják
— John Constable „Szénásszekér" című festménye
1821—1823 — Török—iráni háború
1822. január 13 — Az epidauroszi nemzetgyűlés kikiáltja Görögország függetlenségét
szeptember 7 — Brazília függetlenségének kikiáltása
október 20—december 14 — A Szent Szövetség veronai kongresszusa
1823. április 7 — Francia intervenció Spanyolországban
július 1 — A közép-amerikai államok kongresszusa elfogadja a függetlenségi nyilatkozatot
október 1 — VII. Ferdinánd spanyol király hatálytalanítja a forradalom idején elfogadott dekrétumokat és rendeleteket
december 2 — Amerikában nyilvánosságra hozzák a Monroe-elvet
1823 — Oroszországban megalakul az Egyesült Szlávok Társasága elnevezésű titkos forradalmi szervezet
— Hokusai „36 Fujiyama-látkép" című metszetsorozata
1824. június 21 — Angliában hatálytalanítják a trade-unionok betiltásáról szóló törvényt
1824—1826 — Az első angol—burmai háború
1824 — Beethoven IX. szimfóniája
— A. Sz. Gribojedov „Az ész bajjal jár" című vígjátéka
1825. április 27 — Franciaországban törvényt hoznak a volt emigránsoknak a forradalom alatt elkobzott földjeiért járó kárpótlásról
szeptember 11
—1827 augusztus 18 — Magyar országgyűlés
november 2 — Széchenyi felajánlása a Magyar Tudományos Akadémia megalapítására
december 26 (14) — I. Miklós cár trónra lépése
— A dekabrista felkelés Pétervárott
1825 — Az első ciklikus ipari válság Angliában
— Robert Owen az észak-amerikai Indiana államban megalapítja az „Új harmónia" nevű szocialista közösséget
— Angliában Stockton és Darlington között megnyitják az első vasutat
— Saint-Simon „Az új kereszténység" című könyve
1826. január 10—15 (1825. december 29—1826. január 3) — A csernyigovi (Oroszország) ezred zendülése
június — Törökországban felszámolják a janicsárseregeket
október 7 — Akkermanban egyezmény jön létre Oroszország és Törökország között
1826—1828 — Orosz—iráni háború

1826 — A bombayi tartomány hindu parasztjainak felkelése
— N. I. Lobacsevszkij megfogalmazza a nem euklidészi geometria alaptételeit
— Fenimore Cooper „Az utolsó mohikán" című regénye
1827. július 6 — Oroszország, Anglia és Franciaország Londonban egyezményt ír alá a Görögországnak nyújtandó segítségről
október 20 — Az angol—orosz hajóraj a navarinói öbölben megsemmisíti a török—egyiptomi flottát
1827 — Ohm felfedezi az elektromos áramkör alaptörvényét
— Heinrich Heine „Dalok könyve" című műve
— Alessandro Manzoni „A jegyesek" című regénye
1828. február 22 (10) — A turkmancsaji békeszerződés Oroszország és Irán között
1828—1829 — Orosz—török háború
1828 — Az észak-amerikai Demokrata Párt megalakulása
— Philadelphiában megalakul az Amerikai Egyesült Államok első munkáspártja
— Ram Mohan Roy Bengáliában megalakítja a „Brahma-társaságot" („Brahmo Szamaj")
1829. szeptember 14 — A drinápolyi békeszerződés Oroszország és Törökország között
1829—1837 — Andrew Jackson az Amerikai Egyesült Államok elnöke
1829 — Prosper Merimée „Krónika IX. Károly korából" című regénye
— Balzac „Huhogók" című regénye
1830. február 3 — Londoni jegyzőkönyv Görögország függetlenségéről
június 14 — A francia csapatok benyomulása Algirba
július 26 — A királyi rendelkezések közhírré tétele Franciaországban
július 27—29 — A francia júliusi forradalom
augusztus 14 — Az új francia alkotmánylevél kihirdetése
augusztus 25 — Forradalom Belgiumban
augusztus — Törökország elismeri Szerbia autonómiáját
szeptember—október — Felkelés Hessenben, Braunschweigben, Szászországban és más német államokban
november 18 — Belgium függetlenségének kikiáltása
november 29 — A varsói felkelés
— Az angliai Swing-parasztmozgalom
— Charles Fourier „Az új ipari és társadalmi világról" című könyve
— Stendhal „Vörös és fekete" című regénye
— Eugène Delacroix „A szabadság a barikádokon" című festménye
— Chopin szerzői bemutatkozása Varsóban
— Hector Berlioz „Fantasztikus szimfónia" című műve
1831. február 3—11 — Felkelések az itáliai Parmában, Modenában és Romagnában
május 26 — A lengyel felkelők veresége Ostrolękánál
október — Angliában megalakul a Munkásosztály Nemzeti Szövetsége és a Nemzeti Politikai Szövetség
november 21—december 3 — A lyoni takácsok felkelése (Franciaország)
1831 — Mazzini vezetésével megalakul az Ifjú Itália nevű titkos forradalmi szervezet
1831—1833 — Mohamed Ali egyiptomi kormányzó háborút indít a török szultán ellen
1831 — Kolerafelkelés Magyarországon
— A bengáliai (India) vahhabiták felkelése
— Faraday felfedezi az elektromágneses indukció jelenségét
— A. Sz. Puskin befejezi „Jevgenyij Anyegin" című verses regényét
1832. május 27 — A német köztársaságpártiak gyűlése a bajorországi Hambachban („Hambachi ünnep")
június 4 — Parlamenti reform Angliában
december 16—1836. május 2 — Magyar országgyűlés
december 17 — Kossuth megindítja az „Országgyűlési Tudósítás"-okat
1832 — Franciaországban Saint-Étienne és Lyon között megnyitják az első vasutat
1833. július 8 — Oroszország és Törökország szövetségi és védelmi szerződést ír alá Unkiar-Iszkelesziben

1833. augusztus 1 — Az angol gyarmatokon eltörlik a rabszolgaságot
augusztus 28 — Törvény az angol Kelet-Indiai Társaságnak mint kereskedői szervezetnek felszámolásáról
augusztus 29 — Angliában törvényt hoznak a gyermekmunka korlátozásáról
szeptember 10—20 — Oroszország. Ausztria és Poroszország konferenciája Münchenben
december 4 — Megalakul a Rabszolgatartás Ellen Küzdő Amerikai Társaság
1833—1839 — A spanyolországi „karlista háború"
1833 — Charles Lyell „A geológia alapjai" című könyve
1834. január 1 — A német államok vámszövetsége Poroszország főhége alatt
február 13 — Robert Owen megalapítja Nagy-Britannia és Írország Nagy Nemzeti Szakszervezeti Szövetségét
április 7—12 — A lyoni takácsok (Franciaország) második felkelése
augusztus 14 — Az angol parlament jóváhagyja a szegénytörvényt és dologházakat rendeztet be
1834—1859 — Közép-Kaukázus hegyilakóinak felkelése. Samil imámsága
1834 — Törökországban megszüntetik a katonai-hűbéri földbirtokot
— Megalakul az Ifjú Németország nevű irodalmi csoport
— Adam Mickiewicz „Pan Tadeusz" című műve
— Honoré Daumier képe: „Transnonain utca"
— Németországban Nürnberg és Fürth között megnyílik az első vasút
— Schumann „Karnevál"-ciklusa
1836. június 16 — Londonban megalakul a chartista munkásszövetség
1836 — Német emigráns forradalmárok megalakítják az Igazak Szövetségét
— Dickens „A Pickwick-klub" című regénye
— N. V. Gogol „Revizor" című vígjátékának bemutatása
— M. I. Glinka „Ivan Szuszanyin" című operájának bemutatása
1837. május 5 — Kossuth Lajos letartóztatása
június 18 — Az új spanyol alkotmány jóváhagyása
június 20 — Viktória angol királynő trónra lépése
november 11 — Oroszországban Pétervár és Carszkoje Szelo között megnyitják az első vasutat
1837—1838 — Felkelés Kanadában az angol uralom ellen
1837 november—1838 szeptember — Az iráni csapatok ostroma Herat ellen
1837—1841 — P. D. Kiszeljov reformja (az oroszországi állami parasztok igazgatása)
1838. március 13—15 — Árvíz Pesten és Budán
május 8 — Az angol „People's Charter" kihirdetése
szeptember — Angliában megalakul a gabonatörvények ellen küzdő liga
1839. február 4 — Londonban megnyílik a chartista nemzeti konvent
május 7 — A chartisták petíciót nyújtanak be a parlamenthez
május 12 — Párizsban az Évszakok Társaság Auguste Blanqui vezetésével felkelést szervez
június 6—1840. május 13 — Magyar országgyűlés
július 15 — A birminghami (Anglia) munkások megmozdulása
augusztus 23 — Anglia elfoglalja Hongkongot
november 3 — Törökországban kihirdetik a „tanzimat" nevű reformprogramot
1839 — Az angolok elfoglalják Adent
— Theodor Schwann „Mikroszkopikus vizsgálatok az állatok és növények szerkezetében és növekedésében megfigyelhető egyezésről" című könyve
— Daguerre francia művész felfedezi a fényképezést („daguerrotypia")
1839—1840 — Egyiptom második háborúja Törökország ellen
1839—1842 — Az első angol—afgán háború
1840. március — 60 000 párizsi munkás sztrájkja
1840. április—1842 augusztus — Az első „ópiumháború" Anglia és Kína között
július 15 — A négy európai nagyhatalom Londonban egyezményt ír alá a török szultánnak az egyiptomi pasával szemben nyújtandó segítségről
július 20 — Angliában megalakul a Chartista Nemzeti Szövetség
1840 — Londonban megalakul a Német Munkások Művelődési Egyesülete
1840—1843 — Espartero tábornok diktatúrája Spanyolországban

1840 — Cabet „Utazás Icariában" című regénye
— Proudhon „Mi az a tulajdon?" című könyve
— M. J. Lermontov „Korunk hőse" című regénye
— T. G. Sevcsenko „Kobzos" című gyűjteményes kötete
1841. január 2 — Kossuth Lajos „Pesti Hírlap" című újságának megindulása
július 13 — Londoni egyezmény a fekete-tengeri szorosok forgalmának szabályozásáról
november 2 — Felkelés Kabulban az angolok ellen
1841 — Franciaországban törvényt hoznak a gyermekek és serdülők munkaidejének korlátozásáról
— Mayer megfogalmazza az energia megmaradásának és átalakulásának törvényét
— Ludwig Feuerbach „A kereszténység lényege" című könyve
1842. április — Az angol parlament elé terjesztik a második chartista petíciót
április—1843 március — Marx a „Rheinische Zeitung" munkatársa
augusztus 4 — Anglia északi grófságaiban a munkások sztrájkba lépnek („Szent hónap")
augusztus 29 — A nankingi egyezmény — Kína első egyenlőtlen szerződése Angliával
november — Engels Angliába költözik
1842 — N. V. Gogol: „Holt lelkek" című művének I. kötete
1843. május 18—1844. november 13 — Magyar országgyűlés
1843 nyara — Marx „A hegeli jogbölcselet bírálatához" című munkája
október — Marx Párizsba költözik
1843 — Anglia annektálja a natali búr köztársaságot (Dél-Afrika)
— Hung Hsziu-csüan megalakítja „Az égi uralkodó tisztelőinek társaságát"
1844. június 4—5 — A sziléziai (Németország) takácsok felkelése
augusztus — Marx és Engels közös munkásságának kezdete
december 21 — Az angliai Rochdale-ben megalakul az első kooperatív munkásegylet
1844 — Kína egyenlőtlen szerződés aláírására kényszerül az Egyesült Államokkal és Franciaországgal
— Heinrich Heine „Németország. Téli rege" című műve
1845. február 3 — Marx Brüsszelbe költözik
február — Marx és Engels „A szent család" című műve
május — Engels „A munkásosztály helyzete Angliában" című műve
1845. december 14—1846. március 9 — Az első angol—szikh háború
1845 — Csehországban megalakul a „Repeal" nevű titkos forradalmi társaság
— Wagner „Tannhäuser" című operája
— Eötvös József „A falu jegyzője" című regénye
1845—1846 — A. I. Herzen „Levelek a természet tanulmányozásáról" című műve
1846. február 20 — Felkelés Krakkóban
március — A brüsszeli Kommunista Levelező Bizottság megalakulása
május — A londoni Kommunista Levelező Bizottság megalakulása
május 13—1848. február 2 — Amerika háborúja Mexikó ellen
június 26 — Angliában eltörlik a gabonavámokat
1847. április — Petőfi vezetésével megalakul a Fiatal Magyarország nevű forradalmi szervezet
április-június — A porosz „egyesült országgyűlés" ülésezése Berlinben
június — Az Igazak Szövetségének londoni kongresszusa. A szövetség Kommunisták Szövetségévé alakul át
július 15 — V. G. Belinszkij levele N. V. Gogolnak
július — Marx „A filozófia nyomorúsága" című könyvének megjelenése
október 21—november 23 — Polgárháború Svájcban. A Sonderbund nevű reakciós, klerikális kantonszövetség leverése és feloszlatása
november 12—1848. április 11 — Az utolsó rendi országgyűlés Magyarországon
november 29—december 8 — A Kommunisták Szövetségének második londoni kongresszusa
1847 — Gauss „Vizsgálódások a magasabb geodézia tárgyköréből" című műve
1847—1848 — Gazdasági válság Európában
1848. január 12—27 — A palermói (Szicília) népi felkelés

1848. február 22—24	— A párizsi forradalom. A júliusi monarchia megdöntése
február 25	— Franciaországban kikiáltják a köztársaságot
február 28	— Kormánybizottságot küldenek ki a munkáskérdés megvizsgálására („Luxembourg-i bizottság")
február	— „A Kommunista Párt kiáltványának" megjelenése
február—március	— Szardíniában, Toscanában, Nápolyban és a pápai tartományban bevezetik az alkotmányt
március 4	— Marxot letartóztatják, majd kiutasítják Belgiumból
március 11	— A Kommunisták Szövetsége új Központi Bizottságot választ
március 13—15	— A bécsi forradalom
március 15	— A magyar forradalom kitörése
március 17—22	— A velencei felkelés, a Velencei Köztársaság megalakulása
március 18	— A berlini forradalom
március 18—22	— Felkelés Milánóban az osztrák uralom ellen
március 23—1849. augusztus 6	— A Szárd Királyság háborúja Ausztria ellen
április 4	— Londonban megnyitják a chartisták harmadik nemzeti konventjét
április 7	— Az első magyar felelős kormány megalakulása
április 10	— Munkástüntetés Londonban. A chartista petíció benyújtása a parlamentben
április 11	— A magyar forradalom által kivívott törvények szentesítése
április 12	— Köztársaság párti felkelés Badenben
április—május	— Poznańban felkelés tör ki a porosz uralom ellen
május 1	— Az angliai textiliparban a nők és serdülők munkaidejét 10 órában állapítják meg
május 4	— A francia Alkotmányozó Nemzetgyűlés megnyitása
május 13	— Karlócán megkezdi üléseit a szerb szkupscsina
május 15	— A bécsi nép megmozdulása. A választási rendszer demokratizálásáról szóló rendelet
	— A párizsi nép tüntetése
május 15—16	— A nápolyi népi felkelés elfojtása
május 18	— Az össznémet nemzetgyűlés megnyitása Frankfurtban
június 1	— Marx szerkesztésében megjelenik a „Neue Rheinische Zeitung" első száma
június 2	— Szláv kongresszus Prágában
június 12—17	— A prágai felkelés
június 14	— A berlini munkások fegyveres megmozdulása
június 21—23	— Az iślazi proklamáció. A havasalföldi forradalom kezdete
június 23—26	— A párizsi munkások felkelése
június	— Giuseppe Garibaldi önkéntes hadtestet szervez az osztrákok elleni harcra
július 5	— Az első magyar népképviseleti országgyűlés megnyitása
július 22	— Az osztrák birodalmi gyűlés megnyitása
július 23—25	— Az olasz csapatok veresége Custozánál
augusztus 26	— A malmöi fegyverszünet Poroszország és Dánia között
szeptember 18	— Népi felkelés Majna-Frankfurtban
szeptember 22	— Magyarországon Kossuth Lajos vezetésével megalakul a Honvédelmi Bizottmány
szeptember 29	— Pákozdnál a magyar csapatok megverik Jelačić ellenforradalmi seregét
október 6—november 1	— A bécsi nép felkelése
október 16	— A kölni Munkásszövetség Marxot választja meg elnökévé
november 4	— A törvényhozó nemzetgyűlés elfogadja a második francia köztársaság alkotmányát
november 15	— A római felkelés
december 2	— V. Ferdinánd lemondása. I. Ferenc József az osztrák császár
december 5	— A porosz nemzetgyűlés feloszlatása
december 10	— Louis Napóleont a francia köztársaság elnökévé választják
1848	— Cabet az Amerikai Egyesült Államokban megalapítja az Icaria nevű szocialista közösséget
	— Petőfi Sándor „Nemzeti dal" című költeménye

1848—1849 — A második angol—szikh háború. Anglia elfoglalja Punjabot
1848—1852 — A babisták felkelése Iránban
1848 — A kaliforniai aranybányák felfedezése
— Dickens „Dombey és fia" című regénye
— Thackeray „A hiúság vására" című regénye
1849. január 1—5 — A magyar forradalmi kormány kiüríti a fővárost
február 5 — A magyar honvédsereg áttörése Branyiszkónál
február 7—8 — A kölni per Marx és Engels ellen
február 9 — A Római Köztársaság kikiáltása
március 4 — Új osztrák alkotmány
március 28 — A frankfurti parlament elfogadja a német birodalmi alkotmányt
április 6 — Az isaszegi csata
április 14 — A magyar országgyűlés kimondja Magyarország függetlenségét
április 23 — A Petrasevszkij-kör tagjainak letartóztatása
április 24—július 1 — Francia intervenció a Római Köztársaság ellen
május 3—július 23 — Felkelések Szászországban, Badenben és Pfalzban
május 11 — II. Ferdinánd hatalmának visszaállítása Szicíliában
május 19 — A „Neue Rheinische Zeitung" betiltása
május 21 — A magyar honvédseregek visszafoglalják Buda várát
május 27 — A cári orosz seregek Magyarország elleni intervenciójának kezdete
június 15 — A lyoni munkások felkelése
június 16 — A frankfurti parlament feloszlatása
július 7 és 11 — A magyar forradalmi sereg veresége Komáromnál
augusztus 13 — A magyar forradalmi sereg Világosnál leteszi a fegyvert
augusztus 22 — A Velencei Köztársaság bukása
október 6 — Batthyány Lajos, az első magyar miniszterelnök és 13 honvédtábornok kivégzése
1849 — Courbet „A kőtörők" című festménye
1850 március — Megjelenik a Kommunisták Szövetsége elméleti folyóiratának — „Neue Rheinische Zeitung. Eine politisch-ökonomische Revue" — első száma
március 2 — Törvény a poroszországi parasztok kötelezettségeinek megváltásáról
május 31 — Franciaországban eltörlik az általános választójogot
július — A kínai tajping felkelés kezdete
november 30 — Ausztria és Poroszország olmützi közös nyilatkozata
1850 — Marx „Osztályharcok Franciaországban 1848—1850" című műve
1851. május 1 — Londonban megnyitják az első világkiállítást
július 25 — A kuldzsai orosz—kínai szerződés
1851 őszén — A tajpingok elfoglalják Jünan tartományt és megalapítják „a nagy jólét égi államát" („Tajping tienkuo")
december 2 — Louis Bonaparte államcsínye Franciaországban
1851 — Megalakul az angliai mechanikusok „egyesült társasága"
— Verdi „Rigoletto" című operája
1852. március 21 — Montenegrót fejedelemséggé kiáltják ki
október 4—november 12 — A Kommunisták Szövetségének kölni közössége elleni per tárgyalása
november 4 — Cavourt Piemont miniszterelnökévé nevezik ki
november 17 — A Kommunisták Szövetségének feloszlatása
december 2 — A második császárság kikiáltása Franciaországban
1852—1853 — A második angol—burmai háború
1852 — Beecher Stowe „Tamás bátya kunyhója" című regénye
1853. március 2 — A jobbágyfelszabadítás egyes kérdéseit rendező úrbéri pátens kiadása Magyarországon
március 19 — A tajpingok bevonulása Nankingba. Földtörvény
május—szeptember — A „Háromság" mandzsuellenes felkelése Amojban és Sanghajban
július 8 — Perry amerikai tengernagy hajóraja befut Edo (Japán) kikötőjébe
október 23 — A krími (keleti) háború kitörése
november 30 — Az orosz flotta a sinopi öbölben megsemmisíti az ott-tartózkodó török hajórajt

1853 — J. F. Putyatyin japáni küldetése
1854. március 6 — A manchesteri chartista kongresszus („munkásparlament") megnyitása
március 27 — Anglia és Franciaország hadüzenete Oroszországnak
március 31 — Az első japán—amerikai szerződés
május 30 — A missouri (Egyesült Államok) egyezmény hatálytalanítása
július 6 — Az amerikai Republikánus Párt megalakulása
szeptember 14—18 — Angol—francia—török csapatok partraszállása a Krím-félszigeten
október 10—1855. szeptember 8 — Szevasztopol védelme
1855. február 7 — Az első orosz—japán szerződés
november 28 — Az orosz csapatok elfoglalják Karszt
1855 — Bessemer új acélgyártási eljárást talál fel
— Walt Whitman „Fűszálak" című verseskötete
— Longfellow „Hiawatha" című műve
1856 február — Anglia annektálja az indiai Aud tartományt
február 18 — Reformrendelet Törökországban
március 30 — A párizsi békeszerződés aláírása, a krími háború befejezése
október 8—1860. október 24 — Anglia és Franciaország második „ópiumháborúja" Kína ellen
október 25 — Az iráni csapatok elfoglalják Heratot
november 1—1857. március 4 — Az angol—iráni háború
1856 — A németországi Neanderthalban ősember csontvázának részei kerülnek elő
1857. január 15 (3) — Oroszországban titkos bizottságot küldenek ki a hűbéri rendszer eltörlésének tanulmányozására
május 11—12 — Felkelések Mirutban és Delhiben
1857—1859 — Népi felkelés Indiában az angolok ellen
1857—1867 — A. I. Herzen „Kolokol" című folyóirata
1857 — Louis Pasteur felfedezi az erjedést előidéző mikroorganizmusokat
— Gustave Flaubert „Bovaryné" című regénye
— A. A. Ivanov „Krisztus megjelenik a népnek" című festménye
1858. május 28 — Az ajguni orosz—kínai szerződés
június 13 — A tiencsini orosz—kínai szerződés
június 26 — Kína Tiencsinben kénytelen egyenlőtlen szerződéseket kötni Angliával, az Egyesült Államokkal és Franciaországgal
augusztus 2 — Törvény India közigazgatásának szabályozására. Az angol Kelet-Indiai Társaság felszámolása
augusztus 19 — A párizsi konferencia döntése Moldva és Havasalföld egyesítéséről
1858 — Megalakul az Ír Forradalmi Testvériség nevű szervezet
— Japán kénytelen egyenlőtlen szerződéseket kötni az Egyesült Államokkal, Angliával, Franciaországgal és Oroszországgal
1858—1862 — Franciaország háborúja Vietnam ellen
1859. április 29 — Franciaország és a Szárd Királyság hadat indít Ausztria ellen
május 6 — A magyar emigráció létrehozza a Magyar Nemzeti Igazgatóságot Olaszországban
június 24 — Az osztrák hadsereg veresége Solferinónál
július 11 — A villafrancai francia—osztrák fegyverszunet
augusztus—szeptember — Toscana, Parma, Modena és Romagna csatlakozik a Szárd Királysághoz
október 16—17 — Az amerikai abolicionisták felkelése John Brown vezetésével
1859 — Bunsen és Kirchhoff felfedezi a színképelemzést
— Darwin „A fajok eredete" című könyve
— A. N. Osztrovszkij „Vihar" című drámájának bemutatása
— I. A. Goncsarov „Oblomov" című regénye
— A román állam megalakulása
1860. március 24 — Franciaország annektálja Nizzát és Szavoját
május 11 — Garibaldi az „ezrek" élén partra száll Szicíliában
július 10 — Londonban megalakul a szakszervezetek tanácsa
augusztus — A tajpingok Li Hsziu-cseng vezérlete alatt Sanghaj ellen vonulnak
augusztus 21 és 23 — Az angol—francia csapatok elfoglalják Takut és Tiencsint

1860. szeptember 7 — Garibaldi csapatai bevonulnak Nápolyba
október 20 — Az ún. októberi diploma kiadása a Habsburg-birodalomban
október 24 — Anglia és Franciaország Pekingben szerződést köt Kínával
november 6 — Abraham Lincoln az Amerikai Egyesült Államok elnöke
november 14 — Oroszország Pekingben szerződést köt Kínával
1860—1861 — A franciák szíriai intervenciója
1861. február 4 — Az Amerikai Egyesült Államokban megalakul a Konföderáció
február 18 — Az olasz parlament Torinóban megkezdi ülésezését. Az Olasz Királyság kikiáltása
február 26 — Az ún. februári pátens kiadása a Habsburg-birodalomban
március 3 (február 19) — A jobbágyrendszer megszüntetése Oroszországban
április 6 — A magyar országgyűlés megnyitása
április 12—14 — A déliek elfoglalják Fort Sumtert. Az észak-amerikai polgárháború kitörése
július 21 — A déliek győzelme a Bull Runnál
augusztus 22 — A magyar országgyűlés feloszlatása
november 4 — Kung herceg államcsínye. Cehszi régensségének kezdete (Kína)
november 8 — Az északiak a „Trent" nevű angol hajón letartóztatják a Konföderáció ügynökeit
1861 őszén — Oroszországban megalakul a Föld és Szabadság nevű titkos társaság
1861 — V. G. Perov „Húsvéti körmenet falun" című festménye
— Madách Imre „Az ember tragédiája" című műve
— Erkel Ferenc „Bánk bán" című operája
1862. január 7 — A franciák mexikói intervenciójának kezdete
május 20 — Az Amerikai Egyesült Államokban jóváhagyják a földparcellákról szóló („Homestead") törvényt
június 5 — Franciaország megszállja Kokinkína három keleti tartományát
szeptember 23 — Bismarckot porosz miniszterelnökké nevezik ki
1862—1883 — N. G. Csernisevszkij várbörtönbüntetése és száműzetése
1862 — Parasztfelkelés Koreában
— Victor Hugo „A nyomorultak" című regénye
— I. Sz. Turgenyev „Apák és fiúk" című regénye
— M. A. Balakirev „mogucsaja kucska" („hatalmas csoport") néven társaságba tömöríti az orosz zeneszerzőket és előadóművészeket
1863. január 1 — Hatályba lép Abraham Lincoln proklamációja, amely a zendülők rabszolgáinak felszabadítását jelentette be
január—1864 március — Felkelés Lengyelországban
május 23 — Ferdinand Lassalle megalapítja az Általános Német Munkásegyletet
június 30 (18) — Az új oroszországi egyetemi szabályzat bevezetése
augusztus 11 — Kambodzsában (Indokínában) francia protektorátus létesül
augusztus — Angol hadihajók tűz alá veszik Kagoshima japán várost. Japán „megnyitása" az angol kereskedelem előtt
1863 — I. M. Szecsenov „Az agyvelő reflexei" című műve
— N. G. Csernisevszkij „Mit tegyünk?" című regénye
— Georges Bizet „A gyöngyhalászok" című operája
1864. január 13 (1) — Földreform Oroszországban
február 1—október 30 — Poroszország és Ausztria háborúja Dánia ellen
március 3 (február 19) — Földreform Oroszország lengyel kormányzóságaiban
május 25 — Le Chapelier törvényének hatálytalanítása Franciaországban
július 19 — Nanking (a tajping főváros) eleste
szeptember 5—8 — Az Egyesült Államok, Anglia, Franciaország és Hollandia egyesített hajóhada tűz alá veszi Shimonoseki japán kikötőt
szeptember 28 — Megalakul a Nemzetközi Munkásszövetség (I. Internacionálé)
november 1 — A Nemzetközi Munkásszövetség alapító üzenetének és szervezeti szabályzatának jóváhagyása
december 2 (november 20) — Az oroszországi bíráskodás reformja
1864 — Az első martinkemence üzembehelyezése a franciaországi Siremil városban

1864 — A. M. Butlerov „Bevezetés a szerves vegytan alapos tanulmányozásába" című műve

1865. január 31 — Az Egyesült Államokban megtiltják a rabszolgaságot

április 9 — A Lee tábornok parancsnoksága alatt harcoló déliek leteszik a fegyvert. Az észak-amerikai polgárháború befejezése

június 28 (16) — Az orosz csapatok elfoglalják Taskentet

szeptember 25—29 — A Nemzetközi Munkásszövetség első (londoni) konferenciája

december 10 — A magyar országgyűlés megnyitása

1865—1873 — Oroszország annektálja a kokandi kánságot és szerződésekben biztosítja gyámsági jogát a buharai és hivai kánság fölött

1866 június — Poroszország és Itália háborút indít Ausztria ellen

június 24 — Az olasz csapatok veresége Custozánál

július 3 — A porosz sereg Sadovánál megveri az osztrákokat

szeptember 3—8 — A Nemzetközi Munkásszövetség első (genfi) kongresszusa

október 3 — A bécsi béke Ausztria és Itália között. A velencei tartomány Itáliához csatlakozik

1866 — Szerbiában megalakul az Omladina nevű társaság

— Az Atlanti-óceánon keresztül távírókábelt fektetnek le

— N. A. Nyekraszov „Ki él boldogan Oroszországban?" című műve

— F. M. Dosztojevszkij „Bűn és bűnhődés" című regénye

1867 február — A francia csapatok kivonása Mexikóból

február 8 — Az osztrák császárság alkotmányreformja. A dualisztikus Osztrák—Magyar Monarchia létrejötte

február 17 — Gr. Andrássy Gyula megalakítja a magyar kormányt

február—március — Az ír forradalmárok („Fenians") felkelése

április 17 — Az Északnémet Szövetség megalakulása

május 29 — Az osztrák—magyar kiegyezés elfogadása a magyar képviselőházban

június 8 — Ferenc Józsefet magyar királlyá koronázzák

július 1 — Az észak-amerikai brit gyarmatok „Canada" néven dominiummá egyesülnek

augusztus 15 — A második angol parlamenti reform

augusztus 31 — August Bebelt és Wilhelm Liebknechtet az északnémet Reichstag küldöttjeivé választják

szeptember — Marx „A tőke" című művének első kötete

szeptember 2—8 — A Nemzetközi Munkásszövetség második (lausanne-i) kongresszusa

1867 — Megkezdődik az Amerikai Egyesült Államok déli államainak „rekonstrukciója"

— Ibsen „Peer Gynt" című drámai költeménye

1868. február 9 — Az Általános Munkásegylet megalakulása Magyarországon

április — A szakszervezetek első (manchesteri) kongresszusa

szeptember 6—13 — A Nemzetközi Munkásszövetség harmadik (brüsszeli) kongresszusa

szeptember 17 — A cádizi felkelés. Spanyolországban kitör a forradalom

1868 — Polgári forradalom Japánban

— Ernst Haeckel „Natürliche Schöpfungsgeschichte" című műve

1869. augusztus 7—9 — A Németországi Szociáldemokrata Párt eisenachi alakuló gyűlése

szeptember 6—11 — A Nemzetközi Munkásszövetség negyedik (baseli) kongresszusa

november 17 — A Szuezi-csatorna megnyitása

1869 — D. I. Mengyelejev felfedezi az elemek periódusos rendszerét

— L. N. Tolsztoj „Háború és béke" című regénye

— M. P. Muszorgszkij „Borisz Godunov" című operája

1870 elején — Megalakul az I. Internacionálé orosz szekciója

június 28 (16) — Városi reform Oroszországban

július 19 — A francia—porosz háború kitörése

augusztus 18 — A franciák veresége Gravelotte-nál és Saint-Privat-nál

szeptember 1—2 — A francia sereg Sedannál vereséget szenved és kapitulál

szeptember 4 — A párizsi felkelés. A második császárság bukása. A „nemzetvédelmi kormány" megalakulása

szeptember 19 — A porosz hadsereg ostromolni kezdi Párizst

szeptember 20 — Az olasz csapatok bevonulnak Rómába. A pápát megfosztják világi hatalmától

október 27 — Bazaine francia hadseregének kapitulációja a metzi erődben

1870 — V. Levszki és L. Karavelov Bulgáriában megalakítja a Nemzeti Forradalmi Bizottságot

1871. január 18 — A német császárság kikiáltása

január 28 — Párizs kapitulációja és a francia—porosz fegyverszüneti egyezmény aláírása

január — Itália végleges egyesülése. Róma az Olasz Királyság fővárosa

február 8 — Nemzetgyűlési választások Franciaországban

február 26 — Előzetes békeszerződés Franciaország és Poroszország között

február — Párizsban megalakul a köztársaság párti nemzeti gárda központi bizottsága

március 18 — A párizsi proletariátus fegyveres megmozdulása. A Thiers-kormány Versaillesba menekül.

A MARXIZMUS—LENINIZMUS KLASSZIKUSAI

Engels: A munkásosztály helyzete Angliában. Lásd *Marx—Engels* Művei. 2. köt. Budapest 1958. 211—584. old.

Marx—Engels: A Kommunista Párt kiáltványa. (Az előszókkal.) Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 1—46. old.

Marx: Bérmunka és tőke. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. 70—102. old.

Marx: Die Eröffnung des Arbeiterparlaments; Brief an das Arbeiterparlament; Das Arbeiterparlament. *Marx—Engels* Werke. B. 10. Berlin 1961. 117—124., 124—126., 127—131. old.

К. Маркс и Ф. Энгельс: О национально-освободительном восстании в 1857—1859 гг. в Индии. М. 1959.

Marx: Bér, ár és profit. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. 401—448. old.

Marx: A tőke. I—III. köt. Budapest 1961.

Engels: Marx: „A tőke". Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. 461—467. old.

Engels: „A német parasztháború" 1870-es, illetve 1875-ös kiadásának előszava. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. 628—641. old.

К. Маркс: Хронологические выписки по истории Индии. (1664—1858 г.) М. 1947.

Engels: Karl Marx. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 139—149. old.

Engels: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. 80—138. old.

Engels: A természet dialektikája. Lásd *Marx—Engels* Művei. 20. köt. Budapest 1963. 319—572. old.

Engels: Előszó „A munkásosztály helyzete Angliában" 1892-es, második német kiadásához. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. 368—382. old.

Marx—Engels: Válogatott levelek. Szikra 1950.

К. Маркс и Ф. Энгельс: Переписка с русскими политическими деятелями. Изд. 2. М. 1951.

Lásd még Marx és Engels Nyugat és Kelet egyes országainak történetére vonatkozó cikkeit és tudósításait *Marx—Engels* Művei megfelelő köteteiben.

Lenin: A narodnyikság gazdasági tartalma és kritikája Sztruve úr könyvében. Lásd *Lenin* Művei. 1. köt. 2. kiadás. Kossuth Könyvkiadó 1963. 319—491. old.

Lenin: Friedrich Engels. Lásd *Lenin* Művei. 2. köt. 2. kiadás. Kossuth Könyvkiadó 1963. 1—13. old.

Lenin: Melyik örökségről mondunk le? Lásd *Lenin* Művei. 2. köt. 473—516. old.

Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. A nagyipar belső piacának kialakulási folyamata. Lásd *Lenin* Művei. 3. köt. Szikra 1956. 1—623. old.

Lenin: A zemsztvo üldözői és a liberalizmus Hannibáljai. Lásd *Lenin* Művei. 5. köt. Szikra 1953. 21—74. old.

Lenin: Az agrárkérdés és a „Marx-kritikusok". Lásd *Lenin* Művei. 5. köt. 99—225. old.

Lenin: Mi a teendő? Mozgalmunk égető kérdései. Lásd *Lenin* Művei. 5. köt. 357—554. old.

Lenin: Az orosz szociáldemokrácia agrárprogramja. Lásd *Lenin* Művei. 6. köt. Szikra 1953. 99—145. old.

Lenin: A jobbágyrendszer bukásának ötvenedik évfordulója. Lásd *Lenin* Művei. 17. köt. Szikra 1955. 71—74. old.

Lenin: Az évforduló alkalmából. Lásd *Lenin* Művei. 17. köt. 93—101. old.

Lenin: A „parasztreform" és a proletár-parasztforradalom. Lásd *Lenin* Művei. 17. köt. 102—111. old.

Lenin: Herzen emlékére. Lásd *Lenin* Művei. 18. köt. Szikra 1955. 9—16. old.

Lenin: Marx Károly tanításának történelmi sorsa. Lásd *Lenin* Művei. 18. köt. 595—598. old.

Lenin: A marxizmus három forrása és három alkotórésze. Lásd *Lenin* Művei. 19. köt. Szikra 1955. 3—8. old.

Lenin: A rendek és az osztályok szerepe a szabadságmozgalomban. Lásd *Lenin* Művei. 19. köt. 325—327. old.

Lenin: Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdéssel kapcsolatban. Lásd *Lenin* Művei. 20. köt. Szikra 1955. 1—37. old.

Lenin: Az oroszországi munkássajtó múltjából. Lásd *Lenin* Művei. 20. köt. 246—254. old.

Lenin: Marx Károly. (Rövid életrajzi tanulmány és a marxizmus ismertetése.) Lásd *Lenin* Művei. 21. köt. Szikra 1951. 31—82. old.

Lenin: A nagyoroszok nemzeti büszkeségéről. Lásd *Lenin* Művei. 21. köt. 93—97. old.

Lenin: Idegen lobogó alatt. Lásd *Lenin* Művei. 21. köt. 127—149. old.

Lenin: A II. Internacionálé csődje. Lásd *Lenin* Művei. 21. köt. 199—257. old.

Lenin: A szocializmus és a háború. Lásd *Lenin* Művei. 21. köt. 397—442. old.

Lenin: A harmadik Internacionálé és helye a történelemben. Lásd *Lenin* Művei. 29. köt. Szikra 1953. 308—316. old.

IRODALOM ÉS FORRÁSOK A KÖTET EGÉSZÉHEZ

Általános jellegű irodalom

A filozófia története. 2. köt. Budapest 1960.

A keleti országok újkori története. Szerk. I. M. Rejsznyer, B. K. Rubcov. Budapest 1955.

В. П. Волгин: Очерки по истории социализма. Изд. 4, доп. М.—Л. 1935.

История дипломатии. Т. 1. Под ред. В. П. Потемкина. М. 1941.

История СССР. Т. 1. М. 1956.

История южных и западных славян. М. 1957.

Н. И. Кареев: История Западной Европы в новое время. Изд. 4. Т. 3—4. СПб. 1913—1916.

Книга для чтения по истории нового времени. Под ред. М. В. Бердоносова и др. Т. 4—5. М. 1913—1917.

Л. А. Мендельсон: Теория и история экономических кризисов и циклов. Т. 2. М. 1959.

Мировые экономические кризисы. 1848—1935. Под общ. ред. Е. Варга. Т. 1, 3. М. 1937—1939.

Новая история. Т. 2. Отв. ред. Ф. В. Потемкин. М. 1958.

Новая история стран зарубежной Азии и Африки. Л. 1959.

C. Barbagallo: Le origini della grande industria contemporanea. Firenze 1951.

E. L. Bogart: Economic history of Europe, 1760—1939. London—New York 1942.

The Cambridge Modern History, ed. by A. W. Ward a. o. Vol. 8—11. Cambridge 1907—1909.

A. Debidour: Histoire diplomatique de l'Europe depuis le Congrès de Berlin jusqu'à nos jours. T. 1—2. Paris 1916—1917.

Histoire des relations internationales, publ. sous la dir. de P. Renouvin. T. 4—5. Paris 1954.

J. Kulischer: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. Bd. 2. Berlin 1954.

E. Lavisse—A. Rambaud: Histoire générale du IVe siècle à nos jours. T. 8. La Révolution française. 1789—1799. T. 9. Napoléon 1800—1815. T. 10. Les monarchies constitutionnelles 1815—1847. T. 11. Révolutions et guerres nationales 1848—1870. Paris 1896—1899.

R. Mousnier—E. Labrousse: Le XVIIIe siècle. Révolution intellectuelle, technique et politique (1715—1815) Paris 1953. (Histoire générale des civilisations. T. 5.)

Peuples et civilisations. Histoire générale, publ. sous la dir. de L. Halphen et P. Sagnac. T. 13—17. Paris 1947—1952. T. 13.: G. Lefèbvre: La Révolution française, nouv. éd.; T. 14.: G. Lefèbvre: Napoléon. 3e éd.; T. 15.: G. Weill: L'éveil des nationalités et le mouvement libéral 1815—1848.; T. 16.: C. H. Pouthas: Démocraties et capitalisme (1848—1860). 2e éd.; T. 17.: Du libéralisme à l'impérialisme. 2e éd.

R. Schnerb: Le XIXe siècle. L'apogée de l'expansion européenne (1815—1914). Paris 1955. (Histoire générale des civilisations. T. 6.)

W. Sombart: Der moderne Kapitalismus. Historisch-systematische Darstellung des gesamteuropäischen Wirtschaftslebens von seinen Anfängen bis zur Gegenwart. 6. Aufl. Bd. 3/1. München—Leipzig 1927.

A. Stern: Geschichte Europas seit den Verträgen von 1815 bis zum Frankfurter Frieden von 1871. Bd. 1—10. Stuttgart—Berlin 1910—1924.

A. J. P. Taylor: The struggle for mastery in Europe 1848—1918. Oxford 1954.

Források

Э. Д. Гримм: Сборник договоров и других документов по истории международных отношений на Дальнем Востоке (1842—1925). М. 1927.

Ю. В. Ключников и А. Сабанин: Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Ч. 1. М. 1925.

Ф. Мартенс: Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россиею с иностранными державами. Т. 1—15. СПб. 1874—1909.

Сборник договоров России с другими государствами. 1856—1917. М. 1952.

Хрестоматия по социально-экономической истории Европы в новое и новейшее время. Под ред. В. П. Волгина. М.—Л. 1929.

Т. Юзефович: Договоры России с Востоком, политические и торговые. СПб. 1869.

Annual register for the years 1789—1870. London 1792—1871.

G. F. Martens: Table générale ou recueil des traités de G. F. Martens et de ses continuateurs 1494—1874. [Vol. 1—2.] Goettingue 1875—1876.

G. E. Noradounghien: Recueil d'actes internationaux de l'empire Ottoman. T. II.—III. Paris 1900—1902.

Historiográfia és bibliográfia

В. В. Бартольд: История изучения Востока в Европе и России. Изд. 2. Л. 1925.

История СССР. Указатель советской литературы. 1917—1952. Под общ. ред. К. Р. Симона. 1—II. М. 1956—1958. (АН СССР. Фунд. б-ка общ. наук.)

Очерки истории исторической науки в СССР. Под ред. М. Н. Тихомирова (глав. ред.) и др. Т. 1. М. 1955.

Bibliographie internationale des travaux historiques publiés dans les volumes de „Mélanges", 1880—1939. Ed. par le Comité international des sciences historiques. Paris 1955.

E. Dolléans—M. Crozier: Mouvements ouvrier et socialiste. Chronologie et bibliographie. Angleterre, France, Allemagne, Etats Unis (1750—1918). Paris 1950.

J. Droz—L. Genet—J. Vidalenc: Restaurations et révolutions (1815—1871). Paris 1953. („Clio". Introduction aux études historiques.)

E. Fueter: Geschichte der neueren Historiographie. 3. Aufl. München—Berlin 1936.

A. Grandin: Bibliographie générale des sciences juridiques, politiques, économiques et sociales de 1800 à 1925/1926. T. 1—3. Paris 1926. (Az 1916/1917. és az utána következő évekhez pótlások is vannak.)

Guide to historical literature. Ed. by G. M. Dutcher a. o. New York 1937.

International bibliography of historical sciences. Ed. by the Intern. Committee of hist. sciences. Vol. 1—14. (1926—1939); T. 16—24. (1947—1955). Paris etc. 1930—1942, 1949—1957.

J. Sauvaget: L'introduction à l'histoire de l'Orient Musulman. Eléments de bibliographie. Paris 1946.

J. Stammhammer: Bibliographie des Socialismus und Communismus. Bd. 1—3. Jena 1893—1909.

J. W. Thompson: A history of historical writing. Vol. 2. New York 1942.

L. Villat: La Révolution et l'Empire (1789—1815). T. 1—2. Paris 1940—1947. („Clio". Introd. aux études historiques.)

G. Wolf: Einführung in das Studium der neueren Geschichte. Berlin 1910.

Kézikönyvek. Történelmi atlaszok

Атлас новой истории. Для средней школы. Под общ. ред. А. В. Ефимова и А. П. Аверьянова. Ч. 1. Изд. 2. М. 1958.

Дипломатический словарь. Глав. ред. А. Я. Вышинский и С. А. Лозовский. Т. 1—2. М. 1948—1950.

Морской атлас. Т. 3. Военно-исторический. Ч. 1. Ответств. ред. Г. И. Левченко. М. 1958. (Мин-во обороны Союза ССР.)

E. Bourgeois: Manuel historique de politique étrangère. T. 2. (13e éd.) T. 3. (8e éd.) Paris 1927—1946.

Cambridge Modern history atlas. Ed. by W. Ward a. o. 2nd ed. Cambridge 1925.

J. Delorme: Chronologie des civilisations. Paris 1949. („Clio". Introd. aux études historiques.)

European history atlas. Ed. by J. H. Breasted a. o. 9th rev. ed. Chicago 1951.

M. G. Mulhall: The dictionary of statistics. 4th rev. ed. London 1909.

F. W. Putzger: Historischer Schulatlas. 71. Aufl. Bielefeld 1957.

S. H. Steinberg: Historical tables. London 1939.

G. Vapereau: Dictionnaire universel des contemporains contenant toutes les personnes notables de la France et des pays étrangers. 4e éd. Paris 1870.

Az I—IV. fejezethez

FRANCIAORSZÁG 1789 ÉS 1815 KÖZÖTT

Általános jellegű irodalom

Ch. Ballot: L'introduction du machinisme dans l'industrie française (1780—1815). Lille—Paris 1923.

J. Godechot: Les institutions de la France sous la Révolution et l'Empire. Paris 1951.

Histoire de France contemporaine. Publ. sous la dir. d' E. Lavisse. T. 1—3. Paris 1920—1921.

Histoire socialiste (1789—1900) sous la dir. de J. Jaurès. T. 1—6. (1789—1815). Paris 1901—1905.

A. Latreille: L'église catholique et la Révolution française. T. 1—2. [1775—1815]. Paris 1946—1950.

E. Levasseur: Histoire des classes ouvrières et de l'industrie en France de 1789 à 1870. 2e éd. T. 1—2. Paris 1903—1904.

E. Levasseur: Histoire du commerce de la France. T. 2.: De 1789 à nos jours. Paris 1912.

H. Sée: Histoire économique de la France. [T. 2.] (1789—1914.) Paris 1951.

A. Viallate: L'activité économique en France de la fin du XVIIIe s. à nos jours. Paris 1937.

G. et C. Willard: Formation de la nation française. (Du Xe siècle au début du XIXe siècle.) Paris 1955.

Általános jellegű források

Archives parlementaires de 1787 à 1860. Recueil complet des débats... fondé par J. Mavidal et E. Laurent. Sér. 1. (1787—1792); sér. 2. (1800—1860). Paris 1862—1913.

Ph. J. B. Buchez—P. Roux: Histoire parlementaire de la Révolution française ou Journal des Assemblées nationales depuis 1789 jusqu'en 1815. T. 1—40. Paris 1834—1848.

L. Duguit—H. Monnier—R. Bonnard: Les constitutions et les principales lois politiques de la France depuis 1789. [Textes.] 7e éd. Paris 1952.

Historiográfia és bibliográfia

М. А. Алпатов: Политические идеи французской буржуазной историографии XIX в. М.—Л. 1949.

Bibliographie annuelle de l'histoire de France du cinquime siècle à 1939. Années 1955—1956: Paris 1956—1957. (Comité français des sciences historiques.)

P. Caron: Bibliographie des travaux, publ. de 1866 à 1897 sur l'histoire de la France depuis 1789. Paris 1912.

P. Caron—H. Stein: Répertoire bibliographique de l'histoire de France. T. 1—6.: Années 1920—1931. Paris 1923—1938.

Répertoire méthodique de l'histoire moderne et contemporaine de la France. Réd. sous la dir. de G. Brière, P. Caron etc. Années 1898—1914: Paris 1899—1918. (Az 1910—1911. és 1911—1912. év termésének bibliográfiája a „Revue d'hist. moderne et contemporaine" 1912. és 1919. évfolyamában jelent meg.)

Az I. fejezethez

A NAGY FRANCIA POLGÁRI FORRADALOM (1789—1794)

Irodalom

A. Z. Manfred: A nagy francia forradalom. Budapest 1958.

A. Mathiez: A francia forradalom. Budapest 1958.

A. Soboul: A francia forradalom 1789—1799. Budapest 1949.

A. Soboul: A francia forradalom története 1789—1799. Budapest 1963.

В. С. Алексеев—Попов: «Социальный кружок» и демократическое республиканское движение 1791 г. В кн.: Из истории общественных движений и международных отношений. М. 1957, с. 170—208.

В. М. Далин: Робеспьер и Бабёф. — «Новая и новейшая история». 1958. № 6, с. 88—98.

Н. И. Кареев: Крестьяне и крестьянский вопрос во Франции в последней четверти XVIII в. М. 1879.

П. А. Кропоткин: Великая французская революция. 1789—1793. Пер. с фран. под ред. автора. М. 1919.

Ж. Лефевр: Аграрный вопрос в эпоху террора (1793—1794). Пер. с франц. Л. 1936.

Н. М. Лукин: Борьба классов во французской деревне и продовольственная политика Конвента в период действий 2-го и 3-го максимума. В кн.: Классовая борьба во Франции в эпоху Великой революции. М.—Л. 1931, с. 109—159.

И. В. Лучицкий: Состояние земледельческих классов во Франции накануне революции и аграрная реформа 1789—1793 гг. Киев 1912.

А. З. Манфред: Великая французская буржуазная революция XVIII в. 1789—1794. М. 1956.

А. Л. Нарочницкий: Вопросы войны и мира во внешней политике Якобинской республики летом 1793 г. — «Ученые записки Моск. гос. пед. ин-та». № 58. Кафедра истории нового времени. Вып. 2. 1949, с. 63—104.

Е. В. Тарле: Рабочий класс во Франции в эпоху революции. Ч. 1—2. СПб. 1909—1911. Также: Сочинения. Т. 2. М. 1957.

Французская буржуазная революция 1789—1794 гг. Под ред. В. П. Волгина и Е. В. Тарле. М.—Л. 1941. (АН СССР. Ин-т истории.)

A. Aulard: Histoire politique la Révolution. 5e éd. Paris 1921.

G. Belloni: Le Comité de sûreté générale de la Convention nationale. Paris 1924.

J. Bertrand: La taxation des prix sous la Révolution française. Paris 1949.

H. Calvet: Un instrument de la terreur à Paris: le Comité de salut public. Paris 1941.

P. Caron: La première terreur (1792). T. 1. Paris 1950.

P. Chauvet: 1789. L'insurrection parisienne et la prise de la Bastille. Paris 1946.

L. Jacob: Les suspects pendant la Révolution 1789—1794. Paris 1952.

Jakobiner und Sansculotten. Beiträge zur Geschichte der französischen Revolutionsregierung, 1793—1794. Hrsg. von W. Markov. Berlin 1956.

J. Jaurès: Histoire socialiste de la Révolution française. T. 1—8. Paris 1922—1927.

C. E. Labrousse: La crise de l'économie française à la fin de l'ancien régime et au début de la Révolution. T. 1. Paris 1944.

G. Lefèbvre: Etudes sur la Révolution française. Paris 1954.

G. Lefèbvre: La grande peur de 1789. Paris 1932.

G. Lefèbvre: Les paysans du Nord pendant la Révolution française. 2e éd. Bari 1958.

A. Mathiez: La révolution française. T. 1—3. Paris 1922—1927.

A. Mathiez: La vie chère et le mouvement social sous la Terreur. Paris 1927.

Maximilien Robespierre, 1758—1794. Beiträge zu seinem 200. Geburtstag, in Verbindung mit G. Lefèbvre hrsg. von W. Markov. Berlin 1958.
A. Soboul: Les sans-culottes parisiens en l'an II. Mouvement populaire et gouvernement révolutionnaire, 2 juin 1793 — 9 thermidor an II. Paris 1958.
A. Sorel: L'Europe et la Révolution française. T. 1—8. Paris 1885—1904.
J. M. Thompson: The French Revolution. 3d ed. Oxford 1947.

Források

Marat Válogatott írásai. Budapest 1950.
Ж. П. Марат: Избранные произведения. Сост. В. П. Волгин и А. З. Манфред. Т. 1—3. М. 1956.
Ж. П. Марат: Письма, 1776—1793. Пер. под ред. А. К. Дживелегова. Т. 6. М. 1923.
Революционное правительство во Франции в эпоху Конвента (1792—1794). Сборник документов и материалов. Пер. под ред. Н. М. Лукина. М. 1926.
Французская революция в провинции и на фронте. (Донесения комиссаров Конвента). Пер. под ред. и с предисл. А. К. Дживелегова. М.—Л. 1924.
Французская революция 1789 г. в донесениях русского посла в Париже И. М. Симолина. Публикация Е. Александровой. В кн.: Литературное наследство. Т. 29—30. М. 1937, с. 343—538.
А. Шометт: 1792 год. Мемуары. — «Голос минувшего». за 1918 год. № 11—12, с. 80—141.
Les actes de la Commune de Paris pendant la Révolution 1789—1792. Publ. par S. Lacroix. Sér. 1—2. Paris 1894—1914. (Hozzá betűrendes mutató: Paris 1955.)
Les actes du Gouvernement révolutionnaire (23 août 1793—27 juillet 1794). Recueil des documents réunis par A. Cochin. T. 1—3. Paris 1920—1935.
A. Brette: Recueil des documents relatifs à la convocation des États Généraux de 1789. T. 1—4. Paris 1894—1915.
L. Caben—R. Guyot: L'oeuvre législative de la Révolution. Paris 1913.
La Commission des subsistances de l'an II. Procès-verbaux et actes. Publ. par P. Caron. Fasc. 1—2. Paris 1924—1925.
J. A. Creuzé-Latouche: Journal des États Généraux et du début de l'Assemblée Nationale, 18 mai—29 juillet 1789. Publ. par J. Marchand. Paris 1946.
Les élections et les cahiers de Paris en 1789. Documents recueillis, mis en ordre et annotés par Ch. L. Chassin. T. 1—4. Paris 1888—1889.
P. Mautouchet: Le gouvernement révolutionnaire (10 août 1792—4 brumaire an IV). Paris 1912.
Paris pendant la terreur. Rapports des agents secrets du Ministre de l'intérieur. Publ. par P. Caron. T. 1—5. Paris 1910—1958.
Recueil des textes législatifs et administratifs concernant les biens nationaux. T. 1—3. Paris 1926—1944.
M. Robespierre: Oeuvres [complètes]. T. 1—8. Paris 1910—1954. (Société des études Robespierristes.)
A. L. L. Saint-Just: Oeuvres complètes T. 1—2. Paris 1908.
Die Sanscolotten von Paris. Dokumente zur Geschichte der Volksbewegung 1793—1794. Hrsg. von W. Markow und A. Soboul, mit einem Vorwort von G. Lefèbvre. Berlin 1957. (Francia és német szöveggel.)
La Société des Jacobins. Recueil des documents. Réd. et introd. par A. Aulard. T. 1—6. Paris 1889—1897.
Ch. Vellay: Les pamphlets de Marat. Paris 1911.

Historiográfia és bibliográfia

A francia forradalomra vonatkozó részletes bibliográfiát lásd Подробная библиография по Французской революции см. в кн.: Французская буржуазная революция 1789—1794 гг. Под ред. В. П. Волгина и Е. В. Тарле. М.—Л. 1941, с. 735—798.
Н. И. Кареев: Историки Французской революции. Т. 1—3. Л. 1924—1925.
P. Caron: Manuel pratique pour l'étude de la Révolution française. Nouv. éd. Paris 1947.
A. Martin—G. Walter: Catalogue de l'histoire de la Révolution française. T. 1—5. Ecrits de la période révolutionnaire. Paris 1936—1955. (Bibliothèque Nationale.)
G. Walter: Répertoire de l'histoire de la Révolution française. Travaux publ. de 1800 à 1940. T. 1—2. Paris 1941—1951. (Bibliothèque Nationale.)

A II. fejezethez

FRANCIAORSZÁG A THERMIDORI REAKCIÓ IDŐSZAKÁBAN. A DIREKTÓRIUM

Irodalom

К. П. Добролюбский: Термидор. Одесса 1949.
Н. А. Смирнов: Вопросы истории Турции и колониальной политики Франции конца XVIII в. в трудах Волнея. — «Труды Моск. гос. ин-та истории, филос. и лит-ры». Т. 6. М. 1940, с. 165—187.
Е. В. Тарле: Жерминаль и Прериаль. Изд. 3. М. 1957. Также: Сочинения. Т. 6. М. 1959.
П. П. Щеголев: Гракх Бабеф. М. 1933.
П. П. Щеголев: Филипп Буонарроти и его книга «Заговор равных». — «Ученые записки Ленингр. гос. ун-та». № 52. Серия ист. наук. Вып. 6. 1940, с. 230—263.

G. Bourgin—J. Godechot: L'Italie et Napoléon (1796—1814). Paris 1936. (Cahiers de la Révolution française, № 4.)
F. Charles-Roux: L'Angleterre et l'expédition française en Egypte (1798—1807). T. 1—2. Le Caire 1925.
G. Dejoint: La politique économique du Directoire. Paris 1951.
A. Galante Garrone: Buonarroti et Babeuf. Torino 1948.
J. Godechot: Les commissaires aux armées sous le Directoire. T. 1—2. Paris 1941.
R. Guyot: Le Directoire et la paix de l'Europe (1795—1799). Paris 1911.
G. Lefèbvre: Le Directoire. 2e éd. Paris 1950.
G. Lefèbvre: Les Thermidoriens. 2e éd. Paris 1950.
A. Mathiez: Le Directoire du 11 brumaire an IV au 18 fructidor an V. Publ. d'après les manuscrits de l'auteur posthume par J. Godechot. Paris 1934.
A. Mathiez: La réaction thermidorienne. Paris 1929.
A. Meynier: Les coups d'état du Directoire. T. 1—3. Paris 1927—1928.

Források

G. Babeuf: Válogatott írásai. Budapest 1950.
C. Mazauric: Babeuf és az egyenlők összeesküvése. Budapest 1964.
Ф. Буонарроти: Заговор во имя равенства, именуемый заговором Бабефа. Пер. с франц. Вступ. статья В. П. Волгина. Т. 1—2. М.—Л. 1948.
Наполеон I.: Избранные произведения. Т. 1. (Итальянская кампания 1796—1797.) М. 1941.
G. Babeuf: Pages choisis recueillies, commentées, annotées avec une introd. et une bibliographie critique par M. Dommanget. Paris 1935.
Ph. Buonarroti: Conspiration pour l'égalité dite „de Babeuf". T. 1—2. Paris 1957.
Mémoires pour servir à l'histoire de France sous Napoléon. Paris 1923.
Paris pendant la réaction thermidorienne et sous le Directoire. Recueil des documents. Par A. Aulard. T. 1—5. Paris 1898—1900.
Recueil des actes du Directoire exécutif. Publ. et annotés par A. Debidour. T. 1—4. Paris 1910—1917.
C. F. Volney: Voyages en Syrie et en Egypte pendant les années 1783, 1784 et 1785. 2e éd. rev. et corr. T. 1—2.

A III. fejezethez

EURÓPA A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN

1—2. rész

ANGLIA ÉS A KONTINENTÁLIS EURÓPA ORSZÁGAI

Irodalom

Benda Kálmán: A magyar jakobinus mozgalom története. Budapest 1957.
Bónis György: Hajnóczy József. Budapest 1954.
Eckhart Ferenc: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780—1815. Budapest 1958.
Gálos Rezső: Szentjóbi Szabó László. Budapest 1955.
Mályusz Elemér: A magyarországi polgárság a francia forradalom korában. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve 1931. 225—282. old.
Marczali Henrik: Magyarország története III. Károlytól a bécsi kongresszusig (1711—1815). Budapest 1898. (A magyar nemzet története VIII.)
Marczali Henrik: Az 1790—91-i országgyűlés. 1—2. köt. Budapest 1907.
Г. И. Быков: Очерки по истории социальных движений в Англии (1764—1836). М.—Л. 1934.
Ю. Я. Мошковская: Мировоззрение немецкого революционера XVIII в. Георга Форстера. В кн.: Из истории социально-политических идей. М. 1955, с. 353—364.
К. Н. Татаринова: Очерки по истории Англии, 1640—1815. М. 1958.
D. Cantimori: Utopisti e riformatori italiani, 1794—1847. Firenze 1943.
E. Chapuisat: La Suisse et la Révolution française. Genève 1945.
J. Dechamps: Les Iles Britanniques et la Révolution française (1789—1803). Bruxelles 1949.
J. Droz: L'Allemagne et la Révolution française. Paris 1949.
J. Godechot: La grande nation. L'expansion révolutionnaire de la France dans le monde de 1789 à 1799. T. 1—2. Paris 1956.
S. Maccoby: English radicalism, 1786—1832. London 1955.
E. Rota: Le origini del Risorgimento (1700—1800). 3a ed. Pt. 2. Milano 1948.
A. Saitta: Filippo Buonarroti. T. 1—2. Roma 1950.
P. Verhaegen: La Belgique sous la domination française (1792—1814). T. 1—5. Bruxelles 1922—1929.

Források

Hajnóczy József közjogi és politikai munkái. Sajtó alá rend. Csizmadia Andor. Budapest 1958.
A magyar jakobinusok iratai. 1—3. köt. Budapest 1952—1957. (Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris.)
A magyar jakobinusok. Iratok. — Levelek. — Naplók. Szerk. és bev. Benda Kálmán. Budapest 1957.
Martinovics Ignác: Filozófiai írások. Bev. és jegyz. Mátrai László. Budapest 1956.
Sándor Lipót főhg. nádor iratai. Kiadta és bev. Mályusz Elemér. Budapest 1926.
Т. Пейн: Права человека. Ответ на памфлет мистера Берке, направленный против Французской революции. — Избранные сочинения. М. 1959, с. 176—245.
Th. Paine: The rights of man. London 1791.

Quellen zur Geschichte des Rheinlandes im Zeitalter der französischen Revolution 1780—1801. Gesammelt und hrsg. von J. Hansen. Bd. 1—4. Bonn 1931—1938.

3. rész

LENGYELORSZÁG

Irodalom

С. М. Соловьев: История падения Польши. — Собрание сочинений. СПб. (1901), стр. 1—246.

B. Leśnodorski: Dzieło Sejmu czteroletniego (1788—1792). Warszawa 1951.

W. Łukaszewicz: Targowica i powstanie kościuszkowskie. Warszawa 1953.

W. Tokarz: Insurekcja warszawska 17 i 18 kwietnia 1794 r. Wyd. 2. Warszawa 1950.

4. rész

OROSZORSZÁG

Irodalom

П. К. Алефиренко: Правительство Екатерины II. и Французская буржуазная революция. — «Ист. записки». 1947. Т. 22, с. 206—251.

М. В. Клочков: Очерки правительственной деятельности времени Павла I. Пг. 1916.

Р. С. Ланин: Внешняя политика Павла I в 1796—1798 гг. — «Ученые записки Ленингр. гос. ун-та». № 80. Серия ист. наук. Вып. 10. 1941, с. 3—44.

С. Б. Окунь: Очерки истории СССР. Конец XVIII — первая четверть XIX в. Л. 1956.

Е. В. Тарле: Адмирал Ушаков на Средиземном море (1798—1800 гг.) М. 1948.

Н. К. Шильдер: Император Павел Первый. СПб. 1901.

М. М. Штранге: Русское общество и Французская революция. 1789—1794. М. 1956.

A XIV. fejezethez

NAPÓLEON CSÁSZÁRSÁGA. NEMZETKÖZI VISZONYOK A NAPÓLEONI HÁBORÚK KORÁBAN

Irodalom

J. V. Tarle: Napóleon. 3. kiad. Budapest 1962.

J. V. Tarle: Talleyrand. Budapest 1959.

А. Р. Иоаннисян: Присоединение Закавказья к России и международные отношения в начале XIX ст. Ереван 1958.

И. М. Майский: Наполеон и Испания. В кн.: Из истории общественных движений и международных отношений. М. 1957, с. 292—313.

А. Ф. Миллер: Мустафа паша Байрактар. Оттоманская империя в начале XIX. в. М.—Л. 1947.

А. И. Молок: Империя Наполеона накануне войны 1812 г. — «Ученые записки Ленингр. гос. ун-та». № 19. Серия ист. наук. Вып. 1. 1938, с. 59—77.

Л. Ю. Слезкин: Революция негров-рабов на острове Сан Доминго (Гаити) в 1791—1803 гг. — «Ученые записки по новой и новейшей истории Ин-та истории АН СССР». Вып. 2. М. 1956, с. 134—206.

Е. В. Тарле: Континентальная блокада. I—II. М. — Юрьев 1913—1916. Также: Сочинения. Т. 3—4. М. 1958.

Е. В. Тарле: Наполеон. [Доп. изд.] М. 1957.

Е. В. Тарле: Талейран. [Переизд.] М. 1957.

C. Bruun: Europe and the French imperium, 1799—1814. New York—London 1938.

A. Chabert: Essai sur les mouvements des prix et des revenues en France de 1798 à 1820. Avec une préf. d'E. Labrousse. [T. 1—2.] Paris 1945—1949. A II. kötet címe: Essai sur les mouvements de revenus et de l'activité économique en France de 1798 à 1820.

H. Ch. Deutsch: The genesis of Napoleonic imperialism. Cambridge, Mass.—London 1938.

É. Driault: La politique orientale de Napoléon, Sebastiani et Gardane, 1806—1808. Paris 1904.

M. Dunan: Napoléon et l'Allemagne. Nouv. éd. Paris 1948,

A. Fugier: Napoléon et l'Espagne, 1799—1808. T. 1—2. Paris 1930.

A. Fugier: Napoléon et l'Italie. [8e éd.] Paris 1947.

P. Ceyl: Napoléon for and against. New Haven 1949.

A. Jucbereau de Saint-Denys: Révolution de Constantinople en 1807 et 1808. T. 1—2. Paris 1819.

F. M. Kircheisen: Napoleon und seine Zeit. Bd. 1—9. München 1913—1934.

L. Lanzac de Laborie: Paris sous Napoléon. T. 1—8. Paris 1905—1913.

G. Martin: Histoire de l'esclavage dans les colonies françaises. Paris 1848.

F. Ponteil: Napoléon Ier et l'organisation autoritaire de la France. Paris 1956.

J. H. Rose: Life of William Pitt. Pt. 2nd: William Pitt and the Great War. London 1923.

A. Sorel: L'Europe et la Révolution française. T. 5—6. Paris.

A. Vandal: L'avènement de Bonaparte. T. 1—2. Paris 1902—1907.

A. Vandal: Napoléon et Alexandre Ier. T. 1—3. Paris 1891—1896.

O. Viennet: Napoléon et l'industrie française. La crise de 1810—1811. Paris 1947.

Források

J. Fouché Emlékiratai. Budapest é. n.
Дипломатические сношения России с Францией в эпоху Наполеона I. Под ред. А. Трачевского. Т. 1—4. 1800—1808. СПб. 1890—1893. (Сб. Рус. ист. о-ва. Т. 70, 77, 82, 88.)
Николай Михайлович вел. кн.: Дипломатические сношения России с Францией по донесениям послов имп. Александра и Наполеона, 1808—1812. Т. 1—7. СПб. 1905—1914.
J. Fouché: Mémoires. Paris 1945.
Napoléon I., Correspondance publ. par ordre de l'empereur Napoléon III. T. 1—32. Paris 1858—1870.
Paris sous le Consulat. Recueil des documents. Par A. Aulard. T. 1—3. Paris 1903—1906.
Ch. M. Talleyrand—Périgord: Mémoires. T. 1—2. Paris 1957.
A. C. Thibaudeau: Mémoires, 1799—1815. Paris 1913.

AZ EURÓPAI NÉPEK NEMZETI FELSZABADÍTÓ HARCA A NAPÓLEONI FRANCIAORSZÁG ELLEN

Irodalom

А. Е. Кудрявцев: Испанская революция 1808—1814 гг. — «Ученые записки Ленингр. гос. пед. ин-та» Т. 22. Кафедры новой и средней истории. 1939, с. 5—44.
W. Andreas: Das Zeitalter Napoleons und die Erhebung der Völker. Heidelberg 1955.
J. Garcia-Rodriguez: Guerra de la independencia. T. 1—2. Barcelona 1945.
H. Rössler: Österreichs Kampf um Deutschlands Befreiung... 1805—1815. Bd. 1—2. Hamburg 1940.

Források

Kampf um die Freiheit. Dokumente zur Zeit der nationalen Erhebung 1789—1815. Hrsg. von F. Donath und W. Markow. Berlin 1954.

Az V. fejezethez

AZ 1812. ÉVI HÁBORÚ. NAPÓLEON BIRODALMÁNAK BUKÁSA

Irodalom

Л. Г. Бескровный: Отечественная война 1812 г. и контрнаступление Кутузова. М. 1951.
Л. Н. Бычков: Крестьянское партизанское движение в Отечественной войне 1812 г. М. 1954.
Ф. А. Гарин: Изгнание Наполеона. Предисл. Е. В. Тарле. М. 1948.
П. А. Жилин: Контрнаступление русской армии в 1812 г. Изд. 2. М. 1953.
Отечественная война и русское общество. Ред. А. К. Дживелегов и др. Т. 1—7. М. 1911—1912.
Полководец Кутузов. Сборник статей. Под ред. Л. Г. Бескровного. М. 1955.
Е. В. Тарле: Нашествие Наполеона на Россию 1812 год. Изд. 2. испр. и доп. М. 1943.
F. Ponteil: La chute de Napoléon Ier et la crise française de 1814—1815. Paris 1943.
J. Thiry: La chute de Napoléon Ier T. 1—2. Paris 1938—1939.
J. Thiry: La seconde abdication de Napoléon Ier. Paris 1945.

Források

Бумаги, относящиеся до Отечественной войны 1812 г., собранные и изданные П. И. Щукиным. Ч. 1—10. М. 1897—1908. (См. *П. Н. Миллер:* Указатель к «Бумагам, относящимся до Отечественной войны ...» М. 1912.)
Генерал Багратион. Сборник документов и материалов. М. 1945. (Главн. Архивн. упр-ние НКВД СССР.)
Ф. Н. Глинка: Письма русского офицера. Подгот. к печати В. Г. Базанов. Смоленск 1946.
Д. В. Давыдов: Военные записки. Ред. В. Орлова. М. 1940.
Донские казаки в 1812 г. Сборник документов. Отв. ред. А. В. Фадеев. Ростов н/Д. 1954.
Н. Дубровин: Отечественная война в письмах современников (1812—1815 гг.). СПб. 1882.
М. И. Кутузов. Сборник документов. Т. 1—4. Под ред. Л. Г. Бескровного. М. 1950—1955.
Отечественная война 1812 г. Сборник документов и материалов. Сост. А. В. Предтеченский и др. Под ред. Е. В. Тарле. Л.—М. 1941.
Французы в России 1812 г. по воспоминаниям современников-иностранцев. Ч. 1—2. Сборник. Сост. А. М. Васютинский и др. М. 1912.
Eilleraux: Souvenirs du duc de Vicence. [Caulaincourt.] Paris 1837.
A. A. L. Caulaincourt: Mit Napoleon in Russland. Bielefeld 1938. Lásd még a IV. fejezethez megadott irodalmat és forrásokat.

A VI. fejezethez

A NYUGAT-EURÓPAI NEMESI-MONARCHIKUS REAKCIÓ ÉS AZ 1820-AS ÉVEK POLGÁRI-FORRADALMI MOZGALMA

I. rész

A BÉCSI KONGRESSZUS ÉS A SZENT SZÖVETSÉG

Irodalom

C. M. Соловьев: Император Александр I. Политика-дипломатия. Ч. 2. Эпоха конгрессов. — Собрание сочинений. СПб. (1901), стр. 483—636.

E. B. Тарле: Талейран. M. 1957.

K. Griewank: Der Wiener Kongress und die europäische Restauration 1814/15. 2. Aufl. Leipzig 1954.

J. H. Pirenne: La Sainte-Alliance. T. 1—2. Neuchâtel 1946—1949.

H. A. Straus: The attitude of the Congress of Vienna toward nationalism in Germany, Italy and Poland. New York 1949.

H. Temperley: The foreign policy of Canning 1822—1827. London 1925.

Ch. K. Webster: The Congress of Vienna, 1814—1815. London 1920.

Ch. K. Webster: The foreign policy of Castlereagh, 1812—1815. London 1931.

M. H. Weil: Les dessous du Congrès de Vienne. T. 1—2. Paris 1917.

Források

Документы для истории дипломатических сношений России с западными державами европейскими от заключения всеобщего мира в 1814 г. до конгресса в Вероне в 1822 г. Ч. 1. Акты публичные. Т. 1—2. СПб. 1823—1825.

Донесения французских представителей при русском дворе и русских представителей при французском дворе (1812—1820). Т. 1—3. СПб. 1901—1908. (Сб. Рус. ист. о-ва. Т. 112, 119, 127.)

Вел. кн. Николай Михайлович: Донесения австрийского посланника при русском дворе Лебцельтерна за 1816—1826 гг. СПб. 1913.

Талейран: Мемуары. (Сокр. пер с франц.) Ред. Е. В. Тарле. М. 1959.

Aus Metternich's nachgelassenen Papieren. Geordnet und zusammengestellt von A. Klinckowström. Bd. 1—4. Wien 1880—1881.

L. Chodźko: Le Congrès de Vienne et les traités de 1815. Pt. 1—4. Paris 1864.

Ch. A. Pozzo di Borgo: Correspondance diplomatique 1814—1818. T. 1—2. Paris 1890—1897. (A Nesszelrodéval folytatott levelezés.)

Ch. M. Talleyrand: Correspondance inédite du prince Talleyrand et du roi Louis XVIII pendant le Congrès de Vienne. Publ. par G. Pallain. Paris 1881.

2—3. rész

POLGÁRI FORRADALMAK SPANYOLORSZÁGBAN ÉS ITÁLIÁBAN. A GÖRÖG FELKELÉS

Irodalom

Н. Н. Косорез: Аграрный вопрос в испанской революции 1820—1823 гг. — «Вопросы истории». 1955, № 3, с. 115—126.

Н. Н. Косорез: Рафаэль Риэго-герой испанского народа. — «Новая и новейшая история». 1958. № 6, с. 49—65.

А. И. Молок: Французская интервенция в Испании в 1823 г. — «Ист. журнал». 1937. № 3—4, с. 173—186.

Г. Палеолог и М. Сивинис: Исторический очерк народной войны за независимость Греции... Т. 1—2. М. 1867.

Г. И. Ревзин: Риэго. М. 1939.

А. Трачевский: Испания девятнадцатого века. Ч. 1. М. 1872.

Е. Феоктистов: Борьба Греции за независимость. СПб. 1863.

N. Cortese: La prima rivoluzione separatista siciliana, 1820—1821. Napoli 1951.

E. Driault—M. Lhéritier: Histoire diplomatique de la Grèce. T. 1. (1821—1830.) Paris 1925.

G. Ferrari: La rivoluzione e i rivoluzionari in Italia (1796—1844). Milano 1952.

R. Sòriga: Le società segrete, l'emigrazione politica e i primi moti per l'indipendenza. Modena 1942.

C. M. Woodhouse: The Greek war of independence. London 1952.

Források

M. Alberti: Dieci anni di storia piemontese (1814—1824). Torino 1908. [Dokumentumok.]

Carrascosa: Mémoires historiques, politiques et militaires sur la révolution du Royaume de Naples en 1820 et 1821. Londres 1823.

Th. Gordon: History of the Greek revolution. Vol. 1—2. London 1832.

G. Pepe: Memorie. T. 2. Parigi 1847.

[S. Santarosa:] De la révolution piémontaine. Paris 1821.

4. rész

FRANCIAORSZÁG A RESTAURÁCIÓ IDŐSZAKÁBAN

Irodalom

B. A. Бутенко: Либеральная партия во Франции в эпоху реставрации. T. 1. 1814—1820. СПб. 1913.

A. P. Иоаннисян: Шарль Фурье. M. 1958.

E. B. Тарле: Рабочий класс во Франции в первые времена машинного производства. M.—Л. 1928. Также: Сочинения. T. 6. M. 1959.

H. Г. Чернышевский: Борьба партий во Франции при Людовике XVIII и Карле X. — Полное собрание сочинений T. 5. M. 1950, c. 213—291.

G. Bertier De Sauvigny: La Restauration. Paris 1955.

J. Bruhat: Histoire du mouvement ouvrier français. T. 1. Paris 1952.

S. Charléty: La Restauration (1815—1830). Paris 1921. (Histoire de France contemporaine. Publ. sous la dir. d'E. Lavisse T. 4.)

J. H. Clapham: The economic development of France and Germany, 1815—1914. 2nd ed. Cambridge 1923.

F. Rude: Le mouvement ouvrier à Lyon de 1827 à 1832. Paris 1944.

Lásd még a francia gazdaságtörténettel kapcsolatban (az I—IV. fejezethez) felsorolt általános műveket is.

Források

Saint-Simon Válogatott írásai. Budapest 1963.

Изложение учения Сен-Симона. Пер. с франц. Ред. и коммент. Э. А. Желубовской. Вступ. статья В. П. Волгина. M.—Л. 1947.

A. Сен-Симон: Избранные сочинения. Пер. с франц. под. ред. и с коммент. Л. С. Цетлина. Вступ. статья В. П. Волгина. M.—Л. 1948.

Ш. Фурье: Избранные сочинения. Пер. с франц. и коммент. И. И. Зильберфарба. Вступ. статья В. П. Волгина. T. 1—4. M.—Л. 1951—1954.

C. Bourgin—H. Bourgin: Le régime de l'industrie en France de 1814 à 1830. Recueil de textes. T. 1—3. Paris 1912—1942.

Ch. Fourier: L'harmonie universelle et le phalanstère. T. 1—2. Paris 1849.

Ch. Fourier: Le nouveau monde industriel. T. 1—2. Bruxelles 1841.

Ch. Fourier: Textes choisis. Paris 1953.

C. H. de Saint-Simon: Système industriel. Paris 1820—1823.

5. rész

ANGLIA 1815 ÉS 1830 KÖZÖTT

Irodalom

B. A. Васютинский: Разрушители машин в Англии. M.—Л. 1929.

A. M. Деборин: Учение Роберта Оуэна. В кн.: Из истории рабочего класса и революционного движения. M. 1958, c. 605—628.

H. A. Добролюбов: Роберт Оуэн и его попытки общественных реформ. — Полное собрание сочинений. T. 4. M. 1937, c. 3—39.

E. Б. Черняк: Демократическое движение в Англии. 1816—1820. M. 1957.

E. Halévy: Histoire du peuple anglais au XIXe s. T. 1—2. (1815—1830). Paris 1912—1925.

Források

R. Owen: Nevelés és társadalom. Budapest 1957.

P. Оуэн: Избраные произведения. Пер. с англ. и коммент. C. A. Фейгиной. T. 1—2. M.—Л. 1950.

A. Aspinall: The early English trade unions. Documents... London 1949.

R. Owen: A new view of society and other writings. London—New York 1963.

Lásd még a IX. fejezet 2. részéhez felsorolt irodalmat és forrásokat is.

6. rész

NÉMETORSZÁG ÉS AUSZTRIA 1815 ÉS 1830 KÖZÖTT

Lásd a IX. fejezet 3—4. részéhez felsorolt irodalmat.

A VII. fejezethez

A FORRADALMI MOZGALOM OROSZORSZÁGBAN. A DEKABRISTA FELKELÉS

Irodalom

П. Анґран: Отголоски восстания декабристов во Франции. — «Вопросы истории». 1952. № 12, c. 98—116.

H. M. Дружинин: Декабрист Никита Муравьев. M. 1933.

И. C. Звавич: Восстание 14 декабря и английское общественное мнение. — «Печать и революция». 1925. № 8, c. 31—52.

И. И. Игнатович: Крестьянские волнения первой четверти XIX в. — «Вопросы истории». 1950. № 9, c. 48—70.

П. Н. Колокольников: Хозяйство России после войны 1812 г. В кн.: Отечественная война и русское общество. Т. 7. М. 1912, с. 113—123.
М. В. Нечкина: Движение декабристов. Т. 1—2. М. 1955.
Очерки из истории движения декабристов. Сборник статей под ред. Н. М. Дружинина и Б. Е. Сыроечковского. М. 1954.
В. И. Семевский: Политические и общественные идеи декабристов. СПб. 1909.
К. В. Сивков: Финансы России после войны с Наполеоном. В кн.: Отечественная война и русское общество. Т. 7. М. 1912, с. 124—136.

Források

A dekabristák válogatott írásai. Budapest 1954.
Воспоминания Бестужевых. Ред. статья и коммент. М. К. Азадовского. М. 1951.
Восстание декабристов. Материалы. Т. 1—11. М. 1925—1958. (Главн. архивн. упр-ние. Цент. гос. ист. архив СССР в Москве.)
Декабристы. Новые материалы. Под. ред. М. К. Азадовского. М. 1955.
Декабристы и их время. Материалы и сообщения. Под ред. М. П. Алексеева и Б. С. Мейлаха. М.—Л. 1951.
Избранные социально-политические и философские произведения декабристов. Общ. ред. и вступ. статья И. Я. Щипанова. Т. 1—3. М. 1951.
Н. И. Лорер: Записки декабриста Н. И. Лорера. Пригот. к печати и комментировала М. В. Нечкина. М. 1931.
Междуцарствие 1825 года и восстание декабристов в переписке и мемуарах членов царской семьи. Подгот. к печати Б. Е. Сыроечковский. М.—Л. 1926. (Центрархив.)
И. Д. Якушкин: Записки, статьи, письма декабриста И. Д. Якушкина. Ред. и коммент. С. Я. Штрайха. М. 1951.

Bibliográfia

Н. М. Ченцов: Восстание декабристов. Библиография. Под ред. Н. К. Пиксанова. М.—Л. 1929.

A VIII. fejezethez

A LATIN-AMERIKAI FÜGGETLEN ÁLLAMOK KIALAKULÁSA

Irodalom

W. Z. Foster: Az amerikai földrész rövid politikai története. Budapest 1952.
М. С. Альперович, В. И. Ермолаев, И. Р. Лаврецкий, С. И. Семенов: Об освободительной войне испанских колоний в Америке (1810—1826). — «Вопросы истории». 1956. № 11, с. 52—71.
Н. Н. Болховитников: К вопросу об угрозе интервенции Священного союза в Латинскую Америку. — «Новая и новейшая история». 1957. № 3, с. 46—66.
И. Р. Лаврецкий: Симон Боливар. М. 1958.
В. М. Мирошевский: Освободительные движения в американских колониях от их завоевания до войны за независимость (1499—1810 гг.) М.—Л. 1946.
L. E. Fischer: The background of the revolution for Mexican Independence. Boston 1934.
W. Z. Foster: Outline political history of the Americas. New York.
N. Garcia Samudio: La independencia de Hispanoamérica. México 1945.
W. W. Kaufmann: British policy and the independence of Latin-America. 1804—1828. New Haven 1951.
S. de Madariaga: The fall of the Spanish American empire. New York 1948.
B. Mitre: Historia de San Martin y la emancipación sudamericana. Buenos Aires 1946.
J. M. L. Mora: México y sus revoluciones. T. 1—3. México 1950.
H. B. Parkes: A history of Mexico. Rev. ed. Boston 1950.
J. Rippy: Rivalry of the United States and Great Britain over Latin America (1808—1830). Baltimore 1929.
W. S. Robertson: France and Latin-American independence. Baltimore 1939.
A. P. Whitaker: The United States and the independence of Latin-America (1800—1830). Baltimore 1941.
A. C. Wilgus: The development of Hispanic America. New York 1941.

Források

Las actas de independencia de América. Ed. y nota preliminar de J. Malagón. Washington 1955. (Pan American Union. Division of philosophy, letters and sciences.)
S. Bolivar: Obras completes. T. 1—2. Habana 1947.
Britain and the independence of Latin-America, 1812—1830. Select documents... Ed. by C. K. Webster. Vol. 1—2. New York—Toronto 1938.
Diplomatic correspondence of the United States concerning the independence of the Latin-American nations. Selected and arranged by W. R. Manning. Vol. 1—3. New York 1925.

Bibliográfia

R. A. Humphreys: The historiography of the Spanish American revolutions. „The Hispanic American hist. review" Vol. 36. (1950) № 1., 81—93. old.

A IX. fejezethez

A KAPITALIZMUS FEJLŐDÉSE ÉS A MUNKÁSMOZGALOM TÉRHÓDÍTÁSA A NYUGAT-EURÓPAI ORSZÁGOKBAN AZ 1830—1840-ES ÉVEKBEN

I. rész

AZ 1830. ÉVI FRANCIA FORRADALOM ÉS A POLGÁRI MONARCHIA

Irodalom

B. П. Волгин: Идеи социализма и коммунизма во французских тайных обществах 1835—[1847] гг. — «Вопросы истории». 1949. № 3, с. 64—81.

B. П. Волгин: Жан Жак Пийо. (Из истории утопического коммунизма.) — «Новая и новейшая история». 1958. № 4, с. 3—16.

B. П. Волгин: Уравнительные и социалистические тенденции во французских тайных обществах 1830—1834 гг. — «Вопросы истории». 1947. № 6, с. 26—49.

Н. Е. Застенкер: Об оценке Прудона и прудонизма в «Коммунистическом манифесте». В кн.: Из истории социально-политических идей. М. 1955, с. 491—518.

А. И. Молок: Июльские дни 1830 г. в Париже. — «Ист. записки». 1946. Т. 20, с. 189—238.

А. И. Молок: Ордонансы 25 июля 1830 г. и их подготовка. — «Вопросы истории». 1946. № 7, с. 75—95.

А. И. Молок: Царская Россия и июльская революция 1830 г. В кн.: Литературное наследство. Т. 29—30. М. 1937, с. 727—762.

Ф. В. Потёмкин: Лионские восстания 1831 и 1834 гг. М. 1937.

Ф. В. Потемкин: Массовые движения во Франции со времени лионских восстаний до революции 1848 г. — «Ученые записки по новой и новейшей истории Ин-та истории АН СССР». Вып. 1. М. 1955, с. 5—170.

Ф. В. Потёмкин: Фабричная хлопкопрядильная промышленность во Франции перед революцией 1848 г. — «Изв. АН СССР. Серия истории и философии», 1947. Т. 4. № 1, с. 49—60.

Н. Г. Чернышевский: Июльская монархия. — Полное собрание сочинений Т. 7. М. 1950, с. 64—185.

J. P. Aguet: Les grèves sous la monarchie de juillet (1830—1847). Genève 1954.

S. Charléty: La monarchie de juillet. Paris 1921. (Histoire de la France contemporaine. Publ. sous la dir. d'E. Lavisse. T. 5.)

A. L. Dunham: La révolution industrielle de la France (1815—1848). (Trad. de l'anglais.) Paris 1953.

O. Festy: Le mouvement ouvrier au début de la monarchie de juillet (1830—1834). Paris 1908.

E. Fournière: Le règne de Louis-Philippe (1830—1848). Paris é. n. (Histoire socialiste sous la dir. de J. Jaurès, T. 8.)

R. Garaudy: Les sources françaises du socialisme scientifique. Nouv. édition. Paris 1949.

B. Gille: Les origines de la grande industrie métallurgique en France. Paris 1947.

H. Rigaudias-Weiss: Les enquêtes ouvrières en France entre 1830 et 1848. Paris 1936.

G. Weill: Histoire du parti républicain en France (1814—1870). Nouv. éd. complètement réfondu. Paris 1928.

Források

Ch. L. Simonde de Sismondi: A nemzetgazdaságtan újabb elmélete. 1—2. köt. Budapest 1894.

Л. О. Бланки: Избранные произведения. Пер. с франц. и коммент. Ф. Б. Шуваевой. Вступ. статья В. П. Волгина. М. 1952.

Т. Дезами: Кодекс общности. Пер. с франц. Коммент. В. С. Алексеева-Попова. Вступ. статья В. П. Волгина. М. 1956.

Э. Кабе: Путешествие в Икарию. Пер. с франц. под. ред. Э. Л. Гуревича. Вступ. статья В. П. Волгина. Ч. 1—3. М.—Л. 1948.

Сисмонди, Луи Блан, Прудон в избранных отрывках. Сост. В. Семенов. М.—Л. 1926.

L. Blanc: Histoire de dix ans. 1830—1840. T. 1—5. Paris 1841—1844.

L. A. Blanqui: Critique sociale. T. 1—2. Paris 1885.

E. Cabet: Voyage en Icarie. Paris 1842.

Th. Dézamy: Code de la communauté. Paris 1842.

P. J. Proudhon: Qu'est-ce que la propriété? Paris 1840.

P. J. Proudhon: Système des contradictions économiques. T. 1—2. Paris 1846.

J. Ch. L. Simonde de Sismondi: Etudes sur les sciences sociales. T. 1—3. Paris 1836—1838.

J. Ch. L. Simonde de Sismondi: Nouveaux principes de l'économie politique. T. 1—2. Paris 1819.

2. rész

AZ IPARI FORRADALOM BEFEJEZŐDÉSE ANGLIÁBAN. A CHARTIZMUS

Irodalom

J. Kuczynski: A munkásosztály helyzete Angliában 1750-től napjainkig. Budapest 1951.

A. L. Morton: Az angol nép története. 1—2. köt. Budapest 1947.

Н. А. Ерофеев: Колониальный вопрос в политической жизни Англии 30—40-х гг. XIX в. — «Ученые записки по новой и новейшей истории Ин-та истории АН СССР». Вып. 2. М. 1956, с. 207—247.
Н. А. Ерофеев: Чартизм и колониальная политика Англии. — «Новая и новейшая история». 1957. № 1, с. 75—93.
П. М. Керженцев: Ирландия в борьбе за независимость. Изд. 3, перераб. и доп. М. 1936.
Ф. А. Ротштейн: Очерки по истории рабочего движения в Англии. Изд. 2, перераб. и доп. М.—Л. 1925.
Г. И. Тункин: Парламентская реформа 1832 г. в Англии. — «Ученые записки Моск. юридич. ин-та». Вып. 2. 1940, с. 103—182.
M. Beer: Geschichte des Sozialismus in England. Stuttgart 1913.
The Cambridge history of British foreign policy, 1783—1919. Ed. by A. W. Ward and G. P. Gooch. Vol. 1—2. New York 1922.
The Cambridge history of the British Empire. Gen. ed. J. H. Rose a. o. Vol. 2, 4—8. Cambridge 1929—1940.
J. H. Clapham: An economic history of modern Britain. Vol. 1. 2nd ed. Cambridge 1930.
G. D. H. Cole: A short history of the British working-class movement, 1789—1947. New ed. London 1948.
Commerce and industry. A historical review of the economic conditions of the British Empire from the Peace of Paris in 1815 to the declaration of war in 1914. Ed. by W. Page. London 1919. — Tables and statistics. London 1919.
R. G. Gammage: History of the Chartist movement. 1837—1854. Newcastle o. T. 1894.
J. E. Halévy: Histoire du peuple anglais au XIXe s. T. 3—4. [1830—1852.] Paris 1923—1947.
J. L. Hammond—B. Hammond: The bleak age. New York 1947.
J. L. Hammond—B. Hammond: The skilled labourer, 1760—1832. 2nd ed. London 1920.; The town labourer, 1760—1832. London 1941; The village labourer, 1760—1832. New ed. London 1920.
T. A. Jackson: Ireland her own. An outline history of the Irish struggle for natural freedom and independence. London 1947.
L. C. A. Knowles: The industrial and commercial revolutions in Great Britain during the nineteenth century. London 1933.
J. Kuczynski: Die Geschichte der Lage der Arbeiter in England von 1640 bis in die Gegenwart. Berlin. é. n.
S. Maccoby: English radicalism 1832—1852. London 1935.
A. L. Morton—G. Tate: The British labor movement 1770—1920. A political history. New York 1957.
H. Schlüter: Die Chartisten-Bewegung. Ein Beitrag zur sozialpolitischen Geschichte Englands. New York 1916.
R. L. Schuyler: The fall of the old colonial system. A study in British free trade 1770—1870. London—New York 1945.
E. Williams: Capitalism and slavery. 1945.
E. L. Woodward: The age of reform 1815—1870. Oxford 1939.

Források

G. D. H. Cole—A. W. Filson: British working class movement. Select documents, 1789—1875. London 1951.
English historical documents. Vol XII. (1): 1833—1874. Ed. by G. M. Young and W. D. Handcock. London 1956.
Hansard's parliamentary debates. New ser. Vol. 1. (April 1820)—25 (July 1830); Third ser. Vol. 1. (Oct. 1830)—203 (Aug. 1870).
Select documents on British colonial policy 1830—1860. Ed. by K. N. Bell and W. P. Morrell. Oxford 1928.

3. rész

NÉMETORSZÁG

Irodalom

А. М. Бобков: Молодая Германия. — «Вопросы истории». 1954. № 12, с. 93—103.
А. К. Дживелегов: История современной Германии. Ч. 1—2. СПб. 1908—1910.
С. Б. Кан: Два восстания силезских ткачей. 1793—1844. М.—Л. 1948.
Е. А. Степанова и Е. П. Кандель: Из истории идейной борьбы в немецком демократическом движении 40-х гг. XIX в. — «Вопросы истории». 1955. № 8, с. 40—56.
F. Hartung: Deutsche Verfassungsgeschichte vom 15. Jh. bis zur Gegenwart. 6. Aufl. Stuttgart 1950.
W. O. Henderson: The Zollverein. Cambridge 1939.
G. F. Knapp: Die Bauern-Befreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Theilen Preussens. Bd. 1—2. Leipzig 1887.
J. Kuczynski: Darstellung der Lage der Arbeiter in Deutschland von 1789 bis 1849. Berlin 1961.
J. Kuczynski: Darstellung der Lage der Arbeiter in Deutschland von 1849 bis 1870. Berlin 1962.
H. Mayer: Georg Büchner und seine Zeit. Berlin 1945.
F. Mehring: Geschichte der deutschen Sozial-Demokratie. Bd. 1—2. Berlin 1960.
W. Meyer: Vormärz. Die Aera Metternich, 1815 bis 1848. Potsdam 1948.
A. Sartorius von Waltershausen: Deutsche Wirtschaftsgeschichte 1815—1914. 2. Aufl. Jena 1923.
G. Schmoller: Zur Geschichte der deutschen Kleingewerbe im 19. Jh. Halle 1870.
F. Schnabel: Deutsche Geschichte im 19. Jh. Bd. 1—4. Freiburg in Breisgau 1929—1937.

W. Sombart: Die deutsche Volkswirtschaft im Neunzehnten Jahrhundert. Berlin 1903.
O. Wiedfeldt: Statistische Studien zur Entwickelungsgeschichte der Berliner Industrie von 1720 bis 18[illegible]. Leipzig 1898.

Források

L. Börne: Briefe aus Paris. Bd. 1—2. 1832—1834.
L. Börne: Menzel, der Franzosenfresser. 1837.
G. Büchner: Sämtliche Werke. 3. Aufl. 1940.
Einheit und Freiheit. Die deutsche Geschichte von 1815 bis 1849 in zeitgenössischen Dokumenten dargestellt und eingeleitet von K. Obermann. Berlin 1950.
J. Hansen: Rheinische Briefe und Akten zur Geschichte der politischen Bewegung 1830—1850. Bd. I.: 1830—1845. Essen a. d. Ruhr 1919.
W. Weitling: Garantien der Harmonie und Freiheit. Berlin 1955.
W. Weitling: Die Menschheit wie sie ist und wie sie sein sollte. München 1895.

Bibliográfia

F. Ch. Dahlmann—G. Waitz: Quellenkunde der deutschen Geschichte. Aufl. 9. Hrsg. von H. Haering. Leipzig 1931. — Registerband, bearb. von H. Haering. 1932.
Jahresberichte für deutsche Geschichte. hrsg. von A. Brackmann und F. Hartung. Jg. 1—15/16 (1925—1939/40). Leipzig 1927—1941/1942).; Neue Folge Jg. 1—3 (1949—1951/52). Berlin 1952—1956.

IV. rész

AZ OSZTRÁK BIRODALOM

Irodalom

N. G. Csernisevszkij: Előszó a mostani osztrák ügyekhez. Csernisevszkij a magyarokról. Budapest 1953. 104—140. old.
Д. И. Писарев: Меттерних. — Сочинения. Изд. 5. Т. 1. СПб. 1909, стр. 562—636.
Н. Г. Чернышевский: Предисловие к нынешним австрийским делам. — Полное собрание сочинений. Т. 8. М. 1950, с. 433—465.
M. Bach: Geschichte der Wiener Revolution im Jahre 1848. Wien 1898.
I. Beidtel: Geschichte der österreichischen Staatsverwaltung. Bd. 2.: 1792—1848. Innsbruck 1898.
V. Bibl: Metternich, der Dämon Österreichs. Leipzig—Wien 1936.
J. Blum: Noble landowners and agriculture in Austria, 1815—1848. Baltimore 1948.
J. Deutsch: Geschichte der österreichischen Gewerkschaftsbewegung. Bd. I. Wien 1929.
H. Hantsch: Die Geschichte Österreichs. 2. Aufl. Bd. 2. Graz—Wien 1955.
K. Hudeczek: Österreichische Handelspolitik im Vormärz 1815—1848. Wien 1918.
E. Priester: Kurze Geschichte Österreichs. Bd. 1—2. Wien 1947—1949.
H. Reschauer: Geschichte des Kampfes der Handwerkerzünfte und der Kaufmannsgremien mit der österreichischen Bureaukratie vom Ende des 17. Jh. bis zum Jahr 1860. Wien 1882.
J. Slokar: Geschichte der österreichischen Industrie und ihre Förderung unter Kaiser Franz I. Wien 1914.
Wirtschaftsgeschichte des Landes Oberösterreich. Hrsg. von V. Kotzina. Bd. 1—2. Salzburg 1952.

Források

Aus Metternich's nachgelassenen Papieren. Geordnet und zusammengestellt von A. Klinckowström. Bd. 3—7. Wien 1881—1883.

Bibliográfia. Segédkönyvek

R. Charmatz: Wegweiser durch die Literatur der österreichischen Geschichte. Stuttgart—Berlin 1912.
J. Hain: Handbuch der Statistik des österreichischen Kaiserstaates. Bd. 1—2. Wien 1852—1853.
K. Uhlirz: Handbuch der Geschichte Österreichs und seiner Nachbarländer Böhmen und Ungarn. Bd. 2. (Tl. 1—2.) Graz—Wien 1930—1941.

A HÁBSBURG-BIRODALOM NÉPEI

Irodalom

Arató Endre—Mérei Gyula—Spira György—Varga Zoltán: Magyarország története 1790—1849. A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszaka. Budapest 1961. (Magyarország története 3.)
Arató Endre: A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1790—1848. 1—2. köt. Budapest 1960.
Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történetéből. 1823-tól 1848-ig. 1—3. köt. Budapest 1886.
Kosáry Domokos: Kossuth Lajos a reformkorban. Budapest 1946.
Kovács Endre: A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon. Budapest 1959.
Magyarország története. Főszerk. Molnár Erik. 2. köt. Szerk. Pamlényi Ervin. Budapest 1964.

Mérei Gyula: Magyar iparfejlődés 1790—1818. Budapest 1951.
Mérei Gyula: Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790—1848. Budapest 1948.
Révai József: Kölcsey Ferenc. Marxizmus, népiesség, magyarság. 4. kiad. Budapest 1955. 9—26. old.
Révai József: Magyar szabadság — világszabadság. I. A reformkorszak. Marxizmus, népiesség, magyarság. 4. kiad. Budapest 1955. 177. old.
Sőtér István: Eötvös József. Budapest 1953.
Szabad György: A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra. Budapest 1957.
Széchenyi István. Társadalmi Szemle, 160. 2. szám. 30—55. old.
Tilkovszky Lóránt: Az 1831. évi parasztfelkelés. Budapest 1955.
J. Tóth Zoltán: Parasztmozgalmak az Erdélyi Érchegységben 1848-ig. Budapest 1951.
Az új Magyarország. Szerk. Miskolczy Gyula. Budapest é. n. (Magyar művelődéstörténet V.)
История Чехословакии. Т. 1. Под ред. Г. Э. Санчука и П. Н. Третьякова. М. 1956.
П. Кулаковский: Иллиризм. Варшава 1894.
И. С. Миллер: Накануне отмены барщины в Галиции. — «Ученые записки Ин-та славяноведения АН СССР». Т. 1. М. 1949, с. 119—240.
И. И. Удальцов: К характеристике политической деятельности Франтишка Палацкого. — «Вопросы истории». 1950. № 10, с. 72—85.
В. А. Францев: Очерки по истории чешского возрождения. Варшава 1902.
S. Kieniewicz: Ruch chłopski w Galicji w r. 1846. Wrocław 1951.
D. Rapant: Iliegálna maďarizácia 1790—1840. Turč. Sv. Martin 1947.
O. Říha: Hospodářský a sociálně-politický vývoj Československa, 1790—1945. [Vyd. 2.] Praha 1949.
Cz. Wycech: Powstanie chłopskie w roku 1846. Jakub Szela. Warszawa 1955.

Források

Deák Ferenc Beszédei. Összegyűjt. Kónyi Manó. 1—6. köt. Budapest 1882—1898.
Kossuth Lajos: Országgyűlési Tudósítások. Sajtó alá rend. Barta István. 1—5. köt. Budapest 1948—1961. (Kossuth Lajos összes munkái I—V.)
Kossuth Lajos Hírlapi cikkei. Sajtó alá rend. Kossuth Ferenc. 1—2. köt. Budapest 1906—1911. (Kossuth Lajos iratai XII—XIII.)
Széchenyi István: Hitel. Kiad. Iványi-Grünwald Béla. Budapest 1930. (Széchenyi István gr. munkái I.)
Széchenyi István: Világ vagy is felvilágosító töredékek némi hiba s előítélet eligazítására. Kiad. Szily Kálmán. Budapest 1904.
Széchenyi István: Stádium. Kiad. Mátyás Antal. Budapest 1958.
Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. Szerk. Viszota Gyula. 1—2. köt. Budapest 1927—1930. (Széchenyi István gr. munkái VI.)
Széchenyi István Válogatott írásai. Szerk. Barta István. Budapest 1959.
Szekfű Gyula: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. 1790—1848. Budapest 1926.
P. J. Šafařik: Korespondence. Díl I. Část 1—2. Vyd. V. A. Francev. Praha 1927—1928.

5. rész

AZ 1830. ÉVI BELGIUMI FORRADALOM. A BELGA ÁLLAM LÉTREJÖTTE

Irodalom

L. Bertrand: Histoire de la démocratie et du socialisme en Belgique. T. 1. Bruxelles 1906.
F. Kalken: Histoire de la Belgique et de son expansion coloniale. Bruxelles 1954.
F. Lannoy: Histoire diplomatique de l'indépendance belge (1830—1839). Bruxelles 1948.
H. Pirenne: Histoire de Belgique. T. 6—7. Bruxelles 1926—1932.

6. rész

AZ ITÁLIAI NEMZETI FELSZABADÍTÓ ÉS FORRADALMI MOZGALOM

Irodalom

A. Я. Лурье: Гарибальди. 1807—1882. М. 1957.
В. Е. Невлер (Вилин): Джузеппе Гарибальди. М. 1957.
G. F. H. Berkeley: Italy in the making, 1815 to 1846. Cambridge 1932.
G. F. H. Berkeley — J. Berkeley: Italy in the making, June 1846 to 1 January 1848. Cambridge 1940.
A. Ferrari: L'Italia durante la restaurazione (1815—1849). Milano 1935.
A. Galante Garrone: Filippo Buonarroti e i rivoluzionari dell'Ottocento (1828—1837). Torino 1951.
A. Gori: Storia della rivoluzione italiana durante il periodo delle riforme (1846—14 Marzo 1848). Firenze 1897.
A. Gramsci: Il Risorgimento. Torino 1950. (Opere, Vol. 4. 3a ed.)
K. R. Greenfield: Economics and liberalism in the Risorgimento. A study of nationalism in Lombardy, 1814—1848. Baltimore 1934.

B. King: A history of Italian unity, being a political history of Italy from 1814-to 1871. Vol. 1. London 1912.
E. Masi: Il Risorgimento italiano. Vol. 1—2. Firenze 1917.
G. Quazza: La lotta sociale nel Risorgimento (1815—1861). Torino 1951.
L. Salvatorelli: Il pensiero politico italiano dal 1700 al 1870. H. n. 1949.
G. Salvemini: Mazzini. Catania 1915.
C. Tivaroni: L'Italia durante il dominio austriaco (1815—1849). Vol. 1—5. Torino—Roma 1892—1894.

Források

S. Pellico: Börtöneim. Budapest 1886. (Olcsó Könyvtár 511—513.)
C. Balbo: Delle speranze d'Italia. Paris 1843.
M. D'Azeglio: Scritti e discorsi politici. Per M. de Rubris. Vol. 1.: 1846—1848. Firenze 1931.
G. Garibaldi: Epistolario, raccolto e annotato de E. Ximenes. Vol. 1—2. Milano 1885.
V. Gioberti: Del primato morale e civile degli italiani. 2a ed. corr. e accresciuta dall'autore. Bruxelles 1845.
G. Mazzini: Scritti editi ed inediti. Vol. 1—94. Imola 1906—1951. (Edizione nazionale.)
S. Pellico: Le miei prigioni. Paris 1833.

7. rész

SPANYOLORSZÁG

Irodalom

И. М. Майский: Испания. 1808—1917. M. 1957.
A. Ballesteros y Beretta: Historia de España. T. 7—8. Barcelona 1934—1936.
A. Charles: Les événements de la péninsule Ibérique et la presse bordelaise sous la monarchie de juillet. Bordeaux 1945.
F. Garrido: L'Espagne contemporaine, ses progrès moraux et matériels au XIXe s. Bruxelles 1862.
M. Lafuente y Zamalloa: Historia general de España. T. 18—22. Barcelona 1922.

8. rész

A LENGYEL NÉP NEMZETI FELSZABADÍTÓ MOZGALMA AZ 1830—1840-ES ÉVEKBEN

Irodalom

Н. В. Берг: Записки о польских заговорах и восстаниях. 1831—1862. M. 1873.
История Польши. T. 1—2. M. 1955—1956. (АН СССР. Ин-т славяноведения.)
И. С. Нарский: Мировоззрение Э. Дембовского. M. 1954.
J. Bieniarzówna: Z dziejów liberalnego i konspiracyjnego Krakowa (1833—1848). Kraków 1948.
B. Limanowski: Historia demokracji polskiej w epoce porozbiorowej. Wyd. 4. Cz. 1—2. Warszawa 1957.
L. Przemski: Edward Dembowski. Warszawa 1953.
M. Żychowski: Rok 1846 w Rzeczypospolitej Krakowskiej i Galicji. Warszawa 1956.

Források

Dyaryusz Sejmu z r. 1830—1831. Wyd. M. Rostworowski. T. 1—6. Kraków 1907—1912.
Rzeczpospolita Krakowska 1815—1846. Wybór źródel, wstępem i zaopatrzyła J. Bieniarzówna. Wrocław 1950.

9. rész

SVÁJC

Irodalom

G. Chaudet: Histoire du Parti radical suisse. Bern 1917.
E. Gagliardi: Geschichte der Schweiz. Bd. 2. Zürich 1920.
R. Grimm: Geschichte der Schweiz in ihren Klassenkämpfen. Bern. 1920.
G. Guggenbühl: Geschichte der schweizerischen Eidgenossenschaft. Bd. 2. Erlenbach—Zürich 1948.
A. Muralt: Die Julirevolution und die Regeneration in der Schweiz. Zürich 1848.
P. Schmid-Amman: Der Freiheitskampf der neuen Zeit. Bern 1948.
E. Steinmann: Geschichte des schweizerischen Freisinns. Bd. 1.: 1830—1918. Bern 1955.

A X. fejezethez

AZ OROSZORSZÁGI FEUDÁLIS RENDSZER FOKOZÓDÓ VÁLSÁGA A HARMINCAS-NEGYVENES ÉVEKBEN

Irodalom

А. Г. Дементьев: Очерки по истории русской журналистики 1840—1850 гг. М.—Л. 1951.
Н. М. Дружинин: Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. Т. 1—2. М.—Л. 1946—1958.
Н. М. Дружинин: Конфликт между производительными силами и феодальными отношениями накануне реформы 1861 г. — «Вопросы истории». 1954. № 7, с. 56—76.
М. Ф. Злотников: От мануфактуры к фабрике. — «Вопросы истории». 1946. № 11—12, с. 31—48.

И. И. Игнатович: Помещичьи крестьяне накануне освобождения. Изд. 3. М. 1925.
История русской экономической мысли. Под ред. А. И. Пашкова. Т. 1. Ч. 2. 1800—1861 гг. М. 1958.
Ш. М. Левин: К вопросу об исторических особенностях русского утопического социализма. — «Ист. записки». М. 1948. Т. 26, с. 217—257.
М. Лемке: Николаевские жандармы и литература 1826—1855 г. Изд. 2. СПб. 1909.
Я. И. Линков: Очерки истории крестьянского движения в России в 1825—1861 гг. М. 1952.
И. В. Мешалин: Текстильная промышленность крестьян Московской губернии в XVIII и первой половине XIX в. М.—Л. 1950.
А. С. Нифонтов: Россия в 1848 году. М. 1949.
С. Б. Окунь: Очерки истории СССР. Вторая четверть XIX в. Л. 1957.
Очерки по экономической истории России первой половины XIX в. Под ред. М. К. Рожковой. М. 1959.
А. Г. Рашин: Формирование промышленного пролетариата в России. М. 1940.
М. К. Рожкова: Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй четверти XIX в. и русская буржуазия. М.—Л. 1949.
П. Г. Рындзюнский: Городское гражданство дореформенной России. М. 1958.
С. Г. Струмилин: История черной металлургии в СССР. Т. 1. Феодальный период. (1500—1860). М. 1954.
С. Г. Струмилин: Промышленный переворот в России. М. 1944.
М. И. Туган-Барановский: Русская фабрика в прошлом и настоящем. Т. 1. СПб. 1898. Изд. 7. М. 1938.
И. А. Федосов: Революционное движение в России во второй четверти XIX в. М. 1958.
В. К. Яцунский: Основные этапы генезиса капитализма в России. — «История СССР». 1958. № 5, с. 59—91.
В. К. Яцунский: Промышленный переворот в России. — «Вопросы истории». 1952. № 12, с. 48—70.
Я. Эльсберг: А. И. Герцен. Жизнь и творчество. Изд. 2, доп. М. 1951.

Források

V. G. Belinszkij: Esztétikai szemelvények. Vál. Bernát György. Budapest 1955.
V. G. Belinszkij: Válogatott esztétikai tanulmányok. Budapest 1950.
V. G. Belinszkij Válogatott pedagógiai művei. Budapest 1953.
A. I. Herzen: Válogatott filozófiai tanulmányok. Budapest 1949.
П. В. Анненков: Замечательное десятилетие, 1838—1848. В его кн.: Литературные воспоминания Л. 1928, с. 159—601.
В. Г. Белинский: Полное собрание сочинений. Т. 1—12. М. 1953—1956. (АН СССР. Ин-т рус. лит-ры (Пушкинский дом).)
А. И. Герцен: Собрание сочинений. Т. 1—10. М. 1954—1956. (АН СССР. Ин-т мировой лит-ры).
Дело петрашевцев. Т. 1—3. М.—Л. 1937—1951. (АН СССР. Ин-т истории.)
Крестьянское движение 1827—1869. Вып. 1. Подгот. к печати Е. А. Мороховец. М. 1931. (Центрархив.)
Петрашевцы. Сборник материалов. Ред П. Е. Щеголев. Т. 1—3. М.—Л. 1926—1928.
Рабочее движение в России в XIX в. Сборник документов и материалов. Под ред. А. М. Панкратовой. Изд. 2, доп. Т. 1. 1800—1860. Волнения крепостных и вольнонаемных рабочих. Ч. 1—2. М. 1955. (Главн. архивн. упр-ние МВД СССР. Центр. гос. ист. архивы в Москве и Ленинграде.)
Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России. Под ред. В. И. Покровского. Т. 1. СПб. 1902.
Хозяйственно-статистический атлас Европейской России. Изд. Департаментом сельского хозяйства Мин-ва гос. имуществ. (Изд. 1.) СПб. 1851. Объяснения к нему сост. И. Вильсон. СПб. 1851.
Н. Г. Чернышевский: Полное собрание сочинений. Т. 1. М. 1939.

A XI. fejezethez

A KAPITALIZMUS FEJLŐDÉSE AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Irodalom

W. Z. Foster: Az amerikai földrész rövid politikai története. Budapest 1952.
А. В. Ефимов: Очерки истории США. Изд. 2. М. 1958.
Г. И. Иванов: Борьба мексиканского народа против американской агрессии (Из истории мексикано-американской войны 1846—1848 гг.). — «Ученые записки Ивановск. гос. пед. ин-та». Т. 11. Кафедра всеобщей истории. 1957, с. 3—44.
H. Adams: The war of 1812. Washington 1944.
H. Aptheker: American negro slave revolts. New York 1944.
Ch. A. Beard—M. R. Beard: The rise of American civilization. New ed. Two vol. in one, rev. and enl. New York 1942.
P. W. Bidwell—J. I. Falconer: History of agriculture in the Northern United States, 1620—1860. New York 1941.
R. A. Billington: Westward expansion. A history of the American frontier. New York 1949.

W. C. Binkley: The expansionist movement in Texas, 1836—1850. Berkeley 1925.
H. W. Faulkner: American economic history. 6th ed. New York 1946.
Ph. S. Foner: History of the Labor movement in the United States. From colonial times to the founding of the American Federation of Labor. New York 1947.
W. Z. Foster: The Negro people in American history. New York 1954.
G. W. Fuller: A history of the Pacific Northwest. 2nd ed. rev. New York 1941.
G. P. Garrison: Westward extension, 1841—1850. New York—London 1906. (The American nation: a history. Vol. 17.)
L. C. Gray: History of agriculture in the Southern United States to 1860. Vol. 1—2. New York 1941.
G. D. Harmon: Sixty years of Indian affairs, 1789—1850. Chapel Hill 1941.
M. Holloway: Heavens on earth. Utopian communities in America, 1680—1880. London 1951.
E. C. Kirkland: A history of American economic life. 3d ed. New York 1951.
J. Kuczynski: Die Geschichte der Lage der Arbeiter in den Vereinigten Staaten von Amerika von 1789 bis in die Gegenwart. 2. verb. Aufl. Berlin 1949. (Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Industriekapitalismus 3.)
A. Rochester: American capitalism 1607—1800. New York 1949.
R. R. Russel: Economic aspects of southern sectionism, 1840—1861. Urbana 1924.
G. R. Taylor: The transportation revolution, 1815—1860. New York—Toronto 1951.

Források

Annals of Congress, 1789—1824. Washington 1843—1856; Register of Debates in Congress 1825—1837. Washington 1825—1837; Congressional Globe, 1833—1873. Washington 1834—1873.
A documentary history of the negro people in the United States. Ed. by H. Aptheker. New York 1951.
Documents of American history. Ed. by H. S. Commager. 3d ed. New York 1945.
Historical statistics of the United States 1789—1945. A supplement to the Statistical abstract of the United States. Prep. by the Bureau of the census. Washington 1949.

Historiográfia és bibliográfia
Segédkönyvek

А. В. Ефимов: «Свободные земли» Америки и историческая концепция Ф. Д. Тернера. В кн.: Из истории общественных движений и международных отношений. М. 1957, с. 548—560.
Е. Б. Черняк: Искажение буржуазной историографией истории англо-американских отношений XIX—начала XX в. — «Вопросы истории». 1957. № 8, с. 153—165.
Dictionary of American biography. Ed. by A. Johnson and D. Malone. Vol. 1—20. New York 1928—1936.
Harvard guide to American history by O. Handlin a. o. Cambridge 1954.

A XII. fejezethez

A KELETI KÉRDÉS ÉS A KÖZEL-KELETI ORSZÁGOK AZ 1830—1840-ES ÉVEKBEN

Irodalom

К. М. Базили: Сирия и Палестина под турецким правительством. Ч. 1—2. Изд. 2. СПб. 1875.
С. М. Горяинов: Босфор и Дарданеллы. Исследование вопроса о проливах по дипломатической переписке. СПб. 1907.
Т. В. Еремеева: Заключительный этап египетского кризиса 1831—1833 гг. и великие державы. — «Ученые записки по новой и новейшей истории Ин-та истории АН СССР». Вып. 2. М. 1956, с. 475—518.
С. А. Жигарев: Русская политика в восточном вопросе. Т. 2. М. 1896.
Н. А. Иванов: Аграрная политика Мухаммеда Али. В кн.: Очерки по истории арабских стран. М. 1959, с. 35—60.
Н. Н. Муравьев (Карский): Дела Турции в 1832 и 1833 гг. Т. 1—4. М. 1870—1874.
М. Нерисян: Из истории русско-армянских отношений. Кн. 1. Ереван 1956.
Г. Палеолог и М. Сивинис: Исторический очерк народной войны за независимость Греции и восстановления королевства при вмешательстве великих держав России, Англии и Франции. Т. 1—2. СПб. 1867.
А. В. Фадеев: Россия и восточный кризис 20-х гг. XIX в. М. 1958.
F. E. Bailey: British policy and the Turkish reform movement, 1826—1853. Cambridge 1942.
F. A. Belin: Essais sur l'histoire économique de la Turquie. Paris 1865.
R. Cattaui—G. Cattaui: Mohamed-Ali et l'Europe. Paris 1950.
A. Cavdet: Tarih. (Történelem.) 1—12. köt. Isztambul 1891—1892.
E. Charles-Roux: L'Egypte de 1801 à 1882. G. Hanotaux „Histoire de la nation égyptienne" (T. 6. Paris 1936.) című könyvében 1—413. old.
E. Engelhardt: La Turquie et le Tanzimat, ou Histoire de

réformes dans l'empire Ottoman depuis 1826 jusqu'à nos jours. T. 1—2. Paris 1882—1884.
N. Jorga: Geschichte des Osmanischen Reiches. Bd. 5. Gotha 1913.
L. Lamouche: Histoire de la Turquie. Nouv. éd. Paris 1953.
W. Miller: The Ottoman Empire and its successors, 1801—1827. 4th ed. Cambridge 1936.
Tarih. (Történelem.) 3. köt.: Yeni yakin zamanlar. (Az újés a legújabb kor.) Istambul 1933.

Források

И. Ф. Бларемберг: Статистическое обозрение Персии. Б. м. 1853.
М. П. Вронченко: Обозрение Малой Азии в нынешнем ее состоянии, составленное русским путешественником М. В. Ч. 1—2. СПб. 1839—1840.
А. Норов: Путешествие по Египту и Нубии в 1834—1835 г. Ч. 1—2. СПб. 1840.
А. Убичини: Изображение современного состояния Турции. СПб. 1854.
E. Driault: L'Egypte et l'Europe. La crise de 1839—1841. Correspondance des consuls de France et instructions du gouvernement. T. 1—5. Le Caire 1930—1933.
H. Moltke: Briefe über Zustände und Gegebenheiten in der Türkei, aus den Jahren 1835—1839. 6. Aufl. Berlin 1893.
A. Ubicini: Lettres sur la Turquie. 2e éd. T. 1—2. Paris 1853—1854.

A XIII. fejezethez

INDIA VÉGLEGES MEGHÓDÍTÁSA. INDIA NÉPEINEK HARCA AZ ANGOL GYARMATOSÍTÁS ELLEN

Irodalom

М. М. Ковалевский: Общинное землевладение, причины, ход и последствия его разложения. Ч. 1. М. 1879.
И. М. Рейснер: Очерки классовой борьбы в Индии. Ч. 1. М. 1932.
С. К. Риштия: Афганистан в XIX в. Пер. с перс. М. 1958.
Н. И. Семенова: Государство сикхов. М. 1958.
B. H. Baden—Powell: The land systems of British India. Vol. 1—3. Oxford 1892.
B. H. Baden—Powell: The origin and growth of village communities in India. London—New York 1899.
P. Banerjea: Indian finance in the days of the Company. London 1928.
Barchon de Penhoën: L'Inde sous la domination anglaise. 2. vol. 1844.
D. Bhanu: History and administration of the north-western provinces, 1803—1858. Agra 1957.
G. Campbell: Modern India. London 1852.
J. Chapman: The cotton and commerce in India. London 1851.
S. B. Chaudhuri: Civil disturbances during the British rule in India (1765—1857). Calcutta 1957.
J. D. Cunningham: A history of the Sikhs. New and rev. ed. London 1918.
J. W. Kaye: The administration of the East India Company. London 1853.
B. R. Misra: Land revenue policy in the United Provinces under British rule. Benares 1942.
A. Sarada Raju: Economic conditions in the Madras presidency, 1800—1850. Madras 1941.
Lásd még India történetére vonatkozólag a XIX. fejezethez megadott általános műveket.

Források

Э. Варрен: Английская Индия в 1843 г. Ч. 1—3. М. 1845.
E. Th. Atkinson: Statistical descriptive and historical account of the North-Western provinces of India. Vol. 1—4. Allahabad 1876.
A collection of treaties, engagements and sanads relating to India and neighbouring countries. Compiled by C. U. Aitchison. 4th ed. Vol. 1—13. Calcutta 1909.
Punjab on the eve of the first Sikh war. A documentary study of the political, social and economic conditions of the Punjab. Ed. with notes and introd. by H. R. Gupta. Hoshiarpur 1956.
Private correspondence relating to the Anglo-Sikh wars. Ed. with an introd. by G. Singh. Amritsar—Patiala 1955.
W. H. Sleeman: Rambles and recollections of an Indian official. New. ed. Vol. 1—2. London 1893. [1st ed. 1844.]
E. de Warren: L'Inde anglaise avant et après l'insurrection de 1857. 3e éd. rev. et augm. T. 1—2. Paris 1857—1858.

A XIV. fejezethez

KÍNA A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN. KÍNA FÉLGYARMATTÁ VÁLÁSÁNAK KEZDETEI

Források

Н. Я. Бичурин (Иакинф): Статистическое описание Китайской империи. в 2-х частях. СПб. 1842.
В. П. Васильев: Выписки из дневника, веденного в Пекине. — «Русский вестник». 1857. Т. 9, с. 145—200, 477—497.

E. Тимковский: Путешествие в Китай через Монголию в 1820—1821 гг. Ч. 1—3. СПб. 1824.

G. Macartney: Voyage dans l'intérieur de la Chine et Tartarie, fait dans les années 1792, 1793 et 1794. T. 1—4. Paris 1799.

Lásd még a kínai történelemre vonatkozólag a XX. fejezethez megadott általános műveket.

A XV. fejezethez

A TUDOMÁNYOS KOMMUNIZMUS KELETKEZÉSE. MARX KÁROLY ÉS ENGELS FRIGYES

A marxizmus—leninizmus klasszikusainak művei

Marx Cikkei a „Rheinische Zeitung"-ban. Lásd *Marx—Engels* Művei. 1. köt. Budapest 1957.

Marx: A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés. Lásd *Marx—Engels* Művei. 1. köt. 378—391. old.

Engels: A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata. Lásd *Marx—Engels* Művei. 1. köt. 497—522. old.

Marx—Engels: A szent család vagy a kritikai kritika kritikája. Bruno Bauer és társai ellen. Lásd *Marx—Engels* Művei. 2. köt. 1—210. old.

Marx: Tézisek Feuerbachról. Lásd *Marx—Engels* Művei. 3. köt. Budapest 1960. 7—10. old.

Marx—Engels: A német ideológia. Lásd *Marx—Engels* Művei. 3. köt. 11—538. old.

Marx—Engels: Körlevél Kriege ellen. Lásd *Marx—Engels* Művei. 4. köt. Budapest 1959. 1—15. old.

Marx: A filozófia nyomorúsága. Lásd *Marx—Engels* Művei. 4. köt. 59—174. old.

Engels: A kommunizmus alapelvei. Lásd *Marx—Engels* Művei. 4. köt. 348—363. old.

Marx—Engels: A Kommunista Párt kiáltványa. Lásd *Marx—Engels* Művei. 4. köt. 437—470. old.

Marx: Előszó „A politikai gazdaságtan bírálatá"-hoz. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. 365—369. old.

Engels: A Kommunisták Szövetsége történetéhez. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. 305—322. old.

Engels: Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. 323—364. old.

Irodalom

F. Mehring: Marx Károly életrajza. Budapest 1957.

A. A. Жданов: Выступление на дискуссии по книге Г. Ф. Александрова «История западноевропейской философии». М. 1947, с. 6—13.

Е. П. Кандель: Маркс и Энгельс — организаторы Союза коммунистов. М. 1953.

А. В. Лукашев: Начало общественно-политической деятельности Карла Маркса (1842—1843). — «Ученые записки по новой и новейшей истории Ин-та истории АН СССР». Вып. 2. М. 1956, с. 5—90.

М. В. Серебряков: Из истории борьбы Маркса и Энгельса против мелкобуржуазных течений в сороковых годах XIX в. — «Ученые записки Ленингр. гос. ун-та». № 168. серия философ. наук. Вып. 5. 1955, с. 97—125.

М. В. Серебряков: Фридрих Энгельс в молодости. Л. 1958.

A. Cornu: Karl Marx et Friedrich Engels. Leur vie et leur oeuvre. T. 1. Les années d'enfance et de jeunesse. La Gauche hégélienne. Paris 1955.

A. Cornu: Karl Marx und Friedrich Engels. Leben und Werk. 1. 1818—1844. Berlin 1954.

F. Mehring: Karl Marx. Geschichte seines Lebens. Berlin 1960.

A XVI. fejezethez

AZ 1848—1849. ÉVI EURÓPAI FORRADALMAK ÉS FORRADALMI MOZGALMAK

A XVI. fejezetre vonatkozó részletes bibliográfiát lásd a Революции 1848—1849 гг. T. 2. M. 1952. című könyv 487—558. oldalán. Az alábbiakban külön-külön soroljuk fel 1. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak idevágó műveit; 2. az orosz nyelvű általános műveket; 3. azokat a speciális műveket és bibliográfiákat, amelyek a fentebb említett bibliográfia közrebocsátása után jelentek meg.

A marxizmus—leninizmus klasszikusainak művei

Marx—Engels: A Kommunista Párt követelései Németországban. Lásd *Marx—Engels* Művei. 5. köt. Budapest 1961. 1—2. old.

Marx—Engels Cikkei a „Neue Rheinische Zeitung"-ban. Lásd *Marx—Engels* Művei. 5—6. köt. Budapest 1961, 1962.

Marx: Osztályharcok Franciaországban. 1848-tól 1850-ig. Lásd *Marx—Engels* Művei. 7. köt. Budapest 1962. 7—104. old.

Engels: Forradalom és ellenforradalom Németországban. Lásd *Marx—Engels* Művei. 8. köt. Budapest 1962. 1—98. old.

Marx: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. Lásd *Marx—Engels* Művei. 8. köt. 101—181. old.

Marx: Beszéd a „People's Paper" évfordulóján. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. 363—364. old.

Engels: Marx és a „Neue Rheinische Zeitung" (1848—1849). Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. 396—304. old.

Általános jellegű irodalom

Sz. B. Kan: Az 1848-as forradalom Ausztriában és Németországban. Budapest 1951.

Н. В. Березняков: Революционное и национально-освободительное движение в Дунайских княжествах в 1848—1849 гг. Изд. 2, испр. и доп. Кишинев 1955.

Н. Е. Застенкер: Революция 1848 г. во Франции. М. 1948.

Революции 1848—1849. Под ред. Ф. В. Потемкина и А. И. Молока. Т. 1—2. М. 1952.

И. И. Удальцов: Очерки из истории национально-политической борьбы в Чехии в 1848 г. М. 1951.

M. Bach: Geschichte der Wiener Revolution im Jahre 1848. Wien 1898.

Speciális művek

Andics Erzsébet: A Habsburgok és a Romanovok szövetsége. Az 1849. évi magyarországi cári intervenció diplomáciai előtörténete. Budapest 1961.

Andics Erzsébet: Kossuth harca az árulók és megalkuvók ellen a reformkorban és a forradalom idején. Budapest 1955.

Breit József: Magyarország 1848/49. évi függetlenségi harcának katonai története. 2. kiad. 1—3. köt. Budapest 1929—1930.

Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulója. Szerk. I. Tóth Zoltán. 1—2. köt. Budapest 1951.

Forradalom és szabadságharc 1848—1849. Budapest 1948.

Gelich Richárd: Magyarország függetlenségi harca 1848—1849-ben. 1—3. köt. Budapest 1882—1889.

Hajnal István: A Batthyány-kormány külpolitikája. Budapest 1957.

Haraszti Éva: Az angol külpolitika a magyar szabadságharc ellen. Budapest 1948.

Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harcának története 1848—1849-ben. 2. kiad. Bécs [Pest] 1871—1872.

Kovács Endre: Bem József. Budapest 1954.

Révai József: Táncsics, Petőfi, Kossuth. Marxizmus, népiesség, magyarság. 4. kiad. Budapest 1955. 190—197. old.

Spira György: A magyar forradalom 1848—49-ben. Budapest 1959.

Spira György: 1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a. Budapest 1964.

A szabadságharc fővárosa Debrecen. Szerk. Szabó István. Debrecen 1948.

Szabó Ervin: Társadalmi és pártharcok a 48—49-es magyar forradalomban. Budapest 1949.

I. Tóth Zoltán: Bălcescu Miklós élete 1819—1852. Budapest 1958.

V. Waldapfel Eszter: A független magyar külpolitika 1848—1849. Budapest 1962.

И. И. Орлик: Крестьянское движение в Венгрии в первые месяцы буржуазной революции в Венгрии 1848—1849 гг. — «Новая и новейшая история». 1959. № 4, с. 72—91.

Е. А. Степанова и С. З. Левиова: Борьба за единую демократическую Германию в период революции 1848—1849 гг. М. 1955.

Andics Erzsébet: Kossuth en lutte contre les ennemis des réformes et de la Révolution. Budapest 1954. (Studia historica Acad. scient. Hung. 12.)

P. Angrand—G. Bourgin—A. Chatelain e. a.: Etudes. Nancy 1953. (Bibliothèque de la Révolution de 1848. T. 15.)

A. Chanut: La crise économique à Tourcoing (1846—1850). „Revue du Nord" T. 38. (1956) № 149. 77—105. old.

F. Curato: 1848—1849 La consulta straordinaria della Lombardia. Verona 1950.

J. Droz: Les révolutions allemandes de 1848. Paris 1957.

G. Falzone: Il problema della Sicilia nel 1848 attraverso nouve fonti inedite. Palermo 1951.

A. Klíma: Revoluce roku 1848. Praha 1952.

J. Křížek: Národní gardy v r. 1848. Praha 1954.

K. Obermann: Die deutschen Arbeiter in der Revolution von 1848. [2. verb. und erw. Aufl.] Berlin 1953.

K. Repgen: Märzbewegung und Maiwahlen des Revolutionsjahres 1848 im Rheinlande. Bonn 1955.

G. Schilfert: Sieg und Niederlage des demokratischen Wahlrechts in der deutschen Revolution 1848/49. Berlin 1952.

Spira György: L'alliance de Lajos Kossuth avec la gauche radicale de la révolution hongroise de 1848—1849. „Acta historica Acad. scient. Hung." T. 2. Fasc. 1—2. (1953) 47—149. old.

F. Tomeucci: La guerra di Messina nel '48. (La Sicilia e i Borboni. Pt. 6.) Messina 1953.

Források

Andics Erzsébet: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848—1849-ben. 2. köt. Iratok. 1848. március 15—1849. március 4. Budapest 1952.

Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. Szerk. Beér János. A bevezető tanulmányokat írta Beér János és Csizmadia Andor. Budapest 1954.

Ember Győző: Magyar parasztmozgalmak 1848-ban. Budapest 1949.

A forradalom és szabadságharc levelestára. Összeáll. V. Waldapfel Eszter. 1—3. köt. Budapest 1950—1955.

Kossuth Lajos 1848—49-ben. 1—5. köt. Budapest 1951—1957. (Kossuth Lajos Összes munkái XI—XV.)
Mérei Gyula: Munkásmozgalmak 1848—49. Iratok a magyar munkásmozgalom történetéhez. Budapest 1948.
Papp Dénes: Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez 1848—49. 1—2. köt. Pest 1868—1869.
La diplomazia del Regno di Sardegna durante la prima guerra d'indipendenza. A cura di C. Baudi di Vesme. Vol. 1—3. Torino 1949—1952.
Documents diplomatiques du gouvernement provisoire et de la Commission du pouvoir exécutif. T. 1—2. Paris 1953. (Comité national du centenaire de 1848.)
Französische und sächsische Gesandtschaftsberichte aus Dresden und Paris. Hrsg. von H. Kretzschmar und H. Schlechte. Berlin 1956.
V. Hugo: Souvenirs personnels, 1848—1851. Paris 1852.
La Republica Veneta nel 1848—1849. Vol. 1—2. Documenti diplomatici. Padova 1949—1954.

A XVII. fejezethez

ANGLIA IPARI HEGEMÓNIÁJA AZ 1850—1860-AS ÉVEKBEN

Lásd a IX. fej. 2. részéhez megadott irodalmat és forrásokat.

A XVIII. fejezethez

AZ IRÁNI BABISTA FELKELÉSEK

Irodalom

В. Бартольд: Историко-географический обзор Ирана. СПб. 1903.
В. А. Жуковский: Российский консул Ф. А. Бакулин в истории изучения бабизма. — «Записки Восточного отд-ния Рус. археологич. о-ва». Т. 24. Пг. 1917, с. 33—90.
М. С. Иванов: Бабидские восстания в Иране (1848—1852). М.—Л. 1939.
М. С. Иванов: Очерк истории Ирана. М. 1952.
Казем-Бек Мирза: Баб и бабиды. СПб. 1865.
Adamajat Ferudin: Amir-e Kabir va Iran. Csap-e dovvom. Tehran 1955. (Perzsa nyelven.)
Mahmud Mahmud: Tarih-e revabat-e szijaszi-e Iran va Englisz dar karn-e novazdehom miladi. (Irán és Anglia diplomáciai kapcsolatainak története a XIX. században.) Tehran 1950. (Perzsa nyelven.)
Makki Huszejn: Zendegani-e Mirza Tagi-han. (Mirza Tagi kán élete.) Tehran 1944. (Perzsa nyelven.)
Mirza Tagi-han Liszan al-mulk: Tarih-e kadzsarije. (A kadzsarok története.) III. köt. Tebriz 1901. (Perzsa nyelven.)
Nafiszi Szaid: Tarih-e edzstema'i va szijaszi-e ran dar doure-e moaszer. (Irán politikai és gazdaságtörténete.) 1. köt. Tehran 1956. (Perzsa nyelven.)
P. Sykes: A history of Persia. 3d ed. Vol. 2. London 1951.

Források

И. Н. Березин: Путешествие по Северной Персии. Казань 1852. (Путешествие по Востоку. Ч. 2.)
А. Г. Туманский: Китабе Акдес «Священнейшая книга» современных бабидов. СПб. 1899.
Reza-Kuli-han Hedajat: Rouzat-osz-szafa-e Naszeri. (A tisztaság nasziri kertje.) 9—10. köt. Tehran 1854. (Perzsa nyelven.)

A XIX. fejezethez

AZ INDIAI NÉP FELKELÉSE AZ 1850-ES ÉVEKBEN

Irodalom

Н. А. Добролюбов: Взгляд на историю и современное состояние Ост-Индии. — Собрание сочинений. Т. 1. М. 1950, с. 212—248.
Народное восстание в Индии 1857—1859 гг. Сборник статей к столетию восстания М. 1957. (АН СССР Ин-т востоковедения.)
А. М. Осипов: Великое восстание в Индии. 1857—1859. М. 1957.
Cambridge history of India. Vol. 5—6. Cambridge 1929—1932.
R. D. Choksey: Economic history of the Bombay, Deccan and Karnatak (1818—1868). Poona 1945.
R. C. Dutt: The economic history of India in the Victorian age. 5th ed. London 1906.
W. W. Hunter: The Indian musulmans. 3d ed. London 1875.
A. Mehta: 1857. The great rebellion. Bombay 1946.
J. Nehru: The discovery of India. New York 1946.
V. D. Savarkar: The Indian war of independence 1857. Bombay 1947.
S. N. Sen: Eighteen fifty-seven in Hindi. New Delhi 1957.
N. K Sinha—A. C. Bannerjee: History of India. Calcutta 192.
Sociètè indigène. Politique indigène. Les idées: directrices. 1910. A. Colin.

Források

M. R. Gibbins: An account of the mutinies in Oudh and of the siege of the Lucknow residency. London 1858.
Roberts of Khandahar: Forty-one years in India. From subaltern to commander-in-chief. New ed. London 1901.
W. H. Russell: My diary in India, in the years 1858—1859. Vol. 1—2. London 1860.

Selections from the letters, dispatches and other State papers preserved in the Military Department of the Government of India, 1857—58. Ed. by G. W. Forrest. Vol. 1—4. Calcutta 1893—1912.
Speeches and documents on Indian policy 1750—1921. Ed. by A. B. Keith. Vol. 1. London 1922.

A XX. fejezethez

A TAJPING FELKELÉS. A KÍNAI TAJPING ÁLLAM

Irodalom

G. V. Jefimov: Kína újkori és legújabbkori története. Budapest 1951.
G. Sz. Kara-Murza: A nagy kínai parasztháború 1850—1864. Budapest 1954.
М. И. Венюков: Очерки современного Китая. СПб. 1874.
Д. Ф. Мертваго: Очерк морских сношений и войн европейцев с Китаем по 1860 г. СПб. 1884.
Фан Вэнь-лань: Новая история Китая. Пер. с китайск. Т. 1. М. 1955.
Vej Csien-ju: Tierce japjen csancseng. (A második ópiumháború.) Sanghaj 1955. (Kínai nyelven.)
Lo Er-kang: Tajping tienkuo si kao. (A Tajping-állam története.) Sanghaj 1951. (Kínai nyelven.)
Lo Er-kang: Tajping tienkuo si liao pien vej csi. (A hamisítások kimutatása a Tajping-állam történetével kapcsolatos anyagokban.) Peking 1955. (Kínai nyelven.)
Lo Er-kang: Tajping tienkuo si csicaj tingmiu csi. (Tanulmánykötet: A Tajpingoknak tulajdonított hamis dokumentumok kritikai elemzése.) Peking 1955. (Kínai nyelven.)
Sen Csi-vej: Li Hsziu-cseng. Peking 1955. (Kínai nyelven.)

Források

К. А. Скачков: Пекин в дни тайпинского восстания. Из записок очевидца. М. 1958.
Tajping tienkuo. (A Tajping-állam.) 1—8. köt. Sanghaj 1954. (Kína újkori történetére vonatkozó anyagok.) (Kínai nyelven.)
Japjen csancseng. (Az ópiumháború.) 1—6. köt. Sanghaj 1954. (Kína újkori történetére vonatkozó anyagok.) (Kínai nyelven.)

A XXI. fejezethez

KOREA A XIX. SZÁZAD DEREKÁN

Irodalom

Очерки по истории освободительного движения корейского народа. Пер. с корейск. М. 1953.
Coj Ik Han: Szirhakpha-va Cson Da Szan. (A szirhakpha-mozgalom és Cson Da Szan.) Phenjan 1955. (Koreai nyelven.)
Csoszon thonsza. (Korea története. Általános vázlat.) 1. köt. Phenjan 1956. (Koreai nyelven.)
Kim Mön Nöb: 1812 nön Phönando nonmin csoncsen. (Az 1812-es parasztháború Phönando tartományban.) A „Joksza nonmuncsip" című történelmi tanulmánykötetben. Phenjan 1957. (Koreai nyelven.)
Li Na Jon: Szipku szegihubangi-e isz-szoszoüj Licszso pongon thoncshi kegüp kva vere cshimnjakcsa-türül pandehan. Csoszon nimir-üj thucszsen. (A koreai nép harca a Li-dinasztia feudális uralkodó osztályai és az idegen hódítók ellen a XIX. század második felében.) Phenjan 1957. (Koreai nyelven.)
Pak Szi Hön: Csoszon csunszosza. (A középkor története.) 2. rész. Phenjan 1956. (Koreai nyelven.)

A XXII. fejezethez

A FEUDALIZMUS FELBOMLÁSA JAPÁNBAN. AZ 1868-AS FORRADALOM

Irodalom

Е. Жуков: История Японии. М. 1939.
Н. И. Конрад: Япония. Народ и государство. Пгр. 1923.
Очерки новой истории Японии (1640—1917). Ответств. ред. А. Л. Гальперин. М. 1958.
Х. Т. Эйдус: Очерки новой и новейшей истории Японии. М. 1955.
Японский сборник. М. 1956. (Ученые записки Ин-та востоковедения. Т. 15.) (См. статьи А. Л. Гальперина, Д. В. Петрова, Г. И. Подпаловой и Н. А. Иофан.)
K. Asakawa: Notes in village government in Japan after 1600. „Journal of the American Oriental Society" Vol. 30. (1910) 259—300. old. és Vol. 31. (1911) 151—216. old.
K. Asakawa: Some aspects of Japanese feudal institutions. „Transactions of the Asiatic society of Japan" Vol. 46. (1918) 76—102. old.
H. Borton: Peasant uprisings in Japan of the Tokugawa period. „Transactions of the Asiatic Society of Japan" Ser. 2. Vol. 16. (1938)
T. Fukuda: Die gesellschaftliche und wirtschaftliche Entwicklung in Japan. Stuttgart 1910.
J. W. Hall: Tanuma Okitsugu. Cambridge, Mass. 1955.
E. Honjo: Economic theory and history of Japan in the Tokugawa period. Tokyo 1943.
E. Honjo: The social and economic history of Japan. Kyoto 1935.
D. Keene: The Japanese discovery of Europe. London 1952.
C. C. Krieger: The infiltration of European civilization in Japan during the 18th century. Leiden 1940.

A. R. de La Mazelière: Le Japon. Histoire et civilisation. T. 3—4. Paris 1907—1909.
E. Norman: Ando Shoeki and the anatomy of Japanese feudalism. „Transactions of the Asiatic Society of Japan" Ser. 3. Vol. 2. (1949)
H. Takahashi Kohachiro: La place de la révolution de Meiji dans l'histoire agraire du Japon. „Revue historique" 1953 oct.-déc., 229—270. old.
Ch. Yanaga: Japan since Perry. New York 1949.

Források

B. M. Головнин: Записки. В плену у японцев в 1811, 1812 и 1813 гг. — Сочинения. М.—Л. 1949, с. 125—269.
W. G. Beasley: Select documents on Japanese foreign policy 1853—1868. London 1955.
Dai Nihon ishin shirio. (Az 1844 és 1871 közötti japán reformokra vonatkozó dokumentumok.) I—III. köt. Tokió 1938—1943. (Japán nyelven.)
Dai Nihon kinsei shirio. (Az újkori japán történetre vonatkozó anyagok és dokumentumok.) I—IX. köt. Tokió 1953—1955. (Japán nyelven.)
Fukuzawa Yukichi: The autobiography. Transl. by E. Kiyooka. Tokió 1934.
J. C. Hall: Japanese feudal laws. The Tokugawa legislation. „Transactions of the Asiatic Society of Japan." Vol. 38. № 4. (1911) 269—331. old.; Vol. 41. № 5. (1913) 683—804. old.
Ph. F. Siebold: Nippon. Archiv zur Beschreibung von Japan. 2. Aufl. Bd. 1—2. Würzburg—Leipzig 1897. (1. Aufl. Bd. 1—7. Leiden 1832—1852.)
Tokugawa dzikki. (Tukugawa-krónikák.) Tokió 1932—1937. (Japán nyelven.)

Bibliográfia

Selected list of books and articles on Japan in English, French and German. (Rev. and enlarged ed.) Comp. by H. Borton a. o. Cambridge, Mass. 1954.

A XXIII. fejezethez

AZ AMERIKAI POLGÁRHÁBORÚ

Irodalom

А. И. Блинов: Критический период истории Соединенных Штатов (1865—1877). Красноярск 1957.
Д. Заславский: Гражданская война в Соединенных Штатах Северной Америки (1861—1865). Л. 1926.
Р. Ф. Иванов: Борьба негров за землю и свободу на юге США (1865—1877). М. 1958.
М. Малкин: Гражданская война в США и царская Россия. Под ред. с предисл. Е. В. Тарле. М.—Л. 1939.
Н. Г. Чернышевский: Северно-Американские Штаты и Браун. — Полное собрание сочинений. Т. 6. М. 1949, с. 453—454.
E. Adams: Great Britain and the American Civil war. Vol. 1—2. London 1925.
J. S. Allen: Reconstruction. The battle for democracy, 1865—1876. New York 1937.
A. Ch. Cole: The irrepressible conflict 1850—1865. New York. 1934.
W. E. B. Du Bois: Black reconstruction. New York 1935.
Ph. S. Foner: The life and writings of Frederick Douglass. Vol. 1—4. New York 1950—1955.
Ph. Garrison: William Lloyd Garrison, 1805—1879. The story of his life told by his children. Vol. 1—4. Boston 1894.
D. Jordan—E. Pratt: Europe and American Civil war. Boston—New York 1931.
D. M. Potter: Lincoln and his party in the secession crisis. New Haven—London 1942.
J. Redpath: The public life of John Brown. Boston 1860.
Ch. E. Russell: The story of W. Phillips: soldier of the common good. Chicago 1914.
C. Sandburg: Abraham Lincoln. The war years. Vol. 1—4. New York 1939—1940.
A. M. Schlesinger: New viewpoints in American history. New York 1922.
Th. C. Smith: Parties and slavery, 1850—1859. New York—London 1906. (The American nation: a history. Vol. 18.)
O. G. Villard: John Brown, 1800—1859. (Rev. ed.) New York 1943.
G. W. van Vleck: The panic of 1857. New York 1943.

Források

American slavery as it is: testimony of a thousand witnesses. New York 1939.
The blue and the gray. The story of the Civil war as told by participants. Ed. by H. S. Commager. Vol. 1—2. Indianapolis—New York 1950.
W. L. Fleming: Documentary history of Reconstruction. 1865 to the present time. Vol. 1—2. New York 1950.
A. Lincoln: The collected works. Vol. 1—8., index. New Brunswick (N. Y.) 1953—1955.
Lásd még az Egyesült Államok történelmével kapcsolatban a XI. fejezethez megadott általános műveket is.

A XXIV. fejezethez

OROSZORSZÁG A XIX. SZÁZAD DEREKÁN. A KRÍMI HÁBORÚ. AZ 1859—1861. ÉVI FORRADALMI HELYZET ÉS A FEUDÁLIS RENDSZER BUKÁSA

Irodalom

В. В. Бартольд: К истории орошения Туркестана. СПб. 1914.

И. В. Бестужев: Крымская война 1853—1856 гг. М. 1956.

М. И. Богданович: Восточная война 1853—1856 гг. Изд. 2., испр. и доп. Т. 1—4. СПб. 1877.

Великая реформа. (19 февраля 1861—1911). Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Юбилейное издание. Т. 1—6. М. 1911.

В. В. Гармиза: Подготовка земской реформы 1864 г. М. 1957.

И. В. Гессен: Судебная реформа. СПб. 1905.

В. В. Жданов: Николай Александрович Добролюбов. 1836—1861. (Изд. 2, перераб. и доп.) М. 1955.

А. М. Зайончковский: Восточная война в связи с современной ей политической обстановкой. Т. 1—2. СПб. 1906—1913. — Приложения. Т. 1—2. СПб. 1908—1912.

П. А. Зайончковский: Военные реформы 1860—1870 гг. в России. М. 1952.

П. А. Зайончковский: Отмена крепостного права в России. М. 1954.

П. А. Зайончковский: Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. М. 1958.

П. П. Иванов: Очерки по истории Средней Азии (XVI — середина XIX в.). М. 1958.

Д. И. Игнатович: Волнения помещичьих крестьян от 1854 по 1863 г. — «Минувшие годы». 1908. № 5—12.

История Узбекской ССР. (Изд. 2, испр.) Т. 1. Кн. 2. Ташкент 1956. (АН Уз. ССР. Ин-т истории и археологии.)

Ш. М. Левин: Общественное движение в России в 60—70-е годы XIX в. М. 1958.

М. Лемке: Политические процессы в России 1860-х гг. Изд. 2. М.—Пг. 1923.

М. Лемке: Эпоха цензурных реформ 1859—1865 гг. СПб. 1904.

Е. А. Мороховец: Крестьянская реформа 1861 г. М. 1937.

В. Д. Мочалов: Крестьянское хозяйство в Закавказье к концу XIX в. М. 1958.

А. Скребицкий: Крестьянское дело в царствование императора Александра II. Т. 1—4. Бонн на Рейне 1862—1868.

Н. А. Смирнов: Политика России на Кавказе в XVI—XIX вв. М. 1958.

А. С. Сумбат-Заде: Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в. Баку 1958.

Е. В. Тарле: Крымская война. Изд. 2, испр. и доп. Т. 1—2. М.—Л. 1950.

С. С. Татищев: Внешняя политика имп. Николая I. СПб. 1887.

М. А. Терентьев: История завоевания Средней Азии. Т. 1—3. СПб. 1906.

Х. М. Хашаев: Занятия населения Дагестана в XIX в. Махачкала 1959.

Н. А. Цаголов: Очерки русской экономической мысли периода падения крепостного права. М. 1956.

E. Guichen: La guerre de Crimée (1854—1855) et l'attitude des puissances européennes. Paris 1936.

H. W. V. Temperley: England and the Near East. The Crimea. London—New York 1936.

Források

N. G. Csernisevszkij: Válogatott esztétikai tanulmányok. Budapest 1950.

N. G. Csernisevszkij: Válogatott filozófiai művei. 1. r. Esztétikai tanulmányok. Budapest 1952. (Filozófiai írók tára. Új folyam 5.)

Csernisevszkij a magyarokról. Szerk. Fogarasi Béla. Budapest 1953.

N. A. Dobroljubov: Orosz realizmus. Budapest 1948. (Tudomány és haladás 10.)

М. Ф. Ахундов: Избранные философские произведения. Баку 1953.

Ч. Ч. Валиханов: Избранные произведения. Под ред. А. Х. Маргулина. Алма-Ата 1958.

Вице-адмирал Корнилов. Под ред. Н. В. Новикова и П. Г. Софинова. М. 1947.

А. И. Герцен: Полное собрание сочинений и писем. Под ред. М. К. Лемке. Т. 7—11, 14—22. Пг. 1919—1925.

Н. А. Добролюбов: Собрание сочинений в трех томах. М. 1950—1953.

Крестьянское движение в 1861 году после отмены крепостного права. Ч. 1—2. Донесения свитских генералов и флигельадъютантов, губернских прокуроров и уездных стряпчих. М.—Л. 1949.

Литературное наследство. Т. 61—63. Герцен и Огарев. 1-Ш. М. 1953—1956.

Материалы для истории Крымской войны и обороны Севастополя. Под ред. Н. Дубровина. Вып. 1—5. СПб. 1871—1874.

Материалы для истории революционного движения в России в 60-х гг. СПб. Б. г. Первое приложение к сборникам «Государственные преступления в России».

Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах империи (Городовое положение 16 июня 1870 г.). Изд. Хоз. деп. Мин-ва внутр. дел. Т. 1—3. СПб. 1877.

Материалы по земскому общественному устройству. (Положение о земских учреждениях.) Изд. Хоз. деп. Мин-ва внутр. дел. Т. 1—2. СПб. 1885—1886.

Материалы, собранные особою Комиссиею, учрежденною 2 ноября 1866 г. для пересмотра действующих положений о цензуре и печати. Ч. 1—5. СПб. 1870—1871.

П. С. Нахимов. Документы и материалы. Под ред. А. А. Самарова. М. 1954.

Отмена крепостного права. Доклады министров внутренних дел о проведении крестьянской реформы. 1861—1862. М.—Л. 1950.

Первое издание материалов Редакционных комиссий для составления положений о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости. Т. 1—18. СПб. 1859—1860.

Второе издание материалов Редакционных комиссий для составления положений о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости. Т. 1—3. СПб. 1859—1860.

Приложения к трудам Редакционных комиссий для составления положений о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости. Отзывы членов, вызванных из губернских комитетов. Т. 1—3. СПб. 1860.

Н. И. Пирогов: Севастопольские письма и воспоминания. Ред. и коммент. С. Я. Штрайха. М. 1950.

Положение 19 февраля 1861 года о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости. М. 1916. (См. Полное собрание законов Российской империи. Т. 36, № 36 650, 36 652, 36 357—36 675.)

Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 3—7. СПб. 1865—1885.

Судебные уставы 20 ноября 1864 г., с изложением рассуждений, на коих они основаны. Изд. 2, доп. Т. 1—5. СПб. 1867.

Н. В. Ханыков: Описание Бухарского ханства. СПб. 1843.

Н. Г. Чернышевский: Полное собрание сочинений. Т. 1—16. М. 1939—1953.

A XXV. fejezethez

AZ 1863. ÉVI LENGYEL FELKELÉS

Irodalom

И. М. Белявская: А. И. Герцен и польское национально-освободительное движение 60-х гг. XIX в. М. 1954.

Н. В. Берг: Польское восстание 1863—1864 гг. Записки. — «Русская старина». 1879. Т. 24, 25, 26.

А. И. Герцен: Статьи о Польше. (Из «Колокола»). СПб. 1907. Также: Полное собрание сочинений и писем. Под ред. М. К. Лемке. Т. 15—16. Пг. 1920.

С. Н. Дранцын: Польское восстание 1863 г. и его классовая сущность. Л. 1937.

История Польши. Т. 2. М. 1955. (АН СССР. Ин-т славяноведения).

Ю. Ковальский: Русская революционная демократия и январское восстание 1863 г. в Польше. Авториз. пер. с польск. М. 1953.

В. Н. Кондратьева: К вопросу о положении польских крестьян накануне и во время восстания 1863 г. — «Ученые записки Ин-та славяноведения АН СССР». Т. 3. М. 1951, с. 409—420.

М. И. Корнилович: Очерк крестьянской реформы в Привислинских губ. СПб. 1914.

В. Г. Ревунёнков: Польское восстание 1863 г. и европейская дипломатия. Л. 1957.

Н. Цылов: Сигизмунд Сераковский и его казнь. вильна 1867.

E. Halicz: Kwestia chłopska w Królestwie Polskim w dobie powstania styczniewego. Warszawa 1955.

A. Janułajtis: Powstanie w Litwie 1863—1864 r. Wilno 1923.

S. Kieniewicz: Sprawa włościańską w powstaniu styczniowym. Wrocław 1953.

S. Kieniewicz: Warszawa w powstaniu styczniowym. Wyd. 2. Warszawa 1956.

E. Kostolewski: Studia nad kwestią włościańską w latach 1846—1864. Lwów 1938.

B. Limanowski: Historia powstania narodu polskiego 1863 i 1864 r. Wyd. 2. Lwów 1909.

Polska, jej dzieje i kultura. T. 3. Od roku 1796—1930. Warszawa 1931.

J. Rutkowski: Historia gospodarcza Polski. T. 2.: Czasy porozbiorowe do 1918 r. Poznań 1950.

Források

Wydawnictwo materiałów do historyi powstania 1863—1864 r. T. 1—5. Lwów 1888—1894.

Zeznania sledcze o powstaniu styczniowym. Oprac. i przyg. do druku S. Kieniewicz. Wrocław 1956.

Historiográfia

S. Kieniewicz: Historiografia polska wobec powstania styczniowego. „Przegląd historyczny" T. 44. (1953) Zesz. 1—2., 1—34. old.

A XXVI. fejezethez

A BALKÁNI NÉPEK NEMZETI FELSZABADÍTÓ MOZGALMA. A ROMÁN ÁLLAM MEGALAKULÁSA

A Román Népköztársaság története. Szerk. M. Roller. Oradea 1956.

Л. Добров: Южное славянство, Турция и соперничество европейских правительств на Балканском полуострове. СПб. 1879.

И. С. Достян: Борьба сербского народа против турецкого ига XV—начала XIX в. М. 1958.

История Болгарии. Т. 1. М. 1954. (АН СССР. Ин-т славяноведения.)

История на България. Т. 1. София 1954. (Българ. акад. на науките. Ин-т за българ. история.)

В. Г. Карасев: Основные черты социально-экономического развития Сербии в конце 60-х — начале 70-х гг. XIX в. — «Ученые записки Ин-та славяноведения АН СССР». Т. 5. М. 1952, с. 206—242.

Д. Косев: Новая история Болгарии. Пер. с болгарск. М. 1952.

Д. Косев: Лекции по нова българска история. София 1951.

Ж. Натан: Болгарское возрождение. Сокр. пер. с болграск. С предисл. Н. С. Державина. М. 1949.

Ж. Натан: Българско възраждане. Второ изд. София 1947.

С. А. Никитин: Дипломатические отношения России с южными славянами в 60-х гг. XIX в. В кн.: Славянский сборник. М. 1947, с. 262—290.

С. А. Никитин: Южно-славянские связи русской периодической печати 60-х гг. XIX в. — «Ученые записки Ин-та славяноведения АН СССР». Т. 6. М. 1952, с. 89—122.

А. Л. Погодин: История Сербии. СПб. 1909.

Н. Попов: Россия и Сербия. Исторический очерк. Ч. 1—2. М. 1869.

А. А. Попова: Политика Турции и национально-освободительная борьба болгарского народа в 60-х годах XIX в. — «Вопросы истории». 1953. № 10, с. 49—64.

Н. Вучо: Привредна историја ФНРЈ до првог светског рата. Београд 1948.

Д. Јанковић: Историја државе и права Србије у XIX в. Београд 1952.

Положението на българския народ под турско робство. Документи и материали. Съст. и ред. Н. Тодоров. София 1953.

Ј. М. Продановић: Историја политичких странака и струја у Србији. Кн. 1. Београд 1947.

С. Марковић: Избранные сочинения. Общ. ред. С. А. Никитина. М. 1956.

J. Ballot: Histoire de l'insurrection crétoise. Paris 1868.

E. Driault—M. Lhéritier: Histoire diplomatique de la Grèce. T. 3. (1862—1878). Paris 1925.

M. Emerit: Les paysans roumains (1829—1864). Paris 1937.

Istoria României. Red. M. Roller. Bucureşti 1947.

S. Marković: Cjelokupna djela. T. 1—8. Beograd 1888—1893.

A. Oşetea: O sută de ani de la Unirea Principatelor. „Lupta de clasă" (Bucureşti) 1959. № 1. 18—38. old.

T. Savin: Capitalul străin în România. (Bucureşti) 1947.

Studii. Revistă de istorie. Bucureşti 1959. № 1. (A teljes szám a fejedelemségek egyesülésének jubileumával foglalkozik.)

A XXVII. fejezethez

AZ OLASZ NEMZETI ÁLLAM MEGALAKULÁSA. NÉMETORSZÁG EGYESÜLÉSE

1. rész

AZ OLASZ ÁLLAM MEGALAKULÁSA

Irodalom

Из истории общественных движений и международных отношений. М. 1957. (См. статьи: *В. Е. Хевлер:* Н. А. Добролюбов и воссоединение Италии, с. 445—454; *К. Э. Кирова:* Социально-политические взгляды Дж. Гарибальди, с. 455—474.)

К. Ф. Мизиано: Некоторые проблемы воссоединения Италии. М. 1955.

С. Д. Сказкин: Кавур и воссоединение Италии. — «Историк-марксист». 1935. № 5—6, с. 88—116.

Н. Г. Чернышевский: Полное собрание сочинений. Т. 6, 7 и 8. М. 1949—1950. (См. статьи об Италии.)

N. Bianchi: Storia documentata della diplomazia europea in Italia dall'anno 1814 all'anno 1861. Vol. 8. Torino 1872.

G. Bono: Cavour e Napoleon III. Le annessioni dell'Italia centrale al regno di Sardegna (1859—1860). Torino 1941.

R. Ciasca: L'evoluzione economica della Lombardia dagli inizi del secolo XIX al 1860. A „La cassa di risparmio delle provincie lombarde" (Milano 1923) című kötetben, 343—405. old.

B. King: A history of Italian unity. Vol. 2. London 1899.

P. Matter: Cavour et l'unité italienne. T. 1—3. Paris 1925—1927.

R. Morandi: Storia della grande industria in Italia. Bari 1931.

M. Petrocchi: La industria del Regno di Napoli dal 1850 al 1860. Napoli 1955.

S. F. Romano: Momenti del Risorgimento in Sicilia. Messina—Firenze 1952.

E. Sereni: Il capitalismo nelle campagne (1860—1900). (Roma) 1947.
F. Valsecchi: L'unificazione italiana e la politica europea dalla guerra di Crimea alla guerra di Lombardia, 1854—1859. Milano 1939.

Források

G. Garibaldi: Válogatott írásai. Összeáll. Sallay Géza. Budapest 1955.
A. I. Herzen: Emlékezések és elmélkedések. Budapest 1953.
Н. А. Добролюбов: Полное собрание сочинений. Т. 5. М. 1941. (См. статьи об Италии.)
Ф. Орсини: Воспоминания. Пер. с итал. М.—Л. 1934.
C. Cavour: La liberazione del Mezzogiorno e la formazione del Regno d'Italia. Carteggi. Vol. 1—2. Bologna 1949.
C. Cavour: Lettere edite ed inedite, raccolte da L. Chiala. Vol. 1—6. Torino 1883—1887.
M. D'Azeglio: L'Italie de 1847 à 1865. Correspondance politique. Paris 1867.
G. Garibaldi: Edizione nazionale degli scritti di Giuseppe Garibaldi. Vol. 1—6. Bologna 1932—1937.
G. Garibaldi: Memorie autobiografiche. Firenze 1888.
F. Orsini: Lettere edite ed inedite di —. Vol. 1—2. Milano 1861.

2. rész

NÉMETORSZÁG EGYESÍTÉSE

Irodalom

H. Friedjung: Harc a német hegemóniáért (1859—1866). 1—3. köt. Budapest 1902—1904.
А. К. Воробьева: Из истории рабочего движения в Германии и борьбы Маркса и Энгельса против Лассаля и лассальянцев в 1862—1864 гг. В кн.: Из истории борьбы Маркса и Энгельса за пролетарскую партию. М. 1956, с. 246—360.
И. С. Галкин: Объединение Германии. М. 1951.
В. Г. Ревуненков: Приход Бисмарка к власти. Л. 1941.
Ф. А. Ротштейн: Из истории Прусско-Германской империи. 1. Две прусские войны. Изд. 2, доп. и испр. М.—Л. 1948.
E. Eyck: Bismarck und das Deutsche Reich. Erlenbach—Zürich 1955.
H. Friedjung: Der Kampf um die Vorherrschaft in Deutschland, 1859—1866. 10. Aufl. Bd. 1—2. Stuttgart 1916—1917.
K. Kersten: Bismarck und seine Zeit. Berlin 1930.
K. H. Leidigkeit: Wilhelm Liebknecht und August Bebel in der deutschen Arbeiterbewegung, 1802—1869. Berlin 1957.
P. Matter: Bismarck et son temps. T. 1—2. Paris 1905—1906.
F. Mehring: Geschichte der deutschen Sozial-Demokratie. Bd. 1—2. Berlin 1960.
J. Ziekursch: Politische Geschichte des neuen deutschen Kaiserreiches. Bd. 1. Frankfurt a. M. 1925.
Lásd még a IX. fejezet 3. szakaszában a német történelemmel kapcsolatban felsorolt általános műveket is.

Források

A. Bebel: Életemből. 1—3. köt. Budapest 1922.
Die auswärtige Politik Preussens, 1858—1871. Diplomatische Aktenstücke, hrsg. von der Historischen Reichskommission unter Leitung von E. Brandenburg u. a. Abt. 1—3. Oldenburg 1932—1939.
A. Bebel: Aus meinem Leben. Bd. 1—3. Berlin 1946.
O. Bismarck: Gedanken und Erinnerungen. Bd. 1—2. Stuttgart 1898.
O. Bismarck: Die gesammelten Werke. Bd. 1—7., 10. Berlin 1924—1931.
Die Reichsgründung und das Zeitalter Bismarcks, 1848—1890. Berlin—München 1951. (Dokumente der Deutschen Politik und Geschichte von 1848 bis zur Gegenwart, hrsg. von J. Hohlfeld. Bd. 1.)

A XXVIII. fejezethez

AZ OSZTRÁK BIRODALOM VÁLSÁGA A XIX. SZÁZAD DEREKÁN

1. rész

AUSZTRIA—MAGYARORSZÁG MEGALAKULÁSA

Irodalom

Aranyossi Magda: Frankel Leó. Budapest 1952.
Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon 1848—1864. 1—4. köt. Budapest 1922—1937.
N. G. Csernisevszkij: A nemzetiségi kérdés Magyarországon. Csernisevszkij a magyarokról. Budapest 1953. 77—94. old.
Erényi Tibor: A magyarországi szakszervezeti mozgalom kezdetei. A budapesti szakszervezeti mozgalom kialakulása. 1867—1904. Budapest 1962.
Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon 1848—1948. Szerk. Pölöskei Ferenc és Szakács Kálmán. 1—2. köt. Budapest 1962.
Koltay-Kastner Jenő: A Kossuth-emigráció Olaszországban. Budapest 1960.
Lederer Emma: Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon. Budapest 1952.

Lukács Lajos: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849—1867. Budapest 1955.
A magyar nép története. (2. kiadás.) Budapest 1953. (Magyar Történelmi Társulat.)
A magyarországi munkásmozgalom 1848—1917-ig. Budapest 1958.
Nemes Dezső: Az Általános Munkásegylet története. 1868—1873. Budapest 1952.
S. Sándor Pál: Parasztságunk a Habsburg-önkényuralom korszakában. 1849—1867. Budapest 1951.
Sándor Vilmos: A tőkés gazdaság kibontakozása Magyarországon 1849—1900. Budapest 1958.
И. П. Трайнин; Национальные противоречия в Австро—Венгрии и ее распад. М.—Л. 1947. Рец.: *И. Миллер, И. Удальцов:* — „Вопросы истории". 1948. № 4, с. 125—129.
L. Brügel: Geschichte der österreichischen Sozialdemokratie. Bd. 1. Wien 1922.
L. Brügel: Soziale Gesetzgebung in Österreich von 1848 bis 1918. Wien—Leipzig 1919.
R. Charmatz: Österreichs innere Geschichte von 1848 bis 1895. 3. veränd. Aufl. Leipzig—Berlin 1918.
L. Eisenmann: Le Compromis austro-hongrois de 1867. Paris 1904.
F. Fellner: Das „Februarpatent" von 1861. „Mitteilungen des Inst. für Österreich. Geschichtsforschung" Bd. 1—3. (1955) Heft 3—4. 549—564. old.
Hundert Jahre österreichischer Wirtschaftsentwicklung, 1848—1948. Hrsg. von H. Mayer. Wien 1949.
G. Kolmer: Parlament und Verfassung in Österreich. 1. Bd. (1848—1869). Wien—Leipzig 1902.
L. Leger: Histoire de l'Autriche-Hongrie depuis les origines jusqu'en 1918. Paris.
E. Priester: Kurze Geschichte Österreichs. Bd. 1—2. Wien 1947—1949.
J. Redlich: Das österreichische Staats- und Reichsproblem. Geschichtliche Darstellung der inneren Politik der Habsburgischen Monarchie von 1848 bis zum Untergang des Reiches. Bd. 1. (Tl. 1—2.)-2. Leipzig 1920—1926.
Statistisches Jahrbuch der Oesterreichischen Monarchie, 1863—1869. Hrsg. von der k.-k. statistischen Centralcommission. Wien 1864—1871.
F. Stroble: Die erste grosse Massendemonstration der österreichischen Arbeiter. „Weg und Ziel" Jg. 1954. № 12. 885—891. old.
Lásd még a IX. fejezet 4. szakaszához az osztrák történelemmel kapcsolatosan felsorolt általános műveket is.

Források

Hajnal István: A Kossuth-emigráció Törökországban. 1. köt. Budapest 1927.
Jánossy Dénes: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában. 1—2. köt. Budapest 1940—1948.
Koltay-Kastner Jenő: Iratok a Kossuth-emigráció történetéhez. 1859. Szeged 1949.
Kossuth Lajos: Irataim az emigrációból. Sajtó alá rend. Helfy Ignác. 1—8. köt. Budapest 1880—1900.
Munkások és parasztok mozgalmai Magyarországon. 1849—1867. Iratok. Szerk. Sashegyi Oszkár. Budapest 1959.
Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. Szerk. Károlyi Árpád és Tolnai Vilmos. 1—3. köt. Budapest 1921—1925.
Teleki László Válogatott munkái. Szerk. és bev. Kemény G. Gábor. 1—2. köt. Budapest 1961.

2—3. rész

A SZLÁV NÉPEK NEMZETISÉGI HARCA

З. Нееды: Национальное движение славян в XIX в. В кн.: «Вековая борьба западных и южных славян против германской агрессии». М. 1944, с. 94—107.

CSEHORSZÁG

Irodalom

История Чехии. Под. ред. В. И. Пичета. М. 1947.
Н. Д. Ратнер: Программа и тактика чешской буржуазии в 1860—1867 гг. — «Ученые записки Ин-та славяноведения АН СССР». Т. 14. М. 1956, с. 83—178.
J. V. Frič a demokratické proudy v české politice a kulture. (Tanulmánykötet.) Praha 1956.
M. Gosiorovský: Dejiny slovenského robotníckeho hnutia (1848—1919). Bratislava 1956.
A. Klíma: Počátky českého dělnického hnutí. Praha 1950.
F. Roubík: Z českých hospodářských dějín. Praha 1948.
A. Salz: Geschichte der böhmischen Industrie in der Neuzeit. München—Leipzig 1913.

Források

J. V. Frič: Emlékeim. Összeáll. Kovács Endre. Budapest 1951.
J. V. Frič: Spisy. Díl I.: Politické články z let 1847—1864. Praha 1956.

HORVÁTORSZÁG

Irodalom

Л. В. Березин: Хорватия, Славония, Далмация и Военная граница. Т. 1—2. СПб. 1879.
М. М. Филиппов: Хорваты и борьба их с Австрией. Пг. 1890.

H. Ратнер: Возникновение хорвато-венгерского соглашения 1868 г. — «Вопросы истории». 1948. № 6, с. 42—59.

R. Bičanić: Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750—1860). Zagreb 1951.

A XXIX. fejezethez

A MÁSODIK CSÁSZÁRSÁG FRANCIAORSZÁGBAN

Irodalom

Ф. В. Потемкин: К вопросу о положении рабочего класса во Франции в последний период промышленного переворота (50—60-е гг. XIX в.). В кн.: Из истории социально-политических идей. М. 1955, с. 570—600.

J. F. Cady: The roots of French imperialism in Eastern Asia. Ithaca 1954.

A. L. Dunham: The Anglo-French treaty of commerce of 1860 and the progress of the industrial revolution in France. Ann Arbor 1930.

P. Dupont-Ferrier: Le marché financier de Paris sous le Second Empire. Paris 1925.

G. Duveau: La vie ouvrière en France sous le Second Empire. 5e éd. Paris 1946.

C. Folen: Crise textile et troubles sociaux: le Nord à la fin du Second Empire. „Revue du Nord" (1953) № 138. 107—124. old.

Histoire de France contemporaine, publ. sous la dir. d'E. Lavisse. T. 6—7. Paris 1921.

A. Lefèvre: Sous le Second Empire: chemins de fer et politique. Paris 1951.

F. L'Huillier: La lutte ouvrière à la fin du Second Empire. Paris 1957.

S. Maritch: Histoire du mouvement social sous le Second Empire à Lyon. Paris 1930.

A. Schnerb: Rouher et le Second Empire. Paris 1949.

I. Tchernoff: Le parti républicain au coup d'état et sous le Second Empire. Paris 1906.

A. Thomas: Le second empire (1852—1870). Histoire socialiste T. 10. Paris 1907.

G. J. Weill: Histoire du mouvement social en France, 1852—1924. Paris 1924.

Lásd még az I—IV. fejezethez a francia gazdaságtörténettel kapcsolatban felsorolt általános műveket.

Források

Н. Г. Чернышевский: Франция при Людовике-Наполеоне. — Полное Собрание сочинений. Т. 5. М. 1950, с. 393—440.

Annales du Sénat et du Corps législatif. Sessions de 1861 à 1870. Paris 1861—1871.

M. Block: Statistique de la France comparée avec les divers pays de l'Europe. 2e éd. T. 1—2. Paris 1875.

V. Hugo: Napoléon le Petit. Bruxelles 1852.

H. Rochefort: Les aventures de ma vie. T. 1—5. Paris 1895—1896.

Statistique générale de la France. Annuaire statistique. Vol. 33. 1913. Paris 1914. (Lásd a kötet „Résumé rétrospectif" című fejezetét.)

Bibliográfia

R. Schnerb: Napoleon III and the Second French empire. Bibliographical article. „Journal of modern history" Vol. 8. (1936) № 3. 338—355. old.

A XXX. fejezethez

A MUNKÁSMOZGALOM AZ 1860-AS ÉVEKBEN. A NEMZETKÖZI MUNKÁSSZÖVETSÉG (I. INTERNACIONÁLÉ)

A marxizmus—leninizmus klasszikusainak művei

Marx—Engels: A Központi Vezetőség üzenete a Kommunisták Szövetségéhez. 1850. március. Lásd *Marx—Engels* Művei. 7. köt. 236—245. old.

Marx—Engels: A Központi Vezetőség üzenete a Kommunisták Szövetségéhez. 1850. június. Lásd *Marx—Engels* Művei. 7. köt. 298—304. old.

Marx: A Nemzetközi Munkásszövetség Alapító üzenete. — A Nemzetközi Munkásszövetség szervezeti szabályzata. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. 380—392. old.

K. Marx: Instruktionen für die Delegierten des Provisorischen Zentralrats zu den einzelnen Fragen; Vierter jährlicher Bericht des Generalrats der Internationalen Arbeiterassoziation; Konfidentiellen Mitteilungen. *Marx—Engels* Werke. B. 16. Berlin 1962. 190—199., 318—323., 409—420. old.

Irodalom

В. И. Засулич: Очерк истории Международного Товарищества Рабочих. В кн.: *В. Засулич* Сборник статей Т. 1. СПб. 1907, с. 245—318.

Из истории борьбы Маркса и Энгельса за пролетарскую партию. Сборник статей. Под ред. И. С. Галкина. М. 1955.

Карл Маркс. Даты жизни и деятельности. 1818—1883. Под ред. В. Адоратского. М. 1934.

Б. П. Козьмин: Русская секция Первого Интернационала М. 1957.

E. A. Степанова: Фридрих Энгельс. Изд. 2, доп. M. 1956.
E. Ярославский: Первый Интернационал и его историческое значение. M. 1934.

Források

Базельский конгресс Первого Интернационала 6—11 сентября 1869 г. (Предисл. M. Зоркого) M. 1934.
Воспоминания о Марксе и Энгельсе. (Ред. E. A. Степанова.) M. 1956.

A XXXI. fejezethez

A FRANCIA—POROSZ HÁBORÚ. A MÁSODIK CSÁSZÁRSÁG BUKÁSA

A marxizmus—leninizmus klasszikusainak művei

Marx: A polgárháború Franciaországban. Engels bevezetése. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. 471—540. old.

Irodalom

Э. А. Желубовская: Крушение второй империи и возникновение Третьей республики во Франции. M. 1956.
G. Bourgin: La guerre de 1870—1871 et la Commune. Iconographie de l'époque réunie sous la dir. de M. Terrier. Paris 1939.
J. P. T. Bury: Gambetta and the national defence. London—New York 1936.
A. Chuquet: La guerre 1870—1871. Paris 1895.
M. Dommanget: Blanqui. La guerre de 1870—1871 et la Commune. Paris 1947.
M. Dommanget: Les idées politiques et sociales d'Auguste Blanqui. Paris 1957.
J. Jaurès: La guerre franco-allemande (1870—1871). Histoire socialiste. T. 11. Paris 1908.
P. Lehautecourt (E. Palat): Histoire de la guerre de 1870—1871. T. 1—7. Paris 1901—1908. (Az 1. kötet címe a 2. kiadásban: „Les origines de la guerre de 1870." Paris 1912.)
H. Moltke: Geschichte des deutsch-französischen Krieges von 1870—1871. Gesammelte Schriften und Denkwürdigkeiten. Bd. 3. Berlin 1891.
L. Rousset: Histoire générale de la guerre franco-allemande (1870—1871.) T. 1—16. Nouv. éd. Paris 1922.
H. Salomon: L'incident Hohenzollern. Paris 1922.
A. Sorel: Histoire diplomatique de la guerre franco-allemande. T. 1—2. Paris 1875.
J. Valfrey: Histoire de la diplomatie du Gouvernement de la défense nationale. Pt. 1—3. Paris 1871.
H. Welschinger: La guerre de 1870. Causes et responsabilités. 4e éd. T. 1—2. Paris 1911.

Források

M. Аннéнков: Война 1870 г. Заметки и впечатления русского офицера. СПб. 1871.
O. Bismarck: Gedanken und Erinnerungen. Bd. 1—2. Stuttgart 1898.
O. Bismarck: Politische Schriften. 1869—1871. Gesammelte Werke. Bd. 6. 2. Aufl. Berlin 1931.
A. Blanqui: La patrie en danger. Paris 1871. (A „La patrie en danger" című lapban megjelent cikkek lenyomata.)
L. Chodźko (d'Angeberg): Recueil des traités, conventions, actes, notes, capitulations et pièces diplomatiques concernant la guerre franco-allemande. T. 1—5. Paris 1873.
Enquête parlementaire sur les actes du Gouvernement de la défense nationale. T. 1—7. Paris 1872—1876. (Assemblée nationale.)
J. Favre: Le Gouvernement de la défense nationale. Pt. 1—3. Paris 1871—1875.
Les origines diplomatiques de la guerre de 1870—1871. Recueil des documents, publ. par le Ministère des affaires étrangères. T. 1—29. Paris 1910—1932.
R. H. Lord: The origins of the war of 1870. New documents from the German archives. Cambridge 1924.
Procès-verbaux des séances du Conseil du Gouvernement de la défense nationale (4 sept. 1870—16 févr. 1871), publ. d'après les manuscrits originaux d'A. Dréo. Paris 1905.
F. Sarcey: Le siège de Paris. Paris 1871.
J. Simon: Le Gouvernement de la défense nationale. (Souvenirs du quatre septembre.) Paris 1874.
Stoffel ezredes: Rapports militaires écrits de Berlin 1866—1870. 4e éd. Paris 1872.
Trochu tábornok: L'Empire et la défense de Paris devant le jury de la Seine. Paris 1872.

A XXXII. fejezethez

AZ IRODALOM ÉS MŰVÉSZET 1789—1871 KÖZÖTT

A marxizmus—leninizmus klasszikusainak művei

Marx—Engels: Művészetről és irodalomról. Budapest 1950.
Lenin: Az irodalomról. Budapest 1951.

Általános jellegű irodalom az irodalomtörténethez

A magyar irodalom története 1849-ig. Szerk. Bóka László és Pándi Pál. 2. kiad. Budapest 1962.

A magyar irodalom története 1849—1905. Szerk. Király István, Pándi Pál, Sőtér István. Budapest 1963.

Sőtér István: Nemzet és haladás. Budapest 1964.

А. А. Аникст: История английской литературы. М. 1956.

А. Барамидзе, Ш. Радиан, Б. Жгенти: История грузинской литературы. Краткий очерк. Тбилиси. 1958.

История американской литературы. Ред. коллегия: А. А. Аникст и др. Т. 1. М.—Л. 1947. (АН СССР. Ин-т мировой лит-ры.)

История английской литературы. Под ред. М. П. Алексеева и др. Т. 2. Вып. 1—2. М. 1953—1955. (АН СССР. Ин-т мировой литературы.)

История русской литературы. Глав. ред. П. М. Лебедев—Полянский и др. Т. 5—8. (ч. 1—2). М.—Л. 1941—1956. (АН СССР. Ин-т рус. лит-ры (Пушкинский дом).)

История украинской литературы. Т. 1. Киев 1954. (АН УССР. Ин-т лит-ры им. Т. Г. Шевченко.)

История французской литературы. Глав. ред. В. М. Жирмунский и др. Т. 2. 1784—1870. М. 1956. (АН СССР. Ин-т мировой лит-ры.)

Е. Цыбенко: Литературное наследство польских классиков в современной польской литературе. В кн.: Современная польская литература. М. 1953., с. 130—180.

М. Яхонтова, М. Черневич, А. Штейн: Очерки по истории французской литературы. М. 1958.

М. Савковић: Југословенска књижевност. Београд 1956.

The Cambridge history of English literature. Ed. by A. W. Ward and A. R. Waller. Vol. 12—13. Cambridge 1953.

B. Croce: La letteratura italiana. Vol. 13. Ottocento. Bari 1956.

Ch. M. Des Granges: Histoire de la littérature française. Rev. par J. Boudout. Paris 1954.

G. Korbut: Literatura polska od początków do wojny światowej. Wyd. 2. Cz. 2—4. Warszawa 1929—1931.

H. A. Korff: Geist der Goethezeit. Bd. 3—4. Leipzig 1949.

Lietuvié literatura. Straipsniu, rinkinys I. Sudaré J. Buténas ir Spindis. Kaunas 1954.

J. Nadler: Literaturgeschichte Österreichs. 2. erweit. Aufl. Salzburg 1951.

P. Reimann: Hauptströmungen der deutschen Literatur 1750—1848. Beitrag zu ihrer Geschichte und Kritik. Berlin 1956.

J. Vlček: Dějiny české literatury. D. 2. Praha 1951.

J. Vlček: Dějiny literatúry slovenskej. (4. vyd.) Bratislava 1953.

Irodalomtörténeti bibliográfia

Русские писатели первой половины XIX в. Рекоменд. указатель литературы. Под ред. Н. Л. Бродского. М. 1951.

Русские писатели второй половины XIX—XX вв. Реком. указатель литературы. Общ. ред. Р. Н. Крендель и Б. Л. Пескиной. Ч. 1—2. М. 1958.

The Cambridge bibliography of English literature. Ed. F. W. Batison. Vol. 3. 1800—1900. Cambridge 1940.

M. Clouzot: Guide du bibliophile français. Bibliographie pratique française 1800—1880. Paris 1953.

Általános jellegű művészettörténeti irodalom

B. V. Aszafjev: Az orosz zene mesterei. Muszorgszkij, Csajkovszkij, Rimszkij-Korszakov. Budapest 1962.

Ju. V. Keldis: Az orosz zene története. Budapest 1958.

Magyar színháztörténet. Szerk. Hont Ferenc. Budapest 1962.

A magyarországi művészet története. 2. köt. Magyar művészet 1800—1945. Szerk. Zádor Anna. 3. kiad. Budapest 1964.

Szelényi István: A magyar zene története. 1—2. köt. Budapest 1959.

Б. В. Асафьев (Игорь Глебов): Композиторы первой половины XIX в. М. 1945. (Русская классическая музыка. Вып. 1.)

Б. Р. Виппер: Английское искусство. Краткий ист. очерк. М. 1945.

С. С. Данилов: Очерки по истории русского драматического театра. М.—Л. 1948.

К. Н. Державин: Театр французской революции. 1789—1799. Изд. 2. Л.—М. 1937.

С. С. Игнатьев: История западноевропейского театра нового времени. М.—Л. 1940.

История русского искусства. Под общ. ред. Н. Г. Машковцева. Т. 1. М. 1958.

Ю. В. Кельдыш: История русской музыки. Ч. 1—2. М. 1947—1948.

Мастера искусства об искусстве. Под общ. ред. Д. Аркина и Б. Терновца. 2, доп. изд. Т. 2—3. М.—Л. 1936—1939.

Очерки по истории русского искусства. Под ред. Н. Г. Машковцева. М. 1954. (Акад. художеств СССР. Науч.-исслед. ин-т теории и истории изобразит. искусств.)

В. Э. Ферман: История новой западно-европейской

музыки. Т. 1. От французской революции 1789 г. до Вагнера. М.—Л. 1940.
H. Focillon: La peinture au XIXe s. Paris 1927.
R. Fry: Reflections on British painting. London 1934.
Histoire de l'art depuis les premiers temps chrétiens jusqu'à nos jours. Publ. sous la dir. d'A. Michel. T. 8.: L'art en Europe et en Amérique au XIXe s. et au début du XXe Pt. 1—2. Paris 1925—1926.
L. Rosenthal: L'art et les artistes romantiques. Paris 1928.
L. Rosenthal: Du romantisme au réalisme. Paris 1914.
L. Venturi: Peintres modernes. Paris [1942].
L. Venturi: Da Manet a Lautrec. Firenze 1950.
L. Venturi: Pittori moderni. Firenze 1949.

INDIA, IRÁN, TÖRÖKORSZÁG ÉS AZ ARAB ORSZÁGOK

Általános jellegű irodalom- és művészettörténeti irodalom

A. Баранников: Короткий начерк новоіндійських літератур. Харків-Київ 1933.
Е. Э. Бертельс: Очерк истории персидской литературы. Л. 1928.
Е. Э. Бертельс: Персидский театр. Л. 1924.
В. Гордлевский: Очерки по новой османской литературе. М. 1912.
Е. П. Челышев: Литература Индии и борьба за независимость. В кн.: Независимая Индия. Сборник. М. 1958, С. 155—198.
Abd-el-Latif Saffid: The influence of English literature on Urdu literature. London 1924.
Ajne-je farhang-e Iran va dzsahan... (A kultúra elterjedése Iránban és az egész világon. Tanulmánykötet, szerk. Atoll Sehab-pur.) Tehran 1956. (Perzsa nyelven.)
Szadig Isza: Szeir-e farhang dar Iran va magrebzamin. (A kultúra fejlődése Iránban és Nyugaton.) Tehran 1953. (Perzsa nyelven.)
Szefai Ibrahim: Nohszad-e adabi-je Iran dar aszr-e Kadzsar. Csap-e dovvom. (A Kadzsarok alatti irodalmi mozgalom Iránban.) 2. kiad. Tehran 1954. (Perzsa nyelven.)
M. Archer—W. G. Archer: Indian painting for the British. 1770—1880. Oxford 1955.
Banarli Hibad Sami: Resimli türk edelbiysti tarihi. (Képes török irodalomtörténet.) Istanbul 1949.
E. G. Browne: Persian literature in modern times (1500—1924). Cambridge 1924.
J. C. Ghosh: Bengali literature. Oxford 1948.
E. B. Havell: A handbook of Indian art. London 1920.
K. B. Jindal: A history of Hindi literature. Allahabad 1955.
N. Ch. Metha: Studies in Indian painting. Bombay 1926.
Sevük Ismail Habib: Tanzimattan beri edebiyati tarihi. (Irodalomtörténet a tanzimattól kezdve.) Istanbul 1940—1944.
Shukla Acarya Ramcandra: Hindi Sahitya kē itihāsa. (A hindi irodalom története.) Benares 1953. (Hindi nyelven.)
Tanpinar Ahmet Hamdi: XIX. asir türk edebiyati tarihi. (A XIX. századi török irodalom története.) Istanbul 1956. (Török nyelven.)

KÍNA, JAPÁN, KOREA

Általános jellegű irodalom- és művészettörténeti irodalom

О. Глухарева, Б. Денике: Краткая история искусства Китая. М.—Л. 1948.
С. Елисеев: Японская литература. В кн.: Литература Востока. Вып. 2. СПб. 1920, с. 36—89.
Китай. Сборник первый. Литература Китая и Японии. Ред. и вступ. статья Н. И. Конрада. М. 1935.
Китай. Сборник статей. Под ред. В. М. Алексеева и др. М.—Л. (см. статьи Н. А. Петрова и Ю. В. Бунакова.)
Н. И. Конрад: Первый этап японской буржуазной литературы. В кн.: Проблемы литературы Востока. 1. Л. 1932, с. 5—84.
Н. Т. Федоренко: Китайская литература. М. 1956.
Японский театр. Сборник статей. Под. ред. Н. И. Конрада. Л.—М. 1928.
K. Florenz: Geschichte der japanischen Literatur. Leipzig 1906.
Introduction to classic Japanese literature. Ed. by Kokusai bunka shinkokai. Tokió 1948.
Kim Ha Mön—Kim Szam Pul: Uri naraü kocson munhak. (A klasszikus koreai irodalom történetének vázlata.) Phenjan 1957. (Koreai nyelven.)
Li Jo Szon: Csaszon miszulsza kejo. (A koreai művészet történetének vázlata.) Phenjan 1955. (Koreai nyelven.)
Nihon bungaku dziten. Shinsen Fudzimura Saku (Tsukuru) kanshiu. (Új japán irodalomtörténeti kézikönyv.) Tokió 1956. (Japán nyelven.)
Nihon bunka shi taikei. XI. köt.: Bakumatsu ishin bunka. (Japán kultúrájának története. A feudalizmus és a restauráció korszakának kultúrája.) Tokió 1940. (Japán nyelven.)
M. Piper: Das japanische Theater. Frankfurt a. M. 1937.

A XXXIII. fejezethez

A TECHNIKA ÉS A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK 1789—1870 KÖZÖTT

Irodalom

J. D. Bernal: Tudomány és történelem. Budapest 1963.
H. Glaser: A gyógyítás diadalútja. Budapest 1960.
I. P. Magidovics: A földrajzi felfedezések története. Budapest 1961.

Л. Д. Белькинд, И. Я. Конфедератов, Я. А. Штейнберг: История техники. М.—Л. 1956.

В. С. Виргинский: Возникновение железных дорог в России до начала 40-х гг. XIX в. М. 1949.

В. С. Виргинский: История техники железнодорожного транспорта. Вып. 1. М. 1938.

В. С. Виргинский: Творцы новой техники в крепостной России. М. 1957.

Я. Л. Геронимус: Очерки о работах корифеев русской механики. М. 1952.

История естествознания в России. Под ред. Н. А. Фигуровского (гл. ред.) и др. Т. 1. Ч. 2. М. 1957.

Л. О. Каневский, Е. И. Лотова, Х. И. Идельчик: Основные черты развития медицины в России в период капитализма (1861—1917). М. 1956.

Х. С. Коштоянц: Очерки по истории физиологии в России. М.—Л. 1946.

П. С. Кудрявцев: История физики. Т. 1. М. 1956.

В. Лебедев: Электричество, магнетизм и электротехника в их историческом развитии. М.—Л. 1937.

П. М. Лукьянов: История химических промыслов и химической промышленности России до конца XIX в. Под ред. С. И. Вольковича. Т. 1—4. М. 1948—1955.

Б. Н. Меншуткин: Химия и пути ее развития. М.—Л. 1937.

Ю. М. Покровский: Очерки по истории металлургии. (Ч. 1.) М. 1936.

Промышленность и техника. Энциклопедия промышленных знаний. Полный пер. с 9-го немецк. изд. с оригин. доп. Под ред. А. А. Байкова и др. т. 1—10. СПб. 1900—1904.

О. А. Старосельская-Никитина: Очерки по истории наук и техники периода французской буржуазной революции 1789—1794. М.—Л. 1946.

П. Таннери: Исторический очерк развития естествознания в Европе. Пер. с франц. М.—Л. 1934.

К. А. Тимирязев: Чарлз Дарвин и его учение. М.—Л. 1941.

E. Baines: History of the cotton manufacture in Great Britain. London 1835.

L. Beck: Geschichte des Eisens. Abt. 4—5. Braunschweig 1899—1903.

J. D. Bernal: Science in history. 2nd ed. London 1957.

A. Berry: History of astronomy. London 1898.

F. Dannemann: Die Naturwissenschaften in ihrer Entwicklung und in ihrem Zusammenhange. 2. Aufl. Bd. 3. Leipzig 1923.

H. Delbrück: Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte. 3. Aufl. Bd. 4. Berlin 1923.

F. M. Feldhaus: Ruhmesblätter der Technik. 2. Aufl. Bd. 1—2. Leipzig 1924—1926.

F. M. Feldhaus: Die Technik der Vorzeit, der geschichtlichen Zeit und der Naturvölker. Leipzig 1914.

G. Glaser: Die Entdecker des Menschen von Hippokrates. b. 5. Wien 1954.

O. Johannsen: Geschichte des Eisens. 2. Aufl. Düsseldorf 1925.

W. Kaempffert: Bahnbrechende. Erfindungen in Amerika und Europa.
Männer der Technik. Hrsg. von C. Matschoss. Berlin 1925.

C. Matschoss: Die Entwicklung der Dampfmaschine Bd. 1—2. Berlin 1908.

Bibliográfia

История естествознания. Литература, опубликованная в СССР. Отв. ред. А. Т. Григорьян, Д. Д. Иванов и Н. А. Фигуровский. (Т. 1—2. 1917—1950 гг.) М.—Л. 1949—1955.

История техники. Библиографический указатель. Под ред. В. В. Данилевского (Т. 1—4. 1946—1950 гг.) М.—Л. 1950—1955.

NÉVMUTATÓ

Abbasz-Mirza — 101, 277, 279
Abd el-Kader — 9, 189
Abdul Medzsid — 286, 289
Abovjan, Hacsatur (1805—1848) — 255, 606
Abreu, Joachim — 227
Adam, Adolphe Charles (1803—1856) — 626
Adam, blanquista — 569
Adam, festőművész — 186
Adams, J. (1819—1892) — 717
Adams, John (1735—1826) — 265
Adams, John Quincy (1767—1848) — 267
Adler, W. — 57
Adt — 150
Aga Mohamed — 98—99
Aga Nuri — 398
Ahmed Farisz as-Sidiak (1804—1887) — 696
Ahmed, sah — 405, 410—411
Ahmed Sekib — 695
Ahundov, Mirza Fatali (1812—1878) — 255, 667, 694
Akszakov, Ivan Sz. — 250
Akszakov, Konsztantyin Sz. — 250
Akszakov, Sz. T. — 250
Alban, Ernst (1791—1846) — 703
Albert (1815—1895) — 331—332, 335
Alecsandri, Vasile (1821—1890) — 685
Alekszandr Pavlovics — 81 — l. még Sándor I.
Alfieri — 627, 685
Ali, kán — 99
Ali Mohamed, „bab" — 392—393, 395, 397—398
Ali, pasa — 95, 141—142
Aljabjev, A. A. (1795—1851) — 675
Allajar, kán — 279, 394
Allan, William — 386
Allom — 200, 304—305, 310, 381
Amherst, lord (1773—1857) — 305—306
Amir, kán — 294
Ampère, A. M. (1775—1836) — 719, 721—722
Andersen, Hans Christian (1805—1875) — 685
Ando Shoeki (1700—1763) — 443
Anoszov, Pavel Petrovics (1797—1851) — 705
Anzsu, P. F. (1796—1869) — 727
Annyenkov, P. V. — 251
Applegarth, Robert — 386
Arakcsejev — 163, 166
Arany János — 682
Argand, J. R. — 715
Aristia — 685
Arkwright — 699—700
Armellini — 366
Arndt, Ernst Moritz — 124, 635
Arngoldt — 507
Arnim, Achim von — 604, 634
Arnold — 218
Artigas, José Gervasio — 179
d'Artois, Charles, gr. — 128, 146 — l. még Károly, X.
Aszenkova, V. N. (1817—1841) — 670
Attwood — 203
Audubon, J. — 688
Auerbach — 313
Auerswald — 345
Augier, Émile — 618

Augustin, I. — 180
Augustus (Caius Iulius Caesar Octavianus) — 92
Avogadro, A. (1776—1856) — 721—722
d'Azeglio márki — 222

Bab Ali Mohamed l. Ali Mohamed, „bab"
Babeuf, François-Émile (Gracchus) (1760—1797) — 57—60, 75, 197
Bagetti — 115
Bagratyion — 115, 117
Bahadur, kán — 403, 410—411
Bahadur, sah — 403, 405, 410
Bahrimé, Pavljuk — 255
Baht, kán — 409
Baji Rao, II. — 293—294, 403
Bajraktar Musztafa — 97, 280
Bakin (1767—1848) — 691
Bakunyin, Mihail A. (1814—1876) — 250, 351, 356, 492—493, 508, 575, 582—585
Balakirev, M. A. — 677, 683
Balbo, gr. — 222
Bălcescu, Nicolae — 355, 372
Balzac, Honoré de (1799—1850) — 606, 611—614, 617—618, 623, 643
Bancroft — 649
Bancroft, Marie — 649
Bandiera, Attilio — 223
Bandiera, Emilio — 223
Banville, Théodore de — 614
Barabás Miklós — 355, 683
Baratasvili, Nikoloz (1817—1845) — 254—255, 666
Baratinszkij, J. A. — 656
Barbès — 333, 335
Barclay de Tolly — 115—116, 673
Bardou — 190
Barlow, P. — 704
Barot, Rosa — 45
Barras — 50, 54, 57
Barrot, Odilon — 329, 338
Barry, Charles — 652
Barthélemy — 336
Basho, Matsuo (1644—1694) — 690
Batthyány Lajos, gr. — 354, 362
Batyuskov, K. N. (1787—1855) — 653, 671
Bau, R. — 407
Baudelaire, Charles (1821—1867) — 614
Baudin — 566
Baudry — 250
Bauer, Bruno — 214, 321
Bauer, Edgar — 214, 321
Bauer, Heinrich — 568
Bauman — 285
Bazaine — 591, 597
Bazard — 150, 194
Bebel, August (1840—1913) — 12, 313, 537—538, 580, 587, 590
Becher — 360
Beck — 545
Becker, Johann Philip — 590
Beecher-Stowe, Harriet (1811—1896) — 455, 687
Beethoven, Ludwig van (1770—1827) — 601, 640
Beggrov, K. — 278, 672
Beha-Ulla l. Mirza Huszein-Ali
Beketov, N. N. (1827—1911) — 705
Belcredi, gr. — 545
Belgrano, Manuel — 179
Belinszkij, Visszarion Grigorjevics (1811—1848) — 7, 249—250, 252—254, 481, 655—659, 661—663, 665—667, 677
Bell, Ch. (1774—1842) — 725
Bellingshausen, F. F. (1778—1852) — 727
Belonogov, I. — 237
Bem József — 360
Benedetti, F. — 627
Ber, Karl Makszimovics (1792—1876) — 724
Béranger, Pierre (1780—1857) — 138, 142, 146, 610
Berchet, Giovanni (1783—1851) — 627
Bering — 447
Berlioz, Hector (1803—1869) — 626
Bernard, Claude (1813—1878) — 725
Berszej, U. — 667
Berthault — 31
Berthelot, P. E. M. — 722
Berthier, Pierre — 704
Berthollet, C. L. — 45, 721
Bertin — 620
Berzelius, Jöns Jakob (1799—1848) — 721—722
Berzsenyi Dániel — 682
Bessemer, Henry (1813—1898) — 6, 705, 712
Besztuzsev, A. A. — 170, 255, 635, 652, 667
Besztuzsev Mihail — 172
Besztuzsev-Rjumin M. P. — 167, 172
Beyle, Henri l. Stendhal
Bharatendu, Harishchandra (1805—1885) — 693

Bibescu, Gheorghe — 372
Billaud-Varenne — 50
Bingham, G. C. — 688
Bismarck, Otto von (1815—1898) — 10, 533, 535—540, 565, 586—587, 597, 600
Bixio — 532
Bizet — 626
Blanc, Louis (1811—1882) — 195—196, 252, 331—332, 337, 374
Blanchard — 475
Blanqui, Adolphe — 189
Blanqui, Auguste (1805—1881) — 192—193, 332—333, 335, 590—591, 597
Blaznavac — 522
Bleiweis, Janez (1808—1881) — 219
Blind — 349
Bloss, Wilhelm — 324
Blum, Robert — 360
Blücher — 130
Bocage, Pierre (1799—1862) — 617
Bodmer, Johann Georg (1786—1864) — 702
Bodmer, Karl — 259
Boileau — 603
Boilly — 37
Bolivar, Simón (1783—1830) — 178—180, 183
Bolotov, A. T. — 80
Bolte, Friedrich — 573, 582
Bolzano, Bernard — 218
Bólyai János (1802—1860) — 716
Bon — 192
Bonald, Louis Gabriel de — 135
Bonaparte-dinasztia — 334, 557, 566
Bonaparte, Jeromos — 91, 126
Bonaparte, József — 90, 105, 177
Bonaparte Lajos — 90
Bonaparte, Louis (1808—1873) — 86, 147, 338—339, 341, 367, 557, 570, 587, 592, 603, 608 — l. még Napóleon, III.
Bonaparte, Napóleon l. Napóleon, I.
Bonaparte, Pierre, hg. — 567
Bonkimchondro Chottopadhai (1838—1894) — 693
Bonneville — 58, 67
Bonville, N. — 26
Borel — 676
Borelowski, Marcin Maciej (1829—1863) — 508
Borisz Godunov — 655, 669
Boriszov, Andrej — 168
Boriszov, Pjotr — 168
Born, Stefan — 344, 347, 351
Borogyin — 676—677, 683
Borsig — 211
Botev, Hriszto (1848—1876) — 684
Botkin, V. P. — 251
Bouchotte — 44, 50
de Bouillé, márki — 26
Boulanger — 612
Bourbon-dinasztia — 56, 90, 128—130, 134, 144, 147, 185—186, 188, 281, 330, 334—335, 608
Bourbon-dinasztia, nápolyi — 529
Bourbon-dinasztia, spanyol — 134, 136, 138
Boussingault, J. B. — 708
Bove, O. I. — 671
Bovinet — 90
Boze — 60
Börne, Ludwig (1786—1837) — 213, 635—636
Brandenburg, gr. — 349
Brătianu — 514
Bregyihin F. A. (1831—1904) — 717
Brentano, Clemens — 604, 634
Brentano, Lorenz — 351—352
Brisbane, Albert (1809—1890) — 270
Brissot — 28
Brjullov, K. P. (1799—1852) — 254, 673
Brodowski, A. (1784—1832) — 678
Brontë, Charlotte (1816—1855) — 647—648
Brookes — 130
Brown, John — 454—455, 608
Brown, M. — 687
Bruce (Elgin, lord) — 425
Brunel, I. K. — 710
Brunetti, Angelo (Cicerouacchio) — 223
Brutus, Marcus Iunius — 654
Buchanan — 454
Budai-Deleanu — 685
Bulgarin, F. — 246, 653
Bulwer-Lytton — 648
Bumppo, Nathaniel — 686
Bunsen, R. W. (1811—1899) — 704, 717
Bunyakovszkij, V. J. — 715
Buonarroti, Philippe (Filippo) (1761—1837) — 58, 75, 192
Burd — 353
Burke — 67
Burnes, Alexander — 300

Burney, James — 274
Burns, Robert — 67, 641
Butasevics-Petrasevszkij, M. V. — 253
Butler, kapitány — 424
Butler, tábornok — 464
Butlerov, Alekszandr Mihajlovics (1828—1886) — 722
Butrusz al-Busztani (1819—1883) — 696
Büchner, Friedrich (1824—1899) — 660
Büchner, Georg (1813—1837) — 212—213, 636, 640
Byron, George Gordon (1788—1824) — 138, 142, 602, 605, 621, 626, 643—644, 648, 669

Cabet, Étienne (1788—1856) — 196—197, 252, 271
Caesar, Caius Iulius — 92
Calhoun, John — 453
Campbell, Colin (Clyde, lord) — 410—411
Campe, Joachim Heinrich — 631
Camphausen — 343, 345
Canning, Charles John, lord (1812—1862) — 407, 410
Canning, George (1770—1827) — 143, 156
Cannizzaro, S. (1826—1910) — 722
Canova, Antonio (1752—1822) — 629, 686
Capo d'Istria, gr. — 143
Carducci, Giosuè (1835—1907) — 627
Carnot, Hyppolite (1801—1888) — 339
Carnot, Lazare Nicolas (1753—1823) — 41, 45
Carnot, N. L. Sadi (1796—1832) — 718—719
Carpeaux, Jean Baptiste (1827—1875) — 623—624
Carrier — 192
Carstens — 624
Cartwright, Edmund (1743—1823) — 699
Castellan — 288
Castlereagh — 131
Cato, Marcus Portius — 654
Cauchy, Augustin Louis (1789—1857) — 715
Cavaignac — 189, 336—338
Cavour, Camillo Benzo, gr. — 527—529
Čelakovský, F. L. (1799—1852) — 680
Ceng Kuo-fan — 419, 427, 688
Chalgrin — 620
Chambord, Henri Charles Ferdinande, gr. — 187
Chamisso, Adalbert (1781—1838) — 605, 635, 641
Changarnier — 189
Chappe, Claude — 45, 711
Chaptal, J. A. — 698, 705
Charles, Jacques (1746—1823) — 711
Chassepot — 590, 712
Chassériau, Théodore (1819—1856) — 602, 622
Chateaubriand, François René de (1768—1848) — 604, 607, 620
Chaumette — 49—50
Chénier, André (1762—1794) — 607
Chénier, Marie-Joseph (1764—1811) — 46, 603, 606—607, 627
Cherubini — 46, 625
Chiquet — 612
Chleborád, F. — 551—552
Chłopicki — 228
Chopin, Fryderyk (1810—1849) — 624, 641, 679
Cicerouacchio l. Brunetti, Angelo
Clapeyron, É. (1799—1864) — 718
Clark, J. — 704
Clausius, Rudolf (1822—1888) — 718—719, 722
Cluseret — 463
Cobbet, William — 154, 202
Cobden, Richard — 207
Cocquerel — 60
Coj Cse U — 436
Colding, Ludwig August (1815—1888) — 719
Coleridge, Samuel Taylor (1772—1834) — 67, 604, 645, 648—649
Collot d'Herbois — 50
Columbus — 179
Condorcanqui, José Gabriel (Tupac Amaru, II.) — 176
Considérant, Victor — 195
Constable, John (1776—1837) — 605—606, 619, 622, 650—651
Constant, Benjamin (1767—1830) — 146, 611
Cook — 73
Cooke, W. F. — 712
Cooper, Fennimore (1789—1851) — 686—687
Corday, Charlotte — 40
Corneille, Pierre (1606—1684) — 603, 685, 690
Cornelius — 642
Cornwallis — 291, 296
Corot, Camille (1796—1875) — 606, 622
Cort, H. — 699
Cossidière — 192
Coster, Charles De (1827—1879) — 630—631
Coulomb, Charles-Augustin (1736—1806) — 718
Courbet, Gustave (1819—1877) — 606, 623—624
Cousin-Montauban (Palikao, gr.) — 591
Couthon — 41, 51
Cowper, Edward Alfred (1819—1893) — 705

Creangă, Ion (1837—1889) — 685
Crémieux — 594
Crompton — 65, 699
Cromwell, Oliver — 92, 608, 616
Cuno, Th. — 582
Custine — 73—74
Cuvellier — 607
Cuvier, G. (1769—1832) — 723, 725
Cuza, Alexandru Ion — 514—515
Czartoryski — 76
Czartoryski Ádám, hg. — 228
Czartoryski, Władysław, hg. — 507

Csaadajev, P. J. — 249—250
Csajkovszkij — 677
Csang Lo-hszing — 418, 427
Csavcsavadze, A. (1786—1846) — 666
Csavcsavadze, Ilja Grigorjevics (1837—1907) — 666
Csebisev, P. L. (1821—1894) — 715—716, 718
Csehov — 657
Csen Aj-ting — 689
Csen Tö-caj — 427
Cserepanov, Jefim — 709
Cserepanov, Miron — 709
Csermák — 523
Csernisevszkij, Nyikolaj Gavrilovics (1828—1889) — 7, 362, 481—483, 487—490, 522, 584, 658—662, 665—667, 675, 696
Csetvertakov, Jermolaj — 120
Csicsagov — 121
Csihacsov, P. H. (1808—1890) — 728
Csiky Gergely — 682
Csing-dinasztia — 208, 302—309, 414—415, 429
Cso, koreai királyné — 436
Cso Jü-suj — 435
Csolcson — 436
Csonkadze, Daniel (1830—1860) — 666

Dąbrowski, Jarosław — 504, 506—507
Daguerre, L. J. M. (1789—1851) — 706
Dal, V. I. — 675
Dalton, John (1766—1844) — 721
Daničić, Djuro — 522
Daniell — 704
Dante — 611, 621, 626
Danton, Georges (1759—1794) — 25, 32—33, 49—50, 636
Danyielszon, N. F. (Nyikolaj —on) — 585
Darel — 307
Dargomizsszkij, Alekszandr Szergejevics (1813—1869) — 677
Darlington, Richard — 617
Darthé — 58, 60
Darwin, Charles (1809—1882) — 10, 724—725
Daubigny, Charles (1817—1878) — 622
Daumier, Honoré (1808—1879) — 194, 606, 623—624
David, Jacques Louis (1748—1825) — 46, 603, 619—620
Davidov, Gy. V. — 120
Davidov, Sz. I. — 675
Davis, Jefferson — 456
Davout, marsall — 114, 117
Davy, Humphry (1778—1829) — 707, 719, 722
Deák Ferenc — 545
Deckworth — 97
De Coster, Charles (1827—1879) — 630—631
Decrès — 105
Deflotte — 339
Defoe — 694
Degas, Edgar (1834—1917) — 602, 606, 623—625
Déjazet, V. (1797—1875) — 615
Delacroix, Eugène (1798—1863) — 145, 602, 605, 621—622, 624
Delescluze — 597
Delibes, Léo (1836—1891) — 626
Dembowski, Edward (1822—1846) — 229—230, 504
Demetr, Dimitar — 555
Démokritosz — 313
Derby — 389
Déryné — 682
Deschamps — 336
Desmoulins, Camille — 26, 49, 623
Devrient, Ludwig (1784—1832) — 639—640
Dézamy, Théodore (1803—1850) — 197—198, 315
Dickens, Charles (1812—1870) — 370, 606, 646—648
Diderot — 658
Dinobondhu Mitro — 692
Disraeli (1804—1881) — 389
Djon Jak Jon (1762—1836) — 431, 434—435
Dmitrov, Z. — 684
Dobroljubov, Nyikolaj Alekszandrovics (1836—1861) — 481—483, 522, 657—658, 660, 662, 665
Dobrovský — 217
Dodasvili, Sz. (1805—1836) — 254

Dohturov — 115
Dolgorukij, hg. — 395
Don Carlos — 224—225
Don Pedro — 182
Dongherty, John — 202
Dorsch — 74
Doszpevszki, Sz. l. Dmitrov, Z.
Doszt-Mohamed — 300
Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics (1821—1881) — 606, 657—658, 663—664, 675
Douglass, Frederick — 455
Dörnberg — 109
Dreyse, N. — 712
Drouet — 26, 59
Drožkiewicz — 502
Drumev, Vaszil (1841—1901) — 684
Druzsinyin, A. V. — 659
Dubufe — 475
Ducange, V. — 615
Duhnovics, Alekszandr — 357
Dujardin-Beaumetz — 598
Dulce — 226
Dumas, Alexandre (1803—1870) — 616, 694—695
Dumas, Alexandre (1824—1895) — 618
Dumont d'Urville, J. S. C. (1790—1842) — 727
Dumouriez — 37, 71
Duncan — 89
Dunyin-Marcinkevics, Vikentyij (1807—1884) — 666
Dupin, Aurore (1804—1876) — 609 — l. még Sand, George
Duplessi-Bertaux — 54, 59, 62
Dupont, Eugène — 577—578, 590
Dupont, Jacques Charles — 331
Dupréelle — 62
Durov, Sz. F. — 667
Dühring, Eugen — 12, 91, 712
Dzavad — 99
Džurković, P. — 684

Eccarius — 578
Edelfelt — 727
Eichendorf — 641
Elgin, lord — 424—425 — l. még Bruce
Elliot — 308
Elphinstone, lord — 410
Enfantin — 150, 194
Engels Frigyes (1820—1895) — 6, 8, 11—12, 57, 74, 78, 83, 86, 91—92, 116, 122, 124, 135, 138, 146—151, 159, 161, 191, 199, 204, 206—208, 214, 245, 270, 276—277, 295—296, 298—299, 311—327, 331, 337, 345—347, 350—352, 374—375, 378, 382, 423—424, 459, 461, 468—469, 492, 509, 529, 533—534, 536—537, 548, 557, 568—574, 576, 578—579, 582, 584—585, 587, 590, 592, 595, 599, 603, 606, 608—609, 611, 617, 631—633, 636, 638, 643, 646, 697, 699, 702, 712—713, 719, 721, 725
Epikurosz — 313
Ericksson (1803—1889) — 710
Erkel Ferenc (1810—1893) — 683
Espartero — 225—226
Espronceda, José (1808—1842) — 629
Esterházy Pál Antal, hg. (1786—1866) — 361
Etim Emin (1839—1878) — 667
Euklidész — 716
Evans, George — 269
Evans, Oliver (1755—1819) — 702

Fabre d'Eglantine — 49
Faraday, Michael (1791—1867) — 10, 704, 719—720
Fath Ali — 99, 101, 277, 279
Favre, Jules — 594—595, 597, 599
Fechner, G. — 726
Fedorov, P. Sz. — 670
Fedorov, V. M. — 668
Fedotov, Pavel Andrejevics (1815—1852) — 606, 674—675
Fellman, F. R. (1798—1850) — 255
Feng Jün-san — 415—416
Ferdinánd, II., nápolyi király (1810—1859) — 224, 365
Ferdinánd, IV. (I.) nápolyi király (1751—1825) — 139—140
Ferdinánd, VII., spanyol király (1784—1833) — 105, 136—137, 177, 179, 224, 629—630
Ferenc, II. (I.) német—római (majd osztrák) császár — 74, 89—90, 135
Ferenc József, I. — 541, 543, 547
Ferenczy István (1792—1856) — 683
Feuerbach, Ludwig (1804—1872) — 10, 161, 214, 316, 320—322, 659
Fichte, J. G. — 73, 108, 634
Ficsev, N. — 684
Figner, A. Sz. — 120
Fisch, John — 263
Fitz — 380
Flaubert, Gustave (1821—1880) — 606, 613—614

Fleck, I. F. (1751—1801) — 639
Flocon — 331
Floyd — 456
Fochet, Claude — 26
Folies-Bergères — 625
Fonk — 71
Fontaine — 620
Fonvizin, D. I. — 657, 665, 668
Forster, Georg (1754—1794) — 73—74, 631
Fort, Faber du — 704
Foscolo, Niccolo Ugo (1778—1827) — 626
Fouché — 50, 64, 82
Fourcroy, A. F. — 721
Fourier, Charles (1772—1837) — 11, 149, 151—152, 158, 194—195, 227, 270, 313, 315, 321, 327, 660
Fowler, John — 707
Fox — 67, 91
Fancia, José Gaspar — 179
Frankel Leó — 548
Frankland, E. (1825—1899) — 722
Franklin — 687
Fraunhofer, J. (1787—1826) — 717
Freeman — 130
Freiligrath, Ferdinand (1810—1876) — 231, 636
Frémont — 459
Fréron — 50, 54
Fresnel, A. J. — 720
Frič — 218
Friedrich, K. D. — 642
Frigyes Vilmos, III. — 90, 108, 124, 135, 159, 161, 260
Frigyes Vilmos, IV. — 213, 350
Fuller — 266
Fulton, Robert (1765—1815) — 263, **699**, 710, 713
Füster — 358

Gabriel — 273
Gainsborough — 650
Gaj, Ludevit — 218
Galib (1796—1869) — 692
Galle, J. G. (1812—1910) — 717
Galvani, Luigi (1737—1798) — 719
Gambetta — 567, 594, 596
Garašanin, Ilija — 520
Gardane — 101
Garelin-család — 242
Garibaldi, Giuseppe (1807—1882) — 221, 364, 367, 463, 509, 522, 527—530, 532, 627—628
Garrido, Fernando — 227
Garrison, William — 274, 454
Gaskell, Elisabeth (1810—1865) — 647—648
Gauč — 218
Gauss, Karl Friedrich (1777—1855) — 715—716, 720, 728
Gautier, Théophile — 614
Gay-Lussac, J. L. (1778—1850) — 721
Ge, N. N. — 480
Gedik, pasa — 695
Gejszmar —172
Geoffroy Saint-Hilaire, E. (1771—1844) — 723
Gérard, C. F. (1816—1856) — 714, 722
Gergely, V., konstantinápolyi pátriárka — 142
Gergely, XVI., pápa — 225
Géricault, Théodore (1791—1824) — 605—606, 621, 624
Gerov, Najden — 684
Gierymski, Aleksander (1849—1901) — 508
Giffard, Henri — 711
Gigaud — 323
Gil, José — 178
Giller, A. — 507
Gioberti — 222
Giorgione — 624
Girard, Philippe-Henri (1775—1845) — 700
Girardin — 264
Gladstone — 11
Glinka, F. N. — 668
Glinka, Mihail, Ivanovics (1804—1857) — 603, 675—677
Glinka, Sz. N. — 668
Gneisenau — 108
Godefroy — 134
Godoy — 105
Godwin, William (1756—1836) — 67, 643
Goethe, Johann Wolfgang (1749—1832) — 33, 602, 604, 629, 631—633, 638—639, 655
Gogol, Nyikolaj Vasziljevics (1809—1852) — 252, 606, 656—658, 663, 665—666, 670—671, 680
Golovkin, J. A. — 309
Goluchowski gr. — 544
Goncourt, Edmond (1822—1896) — 613—614
Goncourt, Jules (1830—1870) — 613—614
Goncsarov, Ivan Alekszandrovics (1812—1891) — 424, 658—660, 663
Gorbunov, K. A. — 656
Gorcsakov, A. M. — 524
Gorcsakov, M. D. — 503

Gorjanyinov, P. F. (1796—1865) — 724
Gorkij, Makszim — 655
Gossec — 46, 625
Goszczyński, S. — 678
Got, Edmond (1822—1901) — 618
Gottschalk — 344, 347
Goujon — 55
Gounod, Charles — 626
Goya, Francisco (1746—1828) — 104, 106, 605, 619, 622—624, 630
Görgey Artur — 362
Görres, Joseph — 634
Grabbe — 640
Gracchus, Caius Sempronius — 627
Graf — 632
Grandville — 610
Granovszkij, T. N. — 250—251
Grant, Ulysses — 459—460, 463—466
Grecs — 653
Grey — 203
Gribojedov, Alekszandr Szergejevics (1795—1829) — 165, 278—279, 654, 657, 666, 669—670, 695
Grigorjev, P. I. — 670
Grigorovics, D. V. — 657—659
Grillparzer, Franz (1791—1872) — 642
Grimm, Jakob — 634
Grimm, Wilhelm — 634
Grindly — 291
Grottger, Artur (1837—1867) — 504, 679
Grotthuss, Theodor (1785—1822) — 722
Grouchy — 75
Grove, William Robert (1811—1896) - - 704, 719
Grün, Karl — 215, 324
Gucskov-család — 242
Guérin — 18
Guerrazzi, Francesco Domenico (1804—1873) — 366, 627
Guilleaume — 585
Guizot — 146, 199, 330
Gurilev, A. L. (1803—1858) — 675
Gurjev, Sz. J. — 718
Guszeva, J. I. — 669
Gutzkov, Karl — 636, 640
Guyton-Morveau, L. B. — 45, 721

Gyegtyarev, Sz. A. — 675
Gyemut-Malinovszkij, V. I. — 671
Gyibics — 281
Gyur, N. O. (1807—1839) — 670

Habsburg-dinasztia — 134, 216, 218—219, 347—348, 360, 554
Haider Ali — 292
Hajnóczy József — 75
Haller, Ludwig — 135
Hals — 624
Hamilton, Alexandre — 264
Hamilton, W. R. (1805—1865) — 715
Hanikov — 397
Hannibal — 650
Hanriot — 39
Hansemann — 343, 345
Hardenberg, Friedrich von (1772—1801) — 634 — l. még Novalis
Hardenberg, Karl August — 108, 131
Hardy, Thomas — 67, 70
Hargreaves — 699
Harkness, M. — 611
Harlowe — 644
Harney, George Julian — 204—206, 323, 569
Harris — 446
Harunobu (1725—1770) — 691
Hauff — 602
Hauke — 508
Havelock — 407—408
Havliček-Borovský, Karel (1821—1856) — 550, 680
Hazlitt — 649
Häckel, Ernst (1834—1919) — 725
Hebbel, Friedrich (1813—1863) — 638
Hébert (1717—1794) — 49—50
Hecker — 344
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770—1831) — 10, 160—161, 214, 249—250, 313, 315—317, 320, 322, 637
Heine, Heinrich (1797—1856) — 91, 187, 213, 215, 313, 605, 637—638, 641
Hellart — 310
Helmann — 17
Helmholtz, Hermann (1821—1894) — 719, 726
Helvétius — 611
Henriot — 16
Henry, J. — 704
Henson — 711
Herder — 73

Herschel, John (1792—1871) — 717
Herschel, William (1738—1822) — 716—717
Hertz, Heinrich (1857—1894) — 721
Herwegh, Georg (1817—1875) — 213, 346, 636
Herzen, Alekszandr Ivanovics (1812—1870) — 7, 43, 173, 248—249, 252—254, 337, 479—481, 483, 488—490, 504, 507—508, 522, 608, 615, 617, 627, 652, 654, 658—659, 667
Hess, M. — 313
Hess, P. — 119
Heubner — 351
Heyden, gr. — 660
Heydenreich — 508
Hickel — 88
Hidalgo, Miguel — 178, 183
Hild József — 682
Hirn, G. A. (1815—1890) — 703
Hirosige (1797—1858) — 691
Hmelnyickij, N. I. — 669
Hoche, Lazare — 44, 60, 71, 74
Hofer András — 109
Hoffmann, Ernst Theodor Amadeus (1776—1822) — 635, 640—641
Hoffmann, R. — 158
Hofmann, A. W. (1818—1892) — 706, 722
Hogarth — 650
Hohenzollern-dinasztia — 347, 586
Hohenzollern Károly, román fejedelem — 515
Hohenzollern Lipót, hg. — 586
Hokusai (1760—1849) — 691
Holbach — 313
Holkar — 293
Homjakov, A. Sz. — 250
Hon De Jon — 433
Hood, Thomas (1799—1845) — 646
Howe, Elias — 700, 709
Hölderlin, Friedrich (1770—1843) — 633—634
Hötzel — 344
Hszia Csao-huj — 415—416
Hszien-feng — 424
Huang Cun-hszien (1848—1905) — 688
Huang Tö-mej — 419
Huggins — 89
Hughes, D. E. (1831—1900) — 712
Hugo, Victor (1802—1885) — 340, 424, 515, 557, 566, 602, 605, 608—609, 616, 669
Humboldt, Alexander von (1769—1859) — 174, 728
Hung Hsziu-csüan (1814—1864) — 415—416, 418—419, 421, 427, 688
Hung Zsen-kan — 418, 689
Hurban — 358
Husz János — 218, 680
Huszein Kuli — 99
Huszein, mullah — 393, 395
Huygens — 720
Hübner — 212
Hüsznü Juszuf — 695

Iancu, Avram — 355
Ibrahim, pasa, Mohamed Ali fia — 143, 284—285
Ibrahim, pasa, török festőművész — 695
Ibrahim Sinaszi (1826—1871) — 695
Ibsen, Henrik (1828—1906) — 661, 685—686
Iffland, August Wilhelm (1759—1814) — 639
Ignatyev — 524
Ikku, Dzippens (1765—1831) — 691
Iljin, N. I. — 668
Immermann — 640
indus dinasztia — 292
Ingres, Jean Dominique (1780—1867) — 620, 625
Inszarov — 662
Irakli, II. — 98
Ircsi Kazak (1830—1870) — 667
Irving, Washington (1783—1859) — 686
Isabey — 85, 134
Isutyin, N. A. — 492
Ito — 449
Iturbide, Augustino de — 180 — l. még Augustin, I., mexikói császár
Iván, IV., Rettenetes — 628
Ivanov, Alekszandr Andrejevics (1806—1858) — 606, 657, 674
Ivanov, F. F. — 668
Izabella — 224—226

Jackson, Andrews (1767—1845) — 267—269
Jackson, U. G. — 261
Jacquard, Joseph-Marie (1752—1834) — 86, 699—700
Jakobi, B. Sz. (1801—1874) — 704, 712—713, 720, 722
Jakobi, V. I. — 489
Jakobs — 728
Jakovlev, A. Sz. (1773—1817) — 668
Jakovlev, J. — 238
Jakub — 428

Jakuskin, I. D. — 164
Jalguzidze, I. — 667
Jang Hsziu-csing — 415—416, 419, 421
Janinet — 19
János, VI., brazíliai király — 182—183
János, osztrák főhg. — 648
Jazikov, N. M. — 656
Jeanron — 191
Jefferson, Thomas (1743—1826) — 265
Jelačić, Josip, br. — 358—360
Jellinek — 360
Jemeljanov — 120
Jenner, Edward — 726
Jenő, württembergi hg. — 170
Jermolov, A. — 119
Johnson, Andrew — 464—466
Jókai Mór — 682
Jones, Ernest Charles (1819—1869) — 206, 370, 383, 646
Jordan, F. I. — 249
Joubert — 63
Joule, James Prescott (1818—1889) — 718—720
Jourdan — 46, 60, 63—64
Jovanović, V. — 521
József, II. — 71, 74
Jungmann — 217
Junius — 104
Jüan Jüan — 435

Kadzsar-dinasztia — 391, 398
Kahovszkij, P. G. — 170, 172
Kalinovszkij, Konsztantyin (Kasztusz) (1838—1864) — 488, 509, 666
Kamalpati Lal — 298
Kamo Mabuti (1697—1769) — 443
Kanarisz — 142
Kanitz — 521, 524
Kant, Immanuel — 73, 716
Kanu — 400—401
Karadjordje — 96, 520
Karadjordjević Sándor — 520
Karadžić, Vuk St. (1787—1864) — 522, 684
Karakozov, D. V. — 492
Karamzin, Nyikolaj Mihajlovics (1766—1826) — 20, 79, 163, 653, 655
Karatigin, P. A. — 670
Karatigin, V. A. (1802—1853) — 670
Karatigina, A. D. (1777—1859) — 668
Karavelov, Ljuben (1837—1879) — 519, 684
Károly, IV. — 105, 630
Károly, IX. — 607, 612
Károly, X. — 146, 185—186
Károly, XII. — 122, 685, 694
Károly, osztrák főhg. — 63
Károly Albert — 140, 224, 364—367
Kasin, D. N. — 675
Katalin, II. — 35, 77, 79—80, 99
Katona József (1792—1830) — 682
Katt — 109
Katyenyin, P. A. — 668
Kaufman — 499
Kavelin, K. D. — 251, 490
Kazinczy Ferenc — 682
Kean, Charles — 640
Kean, Edmund (1787—1833) — 617, 648—649
Keats, John (1795—1821) — 643, 645, 650
Keiki — 450
Kekule, F. A. (1829—1896) — 722
Keller, F. — 706
Kelvin lord l. Thomson, William
Kemble, John (1757—1823) — 648—649
Kersausie — 336
Kido — 449
Kim Cson Hi (1786—1856) — 435
Kim Hon Do — 434
Kiprenszkij, O. A. (1782—1836) — 672
Kirejevszkij, Ivan — 250
Kirejevszkij, Pjotr — 250
Kirchhoff, G. R. (1824—1887) — 717
Kiszeljov, N. D. — 334
Kiszeljov, P. D. — 247
Kjuhelbeker, V. K. — 668
Kléber — 44, 62
Klein — 125
Kleist, Heinrich von — 635, 638
Klenze — 642
Klicpera, Václav Kliment (1792—1859) — 680
Klinger, Maximilian von — 639
Klodt, P. K. — 673
Klopstock — 73
Knigge, Adolf — 631
Kobilica, Lukjan — 357
Kogălniceanu — 515
Kokszing — 690

Kollár, Ján (1793—1852) — 217—218, 680
Kołłątaj — 76
Kollertz — 359
Kolman — 169
Kolokotronisz — 142—143
Komisszarzsevszkij, F. — 529
Kondratowicz, Ludwik — 678
Konoike — 451
Konovalov-család — 242
Konrad — 471
Konstantin, nagyhg. (1779—1831) — 168—169, 228
Konstantin, nagyhg. — 507
Konyi, F. A. — 670
Koraisz, Adamantiosz — 141
Korf, br. — 247
Korff — 350
Korin, Ogata (1658—1716) — 690
Kornyilov, V. A. — 471
Kors, J. V. — 251
Korzeniowski, J. (1797—1863) — 678
Kościuszko, Tadeusz (1746—1817) — 77—78, 80, 109, 680
Koseljov, A. I. — 250
Kossuth Lajos (1802—1894) — 216, 354, 360—362, 683
Kostrzewski, Franciszek (1826—1911) — 502
Kotljarevszkij, Ivan Petrovics (1769—1838) — 665
Kotsis, Aleksander (1836—1877) — 679
Kotzebue, August (1761—1819) — 160, 639
Kovalevszkij, A. O. — 725
Kovalevszkij, V. O. — 725
Kozlovszkij, I. A. — 675
Kozsina, Vaszilisza — 120
Kölcsey Ferenc — 682
König, F. — 706
Körner, Theodor — 124, 635
Krajevszkij, A. — 252
Král', Janko — 218
Kramszkoj, I. N. (1837—1887) — 606, 675
Kraszewski, J. I. (1812—1887) — 678
Krecsetov, F. V. — 79
Kreutzwald, F. R. (1803—1882) — 255, 666
Kriege, Hermann — 270, 323
Krilov, Ivan Andrejevics (1769—1844) — 653
Kritszkij fivérek — 248
Kroupa — 552
Krupp — 534
Krupszkaja, N. K. — 660
Kruzenstern, I. F. (1770—1846) — 309, 727
Kudasov, N. D. — 120
Kudlich — 358
Kudrjavcev, P. N. — 251
Kukolnyik, N. V. — 670
Kukuljević-Sakcinski — 555
Kulibin, I. P. — 711
Kung, hg. — 424
Kunvar Szingh — 404
Kurakin, A. B. — 233
Kurakin-család — 233
Kurin, Geraszim — 120
Kurrat-ul-ajn (Zarrin Tadzs) — 393, 398
Kutuzov, M. I. — 89, 97, 114, 116—117, 119—122, 665, 673
Kügelgen — 633
Kühne, Gustav — 636
Kühner — 137
Kvaternik, E. — 553
Kvitka, Grigorij Fjodorovics (1778—1843) — 665
Kwazan Watanabe (1793—1841) — 691

Labiche, Eugène — 618
Lacollange — 336
La Fayette — 18, 26—27
Lafitte — 187
La Fontaine — 653
Lagrange, Charles (1804—1857) — 192
Lagrange, Joseph Louis (1736—1813) — 45, 715, 718
Lajos, I. — 342
Lajos, XVI. — 16, 18, 26, 29—32, 34—35 56—57 59, 73, 128
Lajos, XVII. — 56
Lajos, XVIII. — 56, 128—129, 144
Lajos Fülöp — 187—188, 191, 193—194, 199, 330—331, 617, 623
Laj Ven-kuang — 427
Lakos — 332
Laksmi Baj — 404, 411
Lakszman — 447
Lalludji Lal — 692
Lalor, James — 371
Lamarck, J. B. (1744—1829) — 714, 723
Lamarque — 191
La Martelière — 615
Lamartine, Alphonse de (1790—1869) — 331, 334, 607, 616, 685

Lamé, G. (1795—1870) — 718
Lamoricière — 189
Langen, E. (1833—1893) — 704
Langiewicz — 507
Lannes — 44
Laplace, Pierre-Simon (1749—1827) — 714—716, 728
Larra, Mariano José de (1809—1837) — 629—630
Lassalle, Ferdinand (1825—1864) — 536—538, 548, 575, 632
Laube, Heinrich — 636, 640
Laurens — 393
Lavoisier, A. L. — 721
Lawrence, George — 405
Lawrence, Thomas — 651
Lazarjov, M. P. (1788—1851) — 727
Lebas — 51
Lebegyev, G. Sz. — 693
Leblanc, Nicolas (1742—1806) — 705
Lebon, Philippe — 706
Lebrun — 264
Lebrun, Ecouchard (1729—1807) — 606
Le Chapelier — 23—24, 48, 83, 564
Leclerc — 87
Leclerc, Théophile — 36
Ledoux, Claude Nicolas (1736—1806) — 620
Ledru-Rollin — 329, 331, 337—339
Lee — 459, 464
Lefochet — 712
Lefrançais — 597
Legendre, A. M. (1752—1834) — 715
Legrand — 618
Lej Csaj-hao — 415
Lelewel — 228
Lemaitre, Frédérick (1800—1876) — 617
Lemercier, N. — 616
Lenau (Strehlenau), Nikolaus Nimbsch von (1802—1850) — 642—643
Lenc, E. H. (1804—1865) — 720
Lenin, Vlagyimir Iljics (1870—1924) — 5—8, 11—12, 34, 40, 45, 47, 52, 56, 104, 107—108, 130, 147, 149, 158, 161, 172—173, 196, 235, 240—241, 252—253, 262, 313, 319—321, 325, 327, 332, 337, 370, 374—375, 377, 467, 473, 478, 481, 490, 509, 533—534, 558, 575—576, 578, 660—664, 708, 725
Lenoir, J. J. E. (1822—1900) — 704
Lenszkij, D. T. — 670
Lenz, Jacob — 639
Leopardi, Giacomo (1789—1837) — 626—627
Lepage — 609
Lepeskin-család — 236
Lepton — 561
Lermontov, Mihail Jurjevics (1814—1841) — 187, 603, 605—606, 652, 656, 666, 669, 677, 695
Lesage — 685
Lesseps, Ferdinand — 367
Lessing — 313, 658, 690
Lessner — 578
Lesueur — 625
Letuaire — 198
Leverrier, U. J. J. (1811—1877) — 717
Levszki, Vaszil (1837—1873) — 518—519
Liakat Ali — 407
Li Ce Hvan — 436
Li-dinasztia — 435
Liebig, Justus (1803—1873) — 707—708, 714, 722
Liebknecht, Wilhelm (1826—1900) — 537—538, 576, 580, 587, 590
Li Ha Ün — 436—437
Li Hsziu-cseng — 418, 421, 425—427, 689
Li Hung-csang — 426—427
Li Jüan-fa — 415
Li Kiu Gjön — 435
Lincoln, Abraham (1809—1865) — 386, 455, 458—460, 462—464, 467
Lin Cö-hszü — 307—308, 688—689
Lipót, II., német—római császár — 74
Lipót, II., toscanai nagyhg. — 223, 366—367
Lipót, karlsruhei nagyhg. — 351
Lisle, Leconte de — 614
List, Friedrich — 213
Lister, Joseph — 726—727
Liszjanszkij, F. (1773—1837) — 727
Liszjanszkij, J. F. — 309
Liszt Ferenc (1811—1886) — 683
Litke, F. P. (1797—1882) — 727
Litvinov, Sz. V. (1785—1843) — 703
Liu Li-csuan — 419
Livingstone, David (1813—1873) — 728
Li Zsu-csen — 688
Lobacsevszkij, Nyikolaj Ivanovics (1793—1856) — 10, 715—716
Lomonoszov — 719
Longfellow, Henry (1807—1882) — 274, 686—687
Lopatyin, G. A. — 585

Lovejoy — 274
Lovett, William — 205
Lowell — 274
Lubliński, Julian — 168
Ludd — 153
Lunacsarszkij, A. V. — 625
Lüning, Otto — 215
Lützow — 124
Lyell, Charles (1797—1875) — 723—724
Lynch — 307

Macartney, lord — 305
Macaulay — 299
MacCool, Finn — 384
MacCormick — 263
Macdonald — 63
Machek, Antonín (1775—1832) — 681
Mackiavičius, A. — 509
Mac Mahon — 591
Macready, William (1793—1873) — 649
Madách Imre (1823—1864) — 682
Madarász Viktor — 683
Magendie, Fr. (1783—1855) — 725
Mahmud, II. — 97, 280, 284, 286, 288
Maistre, Joseph de, gr. — 135
Majkov, V. I. — 665
Makrianisz — 143
Malachowski — 76
Mălăeru, Mircea — 515
Malapeau — 54
Malet — 121—122
Malthus — 157, 319, 725
Mameli, Goffredo (1827—1849) — 224, 627
mandzsu dinasztia — 304
Manes, Antonín (1784—1843) — 681
Manes, Josef (1820—1871) — 681
Manet, Édouard (1832—1883) — 602, 606, 623—625
Mangal Panda — 403
Manin, Daniele — 363
Mann — 725
Manteuffel, br. — 349
Manzoni, Alessandro (1785—1873) — 627
Marat, Jean-Paul (1743—1793) — 25—26, 33—34, 36—37, 39—40, 49, 619
Marceau — 44
Marconi, Henryk (1792—1863) — 679
Maréchal — 607
Mária Antoinette — 43
Mária Krisztina, spanyol régens — 224—225
Marković, Svetozar (1846—1875) — 522
Marras-család — 696
Marras, Francis (1836—1873) — 696
Martignac, gr. — 185
Martin, Émile — 6, 705
Martin, Pierre — 705
Martinov, A. J. (1816—1860) — 670—671
Martinovics Ignác — 75
Martosz, I. P. — 670—671
Marx Károly (1818—1883) — 5—6, 8, 11—12, 24, 47, 57, 66, 78, 83, 86, 91—93, 116, 122, 124, 135, 138, 146—147, 149—151, 157, 159, 161, 191, 199, 203—204, 206—208, 214, 245, 270, 276—277, 295—296, 298—299, 311—327, 331, 334, 337, 345—347, 349—350, 352, 374—375, 378, 382—383, 385, 388—389, 423—424, 459, 461, 468—469, 492, 509, 513, 529, 533—534, 536—537, 548, 557, 568—582, 584—585, 587, 590, 592, 595, 599, 603, 606, 608—609, 611, 617, 631—633, 636—638, 640, 643, 646, 697—699, 701—702, 708, 712, 719, 721, 725
Massenet — 626
Maudslay, Henry — 699
Maupassant — 614, 625
Matyuskin, F. F. (1799—1872) — 727
Maxwell, James Clerk (1831—1879) — 720—721
Mayer, Julius Robert (1814—1878) — 718—719
Mazzini, Giuseppe (1805—1872) — 221, 223, 366, 522, 527—528, 575, 627
McClellan — 459, 464
McLane — 422
Mead, Edward — 646
Meckel, J. F. — 724
Mecsnyikov, I. I. — 725
Mecsnyikov, L. — 529
Megyeri Károly — 682
Méhul — 625
Meling — 358
Melville, Herman (1819—1891) — 686
Mendelssohn-Barthold, Felix (1809—1847) — 641
Mendizabal — 225
Mengyelejev, Dmitrij Ivanovics (1834—1907) — 10, 722—723
Menzel, Adolf (1815—1905) — 642
Mercantini, Luigi (1821—1872) — 627

Merész Frithjof — 685
Mérimée, Prosper (1803—1870) — 606, 612—613, 616—618
Messenhauser — 360
Mészöly Géza — 683
Metternich — 131, 134, 140, 142, 158—160, 352, 354
Meyerbeer, Giacomo (1791—1864) — 625
Michelangelo — 623
Mihałowski, P. (1800—1855) — 679
Mickiewicz, Adam (1798—1855) — 605, 678, 682
Middendorf, A. F. (1815—1894) — 727—728
Mierosławski, Ludwik — 344, 504, 507
Mignet — 146
Mihajlov — 489
Miklós, I. — 144, 168—170, 172—173, 228, 245—249, 254, 279, 300, 334, 468—469, 472, 656
Miksa, bajor király — 342
Miksa, mexikói császár — 565
Mikszáth Kálmán — 682
Milbert — 268
Milenko, blatestnicai — 684
Miljutyin, V. A. — 253
Miller — 291
Miller, J. — 726
Millet, Jean François (1814—1875) — 606, 623—624
Miloradovics — 169—170
Mina — 137
Mincu — 685
Mincsenkov, Nyikita — 120
Ming-dinasztia — 304, 414, 416
Minyin — 670—671, 675, 680
Mirabeau — 21, 25—26
Mir Amman — 692
Miranda, Francisco — 176, 178
Mirza Dzsafar Karadzsadagi — 694
Mirza Husszein-Ali (Beha-Ulla) — 398
Mirza Tagi — 394—395, 397 — l. még Tagi kán
Mitchel, John — 371
Mitsui — 451
Mjunszter, A. — 483
Mocsalov, P. Sz. (1800—1848) — 640, 669
Modena, Gustavo (1803—1861) — 627—628
Modhushudon Dotto (1824—1873) — 692
mogul dinasztia — 410
Mohamed Ali, egyiptomi kormányzó — 96—97, 142—143, 281, 283—287, 289
Mohamed Ali, mullah — 392—395, 397
Mohamed, próféta — 391
Mohamed, sah — 279—280, 394
Moira, lord — 294
Mokuami, Kabatake (1816—1893) — 691
Moleschott — 660
Molière — 617—618, 685, 695
Moll, Josef — 324, 344
Moltke, Helmuth von — 288, 538, 590
Monge, Gaspard (1746—1818) — 45, 716, 718, 721
Moniuszko, Stanisław — 680
Monnier — 17
Monroe — 182, 258, 267
Monson — 293
Montanelli — 366
Montgolfier, Jacques-Etienne (1745—1799) — 711
Montgolfier, Joseph-Michel (1740—1810) — 711
Montgomery, James — 454
Monti, Vincenzo — 627
Monvel — 615
Monzaemon Chikamatsu (1653—1724) — 690
Moreau, Fréderic — 614
Moreau, Jean Michel (1741—1814) — 18
Moreau, Jean Victor (1761—1813) — 63—64, 84
Morelly — 58
Morelos, José Maria — 178, 183
Moreno, Mariano — 177, 179
Morillo — 179
Mornington, Richard, lord — 292
Morny, hg. — 565
Morozov, Szavva Vasziljevics — 242
Morse, S. F. B. — 264, 712
Moskov, V. — 278
Motoori Norinaga (1730—1801) — 443
Mount, W. — 688
Mörike, Eduard (1804—1875) — 634
Mundt, Theodor — 636
Munkácsy Mihály (1844—1900) — 683
Muntos, José — 227
Murad, bej — 695
Murat — 105, 114, 121—122
Muravjov, Alekszandr N. — 164
Muravjov-Aposztol, Matvej — 164
Muravjov-Aposztol, Szergej I. — 164, 172
Muravjov, Nyikita M. — 164—168
Murdock William — 706, 708
Musset, Alfred de (1810—1857) — 607, 617
Muszorgszkij — 677, 683

Musztafa, IV. — 97
Musztafa Resid — 289
Mutsuhito — 450—451
Müller, Fritz — 725

Nabukodonozor — 610
Nadir, sah — 98, 410
Nahimov, P. Sz. — 469, 471
Nalbandjan, Mikael (1829—1866) — 488, 490, 667
Namik Kemal (1840—1888) — 694—695
Nam Ke U — 434
Nana Szahib — 403, 405, 407—408, 411
Napier, Charles — 300, 306
Napóleon, I. (1769—1821) — 7, 9, 57, 60—62, 64, 75, 80, 82—93, 97, 101, 104—111, 113—117, 119—122, 124—131, 134, 136, 144—145, 147, 154, 158—159, 177, 179, 182, 292, 338, 341, 455, 603—604, 607, 610, 615—620, 626, 629—630, 635, 643, 645, 650, 664, 700, 714
Napóleon, II. — 341
Napóleon, III. — 7, 341, 513, 528, 530, 532, 539, 557—567, 579, 587, 589, 591—592, 609, 624 — l. még Bonaparte, Louis
Napóleon, Louis — 557—558 — l. még Bonaparte, Louis; Napóleon, III.
Narino, Antonio — 177—178
Narvaez — 226
Nasmyth, James (1808—1890) — 702
Naszif al-Jazidzsi (1800—1871) — 696
Naszr-ed-din — 394, 398
Nathanson — 706
Navier, L. (1785—1836) — 718
Nazimov, V. I. — 477
Necker — 16, 18
Neill — 407
Neilson, J. — 704
Nelson — 62, 81, 89
Němcová, Božena (1820—1862) — 680—681
Nemours, hg. — 220
Nenadović, L. — 522
Nesselrode — 295
Newton — 716, 720
Ney — 114, 117
Nguen-dinasztia — 563
Niccolini, Giovan Battista (1782—1861) — 627
Niepce, N. (1765—1833) — 706
Nievo, Ippolito (1831—1860) — 627
Njegoš, P. (1811—1851) — 684
Nobel, Alfred — 713
Nogmov, S. (1801—1844) — 667
Noir, Victor — 567
Nordmann — 342
Novalis (Hardenberg, Friedrich von) (1772—1801) — 604, 634
Novikov, N. I. — 78
Numan pasa — 695

Nyecsajev, Sz. G. — 492—493
Nyekraszov, Nyikolaj Alekszejevics (Perepelszkij) (1821—1878) — 658, 660—661, 670
Nyetov (Bartyenyev), V. — 584
Nyevelszkij, G. I. (1813—1876) — 728
Nyevrev, N. V. (1830—1904) — 479, 675
Nyikolaj —on l. Danyielszon, N. F.
Nyikulina-Koszickaja, L. P. (1829—1868) — 671

Obrenović Mihály — 520—522
Obrenović Milán — 522
Obrenovic Milos — 520
O'Brien, James Bronterre — 205
Obrucsov, N. — 490
Obuhov, Pavel Matvejevics (1820—1869) — 705, 712
O'Connor, Feargus — 205, 207, 369
Odger, George — 386
Odojevszkij, A. — 255
Odojevszkij, V. F. — 652, 676
O'Donnel — 226
Oehlenschläger, Adam Gottlob (1779—1850) — 685
Oersted, Hans Christian (1777—1851) — 719—720
Offenbach, Jacques (1819—1880) — 626
Ogarjov, N. P. (1813—1877) — 249, 252, 483, 488—489
O'Higgins, Bernardo — 180, 183
Ohm, G. S. — 720
Okubo — 449
Ollivier, Émile — 591
Oppenheim — 637
Orániai-ház — 72
Orléans-i ház — 144, 146, 185, 334, 594
Orlovszkij, B. I. — 673
Orlowski, A. O. (1777—1832) — 78, 120, 678—679
Orsini — 562, 564
Oshio Heihatiro — 445
Oswald (Engels álneve) — 317
Oszman Bardisz — 96

Oszman Pazvantoglu — 95
Osztrogradszkij, M. V. (1801—1862) — 715, 718
Osztrovszkij, Alekszandr Nyikolajevics (1823—1886) — 659—662, 668, 670—671, 675
Ottó, görög király — 283, 524
Ottó, N. A. (1832—1891) — 704
Oudinot — 367—368
Overbeck — 642
Owen, Robert (1771—1858) — 11, 157—158, 202, 205, 270, 313, 321, 327, 381
Owen, Robert Dale — 270
Ozerov, V. A. — 668

Paál László — 683
Padlewski, Z. — 507
Paepe, César de — 581
Paez — 179
Paganini — 641
Pahtuszov, P. K. (1800—1835) — 727
Paine, Thomas — 67, 74
Paiszij Hilendarszki — 683
Pak Csi Von — 433
Pál, I. — 63, 79—81, 164
Palacký, František (1798—1876) — 218, 356, 551
Palmer — 700
Palmerston, Henry John — 208, 383—384, 459, 461
Pander, H. I. — 724
Papineau — 210
Parker, Richard — 70
Parker, Theodore — 455
Parsons — 266
Parsons (Rosse lord) — 717
Pasteur, Louis (1822—1895) — 10, 722, 726
Paszkievics, I. F., hg. — 229, 277, 279, 281, 362, 503
Passzek, V. V. — 79
Paterson — 305
Pavel, krimini — 684
Pavlovics, N. (1835—1894) — 684
Paxton, J. — 651—652
Peale, Charles Willson — 687
Peel — 207
Pélissier — 189
Pellegrini — 35
Pelletier, J. (1785—1845) — 720
Pellico, Silvio — 627
Pepe, Guglielmo — 139
Percier — 620
Perepelszkij I. Nyekraszov, N. A.
Perevoscsikov, D. M. (1788—1880) — 717
Périer, J. C. — 698
Perkin, W. H. (1838—1907) — 706, 722
Perkins, Jacob (1766—1849) — 702
Perov, Vaszilij Grigorjevics (1834—1882) — 606, 675
Perrot — 700
Perry — 446—447
Persigny, hg. — 558
Pestalozzi (1746—1827) — 72
Pesztyel, J. — 165
Pesztyel, P. I. — 162, 164—168, 170, 172
Péter, I. — 170, 251, 447, 655, 694
Pétion — 179
Petőfi Sándor (1823—1849) — 216, 354—355, 682—683
Petrasevszkij (Butasevics-Petrasevszkij), M. V. — 253, 663, 665, 667
Petrov, Anton — 487—488
Petrov, V. V. (1761—1834) — 719
Pettenkofen — 361
Peynet — 728
Phillips, T. — 720
Phillips, Wendell — 455
Picard — 594
Pillot, Jean-Jacques — 197
Pimenov, N. Sz. — 674
Pimenov, Sz. Sz. — 671
Pindaros — 606
Pindemonte, Ippolito — 627
Pirogov, Nyikolaj Ivanovics (1810—1881) — 726
Piszarev, A. I. — 669
Piszarev, Dmitrij Ivanovics (1840—1868) — 660
Pitt, William (1759—1806) — 67, 70—71, 84, 88, 91
Pius, VII. — 83, 85
Pius, IX. — 223, 363—364, 530, 532
Pixérécourt, Guilbert (1773—1844) — 615
Pixi — 704
Place, Francis — 203
Platen — 602, 640
Poe, Edgar (1809—1849) — 686
Pogogyin, M. P. — 246, 251
Poisson, S. (1781—1840) — 715—716
Pokrovszkij, V. I. — 483
Polevoj, N. A. — 670
Polezsajev, A. — 248
Polignac, hg. — 185—186, 188
Pollack Mihály (1773—1855) — 682

Poniatowski Szaniszló — 77
Popović, Jovan (1806—1856) — 684
Porges testvérek — 217
Porle — 137
Potocki, Felix, gr. — 76
Potocki, Ignacy, gr. — 76—77
Potyebnya, Andrej — 507—508
Poussin — 603, 619
Pozsarszkij — 670—671, 675, 680
Preradović, Petar — 555
Prešeren, France — 219
Price — 67
Priestley — 67
Prieur — 31
Prjanyisnyikov, I. M. (1840—1894) — 675
Prohorov-család — 242
Proudhon, Pierre Joseph (1809—1865) — 196, 324, 565, 575
Prozorov-család — 484
Przsevalszkij, N. M. (1839—1888) — 728
Pugacsov — 655
Pujol — 336
Pumpurs, A. (1842—1902) — 666
Purkyně, J. E. (1787—1869) — 724
Purkyně, Karel (1834—1868) — 681
Puskin, Alekszandr Szergejevics (1799—1837) — 138, 142, 163, 165, 249, 255, 603, 605—606, 628, 652—656, 658, 660, 662—663, 666—667, 669, 676—677, 695
Putyatyin — 447
Pyat, Félix (1810—1889) — 597, 617

Quesnier, C. — 615
Quintana, Manuel José (1772—1857) — 629
Quiroga, Antonio — 137—138

Raabe, Wilhelm (1831—1910) — 638
Rabinyek — 244
Racary — 336
Rachel, Elisabeth (1820—1858) — 617—618
Racine — 603, 690, 695
Rački, Franjo — 555
Radetzky — 363, 365
Rădulescu, E. — 685
Ragyiscsev, A. N. — 79, 164
Rajevszkij — 115, 117
Rakovszki, Georgi Sztojkov (1821—1867) — 518, 684
Ram Mohan Roy (1772—1833) — 299, 692
Ranjit Singh — 300
Raspail — 331, 335—337
Rauch — 642
Rauch, br. — 554
Ravi Varma (1848—1906) — 693
Rebel — 332
Redtenbacher, F. (1809—1863) — 718
Reis, Ph. — 712
Rennie, J. — 709
Renoir, Auguste (1841—1919) — 616, 623—625
Rettenetes Iván I. Iván, IV.
Reuter, Fritz (1810—1874) — 638
Réveillon — 16
Reyer — 679
Reza Kuli-kán Hedajat (1780—1871) — 694
Rezanov — 447
Ricardo, David (1772—1823) — 10, 156, 320
Ricci, U. — 704
Richardson — 499
Richelieu — 607
Richter, Jean-Paul — 641
Rieger, F. L. — 218, 551
Riego, Rafael — 137—138
Riemann, B. — 716
Rifaat bej at-Tahtavi (1801—1873) — 696
Rigasz (1757—1798) — 141
Rilc, rilai — 684
Rilejev, Kondratyij Fjodorovics (1795—1826) — 167—169, 179, 635, 652, 654
Rimszkij-Korszakov — 642, 676—677
Ristori, Adelaide (1822—1906) — 628
Ripley, George — 270
Rjepin, I. — 606
Rjepin, N. — 173
Robert — 54
Robert, N. L. — 706
Roberts, Richard (1789—1857) — 700, 702
Robertson, Thomas (1829—1871) — 650
Robespierre, Augustin — 51
Robespierre, Maximilien (1758—1794) — 25, 28—29, 33, 39, 41—42, 49—50, 59, 75, 253, 619, 636
Rochefort, Henri — 566
Rochet — 561
Rodakowski, Henryk (1823—1894) — 679
Rodin, Auguste (1840—1917) — 627
Romanov-dinasztia — 503

Romme — 55
Roon — 538
Rošerad — 356
Rosse, lord l. Parsons
Rosetti, Gabriele (1783—1854) — 627
Ross, J. — 727
Rossi, Ernesto (1827—1896) — 628
Rossi, gr. — 365
Rossi, K. I. — 671—672
Rossignol — 44, 59
Rossini, Gioacchino (1792—1868) — 625, 628
Rosztkovszkij — 507
Rothschild — 199
Rouget de Lisle — 30, 619, 625
Rousseau, Jean-Jacques — 41, 48, 50, 74, 177, 313, 604, 607, 695
Rousseau, Théodore (1812—1867) — 622
Roussel, Cadet — 615
Roustel — 148
Roux, Jacques — 36, 42
Rowlandson — 66
Rozsnov, I. — 79
Rössel, Joseph (1793—1857) — 710
Rubinstejn, A. G. — 603, 677
Rubinstejn, N. G. — 677
Rubling, id. — 709
Rubling, ifj. — 709
Rude, François (1784—1855) — 621—622
Ruge, Arnold — 315—316
Rugendas — 138—139
Runge, F. O. — 642
Ruskin, John — 653
Russel, John, lord — 203, 205
Rusztem — 397
Rückert — 602

Saavedra, Ángel de (1791—1865) — 629
Šafárik, Pavel Josef (1795—1861) — 218
Saffi — 366
Sahovszkoj, A. A. — 669
Saigo — 449
Saikaku, Ihara (1642—1693) — 690
Saint-Arnaud — 189, 558
Saint-Just — 41, 44, 48, 51, 253
Saint-Simon, Claude-Henri (1760—1825) — 11, 149—150, 158, 195, 252, 313, 315, 321, 327, 609, 637
Saint-Venant, A. (1797—1886) — 718
Sainte-Claire Deville, H. (1818—1881) — 705
Salvini, Tommaso (1829—1916) — 628
Samba, Sikitei (1776—1822) — 691
Samil — 245
Sand — 160
Sand, George (Dupin, Aurore), (1804—1876) — 252, 608—609
Sándor, I. — 81, 89—91, 97, 105, 113, 116, 120, 124, 128, 131, 135, 141, 163, 168—169, 228
Sándor, II. — 472, 477, 481, 483, 487, 492, 538
San Martin, José — 179—180, 183
Santhonax — 87
Sardou, Victorien — 618
Savonarola — 36
Savoyai-ház — 134, 140, 222, 527, 529—530
Schadow — 642
Schapper, Karl — 344—345, 571—572
Scharnhorst — 108
Schelling — 317
Schenkendorf, Max von — 635
Schill — 109
Schiller, Friedrich (1759—1805) — 73, 535, 604, 631—632, 638—640, 653, 695
Schilling, Pavel Lvovics (1786—1837) — 712—713
Schinkel — 642
Schlegel, August Wilhelm (1767—1845) — 634
Schlegel, Friedrich (1772—1829) — 602, 634
Schleiden, Matthias Jakob (1804—1881) — 10, 724
Schlesinger — 161
Schloeffel — 343
Schlüter, H. — 646
Schmerling, br. — 544—545
Schneider — 558
Schnorr von Carolsfeld — 642
Schönbein, Christian Friedrich — 713
Schröder, Friedrich Ludwig (1744—1816) — 639
Schubert, Franz (1797—1828) — 643
Schulze-Delitzsch — 535, 548
Schumann, Robert (1810—1856) — 641
Schwann, Theodor (1810—1822) — 10, 724
Schwarzenberg, hg. — 360
Schweitzer — 537
Ściegenny, Piotr — 504
Scott, Dred — 454
Scott, Walter (1771—1832) — 621, 645—646, 648, 655, 686—687
Scribe, Eugène (1791—1861) — 617—618

Scsapov, A. P. — 488
Scsedrin, F. F. — 671
Scsedrin, Sz. F. (1751—1830) — 672
Scsedrovszkij, J. Sz. — 235
Scsepkin, M. Sz. (1788—1863) — 669—671
Sébastiani — 97
Seebeck, T. J. (1770—1831) — 720
Seidelmann, K. (1793—1843) — 640
Selgunov — 489
Sellers, William (1824—1906) — 702
Seume, Johann Gottfried — 631
Sevcsenko, Tarasz Grigorjevics (1841—1861) — 254, 483, 491, 665—666, 674
Sevirjov, Sz. P. — 246
Shakespeare, William — 608, 611, 616, 621, 626, 628—629, 632, 639, 647—649, 669
Shelley, Percy Bysshe (1792—1822) — 142, 155, 605, 643—646, 648
Shepherd — 153
Sheridan — 67, 649
Sherman — 464, 467
Shivaji — 294
Shrewd — 412
Sickingen, Franz von — 537
Siddons, Sarah (1755—1831) — 648—649
Siemens, Friedrich — 705
Siemens, Wilhelm — 705
Sierakowski, Zygmunt — 504, 509
Sieyès — 21, 64
Silva Xavier, José da (Tiradentis) — 182
Simon — 25
Simon, Jules — 594
Singer, I. M. — 700
Siskov, A. Sz. — 246
Si Ta-kaj — 415, 421, 688
Skidmore, Thomas — 270
Skroup, František (1801—1862) — 681
Slater, Samuel — 262
Słowacki, J. — 678
Smetana, Bedřich (1824—1884) — 681
Smith, Adam — 156, 320
Sobrero, Ascanio — 713
Solvay, Ernest (1838—1922) — 705
Sorel, Julien — 611
Soubrany — 55
Southey, Robert (1774—1843) — 604, 645
Speckbacher — 109
Spence, Thomas — 154
Stael, Germaine de (1766—1817) — 607, 616
Stanton — 465
Starčević, A. — 553
Starkenburg, H. — 92, 719
Stein, br. — 108
Steinheil, K. A. — 712
Stendhal (Beyle, Henri) (1783—1842) — 606, 610, 612—614, 616, 647
Stephens — 465
Stephenson, George (1781—1848) — 377, 699, 708—709
Stephenson, Robert — 709
Stevens — 465
Stifter, Adalbert (1805—1868) — 643
Storm, Theodor (1817—1888) — 638
Stöhrer, E. — 704
Strauss, David — 214
Strazdas, Antanas (1763—1833) — 666
Strehlenau l. Lenau
Strossmayer, I. J. — 553, 555
Struve — 344, 348—349
Stuart, Gilbert — 687
Stuart, J. (1815—1866) — 728
Stuart Mária — 632
Štúr, L'udovit — 218, 358
Sturdza, Mihail — 371
Suaraku — 691
Sucro, Antonio de — 180
Sudzsa — 300
Sue, Eugène — 252
Sully, Thomas — 687
Sumner — 465
Sumszkij, Sz. V. — 670
Sunderland, hg. — 378
Sunsui, Tamenaga — 691
Suserin, J. J. (1753—1813) — 668
Swebach-Desfontaines — 90, 185
Sylvis, William — 462

Szadovszkij, P. M. (1818—1872) — 670—671
Szalar — 394—395
Szaltikov-Scsedrin, Mihail Jevgrafovics (1826—1889) — 252, 618, 658, 660—661
Szamarin, J. F. — 250
Szamojlov, V. V. (1812—1887) — 670
Szamuszja, Potap — 120
Széchenyi István, gr. — 361

Szecsenov, I. M. (1829—1905) — 725—726
Szela, Jakub — 219
Szelim, III. — 62, 93, 95, 97, 280
Szemjonov, Arhip — 120
Szemjonov, P. P. (1827—1914) — 728
Szemjonova, J. Sz. (1786—1849) — 668
Szentmarjay Ferenc — 74—75
Szentpétery Zsigmond — 682
Szenyavin — 97
Szerno-Szolovjevics, Alekszandr — 490
Szerno-Szolovjevics, Nyikolaj — 490
Szerov, A. N. — 677
Szeszlavin, A. N. — 120
Szevak Ram — 297
Szevercov, N. A. (1827—1885) — 728
Szidu — 400—401
Szin Jun Bok — 434
Szin Vi — 434
Szinyei Merse Pál — 683
Szlavejkov, Petko (1827—1895) — 519, 684
Szlepcov, A. — 490
Szlivickij — 507
Szohackij, P. A. — 79
Szokolszki, Joszif — 517
Szollogub, V. A. — 670
Szosznyickij, I. I. (1794—1871) — 669—670
Szperanszkij, M. M. — 113
Sztankevics, N. V. — 249—250
Sztaszov, V. V. — 677
Sztruve, O. V. (1819—1905) — 717
Sztruve, V. J. (1793—1864) — 717
Szuhovo-Kobilin — 670
Szultán Kazi Girej — 667
Szung-dinasztia — 688
Szungurov — 248
Szuszanyin, Ivan — 676
Szuvorov, A. V. — 63, 80, 84, 116

Taberszi — 395
Tagi kán (Mirza Tagi) — 394—395, 397—398
Tagore — 692
Talleyrand — 64, 105, 128. 131
Tallien — 50, 54
Talma, Joseph (1763—1826) — 616—617, 649
Táncsics Mihály — 354
Tanehiko, Riutei — 691
Tang-dinasztia — 688
Tantia Topi — 407—408, 411
Tao-kuang — 307
Tatarescu, Gh. — 685
Tegnér, Esaias (1782—1846) — 685
Telford, T. — 709
Tell Vilmos — 625, 628, 632
Teodorović, A. — 684
Thackeray, William Makepeace (1811—1863) — 606, 647—648
Thaer, A. D. — 707
Thierry — 146
Thiers — 287, 593, 595, 597, 600
Thomas — 200
Thomas, Ambroise — 626
Thomon, Thomas de — 671
Thomson, William (Kelvin, lord) (1824—1907) — 718—719
Thoreau, Henry — 455
Thorwaldsen, Bertel (1768—1844) — 686
Tieck, Ludwig (1773—1853) — 634
Tingl — 381
Tippu, szultán — 86, 290—293
Tiradentis l. Silva Xavier, José da
Titu Miyyan — 301
Tiziano — 624
Todt — 351
Tokugawa-dinasztia — 438, 441, 443—444, 450
Tolsztoj, A. K. — 628
Tolsztoj, Lev Nyikolajevics (1828—1910) — 424, 603, 606, 659, 664—665
Tone, Wolfe — 71
Torigny — 561
Tormaszov — 115
Toussaint Louverture (1743—1803) — 87
Traugott, R. — 509
Trautschold — 707
Travies — 193
Trevithick, Richard (1771—1833) — 702, 708
Trochu — 593, 596—597, 599
Tropinyin, V. A. (1776—1857) — 672
Trubeckoj, Sz. P. — 164, 168—170
Trumbull, John — 687
Truszov, A. — 508, 584
Trutovszkij, K. A. — 494
Tudor Mária — 616
Tu Fu — 690
Tupac Amaru — 176

Tupac Amaru, II. — 176
Turcaty — 25
Turgenyev, Ivan Szergejevics (1818—1883) — 606, 657—659, 662—663, 670
Turner, Joseph William (1775—1851) — 650
Turner, Nat — 273
Tu Ven-hsziu — 428
Tyl, Josef Kajetán (1808—1856) — 680—681
Tyroler József — 355
Tzschirner — 351

Tyimirjazev, K. A. — 725
Tyutcsev, Fjodor Ivanovics (1803—1873) — 656

Uerta — 137
Uhland, Ludwig (1787—1862) — 634
Usakov — 80
Utamaro (1753—1806) — 691
Utyin, N. — 584
Uvarov, Sz. — 246

Văcărescu, J. — 685
Valihanov, Cs. — 667
Vandermonde, A. T. — 721
Vandernoot — 71
Vandramini — 35
Vang Tao — 689
Varlamov, A. J. (1801—1848) — 675
Varlet — 36
Varlin, Eugène — 565, 590, 597
Vasziljev, P. V. — 670
Vasziljev, Sz. V. — 670
Vegyenyeckij, P. P. — 240
Veilleron — 151
Vej Csang-huj — 415, 421
Velázquez — 624, 630
Veltman — 684
Veng Fang-lang — 435
Venyecianov, A. G. (1780—1847) — 672, 674
Verdi, Giuseppe (1813—1901) — 628—629
Verescsagin, V. V. — 497, 499
Vergilius (Publius V. Maro) — 665
Vergniaud — 28
Verguin — 706
Verne — 694
Vernet — 59
Versztovszkij, A. N. (1799—1862) — 675
Vesey, Denmark — 273
Vestris, Elizabeth (1797—1856) — 649
Vidal — 334
Vidil — 569
Vignon — 93
Vignon, Pierre — 620
Vigny, Alfred de (1797—1863) — 604, 607, 617
Viktor Emánuel, II. — 367, 527, 530
Viktória, angol királynő — 206, 411, 651—652
Villéle, gr. — 185
Vilmos, I. — 535, 540, 586, 597
Vincent, Henry — 205
Violant — 358
Virchow, Rudolf (1821—1902) — 727
Vitkevics — 300
Vjazemszkij, P. A. — 656
Vladimirescu, Tudor — 141
Volta, Alessandro (1745—1827) — 719
Voltaire — 313, 627, 685, 695
Voronyihin, A. N. — 671
Vörösmarty Mihály (1800—1855) — 682
Vrangel, F. P. (1796—1870) — 727
Vu Ting-fang — 689

Wagner, Richard (1813—1883) — 641—642
Waldmüller — 640
Walesi hg. — 649
Walker, David — 273
Walker — 456
Wallenstein — 632
Ward — 426
Washington, George — 256, 264—265, 273
Watt, James — 65, 699, 702, 708
Weber, E. — 726
Weber, Karl Maria — 124, 641
Weber, W. E. — 720
Weddel — 727
Weerth, Georg (1822—1856) — 636—637
Weger — 529
Weidig — 212—213
Weiss N. — 265
Weitling Wilhelm (1808—1871) — 214—215, 323, 325
Wellington, hg. — 126, 129, 143, 156, 203, 309
Wessel, Kaspar (1745—1818) — 715
Westinghouse, G. (1846—1914) — 709
Weydemeyer, Joseph — 462

Wheatstone, C. — 712
Whistler — 602
Whitman, Walt (1819—1892) — 687
Whitney, Eli (1765—1825) — 261, 700, 702
Whittier, John Greenleaf (1807—1892) — 274, 687
Whitworth, Ch. — 81
Whitworth, Joseph (1803—1887) — 702
Wieck, Clara — 641
Wieland — 73, 604
Wielopolski, Aleksander, márki (1803—1877) — 506—507
Wienbarg, Ludolf (1802—1872) — 636
Wilkes — 459
Willer — 407
Willich, August — 352, 462, 569, 571—572
Willmore — 304
Windischgraetz, hg. — 357, 360
Wittgenstein — 115, 121
Woehler, Friedrich (1800—1882) — 705, 722
Wolff, Wilhelm — 323, 348
Wolf, K. F. — 724
Woolf, Arthur (1766—1837) — 702
Worcell — 504
Wordsworth, William (1770—1850) — 67, 604, 645
Wright, Frances — 270
Wright, Joseph — 687
Wróblewski, W. — 488, 508

Yasuda — 451
York — 124
Yoshimune — 439, 443
Young, Th. (1773—1829) — 718, 720
Ypsilanti, Alexander — 141

Zagoszkin, M. N. — 669
Zaharov, A. D. — 671
Zajcsnyevszkij — 489
Zarrin Tadzs — 393
Zia, pasa (1825—1880) — 695
Zichy Ödön, gr. — 361
Zinyin, Nyikolaj Nyikolajevics (1812—1880) — 705, 722
Žižka — 680
Zotov, R. M. — 670
Zvanba, Sz. (1809—1855) — 667
Zwanziger — 215

Zsiljardi, Gy. I. — 671
Zsivokinyi, V. I. (1808—1874) — 670
Zsukovszkij, Vaszilij Andrejevics (1783—1852) — 254, 602, 653, 665
Zsuravszkij, D. I. (1821—1891) — 709

FÖLDRAJZI ÉS ETNIKAI NEVEK MUTATÓJA

Aachen — 135
Abházia — 99, 492, 667
Abukir — 62—63
Acre — 285
Adana — 285
adanai pasalik — 285
Aden — 10, 208
adigék — 241, 667
Adriai-tenger — 529
Afganisztán — 208, 279—280, 292, 299—300, 384, 399, 499
afgánok — 208, 279, 292, 300, 399, 403
Afrika — 8—9, 65, 384, 562, 602, 728
ahalcihi pasalik — 99
Ahvaz — 399
Aix — 56
Ajgun — 425
ajno (edzo) törzs — 438
Akkerman — 281
Akkon — 62
Åland-szigetek — 114, 473
Alaszka — 9
Albánia — 141, 511
Albánia (Azerbajdzsán) — 98
Alençon — 148
Alexandria — 61, 97, 285, 287
Algéria — 9, 188—189, 336, 562—563
Ali-Mahdi — 563
Allahabad — 405, 407
Allier megye — 339
Alma — 471
Alma-Ata — 497
Alpok — 56, 63, 84, 224, 528, 650
Altáj — 241, 728
Alvensleben — 538
Amerika — 5, 8—10, 130, 149, 162, 173, 175—178, 180, 182—183, 208—209, 221, 261—262, 265, 267, 270, 274, 288, 309, 370, 419, 422—423, 425, 446, 448, 455, 460—462, 467, 496, 506, 571—572, 581—582, 602, 650, 686—688, 700, 702, 706, 709—710, 712, 728
Amerikai Egyesült Államok — 5, 9—10, 20, 29, 136, 177, 179, 182, 208, 210, 214, 236, 256, 258—272, 274, 288, 305, 308—309, 311—312, 386, 418, 421, 423, 425, 435, 437, 446—447, 449, 452—467, 509, 565, 581, 603—604, 686—688, 698—700, 708—709, 712
Amiens — 83—84, 87—88, 96, 258, 579
Amoj l. Hsziamen
Amsterdam — 72
Amu-Darja — 499
Amur-folyó — 425, 437
Amur-vidék — 9, 728
Anatólia — 284
Ancona — 107, 367
andhrák — 693
Andok — 180
Angibault — 609
Anglia — 5—6, 9—11, 19—20, 29, 34—35, 40, 56, 61—63, 65—71, 73, 81, 84, 86, 88, 90—92, 97, 99, 101, 105, 107—110, 114, 125—126, 129, 134—136, 142—144, 146, 151—158, 162, 177,

179, 184, 186—188, 199—211, 214, 220, 222, 236, 239, 253, 260—263, 266—267, 269, 271, 276—277, 279, 281, 283—286, 288, 290, 292—293, 296—300, 305—309, 311, 317, 319—323, 325, 346, 348, 368—371, 376—389, 394, 399—400, 402, 410, 412—413, 418—419, 421—425, 428, 435, 445—447, 449, 452, 453, 456, 459—461, 468—469, 471, 475—476, 497, 499, 507, 509, 514, 517, 524, 538—539, 558, 562, 564—566, 582, 590, 601, 604, 608, 638, 643—646, 649—652, 699—700, 702, 706—707, 710—713
Angostura — 179
Anhuj tartomány — 418—419, 421, 427, 689
Anszon — 429
Antarktisz — 727
Antillák — 66, 86—87
Aomen (Macao) — 305
Appomattox — 464
arab birodalom — 284
Arábia — 284
Aragónia — 224
Arakan — 299
Arbois — 197
Arcole — 65
Argentína — 174, 183
Argeş kerület — 515
Argun-folyó — 425
Ashton-under-Lynne — 201
Aspromonte-hegy — 530
Assam — 299, 301
Aszlanduz — 101
Asztrahany — 490
Athén — 524—525
Atlanti-óceán — 5, 9—10, 87, 130, 208, 461, 464, 710
Attika — 143
Aud — 290, 292, 295, 301, 401—403, 405, 407—408 410—411, 693
Auerstädt — 90, 114
Augsburg — 637
Austerlitz — 89, 114
Ausztrália — 5, 209—210, 711, 728
Ausztria — 29, 35, 60—61, 67, 74—78, 80, 84, 89—90, 105, 108, 114, 125—126, 129, 131, 135, 140, 158—161, 199, 215—217, 220, 224, 228—231, 281, 287, 311, 328, 334, 343, 346—350, 352, 355, 359—360, 364—367, 373, 469, 471—472, 475—476, 501, 507, 514—515, 519, 524, 528—530, 534—535, 538—539, 541—542, 545, 547—548, 551, 553—554, 568, 589, 642—643, 712
Ausztria—Magyarország — 541, 547—548, 580
Ayacucho — 180
Azerbajdzsán — 98, 255, 277, 492, 667
Ázsia — 5, 8, 10, 86, 276, 281, 283, 298, 602—603, 727—728

Baden — 89, 159, 329, 341, 343—344, 348—352, 537, 539—540
Bagdad — 280
Bailén — 105
Bajorország — 84, 89, 126, 159, 212—213, 329, 342, 350—351, 528, 533, 539—540
Baku — 99, 277
bakui kánság — 99
Balkán-félsziget — 9, 95—96, 109, 143, 218, 276, 283, 475, 511—513, 519—521, 554, 678, 684
Balkán-hegység — 281, 518
Baltikum — 77, 239, 471, 473, 491, 666
Baltimore — 263
Balti-tenger — 163, 475, 538
Bánát — 541, 547
„Banda oriental" — 179
Bandelkhand — 403, 410
Barakpur — 403
Barbizon — 622
Barcelona — 224—225, 227
Bareilly — 301, 411
Barfrus — 392—393, 395, 397
Barmen — 211, 317
Baroda — 290
Basel — 56, 583, 585
Baskadiklar — 469
Bassano — 61
Baszkföld — 224
Batáviai Köztársaság (Hollandia) — 62, 72, 74, 84, 90
batavusok — 72
Bautzen — 125
Bayonne — 105
Beaumont — 591
Bécs — 9, 29, 61, 75, 89, 108, 128—129, 131, 134, 159—160, 216, 219, 228—229, 238, 252—254, 358—361, 363, 539, 542, 545, 547—549, 554—555, 595, 636, 639—640
Bedest — 393

Beirut — 287, 696
Belgium — 7, 9, 33—34, 37, 47, 56, 61, 71—72, 129, 131, 184, 199, 219—220, 229, 325, 345, 566, 569, 575—576, 579—582, 590, 626, 630, 699
Belgrád — 518, 521—522
belgrádi pasalik — 96
Belleville (Párizs) — 197
belogradcsiki kerület — 516
Belorusszia — 77—78, 121, 239—240, 477, 484, 488, 490—491, 503, 508—509, 666
Belső-Ázsia — 9, 239, 241, 279, 300
Beludzsisztán — 384
Benares — 407
Bengália — 296—299, 306, 400, 402—403, 407, 412—413, 692—693, 728
Berar — 294, 301
berber törzsek — 189
Berezina-folyó — 120—121
Berlin — 29, 91—92, 161, 211, 313, 317, 328, 342—344, 345, 349—351, 586—587, 639, 720
Bern — 72
Bern kanton — 230
Besançon — 16, 151
Besrue — 393, 395
Besszarábia — 9, 97, 163, 372, 475—476, 491, 654
Bezdna — 487—488
Bhagnadihi — 400
Bharatpur — 293
Bihar tartomány — 404, 407, 410, 412
birbhumi körzet — 401
Birmingham — 154, 203, 205, 389
Bithur — 294, 408
Bjala — 684
Bochum — 211
Bogorodszk — 244
Bogotá — 176—178
Bolgár Népköztársaság — 13
Bolívia — 174, 180, 183
Bologna — 221, 367
Bomarsund — 473
Bombay — 291, 295, 297—299, 301, 402, 407, 410—412, 693
Bonn — 313
Bordeaux — 28—29, 50, 189, 337
Boriszov — 121
Borneo — 208
Borny — 591
Borogyino — 116—117, 119
Boroszló (Wrocław, Breslau) — 215, 572
Borovszk — 121
Boston — 270, 274
Bosznia — 511
Boszporusz — 285—287, 476, 695
Boulogne — 88, 148
Le Bourget — 597
Böhmen — 547 — l. még Csehország
Brahmaputra-folyó — 299
Brandenburg — 349
Braunschweig — 30, 109, 212, 585, 587, 594
Brazília — 174—175, 179, 182—183, 725
Bremen — 109, 159, 587
Brescia — 367
Bretagne — 37, 40, 56
Brienne — 61
Bristol — 203, 710
Brit Észak-Amerika — 209
Brit-India — 294—295
brit szigetek — 88, 92
Brjanszk — 121
Brünn — 542
Brüsszel — 129, 220, 322—324, 334, 345, 576, 579, 581, 583, 591
Buda — 361, 543
Budapest — 547
Buenos Aires — 178—179
Bug, nyugati — 115
Buhara — 497, 499
buharai kánság — 496—497, 499
Bukarest — 97, 114, 283, 372—373, 511, 514—515, 517—518
Bukovina — 357, 542, 547
Bulgária — 511, 516—519, 683—684
Bull-Run-folyó — 458
Bunker Hill — 687
Bunzlau — 122
Burgos — 629
Burma — 10, 299, 384, 407, 410
búrok — 210—211
Busir — 399
Buzău — 515
Buzenval — 599

Cádiz — 137, 176, 227
Calabria — 224

Calatanmi — 529
Calcutta — 295—296, 299, 301, 403, 407—408, 693
California — 5, 9, 258, 452, 453
Callao — 182
Campoformio — 61, 84
Caracas — 178
Carszkoje Szelo — 709
Castiglione — 61
Cetinje — 521
Ceylon — 86, 134
Châlons-sur-Marne — 591
Charleroi — 579
Châtillon — 596
Chaux-de-Fonds — 585
Chemnitz — 211, 587
Cherbourg — 19
cherokee *(csiroki)*-indiánok — 259
Chicago — 260
Chile — 174, 178, 180, 183
Chiosz — 142, 145, 621
Choshu — 449—450
Chruslina — 508
Chuquisaca — 178
cigányok — 153
Cisalpin Köztársaság — 61, 75, 85
Cislajtania — 554 — l. még Lajtán innen
Clermont-Ferrand — 27, 192—193
Columbia — 174, 180, 183
Columbiai Köztársaság — 179—180
Commentry — 148
Córdoba — 629
Cornwall — 200
Coro — 176
Costa Rica — 183
Crefeld — 211
Creusot — 558, 567
Croix-Rousse (Lyon) — 192, 339
Cumberland — 263
Curaçao szigete — 86
Custozza — 365, 530

Csansa — 416
Csecsnya — 244—245
Csecsü sziget — 431
Csehország — 160, 217—219, 311, 355—356, 542—543, 547, 549—553, 678, 680—681
Csehszlovák Szocialista Köztársaság — 13
Cseli — 304, 307, 418, 427
Csencsiang — 308
Csendes-óceán — 5—6, 9, 208, 258, 446, 461, 728
cserkeszek — 667
Csernogaj — 487
Csernoisztocsenszk — 240
Csernyigov — 172
Csianghszi — 419, 421, 425—427
Csiangszu — 309, 421—422
Csiating — 426
Csili — 414
Csincsu — 431, 433
Csing-birodalom — 304, 309, 415—416, 418—419, 421, 427
Csinghaj — 414
Csingpu — 426
Csintien — 415—416
csiroki-indiánok l. cherokee-indiánok
Csiulung-félsziget — 425
Csolla — 429, 433
Csoncsiu — 430—431
Csornaja-patak — 472
Csousan-sziget — 307—308
Csöcsiang — 309, 422, 425, 427
Csuan-csou — 415
Csugucsak — 309
Csumpi — 310
Csüan-csou — 416

Dacca — 299
Dagesztán — 98, 244—245, 667
Dalmácia — 108, 168, 542, 547, 554
Dánia — 9, 81, 348—349, 538, 685, 715
Danzig (Gdańsk) — 114
Dardanellák — 97, 142, 286—288, 476
Darlington — 708
Daumiers — 600
Dauphiné — 20
Debrecen — 361
Dekkan — 290, 301, 407, 411—412
Dél-Afrika — 86, 208, 210, 384, 728
Dél-Amerika — 9, 174, 180, 208, 221, 262, 728
Dél-Ausztrália — 210
Dél-Európa — 164, 526, 685
Delhi — 403, 405, 408—410
délszláv tartományok — 554—555
derbenti kánság — 99

Derby — 700
Detroit — 260
Dijon — 329, 337
dmitrovi kerület — 236
Dnyeper — 115, 120
Doab — 408, 410
Don-vidék — 79, 163
Donyec-medence — 240
Dorpat (Tartu) — 255
Drezda — 351, 641
Drinápoly (Edirne) — 281, 283, 513
Dublin — 71
Dubrovnik l. Ragusa
Duna — 97, 283, 285, 469, 471, 476, 517—518, 684
dunai fejedelemségek — 97, 141, 371, 469, 476, 511, 513
dungánok — 414, 428
Düsseldorf — 351
Dvina — 120
Dzsanszi — 404, 411
dzsaro-belokáni terület — 99
Dzsungária — 428

Ecuador — 174, 178, 180, 183
Edinburg — 67
Edirne l. Drinápoly
Edo — 440, 444, 446—447, 450, 691 — l. még Tokio
edói öböl — 447
Edzo szigete l. Hokkaido szigete
edzo törzs l. ajno törzs — 438
Égei-tenger — 97, 141—143
Egyesült Belga Államok — 71
Egyiptom — 61—64, 71, 80, 84, 86, 96—97, 142, 208, 276, 281, 283—286, 288, 650, 696, 710—711
Eisenach — 538
Elba szigete — 84, 91, 128—129
Elberfeld — 211, 351
Elzász — 20, 29, 73, 188, 558, 586, 590, 594, 600
Ems — 586—587
Epidaurosz — 142
Epirusz — 283, 524
Erdély — 355, 541, 545, 547
Erfurt — 105
Erie-csatorna — 263
Erlangen — 214
Erzerum — 281, 394, 473
Essen — 211
Észak-Amerika — 6, 9, 18, 77, 177, 210, 262, 273, 572, 697, 710, 728
Észak-Európa — 9
Északi Jeges-tenger — 727
Északi-tenger — 70, 538
Északnémet Szövetség — 524, 539—540, 565, 589
Esztergom — 682
Észtország — 239, 255, 491
Etiópia — 384—385
Etruria (Toscana) — 89
Eure megye — 331
Európa — 5—9, 33—35, 40, 44, 56, 61, 63, 65—81, 83—84, 86, 88—89, 91—92, 95, 97, 99, 101, 104—105, 107, 109, 111, 113—114, 122, 124, 126, 128—129, 131, 135—136, 138, 142, 162—164, 173—174, 177—178, 182, 186, 207, 213, 223, 229—232, 237, 239, 251—252, 256, 260, 265—266, 271, 273, 276—277, 280—281, 283—284, 287—289, 299—300, 305, 309, 311, 315, 319, 323, 328, 334, 336, 347—356, 368, 370—371, 373—374, 382, 384, 395, 421, 424—425, 433, 435, 443, 445—446, 448, 450, 452—453, 455, 459—462, 468—469, 476—477, 490, 496, 504, 509, 511, 513, 515, 521, 524—525, 528, 530, 532, 538, 559, 562, 565, 568—569, 571—572, 575, 582, 586, 594—595, 601—603, 615, 619—620, 622, 634, 639, 646, 650, 652—653, 659, 667, 683, 686—687, 689—690, 692, 694—699, 706, 710—712

fan nemzetiség — 414
farszi tartomány — 395, 397
Fasztov — 172
Fekete-tenger — 76, 99, 141, 163, 236, 239, 241, 281, 283, 285, 461, 469, 473, 475—476, 562, 676
Ferrières — 597
Fili — 119
Finnország — 9, 114
Firenze — 36, 223, 366—367, 530, 532, 627
Fiume (Rijeka) — 547
Fleurus — 46, 50, 56, 72
Florida — 9, 177
Focşani — 514
Foix — 193
Fokváros — 10, 86
Forbach — 590
Fosan — 303
Földközi-tenger — 10, 80—81, 84, 141

Franche-Comté — 20
francia birodalom — 107—108
Francia Köztársaság — 334, 337
Franciaország — 7, 9, 15—67, 72—75, 80—93, 96, 99, 101, 105—110, 113—114, 122, 124—126, 128—131, 134—136, 142—152, 154, 159, 164, 173, 177, 182, 184—200, 208, 210, 212, 214, 219—220, 222, 225, 229—231, 236, 252—253, 256, 258, 262, 265, 271, 276, 281, 283—288, 291—292, 309, 311, 319—320, 322—323, 325, 328—341, 346, 349, 352, 367—368, 371, 373—374, 418—419, 421—423, 425, 435—437, 446, 449, 461, 468—469, 471, 475—476, 504, 507, 509, 513, 517, 524, 528, 530, 538—539, 543, 557—570, 575—576, 581—582, 586—587, 589—592, 594—595, 599—601, 603—604, 606—626, 630—631, 635, 637—638, 643, 649, 696, 698—699, 706, 709, 711, 718, 723
Fredrikshamn — 114
Freiburg — 230—231
Friedland — 91
Fucsien — 303, 307, 309, 419
Fucsou — 308
Fuveau — 579

Gabrovo — 684
Gaeta — 365
Galícia — 108, 113, 219, 230, 357, 501, 509, 542, 547
Gandzsa — 277
gandzsai kánság — 99
Gangesz — 402, 407—408
Gangesz-vidék — 293—294
Gard megye — 36
gauchok — 175
Gdańsk — 76—77
Genf — 73, 267, 575—578, 582, 584—585
Genova — 107, 134, 221, 224, 367
Genovai Köztársaság — 75, 89
Georgia — 459
Gettysburg — 464
Gironde megye — 28
Glasgow — 154, 203, 368, 384
Godavari-folyó — 301
Gorica l. Görz
Görögország — 7, 9, 283, 511, 524—525, 604, 631, 633
Görz (Gorica) 547
Gravelotte — 591
Graz — 360, 542
Grenelle — 44, 60
Grenoble — 16, 192
Grodno — 487
grodnói kormányzóság — 477
Grúzia — 98—99, 101, 244, 254, 277, 473, 491
Guadeloupe — 86
Guatemala — 183
Guayana — 86, 134
gujaratok — 693
Gumti-folyó — 405
Gunib — 245
Guria — 98—99, 244
gurkhok — 408, 410
Gülisztán — 101
Gwalior — 290, 293, 404, 411

Habsburg-birodalom — 71, 159—160, 217—219, 347, 354—356, 364, 373, 541—543, 551, 553
Haiti — 28, 87, 273 — l. még Saint Domingo
Haiti Köztársaság — 179
Hakodate — 446
Hamadan — 391
Hambach — 212
Hamburg — 109, 159, 568, 580, 639
Hancsung — 427
Hangan-folyó — 437
Hangcsou — 425
Hannover — 212, 342, 350, 539
hannoveri királyság — 159, 539
Harg szigete — 399
Harkov — 483
harkovi kormányzóság — 239
Harpers Ferry — 455
Havasalföld — 97—98, 141, 281, 283, 372, 469, 471, 475—476, 511, 513—514
Heidelberg — 161, 634
Hellas — 141
Helvét Köztársaság (Svájc) — 62, 72, 89
Heppenheim — 329
Herat — 279—280, 399
Hercegovina — 511
Herirud-folyó — 279
herszoni kormányzóság — 486
Hessen — 212
Hessen-Darmstadt — 159, 342, 540
Hessen-Kassel — 219, 539

Hét Egyesült Sziget Köztársasága — 80, 141
Himalája — 693
Hindosztán — 403, 646, 693
hinduk — 291—292, 402—403, 405, 407, 409, 692—693
Hiva — 499
hivai kánság — 496, 499
Hodzsent — 497
Hohenlinden — 84
Hokkaido (Edzo) szigete — 438, 447, 450
Hollandia — 5, 9, 34—35, 47, 56, 61, 72—73, 86, 90, 92, 109, 126, 131, 134, 210, 219—220, 256, 441—442, 450, 575, 668, 711 — l. még Batáviai Köztársaság, holland királyság, Németalföld
holland királyság (előbb: Batáviai Köztársaság) — 90
Holstein — 348, 538—539
Honan — 304, 418, 427
Honduras — 183
Hongkong (Hsziangkang) — 10, 208, 308, 384, 423, 689
Honshu szigete — 440, 447—448, 450
Horaszan — 279, 393—395
Horvátország — 108, 218, 358, 541—542, 545, 547, 553—556
Houlme — 148
Hsziamen (Amoj) — 307—308, 419
Hsziangkang — 307 — l. még Hongkong
Hszincsiang — 428
hsziszieni körzet — 303
huajani körzet — 303
Huangpu — 309
Hudson-folyó — 263
huej (pangtaj) nemzetiség — 428
Hué — 563
Hunan — 414—416, 419
Hupej — 416, 419, 421, 427
Hvanho — 437
Hyderabad — 290—292, 294, 301

Iași — 514, 685
Ikszan — 433
Ikuno — 444
Île-de-France — 20
Ille — 613
Illinois — 274, 456
Illíria — 218
illír tartományok — 108
Imerétia — 98—99
India — 8—10, 61, 81, 86, 88, 208—209, 297—280, 290—301, 384, 394, 399—413, 529, 602, 686, 691—693, 710, 712
Indiai-óceán — 10, 211
Indiana — 270
indiánok — 174—176, 178, 183, 259—260, 686—687
Indokína — 10, 602
Indonézia — 10, 602
Indore — 290, 292—293
Indus-völgy — 294
inkák — 176
Inkerman — 472
Innsbruck — 354
Jóni Köztársaság — 80, 141
Jón szigetek — 80, 134, 141, 283, 524
Jón-tenger — 141
Irak — 394
Irán — 9, 98—99, 101, 113, 239, 276—281, 283, 300, 384, 390—399, 496, 602, 693—694
iráni Azerbajdzsán — 394—395, 398
Írország — 70—71, 179, 201, 206, 218, 298, 328, 334, 370—371, 377, 381—386, 463, 573, 580
Irrawaddy — 299
Iserlohn — 351
Islaz — 372
Iszfahan — 391, 694
Isztria — 547
Itália — 7, 9, 60—64, 75, 80, 84—85, 89—90, 92, 101, 134, 136, 139—140, 144, 220—224, 329, 352, 367—368, 374, 524, 526—530, 532, 607, 611, 626—629
Itáliai Köztársaság — 85, 89, 107
Ivanovo — 242
Izmir — 288

Jakutszk — 635
Jamaica — 87, 384
Jangce-folyó — 308, 414, 416, 418—419, 423, 425, 427
Janina — 95, 142
janinai fejedelemség — 141
jaók — 414
Japán — 8, 10, 310, 384, 430, 436, 438—448, 601—602, 690—691
Jantra-folyó — 684
jekatyerinoszlavi kormányzóság — 486
Jemappes — 33, 71

Jena — 90—91, 114, 634
Jenyiszej-folyó — 728
Jerevan — 278
jerevani kánság — 99, 101, 277
Jevpatorija — 472
Jezd — 397
Jio-csou — 416
Jóreménység foka — 134, 210, 711
Joux — 87
Jönbjön — 429
Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság — 13
Jumna-folyó — 402, 407—408
Jumna-vidék — 293
Junin — 180
Jüngan — 416
Jünnan — 414, 416, 427—428
Jütland-félsziget — 348

kabardok — 241, 667
Kabul — 300
kadzsar törzs — 98
Kagoshima — 449
Kahétia — 98
Kairo — 96, 284, 292, 696
Kaiserslautern — 351
Kalabria — 529
Kalgan — 425
Kalpi — 411
Kaluga — 120
Káma — 238
Kambodzsa — 564
Kamcsatka — 471
Kamenyec — 166
Kanada — 208—210, 260, 267, 274, 728
Kandia (Kréta) szigete — 142
Kangyejevka — 487
Kanhva — 437
Kanpur — 294, 405, 407—408, 410—411
Kansas — 453—455
Kanszu — 414, 427—428
Kanton — 308, 422—423, 689 — l. még Kuangcsou
Karabah — 99, 101, 277
karabahi kánság — 99
Karadag — 398
karakalpakok — 496, 499
Karib-tenger — 88, 174
Karib-tengeri szigetek — 87
Karintia — 219, 311
Karlóca — 357
Karlovy Vary l. Karlsbad
Karlsbad (Karlovy Vary) — 160
Karlsruhe — 351
Kárpátok — 678
Kárpát-Ukrajna — 357, 547
Kars — 469, 473, 476
Karthágo — 613
Kartlia — 98
kartlia-kahétiai királyság — 98—99
Karun-folyó — 399
Kasgar — 425
Kasgária — 428
Kashmir — 208, 300, 409
Kaszpi-tenger — 98, 101, 277
Katalónia — 224—227
katalánok — 224
Kaukázus — 79, 239—241, 244—245, 254, 283, 469, 471, 475, 491, 603, 652, 654, 664, 666—667
kaukázusi népek — 241, 245, 667
Kaukázusontúl — 241, 278, 469 — l. még Transzkaukázia
Kazah — 101
kazahok — 241, 496—497, 667
Kazahsztán — 239, 241
Kazany — 253
kazanyi kormányzóság — 487
Kazvin — 393, 483, 488, 490, 504, 671, 705
Kelet-Ázsia — 310
Kelet-Európa — 6—9, 76, 708
Kentucky — 456
Kerbela — 394
Kercs — 473
Kerjön — 433
Kiel — 538
Kijev — 115, 166, 254, 504
kijevi kormányzóság — 240
Kijevi Oroszország — 676
Kilikia — 284
Kína — 9—10, 86, 208—209, 239, 241, 262, 295, 302—310, 383—384, 407, 414—428, 430, 433, 435—437, 441—442, 445—447, 496, 562—563, 602, 688—690
Kínai Népköztársaság — 13
Kinburn — 473
kirgizek — 496—497, 499

Kisázsia — 95
Kiutahia — 285—286
Kjöngszang — 431, 433
Koblenz — 26
kodzukei tartomány — 444
Kokand — 428, 497
kokandi kánság — 496—497
Kola-félsziget — 471
Komárom — 361—362
Kongi — 429
Konstantinápoly (Sztambul) — 97, 142, 276, 281, 285, 287, 516—517, 519, 521, 524, 622
Konya — 284
Korea — 8, 61, 91, 310, 429—437, 441
Korzika — 613
Kosza törzs — 384
Kou-lung (Csiulung)-félsziget — 384, 425
Kovaljovka — 172
Kovno — 487
kovnói kormányzóság — 477
kozákok — 121, 245
Köln — 73, 211, 315, 342, 344, 346—347, 349, 352, 535, 571—572
Königgrätz l. Sadova
Königsberg — 108, 124, 344
Közel-Kelet — 63, 80, 91, 97, 208, 276—289, 468—469, 475, 693
Közép-Afrika — 728
Közép-Amerika — 9, 174, 180, 208
Közép-Amerika Egyesült Tartományai — 180, 183
Közép-Ázsia — 279, 496—500
Közép-Európa — 6—7, 92, 360
Krajna - - 219, 547, 555
Krakkó — 78, 219, 229—230, 357
Krasznoje — 121
Kreenholm — 239
Kremsier (Kroměříž) — 360
kreolok — 174—178, 183
Kréta (Kandia) szigete — 142, 283, 511, 524—525
Krim-félsziget — 7, 399, 403, 461, 468—469, 471—473, 476, 479, 485, 497, 516—518, 528, 539, 562, 572, 664, 713
Krivoj Rog — 240
Kroměříž l. Kremsier
Kronstadt — 81, 471
Kuangcsou (Kanton) — 306—307, 309—310, 419, 422—423
Kuanghszi — 302, 414—415, 419
Kuangtung — 303, 307—309, 414—415, 419, 688
Kuba — 174, 182
kubai kánság — 99
Kubany-folyó — 283
Kujcsou — 415, 419, 427
Kujhszen — 415
Kujping — 302, 415
Kuldzsa — 309
kumik nép — 667
Kurili szigetek — 447
Kurland — 78
kurszki kormányzóság — 237
Kutná Hora — 680
kuznyecki medence — 728
Kücsük-Kajnardzsi — 141
Kürük-Dara — 471
Kyoto — 439—440, 447—450, 691
Kyushu szigete — 438, 444

La Coruna — 137
Lahore — 300—301
Laibach (Ljubljana) — 135, 140
Lajta-folyó — 547
Lajtán innen (Cislajtania) — 547, 554
Lajtán túl (Transzlajtania) — 547
Laknau (Lakhnau) — 405, 408, 410
La Manche-csatorna — 70, 88
Lancashire — 328, 381
La Paz — 178
La Plata — 175, 177, 179
La Plata Egyesült Tartományok (később: Argentína) — 180, 182
La Plata-i alkirályság — 174, 179
Latin-Amerika — 7—9, 29, 52, 155, 174—175, 177, 182—183
Lausanne — 576—578
Legnano — 628
Lengyel Királyság — 219, 228, 501—503, 505, 508—510
Lengyelország — 7, 9, 35, 76—78, 91, 105, 131, 228—230, 325, 387, 461, 471, 490, 502—504, 506—507, 509—510, 573, 575—576, 678—680
Lenkoran — 101
Lettország — 239, 491
levantei országok — 276
lezg nép — 667

Liaotungi félsziget — 424
Libanon — 284, 288, 696
Liguriai Köztársaság — 61, 75, 89
Lille — 45, 188—189, 193—194, 558
Lima — 180
Limousin — 20
Linz — 360
Lipcse — 92, 125—126, 160, 536, 641
Lissa — 530
Lisszabon — 135, 182
Litvánia — 78, 116, 121, 239—240, 477, 488, 490—491, 503, 506, 508—509
litván kormányzóság — 484
Liverpool — 65, 709—710
Livorno — 107, 223
Ljubics-folyó — 281
Ljubljana l. Laibach
llanerók — 175, 178—179
Lodi — 61
Lódź — 506
Loire-medence — 188, 193, 567
Lombardia — 61, 75, 84, 107, 134, 222—223, 311, 363—367, 526, 528
lombard-velencei királyság — 222
lombard-velencei tartomány — 139, 526
lomi kerület — 516
London — 12, 29, 66—67, 70, 135, 143, 154, 203—205, 223, 263, 286—287, 301, 323—325, 345, 368—369, 379, 383, 385, 388—389, 462, 479, 489—490, 507, 524, 530, 537, 562, 568—569, 571—575, 578, 584, 595, 648, 651—652, 701
Longwy — 32
Lotaringia — 188, 586, 589—590, 594, 600
Lot megye — 36
Louisiana — 9, 177, 258, 266, 269, 466
Louviers — 337
Lovecs — 684
Lörrach — 348
Lublin — 78
lublini kormányzóság — 508
luccai fejedelemség — 223
Luganszk — 240
Lunéville — 84, 88
Luxemburg — 220
Luzern — 230—231
Lübeck — 109, 159
Lützen — 125
Lvov — 78, 357
Lyon — 7, 37, 50, 56, 86, 110, 126, 188—192, 194, 312, 336, 339, 559, 591, 594, 700

Maas (Meuse)-folyó — 591
Maastricht — 220
Macao l. Aomen
Maciejowice — 78
Madras — 295, 297—299, 301, 402, 407, 410
Madrid — 104—105, 137—138, 173, 225—227
Magenta — 528, 562
Magyarország — 74—75, 216—217, 329, 354, 357—362, 541—545, 547, 549, 551, 553—554, 678, 681—682
Maharashtra — 692
Maine állam — 273
Mainz — 73—74
mainzi érsekség — 89
Majna-folyó — 539
Majna-Frankfurt — 78, 159, 212, 347—350, 352, 360, 535, 539, 600, 632
Makarjev — 237
Makedónia — 511, 524
Maku — 392
malabari partvidék — 301
Malahov Kurgan — 473
malajalik — 693
Malakka-félsziget — 208, 384
Malmö — 348—349
Malojaroszlavec — 121
Málta — 10, 63, 80—81, 84, 88, 134
mamelukok — 61—62, 96, 283—284
Man állam — 208
Manassas — 458
Manchester — 317, 319, 368, 383, 385, 387, 389, 709
Maney — 709
mandzsuk — 304—305, 414—416, 418—419, 421—422, 424—426, 428—429
Mangalore — 290
Mantova — 61, 65, 154, 201, 206—207, 364
Manzanares — 226
maori nép — 384
maratha állam — 290—291, 293—294, 403
marathák — 291—295, 404, 411, 693
maratha konföderáció — 290, 293—294
Marengo — 84, 114

Marica-folyó — 281
Marne megye — 36
marokkóiak — 622
Marseille — 16, 29—31, 56, 126, 189, 221, 591, 594
Mars-la-Tour — 591
Mars-mező — 27
Martinique — 86
Márvány-tenger — 97, 469
Maryland állam — 459
Massachusetts — 262, 270
mathuri körzete — 401
Mannheim — 639
Mazanderan — 329—393, 395, 397
Meauxconseil kerület — 30—31
Megrélia — 98—99, 491
Mekong-folyó — 564
Mentana — 530
Merthyr-Tydfil — 708
Meshed — 393, 694
Mesolongion l. Misszolungi
Messina — 363, 365
Messzénia — 143
Metz — 589, 591, 596—597
Meuse-folyó l. Maas
Mexikó — 9, 173—174, 176, 178, 180, 183, 258, 274, 453, 565
Mexikó (város) 178
Mézieres — 591
Miani — 300
miao nép — 414, 419, 427
Milano — 59, 61, 63, 92, 223, 363, 365, 627
Mirut — 403, 405
Mississippi állam — 466
Mississippi-folyó — 177, 258—259, 266, 456, 459, 464
Missouri állam — 271, 273, 453—455, 459
Misszolungi (Mesolongion) — 143
Modena — 139, 223, 364, 528
modenai hercegség — 75, 134, 221, 223
mogiljovi kormányzóság — 486
mogulok — 693
Mohammera — 280, 394, 399
Moldva — 97—98, 141, 281, 283, 371—372, 469, 471, 475—476, 491, 511, 513—514, 685
Moldva és Havasalföld Egyesült Fejedelemségek — 513—514
Monshu szigete — 438
Montenegro — 511, 521
Montgomery — 456
Montluçon — 339
Montmédy — 26
Morea — 141—144
Morvaország — 360, 547
Mosel (Mossele)-folyó — 315, 591
Moszkva — 79, 115—117, 119—122, 165—166, 170, 238, 244, 246, 248—251, 253, 477, 483, 488—490, 492, 494, 504, 654, 668, 671
Moszkva-folyó — 117, 237
moszkvai kormányzóság — 236, 484
Mozsajszk — 117
mugan sztyeppvidék — 99
Mulhouse — 73
Multan — 300
Munkács — 357
Munszu-erőd — 437
Muraköz — 554
murgabi oázis — 497
Mushidabad — 299
musashi tartomány — 444
München — 342, 587
Mysore — 86, 290—292

Nadzsu — 429
Nagasaki — 444, 447—448
Nagpur — 290, 293—294, 301
nagyorosz kormányzóságok — 484, 486
Nagysalló — 361
Nagy-tavak — 263
nahicseváni kánság — 99, 101, 277
Nanhsziang — 426
Nanking — 308, 416, 418—419, 421, 425, 427, 689 — l. még Tiencsin
Nantes — 148
Nápoly — 35, 75, 84, 90, 105, 135, 139—140, 224, 362—365, 367, 529
Nápolyi Királyság — 63, 90, 92, 105, 107, 134, 139—140, 223, 366, 526—527, 529
Narbada-folyó — 411
Narva — 239
nassaui hercegség — 539
Natal — 208
Natali Köztársaság — 211
Navabgan — 405
navarinói öböl — 143—144, 281

Navarra — 137, 224
Nebraska — 453
Nedzsd — 284
Neerwinden — 37
négerek — 211, 259, 261, 270—271, 273—274, 312, 453—456, 458, 463—467
Németalföld — 9, 65—66, 631
németalföldi királyság — 131, 219—220
német birodalom — 74, 356, 571
Német Demokratikus Köztársaság — 13
Németország — 7, 9—10, 19, 34—35, 37, 61, 63, 73—74, 80, 89, 91, 104, 107—108, 124, 126, 134—136, 142, 158—161, 164, 211—216, 311, 313, 315, 319—320, 323, 325, 328, 341, 343—344, 346—352, 373—374, 526, 528, 533—540, 566, 568—573, 575—576, 580—581, 585—587, 589, 594, 604, 631—642, 703, 712
Német—Római Birodalom — 90, 104
Német Szövetség — 134, 158—160, 213, 347, 536, 539, 544
Nepál — 294, 408, 411
Neuchatel — 585
Neustadt — 212
Néva — 172, 238, 704
New-Castle — 154, 377
New England — 269, 274
New Lanark — 157
New Mexico — 258
New Orleans — 459
Newport — 205
New York — 260, 263—264, 269—270, 274, 461, 570—572, 710
Niagara — 709
Nicaragua — 183
Nice l. Nizza
niencsünök — 427
Ningpo — 307—308
Niriz — 395, 397—398
Nizip — 286
Nizza (Nice) — 528, 530, 562
Normandia — 40
Norvégia — 9, 131
Nov — 63
Novara — 367
Novgorod — 243, 654, 668
Novij Bihov — 115
Novi Sad l. Újvidék
Novorosszija — 79
Nürnberg — 580

Nyeman — 92, 114—116, 122
Nyizsnyij-Novgorod — 237, 241, 487
nyizsnyij-novgorodi kormányzóság — 111
Nyizsnyij-Tagilszk — 708
Nyugat-Afrika — 259
Nyugat-Ausztrália — 210
Nyugat-Európa — 6—7, 56, 84, 92, 113, 131, 144, 164—165, 173, 184, 239, 246, 251—252, 285, 311, 371, 374, 461, 503, 507, 509, 513, 515—517, 522, 563, 611, 652—653, 658—659, 675, 694—695, 708
nyugat-indiai szigetek — 174

Óceánia — 10, 686
óceániai szigetek — 199
Offenburg — 329
Ogyessza — 141, 517, 684
Ohio-folyó — 263
Oka mente — 237
olasz államok — 19, 56, 222—223, 364
Olasz Királyság — 222, 530, 532
Olaszország — 7, 89, 92, 102, 126, 526, 530, 532, 539, 566, 572—573, 575—576, 581—582, 589, 604, 611, 683, 686
Olmütz (Olomouc) — 360
Olomouc l. Olmütz
Opava l. Troppau
Oporto — 105
Oranje-folyó — 211
Oranje Köztársaság — 211
Oregon — 208, 258
oreli kormányzóság — 237
Orenburg — 497
Orinoco-folyó — 179
Orléans — 16, 632
Ornans — 624
Orosz Birodalom — 20, 35, 98—99, 661
Oroszország — 7, 9, 19, 29, 35, 62—63, 76—81, 84, 89—93, 96—99, 101, 108, 110—112, 125, 129, 131, 135, 141, 143—144, 162—173, 199, 220, 228—229, 231—255, 266, 276, 279—280, 283, 285—287, 300, 309, 347—348, 361—362, 372—373, 375, 394, 422, 425, 428, 437, 446—447, 461, 468—517, 524, 528, 538—539, 562, 566, 575,

584—585, 604, 652—678, 684, 693, 698—699, 703, 706, 709—711, 728
Orszk — 254
Osaka — 439—440, 445, 448, 450
ostravai medence — 217
Ostrołęka — 228
oszétek — 241, 667
Oszétföld — 244
Oszmán Birodalom — 9, 61, 93, 95, 276, 284, 286—287, 476, 513, 517—518, 524, 602
osztrák birodalom — 7, 131, 159—160, 215—219, 228, 230, 311, 329, 352, 356—358, 360, 541—543, 545, 547, 551, 553
Osztrák—Magyar Monarchia — 547, 551 — l. még Ausztria—Magyarország
osztrák tartományok — 219, 329, 353, 547
Ottawa — 209
Ouning körzete — 303

örmények — 98, 101, 255, 277—279, 488, 666—667
Örményország — 98, 244, 255, 277, 492, 666

Padova — 365
Pajho-folyó — 423
Palermo — 328, 362—363, 367, 529
Palesztina — 285, 468
pangtaj nemzetiség l. huej nemzetiség
Panama — 174
Pankrác — 552
Pápai Állam — 63, 139, 223, 363, 526, 532
Paraguay — 174, 179, 183
Párizs — 5, 12, 15—16, 18—20, 37—38, 42—45, 49—51, 53—55, 57, 64, 72, 74, 85, 107, 121, 125—126, 128—130, 143, 147—148, 173, 185—189, 192—194, 197, 213—214, 315—316, 319, 323—324, 328—341, 345—346, 374, 422, 463, 475—477, 488, 513—514, 525, 536, 538, 548, 559—562, 565, 567, 579, 587, 590—601, 608—609, 617—618, 621—622, 624—626, 628, 637, 651, 683, 695—696, 711, 714
Parma — 139, 223, 364, 528
parmai hercegség — 134, 221, 223
Parthenopéi (Nápolyi) Köztársaság — 75
Pas-de-Calais — 560
Patiala fejedelemség — 300
Pavia — 223
Pavlovszk — 238
Pegu — 299
Peking — 304, 306, 309, 418, 421—427
Pennsylvania — 268, 464
penzai kormányzóság — 249, 487
Perm — 249
Pernambuco tartomány — 182
Perovszk — 244
Peru — 174, 176, 178—181, 183
perzsák — 299, 692—695
Perzsa-öböl — 280, 399
Perzsia — 8, 423
Peschiera — 364
Peshawar — 300
Pest — 29, 74, 357, 543
Pest-Buda — 328
„Peterloo" l. Petersfield
Petersfield („Peterloo") — 154—155
Pétervár — 29, 115, 135, 143, 165—170, 172—173, 238, 243, 246, 249, 253—254, 279, 483, 488—489, 492, 504, 507, 536, 585, 595, 657, 667—668, 670—672, 684, 704, 709, 722, 724
Petropavlovszk — 471
Pfalz — 351—352
Phenjan — 429, 437
Philadelphia — 263, 269—270
Phuncsenbu — 437
Piemont — 75, 89, 134, 139—140, 363—368, 526 — l. még Szárd Királyság
Pillnitz — 29
pindarik — 293
Pireneusi félsziget — 109
Pireneusok — 105, 126
Pittsburgh — 260, 262—263
plocki kormányzóság — 508
Plombières — 528
podóliai kormányzóság — 240
Polaniec — 77
polinéziaiak — 686
Poltava — 655
Pomeránia — 501, 536
Pompeji — 673
Poona — 290, 292—294
poonai fejedelemség — 294
Poroszország — 6—7, 29, 35, 56, 74, 76—78, 81, 89—92, 105, 108—109, 114, 124—125, 129, 131, 135, 159, 184, 199, 211, 213, 216, 220, 228—231, 281, 286—288, 315, 317, 328—329, 334, 342—344,

347—349, 373, 469, 472, 475, 495, 501, 507, 509, 515, 528, 530, 533—540, 565—566, 586—589, 595, 635
Porosz-Szilézia — 73
Portugália — 105, 155, 162, 174, 182, 307, 367
Poti — 283
Potomac-folyó — 459
Poulo-Condor szigete — 564
Poznań — 76, 335, 344, 501, 509
Pozsony — 89, 361
Prága — 217, 355—357, 542, 550, 552, 681
Preobrazsenszkoje — 166, 170
Preston — 202
Preussisch-Eylau — 91
Prut-folyó — 98, 281, 283, 469
Pszkov — 487, 654
Puerto Rico — 174, 182
Pulkovo — 717
Punjab — 290, 293—294, 300—301, 400, 403, 407, 410, 412
Punvon — 429

Quiberoni félsziget — 56
Quito — 178, 180

Racławice — 78
Radom — 114
Ragusa (Dubrovnik) — 108
Rajna — 30, 56, 61, 63, 73—74, 90, 126, 211, 346, 349, 352, 586—589, 591
Rajnai Szövetség — 90—92, 107, 125—126
rajnai tartományok — 33—34, 47, 74, 107, 131, 212, 313, 317, 342, 346—347, 349—351
Rajna-vidék — 73, 352
rajna-vesztfáliai tartomány — 211, 311
Rajputana — 294, 403—404, 410, 412
rajputi fejedelemségek — 693
Rambouillet — 187
Rastatt — 351—352
Regent-csatorna — 153
Reggio — 224
Reichenbach — 29
Rennes — 16
Rest — 694
Reval — 81
Rhode Island — 268
Rhône — 56
Ribinszk — 237
Richmond — 273, 456, 459, 464
Riga — 239
Rijeka l. Fiume
Rila — 684
Rimini — 223
Rinholc — 552
Rive-de-Gier — 193, 195, 339
Rivoli — 61
Rjazany — 487
Rochdale — 381—382
Rohilkhand — 301, 403, 409—411
Róma — 7, 75, 83—84, 107, 134, 173, 222—223, 364—368, 435, 517, 526, 530, 532, 541, 562, 615, 631—632
Romagna — 221, 526, 528
Római Köztársaság — 62—63, 75, 338, 365—368, 603, 620
Románia — 9, 372, 511, 514—515, 517, 684—685
Rosztov — 253
Roubaix — 579
Rouen — 19, 85, 148, 188—189, 335, 558
Ruscsuk (Russze) — 97
Russze l. Ruscsuk
Ruysdael — 650

Sadova (Königgrätz) — 530, 539
Saint-Antoine (Párizs) — 16, 186, 193, 336, 340
Saint-Cloud (Párizs) — 187
Saint-Denis (Párizs) — 147, 592
Saint-Étienne — 192
Saint-Louis — 260, 462
Saint-Martin (Párizs) — 147
Saint Privat — 591
Salamanca — 629
Salisbury — 651
Salvador — 183
Salzburg — 134
Samhor — 277
San Domingo (Haiti) — 28, 87, 174, 177, 273
San Francisco — 461
Sanghaj — 308, 419, 425—426
Sanhszi — 418
Santung — 304, 414, 427
Satsuma — 441, 449—450
Satt-el-Arab — 394
Savoya (Savoie) — 528, 530, 562

Schelde — 220
Schleswig — 348, 538
Schleswig-Holstein — 9, 348
Schwyz — 230
Sedan — 591—592
Seine-et-Oise — 36, 189, 328
sekini kánság — 99
Semaha — 277
Senhszi — 303, 414, 427—428
Seraing — 580
Seringapatam — 291—292
Sevargyino — 117
Sevilla — 176
Sèvres — 188
Shikoku szigete — 438
Shimoda — 446—447
Shimonoseki — 450
Shimotsuke — 444
Shinagawa — 448
Sind — 208, 290, 300
Singapore — 10
Sinop — 469
Sirak — 99, 277
Siráz — 392, 694
sirváni kánság — 99
skandináv államok — 604
Skandinávia — 685
Skócia — 157, 378, 645, 699
Sobraon — 301
Socorro — 176
Solferino — 528, 562
Solingen — 211, 351
Sous-en-Tarbes — 148
South Carolina — 269, 273, 456, 466
Southwark — 709
Spanyol-Amerika — 176—179, 183
Spanyolország — 7, 9, 34—35, 56, 66, 84, 86, 105—109, 124, 126, 134, 136—140, 144, 155, 165, 167, 174, 176—177, 179—180, 182, 224—227, 256, 258, 367, 582, 601—604, 607, 626, 629—630
Spárta — 615
Stájerország — 160, 219, 311
Stalbridge — 206
Stockton — 708
Strakonice — 680
Strasbourg — 19, 27, 44, 589
Stratford — 651
Stuttgart — 352
Sumter-erőd — 456, 464
Surat — 299
Susa — 277
Sutlej-folyó — 300—301
Suwałki — 78
Svájc — 61, 63, 72, 89, 92, 134, 213—214, 223, 230—231, 323, 325, 348, 352, 530, 569, 575—576, 578, 580—585, 628, 683, 702, 713
Svájci Szövetség — 230
Sveaborg — 471
Svédország — 9, 81, 90, 114, 131, 225, 348, 469, 472, 475

Szahalin — 9, 447, 728
Szahara — 562
Szaloniki — 288
Szaltanovka — 115
Szamarkand — 497, 499
Szamothraké — 622
Szanjüanli — 308
szantalok — 400—401
Szaratov — 481, 490
Szaravak fejedelemség — 208
Szardínia — 35, 107, 365, 468, 475, 528—530, 543
Szárd Királyság — 134, 222, 224, 363—364, 366—368, 472, 526—528
Szász Királyság — 124, 159
Szászország — 73, 107, 109, 125, 131, 160, 211—212, 311, 346, 350—351, 537, 539, 587
Szecsuan — 414, 421, 427
Szeged — 362
Szemjonovszkoje — 117, 165
Szenafe — 385
Szenegál-vidék — 9
Szent Bernát-hágó — 84
Szent Gotthárd-hágó — 63
Szent Ilona szigete — 130
Szent Lőrinc-folyam — 209
Szentpétervár — l. Pétervár
Szerbia — 9, 96, 141, 281, 283, 511, 518—522, 684
Szevan-tó — 244
Szevasztopol — 243, 461, 471—473, 476, 664
Szevasztopoli öböl — 473
Sziám — 563
Szibéria — 163, 172, 239, 241, 490, 503, 584, 652, 667

Szicília — 107, 224, 362—363, 365, 367, 529
szikh állam — 294, 300—301, 400
szikhek — 290, 301, 410
Sziklás-hegység — 728
Szilézia — 7, 107, 160, 215, 311—312, 316, 348—349, 355, 501, 547
Szilisztria — 471, 695
Szíria — 62, 142, 284—285, 287—288, 696
Szisztovo — 74
Szlavónia — 541, 547
szláv tartományok — 356, 544
Szlovákia — 216, 218, 358, 547
Szlovénia — 219, 555—556
Szmolenszk — 115, 116, 120—121, 487
Szmorgony — 121
Szoncson — 429
Szöul — 437
szpasszki kerület — 487
Sztambul — 97, 276, 284, 288, 695—696
Sztavropol — 241
Sztyepano — 233
Szucsou — 426—427
Szudán — 284, 287
Szuezi-csatorna — 566, 711
Szvistov — 519

Taberszi — 395, 397
tadzsikok — 496, 499
Tahiti — 10
Tajvan szigete — 414
Takayama — 444
Taku — 423
Tali — 428
talisi kánság — 99
tambovi kormányzóság — 237
Tamilnad — 692
tamilok — 693
Tarascon — 56
Targowice — 77
Tartu l. Dorpat
Tarutyino — 121
Taskent — 497, 499
Tasmania — 210
Tatu-folyó — 421
tauriai kormányzóság — 486
Taurus-hegység — 284
Távol-Kelet — 10, 310, 446, 473, 562, 711
Tbiliszi — 99
Tebriz — 277, 279, 394, 397, 693
Tedon-folyó — 437
Tegu — 430
Teherán — 101, 279, 391, 393, 395, 397—398, 693—695
Tenasszerim — 299
Tennessee állam — 270
Texas — 9, 258, 466
Themze — 70, 709
Thesszália — 283, 511, 524
tibetiek — 414
Ticino-folyó — 366
Tiencsin — 307, 416, 418, 423—425 — l. még Nanking
Tien-San — 728
Tilsit — 91—92, 97, 101, 107, 113—114
Tinghaj szigete — 307
tingjüani körzet — 303
Tioshu fejedelemség — 445
Tirol — 109, 354
Tokaido — 691
Tokio — 450 — l. még Edo
Toledo — 226
Tonk — 294
Toruń — 77
Torino — 26, 63, 530, 532
Toscana — 93, 139, 223, 363, 366—367, 526, 528 — l. még Etrúria toscanai nagyhercegség — 134
Toulon — 16, 46, 198
Toulouse — 193, 591, 594
tourane-i öböl — 563
Tours — 36, 596
Törökország — 7—8, 13, 74, 80, 93, 96—98, 101, 113—114, 141—144, 162, 173, 239, 276—278, 280—281, 283—289, 291, 362, 373, 394, 428, 468—469, 475—476, 511, 513—516, 518, 520—521, 524—525, 602, 694—695 — l. még Oszmán Birodalom
Trabzon — 288
Trafalgar — 89, 92
Transvaal Köztársaság — 211
Transzkaukázia — 9, 93, 98—99, 101, 113, 241, 277—278, 283, 469, 473, 492
Transzlajtania — 554 — l. még Lajtán túl
Trebbia — 63
Trier — 73, 313, 315

Trieszt — 108, 542, 547, 555
Trinidad szigete — 84, 86
Troizén — 143
Troppau (Opava) — 135, 140
Troyes — 19
Tucumán — 180
Tula — 120—121
Tulcsino — 165—166
tungok — 414
Tungting-tó — 416
turkesztáni főkormányzóság — 499
Turkmancsaj — 277—280, 283, 390
Tübingen — 213
türkmének — 496, 499

Tyerek-folyó — 666

Új-Granada — 174, 176, 178—180
ujgurok — 428
Új-Spanyolország — 174
Újvidék (Novi Sad) — 521
Új-Zéland — 10, 199, 208, 384
Ukrajna — 78, 165—166, 172, 237, 239—240, 490, 666
Ukrajna, jobbparti — 77, 497, 508
ukrán kormányzóságok — 484, 503
Ulm — 89
Ungvár — 357
Unkiar Skelessi — 286—287
Unterwalden — 230
Urál — 111, 235, 240
Urál-vidék — 237, 244, 491
Ura-Tübe — 497
urdu nép — 692—693
Urga — 309, 425
Uri kanton — 230
Uruguay — 174, 179, 182—183
Usszuri-folyó — 425
Usszuri Tartomány — 9, 425, 728
Utah állam — 258
utyicai erdő — 117

üzbégek — 496, 499

Vaal-folyó — 211
Vajdaság — 357—358, 541, 547
Valais kanton — 230
Valmy — 32—33, 71
Vanghszia — 308
Varennes — 26—27, 59
Varsó — 29, 76—78, 168—169, 228—229, 238, 504—507, 679
Varsói Nagyhercegség — 91—92, 108—109, 113—114, 124, 131, 228
Vaszilkov — 166, 172
Vatikán — 135, 230 436 530, 541
Velence — 107, 222—223, 363—364, 366, 368, 526, 528, 539, 545
Velencei Köztársaság — 61, 75, 134, 363
velencei tartomány — 89, 107, 364, 528, 530, 562
Vendée — 37, 40, 44, 64
Venezuela — 174—180, 183
Verdun — 32, 591
„Véres-folyó" — 211
Vernij (Alma-Ata) — 497
Verona — 135, 137, 142
Versailles — 7, 17—18, 21—22, 540, 597, 600, 625
Vesztfália — 109, 131
vesztfáliai királyság — 91, 107, 126
Vicenza — 364
Vidin — 95, 516
Vienne — 148, 579
Vietnam — 10, 309, 563—564
Világos — 362
Villafranca — 528
Viljujszk — 490
Vilnó — 121—122, 488, 504
Vionville — 591
Virginia — 273, 454—455, 458, 466
Vitoria — 126
Vityebszk — 116
Vjatka — 249, 254
Vjazma — 121
Vlagyivosztok — 9
Volga — 238, 477
volgai kormányzóságok — 238
Volga-vidék — 236, 244, 485, 490—491
Voncsiu — 430
Voronyezs — 253
voronyezsi kormányzóság — 237
Voznyeszenszk — 236
Vucsang — 416, 419, 421
Vuhszi — 427

Wagram — 108
Walles — 708—709
Wartburg — 160
Washington — 182, 267, 455—456, 458—459, 464
Washita — 260
Waterloo — 129—130, 155, 198
Weimar — 604, 638—639, 683
Weymouthi öböl — 651
Wissembourg — 590
Woerth — 590
Wuppertal — 317
Württemberg — 89, 159, 213, 342, 350, 539—540
württembergi királyság — 159
Yokohama — 448—449
Yokusaka — 448
Zágráb — 553, 555
Zaragoza — 106
Zendzsan — 395, 397
zohabi kerület — 394
Zug kanton — 230—231
zulu törzs — 211
Zürich — 230, 636
Zyrzyn — 508
Zsehol — 424
Zsitomir — 172

SZÍNES TÉRKÉPEK JEGYZÉKE

1. A francia polgári forradalom (1789—1794) ..... 24—25
2. Európa a XVIII. század végén (1789—1799) ..... 80—81
3. India a XIX. sz. első felében ..... 296—297
4. Forradalmak és forradalmi mozgalmak Európában 1848—1849-ben ..... 344—345
5. A német egység kialakulása ..... 536—537
6. Európa 1871-ben ..... 600—601
7. A föld országai a XIX. sz. 70-es éveiben ..... 624—625

SZÍNES KÉPMELLÉKLETEK JEGYZÉKE

1. A Szabadság vezeti a népet
Delacroix. Párizs, Louvre ..... 192—193

2. Aratás
A. G. Venyecianov. Moszkva, Állami Tretyakov Galéria ..... 240—241

3. Az őrnagy leánykérőben
P. A. Fedotov. Moszkva, Állami Tretyakov Galéria ..... 248—249

4. Vízhordó
Indiai nyomat. XIX. század. Moszkva, Keleti Kultúrák Állami Múzeuma ..... 304—305

5. A Nefrit-folyó látképe
Komoda Ganszen. Moszkva, Keleti Kultúrák Állami Múzeuma ..... 456—457

6. Építők
Hokusai színes metszete ..... 464—465

7. Parasztteметés
V. G. Perov. Moszkva, Állami Tretyakov Galéria ..... 512—513

8. Kalászszedők
Millet. Párizs, Louvre ..... 560—561

9. A pierrefonds-i kastély
Corot. Moszkva, Állami Szépművészeti Múzeum ..... 632—633

10. Maják az erkélyen
F. Goya. New York, Metropolitan Museum ..... 640—641

11. A. Sz. Puskin
O. A. Kiprenszkij. Moszkva, Állami Tretyakov Galéria ..... 664—665

12. Krisztus megjelenik a népnek
A. Ivanov, Moszkva, Állami Tretyakov Galéria ..... 688—689

TARTALOM

BEVEZETÉS 5

I. FEJEZET

A NAGY FRANCIA POLGÁRI FORRADALOM. 1789—1794 15

1. Franciaország a forradalom előestéjén 15

A forradalmi helyzet kialakulása — 15. A Rendi Gyűlés és átalakulása Alkotmányozó Nemzetgyűléssé — 17.

2. A forradalom kitörése. Az abszolutizmus bukása 18

A Bastille bevétele — 18. A „municipális" forradalom és a parasztmozgalmak — 19. Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata — 20. Az október 5—6-i népi megmozdulások — 21. Az egyházi birtokok kisajátítása. Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés polgári törvényhozása — 22. A munkásmozgalom. Le Chapelier törvénye — 23. Az 1791. évi alkotmány — 24. A klubok és népi társaságok. Az 1789—1791. évi demokratikus mozgalmak — 25. A varennes-i válság — 26. A Törvényhozó Gyűlés — 27. Az ország politikai helyzete 1792 elején — 28.

3. A forradalmi háborúk kitörése. A monarchia megdöntése 29

A forradalmi Franciaország elleni intervenció előkészítése — 29. Az Ausztria és Poroszország elleni háború kezdete — 29. Az 1792. augusztus 10-i népi felkelés. A monarchia megdöntése — 30. Az új földtörvények — 32. A valmyi győzelem — 32.

4. A konvent. A girondisták és jakobinusok küzdelme 33

A konvent megnyitása. A köztársaság kikiáltása — 33. XVI. Lajos kivégzése — 34. Az első koalíció a forradalmi Franciaország ellen — 34. A gazdasági helyzet rosszabbodása és a politikai harc kiéleződése — 35. A girondisták az ellenforradalom szolgálatában — 37. A párizsi néptömegek felkelése 1793. május 31—június 2-án — 39.

5. A jakobinus forradalmi-demokratikus diktatúra 40

A jakobinusok földtörvényei — 40. Az 1793. évi alkotmány — 41. A forradalmi kormány — 41. Az „általános maximum". A forradalmi terror — 42. Az ország védelme — 44. A tudomány és a művészet a forradalom szolgálatában — 45. A belső ellenforradalom és az intervenció leverése — 46. A jakobinus diktatúra válsága — 47. A jakobinusok egymás közti harca — 49. A thermidor 9-i ellenforradalmi fordulat — 50. A francia forradalom történelmi jelentősége — 51.

II. FEJEZET

FRANCIAORSZÁG A THERMIDORI REAKCIÓ IDŐSZAKÁBAN. A DIREKTÓRIUM 53

1. A thermidori reakció 53

A thermidoriak belpolitikája — 53. Népi felkelések Párizsban 1795 áprilisában és májusában — 54. A reakció fokozódása és a royalisták aktivizálódása — 56. A thermidori konvent külpolitikája — 56. A III. évi alkotmány — 57.

2. A direktórium 57

Gracchus Babaeuf és az „egyenlők összeesküvése" — 57. A „hintapolitika" — 60. Francia győzelmek Itáliában és békekötés Ausztriával — 60. Az egyiptomi expedíció — 61. A második koalíció — 62. A brumaire 18-i államcsíny — 63.

III. FEJEZET

EURÓPA A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN 65

1. Anglia 65

A gazdasági fejlődés — 65. A demokratikus mozgalom — 67. Matrózlázongások — 70. Az írországi felkelés — 71.

2. A francia forradalom és a kontinentális Európa országai 71

A belgiumi forradalom — 71. A Batáviai Köztársaság megalakítása — 72. A Helvét Köztársaság — 72. A francia forradalom németországi visszhangja — 73. Georg Forster és a mainzi demokraták — 73. Az ausztriai és magyarországi köztársasági mozgalom — 74. Az itáliai egyesítési mozgalom. Az új olasz köztársaságok — 75.

3. Lengyelország második és harmadik felosztása 76

Lengyelország gazdasági helyzete az 1772-es felosztás után — 76. Az 1791. évi alkotmány. Lengyelország második felosztása — 76. Az 1794. évi felkelés. Tadeusz Kosciuszko — 77. Lengyelország harmadik felosztása — 78.

4. Oroszország 79

A francia forradalom visszhangja — 79. I. Pál belpolitikája — 79. A külpolitika — 80.

IV. FEJEZET

NAPÓLEON CSÁSZÁRSÁGA. NEMZETKÖZI VISZONYOK A NAPÓLEONI HÁBORÚK KORÁBAN 82

1. Napóleon konzulsága és császársága 82

Napóleon belpolitikája 1799—1804-ben — 82. Franciaország harca a második koalícióval. Az amiens-i béke — 83. A császárság kikiáltása — 84. Napóleon törvénykönyvei. Franciaország gazdasági fejlődése — 85.

2. Napóleon hódító hadjáratai 86

Anglia gyarmati terjeszkedése — 86. A San Domingó-i francia expedíció. Toussaint Louverture — 87. A harmadik koalíció — 88. A negyedik koalíció. Poroszország veresége — 99. A tilsiti béke — 91. A kontinentális blokád — 91. A napóleoni császárság csúcspontja — 92.

3. Az Oszmán Birodalom a XIX. század elején. Transzkaukázia Oroszországhoz csatolása 93

A belpolitikai helyzet Törökországban. Reformkísérletek — 93. A szerbiai nemzeti felszabadító felkelés — 96. Az egyiptomi helyzet. Mohamed Ali — 96. Az 1806—1812. évi orosz—török háború. A bukaresti béke — 97. Transzkaukázia Oroszországhoz csatolása — 98. Az 1804—1813. évi orosz—iráni háború — 99.

4. Az európai népek szabadságharca a napóleoni hódítások ellen 101

Az ellentétek elmélyülése Napóleon birodalmában — 101. A spanyolországi felkelés — 105. Az erfurti találkozó — 105. A spanyol nép függetlenségi harca. Az 1812. évi alkotmány — 106. Itália Napóleon uralma alatt — 107. Németország Tilsit után — 107. A poroszországi reformok — 108. Az 1809. évi háború és a nemzeti felszabadító mozgalom Ausztriában és Németországban — 108. Napóleon lengyelországi politikája — 109. A kontinentális blokád kudarca — 109.

V. FEJEZET

AZ 1812. ÉVI HÁBORÚ. NAPÓLEON BIRODALMÁNAK BUKÁSA 111

1. Oroszország a XIX. század elején 111

A társadalmi és gazdasági haladás — 111. Reformkísérletek — 111.

2. Napóleon seregének pusztulása Oroszországban 113

A francia—orosz ellentétek kiéleződése — 113. Napóleon benyomulása Oroszországba — 114. A borogyinói csata — 116. Az orosz csapatok kivonulása Moszkvából — 119. Az orosz csapatok ellentámadása — 120. Napóleon seregének pusztulása Oroszországban — 121. Az 1812. évi orosz győzelem történelmi jelentősége — 122.

3. Napóleon birodalmának bukása 122

A nemzeti felszabadító mozgalom fellendülése Németországban. Poroszország beavatkozása — 124. Az 1813. évi hadjárat — 125. Az 1814. év. Napóleon lemondása — 126. A Bourbon-restauráció — 128. A „száz nap" — 129.

VI. FEJEZET

A NYUGAT-EURÓPAI NEMESI-MONARCHIKUS REAKCIÓ ÉS AZ 1820-AS ÉVEK POLGÁRI FORRADALMI MOZGALMA 131

1. A bécsi kongresszus és a Szent Szövetség 131

A bécsi kongresszus és döntései — 131. A Szent Szövetség és az európai reakció tombolása — 135. A forradalmi mozgalom újabb fellendülése — 136.

2. Polgári forradalmak Spanyolországban és Itáliában 136

Az 1820—1823. évi spanyolországi forradalom — 136. Az 1820—1821. évi nápolyi és piemonti forradalom — 139.

3. A görög felkelés 140

A görögországi nemzeti felszabadító mozgalom — 140. A felkelés kitörése — 141. A görög nép harca a függetlenségért — 142. A görögországi polgárháború. Az egyiptomi seregek támadása — 142. Az európai hatalmak közbelépése — 143.

4. Franciaország a restauráció időszakában 144

A forradalmi mozgalom az 1820-as évek elején — 144. A reakció elleni ideológiai harc — 146. A politikai harc kiéleződése — 146. A társadalmi és gazdasági fejlődés — 147. A munkásmozgalom — 148. Az utópista szocializmus — 148. Saint-Simon — 149. Saint-Simon iskolája — 150. Charles Fourier — 151.

5. Anglia 1815—1830 között 152

Az ipar fejlődése és a munkásosztály helyzete — 152. A demokratikus mozgalom 1815—1820 között — 154. A húszas évek reformjai — 155. Az 1825. évi ipari válság. Harc a parlamenti reformért — 156. A polgári ideológia. Ricardo — 156. Malthus — 157. Az utópista szocializmus. Robert Owen — 157.

6. Németország és Ausztria 1815—1830 között 158

A Német Szövetség. A reakciós poroszság és „Metternich rendszere" — 158. A német államok és az osztrák császárság gazdasági rendje — 159. A reakció elleni harc Németországban. A karlsbadi határozatok — 160. A klasszikus német filozófia. Hegel — 160.

VII. FEJEZET

A FORRADALMI MOZGALOM OROSZORSZÁGBAN. A DEKABRISTA FELKELÉS 162

1. Oroszország az 1812. évi honvédő háború után 162

A gazdasági fejlődés 1812—1825 között — 162. A feudális reakció fokozódása — 163. A haladó orosz világnézet formálódása — 164.

2. Az orosz forradalmi társaságok 1816 és 1825 között 164

Az első forradalmi szervezetek (1816—1821) — 164. A déli és az északi társaság — 166. Harc az egységes programért és taktikáért — 167.

3. A dekabrista felkelés 168

Az interregnum és a felkelés terve — 168. A pétervári felkelés — 170. A csernyigovi ezred felkelése — 172. A dekabrista felkelés történelmi jelentősége — 172.

VIII. FEJEZET

A LATIN-AMERIKAI FÜGGETLEN ÁLLAMOK KIALAKULÁSA 174

A társadalmi és gazdasági helyzet — 174. A spanyol gyarmatok felszabadító mozgalmának előzményei — 176. A spanyol gyarmatok felszabadító háborúja 1810—1815 között — 177. A spanyol csapatok leverése és a gyarmatok felszabadítása — 179. Brazília különválása Portugáliától — 182. A latin-amerikai népek függetlenségi harcának jelentősége — 183.

IX. FEJEZET

A KAPITALIZMUS FEJLŐDÉSE ÉS A MUNKÁSMOZGALOM TÉRHÓDÍTÁSA AZ 1830—1840-ES ÉVEKBEN A NYUGAT-EURÓPAI ORSZÁGOKBAN 184

1. Az 1830. évi francia forradalom és a polgári monarchia 184

A júliusi forradalom — 184. A gazdasági fejlődés 1830 és 1847 között — 188. Algéria meghódítása — 188. A munkások és parasztok helyzete — 189. Az 1831-es és 1834-es lyoni felkelés — 190. A titkos forradalmi szervezetek. A sztrájkmozgalom — 192. A szocialista eszmék fejlődése — 194. Louis Blanc kispolgári szocializmusa. Pierre Joseph Proudhon — 195. Étienne Cabet — 196. A negyvenes évek forradalmi kommunizmusa. Dézamy — 197. A júliusi monarchia válságának érlelődése — 198.

2. Az ipari forradalom befejeződése Angliában. A chartizmus 199

A kapitalizmus fejlődése — 199. Az osztályellentétek kiéleződése — 201. A munkásmozgalom — 202. Az 1832. évi parlamenti reform — 203. A chartizmus kialakulása. A chartista irányzatok harca — 204. A chartista mozgalom 1842 és 1847 között — 206. A szabad kereskedelem győzelme. A gyári

törvények — 207. A gyarmati politika — 208. Az 1837—1838. évi kanadai felkelés — 209. Ausztrália — 210. Dél-Afrika — 210.

3. Németország 211

Az ipar fejlődése. A dolgozók helyzete — 211. Az ellenzéki és forradalmi mozgalom. A vámunió — 212. A reakció elleni harc az ideológiában — 213. A németországi utópista szocializmus. Weitling. Az „igazi szocializmus" — 214. A sziléziai takácsok felkelése — 215.

4. Az osztrák birodalom 215

Ausztria a harmincas-negyvenes években — 215. A magyarországi osztály- és nemzetiségi ellentétek — 216. A kapitalizmus fejlődése és a munkásmozgalom első lépései Csehországban — 217. A „szláv megújulás" — 217. A nyugat-galíciai parasztok 1846. évi felkelése — 219.

5. Az 1830. évi belgiumi forradalom. A belga állam létrejötte 219

Belgium Hollandia fennhatósága alatt — 219. Az 1830. évi felkelés — 220. A nagyhatalmak beavatkozása — 220.

6. Az itáliai nemzeti felszabadító és forradalmi mozgalom 221

A „Risorgimento". Az Ifjú Itália társaság — 221. A szabadságmozgalom mérsékelt liberális szárnya — 221. A társadalmi mozgalom fellendülése 1844—1847-ben — 222.

7. Spanyolország 224

A karlista háború — 224. A negyvenes-ötvenes évek forradalmai — 225. A kapitalizmus fejlődése. A munkásmozgalom kezdetei — 226.

8. A lengyel nép nemzeti felszabadító mozgalma az 1830—1840-es években 228

Az 1830—1831. évi lengyelországi felkelés — 228. Az 1846. évi krakkói felkelés — 229.

9. Svájc 230

Harc a demokratikus reformokért — 230. Polgárháború. Az 1848. évi alkotmány — 231.

X. FEJEZET

AZ OROSZORSZÁGI HŰBÉRI RENDSZER FOKOZÓDÓ VÁLSÁGA A HARMINCAS-NEGYVENES ÉVEKBEN 232

1. A feudális gazdálkodás felbomlása 232

A mezőgazdaság válsága — 232. A gyári termelés kezdetei — 235. A belső piac fejlődése. A külkereskedelem növekedése — 236. A balti országok, Ukrajna, Litvánia, Belorusszia, a Kaukázus vidéke, Szibéria és Kazahsztán gazdasági fejlődése — 239.

2. Az osztályellentétek kiéleződése 242

A feudális társadalom osztályainak felbomlása — 242. Az antifeudális népi mozgalom — 243. A kaukázusi népek harca a feudális és gyarmati elnyomás ellen — 244. A cárizmus belpolitikája — 245.

3. A társadalmi eszmék 248

A harmincas évek társadalmi mozgalma — 248. A társadalmi eszmék a negyvenes években. A „szlavofilek" és a „nyugatbarátok" — 250. A forradalmi demokrata irányzat. V. G. Belinszkij. A petrasevisták — 252. Oroszország népeinek haladó társadalmi eszméi — 254.

XI. FEJEZET

A KAPITALIZMUS FEJLŐDÉSE AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN 256

1. Az Egyesült Államok gazdasági fejlődése 256

Az Egyesült Államok gazdasági fejlődésének objektív feltételei — 256. Az Egyesült Államok terjeszkedése. A lakosság növekedése — 258. Az egyes vidékek fejlődésének sajátosságai — 260. A tőkés mezőgazdaság „amerikai útjának" kezdetei — 261. Az ipari forradalom az északkeleti részen — 262. A szállítás és közlekedés fejlődése — 263.

2. A politikai élet. A munkásmozgalom 264

Az Egyesült Államok a függetlenségi háború után — 264. A második angol—amerikai háború — 266. A politikai pártok harca és a harmincas évek demokratikus reformjai — 267. Harc az Egyesült Államok bankjának monopóliuma ellen. A rabszolgatartók és a védővám — 268. A munkásmozgalom kialakulása. Az amerikai utópista szocialisták — 269.

3. A négerek rabszolgasága elleni harc 271

A déli ültetvényes gazdálkodás és rabszolgatartás szélesedése — 271. A missouri egyezmény — 271. A néger rabszolgák harca felszabadulásukért — 273. Az abolicionista mozgalom — 274. A Free Soil párt megalakulása — 274.

XII. FEJEZET

A KELETI KÉRDÉS ÉS A KÖZEL-KELETI ORSZÁGOK AZ 1830—1840-ES ÉVEKBEN 276

1. Oroszország háborúi Irán és Törökország ellen az 1820-as évek végén 277

Az 1826—1828. évi orosz—iráni háború — 277. A. Sz. Gribojedov halála — 278. Harc Heratért — 279. Reformkísérletek Törökországban. A janicsársereg felszámolása — 280. Az 1828—1829. évi orosz—török háború — 281.

2. Egyiptom függetlenségi harca és az európai hatalmak beavatkozása 283

Egyiptom megerősödése Mohamed Ali uralkodása idején — 283. Az egyiptomi—török konfliktus — 284.

Az 1833. évi orosz—török szerződés — 286. Mohamed Ali és a szultán második fegyveres összecsapása — 286. A tengerszorosokról kötött egyezmény (1841) — 287.

3. A tanzimat 287

Az idegen államok törökországi befolyásának erősödése — 287. Az 1839. évi szultáni rescriptum — 288.

XIII. FEJEZET

INDIA VÉGLEGES MEGHÓDÍTÁSA. INDIA NÉPEINEK HARCA AZ ANGOL GYARMATOSÍTÁS ELLEN 290

Mysore függetlenségi harca és az angol hódítás — 290. Aud egy részének meghódítása. A marathák elleni háború (1802—1803) — 292. A maratha állam megsemmisítése — 293. India gyarmati kormányzásának rendszere — 294. Az „állandó adóztatás" rendszere Bengáliában — 296. A „falusi adóztatás" rendszere az északnyugati tartományokban — 297. A „rajatvari" rendszere Madras és Bombay tartományokban — 297. India tönkretétele és kifosztása — 298. Az angolok gyarmatosító politikája a közoktatás terén. Rom Mohan Roy — 299. A burmai hódítások. Az angolok agressziója Északnyugat-Indiában és Afganisztánban — 299. A nép harca az angol uralom ellen — 301.

XIV. FEJEZET

KÍNA A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN. KÍNA FÉLGYARMATTÁ VÁLÁSÁNAK KEZDETEI 302

A feudális rendszer — 302. A néptömegek helyzete. A parasztfelkelések — 303. Az első ópiumháború — 305. A nankingi szerződés és a „kiegészítő jegyzőkönyv" — 308. Az amerikai—kínai és francia—kínai szerződések (1844) — 308. A kuldzsai orosz—kínai szerződés (1851) — 309. Az első ópiumháború és az egyenlőtlen szerződések következményei — 309.

XV. FEJEZET

A TUDOMÁNYOS KOMMUNIZMUS KELETKEZÉSE. MARX KÁROLY ÉS ENGELS FRIGYES 311

1. A kapitalizmus győzelme Nyugat-Európában és az Amerikai Egyesült Államokban. Az önálló munkásmozgalom kezdetei 311

A tőkés termelési mód fejlődése — 311. A proletariátus első önálló megmozdulásai a burzsoázia ellen — 312.

2. Marx Károly és Engels Frigyes — a tudományos kommunizmus megalapítói 313

Marx Károly forradalmi tevékenységének kezdetei — 313. Áttérés a forradalmi demokratizmusról a kommunizmusra, az idealizmusról a materializmusra. — 315. Engels Frigyes forradalmi tevékenységének kezde-

tei — 317. Marx és Engels találkozása és közös munkásságuk kezdete — 319. A marxizmus fő forrásai. A marxista elmélet megteremtése forradalmi fordulat a tudományban — 319.

3. Marx és Engels harca a forradalmi proletárpárt megteremtéséért 321

Az új, forradalmi tanítás alapjainak kidolgozása — 321. A tudományos kommunizmus terjesztése — 322. A brüsszeli kommunista levelező bizottság — 323.

4. A Kommunisták Szövetségének megalapítása. A „Kommunista Kiáltvány" 324

A Kommunisták Szövetségének első és második kongresszusa — 324. A „Kommunista Kiáltvány" — a tudományos kommunizmus nagy programdokumentuma — 325.

XVI. FEJEZET

AZ 1848—1849. ÉVI EURÓPAI FORRADALMAK ÉS FORRADALMI MOZGALMAK 328

1. A forradalmi helyzet kialakulása 328

Népi zavargások — 328. A politikai harc kiéleződése — 329.

2. A franciaországi forradalom 330

A februári napok Párizsban — 330. Az ideiglenes kormány megalakítása — 331. Harc a vörös zászlóért és a „munkához való jogért" — 331. A februári forradalom demokratikus vívmányai — 332. Az ideiglenes kormány belpolitikája — 333. A forradalom nemzetközi visszhangja — 334. Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés választásai — 334. A reakció erősödése. A május 15-i tüntetés — 335. A párizsi munkások júniusi felkelése — 335. A júniusi felkelés bukásának okai és történelmi jelentősége — 336. A reakció tobzódása. Az 1848. december 10-i elnökválasztás — 337. A demokratikus mozgalom erősödése 1849 tavaszán — 338. Az 1849. június 13-i párizsi tüntetés és a kispolgári demokraták veresége — 338. Az 1851. december 2-i államcsíny. A második császárság — 339.

3. A németországi forradalom 341

Az 1848 márciusi forradalmak — 341. A parasztmozgalmak — 344. A poroszországi munkás- és demokratikus mozgalom fellendülése. A badeni felkelés — 344. A poznańi lengyel felkelés — 344. A porosz reakció ellentámadása — 344. Marx és Engels szerepe az 1848. évi forradalomban — 345. Harc Németország egyesítéséért. A frankfurti parlament — 347. Forradalmi harcok Németországban 1848 őszén — 348. Az ellenforradalom győzelme Poroszországban — 349. Elhatárolódás a demokratikus táboron belül — 350. Az 1849-es birodalmi alkotmány — 350. Az 1849 májusi felkelés — 351.

4. Az ausztriai forradalom 352

A bécsi forradalom — 352. A magyarországi forradalom kezdetei — 354. A forradalmi harc Erdélyben — 355. A csehországi forradalom. A prágai júniusi felkelés — 355. A többi szláv nép szabadságmozgalma — 357. Az osztrák reichstag és tevékenysége. A munkások augusztus 21—23-i megmozdulása — 358.

Az október 6-i bécsi felkelés — 359. A magyarországi hadiesemények. A cári beavatkozás és a magyar forradalom leverése — 360.

5. Az itáliai forradalom 362

A forradalom kitörése — 362. Nemzeti szabadságharc az osztrák uralom ellen — 364. Az ellenforradalom támadása. A nápolyi fordulat — 364. Hadműveletek Észak-Itáliában 1848 nyarán — 364. A forradalom újabb fellendülése. A Római Köztársaság kikiáltása — 365. A toscanai forradalmi harc — 366. A Szárd Királyság és Ausztria közti háború kiújulása 1849-ben — 366. A forradalom leverése Itália más vidékein — 367.

6. Anglia 1848—1849-ben 368

A chartizmus újabb fellendülése — 368. Az 1848. április 10-i tüntetés — 369. A chartizmus történelmi jelentősége — 370. Az 1848-as írországi nemzeti felszabadító mozgalom — 370.

7. A forradalmi és nemzeti felszabadító mozgalom a dunai fejedelemségekben 371

Forradalmi események Moldvában — 371. A havasalföldi forradalom — 372.

8. Az 1848—1849. évi forradalmak eredménye és jelentősége 373

XVII. FEJEZET

ANGLIA IPARI HEGEMÓNIÁJA AZ 1850—1860-AS ÉVEKBEN 376

Anglia ipari fölénye — 376. A társadalmi ellentétek fokozódása. A dolgozó tömegek helyzete — 378. A „trade-unionizmus". A munkásarisztokrácia kialakulása — 379. A szövetkezetek — 381. Anglia politikai élete — 382. A külpolitika és a gyarmati politika — 383. Írország függetlenségi harca. Az 1867-es felkelés — 384. A munkásmozgalom az ötvenes-hatvanas években — 385. Harc a második választási reformért — 387.

XVIII. FEJEZET

AZ IRÁNI BABISTA FELKELÉSEK 390

Irán gazdasági hanyatlása — 390. A babista mozgalom kezdetei — 394. Mirza Tagi kán hatalomra jutása — 394. Babista felkelések Mazanderanban, Zendzsanban és Neirizben — 395. Tagi kán reformtörekvéseinek kudarca — 397. A babista mozgalom szétzúzása — 398. Az 1856—1857. évi angol—iráni háború — 399.

XIX. FEJEZET

AZ INDIAI NÉP FELKELÉSE AZ 1850-ES ÉVEKBEN 400

A szantal felkelés — 400. A felkelés előzményei az északnyugati tartományokban és Audban — 401. A szipoj-hadsereg mint a népi felkelés ütőereje — 402. A felkelés kitörése — 403. A kanpuri és audi fel-

kelés — 405. Az allahabadi felkelés. A kanpuri és audi harcok — 407. A szipoj-katonaság veresége Delhiben — 408. Az audi felkelés letörése — 410. Tantia Topi csapatainak harca. Az 1857—1859. évi felkelés vége — 411. A felkelés bukásának okai és következményei — 412.

XX. FEJEZET

A TAJPING-FELKELÉS. A KÍNAI TAJPING-ÁLLAM 414

1. A tajpingok harca a mandzsu fennhatóság ellen 414

A néptömegek fegyveres harca az 1840-es évek végén — 414. A Bajsandihoj-társaság. A csintieni felkelés — 415. A tajping-állam megalakulása — 416. A földtörvény és a tajping-állam egyéb reformjai — 416. A tajping-hadsereg északi hadjárata — 418. A titkos társaságok vezette népi felkelések — 419. Szakadás a tajping táborban — 419.

2. A külföldi hatalmak beavatkozása és a tajping-mozgalom bukása 421

A második ópiumháború (1856—1860) — 421. A Taj-ping tieng-kuo védelme — 425. A tajpingok veresége és a nemzeti kisebbségek felkeléseinek eltiprása — 427.

XXI. FEJEZET

KOREA A XIX. SZÁZAD DEREKÁN 429

A feudális rendszer hanyatlása — 429. Az 1862. évi parasztfelkelések — 431. A „szirhak" eszmeáramlat — 433. Hittérítők Koreában. A „tonhak" — 435. Az 1860-as évek reformjai és az elszigetelődés politikája — 436. Korea és az Egyesült Államok az 1860—1870-es években — 437.

XXII. FEJEZET

A FEUDALIZMUS FELBOMLASA JAPÁNBAN. AZ 1868-AS FORRADALOM 438

1. A tőkés termelési formák kezdeti fejlődése. Az osztályellentétek kiéleződése (XVIII. század—XIX. század első fele) 438

A mezőgazdaság — 438. A kézművesipar és a manufaktúra — 440. A nemesség és a kialakuló burzsoázia — 442. A nemesség és a burzsoázia ellenzéki rétegeinek ideológiája — 442. A parasztság és a városi szegények antifeudális harca — 444. Az 1830—1840-es évek felkelései — 445.

2. Az antifeudális és nemzeti felszabadító mozgalom erősödése. Az 1868. évi forradalom 446

Japán függősége a tőkés nagyhatalmaktól — 446. Az antifeudális harc fokozódása. A külföldiek kiűzésére irányuló mozgalmak — 447. A külföldi beavatkozás (1863—1864) — 449. Az 1868-as befejezetlen forradalom — 450.

XXIII. FEJEZET

AZ AMERIKAI POLGÁRHÁBORÚ 452

Az 1850-es évek gazdasági fejlődése — 452. Az ültetvényes gazdálkodás válsága — 453. A rabszolgatartók támadása. A kansasi polgárháború — 453. A Köztársasági Párt megalakulása — 454. John Brown felkelése — 455. Lincoln elnöksége. A rabszolgatartó államok zendülése — 455. A polgárháború első szakasza (1861—1862) — 456. Fordulat a polgárháború menetében — 456. Az amerikai polgárháború és az európai hatalmak — 460. A népi tömegek szerepe a polgárháborúban — 462. A rabszolgatartó konföderáció seregeinek veresége — 464. Kísérletek a rabszolgatartás visszaállítására — 464. A rabszolgatartók ellenállásának megtörése. A Dél „rekonstrukciója" — 465. A polgárháború és a „rekonstrukció" történelmi jelentősége — 467.

XXIV. FEJEZET

OROSZORSZÁG A XIX. SZÁZAD DEREKÁN. A KRÍMI HÁBORÚ. AZ 1859—1861. ÉVI FORRADALMI HELYZET ÉS A HŰBÉRI RENDSZER BUKÁSA 468

1. A krími háború (1853—1856) 468

A keleti kérdés kiéleződése — 468. A krími háború — 469. A párizsi békeszerződés — 475.

2. Az oroszországi forradalmi helyzet érlelődése 476

A kormányreformok eredeti terve — 477. A parasztmozgalom fellendülése 1858—1860-ban — 477. A jobbágyrendszer eltörlésének nemesi tervei — 478. A. I. Herzen forradalmi agitációja az 1850-es években 479. N. G. Csernisevszkij és N. A. Dobroljubov harca a parasztok teljes felszabadításáért — 481. A forradalmi mozgalom raznocsinyec szakaszának kezdete — 483.

3. A jobbágyság eltörlését elrendelő törvény 484

A jobbágyság eltörlésének fokozatai Oroszországban — 484. Az „ideiglenesen elkötelezett" parasztok földjei és szolgáltatásai — 485. A porta és az osztásföld megváltási feltételei — 486.

4. A forradalmi mozgalom a hatvanas években. További polgári reformok 1863—1874-ben 486

Az 1861. évi parasztmozgalom — 486. A forradalmi demokraták az 1861. évi reformtól — 487. A forradalmi mozgalom fellendülése az 1860-as évek elején — 488. Földreformok a nemzetiségi vidékeken — 490. A forradalmi mozgalom a hatvanas évek második felében — 492. A zemsztvo-, a városi, a bírói és a többi reform — 493. A hatvanas évek polgári reformjainak értékelése — 495.

5. Közép-Ázsia meghódítása 1864—1873-ban 496

Közép-Ázsia jelentősége az oroszországi kapitalizmus fejlődése szempontjából — 496. Közép-Ázsia népei a XIX. század derekán — 496. Az 1864—1873 közti hadműveletek — 497. Közép-Ázsia annektálásának következményei — 499.

XXV. FEJEZET

AZ 1863. ÉVI LENGYEL FELKELÉS 501

Az osztrák és porosz fennhatóság alatti lengyel területek — 501. A Lengyel Királyság az 1850—1860-as években — 502. Politikai áramlatok a hatvanas évek elején — 503. Az 1861. évi forradalmi megmozdulások — 505. A Központi Nemzeti Bizottság — 506. Az 1863. évi lengyel felkelés — 507. A felkelés vége — 509. Az 1864. évi agrárreform a Lengyel Királyságban — 510.

XXVI. FEJEZET

A BALKÁNI NÉPEK NEMZETI FELSZABADÍTÓ MOZGALMA. A ROMÁN ÁLLAMOK MEGALAKULÁSA 511

1. A román állam megalakulása 511

Moldva és Havasalföld társadalmi és gazdasági fejlődése — 511. Moldva és Havasalföld egyesülése — A román állam — 513. Az 1864. évi agrárreform — 514.

2. A bulgáriai parasztmozgalom és forradalmi felszabadító harc az 1850—1860-as években 516

Bulgária a szultáni Törökország elnyomása alatt — 516. A kézművesipar válsága — 516. A nemzeti felszabadító mozgalom — 517. G. Sz. Rakovszki — 518. A Központi Forradalmi Bizottság — 518.

3. A szerb fejedelemség 519

A társadalmi és gazdasági fejlődés az ötvenes-hatvanas években — 519. Az „alkotmányvédők" uralma. Obrenovic Mihály fejedelem uralkodása — 521. Az Omladina. A liberális kormány hatalomra jutása — 521.

4. A krétai görög felkelés (1866—1869) 524

XXVII. FEJEZET

AZ OLASZ NEMZETI ÁLLAM MEGALAKULÁSA. NÉMETORSZÁG EGYESÍTÉSE 526

1. Az olasz nemzeti állam megalakulása 526

A gazdasági fejlődés — 526. Az olasz nemzeti felszabadító mozgalom két irányzata — 527. Az 1859. évi osztrák háború — 528. A nemzeti felszabadító mozgalom fellendülése — 529. Az Olasz Királyság megalakítása — 530.

2. Németország egyesítése 533

Az ipar fellendülése — 533. A kapitalizmus fejlődésének „porosz útja" a mezőgazdaságban — 533. Németország egyesülésének útjai — 534. A politikai harc felélénkülése — 534. A poroszországi „Alkotmány-konfliktus" — 535. Az általános német munkásegylet. Lassalle agitációja — 536. A Németországi Szociáldemokrata Munkáspárt megalakítása. Bebel és Liebknecht — 537. Poroszország külpolitikája. Háborúja Dániával és Ausztriával — 538. Az Északnémet Szövetség — 539.

XXVIII. FEJEZET

AZ OSZTRÁK BIRODALOM VÁLSÁGA A XIX. SZÁZAD DEREKÁN 541

1. Ausztria—Magyarország megalakulása 541

A tőkés fejlődés az Osztrák Birodalomban — 541. Az 1859—1860-as politikai válság. Az 1860. évi föderatív alkotmány — 543. Az 1861. évi centralista alkotmány. Tiltakozó mozgalom Magyarországon és a szláv tartományokban — 544. Az 1867-es osztrák—magyar kiegyezés — 547. Az ausztriai és magyarországi munkásmozgalom — 547.

2. A csehországi nemzeti harc és munkásmozgalom 549

A kapitalizmus fejlődése — 549. A nemzeti mozgalom — 549. A munkásmozgalom — 551.

3. A horvát nemzeti mozgalom 553

Horvátország társadalmi és gazdasági fejlődése — 553. A nemzeti mozgalom — 553. Az 1868. évi horvát—magyar kiegyezés — 554. A művelődésügy és a társadalmi gondolkodás — 555.

4. A szlovének az 1850—1860-as években 555

XXIX. FEJEZET

A MÁSODIK CSÁSZÁRSÁG FRANCIAORSZÁGBAN 557

A második császárság reakciós uralma — 557. Az ipari forradalom csúcspontja — 558. A második császárság külpolitikája az ötvenes években — 562. Franciaország gyarmati terjeszkedése — 562. A „liberális császárságra" való áttérés — 564. A munkásmozgalom — 564. A hatvanas évek külpolitikai kudarcai — 565. A császárság belső válságának kiéleződése — 566.

XXX. FEJEZET

A MUNKÁSMOZGALOM AZ 1860-AS ÉVEKBEN. A NEMZETKÖZI MUNKÁSSZÖVETSÉG (I. INTERNACIONÁLÉ) 568

1. A Nemzetközi Munkásszövetség megalapítása 568

Marx és Engels tevékenysége az ötvenes években — 568. Szakadás a Kommunisták Szövetségében. A szövetség feloszlása — 571. A Nemzetközi Munkásszövetség megalapítása — 572.

2. A Nemzetközi Munkásszövetség tevékenysége (1870-ig) 575

Marx harca a proudhonizmus ellen — 575. Az Internacionálé szekcióinak gyarapodása. Harc a polgári pacifizmus ellen — 576. Az Internacionálé lausanne-i kongresszusa — 578. „A Tőke" első kötetének meg-

jelenése — 578. A munkásmozgalom további fellendülése 1867—1869-ben. Az Internacionálé megerősödése — 579. A brüsszeli kongresszus. A marxizmus győzelme a proudhonizmus fölött — 581. Bakunyin híveinek aknamunkája az Internacionáléban — 582. Az Internacionálé baseli kongresszusa. Harc a bakuninisták ellen — 583. Az Internacionálé orosz szekciójának megalakulása — 584. Az Internacionálé 1870 első felében — 585.

XXXI. FEJEZET

A FRANCIA—POROSZ HÁBORÚ. A MÁSODIK CSÁSZÁRSÁG BUKÁSA 586

A hadüzenet — 586. Az Internacionálé főtanácsának üzenete — 587. Franciaország első vereségei a háborúban — 589. Az 1870. augusztus 7—9-i és 14-i párizsi események — 590. A francia hadsereg pusztulása Sedannál — 591. A második császárság bukása. A köztársaság kikiáltása — 592. Az Internacionélé Főtanácsának második üzenete — 594. Párizs ostroma — 596. Az 1870. október 31-i felkelés — 597. Az 1871. január 22-i felkelés — 598. Párizs feladása — 599.

XXXII. FEJEZET

AZ IRODALOM ÉS MŰVÉSZET 1789—1871 KÖZÖTT 601

1. A legfontosabb irodalmi és művészeti irányok 601

Nemzeti és regionális irodalom és művészet — 601. A kulturális kölcsönhatások világfolyamata — 602. A klasszicizmus — 603. A romantika — 604. A realizmus — 605.

2. Franciaország 606

A francia polgári forradalom irodalma — 606. A császárság és a restauráció korabeli romantika — 607. Victor Hugo és George Sand haladó romantikája — 608. Béranger — 610. A realista regény, Stendhal — 610. Balzac. Mérimée — 611. Fordulat a realizmus fejlődésében. Flaubert. A Goncourt fivérek — 613. Az ötvenes-hatvanas évek költészete — 614. A színház a XVIII. század végén és a XIX. század elején — 614. Talma — 616. A romantikus színház — 616. A realista drámaírás — 617. A színház az 1848-as forradalom utáni években — 618. Az 1789—1794-es forradalom képzőművészete — 619. A képzőművészet a császárság korában — 620. A romantikus iskola — 621. — A tájképfestészet a XIX. század derekán — 622. Daumier — 623. A realista művészet fejlődése 1848 után — 623. A zene — 625.

3. Itália, Spanyolország, Belgium 626

Az olasz irodalom — 626. Az olasz drámaírás és színház — 627. Az olasz zene — 628. Az itáliai képzőművészet — 629. A spanyol irodalom — 629. A spanyol festészet és grafika — 636. Belgium. Charles de Coster — 636.

4. Németország 631

Schiller és Goethe — 631. A romantika — 633. A harmincas-negyvenes évek irodalma. A forradalmi demokrata irányzat — 635. Heine — 637. A német irodalom az ötvenes-hatvanas években — 638. Goethe és

Schiller drámái — 638. A hamburgi és a mannheimi iskola — 639. A romantikus színművészet — 639. A német zene, Beethoven — 640. A romantikus zeneszerzők — 641. Wagner — 641. A képzőművészetek és az építészet — 642.

5. Ausztria 642

Irodalom — 642. Zene — 643.

6. Anglia 643

A forradalmi romantika irodalma. Byron, Shelley, Keats — 643. A Tó-iskola — 645. Walter Scott — 645. A chartizmus időszakának demokratikus költészete — 646. Az angol realizmus. Dickens — 646. A realista iskola egyéb képviselői — 647. Az angol színház — 648. A képzőművészetek és az építészet — 650.

7. Oroszország 652

Az orosz irodalom fejlődésének körülményei — 652. A század eleji irodalom — 653. Puskin — 654. Lermontov — 656. Gogol — 656. Belinszkij — 657. Az ötvenes-hatvanas évek irodalma. A forradalmi demokraták — 658. Osztrovszkij — 661. Turgenyev — 662. Goncsarov — 663. Dosztojevszkij — 663. Tolsztoj — 664. Oroszország népeinek irodalma — 665. Az orosz színház a XIX. század elején — 667. Gribojedov és Puskin drámaírói munkássága — 669. A színház a harmincas-ötvenes években — 669. A realista színház — 670. A képzőművészetek és az építészet — 671. Az orosz zene — 675.

8. Lengyelország, Csehország, Magyarország és a balkáni államok 678

A lengyel irodalom. Mickiewicz — 678. A képzőművészetek és az építészet Lengyelországban — 678. A lengyel zene. Chopin — 679. A cseh irodalom — 680. A cseh festészet — 681. A cseh zene. Smetana — 681. A magyar irodalom — 681. A képzőművészetek és az építészet Magyarországon — 682. A magyar zene. Liszt — 683. A balkáni népek irodalma és művészete — 683.

9. A Skandináv országok 685

10. Az Amerikai Egyesült Államok 686

Az amerikai romantika — 686. Beecher-Stowe. Whitman — 687. A képzőművészetek — 687.

11. Kína 688

Az irodalom — 688. Az időszaki sajtó — 689. A színház és a képzőművészetek — 689.

12. Japán 690

A Genroku-korszak és művészete — 690. A Bunka-Bunsei korabeli irodalom és művészet — 691.

13. India 691

Az irodalom — 692. A festészet — 693. A színház — 693.

14. Közel-Kelet 693

Az iráni sajtó, irodalom és művészet — 693. A török irodalom és művészet — 694. Az arab irodalom — 696.

A TECHNIKA ÉS A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK 1789—1870 KÖZÖTT 697

1. A tudomány és technika fejlődésének általános feltételei az ipari kapitalizmus korszakában 697

A kapitalizmus és a tudományos technikai haladás — 697. Az új technika megteremtői — 698.

2. A fontosabb termelési ágak technikája 699

A textilipar munkagépei — 699. A fémmegmunkálás fejlődése — 701. A hajtóművek — 702. A bányászat és kohászat — 704. A vegyipar — 705. Nyomdaipar, papírgyártás. A fényképezés feltalálása — 706. A mezőgazdasági technika — 706. A vasúti szállítás — 708. A gőzhajózás — 710. A csatornaépítés — 711. A léghajózás — 711. A híradástechnika. A villanytávíró — 711. A haditechnika — 712.

3. A természettudományok 714

Az új és a régi harca — 714. A matematika — 714. A csillagászat — 716. A mechanika — 717. A fizika. Az energia megmaradásának elve — 718. Az elektromosság — 719. Az elektromágneses fényelmélet. Maxwell egyenlete — 720. A kémia — 721. A fejlődés eszméi a természetrajzban — 723. Charles Darwin — 724. A fiziológia és a lélektan — 725. A mikrobiológia és az orvostudomány — 726. Földrajzi felfedezések — 727.

IDŐRENDI TÁBLÁZAT 731
A LEGFONTOSABB MŰVEK ÉS FORRÁSOK JEGYZÉKE 747
NÉVMUTATÓ 781
FÖLDRAJZI ÉS ETNIKAI NEVEK MUTATÓJA 803
SZÍNES TÉRKÉPEK JEGYZÉKE 821
SZÍNES KÉPMELLÉKLETEK JEGYZÉKE 822

FORDÍTOTTA:
BORZSÁK ISTVÁN

A SZÖVEGET SZAKMAILAG ELLENŐRIZTE:
PAMLÉNYI ERVIN

A MUTATÓKAT ÖSSZEÁLLÍTOTTA:
VARGA ISTVÁN

SZERKESZTETTE: TOMORI LAJOS. A KÖTÉSTERV ÉS A BURKOLÓ LENGYEL LAJOS MUNKÁJA. A SZÍNES TÉRKÉPEKET A KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT KÉSZÍTETTE. MŰSZAKI VEZETŐ: SZÉCSI ANDOR. MŰSZAKI SZERKESZTŐ: RUDAS LÁSZLÓ. — 64.3202 — KOSSUTH NYOMDA, BUDAPEST, V. ALKOTMÁNY U. 3. A SZEDÉST 1964. V. 22-ÉN KEZDTÉK MEG. MEGJELENT 1964. XII. 21-ÉN 30 000 PÉLDÁNYBAN. TERJEDELEM 105,5 (A/5) ÍV.

PL—144—G—6469